

O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar vazirligi

O'zbekiston Respublikasi Madaniyat vazirligi

O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti

**FOLKLOR, TIL VA MADANIYAT
MASALALARINI ILMIY O'RGANISHDA
FAN VA INNOVATSIYALAR UYG'UNLIGI
mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya**

2023- yil 19-dekabr

Международная научно-практическая конференция

**ИНТЕГРАЦИЯ НАУКИ И ИННОВАЦИЙ В
НАУЧНОМ ОСМЫСЛЕНИИ ВОПРОСОВ
ФОЛЬКЛОРА, ЯЗЫКА И КУЛЬТУРЫ**

19 декабря 2023 года

International scientific-practical conference

**THE HARMONY OF SCIENCE AND
INNOVATION IN THE
STUDY OF FOLKLORE, LANGUAGE AND
CULTURE**

2023 year 19 december

O‘zbekiston Respublikasi madaniyat vazirligi
O‘zbekiston Respublikasi Oliy ta’lim, fan va innovatsiyalar vazirligi
O‘zbekiston davlat san’at va madaniyat instituti

**FOLKLOR, TIL VA MADANIYAT MASALALARINI ILMIY O‘RGANISHDA
FAN VA INNOVATSIYALAR UYG‘UNLIGI**

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya

2023-yil 19-dekabr

международная научно-практическая конференция

**ИНТЕГРАЦИЯ НАУКИ И ИННОВАЦИЙ В НАУЧНОМ ОСМЫСЛЕНИИ
ВОПРОСОВ ФОЛЬКЛОРА, ЯЗЫКА И КУЛЬТУРЫ**

19 декабрь 2023 года

of the international scientific-practical conference

**THE HARMONY OF SCIENCE AND INNOVATION IN THE STUDY OF
FOLKLORE, LANGUAGE AND CULTURE**

19 december 2023 year

II QISM

Toshkent – 2023

“Folklor, til va madaniyat masalalarini ilmiy o‘rganishda fan va innovatsiyalar uyg‘unligi” mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya materiallari to‘plami / Nashrga tayyorlovchilar: K.Isayev, K.Tashmatova, O.Shobilolova, F.Abduraxmonova. Z.Marufova/ N.Palvanova.

O‘zbekiston davlat san’at va madaniyat instituti. – Toshkent: 2023

Mas’ul muharrir: E.U.Shermanov – O‘zbekiston davlat san’at va madaniyat instituti rektori, pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori PhD, dotsent.

Tahrir hay’ati: S.S.Jumayev – Ilmiy ishlar va innovatsiyalar bo‘yicha prorektor, professor.

J.S.Eshonqulov – filologiya fanlari doktori, professor

M.Yuldashev – filologiya fanlari doktori, professor

H.Ismoilov – filologiya fanlari nomzodi, dotsent

Taqrizchilar: Turdimov Sh. – filologiya fanlari doktori

Jumayeva D – filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent

O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi Rayosati majlisining 2023-yil 27-apreldagi 39-son bayoni hamda O‘zbekiston Respublikasi oliy ta’lim, fan va innovatsiyalar vazirligining 2023 yil 2-maydagi 118-son buyrug‘i ijrosini ta’minlash maqsadida 2023-yil 19-dekabr kuni O‘zbekiston davlat san’at va madaniyat institutida **“Folklor, til va madaniyat masalalarini ilmiy o‘rganishda fan va innovatsiyalar uyg‘unligi”** mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya o‘tkazilishi rejalashtirilgan.

Ushbu to‘plamda “Folklor, til va madaniyat masalalarini ilmiy o‘rganishda fan va innovatsiyalar uyg‘unligi” mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy anjuman materiallari joy olgan bo‘lib, unda folklor, til va madaniyat masalalari tadqiqiga bag‘ishlangan xorijlik va O‘zbekistonlik taniqli olimlar bilan bir qatorda ilm ostonasiga kirib kelayotgan yosh izlanuvchi-tadqiqotchilarning ham maqolalari o‘rin olgan.

Ming yildan ortiq tarixga ega bo‘lgan til, folklor, adabiyot va san’atimizni dolzarb masalalari yetakchi olimlar hamda izlanuvchilar tomonidan chuqur o‘rganilgan, qiyosiy tadqiq etilgan. Folklorshunoslik, til, adabiyot va madaniyat sohasini rivojlantirishga o‘z hissasini qo‘shgan allomalar, ijodkorlar merosini yoshlar qalbiga singdirish, mamlakatimiz rahbari tomonidan ilgari surayotgan ma’naviy merosimiz, milliy qadriyatlarimizni o‘rganishda yoshlarni ilmiy faoliyatga keng jalb etish mexanizmlarini takomillashtirish g‘oyasi ilmiy izlanishlarda o‘z aksini topgan.

Buyuk tarixda hech narsa izsiz ketmaydi. U xalqlarning qonida, tarixiy xotirasida saqlanadi va amaliy ishlarida namoyon bo'ladi. Shuning uchun ham u qudratlidir. Tarixiy merosni asrab-avaylash, o'rganish va avlodlardan avlodlarga qoldirish davlatimiz siyosatining eng muhim ustuvor yo'nalishlaridan biridir.

*Shavkat Mirziyoyev
O'zbekiston Respublikasi Prezidenti*

Большая история – это то, что происходит. Она хранится и воспроизводится в генетическом коде народа, в его исторической памяти и в его деяниях. Именно в этом заключается ее могущая сила. Сохранение и изучение, передача из поколения в поколение исторического наследия является одним из главных приоритетов нашего государства.

*Шавкат Мирзиёев
Президент Республики Узбекистан*

Great history does not disappear without a trace. It is kept and reproduced in genetic code of people, in their historic memory and deeds. Its mightily power lies in this. Retention and studying the historical heritage, transferring it from generation to generation is one of the most important priorities of our government.

*Shavkat Mirziyoyev
President of the Republik of Uzbekistan*

KONFERENSIYA ISHTIROKCHILARINI TABRIKLASH

Хурматли анжуман қатнашчилари, азиз меҳмонлар!

Тараққий этган ҳар бир миллат ва мамлакатнинг маданияти ва санъати унинг кадр-қиммати ва шавкати белгилаб берувчи муҳим омиллардан биридир. Инсоният вужудга келибдики, ўзининг бутун салоҳиятини ишга солиб, яратувчилик, бунёдкорлик, ижодкорлик, мушоҳадакорлик борасида тинимсиз изланади, бундан эстетик завқ олади ва бу жараёнда маънан юксалади. Ҳар бир халқ ва миллат ўзининг маданияти ва санъатининг қудратидан куч олиб жаҳон тамаддунидан мустаҳкам ва мунтазам жой эгаллайди.

Мамлакатимиз ўзининг жаҳон майдонидаги ўрни ва аҳамиятини янада мустаҳкамлаш йўлидан бориш баробарида миллий маданият ва санъатни янада ривожлантириш, янги Ўзбекистоннинг янги тарихини яратиш, моддий ва номоддий маданий мерос дурдоналарини сақлаш ва тарғиб этиш, халқ оғзаки ижодиёти ва ҳаваскорлик санъатини янада оммалаштириш, юртимизнинг жаҳон маданий маконига фаол интеграциялашувини таъминлаш, маданият ва санъат соҳасини инновацион ривожлантиришга қаратилган тизимли чора-тадбирларни амалга оширди.

Номоддий маданий меросни муҳофаза қилиш Конвенцияси Ўзбекистонда ратификация қилинганига бу йил 13 йил тўлади. Ўтган давр мобайнида мамлакатимиз халқларининг ўзига хос меросини сақлаш ва уларни ёш авлодга етказиш йўлида жуда кўп ишлар қилинди. Бироқ, сўнгги тўрт йил ичида бу

йўналишда амалга оширилган ишлар кўлами шу қадар кўпки, уларнинг барчасини санаб ўтиш учун жуда кўп вақт талаб этилади.

Айниқса, мамлакатимизда маданият соҳасидаги давлат сиёсатни юритиш вазифаси юкланган Маданият вазирлиги фаолияти билан боғлиқ Қонун ва Маданият соҳасини ривожлантириш Концепциясининг қабул қилиниши жуда катта воқеа бўлди. Муҳтарам Президентимиз ва Вазирлар Маҳкамаси томонидан қабул қилинган қарор, фармойишларнинг аксарият қисми мамлакатимизда адабиёт, санъат, маданият, халқ оғзаки ижоди, миллий қадриятларимиз ривожини билан ҳамбарчас боғлиқ.

Сўнгги уч йил ичида Халқаро мақом санъати анжумани, Халқаро бахшичилик санъати фестивали, “Буюк Ипак Йўли” халқаро фольклор мусиқа фестивали, Халқаро ҳунармандчилик фестивалларининг таъсис этилиши ва уларни анъанавий тарзда ЮНЕСКО шафелигида ўтказилиши билан боғлиқ воқеалар шу фикрларимизнинг исботи бўлиб ҳисобланади.

Фольклор санъатини, айниқса бахшичилик санъатини ривожлантириш, бахшилар ижодий фаолиятини тарғиб этиш, таълим тизимида бу соҳа учун кадрлар тайёрлаш масалаларининг давлат даражасида ҳал этилиши натижасида Республика бахшичилик маркази ва махсус жамғарма ташкил этилди, Қорақалпоғистон Республикаси, Хоразм, Сурхондарё ва Қашқадарё вилоятларида давлат ансамбллари, бошқа тегишли вилоятларда вилоят ансамбллари фаолият кўрсатмоқда. Республикаимизнинг кўплаб болалар мусиқа ва санъат мактабларида, ўрта махсус таълим муассасаларида бахшичилик санъати бўлимлари фаолияти йўлга қўйилди. Термиз шаҳри ва Нукус шаҳрида махсус бахшичилик мактаблари фаолият кўрсатмоқда. 2020/2021 ўқув йилидан бошлаб эса Юнус Ражабий номидаги миллий мусиқа санъати институти таркибида “Достон ижрочилиги” йўналиши ўз ишини бошлади.

Таъкидлаш лозимки, мамлакатимизда “Ўзбекистон Республикаси халқ бахшиси” деган унвоннинг жорий этилиши, “Қорақалпоқ фольклори” кўп томлиги чоп этилганлиги, “Ўзбек халқ ижоди ёдгорликлари” юз жилдлигини нашр этиш ишларининг давом этаётганлиги дунё ҳавас қилса, ибрат олса арзигулик ишлардир. Бундан ҳар қанча фахрлансак арзийди. Ўзбекистон давлат санъат ва маданият институтида ўтказилаётган “Фольклор, тил ва маданият масалаларини илмий ўрганишда фан ва инновациялар уйғунлиги” мавзусидаги Халқаро илмий-амалий анжумани ана шу ишларнинг мантиқий давоми дейиш мумкин. Чунки эзгулик ва меҳр оқибатни тараннум этган бахши-шоирлар қолдирган бой маънавий меросини ўрганиш, миллий фольклор, халқ оғзаки ижодини республикаимизда ривожлантириш ва дунёга тараннум этишда малакали кадрлар тайёрлаш, уларни илмий тадқиқот ишларига жалб қилиш мана шу даргоҳнинг ҳам зиммасидаги вазифа ҳисобланади. Конференция мавзуси бугунги куннинг энг долзарб мавзуси бўлган тил, фольклор, адабиёт, санъат, умуман миллий маданиятимиз масалаларини ўрганишга тадқиқ этишга қаратилган.

Бугун таълим тизимида қўшни давлатлар, хорижий мамлакатлар билан илмий ҳамкорлик алоқаларини йўлга қўймасдан ҳеч қандай сифатга эриша олмаймиз. Ҳамкорлик алоқалари энг аввало мамлакатлар, халқ ўртасидаги дўстлик алоқаларини мустаҳкамлабгина қолмайди, балки ёшларнинг дунё қарашида, таълим-тарбиясида муҳим из қолдиради. Ушбу анжуманда хорижлик олимларнинг иштирок этаётгани, анжуманда замонавий ахборот технологияларидан самарали фойдаланиш, инновация масалаларига эътибор қаратилаётганлиги унинг долзармлигини янада оширади, деб ўйлайман.

Мен яна бир бор ташкилотчилар ва барча иштирокчиларни анжуман билан чин дилдан табриклайман ва конференция ишига муваффақият тилайман.

Эътиборингиз учун раҳмат.

ОЗОДБЕК НАЗАРБЕКОВ,
Ўзбекистон Республикаси Маданият вазири,
Ўзбекистон ва Қорақалпоғистон халқ артисти

Азиз меҳмонлар! Санъат ва маданиятимиз келажаги учун ўз ҳиссасини қўшишга бел боғлаган ҳурматли ҳамкасблар!

Маданият ва санъат қадим-қадим замонлардан бери инсоннинг ҳамроҳи бўлиб келган, унинг яшаш тарзи, кўникмалари, миллий ўзига хослиги билан уйғунлашган. Инсонларнинг, миллатларнинг ўзаро ижтимоий-иқтисодий алоқалари маданий алоқаларнинг ҳам уйғунлигини тоқазо этади.

Бугун Янги Ўзбекистон давлати янги тараққиёт йўлидан бормоқда. Муҳтарам Президентимизнинг 2017 йил 3 августда Ўзбекистон ижодкор зиёлилар вакиллари билан бўлган учрашувида сўзлаган нутқи нафақат илм ва ижод аҳлини, балки мамлакатимизнинг барча вакиллари кучли ҳаяжонга солди, қалбларимизда ғурур ва ифтихор туйғуларини уйғотди.

Президентимизнинг 2020 йил 21 октябрдаги “Ўзбек тилининг давлат тили сифатидаги нуфузи ва мавқеини тубдан ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Фармони улуғ аجدодларимиз қолдирган тарихий меросларни чуқур ўрганишимиз ва келажак авлодга етказишимиз зарурлиги борасидаги ишларнинг амалдаги ифодасидир. Шунингдек, адабиёт ва санъатнинг нақадар қудратли кучга эга экани ҳақида, мана шундай буюк кучдан биз мамлакатимиз, эл-юртимиз равнақи йўлида самарали фойдаланишимиз зарурлиги тўғрисида, буюк ва шонли ўтмишимиз ва нурли келажагимиз ҳақида куйиниб гапирганлари бежиз эмас.

Бугун юртимизда халқ оғзаки ижодига, хусусан, бахшичилик санъатига алоҳида эътибор берилмоқда. 2018 йил 1 ноябрда Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Халқаро бахшичилик санъати фестивалини ўтказиш тўғрисида”ги Қарори қабул қилинди. Қарор ижросини амалга ошириш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Маданият вазирлиги, Фанлар Академияси ва Сурхондарё вилояти ҳокимлиги томонидан халқаро бахшичилик фестивали ўтказилди. Мазкур тадбирда 100 нафардан ортиқ бахшилар, хайъат аъзолари ва бошқа меҳмонлар иштирок этдилар. Муҳтарам Президентимиз Шавкат Миромонович Мирзиёевнинг мазкур муҳим тадбир ўтказилишининг асосий ташаббускори бўлиши ҳам диққатга сазовордир. Фестиваль орқали халқимизнинг бой қадриятлари, ўтмиши, орзу ва умидлари ифода этилди. Бундай муҳташам халқаро фестивалнинг ўтказилишида катта маъно мужассам. Президентимиз эътироф этганидек, “Айни вақтда ҳозирги глобаллашув даврида, тижорат воситасига айланган “оммавий маданият”, шоу-бизнеснинг салбий таъсири тобора кучайиб бораётган мураккаб замонда ҳар қандай миллий маданиятнинг булоғи бўлган фольклор санъатига эътибор ва қизиқиш афсуски, сусайиб бораётгани ҳам сир эмас. Ҳолбуки, фольклор санъати таъбир жоиз бўлса, бу – инсониятнинг болалик қўшиғидир”.

“Фольклор, тил ва маданият масалаларини илмий ўрганишда фан ва инновациялар уйғунлиги” халқаро илмий конференциясини ўтказишдан кўзланган мақсад ҳам мамлакатимиз раҳбари томонидан илгари сурилаётган маънавий меросимиз, миллий қадриятларимизни ўрганишда ёшларни илмий фаолиятга кенг жалб этиш механизмларини такомиллаштиришдан иборатдир.

Мен конференцияга ташриф буюрган хорижий меҳмонларимизга, республикаимизнинг турли олий таълим муассасаларидан ташриф буюрган олимларимизга, профессор-ўқитувчиларимизга ўз миннатдорчилигимни билдираман.

Бизнинг санъат ва маданият масканимизга хуш келибсизлар!

ШЕРМАНОВ ЭЛДОР УРАЛОВИЧ,
Ўзбекистон давлат санъат ва маданият институти ректори в.б.,
педагогика фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) доцент

YALPI MAJLIS MA'RUZALARI

DOSTON MUQADDIMASI VA UNING QIYOSIY TADQIQI MASALASI

Jabbor Soliyevich Eshonqulov,
O'zR FA Alisher Navoiy nomidagi
Davlat adabiyot muzeyi direktori,
filologiya fanlari doktori, professor

Annotatsiya. *Epik asarlarda muqaddimalar muhim o'rin tutadi. Muqaddimalar har bir janrda o'ziga xos tarzda namoyon bo'ladi. Epik turga kiruvchi doston bilan ertak janrining muqaddimalari bir-biriga o'xshab ketsada, strukturali, mazmun, ijro etilishi yoxud aytilishi bilan farqli xususiyatlarga ega. Biz so'z yuritayotgan ushbu maqolada epos, ya'ni doston janriga xos bo'lgan muqaddima haqida so'z yuritiladi. Muqaddimalarning asar strukturasida tutgan o'rni, mazmun mohiyati, ko'lam va vazifalari, o'zbek dostonlari, xususan "Alpomish" dostoniga xos bo'lgan muqaddimaning turkiy xalqlarning nodir yodgorligi bo'lgan "Dada Qo'rqut kitobi" bilan qiyoslab tadqiq etiladi.*

Аннотация. *В эпических произведениях важное место занимают прелюдии. Прелюдии представлены в каждом жанре по-своему. Хотя прелюдии жанра эпоса и сказки, относящиеся к эпическому типу, сходны, они имеют разные характеристики по структуре, содержанию, исполнению или повествованию. Эта статья, о которой мы говорим, посвящена эпосу, то есть предисловию, типичному для жанра былины. Роль предисловий в структуре произведения, сущность содержания, масштабы и задачи, характерные для узбекских эпосов, в частности для эпоса "Алпомиш", исследуются в сравнении с редким памятником тюркских народов "книгой Дада Коркута".*

Annotation. *prologues play an important role in epic works. Introductions appear in each genre in its own way. While the preludes of the epic genre and the fairy tale genre are similar to each other, they have different characteristics in terms of structure, content, execution or telling. In this article we are talking about the prologue, which is characteristic of the epic genre. The role of prefaces in the structure of the work, the essence, scope and tasks of Uzbek epics, especially the prologue typical of the "Alpomish" epic, are compared with the "Dada Korkut book", a rare relic of the Turkic peoples*

Kalit so'zlar: *doston, epik asar strukturasi, motiv, syujet, badihago'ylik, epik ijro mahorati, badiiy talqin.*

Ключевые слова: *эпос, структура эпического произведения, мотив, сюжет, злодеяние, эпическое исполнительское мастерство, художественная интерпретация.*

Key words: *epic, epic structure, motive, plot, fiction, epic performance, artistic interpretation*

Muqaddima yoxud boshlama badiiy asar strukturasi muhim o‘rin tutadi. Yozma adabiyotdan farqli o‘laroq, og‘zaki ijodda muqaddimalar qat’iy, barqaror shaklga ega bo‘lishi bilan bir qatorda o‘ziga xos tarzda namoyon bo‘ladi va ijrochining iqtidorini belgilab beruvchi muhim xususiyatlardan biri hisoblanadi. Misol uchun ertaklarda boshlamalar: “Bor ekan-da, yo‘q ekan, och ekan-da, to‘q ekan; bo‘ri bakovul ekan, tulki yasovul ekan; qarg‘a qaqimchi ekan, chumchuq chaqimchi ekan; toshbaqa tarozibon ekan, qurbaqa undan qarzidor ekan...”, deb boshlanadi. Ertaklardagi bunday boshlama o‘zining badiiyati, majoziy mazmuni bilan qiziqarli bo‘lib, tinglovchi diqqatini o‘ziga jalb etadi va uni asosiy qahramonlar bilan tanishtiradi.

Epik asarlarning eng yirik turlaridan biri bo‘lgan dostonlar boshlamasi garchand ertaklarnikiga o‘xshab ketsada, faqat o‘zigagina xos bo‘lgan jihatlarga ham ega. Bu o‘ziga xoslik birinchi navbatda ertakka nisbatan ancha keng qamrovli, epik ijodkor, ya’ni baxshi mahorati bilan bog‘liq tarzda yuzaga chiqadi. Shuning uchun aytish mumkinki, dostonlardagi nasrda saj bilan keluvchi boshlamalarning pishiq puxtaligi, mazmunan boyligi, badiiyatiga qarab doston ijrochisining san’takorlik darajasini belgilab berish mumkin bo‘ladi.

“Alpomish” borasida ko‘plab tadqiqotlar olib borilgan bo‘lsada, biroq doston muqaddimasi va uning asar strukturasi tutgan o‘rni masalalari yetarli darajada tadqiq etilgan emas.

Epik ijoddagi muqaddimaning o‘rganilishi, eng avvalo, doston strukturasi mohiyatini ochib berishga xizmat qiladi. Epik asar syujetining keyingi rivojini ta’minlab beradi. Dostonda kechayotgan joy, asosiy obrazlar, epik asar mohiyatida turgan voqelikning mohiyatini tushuntiradi. Muqaddimada ko‘pincha qahramon shajarasiga urg‘u beriladi, unda tilga olingan qahramon shunchaki, oddiy bir qahramon emas, balki bevosita ko‘k bilan, ilohiyot bilan bog‘lanishi urg‘ulanadi. Muqaddimalar har matnda, qahramonlik, romanik dostonlarda o‘ziga xos tarzda beriladi. Bu boshlamalar, bir-biridan farqlanib tursada, ularda umumiy jihatlari mavjud. Muqaddimalar:

1. Tinglovchini voqelikka tayyorlaydi, ya’ni ularni dostonning asosiy qahramonlari hamda voqea bo‘lib o‘tadigan joy bilan tanishtiradi.

2. Doston qamrab olgan voqelikning ko‘lami naqadar keng ekanligini urg‘ulaydi.

3. Badiiy asardagi motiv va syujetlarning rivojiga to‘rtki beradi hamda ular o‘rtasidagi uzviy bog‘liqlikni ta’minlaydi.

“Alpomish” dostonida muqaddima: “Burungi o‘tgan zamonda, o‘n olti urug‘ Qo‘ng‘irot elida Dobonbiy degan o‘tdi. Dobonbiydan Alpinbiy degan o‘g‘il farzand paydo bo‘ldi. Alpinbiydan tag‘i ikki o‘g‘il paydo bo‘ldi: kattakonining otini Boybo‘ri qo‘ydi, kichkinasining otini Boysari qo‘ydi. Boybo‘ri bilan Boysari – ikkovi katta bo‘ldi. Boysari boy edi, Boybo‘ri esa shoy edi, bul ikkovi ham farzandsiz bo‘ldi”.¹ – deb boshlanadi.

¹ Алпомиш. Ўзбек халқ достони. Айтувчи Фозил Йўлдош ўғли. – Тошкент: Фан, 1999. – Б.40.

“Burungi o‘tgan zamon” bu mifologik tushunchaga ko‘ra ibtidoiylarning boshlanishi, kaosning kosmosga aylanishidir. Gap bu yerda noreallik, hayotiy asosga ega bo‘lmagan badiiy to‘qima haqida gap ketmayapti. Balki, yarmi afsona, yarmi haqiqat, mifologik qobiqqa o‘ralgan o‘tmish, tarix haqida hikoya qilayapti. Ertakdan farqli o‘laroq dostonni ijro etuvchi baxshi ham, tinglovchi ham undagi voqealar chin haqiqat ekaniga ishonadi. Qolaversa, doston ajdodlarning muqaddas xotirasi, shonli tarixi haqida. Bu shonli voqealar bir necha avlodlar tomonidan kuylanib kelingan, avlodlarga yetkazilgan va ijro etilayotgan zamonda ham davom etmoqda.

“O‘n olti urug‘ Qo‘ng‘irot eli” yuqoridagi o‘tmish tarixiga yanada hayotiylik bag‘ishlaydi. Bu tarix ma‘lum bir urug‘, ayni bir paytda butun boshli elat o‘tmishi bilan aloqador ekanini urg‘ulamoqda.

“Dobonbiy” so‘zi dovon, yuksaklik ma‘nosida keladi. Bu ism shunchaki tanlanmagan. Hayotda katta ishlarni amalga oshirgan, yuksak marralarga erishgan qahramonning ramziy timsoliy obrazidir. Dostonda bu obraz chizgilari go‘yo mukammal emasdek, doston boshlamasida eslanib, keyin unutilib ketadigan ismdek tuyuladi. Biroq, bu obrazga keyingi jumlar, keyingi voqealar oydinlik kiritadi. Alpminbiydek Alpning dunyoga kelishi o‘z-o‘zidan bo‘lmagan. Unga Dobonbiy chekkan zahmat, erishgan donishmandlik sabab bo‘lgan.

Boybo‘ri bilan Boysari ismdagi “Boy” old qo‘shimchasi ularning shajarasi kimlardan ekanini ko‘rsatib turibdi. Biroq e‘tibor qilsak, Dobonbiy, Alpinbiy sanalib, keyin ikki juft ism sanalayapti. Bu bejizgami?

Folklorda egizaklar tushunchasi mavjud. Har ikkala ism ana shu egizaklar haqidagi tushunchaning ma‘lum darajadagi badiiy talqinidir. Odatda egizaklar haqidagi mifologik tasavvurda egizaklarning biri katta, ikkinchisi kichik bo‘ladi. Ona urug‘chilik bilan bog‘liq tasavvurlar ustivor qonuniyat kashf etilayotgan davrda urg‘u ko‘proq kenjaga berilib, ko‘p holatlarda bevosita ona bilan bog‘lanadi. “Kenja botir”, “Uchinchi o‘g‘il” kabi ertaklar, “Alibek bilan Bolibek” dostonlari buning yorqin misolidir.

Faqat bu yerda urg‘u Boysariga emas, aksincha Boybo‘riga qaratilgan. Alpomishning ham Boybo‘rining farzandi ekani bejizga emas. Demak, bu dostonda ota urug‘chilik bilan bog‘liq tasavvurlar bo‘y ko‘rsata boshlaganidan dalolat beradi. Biroq dostonning boshqa, jumladan, Barchin, Qaldirg‘och, Surxayil kampir, Tovka oyim obrazlari talqini shuni ko‘rsatadiki, dostonda ona urug‘chiligi bilan bog‘liq tasavvurlar ham hali barqaror turibdi.

“Alpomish” dostonida alp – qahramon tug‘ilishidan oldin ota – onalarning farzandsizligi aslida ramziy ma‘noga ega bo‘lib, gap bu yerda saltanatni mustahkamlaydigan, parokanda elni yana birlashtiradigan yangi avlod – Alpning tug‘ulishi haqidadir.

“Alpomish” dostonida millatning bo‘linishi, parokandaligi Boysarining qalmoq eliga ko‘chishi orqali ifodalanadi. Zero, turkiy xalqlar tarixning ma‘lum bir davrlarida

ulkan saltanat, hokimiyat va cheksiz hukmronlikka ega bo'lgan. O'zaro bo'linishlar, urushlar va boshqa sabablar tufayli bu buyuk saltanatga putur yetgan. So'ngra xalqni, millatni birlashtira olgan yangi avlod – Alplar tug'ilib, turkiy xalqlarning tarix sahnasidagi oldingi yuksak mavqeyi yana qo'lga kiritilgan. Xuddi shunga o'xshash voqealarning badiiy ifodasi har ikkala asarning mohiyatini tashkil etadi.

E'tibor qilsak, "Alpomish"da Alpinbiydan qolgan, ko'lda zang bosib yotgan kamonni faqat Hakimbek ota oladi. Alplik kamonining ko'lda zang bosib yotishi undan oldingi avlod o'z vazifasini oxirigacha bajara olmaganidan dalolat beradi. Bunday vazifani yangi avlod – Alplargina oxiriga yetkazadi. Kamon bilan bog'liq motiv "Dada Qo'rqud kitobi"da ham o'xshash holatda keladi.

Epik ijoddagi alplik tizimiga turlicha yondoshuv mavjud. Xorijlik olimlar Lord Raglen, Karl Rayxl, Ojal O'g'zular o'z tadqiqotlarida "Qahramonlik qolipi", o'zbek folklorshunoslari esa "alplik tizimi" degan atamani ishlatadi. Ya'ni folklordagi qahramon shunchaki qahramon emas, balki uning jasorati, mardligi, qahramonligini bo'rttirib turadigan jihatlar mavjud. Bu jihatlar dostonlarda epik qolip shaklida keladi. Ya'ni, qahramonlar ma'lum bir tizimga amal qilishadi. Bunday misollarni yana ko'plab keltirish mumkin.

Dostonlar muqaddimasining ilk jumlasidayoq ajdodlarimizning shonli o'tmishi bilan bog'liq tasavvurlar mustahkam o'rin olgan. Demak, mazkur holat dostonning mifologik qatlami, yuzaga kelish davriga ham ma'lum darajada aniqliklar kiritadi. Boshqacha aytadigan bo'lsak, xalqning ko'p ming yillik tarixi, tafakkur tarzi haqida juda boy va qimmatli ma'lumotlar beradi.

"Dada Qo'rqud kitobi" muqaddimasi "Rasul alayhissalom zamoniga yaqin Bayot urug'idan Qo'rqud ota degan bir er elga tanildi. Ul kishi o'g'uzning donishmandi edi. Aytgani ijobat bo'lardi. G'oyibdan turli xabarlar berardi. Haq taolo uning ko'ngliga ilhom solardi.

Qo'rqud ota O'g'uz qavmining mushkulini hal etardi. Har ne ish bo'lsa, Qo'rqud otadan maslahat solmaguncha amalga oshirilmasdi. Nimaniki buyursa qabul qilardilar, so'ziga amal qilib, aytganini o'rniga keltirishardi", ² deb boshlanadi. Garchand dastlabki muqaddimada Qo'rqud ota hayoti islom tarixi bilan chambarchas bog'liq holda berilsada, biroq quyma fikr, maqol o'rnida kelgan satrlarda Qo'rqud ota bilan bog'liq qatlam juda qadimiy ekanligi sezilib turadi.

Bu muqaddimadan quyidagilarni anglash mumkin. Qo'rqud ota Bayot, ya'ni o'g'uz urug'laridan biridan. U o'z elida, ya'ni o'g'uzlar ichida er bo'lib elga tanilgan. Butun el, o'g'uz xalqining katta donishmandi. Donishmandi bo'lganda ham oddiy donishmandi emas, u er bo'lib tanilgan donishmand, buning ustiga u bashoratchi. Shuning uchun uning "Aytgani ijobat bo'ladi". "G'oyibdan turli xabarlar beradi".

Bu xislatlar unga bekorga berilmagan. Chunki, u epik ijodkor, ya'ni baxshi. Shuning uchun "Haq taolo uning ko'ngliga ilhom soladi".

² Dada Qo'rqud kitobi. Turk tilidan tarjima. – Toshkent: Colorpak, 2022.-B. 6

“Dada Qo‘rqut kitobi” muqaddimasida uchta obraz, Qo‘rqut ota, Baxshi va muallif ishtirok etayotganini ko‘ramiz. Muqaddima shu uch kishi tilidan hikoya qilinadi. Muallif bu yerda shartli ravishda. Odatda, folklor namunalarida muallif bo‘lishi mumkin emas. Biroq, bizga ma‘lumki, “Dada Qo‘rqut kitobi” bizga og‘zaki tarzda emas, balki yozma holatda yetib kelgan. Shuning uchun asarda muallifga tegishli bo‘lgan matnlarni ilg‘ab olish mumkin. Faqat, bu ko‘inmas muallif baxshilardan qolgan o‘gitlarni takrorlanayotganini, o‘rni o‘rni bilan Qo‘rqut ota va baxshilar so‘zini aynan keltirganining guvohi bo‘lamiz.

Kitob muqaddimasidagi “Rasul alayhissalom zamoniga yaqin Bayot urug‘idan Qo‘rqut ota degan bir er elga tanildi. Ul kishi o‘g‘uzning donishmandi edi. Aytgani ijobat bo‘lardi. G‘oyibdan turli xabarlar berardi. Haq taolo uning ko‘ngliga ilhom solardi.

Qo‘rqut ota O‘g‘uz qavmining mushkulini hal etardi. Har ne ish bo‘lsa, Qo‘rqut otadan maslahat solmaguncha amalga oshirilmasdi. Nimaniki buyursa qabul qilardilar, so‘ziga amal qilib, aytganini o‘rniga keltirishardi” jumalari hamda “Qo‘rqut ota aytganki”, “Bu aytganlari O‘smon naslidir, hukmronlikda davom etmoqda. Va yana shunga o‘xshash bir necha so‘z so‘yladi”, “Qo‘rqut ota O‘g‘uz qavmining mushkulini hal etardi. Har ne ish bo‘lsa, Qo‘rqut otadan maslahat solmaguncha amalga oshirilmasdi. Nimaniki buyursa qabul qilardilar, so‘ziga amal qilib, aytganini o‘rniga keltirishardi”, “Qo‘rqut ota yana shunday deganmish”, “Qo‘rqut ota yana so‘z suylabdi, ko‘raylik, xonim, ne suylabdi”, “Qo‘rqut ota yana so‘z so‘ylabdi, ko‘raylik xonim, ne so‘ylabdi”, “Qo‘rqut ota tilidan baxshi aytar” jumalari aynan muallifga tegishlidir.

Qo‘rqut ota obrazi kitob muqaddimasida ham, keyingi dostonlarda ham to‘ldirilib boriladi.

Yodgorlikdagi “Dada Qo‘rqut tilidan baxshi aytar: xotinlar to‘rt turlidir: birisi so‘ligan cho‘pdir, birisi shishgan to‘pdir. Birisi uyning tayanchi – tayog‘idir. Birisi gapirsang ham o‘sha, ko‘ngli gidir. Uyning tayanchi shulki, dashtdan yo qirdan uyga bir mehmon kelsa, er kishi uyda bo‘lmasa ayol uni yedirar, ichirar, mehmon qilib kuzatar. Ul Oysha, Fotima naslidandir, xonim. Uning bolalari bo‘lsin. Ro‘zg‘oringga shunday ayol buyursin. Endi so‘ligan cho‘pday xotin ulkim, tong otgandan so‘ng o‘rnidan zo‘rg‘a turar, yuz-qo‘lini yuvmasdan to‘qqiz qatlama bilan bir tovoq qatiq ko‘zlar, to‘yganini aslo bilmas, qo‘llarini sonlariga artib, javrar: bu uyda o‘lib bo‘ldim, erga tegib qornim to‘ygan kun bo‘lmadi, yuzim kulmadi, oyog‘im boshmoq, yuzim yashnamoq neligin bilmadi, oh netayin, bu o‘lsaydi, boshqasiga tegarmidim, niyatimga yetarmidim.

Buning kabilarga, xonim, bola ham buyurmasin, ro‘zg‘oringga bunday ayol kelmasin. Enda to‘lgan to‘pday degani shunday: uyqudan turar-turmas, qo‘lini yuvar-yuvmas, qishloqning u uchidan-bu uchiga, bu uchidan u uchiga chopqillar, tushga qadar mish-mish izlar, gap tarqatar, peshindan so‘ng uyiga kelib qarasa, daydi ko‘ppak uyini ostin-ustun qilibdi. Tovuq tovuqxonada, sigir og‘ilxonada qarovsiz qolibdi, qo‘shnilarni chaqirib: Zeliha, Zubayda, Uruveyda, Jonqiz, Jonposhsho, Oyna malak,

Qutli malak, o'lgani-yitgani ketmagandim, o'lan to'shagim vayron bo'libdiku, qo'shnichilik haqqi, Yaratgan haqqi, mening uyimga ham qarab qo'ysangiz bo'lmasmidi, deya javrari. Bundaylarga ham bola buyurmasin, xonim. Ro'zg'oringga bunday ayol kelmasin. Gapirsang ko'ngli gidir shuki: dashtdan, qirdan uyga bir qo'noq kelsa, er kishi uyda bo'lsa, unga desaki: tur, ovqat olib kel, biz ham yeylik, qo'noq ham, mehmon rizqi bilan deyishadi, desa, xotini: naylayin, bu xaroba uyda un yo'q, elak yo'q. Tuya hali tegirmondan kelmadi. Qo'noq kelsa menga nima, deb, qo'lini dumbasiga ishqalar, butun zahrini eriga sochar. Ming so'ylamang, qiyoy boqmas, eriga quloq qoqmas, ul Nuh payg'ambarning eshagi naslidandur. Undaylardan, xonim, sizni Allohning o'zi saqlasin, ro'zg'oringizga bunday ayol kelmasin" so'zlar aynan baxshiga taalluqli.

Muqaddimadagi "Qo'rquy ota tilidan baxshi aytar" jumlasini, epik an'ananing davomiyligini, o'z davrida mashhur bo'lgan, doston kuylagan Qo'rquy otadan qolgan ijrochilik san'ati, doston kuylash an'anasi keyingi avlodda ham davom etganligini anglatadi. Boshqacha aytganda Qo'rquy otadan qolgan ustoz-shogirdchilik davom etayapti. Qo'rquy otadan kelayotgan qutlu so'z jonli ijro holida boshqa baxshilar tomonidan tinglovchiga yetkazilayapti va ayni paytda ko'z o'ngimizda baxshi obrazini gavdalantirayapti.

"Dada Qo'rquy kitobi"ning har bir hikoyasida Qo'rquy ota asosiy obraz sifatida gavdalanadi: "Dedem Korkut boy boyladi soz soyladi", "Dedem Korkut geldi sadilik caldi boy boyladi soy soyladi? Gazi erenler basina ne geldigini soyladi" va hakozi.

Urug'boshi, yo'lboshchi va shuning bilan bir vaqtda epik ijodkor bo'lgan Qo'rquy ota haqidagi mifologik tasavvurlar bir narsani: baxshi va shomon aslida bir sinkritik obrazning turli davrlardagi turlicha ko'rinishi ekanligini isbotlab turibdi.

Bunday evrilishlar xalqning tarixi, qahramonlik o'tmishi va ma'naviyatining sarchashmasi bo'lgan epik ongning taraqqiy etishida muhim rol o'ynagan. Eposdagi magik jihatlar asta so'na borib, shomon, tabib, baxshi, yo'lboshchi funksiyalari bir-biridan tabora farqlana borgan: "... Bayot naslidan Qo'rquy ota degan er dunyoga keldi. Ul kishi O'g'uzning tamom bilguvchisi edi. O'g'uz ichida uning bor karomati zohir bo'lmish edi. Na desa bo'lardi, g'oyibdan turli xabar so'ylardi". Demak u millatning yo'lboshchisi, donishmandi, qahramoni. Lekin u birinchi galda patriarx shomon qiyofasini o'zida mujassam etgan ulkan epik ijodkordir. Uning karomtgo'yiligi, g'oyibdan sirlar so'ylashiga ham baxshichiligi sabab. "Dedem Korkut geluben sazilik caldi, bu Oguz-nameyi duzdi kosdi, boyle dedi". Demak: "geluben sazilik caldi" – epik an'anani davom ettirdi, "duzdi kosdi" o'zining ijrochi emas, ijodkor baxshi ekanligini namoyish etdi, "boyle dedi" – kelgusi avlodga meros qoldirdi.

O'z tadqiqotlarida Qo'rquy otaning baxshilik sifatlariga alohida e'tibor qaratgan Muharram Ergun shunday yozadi: "Bu ise Dede Korkutun Dede Korkut kitabidaki ozan ve gaupten haber verme sifatlarina bastanbasa uygundur".

Dostondagi "Dede Korkut kitabi"dagi: "Dede Korkut dilinden ozan aydur" jumalari, bir tomondan mazkur yodgorlik epik an'ana namunasi ekanini urg'ulaydigan

jihat bo'lsa, ikkinchi tomondan eposda Qo'rqut otani o'ziga pir va ustoz deb bilgan boshqa baxshilar obrazini ham ko'z oldimizda gavdalantiradi.

Kitobda muqaddima bir necha o'rinda, ya'ni kitob boshida hamda har bir bo'lim–doston boshida keladi. Bu muqaddimalar mohiyatan bir-birini to'ldiradi.

Dostonning dastlabki bo'lim muqaddimasida Boyindirxonning to'yidagi Dirsaxonga bo'lgan, ya'ni farzandi yo'q odamga izzat-ikrom ko'rsatilmaganligi bilan "Alpomish" dostonida Boybo'ri va Baysariga elatning to'yida izzat – ikrom ko'rsatilmaganligi, farzandsiz erning farzand ko'rish uchun chora izlashi va oxir-oqibatda alp farzand ko'rishi bilan bog'liq o'rinlar ayni bir epik voqelikning turlicha bayonidir.

Hali voyaga yetmagan Dirsaxon o'g'lining buqa bilan olishib, uni yengishi va Qo'rqut ota kelib unga ism qo'yishi ham "Alpomish" dostoni boshlamasidagi Hakimbekning yetti yoshga yetganda Alpinbiydan qolgan kamonni otib, hammani lol qoldirgani va el-ulus yig'ilib unga Alpomish deb ism qo'yishi ham juda o'xshashdir. Bunday misollarni yana ko'plab keltirish mumkin.

Xulosa qilib aytganda, doston muqaddimasi epik asarning syujet qurilmasida o'ziga xos asos vazifa o'taydi. Dostonda keladigan barcha keyingi voqealar ana shu boshlama bilan bevosita bog'langan holda keladi. Aytish mumkinki, muqaddima doston syujetni tashkil etuvchi motivlarning boshlang'ich nuqtasi hisoblanadi.

Muqaddima tinglovchini epik voqelikka olib kiradi. Doston kechayotgan joy, asosiy qahramonlar bilan tanishtiradi. Epik asar voqealarini yaxlit, bir butun holda jamlab turadi. Dostonning mazmun mohiyatini ochib beradi, uning yaratilish davriga qaysidir darajada aniqliklar kiritadi.

Doston muqaddimalarining o'rganilishi epik asarlarning asrlar osha yashab kelish sabablari, og'zaki ijro san'atining o'ziga xosligi, taraqqiyot bosqichlari, ijro holati haqida tasavvurlarni mukammalashtiradi, epik san'atdagi mifologik tasavvurlarning poetik tasavvurlarga aylanish jarayoni har bir janrda o'z talab va mezonlaridan kelib chiqqan holda takomil topishini urg'ulaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Alpomish. O'zbek xalq dostoni. Aytuvchi Fozil Yo'ldosh o'g'li.– Toshkent: Fan, 1999. 400 b.
2. Dada Qo'rqut kitobi. Turk tilidan tarjima. –Toshkent: Colorpak, 2022. 512b
3. Grenser P.A. Drevne indeyskiy epos. –M.: 1974. 426 s.
4. Гомер. Одиссей. –М.Азбука, 2023. 416 с.

“ГҶРЎҒЛИ” ТУРКУМИДА “ХУШКЕЛДИ” ДОСТОНИ

Шомирза Турдимов,
ЎзР ФА Ўзбек тили, адабиёти ва
фольклори институти, филология
фанлари доктори, профессор

Аннотация. Маърузада “Хушкелди” достонининг сюжет қурилиши ва эпик от – Гиркўкнинг шажараси борасида фикр-мулоҳазалар билдирилган. “Гўрўғли” туркумидаги эпик отнинг ўрни ва семантик кўлами ёритиб берилган.

Аннотация. На лекции были высказаны мнения о построении сюжета эпоса «Хушкельди» и генеалогии былинного коня – Гиркок. Объясняется роль и смысловой объем эпического существительного в категории «Горогли».

Annotation. At the lecture, opinions were expressed on the construction of the plot of the epic “Khushkeldi” and the genealogy of the epic horse - Girkok. The role and semantic scope of the epic noun in the category “Gorogli” is explained.

Калим сўзлар: достон, туркум, бадий бўёқ, достончилик мактаби.

Ключевые слова: эпос, серия, художественная живопись, эпическая школа.

Key words: epic, series, artistic painting, epic school.

“Гўрўғли” туркумига кировчи “Хушкелди” достонини Эргаш Жуманбулбул илк бор 1926-1927 йилларда ёзиб Ҳоди Зарифга топширган. Бирок кўлёзма фольклор архиви Самарқанддан Тошкентга кўчирилаётганида йўқолган. 1936 йилнинг охири 1937 йилларнинг бошида бахши Тошкент шаҳрига келганида Ҳоди Зарифов достонни қайта ёзиб олган. Кўлёзма бешта умумий дафтарнинг 139 саҳифасига чиройли насталиқ хатида ёзилган ва фольклор архивининг № 581 инвентар рақами билан сақланади.

“Хушкелди” достонида Авазхоннинг Аҳмад Сардор кутқуси билан Хунхор шоҳига аср тушиши ва Гўрўғлининг Хушкелди қиёфасида Хунхор мамлакатига бориб Авазхон ва Гиркўкни олиб келиш воқеалари тасвирланади. Достон аввалида, Гўрўғлининг Холдорхон орқали Авазнинг Ёмонжардан ўтмаслиги, Шўрбулоқда ўтмаслиги, мабодо Шўрбулоқда ўтса ҳам, ароқ ичмаслиги таъқиқлаган бўлса-да, Аҳмад Сардорнинг Авазхонни озгириб, бу таъқиқлар бузилгани ва Авазхоннинг Хунхор аскарлари қўлига аср тушганлиги ўта бадий бўёқларда берилган.

“Хушкелди” достонида **Гирот образи.** Достонида Гиротнинг тенгсиз тулпор эканлиги алоҳида таърифланган. Хусусан, Гўрўғли – Хушкелдининг Хунхор мамлакатига Гирот билан кўрсатган томошалари ва бу томошада муқаррар қатл этишга тайёрланган Авазни тадбир билан отга ўтқазиб, бутун халойиқ олдида олиб қочиб кетиши тасвирланган.

Достон тўй ва Гўрўғлининг “Армоним қолмади” термаси билан якунланган. Бу термада Гўрўғли ўз бошидан ўтган кунларга қисқача тўхталиб:

Хунхор подшо бош тарафди(р),
Бу ёғи Райхон арабди(р),
Шоҳман деган бари тараф,
Ҳа, деб чопдим ўнгги-чапди,
Чопдим, армоним қолмади.

Ҳасанхонни олиб келиб,
Бол Авазни ўғлим қилиб,
Гўрўғлидан от қолади,
Оламга овоза солиб,

Ўтдим, армоним қолмади, – таърифи билан ўз сўзини якунлайди. Достон Кўрғон бахшиларининг анъанавий поэтик йўлининг нодир намунаси сифатида ҳам аҳамиятли. Унда келган доимий барқарор такрорланувчи шеърий мисралар воқелик билан боғлаб моҳирона қўлланилган.

“Хушкелди” достони нафақат “Гўрўғли” туркуми, балки ўзбек эпосининг гўзал асарларидан бири сифатида алоҳида аҳамиятга эгалиги билан ҳам ажралиб туради. “Гўрўғли” туркумида эпик қаҳрамон шажараси билан ёнма-ён эпик от шажараси ҳам мукамал бадий талқинини олган. Фольклоршунослар Ғиркўк образини “Гўрўғли” туркумини боғлаб турувчи уч таянч омилнинг бири, деб айтишади³. Аслини олганда Ғиркўк туркумлиқдаги ягона тулпор эмас. “Гўрўғли” достонларида келувчи таърифли тулпорларнинг сони еттига ва уларнинг шажараси (бевосита ва билвосита) сув тулпорига уланади. Достонда тингловчи дуч келувчи дастлабки⁴ тулпор Ҳолвачининг оти. Гўрўғлининг отаси – Равшан кўзининг хуни бадалига бу отни Шоҳдорхондан талаб қилади. Ҳолвачи ҳатто отининг тулпор эканлигини билмайди. Кўрғон достончилиқ мактабининг вакили Эгамберди Алламурод ўғли куйлаган “Гўрўғлининг туғилиши” достонида бу от таржимаи ҳоли қисқа баён этилган:

Шул бедов келди-да мойчига тушти,
Урди-да неча йил жувозга қўшди,
Орқаси шамоллаб ийиғи ишди,
Билмайман, бедовнинг ҳоли не кечди.
Шу тулпор келди-да баққолга тушти,
Парангди солди-да тоғлардан ошди,
Орқаси шамоллаб ийиғи ишди,
Ийиғин уйди-да бигизлаб тешди,
Билмадим, тулпорнинг ҳоли не кечди...⁵

³ М. Саидов, М. Муродов, Ш. Хўжаева. Қимматбаҳо достонлар // Гўрўғлининг туғилиши. Ғафур Ғулом номидаги бадий адабиёт нашриёти. Тошкент, 1967. – 319, б.

⁴ Саноклар тартиби шарли равишда қўйилмоқда.

⁵ ЗўФА инвентарь № 1461. – с 37.

Ёби сурадли от Равшан тарбиятидан кейин синсиз тулпорга айланади. Гаждумбек билан Равшан шу от сабаб юртга қайтишади. Аммо от манзилга етганда ичи куйиб ўлади.

Иккинчи тулпор Райҳон арабнинг оти. Гўрўғли сув отидан тўраган байталини шу отга қўшиб Ғиркўкка эга бўлади. Райҳон арабнинг оти Гўрўғли Зайдинойни олиб қайтганида ярадор бўлиб сафдан чиқади.

Учинчи тулпор Хоқони Чиннинг ўғли Эрназархоннинг Қора оти. Бу отнинг таъриф-тавсифи “Қундуз билан Юлдуз” достонидаги пойга тасвирида келган. Авазхон Қора отдан ўтмаётган Ғиротни айблаб, сабабини сўраганида, Ғиркўк айтади: “Эй Авазхон, мен югурукман; югурук бўлсам ҳам, унинг ёши катта, йили улуғ. Агар илдамлик қилиб ўтиб кетсам, манманлик бўлади; унинг ёши катта, албатта, мен ҳурмат қиламан. Сен Худони ўртага солиб, “Дўст бўлдим”, – деб тилагин, бермаса, ундан кейин ўтайин, – деди.”⁶ Эрназархон манманлик қилди. Ғиркўкни “ёмон от, ёби”, деб камситди. Бу сўзлар “Ғиркўк отнинг юрагидан милтиқнинг ўқидан ёмонроқ бўлиб ўтиб кетди”⁷, қора отни чангида қолдириб ўзиб кетди. Маълум бўлмоқдаки, эпик воқеликда отлар ҳам бир-бирини одамлардек билади, амалдаги тартиб-қоидаларга амал қилади. Нафақат, Ғиркўк бошқа тулпорлар ҳам бир-биридан, ҳоли қудратидан бохабар бўлади.

Тўртинчи от Жанжал калнинг Бойчўнтоқ оти. “Қундуз билан Юлдуз” достонида Бойчўнтоқнинг пойгада Ғиркўкка етгудай от эканлиги тасвирланган⁸.

Бешинчи от Шониёз арабнинг Кўкқашқа дўнани. Кўкқашқа “Гўрўғли” туркуми воқелигидаги (эпик вақт ва макондаги) кенжа тулпор саналади.

Авазхон Юлдуз пари пойгасида жамики отлардан етти кун сўнг йўлга тушса-да, Ғиркўк сабабли пойгачилар изидан етиб, Бойчўнтоқ ва Кўкқашқадан бошқа барча отлардан ўзиб кетади. Жанжалкал ва Шониёзлар эса Гўрўғли, Ғиркўк ва дўстлик ҳурмати Авазхонга йўл беришади.

“Гўрўғли” туркумида келган тулпорлар, от соҳибларининг ўзаро муносабатлари: от билан инсон, от билан от ўртасидаги қондошлик, дўстлик, душманлик, рақобат кечинмалари изчил бир бадий тизимда номоён бўладики, бу “Гўрўғли” туркумининг яхлит англаниб, англанилган улкан бадий ҳодиса эканлигини яна бир бор тасдиқлайди.

Олтинчи тулпор барча эпик отлар шажарасининг аввалида турувчи Сув оти. Гўрўғлининг биясига кўлдан ана шу сув оти чиқиб чопади. Бия бир урғочи қулун туғиб, орадан етти кун ўтгач ўлади. Гўрўғли қулуни уч яшар бўлгач, Райҳон арабнинг тулпоридан тўратиб, Ғиркўк(еттинчи тулпор) туғилади. Ғиркўкнинг бошқа тулпорлардан фарқи икки тамонлама(бия ҳам, айғир ҳам) сув оти наслига боғлиқлигида. Шу сабабли ҳам эпик талқинда Ғиркўк мислсиз

⁶ “Қундуз билан Юлдуз”. Булбул тароналари. III т., Тошкент., Фан. 1972. – 279. б.

⁷ Ўша асар. – 280. б.

⁸ Ўша асар. – 281-286. б.

тулпор ҳисобланади. Ғиркўк “Гўрўғли” туркумида ўзининг тўлиқ бадиий талқинини олган еттинчи от – тулпор ҳисобланади.

“Гўрўғли” достонининг кўпчилик образларидан фарқли Ғиркўк образи фольклоршунослигимиз асосчиси Ҳоди Зарифнинг “Ўзбек халқ достонларининг тарихий асослари бўйича текширишлар” тадқиқотининг “Жанговор от образининг қадим асосларига доир” бўлимида атрофлича тадқиқ этилган⁹. Бу ишни нафақат Ҳоди Зарифнинг, балки ўзбек фольклоршунослигининг энг мукамал тадқиқотларидан бири сифатида кўрсатиш мумкин. Ҳоди Зариф Ғиркўк образи генезиси борасида фикр юритар экан, уни бир томондан сув ва юлдуз билан боғлиқ талқин этилувчи қадим мифологик от образи анъаналари ўзанида текширса, иккинчи томондан қадим аجدодларимизнинг от зотини такомиллаштиришдаги наслчилик тажрибалари, малакалари, анъаналари замирида тўлиқ шаклланган, деб хулоса чиқаради¹⁰.

Озарбойжон фольклоршуноси Мирали Сейидов эса Ғиркўк сўзи этимологиясида “ўт” (олов) ва “тоғ” сўзларини кўради ва Ғиротни “тоғ” тангрисининг оти деб ёзади¹¹. Достоннинг ҳозирги, тўла бадиий талқиндаги версияларини қиёсий тадқиқ этиб тикланган қадимий бобо сюжетда ҳам от зиммасидаги вазифа умумий, моҳиятан битта. Яъни жанговор от қаҳрамонни мавжуд оламлар билан боғлайди. Бу хусусда Ҳоди Зариф ҳам атрофлича ёзган¹².

“Гўрўғли” достонида от – миллат шаъни, ор-номуси, кадр-қиммати каби рамзий тимсолий маънолар ташийди. Эпик Така-Ёвмит юртининг куши қочиб, давлати таназзулга учраб, Зангарга қарам бўлган вақтдаги тулпорлар ҳолати бу воқеликка уйғун кўриниш касб этади.

Биринчидан, шаҳзода Равшан душман кўлига аср тушиб кетади. Уни изловчи, сўроқловчи киши топилмайди. Равшан душман юртда қул қилиб сотилади, кадр-қиммати поймол бўлади, ўзидан ўзга ҳамдard топмайди. Бу унинг Гаждумбек билан сайрга чиқиб, бир сойликда одам ва отларнинг суякларини кўриб бир отнинг суягини ажратиб олиб:

“Шу ерларда уруш бўлган экан-да,

Ажалли, майдонда ўлган экан-да.

Шу бедовни подшо минган экан-да,

Ўқ тегиб жонивор ўлган экан-да.

Бизлардай ғариб бўп қолган экан-да...”¹³, – деб нола қилиши ва Гаждумбек билан бирга “... ҳалиги отнинг калла суягини уйига олиб келиб, хафа бўлиб,

⁹ Ҳ.Зариф. Ўзбек халқ достонларининг тарихий асослари бўйича текширишлар. // Жанговор от образининг қадимий асосларига доир. // Пўлкан шоир. Фан. Тошкент., 1976. – 65-88.

¹⁰ Ўша асар. – 66-70. б.

¹¹ М.Сейидов. Азарбайжан мифик тафаккурининг гайнаглари. – Баку: Ўйизчи, 1983. – 281.б.

¹² Ҳ. Зариф. Ўзбек халқ достонларининг тарихий асослари бўйича текширишлар. // Жанговор от образининг қадимий асосларига доир. // Пўлкан шоир. Фан. Тошкент., 1976. – 75-81.

¹³ Ўша асар. – 26.б.

лампадай осиб, калланинг остида тунаб ...”¹⁴ ётишлари тасвирида Равшан ва Гаждумбекнинг, эпик Така-Ёвмитнинг аҳволи ифодаланган. Равшан душман юртда ўзининг, халқининг, давлатининг не қадар хор бўлганлигини, ўтмиш тарихи, аждодлар ёдидан ажралиб, асл илдизларида узоқлашиб, келажагидан маҳрум бўлиб бораётганлигини англайди. Бу ўринда юрт, мамлакат аҳволи хор бўлган тулпор суяги тимсолида берилган. Юрт, давлат, халқ ҳолини англаб, кадр туйганларнинг қарамликда, қулликда, биргина орзу-истаклар билан ёниб, йилт этган ёруғдан илинж ахтариб яшаганлари дostonнинг ушбу ўринларида тасвирланган.

Иккинчидан, эпик Така-Ёвмит оммасининг бу даврдаги руҳияти, ҳаёти, инерт табиати отининг тулпорлигини билмай, арзимас чақага алмашган Ҳолвачи ва унинг хор бўлган оти тимсолида кўрсатилган.

Халқнинг Равшандай ориятли “синчи” ўғлонлари бор экан, ёбидан тулпорни фарқлай билади. Равшан кўз нури эвазига Ҳолвачи қўлидан отини олиб, уни тарбиятлаб тулпор эканлигини ёвга исботлаб, ватанига қайтди. Бу инерт омма ичидан оловқалб авлод етилиб келаётганлигини, улар ўз ҳаракатларини бошлаганидан нишона эди. Равшаннинг ҳатти-ҳаракатлари бу авлоднинг юрт озодлиги йўлидаги илк қадамидир. От Равшан ва Гаждумбекни қутқариб ўзи курбон бўлади. Лекин унинг “хок”идан Гўрўғли авлоди униб чиқди. Бу авлод отини хор қилиб қўймади.

Гиркўк ана шу авлоднинг Ватан шаъни, кадр-қиммати, фахру ғурурининг тимсоли бўлиб майдонга чиқди. Фикримизни дostonнинг ушбу қуйма қўшиғи тасдиқ этади:

“Бектош араб қирқ минг тилла тилаган,
Бермоқчи бўлганда отам Гўрўғли,
Номи туркман уввос тортиб жилаган.
Элатнинг орини олган бедовсан”¹⁵.

Равшан ва Гаждумбекгача кечган даврида тулпор ўлиб, суяги хор қолган Равшан авлодида тулпор “ҳолвачи”лар қўлида қора меҳнатда эзилиб омма унга беътибор, бефарқ қарашган бўлса, Гўрўғли даврида янгидан туғилиб, кучга кирган этнос ўз тулпорининг қадрини билади ва эъзозлайди. Гўрўғли эл руҳиятини синаш учун Гиркўкни сотаман, деса, халқ сотишга қўймайди. Эпосда қуйланган бош ғоя ҳам ана шунда, таназзулга учраган салтанат ўрнидаги янги салтанатнинг барпо бўлиши, унинг гуркираб яшнашини ва кейинги тақдирини кўрсатишида намоён. Бу маъно Гиркўк образи тимсолида ҳам мужассам.

Гиркўк образи халқ эпик тафаккурининг ноёб бадиий ишланмаларидан бири, бахши-шоирларимизнинг улкан таланти, ижодий қувватининг мислсиз

¹⁴ Ўша асар. – 27.б.

¹⁵ Ҳ.Зариф. Ўзбек халқ дostonларининг тарихий асослари бўйича текширишлар. // Жанговор от образининг қадимий асосларига доир. // Пўлкан шоир. Фан. Тошкент., 1976. – 71.

мевасидир. “Хушкелди” достонида Ғиркўк образининг марказий ўрин тутиши ва дoston сюжетининг бевосита Ғиркўкнинг фазилатлари талқинига қурилиши бу дostonни эпик от тасвирига бағишланган ноёб дostonлар сирасида алоҳида ўрнини кўрсатади.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Зариф Ҳоди. Ўзбек халқ дostonларининг тарихий асослари бўйича текширишлар. // Жанговор от образининг қадимий асосларига доир. // Пўлкан шоир. Фан. Тошкент., 1976. – 65-88.
2. Сейидов Мирали. Азарбайжан мифик тафаккурининг гайнаглари. – Бакы: Йазычы, 1983. – 281.б.
3. Саидов Муҳаммаднодир, Муродов Малик, Хўжаева Шамсия. Қимматбаҳо дostonлар // Ёўрўғлининг туғилиши. Ғафур Ғулом номидаги бадий адабиёт нашриёти. Тошкент, 1967. – 319, б.
4. “Қундуз билан Юлдуз”. Булбул тароналари. III т., Тошкент., Фан. 1972. – 279. б.
5. ЗЎФА инвентарь № 1461. – с 3

O‘ZBEK XALQ DOSTONLARIDA TURKUMLILIK

Oygul Axmedova,

O‘zMMSI ilmiy ishlar va
innovatsiyalar bo‘yicha prorektor,
filologiya fanlari nomzodi, professor v.b

***Annotatsiya.** Ushbu maqolada folklorshunos olimlar tomonidan o‘rganilgan o‘zbek xalq dostonlarida turkumlashtirish masalasi tahlil etilgan. Maqolada turkumlilik va uning turlari haqida ilmiy manbalarga tayangan xolda fikrlar berilgan.*

***Аннотация.** В данной статье анализируется вопрос категоризации в узбекских народных эпосах, изучаемый фольклористами. В статье на основе научных источников приводятся мнения о классификации и ее видах.*

***Annotation.** This article analyzes the issue of categorization in Uzbek folk epics, studied by folklorists. The article, based on scientific sources, provides opinions on the classification and its types.*

***Kalit so‘zlar:** doston, turkum, turkumlashtirish, badiha, syujet.*

***Ключевые слова:** saga, категория, категоризация, бадиха, сюжет.*

***Key words:** saga, category, categorization, badiha, plot.*

O‘zbek xalqi o‘zining boy va beqiyos epik merosiga ega. Bu ulkan meros asrlar mobaynida xalqning ma’naviy g‘ururi sifatida kishilarni vatanni sevishga, uning ravnaqi uchun mehnat qilishga, sevgi va do‘stlikni qadrlashga da‘vat

etadi. O'zbek xalq eposining kattagina qismini "Go'ro'g'li" turkumiga mansub dostonlar tashkil etadi. Bugungi kunda doston ijrochik san'ati ta'lim tizimda o'qitilar ekan, talabalarga bilim berishda dostonlardagi turkumlilik masalasini ham o'rgatish muhim sanaladi. Shu o'rinda turkum o'zi nima degan savolga javob topib olsak. "O'zbek tilining izohli lug'ati"da turkum so'ziga bir-biriga bog'liq bo'lgan, bir butunni tashkil etgan bir necha asar, deb izoh berilgan. Umuman olganda **turkum** – mushtarak g'oyaviy niyat, umumiy mavzu, qahramon va muayyan kompozitsion yaxlitlikka ega bo'lgan badiiy asarlar majmui¹⁶dir. Turkumlilik ijtimoiy voqelikka xos hodisa hisoblanib, tabiat va jamiyatdagi barcha narsalar mohiyati, shakli va xususiyatlari jihatidan muayyan guruhlarini, turkumlarni tashkil etadi. Badiiy ijoddagi turkumlilikda esa ma'lum guruhdagi asarlarlari, yo muayyan qahramonlari yohud mavzu umumiyliigi va hokazolar jihatidan o'zaro birikib turadi. Mana shuning uchun turkumlilik masalasiga qaysi tomondan yondashilishiga qarab, uning murakkab va rang-barang qirralari namoyon bo'laveradi.

Muayyan janr doirasidagi birdan ortiq mustaqil dostonlarning yo mavzu, yo qahramon, yo epik joy, yo muayyan g'oya yohud asarda tasvirlangan voqealar xronologiyasi jihatidan guruhlanishiga turkum deyiladi¹⁷. "Go'ro'g'li" nomi bilan bog'langan qirqdan ortiq dostonlar o'zbek xalq dostonchiligida muayyan turkumni tashkil etadi.

Xalq dostonlarida turkumlarning vujudga kelishi, ya'ni turkumlashtirish masalasini V.M.Jirmunskiy, H.T.Zarifov, M.Saidov, M.Murodov, T.Mirzayev, M.Mirzayeva¹⁸ kabi folklorshunos olimlar o'rganganlar. Ular o'z tadqiqotlarida u yoki bu milliy epos materiallari zaminida turkumlilik masalasini turli tomondan yoritishga harakat qilganlar.

Olima M.Mirzayeva xalq dostonlarida turkumlilikni vujudga kelishini tizimli ravishda ochib bergan folklorshunoslardan biri sanaladi¹⁹. U o'z tadqiqotida V.M.Jirmunskiyning "real tarixiy voqea kichik bir voqeaning epik turkum tarzida shakllanganiga qadar qariyb ikki asr (XVII asrning boshidan to XIX asrning birinchi yarmiga qadar) vaqt o'tgan. Albatta, bu voqelik avval boshda lirik-dramatik harakterdagi qisqa bir qo'shiqda ifodalangan bo'lishi mumkin. Keyinchalik esa u kengaytirilib epik tarzda tasvirlangandir" degan fikrga tayanadi.

Yuqoridagi fikrdan kelib chiqib qarasak, xalq ijodining mahsuli bo'lgan har bir qo'shiq, har bir doston o'zi yaratilgan davr hodisasini aks ettirib

¹⁶ O'zbekiston milliy ensiklopediyasi. 8-jild. T.: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" Davlat ilmiy nashriyoti, 2004. – B.670.

¹⁷ Mirzayeva M. O'zbek xalq dostonlarida turkumlilik. T.: 1985. B.8.

¹⁸ Jirmunskiy V.M. Zarifov X.T. Uzbekskiy narodniy geroicheskiy epos. M., 1947; Saidov M. O'zbek dostonchiligida badiiy mahorat. T.: 1969; Murodov M. O'zbek xalq dostonlarida Go'ro'g'li obrazi. Fil.fan.nom. diss. Toshkent, 1962; Mirzayev T. Xalq baxshilarining epik repertuari. T.: 1979; Mirzayeva M. O'zbek xalq dostonlarida turkumlilik. T.: 1985.

¹⁹ Mirzayeva M. O'zbek xalq dostonlarida turkumlilik. T.: 1985.

avloddan-avlodga, og'izdan-og'izga o'tib, muayyan tarixiy sharoitga mos epizodlar bilan boyib kengayib, mukammallashib boraveradi. Har bittasi uch-to'rt ming satrdan tortib, to o'n-o'n ikki ming satrgacha she'rni o'z ichiga olgan "Go'ro'g'li" dostonlarining hammasini bir yul tinglashni tasavvur qilib bo'lmaydi. Mana shu o'rinda M.Mirzaeva folklorist Nolskiyning tojiklarning "Go'ro'g'li" dostonini kuylovchi hofiz Bobo Yunus haqidagi quyidagi fikrlarini keltiradi. "Men Bobo Yunusning qo'liga dutor olib "Go'ro'g'li" xalq eposidan uni zo'r ishtiyoq bilan tinglovchilarga kechqurundan to tong otguncha kuylab berganining guvohi bo'lganman. U nafasini rostlab choy-poy ichib olish uchun ozgina tanaffus qilib olardi. Shu tariqa kuylash bir necha kun davom etdi. Nazarimda, qo'shiqning oxiri yo'qday edi. Kunlardan birida Hofizdan "Go'ro'g'li"ni kuylab tugatishingiz uchun sizga necha kun kerak bo'ladi deb so'radim. Shunda u kech kirgandan to kun chiqqunga qadar kuylagan taqdirda bir oydan ko'proq vaqt lozim", – deb javob berdi"²⁰.

M.Mirzayeva "Go'ro'g'li" dostonlarining hammasini mana shu tarzda aytish uchun necha kecha-kunduz vaqt kerak. Mana shu ob'ektiv ijtimoiy zaruriyat dostonchilikda ma'lum g'oya va voqelikka asoslangan epik syujet negizida har qaysisi o'zicha mustaqil bir qator doston yaratilishini taqozo qilgan. Haqiqatan ham muayyan epik qahramon hayoti "Bir kechada aytib tugatish mo'ljali" shartiga ko'ra, bir necha alohida-alohida, har qaysisi o'zicha mustaqil dostonlarning yaratilishiga sabab bo'lgan. Bu hol o'z navbatida xalq dostonchiligida turkumlikni vujudga keltirgan, degan xulosaga keladi.

M.Mirzayeva xalq dostonlaridagi turkumlilikni quyidagi turlarga bo'lib ko'rsatadi.

1. Geografik;
2. Biografik;
3. Tarixiy;
4. Nasliy²¹.

Geografik turkumlik. Turkumlikning bu turida u yoki bu guruhdagi epos namunalari o'z asosidagi voqealarning qaysi geografik joy bilan bog'liq ekanligiga qarab birlashadi. Go'ro'g'li yigitlariga bag'ishlangan dostonlar ("Hilomon", "Berdiyor otaliq", "Xidirali elbegi", "Zamonbek", "Doniyorxo'ja", "Xoldor mahram" va boshqalar) geografik turkumlikning yorqin namunalaridir. Chunki bu dostonlarda tasvirlangan voqealar va qahramonlar taqdiri epik Chambil yurti bilan bevosita bog'liqdir.

M.Mirzayevaning fikricha o'zbek xalq eposida geografik turkumlik nasliy va biografik turkumlikka qaraganda yaxshi rivojlanmagan. U buning sabablarini quyidagicha izohlaydi. "O'zbek xalq eposini yaratuvchi ko'chmanchi o'zbek urug'larining ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy hamda madaniy hayoti tarixan muayyan

²⁰ O'sha manba. B.9.

²¹ O'sha manba. B.11.

geografik joy bilan bog‘liq bo‘lmagan. Uning butun hayoti Dashti qipchoqdan tortib Bobo tog‘ etaklarigacha bo‘lgan keng geografik territoriyada o‘tgan. Bu territoriyada esa epos namunasi uchun, yanada kengroq olib qaraganda, epos namunalari uchun asos bo‘larli geografik joylar anchagina bor edi. Biroq shunga qaramay, o‘zbek eposida real geografik epos yaratilmagan. Buning asosiy sababi esa o‘zbek xalq eposining o‘ziga xos epik traditsiyasiga tayanishligidadir. Bu traditsiya esa butun ko‘chmanchi va yarim ko‘chmanchi o‘zbek urug‘larining orzu-istaklari Chambil, Ko‘hi Qof kabi epik joylar bilan bog‘liq ekanligidadir”²².

Tarixiy turkumlik. Har qanday epos namunasi o‘zida jamiyatning u yoki bu tarixiy taraqqiyot bosqichini, biror ijtimoiy-iqtisodiy tuzumga xos belgilarni yoxud tarixiy voqealarni aks ettiradi. Tarixiy turkumlik eposda tasvirlangan voqealar biror tarixiy joy, shaxs yoki voqea bilan bog‘liq holda yuzaga keladi. Shunda ham bunday epos tarixiy joy, shaxs yoki voqeaning aynan tasviri bo‘lmay, balki ana shu tarixiy asosning badiiy umumlashgan in‘ikosi sifatida qaraladi²³.

M.Mirzayeva o‘zbek xalq eposidagi XVI asr boshlarida temuriylar sulolasi o‘rnida yuzaga kelgan shayboniylar sulolasi asoschisining nomi bilan bog‘liq “Shayboniyxon” hamda Shayboniyxon bilan jang qilgan Farg‘ona hukmdori Boburning faoliyatidagi muhim voqealar epik fonda aks etgan “Oychinor” dostonlarini bir turkumni tashkil etishini qayd etib ko‘rsatadi.

O‘zbek xalq dostonchiligida tarixiy turkumlik turkumlikning boshqa turlariga, xususan, biografik va nasliy turkumlikka nisbatan asosiy o‘rin tutmaydi. Buning sabablaridan biri xalq hayotida muhim tarixiy voqealarning ko‘p va tez sodir bo‘lishi va ularning bir baxshi repertuaridan ikkinchi baxshi repertuariga o‘tishga ulgurmasligi repertuarda ikkinchi planga tushib qolib epik an‘ana kasb etolmasligidadir. Shuningdek, xalq eposida tasvirlangan yangi tarixiy voqealar bilan ularning qadimiy xalq eposi an‘analari asosidagi tasviri o‘rtasida mutanosiblikning bo‘lmasligi ham o‘zbek xalq dostonchiligida tarixiy turkumlikning keng yoyilishiga monelik qilgan²⁴.

Biografik turkumlik. Bir epik qahramon hayoti, uning epik sarguzashtlari bilan bog‘liq har biri tugal syujet qurilishiga, tugal g‘oyaviy-badiiy qimmatga ega bo‘lgan mustaqil asarlar zanjiriga biografik turkumlik deyiladi²⁵.

Ma‘lumki, xalq o‘zining sevimli qahramoni bajarishi lozim bo‘lgan ishlarni har tomonlama tasvirlanishini talab etadi. Mana shu ijtimoiy talabni qondirish xalq dostonchiligida turkumlikni vujudga keltiruvchi asosiy omil bo‘lib xizmat qiladi. Biografik turkumlikda bosh qahramonning hayoti, faoliyati, uning bir odam bajara olishi lozim bo‘lgan ishlari tasvirlanadi. Ya‘ni

²² O‘sha manba. B.13.

²³ O‘sha manba. B. 14.

²⁴ O‘sha manba B. 15.

²⁵ O‘sha manba. B.16

qahramonning biografiyasi – tug‘ilishidan tortib to umrining oxirigacha ko‘rsatgan ibratli ishlari bir-biriga uzviy bog‘liq bo‘lgan bir necha dostonlarda kuylanadi. “Go‘ro‘g‘li” turkumga kiruvchi dostonlarda Go‘ro‘g‘lining tug‘ilishi, bolaligi, yigitlik chog‘lari, Misqol hamda Yunus parilarga uylanishi, xalqi, el-yurtning tinch-osoyishtaligi hamda farovonligi yo‘lida ko‘rsatgan qahramonliklari hammasi to‘la-to‘kis, alohida-alohida dostonlarda tasvirlanadi.

Xalq dostonchiligida muayyan obrazlarni qo‘shaloqlashtirish usuli bor. Mana shu yo‘l ham turkumlikka mansub yangi doston yaratish imkonini beradi. Obrazlarni qo‘shaloqlashtirish usulini qo‘llash orqali ham turkumlik ichidagi dostonlar soni orttirilishi mumkin. M.Mirzayeva obrazlarning ikkilantirilishi (yoki uchlantirilishi) natijasida motivlar ikkilantirilishi (ba’zi uchlantiriladi), motivlar o‘zgarishi, natijada, yangi syujet-yangi asar yaratilishini qayd etadi hamda “Yunus pari”, “Misqol pari”, “Hasanxon” va “Chambil qamali” dostonlarini bunga misol qilib ko‘rsatadi. Ma’lum bir asar syujetida motivlar, epizodlar o‘rnini almashtirish, mazkur doston uchun muhim hisoblangan epizodni chiqarib tashlash yoki boshqa bir asardan ma’lum epizodni kiritish, shuningdek, motivirovkalarni o‘zgartirish yo‘li bilan ham yangi syujet, binobarin, yangi doston yaratilishi mumkinligini qayd etadi²⁶.

“Go‘ro‘g‘lining bolaligi”, “Zaydinoy”, “Yunus pari”, “Misqol pari”, “Gulnor pari”, “Hasanxon”, “Avazxon”, “Ero‘g‘li” yoki “Shaxidnoma” dostonlari bevosita epik qahramon Go‘ro‘g‘li biografiyasini aks ettiradi. Bundan tashqari biografik turkumlik doirasi nisbatan keng bo‘lib, unga yana epik qahramonga har bir ishda ko‘maklashuvchi bahodir yigitlar bilan bog‘liq dostonlar ham mansubdir. Chunki bu xildagi dostonlarda ham epik qahramon yo bevosita ishtirok etadi yoki o‘sha dostondagi voqealar epik qahramon nomi bilan bog‘liq bo‘lib, uning biografiyasini u yoki bu tomondan to‘ldiradi. Mana shularning barchasi biografik turkumlik doirasini kengaytiradi.

“Avazxon” biografik turkumi dostonlari o‘zbek xalq dostonchiligida “Go‘ro‘g‘li” nomi bilan mashhur bo‘lgan dostonlar o‘rtasida ham soni, ham badiiy qimmatini jihatidan salmoqli o‘rinni egallaydi. Avazxonga bag‘ishlangan qahramonlik-romanik, ishqiy-romanik dostonlar o‘zbek xalq dostonchiligida alohida turkumni tashkil etadi. Avazxonning bahodirligi va sarguzashtlari haqidagi dostonlar soni jihatidan hatto Go‘ro‘g‘lining o‘zi to‘g‘risidagi dostonlardan ham ko‘p. M.Mirzayeva “...avvalo, obraz yaratish usullari, obrazlar talqini masalasi bilan, dostonchilik an‘analari bilan bog‘liqdir. Avazxon biografik turkumi dostonlarining soni jihatdan bu qadar ko‘p bo‘lishligi sababini o‘zbek xalq og‘zaki ijodiyotidagi dostonchilik an‘analari va alohida an‘analarga ega bo‘lgan geografik bo‘linma – territoriyalardagi dostonchilikda qabul qilingan obrazlar talqini masalalaridan qidirmoq lozim²⁷”ligini ta’kidlaydi.

²⁶ O‘sha manba . B.20.

²⁷ Ўша манба. Б.22.

“Avazxon”, “Avazning arazi”, “Avazning uylanishi”, “Qunduz bilan Yulduz”, “Bo‘tako‘z”, “Intizor”, “Zulfizar”, “Gulixiromon”, “Malikai ayyor”, “Balogardon” kabi dostonlar “Avazxon” biografik turkumligini tashkil etadi.

M.Mirzayeva **nasliy turkumlilikni** vujudga kelishi haqida yozar ekan, “Avazxon” nasliy turkumiga oid dostonlarda Go‘ro‘g‘lining epik biografiyasiga tegishli ma‘lumotlar ham mavjud, bu ma‘lumotlarsiz Go‘ro‘g‘li biografiyasini to‘la-to‘kis tasavvur qilib bo‘lmaydi, deb yozadi. Bunga “Avazxon” hamda “Hasanxon” dostonlarini misol qilib ko‘rsatadi. Bu dostonlar o‘zbek xalq dostonchiligida “Avazxon”, “Hasanxon” biografik turkumligini keltirish bilan birga Go‘ro‘g‘li biografiyasidagi farzandsizlikka barham berib, uning epik biografiyasidagi muhim kamchilikni to‘ldirishini ko‘rsatib o‘tadi. Bu esa o‘z navbatida Go‘ro‘g‘lining tutingan farzandlari Hasanxon bilan Avazxon haqida ham alohida-alohida dostonlar yaratilishiga sabab bo‘ladi. “Avazxon” shuningdek “Hasanxon” dostonlari, bir tomondan, “Go‘ro‘g‘li” biografik turkumi dostonlari qatoriga kirib, Go‘ro‘g‘li biografiyasini to‘ldirsa, ikkinchi tomondan, “Avazxon” nasliy turkumlik dostonlarining yuzaga kelishiga ham sabab bo‘lishini ilmiy asoslab beradi. Nasl tamoyili bo‘yicha doston yaratishda otaga bag‘ishlangan dostonlardagi muayyan motivlar qurama holda olinadi va uning farzandiga nisbatan kuylanib, yangi mustaqil doston yaratiladi. “Nurali” dostoni ana shu tamoyil asosida yaratilgan bo‘lib, “Avazxon” biografik – nasliy turkumligining ajoyib namunasi hisoblanadi. Bugungi kunda Nurali nomi bilan bog‘liq dostonlarga ham o‘z navbatida maxsus biografik turkumlik sifatida qaralmoqda.

Xulosa o‘rnida shuni qayd etish lozimki, biografik turkumlik o‘zbek xalq dostonchiligida yuksak taraqqiy etganligini ko‘rsatadi. Har bir biografik turkum o‘ziga xos mustaqillikka ega bo‘lishi bilan birga ular o‘zaro ichki bog‘lanishlarga ham ega. Mana shu bog‘lanish esa bir biografik turkumlikka mansub dostonlarning boshqa bir biografik turkumlikda ham ishtirok etishi bilan izohlanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi. 8-jild. T.: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi” Davlat ilmiy nashriyoti, 2004. – B.670.
2. Mirzayeva M. O‘zbek xalq dostonlarida turkumlilik. T.: 1985. B.8.
3. Jirmunskiy V.M. Zarifov X.T. Uzbekskiy narodniy geroicheskiy epos. M., 1947;
4. Saidov M. O‘zbek dostonchiligida badiiy mahorat. T.: 1969;
5. Murodov M. O‘zbek xalq dostonlarida Go‘ro‘g‘li obrazi. Fil.fan.nom. diss. Toshkent, 1962;
6. Mirzayev T. Xalq baxshilarining epik repertuari. T.: 1979; Mirzayeva M. O‘zbek xalq dostonlarida turkumlilik. T.: 1985.
7. Mirzayeva M. O‘zbek xalq dostonlarida turkumlilik. T.: 1985.

ОБЩИЕ КОРНИ ПРОИСХОЖДЕНИЯ И РАЗВИТИЯ УЗБЕКСКИХ И ТАТАРСКИХ ДУХОВНЫХ ПЕСНОПЕНИЙ

Алсу Рашидовна Еникеева

Профессор кафедры этнохудожественного творчества и музыкального образования Казанского государственного института культуры, кандидат педагогических наук

***Аннотация.** Статья посвящена изучению исторических корней культуры тюркских народов, обобщению опыта по исполнению татарских духовных песнопений, макамого духовного пения и исполнения эпоса «Бахши» народов Центральной Азии. В результате исследования делается вывод о том, что происхождение и развития узбекских и татарских духовных песнопений имеют общие корни.*

***Annotation.** The article is devoted to the study of the historical roots of the culture of the Turkic peoples, generalization of experience in the performance of Tatar spiritual chants, makam spiritual singing and the performance of the epic “Bakhshi” of the peoples of Central Asia. As a result of the study, it is concluded that the origin and development of Uzbek and Tatar spiritual chants have common roots.*

***Ключевые слова:** татары, духовные песнопений, макам, Центральная Азия, эпос «Бахши», суфии, Нухибандия, Самарканд, Бухара, баит, мунаджат.*

***Key words:** Tatars, spiritual chants, maqam, Central Asia, epic “Bakhshi”, Sufis, Nihshbandiya, Samarkand, Bukhara, bayit, munaajat.*

Татары это тюркский этнос, исповедующий Ислам, являющийся вторым по численности народом России и имеющим административное образование, называющееся Республика Татарстан.

Предками татар считаются булгары, которые поселились на берегах реки Итиль (сегодня Волга) в VIII веке нашей эры и образовали государство Волжская Булгария. Следующим названием государства в XV-XVI веках было Казанское ханство с центром в городе Казань, которая и по ныне является столицей Республики Татарстан.

На формирование и развитие культуры татар оказали в древности и в средневековые тюркские, иранские мусульманские народы, а позже народы Центральной Азии.

Ислам в Волжскую Булгарию проник благодаря торговле со странами Средней Азии и Ближнего Востока. Известно, что болгарский царь Алмуш написал письмо арабскому халифу Джафару аль-Муктадиру с просьбой прислать людей для распространения и изучения Ислама среди болгарского народа. В 921

году из столицы Арабского халифата, города Багдада, в северную страну было направлено большое посольство с письмом от самого халифа. Секретарем посольства был назначен Ахмед Ибн Фадлан, который оставил подробный отчет о своем путешествии. В состав посольства входили знатоки мусульманского права и религиозные учителя. Их задачей было ввести в болгарском царстве не только Ислам, но и мусульманские традиции [3, 8].

Ислам как религия в Волжской Булгарии был известен еще до прихода багдадского посольства. Однако официально датой принятия ислама Волжской Булгарией считается 922 год.

С приходом Ислама к Булгарам пришла классическая культура цивилизованного Востока, которая ознаменовала средневековую культуру татар, которая позже получила название «кадим сэнгать» - «старое искусство». Оно полнокровно развивалось при дворах феодальной знати татарских ханов. С середины XVI века и приблизительно до конца XIX века традиции этого искусства продолжали существовать в среде татарской сельской интеллигенции, учёных, учителей и служителей духовенства, а также в обителях суфиев. В большинстве случаев это были люди, получившие образование в культурных центрах мусульманских стран Среднего и Ближнего Востока.

Большое значения для Республики Татарстан имеют связи с этносами Средней Азии и особенно с Республикой Узбекистан, так как наши народы связывает общие исторические корни, тюркская группа языков, духовная и материальная культура.

В сентябре 2023 года я проходила научную стажировку по гранту правительства Республики Татарстан «Алгарыш» в Узбекском государственном институте искусств и культуры по направлению «Народная художественная культура», по теме «Традиционная культура тюркских народов: общее и различия». Стажировка явилась глубоким погружением в культуру Узбекистана.

В ходе стажировки были посещены уроки фольклорного ансамблевого пения заведующего кафедрой этнографии и фольклора Камолиддина Исаева, где студенты продемонстрировали специфику вокального звукоизвлечения с элементами местной мелизматикой. На кафедре изучаются этнокультурные традиции ташкентско-ферганской, самаркандо-бухарской, сурхандарьинской, харезмской групп узбеков, а так же музыкальные традиции таких тюркских народов как каракалпаки, уйгуры, казахи, туркмены в синкретичном единстве всех жанров фольклора. Звукоидеал имеет свои особенности маканного пения с импровизационной основой и своеобразной ладовой окраской (лады с увеличенными секундами, моксолидийский, фригийский, дорийский и др.). Большое значение на кафедре придаётся фольклорно-экспедиционной практике студентов.

В ходе стажировки мной был проведен мастер-класс со студентами третьего курса кафедры фольклора и этнографии на тему «Традиционная

музыкальная культура татар». В ходе мастер-класса стало ясно, что в отличие от современной разговорной речи древний язык духовных татарских песнопений был понятен узбекским студентам, что говорит об общих корнях языковых традиций наших народов. Ритмическая и мелодическая особенность татарских песнопений несколько отличалась от привычной узбекским студентам. Инструментальное же исполнительство наших народов основывается на древневосточных традициях и представлено однотипными инструментами: думбра с одним названием, дойра – у нас дэф, кубыз – у нас кыл кубыз, най – у нас курай, зурна – у нас сорнай, но при этом имеют несколько различный способ звукоизвлечения. Используются в практике ещё такие струнные музыкальные инструменты как дутар, рубаб, танбур, уд, саз, активно применяется в узбекском традиционном инструментальном исполнительстве аккордеон.

Очень важным моментом в постижении культуры Узбекистана связанной с её историческим прошлым явилось посещение объектов культурного наследия Юнеско городов Самарканд и Бухара, связанными с древними традициями суфизма, присутствующими в произведениях духовных песнопений наших народов и имеющие общую с татарскими суфиями школу Нашхбандия, так как наши поэты и просветители в прошлом получали образование не только в странах Юлижного Востока, а позже и в медресе Бухары и Самарканда.

Значимым оказалось знакомство с Узбекским национальным институтом музыки и искусства им. Юсуфа Ражабий, который был создан 2020 году путём отделения от Государственной консерватории Узбекистана и занимается исключительно включёнными в список нематериального культурного наследия ЮНЕСКО классическим искусством узбекского макама и сказительством народного эпоса бахши.

После знакомства с духовной музыкальной культурой Узбекистана стало очевидно, что под влиянием тюркских, иранских мусульманских народов и народов центральной Азии сформировались и музыкально-культурные традиции татар. Духовные песнопения или «иләхи» относятся к лиро-эпическому жанру татарской традиционной музыкальной культуры. У татар эти произведения носят такие же названия как и у тюркских и иранских мусульманских народов. Это касыды, мунаджаты, зикры, имеющие прямое отношения к суфиям-дервишам. Данные произведения имели классические восточные ритмы и как у тюркских и иранских народов исполнялись у татар под аккомпанемент традиционных восточных музыкальных инструментов: *струнных* танбур, думбра, ударного дэф, татарского духового инструмента курай

Одно из первых упоминаний о мунаджате мы находим в поэме 16 века «Нурисодур» («Лучи души») татарского поэта первой половины XVI века Мухамедияра в разделе «Рассказ Мусы» [2, 11].

Произведения лиро-эпического жанра татарской традиционной музыкальной культуры имели особое место в жизни татарского народа, но испытали жестокие гонения во времена Советской власти.

Сегодня в изучение баитов, мунаджатов, зикров огромный вклад вносит учёный-фольклорист Геннадий Макаров – большой энтузиаст возрождения татарской народной песенной культуры и традиционных музыкальных инструментов. Ученый относит религиозные жанры к татарскому классическому средневековому наследию и использует макамный стиль классической музыки Ближнего и Среднего Востока, более свойственный, по его мнению, старинным образцам. Собранные им духовные песнопения татар представлены с нотными записями в книге «Дэрвишлэрнен сохбатендэ: бэетлэр хэм монэжэтлэр» («В беседах дервишей: баиты и мунаджаты»).

Наряду с классическими восточными ритмами и мелодиями татарские духовные песнопения сформировались под влиянием древних Волго-Уральских тюркских традиций, татарского пентатонического звукоряда и приобрели свою самобытность [1, 3].

Баит – это лиро-эпический жанр татарского фольклора, возникший в период Болгарского государства и постоянно совершенствовавшийся в течение многих веков, вбирая в себя лучшие традиции устного народного творчества и письменной поэзии [4, 8].

Баиты подразделяются на военно-исторические, о положении народа, баиты о судьбах женщин, баиты о борьбе за землю и волю.

По своему общему характеру баиты военных лет можно разделить на две группы: лиро-эпические и лирические.

«Баит» – народное творчество лиро-эпического жанра татарской традиционной музыкальной культуры. «Баит» передавался из поколения в поколение, вбирая содержание переживания, думы, тревоги наших далеких предков. Баиты актуальны и в настоящее время, так как воспевают родной край, дружбу, необходимость уважения и почитания религии предков [4, 8].

«Мунаджат» (от арабского буквально) беседа о сокровенном, обращение, мольба к Аллаху о спасении – лирический жанр восточной, в том числе татарской литературы, музыки и фольклора. Мунаджаты тоже относятся к лиро-эпическому жанру татарской традиционной музыкальной культуры [2, 11].

В тематическом отношении мунаджат – явление многоплановое. Его можно подразделить на четыре группы – это раздумья о жизни, о родине, о родной земле, мать и дитя, философские проблемы жизни, смерти и бессмертия.

Во времена Советского Союза баиты и мунаджаты исполнялись тайно и сохранились в традициях домашнего пения.

К концу XX века татарские духовные песнопения обрели былую популярность. А сейчас наблюдается процесс их возрождения, как в аутентичном виде, так и в творчестве современных татарских музыкантов.

Исполнение религиозных жанров становится неременной частью программ фольклорно-этнографических ансамблей, участники которых записывают старинные напевы непосредственно от носителей традиции и выносят их на концертную эстраду. Среди таких коллективов татарские фольклорные ансамбли «Ак калфак» и «Жомга кән», возникшие в конце девяностых годов XX века и налe XXI столетия.

Татарский фольклорный ансамбль Казанского государственного института культуры «Жомга кән» (Руководитель А.Р. Еникеева) был создан в 2006 году. В репертуаре коллектива – исполняемые на профессиональном уровне образцы устного, музыкального и обрядового фольклора разных этнических групп татар. Ансамбль делится со зрителями историями с помощью сценических обрядовых постановок, вокальных композиций из татарских духовных песнопений: байтов, зикров, мунаджатов. Эти произведения звучат под аккомпанемент самих участников ансамбля на старотатарских музыкальных инструментах: думбра, дэф, гыжик или он же кыл кубыз, сорнай, курай, ташсыбызгы.

В районах Татарстана до сих пор существуют традиции коллективного исполнения женщинами духовных песнопений. Пожилые женщины собираются в каком – то доме и исполняют байты и мунаджаты.

До сегодняшнего дня в татарских деревнях широко распространено сочинение байтов к смерти родственника. Авторы выражают соболезнование родным и близким умершего. Обычно байты начинаются с коранической фразы, в них упоминаются персонажи из тюркской мифологии и Корана. Байты часто исполняются (читаются), переписываются и хранятся в семейных архивах.

Таким образом изучив татарскую духовные песнопения и познакомившись с макамым духовным пением и эпосом «Бахши» народов Центральной Азии можно сделать вывод, что происхождение и развития узбекских и татарских духовных песнопений имеют общие корни.

Использованная литература:

1. Макаров Г.М. Дәрвишләрнең сәхбәтендә: бәетләр һәм мөнәжәтләр. - Казань: Татарское книжное издательство, 2011. –159 с.
2. Садекова, А.Х. Мунаджаты. – Казань: Тат.книж. изд., 2005 – 64 с.
3. Татары Среднего Поволжья и Приуралья. Воробьев Н.И., Хисамутдинов Г.М. (ред.) – М.: Наука, 1967. – 538 с.
4. Урманче Ф.И. Лиро-эпос Среднего Поволжья: Основные проблемы изучения байтов. – Казань: Татарское издательство, 2002. – 256 с.

ARTTIRILMIŞLIĞIN ONTOLOJISI: İNSAN-SONRASI VARLIĞIN AŞKINLIK YANILGISI VE AŞIRI FENOMENLER

Doç. Dr. Savaş KESKİN

Bayburt Üniversitesi, savaskeskin@bayburt.edu.tr

İnsanlık 2.0 ya da İnsan-sonrası olarak kavramsallaştırılan yeni bir arketip, gelecek zaman olarak sürekli ertelenen bir varlık durumu olarak her zaman olduğundan çok daha yakındır. Bu varlığın en önemli özelliği, destekli-toplum ya da ortak toplum (co-society) olarak adlandırılan bir artırılmışlık (augmentation) kültürünün parçası olmasıdır. Bedenin, zamanın, mekanın, içeriğin, duyguların, paylaşımların, gerçekliğin ve daha ileride yokluğun artırıldığı bu kültürel durum, bedenlerin kısıtlarını dijital uzuvlarla genişleten bir aşkınlık durumuna da işaret eder. Ancak bu aşkınlık durumu, ilk bakıştaki estetik çekiciliğinin ardına geçildiğinde insanın büyümesi ve güçlenmesi koşulunu sağlama vaadinde çelişkiler gösterir. Giyilebilir AR ve VR teknolojileri, nöro-çipler, biyo-medikal cihazlar ve Metaverse gibi tümleşik evrenlerde varlığı genişleyen ve artan insan, eylem çeşitliliği bakımından zenginleşiyor gibi hissetmekte haklıdır. Ancak hiç olmadığı kadar yoksunlaştığı ve ‘bir başkasının desteği olmadan’ hiçbir şeyi yapamayacak hale geldiği konularını düşünmeye başladığında ise yeni ve mutlak bağımlı sınıfın bilinciyle kuşatıldığını anlayacaktır. Bu yeni insan ontolojisi, daha gelişmiş ve daha fazla şeyi yapabilen bir biçim gibi görünse de aslında daralan, küçülen ve sosyal bakımdan ‘engelli’ hale gelen bir bağımlı varoluştur. Tüm insanlığın, öz-varlık koşullarını daraltan ve yoksunlaştıran bu apparatus tümleşmesi, melez insanın marjinalleşmesini ve aynı zamanda iletişim ve sanat pratiklerinin de marjinallik cenderesinde yitime uğramasını konu edinmek için önemli bir sorundur. Üstelik bu durumda, apparatus olarak artan ancak öz-varlık olarak azalan insanın bir soykırımsal yok oluş haliyle sınanması ve onun bu yok oluşu bir aşkınlık gibi algılamasının paradoksu da önem kazanacaktır. Çünkü her rasyonel yönelimde olduğu gibi akılcılığın akıldışı halleri insanın tarihsel kırılmalarına aracılık edecektir.

Anahtar Kelimeler: Artırılmış Gerçeklik, İnsan-sonrası, İletişim, Marjinalleşme, Ontoloji

I SHO'BA

“BUXORCHA” VA “MAVRIGI” TARONALARI TO‘PLAMI XUSUSIDA

J.T.Shukurov

O‘zDSMI “Milliy qo‘shiqchilik”
kafedrası professori, O‘zbekiston
Respublikasi san’at arbobi

Xalq musiqa merosini keyingi avlodlarga yetkazib berish uchun uni albatta oqqa qora bilan ko‘chirish shart ekanligi borasida al Muallim as Soniy nomi bilan jahonga mashhur bo‘lgan sharqning buyuk mutafakkiri va qomusiy olim, babakalonimiz Abu Nasr Farobiy 8-asrdayoq o‘zining “Musika haqida katta kitob” asarida aytib o‘tganligi barchamizga ma’lum. Biroq, Xorazm nota yozuvi inobatga olinmasa, 19-asrning ikkinchi yarmigacha xalq musiqa merosimiz bugungi nota tizimiga olinmagan. O‘zbek folklor asarlari va xalq musiqa merosini bugungi nota yozuvi asosida ko‘chirib olishlar 19-asrning ikkinchi yarmida amalga oshirila boshlangan va uni birinchi bo‘lib rus zobiti A.Eyxgorn boshlab bergan. Shunga qaramasdan undan keyin ham musiqa merosimizni notaga olish ba’zi bir sabablarga ko‘ra qolib ketgan va qanchalik merosimizni ustozlar o‘zlari bilan olib ketganligi va undan kelajak avlod bebahra qolganligini aytmasa ham bo‘ladi. Albatta, bu orada 20-asrning lug‘aviy olimi A.Fitrat tashabbusi bilan Lota Jalol va Ota G‘ani kabi ukstozlardan 1920 yili Buxoro Shashmaqomi Viktor Uspenskiy tomonidan notaga olinib, 1924 yili Moskvada chop etilgan va folklor qo‘shiqlarimiz qisman bo‘lsada YE.Romanovskaya, N.Mironov, M.Ashrafi, I.Akbarovlar tomonidan notaga olingan xolos.

To‘g‘ri, atoqli musiqashunos olim, san’atshunoslik fanlari doktori, professor F.Karomatov tomonidan chop etilgan faqatgina “Mavrigi” turkumi nashr etilgan bo‘lsa-da, bu ham mukammal bo‘lmagan. Qolaversa “Mavrigi” ham “Buxorcha” turkumlaridan ayrim kichik-kichik namunalar yoxud alohida parchalar nashr etilgan edi xolos.

Pirovardida, “Buxorcha” bilan “Mavrigi”ni bir-biridan farq qilolmay ikkalasini ham aralashtirib ijro etadiganlar, ularning mazmun-mohiyatini birdek tushunuvchilar va tushuntiruvchilar ham topilib turgan bo‘lgan. Bu esa nafaqat achinarli, balki tashvishlanarli holdir. Mana shunday kabi nuqsonlarga qisman bo‘lsa-da barham berish va xalq musiqa merosini keyingi avlodga to‘liqroq tarzda yetkazib berishni imkoni boricha o‘z oldiga maqsad qilib qo‘ygan musiqashunos olim, pedagogika fanlari nomzodi, professor F.J.To‘rayevdir. F.To‘rayev sal kam 50 yil davomida Buxoro pedagogika Universiteti “Musika” fakultetida talabalarga saboq berish bilan bir qatorda o‘zi tug‘ilib o‘sgan Buxoroyi Sharifning folklori bilan ham qiziqib kelgan, ya’ni yoshligidan “Buxorcha” va “Mavrigi” turkumlari ijro jarayonlarini kuzatib, aynan Buxorogagina xos bo‘lgan ashula va raqs turkumlari namunalarining bir necha

nusxalarini asosan Buxoro folklorining bilimdoni va mohir ijrochisi bo'lgan sozanda va bastakorlardan, shular bilan bir qatorda esa o'zining do'sti va tengdoshi bo'lgan Orif Atoyevdan yozib olib, turkumlarning paydo bo'lish tarixi, keng tarzda ommalashib ketganligi, badiiy sayqal topishi va estetik mohiyati, avloddan – avlodga yetib kelishiga o'zini hissasini qo'shgan zukko ijrochilar-xalq qo'shiqlarini mohir ijrochilari, raqqos va raqqosalar, mazkur qo'shiqlarga o'z kuylari bilan hamohang bo'lgan mohir sozandalar borasidagi berilgan ma'lumotlar, ularning tarkibiy tuzilishi, shuningdek nota so'z matnlarini chuqur tahlil etib, shu bilan bir qatorda mohir ijrochilaru- ustoz san'atkorlarning fikru mulohazalarini yig'ib olib, yaxlit bir to'plam holiga keltirishga muvaffaq bo'lgan.

Qolaversa, shu davrgacha bu folklor turkumlarining paydo bo'lish tarixi, bularning yagona tarkibi, shakllanish jarayoni, g'oyasi va badiiy motivlari, raqslari tabiatini tarkibiy tuzilishi, ijro xususiyatlari, shuning bilan bir qatorda ijro jarayonida sozlar nisbati, zebu-ziynatlar kabi bir qator boshqa qirralarning ijrodagi ahamiyatlari mukammal tarzda o'rganilmagan edi. Natijada, bu turkumni bilar-bilmas holda uzuq-yuluq ijro etilishiga ham sabab bo'lgan. Hatto ba'zanda bu turkumlarni biri biridan farq qilolmay aralashiga ijro etuvchilar ham bo'lgan.

To'plamda mazkur turkumlik doirasiga mansub bo'lgan Buxoro marosim qo'shiqlarining turli janrlariga oid materiallarining berilgani ham nur ustiga a'lo nur bo'lgan desak mubolog'a bo'lmaydi. Chunki "Buxorcha" turkumlari asosan to'y marosimlarda, xotin-qizlar davralarida, "Mavrigi"lar esa erkaklar davralarida ijro etiladi va bular marosim mazmun-mohiyatidan kelib chiqib turkum taronalari tugagandan keyin mazkur marosimga tegishli bo'lgan an'anaviy qo'shiqlar ijro etiladi.

To'plamdan "Muchal to'yi", "Hinobandon", "Chimildiq" kabi tadbirlarga xos tabriklar, "Sharbat yalar", "Kelini xushro'y ovarдем", "Sallabandon", "Domod bari" chimildiqqa xos bo'lgan "Hazorali" kabi marosim qo'shiqlari o'rin olgan. Bu esa o'zbek va tojik folklorining janrlar tarkibi naqadar boy va rang-borang ekanligini ko'rsatadigan noyob material hisoblanadi desak mubolog'a bo'lmaydi.

F.To'rayev o'zi bolalikdan tinglab-tomosha qilib kelgan "Buxorcha" va "Mavrigi"materiallarini bir qatorini Orif Atoyev ijrosi tomonidan yozib olgan bo'lsa, qolgan ko'plab qismlarini yillar davomida turli tumanlar va qishloqlarda istiqomat qiladigan ustozlar va xonandalardan yig'ib-olib, "Buxorcha" va "Mavrigi"larning mohir ijrochilari va ustoz san'atkorlarning fikru mulohazalarini inobatga olgan holda ularni notaga olgan. Pirovardida, bularni barchasini mujassamlashtirib kitob holiga keltirish va unga so'z bshi yozishni o'zining do'sti, folklorshunos olim, filologiya fanlari doktori, professor O.Safarovga topshiradi. Pirovardida, 2005 yili O.Safarov, O.Atoev, F.To'rayevlar muallifligidagi "Buxorcha" va "Mavrigi" taronalari nomli to'plam yuzaga kelib, O'zbekiston Respublikasi Fan nashriyotida nashr etiladi.

Mualliflarning diqqatga sazovor tomonlari shundaki, mazkur turkumlar taronalari har tomonlama differensiatsiya qilib, "Buxorcha" va "Mavrigi" turkumlariga aloqadorligini asoslaganlar, to'plamda esa bu turkumlarning har birini

alohida sarlavha ostida ichki ijro tartibiga ko'ra guruhlab berganlar. F.To'rayev tomonidan turkumdagi qo'shiqlarning musiqiy tahlilini amalga oshira turib, eng avval qo'shiqlarning lad tuzilishi, ijro usuli, kuy va asar diapozoni va ijro sur'atiga diqqatini qaratganligi alohida e'tiborga loyiqdir.

To'plamdagi qo'shiqlarning o'tmishdagi ijrochilari, ular tomonidan ijro jarayonida foydalanilgan musiqiy cholg'ular, sahna liboslari va boshqa ma'lumotlar nafaqat shu soha mutaxassislari, balki ko'plab san'at muxlislari e'tiborlarini ham o'ziga jalb etishiga ishonchimiz komil. Shu o'rinda aytishimiz joizki, nafaqat chet-chet qishloqlarda, balki tuman va shaharlarda ham xalqimiz orasida hanuzgacha biz eshitmagan va notaga olinmagan folklor qo'shiqlari bisyor. Bularni ham notaga olib, keyingi avlodga yetkazishni yo'lga qo'yishning usullaridan biri, ta'lim muassasalarida, shular bilan bir qatorda o'zimizning "Folklor ijrochiligi" hamda "Ashula va raqs" bo'limining o'quv rejasigayakka tartibdagi "Xalq musiqalarini notalashtirish" fanini qayta tiklash lozimdir. Toki, talabalarimiz ham o'zi tinglab turgan kuy-qo'shiqlarni oqqa qora bilan ko'chirishga imkoniyati bo'lsin.

NUTQ NUQSONLARIDA FOLKLOROTERAPIYA

Safarov Orol Abdumannonovich

O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti
"Milliy qo'shiqchilik" kafedrası professori

Annotatsiya: o'zbek xalqining ma'naviy boyliklaridan biri uning xalq qo'shiqlari, ya'ni musiqiy folkloridir. Bir qarashda oddiy va soddadek ko'ringan ushbu san'at turi, aslida go'zal va betakrordir. Uning o'ziga xos bo'lgan alohida jihatlari mavjud. So'nggi yillarda, jahon ilmi fan olamida "folkloroterapiya" atamasi paydo bo'ldi. Bu yo'nalish bugungi kunda xorijiy davlatlarda ta'lim tizimiga asta sekinlik bilan kirib kelmoqda. O'zbek xalqidek folklor san'ati boy bo'lgan xalq jahonda sanoqli sanaladi. Ushbu maqolada musiqiy folklorning nutqida nuqsoni bo'lgan bolalarga ta'siri haqida ma'lumotlar berilgan.

Kalit so'zlar: musiqa, folklor, folkloroterapiya, art - terapiya, ta'lim jarayoni, ustoz..

Аннотация: одним из духовных богатств узбекского народа являются его народные песни, то есть музыкальный фольклор. Этот вид искусства, который на первый взгляд кажется простым и незамысловатым, на самом деле прекрасен и уникален. У него есть свои отличительные аспекты. В последние годы в мировой науке появился термин "фольклоротерапия". Это направление сегодня постепенно входит в систему образования зарубежных стран. Народов, богатых народным творчеством, как узбекский народ, в мире не много. В данной

статье представлена информация о влиянии музыкального фольклора на детей с нарушениями речи.

Ключевые слова: музыка, фольклор, фольклоротерапия, арт-терапия, образовательный процесс, преподаватель.

Abstract: *one of the spiritual riches of the Uzbek people is its folk songs, that is, musical folklore. This kind of art, which at first glance seems simple and uncomplicated, is actually beautiful and unique. It has its own distinctive aspects. In recent years, the term "folklore therapy" has appeared in world science. This direction is gradually entering the education system of foreign countries today. There are not many nations rich in folk art, like the Uzbek people, in the world. This article presents information about the influence of musical folklore on children with speech disorders.*

Keywords: *music, folklore, folklore therapy, art therapy, educational process, teacher.*

Folklor - o'zini anglash usuli sifatida – insonning stresslardan ozod bo'lish, o'zini namoyon qilish, ichki erkinlik uchun eng maqbul sharoitlarni yaratadi, ruhiyatning barcha tuzilmalarini, shu jumladan hissiy integratsiyani tiklash va uyg'unlashtirishga yordam beradi hamda shu orqali hayot sifatini oshiradi.

Folklor fenomeniga berilgan ta'riflar juda ko'p — u madaniy mahsulotlar to'plami, ijtimoiy ongning eng qadimgi shakli sifatida, ijtimoiy-madaniy filogenetik tajribaning tasvirlari va munosabatlarini aks ettiruvchi barqaror formulalar shaklida belgilanadi. Aks ettirish jarayoni sifatida marosimning barqaror formulasini improvizatsiya qilishda namoyon bo'ladi.

Folklorning salomatlikni mustahkamlovchi vazifasi bu – folkloroterapiyadir. Salomatlikni mustahkamlash deganda insonning ham jismoniy, ham ruhiy salomatligi nazarda tutiladi. Aslida, folkloroterapiya – bu art – terapiyaning bir yo'nalishi bo'lib, unda folklor vositalari yordamida shaxsga psixokorrektiv va uyg'unlashtiruvchi ta'sirlar amalga oshiriladi. Musiqiy folklor etnomadaniyat ostida rivojlangan xalq ijodiyoti turlari majmuasi sifatida qaraladi.

Mamlakatimizda har bir inson bilim olish huquqiga ega. Bu Bosh qomusimizda ham belgilab qo'yilgan. Davlatning vazifasi-bu qoidalarni hayotda amalga oshirish, har kim o'zi uchun mavjud bo'lgan hajm va shaklda ta'lim olishini ta'minlash. Bu turli sabablarga ko'ra psixofizik rivojlanishning ma'lum bir buzilishlariga ega bo'lganlarga ham aloqador. Bularga turli darajadagi aqliy va nutq nuqsoni bo'lgan bolalar kiradi. Hozirgi vaqtda ushbu toifadagi bolalarga yordam berish muammosiga katta e'tibor qaratilmoqda. Korreksion pedagogikaning muhim vazifalaridan biri psixofizik nogiron bolalarga pedagogik ta'sir samaradorligini oshirish, ularning kognitiv va nutq faoliyati salohiyatini maqbul rivojlantirish, mustaqil hayotga tayyorgarlik ko'rish va jamiyatning to'laqonli a'zolari sifatida ijtimoiy muhitga qo'shilishdir. Bugungi kunda ushbu toifadagi bolalar uchun korreksion ta'limining yangi shakllari va usullarini izlash dolzarb masalalardan biriga aylangan. Ta'lim xodimlari hozirda ta'lim dasturlarini tanlashda nisbatan erkin: asosiylari bilan bir qatorda qo'shimcha dasturlardan ham

foydalanadilar. Ta'limning zamonaviy modellarini izlash bilan bir qatorda xalq pedagogikasining eng yaxshi namunalari qayta tiklanmoqda. Folklor o'zbek xalqining xazinasini sifatida nutqida nuqsoni bo'lgan bolalar bilan ishlashning turli sohalarida qo'llanilishi mumkin. Folklor-bu xalq ijodiyoti, xalq tomonidan yaratilgan va unda mavjud bo'lgan asarlar. U har qanday adabiyot va umuman san'atning manbai bo'lib, inson taraqqiyotiga har tomonlama ta'sir ko'rsatadi.

Maktabgacha yoshdagi bola shaxsini shakllantirishda folklor juda katta bilim va tarbiyaviy ahamiyatga ega. Folklor xayoliy fikrlashni rivojlantirishga yordam beradi, bolalar nutqini boyitadi, o'zbek tili nutqining ajoyib namunalari beradi, ularga taqlid qilish bolaga ona tilini yanada muvaffaqiyatli o'zlashtirishga imkon beradi. Shuning uchun folklor qo'shiqlar, qiziqarli o'yinlar, ertaklar, topishmoqlar, maqollar va maqollarda ifodalangan og'zaki xalq san'ati orqali o'zbek tilining go'zalligini namoyish etish, bolalarning so'z boyligini boyitish eng dolzarb vazifalardan biridir. Qo'shiqlar, she'rlar, hazillar, maqollar, matallar, topishmoqlar xalq ijodiyoti marvaridlari deyiladi. Ular nafaqat ongga, balki bolaning his-tuyg'ulariga ham ta'sir qiladi: ulardagi ta'limotlar osongina idrok etiladi va eslab qolinadi, bolalarning rivojlanishi va tarbiyasiga katta ta'sir ko'rsatadi.

Ma'lumki, tarbiyachi va bola o'rtasidagi samarali muloqot uchun yaxshi va ishonchli munosabatlarni o'rnatish muhimdir. Bolalar folklorining ahamiyati shundaki, uning yordami bilan kattalar bola bilan hissiy aloqani osongina o'rnatadi. Folklor asarlarida musiqa, raqs, teatr san'ati elementlari qo'shilib ketganligi sababli folklor sinkretik san'at deyishimiz mumkin. Ayni paytda folklor asarlari san'atning boshqa turlaridan o'ziga xos tomonlari bilan farqlanadi. Folklorda so'z, kuy va ijro birligi doimo saqlanadi. (1,4) Bolalar folklori- bu ertaklar va kichik folklor janrlari. Kichik folklor janrlari-qo'shiqlar, maqollar, tez aytishlar, matallar, topishmoqlardir. Mazmuni oddiy va shakli sodda, xalq she'riyatining kichik janrlari tovush, nutq, mantiqiy fikrlash kabi katta boyliklarga ega.

Nutqida nuqsoni mavjud bo'lgan bolalar bilan ishlashda musiqiy folklordan foydalanish yanada samarali natijalarni beradi. Bolalar musiqiy folklorda sodda va chiroyli musiqa, raqs harakatlari va o'zbek tilining betakror so'zlari bor. Bularning barchasi birlashib, bolaning rivojlanishiga juda katta ta'sir ko'rsata oladi. Pedagog bolaning nuqsoni ustida ishlash uchun musiqiy folklordan foydalanadigan bo'lsa bu ishni musiqa tarbiyachisi bilan birgalikda olib borishi maqsadga muvofiqdir. Bu jarayonda bolaning vazifasi quyidagilardan iborat bo'lishi lozim:

- avvalo bola folkloroterapiyaning bir nechta elementlari bilan tanishishi;
- o'rgatilayotgan ma'lumotlarni, mashg'ulotlarni diqqat bilan tinglashi va eslab qolishi;
- folklor orqali o'rganganlarini kundalik hayotida qo'llay olishi;
- nutq ustida ishlanar ekan, tovushlarni to'g'ri va aniq talaffuz eta olishi;
- bola imkon qadar faol va o'zini anglati olishi, bu esa kattalar tomonidan qo'llab quvvatlanishi;

- musiqiy folklor yordamida dialog va monolog nutqlarini rivojlantirishi;
- musiqiy folklor matnidagi, musiqasidagi hissiy kechinmalarni to'g'ri anglay olishi va munosabat bildirish lozim. (2,15)

Bola tarbiyasida uyin juda zarur omil sanaladi. U ko'ngil ermaga bo'lmay, bolaning jismoniy, aqliy va ruhiy rivojlanish manbaidir. Jismoniy o'yin bolalarning fiziologik xususiyatlarini o'stiradi. Ularning yurak va boshqa organizmlarining qon harakatlarini me'yorlashtiradi. Chunonchi, "Yashinmachoq", "Zuv-zuv", "Oq terakmi, ko'k terak?", "Ro'molcha", "O'n ikki cho'pchak" kabi o'zbek bolalar o'yinlari mavjudki, ularda harakat, chaqqonlik va sezgirlik tuyg'ulari kamol toptiriladi. (3,1179) Musiqiy folklor orqali bolalarning ham ruhiy – emotsional holatini me'yorlashtirish, ham nutqini rivojlantirish borasida ustozning ham alohida vazifalari mavjud:

- folkloroterapiya haqida ham nazariy, ham amaliy jihatdan ma'lumotlarga ega bo'lish;
- folkloroterapiyaning elementlaridan bolalar nutqini rivojlantirish uslublarini ishlab chiqishda samarali foydalanish;
- bolalarning so'zlashuv nutqini rivojlantirishida yordam berish;
- bolalarning faol lug'atini shakllantirishga va uni boyitishga yordam berish
- o'z ustida ishlash, bilimlarini yanada oshirish va yangiliklardan bohabar bo'lish.

Nutqida nuqsoni bo'lgan bolalar bilan folkloroterapiya o'tkazish bir ikki dars yoki mashg'ulot bilangina chegaralanib qolmaydi albatta. Aslida folklor elementlarini har bir darsda 2-3 daqiqa qo'llash ham mumkin. Masalan, bolalar dars ichida kichik tanaffus e'lon qilib, bolalar folklor qo'shiqlaridan butun sinf bilan birgalikda ijro etish mumkin. Yoki bir nechta bolalar qiziqarli tez aytishlarni aytishlari mumkin. Yana bir usulga ko'ra, ustoz 1-2 daqiqalik matal aytib beradi va bolalar tinglaganlaridan eslab qolganlarini gapirib beradilar. Mana shu tariqa ustoz bolalar bilan ishlar ekan turli uslublarni o'ylab topishi va amaliyotga tadbqiq etib borishi mumkin. Bu kabi qisqa tanaffuslar:

1. Bolalarning mashg'ulotlarga bo'lgan qiziqishini yanada orttiradi.
2. Bir hil vazifani bajarayotgan miya bir oz chalg'iydi va bu "chalg'ish" miyani uyg'otib, yana yangi ma'lumotlarni qabul qilishga tayyor holatga keladi.
3. Bolalarning qo'shiq ijrosi, tez aytishlar, she'r aytishlar, matallardan tushunganlarini gapirib berishlar kabi mashg'ulotlari, ularning nutqi va fikrlash qobiliyatini yanada rivojlantirishga yordam beradi.
4. Musiqiy folklor elementlaridan tez tez foydalanish natijasida bolalarda ritm hissi shakllanadi va rivojlantiradi. Ritm xissini shakllantirish bolaning fikrlash qobiliyatini, xotirasini kuchaytirishga yordam beradi. Qolaversa, ritm xissi bolaning gapirish jarayonining maromini ham tuzatishga yordam beradi.
5. Folkloroterapiya bolaning lug'at boyligini oshiradi. Yangi so'zlarni eslab qolish va ularning mazmunini osongina tushunish imkonini beradi.

6. Bolalarda o'zbek xalq og'zaki ijodiga, adabiyotga, musiqaga bo'lgan qiziqishi ortib boradi.

7. Bola so'zlarning fonematik va leksik jihatlarini qabul qilish ko'nikmasi shakllanadi.

8. Talaffuzida qaysi tovushlarda nuqsonlar bo'lsa, aynan shu tovushlar bilan ishlash imkoni yuzaga keladi va bora bora ushbu muammo asta sekin bartaraf bo'la boshlaydi.

Aslida, folkloroterapiyaning foydali jihatleri, beradigan natijalarini yana ko'plab sanash mumkin. Eng muhimi, bu elementlardan nafaqat nutqida nuqsoni bor bo'lgan bolalar bilan ishlash jarayonida, balki musiqiy maktablarda, umumiy ta'lim maktablarida olib boriladigan darslar jarayonida ham qo'llash mumkin. Ta'lim jarayonida innovatsion g'oyalar taklifi bilan kirib borish shiddat bilan rivojlanib borayotgan zamonaning eng muhim talablaridan biri sanaladi. Bu borada ko'pgina ustozlar turli xorijiy tajribalarni o'rganib, ularga tayangan holda ish olib boradilar. Ba'zan bu tajribalar mintalitetimizga to'g'ri kelmay qoladi. Uzoqqa borishga xech xojat yo'q. Ota bobolarimizning tarbiya borasida juda ko'p samarali uslublari bo'lgan. Ana shularni izlash, o'rganish va malaiyotgan tadbqiq etish, sinalmagan ba'zi usullardan ming chandon ustun turadi. Musiqiy folklorning asosiy xususiyatlaridan biri shuki, u eng avvalo o'zi mansub bo'lgan xalqning qiyofasini aks ettiradi va eng muximi tarixiy konkretlikka ega bo'ladi. Xalq madaniyatining tarixiy konkret shakli sifatida musiqiy folklor o'zgarishsiz qolmaydi, balki xalq bilan birga rivojlanishda, o'zgarishda davom etadi, yangi ijtimoiy hayotni aks ettirgan holda xalqning eng qiymatli jihatlarini o'zida aks ettiradi. Shuning uchun ham musiqiy folklor hamisha original va zamonaviy bo'lib qolaveradi. Aynan mana shu jihati tufayli u o'zining tarbiyaviy vazifasini saqlab qolgan.(4,45) Albatta, bizga jahon tajribasi ham kerak, ammo uni xalqimizga xos elementlar bilan uyg'unlashtirishimiz ularning farzandlarimiz tarbiyasiga zarar emas, balki foyda berishiga ishonchimiz komil.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yhati

1. M.Murodova "Folklor va etnografiya" o'quv qo'llanma. Toshkent 2006y.
2. Ushakova O.S. «Razvitiye rechi detey 5 – 7 let sootvetstvuyet FGOS DO. OOO «TTS Sfera» 2012 g.
3. Avezov S.S. "O'zbek bolalar folklor o'yinlarining mazmun va xususiyatlari" Scientific progress Volume 2 Issue 7 / 2021
4. Toshmatov, O., and S. Turatov. "Ancient musical instruments." (2012).
5. Beknazarov K. Pedagogical conditions for developing musical competence of future music teachers using uzbek folk instruments //Current research journal of Pedagogics. – 2023. – T. 4. – №. 06. – C. 101-107.
6. Ganisherovich T. J. Teaching of Musical Instruments in Secondary Schools //Web of Scholars: Multidimensional Research Journal. – 2023. – T. 2. – №. 6. – C. 166-169.

7. Sobirjon Turdibekovich Turatov. “Cholgʻu ijrochiligi taʼlim yoʻnalishida maxsus fanlarining axborot texnologiyalari bilan integratsiyalashuvi” *Oriental Art and Culture*, vol. 4, no. 3, 2023, pp. 676-680.

8. Muxammedova M. “Musiqiy folklor: vazifalari, xususiyatlari” *“Oriental Art and Culture” Scientific-Methodical Journal* Volume 3 Issue 2 / June 2022

БАДИЙЛИК ТУШУНЧАСИ

М.Умаров

Ўзбекистон давлат санъат ва
маданият институти “Санъатшунослик”
кафедраси ф.ф.н., профессори

«Бадий» атамаси араб тилидаги «бадъун», «бадеъа» сўзидан олинган бўлиб — янгилик киритиш, яратиш, ижод қилиш, ўйлаб топиш, кашф этиш каби маъноларни англатади. Бу атама гўзаллик қонуниятларига амал қилувчи санъат турларининг энг бирламчи, етакчи тушунчасини билдиради.

Бадийлик санъат турларининг бош хусусияти сифатида воқеликни бетакрор образлар асосида акс эттирилишини, тор маънода эса бирон санъат асарининг эстетик моҳиятини белгиловчи мезонни англатади.

Демак, бадийлик санъатнинг барча турларини ўзига хос восита ҳамда имкониятлари асосида воқеликни қайта ижодий идрок этиш орқали акс эттирувчи ва бирлаштириб турувчи ягона умумий хусусиятдир. Бадийликсиз санъатнинг ўзи йўқ ва бўлиши ҳам мумкин эмас. Демак, бадийлик санъатнинг барча турлари учун ягона мезон саналади. Мана шунинг учун ҳам санъат турлари ҳақида гап кетганда, «бадий асар», «бадий образ», «бадий умумлашма», «бадий тамойил», «бадий мезон», «бадий тафаккур», «бадий қараш», «бадий таҳлил», «бадий талкин», «бадий ҳақиқат», «бадий тил», «бадий нутқ», «бадий услуб» ва ҳоказо атамаларни ишлатамиз. Мазкур бирикмали атамаларнинг барчасидаги «бадий» аниқловчисини ажратиб олиб, унинг моҳияти, вужудга келиши ва тарихий тараққиёти адабиётшунослик ҳамда театршуносликда, тилшунослигимизда ҳам махсус ўрганилган эмас. Мана шу ҳолатни назарда тутиб, бадийлик нима, унинг моҳияти ва мезонлари, томоша санъати йўналишлари асосланадиган сўз санъати мисолида воқелик қандай ёритилишига тўхталамиз.

Санъатнинг барча шаклларида воқелик образлар воситасида акс эттирилар экан, у воқеликнинг айнан нусхаси эмас. Арасту «Поэтика» асарида — «трагедия, драма ва комедия ўхшатиш санъатидан ўзга нарса эмас, улар ҳаракатлар орқали воқеликни, характерлар ва эҳтиросларни қайта гавдалантиради», дейди. Демак,

санъат асаридаги ҳар бир образ ижодкор шахснинг ҳиссий ва ақлий идрокидан ўтган воқеликнинг бадиий парчасидир. Санъатда воқелик ижодкорнинг эстетик қарашлари, принциплари ва идеали орқали ижодий идрокидан ўтганлиги, ҳамда мақсадга мувофиқ ўзгартирилганлиги сабабли, унга нисбатан «бадиий» аниқловчисини қўшиб ишлатамиз. Бевосита мана шу хусусияти туфайли санъат асари ва улардаги бадиий образлар инсон ҳис-туйғуларига таъсир қилади, унинг ақл-идрокини такомиллаштиради. Демак, санъатдаги образ ва образлиликнинг асосини ижодкорнинг воқеликни ҳиссий-ақлий идрок этиши ҳамда қайта ижодий гавдалантириши ташкил этади.

Адабиётчилар бадиий образ яратувчи асосий ва ягона восита сўздир, дейди. Сўз инсондаги муайян ҳис-туйғуни, ҳолат ва ҳаракатни, ўй ва кечинмани ўзгалар қалбига, шуурига таъсир этадиган даражада ифодалайдиган воситадир.

Томоша санъати турлари бўлган трагедия, драма ва комедияда Арасту таъкидлаганидек — воқеалар тартиби, уларга муносабат билдирадиганларнинг характерлари ва теран фикрларни моҳиятга тааллуқли қилиб сўзлай олишдир. Персонажларнинг нутқи эса сўз воситасида фикр юритишдир. Шунинг учун бўлса керак Станиславский 1911 йилда сахна асари таҳлилида адабиётчилардан биз сахна ижодкорлари таҳлилининг фарқи нимада? — деган савол қўяди.

Адабиётда бадиий сўз қамрови ниҳоятда кенг бўлиб, унинг таркибига луғат бойлигимиздаги барча сўзлар киради. Нутқ жихатидан ёндашилса, тарихий, бадиий, илмий, расмий, касбий ва публицистик услубга, турли ижтимоий табақа ёки қатламга мансуб сўзлар — жаргонлар киради. Шунинг учун ҳар бир сўз ижодкорнинг ҳис-туйғуларини, идеалларини, ҳаётга муносабатини ифодалаб, унинг ижодий ниятларига хизмат қила оладиган тарзда танланиб, бадиий контекстда қўлланилгандагина бадиий сўзга айланади. Лекин бадиий асардаги сўз ижодкорнинг ҳис-туйғулари, кечинмалари билан тўйинган ва ўзгаларга таъсир кўрсатадиган бўлмоғи лозим.

Бадиийликнинг моҳияти икки хил даражада ўлчанади. Биринчиси — асар асосидаги воқеликнинг, мазмуннинг ва шу мавзу орқали ифодаланган ғоянинг бадиийлик даражаси. Буларни шартли равишда бадиийликнинг воқеий даражаси (событийный уровень) деб юритамиз. Иккинчиси, шаклий даража — сюжет, композиция, тасвирий ва ифодавий воситалардир.

Бадиийликнинг моҳияти бадиий асарнинг мазмуний жихатида яширинган бўлиб, унинг ифодаланиш ёки тасвирланиш тарзи ва даражаси асарнинг шаклида мужассамлашгандир. Демак, бадиий асарнинг мазмуни ҳамда шакли бадиийликнинг икки қанотидир. Албатта, бадиий шакл муайян мазмунни ифодалашга хизмат қилади. Асар ёзишдан мақсад ҳам кимгадир нимадир айтишдир. Юқоридагиларни Арасту қисқа ва лўнда қилиб, фикр-ғоя ниманидир борлигини ёки йўқлигини исботлашдир, дейди. Бу фикр бадиий шаклга нисбатан мазмуннинг фаоллиги, ўзгарувчанлиги ва белгиловчилигини билдиради. Мана шундан бўлса керак, буюк немис шоири И.В.Гёте «Ҳар қандай яхши фикрни

айтиш учун — қандай айтишни эмас, балки нимани айтишни ўйланг», деб ёзган эди.

Саҳнада эса фикрни ким айтганлиги ҳамда мазмуннинг моҳияти, яъни қандай айтганлиги муҳимдир. Бу — адабий таҳлилни, фикрнинг мазмунини аниқлашдан бошлаб, уни қандай шаклда ифодаланганлиги ёки тасвирланганлигига диққатни қаратиш лозим деганидир. Хуллас, адабий асарнинг бадиийлик даражаси ҳам мазмуний, ҳам шаклий жиҳатдан тенг баҳолангандагина самарали бўлади, акс ҳолда, хулосалар бир томонлама бўлиб қолаверади. Бадиийликнинг асосини образ ва образлилик ташкил этади. Шунинг учун «образ» ва «образлилик» атамаларининг моҳиятини тўғри англаб олиш лозим бўлади.

Санъатнинг барча турларида, жумладан, сўз санъатида воқеликни акс эттириш, бадиий образ ифодаси орқали амалга ошади. Образ ҳақида сўз кетар экан, мазкур атаманинг пайдо бўлиши хусусида тўхталиб ўтиш лозим.

Образ сўзига «Адабиёт назарияси» китобининг саҳифа остида берилган изоҳ — «Бу сўзнинг пайдо бўлиши «раз» (чизик)дан бошланади. «Раз»дан «разити» (чизмоқ, йўнмоқ, ўймоқ), «разити»дан «образити» (чизиб, ўйиб, йўниб шакл ясамоқ), «образити»дан эса умуман олинган тасвир маъносидаги «образ» атамаси вужудга келган» каби фикрлардан иборат.

«Образ» сўзи ҳақидаги баҳслар — кесмоқ, йўнмоқ маъноларини ифодаловчи «резать» сўзидан эмас, балки — пайдо қилмоқ, тасвирламоқ маъноларини ифодаловчи «разить», «образить» сўзидан олинган деган хулоса ҳақиқатга яқиндир. Бу талқиннинг тўғрилиги яна шунда ҳам аён бўладики, араб тилидаги «бадеъ» сўзининг маъноси — пайдо қилмоқ, яратмоқ, ижод қилмоқ кабилардан иборат. Демак, «образ» сўзининг маъноси — пайдо қилмоқ, яратмоқ эканлиги айни ҳақиқатдир. Образ атамасига турли қомуслар ва луғатларда этималогик изоҳ берилмай, балки санъат турларида воқеликни қайта ўзлаштириш асосида янгисини яратмоқ воситаси, шакли эканлиги бир хилда изоҳланади.

Инсон онгининг юксалиб бориши, «тақлид қилиш»дан ижод жараёнига ўтиши, ижтимоий-бадиий онгнинг тараққий этиши эвазига аста-секин воқеликнинг онгли тарзда инъикос эттиришга олиб келди. Мана шундан ҳақиқий онгли, бадиий ижод — бадиий образ яратиш, бинобарин, дастлаб синкретик санъат, кейинроқ санъат турлари вужудга келди. Инсон ўзи яшаб турган дунё моҳиятини, ўзи мансуб бўлган уруғ ёки қабила, элат ва халқлар, шунингдек, якка инсонлар ўртасидаги муносабатларни акс эттиришга, шу орқали воқеликка, инсон руҳига таъсир этишга интилди.

Кишилар ўртасидаги нисбатан иқтидорли шахслар ўзлари мансуб бўлган уруғ ёки қабила, элат ёки халқ онгини, қалбини чулғаб олган эзгу истакларини, дард ва қувончларини ифодаловчи образлар, асарлар яратдилар. Бунда улар бир томондан, ўзларигача яратилган ва оғиздан-оғизга ўтиб юрган мифлардан, мифик образлардан ижодий фойдаландилар. Уларни ўз даврларининг талаб ва

эхтиёжларига мослаб қайта ишладилар. Мана шу тариқа умуминсоний, бадиий қадриятлар вужудга келдики, уларни бирор халқ, бирор миллат фақат менинг мулким, деб даъво қила олмайди, улар бутун башарият равнақи учун бир хилда самимият билан хизмат қилади. Шу маънода буюк немис шоири И.В.Гётенинг қуйидаги сўзлари жуда топиб айтилган — «Ватанпарвар санъат ва ватанпарвар фан йўқ. Униси ҳам, буниси ҳам юксаклик ва эзгулик сифатида бутун дунёга тааллуқли».

Инсоният кўп худолик давридан ўтиб, икки худоликка етиб келди. Улар яхшилик ва ёвузлик худолари эди. Халқ ижоди ҳам воқеликни, инсон руҳини баҳолашда бир-бирига зид икки хил баҳога — эзгулик-яхши ёки ёвузлик-ёмон, деган тасаввурга эга бўлди. Натижада воқеликни, инсон ва унинг ҳаётини, руҳини икки хил қийматнинг доимий курашидан иборат деб билди. Бироқ бу ҳолат бадиий образни ташкил этувчи воқелик ҳамда кишилар хатти-ҳаракатидаги, дили ва онгидаги моҳиятини акс эттириш ёки ифодалаш каби эстетик қонуниятдан маҳрум, деган хулосага келишга имкон бермайди. Аксинча, асрлар қаъридан бизга нур сочиб, онгимиз ва руҳимизни парвозга ундаб турган аجدодларнинг бадиий образ ҳамда бадиийлик ҳақидаги тасаввурларини бебаҳо мезон сифатида олиб қадрлаймиз.

Инсоният тафаккури кенгайиб, икки худоликдан якка худолик сари юксалди. Бадиий образ табиатида ўзгаришлар, бойиш ва тўлишишлар содир бўлиши натижасида образлилик, бадиийлик ҳам тарихий ҳаракатдаги фалсафий-эстетик категория эканлиги аён бўлди. Энди бадиий образ — воқеликни, инсон руҳининг моҳиятини, етакчи хусусиятларини, ижодкорнинг эстетик идеали нуктаи назаридан акс эттиришга интилди. Унинг бу йўналишда қай даражага эришганлиги масаласи бадиий маҳорат деб аталмиш масала бўлиб, у ижод турларининг доимий муаммоси бўлиб қолади.

Эстетик идеал масаласига оид тадқиқотчилар фикрича — бадиий образ ижодкорнинг мукаммал гўзаллик нуктаи назаридан яратган асарларида ўз ифодасини топади. Бу — асосан тўғри мезон. Аммо шуни ҳам ёддан чиқармаслик лозимки, сахнавий асарларда ижобий ва салбий қаҳрамонлар кураши бор экан, демак бу томоша ғояси асосида эстетик идеал иштирок этади.

Бунда ижодкорнинг эстетик идеали — гўзаллик категорияси сифатида хунуклик категориясини баҳолаш воситаси бўлиб иштирок этади. Драматик ёки ҳажвий асарлардаги иштирок этадиган образларнинг улуғворлик ва разиллик даражаси ижодкор онгида яширинган ҳаётининг эстетик идеал ўлчови орқали баҳоланади ва ифодаланади. Хунуклик ва гўзалликдан иборат бўлган бу икки мезон эса томошабин онгида уларга мос пафоснинг қай даражада мавжудлиги орқали қабул қилинади ва баҳоланади. Масалан, рус адабиётида М.Е.Салтыков-Щедриннинг биронта ҳам ноҳажвий асари йўқ. Шунинг учун уни замондошлари «рус ижтимоий ҳаётининг прокурори» (айбловчиси), деб атаган.

Атоқли физиолог И.М.Сеченов медик С.П.Боткиннинг юбилейида улуғ

диагност ҳақида сўзлар экан, шу даврада иштирок этаётган М.Е.Салтыков-Щедринга ишора қилиб — «Жаноблар, сизлар медицинадаги буюк диагностика хис этасиз. Бироқ унутмангизки, эндиликда бизнинг орамизда ундан кам бўлмаган буюк ташҳисчи иштирок этмокда. Бу — бизнинг ижтимоий ёвуз ва иллатларимизнинг диагностика, барчамиз учун ҳурматли Михаил Евграфович Салтыков», деб баҳолаган экан.

Ҳажвий асарлардаги эстетик идеал — хунуклик категорияси ортида яширинган гўзаллик қонуниятлари орқали баҳоланади. Ўзбек адабиётида эса бундай ҳолат А.Қодирий, Н.Ҳамза, А.Қаҳҳор, С.Аҳмад, Н.Аминов, А.Обиджон каби адиблар ижодида кўзга ташланади.

Энди бадиий образнинг кенг қамровлилиги, воқеликдаги нарса ва ҳодисаларнинг, инсон руҳий оламидаги ўй-фикр, кечинма ва ҳолатларнинг моҳиятини бутун мураккаблиги билан қамраб олишига тўхталсак. Бадиий образ ўзининг табиати, тасвир кучи ва хусусиятларига кўра, ўта мураккаб эстетик категориядир. У — китобхон, тингловчи ёки томошабиннинг воқеликка бўлган ҳиссий ва ақлий муносабати натижасидир. Мисол тариқасида биргина «гул» сўзи таъсирида тасаввуримизда пайдо бўлган образини олайлик. У кимгадир қувонч бағишлайди, кимдир уни гўзаллик нишонаси, рамзи сифатида ардоқлайди, кимдир унинг атридан, рангидан тўйиб баҳра олади. Бу — образнинг соф ҳаётий асослари ва вазифаларидан таркиб топган таассурот. Энди «гул» образининг воқеликни бадиий англаш ва баҳолаш воситаси сифатида олсак — у санъат мухлиси онгида маъшуқа, ишқ-муҳаббат тимсоли, агар бу образга янада чуқурроқ руҳий ҳолатдан ёндашсак, у — вафодор ёхуд бевафо ёр тимсоли, бутун барҳаёт, аммо эртага муқаррар ўтувчи умр ва ҳоказо ассоциациялар туғдиради. Демак, бадиий образнинг қай йўсинда, қай даражада воқелик ҳақида тасаввур — «билим» бериши, эҳтирос туғдириши, ижодкорнинг ғоявий-эстетик мақсадини қай даражада амалга оширишдаги бадиий маҳорати белгилайди. Шунга мувофиқ, китобхоннинг, томошабиннинг эстетик онг даражаси, пафоси, дунёқараши ҳам аниқланади. Шу боис ҳар бир бадиий образ ўзгалар томонидан турли даражада қабул қилинади ва турлича йўналишда талқин этилади.

Реал борликдаги, инсон руҳиятидаги турли-туман ўзгаришлар ва кечинмаларни ижодкор ўз онги, дунёқараши, эстетик идеали, ғоявий мақсади орқали синтез қилиш оқибатида бадиий образ шаклланади. Шу сабабли ижодкор яратган ҳар бир янги образ — янги бир хилқат, янги бир кашфиётдир. Демак, мақсадга мувофиқ кашф этилган образлар инсон маънавий дунёсини бойитади, руҳини бардам қилади. Янги бадиий образни яратиш учун, биринчидан, воқелик — ҳамиртуруш керак. Иккинчидан, танланган ҳаётий материални бадиий тасвирлаш учун ижодкорнинг хоҳиши ва мақсади, илҳом, иқтидори ҳамда маҳорати билан боғлиқ уйғунлик лозим.

Ижодкорлар тажрибасини кузатиш шуни кўрсатадики, илҳом онларидан ҳар бир адиб ҳар хил баҳраманд бўлар экан. Шунинг учун аксарият шоиру

адиблар илҳом онларини ўта меҳр ва интиқлик билан кутадилар. Демак, илҳом ижодкорда туғилган ижодий ниятнинг, пишиб етилган образ ва тафсилларнинг, сифату сийрат касб этиш онларидан иборат.

Станиславский системаси пайдо бўлгунча илҳомни илоҳий мадад деб тушунилган. Актёр — илҳомнинг кули, қандай қилиб уни сахна интизомига бўйсундириш мумкин, деган саволга Станиславский жавоб топди. Илҳом, узок изланишлар, пайдо бўлганини инкор қилишлар, янги ечим топиш учун сабот билан ўрганиш натижасида, тўғри ечимни топишга ишонган пайтда пайдо бўладиган қўшимча кучдир. Бу куч фақат — диққат мақсадга мувофик тўпланганида, ички ижодий эркинлик пайдо бўлганида, тасаввур яратганларини тартибга солганида, уни ижодий ечимга олиб боришига ишонганда пайдо бўлади ва у илҳом дейилади.

Ижодкорлик туйғуси тўғри тарбияланган актёр ўз илҳомини бошқара олади ва уни ёрдамида доим завқ билан ишга киришади. Зотан, «илҳом» атамасининг ўзи араб тилидаги — таъсир кўрсатиш, шавқ-рағбат уйғотиш маъноларини ифодаловчи сўздан олинган бўлиб, адабий амалиёт ва назарияда ижодкорнинг шавқ билан ижодга киришиш дамларини англатади. Чунки илҳом онларида ижодкордаги янги бирор нарса яратиш истаги эҳтиёж даражасига кўтарилади. Эҳтиёж эса баркамол ва ҳар жиҳатдан уйғун «фарзанд» доясидир.

Бадий образга турлича таъриф беришади. Масалан, — «Бадий образ — ижодкор шуури, эстетик идеали, дунёқараши, мақсади ва ғояси орқали синтезлашган воқеликнинг алоҳида, бетакрорликда умумлаштирилган инъикосидан иборат». Демак, воқеликни образлар орқали тасвирлаш, бадий яхлитликда ифодалаш образлилик деб аталади. Образ моҳиятига кўра, воқеликнинг ҳаракатдаги инъикосидан иборат. Санъатда қайта идрок этилган воқелик тасвири — образ дейилади. Бинобарин, воқеликдаги ҳар бир нарса — воқеа, руҳий ҳолат, ижодкор онги, қалб кўзгусида қайтадан идрок этилади. Санъатдаги образ ва унинг яратилиш жараёни ҳақида жуда қадим замонлардан ҳозирги давргача кўплаб алломалар ўз фикр-мулоҳазаларини билдириб ўтганлар.

Марказий Осиёлик улкан аллома Абу Наср ал-Фаробий «Шеър (санъати) ҳақида» номли асарида тақлид борасида тўхталиб, ҳаракатдаги тақлиднинг икки хили мавжудлигини кўрсатади. Улар қуйидагилардан иборат — инсон ўз қўли билан бирор нарсага айнан ўхшаган нарсани ясайди; инсон бирор бошқа инсонга хос ҳаракатга тақлид қилиб айнан амалга оширади. Масалан, рақс ёки муסיқа санъати.

Фаробийнинг таъкидлашича, сўз воситасида тақлид қилиш ҳам икки хил бўлади. Биринчиси, ҳар бир нарсани ўша нарсанинг ўзи орқали тасвирлаш. Масалан, нарсанинг ҳажми, ранги, таъми, тури кабилар ўша нарса номига аниқловчилар келтириш орқали тасвирланади — оқ олма, шўр бодринг, ширин қовун, чиллаки анор ва ҳ.к. Иккинчиси, бирор нарсанинг бошқа нарсада мавжуд бўлган ўхшашлигига асосланиб тақлид қилиш. Улкан алломанинг фикрларидан

шу нарса маълум бўладики, санъат турларида, образнинг вужудга келиши учун инсондаги бешта сезги етакчи рол ўйнайди.

Алишер Навоийнинг «Ҳайратул-аброр» достонида инсон ҳаётида, унинг яратувчилик хислатида бешта сезги бекиёс, юксак баҳоланади. Унинг оқилона эътирофича, дунёдаги барча нарсаларни фақат беш сезги орқалигина билиш, англаш, акс эттириш ва ифодалаш мумкин — «Кўриш, эшитиш, сезиш, таъм билиш, ҳид билиш — ҳаммаси бештадир. Оламдаги ҳар неки бор нарсани шулар орқали билиш мумкин. Идроки бор кимса бунга шубҳа қилмайди».

Юқоридагилардан маълум бўладики, образ беш хил сезги орқали реал воқеликнинг киши онгида акс этишидан вужудга келди. Демак, бадиий образ ҳам воқелик таъсирини беш сезги орқали ҳиссий ва онгли қабул қилиб бадиий шаклда қайта акс эттириши натижасида туғилади. Бинобарин, бадиий образ — нарсанинг ташқи шакли ва ички моҳияти (характери, хислати, ҳиди, таъми, ранги, жозибаси ва ҳ.к.) акс этиб, киши ҳис-туйғуларига таъсир кўрсатади. Шу таъсир туфайли кишига ёқади, лаззат бағишлайди ёки нафратлантиради. Улар киши хотирасида, онгида сақланиб қолади, баҳолаш мавжудлиги сабабли умумийлик касб этади. Адабиётшунос А.Н.Дремов таъбири билан айтганда, «бадиий образ яратиш учун — воқелик инсон ақли ва ҳисларига кучли таъсир кўрсатиши лозим, шундагина, жонли, кўзга ташланадиган, ёрқин шакллардаги умумлашмалар пайдо бўлади».

Сезгилар орқали келган маълумотни киши онгида яхлит воқеликка айланиши — синтезлашиши бадиий образнинг моҳиятлилигини таъминлайди. Демак, бадиий образга хос бош хислатлардан бири — унинг моҳиятлилигидадир. Ички сезим инсондаги ҳар қандай мантиқнинг онаси ҳисобланади. Мантиқ эса илмий ижоднинг ҳам, бадиий ижоднинг ҳам яккаю ягона ҳокимидир. Г.В.Лейбниц сўзлари билан айтганда, «... мантиқ фикрни боғлайдиган ва тартибга соладиган санъат экан, мен уни койимоққа ҳеч қандай асос кўрмаяпман. Аксинча, кишилар фақат мантиқ етишмаслигидан хато қиладилар».

Сезгилардан пайдо бўлган туйғулар ҳар бир шахсда ҳар хил даражада яшайди. Бу туйғулар — муҳаббат-нафрат, қувонч-қайғу, жасорат-қўрқоқлик, мамнунлик-ғазаб, ҳайрат-лоқайдлик, уят-беорлик, фахр-кўролмаслик, ғурур-пасткашлик, сахийлик-баҳиллик кабилардан иборат.

Инсонга хос туйғулар ва ҳисларнинг асар ғоясини очишдаги аҳамияти белгиловчидир. И.В.Гёте таъкидлаганидек, ҳиссиёт — бу уйғунлик (гармония) ёки унинг аксидир. Доҳиёна бу эътироф ҳаётий таассуротнинг, юқорида қайд этилган туйғуларнинг ижобий ёки салбий қисмларидан қай бирига таъсир кўрсатишига боғлиқ эканлигини англатиб турибди. Мана шунга асосланиб айтиш мумкинки, реал воқеликка бўлган муносабат киши ҳисси ва онги орқали анланган бадиий образдан киши ё лаззат олади, ё нафратланади.

Бадиий образ — мушоҳада билан тафаккур ўртасидаги ягона муҳим ҳалқа. У ички ва ташқи (мазмун ва шакл) хусусиятни ўзида органик қамраб оладиган тушунчадир. Мана шу органик яхлитлик образнинг моҳиятини тўғри англашга

имкон берувчи синтезнинг етакчи шарти бўлиб, унинг бадий ҳаётчилигини, яхлитчилигини ифодалайди. Яхлитлик синтез жараёни туфайли вужудга келган образнинг аниқ индивидуал, бошқа таркибий қисмларга бўлинмаслигини англатади.

Сўзнинг образга айланишида ижодкор ҳис-туйғусининг, баҳосининг ўрнини алоҳида қайд этиш лозим. В.Г.Белинский айтганидек, — «сезги ва ҳиссиз ақл йўқ. Кимда сезги, ҳис бўлмаса, ҳаётни олий даражада англамоқ учун ақл эмас, бироз идрок керак, холос». Инсон воқеликни ахборот шаклида эмас, онгли англаши лозим. Мана шунда ҳис — онсиз ақлга, ақл эса — онгли ҳисга айланади.

Бу жараён — ҳиссий бойитилган, аниқлик ва яхлитлик касб этган, эстетик жиҳатдан баҳоланган реалликдан иборат. Натижада, сўз ахборот бериш доирасидан чиқиб, тасвирий ва ифодавий муносабатлар, яъни мақсадли маънолар доирасида ҳаракат қилади. Адабиётшунос Н.К.Гей таъбири билан айтганда, сўз — нарсанинг номи — бу тамға, сўз — тушунча, яъни воқелик чизгиси, эркин эстетик қудратга эга бўлган сўз эса образдан иборат.

Сўзнинг бадий образга айланишида сезги, ҳиснинг аҳамияти бекиёсдир. Бу ҳақда Ф.Шиллер И.В.Гётега 1797 йил 14 сентябрда йўллаган мактубида шундай ёзади: «Шоир ва мусаввирга иккита талаб қўйилади: у воқеликдан юксакликка кўтарилиши зарур; у албатта ҳиссий олам доирасида қолиши лозим. Ана шу икки талаб қўшилган жойда санъат вужудга келади».

Бадий асарни И.В.Гёте таъбири билан айтганда, қалб иштирокисиз, фақат калланинг (ақлнинг) ўзи билан қабул қилиб бўлмайди. Сўз бадий образга айланганда ўзига ҳам мазмуний, ҳам шаклий жиҳатдан катта эстетик «юк» — босим олади. Агар кундалик нутқимизда «қуёш нури», «булут», «ёмғир», «қор», «шамол», «сув» каби сўзлар оддий метеорологик тушунчаларни англатса, бадий асарда улар муайян нарсаларнинг образига айланиб, шахснинг ҳис-туйғуларига таъсир кўрсатади, турлича таассуротлар, кайфиятлар уйғотиб, онгимизни бойитади. Шу маънода илмий образ билан бадий образни фарқлаш лозим. Агар илмий образ аввал ақлга ва ақл орқали ҳисга таъсир кўрсатса, бадий образ аввал ҳисга, ҳис орқали ақлга таъсир кўрсатади. Бунда сўз ўз маъносидан кўчади ва муайян нарса ёки ҳодисанинг мажозий, рамзий ёхуд истиоравий тимсолига айланади. Улкан шоир А.Ориповнинг «Туш» шеъридаги булбул ва тўти образлари фикримизнинг тасдиғидир. Шеърдаги булбул — она тилининг рамзий ифодаси. Шу боис булбул овози, навоси беҳад ёқимли ва ранг-баранг бўлиб, у ҳеч қачон киши кўнглига тегмайди. Тўти эса ўз овозига, ноласига эга эмас, у ўзгалардан эшитган нағмаларга, каломларга тақлид қилади, уларни такрорлайди. Шунинг учун тўтининг «санъат»и ҳеч кимга ёқмайди.

Асардаги ана шу буюк ғоя, она тилига бўлган улкан муҳаббат — ўзга тилларга тақлид қилувчи тўтилар аҳволига ачиниш каби таъсирчан мазмуннинг икки образда яхлит ифодаланиши ва эстетик жиҳатдан баҳоланиши «булбул», «тўти» сўзларини бетакрор рамзий образ даражасига кўтарган.

Бадий сўзнинг образга айланиши асосан икки хил йўл билан амалга ошади. Булардан биринчиси — сўзнинг маъно кўчимлари, иккинчиси — сўзларнинг ўзаро алоқа ва муносабатлари орқали юзага келадиган образлиқдир.

Сўз санъатида образнинг аниқлиги ва яхлитлиги, кўриб бўлмайдиган ва фақат тасаввурдагина туғиладиган мавҳумликни ойдинлаштиради. Бу жараёнда истиора, рамз, жонлантириш, муболаға, сифатлаш, ўхшатиш, қаршилантириш, киноя, хитоб, билиб-билмасликка олиш, аксини айтиш, рад каби жуда кўп тасвирий ва ифода воситаларидан фойдаланилади.

Бадий кўчимлар ичида метафора-истиора жуда катта ўрин эгаллайди. У нарсалар ўртасидаги ўхшашликка асосланган кўчим бўлиб, унда ўхшатилаётган нарса ўхшатилиши нарсанинг номи билан ифодаланади. Шу боис илмий адабиётларда истиора ихчам — қисқа ўхшатиш деб юритилади.

Истиоравий образ ва ифода ижодкорга асарнинг очиқ мазмунини яшириб, таъсирчан ифодалаш учун катта бадий имкониятлар очиб беради. Метафора тилнинг амалий эҳтиёжи туфайли нутқ жараёнида сўзнинг тагдор маъноларини ифодалаш қийин бўлган пайтда — нарса, воқеа, ҳодиса ва руҳий ҳолатларни рамзий тасвирлаш орқали вужудга келадиган кўчимдир. Айрим ҳолларда эса метафора ижодкорнинг воқеликни бадий акс эттириш жараёнидаги топилдиғи сифатида туғилади.

Ҳар икки ҳолда ҳам истиорада жисмоний, руҳий, рамзий хусусият ва бошқа белгиларидаги ўхшашлик мужассамлашган бўлади. Шунинг учун ҳам нутқ жараёнида туғилган ҳар бир истиора, образли тасвир ва ифода учун бекиёс қимматли асосдирки, бундан бирорта ҳам ижодкор четлаб ўта олмайди.

Француз тилшуноси Ш.Балли ҳар бир илмий тилдаги истиоравийликни — образлиқликни — аниқ образ, ҳиссий образ ва ўлик образ каби уч типда тасниф этади. Тилдаги метафоранинг бу уч типи бадий контекстда тасвир ёки ифодага образлиқ бағишлаб, кўчим орқали қайтадан ҳаракатга келиб, жонланади. Истиоравий кўчимлар шаклан аниқ ёки мавҳум бўлишларидан ташқари, образнинг ижобий ёки салбий жиҳатдан баҳолаш хусусиятига ҳам эга. Бадий контекстдаги истиоравий кўчимнинг фаоллиги, вазифадорлиги санъаткорнинг ижодий мақсади, туйғулари чуқурлиги ва бойлиги, эстетик баҳолаш даражаси орқали бошқарилади. Мана шу жараён орқали қувват олган образ асарни қабул қилувчига ҳиссий-ақлий таъсир кўрсатади.

Метафорик кўчим воситасида вужудга келган образнинг ижобий ёки салбий маъно ифодаланиши ижодкор мақсади, ғояси ва эстетик идеали билан борлиқда воқеа бўлади. Истиоравий кўчим кўпинча алоҳида сўзга таянса ҳам, бироқ метафорик образнинг тўлақонли чиқиши, унинг ғоявий-эстетик фаоллигини таъминлаш учун зарур бўлган муҳит ва вазият тасвири ўзига хос бошқа ёрдамчи воситалар, айниқса, ижодий хаёл ёрдамида амалга ошади.

Метафора — тил мулки. Унинг аксарияти нутқ жараёнида кишиларнинг ўз фикр-кечинмаларини мазмунли, таъсирчан ва чиройли ифодалаш эҳтиёжи туфайли яратилади. Демак, метафорик кўчим — бадийликнинг муҳим шарти. Шоир ёки драматург ижод этган истиоранинг бетакрор ва оҳорлилигига қараб, унинг истеъдодига, бадий камолот даражасига баҳо берса бўлади.

Хулоса қилиб айтганда, бадийликни ҳис қилиш орқалигина: тасаввур этилган тушунчаларни; муайян кўчма маънодаги образларни; жамлашган; умумлаштирилган; бетакрор қиёфада аниқлашилган ва баҳоланган; ижодкор қалбида жо бўлган туйғулар оқимини англаш мумкин. Улар қалблардаги ҳисларни уйғотади. Ижодкор шуурида қатланиб ётган тасаввурларни, ғоя ва қарашларини образга жойлашга, уларга ўзининг субъектив муносабатини билдиришга катта имкон беради.

Б.И.Саримсоқовнинг «Бадийлик моҳияти» асаридаги илмий изохлар театр санъати ижодкорлари тасаввуридаги «бадий», «бадийлик», «образ», «истиора», «метафора», «мазмун», «илҳом» каби тушунчаларга аниқлик киритгани билан қимматлидир. Улар кейинги саҳифалардаги фикрларни асослашда назарий манба бўлиб хизмат қилади.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Абу Ҳамид Ғаззолий. — Т.: Минҳож, 2004.
2. Авлоний А. Туркий гулистон ёхуд ахлоқ. — Т.: Ўқитувчи, 1992.
3. Азизов Т. Менинг режиссёрлик ишларим. — Т.: ТДСИ, 2003.
4. Бехбудий М. Танланган асарлар. — Т.: Маънавият, 1997.
5. Зафарий Ф. Ўзбек театри тарихи. — Т.: Бадий адабиёт, 1937.
6. Имомов Б., Жўраев К., Ҳакимов Х. Ўзбек драматургияси тарихи. — Т.: Ўқитувчи, 1995.
7. Исломов Т. Тарих ва саҳна. Т.: Фан, 1998.
8. Исмоилов Э. Маннон Уйғур. Т.: Ўқитувчи, 1983.
9. Маҳмудов Т. Авесто ҳақида. — Т.: Шарқ, 2000.
10. Минаваров Ш. Театр — тарбия маскани. — Т.: Шарқ, 1997.
11. Раҳмонов М. Ўзбек театри тарихи. — Т.: Ғ.Ғулом, 2005.
12. Ризаев О. Наби Раҳимов. — Т.: Ғ.Ғулом, 1997.
13. Ризаев Ш. Жадид драмаси. — Т.: Шарқ, 1997.
14. Сибиряков Н. Мировое значение Станиславского. М.: Искусство, 1988.
15. Сундукова В. Поэтика искусства актёра. — Т.: Г.Ғулям, 1998.

ҚАДИМИЙ ОҲАНГЛАР –ЎТМИШ САДОСИ

Болтабой ШОДИЕВ

Санъатшунослик фанлари доктори

Дунёда ҳар бир нарса ўз тарихига эга. Донишлар таъбири билан айтганда, ҳеч нарса бордан йўқ, йўқдан бор бўлмайди – бир ҳолатдан бошқа бир ҳолатга ўтиб туради холос. Ёки ҳар қандай янгилик унитилган эскиликдир, деган алломалар. Буни биз фикр юритаётган мавзу мисолида ҳам кўришимиз мумкин. Инсониятнинг такомилга эришув тадрижини диний талқин қиламизми ёки Дарвин таълимотига асосланамизми, у оддийдан мураккабга, пастдан юқорига ёки миттидан кабирга томон ўсиб боргани кузатилади. Масалан бугун энг замонавий қирғин қуроллари, ўточар техникалар, портловчи моддалар ваҳмидан хавотирда истиқомат қилаётган одамзод, ўзининг узоқ йиллик тарихида, қурол-ярқлар оддийгина таёқ-тўқмоқдан иборат бўлган тажаоввузлардан ҳам чўчиб яшаган. Агар халқ оғзаки ижодининг бизгача етиб келган намуналарини синчиклаб назардан ўтказсак, улар мана шу халқнинг турмуш тарзи, машғулоти, борлиқ-оламга бўлган муносабатларини ўзида акс эттирганини кўришимиз мумкин. Ҳатто, агрессияга қарши туриш учун ҳам қўшиқлар куйлаб, рақсларга тушиб ўзларини тетиклаштирганларига гувоҳ бўламиз.

Умуман мусиқа санъати, қўшиқчилик анъаналари инсоният тарихининг дастлабки даврларига бориб тақалади – ҳаққа қилинган мурожаат, муножотнинг ҳосиласи бўлиб дунёга келгани намоён бўлади. Ўзбекистон халқ шоири Муҳаммад Алининг “Рамаяна оҳанглари” туркумидаги “Қўшиқнинг яралиши” номли шеърида ҳам мана шу фикр гўзал тарзда ифода этилган. Санъатнинг илоҳийлиги ҳам шунда. Бинобарин, ровийлар, инсоннинг танасига жон “лазги” оҳанглари остида жойлангани ҳақида ривоят қиладилар ёки кўкка қараб қилинган муножот “зикру само”нинг, бу эса кейинчалик мақом санъатининг вужудга келишига сабаб бўлган бўлса не ажаб. Сўфизм ҳам мана шунинг ҳосиласи сифатида пайдо бўлгани эҳтимолдан холи эмас. Сабаби, бу илмнинг ижтимоий илдизлари исломдан илгари ҳам мавжуд бўлгани тарихий ҳақиқат. Манбааларда бу ҳақда маълумотлар бор.

Сирасини айтганда санъатнинг сирли ва сеҳрли олами бор. Бухоролик машҳур машшоқ Лев Бобоҳон танбур чертганида бир куш учиб келиб, сознинг учига кўниб куй тинглагани, яна бир машшоқ най навоси билан илонни сармаст қилгани ривоят эмас – ҳақиқат. Куй, қўшиқнинг илоҳий эканига яна бир мисол: у қанчалик кўп бўлмасин ортиқчалик қилмайди. Тингланмай қолгани йўқ – барисининг ўз ўрни, мухлиси бор. Шунинг учун ҳам атоқли авар шоири Расул Ҳамзатов бир шеърида, агар авар тоғларига меҳмонга келсанг ўзинг билан қурол ола келма – бунга ҳожат йўқ. Ёпинчиқ ва егуликка ҳам зорикмайсан – тоғликлар сени оч қолдирмайди, бошпана беради. Аммо, қўшиғинг бўлса ола кел, куй, наво ҳеч қачон ортиқчалик қилмайди, деган эди.

Дарҳақиқат, табиатда турли акустик тебранишлар товушларни ҳосил қилади. Уларнинг замиридаги жарангни ҳис қилган санъаткор, ундан оҳангни ажратиб олади. Оҳанг мусиқага айланиши учун эса, ҳаёт билан ҳамоҳанг бўлиши лозим. Бастакор ана шу икки хилқатни уйғунлаштиради, орзу ва армон, қувонч ва қайғу – барини ноталар тилида ифода этади. Шунинг учун ҳам рус бастакори Глинка: “Мусиқани халқ яратади, биз унга жило берамиз холос”, – деган эди.

Насруллои” – “Шашмақом” шодасидаги дурлардан бири. Унинг яратилиши ҳам муайян бир тарихга бориб тақалади. Ровийларнинг ривоят қилишларича, бир ҳофиз йигитнинг суюкли ёрини зўрлик йўли билан хон ҳарамига олиб кетишибди. Бедодликка бўйин эгмаган йигит, бориб ҳукмдорга арзини баён этибди, ёрини қайтариб беришини талаб қилибди. Ғазабланган хон уни банди зиндон этишга амру фармон берибди. Ҳам суюкли ёридан ҳам бебаҳо бисоти – эркидан жудо бўлган ҳофиз йигитнинг кечаю кундуз йиғлаб худога илтижо қилишдан ўзга илнжи қолмабди. Бир куни унинг ноалари навога айланиб, илтижолари қўшиқ бўлиб яралибди. Ернинг остидан келаётган бу садо хоннинг ҳам қулоғига бориб етибди. Нолакор оҳанглар тинглаган кишининг қалбига наштадек санчилар, сўзона сўзлар юракларни ўртагудек таъсирчан экан. Хон ҳар қанча уринмасин, қулоқларини ҳар қанча бекитмасин армоннинг акси садосини қалбидан арита олмабди. Сабаби, бу наво, дил ўртар садо юракдан жой олиб улгурган эди. Давримизнинг яна бир таниқли шоири худди мана шу ҳолатни ҳис қилиб: “Муножот – кўксимга санчилган ханжар, суғуриб олсалар ўламан!” деган сатрларни битган эди. Ҳукмдор ниҳоят ҳофизни хибсдан озод қилиб, ҳузурига келтиришларини буюрибди. Исмини сўраб билибди – Насрулло экан. Унга турли-туман ҳадялар бермоқчи бўлибди, ҳузурига ҳарамдаги бири-биридан гўзал қизларни пешкаш қилибди – йигит уларга қайрилиб ҳам қарамабди. Бу ҳолат ошиқ қалб, шайдо кўнгилгагина таниш: Лайлининг гўзаллигини кўриш учун унга фақат Мажнуннинг кўзлари билан боқиш лозим. Уни яна бир бор синовдан ўтказган ҳукмдор бу ҳофиз йигитнинг ишқи илоҳий эканига амин бўлиб, унга суюкли ёрини қайтарибди. Бу мақом ўша даврдан буён Насруллои деб юритилар экан. Ўзбек киноижодкорлари томонидан яратилган “Шашмақом” фильмида худди ана шу воқеа бадиий талқин қилинган саҳналарни томоша қилишингиз мумкин.

Башарти, ўзбек халқ оғзаки ижоди – фольклор санъатининг сарчашмаси ҳам тамаддун тарихига тааллуқли бўлиб, унда мана шу санъатнинг соҳиби бўлган халқнинг борлиғи акс этиб туради. Асосий машғулоти деҳқончилик бўлган қатламларда “Хўп ҳайда”, миришкор аҳоли томонидан “Сус хотин, сузма хотин” сингари қўшиқларнинг ижро этилгани шунга яна бир мисол.

Айтиш жоизки биз яшаб турган бу кўҳна замин жаҳондаги энг қадимий цивилизация ўчоқларидан бири бўлгани унинг узоқ ўтмишга эга бўлган маданий анъаналарида ҳам ўзини акс этиб туради. Бу эл халқ оғзаки бадиий ижодиёти ҳамда маросим қадриятларининг ҳам ижодкори ҳисобланади. Аждодларимиз ўз

ота-боболари томонидан яратилган бебаҳо миллий фольклор анъаналарини ўз бадий тафаккури маҳсули билан бойитиб, янада ривожлантирганлиги учун ҳам ўзбек халқининг миллий анъаналари авлоддан-авлодга ўтиб ва такомиллашиб, ҳозирги кунгача сақланиб келаётганини алоҳида фахр билан таъкидлашни хоҳалардим. .

Мамлакатимизнинг ҳар бир вилояти, ҳар бир минтақаси ўзига хос тарзда айтим ва чолғу йўллари, рақслари ва локал ижрочилик услубларига эга бўлиб, энг яхши намуналарини кенг қўламда оммалаштиришни тақозо этади. Шулардан бири Зарафшон воҳасида кенг тарқалган қарсак санъатидир. Бу санъат сўфизм таълимотининг “ишқия” тариқати асосчилари учун манбаа бўлиб хизмат қилган бўлиши ҳам мумкин. Сабаби, тариқат тарафдорлири шунга ўхшаш ижро учлубини қўллаганликлари кўзга ташаланади. Бу Қашқадарё воҳасининг тоғли худудлари –, Лангар ота номи билан маъруф ва машҳур мавзеларда ҳозирга қадар сақланиб қолган.

Қарсак – ўтмишда ўзбек ва тожик халқлари орасида кенг тарқалган кўшиқ жанри, эркаклар ва аёллар давра ўйин-қўшиғи. Самарқанд, Бухоро, Сурхондарё, Қашқадарё вилоятларида, айниқса, машҳур. Шеър матнлари сифатида турли мавзудаги халқ сўзлари ва шеърятти қўлланади (аксарияти, тўртликлардан иборат). Куйлари содда, кичик диапазонли, бошланғич оҳанг орқали ривожланади. Куплет шаклида. Харақтери енгил, жозибали, ўйноқи (ўйин ва рақс ҳарақатлари унга ҳамроқ). Ижро услуби якканавоз-гуруҳ ёки гуруҳ тарзида, доира жўрлигида (кўшиқ куйланишида қарсак ҳам жўр бўлади). Қарсак ҳамда қийқириқ овозлар ёрдамида ўйин усули ҳосил қилинади. Қарсак тўй маросимларида ва оммавий тадбирларда айtilган. Баъзи манба ва тахминларга кўра, келиб чиқиши зардуштийлик маросимларига бориб тақалади. Қарсак кўшиқлари туркум сифатида ҳам айtilган – Як қарсак, Ду қарсак, Се қарсак, Чорқарсак ва Бешқарсак (номлари доира усуллари ва қарсак чалиш услублари билан боғлиқ). Навбат билан туркум тарзида ижро этиладиган ўйин ва терма-кўшиқлари "як қарс", "қўш қарс", "беш қарс"каби усуллардан иборат.

Бешқарсак ўйини яқин ўтмишда қишлоқ жойлардаги тўй ва сайилларда 2-3 соат давом этарди. Ҳозирги кунда қарсак қўшиғи ва кўшиқ туркуми асосан фольклор-этнографик ансамбллари репертуаридан ўрин олган. Самарқанд вилояти Ургут туманидаги "Бешқарсак" фольклор ансамбли, Булунғур туманидаги “Чавқи” ансамбли томонидан қарсак кўшиқлари тикланиб, бардавомлиги сақлаб келинмоқда.

Қарсак – ўзбек халқ ўйини ва рақс туркуми. "Бешқарсак" ва "Майда қарсак" бўлимларидан иборат. "Майда қарсак", ўз навбатида, "Якка қарсак", "Қўш қарсак" ва "Тез қарсак" (ёки "Ўзма") номли ўйин-рақсларни ўз ичига олади. Унда қарсаклар билан ҳосил қилинадиган усул, байт, бир овозда айtilадиган кўшиқлар ва рақс ҳарақатлари уйғунлашади. Кўп жойларда ижрочилар ёнма-ён турган ёки ўтирган ҳолда давра ёки ярим давра ҳосил қилиб, ўртадаги ўйинчига

хамоҳанг бўлиб, усулга мос чайқалиб турадилар. "Майда қарсак" бўлимлари бири-биридан ажратилмасдан яхлит ижро этилади. Ҳар бўлимда ўнлаб халқ куйлари бўлади, бироқ бир хил қарсак усули билан олиб борилади. Иккинчи бўлимга ўтгач, қарсак доира усули ўзгариб, рақс ҳаракатларини янгилайди. "Бешқарсак" ёнма-ён туриб давра ҳосил қилган ҳолда маълум суръат ва усулда (уриладиган беш қарсак (3-1-1) ўйналадиган оммавий рақсдир). Унинг катта давраларида 20 ва ундан ортиқ киши иштирок этади. Улар бир темп (суръат)да қарсак уриб туриш билан бирга у ён-бу ёнга чайқалиб, ўтириб-туриб, букилиб ва айна вақтда ён билан ўнг томонга ҳаракатланиб ўйнайдилар. Ўйинда айтимсимон (декламацион) байтлар ҳам ижро этилади. Даврадаги ўйинчининг ҳаракатлари шиддатли ва жанговар бўлади. У кўпроқ қўл, бел, елка, кўкрак ҳаракатларини ишлатади, юзида сон-саноксиз ифодалар ҳосил қилади; ҳаракатлар гоҳ букилиб, гоҳ ғоз туриб, гоҳ чўккалаб ўйналади. Баъзан "Беш қарсак"да ичма-ич икки ҳалқа-давра ҳосил қилинган, икки ўйинчи куч синашган. Даврадаги қарсакчилар ҳам, ўйинчилар ҳам биргаликда бадиҳаўйлик қилишган. Қарсак ўйинининг элементлари овчилик ва зардуштийлик билан боғлиқ ҳолда пайдо бўлиб, бора-бора маданийлашган ва базмларда кўрсатиладиган томошага айланган. XIV – XVI асрларда у сарой базмларини ҳам беаган. Қарсак ўйин таҳминан XVIII аср охири–XIX аср бошида иккитага бўлиниб кетган: "Майда қарсак" тобора кенгроқ ҳудудни эгаллаб, водий маданиятининг бир қисмига айланиб боради. "Бешқарсак", асосан, тоғли туманларда сақланган. Қарсак ўйини Жиззах, Самарқанд, Бухоро, Қашқадарё ва Сурхондарё вилоятларида сақланиб келмоқда. Кўп жойларда (Ургут тумани) "Майда қарсак" ўйини ва кўшиқлари бадий ҳаваскорлик учун ижод ва репертуар манбаидир. Ўзбекистон давлат филармонияси қошида "Баҳор" рақс ва "Шодлик" ашула ва рақс ансамблларининг репертуарларида қарсак ўйин-рақс анъаналари жой олган.

Халқимизнинг мана шундай қадимий урф-одатлари, анъаналарини авлоддадан-авлодга бус-бутун етказиб келаётган бахши Фозил Йўлдош ўғли асос солган мактаб ва уни қайта ташкил этиб, муносиб давом эттириб келаётган Сувонкул Абдуқодировнинг сермахсул фаолияти, "Чавқи" фольклор-этнографик ансамблини маълум ва машҳур бўлишида ўзининг хизматини аямаган кишилар ҳақида ёрқин тасоввур берувчи мазкур рисолаи санъатшунослик илмида катта бир воқеа дейишга асосисмиз бор. Сабаби, халқ оғзаки ижоди намуналари асрлар оша оғиздан-оғизга кўчиб келган ва турли даврларда янги-янги талқинлар билан бойиб борган: бу эса муайян бир асарни замон ва макон мезонлари билан баҳолашда айрим чалкашликларни келтириб чиқаради. Баъзида аниқ илмий ҳулосалар чиқариш имконини бермайди. Бинобарин, "Чавқи" деган номнинг этимологик жиҳатдан қайси даврга тааллуқли экани, унинг қандай маъно англатиши, "чавқи" қайси тил туркумига тааллуқли сўз экани ҳақида аниқ бир маълумот йўқ. Фақат мантиққа таяниб айрим мулоҳазаларимизни айтишимиз мумкин. Сўзнинг биринчи бўғинидаги "Чав" деган бирикма(худди шу ҳолида у

бирор-бир маъно англатмайди, ваҳоланки уни “Чавқи”нинг ўзаги деб қарашимиз учун аввало маъносини топишимиз даркор), “чавгон”, “чавандоз” сингари соф туркий сўзларда ҳам учрайди. Шундан келиб чиқадиган бўлсак “чав” – чоп(югуриш, ҳаракат маъносини билдирувчи)сўзининг шевадаги шакли экани аён бўлади. Дастлабки мулоҳаза кишини яна мушоҳадага чорлайди. “Чавгон” ҳам “Чавандозлик” ҳам қадимий от ўйини спорт турига тааллуқли. Унда нафақат югуриш, ҳаракат маъноси иштирок этади, балки беллашув, тортишув каби маънолар ҳам англашилади. “Чавқи” эса спортдан кўра, санъатга ёвуқ сўз. Унда одамлар гулхан ёқиб, атрофида давра қуришиб рақсга тушиб, қўшиқлар қуйлашган. Баҳс, беллашув сўз ўйини тарзида кечган.

Чавандоз ва шу хилдаги сўзларнинг ясалишига эътибор қаратайлик. “Тирандоз”(ўқ отувчи, камончи – ҳарбий соҳага оид сўз), хокандоз(белкурак шаклидаги, асосан ўчоқнинг кулини, супур-сидирдан кейин тўпланиб қоладиган чиқиндини олишга мўлжалланган белкуракча). Шу ўринда бу сўзларнинг алоҳида маъно англатишига эътибор беринг. Демакки “чавандоз” ҳам суворийнинг синоними эмас, балки суворийлар сафида алоҳида бир ишга сафарбар этилган отлиқ деган маънони билдиради. Форсча “андоз” сўзи билан бирикуви худди ана шундай хулоса беради. Шундан келиб чиқадиган бўлсак, Чавгон, чавандоз ва чавқи сўзларининг ўзаги бўлмиш “чав” – шавқ сўзининг фонетик ўзгаришидан ҳосил бўлган бўлиши эҳтимолдан холи эмас. Чавандоз – шавқандоз: жангтоҳда ёки улоқ чопиладиган майдонда ҳайқирик ва қийқириқлари билан шавқ бергувчи отлиқларга нисбатан қўлланган ва бу сўз яловбардор(байроқ кўтарувчи), нигоҳбон(назорат қилиб турувчи), жарчи ва ноғорачи сингари алоҳида машғулот эгаларига нисбатан ишлатилган.

Мана шу мантиқдан келиб чиқадиган бўлсак, Чавгон – шавқ ўйингоҳи, чавқи эса шавқлилар давраси деган маънони англатади. Буларнинг замирида, эътибор берган бўлсангиз баҳс, беллашув, мусобақа сингари унсурлар яширин равишда иштирок этади.

Хулоса қилиб айтганда халқ ижодиёти замонавий адабиёт, санъат, ўлмас удум ва анъаналаримизнинг теран томирлари бўлиб ҳисобланади. Худдики ғаввос сувга қанчалар чуқур шўнғиса, уммонлар тубига қадар борса марваридга муяссар бўлиши эҳтимолдан холи бўлмагани сингари, халқ оғзаки ижоди билан теран танишиш ўтмиш садоларини тинглаш, ундан сабоқ олиш имконини беради. Бу эса келажак учун умри боқий, ўлмас асарлар яратишга пойдевор вазифасини ўташи шубҳасиз.

AYOLNING IJTIMOIIY-SIYOSIY FAOLLIGINI OSHIRISHDA TEATR SAN'ATINING O'RNI

Axmetjanova Muqaddas Vaxabovna
San'atshunoslik va madaniyatshunoslik kafedrası
dotsenti, falsafa fanlari doktori

Annotatsiya: Maqolada bugungi kunda teatr san'atida Yangi O'zbekiston va Uchinchi Renessans g'oyalarining aks etishi, ayolning jamiyatdagi roli masalalari hamda gender tenglik muammolarining yoritilishi, bu borada o'zbek teatrlarida olib borilayotgan ijodiy jarayonlarning yutuq va kamchiliklari tahlil etiladi, muammolarning yechimlar bo'yicha amaliy tavsiyaar bildiriladi.

Kalit so'zlar: Yangi O'zbekiston, Uchinchi Renessans, gender tenglik, repertuar, teatr, sahna, pyesa, dramaturgiya.

Аннотация: В статье анализируются идеи Нового Узбекистана и Третьего Возрождения в театральном искусстве, освещается роль женщины в социуме и проблемы гендерного равенства, анализируются достижения и проблемы творческого процесса в узбекских театрах, даются практические советы по их решению.

Ключевые слова: Новый Узбекистан, Третье Возрождение, гендерное равенство, репертуар, театр, сцена, спектакль, драма.

Annotation: The article analyzes the ideas of New Uzbekistan and the Third Renaissance in theatrical art, highlights the problems of gender equality, analyzes the achievements and shortcomings of the creative process in Uzbek theaters, and gives practical advice on how to solve them.

Key words: New Uzbekistan, Third Renaissance, gender equality, repertoire, theatre, stage, play, drama.

Mamlakatimizda bugun ayollarning ijtimoiy-siyosiy mavqei, jamiyatda o'z o'rniga ega bo'lishi, oilada qadr topishi masalalariga davlat miqyosida katta e'tibor qaratilmoqda. **“Xotin-qizlar va oila masalasi – bu nafaqat bugungi kunimiz, balki ertangi kelajagimizni ham belgilab beradigan hal qiluvchi omildir. Agar biz mehr-oqibat va sadoqat timsoli, xonadonlarimiz farishtasi bo'lgan ayollarga bitta yaxshilik qilsak, hech shubhasiz, bu o'nta yaxshilik bo'lib qaytadi”**, deya ta'kidladi davlatimiz rahbari Shavkat Mirziyoyev Xalqaro xotin-qizlar kuniga bag'ishlangan tantanali marosimdagi nutqida.

Darhaqiqat, ayol ertangi kun davomchilari bo'lmish kelajak avlodni ham jisman, ham ma'nan kamolga yetkazuvchi ulug' zotdir. Shu bois ularga qancha ehtirom ko'rsatsak, shuncha oz. Bugungi kunda davlatimiz rahbari boshchiligidagi Yangi O'zbekiston va Uchinchi Renessansning yangicha tamoyillari asosida xotin-qizlar masalalariga yanada ko'proq e'tibor qaratilmoqda. Ularning o'qishi, ishlashi, salomatligini asrash, oilasi uchun sharoitlar yaxshilanmoqda.

Shuningdek, ayol mavzusi teatrlarimiz repertuarlaridan alohida o'rin egallagan. Ushbu spektakllarda ayolni ulug'lash, uning jamiyatdagi, ijtimoiy-siyosiy mavqei, oilalarni yanada mustahkamlash, yoshlarni hayotga tayyorlash, nikoh, oilada erkak va ayolning o'rni, farzand tarbiyasida ota-onaning ibрати masalalari bo'yicha alohida fikr yuritildi.

Farg'ona viloyat musiqali drama teatrida O'zbekiston xalq shoiri Enaxon Siddiqova, O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi a'zosi, dramaturg Saydali Odilovning oltiariqlik fermer ayol, O'zbekiston Qahramoni Lolaxon Murotova haqidagi liro-epik qissasi asosida sahnalashtirilgan (rejissyor Obidjon Abdullayev) «Lola yoxud barxanlarda ungan gul» nomli spektaklda ayolni sharafllovchi falsafiy-estetik, axloqiy g'oya ilgari suriladi. Zamonamiz qahramoniga bag'ishlangan qissaning sahnadagi talqinini tomoshabinlar ilqlik bilan qabul qildilar. Butun umrini yer va dalasiga baxshida etgan fidoyi ayolning mashaqqatli mehnati, dardu quvonchlari o'zining ifodasini topdi. Shijoat va mehnatda erkaklardan kam bo'lmagan, o'z faoliyati bilan jamiyat rivojiga o'zining hissasini qo'shib kelayotgan, bu yo'lda katta to'siqlar va qiyinchiliklarni mardonavor yengib o'tgan zamondoshimiz obrazi badiiy bo'yoqlarda namoyon bo'ladi.

O'zbek Milliy akademik drama teatrida sahnalashtirilgan «Iymon» (Izzat Sulton asari) spektaklida bir mash'um voqea misolida bugungi kunda odamlar orasida uchraydigan illatlar, ijtimoiy muammolar xususida so'z boradi. Dramaturg tomonidan o'tgan asrning 60-yillarida yozilgan, turli davrlarda sahna yuzini ko'rgan mazkur pyesa rejissyor M.Azimov talqinida, musavvir B.To'rayev dekoratsiyalarida, mahoratli aktyorlar (YO.Sa'diyev, R.Ibrohimova, F.Ma'sudov, M.Abduqunduzov, Z.Ashurova, L.Eltoyeva, A.Abduvahobov va boshqalar) ijrosida bugungi kun nafasini, ijtimoiy-axloqiy kayfiyatini aks ettirgan. Spektakldagi voqealar, personajlar o'rtasidagi dialoglar, kolliziyaga boy vaziyatlar tomoshabinda hozirgi davrda, kundalik hayotda uchrab turadigan ma'naviy-axloqiy inqirozlarni, muammolarni, milliy g'oyaning bunyodkor tamoyillari va vayronkor g'oyalar o'rtasidagi ziddiyatlarni eslatadi.

Spektaklda bir qator ayollar qiyofalari e'tiborli. Jumladan, Risolat buvi, (R.Ibrohimova), kelin Aziza (aktrisa L.Eltoyeva), oilaning qiz farzandlari Oyisha (aktrisa Z.Ashurova) va Ozodaxon (G.Jumaniyozova) obrazlari shular jumlasidandir.

Abdulla Qodiriyning «O'tkan kunlar» romani asosida bastakor Mirxalil Mahmudovning Usmon Azim librettosi asosida sahnalashtirilgan «Kumush» operasi nafaqat sahna bezaklari, chiroqlardan yaratilgan manzaralar, davr ruhini beruvchi dekoratsiyalar, klassik musiqa sadolari, shuningdek, Kumush (solist Malika Normatova, Ma'suma Boltaboyeva) obrazi, uning ichki-ruhiy iztiroblari, bu iztiroblarning opera (qo'shiq, kuy, raqslar uyg'unligi ifodasi sifatida)da mujassamlashtirilgani tomoshabinda alohida taassurot qoldiradi. Undagi sharqona fazilatlar (hayo, iffat, mehribonlik, sadoqat, vafodorlik) ma'naviy-axloqiy qadriyatlar ifodasidir. Kumush iztiroblari Otabek (Rustam Alimardonov) va o'sha davrdagi konservativ qarashlar bilan bog'liq, u sevgisini himoya qilishga tayyor. Ammo o'sha

davrdagi to'siqlarni yengish qiyin, to'g'ri, Kumushda dadillik, o'z huquqini himoya qilish, hozirgi ibora bilan aytganda, «ijtimoiy faollik», gender tenglikka intilish» yetishmaydi. Obraz hali o'z zamonasi va muhiti ta'siridan qutulgan emas, shu sababli uning iztiroblari faqat shaxsga oid ichki, yashirin tuyg'u, kechinma bo'lib ko'rinadi. Ammo Kumush XIX asrda yashagan qahramon ekanini unutmaslik kerak. Chunki: «Har bir xarakter qanchalik o'ziga xos bo'lmasin, har bir tasvirlanadigan narsa, oddiy toshdan tortib insongacha, qandaydir umumiylikka ega; negaki, hamma narsa takrorlanadi. Dunyoda faqat bir martagina yaraladigan hech nima yo'q»²⁸

O'zbek Milliy akademik drama teatrida bir necha yillar davomida namoyish etib kelingan «Qalliq o'yin» spektakli (dramaturg E.Xushvaqto'v) rejissyorlar T.Azizov va H.Mahmudovalar tomonidan sahnalashtirilgan. Spektakl tomosha janrida hal qilingan. «Chimildiq»da bo'lgani kabi bu yerda ham uchta asosiy qahramon tomoshani olib boradi. Bular eng e'tiborlisi ayollar - Momo (D.Ikromova) hamda Xolbeka (M.Xoliqova).obrazilari ekanini e'tirof etish o'rinli.

Sahna asarida talqin etilishicha yigitning ham, qizning ham dardi bir dunyo. Yigit erta ota-onasiz qolib, ukalarini parvarishlab, uyli-joyli qilguncha yoshi o'tib qolgan. Qiz esa yigitkelbat, qo'pol, ovozi do'rildoqligi sababli sovchilar ostonadan hatlamaydilar. Ammo ikkalasi ham mehr-sahovatli, mehnatkash, olijanob, ko'ngillari birlashish ilinjida. Qo'pol qizga kuyov topilganiga hamma hayron. Kuyovning biror kamchiligi bordirki, shunday qizga sovchi qo'ygan deb o'ylashadi. Og'zi bo'shlar esa, qizga yigitni «maymoq» deb ta'riflashadi. Qiz maymoqqa tekkandan ko'ra, hayotdan toq o'taman deb, to'yni buzmoqchi bo'ladi. Mana shu yerda qishloqning xaloskori – Momo jonga oro kiradi. Qiz bilan yigitni qovushtirish niyatida «qalliq o'yin»ni boshlaydi. O'yin davomida ikki yosh bir-birini sinab ko'rishar, ko'ngil-ko'ngilga tushsa, turmush qurishar ekan. O'yinda qiz o'ziga mustahkam, yigit esa bo'lajak yorining or-nomusini saqlay bilishi darkor²⁹. Xullas, spektakl davomida «qalliq o'yin»ning turli shartlari orqali kelin kuyovni, kuyov kelinni, Momo esa har ikkisini ham insoniylik sinovidan o'tkazadi, yoshlarning bir-biriga mosligi ularning qalb go'zalligiga qarab belgilanadi. Ushbu dramatik, falsafiy-romantik sahnalar orqali xalqimizning milliy udumlari mohiyati ochib borilar ekan, xalqqa xos topqirlik, donishmandlik ham ko'rsatib beriladi. Spektakl avvalida dag'al va qo'pol ko'ringan qiz muhabbat, mehr-shafqat bilan yondashish natijasida aslida nazokatli, dunyoqarashi keng, ibo-hayoli qiz ekanligi ma'lum bo'ladi.

O.Salimovning Tog'ay Murod asari asosida O'zbekiston davlat drama teatrida sahnalashtirgan «Ot yig'lagan tomonda» spektakli (musavvir B.Amansixat) surxon vohasi aholisining o'sha mash'um sovet tuzumi davridagi hayotiga bag'ishlangan. Asar bosh qahramoni Ziyodulla (aktyor F.Aminov) jo'mard, sodda, jaydari, gap-so'zlari, xatti-harakatlari dalli-g'ulli, mag'rur, e'tiqodida sobit, ammo falsafiy mushohadaga

²⁸ Ekkerman Y.P. Gyote bilan gurunglar. //Jahon adabiyoti. –Toshkent, 2012. -№ 12 (187). –B.78.

²⁹Sayfullaev N. Yangi davr O'zbekiston teatri: Rivojlanish muammolari va izlanish jarayonlari. -Toshkent: Mumtoz so'z, 2011. –B. 199.

moyil o'zbek millati vakili obrazini yaratgan. Ziyodullaning turmush o'rtog'i Momosuluv (aktrisa G.Sa'dullayeva) obrazi mushtipar, sabr-toqatli, eriga itoatkor, sadoqatli haqiqiy o'zbek ayoli qiyofasida gavdalangan. Qayd etish joizki, bugungi o'zbek ayollaridan Momosuluvlarda mavjud bo'lgan sabr-toqatni har doim ham kutish, talab etish qiyin. Qissa va spektakl yaratilganidan keyingi o'tgan yillarda o'zbek ayolining ma'naviy-ruhiy qiyofasi, hayotga qarashi sezilarli transformatsiyaga uchradi. Bugungi ayol shiddatkor, bugun ayol jamoatchi, bugungi ayol o'tgan ayollarga nisbatan ancha mustaqildir. Jamiyatda qaror topib borayotgan gender tenglik hodisasi sekin-asta ularning ijtimoiy faolligini, o'zlariga bo'lgan ishonchini oshirib bormoqda. Kezi kelganda qayd etish joizki, gender tengligi tamoyili yana ko'plab omillar qatori an'anaviy, birmuncha mustahkam bo'lgan o'zbek oilasi barqarorligiga putur yetkazmoqda. Buni jamiyatimiz hayotida ajralishlar ortib ketganidan ham bilib olish mumkin. Shu ma'noda Momosuluv kabi obrazlar bugungi xotin-qizlarning ijtimoiy-ma'naviy qiyofasiga ibrat va ideal bo'la olishiga, falsafiy-estetik dunyoqarashiga kuchli ta'sir o'tkazishiga ishonish qiyin. Demak, bugungi o'zbek ayoli qiyofasini, xotin-qizlarni ortidan ergashtira oladigan davr qahramoni obrazini yaratish hamon muammoligicha qolmoqda.

Ayolning jamiyat va oilada o'z o'rnini topishi, o'z ovozi va mavqeiga ega bo'lishi masalasi shu kungacha dolzarbligicha qolayotgan ekan, har bir sohada o'z oldiga bir qator ishlarni amalga oshirish vazifasini belgilab olishi davr talabidir. Jumladan, madaniyat va san'at sohasida bu masalaga o'ta jiddiy yondoshish, tomosha san'atlari repertuarlarida to'laqonli asarlar yaratishga butun kuch va e'tiborini qaratishi, bu ishda dramaturgiya hamda teatr san'ati ham chetda qolmasligi, aksincha, yetakchilikni o'z qo'liga olishi lozim.

Teatrlar sahnalaridan badiiy barkamol, jonli, hayotiy haqiqatlar ufurib turgan spektakllarning ko'proq joy olishi, xalq sevgan ayol aktrisalarimiz ijrosidagi yetuk, namuna bo'ladigan hamda betakror obrazlarning yaratilishi tomoshabinlar ongiga onaga va ayolga ehtirom tuyg'ularini, gender tenglik tushunchalarini singdirishda katta institut vazifasini o'tay oladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Ekkerman Y.P. Gyote bilan gurunglar. //Jahon adabiyoti. –Toshkent, 2012. - № 12 (187). –B.78.
2. Sayfullayev N. Yangi davr O'zbekiston teatri: Rivojlanish muammolari va izlanish jarayonlari.-Toshkent: Mumtoz so'z, 2011. –B. 199.

O'ZBEK XALQ CHOLG'ULARIDA FOLKLOR ASARLARINING O'RNI

(Bolalar musiqa va san'at maktablari misolida)

Turatov Sobirjon Turdibekovich

O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti
"Cholg'u ijrochiligi va musiqa nazariyasi" kafedrası dotsenti
sobir.st@mail.ru

Annotatsiya: *Ushbu maqolada bolalar musiqa va san'at maktablarida o'zbek milliy cholg'ularini o'rganayotgan o'quvchilar repertuarida xalq kuylarining o'quvchilar ma'naviyatida tutgan o'rni hamda ijrochilik ko'nikmalarining shakllanishidagi ahamiyati nazarda tutilgan.*

В данной статье рассматривается роль народных напевов в репертуаре учащихся, изучающих народные инструменты в детских школах музыки и искусства, в духовности учащихся и значении формирования исполнительского мастерства.

Annotation: *This article examines the role of folk tunes in the repertoire of students studying folk instruments in children's music and art schools, in the spirituality of students and the importance of developing performing skills.*

Kalit so'zlar: *xalq kuylari, xalq cholg'ulari, o'quvchilar, musiqa, repertuar, ijrochilik ko'nikmasi, konsert, ta'lim.*

Ключевые слова: *народные напевы, народные инструменты, студенты, музыка, репертуар, исполнительское мастерство, концерт, образование.*

Key Words: *folk tunes, folk instruments, students, music, repertoire, performing arts, concert, education.*

O'zbek milliy cholg'ularini o'zlashtirish dastlab Ustoz-shogird an'analari asosida shakllangan bo'lsada, hozirgi kunda cholg'ularda dastlabki ijrochilik sirlarini egallash, bolalar musiqa va san'at maktablarida o'ziga xos bo'lgan musiqiy pedagogik uslublari va yangi pedagogik texnologiyalardan foydalangan holda o'quvchilarga o'rgatilib kelinmoqda. Bundan tashqari respublika ixtisoslashtirilgan san'at va madaniyat maktablari, maxsus ixtisoslashgan litseylar hamda oliy ta'lim muassasalarida ham tashkil etilgan. Shundan ko'rinib turibdiki, respublikamizda ushbu soha bo'yicha ya'ni musiqa ijrochilik san'ati bo'yicha yetuk mutaxassislarni tayyorlash tizimi tashkil etilgan. Bunda, bolalar musiqa va san'at maktablari – Qonunchilik palatasi tomonidan 2020-yil 19-mayda qabul qilingan, Senat tomonidan 2020-yil 7-avgustda ma'qullangan, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti SH. MIRZIYOYEVning 2020-yil 23-sentabr, O'RQ-637-son "Ta'lim to'g'risida"gi Qonunning 2-bob (ta'lim tizimi, turlari va shakllari) 7 va 14-moddalarida ko'rsatilib o'tilgan bo'lib, unda, maktabdan tashqari ta'lim turlariga kiritilgan. Unga ko'ra, 14-moddasining uchinchi xat boshida ko'rsatilgandek, maktabdan tashqari ta'lim tashkilotlari jumlasiga bolalar,

o'smirlar ijodiyoti saroylari, uylari, klublari va markazlari, "Barkamol avlod" bolalar maktablari, bolalar-o'smirlar sport maktablari, bolalar musiqa va san'at maktablari, studiyalar, axborot-kutubxona hamda sog'lomlashtirish muassasalari kirishi belgilab qo'yilgan (1,8).

Ma'lumki, bolalar musiqa va san'at maktablarida iqtidorli yoshlarni o'zbek milliy cholg'ularida o'qitishda O'zbekiston respublikasi madaniyat vazirligi, tasarrufidagi madaniyat muassasalari faoliyatini tashkil etish respublika ilmiy-uslubiy markazi tasdiqlagan bolalar musiqa va san'at maktabi "o'zbek xalq cholg'ulari" ta'lim dasturining minimal mazmuni, tuzilmasi va amalga oshirilishiga davlat talablari, namunaviy o'quv reja, namunaviy fan dasturi meyoriy hujjatlari asosida ta'lim jarayoni tashkil etilgan. O'zbek xalq cholg'ulari ta'lim yo'nalishi o'z ichiga cholg'ular kesimida nay, chang, qashqar rubob, dutor, doira, g'ijjak sinflarini qamrab oladi.

Ma'lumot o'rnida nay cholg'usi. Juda qadimiy damli (puflab chalinadigan) musiqa cholg'usi bo'lib, qattiq yog'och tanasidan, bambukdan va ba'zi hollarda metaldan ham yasaladi. Nayda tovush hosil qilish quvurda ochilgan teshik orqali havoni quvurning ochiq tomoniga yo'naltirish orqali hosil qilinadi. Unda bir dona puflanadigan va 6 dona tovush balandligini o'zgartiradigan teshiklar bo'ladi. Unda ijroda ishtirok etmaydigan 2 ta yoki 3 ta teshiklar ham bo'ladi. Nay tabiatan diatonik tovush qatoriga ega bo'lib, zarur bo'lganda tovushlarni ko'tarish va tushirish nay teshiklarini qisman yopish orqali amalga oshiriladi (2,28).

Chang cholg'usi. qadimiy musiqiy cholg'u hisoblansada, bizning hududimizga uning hozirgi ko'rinishida XX asrning boshlarida kirib kelgani haqida ma'lumotlar bor. Changsimon cholg'ular dastlab arfasimon cholg'ularning rivojlanishi ta'sirida, ya'ni turli shakllar (trapetsiyasimon, to'g'ri to'rtburchak)larga ega bo'lgan yashixsimon moslamalar ustiga xarraklarni o'rnatib, ularning ustidan torlarni tortish uslubida paydo bo'lganligi va ularning "nuzxa", "qonun", "rud", "shoxrud" kabi turlari paydo bo'lganligi, keyinchalik "tirnama" uslubida ijro etiladigan mazkur cholg'ularning torlarini tayoqchalar yordamida urish uslubi ixtiro qilinishi ta'sirida changsimon cholg'ularning hozirgi ko'rinishidagi cholg'ular paydo bo'lganligi haqida tarixiy ma'lumotlar bor. Bunday cholg'ular hozirda xitoy, moldavan, rumin, malayziya va boshqa xalqlarda ham uchraydi. Dastlab diatonik tovush qatoriga ega bo'lgan chang musiqiy mutaxassislar va cholg'u ustalari tomonidan takomillashtirilib, xromatik tovush qatoriga keltirilgan (2,30).

Qashqar rubobi. Asli kelib chiqishi Sharqiy Turkiston (hozirgi Xitoyning Uyg'ur Avtonom Okrugidagi Qashqar degan joy nomi bilan bog'liq bo'lsada, o'zbek milliy cholg'ulari ichida eng keng tarqalgan va ommalashgan cholg'ulardan hisoblanadi. Musiqani endigina o'zlashtirayotganlarning 50 foizidan ortig'i ana shu cholg'udan foydalanishi ma'lum. Qashqar rubobi juda jarangdor va yoqimli sadoga ega bo'lib, nisbatan tez o'zlashtirilishi mumkin bo'lgan cholg'ular qatoriga kiradi (2,31).

Dutor cholg'usi. Tojik tilida ikki tor ma'nosini beradigan, eng sevimli va ommalashgan o'zbek musiqiy cholg'ularidan biridir. Dutor kuylari asosan birinchi

torda ijro etilsada, ikkinchi tor o'sha kuyga qo'shib, doimiy sado berib turishi ushbu cholg'uni boshqa cholg'ulardan ajratib turadi. Shuning uchun ham dutor kuylarini notalashtirilganda har ikkala tordagi notalar ko'rsatiladi. Dutorning sadosi juda mayin bo'lib, tovush tembri baland bo'lmasada quloqqa juda yoqimli va yaxshi eshitiladi (2,32).

Doyra cholg'usi. O'zbek musiqiy ijrochiligida usul (ritm) beruvchi eng asosiy cholg'u hisoblanadi. Doyra ishtirokisiz nafaqat ansambllar yoki orkestr ijrosini, hatto ko'pgina yakka cholg'ular ijrosini ham tashkil etib bo'lmaydi. Doyra O'zbekistonda eng keng tarqalgan musiqiy cholg'ulardan biridir. Doyrada hosil qilinadigan tovushlar tembr jihatidan va balandlik jihatidan farqlansada, ular ma'lum bir musiqiy balanlikka ega bo'lmaydi va doyrada kuy ijro etib bo'lmaydi. Doyrada hosil qilinadigan bo'g'iq tovush – bum, jarangdor tovush – bak, o'ta jarangdor tovush esa – noxun deb yuritiladi. Doyra partiyasi 4 qatorli nota yo'lida yoziladi. Pastki 2 qatorda o'ng qo'l, yuqoridagi 2 qatorda chap qo'l ijrosi uchun notalar yoziladi (2,36).

G'ijjak cholg'usi. Cholg'usi qadimdan ma'lum bo'lsada, turli nomlar bilan atalib kelgan. Masalan, ba'zi tarixiy asarlarda u "rebab" deb ataladi. Hozirda ham arablar uni rebab deyishadi. G'ijjakning hozirgi ko'rinishdagi tasviri XIV asrda noma'lum muallif tomonidan yaratilgan "Kanz al-Tuhaf" asarida berilgan. Unda tasvirlangan g'ijjak (Farmerning ta'rificha- O'.T.) yarim shaklida bronzadan tayyorlangan va teri bilan qoplangan kosaxonaga, metallardan tayyorlangan tizzaga qo'yish moslamasiga, pista, yong'on yoki mustahkam qora daraxtdan yasalgan dastaga ega bo'lgan. G'ijjakning 2 ta tori bo'lib, ular kvinta oralig'ida sozlangan. G'ijjakda asosiy torlarga qo'shimcha 7 donagacha rezonator torlari ham bo'lgan. G'ijjaksimon cholg'ularning yana bir turi "kemancha" bo'lib, uning kosaxonasi g'ijjaknikidan ancha kichik bo'lgan.

Ushbu cholg'ularni o'zlashtirish uchun O'zbekiston respublikasi madaniyat vazirining 2019-yil 30-dekabrda "Bolalar musiqa va san'at maktablarining ta'lim yo'nalishlari bo'yicha o'quv rejalarini hamda o'quv rejalariga tushuntirishlarini tasdiqlash to'g'risida"gi 766-sonli buyrug'iga asosan mutaxassislik fanini to'rt yil haftasiga 2 soatdan va beshinchi yil haftasiga 3 soatdan (1 o'quv yilida 34 hafta, yakka mashg'ulot), jami 374 soat belgilab berilgan (3,5). Mutaxassislar tomonidan ishlab chiqilgan o'quv rejalari xalqaro standartlarga mos keladi.

O'zbek xalq cholg'ulari ta'lim yo'nalishining yuqorida ko'rsatilgan barcha cholg'ular bo'yicha sinflar kesimida fan dasturlari o'rganilganda ushbu cholg'ularni o'zlashtirish bo'yicha tavsiya etilgan asarlar ro'yxatida cholg'u ijrochilik ko'nikmasiga ega bo'lish uchun asarlar to'g'ri tanlangan. Biroq, ushbu cholg'u ijrochiligini o'zlashtirishda tavsiya etiladigan asarlar ro'yxatini yangidan kengroq shakllantirish maqsadida folklor asarlarini birinchi sinfdan beshinchi sinfgacha murakkablik darajasi bo'yicha kiritish maqsadga muvofiq bo'lar edi.

Bunda cholg'u bo'yicha yetuk mutaxassislar, ilmiy tatqiqotchilar, oliy ta'lim muassasasida faoliyat olib borayotgan professor-o'qituvchilar va kompozitorlar o'zbek milliy cholg'ulari bo'yicha yangi avlod adabiyotlarini yozishda folklor asarlarini

notalashtirib, cholg'ularga mos ravishda ya'ni ijrochilik shtrixlari, pozitsiya, applikaturalar joylashuvini aniq ko'rsatib, cholg'ularda ijrochilik imkoniyalarini hisobga olgan holda folklor asarlarini qayta ishlab (ko'p ovozli qilib), yakka va fortepiano jo'rligida, ansambl va kichik orkestrlarga moslashtirilsa, o'quvchilarda folklor asarlari milliy ijrochilik ko'nikmalari shakllanar edi. Huddi shunday asarlardan namuna qilib aytadigan bo'lsak, Boysun mavrigisi ohanglari asosida O.Karimov va F.Alimov qayta ishlagan "Surxon navolari" asari milliy cholg'ular orkestri uchun qulay va ohangdor bo'lib yozilgan. Ushbu asarni professional darajada ijro qilishda sozandadan milliy melizmlarni ishlata olish, orkestrda boshqa cholg'ularni eshita olish, unda bevosita akkompanament hamda asosiy musiqiy matnga jo'r bo'lish, o'z cholg'usida milliy ritmni va usulni his qilish mahoratini talab qiladi. Folklor asarlari yosh o'quvchilarda o'ziga xos tarzda o'sha hududning yoki millatning ijtimoiy tarzi, madaniyati va o'ziga xos musiqiy ijrochilik ko'nikmasini yanada shakllantiradi. Bunday hollarda o'quvchilar o'zi tanlangan milliy cholg'ularda musiqiy bezaklarni qo'llash ko'nikmasiga ega bo'ladi. Hududiy ijro uslublaridagi farqlilik va o'xshashlik shu qadar rang-barang-ki, ularning har biri alohida bir mavzuga jo' bo'ladi desak mubolag'a bo'lmaydi.

Xulosa qilib aytganda, Respublikamiz mustaqillikka erishgach boshqa sohalar qatorida milliy musiqamiz, xususan, bolalar musiqa va san'at maktablarida o'zbek xalq cholg'ulari bo'limida o'quvchilarga milliy cholg'ularimizni o'rgatish sezilarli darajada o'zgardi. O'quvchilar belgilangan o'qish muddatida ijro mahoratiga ega bo'lib, jahon klassik kompozitorlari asarlarini yetarlicha o'zlashtirishmoqda desak mubolag'a bo'lmaydi. Shuningdek, o'zbek kompozitorlari qayta ishlagan o'zbek xalq musiqasini ham o'zlashtirib endilikda folklor asarlarini (qayta ishlangan) ham o'zlashtirishsa maqsadga muvofiq bo'lar edi. Yana shuni ta'kidlash lozimki milliy xalq kuy-qo'shiqlarimiz saqlanib qolishi, balki ularni rivojlantirish va yoshlarga singdirish yo'lida qator salmoqli ishlar amalga oshiriladi edi. Folklor kuy-qo'shiqlarining davomiyligini ta'minlashda bolalar musiqa va san'at maktablari o'quvchilarining o'rtasida o'tkaziladigan ko'rik-tanlovlari yoki festivallarda albatta folklor kuy-qo'shiqlarini keng qamrovda kiritish joiz. Unda o'quvchilar milliy folklor an'analari va qadriyatlarini saqlash, o'rganish, targ'ib etish, rivojlantirish va baxshichilik san'atining davomchilari bo'ladi.

Musiqa vositasida bunday oliyjanob hislatlarni o'quvchilarga singdirishda, dars jarayonida o'quvchilar shug'ullanadigan har bir faoliyat turlaridan unumli foydalanishlari, xalqimiz yaratgan mumtoz musiqalar, folklor asarlar, o'zbekona nola va qochirimlar bilan ijro etishlariga hamda har bir asarni ijro etishda, tinglashda yoki ijro qilishda ijodkorlik ko'rsatib borishlariga alohida ahamiyat berish tavsiya etiladi.

O'quvchilar dars jarayonida doira, rubob, g'ijjak, dutor, nay, chang kabi cholg'u ansambli sozlari hamda nog'ora, karnay, surnay, doira kabi tantanali vaziyatlarda ijro etiladigan kuchli ovozga ega bo'lgan cholg'ular ansambli haqida ma'lumotga ega

bo‘ladilar. Shuningdek, ular ko‘p ovozli o‘zbek xalq cholg‘ulari orkestri, uning tarkibiy tuzilishi, o‘ziga xos jarangini idrok qiladilar.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. <https://lex.uz/>
2. Toshmatov, O., and S. Turatov. “Ancient musical instruments.” (2012).
3. Bolalar musiqa va san’at maktablarining ta’lim yo‘nalishlari bo‘yicha meyoriy hujjatlari.
4. Sobirjon Turdibekovich Turatov. “Cholg‘u ijrochiligi ta’lim yo‘nalishida maxsus fanlarining axborot texnologiyalari bilan integratsiyalashuvi” *Oriental Art and Culture*, vol. 4, no. 3, 2023, pp. 676-680.
5. Туратов Собиржон Турдибекович. “Значение изучаемого репертуара студенческого оркестра узбекских национальных инструментов” *Проблемы современной науки и образования*, no. 10 (155), 2020, pp. 63-65.
6. Turatov Sobirjon Turdibekovich. “Yosh dirigorlarni tarbiyalashda pedagogik tavsiyalar” *Central Asian Research Journal for Interdisciplinary Studies (CARJIS)*, vol. 1, no. Conference DSMI, 2022, pp. 31-34.
7. Ganisherovich T. J. Teaching of Musical Instruments in Secondary Schools // *Web of Scholars: Multidimensional Research Journal*. – 2023. – T. 2. – №. 6. – C. 166-169.
8. Ganisherovich T. J. Coverage of chang instruments in historical and musical sources // *Academicia: An International Multidisciplinary Research Journal*. – 2022. – T. 12. – №. 3. – C. 30-33.
9. Javohir G. Musiqa ta’limida metod va usullardan dars jarayonida foydalanish // *Oriental Art and Culture*. – 2022. – T. 3. – №. 4. – C. 954-957.
10. Ganisherovich T. J. Use of methods and techniques in music education // *ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal*. – 2021. – T. 11. – №. 7. – C. 44-47.
11. Turatov S. Significance of the student’s orchestra of uzbek national instruments in the educational process of state institute arts and culture of Uzbekistan // *Culture and Arts of Central Asia*. – 2019. – T. 11. – №. 1. – C. 55-59.
12. Beknazarov K. Pedagogical conditions for developing musical competence of future music teachers using uzbek folk instruments // *current research journal of peDAGOGICS*. – 2023. – T. 4. – №. 06. – C. 101-107.
13. Beknazarov X. bo ‘lajak musiqa o ‘qituvchilarini musiqiy kompetentligini rivojlantirishning didaktik tamoyillari // *Integration Conference on Integration of Pragmalinguistics, Functional Translation Studies and Language Teaching Processes*. – 2023. – C. 104-106.

MILLIY MADANIYAT TARAQQIYOTIDA INNOVATSIYALAR VA IJTIMOIIY STRATEGIK EHTIYOJLAR

Musallam Abdujabbarova,

O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti
dotsenti, pedagogika fanlari nomzodi.

Oybek Davlatov,

O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti dotsenti,
pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD).

Annotatsiya. Maqolada, XXI asrning 10-20 yillarida O'zbekistonda milliy madaniyat taraqqiyotidagi o'zgarishlar, innovatsiya va ijtimoiy strategik ehtiyojlar bilan bog'liq masala yoritilgan. Ayniqsa, Milliy madaniyat markazlar boshqaruvidagi yangicha yondashuvlar, faoliyat doirasidagi islohotlar tahlil qilingan. Bu tizimdagi muammolar faktik materiallar asosida ko'rsatib berilgan. Transformatsiya va innovatsiya ma'lumotlari asosida ilmiy xulosalar berilgan.

Kalit so'zlar: milliy madaniyat, taraqqiyot, madaniyat markazlari, innovatsiya, transformatsiya, ijtimoiy strategik ehtiyojlar, tahlil, xulosa, tavsiya.

Аннотация. В статье освещаются вопросы, связанные с изменениями в развитии национальной культуры, инновациями и социальными стратегическими потребностями в Узбекистане в 10-20 годах 21 века. В частности, были проанализированы новые подходы к управлению Национальными культурными центрами, реформы в рамках их деятельности. Проблемы в этой системе показаны на основе фактических материалов. Научные выводы даются на основе информации о трансформации и инновациях.

Ключевые слова: национальная культура, развитие, культурные центры, инновации, трансформация, социальные стратегические потребности, анализ, заключение, рекомендация.

Annotation. The article highlights issues related to changes in the development of national culture, innovations and social strategic needs in Uzbekistan in the 10-20s of the 21st century. In particular, new approaches to the management of National Cultural Centers, reforms within their activities were analyzed. Problems in this system are shown based on actual materials. Scientific conclusions are given on the basis of information about transformation and innovation.

Key words: national culture, development, cultural centers, innovations, transformation, social strategic needs, analysis, conclusion, recommendation.

O'zbekiston Respublika iqtisodiyotining asosiy tarmoqlarida vujudga kelgan qiyinchiliklarga qaramasdan madaniyat va san'at sohasini yanada rivojlantirish, ushbu sohadagi strategik masalalarni hal etish, ayniqsa, boshqaruv tizimini to'g'ri yo'lga qo'yish va shu orqali mavjud kamchilik va muammolarni bartaraf etish ishlari boshlandi. Shu o'rinda O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev:

“O‘zbekistonda adabiyot va san’at, madaniyat, ommaviy axborot vositalari, ma’naviyat va ma’rifat biznesga aylanmasligi shart va biz bunga hech qachon yo‘l qo‘ymaymiz”³⁰, deganida haq edilar.

Ushbu islohotlar natijasida barcha sohalarda yangi-yangi o‘zgarishlar va yangiliklar ham amaliyotga joriy qilinmoqda. Shu bilan birga, bu sohalardagi yig‘ilib qolgan muammolarga yechim topishga ham majbur bo‘linmoqda. Ayniqsa, san’at va madaniyat sohalaridagi innovatsion va transformatsion jarayonlarni barcha O‘zbekiston fuqarolari his qilmoqdalar.

O‘zbekiston Respublikasining zamonaviy milliy madaniyati va san’atini rivojlanishi bevosita hozirgi zamon globallashuv jarayoni bilan bog‘liq holda yuz bermoqda. Shu bilan birga, an’anaviy milliy madaniyatimizning funksional va tashkiliy jarayonlarini asl mazmun-mohiyati bilan saqlash imkoniyati ham cheklanib bormoqda. Shu bois, Respublikada madaniyat va san’atning barcha tarmoqlarida transformatsion jarayonlar va innovatsion g‘oyalarning huquqiy, tashkiliy asoslarini yanada kuchaytirish ehtiyoji sezilmoqda.

Davlatimizning yangi rahbari O‘zbekistonning bir necha yillik rivojlanish bosqichlarini hozirdan rejalashtirib, taraqqiyotning jahon andozalari hisobga olingan, strategik asosga ega muhim hujjat loyihasini muhokamaga qo‘ydi. Shuning natijasida 2021-yilning 7-fevral kuni O‘zbekistonni rivojlantirishning beshta ustuvor yo‘nalishi bo‘yicha “2017–2021-yillarga mo‘ljallangan Harakatlar strategiyasi” haqidagi farmon tasdiqlandi³¹. Mazkur hujjat mamlakatimiz hayotida dolzarb ahamiyatga ega bo‘lib, unda davlat va jamiyat rivojlanishining muhim tamoyillari o‘z aksini topdi. Harakatlar strategiyasining IV yo‘nalishi – Ijtimoiy sohalarga yo‘naltirilgan bo‘lib, uning to‘rtinchi bandida ta’lim va fan sohasini rivojlantirishga alohida e’tibor qaratilgan. Ushbu badda ayni sohada qilinishi lozim bo‘lgan barcha zarur chora-tadbirlar belgilandi. Ya’ni, uzluksiz ta’lim tizimini takomillashtirish yo‘lini davom ettirish, ta’lim muassasalari qurish, rekonstruksiya qilish, kapital ta’mirlash, maktabgacha ta’lim muassasalari faoliyatini rivojlantirish, umumiy o‘rta ta’lim sifatini yaxshilash, o‘quvchilarning chet tillari va talab yuqori bo‘lgan boshqa fanlarni chuqur o‘zlashtirishlari, kasb-hunar kolleji o‘quvchilarining bozor iqtisodiyoti va ish beruvchilarning ehtiyojlaridan kelib chiqib mutaxassisliklar bo‘yicha ishga joylashishlari uchun imkon yaratish kabi dolzarb masalalar ko‘zda tutilgan³².

2021-yilning 15-fevralida Prezident “Madaniyat va sport sohasida boshqaruv tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida” gi farmonni imzoladi³³.

³⁰ Adabiyot va san’at, madaniyatni rivojlantirish – xalqimiz ma’naviy olamini yuksaltirishning muhim poydevoridir. Prezident Shavkat Mirziyoyevning O‘zbekiston ijodkor ziyolilari vakillari bilan uchrashuvdagi ma’ruzasi. // “Xalq so‘zi” gazetasi, 2017-yil, 4-avgust, 153-son

³¹ O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning “O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha Harakatlar strategiyasi to‘g‘risida”gi Farmoni // www.lex.uz.

³² Haydarov A. Harakatlar strategiyasi va ma’naviy yuksalish. – Toshkent: G‘.G‘ulom nomidagi nashriyot matbaa-ijodiyot uyi, 2018. – B. 8.

³³ O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning “Madaniyat va sport sohasida boshqaruv tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida” gi Farmoni // www.lex.uz.

Unga ko‘ra, mazkur sohalar bilan bog‘liq bir qator islohotlarni amalga oshirish uchun tegishli ko‘rsatmalar berildi. Xususan, O‘zbekiston Respublikasi Madaniyat va sport ishlari vazirligi tugatilib, uning negizida O‘zbekiston Respublikasi Madaniyat vazirligi, undan so‘ng O‘zbekiston Respublikasi Madaniyat va turizm vazirligining faoliyati yo‘lga qo‘yildi. Uning tarkibidagi barcha korxona va muassasalar faoliyatida ham transformatsion o‘zgarishlar yuzaga keldi. Binobarin, Respublikamiz miqyosida san‘at va madaniyat sohasidagi ommaviy va siyosiy-madaniy tadbirlarning o‘tkazilishi, milliy qadriyatlar negizida tashkillashtirilishi vazifa etib belgilandi. Bu esa O‘zbekiston xalqining boy va o‘ziga xos madaniyati, san‘ati va ijodini yanada rivojlantirishni ta‘minlash, aholining keng qatlami o‘rtasida ma‘nan va axloqan komil inson bo‘lishga va sog‘lom turmush tarzini yuritishga qaratilgan ko‘plab ishlar amalga oshirilayotganligidan dalolat beradi va bunga o‘zimiz guvoh bo‘lmoqdamiz. Albatta, bu jarayonlar va o‘zgarishlar insonni shu yurt farzandi ekanligidan faxrlantiradi.

Ta‘kidlash lozimki, so‘nggi yillarda madaniyat va san‘at sohasini tubdan isloh qilish va takomillashtirish, madaniyat va san‘at muassasalarini davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlashning samarali tizimini yaratish maqsadida tizimli ishlar olib borilmoqda. Shu bilan birga, o‘tkazilgan tahlillar shuni ko‘rsatmoqdaki, madaniyat va san‘at muassasalari binolarini qurish va ta‘mirlash, ularning moddiy-texnik bazasini mustahkamlash, hududlarini obodonlashtirish, aholining madaniy ehtiyojlarini qondirish borasidagi ayrim kamchiliklar mavjud. Bu tabiiy holat. Shu o‘rinda aytib o‘tish joizki, Amerkalik mashhur psixolog, A.Maslou ehtiyojlar borasida quyidagi fikrlarni bildirgan. “Birinchii ehtiyojni qondirilishi, ikkinchi ehtiyojni tug‘ilishiga sabab bo‘ladi”. Aytib o‘tilgan fikrdan xulosa qilish mumkinki, o‘zgarishlar yangi talab va ehtiyojlarni vujudga keltiradi.

Albatta, madaniyat va san‘at sohasini yanada rivojlantirish, ushbu sohadagi muassasalar tarmog‘ini kengaytirish va ularning moddiy-texnik ahvolini mustahkamlash, aholiga sifatli xizmatlar ko‘rsatishni tashkil etish hamda davlat-xususiy sheriklik uchun qulay shart-sharoitlar yaratish mexanizmini takomillashtirish lozim. Ushbu masalaning yechimi bizning nazarimizda, O‘zbekiston Respublikasining Prezidenti Sh.Mirziyoyevning 2018-yil 28-noyabrdagi “O‘zbekiston Respublikasida milliy madaniyatni yanada rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida” Qaror mazmunida aniq belgilab berilgan.

Unga ko‘ra, 2019-2020-yillarda O‘zbekistonda milliy madaniyatni yanada rivojlantirish konsepsiyasini amalga oshirish bo‘yicha «yo‘l xaritasi» va 2019–2020-yillarda milliy madaniyatni yanada rivojlantirish bo‘yicha hududiy chora-tadbirlar dasturi ham tasdiqlangan. Shu bilan birga, «Madaniyat va san‘at fidokori» ko‘krak nishoni ta‘sis etiladigan bo‘ldi.

Respublikadagi 894 ta madaniyat markazlarida jami 7264 ta shtat birliklari mavjud. Shundan 4856 nafari ijodiy xodimlarni, 2408 nafari texnik xodimlarni tashkil etadi.

Xodimlarning 1186 nafari oliy (24 %), 3313 nafari o'rta maxsus (68 %), 357 nafari o'rta ma'lumotli (8 %) kadrlarni tashkil etadi.

894 ta Madaniyat markazlarida jami 3675 ta to'garak, studiya va jamoalar tashkil etilgan. Ushbu to'garaklarga jami 47050 nafar havaskorlar ishtirok etib kelishmoqda.

Respublikadagi madaniyat markazlarda 78620 mingga yaqin tadbirlar tashkil etilib, tadbirlarda 6 mln. 712 ming 800 nafar aholi jalb etilgan. Madaniyat markazlari tomonidan pulli xizmatlar 250 mln. 766 ming so'mni tashkil etdi.

2020-yilda 15 ta madaniyat markazi, 3 ta teatr, 4 ta muzey va davlat investitsiya dasturi doirasida 8 ta, jami 30 ta madaniyat va san'at muassasalarida qurilish-ta'mirlash ishlari amalga oshirildi. Shuningdek, 75 ta moddiy madaniy meros obyektlarida restavratsiya-konservatsiya ishlari olib borildi.

2021-yil Investitsiya dasturi da 11 ta hamda respublika byudjeti hisobidan jami 22 ta madaniyat va san'at muassasalari 142,5 mlrd so'm hisobiga ta'mirlash ishlari amalga oshirildi.

2019–2020-yillarda 10 ta 2021-yil birinchi yarim yillikda 7 ta madaniyat va san'at muassasasi faoliyati davlat-xususiy sheriklik mexanizmi asosida tashkil etildi. Shuningdek, 2021-yil yakuniga qadar qo'shimcha 8 ta obyektlar davlat-xususiy sheriklik asosida berilib, jami 15 taga yetkaziladi.

Bundan tashqari, 20 ta ta'mirtalab madaniyat va san'at muassasalarida xorijiy va mahalliy investitsiya loyihalarini amalga oshirish bo'yicha Hukumat qarori loyihasi ishlab chiqilib, tegishli vazirlik va idoralar bilan kelishildi.

Taraqqiyot strategiyasi bosqichida madaniyat markazlari ishlash tizimiga qarab ixchamlashdi. Shu bilan birga, sifat bosqichi sifatida bu markazlar barcha yoshlarni qamrab olish tizimini yo'lga qo'yish boshlandi.

2022-yilda 832 ta madaniyat markazlarida 4100 ta to'garaklar tashkil etilgan bo'lib, jami 54 433 nafar aholi, shundan 46 399 nafar yoshlar qamrab olingan.

Yuqorida ko'rsatilgan qarorga ko'ra, 2019–2022-yillarda 635 mlrd. so'mdan ziyod mablag' hisobiga 147 ta madaniyat markazlarini ta'mirlashga yunaltirilgan.

Ushbu 147 ta manzilli ro'yxatga kiritilgan madaniyat markazlaridan 26 tasi yangi quriladi, 45 tasi rekonstruksiya qilinadi va 76 tasi kapital ta'mirlanadi.

Shuningdek, 2019 – 2020-yillarda 61 ta madaniyat markazini davlat-xususiy sheriklik asosida 65 mlrd.so'm mablag' hisobidan ta'mirlash va jihozlash nazarda tutilgan.

Ayni paytda milliy madaniyatni yanada rivojlantirishga to'sqinlik qilayotgan bir qator tizimli kamchiliklar mavjud. Jumladan:

Birinchidan, madaniyat sohasidagi munosabatlarni tartibga solish, madaniyat va san'at muassasalari, ijodiy uyushma va birlashmalarning huquqiy maqomi, ijodkorlarni ijtimoiy himoya qilishga qaratilgan yagona huquqiy baza yaratilmagan;

Ikkinchidan, yosh ijodkorlarga ta'lim-tarbiya berish, yuqori malakali kadrlar tayyorlash va ularning malakasini oshirish borasida puxta tizim yaratilmagani madaniyat sohasida yagona davlat siyosatini samarali olib borish, aholining o'sib

borayotgan madaniy ehtiyojlarini qondirish va madaniy xizmatlar sifatini keskin oshirish imkonini bermayapti;

Uchinchidan, aksariyat madaniyat va san'at muassasalarining moddiy-texnik bazasi zamon talablari va xalqaro standartlarga mos kelmaydi, bu esa ularning to'laqonli faoliyat ko'rsatishi uchun imkon bermayapti;

To'rtinchidan, zamonaviy media makonda milliy madaniyatimiz munosib o'rin egallamagani, sohaga axborot-kommunikatsiya texnologiyalari to'liq joriy etilmagani sohani keng tadqiq va targ'ib etish, xalqaro madaniy jarayonlarga talab darajasida integratsiya qilishga yo'l bermayapti;

Beshinchidan, madaniyat va san'at sohasidagi nufuzli xalqaro festival va tanlovlarda ijodkorlarimizning ishtirokini izchil ta'minlash va ularning sara asarlarini namoyish etish, milliy ijodiy mahsulotlarni eksport qilishning samarali tizimi yaratilmagani, xorijiy tashkilotlar bilan hamkorlik yetarlicha yo'lga qo'yilmagani ham soha rivojiga to'sqinlik qilmoqda³⁴.

Xulosa o'rnida, so'nggi yillarda amalga oshirilgan islohotlar natijasida madaniyat va san'atning barcha sohalarida ulkan o'zgarishlar yuzaga keldi. Bu o'zgarishlar yosh avlodning dunyoqarashini o'stirish, tarbiyalash, ma'naviyatini shakllantirish borasida muhim ahamiyatga ega hisoblanadi. Huquqiy jihatdan asoslangan va puxta o'ylangan innovatsion jarayonlar ham joriy etilmoqda. Madaniyat markazlari boshqaruvi, faoliyatiga yangicha yondashuv islohotlar bilangina amalga oshiriladi. Zamonaviy tizim, innovatsion jarayonlar, transformatsiya bevosita milliy madaniyatdagi faoliyat turlaridan biri bo'lgan madaniyat markazlarini yangicha ishlashga majbur qilishi, tabiiy.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Adabiyot va san'at, madaniyatni rivojlantirish – xalqimiz ma'naviy olamini yuksaltirishning muhim poydevoridir. Prezident Shavkat Mirziyoyevning O'zbekiston ijodkor ziyolilari vakillari bilan uchrashuvdagi ma'ruzasi. // "Xalq so'zi" gazetasi, 2017-yil, 4-avgust, 153-son

2. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning "O'zbekiston Respublikasida milliy madaniyatni yanada rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi Qarori // "O'zA", 2018-yil 28-noyabr.

3. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning "Madaniyat va sport sohasida boshqaruv tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Farmoni // www.lex.uz.

4. Sobirjon Turdibekovich Turatov. "Cholg'u ijrochiligi ta'lim yo'nalishida maxsus fanlarining axborot texnologiyalari bilan integratsiyalashuvi" Oriental Art and Culture, vol. 4, no. 3, 2023, pp. 676-680.

³⁴ O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning "O'zbekiston Respublikasida milliy madaniyatni yanada rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi Qarori // "O'zA", 2018-yil 28-noyabr.

5. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning “O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha Harakatlar strategiyasi to‘g‘risida”gi Farmoni // www.lex.uz.

6. Haydarov A. Harakatlar strategiyasi va ma’naviy yuksalish. – Toshkent: G‘.G‘ulom nomidagi nashriyot matbaa-ijodiyot uyi, 2018. – 108 b.

МИЛЛИЙ МАДАНИЯТ ТАРҒИБОТИДА САНЪАТКОРЛАР НУТҚИ

Муслимбек Йўлдошев

*Ўзбекистонда хизмат кўрсатган маданият ходими
“Саҳна нутқи” кафедраси мудири, доцент*

Аннотация. Ушбу мақола оғзаки нутқимизда учраётган баъзи-бир камчиликларни бартараф этиш, янгиланаётган замонда нутқимизда ҳам яққол кўриниб қолаётган ислохотлар сўз ва иборалар, бир-бирига ўхшаш сўзлар талаффузи ҳақида фикр-мулоҳазалар келтирилади. Бошловчи, диктор ва дубляж артистларининг хорижий тиллардан ўзлашган сўзларни талаффуз қилишдаги жиддий хато ва камчиликларни бартараф этиш йўллари тушунтирилади.

Калит сўзлар. Саҳна нутқи, бошловчи, суҳандон, жадид, академик, полька, атлас, Снегина.

Аннотация: Эта статья о том, как устранить некоторые недостатки из нашей устной, разговорной речи, реформировать, дать современную окраску некоторым словам и фразам, образовывать новые слова из словосочетаний, и определиться в произношении похожих слов на узбекском языке. Так же есть множество слов вошедшие из других зарубежных языков, над произношением которых нужно серьезно потрудиться.

Ключевые слова: Сценическая речь, ведущий, диктор, предвыборная, джадиды, сценическая речь, академик, полька, атлас, Снегина, ударение.

Annotation: This article is about how to eliminate some shortcomings in our oral, colloquial speech; reform, give modern colouring to some words and phrases; form new words from phrases, and determine the pronunciation of similar words in Uzbek. There are also many words adopted from other foreign languages, the pronunciation of which needs to be seriously worked on.

Key words: Presenter, announcer, pre-election, Jadids, stage speech, academician, polka, atlas, Snegina, stress.

Кириш. Мен туғилиб, то шу кунга келгунимча ўтган даврнинг ўзида қанчадан-қанча олимлар, мутахассислар, ўзбек тили жонкуярлари – тилшунослар, нотиклар, филологлар яшаб ўтдилар. Улар фақат она тилимизнинг аслича сақланиб қолиши эмас, балки доим яшнаб, ёшариб туриши йўлида меҳнат қилдилар, ҳам изландилар, келажак авлодга катта илмий ва ижодий мерос қолдирдилар. Она тилини ёт кўриниш ва шамойиллардан асраб, янги тушунча бахш этувчи сўзлар ҳам яратиб кетдилар. Тарихга назар ташлайдиган бўлсак, жадид боболаримиз ягона ўзбек тилининг нуфузини ошириш, унинг бой

захираларидан унумли фойдаланиш борасида асрларга татиғулик хизмат қилганларига гувоҳ бўламиз. Ўзбекистон Қаҳрамони, халқ шоири Эркин Воҳидов “Сўз латофати” китобида шундай ёзган эди: “Ўзбек тилининг бугунги даражаси, туркий тиллар ичида тутган мавқеи учун биз кўп жиҳатдан ўтган аср бошида яшаган жадид зиёлилардан миннатдор бўлишимиз керак. Улар ўзбек тилининг сўз яшаш имкониятларидан дадил ва моҳирона фойландилар, халқда миллий ғурур, она тилига ҳурмат туйғусини тарбия қилдилар” [1.Б.190.] Ҳақиқатдан ҳам уларнинг она тилига бўлган меҳр-муҳаббати, яратган ижод намуналарини ўрганиш бугунги куннинг долзарб масаласидир. Э.Воҳидовнинг ушбу китобини ўқиб чиққан ҳар бир киши, айниқса, тил ва нутқнинг равонлигига масъул бўлган касб эгалари, сўзи ва нутқи билан маърифат улашувчиларга нутқ равонлиги, талаффуз тозаллигида ундошлар ва унлиларнинг сеҳрли бирикишлари ва жаранглари ҳақида шунингдек, мавжуд камчиликларни зудлик билан бартараф қилиш тўғрисидаги пурмаъно фикрларига эга бўладилар.

Ўзбекистон Фанлар академиясининг академиги, филология фанлари доктори Алибек Рустамовнинг ушбу фикрларига қўшилмаслик мумкин эмас. “Сўз сермазмун бўлиб, у кўп нарсаларга далолат қилади. Бир сўзнинг ўрнини турли ҳолатларда турлича маънода қўллаш мумкин. Бинобарин сўзни тўғри тушуниш ва тўғри ишлатиш учун унинг маъноларини иложи борица мукаммал билишга уриниш лозим”. [2.Б.19.]

Мен ушбу мақолалар йўналишидан келиб чиқиб биргина қўшимча қилган бўлардим. Бадиий сўз билан ишловчилар сўзни тўғри тушуниш ва тўғри ишлатиш учун унинг маъноларини билиш қаторида ишлатилиш мақсадларини ҳам яхши англамоқ керак. Илло, “арча кўм-кўк кўкарибди” дейилгани билан одамга қараб “юзинг кўм-кўк бўлиб кетди” деб айтилиши ўртасида жуда катта фарқ бор. Яъни, ҳам талаффуз оҳангида, юз ифодасида, сўз урғусида, ҳам оқибатида.

“Саҳна нутқи” фани бир асрлик довондан ошиб ўтаркан, у қандай бошланган бўлса, шундайлигича туриб қолмади. Давомий изланишлар, янгича ёндашувлар, ўринли танқидлар ва жамоавий таҳлиллар самараси ўлароқ ривожланиш босқичларидан ўтиб келмоқда. Ушбу фандан дарс берувчи кафедра профессорлари, доцентлари, ёш ўқитувчилари ўз илмий изланишлари натижасида бир қанча дарслик, ўқув қўлланмалар, ўқув-услубий дастурлар ва бошқа адабиётлар яратдилар. Бугун, Янги Ўзбекистон муҳитида ҳам ўша жараёнлар янги қувват билан давом этиб келмоқда.

Бошловчилик, суҳандон бўлиш бу – олий касбни эгаллаш дегани. Афсуски, бу касбни осон иш деб қараётган ва кўр-кўрона бу касбга кириб келаётганларни ҳам кўриб турибмиз. Бугунги бошловчилар ва суҳандонларда ташқи кўриниш – “шакл” кўпроқ юк босаётганини оддий томошабин ҳам сезяпти. Болаликдан кўзлари кўриб кўниккан ва қулоқлари эшитиб ўрганган суҳандон “тимсоли”га

кириб олиб, ўзлари билмаган ва ўрганмаган матнларни “бидирлаб” бериши, маълумот етказишни қандай бажариш кераклигини тушунмаслиги ачинарли ҳол.

Асосий қисм. Оғзаки нутқда шундай иборалар борки, уларни бирга қўшиб талаффуз қилинмаса асл кўзланган маъно чиқмайди, шунинг учун бундай талаффуз этишнинг эса қатъий ва ўзгармас талаблари, қоидалари борлигини билиб олиш керак. Агар шундай қоидалар бўлмаса, демак яратиш керак. Масалан “сайлов олди”, “жон аччиғида” сўз бирикмаларини олайлик. “Сайлов” бошқа, “олди” бошқа тушунчаларни билдирувчи сўзлар ҳисобланади. Бироқ, бу сайлов бўлиб ўтадиган кундан аввалги, шу ҳодиса арафасидаги кунлар эканини ифодаловчи битта тушунчани билдирувчи бирикмадир. Уни сухандон ё бошловчи талаффуз этар экан, “сайлов // олди” деб, тўхтаб, икки сўзни бўлиб талаффуз этади. Ёки бўлмаса, “жон// аччиғида” деб ҳар икки сўзни алоҳида-алоҳида талаффуз қилади. Аммо нутқ равонлигига, матннинг эшитилиши ва тушунарлилигига эришиш учун бу сўзларни у қўшиб, бир бутун қилиб талаффуз қилиши керак. Бу сўзлар ёзувда қўшиб ёзилмайди. Аммо оғзаки нутқда “сайловолди”, “жоначчиғида” кўринишида қабул қилиб ўқиш мақсадга мувофиқ. Нутқдаги енгиллик, “ишланган тил”, пухта ўрганилган услуб деган қолипларга тўғри келиши учун ҳам шундай талаффуз этиш лозим. Нутқимизда, айниқса сахналарда расмий ё норасмий ҳолда бўлсин, мана шунақа иборалар жуда кўп ва сўз билан ишловчи ҳар бир мутахассис буни билиб олиши керак. “Бошоғриғи”, “кўчабоши”, “шўрбодринг”, “шўрданак”, “ёлғизоёқ”, “қўлтиктаёқ”, “бироёқлаб”, “паришонхотир”, “таъмирталаб”, “маломатзада”, “бутуниттифоқ” ёки “яримьяланғоч” [3.] сўз бирикмалари талаффузида ўша қоидага амал қилиш ва бундай бирикмаларга дуч келганда сухандон ёки бошловчи матн билан ишлаш жараёнида уларни алоҳида белгилар билан қайд этиб қўйиш керак.

Сўз ясалиши тарихи ва илмини ўрганадиган бўлсак, бунга ёрқин мисоллар борки, биз уларни кунда бир неча марта ишлатамиз ва буни табиийдек қабул қиламиз. Масалан, “Бешёғоч”, “Учкўприк”, “Тўрақўрғон” сингари жой номлари, “учбурчак”, “томорқа”, “дастрўмол” каби ҳаммамизга таниш сўзлар ҳам аслида икки сўздан иборат бирикма ҳолида бўлган ва давр ўтиши билан улар ягона бир маънони англатгани, ифода қилинмоқчи бўлган тушунчани бу сўзларнинг биттасисиз ҳосил қилиб бўлмаслиги важдан улар бир сўз сифатида қўшиб ёзиладиган бўлиб кетган. [3.] Шундан келиб чиқиб, “қозон кабоб”, “арча байрам”, “мошхўрда” ёки “тезпишар” каби сўзларини талаффуз қилганда қўшиб айтиш, тилимиз равонлигини таъминлаш учун матн билан ишлаётганда уларни ҳар ким ўзи тушунадиган бирор белги билан қўшиб чиқиши керак. Шундай қилинганда ўқиб бериш ёки ижро қилиш пайтида қоғоздаги матнга бир қарашидаёқ бу белгидан кутилган мақсадни англай олади. Зеро, устозлар бизларга шундай ўргатишган.

Нутқда нафақат икки сўздан иборат бирикмалар, балки уч ва ундан кўпроқ сўзлардан ҳосил бўладиган бирикмалар ҳам учрайди. Мисол учун “Бугун

шаҳримизда навбатдаги бўш иш ўринлари ярмаркаси ташкил этилди” деган гапни олиб кўрайлик. Бунда учта сўздан тузилган жумла талаффуз этилганда “бўшишўринлари” деб қўшиб ўқилиши мақсадга мувофиқ. “Бўш иш” деганда ҳеч қандай маъно йўқ. “иш ўринлари” деб олинганда ҳам кутилган мақсадни англаш қийин. Шу уч сўз бириккандагина битта тушунча ҳосил бўлади. Сухандон уни “бўшишўринлариярмаркаси” деб тўхтовсиз равон талаффуз қилса тингловчига тушунилиши аниқ.

Ўзбекистон халқ шоири Абдулла Орипов таъкидлаганидай, “Қоғозга тушган сўз, шубҳасиз, ижрода, талаффуз билан ўқилганда жонланади. Бу ўринда ҳатто, сўзнинг таъсири, маъно таровати ҳам кескин ўзгариб кетиши мумкин”. [4. Б.3.] Баъзида шевалар сабаб, ёки безътиборлик боис сўзларнинг маъноларига путур етади. Нутқ билан ишловчи мутахассислар маҳаллий шевалар, лаҳжаларга хос товушларни бартараф қилиб олиб ишлашлари лозим. Сўзларнинг маъносини бузиб, мантиққа зид тушунчалар ҳосил қилувчи талаффузларга эса алоҳида тўхталиш зарур. Билими саёз, лекин эфирга у ёки бу сабаблар билан чиқиб кетаётганлар гоҳида кўпол хатоликларга йўл қўйядилар. Оқибатда уларнинг нотўғри талаффузи тингловчи-томошабинлар эътирозига сабаб бўлади. Масалан, “сунъий” сўзини олиб кўрайлик. Арабчадан кириб келган сўзлардан аксарият ҳолларда айириш белгиси тушириб қолдирилади ва “суний” ёки баъзилар “сунний” деб талаффуз қилаверадиладар. Аслида тилимизда бу учала сўз ҳам ишлатилади, аммо маънолари турлича. “Сунний” дейилганда ислом мазҳабларидан бири бўлмиш суннийлик тушунилади. “Суний” дейилганда эса Хитойнинг қадим Сун империясига ёки таълимотига оид тушунчалар ёдга келади. Сунъий деган сўз эса ясама, табиий эмас тушунчасини билдириш учун қўлланилади. Демак сунъий, сунний, суний деган сўзларни маъно-моҳиятига қараб тўғри талаффуз қилиш керак экан. Бунинг учун талаффуз пайтида сўзловчи шахс жуда хушёр бўлиши талаб этилади. Худди шундай санъат ва санат (бирон нарсанинг сонини санатмоқ), талъат ва талат (ари ёки итга талатмоқ), суръат ва сурат каби сўзлар талаффузига жиддий қараш лозим. Бу хил талаффуздан сўнг сифат сўз феъл ёки от кўринишига айланиб кетади.

Яна бир мисол, “Қўлинг ўргулсин таом бўлибди” деган таниш иборани жуда кўп эшитамиз. Аммо у ростанам “қўлинг ўргулсин”ми ёки “қулинг” ўргулсинми? Аслида “Қулинг” бўлади. Лекин афсуски, кейинги пайтларда “Саҳна нутқи” фанидан йироқ, билими саёз бошловчилар уни бузиб, “қўлинг” деб талаффуз қилишади. Таом қўл билан тайёрланишига боғлашса керак-да. Аммо “Катта садоқат билан, сидқидилдан амалга оширилган чиройли ишга нисбатан “қулинг ўргилсин” ибораси ишлатилади”. [5.Б.592.]

Методикаси. Тилимизда юқоридаги сингари шунақанги кўп сўзлар борки, битта товушнинг ўрни алмаштириб юборилса, маъно буткул ўзгариб кетади. Ҳатто товушлар меъёридан сал ноаниқроқ талаффуз қилинганда ҳам шу ҳол қайд этилиши мумкин. Шундай ҳолат юзага келмаслиги учун сўзларни ва маъносини

яхши ўзлаштириб олишни, доимий машқ қилиб юришни маслаҳат қилган бўлардик. Қизиқувчи талабалар ёки сўз билан ишлашни ўзларига мақсад қилган бошловчи, сухандон ёки актёрлар ўзлари шундай сўзларни қидириб топиб, уларни машқ қилиб, тилини чарҳлаб бориши ҳам фойдадан ҳоли эмас. Шу ўринда бир қанча мисоллар келтириб ўтамиз.

Тоғон - уч оёқлик сафар ўчоғи; тўғон - дарё, сой ёки ариқ оқимиға урилган тўсиқ; Абрў - қош; обрў - ҳурмат, нуфуз; Турналар - қушлар; Турланар - нарсанинг турланиши; Тўнаш - одамнинг бор нарсасини шилиб олиш; Тунаш - ухлаш, тунни ўтказиш; Элтиш - бирон юкни маълум жойга олиб бориш; Элитиш - кишининг уйқуга тортиши; Ўртоқ - оғайни, дўст; Ўтроқ - бир ерда муқим ўрнашиш; Касаллик - беморлик; Кассалик - кассаси бор дўкон; Ярлақасин - худонинг қўллаши; Ярақласин - бирор буюмнинг ялтираши; Устун - девор тўсинларини кўтариб турувчи тиргак; Устин - бирор нарса ё ҳолат устида бўлмоқ; Товон - оёқнинг бир қисми, жарима тури; Таван - аёлларнинг лозиманда учун тайёрлаган тоғораси, совғаси; Кулинг - хизматкоринг, малайинг; Қўлинг - чап ё ўнг қўлинг; Қўнимли - хотиржамлик; Кўнимли - сабрли, кўнувчан; Мурват - бирор қурилманинг бир қисми; Мурувват - бағри кенглик, қўли очиклик; Сўлмоқ - гул, ўсимликнинг сўлиши; Сўнмоқ - чироқ, шуъланинг ўчиши. Кўриб турганингиздек, бир товуш ўрни алмашса, ёки талаффузи ўзгарса сўз маъноси ўзгаради. Бундай сўзлар кўп. Сўз билан ишловчи актёрлар, бошловчилар ва айниқса дубляж усталари бу каби сўзлар талаффузига жиддий қарашлари керак.

Нутқимиздаги эътибордан анча четда, аммо амал қилинса нутқ равонлиги, талаффуз ёқимлилиги ва табиийлиги таъминланадиган нюанслар (нозик фарқлар) бор. Буни билмаслик ёки эътиборга олмай талаффуз қилиш ҳам нутқдаги табиийликнинг йўқолишига сабаб бўлади. Масалан, алифбомиздаги “ж” товушимиз ундош товушлар билан ёнма-ён келганда “йидирилиши” ва ёки нариги товушни ҳам ўзгартириши мумкин. Айтайлик, Обиджон сўзи табиий, эшитилиши учун уни “Обижжон” (иккита “ж” билан) деб талаффуз қилинса яхши бўлади. Чунки эл оддий сўзлашувда шундай айтади. Лекин шу товушлар ёнма-ён келса-ю ўрни алмашган бўлса, унда акс ҳолат содир бўлади. Масалан, “виждон” сўзида “д” товуши ўзгармайди ва аксинча энди у “ж” ни ўзгартириб, юмшоқ талаффуз қилинишга олиб келади. “Ижтимоий”, “ривожланиш” каби сўзларда ҳам “ж” юмшоқ, “ш” товушига яқинроқ талаффуз қилинса равон нутққа эришилган бўлади. Ёинки “аниқки” сўзи табиий сўзлашувимизда ҳеч қачон ёзилгани каби талаффуз қилинмайди. Уни ҳамма “Анихки” дея, баъзида “Аниғки” деб талаффуз қилади. Лекин ёзувда асли қолиши керак. Тилимизда бу каби нутқ “айланмалари” анчайин сероб. Фақат ижодкорларимиз ўз фаолиятлари мобайнида бундай тажрибалардан тўғри хулосалар чиқариб боришлари, матн устида пишиқ ишлашлари керак бўлади.

Масаланинг яна бир томонига эътибор қаратайлик. Бугунги кунда замонавий спектакль ва сериалларда русчадан кириб келган сўзларни ишлатиш

жуда кўпайди. Биз собиқ иттифоқ таркибида бўлган пайтларимизда ҳам хорижий тиллардан кириб келган сўзларни ўйлаб ишлатар эдик. Бугун бошловчиларимиз ёки актёрларимиз бу масалада безътибор бўлаётгани ҳам кишини ранжитмоқда. Баъзан режиссёрларнинг ўзлари тўғри талаффуз меъёрларини билмаганлари, бунга муҳаррирларнинг ҳам назорати йўқлиги сабабидан рус ва европача сўзлар тўғридан-тўғри бемалол ишлатилмоқда. Сўзларни асл маъносини етказиб айта олишса ҳам майли, ачинарлиси шундаки, улар сўзларни бузиб, урғуларни ноўрин ишлатиб, кўпол равишда талаффуз қилишмоқда. ХХІ аср ёшлари инглиз, хитой, корейс каби кўплаб тилларни эгаллаётган бир пайтда радио ёки телевидениедаги баъзи ижодкорлар томонидан сўзларни нотўғри талаффуз қилиниши ҳам кулгили ҳам кечириб бўлмас ҳолатдир.

Фикримизнинг исботи сифатида мисол келтирамиз. **“ПлАтина”** дейилганда металл тушунилса, **“плотИна”** деб айтилганда тўғон тушунилади. Рус тили меъёрларига кўра, урғу тушмайдиган унли товушлар ўзгариб талаффуз қилинади. Бу ерда ҳам **“плОтина”** эмас **“плАтИна”** кўринишида талаффуз қилинади. Аммо жуда кўпчилик буни ажратмай, бемалол, ҳар икки ҳолда ҳам бир хил **“платИна”** дея ҳеч нарса бўлмагандай талаффуз қилиб кетаверади. Агар маъно ва мантиқ ўзгармасаку майли, бироқ мутлақо бошқа маъно келиб чиқиб, эшитувчини, томошабинни чалғитадиган сўзлар бўлсачи? **“АкадЕмик”** билан **“академИк”** деган сўзлар бир хил ёзилгани билан уларнинг объекти бошқа! Шу сингари **талон** (рус. патга) - **талон** (ўзб. таланиш), **Атлас** (рус. харита) - **атлАс** (ўзб. газлама) каби яна анчагина сўзлар борки, буларни билмай туриб микрофон олдида келиб сўз айтишдан тийилиш лозим.

Хушёрликни ошириш керак бўлган яна бирижиҳати борки, рус сўзларида бизда **“юмшатиш белгиси”** дейилувчи **“мягкий знак”** ишлатилади. Мана шу белгини тўғри талаффуз қилиш бугунги кунда оммавий оқсамоқда деб айтиш мумкин. Сўнгги йилларда мамлакатимизда рус тилини ўқитиш путурдан кетгани оқибатида, институтларга келаётган талабалар бу тилни мутлақо билмайдилар, гапира олмайдилар. Ваҳоланки, кўпгина шеърӣ ва прозаик асарлар, драматургия намуналари чет ва рус тилларидан таржима қилинган. Талабалар ўқиш давомида ўша асарлардан парчалар олиб ишлайдилар, сахналар қўядилар. Бу жараёнда уларнинг талаффузларида бузилган, баъзан маъноси ўзгариб кетадиган сўзлар ишлатилади. Бу кўпол хатоликлар жаҳонга юз тутиб турган Ўзбекистон маданияти учун уятлидир. Хорижий республикалар билан маданий алоқалар жонланган ҳозирги даврда биз тайёрлаётган талабалар кулгили, ачинарли ҳолларга тушиб қолишлари турган гап. Бир иккита мисол келтириш билан бу фикрни яқунлаймиз. Масалан, **“полька”** сўзини олайлик. Бу жаҳон рақс санъати жанрдарида бири сифатида бутун дунё билади. Лекин уни юмшатиш белгисиз талаффуз қилганда **“полка”** бўлиб қолади. Бу сўз эса, жавондаги бир токча тушунчасини беради. **“Китоб жавони полкаси”** деган маъно келиб чиқади. Ёки **“Колька”** сўзини олиб кўрамиз. Бу руслардаги Николай исмининг эркалаб,

кичрайтириб айтилган кўринишидир. “Коля”, “Колька”, “Николай”. Бироқ бу исм юмшатиш белгисиз талаффуз қилинганида, “колка” - ўтин ёриш маъносидаги бошқа бир тушунчали сўз келиб чиқади. Агар бунақа сўзлар кўплигини, улар кўпгина асарларда учрашини эътиборга оладиган бўлсак, рус тилини яхшироқ ўқиш ва ўзлаштириш керак, деган хулоса келиб чиқади.

Яна бир мисол бу ўша русча сўзлардаги урғулар ҳақида. **ИванОв** дейилади рус тилида, бу фамилиядаги кўриниши. Агар бу сўз отасининг исмига айланса, **ИвАнович** кўринишида талаффуз қилинади. Аммо кўпчилик бошловчилар бунинг фарқига бормай, бемалол “**ИвАнов**”, “**ИванОвич**” деб айтиб кетаверади. Яна бир мисол, “Маҳалла” радиоси бошловчиларидан бири эфирдаги эшиттиришда “**Анна СнеГина**” дея нотўғри талаффуз қилди. Аслида С.Есениннинг бу машҳур асари “**Анна СнЕгина**” деб талаффуз қилиниши керак. Буни бошловчиликка, суҳандонликка даъвогар кишилар албатта билиши керак.

Хулоса. “Тил билган эл билар” деган ҳикмат бор халқимизда. Шунинг учун ҳам театр-кино санъати ва аудиовизуал журналистика йўналишида таҳсил олаётган талабалар ўз ўқитувчиларидан ўрганишлари ва мустақил равишда шу кўникмаларни ўзлаштиришлари шарт.

Гарчи гап телерадио бошловчи ва суҳандонлари, дубляж артистлари ҳақида кетар экан, уларнинг аксарияти Ўзбекистон давлат санъат ва маданият институтининг собиқ талабалари эканлиги ва улар ҳам юқорида айтилган камчиликларга, хатоларга йўл қўяётганлиги ачинарли. “Саҳна нутқи” фани бўйича фаолият олиб бораётган профессор-ўқитувчилар тузилган дастурлар асосида талабаларга керакли билим ва кўникмаларни беради. Бироқ келгуси ўқув дастурларида ушбу масалаларда дастур мавзуларини такомиллаштириш зарур. Ўртага ташланган муаммоларни ўз вақтида, талабалик йиллари даврида бартараф этиш чораларини кўриш учун асосий бўлган “Саҳна нутқи” фани учун ажратилган соатларни ҳажмини ошириш мақсадга мувофиқ. Зеро, филология фанлари доктори, профессор Низомиддин Маҳмудовнинг ушбу пурмаъно сўзларини келтириш мақсадга мувофиқ. “Бир нарсани жуда каттиқ ва астойдил севмоқ, қадрламоқ учун, энг аввало, бу нарсанинг маъно моҳиятини чуқур англамоқ, қимматини аниқ билмоқ зарур. Ўзбек тилига чинакам муҳаббат қўйиш учун ҳам ғайрат ва журъат билан унинг сеҳрли оламига кириш керак. Бу оламдаги энг ажойиб ва ғаройиб хазина эса сўз бойлигидир. Ана шу хазинани қанчалик яхши эгалласангиз, тилингиз бурролашиб, зеҳнингиз ўткирлашиб, фикрингиз тиниқлашиб бораверади. Сизда соғлом тил туйғуси, нозик сўз сезгиси, гўзал ва таъсирли нутқ завқи шаклланади ва аста-секин камол топиб боради”. [6. Б.43.]

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Воҳидов Э. Сўз латофати. -Тошкент: “Ўзбекистон” НМИУ. 2018.А.
2. Рустамов А. Сўз хусусида сўз. -Тошкент: “EXTREMUM PRESS”. 2010.
3. “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”, “Рус тили” нашриёти, Москва,1981/

4. Ganisherovich T. J. Teaching of Musical Instruments in Secondary Schools //Web of Scholars: Multidimensional Research Journal. – 2023. – Т. 2. – №. 6. – С. 166-169.
5. Орипов А. Саҳна нутқи масалалари//. -Тошкент: “Abu matbuot-konsalt”. 2014.
6. Шомақсудов Ш., Долимов С., Долимов У. Кенг уйнинг келинчаги.- Тошкент: “ШАРҚ” МАКТБ.2020.
7. Yo’ldoshev M., Andaniyozova D. //“Zarif so’z ziyorati”, -Ankara: “ANLAM KİTAP”, 2022.

ТОМОШАБИН КАМОЛОТИДА ЭРТАК-СПЕКТАКЛАРНИНГ ЎРНИ

Абдухалилов Аъзамжон
ЎзДСМИ “Қўғирчоқ театри санъати”
кафедраси доценти

Аннотация. Ушбу мақолада қўғирчоқ театри томошалари орқали ёш авлоднинг тарбия масалаларини ҳал қилишдаги аҳамияти юзасидан сўз боради. Шунингдек жаҳон ва миллий фольклорнинг ажралмас алоҳида тури ҳисобланган эртак жанрининг бу борадаги имкониятлари баҳоланади.

Annotation. This article discusses the role of puppet theater performances in solving the problems of the younger generation. The possibilities of the genre of fairy-tale genres, which are necessary for the world and national folklore, are also evaluated.

Аннотация. В данной статье рассматривается роль спектаклей кукольного театра в умственном развитии и решении проблем молодого поколения. Также оцениваются возможности сказочных жанров, которые необходимы миру и национальному фольклору.

Калит сўзлар: қўғирчоқ театр, эртак, бола, тарбия, персонаж.

Ключевые слова: кукольный театр, сказка, ребенок, воспитание, персонаж.

Keywords: puppet theater, fairy tale, child, upbringing, personality.

*Болалар театрида ижро худди катталар учун ўйналаётган каби, балки
унданда жиддийроқ бўлмоғи керак.*

Константин Станиславский

Бугун жаҳон саҳнасида ўзининг давлатчилик тарихи, мустақкам ривожланишда дадил қадам ташлаётган ва, албатта, миллат сифатида тан олиниши, эътироф этилишига сабабларни илмий ўрганар эканмиз, аввало миллий қадриятларни авлоддан-авлодга асраб етказилганига гувоҳ бўламиз. Уларнинг ҳар бирининг ўзига хос миллат сифатида шаклланишида, маънавиятини акс эттирувчи, урф-одати, ананалари. қадим қадриятлари, миллий сифатларини акс

эттирувчи ва албатта даврлар тўфонидан асраб-авайлаб аجدодлардан авлодларга сайқал топиб келаётган мажмуаси – фольклори бор.

Эртактар эса ҳар бир халқ миллий фалклорининг ажралмас қисми сифатида халқ оғзаки ижоди намунаси бўлиб авлоддан-авлодга ўтиб келган. Одатда халқ эртактари, аксар ҳолларда мазмунан ижтимоий, иқтисодий, маиший ҳаётнинг ҳамма масалалари ифодасини топганига гувоҳ бўламиз. Шунинг учун ҳам барча халқларда умумий ҳаёт тарзи бир-бирига яқин бўлгани сабаб, мазмунан бир хил эртактарни кўп учратамиз. Бу каби халқ эртактарида табиатан ҳамиша яхшиликни ғалабасини ёқлайди. Ўзбек халқ эртактари яратилганига жуда кўп давр ўтган бўлсада, бироқ уни илмий ўргана бошланганига кўп вақт бўлмаган. Бу ҳақда ўзбек фольклоршунослиги ривожига муносиб ҳисса қўшган Мансур Афзалов ўзбек халқ эртактари юзасидан илмий иш ёзар экан, бу жанрнинг ўрганилиши тарихига алоҳида тўхталади. Олимнинг таъкидлашича, ўзбек эртактарига бўлган илмий эътибор XIX асрнинг иккинчи ярмидан бошланган.

Эртактарда ватанга муҳаббат, мардлик, ростгўйлик, меҳнатсеварлик, ожизларга кўмак, поклик ва ҳоказо фазилатлари ҳурмат билан тилга олинса, хиёнат, ёлғончилик, ўғрилиқ, бахиллик, маънавий нопоклик каби иллатлар доимий равишда қораланади. Воқеанинг тугуни ҳам ҳамиша ана шу фазилатларни улуғлаш билан ечим топади. Айнан шу жиҳатлари билан эртактар болаларга тарбия маъносида она алласидан кейинги босқич саналади. Кўп эртақ эшитиб улғайган ёш авлод маънавий олами кўркам, мард ва жасур бўлиб камол топади. Зеро, халқ эртактарида эл дарди билан яшовчи, уни оғирини енгил этиш йўлида курашувчи, уни бахтга томон етакловчи ўғлонлар эътироф этилади. Шунингдек, хайвон образлари орқали жамият иллатларига қарши кураш мавзусидаги эртактар ҳам бор. Бундай эртактарда хайвон образлари инсонлар прототипи сифатида намоён бўлади ва жамият муаммоларини хал қилишга интилади. Ўз навбатида бундай эртактарни саҳналаштиришдан аввал унинг томошабин аудиторияси, болаларнинг ёшларига алоҳида эътибор қаратмоқ керак. Флора ва фауна вақллари иштирокидаги эртактар асосан мактабгача таълим ва мактабнинг бошланғич синф ўқувчилари учун саҳналаштирилади. Шу сабабдан спектакльдаги воқеалар ҳам қизиқарли бўлиши билан бирга, содда, ихчам, изчил, қисқа баён этилиши талаб қилинади. Шунингдек, мусиқа, кўшиқ ва воқеаларни турли ўйинлар билан ифода этилиши мақсадга мувофиқ. Баъзан бу мақсад кулгили мазмунга эга ҳолда ҳам баён этилади, шунга мутаносиб саҳналаштирилади.

Бугун республикамызда ўн битта давлат кўғирчоқ театри ва ундан кўпроқ сонни қамраб олувчи нодавлат, хусусий кўғирчоқ театрлари фаолият олиб бормоқда. Яқин йилларда эса давлат кўғирчоқ театрларининг сони ўн тўрттани ташкил этади. Бу хусусида Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 26 майдаги "Маданият ва санъат соҳасининг жамият ҳаётидаги ўрни ва таъсирини янада ошириш чора-тадбирлари тўғрисида"ги ПФ-6000 Фармони, Ўзбекистон

Республикаси Вазирлар маҳкамасининг 2020 йил 30 ноябрдаги "Республикада айрим давлат театрлари фаолиятини ташкил этиш чора-тадбирлари тўғрисида"ги №754-сонли қарори қабул қилинган.

Хозирда фаолият юритиб келаётган давлат театрнинг репертуарига эътибор қаратиб айтишимиз мумкинки, юқоридаги каби эртак жанридаги спектакллар ҳамиша ёш томошабин томонидан севимли бўлиб, томошабоб бўлиб келган. Эртаклар китоблардан қўғирчоқ театри сахнасига қўғирчоқлар образи орқали кўчиб ўтар экан, унинг бола психологиясига таъсир кучи янада ортади. Хўш, бунга сабаб нимада? Қўғирчоқ театри ўзи қандай даргоҳ?

Бу ўринда санъатшунослик фанлари доктори, профессор Муҳсин Қодировнинг қуйидаги фикрлари эътиборлидир: “Осиё қўғирчоқ театри бу шунчаки эрмак эмас, балки бир қитъа халқларининг фалсафаси, дини, адабиёти, эпоси, мусикаси, фольклори, тасвирий санъати ва албатта тиллари билан чамбарчас боғлиқ бўлган муҳим тарихий бадиий ҳодисадир.”³⁵ Дарҳақиқат, бу маънода қўғирчоқ театри – ўзига хос муҳитга эга ажабтовур сеҳру жодуларга тўла маскандир. Бу даргоҳга келган бола борки, театр сахнасида бўлиб ўтаётган воқеаларга чин дилдан ишониб, спектаклда кечаётган “**ҳаёт**” билан уйғунлашиб, қоришиб кетади. Спектаклдаги образлар ва уларнинг сахнавий ҳаётини ҳаққоний деб қабул қилади. Шундан бўлса керак жажжи томошабин спектакл давомида куйиниб, хайрихоҳлик қилаётган қахрамони жонсиз қўғирчоқлигини билса-да, шу персонажларга кўшилиб қувнайди, кулади, йиғлайди, кайғуради, ачинади ва ҳоказо ҳолатга тушади. Одатда, кичкинтой спектакль давомида, ижобий қахрамонларга томоша залидан туриб ёрдам беришга уринади, тўсиқлардан, хавф-хатардан огоҳлантиради. Салбий персонажларни эса бунинг акси, ўзича турли-туман йўллар билан чалғитишга ҳаракат қилади. Ва бу ҳолат болаларда эртак-спектаклнинг сўнгги сахнасига қадар давом этади. Фақатгина яхшилик голиб бўлганини кўргандан кейингина бола тинчийди, хотиржам бўлади, қахрамонлар билан баробар қувонади. Спектаклдан кейин ҳам улар таассуротлар исканжасида ижобий қахрамонлар ҳаракати ва овозига тақлид қилиб, салбий-тасаввурий образлар билан курашаётганига гувоҳ бўламиз. Бу каби ҳолатлар, айниқса, хайвон персонажлар иштирокидаги спектаклларда кўпроқ учрайди. Ўз навбатида ҳар бир спектакл жажжи томошабинга тарбиявий аҳамиятга эга, унинг психологиясига ижобий таъсир этувчи ғояни болаларча содда тилдан, турли ўйин томоша орқали олға суради.

Бола тарбиясида қўғирчоқ театри имкониятлари чексиздек гўё. Театр сахнасида қўғирчоқ ёш томошабин кўз ўнгида бирдан парланиб йўқ бўлиши, қайта пайдо бўлиши, ёки қанотсиз учиши мумкин. Ёки митти бўла туриб ўзидан ўн баробар катта юкни кўтариш унинг учун ҳеч гапмас. Яна, бир вақтнинг ўзида бирон бир образ, умуман бошқа образга айланиши мумкин. Қўғирчоқ театри

³⁵ М.Қодиров. Томоша санъати ўтмишдан лавҳалар. Т.: Фан, 1993 й.163-б.

сахнасида ҳар хил ҳайвон ва фантастик махлуқлар инсонлар тилидан бола тушуна оладиган қилиб сўзлашади, шундан улар бу театр томошаларини мўъжизавий-эртақлар мамлакати деб биладилар. Худди шу каби ҳолатлар боланинг аклий ўсиши, нуткий ва жисмонан ривожланишида улкан аҳамиятга эга. Зеро, у эртақ қаҳрамони сўзларини ёдлаб қолади ва ўзининг ўйинчоқ-қўғирчоқлари билан биргаликда қайта “сахналаштиради”. Жумладан, халқ эртақлари асосидаги “Очил дастурхон”, “Зумрад ва Қиммат” шунингдек, М.Ашурованинг “Алла”, Орловнинг “Олтин жўжа”, Н.Гернетнинг “Ғозча”, Э.Хушвақтовнинг “Она меҳри” каби пьесалар ва ҳоказо сахналаштирилган спектаклларни 3-5 ёшли болалар учун дейиш мумкин. Репертуардан эса уларнинг ўзларига китоблардан таниш қаҳрамонлар иштирокидагиларини танлаш мақсадли. Чунки бола бу эртақ қаҳрамонларини, воқеаларни яхши билгани учун енгил тушуна олади. Бу борада турли ҳайвонлар образи иштирок этган спектакллар тавсия этилади. Аксар бундай эртақлар шу ёшдаги болалар ўртасида учрайдиган вазиятлар, воқеалар асосида курилади. Жорий йилнинг май ойида Самарқанд вилояти давлат қўғирчоқ театрида Акбар Абдуллаев асари асосида Ўзбекистонда хизмат кўрсатган артист Шаҳодат Усмонова томонидан сахналаштирилган “Мақтанчоқ жўжа” номли спектакль номойиши бўлди. Спектаклда “Малла” лақабли жўжача ҳамда унинг ўрдакча, хўтикча, улоқча, каламуш каби садоқатли, меҳрибон ва уддабурон дўстлари билан бўлиб ўтадиган ҳовлидаги воқеа акс этган. Худди шу ерда “Мур Мяу” лақабли қароқчи-мушук ҳам яшайди. Кунлардан бир кун жўжача мақтанчоқлиги учун мушукнинг чангалига тушиб қолади. Уни бу мудҳиш ҳолатдан дўстлари биргаликда қутқарадилар. Спектакль давомида “Малла” ва ўртоқлари ўртасида жўжачанинг салбий қусурлари маҳорат билан актёрлар ижросида кўрсатилад экан, бола мақтанчоқлик иллат эканини босқичма - босқич тушуниши учун имкон яратилганига гувоҳ бўламиз. Дўстлар ёрдамида кулфатлар бартараф этилгач, “Малла” ўз айбига иқрор бўлади ва мақтанчоқлик қилмасликка сўз беради. Финалдаги бу иқрор томоша залидаги болаларга мурожаат қилиш орқали юкорида биз тўхталган эзгуликни улар қалбига жойлашда омил бўлади.

Аввало, ҳайвон образларни драматург томонидан танланар экан, албатта ҳаётдаги инсон образига прототип сифатида танланади. Режиссёр эса сахнада ана шу ўхшашликни болаларга турли ўйинлар орқали намойиш этишга интилади. Шундагина жажжи томошабин кўз олдида ҳаётда ўзи кўриб гувоҳи бўлган воқеа-ҳодиса ёки таниш-нотаниш кимсалар қайта гавдаланади. Бундай ёндашув спектаклнинг тарбия борасидаги аҳамиятини кучайтиради ва таъсирини белгилайди. Бу каби томошалар давомийлиги кўпи билан 30-35 дақиқадан ошмаслиги мақсадли.

Эртақнинг китоб шакли ҳам, спектакль кўриниши ҳам мутахассислардан ўзига хос профессионал ёндашувларни талаб этади. Жумладан, адабиёт ҳаракатни ифодалашда сўзга таянса, театрда бунинг акси бўлиб, сўз ҳаракатга ўгирилади. Қўғирчоқ театрида бу яна қатор специфик талаб ва тенденцияларни

драматург олдиға кўяди. Бу борада 2018 йил анъанавий Республика профессионал давлат кўғирчоқ театрлари кўрик-фестивалида санъатшунослик фанлари доктори, профессор Сарвиноз Қодирова шундай дейди: “Кўғирчоқ театри сахнаси ҳар қандай жанрий кўринишдаги пьесаларни ҳазм қила олмайди. Бу театр турининг ўзига хос репертуари бўлади. Мазкур театр сахнасида мусиқа, рақс, юмор, сатирик кўринишлар, эртак мўжизалари жиддий билан қоришиб кетади”.³⁶

Китоблардан сахнага кўчган қаҳрамонлар образини кўриш, бола кўз ўнгида ҳаёт йўлини танлашига замин бўлиши мумкинлигини унутмаслигимиз лозим. Гарчанд бу эртакни у аввалроқ бувиси ёки бобосидан тинглаган бўлса-да, ундаги воқеалар таниш, яхшилик ва ёмонликни кураши қандай якун топишини билса-да, аммо аудиовизуал қабул унга янада кўпроқ завқ беради, таъсирлантиради.

Эрталаб юз-қўлни ювишни хоҳламаслик, овқатланиш вақтидаги қайсарлик, болаларча ўжарликларга қарши фарзандингизнинг “кўғирчоқ ёки мультқаҳрамонлар”ини ибрат қилинг. Аминмизки, бу болаларча инжиқликни йўқ бўлишида сизга ёрдам беради. Ваҳоланки, бунга қадар у билан қанча келишувлар, қанча тушунтиришлар ўтказдингиз, ҳаракатлар ва айниқса вақт, асабингиз сарфланди. Одатда, биз катталар менсимай қараган кўғирчоқ театрининг бола тарбиясидаги таъсир кучи англаганимизда эди, юқоридаги ҳаракат ва ҳаражатларни, вақт ва асабни асрашимизга замин яралар эди.

Ҳайвонлар ҳақидаги эртак-спектаклларнинг яна бир турида мажозий фикр юритиш усули устувордир. Бундай эртак-спектакллар ёш авлодга панд-насихат, тарбия бериш маъносига қаратилган бўлиб, ҳар қандай вазиятда ҳамжиҳат бўлиш, дўстликни қадрлаш кераклиги спектаклнинг бош ғояси ҳисобланади. Яхшилик қилган инсон борки, оқибатда албатта, у ўзининг орзусига етишади, деган фалсафа асосида тўқима воқеаларга, қизиқ-қизик образлар иштирокида сахналар ўйлаб топилади. Умуман олганда, кўғирчоқ театри учун пьеса танлашда драматургия талаблари бир мунча ўзгачадир. “Кўғирчоқ театри санъати” кафедраси профессори, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган ёшлар мураббийси Марям Ашурова шундай ёзади: “Кўғирчоқ театри драматурги болалар психологиясини, улар хулқ-атворини, руҳиятини, ҳаётда тутган ўрнини, қизиқишлари-ю, интилишларини, атрофини ўраб турган борлиқдаги ҳал қилолмаган жумбоқлари ечимини билиб, уларни оқил йўлбошчисига айланиши керак”³⁷.

5-7 ёшдаги болаларнинг томошани қабул қилиши жараёни бирмунча мураккаброқ. Улар бу ёшда ўта ҳаракатчан, ўйинқароқ, оз вақтда кўп нарсани билишга шошилиш ва албатта болаларча юморга мойиллик пайдо бўлади. Рус халқ эртаклари асосида сахналаштирилган “Бўғирсоқ”, “Қизил қалпоқча”, “Етти

³⁶ Республика профессионал давлат кўғирчоқ театрлари кўрик-фестивали. Тошкент. 2018й.

³⁷ М.Ашурова. Мехрдан яралган олам. Т.: “Zamon poligraf”ОК, 2019 й.4-6.

эчки боласи”, “Уч оға-ини ботирлар”, Е.Шварцнинг “Икки заранг”, А.Пушкиннинг “Олтин хўрозча”, Д.Урбаннинг “Пишлоқни барча сичқонлар севади”, А.Экзюперининг “Кичик шахзода”, ўзбек халқ эртаклари асосидаги “Олмос ботир”, “Нўхат бола” спектакллари улар учун дейиш мумкин. Сабаб шундаки, болалар бу ёшда бирон-бир ишни бажариш орқали ўзларини кўз-кўз қилишга интиладилар. Дарҳақиқат, қаҳрамонликка бўлган интилиш, уларда шу даврга келиб пайдо бўлади. Шу маънода бу спектакллари кўриш, қаҳрамонларнинг ижобийсини танлаш, жараёнини тўғри шакллантиришга сабаб бўлади. Масалан, ўзбек халқ эртаклари асосида Марям Ашурова инсценировкаси, муаллиф томонидан саҳналаштириш жараёнида юқоридаги муҳим ҳолатлар инобатга олинган. Режиссёр спектакль воқеаларини акс эттиришда бир вақтнинг ўзида ҳам саҳнада, ҳам экранда ифода воситаларидан ўринли фойдаланган. Саҳнавий техник имкониятлардан фойдаланиб, воқеалар узлуксиз равишда экранга кўчиб ўтар экан, шунчаки фон ўрнида эмас балки, ҳаракатдаги давоми сифатида кейинги саҳнага мантиқий боғлавчи вазифасини бажарган. Воқеалар эртак жанрида бўлиб, фарзандсиз, уни бўлишини жуда истаган ўзбек хонадонидан ҳикоя қилинади. Шундай кунларнинг бирида чол ва кампир хонадонига илоҳий тортиқ сифатида болани лайлак олиб келади. Уларни ҳайратга солган бу болачага Олмос Ботир деб исм қўйишади ва у соат сайин ўсиб, кучга тўлади. Олмос Ботирга отаси ният қилиб ясаган қилични совға қилади. Шу кунларда ёвузлар сабабли ўз кизидан айрилган Шоҳ ва юртга келган кулфатга қарши Олмос Ботир ота-онасининг дуосини олиб, жанг қилиш учун йўлга чиқади. Жанрга хос сафарнинг турли машаққатларни енгиб ўтишда ғор Пари берган сеҳрли ашёларни қўллайди. Бу каби саҳналарни акс эттиришда режиссёр экран санъати имкониятларини қўллаган. Бу эса саргузашт талаб ёшларга мароқ бериш баробарида уларни эл-юрт учун жасоратга ундайди. Саҳнада Олмос Ботир ва аждарҳонинг жанги махсус ёритиш эффектлари орқали янада ишонарли чиққан ва томошавийликни таъминлаган. Эртак қонунига хос тарзда ижобий қаҳрамонлар ёвузлар ва уларнинг иллатлари устидан ғалаба қозонади. Айнан тарбия борасида мактабнинг бошланғич синф ўқувчилари учун ватан ҳимояси, ота-онага ҳурмат, китоб мутолааси, дўстлик, халоллик, жасорат, ростгўйлик, мардлик каби ғоялар сингдирилган саргузаштларга бой спектакллари томоша қилиш мақсадлидир. Томошаларнинг давомийлигига келсак, улар 35-40 дақиқадан ошмаслиги ўринли.

Кўғирчоқ театрининг ўзига хослиги яна шундаки, унда кичик томошабинни турли эртак қаҳрамонлари, масхарабозлар эшик олдида кутиб оладилар. Бу эртак персонажлар уларга турли топшириқлар бериб, ўйин орқали томоша олдидан болаларни спектаклга психологик тайёрлайдилар. Бу каби жараёнлар болаларни театрнинг мўжизавий оламида хис этиш қувончини беради. Шунинг учун бир умрга хотирасида сақланиб қолувчи бу сеҳрли маконни севиб қоладилар, унга томон доим интилаверадилар. Кўринадикки, кўғирчоқ театри болаларда нутқий

ривожланишида, санъатга меҳр, жисмонан етук, ақлан ва психологик тўғри шаклланишларида кўмак, ахлоқий тарбия масалаларига ечим топишда ҳал қилувчи объектлардан бири сифатида намоён бўлади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Қодиров М. Томоша санъати ўтмишидан лавҳалар. Т.: Фан, 1993.
2. Ашурова М. Меҳрдан яралган олам. *Профессионал қўғирчоқ театрлари учун пьесалар тўплами*. Т.: “ZAMON POLIGRAF” ОК, 2018.
3. Афзалов М. Ўзбек халқ эртаклари ҳақида. - Т.: Фан, 1964.
4. Ўзбек халқ эртаклари. I том. - Т., 1960.
5. Ўзбек халқ эртаклари. II том. - Т., 1963.

TARIXIY ASARLARDA UMUMINSONIY QADRIYATLARNING O'ZIGA XOSLIGI

X.Qobilov

“Musiqali, dramatik
teatr va kino san’ati” kafedrası
dotsenti

Annatotsiya: Ushbu maqola barcha talabalarga dasturi amal bo‘ladigan, barcha talabalar uchun maktab bo‘lmish klassik asarlarni ular tarbiyasidagi o‘rni. Asarlar zamonlar osha umuminsoniy qadriyatlarni talabalarga yetkazish ko‘tarilgan.

Kalit so‘zlar: Insoniyat, mahsul, qadriyat, muruvvat, spektakl, g‘oya, estet

Аннотация: В этой статье основное внимание уделяется роли классических произведений в их воспитании, которое является школой для всех студентов, и программа распространяется на всех учеников.

Ключевые слова: человечность, продукт, ценность, изящество, перформанс, идея, эстетика.

Annotation: In this state the main attention is paid to the role of classical proizvedeniy in ix vospitanii, kotoroe yavlyaetsya shkoley for all students, and the program rasprostranyaetsya on all students.

Key words: humanity, product, value, grace, performance, idea, aesthetics.

Shunday tushunchalar borki, aynan o‘sha tushunchalargina insoniyatning bugungi kundagi taraqqiyot mahsuliga erishishiga sabab bo‘lgani shubhasiz. Boringki, ibtidoiy tuzumdan ongli tarzda rivojlanish bosqichiga olib chiqqan desak ham bo‘ladi. Kimnidir yirtqich jonivorlardan qutqarish uchun qurol o‘ylab topilgan, kimnidir uzog‘ini yaqin qilish uchun g‘ildirak kashf etilgan. Bu vaziyatni mehr-shafqat, muruvvat, insoniylik, vijdon kabi tuyg‘ular keltirib chiqaradi. Demakki, bu tuyg‘ular umuminsoniy qadriyatlar hisoblanadi. Umuminsoniy qadriyatlarning tarixiy shaxslar hayotida aks etishi, ulardan bizga meros bo‘lib kelayotganini tarixiy asarlar mutolaasi mobaynida bilib olamiz. Bu qadriyatlarga mufassal to‘xtab o‘tilgan “Yuksak ma’naviyat–yengilmas kuch” kitobida umumbashariy qadriyatlar haqida shunday fikrlar bor: “Turmush va tafakkur tarzimizning ajralmas qismiga aylanib ketgan mana shunday azaliy tushunchalar mintaqamizda yashab o‘tgan ulug‘ allomalar, mutafakkir zotlarning qoldirgan bebaho merosida ham o‘zining yorqin ifodasini topgan. Misol uchun, Alisher Navoiy bobomiz bo‘ladimi, Rudakiy, Abay, Maxtumquli yoki To‘qtag‘ul kabi ulug‘ zotlar bo‘ladimi, ularning barchasi o‘z ijodi bilan nafaqat ikki daryo oralig‘idagi xalqlarni, balki butun bashariyat farzandlarini doimo mehr-oqibatli, do‘st-birodar bo‘lib yashashga da‘vat etgani bejiz emas, albatta.

Ota-bobolarimiz necha asrlar mobaynida shu bepoyon mintaqada qanday hamjihat bo‘lib, qanday qadriyatlar asosida yashab kelgan bo‘lsa, bugun ham, ta’bir

joiz bo'lsa, tarix va hayot gardishi, tabiatning o'zi bizni – butun O'rta Osiyo xalqlarini aynan ana shunday do'stlik va hamkorlik ruhida hayot kechirishga da'vat etmoqda".

Umumbashariy qadriyatlar ichida eng yuqori martabada albatta muhabbat tuyg'usi turadi. Alisher Navoiyning "Layli va Majnun" dostoni asosida Xurshid va Sobir Abdulla insenirovkasi bilan xuddi shu nom ostida sahna yuzini ko'rgan mazkur spektakl, bir so'z bilan aytganda, mavzuyimizga yorqin misol bo'la oladi. Bu spektakl Navoiy tavalludi arafasida Muqimiy nomidagi musiqali teatrda Mirza Azizov rejissyorligida namoyish etildi.

Manbalarga ko'ra, xuddi mana shu afsona syujeti asosida yozma adabiyotning birgina o'zida bir yuz yigirmaga yaqin asarlar yozilgan. Bu syujetning o'lmas voqeiyiligiga sabab qilib ham aynan umuminsoniy qadriyatlarni ko'rsatishimiz mumkin.

Hazrat Navoiyning o'zi bu dostonini nomai dard deb ataydi. Asardagi asosiy o'rinlarni qayg'u-iztirob ranglari tashkil etadi. Klassitsizmga doir aksar asarlar singari bu doston ham sinkretik xususiyatga ega. Unda epos, lirika va dramaga xos xususiyatlar uyg'unlashgan. Asar syujeti, kompozitsion tizimi, obrazlari va uslubida ayni adabiy turlarga bevosita taalluqli bo'lgan jihatlar yaqqol ko'rinadi.

O'zbek romanchiligining ilk namunasi va o'zbek kitobxonlarining eng sevimli asarlaridan biri bo'lgan Abdulla Qodiriyning "O'tgan kunlar" romani asosida dastlab ikki qismdan iborat, so'ng qisqartirishlar natijasida bir qismga aylantirilgan film suratga olingan, teatrlarda sahnalashtirilgan. Bu asarning ham g'oyasi, mavzusi umuminsoniyat tuyg'ulari bilan bevosita bog'liqlikni yuzaga keltirgan. Asar syujetidagi ayriliq motivi oshiq va ma'shuqaning so'ngsiz iztiroblari, ijtimoiy-maishiy turmush fojiasi sifatida beriladi. Ular o'rtasidagi pokiza muhabbat asosida bunyod bo'lgan nikoh rishtalari, oila qo'rg'onini buzishga chog'langan kuch va qahramonlar o'rtasidagi kurash mobaynida biz qalamga olgan umumbashariy qadriyatlar o'z ifodasini topadi. Masalan, asar bosh qahramoni Otabekka xos bo'lgan jozib fazilatlarni biz voqealarning ilk qismidanoq anglashimiz mumkin. Otabek Marg'ilondagi dongdor karvonsaroyga qo'ngan. Uni otasi Yusufbek hojining marg'ilonlik do'sti Ziyoshoichining o'g'li Rahmat bilan Homid yo'qlab kelishadi. Odatdagi salom-alik, hol so'rashlar orasida syujet sahnasida Hasanali paydo bo'ladi. Otabek undan dastlab hol so'raydi, so'ng ba'zi yumushlar buyuradi.

– Bu kishi kimingiz bo'ladi, bek aka?

Otabek Rahmatning savoliga javob bermay eshikka qaradi. Hasanalini hujradan uzoqlatib so'ngra javob berdi:

– Qulimiz".

Inson farosatining, ko'ngil nozikligini qalban his qilishning, mehr-shafqatning yorqin namunasi bo'lgan mazkur holatni hech bir e'tirozsiz umuminsoniy qadriyatlar qatoriga qo'shishimiz mumkin.

Mana shunday tarixiy asarlardan yana biri Maqsud Shayxzoda qalamiga mansub "Mirzo Ulug'bek" tragediyasidir. Shayxzoda mazkur asarida bosh qahramonni Temur

maqbarasiga murojaat ettiradi, bobosining ruhidan uni ilhomlantiradi, mushkul davr va zulmatli sharoitdan azob chekkan ulug' insonning Temur ruhiga sajda qilishini, undan maslahat so'rashini muallif asoslaydi. O'ziga xos bu manzara bosh qahramonning ikki jihatini yorqin namoyon qiladi. Birinchidan, Ulug'bekning ma'naviy barkamolligini ko'rsatib bersa, ikkinchidan ruhiy fojiasini ochib berishga harakat qiladi.

Shayxzoda bu yerda o'rinli epizodni qo'llab, syujetga jiddiy turtki berishi bilan birga bosh qahramonning tub mohiyatini, undagi umuminsoniy qadriyatlarni ifodalab berishga muvaffaq bo'lgan.

Shunga o'xshash hodisa Abdulla Oripovning "Sohibqiron" pyesasida ham juda original shakl kasb etadi va asarga alohida g'oyaviy-estetik yuk bag'ishlaydi. Bu manzaraning o'ziga xosligi shundaki, unda bosh qahramon ruhlar bilan bevosita muloqotda bo'ladi va ular bilan jiddiy bahslashadi, ulardan yo'l-yo'riq so'rashi bilan birga, o'zining haqligini isbotlash uchun keskin munozaraga kirishadi. Bu bilan o'z shijoatini, xalqparvarligini, adolatli ekanligini namoyon qiladi.

So'ngi so'z o'rnida shuni aytish mumkinki, Alisher Navoiy o'z asarlaridan birida tarixni o'rganishdan maqsad, tarixda yo'l qo'yilgan xatolarni takrorlamaslik va tarixda erishilgan muvaffaqiyatlardan o'rnak olishdir, degan fikrni aytib o'tadi. Tarixiy asarlardan ham tomoshabinlar o'rnak olishi uchun aktyorlar personajning umuminsoniy qadriyatlarini yaqqolroq namoyon qilib berishi masalaning muhim qismidir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Hafiz Abdusamatov: "Drama nazariyasi" – G'afur G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti. Toshkent – 2000
2. Islom Karimov: "Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch" – "O'zbekiston" nashriyoti. Toshkent – 2008
3. Uzoq Jo'raqulov: "Nazariy poetika masalalari" – G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi. Toshkent – 2015

MILLIY ESTRADA SAN'ATI TARAQQIYOTIDA SO'Z, MUSIQA VA IJRO UYG'UNLIGI MASALALARI

(shoir, bastakor va xonanda hamkorligi misolida)

Muzafarova Saodat Xaydarovna

O'zbekiston davlat va san'at instituti

"Vokal" kafedrasi dotsenti

Annotatsiya: Milliy estrada san'ati taraqqiyoti so'z, musiqa va ijroda professional jarayonlarga asoslangan bo'lib, shoir, bastakor va xonandaning o'zaro ijodiy hamkorligi natijasida klassik darajaga ko'tarilgan estrada qushiqlari yaratilgan. Mazkur maqolada milliy estrada san'atining tarixiy shakllanishi so'z, musiqa va xonandalik ijrosi kesimida tadqiq etilgan.

Kalit so'zlar: estrada, milliy estrada, san'at, musiqa, so'z, ovoz, xonandalik, bastakorlik. **Аннотация:** Развитие национального эстрадного искусства основано на

профессиональных процессах в словах, музыке и исполнении и создало классические песни, которые выросли до классического уровня в результате творческого сотрудничества поэта, композитора и певца. Эта статья исследует историческое формирование национального поп-арта с точки зрения слов, музыки и пения.

Ключевые слова: эстрада, национальная эстрада, искусство, музыка, слово, голос, пение, композитор.

Mamlakatimizda inson, uning qadr-qimmati, huquq va erkinliklari hamda qonuniy manfaatlarini himoya qilish, milliy va umuminsoniy qadriyatlarni mustahkamlash, milliy ma'naviy merosimizning barqarorligini ta'minlash, shaxsning estetik tarbiyasi borasida muhim ishlar amalga oshirilmoqda.

Jumladan, Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyevning 2017 yil 3 avgust kuni milliy madaniyatimiz, adabiyot va san'atimizni rivojlantirish bilan bogliq dolzarb masalalar yuzasidan adabiyot, madaniyat va san'at hamda ommaviy axborot vositalari xodimlari bilan o'tkazilgan uchrashuvi bu boradagi muhim vazifalarni hal etishga qaratildi. Negaki, madaniyat va san'at, jumladan musiqa hamda qo'shiq jamiyat ma'naviy taraqqiyotida san'atning boshqa turlariga nisbatan global ta'sir etish xususiyatiga ega [1].

Qo'shiq inson qalbining tarjimoni sifatida uzoq yillar davomida ardoqlanib kelgan va kelinmoqda. Chunki haqiqiy qo'shiqlarda insoniyatning orzu-umidlarini, or-nomusi, mehr-muhabbati, kelajakka bo'lgan ishonchi so'z va ohanglar orqali ifoda etilgan, Yer yuzidagi barcha xalqlar hayotini qo'shiqsiz tasavvur eta olmaydi. Zero zukko xalqning qalb to'ridan chiqqan tafakkur durdonalari uzoq tarixiy jarayoni davomida xalqning ma'naviyatini shakllantirgan. Shu bois xalqning turmush tarzi qo'shiqlarda ifodalangan.

Estrada xonandaligida so'z va ohang bir qolipda uyg'unlashgan bo'ladi. Qo'shiqlarning so'zi va ohangi bir-biriga shunchalik uyg'unlashib, ularni bir-birisiz tasavvur etib bo'lmaydi. Hazrat Alisher Navoiyning "Kecha kelgumdur debon ul sarvi gulruh kelmadi" g'azalini qo'shiq tarzida eshitish tinglovchiga yanada zavq bag'ishlaydi. Yohud sozandalar ansambli ijrosida "Munojot" kuyini tinglaganda albatta uning she'riy matni hayoldan o'taveradi. Bunday holatni boshqa qo'shiqlarda ham ko'rish mumkin.

So'z va ohangni uyg'unlanishini va ajralmas holga kelishiga sababi, har bir adabiy matn o'ziga xos ritm, o'lchovga o'ziga xos badiiy xususiyatlarga ega. Aynan musiqada ham xuddi shu xususiyatlar o'z ifodasini topganligini kuzatish mumkin.

Shuni alohida ta'kidlash joizki, adabiy musiqiy matn qachonlardir, bir kishi tomonidan yaratilganligi ham bizga tarixdan ma'lum. Bunga bir qator xalq qo'shiqlari, shoirlarning o'z she'rlariga musiqa bastalaganlari misol bo'la olishi mumkin. Boburning "Boburnoma" asarida ulug' mutafakkir shoir Alisher Navoiy ham bastakor, ham mohir sozanda bo'lib, ba'zan g'azallariga o'zi musiqa bastalaganligi haqida yozib qoldirganlar. Bunga "Feruz I va 2" va boshqalar misol bo'la olishi mumkin. "Feruz-1" keyinchalik Ogahiy g'azali bilan aytilgan. Demak, avval musiqa keyin adabiy matn paydo

bo'lishi ham tabiiy hol hisoblanib, bundan mohirona foydalanish ijodkorning ijro mahoratiga bog'liq.

Bastakor qo'shiqqa kuy bastalashga kirishishdan oldin she'r tanlaydi va adabiy matnning mazmuni ruhiy kayfiyatiga alohida e'tibor beradi bu esa bastalayotgan ohangi ijrosini shakli-shamoyilini namoyon etishta imkoniyat yaratiladi. Bastakor o'z oldiga qo'ygan vazifani qay darajada uddalay olishiga esa qo'shiqmavqeining ohangdorligiga bog'liq.

Demak musiqa oldin yaratilganda ham, she'r tanlanganda ham adabiy matn bilan ohangning mohiyatini mos kelib, o'zaro uyg'unlashgandagina qo'shiq ijrosi mukammal bo'lishi mumkin.

Shuni aytish joizki, so'z va ohang birligi teng huquqlidir. Bularni hech qaysi biri bir-biridan ustun emas. Bular uyg'unlashgandagina bir-birini boyitishga sabab bo'ladi. So'z va ohang birligidan yaxshi asarlar paydo bo'lib iqtidorli ijrochilar tomonidan kuylangan. Hozirgi kunda "estrada" nomi bilan yuritilayotgan musiqa namunalari tobora ko'plab tinglovchilar e'tiborini o'ziga jalb etmoqda. Bugungi kunda radio -televideniye va turli bayram tantanalari dasturlaridan keng o'rin olgan bu turdagi musiqa nafaqat yeshlarni, balki jamiyatimizning turli yoshdagi milionlab vakillari ongi va ma'naviyatiga sezilarli ta'sir o'tkaza boshladi. XX asr o'zbek musiqa san'atida ham keskin yangilanishlar davri bo'ldi deyish mumkin. "Noan'anaviy" kompozitorlik ijodiyoti hamda yangi konsert shakllari yuzaga keldi. Shu munosabat bilan musiqiy madaniyatga ham "estrada" muomalimizga kirib keldi.

Bu sohaning bosh irmog'ida turgan iste'dodli xonandalar jumladan, B.Zokirov, L.Zokirova, K.Jalilova, B.Mavlonov, N.Zokirov, R.Sharipova, Y.To'rayevlar ijro dasturida o'zbek kompozitorlari yaratgan qo'shiqlar mustahkam o'rin oladi. Ijodiy hamkorlik natijasida yaratilgan qo'shiqlar teleradio dasturlari, kino va sahnaviy asarlar, hamda konsertlar orqali ommalashdi, saralandi va haqiqiy "shlyager" namunalariga aylandi.

Botir Zokirov ijrosidagi "Orzularim mash'ali" (Farid Al-Ashrafiy, Misr Arab Respublikasi), "Go'zal qiz" (Rahbaliy, Livan), "Dil orzusi" (Chaudxuriy, Hindiston) "Mara bebus" (Eron xalq qo'shig'i), "O'lg'unimcha yig'layman" (Fatxulla Sulayman, Suriya) kabi turli millat va xalqlarningtinglovchilarga ko'tarinki kayfiyat, estetik zavq hadya etish bilan birga, qo'shiq muxlislarining ma'naviy dunyosini boyitdi.

O'zga xalq udumlari, urf-odati, qo'shiq ijrochilik maktabi, qo'shiq xarakteri va uning yukini his etish, eron, hind, arab, ijrochilarining ijodini, kuylash yo'lini, ulubini takrorlamasdan, ularga taqlid qilmasdan o'z talqini, o'z tahlili va ovozi, ifoda vositasiga ega bo'lishni hamma ham eplay olmaydi. Uzgalar madaniyati, san'at sirlari, ijro yo'llari usullarini egallash iste'dodli san'atkorlarga, qo'shiqchilik san'atida o'z dastxati va ijod yo'lini kashf etgan tinimsiz izlanishlar olib borishga qodir san'atkorlarga nasib qiladi xolos. Qayerda bastakor, shoir va sozandalarning chinakam ijodiy hamkorligi, badiiy-estetik olamida mushtaraklik sezilsagina yangi qo'shiq, yangi badiiyat go'zalligi

maydonga keladi. Botir Zokirov ijodidagi sara qo‘shiqlar ana shunday hamkorlik natijasida dunyoga keldi.

Mutal Burxonning Botir Zokirov ijrosidagi “Maftun bo‘ldim”, Ikrom Akbarovning “Ra‘no”, “Gazli”, Sayfi Jalilning “Majnun monologi” qo‘shiqlari o‘ttan asrning oltmishinchi yillarida yaratilib, hozirda ham o‘z mavqeini yo‘qotmay kelmoqda. Bu esa xonandaning qushiq uchun mazmunan puxta va jozibali she‘r topa olganligidan, so‘zning har bir misrasiga yurakdan mehr bog‘lab, ohanglar orqali tinglovchi qalbiga yetkazib bera olganligidan dalolat beradi.

Botir Zokirov ijrosidagi har bir nomer, har bir qo‘shiq qahramonining ichki va tashqi qiyofasi, asar mavzusi va mazmuni, musiqa xarakteri, janri, g‘oyaviy yuk tahlili, millat an‘analari, folklorlar tahlilining mahsuli sifatida tomoshabinlar e‘tiboriga havola qilingan. Botir Zokirov san‘atining ta‘sirchanlik kuchi, jozibasi, qalbga yaqinligi, so‘z, musiqa va ijroning uyg‘un holda aks etishida edi. Bu esa uning professionallik darajasining yuksakligidan dalolat beradi.

Botir Zokirov o‘zbek estrada qo‘shiqchilik san‘atiga o‘z ovozi, o‘z qo‘pgig‘i, o‘z dardi va usuli bilan kirib keldi. U ko‘pgina qo‘shiqlarining musiqasini o‘zi bastaladi. Shu bilan birga mashhur Fransuz bastakori Enriko Massis hamda sharq xalqlarining bir qancha bastakorlari Botir Zokirov bilan ijodiy hamkorlik qildilar. U o‘zining betakror qo‘shiqlari bilan Parijda "Olimpiya" konsert zalida konsert berganida fransuz qo‘shiq ixlosmandlarini qoyil qoldiradi. Mashhur ingliz xonandasi Tom Jons Botir Zokirov konsertini tomosha qilib, - “Bu sochlari qora va jingalak o‘zbek xonandasidan ko‘p narsani o‘rganish mumkin ekan” [2], degan so‘zlarni aytadi. Taniqti san‘atarbobi, fransuz impressionisti Artur Xeller o‘sha yplari Botir Zokirov bilan bo‘lib o‘tgan suxbatda shunday so‘zlarni aytadi: “Sizning parvozingiz yuksak, siz estrada san‘ati uchun muhim hodisasiz. Sahnada chinakkam hayot yaratasiz. Siz jahon estrada san‘atiga toza havo olib kirdingiz” [3] deya e‘tirofli so‘zlarni bildiradi. Bu esa xonandaning san‘atiga, shu bilan birga u boyitgan, professionallik darajasiga ko‘targan, xalqimizning ma‘naviy boyligiga aylanagan o‘zbek estrada qo‘shiqchilik san‘atining chet ellarda ham tan olinishi va unga berilgan yuksak baho edi.

Shu bilan birga, bu davrda o‘zbek milliy qo‘shiqchiligida og‘zaki nutq ohangiga tayanib ijod qilish usuli keng tarqala boshlandi. Og‘izaki ohangiga xos bo‘lgan o‘zaro muammolardagi fikr bayoni, muloqot va dialoglar, minbarona notiqlik, she‘r va hikoyalarni, doston va romanlarni o‘qishdagi ovoz to‘lqinlari singari vositalar bastakor va xonandalar ijodida ham o‘z ifodasini topdi.

Botir Zokirov maktabini o‘tagan, estrada san‘atining taraqqiy topishiga o‘z hissasini qo‘shgan o‘nlab xonandalar qatori O‘zbekiston xalq artisti Farrux Zokirov va “Yalla” vokal cholg‘u ansamlining ijodi ushbu san‘at rivojiga sezilarli va samarali ta‘sir ko‘rsatdi. Guruhtomonidan ijro etilgan “Omonyor”, “Toshkent”, “Choyxonachi”, “Qilpillama” kabi qo‘shiqtar xalq ijodini yangi qirralar bilan boyitdi. Ular o‘zbek estradasiga ko‘p ovozli uslubda kuylash va jo‘r bo‘lish san‘at va madaniyatini olib kirishdi.

Unda estrada cholgʻu - asboblari qatorida milliy chogʻulardan foydalanilgani bilan eʼtiborli boʻldi.

Ayni shu jarayonlarda oʻzbek estrada sanʼatiga Uzbekiston xalq artistlari oʻulomon Yoqubov, Mansur Toshmatov, Nasiba Abdullayevalar ham shahsam qadamlar bilan kirib keldi. Nasiba Abdullayevaning “Barigal”, “Samarqand”, “Yeqasiz jonim”, “Tushingizga kirgan malak”, “Kelasiz” kabi qoʻshiqlari oʻziga xosligi, maʼnodorliti, nafis ichki kechinmalari, milliy koloritga boiligi, soʻz va musiqaning uygʻunligi bilan ajralib turadi. Shu bois ushbu qoʻshiqlarni bugungi kunda ham sevib tinglab kelinmoqsa.

1980-1990 yilga kelib estrada qoʻshiqchiligi maydoni yanada kengaydi. Unda vatanparvarlik, lirik mavzudagi asarlar, davrni, muhabbatni, doʻstlikni, maʼnaviy qadriyatlarni kuylash, badiiy anʼanalarga yangicha yendashishlar bilan bir qatorda, koʻp ovozli ijro, ansambllarda raqqosalarning ishtiroki, shou tomoshalari muhim oʻrin tuta boshladi. Shu davrda estrada olamiga yana bir haqiqiy isteʼdod egasi, dardli ovoz sohibasi Yulduz Usmonova ham oʻzining diltortar kuylari, shirali ovozi, mazmunan baquvvat qoʻshiqlari bilan xalqning koʻnglidan joy oldi. Uning har bir qoʻshigi rang - barangligi va xalqchilligi bilan oʻzgacha tarovat kasb etdi. Xonandaning ijodida bir xillikni, shunchaki, yengil - yelpi qushiqhlarni kuylash alomatlari sezilmaydi. Balki butun borligʻini, qalb qoʻrini ohanglar zamiriga mujassam etishga intiladi. Shu sababli uning qoʻshiqlari tezda xalq orasida ommalashib bordi.

Yulduz Usmonova bilan bir qatorda Nuriddin Haydarov, Muhriddin Xoliqov, Oxunjon Madaliyev, Azim Mullaxonov, Gʻiyos Boytoyev, Ravshan Nomozov, Mavluda Asalxoʻjayeva, Salohiddin Azizboyevlar ham samarali ijod qilishdi. Ayniqsa, Nuriddin Haydarov, Muhriddin Xoliqov, Oxunjon Madaliyevlar sanʼatida milliy kolorit yetakchilik qildi. Ularning betakror ovozlari, chuqur talqini va samimiyligi alohida eʼtiborga molik boʻldi. Milliy estrada sanʼati taraqqiyotida uch muhim vosita soʻz, soz va ovoz birlamchi hisoblanib, shoir, xonanda va bastakorning oʻzaro ijodiy hamkorligi natijasida milliy estrada sanʼatining oʻlmas asarlari yaratilgan. Xulosa sifatida qayd etish lozimki, zamonaviy estrada sanʼatining maʼnaviy va estetik qiymatini oshirishda tarixiy tajribalarga asoslanib shoir, xonanda va bastakor hamkorligini kuchaytirish lozim. Bu jarayonda professionalizm masalalariga eʼtibor qaratmoq lozimdir.

Adabiyotlar:

1. Mirziyoyev Sh.M. Adabiyot va sanʼat, madaniyatni rivojlantirish - xalqimiz maʼnaviy olamini yuksaltirishning mustahkam poydevoridir // Oʻzbekiston ijodkor ziyolilari vakillari bilan uchrashuvdaga maʼruzasi. Xalq soʻzi. 2017-yil 4-avgust.
2. Rahimov A. Oʻrganaylik va oʻrgataylik // Oʻzbekiston adabiyoti va sanʼati gazetasi, 2005 yil, 1 aprel. 14-son.
3. Rahimov A. Milliy estrada qanday boʻlishi kerak? // Uzbekiston adabiyoti va sanʼati gazetasi, 2002-yil, 16-iyun. 25-soni.

4. Abduvahobov Abdushukur. “Musiqi ijrochilarining kasbiy mahoratini oshirishda musiqiy-nazariy fanlarning oʻrni” Central Asian Research Journal for Interdisciplinary Studies (CARJIS), vol. 1, no. Conference DSMI, 2022, pp. 230-234.

5. Turatov Sobirjon Turdibekovich. “Yosh dirigorlarni tarbiyalashda pedagogik tavsiyalar” Central Asian Research Journal for Interdisciplinary Studies (CARJIS), vol. 1, no. Conference DSMI, 2022, pp. 31-34.

6. Toshmatov, O., and S. Turatov. “Ancient musical instruments.” (2012).

7. Ganisherovich T. J. Teaching of Musical Instruments in Secondary Schools //Web of Scholars: Multidimensional Research Journal. – 2023. – T. 2. – №. 6. – C. 166-169.

O‘ZBEKISTON - BAYRAMLAR MAMLAKATIDIR

Rustamov Vahobjon Kiyamovich,

O‘zDSMI, “Madaniyat va san’at menejmenti” kafedrası dotsenti

Annotatsiya: Ushbu maqolada O‘zbekistonda o‘tkaziladigan bayramlar haqida ma’lumotlar berilgan.

Tayanch iboralar: bayram, tomosha, tadbir, eortologiya, umuxalq bayramlari, rejissura, dramaturgiya, ma’naviy va estetik ehtiyoj.

Аннотация: В данной статье рассказывается о праздниках проводимой в Узбекистане.

Опорные фразы: праздник, представление, мероприятие, эортология, общенародные праздники, режиссура, драматургия, духовный и эстетический потребность.

Uchinchi Renessans poydevorini yaratishda, insonlarning ma’naviyatini oshirish, ularga ma’naviy ozuqa berish, yaxshi, farovon turmush sharoitlarini yaxshilash, o‘z yurti, oilasi, kasbini sevish, ularni ilmi, bilim, ma’rifatli, komil inson qilish va boshqa ezgu maqsadlarga qaratilgan juda ko‘p ishlar amalga oshirilmoqdaki, buni yurtimizda o‘tkazilayotgan bayram va tomoshalar timsolida ko‘rib guvohi bo‘lib turibmiz. Hukumatimiz tomonidan ishlab chiqarilayotgan qator-qator madaniyat va san’at sohasiga tegishli meyoriy xujjatlarning mazmunida ham insonlarning yaxshi yashashi, ularning ma’naviy-estetik ehtiyojlarini qondirish, farovon turmush tarzi va boshqa shu kabi ezgu ishlarni amalga oshirish yotadi.

Bayramlar yurtimiz muvaffaqiyatlarini tarannum etuvchi hodisadir. Shu bois ham mamlakatimizda umumxalq bayramlarini yuqori saviyada tashkil etilishga alohida e’tibor qaratilmoqda. Yurtimizda amalga oshirilayotgan chuqur o‘zgarishlar, yangiliklar, erishilayotgan yutuq va muvaffaqiyatlar bayram dasturlarida o‘z aksini topib, Yangi O‘zbekistonni jahon arenasidagi obro’sini oshirishga katta hissa qo’shmoqda.

Bayramlar asosan muvaffaqiyatlar, g'alaba natijalarini e'tirof etish, nishonlashdir. Ayniqsa, mustaqillik yillarida bayramlarni o'tkazishga o'ziga xos yondoshuvni kuzatish mumkin. Bu tadbirlarning zamirida insonlar manfaati, ularning dam olish imkoniyatlari yotibdi. Tarbiyaviy jarayonlar ahamiyati esa bunda yuz barobarga ko'payadi. Shu bois ham hayotimizning barcha sohalari qatori milliy ma'naviyatimiz, san'atimiz ham tom ma'noda yangilanish va yuksalish jarayonlarini boshdan kechirmoqda.

O'zbekiston bayramlar mamlakatidir, desak mubolag'a bo'lmaydi. Chunki yil davomida tahlil qiladigan bo'lsak, har oyida kamida ikkita yoki uchta tadbir albatta rejalashtirilgan bo'ladi. Madaniyat va san'at sohasi xodimlari bu jarayonlarni amalga oshirish uchun tinimsiz mehnat qiladilar. Yuqori tashkilotlardan topshiriqni olgandan so'ng ijodiy va tashkiliy ishlarni amalga oshirish jarayonlari boshlanadi. Bayram o'tadigan joyni aniqlash, uni o'rganish, sahna muhitini yaratish, smetasi, ssenariysini yaratish, ijodiy jamoalarni jalb qilish, mehmonlarni taklif qilish, taklifnma va dasturlar tayyorlash va boshqa ishlar o'tkaziladigan tadbirlarni kamida bir oy tayyorgarlik ko'rishni taqozo etadi. Ammo juda ko'p holatlarda tadbirlarimiz repititsiyasiz tayyor ijodiy guruhlarining chiqishi bilan "yopilmoqda". Bu esa tadbir tashkilotchilariga ma'qul variant bo'lib, ularni erinchoq qilib qo'ymoqda, desak to'g'ri bo'ladi.

Bayramlar xalqimizning farovon hayotini namoyon etuvchi vositadir, chunki, bayramlarda insonlar dam oladilar, kayfiyatini ko'taradigan ishlar bilan mashg'ul bo'ladilar, bu esa ularning ertanggi ish kuniga juda katta ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Agar bayramlarni turlari haqida gapiradigan bo'lsak, ularning turlari xilma-xildi. Professor U.Qoraboyevning "O'zbekiston bayramlari", "O'zbek xalqi bayramlari"³⁸ kitoblarida bu haqda juda yaxshi ma'lumotlar berilgan bo'lib, bayramlar genezisi, turlari, qo'llash usullari va boshqa jihatlari haqida yetarlicha yoritilgan.

Manbalarda, **bayram** (turkiycha — katta yig'in, to'y) — keng nishonlanadigan tantanali kun, deb berilgan. Yuqorida ta'kidlab aytganimizdek, O'zbekiston bayramlar mamlakatidir, desak mubolag'a bo'lmaydi. Chunki yil davomida tahlil qiladigan bo'lsak, har oyida kamida ikkita yoki uchta tadbir albatta rejalashtirilgan bo'ladi. Madaniyat va san'at sohasi xodimlari bu jarayonlarni amalga oshirish uchun tinimsiz mehnat qiladilar. Yuqori tashkilotlardan topshiriqni olgandan so'ng ijodiy va tashkiliy ishlarni amalga oshirish jarayonlari boshlanadi. Bayram o'tadigan joyni aniqlash, uni o'rganish, sahna muhitini yaratish, smetasi, ssenariysini yaratish, ijodiy jamoalarni jalb qilish, mehmonlarni taklif qilish, taklifnma va dasturlar tayyorlash va boshqa ishlar o'tkaziladigan tadbirlarni kamida bir oy tayyorgarlik ko'rishni taqozo etadi. Ammo juda ko'p holatlarda tadbirlarimiz repititsiyasiz tayyor ijodiy guruhlarining chiqishi bilan "yopilmoqda". Bu esa tadbir tashkilotchilariga ma'qul variant bo'lib, ularni erinchoq qilib qo'ymoqda, desak to'g'ri bo'ladi.

³⁸ U.Qoraboyev. O'zbek xalqi bayramlari. Toshkent, Sharq, 2002, 272b.

Bayramlar xalqimizning farovon hayotini namoyon etuvchi vositadir, chunki, bayramlarda insonlar dam oladilar, kayfiyatini ko'taradigan ishlar bilan mashg'ul bo'ladilar, bu esa ularning ertanggi ish kuniga juda katta ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Agar bayramlarni turlari haqida gapiradigan bo'lsak, ularning turlari xilma-xildi. Professor U.Qoraboyevning "O'zbekiston bayramlari", "O'zbek xalqi bayramlari"³⁹ kitoblarida bu haqda juda yaxshi ma'lumotlar berilgan bo'lib, bayramlar genezisi, turlari, qo'llash usullari va boshqa jihatlari haqida yetarlicha yoritilgan.

Professor D.M.Genkin "Massoviye prazdniki" nomli kitobida bayramlarni ikkita umumiy tavsiflaydi, birinchisi, dunyo miqiyosida o'tkaziladigan bayramlar, ikkinchisi esa xududiy bayramlar⁴⁰, deb yozadi.

Mamlakatimizda bo'layotgan katta o'zgarishlar va muvaffaqiyatlarni bayramlarimiz misolida yaqqol ko'rishimiz mumkin. Madaniy tadbirlarning oliy shakllaridan bir bo'lgan bayramlar yurtimiz chiroyi, go'zalligi, maftunkorligini jahonga tarannum etmoqda. Ayniqsa, mustaqillikni qo'lga kiritganimizdan so'ng bayramlarni o'tkazish, tashkil etish va boshqarishga bo'lgan e'tibor va talab kuchaydi. Chunki bayramlar yurtimiz, millatimiz ko'zgusidir.

"Bayramlar kishilar hayotidagi eng quvonchli, hissiyotli damlar, xushkayfiyat chog'lar, birdamlik, mehr-oqibat, kelajakka ishonch tuyg'ularini o'zida qamrab olgan buyuk bir ijodiy va tashkiliy jarayondir. Bayramlar o'z-o'zidan bayram shakliga kelmaydi, uni tashkil etish kerak. Kishilar imkoniyatini hisobga olib, zamon talablaridan kelib chiqib, milliylik, urf-odat, an'analarga sodiq qolgan holda, mavzu va g'oya uyg'unligida tashkil etilgan bayram va tomoshalar yuqori darajada o'tkazilgan tadbirlardan hisoblanadi. Chunki insonlar bayramlarga madaniy hordiq chiqarish uchun, bo'sh vaqtini to'g'ri tashkil etish uchun, estetik zavqlanish, kayfiyatini ko'tarish va boshqa ijobiy hislatlarni jo qilish uchun keladi. Bu esa uning ertangi kundagi amalga oshiradigan ijobiy ishlariga qiziqishini yanada orttirishga, o'z mehnatidan zavq olishiga, mehnat unumdorligiga erishishiga, oilasi, Vatanni sevishga, ijtimoiy hayotga munosabatini yaxshilik tomonga o'zgartirishiga olib keladi.

Bayramlarni tashkil qilinishining asosiy maqsadi ham ana shunga qaratilgan"⁴¹.

Bir haqiqatni aytib o'tish joizki degan qarashlar mavjud edi. Hozirgi kunda bayram tadbirlarimiz tashkil etilish jihatidan ham, ijodiy tomonidan ham mazmunan boyitilgan holda tashkil etilayotganligiga barchamiz guvoh bo'lib turibmiz.

Umumxalq bayramlarini tashkil etishdan asosiy maqsad – milliy va dunyo madaniyatlarining eng yaxshi namunalarini keng targ'ib qilish va ommalashtirish, o'sib kelayotgan avlodni, zamonaviy, bu bayramlar yildan–yilga mazmunan boyitilib o'tkazilmoqda. Avvallari ommaviy bayramlarni tashkil etilish jihatidan bir-xillikni kuzatish mumkin, yoshlarni ma'naviy tarbiyalash, millatiga, tarixiga, insoniyatga bo'lgan hurmatni uyg'otish va saqlash hisoblanadi. Insonlar bayramlarda shaxs sifatida

³⁹ U.Qoraboyev. O'zbek xalqi bayramlari. Toshkent, Sharq, 2002, 272b.

⁴⁰ Д.М.Генкин. Массовые праздники.М., 1975, "Просвещение". Интернет маълумотларидан олинган. <http://library.lgaki>.

⁴¹ Rustamov.V.K. "Zamonaviy bayramlar rejissurasi muammolari".Т., 2013.,75b.

o'z insoniy fazilatlarini shakllantira boshlaydi, yashirin, betakror, individual xususiyatlari, qobiliyatlarini kashf etadi, ularni o'stiradi va rivojlantirib boradi, jamiyat, hayot bilan muloqotga kirishadi. Murakkab ijtimoiy voqelik sifatida bunday tadbirlarning o'ziga xosligi shundaki, u insoniyat avlodlarinig mehnati va bilimlarini o'ziga singdirib oladi, saqlaydi, doimiy boyitib boradi va ularni kelgusi avlodlarga yetkazib beradi.

Mana shunday ulkan ishlarni amalga oshirishda bayramlarni mohirona tashkil etish, ya'ni uning dramatik asosini yaratish, sahnalashtirish, ya'ni rejissurasi va ommaga taqdim etish orqali insonlarga ta'sir qilish – bayram tashkilotchilarining oldida turgan dolzarb masalalaridandir.

«Eortologiya» – (grekcha «eorto» bayram va «logos» o'rganish) bayramlar to'g'risidagi fandır.⁴² Ushbu sohani o'rganish bo'yicha Rossiyada I.Snegiryov, I.Saxarov, F.Buslayev, A.Afanasev, Ye.Anichkov kabi olimlar tarix, filologiya va falsafa, K.A.Mardjanov, D.M.Genkin, I.M.Tumanov va boshqalar mutaxassislik nuqtai nazardan izlanganlar. Sharq mutafakkirlari Firdavsiy, Farobiy, Beruniy, Ibn Sino, Mahmud Qoshg'ariy, Alisher Navoiy, Bobur, Ogahiy, Behbudiy, Fitrat kabi olim-ulamolar ham bayramlar va uning tashkil etilishi to'g'risida⁴³, bayramlarning ijtimoiy hayotdagi o'rni va roli haqida turli nuqtai nazar bilan qaraganlar va o'z fikr va mulohazalarini meros qilib qoldirganlar.

Bayramlarga oid manbalarda O'zbekiston bayramlarini «Xalqaro qutlug' kunlar», «Asosiy (tub) umumxalq bayramlari», «Soha, kasb va boshqa qutlug' kunlar» kabi turlarga ajratib ko'rsatilgan. Asosiy (tub) umumxalq bayramlariga: 1 yanvar – Yangi yil, 8 mart – Xotin-qizlar kuni, 21 mart – Navro'z bayrami, 9 may – Xotira va qadrlash kuni, 1 sentabr – Mustaqillik kuni, 1 oktabr – O'qituvchi va murabbiylar kuni, 8 dekabr – Konstitutsiya kuni, diniy bayramlar – Ro'za hayiti va Qurbon hayitining birinchi kunlari⁴⁴ni sanab o'tish mumkin.

Yuqorida qayd etib o'tganimizdek, O'zbekiston bayramlarga boy mamlakatlardan hisoblanadi. Madaniy-ma'rifiy ishlar bilan shug'ullanuvchi mutassadilar, ommaviy bayramlar rejissyorlari uchun yil davomida har oyda bir yoki ikkita bayramni tashkil etishiga to'g'ri keladi. Bu degani, repititsiyalarning hisobga oladigan bo'lsak, deyarli har kuni bayramlarni tashkil etish ishlari bilan band bo'ladilar.

Yuqorida ko'rsatilgan bayramlardan tashqari, mamlakatimizda muhim sanalarni nishonlash bo'yicha ham turli tadbirlar tashkil etilib, tadbir tashkilotchilariga, ayniqsa, rejissyorlarga ehtiyoj seziladi. Quyida mamlakatimizda o'tkaziladigan muhim sanalarni sanab o'tishga harakat qilamiz: 1 yanvar – Yangi yil bayrami, Xalqaro tinchlik kuni, 8 yanvar – Prokuratura xodimlari kuni, 14 yanvar – Vatan himoyachilari kuni, 19 yanvar – Mahmudxo'ja Behbudiy tug'ilgan kun (1875), 9 fevral – Alisher Navoiy tug'ilgan kun (1441), 14 fevral – Zahiriddin Muhammad Bobur tug'ilgan kun (1483),

⁴² Немиро О. Праздничный город. –Л., 1987. 9б.

⁴³ V.Rustamov. Zamonaviy bayramlar rejissurasi muammolari. T., 2013.88b.

⁴⁴ Shodiyev B.A. Maydon tomoshalari dramaturgiyasi va rejissurasi muammolari. -T., 2007.

1 mart – O‘zbekiston xalq shoiri Zulfiya tug‘ilgan kun (1915), 2 mart – O‘zbekiston Respublikasi Birlashgan Millatlar Tashkiloti (BMT)ga a‘zo bo‘lgan kun, 22 mart – Mirzo Ulug‘bek tug‘ilgan kun, 22 mart – Xalqaro obi – hayot kuni. 27 mart – Xalqaro teatr kuni, 1 aprel – Kulgi va hazil kuni, 7 aprel – Jahon salomatlik kuni, 12 aprel – Jahon aviatsiya va kosmonavtikasi kuni, 18 may – Xalqaro muzeylar kuni, 31 may – Xalqaro kashandalikka qarshi kurash kuni, 1 iyun – Xalqaro bolalarni himoya qilish kuni, 31 avgust – O‘zbekistonda qatag‘on qurbonlarini yod etish kuni (2001), 27 sentabr – Xalqaro sayyohlik kuni, 18 oktabr – Samarqand shahri kuni, 25 oktabr – O‘zbekiston Respublikasi Ichki ishlar idoralari xodimlari kuni, 1 dekabr – Jahon SPID (OITS)ga qarshi kurashish kuni, 3 dekabr – Xalqaro nogironlar kuni, 10 dekabr – O‘zbekiston Respublikasi Davlat madhiyasi qabul qilingan kun va boshqa muhim sanalar shular jumlasidandir. Yuqorida qayd etilgan tadbirlar buyuk O‘zbekiston davlatining bayramlar mamlakati ekanligidan dalolat berib turibdi.

Juda ko‘p holatlarda bayram tomoshalari ssenariy yozilmasdan, improvizatsiyaga asoslangan holda o‘tib ketadi. Ba’zida bunday tadbirlar muvaffaqiyatli chiqib qolishlari ham mumkin. Ammo, bu noto‘g‘ri yondoshuv hisoblanadi. Avvalo ssenariyni to‘liq yaratib, shunga mos hatti-hatti harakatlarni amalga oshirish maqsadga muvofiqdir⁴⁵.

Xulosa sifatida shuni aytish joizki, bayram tomoshalari insoniyat yaratgan eng yaxshi progressiv xalq an‘analarini saqlaydi, rivojlantiradi, targ‘ib qiladi. U ommani faqat madaniyat namunalaridan bahramand bo‘lishga sharoit yaratibgina qolmay, uning madaniy qiyofasi, xulq-atvori, odobi va axloqining shakllanishiga turtki bo‘ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

- 1.B.Sayfullayev, V.Rustamov. Madaniy tadbirlarni tashkil etish mahorati. Toshkent, 2016, 54b.
- 2.O.Nemiro. Prazdnichniy gorod. –L., 1987. 9b.
- 3.V.Rustamov. Zamonaviy bayramlar rejissurasi muammolari. T., 2013.88b.
- 4.B.Shodiyev. Maydon tomoshalari dramaturgiyasi va rejissurasi muammolari. - T., 2007.
- 5.U.Qoraboyev. O‘zbek xalqi bayramlari. Toshkent, Sharq, 2002, 272b.
- 6.Toshmatov, O., and S. Turatov. “Ancient musical instruments.” (2012).
- 7.Д.М.Генкин. Массовые праздники.М., 1975, “Просвещение”. *Internet ma’lumotlaridan olingan. <http://library.lgaki>.*

⁴⁵B.Sayfullayev, V.Rustamov. Madaniy tadbirlarni tashkil etish mahorati. Toshkent, 2016, 54b.

ИЖТИМОЙ ТАРАҚҚИЁТДА МАДАНИЯТНИНГ ЎРНИ

Қ.В.Нишонбоева

“Санъатшунослик ва маданиятшунослик” кафедраси доценти, тарихи фанлари номзоди.

Аннотация: Ушбу мақолада ижтимоий тараққиётда маданиятнинг ўрни масаласига алоҳида эътибор берилиб, маданият тушунчаси ва унга дунё олимлари томонидан берилган илмий таърифлар ҳамда бугунги тезкор жараёнда маданият ва унинг асосий жиҳатларига берилаётган муносабат ҳақида илмий хулосалар берилиб, ижтимоий тараққиёт, шахс ҳаёти ва шахс маданиятида акс этиши, шахс камолотида маданиятнинг ўрни алоҳида эканлиги қайд этилади.

Аннотация: в данной статье особое внимание уделяется вопросу о роли культуры в общественном развитии, делаются научные выводы относительно понятия культуры и научных определений, данных ей учеными мира, а также отношения к культуре и ее основным аспектам в современном стремительном процессе, это отмечается, что социальный прогресс.

Abstract: in this article, special attention is paid to the question of the role of culture in social development, scientific conclusions are drawn regarding the concept of culture and scientific definitions given to it by scientists of the world, as well as attitudes to culture and its main aspects in the modern rapid process, it is noted that social progress.

Калит сўзлар: Маданият, ижтимоий тараққиёт, шахс, шахс камолоти, Шарқ алломалари, Ғарб файласуфлари, маданиятлик, маънавий ривож.

Ключевые слова: культура, социальное развитие, Личность, созревание личности, восточные алломы, западные философы, культура, духовное развитие.

Keywords: culture, social development, Personality, Personality maturation, eastern allomas, Western philosophers, culture, spiritual development.

Бугунги тезкор жараёнда яъни Янгиланаётган Ўзбекистонда Учинчи Ренессанс пойдеворини яратиш жабҳасида маданият тарихини таҳлил этиш, унинг ривожланиш босқичларини қайтадан кўриб чиқиб баҳолашда авваломбор уни маданиятшунослик кўламида ўрганиш ғоятда муҳим. Маданиятни ўта нозик ва турфа эканлигини ҳисобга олиб идрок этиш, ҳолисона ўрганиш тадқиқотчидан катта маъсулият талаб этади. Шарқ ва Ғарб муаллифларнинг ҳозиргача тарихшунослик ва маданиятшунослик нуктаи назаридан тадқиқ этилмаган асарларини ўрганиш, маданиятшунослик фанида жамиятнинг маънавий ривожига муҳим аҳамият касб этган маданият муаммоларининг ёритилиши масалаларига илмий асосланган баҳо бериш ғоятда муҳим. Бунда ҳар бир “асарнинг мазмунига танқидий ёндашиш, унга баҳо беришда бир тарафламаликка

йўл қўймаслик”, энг аввало муаллифларнинг қандай сиёсий шароитда яшаганликларини инобатга олиш муҳимдир.

Масаланинг яна бир жиҳати борки, ҳар бир даврда қайд этилган фикрлар ва уларда “маданият” тушунчасини аниқлашдаги қийинчиликлар, унинг мураккаб қарама қарши ва кўп қиррали моҳиятини тўғри тушунтириб бера олганлигини ҳам ҳисобга олмоқ керак. Бу борада XVIII асрнинг машҳур немис файласуфи И.Г.Гердер ўзининг инсоният фалсафасига доир ғоялар” номли фундаментал асарини ёзишга киришаётганда “Маданият иборасидан кўра ноаниқроқ сўз бўлмаса керак”, -деб айтган эди.{ 1 }

Ҳақиқатдан ҳам,”маданият “ тушунчаси ҳақида аниқ ва ягона тўхтамли изоҳ яратилмаган. Зеро “маданият” сўзининг моҳияти шу қадар кенги, уни бир сўз билан таърифлашнинг имкони йўқ. Марказий Осиёда яшаб ижод этган буюк мутафаккирларнинг илмий меросида ҳам “маданият” тушунчаси, унинг моҳиятини очишга интилиш кучли бўлган. Шунингдек , инсонларнинг маданийлик даражасини белгилашда бевосита ва билвосита ижтимоий ҳаёт, улар яшаётган жамиятнинг ички ва ташқи ҳолати, сиёсий жараёнлар билан боғлиқликда талқин этиш устуворлик қилади. Ўрта аср Шарқ маданиятининг буюк намоёниси Абу Наср Форобийнинг фикрича, ҳар бир инсон ўз табиатига кўра, “олий даражадаги етукликка эришиш учун интилади”, бундай етукликка фақат шаҳар жамоаси орқалигина эришилади. Форобий қарашлари Афлотун, Арасту назариялари остида шаклланган бўлиб, у алломанинг эзгулик ва яхшилик категориялари хусусидаги фалсафий қарашларида яққол намоён бўлади ва бу тасаввурларни умумий ҳолда “фозиллик” иборасида қўллади. Мутафаккир ўз қарашларида “фозиллик ибораси остида “маданийлик” мазмунини беради. Ҳаёт, жамият мавжудлигининг маънавий асосларини аллома “тенглик”, “биродарлик”, “озодлик”, “ҳақиқат”, “гўзаллик”, “инсонийлик” каби тушунчалар орқали таърифлашга интилади ва улар инсонлар ҳаётининг асосий мақсадларидан бўлиши керак деган ғояга урғу беради. Форобийнинг юқоридаги фикрлари асосида ундан кейинги мутафаккирлар Абу Райҳон Беруний, Абу Али ибн Сино, Ибн Рушд, Абдураҳмон Жомий, Алишер Навоий ва бошқа қатор мутафаккирлар шаҳар турмуш тарзини жамоанинг етуклик шакли сифатида талқин қилганлар.

Маданият – жамият, инсон ижодий куч ва қобилиятларига тарихий тараққиётининг муайян даражаси. Кишилар ҳаёти ва фаолиятининг турли кўринишларида, шунингдек, улар яратадиган моддий ва маънавий бойликларда ифодаланади. Маданият тушунчаси муайян тарихий давр (антик маданият), конкрет жамият, элат ва миллат (ўзбек маданияти) шунингдек, инсон фаолияти ёки турмушининг ўзига хос соҳалари (масалан, турмуш маданияти)ни изоҳлаш учун қўлланилади. Тор маънода маданият атамаси кишиларнинг фақат маънавий ҳаёти соҳасига нисбатан ишлатилади. “Маданият” арабча мадина (шаҳар) сўзидан келиб чиққан. Араблар кишилар ҳаётини икки турга: бирини бадавий ёки саҳроий турмуш, иккинчисини маданий турмуш деб атаганлар. Бадавийлик - кўчманчи

ҳолда дашту саҳроларда яшовчи халқларга, маданийлик - шаҳарда ўтроқ ҳолда яшаб, ўзига хос турмуш тарзига эга бўлган халқларга нисбатан ишлатилган (2)

Ижтимоий тараққиётда маданиятнинг муҳим аҳамият касб этишини буюк заминдошимиз ал-Форобий “Фозил одамлар шаҳри”, “Китоб ли маданият ал-фозила ва ал-маданат ал-мубаддала ва ал-маданат аззола” (Фозил, жоҳил, фосиқ, ўзгартирилган ва адашганлар шаҳари ҳақида китоб”), “Китоб мабоди ороу ал-маданат ал-фозила” (Фозил шаҳар аҳли қарашларининг асослари ҳақида китоб”), “Китоб ас-сиёсат ал-мадания ва юърафу бимабодий ал-мавжудот” (“Шаҳарлар устидан сиёсат юргизиш китоби, у мавжудотнинг бошланиши деб танилган”), “Калом фи ал-миллат ал фикҳ ал-маданий” (“Халқ ва шаҳарларни бошқариш ҳукуқи ҳақида сўз”), “Китоб фи ал-ижтимоот ал- мадания” (“Шаҳар йиғинлари ҳақида китоб”) каби асарларида очиб беради. Китобларининг номларидан ҳам кўриниб турибдики, мутафаккир “маданият”, “ал-мадания”, “ал-маданат”, “ал-маданий” ибораларини шаҳар ижтимоий ҳаёти ва шаҳар аҳолисининг фазилатлари билан боғлайди, маданиятда “қувватлар” тараққиётини кўради⁴⁶Шунинг учун Форобий ёзади: ”Маданий жамият ва маданий шаҳар (ёки мамлакат) шундай бўладики, шу мамлакатнинг аҳолисидан бўлган ҳар бир одам касб-хунарда озод, ҳамма баб-баробар бўлади, кишилар ўртасида фарқ бўлмайди, ҳар ким ўз истаган ёки танлаган касб-хунар билан шуғулланади. Одамлар чин маънода озод бўладилар. Одамларнинг тинчлик ва эркинликларига ҳалақит берувчи султон (яъни подшоҳ) бўлмайди. Улар ўртасида турли яхши одатлар, завқ лаззатлар пайдо бўлади”⁴⁷. Демак, маданият инсоннинг, халқнинг ўз дилига яқин нарсалар билан шуғулланиб, озод яшаши шартидир.

Шу билан бирга, Форобий ўша асарида маданий билим тўғрисида ҳам фикр юритади, унингча, маданий билим шундай нарсаларни ўргатувчи билимки, унинг ёрдамида шаҳар халқлари ва шаҳарли бўлмаган халқларни ўз ичига олган... инсонларга хос бўлган барча ҳислатлар бирлаштирилади. Форобий маданий илм тушунчаси орқали шаҳар, яъни ижтимоий ҳаёт, жамиятни ўрганишни ифодалайди.

Алишер Навоий эса етук ахлоқлик, маърифатпарварлилик, адолатпарварликни маданиятлилик тарзида тушунади.

Маданият сўзининг этимологиясини англашга Алишер Навоийнинг қуйидаги мисраси ёрдам беради. Шоирнинг “Хамсатул муттаҳаййирин” асарида Муҳаммад алайҳиссаломнинг Мадина шаҳрида яшаганлигига ишора қилиб,

Юз наът анга ким хулқи карим ўлди фани,

Яъниким карам кони расули маданий

Алишер Навоий етук ахлоқлик, маърифатпарварликни маданиятлилик тарзида тушунади. Яъни , етук ахлоқ, маърифатли ва адолатли жамият, жамоа

⁴⁶ Қаранг: Форобий Абу Наср. Фозил одамлар шаҳри. – Тошкент: А.Қодирий номидаги Халқ мероси нашр,1993. - Б.149-172

⁴⁷ Қаранг: Форобий Абу Наср. Фозил одамлар шаҳри. – Тошкент: А.Қодирий номидаги Халқ мероси нашр,1993. - Б.190.

масаласини қайд этиш билан бирга, маънавий юксакликка эришишнинг асосий мезони деб инсонпарварликни тушунган.

XIX аср охири ва XX аср бошларида дунё ижтимоий тафаккурида турли маданиятларнинг келиб чиқиш сабабларини тушуниш ҳамда ўрганишга қизиқиш янада ортди. XX аср бошларига келиб Туркистон жаидлари маданият ва маърифатни ижтимоий тараққиётнинг бош омили деб билдилар ва ҳукмрон сиёсий мафкура доирасида маданий қолоқликдан қутулишнинг ягона йўли маданий йўналиш орқали тараққий этиш мумкинлигини тушунган зиёлийлар, энг аввало, маданий ва маиший ҳаётдаги қолоқликни тугатиш, миллий онгни ислоҳ этишда тил, тарих, матбуот, анъанавий маданиятни дунё маданияти тизимида қайта кўриб чиқиш заруриятини олиб чиқдилар. Уларнинг аксарияти ўз асарларида Туркистон халқи маданиятини ривожлантириш, маърифатга чақириш, Ватан тақдири ва истикболи учун қайғуриш каби муаммоларни кўтариб чиққан эдилар. Жумладан: Ибратнинг маданият ва тарихий тараққиёт талабларини ўзида акс эттирган “Тарихи маданият” номли қўлёзма асари XX асрнинг 20 – 30 йилларига оид қимматли маънавий меърос сифатида муҳим аҳамиятга эга бўлиб, ушбу давр маданий тараққиёт тарихида энг машаққатли ва зиддиятли давр ҳисобланади. Ибрат ҳам бошқа ўзбек жаидлари каби ўзининг “Тарихи маданият” асарида мустақил давлатнинг моддий ва маънавий замини ҳақида ўз фикр ва мулоҳазаларини билдирган. Бунда унинг узоқ вақт хорижий мамлакатларда бўлгани ва бу юрт илм-фани, техникаси, ижтимоий ҳаёти, тили ва дини билан яқиндан таниш бўлгани жуда катта фойда берган.

Ибрат ўзининг “Тарихи маданият” асарини ёзиш давомида халқнинг маданий тараққиёт ва таноззул ҳақидаги фикрларини кенгайтириш, тараққиёт моҳиятини тушунтириб беришни ҳамда миллатга ўз фикр мулоҳазалари орқали ёрдам беришни ўз олдига мақсад қилганлигини қуйидагича баён қилади: “Бу “Тарихи маданият” асарини ёзмоқдан мақсад халқни маданиятга ошно қилиш. ани зидди бўлган ваҳшиятни, беилм, беҳунарлик, тараққий ва таноззулни билдириш ва аларни бу тўғрида фикрларини кенгайтириш, хусус мактабларда ақлий ва фикрий яхши талабаларни бу йўллардан маълумот олишлари, муассаса кишиларига ҳам фойдалук бўлуши ва ўқуғонлар маданиятни асоси илан билиш ва миллатга қалам ва фикр илан фойда еткузиш”(4)

Ибрат ўз халқининг қийинчиликларини беилмлиликдан деб билади. Адиб халқини жаҳон илм ва фан техникасини ўрганишга чақиради. Мамлакатнинг хориж мамлакатларидан орқада қолишининг сабаби сифатида ҳам илмсизлик ва жаҳолатни кўрсатади. Бу ҳақда у “Бинобарин, қийинликда бўлган асли иллат илм ва ҳунарсизлик”, эканлиги ҳақида, “илм ва ҳунар бўлса мактаб ва мадрасалар барпо бўлур,(5) каби фикрларни билдиради.

Хулоса ўрнида айтиш мумкинки, бугунги тезкор жараёнда, маданиятлар аро тўқнашувлар кучайиб, инсонлар ўртасида меҳр, оқибат, эзгулик каби тушунчалар йўқолиб бораётган бир пайтда, тарихга мурожаат орқали миллий

маданиятни қайта тиклаш, янада ривожлантириш, ўз давримизга мослаштириш ва ечимини кутаётган муаммоларни хал қилиш борасида тарих қўйган хатоларга йўл қўймаслик, аниқроқ айтадиган бўлсак миллий маданиятни миллий колорит хусусиятини сақлаб қолишда ўтмишни ўрганиб, ҳозиримизни янгича қуриш ва келажакка умид билан боқиш керак.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР.

1. Гердер И.Г. Идеи к философии челевечества. М. 1977. С. 72.
2. Форобий Абу Наср. Фозил одамлар шахри.Т. 1993.190 б.
3. Форобий Абу Наср. Фозил одамлар шахри. Т. 1993. 190 .
4. Исҳоқхон Иброт. “Тарихи маданият” Шарқшунослик институти қўлғезмалар фонди. №11618 105 бет.

МИЛЛИЙ БАЙРАМЛАРИМИЗ РЕЖИССЁРИНИНГ КАСБИЙ ХУСУСИЯТЛАРИ

Нилуфар Аҳмедова ЎзДСМИ “Эстрада ва оммавий томошалар санъати” кафедраси доцент в.б.

Эстрада ва оммавий томошалар режиссёри бевосита омма иштирокида ўтказиладиган байрам тадбирларни ташкиллаштиради. Бунда режиссёрдан омма билан ишлашда ўзига ҳос сифатлар талаб этилади. Авваламбор оммавий байрамлар тарихига назар ташласак. Ижтимоий-иқтисодий тараққиёт давомида келиб чиқиши, мазмуни, ижтимоий ҳаётда қарор топишига кўра анъанавий, диний, миллий ва бошқа байрамлар вужудга келди. Авлоддан-авлодга мерос тариқасида ўтиб келадиган байрамлар анъанавий байрамлар дейилади. Масалан: Наврўз байрами. Анъанавий байрамлар бирор халқ ёки миллатнинг айни вақтдаги ижтимоий турмуши, ҳаёт кечириш тарзи билан бевосита боғлиқ бўлмайди. Диний байрамларда ҳар бир монетистик диннинг ақидаларида белгилаб қўйилган маросимлар нишонланади”⁴⁸.

XX асрда байрамлар билан кўпгина олимлар шуғулланишган. Байрамлар моҳиятини тўғри англаш, тарихи ва ҳозирги кундаги ҳаётини тушунишда айниқса М.М.Бахтин тадқиқотлари муҳим. “Байрам ҳамма вақт дунёни теран идрок этиш мазмунига эга бўлиб келган. Ижтимоий меҳнат жараёнини ташкил этиш ва мукаммаллаштиришдаги “машқлар”, “меҳнат ўйинлари”, меҳнатдаги дам олиш ёки нафасни ростлаш ҳеч қачон ўз ҳолича байрам бўла олмайди. Уларнинг байрам бўлиши учун борлиқнинг бошқа соҳаси, маънавий-мафкуравий соҳасидан нимадир қўшилиши шарт. Улар моддий дунё ва зарур шарт-

⁴⁸ Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси. 1 том. Т.Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси. Давлат илмий нашриёти, 2000. 584 бет.

шароитларидан эмас, инсон ҳаётининг буюк мақсадлари дунёсидан, яъни идеаллар дунёсидан даъват ва қувват олади”⁴⁹.

Тарбия тизимида байрам ўзига хос муҳим ва йирик тадбир саналади. Халқнинг энг яхши анъаналари, одатлари, ахлоқий қоидаларини ўзида мужассамлаштириши, сақлаши ва ривожлантириши билан ёшлар тарбиясида ҳам байрамнинг аҳамияти катта.

«Байрам» - туркча сўздан олинган бўлиб, тўй, маросим, хурсандчилик деган маъноларни билдиради. Байрам сўзининг турли талқинлари бор. Фалсафий энциклопедияда берилган «Байрам» - инсонлар хурсандчилигининг йиғиндиси», - деган талқин энг тўғриси деб ҳисобланади. Байрам ижтимоий маҳаллий ҳаётнинг энг муҳим қисмларидан бўлиб, шодиёна, хурсандчиликни вужудга келтирадиган воқеаларни нишонлайди.

Байрамнинг пайдо бўлиши, унинг ривожланиш босқичларини **“Эртология”** фани ўрганади. **«Эртология»** - грекча сўздан олинган бўлиб – байрам ҳақидаги фандир. Мазкур фаннинг юзага келишида ва уни илмий-назарий жиҳатдан ўрганишда И.Снегирёв, И.Сахаров, Ф.Буслаев, А.Афанасьев, Е.Аничков К.А.Марджанов, Д.М.Генкин, И.М.Туманов каби мутахассисларнинг хизматлари катта бўлган. Шунингдек Маҳмуд Қошғарий, Абу Райҳон Беруний, Фирдавсий, Фаробий, Ибн Сино, Алишер Навоий, Бобур, Оғаҳий, Бехбудий, Фитрат каби Шарқнинг мутафаккир олиму-фузалолари ҳам байрамларнинг ижтимоий ҳаётдаги ўрни ва роли ҳақида турли нуқтаи назар билан ёндошиб ўз фикр ва мулоҳазаларини баён этганлар.

Шундай экан истаимизми, йўқми байрамлар бевосита халқ билан, омма билан ўтказилади. Оммавий байрам ва томошалар режиссёрларининг асосий сифатларидан бири омма билан мулоқот қила олиш хусусиятидир. Оммавий байрамлар режиссёри ташкиллаштириш жараёнида ҳеч бир иштирокчини эътибордан четда қолдирмасдан ҳар бирига тўғри вазифа бера олиши лозим. Чунки сахнада ҳаракатланаётган иштирокчиларнинг ҳар бир хатти-ҳаракати томошабинга яққол кўриниб туради. Шу нуқтаи назардан қаралганда, оммавий театрлаштирилган байрам ва томошаларда жонли сўз санъатидан фойдаланиш услубини қўллаш жараёнига нутқнинг аҳамияти, унинг усуллари бўйича ҳали тугал бир илмий иш амалга оширилмаган. Шунинг учун соҳа мутахассисларининг фикрларига суянган ҳолда олиб борилган изланишлар оммавий байрамлар режиссёрининг нутқ маданиятини ривожлантириш асосий омиллардан ҳисобланади. Шу боисдан режиссёр ассистентлари ёрдамида фон гуруҳлари, бадиий фон ва блоклардаги чиқишларни қамраб олган ҳолда ҳар бир иштирокчи билан алоҳида ишлаб чиқиши лозим. Бунда режиссёрдан нотиклик санъати ҳам талаб этилади. Ўз фикрини ва ғояларини оммага тушунтира олиш, уларга тўғри вазифа бериш ва натижага эришиш учун алоҳида қобилият зарур. Масалан, катта майдонда ўтказиладиган байрам томошаларда фон гуруҳи

⁴⁹ Бахтин М.М. Литературно-критические статьи. М., 1986, с.299.

иштирокчилари ўртача беш юз кишидан иборат бўлса, бадиий фон иштирокчилари эса беш юздан икки минг кишигача бўлади. Бундан ташқари ҳар бир блокда камида эллик нафардан иштирокчиларнинг чиқиши кузатилади. Шундай экан оммавий байрамлар режиссёри минглаб инсонлар билан мулоқот қила олиши лозим. Сўзни хиссий тўлиқ ифодасини топиш, фикрни уйғотиш, муомалага ўргатиш, ижодкорнинг ижодий табиатини очиш, техникани шакллантириш ва уни материалга бўйсундириш ва топилмаларни шакллантиришдек вазифага режиссёр бадиий сўз устида ишлаганда эришилади.

Сўз хатти-ҳаракати элементларидан оммавий байрамлар ва томошаларда фойдаланишнинг ўзига хос жараёнлари мавжуд.

Санъат ва маданият ўқув юртларида оммавий томошалар режиссёрларини тарбиялашда талабаларнинг нотиклик санъати, омма билан мулоқот қила олиш қобилияти, сахна нутқи бўйича билим ва кўникмалари ҳамда сахна ва муомала маданиятини ривожлантириш бўйича мукамал иш олиб борилиши лозим. Мутахассислик фанлари билан биргаликда олиб борилганда ушбу сифатлар тўлиқ ривожланади. Шундай экан, эстрада ва оммавий томошалар режиссёрларини тарбиялашда сахна нутқи ва нотиклик санъати предметларини мутахассислик фанлари қаторида тўлақонли ўтилиши ва мустқамлаб борилиши мақсадга мувофиқ.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Носирова А.М. Жонли сўз санъати асослари. Т.: “Муסיқа”. 2009.
2. Аҳмедов Ф.Э. Оммавий байрамлар режиссураси асослари. Т.: Алоқачи. 2008.

АБДУРАУФ ФИТРАТ ИЖОДИДА МАҚОМ САНЪАТИ

ХУДОЕВ Ғани Муҳаммадович,

Ўзбекистон давлат санъат ва маданият институти

Муסיкий-назарий фанлар кафедраси мудири,

санъатшунослик фанлари бўйича фалсафа доктори, профессор в.б.

***Аннотация.** Мазкур мақолада Абдурауф Фитратнинг миллий мумтоз муסיқа санъатига бағишланган “Ўзбек классик муסיқаси ва унинг тарихи” номли рисоласи ўз даврининг ноёб дурдонаси ўлароқ эътироф этилиб, мақомлар хусусида баён этилган илмий қараишлари замонавий муסיқашунослик кесимида илмий-амалий мувоҳаса қилинади.*

***Калим сўзлар:** Шаишақом, ашула, чолғу, муסיқа, санъат, мақом, ҳофиз, созанда.*

***Annotation.** The article discusses the treatise "Uzbek classical music and its history" by Abdurauf Fitrat, dedicated to the art of national classical music, recognized as a unique masterpiece of its time. His scientific views on macoms are scientifically challenged in the context of modern musicology.*

Keywords: *Shashmakom, ashula, instrument, music, art, makom, singer, performer.*

Аннотация. В статье рассматривается трактат "Узбекская классическая музыка и ее история" Абдурауфа Фитрата, посвященный искусству национальной классической музыки, признанный как уникальный шедевр своего времени. Его научные взгляды о макомах научно оспариваются в контексте современного музыковедения.

Ключевые слова: *Шашмаком, ашула, инструмент, музыка, искусство, маком, певец, исполнитель.*

Бизнинг мумтоз мақомларимизни бугунлик кунгача номоддий-маданий мерос сифатида етиб келишида ўзининг беминнат хизматларини аямаган, фидойи, миллатпарвар, маърифатпарвар олим ва санъаткорлар борки, уларнинг биз санъат аҳлига қолдирган бой мероси, бу миллат ўтмишининг ўқ илдизлари узоқ даврларга бориб тақалишидан дарак беради. Шу юртда туғилиб-улғайиб, бошқа юртлар илму маърифати ва тараққиётини ўрганиб, ўз юрти ривожига ва халқининг истиқлоли учун бор билими ва ҳатто ўз жонини берган миллат қаҳрамонлари борки, улар ҳамиша эътибор ва эътирофдадир.

Шундай улуғ истеъдод эгаларидан бўлмиш Фитрат Домланинг мақом санъати йўлида олиб борган заргарона хизматларини кичик бир илмий изланиш асносида қаламга олдик. Буюк маърифатпарвар, драматург, комусий олим, мумтоз адабиётимиз намоёндаларидан бўлган Абдурауф Фитрат нафақат бадий адабиётда, балки, санъат ва маданият соҳаси, жумладан, мусиқа соҳасидаги мумтоз мақом санъатига бўлган ўз қарашлари билан санъат ва маданият илми намоёндалари назарида юксак эътиборга лойиқ. Инчунин, унинг мақом илмидаги илғор қарашлари нафақат, ўз даврининг илм аҳлини лол қолдирди, балки ҳозирги кунда ҳам санъатшунос ва мақомшунос олимларимиз томонидан юксак эътироф этилиб, унинг мусиқа санъати, жумладан, номоддий-маданий мерос намуналаридан бўлмиш – мақомлар ҳақидаги илмий қарашларидан иқтибослар келтирилади.

Фитратнинг ўз даврида (1927) ўзбек мумтоз мусиқасида улкан ишларидан бири бўлган мақом санъатига ўзининг “Ўзбек классик мусиқаси ва унинг тарихи”⁵⁰ номли илмий рисоласи билан катта бурилиш ясаб берди, десак, ҳеч муболаға эмас.

Собиқ шўро тузуми даврида айрим мустабид кучлар томонидан “Мақомлар – сарой феодал тузуми сарқити” сифатида мунтазам равишда салбий муносабат кўрсатилиб турган бир вақтда, Фитрат “Бухоро Шашмақоми”ни нафақат ҳимоя қила олди, балки ўзбек ва тожик халқларининг беназир санъат дурдонаси, номоддий-маданий бойлигимиз эканлигини ўз даврининг илми афкор аҳлига исботлаб берди.

⁵⁰ Фитрат А. Ўзбек классик мусиқаси ва унинг тарихи (араб алифбосида). – Самарқанд, 1927.

XVIII асрнинг иккинчи ярми Бухоро саройида шаклланиб “Бухоро Шашмақоми” сифатида “Устоз шогирд” анъанаси билан оғзаки анъанада етиб келган мумтоз оҳанглар, эндиликда келажак авлодга етиб бориши учун замонавий беш чизикли нота йўлларига ўгирилишни талаб қиларди.

XX асрнинг бошларида Абдурауф Фитратнинг ташаббуси ва ўз даврининг маданият ва санъат фидойиларидан бўлмиш Файзулла Хўжаевларнинг бевосита ҳомийлиги остида мақомларимиз, жумладан, Бухоро Шашмақоми Европа нота чизигига асосланган замонавий нота йўлларига илк бора кўчирилди. Бунда рус фольклоршунос ва мусиқашунос олими Виктор Успенскийнинг тажрибаларидан самарали фойдаланилди. Бунда В.Успенский ўз даврининг (1923) етук мақомдон ҳофиз ва созандаларидан бўлмиш Ота Жалол Носиров, Ота Ғиёс Абдуғаниев, Усто Шоди Азизов каби мақомхон устозлар ижроларига таяниб Бухоро Шашмақомининг чолғу куйлари ва ашула шўъбаларини қаламга олди ва “Шашмақом” номли нота нашрида чоп этилишига хизмат қилди⁵¹. Бу ҳаракатлар биргина Шашмақомни эмас, балки, Туркистон ҳудудидаги барча мумтоз куй ва ашулаларни нотага олинишига сабаб бўлди. Жумладан, олим В.А.Успенский Шораҳим Шоумаров, Мулла Тўйчи Тошмухамедов (Тўйчи ҳофиз) сингари устоз мақомдон санъаткорлар ижроларидан Фарғона-Тошкент мақом айтим йўлларидаги мумтоз оҳангларимизни ҳам беш чизикли замонавий нота йўлларига туширди⁵², бу мумтоз асарлар эса ўзининг “Ўзбек вокал мусиқаси” ва “Мақомлар”⁵³ номли нота нашрларида ўз аксини топди. Юқорида таъкидлаганимиз, Фитратнинг “Ўзбек классик мусиқаси ва унинг тарихи” номли китоби ўз даврида мумтоз мақомларимиз ҳақидаги бошланғич ва айни вақтда зарурий манба сифатида хизмат қилган.

Китобда Бухоро саройида жорий бўлган Шашмақом ва бу мумтоз санъат билан боғлиқ айрим тарихий лавҳалар ва назарий мушоҳадалар баён этилади. Муаллиф ўтмиш рисоалари ҳамда В.Успенский томонидан сарой мақомдон-устозлари ижросида ёзиб олинган нота ҳужжатлари асосида мақомларнинг умумий ва ички тузилиш қонуниятлари, уларни ижро этишда расм бўлган ансамбллар ҳақида қимматли фикрларни қайд этади⁵⁴. Шунингдек, саройда урф бўлган мақом ансамблида, аллома Абдурауф Фитрат аниқлаган маълумотида кўра, иккита танбур, битта дутор, битта қўбз ёки сато, битта дойра ва иккита-учта ҳамнафас ҳофиз иштирок этганлиги таъкидланади⁵⁵.

⁵¹ Бу ҳақида қаранг: Успенский В.А. Шесть музыкальных поэм (Шашмаком). – Бухара, 1924.

⁵² Иброҳимов О. Мақом асослари. – Т.: “Турон Иқбол” нашр. 2018. 138-б.

⁵³ Бу ҳақида қаранг: Успенский В.А. Макомы (Записано от Шорахима Шоумарова). – Т.: ЎзРФА Санъатшунослик институти кутубхонасида 201-рақамли қўлёзма. 1941.

⁵⁴ Худоев Ғ.М. Бухоро мумтоз мусиқа анъаналари. Санъатшунослик фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси. – Т.: ЎзРФА Санъатшунослик институти кутубхонаси. 2018. 5-бет.

⁵⁵ Бу ҳақида қаранг: Фитрат А. Ўзбек классик мусиқаси ва унинг тарихи. – Т.: “Фан” нашриёти, 1993.

Абдурауф Фитратнинг рисоласида келтирилган Шашмақом мушкилот (чолғу) бўлими дойра усуллари қуйидаги тартибда берилган⁵⁶:

Тасниф усули – бакка, бум,бум, бак, ист, бум, ист.

Таржеъ усули – бак, бак, бум,бум, бак, ист, бум, ист.

Гардун усули – бака бакка бака бум бак ист бум.

Мухаммас усули – бакка бакка бум бака бакка бум ист бак ист бум бак бум бум бак ист бака бака бум ист бак ист бака бака бум бум бак ист бум ист.

Сақил усули – бум,ист,бака,бака, бум,ист,бака,бака, бакка,бум,ист, бака,бака,бум,ист, бак,ист,бак,ист, бум,ист,бум,ист, бак,ист,бум,ист, бак,ист,бак,ист, бакка,бакка, бака,бум,бак,ист, бум,бак,бака,бум, бак,ист,бум,ист.

Дойра усулларига эътибор қаратадиган бўлсак, айни вақтда Шашмақом ижро амалиётида қўлланиладиган дойра усуллари ўз аксини топган.

“Ўзбек классик мусиқаси ва унинг тарихи” илмий рисоласида анъанавий мусиқамизнинг ўта нозик жиҳатлари ҳақида чуқур таҳлилий ғоялар илгари сурилади. Ҳатто, ҳозирги кунда ҳам кенг муҳокамаларга асос бўладиган Шашмақом шўъбалари тартиботида кузатилган Сегоҳ мақоми иккинчи гуруҳ шўъбаларида “Савт” шўъбасининг ижод қилинганлигидир. Бухоро Шашмақомининг Сегоҳ мақоми таркиби иккинчи гуруҳ шўъбаларида мавжуд бўлмаган “Савти Жалолий”⁵⁷ шўъбасининг буюртма асосида ёздирилиши, бу мақом санъатимизни тартиботини янада тўлдирилишида ўз хизматига эга бўлган.

Абдурауф Фитратнинг мазкур илмий рисоласида Бухоро мақомлари илк бор жиддий назардан ўтказилади. Шашмақом пойдеворини Ўн икки мақомда кўрган муаллиф адвор илмининг асосчиси Сафиуддин Урмавий, Абдулқодир Мароғий каби олимларнинг илми мусиқийдаги хизматларини юқори даражада жуда тўғри баҳолайди. Шу билан бирга Шашмақомнинг умумий ва хусусий тузилиш жиҳатларини ишонарли тавсиф этади, ҳамда бу санъатни саройда ижро этиш анъаналарини жонли баёнлайди⁵⁸.

Абдурауф Фитратнинг “Ўзбек классик мусиқаси ва унинг тарихи” рисоласи келгуси авлод оимлари И.Ражабов, Ф.Кароматов, А.Назаров, О.Иброҳимов, Р.Юнусов, О.Матёкубов, О.Бековлар томонидан атрофлича ўрганилишида асос бўлиб хизмат қилган бўлса, кейинчалик Ш.Айходжаева, Р.Султанова, Ч.Эргашева, Б.Ашуров, Ғ.Худоевлар томонидан Шашмақом мавзусига бағишланган илмий тадқиқотлар учун ҳам яхши замин бўлиб келди. Айни вақтда ҳам Бухоро Шашмақомининг мушкилот (чолғу) бўлимидаги сир-синаотлар ёки наср (ашула) бўлими иккинчи гуруҳ шўъбалари хусусидаги ёш олимларимизнинг илмий тадқиқотларида илгари сурилаётганлиги ўзига хос илмий қарашлар, ҳали

⁵⁶ Фитрат А. Ўзбек классик мусиқаси ва унинг тарихи. – Т.: “Фан” нашриёти, 1993. 14-бет.

⁵⁷ Бу ҳақида қаранг: Фитрат А. Ўзбек классик мусиқаси ва унинг тарихи. – Т.: “Фан” нашриёти, 1993.

⁵⁸ Худоев Ғ.М. Бухоро мумтоз мусиқа анъаналари. Санъатшунослик фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси. – Т.: ЎзРФА Санъатшунослик институти кутубхонаси. 2018. 43-бет.

Бухоро Шашмақомининг замонавий мусикашунослик кесимида илмий ва амалий тадқиқ этилишни талаб этади.

Мақомлар мавзуси нафақат юртимизнинг санъатшунос олимлари томонидан, балки бошқа мамлакатларда ҳам, жумладан АҚШ, Германия олимлари томонидан ҳам Шашмақом мавзусига доир чуқур илмий изланишлар олиб борилишида дурдки бўлди. Шунингдек, қўшни тожикистонлик бир қатор етакчи олимлардан А.Низомов, А.Абдурашидов, Ф.Ўлмасов, Ф.Азизова ва бошқаларнинг Шашмақом масалалари мавзусига бағишланган илмий ишлари ҳам шулар жумласидандир.

Ўзбек ва тожик халқининг номоддий-маданий мероси саналмиш Шашмақом – бу бир денгизки, бунга шўнғиган саринг, дуру-гавҳар, маржону марваридларни ўзинг учун кашф қилаверасан.

Фойдаланган адабиётлар рўйхати

1. Фитрат А. Ўзбек классик мусиқаси ва унинг тарихи (араб алифбосида). – Самарқанд, 1927.
2. Фитрат А. Ўзбек классик мусиқаси ва унинг тарихи. – Т.: “Фан” нашриёти, 1993. – Б.56.
3. Успенский В.А. Шесть музыкальных поэм (Шашмақом). – Бухара, 1924.
4. Иброҳимов О. Мақом асослари. – Т.: “Турон Иқбол” нашриёти. 2018. – Б.159.
5. Ибрагимов О. Фергано-Ташкентские макомы. – Т.: изд-во “Media Land”, 2006. – Стр.175.
6. Худоев Ғ.М. Бухоро мумтоз мусиқа анъаналари. Санъатшунослик фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси. – Т.: ЎзРФА Санъатшунослик институти кутубхонаси. 2018. – Б.160.

ФОЛЬКЛОР И ИНТЕРНЕТ КУЛЬТУРА

Савочкин Максим Петрович,
старший преподаватель кафедры «Информационных технологий»
Государственный институт искусств и культуры Узбекистана
maksimjon@ya.ru

***Аннотация:** В тезисе рассмотрены некоторые теоретические аспекты оцифровки фольклорного наследия с учетом специфики его распространения в сети интернет, а также кратко проанализирована специфика появившегося относительно недавно интернет-фольклора и перспективы его изучения в дальнейшем.*

***Annotatsiya:** Tezisda folklor merosini raqamlashtirishning ayrim nazariy jihatlarini, uning internet tarmog'ida tarqalish xususiyatlarini hisobga olgan holda ko'rib chiqiladi, shuningdek, nisbatan yaqinda paydo bo'lgan internet folklorining o'ziga xos xususiyatlari va kelajakda uni o'rganish istiqbollari qisqacha tahlil qilinadi.*

Abstract: *The thesis contains some theoretical aspects of the digitization of folklore heritage, taking into account the specifics of its distribution on the Internet, and also briefly analyzes the specifics of Internet folklore that has appeared relatively recently and the prospects for its study in the future.*

Ключевые слова: *фольклор, интернет, социальные сети, оцифровка, фольклорный ресурс, информант, интернет-фольклор*

Kalıt so'zlar: *folklor, Internet, ijtimoiy tarmoqlar, raqamlashtirish, folklor resursi, informator, Internet folklore*

Keywords: *folklore, Internet, social networks, digitization, folklore resource, informant, Internet folklore*

Появление и развитие глобальной сети – интернет оказало значительное влияние на разнообразие форм и возможностей общения между людьми, решение проблем, связанных с различными информационными аспектами, такими как доступ к информации, ее хранение и обработка. Открывший новые возможности для коммуникации, интернет сегодня превратился в своеобразную динамичную среду, в которой находят отражение актуальные политические, экономические, социальные, культурные и другие аспекты жизни общества. Именно во многом благодаря этому в виртуальной сфере уже появилась своя собственная интернет культура. Столь быстрое развитие интернета, различных средств и механизмов для виртуального общения привели к увеличению зависимости людей от него, созданию благодатной почвы для появления новых информационных угроз и опасностей. Исходя из этого в современных условиях существования цифровых технологий, работы в глобальной информационной сети одними из важнейших задач интернет культуры становятся изучение нематериальной культуры, фольклора и защита национально-духовных ценностей. Изучение появившихся в социальных сетях своеобразных фольклорных процессов, фактов, являющихся элементами цифровой народной культуры и фольклорного творчества нового поколения, становится одной из актуальных проблем, стоящих перед интернет-фольклором.

Таким образом, вопрос фольклора и интернет культуры можно рассматривать в следующих ключевых аспектах:

- осуществление с помощью средств компьютерных технологий оцифровки национальных фольклорных ресурсов, собранных из различных источников, формирование электронной среды оцифрованных ресурсов, обеспечение их полноты и доступности, а также формирование параметров каждого фольклорного ресурса для его дальнейшей идентификации, систематизации и хранения;

- анализ существующих в интернете процессов, трендов и тенденций фольклорного творчества, временных фольклорных традиций, фольклорных форм нового поколения – активных пользователей сети интернет.

В различных странах мира существует практика оцифровки и дальнейшей классификации объектов фольклорного творчества по различным параметрам в рамках единой базы или банка фольклорных ресурсов. Так, еще во времена отсутствия современных технологических возможностей уже велись работы по каталогизации, коллекционированию и архивации фольклорных текстов по мотивам или сюжетам. Венгерский фольклорист Э. Ильефальви, анализируя существующие цифровые базы данных, организованные из фольклорных текстов (WossiDiA, Sagra grunnur, ETKSpace, Danish Folklore Nexus, Nederlandse VolksverhalenBank, The Schools' Collection), пишет, что при этом систематизация велась в двух основных направлениях. Первое направление - это систематизация по фольклорным жанрам, второе - по собирателю (или сети собирателей) (1, 218).

При изучении опыта ряда зарубежных стран становится ясно, что уже были проведены значительные работы в сфере оцифровки фольклорных источников с применением информационных технологий, их классификации по различным.

Ожидается, что оцифровка фольклорного достояния, ставшая возможной в результате развития информационно-коммуникационных технологий, будет способствовать расширению и углублению как самой фольклористики, так и изменениям в других сферах. В настоящее время были проделаны определенные работы по созданию фольклорных баз данных и проведению в них многопараметрических анализов.

Периодически, в различных источниках - учебниках, учебных пособиях, монографиях и др. публикуются различные фольклорные ресурсы, собранные в результате исследований, проводимых в рамках фольклористики, этнографии, антропологии, этнопсихологии и др. наук. Однако, зачастую, эти ресурсы неструктурированы и сталкиваются с распространенными проблемами, характерными для компьютерной обработки данных на естественном языке. Поэтому опираясь на международный опыт и рекомендации, каждая фольклорная единица, должна быть паспортизирована на основании определенных метаданных, обладая при этом такими характерными признаками, как региональные (страна, район), национально-этнические, религиозные, жанровые и др. Только с учетом этого, должны создаваться, переводиться и размещаться для публичного распространения в глобальной сети для публичного использования оцифрованные фольклорные ресурсы. Только так можно сформировать сеть мультикультуральных цифровых фольклорных ресурсов, которая будет отражать реальную фольклорную среду в виртуальной среде (3, 75).

Одними из первых системной оцифровкой фольклорных ресурсов занялись в 2010-2012 гг. специалисты Эстонского фольклорного архива (*Eesti Rahvaluule Arhiiv*, <http://www.folklore.ee/era/ava.htm>). Информация на сайте архива представлена двумя способами:

- списочные данные о местах записи, собирателях и информантах, о фото- и видеоматериалах,
- записи фольклора, сгруппированные по жанровым коллекциям (часто представленные на сторонних сайтах).

На данный момент работа в архиве направлена на то, чтобы скоординировать между собой имеющиеся разнообразные базы данных (1, 221).

Европейские базы данных, основанные на материалах фольклорных архивов, чаще всего строятся на жанровом интернациональном принципе. Вместе с тем встречаются и другие подходы. Фольклорный архив Университета Орегона (<https://folklore.uoregon.edu/>) позволяет группировать материал по фольклорным формам, темам, жанрам, а также по другим данным информантов, таким как возраст, пол, этническая и религиозная принадлежности.

Архив Университета Южной Каролины *USC Digital Folklore Archives* (<http://folklore.usc.edu>) на своем сайте не дает общего теоретического описания коллекции. Поиск может осуществляться по категориям ресурсов - загадки, обычаи, верования, игры и т. д. или же тэгам. Каждый ресурс, кроме того, снабжается небольшим биографическим контекстом информанта и весьма обширным облаком тэгов, характеризующих как жанровую, так и тематическую сторону ресурса.

Наиболее удачный пример презентации фольклорного архива в Интернете, представляет видеоархив украинских народных песен *Polyphonyproject* (<http://www.polyphonyproject.com/en>). Пользователь может искать материал по месту (есть карта фиксации) или по жанру (7, 1872). В упрощенном указателе тексты сгруппированы по тематическому принципу: любовь, тяжелая работа, путешествие, смерть и др. Архив удобно использовать в качестве иллюстративного материала и в исследовательских целях. После каждого видео даются текст песни, имена исполнителей и годы их рождения; справочная информация о жанре, времени и ситуации традиционного исполнения данного текста; имена фольклористов и дата записи.

Второй принцип оцифровки фольклорных ресурсов, применяемый в Европе, - создание базы данных, основанной на одной коллекции или на наследии собирателей. В таком случае исследователи получают возможность ознакомиться с архивом и творческим наследием ученых.

В соответствии с требованиями законодательства по защите персональных данных возникает вопрос о корректности публикации в открытом доступе данных информантов. Заполненное информантом специальной формы-согласия на обработку персональных данных решает этот вопрос для обработки современных ресурсов, однако этот вопрос остается актуальным для ресурсов, собранных определенное время назад.

Кроме того, при формировании баз данных оцифрованных ресурсов возникают вопросы практического характера, такие как организация публикации

на сайтах, принципы, используемые при систематизации ресурсов, дизайн сайта, форма и формат внесения материалов, а также концепция хранения материалов.

Для того чтобы сделать ресурсы более дружелюбными для пользователей создатели некоторые разработчики используют нестандартные подходы. Например, Виртуальный музей фольклора Юринского района (Россия) (<http://vmuseum2.marsu.ru/>) создан по принципу экскурсии с игровыми элементами. А проект New York Folklore (<https://nyfolklore.org>) видит своей миссией поддержку традиционной культуры и ее популяризацию: на этом сайте представлены статьи и книги по фольклору, интернет-магазин и объявления о разнообразных мероприятиях, связанных с традиционной культурой, а также архив аудиозаписей, доступный членам сообщества.

Распространение в Интернете фольклорных ресурсов поднимает вопрос включения в архивные коллекции и жанров современного интернет-фольклора: это могут быть посты в социальных сетях, сообщения в мессенджеры, и др.

Интернет-фольклор, или мультимедийное народное творчество в интернете, возник и получил распространение в последнее десятилетие XX в., с вхождением Интернета в жизнь общества. Интернет-фольклор теоретически рассматривается как перемещение креативной массовой коммуникации, выступающей основой фольклора, на сетевые платформы, что способствует появлению новых жанров фольклора и изменению сложившейся жанровой системы.

Как и для традиционного фольклора, интернет-фольклору присущи коллективное авторство, анонимность, связь с традицией, синкретизм, традиционная преемственность. Вместе с тем можно выделить особенности, присущие интернет-фольклору:

- интертекстуальность - сетевой фольклор характеризуется высокой степенью интертекстуальности в силу технических возможностей компьютера сохранять память о предшествующих, традиционных фольклорных произведениях в дискурсивном пространстве Интернета;

- карнавальность - сетевой фольклор воплощает творческое желание человека «войти в сферу специфического фамиллярного общения, вне всяких дистанций, иерархий и норм»;

- лингвокреативность - развертывание коммуникации в сетевом пространстве, замена реальных людей виртуальными образами, свобода лингвокреативности моделируют игровой, карнавальный характер интернет-фольклора;

- вариантность — различные варианты одного и того же произведения фольклора функционируют по всему пространству Интернета;

- анонимное / виртуальное / реальное авторство - в сетевой коммуникации в роли креативного субъекта выступают все пользователи сети Интернет. Авторство может быть реальным (в этом случае автор подписывает свое

произведение своим реальным именем) либо носить полностью анонимный характер (подпись отсутствует или имя придумано);

- игровое и анонимное творчество - развертывание коммуникации в другом пространстве, замена реальных людей виртуальными образами моделируют игровой характер коммуникативного взаимодействия в сети Интернет (6, 363).

Таким образом в процессе коммуникации в сети Интернет пользователи создают новые дискурсы и тексты, а также трансформируют жанры традиционного фольклора. Формирование потенциала компьютерного общения происходит по двум направлениям:

- игровое преобразование номинативных средств родного языка;
- активное заимствование или преобразование элементов традиционного фольклора, зачастую в юмористической форме.

Как видно из вышеизложенного, фольклорное искусство, имеющее глубокие исторические корни является очень динамичным искусством, которое необходимо не только оцифровывать для его дальнейшего сохранения и распространения, но изучать в его современных форматах, представленных в сети интернет.

Список литературы:

1. Emese Ilyefalvi. The Theoretical, Methodological and Technical Issues of Digital Folklore Databases and Computational Folkloristics // *Acta Ethnographica Hungarica*.- 2018. 63 (1).- С. 209-258
2. Georgitis N. A. Case Study in Folklore Archives Management: The Randall V. Mills Archives of Northwest Folklore at the University of Oregon // *Journal of Folklore Research*.- 2015. № 52 (1).- С. 85-98.
3. Агулиев Р., Кулиев Х. Возможности использования фольклора в информационной безопасности // *Информационное общество*.- 2020, № 5 .- С. 70-79
4. Алексеевский М.Д. Интернет в фольклоре или фольклор в Интернете? (современная фольклористика и виртуальная реальность) // *От Конгресса к Конгрессу. Навстречу второму Всероссийскому конгрессу фольклористов: Сб. материалов*.- М.: ГРЦРФ, 2010.- С. 151- 166.
5. Баева Л.В. Виртуальная сансара: трансформация модели реальности в условиях информационной культуры // *Информационное общество*.- 2012. № 2 .- С. 44-51
6. Галичкина Е.Н. Неофольклорные тексты в Интернете // материалы XIX Международной научной конференции «Россия и Запад: диалог культур». 22-23 марта 2017 г. Часть 2.- С. 363-375
7. Граматчикова Н., Хоруженко Т. Фольклорный архив на бумаге и в Интернете: проблемы цифровизации // *The Humanities in Digital Space*.- Vol. 10, 2022, № 5.- С. 1868-1883

8. Соболева Л. С. Цифровизация фольклорного архива - terra incognita современной гуманитаристики // Письменное наследство и информационные технологии: материалы V международной науч. конф. (Варна, 15-20 сентября 2014 г.).- Ижевск, 2014.- С. 81-85

ФОЛЬКЛОРИЗМ В УЗБЕКСКОЙ ЭСТРАДНОЙ ПЕСНЕ

А.А.Юлдашева

старший преподаватель
кафедры «Вокал» ГИИКУз.

Аннотация. Статья посвящена рассмотрению особенностей проявления фольклоризма в отечественной эстрадной песне. Акцентируется внимание на возросшем интересе эстрадных исполнителей к народным истокам. Рассматриваются эксперименты современных исполнителей, которые объединяют элементы традиционных музыкальных культур с новыми течениями в музыке.

Ключевые слова: фольклоризм, музыкальный фольклор, народная песня, эстрадная музыка, обработка, певческий стиль.

Abstract. The article is devoted to the consideration of the specific features of the manifestation of folklorism in Uzbek pop songs. Attention is focused on increasing the interest of pop singers in folk songs, and the experiences of modern performers who combine elements of traditional music culture with new directions in music are considered.

Key words: folklorism, musical folklore, folk songs, Estrada music, processing, singing style.

Annotatsiya. Maqola o'zbek estrada qo'shiqlarida folklorizmni namoyon bo'lishining o'ziga xos xususiyatlarini ko'rib chiqishga bag'ishlangan. Estrada ijrochilarining xalq qo'shiqlariga qiziqishini oshirishga e'tibor qaratilganligi, an'anaviy musiqa madaniyati elementlarini musiqadagi yangi yo'nalishlar bilan uyg'unlashtirilgan zamonaviy ijrochilarning tajribalari ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: folklorizm, musiqiy folklor, xalq qo'shiqlari, Estrada musiqasi, qayta ishlash, kuylash uslubi.

Многокрасочное, богатое и самобытное устное творчество узбекского народа своими корнями уходит в глубокую древность, переплетаясь с устной поэзией других народов Востока, с которыми узбекский народ был связан общими историческими судьбами в течение многих столетий. С первых дней независимости в Узбекистане уделяется внимание восстановлению национальных ценностей, традиций, богатейшему искусству фольклора. Ориентация на традицию стало ключевым моментом для понимания происходящих изменений в узбекской музыкальной культуре на рубеже веков.

Музыка считается универсальным языком человека. В связи с этим ведутся поиски в направлении её возрождения не только в жанровом составе, но и в исполнительстве, в стилистике музыкального языка.⁵⁹

Музыкальное искусство Узбекистана прошло огромный путь развития, от одноголосной народной музыки, до современных жанров. Народное пение, как следует из самого термина, существует со времён появления человека, и отличается характерными особенностями, свойственными народности. Песня – один из древнейших и богатейших жанров фольклора. Недаром народные песни включены в книгу Махмуда Кошгари “Девони лугати тюрк”. С одной стороны, это показывает, что народные песни были колоритны даже в те далёкие времена и что их исторические корни очень древние, а с другой стороны, это имеет большое значение в их классификации.⁶⁰ У каждого региона своеобразные особенности не только в языке, диалекте, но и в музыкальных интонациях. Локальные стили узбекского музыкального фольклора (Бухара-Самарканд, Хорезм, Сурхандарья-Кашкадарья, Фергана-Ташкент) складываются из характерных для каждого региона народных песен и лапаров, различных обрядовых и танцевальных мелодий, песен и дастанов. Знакомство с народной культурой является наиболее простым и в то же время мощным средством духовного развития подрастающего поколения. Приобщение ребенка с раннего возраста к культуре своего народа способствует возрождению генетической и культурной памяти детей и развитию их духовного потенциала. Большое значение в воспитании подрастающего поколения имеет народно-певческое искусство, сохраняющее и передающее через века исторический опыт народа. Взаимодействие культуры и образования, основанное на ценностях этнических культур, целостный процесс изучения и практического освоения культурного наследия, процесс становления личности на традициях культуры. В образцах узбекского фольклора получила отражение народная мудрость, так необходимая в современных условиях воспитания и образования молодежи.

Многофункциональное узбекское песенное творчество включает в себя устное народное творчество-фольклор, поп музыку, джаз, рок-музыку, блюз и разновидности массовой культуры. Так же идёт процесс взаимодействия народных и профессиональных образцов музыкального творчества. Мощный потенциал песенного фольклора повышает его возможности к современным условиям восприятия народной песни, и создаёт фундамент для развития новых форм.

Музыкальный фольклор – это специфический язык традиционной национальной культуры, связанный с этнографией и предметами материальной культуры и объединяющий их в единый комплекс. В фольклоре, с его накопленной веками мудростью, заложены моральные и эстетические ценности,

⁵⁹ Абдуллаев Р. Обряд и музыка. Т., 2006. С.3

⁶⁰ Жураев М., Эшонкулов Ж. Фольклоршуносликка кириш. «Баркамол фойз медиа». Т., 2017. С.153.

которые нужно передать подрастающему поколению. В этом смысле искусство народного творчества может и должно обладать активным воспитательным воздействием. Сегодня представляют интерес модификации песенного фольклора путём его обработки. В современной исполнительской музыкальной культуре особенное место занимает интерпретация песенного фольклора. Фольклорное искусство имеет присущие только ему стилистические особенности и непременным условием обработки мелодии или песни, является сохранение первоначального колорита, учитывая локальные и характерные особенности народной песни. Таким образом, можно полагать, что некоторые виды искусства возникли и сформировались впоследствии исполнения песен народного творчества и стали своего рода уникальным видом искусства.⁶¹

Анализируя феномен эстрадной музыки и её взаимодействие с народной песней, синтезируя с сценическим образом и танцем, открывается новый жанр стилизации народной песни, раскрывается её значение и роль для современного слушателя. Отличительной особенностью художественной структуры эстрадного пения является то, что оно включает в себя не только вокал, но и целый комплекс других выразительных средств.⁶² Таким образом, появились современные тенденции воплощения народной песни на сцене и раскрывается специфика и манера вокальной выразительности в узбекских народных песнях в современном исполнительстве, что сегодня является очень актуальным и востребованным.

Как и другие области художественного творчества, музыкальное искусство несёт на себе печать времени. Сегодня оно многожанрово, богато по содержанию и средствам выразительности, подлинно современное по духу и характеру и вместе с тем по-прежнему опирается на лучшие традиции прошлого. Эстрадная песня как составляющая массовой музыкальной культуры характеризуется широтой аудитории, доступностью стилистики через опору на интонационные, образные, структурные стереотипы, что обеспечивает лёгкость восприятия, развлекательность и вызывает положительные эмоции у массового слушателя. Она всегда связана с праздником, а, как известно на празднике человек ищет развлечений. «Эстрада, - пишет Е.Уварова, - имеет ярко выраженную развлекательную функцию».⁶³ Благодаря идеям и новейшим техническим достижениям многие современные исполнители нашли новый смысл в деле аранжировки народных песен. Таким образом современный фольклор на эстраде получил развитие в творчестве многих исполнителей и сегодня народную музыку осваивают и исполняют многие вокальные и инструментальные коллективы. Их исполнение привлекает тонким проникновением в фольклорную культуру, своим вокальным мастерством и способностью свободно воссоздавать разнообразные певческие стили в аутентичной манере, активно включая традиционную культуру

⁶¹ Исаев К. Фольклор асарларини саҳналаштириш. «Инновация зиё». Т., 2020. С 8.

⁶² Рашидов Т. Методика преподавания мастерства актёра эстрады. Изд.ООО «Lesson Press». Т., 2019. С. 119.

⁶³ Уварова Е. Эстрада. // Эстрада России. XX век. М., 2004. С.767.

в пространство современной музыки. Постоянное взаимодействие между традиционным и эстрадным пением является необходимым условием для развития фольклора. Как известно, национальные традиции, формируют у людей чувство духовной близости, принадлежащие к их национальным корням, национальной самобытности. И непременно, идея сохранения традиций песенного фольклора требует бережного отношения к традициям, к музыке наших предков, что является одним из важнейших условий. Таким образом, происходит процесс перевода содержания древних пластов песенного фольклора на современный язык музыкального искусства, что делает доступным и понятным содержание народной песни для современного зрителя. В результате сохраняются народные традиции, которые являются ярким проявлением национального стиля. Сегодня узбекское музыкальное искусство представляет не только многокрасочность богатейшей культуры, но и общность в сфере идейно-эстетической, а также в сугубо специфической области стилевых поисков и тенденций. Национальная специфика – категория исторически развивающаяся. Она эволюционирует, обновляется, как обновляется жизнь народа, его духовный склад. Естественно, что отражение действительности требует поиска новейших музыкально-выразительных средств, соответствующих явлениям и идеям данного времени.

Список литературы

1. Абдуллаев Р. Обряд и музыка. В контексте культуры Узбекистана и центральной Азии. Т., 2006й.
2. Исаев К. Фольклор асарларини сахналаштириш. Т., «Innovatsiya-zıyo», 2020 й.
3. Жураев М., Эшонкулов Ж. Фольклоршуносликка кириш. «Баркамол файз медиа». Т., 2017.
4. Рашидов Т. Методика преподавания мастерства актёра эстрады. Изд.ООО «Lesson Press». Т., 2019. С. 119.
5. Уварова Е. Эстрада. // Эстрада России. XX век. М., 2004.
6. Карнаух Т. О фольклоре и не только. Москва 1991, стр.37.

AN‘ANAVIY IJROCHILIK SAN‘ATI USLUBLARI HAMDA ULARGA HISSA QO‘SHGAN NAMOYONDALAR

Mahbuba Shonazarova

O‘zDSMI, “Milliy qo‘shiqchilik” kafedrası o‘qituvchisi
O‘zbekiston davlat san‘at va madaniyat instituti

Annotatsiya: Mazkur maqolada An‘anaviy ijrochilik san‘ati hamda unga o‘zlarining hissasini qo‘shgan maqomdon hofizlar, namoyondalar, an‘anaviy ijrochilik san‘atining vujudga kelish davri, san‘atga bo‘lgan e‘tibor haqida ma‘lumotlar to‘liq

bayon etilgan. O'qituvchi an'anaviy ijrochilik san'atining muhim qirralarini o'zining imkon darajasida olib borgan izlanishlari asosida yoritib berishga harakat qilgan.

Аннотация: В данной статье подробно описаны сведения о традиционном исполнительском искусстве и выдающихся деятелях, внесших в него свой вклад, представителях, периоде развития традиционного исполнительского искусства, внимании к искусству. Учитель старался объяснить важные аспекты традиционного исполнительского искусства на основе своих исследований в меру своих возможностей.

Annotation: In this article, information about the traditional performance art and the eminent khafiz, who contributed to it, the period of the traditional performance art, and the attention to the art are fully described. The teacher tried to illuminate the important aspects of traditional performance art based on his researches to the best of his ability.

Kalit so'zlar: An'anaviy ijrochilik, maqom, xofiz, musiqa, ijro uslubi, san'atkor, shashmaqom.

Ключевые слова: Традиционное исполнение, статус, хафиз, музыка, стиль исполнения, артист, шахмаком.

Keywords: Traditional performance, status, khafiz, music, performance style, artist, shashmaqom.

An'anaviy ijrochilik san'ati o'zbek musiqa ijrochiligining asosini tashkil etishi barchamizga ayon. Bu haqida bir qator musiqashunos olimlarning risolalarida yetarlicha ma'lumotlar bayon etilgan. Chunki, maqom san'ati aynan Buxoroda shakllangan. Buxoro musiqa ijrochilik an'alarini biz shu maktab namoyandalari, zabardast ustoz san'atkorlar Ota Jalol Nosirov, Ota G'iyos Abdug'ani, Levicha Hofiz kabi maqom bilimdonlarining ijrochilik davrlaridan boshlab tasavvur etamiz. Ularning Shashmaqom ilmi va ijrochiligiga xos bilimlari va ijodlari xususida ko'p risolalarda ma'lumotlar bayon etilgan. Shu bilan birgalikda Xorazm vohasini ham o'zbek musiqa san'atida, o'zining ijrochilik va xonandalik an'alarini bilan o'ziga jalb etib, ijro uslublari bilan tinglovchini o'ziga maftun etishi hammamizga ma'lum. Bu voha aytim yo'llariga boy bo'lib, maqom ijrochiligi doston yo'llari, xalq ommaviy ijrochiliklari o'z yo'nalishlari doirasida yuzaga kelgan. Mahalliy sheva, turmush mezonlari asosida rivojlangan xonandalik an'alarida betakror ovoz imkoniyatlari, jozibali xonishlar va xayratomuz hangu-avjlar hamda beqiyos sehrli ohanglar o'z ifodasini topgan. Turli aytim yo'llariga asoslangan xonandalik va sozandalik sohaları nihoyatda rivoj topgan. Ijodlari bilan yorqin iz qoldirgan ustozlardan Xudoybergan Muhrkon, Matyoqub pozachi, Matpano ota Xudoyberganov, Komiljon Otaniyozov va boshqa ustozlar betakror ovozlari ovozlari, yaratgan ijrochilik uslublari, ijodiyotga qo'shgan hissalarini son-sanoqsiz deyishimiz mumkin. Ularning ijodlarida Xorazm xonandalik an'alarining eng go'zal namunalari o'rin olgan.

Farg‘ona vodiysi hofizlik an‘analarida bir qator ijrochilik maktablari mavjud. Ijro maktablari avvalo hududiy ahamiyat kasb etsa, xonandalik amaliyoti rivojlanib borishi davomida shaxsiy ijro uslublari ham yuzaga kelganini ko‘rishimiz mumkin. Bunga misol qilib, Farg‘ona vodiysiga xos keng ommalashgan katta ashula ijrochiligini aytishimiz mumkin. Bunda har bir maktab o‘z namoyondalari va ularni ustoz darajasigacha ko‘targan ijro uslubi shakllanganligidir. Farg‘ona vodiysi ijrochilik an‘analarida katta ashula, yallachilik, ijrochilik an‘analari bilan bir qatorda maqom ijrochiligi ham o‘ziga xos tarzda ijro amaliyotidan o‘rin olgan. Farg‘ona-Toshkent maqom yo‘llarini yuzaga kelishida “Shashmaqom” ijro yo‘llari asos bo‘lganligi barchamizga ma‘lumdir. Farg‘ona maqom turkumlarida Shashmaqomdan farqli o‘laroq oddiy sodda shaklda tuzilib, serjilo taronalar sifatida alohida tuzilgan yallalar tushirilganligi sir emas. Qolaversa, Farg‘ona vodiysida yuzaga kelgan ijrochilik uslublari va maktablari deyarli barcha viloyatlar va shaxarlar bilan bog‘liq. Shaxarlar esa o‘z-o‘zidan ijrochi ustozlar ijodiga asoslanadi.

An‘anaviy ijrochilik tarixi juda ham keng qamrovli bo‘lib, yuzaga kelish davri aynan yigirmanchi asr boshlariga borib taqaladi.⁶⁴ Bu davr oddiy xalq uchun juda murakkab davr bo‘lib, bu vaqtda musiqa san‘ati rivojlanishi amrimahol bo‘lib, oddiy xalq savod chiqarish, o‘qishni, ozishni o‘rganishi uchun ham qiyin davrlar bo‘lgan. Taxt uchun kurashlar, xalq qo‘zg‘olonlari, tinimsiz urushlar musiqa san‘atini, madaniyat rivojlanishiga salbiy ta‘sir ko‘rsatgan. Aynan shu davrdan Markaziy Osiyo xonliklari o‘rtasida madaniy aloqalar rivojlandi. Rus podshosi xonliklar imkoniyatini cheklab qo‘ygan, faqatgina madaniy aloqalarni bog‘lashga ruhsat bergan edi. Shuning uchun xonliklar ichki siyosat yurgizib, asosan musiqa madaniyatiga e‘tibor qarata boshlashgan. Shu davrlarda Xiva xonligi, Buxoro Amirliği va Qo‘qon xonligi saroy musiqasi deya nomlangan Maqom san‘ati rivojlandi, unutilib borayotgan qadimiy asarlar qayta tiklandi. Ayniqsa, Xiva xoni Muhammad Rahimxon Feruz II ning “Kimki maqom asarlarini buzib ijro qilsa jazo qo‘llanilishi” haqidagi farmoni⁶⁵ kelajakka ushbu san‘atni butunligicha yetkazish uchun amalga oshirilgan ish edi. Har yili xon shaxsan o‘zi xalq xonandalarining ijrolarini tinglab, ularning qobiliyatlariga qarab to‘y va bazmlarda xizmat qilish uchun ruhsatnoma bergan. Ruhsatnomasi bo‘lmagan xonandalar xalq orasida ashula aytmagan, agar yashirinchalik to‘ylarga borsa qattiq jazolangan. Eng yaxshi malakaga ega sozanda va xonandalar saroyga ishga qabul qilingan. Ruhsatnomaga ega bo‘lmagan xonandalar o‘z ustida ko‘proq ishlab, keyingi ko‘rikka puxta tayyorgarlik ko‘rishgan. Buxoro Amirliğida esa Amir Olimxon saroy xonanda va sozandalarini tez-tez rag‘batlantirib turishi, saroy ijodkorlari safiga yangi ijrochilar, yangi ovozlarni xalq orasidan topib, saroyga ishga qabul qilishi o‘sha davr musiqa san‘atining ilgarilab borganligidan dalolat beradi. Bu davrda saroy xonanda-sozandalari Xorazmda Matyoqub Xarrot, Paxlavonniyoz Duzchi, Safo Mug‘anniy va ko‘plab xon saroyida xizmat qilgan sozanda va xonandalar Buxoroda Ota Jalol Nosirov,

⁶⁴ Matyakubov Sh. B. An‘anaviy ijrochilik tarixi. – Toshkent. 2018.

⁶⁵ Matyakubov Sh. B. An‘anaviy ijrochilik tarixi. – Toshkent. 2018.

Ota G'iyos, Levi Boboxonov kabi saroy sozandalari, Qo'qonda Madumar hofiz, Sodirxon xofiz va ko'plab xonanda va sozandalar saroylardan tashqariga, ya'ni xalq oldiga chiqib xizmat qilishgan. Ushbu davrda xalqning moddiy ahvoli yomonlashib, qashshoqlashib borar edi. Ustozlarning aytishicha, to'ylarda dasturxonga qo'yishga biror yegulik bo'lmasa ham, xalq kelib, xonanda-sozandalar ijodidan bahramand bo'lib ketishar edi. Ma'lumki, asr boshlarida musiqa ijrochiligi o'z yo'lida ketayotgan bir davrda ichkari va tashqari musiqa janrlarining an'anasi davom etib kelingan. Ya'ni erkaklar tashqarida baxshilar, jirovlar, savtxonlar, suvoriy ijrochilari, katta ashula ijrochilari, xonandalar, mavrigi aytuvchilari san'atidan bahra olgan bo'lsalar, to'ylarda, bazmlarda ayollar ichkarida qiz baxshilar, xalfalar, ayol yallachilar ijodidan zavqlanishgan.

1924 yili Samarqandda xalq konservatoriyasi ochiladi va bu yerga ko'plab saroy xonanda va sozandalari dars berish uchun jalb etiladi.⁶⁶ Xalq konservatoriyasi deyilishiga sabab esa xalqdan soliq yig'ilib Registonning Sherdor madrasasida tashkil bo'lgan va xalq mablag'idan ustozlarga oylik maosh tayinlangan, oziq-ovqat va yotar joy bilan ta'minlangan. Bu yerga ustozlardan Xorazmdan Matyoqub va Matyusuf Xarratovlar, Buxorodan Ota Jalol, Ota G'iyos, Domla Halim Ibodov, Levi Boboxonov, Toshkentdan Hoji Abdulaziz Abdurasulov (u davrda Toshkentda yashab, ijod etgan edi)⁶⁷, Mulla To'ychi Toshmuhammedovlar kelib dars berishgan. Bu xalq konservatoriyasi 1924 yildan to 1936 yilgacha faoliyat ko'rsatgan. Musiqa sabog'ini olishni istagan sozanda-xonandalar shu yerga kelishar, ustozlar ham xalq orasidagi iste'dodlarni qidirib topib, konservatoriyaga o'qishga olib kelishar edi. Ushbu bilim yurtida Hamza Xakimzoda Niyoziy ham zamonaviy konsert ijrochiligi fanidan dars bergan. Bu darslar O'zbek xonanda-sozanda ijrochiligida keskin burilish yasadi, Hamza ularga sahnaga chiqish sir-asroslaridan saboq berdi. Bu dargohni tamomlagan talabalardan Mutavakkil Burxonov (O'zbekiston Respublikasi madhiyasining musiqasini yozgan ijodkor), Muxtor Ashrafiy (1967-1976 yillardagi Toshkent Davlat konservatoriyasi rektori, keyinchalik uning nomi konservatoriyaga berilgan, kompozitor) kabi ko'plab nomdor va zabardast ijodkor san'atkorlar yetishib chiqqan. Musiqa madaniyatini tiklash va uni targ'ib qilishda ma'naviy-ma'rifiy yetakchi sifatida namoyon bo'lgan Xamza Hakimzoda Niyoziyning musiqa san'atini rivojlantirishdagi xizmatlari beqiyosdir. O'zbek musiqa madaniyatining eng yirik namoyondalaridan, faol ma'rifatparvar shoir, o'qituvchi, jamoat arbobi Xamza she'riyatni, musiqani hayotga yaqinlashtirish, hozirgi zamon nasrini O'zbek adabiyotida qaror toptirish, san'atni rivojlantirishdagi kashfiyotlar, izlanishlar qilgan ijodkordir. Shu bilan birga 1925-1940-yillarda ijod etgan, musiqa san'ati, ijrochilik san'ati uchun ko'plab izlanishlar qilib, musiqa tarixida yorqin namoyonda sifatida iz qoldirgan Abdurauf Fitratning 1926 yilda "O'zbek klassik musiqasi va uning tarixi" kitobi chop etildi.

"Xorazm musiqiy tarixchasi" va Abdurauf Fitratning "O'zbek klassik musiqasi

⁶⁶ Matyakubov O. Maqomot. – Toshkent. 1994.

va uning tarixi” kitobi O‘zbek musiqa tarixi uchun hozirgi kunga qadar ahamiyati juda katta. Bunday kitoblar Darvesh Ali Changiyning davridan keyin musiqa madaniyati tarixini yoritib beradigan manbaa bo‘lib, musiqashunoslik sohasiga o‘zining ulkan hissasini qo‘shdi. 1930 yillarga kelib O‘zbekistonning janubiy va janubiy sharqiy qismlari ajratilib, Tojikiston va Qirg‘iziston Respublikalari ajralib chiqdi. Tojikiston aholisi kam bo‘lganligi bois⁶⁸ Buxoro va Samarqand shaxarlaridan ko‘plab odamlarni ko‘chirib o‘tkazishgan. Ular orasida Buxorolik Sadriddin Ayniy, Fazliddin Shahobov, Shonazar Sohib ov, Boboqul Fayziyev. Barno Is‘hoqova singari taniqli san‘atkorlar ham bo‘lgan. Ular Tojikistonda Buxoro maqomlarini tojik tilida ijro etib, Shashmaqomning yana bir varianti sifatida magnit tasmlariga yozib qoldirishgan. 1936 yili Tamaraxonim tashabbusi bilan Toshkentda konservatoriya qurildi. Aytishlaricha, Tamaraxonim bu qurilishga sarflangan mablag‘ni o‘z ijodiy faoliyati ortidan kelgan mablag‘dan qoplagan ekan. San‘at ahli orasida shunday gap ⁶⁹ yuradi-ki, lordaniya podshohining saroyida ashula ijro etgan Tamaraxonimning ijrosi xukmdorga juda manzur bo‘ladi va minnatdorchilik ramzi sifatida oltin-u javohirlar to‘la bir sandiq sovg‘a qiladi. San‘atkor bu boylikni vataniga olib kelsa, albatta moskvalik amaldorlar boylikni davlat ixtiyoriga topshirishini talab qilishadi. Tamaraxonimning ko‘nglida ajoyib fikr paydo bo‘ladi, shu pullarga Toshkentda konservatoriya qurdirish uchun ruhsat so‘raydi! Konservatoriya binosida shuningdek, xoreografiya institutiga yangi bino qurilib, raqs san‘ati vakillari ko‘chib o‘tishadi. 1951 yilda musiqa bilim yurti ham Xamza nomidagi musiqa bilim yurti sifatida boshqa joyga ko‘chadi. 1937-1940 yillarda Markaziy Osiyoda qatag‘on yillari boshlanadi. Sovetlar xalqda qo‘rquvni kuchaytirish maqsadida, ya‘ni odamlar ish bilan band bo‘lib, o‘z urfodat va qadim an‘analari, kelib chiqishi va dinini unuttirishi sovet davlati uchun muhim edi. Bunda barcha boy odamlar, katta yer egalari, ilgarigi saroy xizmatchilari, Sovet hukumatiga qarshi chiqqanlar, jadidlar va umuman aqlli odamlar o‘lim jazosiga maxkum bo‘ldilar. Shularning ichida san‘atkorlar ham bor edi. Cho‘lpon, Fitrat, Mulla Bekjon Rahmon o‘g‘li, Matyakub Xarratov bu ro‘yhatni uzoq davom ettirishish mumkin. 1945-1960 yillar oralig‘i ikkinchi jahon urushi davrida san‘atkorlar brigadalar tuzib, ishchilarga, harbiylarga ma‘naviy ozuqa berish uchun konsertlar uyushtirishgan.

O‘sha paytda O‘zbekiston rahbari bo‘lgan Usmon Yusupov ijodlarini davom ettirishlariga ko‘maklashish maqsadida san‘atkorlarni urushga yubormay, Yangiyo‘ldagi teatrga to‘playdi. Ular orasida Yusufjon qiziq Shakarjonov, To‘xtasin Jalilov, Doni Zokirov, Nabijon Hasanov, Mamatbuva Sattorov, Jo‘raxon Sultonov, Ma‘murjon Uzoqov, Madrahim Yoqubov (Sheroziy), Komiljon Jabborov, Muxtorjon Murtazoyev, Yunus Rajabiy, Fahriddin Sodiqov, Ortiqxo‘ja Imomho‘jayev, Akbar Haydarov va boshqa ko‘plab shoiru yozuvchilar, teatr aktyorlari, xonandalar, bastakorlar, san‘at ahli bor bo‘lgan. Natijada shu davrda ijod qilingan asarlar hozir ham

⁶⁸ Matyakubov Sh. B. An‘anaviy ijrochilik tarixi. – Toshkent. 2018.

⁶⁹ H.H.Niyoziy nomidagi dastlab (1997 yilgacha) musiqa bilim yurti va keyinchalik H.Niyoziy nomidagi musiqa kolleji nomini oladi. 2010-yili bu kollejning faoliyati ayrim sabablarga ko‘ra tugatiladi.

O'zbek san'atining durdonalari sifatida ardoqlanadi. Urush tugagach barcha san'atkorlar o'zlari tug'ilib o'sgan joylariga, ko'pchiligi markazga, ya'ni Toshkentga qaytishdi va jo'shqin ijodga kirishib ketishdi, ijod qilish uchun barcha to'siqlar olib tashlandi. Yangi ashula va raqs ansamblari tashkil etildi. Yosh ijrochilar, iste'dodlar kashf etilib, ijrochilikka yo'naltirildi. Asta-sekin televidenie va radio rivojlanib, ijodkorlarning ijro namunalari xalqqa yetkazilib, barcha yangi ijod namunalaridan bahramand bo'la boshlashdi.

Hojixon Boltaev, Komiljon Otaniyozov, Jo'raxon Sultonov, Ma'murjon Uzoqov, Nazira Yusupova, Zaynab Polvonova, Tavakkal Qodirovlarning davomchilari sifatida shu davrda Abdusharif Vafoev, Qutlimurod Hajiyeu, Kenja Matnazarov, Quvondiq Iskandarov, Otajon Xudoyshekurov, Kamoliddin Rahimov, Ortiq Otajonov, Olmaxon Hayitova kabi xonandalar xalq nazariga tushib bordi. Bu xonandalarning o'z ijro uslublari mavjud bo'lib, o'z davrlarining sevimli xonandalari hisoblangan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Matyakubov Sh. B. An'anaviy ijrochilik tarixi. – Toshkent. 2018.
2. Matyakubov O. Maqomot. – Toshkent. 1994.
3. Abdullayev R. S. O'zbek mumtoz musiqasi. Toshkent. 2008. YANGI NASHR.
4. Toshmatov, O., and S. Turatov. "Ancient musical instruments." (2012).
5. Rajabov I. Maqomlar masalasiga doir. Toshkent. 1963.

O'ZBEK MILLIY DUTOR CHOLG'USI VA QADIMIY CHOLG'U DO'MBIRANING MUSIQA IJROCHILIKDA TUTGAN O'RNI

Turatova Dilrabo Allayorovna

O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti
"Folklor va etnografiya" kafedrası o'qituvchisi
dilrabo.ta@mail.ru

***Annotatsiya:** ushbu maqolada o'zbek milliy cholg'usi dutor va qadimiy cholg'u do'mbiraning kelib chiqishi, takomillashivu va musiqa ijrochiligi san'atida tutgan o'rni hamda mazkur cholg'ularning bir-biriga o'xshashligi va farqlari to'g'risida ma'lumotlar keltirilgan.*

***Аннотация:** в данной статье собраны сведения о происхождении, развитии и роли узбекского национального инструмента дутора и древнего инструмента домбира в музыкальном исполнительском искусстве, а также сходства и различия между этими инструментами.*

***Abstract:** this article contains information about the origin, development and role of the Uzbek national instrument dutor and the ancient instrument dombira in*

musical performing arts, as well as the similarities and differences between these instruments.

Kalit soʻzlar: *dutor, dator prima, dator alt, dator tenor, doʻmbira, musiqa ijrochiligi, sanʼat, taʼlim, anʼanaviy ijrochilik, akademik ijro, ustoz-shogird, folklor musiqasi.*

Ключевые слова: *дудор, дудор прима, дудор-алт, дудор-тенор, домбира, музыкальное исполнительство, искусство, образование, традиционное исполнительство, академическое исполнительство, педагог-ученик, народная музыка.*

Key words: *dutor, dator prima, dator-alto, dator-tenor, dombira, musical performance, art, education, traditional performance, academic performance, teacher-student, folk music.*

Tarixda milliy musiqa sanʼati keng qamrov olganligi unda musiqa ijrochiligida cholgʻu ijrochiligining turlari mavjud boʻlganligi mutaxassislar yozib qoldirgan manbalardan guvohi boʻlamiz. Manbalarda keltirilishicha dastavval cholgʻular sopoldan yasalgan. Keyinchalik davrlar osha ilmiy izlanishlar natijasida milliy cholgʻularimiz ham takomillashib rivojlangan. Shu oʻrinda oʻlkamizdagi cholgʻularni uch turga tasniflash mumkin. Birinchi qadimiy cholgʻular, ikkinchisi anʼanaviy cholgʻular, uchinchisi qayta ishlangan rekonstruksiya qilingan cholgʻulardir. Jumladan, qadimiy cholgʻularga sopol nay, changqoʻbiz, sibizgʻa, doʻmbira, gʻajirnay, qoʻbiz, qoshiq, karnay, surnay, qayroq, ud, nogʻoralardir.

Anʼanaviy cholgʻularga tanbur, dator, nay, gʻijjak, chang, doyra, rubob cholgʻulari.

Qayta ishlangan rekonstruksiya qilingan cholgʻularga nay pikkalo, qoʻshnay, chang cholgʻusining oilasi (prima, tenor, bas changlar), rubob prima, qashqar rubob, afgʻon rubob, dator va uning oilasi (prima, sekunda, alt, tenor, bas va dutorkontrabas cholgʻu), gʻijjak oilasi (gʻijjak alt, bas va hijjak kontrabas)lardir. Shulardan, ijrochilikda oʻz tasdigʻiga ega boʻlmagan cholgʻular: chang oilasidan tenor va bas changlar, dator sekunda, gʻijjak bas va gʻijjak kontrabaslaridir.

Yuqorida tasniflangan cholgʻular ichida doʻmbira va dator cholgʻularining oʻxshashlik jihatlarini tahlil qilamiz. Unda doʻmbira cholgʻu toʻgʻrisida musiqashunos olim F.Karomatov “Uzbekskaya dombrovaya muzika” tarjimasi oʻzbek doʻmbira musiqasi adabiyotida doʻmbira cholgʻusiga shunday taʼrif beradi.

Doʻmbira (tanbura soʻzidan) – torli chertma xalq musiqa cholgʻusi. Unda oʻzbek va qozoq doʻmbira turlari mavjud:

- oʻzbek doʻmbirasining dastasi silliq, pardalari belgilanmagan boʻladi. Cholgʻuning asosiy qismi (kosaxona va dasta) oʻrik, togʻolcha yoki archa daraxtidan yaxlit tarzda, kosaxonasi oʻyib ishlanadi. Pay torlari kvarta, kvinta, baʼzida oktava oraligida sozlanadi. Diapazoni taxminan 2 oktava boʻladi. Asosan Surxondaryo, Qashqadaryo va Samarqand viloyatlari, shuningdek, boshqa viloyatlarning ayrim

tumanlarida tarqalgan. Mazkur cholg'udan baxshilar xalq dostonlarini, termalarni kuylashda jo'rovoz sifatida, do'mbirakashlar esa "Cho'poncha", "Do'mbira kuy", "Baxshi kuy", "Kelinoy", "Qo'ng'iroti" kabi Do'mbira kuylarini ijro qilishda foydalanadilar. Tashqi ko'rinishi, tuzilishi va tembri Do'mbiraga o'xshash bo'lgan cholg'u sozlari oltoylarda (topshur), tojiklarda, afg'onlarda (do'mbiroq) mavjud;

- qozoq do'mbirasining ikkita asosiy turi mavjud. G'arbiy Qozog'iston do'mbirasi noksimon, kosaxonasi o'yilgan, uzun va tor dastasida 13-14 parda bog'lanadi. Unda asosan Qo'rmang'oz, Dauletkerey, Bayserke, Tattimbet, Qazang'ap kabi qozoq kuyshilari bastalagan cholg'u kuylari ijro etiladi. Sharqiy Qozog'iston Do'mbirasi uchburchak yoki kurakcha shaklida bo'lib, uning nisbatan keng va kalta dastasiga 7-9 parda bog'lanadi. Ko'prok, oqinpar tomonidan jo'rovoz soz sifatida foydalaniladi. Qozoq do'mbirasi ijro usullarining xilmaxilligi, ifodaviy imkoniyatlarining kengligi tufayli qozoklarning eng sevimli xalq xamda professional (18-asrdan) musiqa cholg'usiga aylangan. 1930-yillardan o'zbek va qozoq Do'mbirasining qayta ishlangan turlari (prima, alt, tenor, bas, kontrabas) xalq cholg'ulari orkestrlari tarkibiga kiritildi (1).

Do'mbira cholg'usidan keyinchalik dutor cholg'usiga aylanishi to'g'risida ba'zi manbalarda musiqashunos olimlar o'z fikrlarini bayon qilganlar. Shurlardan, O'.Toshmatovning "Ko'hna cholg'ular ijrochiligi" adabiyotida shunday ta'riflanadi.

Do'mbira cholg'usi professional cholg'u ijrochiligida qo'llanilmasada, xalqimizga tanish musiqa cholg'usidir. Baxshilarning eng yaqin hamrohi, tinglovchi bilan muloqotda eng yaqin yordamchisi bo'lgan do'mbira juda qadimiy cholg'ulardan hisoblanadi. Hozirda bizda qo'llanilayotgan do'mbiralar juda kam o'zgarishga uchragan. Dastlabki davrlarda ichakdan, keyinchalik ipakdan eshilgan torlar hozirda plastik iplar bilan almashtirilgan, xolos.

Do'mbira cholg'usi hozirda juda keng tarqalgan dutor cholg'usi yaratilishiga sabab bo'lgan, degan tahminlar bor. Qozoq do'mbirasi zamon ta'sirida o'zgartirilib, qovurg'ali kosaxona va bog'lama pardalarga ega bo'lgan cholg'udir. Bizdagi ko'rinishidagi cholg'ular ham ularda saqlanib qolgan. Faqat, uni qozoqlar "chertar" deb ataydilar.

Rus xalq cholg'usi "domra" ham nomlanishi bilan bizning do'mbiramizga qarindoshligini isbotlaydi. Rus musiqiy tadqiqotchilarining o'zlari e'tirof etishicha hozirda eng ommabop bo'lgan balalayka cholg'usi ham ta'qibchilarni chalg'itish maqsadida ko'rinishi o'zgartirilgan domra cholg'usining turidir. XIX asr oxirida rus xalq cholg'ulariga qayta umr bag'ishlagan V.V. Andreyev avval balalayka cholg'usini takomillashtiradi. Unga yordam bergan ustalardan biri tasodifan chordoqda (tom ustida) ta'qiblardan yashirilgan eski do'mbira cholg'usini topib oladi va uni takomillashtirib hozirgi ko'rinishga olib keladi. Ma'lum bo'lishicha qadimiy rus do'mbirasida ham pardalar bo'lmagan va undagi ijro mizrob bilan emas o'ng qo'l barmoqlarida bajarilgan. Hozirgacha huddi shunday ijro uslubi saqlanib qolgan

qirg'izlarning do'mbirasimon cholg'usi – qo'miz deb ataladi. Uning kosaxonasi noksimonroq shaklda tayyorlanib, torlarining soni 3 tani tashkil etadi.

Agar do'mbira dutor cholg'usining asosini tashkil etgan bo'lsa, dutor ta'sirida hozirgi kavkaz xalqlari va turklarda mashhur bo'lgan "soz" cholg'usi dunyoga kelgan, deb tahmin qilish mumkin. Chunki, dutorning metall torlar tortilgan qoraqalpoq dutori va turkman dutorlari keyinchalik g'arbga tomon siljib metall torlarda mizrob vositasida tovush hosil qilish uslubidagi "soz"larning dunyoga kelishiga sabab bo'lgan, deyishga asos bor. Qolaversa, kavkaz xalqlarida (Dog'istonda) foydalaniladigan "soz" o'z ko'rinishi bilan dutor cholg'usining kattalashtirilgan nusxasiga o'xshab ketadi.

Do'mbira cholg'usining muhim xususiyatlaridan biri shundaki, qo'shiq ijrochisi usulni doimo sezib turishi uchun aksariyat hollarda talab etiladigan urma cholg'u (doyra) ishtirokidan xalos qila oladi. Boshqacha qilib aytganda, do'mbirada kuyning o'zini chalish qatorida usulni ham qo'shib ijro etib ketaverish imkoniyati bor (2,66).

Dutor cholg'usida ham ijrochilik sirlari huddi do'mbiranikidek bo'lib, hozirgi kunda dutor cholg'usida ijrochilik shtrixlari shakllanib, mohir sozdalarning ijrochilik mahorati evaziga rivoj topdi. Tarixiy manbalarda dutor cholg'usi to'g'risida ko'p ma'lumotlar keltiriladi. Bu bo'yicha musiqashunos olimlar ko'p izlanishlar olib borgan sababi, dutor cholg'usi xalq ichida keng tarqalganligidir.

Dutor cholg'usi an'anaviy yakkanavoz cholg'u sifatida shakllandi va yetakchi cholg'ular qatoriga kirdi. Dutorning tarixiy shakllanishi va boshqa cholg'ular bilan uyg'unlik jihatlari uzoq o'tmishga borib taqalsada, musiqiy risolalarda XV asrdan boshlab ta'riflanib keladi. "Forobiy ma'lumotlariga qaraganda, Xuroson tanburi o'zining ko'plab belgilari bilan zamonaviy dutori eslatadi.

Lekin, dutorning o'z nomi va uning barcha (shakliy, tarkibiy, ijroviy) imkoniyatlari bilan ilk bor XV asrda yashab ijod etgan musiqashunos olim Zaynullobiddin al-Husayniy o'zining musiqqa ilmiga bag'ishlangan "Qonuni ilm va amali musiqiy" nomli risolasida bayon etgan.

Darhaqiqat, unda ikkita torli va ularning oralig'i kvarta intervalini tashkil etuvchi, dastasiga bog'langan pardalari o'n bitta bo'lgan dutor cholg'usi ta'riflanadi. Lekin, qayd etish joizki, risolada tavsiflangan cholg'u har tomonlama zamonaviy dutor soziga yaqin. Farq faqat, shaklda deyish mumkin. Chunki tavsiflangan dutorning kosaxonasi hozirgi zamon dutoridan oz bo'lsada kattaroq, dastasi esa qisqaroqdir. Davrlar osha cholg'ular o'zgarish yoki mukammallashish jarayonini o'tashi muqarrardir. Dutor O'rta Osiyoning o'zbek, turkman, tojik, qoraqalpoq xalqlari orasida keng ommalashgan cholg'usidir. Qayd etish joizki, har bir xalqda dutorining oz bo'lsada, o'ziga xoslik jihatlari mavjuddir.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, bu ikki cholg'u bir-birini tarixda to'ldirib kelganligini guvohi bo'ldik. Shundan dutor cholg'usida pardalar mavjud bo'lganligi sababli unda tembratsiya qilingan tovushlarni aniq ijro qilish imkoniyati borligi sababli, unda milliy va boshqa kuy-qo'shiqlarni ijro qilish imkoniyati keng. Do'mbira cholg'usida pardalar mavjud bo'lmaganligi, huddi g'ijjak cholg'usining dastasiga

o'xshaganligi tufayli bo'lsa kerakki, unda, ayrim janr jihatidan murakkab bo'lgan asarlarni ijro qilish qiyinroq. Do'mbira cholg'usini Qashqadaryo va Surxondaryo hududlarida baxshilar doston ijrochiligida jo'r bo'luvchi cholg'u sifatida qo'llab kelishmoqda. Do'mbira cholg'usini keng targ'ibot qilish uchun ta'lim muassasalarida dutor sinfida dutor cholg'usi bilan birgalikda talabalarga o'rgatishni taklif qilaman. Unda talabalar har bir semestrda dutor cholg'usida to'rtta asar ijro qilishi belgilangan bo'lsa, shundan ikkita asarini talabaning iqtidoridan kelib chiqqan holda ikkita asarni do'mbira cholg'usida ijro qilsa maqsadga muvofiq bo'lar edi. Shunda do'mbira cholg'usida ham ijrochilik shtrixlari tanlangan asarlardan kelib chiqib rivojlanar edi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Karomatov F., O'zbekskaya dombrovaya muzika, T., 1962.
2. Toshmatov, O., and S. Turatov. "Ancient musical instruments." (2012).
3. T.Zufarov. Soz va sozgarlik tarixi., T.-2014
4. Rasultoyev J. O'zbek dutor ijrochiligi., T.-1997
5. Sobirjon Turdibekovich Turatov. "Cholg'u ijrochiligi ta'lim yo'nalishida maxsus fanlarining axborot texnologiyalari bilan integratsiyalashuvi" Oriental Art and Culture, vol. 4, no. 3, 2023, pp. 676-680.
6. Turatov S. Significance of the student's orchestra of uzbek national instruments in the educational process of state institute arts and culture of Uzbekistan //Culture and Arts of Central Asia. – 2019. – T. 11. – №. 1. – C. 55-59.
7. Turatov Sobirjon Turdibekovich. "Yosh dirijorlarni tarbiyalashda pedagogik tavsiyalar" Central Asian Research Journal for Interdisciplinary Studies (CARJIS), vol. 1, no. Conference DSMI, 2022, pp. 31-34.
8. Turatov S. UDC 128/13400 Scientific basis of modern uzbek national art //Kabulov Anvar Vasilovich, Erkin Urunbaev, Normatov. – C. 270.

YOSHLAR TARBIYASIDA MUSIQIY MADANIYATNING O'RNI

Umarov Baxtiyor Shovkatovich

O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti
Milliy qo'shiqchilik kafedrasida katta o'qituvchisi

Annotatsiya: Mazkur maqolada milliy ruhda ijro etiladigan kuy va qo'shiqlarning yoshlar tarbiyasidagi ahamiyati va milliy qadryatlarga hurmat tuyg'ularini his qilish haqida so'z boradi.

Kalit so'zlar: musiqa, ashula, san'at, madaniyat, cholg'u, qo'shiq, ashula, soz, ovoz.

Yurtimizda barcha sohalar kabi madaniyat va san'at rivojiga ham Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev tashabbuslari bilan alohida e'tibor qaratilib soha rivoji uchun bir qator samarali ishlar olib borilmoqda.

2017-yil 3-avgustda O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev mamlakatimiz ijodkor ziyolilari bilan o'tkazgan uchrashuvida ham aynan milliy madaniyatimiz, adabiyot va san'atimizni rivojlantirish yo'lida amalga oshirilishi kerak bo'lgan dolzarb masalalar va ularni hal etish yo'llari haqida soha mutaxassislarining oldida turgan muhim vazifalarga atroflicha to'xtalib o'z fikrlari bilan o'rtoqlashgan edi. Oradan o'tgan qisqa vaqt ichida esa bajarilishi lozim bo'lgan vazifalarni bosqichma-bosqich amalga oshirilayotganini guvohi bo'lmoqdamiz. Madaniyat va san'atimiz rivoji uchun so'ngi yillarda bir qator farmon va qarorlarning ishlab chiqilishi ham fikrimiz isbotidir.

Prezidentimiz Sh.M.Mirziyoyev Namangan viloyatiga tashrifi chog'ida ham xalq deputatlari viloyat Kengashida har bir umumta'lim o'quvchisining shahodatnomasida matematika, adabiyot, fizika va boshqa fanlar qatorida o'quvchi bironta musiqiy cholg'uni o'rganganligi, chalishni bilishi haqida ham bahosi bilan bitiradi deya ta'kidlaganliklari yoshlarning musiqiy madaniyatini shakllantirishlariga bo'lgan e'tibor namunasidir.

Barchamizga ma'lumki tarixda yashab ijod qilgan buyuk ajdodlarimiz ham diniy va dunyoviy ilmlarni o'rganish asnosida musiqa ilmini ham alohida o'rganganlar. Abu Nasr Farobiy, Abu Ali Ibn Sino, Abdurahmon Jomiy, Alisher Navoiy, Zahiriddin Muxammad Bobur va yana bir qator mutafakkirlarimiz bir nechta musiqa cholg'usini chalishni bilish bilan bir qatorda musiqa cholg'usi xususda o'zlarining noyob fikrlarini bayon qila olganlar. Bundan anglashimiz mumkinki, musiqa ilmini egallash madaniyati o'ziga xos alohida iqtidor bo'lib, buyuk ajdodlarimizni komillik darajasiga ko'tarilishida katta ahamiyat kasb etgan.

Buyuk ajdodimiz, alloma Abu Nasr Farobiy o'zining "Musiqa haqida katta kitob" asarida musiqani uch turga bo'lganligining guvohi bo'lamiz:

Birinchisi - insonga huzur – halovat baxsh etadigan musiqa;

Ikkinchisi – ehtiros uyg'otib, qalbni junbushga keltiradigan musiqa;

Uchinchisi – kishini o'yga toldirib, fikrlashga undaydigan musiqadir.⁷⁰

Yuqoridagi fikirlardan ko'rinib turibdiki musiqaning inson hayotida tutgan o'rni cheksiz quvvatga ega bo'lib, uning madaniyatli bo'lib shakllanishi va tarbiyasida ham foydasi katta.

Ma'lumki o'zbek xalqi o'ziga xos xilma-hil qadryatlari bilan ajralib turadi birgina milliy cholg'ulari ijrosidagi musiqalarni kuzatar ekanmiz ularda ham xalqning turmush tarzi kechinmalari va yuksak ma'naviyati o'rin olganini guvohi bo'lamiz.

Milliy cholg'ular ijrochiligi ajdodlarimizning qadimiy turmush tarzi va ruhiyati, kayfiyatini aks ettirgan xalqimizning boyligidir. Milliy cholg'u ijrochiligining tarixi ajdodlar ruhini ma'nna his qilishga hamda o'zligimizni anglashdagi xizmati katta. Zamondosh olimlar va amaliyotchi mutaxassislar milliy cholg'ularning tuzilishidan tortib, ularda ijro etish masalalariga doim katta e'tibor berib kelmoqdalar.⁷¹

⁷⁰ Mamatqosimov J.A. Ommaviy bayramlar rejissurasida sahna madaniyati. T.: "Fan va texnologiya". 2009. 59-b

⁷¹ Norbo'tayev Y. An'anaviy xonandalik. T.: 2018-yil.

Bugungi kunda aynan musiqa san'ati yo'nalishida tahsil olayotgan talaba yoshlarimiz ham g'oyatda boy va qadimiy bo'lgan, xilma-xil, rang-barang musiqiy merosdan foydalanishlari uchun hududlar boyicha ham bilim va ko'nikmalarini shakllantirib borsalar maqsadga muvofiq bo'ladi.

Milliy musiqiy asarlarni o'rganish uchun talabalarimiz quyidagi vazifalarga e'tibor qaratish lozim.

- Hududlarga xos bo'lgan musiqalarni bilish;
- Musiqalarni aynan hududlarga xos ravishda ijro mahoratini, turlari va yo'nalishlari borasida asosli ma'lumotlarga ega bo'lish;
- Ashula va qo'shiqlarda ishlatiladigan musiqaning mazmun – mohiyatini anglash va tushunish;
- Cholg'u ijrochiligidan ham bilim va ko'nikmaga ega bo'lish;
- O'zbek milliy cholg'u asboblari, ularning vazifalari va soz ovozi borasida ham tushunchaga ega bo'lish;
- Tanlangan mavzuiga oid musiqalarni, qo'shiq matnini tanlay olishi lozim.

Xulosa o'rnida ta'kidlashimiz joizki milliy musiqa san'atiga alohida e'tibor qaratilayotgan jamiyatimizda tarbiya topayotgan yoshlarimiz kelgusida buyuk ajdodlariga xos shaxs bo'lib kamolga yetadilar. Zero musiqashunos olim O.Ibroximovning maqom asoslari qo'llanmasida keltirilganidek – Qadimgi davr musiqachilari “saroy estetikasi”ga muvofiq musiqa asarlarini ijod etishlarida xalq og'zaki ijodida to'plangan badiiy tajriba va musiqa boyliklari asqotgan bo'lishi tabiiydir. Bunda ular el orasida yoyilgan kuy va aytimlarni ijodiy qayta ishlagan holda ularning yanada murakkab va mukammal ko'rinishlarini zuhur etishga intilgan bo'lishlari mantiqiy mulohazalarga to'g'ri keladi.⁷²

Adabiyotlar ro'yxati

1. Mirziyoyev SH.M. 2017-yil 3-avgustda mamlakatimiz ijodkor ziyolilari vakillari bilan uchrashuvdagi ma'ruzasi. “Xalq so'zi” gazetasi.:2017-yil, 4-avgust.
2. <https://lex.uz/>
3. Mamatqosimov J. Ommaviy bayramlar rejissurasida sahna madaniyati. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2009.
4. Ibrohimov O. Maqom asoslari.-Toshkent: Turon iqbol, 2018.
5. Turatov S. Significance of the student's orchestra of uzbek national instruments in the educational process of state institute arts and culture of Uzbekistan //Culture and Arts of Central Asia. – 2019. – T. 11. – №. 1. – C. 55-59.
6. Sobirjon Turdibekovich Turatov. “Cholg'u ijrochiligi ta'lim yo'nalishida maxsus fanlarining axborot texnologiyalari bilan integratsiyalashuvi” Oriental Art and Culture, vol. 4, no. 3, 2023, pp. 676-680.
7. Toshmatov, O., and S. Turatov. “Ancient musical instruments.” (2012).

³ Ibrohimov O. Maqom asoslari.-Toshkent: Turon iqbol, 2018.

AHOLI MADANIYATINING RIVOJLANISHIDA SAN'ATNING O'RNI VA XALQIMIZ MA'NAVIY MEROSI.

A. Xushvaqov

Madaniyat va san'at menejmenti kafedrası
o'qituvchisi

***Annonatatsiya:** Madaniyat va san'at, fan va ta'lim sohalarini rivojlantirish, uni yangi davr, yangicha dunyoqarash nuqtai nazaridan taraqqiy toptirish, bu sohalarida ham chuqur islohotlarni amalga oshirish davlatimiz va jamiyatimiz istiqbolining ustuvor yo'nalishlaridandir.*

Kalit so'zlar: *Teatr, san'at, madaniyat, xalq, jamiyat, etnik*

Mustaqil rivojlanish ijtimoiy voqelikka aylangan hozirgi kunda o'zbek xalqi san'at va madaniyatining taraqqiyot yo'llarini aniqlab olish, ilmiy va amaliy kuchlarni uyg'unlashtirovchi dasturlar ishlab chiqish talab etiladi. Madaniyatni rivojlantirish va prognozlash muammolari bilan shug'ullanuvchi mutaxassislar bu sohada aniq bir metodologiya xali ishlab chiqilmaganini, madaniy jarayonlarni o'lchash, rivojlanishning samarali yo'llarini topish murakkab vazifa ekanligini yakdillik bilan qayd etadilar. Bundan tashqari, madaniyatni ma'lum bir rejalar asosida boshqarish va rivojlantirish mumkin, degan fikr sovetlar davrida aksimo sifatida qaraldiki, bu o'sha paytda hukum surgan markazlashtirilgan tarzda totalitar boshqarishning natijasi edi. Madaniyatning tashqi tazyiqsiz, ijodiy erkin faoliyat sifatida rivojlanish qonuni bilan jamiyatni kommunistik monoideologiya maqsadiga muvofiq totalitar boshqarish o'rtasidagi ziddiyat madaniy hayotga, xalqimiz etnik madaniyatiga salbiy ta'sir qilmay qolmadi.

Mustaqillik xalq an'anaviy madaniyatini rivojlantirish uchun keng imkoniyatlarni yaratganidan kelib chiqib, U.X. Qoraboyev uni, xalq an'anaviy madaniyatining joylardagi ko'rinishlarini avaylab-asrash, xalq talantlarini izlab topish va ularga zarur uslubiy yordamlar ko'rsatish, madaniyat muassasalari faoliyatini takomillashtirish, ommaviy tadbirlar o'tkazib turish, ijodiy uyushmalar tuzish orqali rivojlantirish mumkin deb ko'rsatadi. Shubxasiz, xalq etnik madaniyatidagi ijobiy jihatlarni avaylab-asrash uchun ijtimoiy-tarbiyaviy imkoniyatlardan keng foydalanish zarur. Qachonki milliy madaniyatimizning uzviy qismi bo'lgan teatr san'ati xususida so'z borar ekan, buyuk ma'rifatparvar Mahmudxo'ja Behbudiyning "Teatr__ bu ibratxonadur", bizning milliy teatr san'atimiz tarixan juda kata yo'lni bosib o'tgan bo'lib, uning qadimiy ildizlari xalq o'yini va tomoshalariga borib bog'lanadi. Lekin XX asrga kelib o'zbek teatri san'ati yangitdan yurtimiz va jahon miqyosida shakillangan, davrlar sinovidan o'tib kelayotgan an'ana va tajribalar asosida sinovdan o'tib kelayotgan an'ana va tajribalar asosida vujudga kelgan va kamol topganini e'tirof etish zarur.

Xususan, poytaxtimiz va viloyat teatrlarida namoyish etilgan dunyo san'atining mumtoz namunalari o'z vaqtida nafaqat yurtimiz, balki chet el tomoshabinlarini ham

hayratda qoldirgani bu fikrni isbotlaydi. Shu bilan birga, teatr ijodkorlarimiz tomonidan yaratilgan ko'plab milliy ruhdagi sahna asarlari xorijiy mamlakatlarda ham muvaffaqiyat bilan ijro etib kelinadi. Ta'kidlashki teatrlarda turli mavzu va janrlarda ko'plab spektakillar yaratilmoqda.

Ayni paytda teatr san'atimizning ham bugungi hayotimizni, zamonamiz qahramonlari qiyofasini har tomonlama chuqur ochib beradigan, tomoshabinni o'ziga tortadigan, ham dramaturgiya, ham rejissura nuqtai nazaridan badiiy yuksak asarlar, afsuski, kam ekanini tan olishimiz lozim.

Aksincha, real haqiqatdan yiroq, odamga katta ma'naviy oziq bermaydigan asarlar bilan teatrlar kassasini to'ldirish holatlari ko'proq ko'zga tashlanmoqda. Albatta, hozirgi davrda bozor iqtisodiyoti talablarini inobatga olish kerak. Lekin yuksak badiiyat va haqqoniylik, ezgu maqsadlarga xizmat qilish ruhi bilan sug'orilgan asarlar yaratish – barcha san'at turlari kabi bu soha uchun ham asosiy mezon bo'lishi tabiiy. Bu maqsadga erishish uchun yosh va iste'dodli dramaturg va rejissorlar, teatr aktyorlarini tarbiyalab voyaga yetkazish ayniqsa dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Eng ommaviy san'at turi bo'lmish kino san'atini oladigan bo'lsak, o'z vaqtida bu borada bizda o'ziga xos ijodiy maktab yaratilganini mamnuniyat bilan qayd etish lozim. Lekin shuni ham xolisona aytish kerakki, yoshlarning tarbiyasiga chuqur ta'sir ko'rsatadigan zamonaviy qahramon obrazi kinoekranlarimizda hali yaratilganicha yo'q. Shuning uchun keying yillarda milliy kinodramaturg va rejissor tayyorlashda dolzarb masala bo'lib turibdi. Chunki, buni ochiq tan olishimiz kerak- professional kino mutaxassisleri, xususan, rejissorlar, senaristlar tayyorlaydigan tom ma'nodagi milliy maktab o'zimizda hanuzgacha shakillangani yo'q.

Bu ahvolni tubdan o'zgartirish uchun yuksak badiiy mahorat bilan bir qatorda, milliy tafakkur salohiyatga ega bo'lgan iste'dodli yoshlarni tarbiyalash va ularni qo'llab-quvvatlash masalasiga alohida e'tibor qaratishimiz lozim.

Albatta, bu yo'lda dastlabki qadamlar qo'yilayotganini aytish lozim. Masalan, Mustaqillik va Navro'z bayramlari, "Sharq taronalari" musiqa festivaliga bag'ishlangani asosiy tomosha va tanatanalarni tayyorlash bo'yicha teatr va televideniye rejissorligi, badiiy-publistik ssenaristlik borasida ulkan tajriba to'planadi.

Hozirgi kunda milliy ma'naviyatimiz rivojida san'at namunalarisiz tasavvur etib bo'lmaydi.

Xalq ijodi va talanti azaldan erkin ijodiy faoliyat, kishining olamni idrok etishga yo'naltirilgan badiiy-estetik qiziqishlari sifatida rivojlanib kelgan. Ixtiyoriylik, insonning o'z ruhiy-ma'naviy kechinmalarini ifoda etishga bo'lgan ehtiyoji etnomadaniy jarayonlarni rang-baranglashtirgan, turli madaniyatlar o'rtasidagi alokqalarga ijtimoiy-zaruriy yo'l bergan. Millat, xalq o'zligini anglagan sayin ushbu xususiyatlarni, etnomadaniy omillarni umumlashtirishga, asrashga, o'z mavjudligining ijtimoiy-tarixiy qonuni, sharti, determinanta sifatida ulardan foydalanishga intilgan.

Kommunistik tizim xalq madaniyati va ijodiga siyosiy ideologik tarbiya vositasi sifatida yondashdi, unda milliy, xududiy, o'zini-o'zi mablag' bilan ta'minlash, Mustaqil

tarzda xalqaro madaniy aloqalar o'rnatish imkoniyatlari borligini hisobga olmadi. O'zbekistan Respublikasining bozor munosabatlariga o'tishi xalq madaniyati va ijodiga xo'jalik hisoblarini, madaniyat marketingini olib kirdi. Natijada Respublikamizda davlat va jamoat tashkilotlari (masalan, kasaba uyushmalari)ga qarashli madaniyat o'choqlari va xalq ijodi bilan shug'ullanuvchi ijodiy uyushmalardan tashqari yarim xo'jalik, to'la xo'jalik usulida ishlovchi va xususiy madaniyat maskanlari ham yuzaga keldi. Masalan, Toshkent shahridagi xususiy golf-klub, kafe-klub va kompyuter-klublar misol bo'lishi mumkin. (Xalq etnik madaniyatiga, an'anaviy ijod, urf-odatlar, an'analar, marosimlar va ommaviy bayramlarga taalluqli bunday maskanlar uchramaydi). Ularning asosan yirik shaxarlarda va shunday madaniy xizmat turlariga ehtiyoj yuqori joylarda tashkil etilishi kuzatiladi. Lekin bu kishilarning etnik madaniyatga qiziqishi yo'q, degan fikrni anglatmaydi. Maxsus tadkikotlar ko'rsatadiki, Mustaqillik yillarida xalq an'anaviy ijodi va san'atiga bo'lgan qiziqishlar keskin oshgan. Kishilarning xalq an'anaviy ijod turlariga bo'lgan qiziqishi shaxarda ham, qishloqda ham yuqori, shuning uchun ular etnomadaniy qadriyatlarni kengroq targ'ib qilishga undaydi. Bir tomondan, kishilarimizda xalq etnik madaniyatiga qiziqish katta, lekin ularni targ'ib qiluvchi, uyushtiruvchi ijtimoiy-madaniy institutlar Yevropa ommaviy madaniyati an'alariga tayanishga moyil¹.

«Ommaviy madaniyat» o'tgan asrning o'rtalariga kelib jahonda, ayniqsa, ijtimoiy-madaniy taraqqiyoti yuksalayotgan davlatlarda keng tarqaldi. Ommaviy axborot vositalarining rivojlanishi va jahonda ijtimoiy-iqtisodiy, madaniy integratsiyaning kengayishi «ommaviy madaniyat»ni umumplanetar xodisaga aylantirdi. Bu ta'sirdan O'zbekistan ham chekkada qolmadi. Biznes, foyda ko'rish madaniyatga tadbiiq etilganidan boshlab, madaniyat ham, iqtisod kabi korrupsiya maydoniga aylandi. «Gollivud» kabi «ommaviy madaniyat» maxsulotlaridan katta foyda olayotgan guruhlar Yevropa davlatlarida ham ko'p. Pekin talantiga yarasha pul topish ularda ayb hisoblanmaydi. O'zbekistonda shakllanayotgan madaniyat marketingi va ijodiy-madaniy soxaga bozor munosabatlarini, iqtisodiy boshqarish usullarini joriy etilayotgani bizda ham badavlat kishilarni paydo kqiladi. Demak, «ommaviy madaniyat»dagi pul ishlab topish prinsipi insonning o'z mexnatiga yarasha xaq olish huquqidir. Biroq gan «ommaviy madaniyat» taqdim etayotgan asarlarning badiiy-estetik qimmatini ustida ketishi mumkin. «Ommaviy madaniyat»ning asosiy vositalari-radio, televideniye, matbuotsiz ijtimoiy-madaniy hayotni, umuman taraqqiyotni tasavvur qilib bo'lmaydi. «Urush va tinchlik» romanini bo'sh vaqtida o'qishi uchun kishiga qamida bir oy kerak, televideniya orqali esa u roman bilan 2- 2,5 soat ichida tanishishi mumkin. Bu urshda inson yon-atrofdagi informatsiyalarning 95 %ini ko'zi bilan olishini unutmaslik zarur¹.

¹ www.ziyounet.uz Kutubxonasi

¹ Murod Malik. O'zbek qadriyatlari. 1-kitob.-T.: Cho'lpon, 1995.-271 b.

«Ommaviy madaniyat» keng ommaga, oila va ish tashvishlari bilan mudom band kishiga mo'ljallangan. Shuning uchun unga nisbatan eskeypizm (og'ir mehnat va turmush tashvishlaridan vaqtincha xalos bo'lish) xos. «Ommaviy madaniyat» badiiy asarlardagi sentimental tomonni bo'rttirib, kuchaytirib tomoshabinni o'ziga jalb etishga intiladi. Bu ijodkorlarning usuli va xuquqidir. Bizning fikrimizcha, badiiy saviyasi yuqori bo'lmasa-da, har bir ijodkor o'z asarini sotish, namoyish qilish xuquqiga ega. Demak, «ommaviy madaniyat»ga oid asarlarning ijodkorlari ham o'z maxsulotlarini tarqatish, ulardan foyda olish, tomoshabinlar esa, shu jumladan, xalqimiz ham, ularni ko'rish, istamasa ko'rmaslik va xarid qilib olmaslik xuquqiga ega. Tomoshabinlarda nimani ko'rish, o'qish yoki qaysi ijod turi bilan shug'ullanish mumkinligini erkin, o'z ma'naviy ehtiyojlari va qiziqishlariga qarab tanlash imkoniyatlari bo'lishi lozim. «Ommaviy madaniyat» asarlarini mutloq rad etish, ba'zi tadqiqotchilar va jurnalistlar taklif etayotganidek namoyish qilishni taqiqlash demokratik tamoyillarga, madaniyatning ichki rivojlanish qonunlariga ziddir. Ammo, bu badiiy-estetik saviyasi past asarlarni ochiq tanqid qilishni ham rad etmaydi.

O'zbek aholi madaniyatini rivojlantirish xalqimizning nafaqat tarixiy-madaniy qadriyatlarni sevishi, ulardan xabardor bo'lishi, xuddi shuningdek, ularning etnomadaniy hayotda faol sub'yektlar sifatida qatnashishini ta'minlaydigan ijtimoiy omillarga ham bog'lashdir. Ushbu omillarga kishilarning ma'lumoti, bo'sh vaqti va undan foydalanish ko'nikmalari, madaniy qiziqishlari, ijtimoiy- madaniy institutlarga qatnashi, uy-joy sharoiti kabilar kiradi.

Bo'sh vaqt va undan foydalanish ijtimoiy hayotga jalb etishning eng muxim yo'nalishlaridan biridir. Vaqtga munosabat - hayotga munosabat, kishining o'z burchiga, hayotiy maqsadlariga munosabatidir. «Vaqtimizning bir qismini tortib oladilar, deb yozgan edi bundan ikki ming yil oldin Seneka,- bir qismini o'g'iraydilar, bir qismi esa bexuda o'tadi. Biroq hammasidan uyatlisi, uni o'zimizning befarqligimiz tufayli yo'qolganidir.»¹

Foydalanilgan adabiyotlar

1. ¹ Murod Malik. O'zbek qadriyatlari. 1-kitob.-T.: Cho'lpon, 1995.-271 b.
2. ¹ www.ziyounet.uz Kutubxonasi

YANGI O'ZBEKISTONDA MADANIYAT VA SAN'ATGA QARATILAYOTGAN E'TIBOR

Abdullayeva Xafiza Olimho'jaevna

O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti

Anotatsia maqolada aytilishicha, "Harakatlar strategiyasi" (bugungi kunda Taraqqiyot strategiyasi sifatida) yurt ravnaqida o'ziga xos dasturuamal bo'lib xizmat qiladi.

¹ Qoraboyev U. O'zbek xalqi bayramlari. -T.: Sharq. 2002. -85-b

Kalit so'zlar: *strategiya, madaniyat va san'a,t taraqqiyot, muzey.*

Har bir millatning o'tmishi, buguni va kelajagidan so'zlovchi vosita bu - madaniyatidir. Xalqimiz o'zining boy madaniyati va san'ati bilan bugungi kunda dunyo hamjamiyatida o'ziga xos o'rin egallab kelmoqda. Ayniqsa, o'tgan yillar ichida e'tiborga molik ko'plab ishlar amalga oshirildi desak mubolag'a bo'lmaydi. Xususan, 2017-yil 7-fevralda Muhtaram Prezidentimiz tomonidan ishlab chiqilgan "Harakatlar strategiyasi" (bugungi kunda Taraqqiyot strategiyasi sifatida) yurt ravnaqida o'ziga xos dasturamal bo'lib xizmat qildi va keng qamrovli ishlarni amalga oshirilishida muhim omil bo'ldi. Chunonchi, strategiyaning 4-ustuvor yo'nalishlaridan biri bo'lgan "Ijtimoiy sohani rivojlantirish" borasida joylarda keng qamrovli ishlar amalga oshirildi. Aholi, ayniqsa, yoshlarning bandligini ta'minlash, fuqarolarni ijtimoiy himoya qilish va salomatligini saqlash, fan, ta'lim, madaniyat va sport sohasini takomillashtirish, yo'l-transport, muhandislik-kommunikatsiya hamda ijtimoiy infratuzilmani rivojlantirish bilan bog'liq chora-tadbirlar amalga oshirildi. Bugungi shiddat bilan rivojlanayotgan zamonamizda davlatimiz rahbari tomonidan ilgari surilgan "Yangi O'zbekiston" tushunchasi ham xalqimiz tilida o'ziga xos tarzda yangradi va yangicha dunyoqarash, fikrlash sari qadam tashlashga undamoqda. Zero, Prezidentimiz aytganlaridek, "Bugungi O'zbekiston kechagi O'zbekiston emas, bugungi xalimiz ham kechagi xalq emas". Ta'kidlash kerakki, Yangi O'zbekistonni barpo etish - bu shunchaki xohishistak, subyektiv hodisa emas, balki tub tarixiy asoslarga ega bo'lgan, mamalakatimizdagi mavjud siyosiy-huquqiy, ijtimoiy-iqtisodiy, ma'naviy-ma'rifiy vaziyatning o'zi taqozo etayotgan, xalqimizning azaliy intilishlariga mos, uning milliy manfaatlariga to'la javob beradigan obyektiv zaruriyatdir. Yangi O'zbekiston - demokratiya inson huquq va erkinliklari borasida umume'tirof etilgan norma va prinsiplarga qat'iy amal qilgan holda, jahon hamjamiyati bilan do'stona hamkorlik tamoyillari asosida rivojlanadigan, pirovard maqsadi xalqimiz uchun erkin, obod va farovon hayot yaratib berishdan iborat bo'lgan davlatdir Qaysi davlatda xalqning farovonligi, huquq va erkinligi munosib tarzda qadrlansa, xalqning roziligiga erishilsa u davlatning ertasi buyuk hamda e'tiborda bo'ladi. Xalq roziligiga erishish, yurt farovonligini ta'minlash, dunyo hamjamiyatida munosib o'rin egallash maqsadida bugungi kunda yurtimizda keng ko'lamli qator ishlar amalga oshirilmoqda. Ko'plab sohalarga e'tibor qaratilmoqda. Inson tirik ekan kuy, qo'shiqqa, ko'ngilga kayfiyat baxsh etuvchi san'at durdonalariga ehtiyoj sezadi. Madaniyat va san'at- jamiyatning bebaho xazinas, inson tafakkurining bemisil kashfiyotidir.⁷³ Yangilanayotgan O'zbekistonda e'tibor qaratilayotgan muhim sohalardan biri ham aynan madaniyat va san'at sohasidir. Madaniyat va san'at mamlakatning, millatning yuzi, ko'rki hisoblanadi. Har bir xalq o'z milliy madaniyati, urf-odati o'z shakl shamoiliga egaligi

⁷³ To'ychiyeva S. Madaniyat va san'atimiz rivojidagi zarsahifalar // Yangi O'zbekiston gazetasi. - Toshkent:

bilan alohida ajralib turadi. O'zbek xalqining faqat o'zigagina xos boy madaniy merosi borki, u o'z jozibasi bilan kurrai zamin ahlini o'ziga rom etib kelmoqda. Bu jahoniy e'tirof davlatimiz rahbari tomonidan soha taraqqiyotiga qaratilayotgan katta e'tibor, g'amxo'rlikning mevasi desak yanglishmagan bo'lamiz. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan 2018-yil 28-noyabrda "O'zbekiston Respublikasida milliy madaniyatni yanada rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi PQ-4038-son qarori imzolandi. Ushbu qarorning 3-ilovasi 2019-2020-yillarda Madaniyat markazlari faoliyatini yanada rivojlantirish va takomillashtirish bo'yicha chora-tadbirlar dasturi tasdiqlangan. Mazkur dasturda Madaniyat sohasiga oid normativ-huquqiy bazani yaratish, ushbu sohadagi institutsional tizimni va madaniyat muassasalari faoliyatini yanada takomillashtirish asosiy vazifa etib belgilangan. Shuningdek:

Madaniyat markazlari tomonidan aholiga ko'rsatilayotgan xizmatlarning sifati va uning mazmundorligini oshirish;

Madaniyat markazlarining namunaviy shtat jadvallarini qayta ko'rib chiqish va tasdiqlash;

Madaniyat markazlaridagi badiiy havaskorlik jamoalarining repertuar rejalarini tahliliy ko'rib chiqish va ularni yangi asar va to'plamlar bilan ta'minlash hamda uni moliyalashtirish tizimini yaxshilash;

Har bir Madaniyat markazlarida kutubxona va o'quv zallarini tashkil etish, ularning kitob fondlarini shakillantirish hamda yangi adabiyotlar bilan muntazam ta'minlab borish kabi muhim vazifalar o'rin olgan.

Zamonaviy madaniyat markazlari o'z faoliyatini milliy madaniyatimiz an'analarini o'rganish va saqlab qolishda jamoatchilik ehtiyojlarini e'tiborga olgan holda badiiy ijod hamda havaskorlikning ijodiy tashabbuslarini va aholining ijtimoiy-madaniy faolligini qo'llab-quvvatlash, mazmunli dam olishni ta'minlashga yo'naltiradi. Mustaqillik yillarida mamlakatimizda ko'plab ijtimoiy sohalarining tubdan modernizatsiya qilinishi, ijtimoiy turmush darajasining o'sishi aholining ijtimoiy-maishiy ehtiyojlarga bo'lgan talablarini oshirdi. XXI asr farzandlari zamonaviy maktab va kollejlarda takomillashtirilgan davlat ta'lim talablari asosida o'qib ta'lim olmoqdalar. Bugungi kunda O'zbekiston aholisining kundan-kunga o'sib borayotgan talab va ehtiyojlarini o'rgangan holda, yurtimizda bunyod etilayotgan madaniyat markazlarida aholining ijtimoiy-madaniy faolligini qo'llab-quvvatlash bilan birga mazmunli dam olishiga e'tibor qaratilmoqda. Shu ma'noda yangidan tashkil etilayotgan zamonaviy madaniyat markazlarida ham asosiy urg'u aholi uchun yangi xizmat turlari, to'garaklar, badiiy havaskorlik jamoalari, studiyalar, qiziquvchilar uyushmalarini tashkil etish nazarda tutilmoqda. Jumladan, ushbu markazlarda xalq havaskorlik ijodiyoti to'garaklari, milliy-amaliy san'at to'garaklari, nomoddiy madaniy meros durdonalarini o'rganish to'garaklari, studiyalar, qiziquvchilar uyushmalari, sport to'garaklari, xorijiy tillarni o'rganish kurslari va h.k. tashkil etiladi. Buning uchun aholining barcha qatlamlariga mo'ljallangan madaniy-ma'rifiy xizmatlarni keng

yoyish, internet-studiyalar, elektron resurslar, shu jumladan, internet vositasida axborot-kommunikatsiya texnologiyalari va xorijiy tillarni o'rganish kurslari tashkil etiladigan ko'p funktsiyali zallarda qiziqarli va maroqli tomoshalar va boshqa tantanali tadbirlar, munozara klublari, sportning stol turlari va intellektual o'yinlar bo'yicha musobaqalar o'tkazilishini tashkil etish talab etiladi.

Madaniyat markazining asosiy maqsadi O'zbekiston Respublikasida milliy madaniyatni yanada rivojlantirish, aholiga madaniy xizmat ko'rsatish sifatini yaxshilash, ularning madaniy ehtiyojlarini qondirish va bo'sh vaqtlarining mazmunli o'tishini ta'minlash, ijodiy jamoalarning milliy qadriyat, urf-odat va an'analarini o'zida mujassam etgan namunali dasturlarni shakllantirish, xalq ijodiyoti va badiiy havaskorlik san'atini saqlab qolish va rivojlantirish, turli xil to'garaklar, studiyalar, kurslar, qiziquvchilar klublari, badiiy havaskorlik jamoalarini tashkil etish va ularning faoliyat yuritishi uchun qulay shart-sharoitlar yaratishdan iborat.

Haydarov A. Madaniyat - milliy yuksalish poydevori. - Toshkent: Oltin meros press. 2021. - B. 478

"Yangi O'zbekiston taraqqiyotida madaniyat va san'atning o'rni" mavzusidagi respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi materiallari to'plami. Maqolalar to'plami. - Toshkent: "Innovatsiya-Ziyo", 2023, 352 b.

Madaniyat markazlarida to'garaklar tashkil etish uslubiyoti. G.Fozilova. Toshkent: 2022.117b

LEX uz O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni, 07.02.2017 yildagi PF-4947-son

ЎҚУВЧИ-ЁШЛАР ТАРБИЯСИДА ХАЛҚ ҚЎШИҚЛАРИНИНГ АҲАМИЯТИ

Умурова Маърифат Ёшиевна,

Бухоро давлат университети ўқитувчиси

Аннотация: Мақолада умумий ўрта таълим мактабларида ўтиладиган мусиқа дарсларида халқ қўшиқлари уларни ижро услубларидан фойдаланиш ва бу қўшиқлар орқали болаларни она Ватани, унинг қўшиқларига бўлган меҳрини ортириш масалалари баён этилган.

Калит сўзлар: Куй, қўшиқ, ижро халқ ижоди, болалар фольклори ижроси, маҳаллий услуб, таълим тарбия, таҳлил.

Халқ қўшиқлари ҳам бошқа фольклор асарлари каби оғзаки тарзда яратилиб, оғиздан оғизга ўтиб яшайди. Халқ қўшиқлари куйлашга мўлжаллангандир. Шунинг учун улар куйма бўлади. Яъни халқ қўшиқлари матнида бирор ортикча сўз учрамайди. Борди-ю қўшиқда зўраки сўзлар учраса; ямоққа ўхшаб билиниб қолади. Халқ қўшиқларида сўзларнинг бундай ўзаро мазмун ва оҳанг жиҳатидан мутаносиблик касб этиб келиши натижасида оҳангдорлик пайдо бўлади. Анашу оҳангдорлик ва оҳангдошлик қўшиққа хос куйнинг яратилиши учун асосий замин бўлади. Бундан кўринаяптики, халқ

қўшиқлари одатда, ўз куйи ва оҳанги билан бирга яратилади. Унинг куй оҳангига албатта, мавзу ғоясининг таъсири катта бўлади. Яъни қандай мазмунда яратилган бўлса, унинг куй-оҳанги ўша мазмун билан мувофиқ келади. Одатда, қўшиқнинг мазмуни, унинг куй-оҳангини белгилаб беради. Бироқ баъзан таниш халқона куйлар асосида ҳам қўшиқ матни яратиш мумкин.

Халқ қўшиқлари болалар тарбиясида уни куйлаш муסיкий фаолияти жараёнида ғоявий савиясини ҳамда бадий мазмунини англаб олиш ва ўзининг она ватанига бўлган меҳрини ошириш билан бир қаторда мантикий фикрлаш ва мулоқотини ривожлантиришда яқиндан ёрдам беради.

Халқ қўшиқларини куйлашда муסיкий билимларни ўзлаштириш ўзига хос хусусиятларини аниқлаш имконияти кўпроқдир. Куйловчи болаларда бундай билимлар бевосита унинг ҳиссиёт олами орқали эмоционал асосда шаклланиб боради. Яни муסיқани тинглашдан эмоционал идрокка, ундан сўнг эса онгли тафаккурга ўтилади. Шу сабабли ҳам муסיқа асарларин ўзлаштириш жараёнида инсонни ёшлигиданок миллий оҳангни идрок этишга, қўшиқларнинг шеърый матнини унинг муסיқа билан қай даражада уйғунлашганини тушунишга ўргатиб бориш лозим, чунки келажак авлоднинг мусиқадан завқланиш ва бадий таассуротга эга бўлиш қобилиятларини ривожлантириш муҳим масала бўлиб ҳисобланади. Истеъдод нишонлари, зеҳн асосида шаклланадиган муסיкий қобилиятлар эса, киши шахсининг муайян бадий фаолиятига фаол иштирокининг натижасида ривожланиб боради. Шу боис мактабларда ҳам муסיқа ўқитувчилари муסיкий таълим ўтиладиган ҳар бир соатнинг мақсадини олдиндан белгилаб олиши, маълум муסיқа асарини ўргатар экан, ўқувчиларда қандай муסיкий ўқув ва малакани шакллантираётганини англаш лозим. Бироқ мактаб амалиётида муסיкий-педагогик дарсларнинг бориши ҳали ҳам давр талаби даражасида эмас. Бунинг асосий сабабларидан бири муסיқа тарбияси услубиёти айрим муҳим муаммоларнинг ҳал этилмаганлигидир. Ана шундай муаммолардан бири муסיқа тарбиясининг миллий муסיқа маданияти билан ўзаро боғлиқлиги ҳисобланади. Ўзбек халқ қўшиқлари орқали ёшларнини муסיқага қизиқтиришнинг асосий етакчи воситаларидан биридир. Уларда шеърнинг ўз куйи, олдиндан таниш бўлган характери мазмуни билан тез ёқиб қолади.

Инсонда муסיкий эшитиш кўникмаси “алла” қўшиғи орқали ҳосил қилиниб, эркалашлар ва овутомачоқлар ёрдамида фаол ошириб борилади. Кейинчалик, эса бола гапиришни ўргангач, ўзи ҳам бевосита ижрочилик малакаларини эгаллаб олиб, ўзининг муסיкий тасаввурларини тинимсиз ривожлантириб боради. Бундан кўриняптики, халқ қўшиқлари инсонда муסיкий билимларнинг шаклланиши ва ривожланиши учун асосий пойдевор вазифасини ўтайди. Болани ёшлигидан овутиш учун уни эркалаб, дўсўрлатиб ижро этиладиган қўшиқлар ҳар бир воҳаннинг ўзига хос услубига эга бўлиб асосан болага ҳурмат сифатида сиз сўзига кўпроқ урғу берилади ва тиззага кўйиб кўлга кўтариб ҳавога ташлаб эркалаб ижро этилади. Бухорода ҳозиргача ижро этиб келинаётган

овутмачок кўшиқлар талайгина бўлиб унинг куйи оҳанги услуби аслигача сакланиб ижро этиб келинмоқда.

Ҳа дўрса –дўрса-дўрса,
Отаси бозорга борса,
Гўшти биринж келтирса,
Онаси пазанда бўлса.

Ўзбек халқ кўшиқларига хос енгил куйилик ёш авлодга, қолаверса, кишиларга мусиқани осон идрок этишга ёрдам беради. Кишиларда мусиқа тарбиясини такомиллаштириш эса, ҳамиша ҳам долзарб муаммолардан бири бўлиб келган, шуни айтиш керакки, ўзбек халқ кўшиқларининг композицион бутунлигини сўз, оҳанг(куй) ва ҳаракат бирлигида, шу компонентларнинг мантикий алоқадорлигида кузатиб, ўзбек халқ кўшиқлари билан боғлиқ халқ куйларини аниқлаш, уларнинг оҳанг сифатига, темпига ва тембрига баҳо бериш, мусикий табиатини белгиловчи асосий белгиларни аниқлаб топиш, ижроси билан боғлиқ қирраларини ўрганиш ҳамда болаларнинг ёшида мос бўлган мусиқавий асарларни уларда тарбия беришдаги родини аниқлаштириш бугунги фолкълоршунослигимиз ва мусиқа назарияси олдида турган долзарб муаммолардан биридир. Бу айтиш пайтда, ёш авлодга мусикадан берадиган таълим-тарбия ишларини ҳам кўнгилдагидагидек режалаштиришни талаб этади.

Айтиш мумкинки, ўрта мактабларда ўтиладиган мусиқа дарсларида қанчалик кўп халқ кўшиқларини ўқувчиларга ўргатиш режалаштирилса, шунчалик болаларда мусиқавий таассуротлар жонлантирилиши бу айтиш ҳақиқат. Улар мусиқавий образларни идрок этишда, мусиқанинг савиясини ҳис этишда, унинг оддий ифода воситалари ва ҳаётий ўрнини билиб олишда қийналмайдилар. Халқ кўшиқлари мусиқасини тушунишда жуда қўл келади. Уларда бу мусиқанинг кўшиқона турини фарқлаш учун қулай воситадир. Шунингдек ёшларда мусиқанинг ифода воситалари куй, мусиқанинг, контраст қисмлари кабилар ҳақида ҳам етарли тасаввур ҳосил қилиш учун ҳам қулайдир. Хуллас, мусиқадаги асосий уч жанрнинг бири бўлган кўшиқлар, халқ кўшиқлари ҳамда халқ мусиқалари табиатини ўрганиш учун қулай замин ҳозирлайди. Бироқ ҳанузгача на фолкълоршунослик соҳасида, на мусиқа илмида, ўзбек халқ кўшиқларининг куйлари, уларнинг ижрочилигига хос асосий хусусиятлар, белгилар тўлиқ ва яхлит ҳолда махсус ўрганилмаган. Афсуски. Мусиқа дарсликларидан жой олган миллий куй кўшиқлар сони ва сифати бугунги кун ўқувчиларининг эҳтиёжтнн тўла қондира олмайди. Тўғри, баъзан бу борада айрим фолкълоршунослик бўйича яратилган илмий-назарий манбаларда, айрим фикрларга дуч келиш мумкин. Аммо халқ кўшиқлари ижрочилигига мусиқачининг берган баҳоси бошқача бўларди. Чунки халқ кўшиқларининг яшовчанлигида уларнинг куй-оҳанги катта аҳамият касб этади.

Халқ кўшиқлари ижрочилигининг асосий белгилари ва усуллари. Халқ кўшиқлари ижросида мавзу ва матннинг роли. Халқ кўшиқлари фолклорнинг

(оғзаки бадиий ижоднинг) энг оммавий жанрларидан бири бўлиб, улар анъанавий ижрочиликда ҳам замонавий ижрочиликда ҳам салмоқли ўринни эгаллайди. Ҳатто уларнинг яратувчилилик ҳақида ҳам худди шундай фикрни айтиш мумкин.

Халқ кўшиқлари халқ калбининг кўзгуси, ҳам давр кўзгуси. Уларда халқнинг орзу-умиди, ҳис-туйғуси билан бир қаторда ҳаётдаги энг долзарб масалалар ўз аксини топмасдан қўймайди.

Таниқли ўзбек фолклоршуноси, ўзбек халқ кўшиқларининг илк йирик тадқиқотчиси Музайяна Алавия бу ҳақда шундай деб ёзган эди: “Халқ қайғули чоғида ҳам, шад-у хуррамлик пайтларида ҳам, кўшиқ ижод этиб, куйга солиб айтади”. Ўзбек халқи орасида куйган ҳам кўшиқчи, суйган ҳам кўшиқчи ёки суйган кўшиқчи бўлар, куйган ўланчи бўлар деган таъбирлар мақол сифатида юритилади. Демак, бир орзу, мақсадга интилганда шунга эришиш учун олиб борилган кураш жараёнида ҳам, ғамга ботган чоғларида уни енгиш учун ҳам, меҳнатни енгиллатиш, ҳорғинликни енгиш учун ҳам, шод-у хуррамликни исҳор этиш учун ҳам, кўшиқ ижод этиб куйга солиб айтадилар. Турли даврда турли мавзуларда яратилган кўшиқлар ўз даврининг меваси бўлиши билан бир қаторда узоқ ўтмишнинг тарихий ёдгорлиги ҳамдир.

Шундай қилиб, ўзбек халқ кўшиқлари яратилиши даврига, ижро ўрнига, ижро табиатига, ижро вақтига қараб хилма-хиллик касб этади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. М. Алавия. Ўзбек халқ кўшиқлари.-Т.ЎзРФА нашриёти 1959
2. Ҳ.Нурматов, Н.Норхўжаев, О.Иброҳимов ва бошқалар. Мактаб “Муסיқа” дарсликлари (1-7 синфлар учун) Тошкент 2015
3. Д.Ражабов.Т.Ражабов Халқ кўшиғи ва муסיқа ижрочилиғи Илмий рисола. Тошкент Наврўз нашриёти 2018

DOIRA SINFI O‘QUVCHILARINING IJROCHILIK MAHORATINI TAKOMILLASHTIRISH

Qobilqoriyev Qudratilla Baxtiyor o‘g‘li
O‘zDSMI “Cholg‘u ijrochiligi
va musiqa nazariyasi” kafedrasi o‘qituvchisi
qobilqoriyev93@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada musiqiy ta’lim jarayonida doira sinfi o‘quvchilarining ijrochilik mahoratini takomillashtirish muammolari haqida so‘z boradi. Shuningdek, ularni barataraf etish uchun amalga oshirilishi lozim bo‘lgan vazifalar borasida fikr yuritilgan.

Kalit so‘zlar: musiqiy ta’lim, doira ijrochiligi, uzviylik, ta’lim bosqichlari, uzluksiz ta’lim.

Аннотация: В данной статье говорится о проблемах совершенствования исполнительского мастерства учащихся класса дойры в процессе музыкального образования. Также были обсуждены задачи, которые следует выполнить для их устранения.

Ключевые слова: музыкальное образование, исполнительство дойры, слаженность, этапы образования, непрерывное образование.

Annotation: This article talks about the problems of improving the performance skills of students of the doyra class in the process of musical education. Also, the tasks that should be carried out in order to eliminate them were discussed.

Key words: musical education, doyra performance, coherence, stages of education, continuous education.

Respublikamizda musiqiy ta'lim sohasida mutaxassislarni tayyorlash uch bosqichli tizim asosida amalga oshirib kelinmoqda.

Mazkur jarayonda erishilayotgan yutuqlar bilan bir qatorda kamchilik va muammolar ham yo'q emas. Quyida doira ijrochilarini tayyorlashda musiqiy ta'limdagi uzviylikni ta'minlash borasida uchrayotgan kamchiliklarga to'xtalib o'tmoqchimiz.

Musiqiy ta'limda doira ijrochilarini tayyorlashning eng muhim bosqichi bu bolalar musiqa va san'at maktabi hisoblanadi. BMSMda doira ijrochiligi bo'yicha ta'lim olish muddati besh yil hisoblanadi. Bu bosqichda o'quvchi doira cholg'usi haqida ilk tasavvur hosil qiladi hamda undagi ijrochilik mahoratini egallashning dastlabki jarayonlarini o'zlashtiradi. Ushbu jarayonda cholg'udagi ijro holati, uslublari, zarblari (shtrixlari)ni puxta o'zlashtirish muhim ahamiyat kasb etadi. Mashg'ulotlar paytida nazariy bilimlar bilan bir qatorda amaliy ijrochilik mahorati egallanadi.

“Bolalar musiqa va san'at maktabida doira ijrochiligidan saboq beruvchi pedagoglar o'quvchining ijrochilik mahoratini rivojlantirishda uning qobiliyatini ko'ra bilishi va shunga qarab ish rejasini tuzishi lozim”. [4.B.60]

Birinchi darsdan boshlab doiraning kelib chiqish tarixi, milliy san'atimizdagi o'рни, uni xalqimiz orasida ommalashtirgan ustoz doirachilar haqida qisqacha ma'lumotlar berib borishi lozim. Darslarni nazariy va amaliy tarzda olib borish zarur.

Yuqori sinflarga o'tgan sari asta-sekinlik bilan murakkab o'lchov va mashqlarga o'tish lozim. Bunda turli qo'l mashqlari, etyudlar bilan birgalikda ustoz doirachilar yaratgan va ijro etgan doira usullari, milliy musiqa madaniyatimizning barcha sohalarida qo'llaniluvchi usullar, doira raqslarida ijro etiluvchi usullardan namunalar sinflar kesimida, o'quvchilarning ijro imkoniyatidan kelib chiqqan holda oddiydan murakkabgacha bo'lgan shaklda nota savodxonligiga e'tibor bergan holda o'rgatib borilishi maqsadga muvofiq.

“O'quvchilar darsga kirishdan 15-20 daqiqa avval doirani o'rta darajada qizdirib, qo'l yurgizish mashqlarini bajarib, so'ngra darsga kirishlari lozim. Aks holda qo'l barmoqlarini qizdirmasdan, ularni doiraga moslashtirmasdan ijro qilish, shuningdek,

darhol qizigan doirani ijro qilish qo'llarning xastalanishiga, kerakli natijaga erishilmasligi sabab bo'lishi mumkin".[5.B.96]

Kuzatuvlarimiz natijasida ma'lum bo'ldiki, ayrim bolalar musiqa va san'at maktablaridagi doira sinfi darslarini yuqorida qayd etilgan jihatlarga rioya qilmagan holda yuzaki tarzda o'tish hollari uchramoqda. O'quv jarayonida doira usullarini o'rgatish asosan og'zaki tarzda olib borilmoqda. Bu esa o'quvchilarning nota savodxonligini egallashlari va kelajakda doira ijrochiligini har tomonlama puxta egallashlariga salbiy ta'sir o'tkazadi. Afsuski, ba'zi bolalar musiqa va san'at maktablarida boshqa cholg'u mutaxassisligiga ega bo'lgan pedagoglar doira cholg'usi ijrochiligidan saboq berib kelayotgan holatlari ham yo'q emas. Bu holat doira cholg'usiga e'tiborsizlik natijasi desak, adashmagan bo'lamiz.

Doira ijrochilarini tayyorlashning keyingi bosqichi madaniyat va san'at maktablari, iqtidorli bolalar akademik litseylarida davom ettiriladi. Unda o'quvchilar ikki yil davomida tahsil oladilar. Bu bosqichdagi dolzarb muammolardan biri shundaki, ularning ikki yillik ixtisoslashtirilgan maktablarga aylantirilganligidir. Ikki yillik musiqiy ta'limda doira ijrochiligidan saboq oladigan o'quvchilar mutaxassisligi bo'yicha yetarlicha bilimni egallay olmaydilar. Sababi, BMSMlarida doira ijrochiligidan saboq berish davri besh yilni tashkil etadi. Shu orada BMSMlarda ba'zi o'quvchilar umumiy o'rta ta'limni tugatmasdan oldin BMSMlarini bitiradi. Natijada musiqiy ta'limning keyingi bosqichi orasida bo'shliq yuzaga keladi. Bu davr mobaynida o'quvchi BMSMda olgan bilimlarini unutib, keyingi bosqichda yana boshidan boshlashga to'g'ri kelmoqda. Shuningdek, o'quv rejada mutaxassislikka oid bo'lmagan fanlarning ko'pligi, mutaxassislik fanlari bilan bog'liq yakka darslarning vaqti 45 minut etib belgilanganli o'quvchilarning mutaxassislik fanlarini chuqur o'zlashtirishiga to'sqinlik qilmoqda. Doira ijrochiligidan saboq oluvchi o'quvchilar ijro etayotgan asarlar tahsil olayotgan ta'lim bosqichi talablari asosida bo'lishi lozim. Bu o'rinda ham kamchiliklar mavjud.

Har bir cholg'uda bo'lgani kabi doirada ham ijrochilik mahoratini oshirish oddiylikdan murakkablik sari bosqichma-bosqich rivojlanib borishi lozim. Lekin hozirgi kunda BMSMlarda o'qiyotgan o'quvchilarning ta'limning keyingi bosqichida o'rganishi lozim bo'lgan asarlarni ijro qilishlarini kuzatishimiz mumkin. Natijada ayrim o'quvchilarning asarni to'laonli maromiga yetkazolmay ijro qilolmasliklarini, ijro mahorati yetmasligini guvohi bo'lamiz. Balki ijro qilinayotgan bunday asarlar o'quvchining iqtidoriga qarab tanlanayotgandir. Lekin shunday bo'lsa-da har bir bosqichda tizimli dastur asosida asarlar bosqichma-bosqich o'rganib borilsa maqsadga muvofiq bo'lardi. Bu holat ixtisoslashtirilgan san'at maktablarida ham shu ko'rinishda davom etmoqda. Oliy ta'limda o'rganishi kerak bo'ladigan asarlarni o'quvchi maktab davrida o'zlashtirmoqda. Natijada oliy ta'limdagi to'rt yillik tahsil davomida quyi bosqichda o'rgangan asarlarini ijro qilib, bitirib ketish holatlari kuzatilmoqda. Buning sababi musiqiy ta'lim sohasida uzviyligi yetarli darajada ta'minlanmagani desak to'g'ri bo'ladi.

Yuqorida keltirilgan kamchilik va muammolarni bartaraf etishda musiqiy ta'limning barcha bosqichlari o'rtasidagi o'zaro aloqalarni yo'lga qo'yish, ular o'rtasida tizimli o'qitish jarayonini tashkillashtirishga ahamiyat berish lozim. Buning uchun har bir bosqichda faoliyat olib boradigan malakali mutaxassislarning o'zaro hamkorlik ishlarini yo'lga qo'yish lozim. Ijro dasturlarini tizimli ravishda shakllantirish maqsadga muvofiq. Bu jarayonlarga musiqiy ta'lim muassasalarida doira ijrochiligidan saboq beruvchi tajribali mutaxassislarni jalb etgan holda ta'lim bosqichlari o'rtasidagi uzviylikni to'g'ri yo'lga qo'yish va bu orqali ta'lim sifatini yanada yaxshilash mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Islomov D. "Moziydan sado" monografiya – Toshkent: "Ekstremum press" nashriyoti, 2019-y. 140 b.
2. Islomov D. "Maxsus cholg'u" (An'anaviy doira ijrochilik usullari) – Toshkent: "Fan va texnologiya" nashriyoti 2019-y. 222 b.
3. Qobilqoriyev Q. "Doira cholg'usining o'zbek milliy musiqa madaniyatidagi o'rnini" Magistrlik dissertatsiyasi. – Toshkent: 2020-y. 116 b.
4. Ugli K. K. B. Development of performance skills of future music teachers using percussion instruments //European International Journal of Pedagogics. – 2023. – T. 3. – №. 06. – C. 53-56.
5. Кобилкориев К. Musiqiy ta'lim jarayonida doira ijrochiligini rivojlantirish //Общество и инновации. – 2022. – Т. 3. – №. 2/S. – С. 447-451.
6. Sobirjon Turdibekovich Turatov. "Cholg'u ijrochiligi ta'lim yo'nalishida maxsus fanlarining axborot texnologiyalari bilan integratsiyalashuvi" Oriental Art and Culture, vol. 4, no. 3, 2023, pp. 676-680.
7. Beknazarov K. Pedagogical conditions for developing musical competence of future music teachers using uzbek folk instruments //current research journal of Pedagogics. – 2023. – T. 4. – №. 06. – C. 101-107.
8. Ganisherovich T. J. Coverage of chang instruments in historical and musical sources //ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal. – 2022. – T. 12. – №. 3. – C. 30-33.

ЗНАЧЕНИЕ ФОЛЬКЛОРА В ЖИЗНИ ЧЕЛОВЕКА. ОБЩЕСТВЕННАЯ ЦЕННОСТЬ ФОЛЬКЛОРА.

Усманова Надира Рустамовна

Преподаватель кафедры «Библиотекосведение»

Аннотация: Значение фольклора в жизни человека и ее влияние в развитие ребенка. Важнейшей задачей, стоящей перед нашим обществом в настоящее время, является его духовное, нравственное возрождение, которое невозможно осуществить, не усваивая культурно-исторический опыт народа, создаваемый

веками громадным количеством поколений и закреплённый в произведениях народного искусства.

Ключевые слова: фольклор, устное народное творчество, народное творчество, мифы.

XALQ OG‘ZAKI IJODINING INSON HAYOTIDAGI MAZMUNI. FOLKLORNING IJTIMOIIY AHAMIYATI.

Usmanova Nadira Rustamovna

«Kutubxonashunoslik» kafedrası o‘qituvchisi

Annotatsiya: *Xalq og'zaki ijodining inson hayotidagi ma'nosi va uning bola rivojlanishiga ta'siri. Hozirgi davrda jamiyatimiz oldida turgan eng muhim vazifa – uni ma'naviy-axloqiy tiklash bo'lib, unga xalqning asrlar davomida juda ko'p avlodlar tomonidan yaratilgan madaniy-tarixiy tajribasini o'zlashtirmasdan turib erishib bo'lmaydi.*

Kalit so'zlar: *xalq og'zaki ijodi, xalq og'zaki ijodi, xalq amaliy san'ati, afsonalar.*

Abstract: *The meaning of folklore in human life and its influence on the development of a child. The most important task facing our society at the present time is its spiritual and moral revival, which cannot be achieved without assimilating the cultural and historical experience of the people, created over the centuries by a huge number of generations and enshrined in works of folk art.*

Key words: *folklore, oral folk art, folk art, myths.*

Законодательство об охране и использовании объектов культурного наследия состоит из настоящего ценность фольклора. Отношения в области охраны и использования объектов культурного наследия в Республике Каракалпакстан регулируются также законодательством Республики Каракалпакстан. Если международным договором Республики Узбекистан установлены иные правила, чем те, которые предусмотрены законодательством Республики Узбекистан об охране и использовании объектов культурного наследия, то применяются правила международного договора.⁷⁴

Фольклор – благодатный и ничем не заменимый источник нравственного воспитания детей, так как в нём отражена вся реальная жизнь со злом и добром, счастьем и горем. Он открывает и объясняет ребенку жизнь общества и природы, мир человеческих чувств и взаимоотношений. Способствует развитию мышления и воображения ребенка, обогащает его эмоции, дает прекрасные образцы литературного языка. Чтобы максимально достичь воспитательного эффекта с помощью устного народного творчества, важно не только, чтобы оно было представлено разнообразными жанрами, но и максимально было включено

⁷⁴ Закон Республики Узбекистан «Об охране и использовании объектов культурного наследия»

во все жизненные процессы ребёнка. Так, например, знакомство с колыбельными песнями поможет детям вырасти уравновешенными и доброжелательными людьми. Очень важно, чтобы ребенок с детства усвоил суть нравственных понятий и человеческих ценностей.⁷⁵

В процессе развития ребенок формируется как личность, приобретает свойственные ему черты характера, особенности, которые влияют на поведение человека в жизни, у ребенка появляется собственное мировоззрение. Важнейшей задачей, стоящей перед нашим обществом в настоящее время, является его духовное, нравственное возрождение, которое невозможно осуществить, не усваивая культурно-исторический опыт народа, создаваемый веками громадным количеством поколений и закреплённый в произведениях народного искусства. Выдвигая принцип народности, говорил о том, что *«язык есть самая живая, самая обильная и прочная связь, соединяющая отжившие, живущие и будущие поколения народа в одно великое, исторически живое целое»*. В раннем возрасте очень важно ускорить «рождение» первых сознательных слов у ребенка. Увеличить запас слов помогут малые жанры фольклора, в которых привлекается его внимание к предметам, животным, людям. С помощью малого фольклора можно решать практически все задачи методики развития речи и наряду с основными методами и приемами речевого развития младших школьников можно и нужно использовать этот материал.⁷⁶

Значимость народного фольклора очень велика в адаптационный период. Хорошо подобранная, с выразительностью рассказанная потёка помогает установить контакт, вызвать положительные эмоции.

Устное народное творчество как искусство народного слова. Принято считать, что фольклор — это устное народное творчество, народное искусство слова, за рубежом его называют ещё – народные знания либо народная мудрость. Фольклором называют словесное искусство, которое включает в себя пословицы, частушки, сказки, легенды, мифы, скороговорки, загадки, героический эпос, былины, сказания и пр. Известно, что произведения устного народного творчества возникли в далёкой древности, но и сегодня используем их, зачастую даже не подозревая и не осознавая этого (поём песни, рассказываем анекдоты, читаем сказки, загадываем загадки, говорим поговорки, поём народные песни, повторяем скороговорки и многое другое). Народные скороговорки, песни, загадки, сказки, пословицы используют в своей речи взрослые люди и дети, подрастающая молодёжь и люди старческого возраста. Но мало кто явно представляет себе каким образом зарождается, живёт и существует устно-поэтическое народное творчество, и тем более ещё меньшее количество людей отдаёт себе отчет в ценности фольклора и знаком с его историей. Никто уже, к сожалению, не узнает имён тех далёких творцов, сложивших замечательные

⁷⁵ Рублев В. В. Фольклористика Узбекистана. Нижний Новгород – 2021. – 96 с

⁷⁶ Ефремов А.Л. Формирование личности в условиях любительского коллектива. – СПб. 2004. - 107 с

сказки, занятные загадки, народные песни, нравоучительные пословицы и поговорки, живущие уже на протяжении многих веков. Единственное что можем с уверенностью говорить, что автор фольклора вечно живой и развивающийся поэт, имя которого народ. Именно народу обязаны в сохранении и совершенствовании всех народных сокровищ поэзии. Итак, живя вне времени, переходя от пращуров к потомкам, от одного сказочника, поэта, певца к другому, фольклорные произведения обогащаются чертами современного мировоззрения, новыми чертами быта. В наше время продолжают жить уже обновленные древние сказки, а наряду с ними возникают (и всегда возникали) новые песни, анекдоты, пословицы, загадки и т.п.⁷⁷

Заклучение живя вне времени, переходя от пращуров к потомкам, от одного сказочника, поэта, певца к другому, фольклорные произведения обогащаются чертами современного мировоззрения, новыми чертами быта. В наше время продолжают жить уже обновленные древние сказки, а наряду с ними возникают (и всегда возникали) новые песни, анекдоты, рассказы, заговоры, пословицы, загадки и т.п. Живая связь литературы с фольклором подтверждается творчеством лучших писателей всех народов. Но как бы ни была ощутима связь произведений писателей с народной поэзией в условиях классового общества, коллективное и индивидуальное творчество всегда разграничиваются по способу создания художественных произведений. Представленная классификация наиболее распространена среди исследователей. Однако стоит понимать, что виды узбекского фольклора взаимно дополняют друг друга, а порой не вписываются в общепринятую классификацию. Поэтому при изучении вопроса чаще всего используют упрощенный вариант, где выделяют всего 2 группы жанров – обрядовый и не обрядовый фольклор. Видим, что большинство ученых относят к малым жанрам фольклора пословицы, поговорки, загадки, скороговорки, а в остальном их мнения расходятся. Можно понять, что, в отличии от малых форм, к большим формам фольклора относятся следующие большие произведения: сказки, легенды, былины, исторические песни, лирические песни, баллады, частушки.⁷⁸

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Закон Республики Узбекистан «Об охране и использовании объектов культурного наследия»
2. Рублев В. В. Фольклористика Узбекистана. Нижний Новгород – 2021. – 96 с
3. Ефремов А.Л. Формирование личности в условиях любительского коллектива. – СПб. 2004. - 107 с
4. Карпухин И.Е. Устное народное творчество, 2005,

⁷⁷ Карпухин И.Е. Устное народное творчество, 2005,

⁷⁸ Ушинский, К.Д. Воспитание человека / К.Д. Ушинский; сост. С.Ф. Егоров. - М.: Карапуз, 2000. - 255 с

5. Ушинский, К.Д. Воспитание человека / К.Д. Ушинский; сост. С.Ф. Егоров. - М.: Карапуз, 2000. - 255 с

Источник материала: <https://499c.ru/znachenie-folklor-a-v-zhizni-cheloveka-obshchestvennaya-cennost/>

СВЯЗЬ ФОЛЬКЛОРА И БИБЛИОТЕКИ В СОВРЕМЕННЫХ ТЕНДЕНЦИЯХ РАЗВИТИЯ ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ

Абдуганиева З.М

Аннотация: в научной работе раскрывается взаимосвязь библиотеки и фольклора, как неотъемлемой части общего массива информации. Кроме того, рассмотрены аспекты внедрения современных информационных технологий в процессы библиотечного обслуживания и их роль в распространении информации, связанной с фольклором. Сделаны выводы относительно важности включения в процесс библиотечного обслуживания информационных технологий для дальнейшего распространения фольклора и его источников.

Ключевые слова: библиотека, библиотечное обслуживание, информационные технологии, распространение фольклора, фольклор как источник информации.

В наше время библиотеки играют важную роль в распространении знаний и культуры, а также в сохранении национального наследия. Фольклор, являясь частью культурного наследия может быть использован для создания и хранения информации. Таким образом, связь между фольклором и библиотекой имеет большое значение для современного общества.

Фольклор – это традиционные знания, передаваемые из поколения в поколение. Он может включать в себя различные формы искусства, такие как музыка, танцы, песни, рассказы и т.д. Фольклор может использоваться как источник информации о культуре, истории, традициях и обычаях народов. Он играет важную роль в сохранении национального наследия и может быть использован для создания и хранения информации.

Рассматривая фольклор как источник информации, то можно говорить, что он содержит информацию о различных аспектах жизни народов, включая их историю, традиции, религию, социальную организацию и культурные ценности. Он может также содержать информацию о природе, климате и географии местности, где живут народы [4.С.54-63]. Фольклор может быть использован для изучения языка, диалектов и лексики, используемой в различных регионах мира. Кроме того, он записывается изучается в качестве национального наследия. Он может также быть использован для создания новых произведений искусства, таких как книги, фильмы, музыкальные композиции с точки зрения отражения истории народов и развития цивилизации. Нельзя не упомянуть и его роль в

привлечении туристов и развития туризма в регионах, где он широко распространен.

Фольклор может быть использован для изучения социальных и культурных изменений, происходящих в обществе. Он отражает изменения в социальной организации, экономике и политике. Например, изменения в традиционных ритуалах и обрядах могут указывать на изменения в социальной организации и отношениях между людьми.

Фольклор может быть использован для изучения местных проблем и вызовов, с которыми сталкиваются люди в различных регионах мира. Он может помочь понять, как люди адаптируются к изменяющимся условиям жизни и как они реагируют на экологические, социальные и экономические изменения. Как источник информации, фольклор так же может быть использован для изучения культурных различий и сходств между народами. Он может помочь понять, как люди различных культур воспринимают мир вокруг них и как они выражают свои мысли, чувства и убеждения. Фольклор может быть использован для построения мостов между культурами и усиления взаимопонимания между людьми.

Говоря о культурном наследии, необходимо упомянуть и библиотеку. Традиционное библиотечное обслуживание включает в себя не только предоставление доступа к книгам и другим источникам информации, но и сохранение национального культурного наследия. В данном контексте фольклор и библиотека имеют важную взаимосвязь.

Библиотеки являются не только местами, где можно найти книги и другие материалы, но и социальными институтами, которые играют важную роль в сохранении культурного наследия. Библиотеки собирают, хранят и организуют доступ к культурным материалам, таким как книги, журналы, газеты, фильмы, аудио- и видеозаписи, и многое другое. Они также выполняют роль культурных центров, где проводятся выставки, лекции, дискуссии и другие мероприятия, связанные с культурой.

Библиотеки помогают сохранять культурное наследие, предоставляя доступ к историческим и культурным материалам. Они хранят книги и другие материалы, которые могут быть использованы для изучения прошлого, а также для сравнения с настоящим и будущим. Библиотеки также содействуют сохранению культурного наследия, сотрудничая с другими организациями и учреждениями в рамках проведения различных проектов по сохранению культурных ценностей.

Библиотеки играют важную роль в сохранении культурного наследия не только путем сбора и хранения материалов, но и путем их организации и предоставления доступа к ним. Библиотеки разрабатывают каталоги, системы классификации и другие методы организации материалов, которые позволяют пользователям находить нужную информацию с помощью поисковых систем и

других средств. Они также предоставляют доступ к материалам через Интернет, что позволяет людям получать доступ к культурным ценностям, находясь в любой точке мира.

Фольклор и библиотека имеют множество общих целей и задач. Они оба играют важную роль в сохранении культурного наследия и обеспечении доступа к информации. Библиотека может служить местом, где хранится и предоставляется доступ к фольклору. Она может быть использована для сохранения и изучения традиционных знаний и культурных ценностей, передаваемых через фольклор.

Библиотеки также могут использовать фольклор в качестве инструмента для привлечения читателей. Они могут организовывать мероприятия, связанные с фольклором, такие как выставки, концерты, лекции и т.д. Это может привлечь большое количество людей, заинтересованных в культуре и традициях народов.

Библиотеки также могут использовать фольклор в качестве инструмента для обучения. Они могут предоставлять доступ к литературе, связанной с фольклором, и использовать ее в учебных целях. Это может помочь учащимся лучше понимать и оценивать культурное наследие и традиции своей страны [5.C.1126-1132].

В XXI веке, когда информационные технологии развиваются семимильными шагами, библиотеки не могут не следить за этими процессами и не приспосабливаться к ним. Вместе с тем, несмотря на все технологические новшества, фольклор остается важным элементом культуры и народного творчества, который необходимо сохранять и распространять. В этом контексте, взаимосвязь фольклора и библиотеки является неотъемлемой, и использование современных информационных технологий может значительно облегчить процесс библиотечного обслуживания в этой области [3.C.113-115].

Современные информационные технологии, такие как интернет, электронная почта, социальные сети и мобильные приложения, позволяют библиотекам значительно расширить свои возможности в области сбора и распространения фольклорных материалов. Например, библиотеки могут создавать электронные каталоги со ссылками на различные ресурсы, связанные с фольклором [2.C.95]. Они могут также создавать виртуальные выставки, посвященные фольклору определенных регионов или тематике.

Библиотеки могут также использовать современные технологии для создания интерактивных программ, которые позволят посетителям библиотеки более глубоко погрузиться в мир фольклора. Например, они могут создавать мультимедийные презентации, которые будут включать в себя аудио- и видеозаписи, фотографии и другие материалы, связанные с фольклором [1.C.295-305]. Такие программы могут быть интерактивными и включать в себя различные игры и задания, которые помогут посетителям лучше понять и запомнить информацию о фольклоре.

Одним из наиболее ярких примеров сохранения культурного наследия Узбекистана является деятельность службы рукописей, уникальных и особо ценных изданий Национальной библиотеки Узбекистана имени Алишера Навои [6]. Служба в рамках сохранения и дальнейшего распространения фольклора – культурного наследия нашей страны занимается сбором и обработкой документов, формированием национального электронного каталога и электронной базы данных на документы, обеспечение сохранности и консервации наиболее ценных коллекций библиотеки, а также выставочной и экскурсионной работой по популяризации редкого фонда библиотеки в рамках библиотечно-информационного обслуживания библиотеки пользователей.

Таким образом, взаимосвязь фольклора и библиотеки является важным элементом сохранения культурного наследия и передачи его будущим поколениям. Современные информационные технологии могут значительно облегчить процесс библиотечного обслуживания в этой области, позволяя библиотекам собирать и распространять фольклорные материалы, создавать электронные каталоги, виртуальные выставки и интерактивные программы. Такие технологии помогают библиотекам оставаться актуальными и эффективными в современном информационном мире, сохраняя при этом важное культурное наследие.

Список литературы:

1. Андреев, А. В. Сравнительный анализ подходов к созданию электронных филологических коллекций / А. В. Андреев, М. В. Пономарева // Литературная культура России XVIII века. – Санкт-Петербург : Санкт-Петербургский государственный университет, 2014. – С. 295-305. – EDN ULMMQN.
2. Воспитание культуры здоровья средствами фольклорных технологий : материалы круглого стола, Оренбург, 27 мая 2021 года. – Оренбург:, 2021. – 95 с.
3. Галкова, О. В. Роль современных информационных технологий в сохранении нематериального культурного наследия / О. В. Галкова // Теория и практика общественного развития. – 2011. – № 3. – С. 113-115.
4. Туратов Собиржон Турдибекович. "Значение изучаемого репертуара студенческого оркестра узбекских национальных инструментов" Проблемы современной науки и образования, по. 10 (155), 2020, pp. 63-65.
5. Кузнецов, Ф. Ф. Фундаментальная электронная библиотека "Русская литература и фольклор" / Ф. Ф. Кузнецов, К. В. Вигурский // Вестник Российского гуманитарного научного фонда. – 2004. – № 3(36). – С. 54-63.
6. Писавнина, Е. Ю. Фольклор и народные традиции в культурно-массовой работе детской библиотеки / Е. Ю. Писавнина // Диалоги о культуре и искусстве : Материалы XII Всероссийской научно-практической конференции (с международным участием), Пермь, 12–14 октября 2022 года. – Пермь: Пермский государственный институт культуры, 2022. – С. 1126-1132.

7. Служба рукописей, уникальных и особо ценных изданий / [Электронный ресурс] // Национальная библиотека Узбекистана имени Алишера Навои : [сайт]. — URL: https://www.natlib.uz/bbs/content/94_555376 (дата обращения: 06.11.2023).

TA'LIM MUASSASALARIDA FOLKLOR TO'GARAGINI TASHKIL ETISHNING AHAMIYATI

Raximov Abdurasul Ravshan o'g'li, Navoiy davlat pedagogika institute
“Musiqqa ta'limi va san'at” mutaxassisligi magistranti,
Romitan tuman 1-IDUM musiqqa fani o'qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada ta'lim muassasalarida musiqqa yo'nalishida folklor to'garagi faoliyatini yo'lga qo'yish haqida fikr yuritilgan. Folklor to'garagini tashkil etishning dolzarbligi, ahamiyati, maqsad va vazifalari bayon etilgan.

Kalit so'zlar: Xalq og'zaki ijodi, folklor, to'garak, tarix, madaniyat.

O'quvchi-yoshlarni komil inson etib tarbiyalashda xalq og'zaki ijodining ham o'z o'rni bor. Xalq og'zaki ijodi vositasida bolaga o'z tarixini, ota-bobolaridan qolgan an'analarni, qadimdan shakllangan udum va marosimlarni va eng muhimi ezg'u g'oyalarni kamol toptirish mumkin.

Xalq og'zaki ijodi - xalq tomonidan yaratilib, og'izdan-og'izga, avloddan-avlodga o'tib kelgan bo'lib, bugungi kungacha muhim ahamiyat kasb etib kelmoqda. O'zbek musiqqa folklorining asosiy bo'g'inlaridan biri bo'lgan bolalar musiqqa folklori o'zbek musiqqa madaniyatida alohida o'rin tutadi. Chunki, unda bolalarning o'ziga xos dunyosi, olami, qiziqish va intilishlari, orzu-umidlari o'z aksini topgan.

Folklor ham sintetik janr bo'lib, o'zida badiiy adabiyot, kuy-qo'shiq, drama va boshqa unsurlarni jamlagan. Birgina folklor vositasida biz o'quvchini kitobxonlikka, she'riyatga, san'atga jalb eta olishimiz mumkin. Xalq og'zaki ijodida bolalarda mehnatsevarlik, tabiatga muhabbat, xalqqa xizmat, ota-onaga, do'stlikka hurmat, hamda o'zi tug'ilib, o'sgan maskanga sadoqat va eng asosiysi, ertangi kunga ishonch kabi tuyg'ularni shakllantira oladigan kuch mavjuddir.

O'zbek xalqining urf-odat, an'ana va marosimlariga alohida e'tibor berilishi ma'naviy tiklanish jarayoni jadal kechayotgan hozirgi kunda muhim ahamiyatga ega. Chunki yoshlarni yangicha ruhda tarbiyalash, ularning ongiga milliy mustaqillik g'oyalarni chuqurroq singdirish, ajdodlarimiz yaratgan qadriyatlar mohiyatini keng targ'ib qilishda an'ana va marosimlar mohiyatini anglash, ularni chuqurroq tushuntirish milliy istiqbol g'oyasini keng omma orasiga yoyishning ta'sirchan vositalaridan biri hisoblanadi. O'zbek xalqi boy, o'ziga xos ko'p qatlam va seruslub musiqqa merosiga ega. O'z tariximizni, milliy urf-odat va an'analарimizni, ma'naviy badiiy merosimizni atroflicha o'rganish va undan bahramand bo'lish har birimizning vazifamizdir.

Folklor to'garagining asosiy maqsadi - o'quvchilarga folklor qo'shiqlari va ularning yaratilish tarixini, folklor qo'shiqlarining turlarini, uslublarini, namoyondalarini, mahalliy musiqa uslublari (Surxondaryo-Qashqadaryo musiqa uslubi, Buxoro-Samarqand musiqa uslubi, Farg'ona-Toshkent musiqa uslubi, Xorazm musiqa uslubi)ni, hududda yashab o'tgan madaniyat namoyondalari, folklorga xos bo'lgan liboslar turlarini, hududlarga xos bo'lgan milliy raqs yo'nalishlarini, xususan Farg'ona-Toshkent raqs maktabi, Xorazm raqs maktabi, Buxoro raqs maktabi, folklor qo'shiqlarida foydalaniladigan milliy xalq cholg'u asboblari ijro yo'llarini, otabobolarimizdan avloddan-avlodga o'tib kelayotgan folklor qo'shiqlarini o'rgatishdir.

To'garakning vazifalari esa, xalq og'zaki ijodining yozma adabiyotdan farqli jihatlarini ko'rsatib berish, o'zbek folklorining tarixiy taraqqiyot bosqichlari yuzasidan to'garak a'zolariga ilmiy ma'lumot berish, xalq hayoti va badiiy to'qima tushunchalarining mohiyatini anglatish, xalq og'zaki ijodi millat farzandlarining ma'rifiy dunyoqarashi, estetik didini shakllantirishda muhim tarbiyaviy asos vazifasini bajargani haqida tasavvur hosil qilish, xalq og'zaki ijodidagi janrlar haqida ma'lumot berish, ularning janr xususiyatlarini aniq ko'rsatish, janrlararo munosabat mezonlarini belgilash, o'zbek xalq og'zaki ijodining, umuman, o'zbek milliy san'ati taraqqiyotidagi ahamiyatini ko'rsatish, o'zbek folklorining jahon xalqlari og'zaki ijodi rivojida o'ziga xosligi va insoniyat madaniy merosida tutgan o'rni haqida ma'lumot berish.

Maktabdan va sinfdan tashqari musiqiy tarbiya jarayonini tashkil etishning eng samarali vositasi – bu to'garaklar faoliyatidir. Musiqa yo'nalishidagi to'garaklarda o'quvchi-yoshlar milliy hamda zamonaviy musiqa namunalarini o'rganib, o'zbek musiqa madaniyati haqidagi bilimlarga ega bo'ladi. To'garaklarda yangidan-yangi iste'dodlar kashf etilib, ularning muvaffaqiyatiga zamin yaratiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. "Ta'lim muassasalarida to'garaklar faoliyatini tashkil etish to'g'risida"gi Nizom;
2. Rajabov T. I., Raximov A.R. "Musiqa to'garagini tashkil etish" uslubiy qo'llanma. Buxoro: "Sadriddin Salim Buxoriy" Durdona nashriyoti, - 2022. – 110 b;
3. Rajabov, T. O'zbek xalq musiqa ijodi: o'quv qo'llanma. - Buxoro: "Sadriddin Salim Buxoriy" Durdona nashriyoti, 2021. - 184 b.

ЁШЛАР ТАРБИЯСИДА ТАРИХИЙ ФИЛЬМЛАРНИНГ АҲАМИЯТИ

М.Пирматов
ЎзДСМИ ўқитувчиси

***Аннотация.** Ушбу илмий мақолада Ўзбек киносига тарихий мавзу ва уни бугунги кунда ёшлар тарбиясида тутган ўрни беқиёс эканлиги қайд этилади. Шунингдек, бу борада эришаётган ютуқларимиз ва келгусида амалга ошириш зарур булган муаммолар хусусида тўхталиб ўтилади. Ушбу мавзунини*

ахамиятлилиги, бизнинг давлатчилик тарихимиз, бой ўтмишимиз ва маданиятимиз, улуғ аجدодларимиз маънавияти бугунги кино санъати орқали тўлақонли ифодаланиши даврнинг талаби эканлигидадир.

Аннотация. В данной статье рассматривается историческая роль узбекского кино и его роль в воспитании молодежи. В нем также основное внимание уделяется достигнутым нами достижениям и вопросам, которые необходимо решить в будущем. Важность этой темы, полнота нашей государственной истории, нашего богатого прошлого и культуры, а также духовность наших великих предков в современном кинематографическом искусстве являются требованием времени.

Annotation. This article discusses the historical role of Uzbek cinema and its role in educating young people. It also focuses on our achievements and issues that need to be addressed in the future. The importance of this topic, the fullness of our state history, our rich past and culture, as well as the spirituality of our great ancestors in modern cinematographic art are a demand of the times.

Калим сўзлар: Кино, тарихий мавзу, тарихий шахслар, миллат, хужжатли фильм, тарихий ҳақиқат, ижод, тарихий фильмлар.

Ключевые слова: Кино, историческая тема, исторические люди, национальность, документальный фильм, историческая правда, творчество, исторические фильмы.

Key words: Cinema, historical theme, historical people, nationality, documentary, historical truth, creativity, historical films.

Агар биз аجدодларимиз хотирасини улуғламоқчи, шу асосда ўзбек номини, Ўзбекистон номини бутун дунёга тараннум этмоқчи эканмиз, шу ишни биринчи навбатда кино санъати орқали амалга оширишимиз керак. Айнан кино санъати орқали жаҳон экранларини забт этишимиз, шу йўл билан дунё аҳлининг диққат-этиборини қозонишимиз мумкин.

Ш. М. Мирзиёев

Кино санъатининг инсон онги ва тафаккури, жамият ҳаётига таъсири бекиёсдир. Оммавий санъат тури бўлмиш кино соҳасида бизда ўзига хос ижодий мактаб яратилган бўлиб, унинг асосини тарихий мавзулар ташкил қилади. Бунинг ёрқин мисоли “Тохир ва Зухра”, “Ўтган кунлар”, “Махаллада дув-дув гап”, “Сен етим эмассан” “Мафтунингман” каби тарихий фильмларимизни хали-хануз халқимиз севиб тамоша қилади.

Тарихий манбаалар асосида яратилган миллий асарлар нафақат халқимиз маънавиятини юксалтиришга, балки унинг гўзал қадриятларини бутун дунёга танитишга катта хисса қўшади. Бу борада Ўзбекистон Республикаси Биринчи Президенти Ислам Каримов санъат асарларини талқинида тарихий манбааларнинг ўрнини алоҳида қайд этиб: “Тарихдан ибрат олиб яшаш, тарих ҳақиқатларини билиш кишига қувват беради, уни ҳаёт ҳақиқати билан

куроллантиради. Эртага бизнинг ўрнимизга келадиган ёшлар ана шу тарих ҳақиқати билан куролланиши лозим”лигини таъкидлайди.[1. Б.113.]

Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев 2017 йил август куни мамлакатимиз ижодкор зиёлилари вакиллари билан учрашувда миллий маданиятимиз, адабиёт ва санъатимизни ривожлантириш билан боғлиқ долзарб масалалар, уларни ҳал этиш йўллари, бу борада ижодий уюшмалар ва давлат ташкилотлари олдида турган муҳим вазифалар ҳақида атрофлича фикр билдирдилар.

Давлатимиз раҳбарининг учрашувдаги маърузасида маданиятимиз ва санъатимиз ривожланиш жараёнида, бу борадаги ижобий тенденциялар билан бирга, айрим салбий ҳолатлар, уларнинг жамият ҳаётига таъсири ҳолисона ва танқидий баҳоланиб, ўз ечимини кутаётган долзарб муаммолар ва уларни бартараф этиш йўллари ҳақида атрофлича фикр юритилди. Ижодий уюшмалар, маданият Вазирлиги ҳамда унинг таркибидаги бирлашма ва ташкилотлар фаолияти чуқур таҳлил этилди. Ижодкор зиёлиларнинг бугунги кунда жамият ҳаёти, ислохотлар жараёнидаги ўрни ва вазифаси ҳақида муҳим ва долзарб фикрлар баён қилинди.

Президентимиз ҳалқимизнинг маънавий камолотида ижодкорларнинг хизмати беқиёс эканини алоҳида таъкидлаб, тараққиётимизнинг ҳозирги босқичида барча соҳалар вакиллари қатори маданият ва санъат аҳлидан ҳам янада фаоллик, янги-янги ижодий ғоя ва ташаббуслар билан яшаш, изланиш руҳи талаб этилаётганлигини таъкидлади.

Президентимиз бўлиб ўтган очик ва самимий мулоқотнинг аҳамияти, мантикий натижаси ҳақида сўз юритиб, “Бизнинг ҳавас қилса арзийдиган буюк тарихимиз бор. Ҳавас қилса арзийдиган улуғ аجدодларимиз бор. Ҳавас қилса арзийдиган беқиёс бойликларимиз бор. Ва мен ишонаман, насиб этса, ҳавас қилса арзийдиган буюк келажакимиз, буюк адабиётимиз ва санъатимиз ҳам албатта бўлади”, деган фикрни қатъият билан таъкидладилар.[2]

“Миллий кинематографияни янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида” ҳам Президент қарори лойиҳаси ишлаб чиқилди. Унга кўра, “Ўзбекфильм”, “Қорақалпоқфильм” ва Илмий-оммабоп ва ҳужжатли фильмлар” киностудияларини таъмирлаш, уларнинг моддий-техник базасини кучайтириш, энг замонавий технологиялар билан таъминлаш, янги кинотеатрлар қуриш кўзда тутилмоқда.

“Ўзбеккино” миллий агентлиги учун давлат буюртмасига асосан ишлаб чиқариладиган бадиий фильмлар сонини 2018 йилда 20 та, 2020 йилда 30 тага, мультипликацион фильмлар сонини эса 2018 йилда 15 та, 2022 йилдан бошлаб 50 тага етказиш режалаштирилмоқда. Бундан ташқари, Агентлик ҳузурида Миллий кинематографияни ривожлантириш жамғармаси тузилиши белгиланганлиги ҳам бу соҳада катта янгилик бўлди. Чунки, ҳар қайси миллат маданиятини ривожланишини истиқболини миллий кинофильмларсиз тасаввур қилиш қийин.

Бу борада етук адибларимиздан К.С. Станиславский шундай деб ёзган эди: “Ҳар бир миллат, ҳар бир халқ санъатда ўз халқига хос энг нозик миллий хусусият-колоритни сақлаб қолсин. Худди мана шу хислатларда ҳар бир халқ қалби акс этиб турсин”. [3]

Президентимизнинг 2018 йил 24 июлдаги “Миллий киноиндустрияни ривожлантириш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги қарорига мувофиқ, “Ўзбеккино” Миллий агентлиги тизимидаги ташкилотларнинг моддий-техник базаси мустаҳкамланмоқда, бино ва иншоотлар реконструкция қилиниб, зарур техникалар билан жиҳозланмоқда. Энг муҳими кинони саноат ва санъат сифатида бирдек раванқ топтириш йўлидаги саъйи ҳаракатлар изчил давом эттирилаётир.

Замон суръати жадаллашгани сайин одамларнинг дунёқараши кундан кунга кенгайиб, кино маҳсулотларини танлаш имконияти ҳам ошиб борапти. Шундай вазиятда томошабинни сақлаб қолиш, дидини юксалтиришга ҳисса қўшиш, маънавий-руҳий оламини бойитадиган тарихий асарлар яратиш бугунги куннинг энг асосий долзарб масаласи бўлиб, бунинг учун астойидил изланиш, меҳнат қилиш, кино санъати бугунги ижтимоий-маънавий ҳаётда муҳим ҳодиса эканлигини теран англаш вақти келди.

Айни вақтда, маданият соҳасида жаҳолатга қарши маърифат билан курашиш, ёшларимизни ҳақиқий санъатни англашга ўргатиш, уларнинг эстетик оламини соғлом асосда шакллантириш бўйича олдимизда жуда муҳим вазифалар турганлигини соҳа мутахассислари чуқур англаб етишлари лозим.

Шу нуқтаи назардан, кино соҳаси фаолиятига баҳо берадиган бўлсак, бу борада муайян ютуқлар билан бирга, жиддий нуқсон ва камчиликлар ҳам яққол кўзга ташланади. Баъзи фильмларда майда мақсадлар билан яшайдиган, ҳаётга фақат истеъмолчилик кайфияти билан қарайдиган кимсалар асосий қаҳрамон сифатида тасвирланаётгани ташвиш уйғотмасдан қўймайди. Ижодкор зиёлиларимиз, бизнинг қандай буюк ва шонли ўтмишимиз, қандай улуғ аجدодларимиз борлигини яхши биламиз ва бу билан ҳамиша фахрланамиз. Мисол учун, биронта жангда енгилмас буюк саркарда Соҳибқирон Амир Темурни оламизми, алгебра фанига асос солган Ал-Хоразмийни оламизми, Колумбдан 500 йил олдин Американи кашф этган Беруний бобомизни оламизми, ўрта асрларда тиббиёт фанининг пойдеворини яратган Ибн Синони оламизми, астрономия соҳасида беқиёс кашфиётлар қилган Мирзо Улуғбекни оламизми, араб грамматикасини араб дунёсига тортиқ қилган Аз –Замахшарий бобомизни оламизми – жаҳон цивилизацияси ва маданиятига улкан ҳисса қўшган бундай улуғ аجدодларимизнинг ҳар бири ҳақида ажойиб хужжатли ва бадиий фильмлар яратишимиз мумкин.

Бу мавзуларда бундан қирқ-эллик йил олдин устоз кино ижодкорларимиз томонидан баъзи бир асарлар яратилган бўлиб, улар ҳозирга қадар экранлардан тушмай келмоқда. Машхур тарих яратган шахслар, санъатимизнинг илк

фидоийлари, фанимизнинг етук намоёндалари ҳақидаги тарихий арарларнинг яратилиши келажак авлодларга кеча ва бугун ҳақида ҳикоя қилиб беради, замонлар ўртасидаги кўприк вазифасини ўтайди. Ёшлар қалбида ватанпарварлик туйғусини уйғотиб, ғурур ва ифтихор туйғусини шакллантиради. Мустабид тузумнинг оғир шароити бўлишига қарамай, кино ижодкорларимиз томонидан мамлакатимизда содир бўлган улкан иқтисодий воқеаларни, фан ва маданият соҳасида эришилаётган зафарларни суратга олиб, халқимизга инъом этганлар. Натижада кўплаб киноҳужжатчиларимиз халқаро фестиваллар ва танловларнинг мукофотларига сазовор бўлганлар. Жумладан: “Ўзбекистонимизга келинг” (М. Қаюмов.) фильми Венеция Халқаро кинофестивалининг катта олтин медалига,” Ўзбекистон маданият ёдгорликлари” фильми Осиё ва Африка мамлакатлари кинофестивали соврини билан тақдирланган бўлса, қатор буюк санъаткорларнинг тақдири, туриш-турмуши, шахси ва ижодий фаолияти ҳақида баён қилувчи ҳужжатли фильмлари эса бугунги кунгача уларни санъаткор ва инсон сифатидаги қиёфасини ўрганишда бизга ҳужжатли манбаа бўлиб хизмат қилмоқда.

Ижодкорларимиз тарихий мавзуга қўл урар эканлар, қўламни кенгрок олишга, маррани баланд қўйишга алоҳида эътибор қаратишларини истардик. Чет элларда Спартак, Ганнибал, Александр Македонский, Наполеон, Леонардо да Винчи, Бетховен, Лев Толстой каби буюк шахслар ҳақида тарихий ва бадиий жиҳатдан мукамал қандай етук асарлар яратилган. Ҳолбуки, бизнинг улуғ боболаримиз ҳам улардан зиёд бўлса зиёдки, лекин асло кам эмас. Агар биз аجدодларимиз хотирасини улуғламоқчи, шу асосда ўзбек номини, Ўзбекистон номини бутун дунёга тараннум этмоқчи эканмиз, бу ишни биринчи навбатда кино санъати орқали амалга оширишимиз керак. Айни кино санъати орқали жаҳон экранларини забт этишимиз, шу йўл билан дунё аҳлининг диққат-эътиборини қозонишимиз мумкин.

Холисона айтиш керакки, ёшларнинг тарбиясига чуқур таъсир кўрсатадиган замонавий қаҳрамон образи кино экранларимизда ҳали яратилгани йўқ. Суратга олинаётган аксарият фильмларда киночиларимизнинг бугунги куннинг ҳақиқий манзараси, унинг ўткир муаммоларини чуқур ҳис эта олмаслиги, оддий одамлар ҳаётидан узоқлашиб қолгани сезилиб туради.

Бугунги кунда мамлакатимизда йилига 80 га яқин фильм суратга олинаётган бўлса, шулардан 60-70 фоизи хусусий киностудия томонидан яратилаётган кинокартиналардир. Албатта, томошабин учун фильмни қайси режиссёру, қайси киностудия тақдим этаётганининг фарқи йўқ. Юнеско қарори билан “Мирзо Улуғбек , Осмон токига қўйилган нарвон” номли ҳужжатли-бадиий фильм муҳлислар эътиборига ҳавола этилди.

Маълум бўлишича, буюк мутафаккир ва аллома Мирзо Улуғбекнинг ҳаёти ва фаолияти ҳақида ҳикоя қилувчи ушбу фильм режиссёри Баҳодир Йўлдошев бўлиб, сценарий эса Ўзбекистон, Франция, АҚШ, Россия, Буюк Британия, Дания

ва Нидерландиянинг етакчи олим ва мутахассисларининг Мирзо Улуғбек ҳаёти ва фаолияти хусусидаги мулоҳазалари билан ўртоқлашган ҳолда ёзилган. Шунингдек, кинокартинани яратишда “Бодлиан” кутубхонаси (Оксфорд университети), Британия музейи, Пристон университети, Гриффит расадхонаси, Франциянинг “Observatoire de la Côte d’Azur” расадхонаси, Калифорния университети, Даниянинг “The David Collection” музейи, Оксфорднинг “Илм-фан тарихи”, музейи ҳамда “St. Johns” коллежи ва ўқув юртлари, музей ва кутубхоналари бисотидан фойдаланилган. Голливудда суратга олинган ушбу ҳужжатли фильмда Вицент Кассел, Арманд Ассанте, Франциско Овалле каби жаҳон кино юлдузлари роль ижро этган. Улар қаторида Маъруф Отажонов, Ҳошим Арслонов, Жавоҳир Зокиров сингари ўзимизнинг кино актёрларини кўришимиз мумкин. Халқаро Венеция кинофестивалида ўрта асрлар буюк алломаси ва мутафаккири Мирзо Улуғбекнинг ҳаёти ва илмий мероси ҳақида ҳикоя қилувчи “Мирзо Улуғбек. Осмон тоқига қўйилган нарвон” фильми “Энг яхши хорижий ҳужжатли фильм” номинациясида нуфузли “Кинео” мукофотиغا сазовор бўлганлиги ҳақида маълумотга эга бўлди. Ушбу ҳужжатли фильмнинг ютуғи нима деган савол туғилади.

“Соҳибқирон Амир Темурнинг невараси бўлмиш Мирзо Улуғбек дунё илм-фанида ўчмас из қолдирган. Самарқанд унинг ҳукмронлиги даврида астрономия соҳасида тадқиқотлар ўтказиладиган халқаро марказга айланди. Улуғбек бунёд эттирган муаззам расадхонада ўз даврининг пешқадам олиму фузалолари жам бўлган эди. Аллома тартиб берган астрономия жадвалида 1118 та юлдузнинг ҳолати ва жойлашуви муфассал баён этилган. У ҳисоблаб чиққан йил узунлиги натижалари эса замонавий ҳисоб-китоблардан атиги 25 сонияга фарқланади. Буюк олим, шунингдек, Ер сайёраси ўқининг оғиш бурчаги 23,52 градусни ташкил этишни аниқлади. Ушбу илмий натижа ҳам ҳозирги қадар энг аниқ кўрсаткич, дея эътироф этилади. Кенг дунёқараши ва теран тафаккури билан ўз даври ва замондошларидан илгарилаб кетган олим, таассуфки, жаҳолат ва разолат қурбони бўлади.

Ушбу ҳужжатли фильм астрономия ва геометрия фанларининг тараққиётига улкан ҳисса қўшган буюк мутафаккир Мирзо Улуғбек ҳаёти ҳақида ҳикоя қилиниб, унинг ҳаётидаги фожиалар, мушкулотлар ва зафарлар акс эттирилган. Шунингдек Ўзбекистондан ташқари АҚШ, Франция, Буюк Британия, Дания, Россия ва бошқа кўплаб давлатларда намоиш қилиш қилинмоқда.

Кино санъатига янгича ёндошув вужудга келган бу даврда тарихий манбаалар асосидаги ҳужжатли фильмларга ҳам талаб ортиб бормоқда. Шуниси қувонарлики, ўзбек киносида ҳам маиший муаммолардан четлашган ҳолда жиддий ижтимоий мавзуларни катта экранларга ва телевидение экранларига олиб чиқиладигани барчани мамнун қилмоқда. Мисол тариқасида айтадиган бўлсак: 2017 йилнинг 29 октябрь куни Россия Федерациясининг “Культура” телеканали

орқали Ўзбекистон электрон оммавий ахборот воситалари миллий ассоциацияси ҳамда “Караван ТВ” телеканали билан ҳамкорликда тайёрланган “Ўзбекистон: кашф этилган синоатлар” номли хужжатли фильм намоиш этилди. Ушбу хужжатли фильм мамлакатнинг қадимий ёдгорликларидаги ноёб битиклар, бой тарихий маданий меросимизга бағишланган бўлиб, Ўзбекистон тарихининг энг ёрқин саҳифалари ҳақида ҳикоя қилади. Фильмнинг яна бир аҳамиятли жихати, тараққийпарвар ва маърифий исломнинг тинчлик, ҳамжихатлик, илму-ирфон дини сифатидаги мазмун –моҳиятини жаҳонга танитиш ҳамда кўп асрлар олдин яратилган битиклар ҳамжихатлик ва барқарорликка ундаганлигини, инсонларни ҳамиша огоҳликка чақирганини гувоҳи бўламиз. Яна шундай ёрқин мисоллардан бири, сценарий муаллифи ва режиссёр Абдухалил Мигноров томонидан халқимизга тақдим этилган “Имом Абу Исо Муҳаммад Термизий” фильмининг намоиш этилиши барчага манзур бўлди. Ушбу фильмнинг муваффақияти шундаки, милодий IX асрдаги тарихий давр тасвирланиб, мусулмон оламидаги таниқли олти ҳадиснависнинг бири бўлган Имом Абу Исо Муҳаммад Термизийнинг ҳаёт йўли ҳақида қимматли маълумотлар берилади.

Хулоса ўрнида айтиш мумкинки, ўзбек миллий киномизда тарихий мавзулар асосида асарлар яратилар экан, тарих ўргатади, тарих огоҳ этади. Айни пайтда тарих бизга тўғри йўлни танлашда маслаҳат беради. Шу боис бугунги тезкор жараёнда ёшларимизни тўғри ва мақсадли тарбиялашда тарихий манбаалар асосидаги киноларга эҳтиёжи ҳам каттадир. Юқоридаги фикрларни инобатга олган ҳолда:

миллат тарихини ёритиб берувчи “тарихий хужжат” сифатида кинода муҳрлаб қолдириш учун Ўзбекистон тарихи ва маданиятини жаҳон маданиятининг бир қисми сифатида муҳрлаб қолдириш учун янги асарларни яратиш давр талаби эканлигини чуқур англаш даври келди;

Ўзбекистоннинг тарихий ўтмиши, ўзлиги, маънавияти ҳақида ҳуқуқий ва илмий асосга эга бўлган ягона концепцияни яратилишида ёрдам беради;

бугунги маданиятлараро тўқнашувлар жараёнида ёшларимизнинг миллий ғурур ва ватанпарварлик туйғусини шакллантириш, ўз “мени” ни топиш ва ҳаётда турли тўсиқларни енгиб ўтишларида тарихий фильмларнинг ўрни бекиёсдир, ваҳоланки, миллатнинг ўзлигини англаш, тарихни англашдан бошланади;

тарихни унутишга изн бермайдиган қалб дорихонаси бўлмиш китоб, мутолаа маданиятини тараннум этувчи хужжатли фильмларга ҳам эҳтиёж сезилмоқда, айнан китоб ўтмишдан дарак берувчи тарихий асослардан биридир. Шундай экан, китоб ва китобни қадрини оширувчи ёшлар, қолаверса инсоният кўнглига жой топа оладиган шундай тарихий фильмлар яратилса мақсадга мувофиқ бўлар эди.

Шундан келиб чиққан ҳолда, тарихий аجدодларимиз ҳақида ҳар томонлама етук бадиий фильмлар яратиш учун махсус ижодий гуруҳлар ташкил этиш ҳам мақсадга мувофиқдир.

Адабиётлар

1. И.А.Каримов. Она юртимиз бахту икболи ва буюк келажаги йўлида хизмат қилиш-энг олий саодатдир. Тошкент-“Ўзбекистон”-2015. Б.113.
2. К.С. Станиславский. Санъат ҳаёти. (Биринчи том). 1997й.
3. И.А.Каримов. Юксак маънавият – энгилмас куч. Тошкент.-Маънавият” 2008.Б.146.
4. Мирзиёев Ш.М. Буюк келажагимизни мард ва олийжаноб халқимиз билан бирга қурамыз. 2017 йил
5. Киносценарии документальных фильмов снятых Маликом Каюмов. – Т.: Г. Гулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1985.
6. Мусаёнов Ф. Ҳаким ат Термизий. Хужжатли илмий-оммабоп бадиий фильм сценарийси. – Т., 1998.

ZAMONAVIY ANIMATSIYA VA FOLKLYOR UYG‘UNLIGI

Suleymanova Kamola Alisher qizi

O‘zbekiston davlat san’at va madaniyat instituti
“Ovoz rejissyorligi va operatorlik mahorati” kafedrasida

Mustaqil izlanuvchi PhD

kamolamahmudova1@gmail.com

Annotatsiya. Maqolada multfilmlarning yosh avlod ongiga ta’siri kontekstida ommaviy madaniyat, milliy o‘ziga xoslikni shakllantirish va saqlab qolish masalalari ko‘rib chiqiladi. Shu bilan birgalikda yangi animatsiya texnologiyalari bilan milliy qadriyatlarining modifikatsiyasi tahlil qilinadi. Shuningdek, eksperimental animatsiyaning o‘ziga xosligi, texnologiyaning cheksiz imkoniyatlari hamda mavjud muammolar haqida fikr yuritiladi.

Kalit so‘zlar. Eksperimental animatsiya, kompyuter grafikasi, multimedia, kompozitsiya, folklor, milliy qahramon.

Аннотация. Данной статье, в контексте воздействия мультфильмов на сознание молодого поколения рассматриваются вопросы массовой культуры, формирования и сохранения национальной идентичности. При этом анализируется модификация национальных ценностей новыми анимационными технологиями. Также разбирается оригинальность экспериментальной анимации, безграничные возможности технологий.

Ключевые слова. Экспериментальная анимация, компьютерная графика, мультимедиа, композиция, фольклор, национальный герой.

Abstract. This article examines the issues of mass culture, formation and preservation of national identity in the context of the influence of cartoons on the minds of the young generation. At the same time, the modification of national values with new animation technologies is analyzed. It also reflects on the originality of experimental animation, the unlimited possibilities of technology and the current problems.

Keywords. Experimental animation, computer graphics, multimedia, composition, folklore, national hero.

Zamonaviy milliy kinematografiyada animatsiyaning ulkan oʻrni, roli va keng miqyosdagi taʼsiri eʼtiborga sazovor. Bu bir tomondan kattalar va bolalar uchun moʻljallangan animatsion filmlarning ulkan palitrasida aks etsa, ikkinchi tomondan grafik animatsion texnologiyani badiiy kinoda tasviriy ifoda vositasi sifatida koʻllanishida namoyon boʻlmoqda. Har ikki jabhadagi ijodiy izlanishlar tizimi diqqatga molik boʻlib, mazkur masalalar har tomonlama tahliliy oʻrganishni talab etadi.

Soʻnggi yillarda kino ijodkorlari zamonaviy yoʻnalishlar, innovatsion yangilanishlar, kreativ yondoshuvlarga koʻproq eʼtibor qaratmoqdalar va bu jahon kino sanʼatining ilgʻor tendentsiyalarini oʻrganish asosida kechayotgani diqqatga molik. Maʼlumki, kino badiiy jarayonlariga kompyuter grafikasi, animatsiya vositalarining kirib kelishi tasviriy ifoda koʻlamini kengaytirish, badiiy obrazlilikni kuchaytirish, metaforik talqinga eʼtiborni qaratishga xizmat qiladi.

Koʻp yillar mobaynida oʻzbek animatorlarining yetuk asarlari jahonning nufuzli festivallari va koʻriklarida ishtirok etib, eʼtirof qilinayotganligi ham sohaning yangi izlanishlarga yuz tutganidan dalolat beradi. Qoʻlga kiritilayotgan yutuqlar ijodkorlarning kasbiy malakasi hamda kino sohasini modernizatsiya qilish, yangi texnologiya imkoniyatlarini puxta oʻzlashtirish mahoratining samarasidir.

Zero, hozirgi raqamli texnik imkoniyatlar davrida kino sanʼatining ham badiiy ifoda vositalari tizimi mudom yangilanib, boyib borayotganligi maʼlum. Bu borada ayniqsa kompyuter grafikasi, animatsiya vositalarining qoʻllanishi milliy kinoning badiiy tili, semantikasi, metaforik tizimiga taʼsir koʻrsatib, oʻz navbatida bular sohaning zamonaviy jahon kinosi badiiy jarayonlariga integratsiyasini ifoda etadi. Shunday ekan, yurtimizda sohaga berilgan eʼtiborni natijasini oqlash maqsadida sohada yuz bergan oʻzgarish va yangiliklarni tahlil qilish vazifasi tugʻiladi.

2017-2021 Oʻzbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yoʻnalishi boʻyicha Harakatlar strategiyasida belgilangan vazifalarga asoslanib, xalqimiz, avvalo, yoshlar ongiga milliy istiqlol gʻoyalariga sadoqat, milliy va umumbashariy qadriyatlarga hurmat, ona Vatanga muhabbat tuygʻularini singdirishda katta taʼsir kuchiga ega boʻlgan kino sanʼatining rolini oshirish, “Oʻzbekkino” Milliy agentligining faoliyatini takomillashtirish maqsadida davlat buyurtmasiga asosan milliy kino mahsulotlarini yaratish yillik ishlab chiqarish hajmlarining prognoz koʻrsatkichlar belgilangan edi. Ular qatorida multiplikatsion filmlarni 2018 yilda 15 ta, 2022 yildan boshlab har yili 50 tadan ishlab chiqarish belgilanganligi hamda sohaga berilgan eʼtibor animator ijodkorlarga katta masʼuliyat bergan edi.

Ammo ushbu yillar mobaynida “Oʻzbekfilm” kinostudiyasi qoshidagi Multbirlashma faoliyati toʻxtatildi hamda bilimli uzoq yillardan beri faoliyat yuritib kelayotgan tajribali mutahassislar ishsiz qoldi. Ular oʻrniga xususiy studiyalar bilan hamkorlikka sanoqli multfilmlar ishlab chiqarilmoqda. Koʻp yillar mobaynida milliy

ruhdagi multfilmlar jahon animatsion festivallarda yuksak baholanib e'tirof qilingan ijodkorlar jumladan, Nozim To'lahojayev, Mavzur Mahmudov, Dmitriy Vlasov, Aziz Muhammadho'jayev tomonidan yaratilgan ("Farhod va Shirin", "Bulbul", "Sher ila durroj", "Alla", "Kulol", "G'ildirakli uy") ijodkorlarning mehnati e'tirofga hamda davomli qo'llab quvatlashga loyiq. O'zbek animatsiyasida yangi uslub hamda maktab shakllantirishda iste'dodli yoshlar hamda tajribali mutahassislarning hamkorligi muhim omil sanaladi. Jahonda mavjud animatsiya uslublaridagi qoliplarga o'ralashib qolmasdan zamonaviy texnologiyalarning folklor bilan modifikatsiya qilish jarayonlarini rivojlantirish milliy animatsiyaning asosiy vazifasi bo'lib qolmoqda. Ustoz shogirt an'analarini shakllantirish doirasida eksperimental yondashuvga tayanish esa ko'plab imkoniyatlarni ochadi. Zero, xorijiy mutahassislarning ham to'qnash kelayotgan muammo aynan bir hillikdan qochish hamda yangi uslublarni shakllantirish asnosida o'zlikni namoyon qilish va keying avlodga yetkazib berishdir.

Tizimi animatsiya texnikasini shakllantirish zamonaviy texnologiyalar bilan birlashtirish hamda ijodiy jarayonlardagi akmeologik yondashuv negizida olib borish diqqatga molik. Ma'lumki, ertangi kinoning, qolaversa, yaxlit madaniyat sohasining kelgusi taraqqiyoti bugungi bolalarning badiiy didini to'g'ri shakllantira bilishga chambarchas bog'liq. Bolani kichik yoshligidan didi, saviyasi, dunyoqarashini tarbiyalashda animatsion filmlarning ta'siri nihoyatda salmoqlidir. Animatsiya vositasida hayolot olamini boyitish, bolalarning jaxji tasavvuriga ulkan ajdodlarimizdan meros bo'lib kelayotgan yuksak ma'naviyatni yuqori sifatda singdirish, ularda vatanni sevish, o'z xalqi va millati bilan faxrlanish tuyg'usini tarbiyalash bugungi globallashuv davrida ayniqsa muhim. Informatsion chegaralar yo'qolgan bugungi kunda internet vositasida istalgan film yoki multiplikatsiyani ko'rish imkoniyati mavjud bo'lib, bu o'z navbatida jaxji bolajonlar didi va saviyasini ham anchayin kengaytirgan. Shunday ekan, ularga xorij animatsion filmlaridan oladigan zavq-u shavq, emotsiya, quvonch va mamnuniyatdan kam bo'lmagan hissiyotni yetkazib berish animatsiya mutaxassislari oldiga katta vazifalarni qo'yadi. Bugungi kun animatsiya san'ati mana shu jihatlari bilan ham o'ta mas'uliyatlidir. Animatsion filmlar yaratishda xalq og'zaki ijodi namunalaridan keng foydalanish, ajdodlarimiz timsolini yorqin ranglarda, vatanparvarlik, mardlik, jasorat singari fazilatlar quyunligida aks ettirish endilikda nihoyatda muhim.

Shunday ekan bugungi kunga kelib, zamonaviy o'zbek kinematografiyasida yuzaga kelgan badiiy jarayonlarni ilmiy tadqiq etish muhim ahamiyatga egaki, bunda animatsion filmlar yaratish tajribasi, grafik animatsion texnologiyalarga yondoshuv, uning asoslari, mavjud an'analar hamda yangi tendentsiyalar mazmun mohiyatini o'rganish, baholash, yuzaga kelgan muammolarni tahlil qilish imkoni tug'iladi. Mazkur masalalarning ilmiy tadqiq etilishi zamonaviy kino san'atida an'ana va novatorlik borasida muayyan nazariy xulosalar yasash, muammolar yechimini izlash ishlariga turtki berib, o'z navbatida bular alohida e'tiborga loyiq ekanligini ko'rsatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Mirzamuhammedova M. O'zbek animatsiyasi. – Toshkent: Mumtoz so'z, 2014.
2. Mirzamuxammedova M. Bolalar kinosi. Aftoreferat. 1997.
3. PQ-3176-сон 08.07.2017 Миллий кинематографияни янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида.

“ALLA” QALB QO‘SHIG‘I YOXUD ENG MO‘TABAR KUY

Kamola Abidova,

O'zDSMI “Madaniyat va san’at sohasi menejmenti” yo’nalishi 1- bosqich magistranti

Annotatsiya: *Alla chaqaloq dunyoga kelishi bilan uni suyish va erkalash, ardoqlab orom oldirish uchun, yaqinlari makon va zamon bilan tanishtirish uchun aytiladigan qo'shiqdir. Darhaqiqat, go'dak qalbida, uning ongu shuurida sehrli ohang, ona mehrining samimiy ifodasi bo'lmish allalar orqali ezgu hislar kurtak yozadi. Halollik, rostgo'ylik, or-nomus, sharmuhayo, mehr-oqibat, mehnatsevarlik singari fazilatlar bola vujudiga avvalo, ona suti, allasi bilan singadi.*

Kalit so'zlar: *alla, beshik, egiza alla, parokanda, ohang, tarbiya, kompozitsiya,*

Аннотация. В данной статье говорится о колыбельной песне, которая поётся любящей матерью для младенца, познающего мир. Действительно, в сердце ребенка, в сознании ребенка, волшебный тон, искреннее выражение материнской любви, ость, честь, скромность, доброта и трудолюбие, вселяются в телхорошее чувство написано колыбельная песня. Такие качества, как честность, правдиво ребенка, прежде всего, вместе с материнским молоком и колыбельная песня.

Ключевые слова: *Колыбельная, колыбель, двойная колыбельная, разпозненность, мелодия, песня, воспитания, композиция.*

Abstract. *Lullaby is a song that is meant to love and cherish her, as well as to bring her loved ones together with their loved ones, their place, and time as soon as the baby is born. Indeed, in the heart of a child, in the consciousness of his mind, a magical melody, a sincere expression of the mother's love, springs good feelings through a lullaby. Such qualities as honesty, truthfulness, honor, modesty, kindness, and diligence are instilled in a child's body, first of all, along with mother's milk and lullaby.*

Keywords: *lullaby, cradle, twins lullaby, dispersed, melody, tune in, upbringing (breeding), composition.*

Алла! Сени илк бор дунёда қайси бир она айтди екан?! Сўзларингни ёзган сени қайси бир шоир, бастакоринг қайси замона?! Онанинг сени узун тунлар куйлаб чиқишидан мақсади фақат гўдагини ухлатишми?! Ё болақайига езгу ҳамда олий тилакларни тилаяптими?! Дунёда гўдак туғилган хонадон борки,

беихтиёр муқаддас бурч адо етила бошланади ва бола ҳам, она ҳам, табиатнинг ўзи ҳам ширин, осойишта орзулар суқунатига сингийди. Аллани беихтиёр катта ёшдаги одам ешитиб қолса, ҳаёлга чўмади, лекин уни уйқу елितмайди, аксинча, хотирида ўчиб бораётган таасуротлар, ухлаб бораётган, унутилай деб қолган туйғулар, умрининг жонли лавҳалари, болалиги есига тушади. Аллада биз ҳатто ҳаёлимизга келтирмаган бошқа бир мўжиза, муқададас қудрат бор.

Омон Матжон

Халқимизнинг минг йиллик қадриятлари асрлар оша ўзининг жозибаси, бетакрорлиги, айна пайтда миллий ўзликни шакллантириши, маънавий қудрати билан барчани мафтун етиб келади. Улар инсонийлик, меҳр-оқибат, яхшилик ва езгу орзулар, баркамол авлод тарбияси каби умуминсоний мезонларга йўғрилган. Ана шундай бебаҳо қадриятларимиздан бири – алла.

Мунчоқ кўзларинга юзим босаман,

Хоҳламасам ҳамки уйқунг бузаман.

Кўкда юлдузлардан маржон тузаман,

Сен ором ол, кўзим, менинг юлдузим.

Алла-ё, алла, юлдузим алла.

Биласизми, қиз дегани нима-ю, келинчак дегани нима? Ўзбек тилининг изоҳли луғатида “қиз” сўзи “балоғат ёшига йетмаган аёл”, “хотин жинсига мансуб фарзанд”, “балоғатга йетган, аммо ерга тегмаган аёл” сингари маъноларни англатиши қайд етилса-да, асл маънолари бир оз унутилган. Ҳолбуки, узоқ ўтмишда бу сўз “қимматли”, “қимматбаҳо”, “нодир”, “тенгсиз”, “ғўзал” маъноларини англатганлиги номаълум. Қизни турмушга чиққан кунидан бошлаб- келинчак, фарзанд кўриши биланоқ-она, неvara кўрганидан сўнг еса буви дейиш таомилга айланган. Шу зайлда, қиз ва келинчак сўзлари қийматга моликлик мазмунига ега бўлса, она ва буви сўзлари фарзандга қариндошлик маъносини англатади. Сирасини айтганда, келинчак-оналикка номзодликдир. Шу кундан ейтиборан келинчак ўзини оналикка тайёрлай бошлайди, оналик бурчи ва масъулиятини зиммасига олишга шайлана боради. Оналик буюк фахрдирки, она бўлиб халқ ва Ватанга туташади, фарзанди билан тарихнинг давомийлигини таъминлайди, елни сафини тўлдиради. Ҳа, онали аёллик зийнатигина емас, тарихга доялик ҳамдир!

Фарзанд кўрмоқ-бу ҳали мамлакат ва дунё тарихига тўла-тўқис кўшилмоқ маъносини англатмайди, албатта. “Мамлакат ва дунё тарихи”ни яратмоқ учун шу тарихни бунёд етувчи фарзандни улғайтирмоқ, уни улуғ меҳр билан ел-юртга муносиб қилиб камолга йетказмоқ лозим. Бошда чақалоққа онанинг ҳарорати, оппоқ сути, меҳридан тароватланган “алла” асқотади. Инсон табиати, феъл-атвори гўдаклигидан шаклланар екан, миллий дунёқараш ҳам бола вужудига она сути билан киради. Табиийки, Она алласи фақат чақалоқнинг ором олиши учунгина айтилмайди, балки унинг воситасида боланинг кўнгил дунёсига

миллийлик киради. Она тилидаги меҳр-муҳаббат, наслий туйғулар ва орзулар гўдакнинг жисм-у жонида илдиз қолдиради.

Аллалар-бешик қўшиқларининг кенг тарқалган анъанавий жанри хисобланади. Жаҳонда бирор халқ, елат ёки миллат йўкки, уларнинг тилида алла куйланмаса. Русларда “байки” ёки “баюшки” деб юритилувчи бундай қўшиқлар туркманларда “хувдилар”, озарбайжонларда “лай-лай”, татарларда “алли-балли”, қорақалпоқларда “хейя-хейя”, туркларда “нинни”, форсларда “лоло” немисларда “виегелиед”, франсузларда “бексеусе”, инглизларда “луллабй”, ўзбек ва тожикларда “алла” ва “алло” атамалалари билан машҳурдир. Бинобарин, алла жаҳон оналарининг меҳрга йўғрилган бир қадар фараҳбахш, аммо ўрни билан еса бир қадар ғамгин, енг муқаддас қўшиқдир.

Алла ижтимоий-естетик қимматига кўра икки вазифани бажаради: биринчиси, болаларни ухлатишдан иборат. Ўзбек тилининг изоҳли луғатига қарайдиган бўлсак, “алла” сўзининг луғавий маъноси-аллалаш-овутиб, авайлаб ухлатиш каби маъноларни англатади. Алланинг иккинчи вазифасида еса — тарбиявий-естетик моҳияти намоён бўлади: бу алланинг эмоционал таъсирчанлигидан келиб чиқувчи хусусияти бўлиб, болани куй оғушида ҳаёт билан таништириш, оҳанглар воситасида ҳаёт маъносини англашига йўл очиш, шу зайлда естетик дидини ўстириш мақсадига қаратилганлигидир. Абу Али Ибн Сино алланинг ана шу хусусиятини минг йил илгариёқ пайқаб, шундай деган еди:” Боланинг мижозини кучайтирмоқ учун унга икки нарсани куйламоқ керак. Бири болани секин-секин тебратиш, иккинчиси, уни ухлатиш учун одат бўлиб қолган мусиқа ва аллалашдир. Шу иккисини қабул қилиш миқдорига қараб боланинг танаси билан бадантарбиясига ва руҳи билан мусиқага бўлган истеъдоди ҳосил қилинади”. Улуғ ҳаким “болани секин-секин тебратиш”нинг бадантарбия билан боғлиқлигини махсус таъкидлаган екан, умуман, тебратишни, айтайлик, фақат бешикда тебратишнигина емас, балки беланчақда ёки ўтириб олиб, иккала оёқни ёнма-ё ҳолатда узала чўзганча устига қўйилган ёстикда болани тебратиб алла айтишни, тикка турган ҳолда бағрига босиб тебранишни ёки йелкасига бир маромда қоқа туриб алла айтишни ҳам кўзда тутган. Аммо бу жараёнлар алласиз бажарилиши ҳам мумкин, шунчаки тебратиб турилиб, бола ухлатилади. Шуниси ҳам борки, бу жараёнлар ҳар бир халқнинг этнографик хусусиятлари билан чамбарчас боғлиқ. Айтайлик ўзбек ёки тожикларда алланинг куйланиш оҳанги тебратишнинг мувозанати ва ритмига мос бўлиб, бунда тебратилаётган нарса бешикми ёки беланчақми — ҳаммасининг алла оҳангига мутаносиблигига қатъий риоя қилинади. Франсузларда алла шиқилдоқ жўрлигида куйланиши ҳақидаги маълумотлар мавжуд. Ўзбекларда ҳам бешик ёки беланчақка шиқилдоқ боғлаш одати бўлса-да, барибир, тебраниш ритмига мос овоз билангина аллага жўр бўлинади, франсузларда алла куйи шиқилдоқ жўрлигида ҳосил қилиниши билан ажралиб туради.

Алла халқ оғзаки ижодининг бола шахсида ота-онага, Ватанга, миллатга муҳаббат туйғусининг енг дастлабки куртакларини шакллантирувчи воситаси сифатида майдонга келган. Алла воситасида бола миллий тил оҳангларига, бадиий идрокка ўргатиб борилади”, – деб ёзади профессор О. Мусурмонова.

Аллалар, одатда, болаларнинг емизикли даврида — улар то уч ёшни тўлдиргунларича айтилади. Аллаларнинг болаларнинг ана шу ёши билан боғланиши қатъий бўлиб, бу хусусият фақат бешик қўшиқларигагина хосдир. Шу сабабли аллаларни она сути билан боғлаб, “сутда қорилган ва меҳрга йўғрилган қўшиқ” сифатида баҳолашлари бежиз емас. Ха, аллада она сутининг тиниқлиги, покизалиги бор. Унинг мўтабарлиги шундан. Бунга чақалоқнинг маъсумлиги, поклиги, бегуноҳлиги, безаволлиги, мусаффолиги ва норасталиги қўшилиб, аллалар яна бир қадар муқаддаслаштирилган. Аллалар оналарнинг минглаб авлодидан бир-бирига ўтиб, сайқал топиб, оналик меҳрини, армонини силсилавий боғлаб келаётган умрбоқий қўшиқдир. Аллаларнинг у қадар узок яшовчанлиги сабаби, уларда оналик қалбининг, аёллик маҳзунлигининг барқ уриб туришидадир. Худди шу хусусият аллаларнинг нафақат болаларга, балки катталарга ҳам ёқимлилигини, қолаверса, ҳар бир хонадонда куйланиши ва хуш кўрилишини таъминлайди.

Хўш, қандай еҳтиёж туфайли аллага зарурият сезилди? Бу саволга шундай жавоб бериш мумкин: “Она ўзининг туғма сезгирлиги билан бола учун фақат қўшиқ кераклигини, тинчлантирувчи, ёрқин ва монотон қўшиқ кераклигини англатади. Шу зайлда алла шакли юзага келади. Аллаларни оналар сезгиларисиз тасаввур етиб бўлмайди, бироқ буларнинг барчаси инстинктив туғма сезгирлик тарзида емас, балки минг йиллар давомида яшаган оналарнинг неча-неча авлодлари яратган ҳаёт тажрибалари сифатида, уларнинг қанчадан-қанча куйинишларидан туғилган аччиқ сабоқ сифатида юзага келган. Шу маънода аллалар “оналарнинг инстинктив фаолияти натижасида бўлмай, балки ижтимоий тажрибалар, ижтимоий онг маҳсули” ҳисобланади. Улар она-шоира билан ишчи-тарбиячининг бир сиймода бирлашган вақтида, асл, ўлмас поезия сифатида ҳамма адабиётларнинг бошланғичи бўлиб вужудга келганлар. Зотан, аллаларда оналик меҳр-у саҳовати, дард-у изтироблари, орзу-армонларию, севги-ю хижронлари поғонама-поғона, силсилавийликда ўсиб боради. Бунини рус аллашунослиги оналик туйғуларининг уч босқичи сифатида характерлаб, уларни бир-биридан шундай ажратиб кўрсатадики, бу ҳолни ўзбек аллаларида ҳам кўриш мумкин.

Биринчи босқич. Бундай аллаларда болани ўраб олган муҳит ифодаси бўртиб туради, аниқроғи, бола билан боғлиқ предметлар: бешик, беланчак ва бошқалар таърифланади. Аммо бу поетик таъриф она шахсий кечинмаларидан, оналик туйғуларидан холи бўлади. Ўзбек аллаларида ҳайвонларнинг болалари ва қушлар номи билан алоқадор еркалаш оҳанги бор: болалар қўзичоққа, тойчоққа, тойлоқ ёки бўталоққа,

булбулга,суксурга,лочинга қиёсланиб ёъзозланади.Бундай қиёслаш,аслида,ўша жонворларга бўлган самимий муносабатлар замирида табиийлик касб етган.

Иккинчи босқич.Бу ҳилдаги аллаларда бола тақдири асосий ўринда туради.Бола тақдирига боғлиқ ўй-кечинмалар онанинг шахсий кечинмалари фонида чуқурлаша боради:фикр бола атрофида айлансада,бунга оналик туйғулари ҳам аралаша боради.Аммо бу чуқурлашув ҳали бир қадар саёзроқ,аралашув еса бир қадар дахлсизроқ кечади.Бунга она қалбининг уйғона бошлаши ва ундаги туйғуланиш жараёни сабабчи бўлади.Худди шу жараёнда алла оҳангига дидактик йўналиш — ахлоқий-тарбиявий қарашлар синга боради.Ўзбек аллаларида бола тақдири билан боғлиқ дидактик йўналиш ғоят сезиларли эканлигини алоҳида таъкидлаш лозим.

Учинчи босқич.Бундай аллалар аллагўйликнинг юқори босқичи маҳсуллари ҳисобланади. Чунки бу ҳилдаги аллаларда она қалбининг тўлғанишлари беҳад чуқурлашиб, енди у ўз туйғулари гирдобига қарқ бўлиб қолади. Натижада — енг азиз нарсаси — боласини ҳам унутиб қўяди.Ўзи била ўзи овора бўлиб, боласи борлигини ҳаёлдан соқит қилади, дардларини, ташвишларини юрагидан сизиб чиққан майин, лекин бир қадар ҳорғинроқ монотон оҳангда куйлаб ёради, шу монотон оҳангдан таскин топгандай бўлади.

“Теварак-атрофдаги инсонларга муносабат боланинг шахс сифатида шаклланиши учун катта аҳамиятга ега. Онанинг фарзандига оила аъзоларини таништириш, болани қуршаб турган ашёлар номини аташ, уларга нисбатан маълум муносабатни шакллантириш йўлидаги ҳаракатларига ҳам қўшиқ кўмакдош. Болага қўшиқ воситасида йетказиладиган маълумотлар, таъкидлар шунчалар кўп ва ранг-барангки, бизнинг назаримизда, аллаларда фарзандга бериладиган оилавий тарбиянинг барча низомий тушунчалари қамраб олингандай”, – деб ёзади фолклоршунос М. Ёқуббекова.

Аллалар фақат куйланади. Уларни шунчаки айтиш мумкин емас.Монотон (бир хил) оҳанг барча ўзбек аллалари учун муштарак хусусиятдир.Аммо монотон оҳанг онанинг ижро пайтидаги ҳолати ва кайфияти билан боғлиқ.Она кайфияти чоғ кезларда алланинг монотон оҳангида хуш ёқувчи майин юмшоқлик майли сезилиб турса, хафа, изтироб чекаётганида маъюс тортувчи ҳазинликка мойил бўлади. Ҳар иккала ҳолатда ҳам шу монотон оҳанг бола руҳига таъсир этади,қалбига ором бағишлайди,уни елитади.Биринчи ҳолатда боланинг серзавк бўлиб ўсишига замин ҳозрланса,иккинчи ҳолатда боланинг руҳан маъюслашувига асос солинадикки,бу кейинчалик бола улғайганда унинг характериға ўз асоратини,албатта,қолдиради.

Аллаларда онанинг меҳр-у муҳаббати, фарзандига яхши тилаклари, ундан кутадиган умидлари акс этади. Боланинг маърифатли аллалар тинглаб вояга йетиши келгусида унинг маънавий-ахлоқий йетук шахс бўлиб камол топишига ёрдам беради. Умуман, аллаларнинг турларига тўхталадиган бўлсак, егиз аллалар ҳам мавжуддир. Кўчада, турли давраларда бир хил кийинган, бир-бирларига икки

томчи сувдай ўхшаҳс болажонларни кўриб қолсак, беихтиёр табассум қиламиз. Табиатнинг ажойиб мўжизаси бўлмиш егизаклар ҳаммамизнинг завқимизни кўзгаб, ҳавасимизни келтиради. Егизакларнинг сеҳрли жозибага йўғрилган мафтункор оламига борлиғимизнинг яна бир сир-синоати сифатида қараймиз.

Оилада егизакларнинг дунёга келиши ота-оналар,буви ва боболар учун бир дунё ташвиш ва жонсарақлик келтириши билан бирга,жуда қувончли ва фараҳбахш ходисадир.Бир жуфт мўжизанинг кун-бакун тўлишиб,улғайиб бориши;ширинда-шакар қилиқларнинг икки баробарлиги,улар ўртасидаги ўххашлик ва тафовутни кузатиш завқи жуда ажойибдир!Битта чақалоқни вақтида овқатлантириб,ювиб-тараб,тўғри кийинтириб парваришлаш кийин ва масъулиятли вазифа бўлгани ҳолда,иккита ёки ундан ортиқ гўдакни соғ-саломат,баркамолинсон қилиб вояга йетказиш осон иш эмас.Яна,аксарият ҳолларда,егизакларнинг жуссаси кичикроқ,вазни йенгилроқ,ривожланиши меъёрдан сустроқ ҳолатда дунёга келишларини ҳисобга олсак,муаммолар салмоғини тасаввур қилса бўлади.Уйку еса уларнинг соғлом ўсиши,яхшо ривожланиши учун муҳим омил саналади.Уйку олдидан онаси ёки бувиси билан жонли мулоқот қилиши,алла тинглаб,ёқимли куй ва ширин сўзлар таъсирида чуқур уйкуга кетиши,тиниқиб ухлаши бу қўшалоқ мўжиза учун жуда фойдалидир.Халқимизнинг узок йиллардан бери амал қилиб келаётгананъанасига кўра егизакларга аксарият ҳолларда Фотима ва Зухра,Ҳасан ва Ҳусан исмлари қўйилади.Ўғил ва қиз жуфтликка Ҳасан ва Зухра,Фотима ва Ҳусан каби исмлар берилган.Бироқ егиз фарзандларга: Ирода, Имона; Азизбек, Азизахон; Одам ва Ҳаво — ҳатто ҳинд филмларидан таъсирида — Зита ва Гита каби исмларни қўйганлар ҳам бор. Исми қандай бўлишидан қақъий назар, бу гўдакларга болалик пайтида алоҳида еътибо, парвариш ва ширин-ширин қўшиқлар, еркаламалар, овутмачоқлар зарур.

Масалан, бола исмини қўшиб қуйидагидай еркалатилади:

Фотимахо они,

Оқ буғдойнинг нони.

Ҳамма яхши кўрса-кўрсин —

Онасининг жони.

Ёки:

Зухра қизим ойдин,

Сув опкелар сойдин.

Кўча туяр буғдойдин,

Шуни берган худойдин.

Болани суйиш, ардоқлаш учун аллаларда ҳам исмини қўйиб айтиш муҳим ўрин тутати.Гўдакка исми қўшиб айтилган аллаларни енг таъсирчан аллалар сирасига киритиш мумкин.

Халқ аллаларида ухлаётган боланинг исмини қўшиб айтишга мўлжалланган қўшиқлар талайгина.Кўпчилик оналар фарзандлари исмини ҳар

бир банд сўнгида “Фалончижоним ёки фалончихоним, алла” тарзида нақорат каби такрорлашга одатланадилар.

Масалан:

Аллаларнинг оти бор, алла,

Чўнтакларида хати бор, алла.

Хатларини ўқисам, алла.

Ҳасанбойимнинг оти бор, алла,

Ҳусанбойимнинг оти бор, алла.

Исмини қўшиб алла айтганда, гўдакнинг қўшиққа бўлган ётибори яна ҳам кучаяди. Мусиқа оҳанги ичида унга нисбатан ҳар куни ишлатиладиган, ўзи учун кадрдон бўлган товушлар бирикмаси — исмини илғаб олади. Атрофдагилар бу сўзни унга меҳр ва еркалаш билан қайта-қайта айтганлари ёдига тушади. Қолаверса, доимо такрорланувчи одатий қўшиқда унинг исмини қайноқ муҳаббат билан куйга солиб айтилаётган овоз — унинг учун енг ёқимли, енг кадрдон бўлган овоздир. Бу вазиятда бола ўзини ҳимояланган, ардоқли ва суюкли эканини ҳис этади. Зеро, егизаклар аллаларнинг жонбахш, сеҳрли кучидан яйраб, роҳатланиб, оқил-у доно, соғлом ва дуркум бўлиб ўссинлар.

Алла қўшиқлари филология илмида фолклор жанри сифатида ўрганилса, халқ педагогикасида тарбиянинг муҳим воситаси саналади ва оила муҳитида ривожланади. Хуллас, оила — алла қўшиқлари — маънавий-ахлоқий тарбия бири-бири билан чамбарчас боғлиқ.

Бола учун алланинг сўзи емас, куйи ёқимли. Чунки у сўзни англамайди. Алладаги сўзлар она учун муҳим: улар — она қалбининг нидолари. Бир хил оҳангдаги куй бола маънавий еҳтиёжининг дастлабки асосий қондирувчи сифатида хизмат эта бошайди.

“Она куйлайдиган алла қўшиқларининг ўз олдига қўйган мақсади, фақат болани ухлатиш емас, балки унинг руҳини, қалбини, ички дунёсини уйғотиш ҳамдир.

Ахлоқ маънавиятнинг асоси ҳисобланади. Бу икки тушунча бир-бирини тўлдиради, уларни бир-бирисиз тасаввур этиш мушкул. Маънавият ва ахлоқ шахс фаолиятида, унинг жамиятдаги воқеа-ҳодисаларга муносабатида хулқ қондаси бўлиб хизмат қилади. Боланинг ана шундай ҳислатлар егаси бўлиб шаклланиши аллалар туфайли таркиб топади. Албатта, бола бугун алла тинглаб, ертага маънавий-ахлоқий йетук шахс бўлиб қолмайди. Бунинг учун аллалар воситасида бошланган тарбия поғонамапоғ она олиб борилиши керак. Бу онадан жуда катта ётибор, матонат ва ўзига хос педагогик маҳоратини ҳам талаб қилади.

Алла қўшиқлари филология илмида фолклор жанри сифатида ўрганилса, халқ педагогикасида тарбиянинг муҳим воситаси саналади ва оила муҳитида ривожланади”, дея таъриф берган, илмий тадқиқотчи-Г.Мардонова.

Ўзбек аллаларининг композицион жиҳатдан, асосан, икки тури мавжуд бўлиб, улар: воқеабанд ва пароканда аллалардир.

1. Воқеабанд аллалар. Бундай аллалар унча кўп емас, уларга аллачиликнинг энг такомиллашган намунаси сифатида қараш лозим. Бундай аллалар ягона сюжетга бўйсунган, барча бандлардаги поетик муддао бир силсилада марказлашган ҳаётий воқеаларнинг бирор лавҳаси натижасида вужудга келган кайфиятлар тасвирини беради. Уларда композиция пухта бўлади: экспозиция, тугун, кулминация, йечим сингари узвлар бўлади. Воқеабандлик хусусиятини юмористик аллаларда, шунингдек, йиғи-аллаларда ҳам кўриш мумкин. Бироқ, ўзбек аллалари орасида воқеабанд аллаларнинг иккинчи бир кўриниши ҳам учрайди. Бундай аллаларнинг композицияси диалог негизда кўрилса-да, бу диалогда она нутқигина ешитилиб туради. Иккинчи томон еса сукут сақлаб, она аллада қўяётган талабларни ижро етмоққа киришиши лозим бўлади. Бундай вазиятда она алласини тинглаётган икки киши бўлади: бири — бола, алла уни ухлатиш учун; иккинчиси — алладаги топшириқ қаратилган кимса. Бу онанинг бошқа боласи, ери ёки бошқа кишиси бўлиши мумкин. Бундай аллаларда воқеабандлик алла айтаётган онанинг ҳозиржавоблиги, вазиятни тўғри англаб олиши натижасида, асосан, онанинг нимадандир норозилиги, шикоят кучайиши замирида юзага келади. Шу сабабли бу хилдаги аллаларни анъанавий аллалар жумласига қўшиб бўлмайди. Чунки уларда ифодаланган муддао фақат ўша онанинг алла айтаётган вазиятдаги ҳолати ва кайфияти мантиқидан келиб чиқади. Бинобарин, бундай ҳолат бошқа онада учрамаслиги мумкин. Бу бадиҳагўйликнинг ўзига хослиги шундаки, у ҳар бир онанинг ўз турмуш шароити тасаввуридан ва она қалбининг ўша вазиятдаги оний кечинмаларидан туғилади. Дарҳақиқат, у ҳар бир онанинг ўз қалби мулкидир, унгагина хос кечинмалар қайта такрорланмасдир. Шу сабабли, бундай алла ўша лаҳзадагина куйланиши мумкин. Бундай алла ўша лаҳзадагина куйланиши мумкин. Бундай ҳолат юмуш билан банд онанинг ухлаётган гўдаги билан суҳбати шаклида кечиши мумкин:

Паст-пастгина тепадан, Кўлингга қараб-о алла.

Тойдим-тушдим-о алла. Чопон бичган қўлимни-ё,

Кўлимга қайчи олиб-о, Менинг тайлоғим-о алла.

Сенга кўзичоғим-о, Ойи бордир-о алла.

Чопон бичдим-о алла. Жоним болам-о алла.

Йенглари тор келмасин, деб,

Бадиҳали воқеабанд аллалар шу каби зайлда тўқилади.

2. Пароканда аллалар. Бу турдаги аллалар ўзбек аёллари ижодида кўпроқ учрайди. Уларнинг муҳим хусусияти — ягона сюжет асосида қурилмаганлиги. Ҳар бир пароканда банд ўзича мустақил тугал бир мазмунга ега. Лекин бундай мустақиллик фақат ташқи белги, чунки мазмун мантиқи, барибир, болага қаратилганлиги мазмунни ягона бир ипга тизади, буни вазн, қофия, радиф ва хатто, нақорат каби бадий компонентлар кучайтиради. Аллада парокандаликнинг юзага келишида, асосан, уни куйлаётган она кайфиятидаги беқарорлик, аниқроғи, ўз саргузаштлари, ҳаётий ташвишлари —

омадсизликлари,ўкинчлари,армонлари гирдобига чуқурроқ кира бориши асосий рол ўйнайди.Онанинг мулоҳазалари икки йўналишга бўлинади: ҳам болани, ҳам ўзини ўйлай бошлайди. Шундай бир вазиятда она ўй-мулоҳазаларида паришонлик барқарорлаша боради. Бироқ,онанинг ўзи ҳақидаги ўй-мулоҳазалари боласи атрофидаги ўй-мулоҳазалар заминиде кечади. Бу еса,алладаги сиртқи парокандаликка мантиқий бир бутунликни таъминлаб туради.

Саҳарлар уйғонарман,
Туриб санга суянарман.
Суянганим сан ўзинг,
Раҳм қил манга, қўзим,
Алла-ё ҳея.

Бу хилдаги аллаларни истаганча айтиш мумкин.Чунки бола ухлаш жараёнининг чўзилиши ва онанинг шу жараёнга йетгулик бардоши билан боғлиқ.Ана шулар натижасида пароканда аллаларда кўп ваиантлилик ҳодисаси табиий равишда кенг тарқалгандир.Биринчи марта Ҳоди Зариф томонидан Ергаш Жуманбулбул ўғлидан ёзиб олиниб, еълон қилинган 12 олтилик шаклидаги банддан иборат “Айланайин ойдиним” сатри билан бошланувчи алла (жами 72 сатр) ҳам ана шундай пароканда алланинг мумтоз намунаси ҳисобланади.

Аллаларнинг бир кўриниши ҳеялар бўлиб, уни асосан, еркаклар куйлашади. Зотан, аёллар уй-рўзғор юмуши билан банд бўлганда болани овутиш, ухлатиш еркаклар зиммасига тушади. Шундай кезларда оталар ёки боболар болани тиззаларига олиб, тебратиш мувозанатига мос оҳангда ҳея айтиб ухлатганлар, овутганлар.

Ўзбек аллалари халқ этнографияси ва этнопедагогикасини ўрганишда қимматли материал ҳисобланади.Уларда болалар билан боғлиқ қатор расм-русумлар ифода етилган.

Тиббиёт ходимларининг айтишича, аллада кўтаринкилик ҳукмрон, онанинг фарзанди истиқболига ишончи, унга аталган енг яхши тилаклари мужассам. Шу боис онанинг бола бахти ва саодатидан қувониши, унинг порлоқ истиқболидан мамнуният ҳисси аллада юқори пафос билан куйланади. Алла нафақат боланинг ором олишига, аини пайтда унинг мурғак қалбида меҳр-муҳаббат туйғуларини уйғотишга хизмат қилади.

Муסיқа инсон танасидаги барча ҳужайраларни ҳаракатга келтирувчи, руҳиятига ижобий таъсир етувчи кучли воситадир. Жумладан, она алласи гўдак танасининг яхши ривожланишига таъсир кўрсатади. Шунинг учун муסיқа, ашула, она алласи билан тарбияланган боланинг ақлий имкониятлари юксак бўлади. Сокин ва ёқимли муסיқа ешитиб улғайган болалар гўзалликка ихлосманд, санъатга иштиёқи баланд инсон бўлиб вояга йетади. Она билан бола ўртасидаги ҳиссий боғлиқлик тиббиётда алоҳида аҳамиятга ега. Бола қанча ёш бўлса, еътибор ва еркалашлар унинг жисмоний ва руҳий ривожланиши учун шу

кадар муҳим аҳамият касб этади. Бола ҳаётидаги муваффақият онанинг унга бўлган эмоционал муносабатига боғлиқ. Шу боис аллада фақат езгу тилаклар, яхши ниятлар, фарзанд руҳига мақтов ва еркалалашлар, фидойилик ва ардоқ тушунчалари мужассамлашган. Булар еса болани ҳар томонлама соғлом инсон бўлиб камолга йетишига хизмат қилади.

Алла гўдак хотирасида умрбод муҳрланади. Зеро, она алласи фақат чақалоқнинг ором олиши учун айтилмайди, балки унинг воситасида боланинг кўнгил дунёсига миллий руҳ киради. Она тилидаги меҳр-муҳаббат, наслий туйғулар ва орзулар гўдакнинг жисму жонида илдиз отади.

Алла – умидимиз юлдузи, азиз фарзандларимизни суйиш-еркалалаш, бутун борлиқ, атроф-муҳит ҳақидаги тасаввурни гўдак қалбига сингдириш учун айтиладиган қўшиқ. Унда меҳрибон онанинг орзу-умидга тўла дил изҳори, фарзандининг порлоқ келажаги ҳақидаги ширин ўйлари, тилаклари ўз ифодасини топган. Ана шу ҳаётий заруратлар сирасига халқ оғзаки ижоди намуналари, яъни, болани ухлатиш учун айтиладиган қўшиқлар ҳам киради. Бинобарин, алланинг асрлар оша яшаб келадигани, боқий анъанага айлангани боиси ҳам шунда.

Адабиётлар рўйхати:

1. Сафаров О. Ўзбек халқ аллалари. Алла-ё алла. – Тошкент: Ўқитувчи, 1999. (9-15, 19-21-бетлар)
2. Ёқуббекова М., Ёқуббекова С. Эгиз мўжиза учун Алла. — Республика “Оила” илмий-амалий маркази – Тошкент: 2015 (20-25-бетлар)
3. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. — Давлат илмий нашриёти. — Тошкент: (89-бет)
4. Toshmatov, O., and S. Turatov. “Ancient musical instruments.” (2012).
5. Ҳоди Зариф тартиб берган. «Ўзбек фольклори» ўқув педнашр 1939 (293-254-бетлар)
6. Раззоқов Ҳ. Ўзбек халқ оғзаки ижодида сатира ва юмор. – Тошкент: ФАН, 1965. (59-60-бетлар)
7. Ҳамда интернет саҳифаларидан фойдаланилди, хусусан: Хуршид Даврон кутубхонаси, [хтtps://saviy.uz](https://saviy.uz)

FOLKLOR KUYLARINI NOTALASHTIRISHDA ZAMONAVIY TEKNOLOGIYALARDAN FOYDALANISH

Abdusalomov Fazliddin

O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti
Xalq ijodiyoti (cholg'u ijrochiligi) mutaxassisligi

1-kurs magistranti

Ilmiy rahbar: dotsent S.T.Turatov

Annotatsiya: Mazkur maqolada folklor kuylarini notalashtirishda kompyuterda zamonaviy musiqiy dasturlardan foydalanishning uslublari haqida yoritilgan.

Аннотация: В данной статье описаны методы использования современных музыкальных программ на компьютере для записи фольклорных мелодий.

Annotation: This article describes methods for using modern music programs on a computer to record folk melodies.

Kalit so'zlar: musiqa, san'at, nota, tizim, tabulatura, tanbur chizig'i, musiqiy-nazariy fanlar, an'anaviy, akademik cholg'u ijrochiligi, garmoniya, unison, ansambl, orkestr, cholg'ulashtirish, cholg'ushunoslik.

Ключевые слова: музыка, искусство, нотная запись, система, табулатура, линия танбура, музыкально-теоретические науки, традиционное, академическое инструментальное исполнительство, гармония, унисон, ансамбль, оркестр, инструментовка, инструментоведение.

Key words: music, art, musical notation, system, tablature, tanbur line, musical theoretical sciences, traditional, academic instrumental performance, shashmakom, harmony, unison, ensemble, orchestra, instrumentation, instrumentation.

Qadimdan musiqa o'qitishda ustoz-shogird an'alaridan foydalanib kelingan va hali-hanuzgacha ushbu an'ana davom etib kelmoqda. Qo'shiq va kuylar dastlab aholining turli soha vakillari orasida rivoj topgan. Jumladan, dehqonlar va chorvadorlar o'z mehnat faoliyati davomida og'izdan-og'izga o'tib kelayotgan kuy va qo'shiqlarni kuylashgan. Vaqt o'tishi barobarida ushbu kuy-qo'shiqlar xalqning qon-qongiga singib borishi bilan bir qatorda xalq og'zaki ijodi merosi boyib boradi. Har qanday xalqning asrlar davomida shakllanib kelgan boy musiqiy merosi namunalarini bugungi o'sib kelayotgan yosh avlodlarimizga tanishtirish, ularning ma'no-mazmunini to'laqonli darajada yetkazib berish soha pedagoglari va ilmiy tadqiqotchilarining asosiy vazifasi hisoblanadi. Xalqimizning musiqa san'ati yodgorliklari to'hozirgi kungacha mukammal yetib kelishida xalqimizning muqaddas an'alarining beqiyosidir. Bu an'ana – biror sohaning mutaxassisi bo'lgan kishi o'sha sohani mukammal egallashi va o'zi ham uni boyitish, keyinchalik uni o'z farzandlari hamda shogirdlariga mukammal o'rgatishi ya'ni uni ishonchli qo'llarga topshirib ketishi an'anasi bo'lgan. Bu masala yuzasidan tarixda ko'plab olimlar ish olib borishgan.

Nota yozuvini bilmagan ota-bobolarimiz ana shunday yo'l bilan o'z musiqa san'atlarini kelajak uchun asrab-avaylaganlar. Kasbiy musiqaning tadriji musiqaning nazariy asoslari vujudga kelishi uchun asosiy omil hisoblanadi. Bunga yaqqol misol sifatida musiqa matnini qog'ozga tushirishga bo'lgan harakatlarni keltirib o'tishimiz mumkin. Aniqroq qilib aytadigan bo'lsak, tovushning yozuvdagi ifodasi ya'ni notalarning paydo bo'lishidir. Buning birdan-bir yechimi musiqa matnini qog'ozga tushirish edi.

“Nota yozuvining ilk turi qadim Yunoniston (mill. Avv. III asrlarda) san'atida paydo bo'lgan harfiy nota yozuv chizig'idir. IX asrga kelib tovushlarning nisbiy balandligini ko'rsatadigan nevma belgilaridan foydalanishgan. Hozirgi zamonaviy nota yozuviga esa XI asrda italiyalik musiqa nazariyotchisi Gvido d'Aretso tomonidan asos solingan (1).

Sharqda esa Farobiy Yunonistonda ishlatilgan harfiy notalar tizimini ud cholg'usi uchun moslashtiradi. Undan tashqari Safiuddin al-Urmaviy (XIII asr) tomonidan ud cholg'u pardalariga mo'ljallab yaratilgan 2 xil tabulaturalar ma'lum bo'lgan. Ular jadval shaklida bo'lib, tovushlar balandligi turli harflar bilan davomiyligini esa raqamlar (yoki nuqtalar) yordamida ifodalangan. XIX asr oxirlarida Xorazmda Komil Xorazmiy tomonidan “tanbur chizig'i” deb nomlangan tabulatura shaklidagi nota yozuvi joriy etilgan (2).

XX-asrning so'nggi o'n yilliklarida axborot oqimining ko'lami kengayishi bilan ta'lim jarayonida taqdim etilgan ma'lumotlarning katta miqdori jadal o'zlashtirishni ta'minlaydigan yanada rivojlangan usullar va o'qitish vositalarini izlash zaruratini tug'dirdi. Shuning uchun musiqa sohasida texnik vositalarni qo'llash birinchi navbatda eng yuqori samaradorlikka erishishning muhim omilidir (3).

Garchi, musiqa o'qitishda ustoz-shogird an'alaridan foydalanib kelingan va hali-hanuzgacha ushbu an'ana davom etib kelayotgan bo'lsada. Ushbu an'anani yanada mukammallashtirish uchun milliy kuy-qo'shiqlarning ilmiy asosini ishlab chiqish zarurdir. Sodda qilib aytganda zamonaviy axborot texnologiyalaridan foydalangan holda xalq kuylarini notalashtirish, uning audio va video yozuvlarini shakllantirish masalalari bugungi kunning dolzarb mavzusiga aylanishi lozim.

Agarda hozirgi axborot texnologiyalari rivojlangan davrda ustoz-shogird an'analari bo'yicha milliy musiqiy merosimizni asrab avaylashda bir xillikda qoladigan bo'lsak unda yo'qotilishlar bo'lishi mumkin. Misol biror kim ya'ni o'z sohasining yetuk mutaxassisi o'zida bor bilim ko'nikmalarni ustoz-shogird an'anasiga muvofiq holda shogirdlariga o'rgatadigan bo'lsa, unda shogirdlar ustozdagi bilimlarning 90% ini o'zlashtira oladi. Tabiiyki qolgan 10% o'zlashtirilmaydi. Bu degani to'qqizinchi avlodga borib ustozdan o'zlashtirilgan bilim ko'rsatkichi 0% gacha tushishi mumkin. Sababi hozirgi kunda axborot texnologiyalar bilan har bir fanning integratsiyasi bo'lishi lozim. Uning uchun musiqa folklorini to'plash uchun avvalo xalq musiqasi ustalari: mahalliy baxshilar, laparchilar va mohir sozandalarni topish lozim. Har bir uyga kirib xalq og'zaki namunalarni yig'uvchi filolog folklorchilar bilan birga musiqa ilmi

mutaxassisleri xalq qo'shiqlari va dostonlarini mukammal tarzda ijro etuvchi iqtidorli baxshi va sozandalarni topishi kerak. To'plovchi o'z navbatida ijrochilarni aniqlash bilan bir qatorda mahalliy qo'shiqchilik va cholg'u repertuarini aniqlash bo'yicha ish olib boradi. Shu maqsadda folklorchi har bir qo'shiqchi va cholg'uchiga o'zini qiziqtirgan savollarni beradi. Musiqa folklori namunalarini diktofonga yozishning bir nechta qoidasi bor: birinchi navbatda yozib oluvchi uskunani sozlash kerak. Magnitofonni shunday o'rnatish kerakki, yuqori sifatli yozma musiqa mahsuloti vujudga kelsin. Zamonaviy stereoapparatradan foydalanish uchun esa tovush injenerligi sohasidagi bilimni talab qiladi.

Musiqiy folklor namunalarini to'plash bosqichidan so'ng audio yozib olingan musiqa asarlarini kompyuter dasturlarida nota olish ishlari jarayoni amalga oshiriladi. Hozirgi kunda bunday dasturlar ya'ni nota muharrirlari talaygina bo'lib, ulardan keng ko'lamda foydalaniladigani "Sibeliuss" dasturidir. Notalashtirish jarayoni yuqori darajadagi mas'uliyatli kasb bo'lib, u tadqiqodchidan akustik, ritmik, ohang, lad, tuzilish, bezak va ijroviy tahlil qilish va eshitgan musiqa asarini tonalligini, ritm o'lchovini aniqlash tovushlarni nota yozuviga ko'chira olish malakalariga ega bo'lishlikni talab etadi;

Navbatdagi bosqich material to'plamga nota yozuvi asosida kiritiladi va QR kodlar orqali kuy yoki qo'shiqning audio va video yozuviga yo'naltiriladi.

To'g'ri, o'zbek xalq musiqasining o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olgan holda ularni notaga olish, to'plamlar yozish va uni o'quv jarayoniga tatbiq qilishda ma'lum tajriba to'plangan. Lekin hozirgacha notaga olinmagan xalq musiqasi namunalari talaygina. Shu sababli oliy ta'lim muassasasi talabalari o'zlari istiqomat qiladigan hududlarga xos bo'lgan xalq musiqa namunalari bilan yaqindan tanishib, ularni o'rganish bilan bir qatorda, ularni notalashtirish ishlari bilan shug'ullansalar maqsadga muvofiq bo'lar edi.

Muhtaram Prezidentimizning 2018-yil 28-noyabrdagi PQ-4038-son qarori bilan "O'zbekiston Respublikasida milliy madaniyatni yanada rivojlantirish konsepsiyasi"ning to'rtinchi bandida shunday deyilgan:

- zamonaviy media makonda milliy madaniyatimiz munosib o'rin egallamagani, sohaga axborot-kommunikatsiya texnologiyalari to'liq joriy etilmagani sohani keng tadqiq va targ'ib etish, xalqaro madaniy jarayonlarga talab darajasida integratsiya qilishga yo'l bermayapti (4).

Xulosa qilib, folklor kuy-qo'shiqlarini aniq notaga olishda birinchi navbatda hozirgi kundagi zamonaviy texnologiyalar bo'yicha bilimga ega bo'lish uchun o'quvchi, talabalarni tayyorlash kerak. Uning uchun musiqa ijrochiligi san'ati bilan shug'ullanadigan barcha ta'lim yo'nalishlarida kompyuterda zamonaviy musiqiy dasturlarni o'rgatadigan fanlarni tashkil qilish va bo'yicha mutaxassislarni tayyorlash lozim. Unda albatta talabalar bevosita musiqa nazariyasi, garmoniya, dirijyorlik, cholg'u ijrochiligi (maxsus cholg'u), ko'hna cholg'ular ijrochiligi, cholg'ushunoslik va cholg'ulashtirish fanlarini mukammal bilishi lozim. Ushbu fanlarni mukammal

o'rgangan o'quvchi, talabalar folklor kuy-qo'shiqlarini notaga olishda musiqa ijrochiligi san'atida zamonaviy texnologiyalarning integratsiyasiga erishadi. Unda zamonaviy musiqiy dasturlarda ishlashda bir vaqtning o'zida notaga olinayotgan asarning ijrosi va nota yozuvini ko'rishi mumkin bo'ladi. Bu esa sifat darajasini belgilaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ibraximjanova G. Urmanova L. Xodjayeva M. Xalilov F. Musiqa elementar nazariyasi. Garmoniya. – T.: “O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti”, 2017.-9 b
2. https://uz.wikipedia.org/wiki/Sharq_nota_yozuvi
3. Notalashtirish va kompyuter dasturlarida ishlash – O‘quv qo‘llanma
4. <https://lex.uz/docs/4084926>
5. Toshmatov O‘. Beknazarov X. Cholg‘ushunoslik. – T.: Darslik 2015.-41
6. N.Sharipov. Xalq kuylarini notalashtirish (xalq cholg‘ulari): – Toshkent: “Musiqa”, 2022. 128 b.
7. Toshmatov, O., and S. Turatov. “Ancient musical instruments.” (2012).
8. Sobirjon Turdibekovich Turatov. “Cholg‘u ijrochiligi ta’lim yo‘nalishida maxsus fanlarining axborot texnologiyalari bilan integratsiyalashuvi” *Oriental Art and Culture*, vol. 4, no. 3, 2023, pp. 676-680.
9. Turatov Sobirjon Turdibekovich. “Yosh dirigorlarni tarbiyalashda pedagogik tavsiyalar” *Central Asian Research Journal for Interdisciplinary Studies (CARJIS)*, vol. 1, no. Conference DSMI, 2022, pp. 31-34.
10. Ganisherovich T. J. Coverage of chang instruments in historical and musical sources // *ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal*. – 2022. – T. 12. – №. 3. – C. 30-33.

FOLKLOR IJROCHILIGIDA QO‘LLANILADIGAN CHOLG‘ULARNING BOSHQA XALQ CHOLG‘ULARIGA O‘XSHASHLIK JIHATLARI

Hasanov Og‘abek Xurshidjon o‘g‘li

O‘zDSMI Xalq ijodiyoti fakulteti

Folklor va etnografiya ta’lim yo‘nalishi

1-bosqich talabasi

Ilmiy rahbar: Davronov Bekzod Diyor o‘g‘li

O‘zDSMI “Folklor va etnografiya” kafedrasi

katta o‘qituvchisi

Annotatsiya: *Musiqa madaniyatini rivojlanishida musiqa cholg‘ularining o‘rni katta. Chunki, musiqa bevosita cholg‘ularni chalish natijasida yuzaga keladi. Har bir yurtda (davlatda) o‘ziga xos, uning madaniyati, tarixiy takomillashuvini namoyon*

etadigan musiqa cholg'ulari mavjud. Bunday cholg'ular musiqa madaniyatida o'z mavqeiga ega bo'lishi bilan bir qatorda asrlar davomida rivojlandi, takomillashdi. Bir mamlakatda kashf etilgan cholg'u boshqa hududlarga olib borilib u yerlarda ham yangi-yangi ko'rinishlarni kasb etdi, rang-barang xususiyatlarga ega bo'ldi va "qo'nim topgan" maskanining milliy qirralarini ochib berishga "yo'naltirildi". Xususan, Markaziy Osiyoda mavjud bo'lgan qadimiy cholg'ular jahon musiqa cholg'ularining takomillashuviga va yuzaga kelishiga omil bo'lgan. Shu bilan birga,

Kalit so'zlar: Musiqa, milliy, orkestr, cholg'u, folklor, tembr, ansambl

Annotation: *The role of musical instruments in the development of musical culture is great. Because, music occurs directly as a result of playing the instruments. Each land (state) has its own, its own culture, musical instruments that demonstrate historical perfection. Such musical instruments have developed, improved over the centuries, along with their status in the culture of music. The instrumental, discovered in one country, was taken to other regions, where it also acquired new looks, acquired colorful features and was "directed" to reveal the National facets of the settlement.*

Keywords: Music, national, orchestra, musical instrument, folklore, timbre, ensemble

Insoniyat tarixida kuzatilgan turli xil voqea va hodisalar, yil sayin, asrlar sayin hayotga tadbiq etilgan yangiliklar va o'zgarishlar jamiyatning yangi qirralar kasb etishiga, xalqlarning o'zaro tajriba almashishlariga olib keldi. Madaniy rivojlanish, xalqaro aloqalarning yo'lga qoyilishi natijasida musiqa cholg'ulari ham bir xalq madaniyatidan boshqa xalqlar madaniyatiga "ko'chib o'tdi", takomillashdi, yangi-yangi ko'rinishlarni kasb etdi. Va albatta, musiqa cholg'ulari har bir xalqda o'ziga xos nomlarga ega bo'ldi.

Markaziy Osiyo hududida keng tarqalgan kamonli torli cholg'ulardan G'ijjak Qo'biz va cholg'usidir.

Qo'biz cholg'usi Markaziy Osiyo mintaqasidan tashqari Ozarbayjonda, Armaniston, Turkiyada keng qo'llaniladi. Markaziy Osiyoda ikki torli qo'biz, qil-qo'biz bo'lsa, Turk, Ozarbayjon, armanlarda uch torli golcha qo'biz mavjud. G'ijjak cholg'usi oilasiga arab rebabi, turk kemanchasi, hind sarangisi, kavkaz xalqlarining kema, chagane, chuniri cholg'ulari, xitoy erxu, banxu va xutsinlari, slovyan jigasi, bolgar gadulkasi, frantsuz pasheti, ispan fideli, britaniya krottasi, yevropa skripkasi kiradi. Bu cholg'ular dastasi pardalarga bo'linmaganligi sababli ijrochiga kuylarni xonish va nolalar bilan maromida ijro etishga imkoniyat yaratadi.

O'zi yangrovchi tilli chertma changqo'biz cholg'usining ham ko'pgina turlari mavjud. U boshqirdlarda umi, totorlarda qo'biz deyiladi. Qo'biz – ko'pgina mamlakatlarda vargan nomi bilan ham mashhur. Kambodjiya angkuti, Oltoy qomusi, Boshqirdiston, totor qo'bizi, Belorus, Bali varganlari, Nepal va Hindiston murchungasi, rus vargani (zubanka), yoqutlar xomusi, Gutsul drimbasi, vender dorombi o'z yurtlarida keng tanilgan. Ular bir-biridan hajmi, korpusining ingichka - yo'g'onligi, tilchasining

yumshoq-qattiqligi bilan farqlanadi. Ayrimlarining (Baliy varganida) tilchasida torlari ham bor.

T.Vizgoning kitobida Markaziy Osiyo hududidan **urnaysimon** cholg'ularning ham dunyo bo'ylab tarqalganligi haqidagi fikr-mulohazalarni o'qiymiz. Unda urnaysimon Avlos (grekcha nomlanishi) cholg'usi, uning quvur qismi alohida, puflanadigan qismi alohida tayyorlanishi, ya'ni asosiy tovush urnay va goboydagi singari "nay pachoq" qismi bilan bog'liq ekanligi haqida ma'lumotlar berilgan. Greklarning yana bir damli cholg'usi - Pan fleytasi (grekcha) esa bir-biriga birlashtirilgan quvurlardan iborat bo'lib, ularning har birida alohida tovush hosil qilinishi aytib o'tilgan. Uning nomlanishi grek xudosi Pan nomi bilan bog'liq bo'lib, ushbu Xudo doimiy ravishda mazkur cholg'uni ushlagan holda tasvirlanadi. Farmerning "... greklar Sharqqa bergandan ko'ra ko'proq narsani olgan" degan fikridan, grek mualliflari bu cholg'ular ularning yurtiga Sharq mamlakatlaridan kirib kelgan, degan so'zlaridan kelib chiqadigan bo'lsak, bu ikki cholg'uning asl vatani Markaziy Osiyo ekanligi ayon bo'ladi. Hozirda avlos va Pan fleytasi turidagi cholg'ular Hindiston, Xitoy, Indoneziya, Koreya, Yaponiya, Turkiya kabi bir qator Sharq xalqlarida uchraydi.

Markaziy Osiyo urnaylarining qarindoshlari orasida hind **shexnayi**, turk, ozarbayjon, armaniston, qurdlar **urnalarini**, kavkaz xalqlari **dudukini**, yaponlar **xidiriki** va **fuesini** aytib o'tish lozim. Bu cholg'ular o'zining baland va jarangdor yangrashi, yuqori registrnlarni chala olishi bilan ajralib turadi. Ular asosan ochiq havoda chalinadi.

Karnay cholg'usi milliy madaniyatimizda alohida o'rin tutadi. U o'ziga xos chaqiriq, xabarchi vazifasini bajaradi. Boshqa xalqlarda ham uchraydigan mana shunday cholg'u **Trembita** deb nomlanadi. Bunday mundshtukli cholg'u ukrain, polyak, venger, xorvat, dalmat, rumin xalqlarida mavjud. Misli karnaydan farqli o'laroq bu cholg'u chaqmoq urgan daraxtlar po'stlog'idan yasaladi. Uzunligi 4 metrgacha, diametrik 30 mm. atrofida bo'lib, kengayib boradi. Trembitaning tor tomoni uchida metal tilcha qo'yiladi. Tilchaning hajmi tovushqatorning balandligini belgilaydi. Alp shoxlari ham bu cholg'uga o'xshaydi.

Qadimgi davrlarda keng tarqalgan urma zarbli musiqa cholg'ularidan biri bu **doyradir**. Markaziy Osiyo xalqlari orasida daff, dapp, deyra, debu, childirma, chirmanda, dov kabi nomlar bilan atalib kelinadi. Uning paydo bo'lishi eramizdan avvalgi ikki minginchi yilga borib taqaladi. O'tmish davrdagi doyralarning ko'rinishi va hajmi hozirgi o'zbek doyralaridan juda kam farqlanadi.

Xitoy manbalarida ta'kidlanishicha, Markaziy Osiyoda eramizdan uch ming yil oldin ham cholg'ular chetga tarqalgan yoki chetdan kirib kelgan hollari kuzatilgan. A.Nazarov doyraga sig'inish qadimgi turkiy xalqlar va Xitoy diniy an'alariga xos tog' va qoyalar ruhi bilan bog'liq odat bo'lishi mumkinligini qayd etadi. Haqiqatdan ham, doyra diniy marosimlarning eng muhim jo'rnavozi hisoblanadi. Bu hol ayniqsa

shamanlar faoliyati bilan bog'liq. Shamanlar nafaqat Markaziy Osiyo, Xitoy davlatlarida, balki Rossiyaning shimoliy hududlarida ham mavjud.

Markaziy Osiyo doyralariga o'xshash cholg'ularni biz ko'pgina xalqlar madaniyatida uchratamiz. Turk doyrasi ikki xil bo'ladi. Bular: gardish atrofida joylashgan kichgina doyrachaki doyra va gardishiga faqat teri tortilgan doyra. Ikkinchi ko'rinishi o'zbek doyralariga yaqindir. Biroq uning gardishi ichida milliy doyrimiz singari temir xalqachalari yo'q.

Nog'oralarning turli shakl va ko'rinishlari dunyo xalqlari musiqa madaniyatidan chuqur o'rin olgan. Xalq orasida qo'llaniladigan nog'oralarni yasash va ularni chalish qiyin emas. Shuning uchun ularning turlari juda ko'p va rang-barangdir. Afrika, Lotin amerikasida nog'oralarning har xil ko'rinishlarini uchratish mumkin. Yaponlarda tayko, xitoylarda bangu, paygu, hindlarda table, mridanga, kavkazlarda dxol, turklarda dumbek, darbuk kabi urma cholg'ulari mavjud.

Qo'sh nog'ora Markaziy Osiyo xalqlari madaniyatidan tashqari hindistonda, ozarbayjonda keng rivojlangan. Bu cholg'ular hajmining katta-kichikligi, yasash materiali, yuziga tortiladigan teri tulari bilan ajralib turadi. Hind qo'sh nog'orasi barmoqlar va kaft bilan chalinsa, qolgan xalqlarda taxali tayoqchalar bilan chalinadi. Qo'shnog'oraning ovozi baland va jarangdordir.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak bu yuqorida nomlari keltirilgan musiqa cholg'ulari folklor ijrochiligida keng qo'llaniladi. Xozirgi kunda ushbu cholg'ulardan bayramlarda, to'y marosimlarda keng foydalanib kelinmoqda.

O'zbekiston Respublikasi Birinchi Prezidenti I.Karimov aytganlariday, "Musiqa sadolari qaysi xalq yoki millat vakili tomonidan ijro etilmasin, eng ezgu, yuksak va nozik insoniy kechinmalarni ifoda etadi".

FOYDALANILGANADABIYOTLARRO'YXATI

1. Akbarov Il. Musiqa lug'ati T., San'at 1990.
2. Belyayev V. Musikalniye instrumenti Uzbekistana. M., 1933.
3. Vizgo T. Muzikalniye instrumenti Sredney Azii. Istoricheskiye ocherki. M., 1980.
4. Karomatov F. Uzbekskaya instrumentalnaya muzika (naslediye).T., G. Gulyama, 1972.
5. Karomatov F. Cherti professionalnogo ispolnitelstva na srednevekovom Vostoke. Kultura Srednego Vostoka. Musikalnoye teartalnoe iskustvo i folklor. T., "Fan", 1992.
6. Ganisherovich T. J. Coverage of chang instruments in historical and musical sources //ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal. – 2022. – T. 12. – №. 3. – C. 30-33.
7. Saidiy Said Boltazoda. Markaziy Osiyo madaniyatida urma cholg'ular (o'zbek va tojik musiqa an'analari misolida). O'quv qo'llanma. T., 2008.
8. Beknazarov K. Pedagogical conditions for developing musical competence of future music teachers using uzbek folk instruments //Current research journal of

Pedagogics. – 2023. – T. 4. – №. 06. – C. 101-107.

9. Toshmatov O‘. Cholg‘ushunoslik. T., 2006.

10. Toshmatov O‘., Turatov S. Ko‘hna cholg‘ular (Qadimiy milliy cholg‘ular ijrochiligi fanidan o‘quv-qo‘llanma) T., 2012.

Internet saytlari

1. Internet sayti. Vikipediya – svobodnaya ensiklopediya.

2. Internet sayti. “EOMI.ru”. Ensiklopediya muzikalnix instrumentov.

**O‘ZBEKISTONDA XALQ O‘YINLARINING QADIMGI TURLARI
(Jizzax viloyati Forish tumani hududiga xos “Cho‘nka shuvoq” xalq
o‘yini)**

Arslonbekov Alisher Uyg‘un o‘g‘li
“Folklor va etnografiya” sirtqi ta’lim yo‘nalishi
1-bosqich Talabasi

Ilmiy rahbar: Djamalxodjayeva Gulxumor Taxirovna
“Folklor va etnografiya” kafedrasi o‘qituvchisi

Annotatsiya: Mazkur maqolada O‘zbekistondagi milliy xalq o‘yinlari va aynan Forish tuman hududiga xos “Cho‘nka shuvoq” xalq o‘yini haqida to‘liq bayon qilingan.

Kalit so‘zlar: xalq o‘yini, tarix, chorva, shuvoq, milliy meros.

ДРЕВНИЕ ВИДЫ НАРОДНЫХ ИГР В УЗБЕКИСТАНЕ

(“Чонка шувак” - народная песня Форишского района Джизакской области)

Аннотация: В данной статье полностью описаны национальные народные игры в Узбекистане и народная игра “Чойнка полынь”, которая характерна для территории Форишского района.

Ключевые слова: народная игра, история, домашний скот, полынь, национальное достояние.

ANCIENT TYPES OF FOLK GAMES IN UZBEKISTAN

(“Chonka shuvak” is a folk song of Forish district of Jizzakh region)

Annotation: This article fully describes the National People's games in Uzbekistan and the people's game “Choyinka Wormwood”, which is characteristic of the territory of the Forish district.

Keywords: folk game, history, livestock, Wormwood, national heritage.

Har qaysi xalq yoki millatning ma'naviyatini uning tarixi, o'ziga xos urf-odat va an'analari, hayotiy qadriyatlaridan ayri holda tasavvur etib bo'lmaydi. Bu borada, tabiiyki, ma'naviy meros, madaniy boyliklar, ko'hna tarixiy yodgorliklar muhim omil bo'lib xizmat qiladi. Ana shunday bizning boy tariximizning ajralmas bo'lagi bu o'zbek xalq milliy o'yinlaridir. O'zbek xalq milliy o'yinlari o'zining uzq o'tmishi, boy tarixiga ega bo'lgan, ajdodlardan avlodlarga meros sifatida o'tib kelayotgan, ma'naviy boyligimiz, qadriyatlarimizdan sanaladi. Bunday milliy xalq o'yinlari O'zbekistonning barcha hududlarida turlicha va juda ham ko'p. O'zbekistonning milliy xalq o'yinlariga boy yana bir ma'lumu-mashhur hudud Jizzax viloyatining Forish tumanidir. Forish tumani hududida qadimdan yoshlarning zehni va shijoati yuksak darajada rivojlangan bo'lib, ular milliy xalq o'yinlarini kundalik sport turiga aylantirgan. Milliy xalq o'yinlarimiz bilan shug'ullanish zehni, chaqqon, ziyrak va o'z navbatida dono bo'lishga chorlaydi. Ana shunday xalq o'yinlaridan biri bu Forish tumani hududiga xos “Cho‘nka shuvoq” xalq o‘yinidir. Unda yigitlar va qizlar ikki guruhga bo‘linib, shuvoq o‘simligidan bog‘langan holda davraga tikib sigir junidan yasalgan koptok bilan

bog‘lamani buzishga harakat qilishadi. Boshqa jamoa a‘zolari esa uni buzilib ketmasligiga harakat qiladi va narigi jamoa a‘zolarini qo‘l bilan ushlab olishi kerak bo‘ladi. Bu jarayonda maxsus aytinga ega qo‘shiq kuylanadi:

Cho‘nka shuvoq shuvoqqa,

Otang ketti tuvoqqa .

Tuvoq sindi kul bo‘ldi

Cho‘nka shuvoq pul bo‘ldi.

Shu aytim ritmga solib aytiladi va ikki marta takrorlanadi. Bu qo‘shiq aytib bo‘lingunga qadar cho‘ka shuvoq boylami buzilishi kerak. Agar buzilmasa shuvoqni himoya qilgan jamoa g‘olib bo‘ladi. Bu xalq o‘yining tarixi Forishni qadimdan chorvador xalq ekani va dalada chorva boqish jarayonida o‘ynalgan. Yani dalaga ertalab chorva mollarini boqish uchun chiqqan cho‘ponlar sigir junlridan to‘plashgan va koptok yasalgan. Shu tariqa podachilar kun kech bo‘lishi hamda vaqt o‘tkazish maqsadida shu o‘yinni o‘ylab topishgan. Ana shundan buyon cho‘nka shuvoq o‘yini, Forish tuman hududida juda ko‘p va ho‘p o‘ynalib kelinadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Sarimsoqov R. Tog‘larni jaranglatgan qo‘shiqlar. Tafakkur nashriyoti.
2. Beknazarov K. Pedagogical conditions for developing musical competence of future music teachers using uzbek folk instruments //Current research journal of Pedagogics. – 2023. – T. 4. – №. 06. – C. 101-107.
3. Ganisherovich T. J. Teaching of Musical Instruments in Secondary Schools //Web of Scholars: Multidimensional Research Journal. – 2023. – T. 2. – №. 6. – C. 166-169.
4. Turatov S. Significance of the student’s orchestra of uzbek national instruments in the educational process of state institute arts and culture of Uzbekistan //Culture and Arts of Central Asia. – 2019. – T. 11. – №. 1. – C. 55-59.
5. Toshmatov, O., and S. Turatov. “Ancient musical instruments.” (2012).

II SHO‘BA

AVAZ OBRAZINING MIFOLOGIK ASOSLARI

Оллаберганова Санобар Хамидовна

УрДУ Бошланғич таълим методикаси кафедраси мудири,
ф.ф.н., доцент

***Annotatsiya.** O‘zbek dostonchiligida “ Go‘ro‘g‘li ” turkumligi alohida ajralib turadi. Bu turkumlikni birlashtirib turadigan jihatlar asosiy qahramon Go‘ro‘g‘li, Chambil, G‘irot, Yunus va Misqol pari, Go‘ro‘g‘lining asrandi farzandlari va nabiralari. Ana shu turkumlik Avaz bilan bog‘liq dostonlar alohida o‘rganilishni taqazo etadi. Avaz bilan bog‘liq dostonlar bu turkumlikda muhim o‘rin tutsada, bu obrazning tutgan o‘rni, mifologik asoslari boshqa, jumladan Hasanxon kabi obrazlar bilan o‘xshash va farqli jihatlar hali yetarli darajada tadqiq etilmagan . Biz ushbu*

maqolamizda, Avaz obrazining birgina jihati va uning turkumlarda tutgan o'rne va mifologik asoslariga to'xtalib o'tishga harakat qilamiz.

Аннотация. В узбекском эпосе особо выделяется категория “Горогли”. Аспекты, которые объединяют эту категорию, - это главный герой Гурогли, шамбил, Гирот, Иона и Мискол феи, приемные дети и внуки гурогли. Эпосы, связанные с этой категорией Аваз, требуют отдельного изучения. Хотя эпосы, связанные с Авазом, занимают важное место в этой категории, роль этого персонажа, мифологическая основа которого имеет сходство и различия с другими персонажами, включая Хасан-Хана, еще недостаточно изучена. В этой статье мы постараемся коснуться только одного аспекта образа Аваза и его места в сериалах, а также его мифологических основ.

Annotation. In Uzbek epics, “Gorgugli series is particularly distinguished. The main characters of this series are Gorgugli, Chambil, Girot Yunus and Misqol of fairy, Gorgugli's adopted children and grandchildren. The sages related to Avaz of this category deserve a separate study. Although the epics related to Avaz occupy an important place in this series, the role of characters, the similarities and differences of this character with other characters, including Hazankhan, have not been sufficiently researched yet. In this article, we will try to focus on only one aspect of the image of Avza, its place in the series and its mythological foundations.

Kalit so'zlar: Epos, turkumlik, variantlilik, versiya, obraz, mifologik obraz, badiiy talqin.

Ключевые слова: эпос, категория, вариативность, версия, образ, мифологический образ, художественная интерпретация.

Key words: Epic, category, variety, version, image, mythological image, artistic interpretation.

“Go‘ro‘g‘li” turkumligida Avaz bilan bog‘liq dostonlar alohida o‘rin tutadi. Ayniqsa, janubiy O‘zbekiston, Xorazm, dostonchilik maktabi vakillari Avaz bilan bog‘liq dostonlarni ko‘proq kuylashgani guvohi bo‘lamiz. Avaz obrazining genezesiva tadrijiy bosqichlari bevosita Go‘ro‘g‘li bilan bog‘liq. Chambarchas bog‘liqligi sababli eposning asosiy qahramoni bilan bog‘liq jihatlarga to‘xtalishga to‘g‘ri keladi. H.T. Zarifov, B.A.Karriyev, V.M.Jirmuniskiy, M.S.Saidov, T. Mirzayev, M. Murodov, X. G. Kyorog‘li, Sh.Turdimov, S.Soriyev, N.Matayazova kabi olimlar o‘z tadqiqotlarida epos va epik qahramonning genezesi borasida qimmatli fikrlarni o‘rtaga tashlagan. Bu tadqiqotlar bizga Avaz obrazining badiiy talqini, genezasi haqida muhim asoslar beradi.

Avaz obrazi o‘zbek, ozorbayjon, turk, turkman, tojik olimlari tomonidan ham ma’lum bir darajada ishlagan, Xususan X.G. Kyorog‘li Ozorboyjon va Yaqin Sharq eposlaridagi Avaz obrazida ko‘proq tarixiylik xususiyatlarini talqin etadi va bu tadqiqotlarining aksariyatida Avaz obrazining tarixiy prototiplik tomoniga urg‘u beradi. Bu bejiz emas. Yaqin Sharq Ozorbayjon versiyalaridan Avaz obrazi o‘zining tarixiy prototipiga xos jihatlarni ustuvor qilishi bor gap. Shu sababli ham bu eposlarda

kosagul Avaz obrazi Go‘ro‘g‘lining tutgan o‘g‘li sifatida qolib ketgan. Bil’aks, Ozorboyjon, Yaqin Sharq versiyalarida Avaz obrazi: tarixiy shaxs; kosagul; soqi; mahram; qaroqchi; Go‘ro‘g‘lining qirq yigitidan biri yaqin ko‘makchisi, asrandi o‘g‘li; Avaz obrazi Chambil uchun emas bazan o‘z manfaati uchun xiyonatdan ham toymaydi: ikki marta Go‘ro‘g‘liga xiyonat qilib , uning dushmani tarafga o‘tib ketadi; Ozorboyjon va turkcha versiyalarda Avaz alohida doston qahramoniga aylanmagan. Chunki aynan tarixiylik, unga yuklangan epik yuk uning to‘laqonli Go‘ro‘g‘li kabi alp obraz sifatida talqin etilishiga xalaqit bergan. Avazning chizgilari o‘zbek eposidagi Avazda ham seziladi. Xususan , uning o‘g‘irlab olib kelinishi , asrandi o‘g‘il sifatida Nigorxonim farzand qilib olishi kabi o‘zbek eposi bilan parallel jihatlari ko‘p. Ammo bu eposlarda tarixiylik ustunlik qigani uchun ham mifologik qatlam faqat shaklan ko‘zga tashlanadi. Shu sababli ham, V. Jirmunskiy va X. Zarifov ozarboyjon , turk, gruzin, arman Go‘ro‘g‘lisini ingliz Robin Gudi bilan qiyoslashadi. [1,182-b.]

Ma’lumki , Ingliz Robin Gudi xalqparvar qaroqchi, u atrofidagi yigitlarni yig‘ib, badavlat odamlarni talab, qashshoqlarga bo‘lib berish bilan “oliyjanob qaroqchi ” sifatida xalq ichida afsonaga aylangan. Ozorboyjon va Yaqin Sharq Go‘ro‘g‘lisi ham xuddi shunday sifatlarga ega bo‘lgan qaroqchi. Turkman versiyasida “Go‘ro‘g‘li” eposi, jumladan uning asosiy qahramonlari ham ozorboyjon versiyasiga yaqin sanaladi. X.G.Kyog‘li bu holatni ikki xalqning etnik jihatdan turkiy o‘g‘uz shaxobchasiga taalluqli ekani bilan izohlaydi. Ammo olim bu yaqinlik ikkala versiya bir xil degani emas deydi-ki (6,170 b.), bu fikrda jon bor. Turkman versiyasi ko‘p jihatdan o‘zbek versiyasiga ham yaqin turadi. Azorboyjon va Turkman versiyasi genitik yaqinligi bilan birga bu ikki xalqning eposi turli xil tarixiy sharoit, ijtimoiy munosabatlar va epik an‘analarga egaligi bilan ajralib turadi. Aynan shu jihatdan genetik yaqin bo‘lgan eposga turli yondashuvlarni , o‘ziga xosliklarni paydo qiladi. Umumiy jihatlari ko‘p bo‘lishiga qaramay turkman versiyasi obrazlarga ijodiy yondashilgani , turkmanlarga xos ijtimoiy hayot va baxshichilik an‘analari singdirilgan bilan ozorboyjon versiyasidan farqlanadi.

Xususan, X.G.Kyorog‘li to‘g‘ri ta’kidlagandek, ozarboyjon versiyasidan farqlanadi. Xususan, X.G.Kyorog‘li to‘g‘ri ta’kidlaganidek, ozorboyjon va versiyasida jaloliylar harakati asarning ijtimoiy tarixiy asosida tashkil qilsa, Turkman versiyasida esa qabilalar aro kelishmovchiliklar, qabillar o‘rtasidagi kelishmovchiliklar eposning bosh motivini tashkil qiladi. Turkman va ozarboyjon eposida Avaz obrazi o‘zbek Avaziga nisbatan murakkab obraz , uning chizgilarida qarama-qarshi nuqtalar juda ko‘p. Eposdagi o‘rni ham Go‘ro‘g‘lining mahrami sifatida talqin etiladi. To‘g‘ri turkman eposida u keyinroq botir jangchi sifatida shakllanadi. Ammo o‘zbek versiyasi kabi alplik darajasiga ko‘tarilmaydi, mifologik ko‘lam ololmaydi. O‘zbek eposidagi Go‘ro‘g‘li avvalo qaroqchi emas, qolaversa, ko‘plab tadqiqotchilar ta’kidlagandek, o‘zbek eposidagi Go‘ro‘g‘li obraziga doston shakllanganucha mavjud bo‘lgan mifologik qahromonlarning xususiyatlari ko‘chib o‘tgan . Zero, Ye. Meteniskiy ta’kidlaganidek, har qanday klassik eposda “mifologik tagzamin” saqlanib qoladi va

eposda “ miflar tansfarmotsiyasi “yuz beradi. [4,276] Shunga ko‘ra aytish kerakki, o‘zbek eposidagi Go‘ro‘g‘li qirq yigit ham qaroqchilar to‘dasi, karvonlarni talavchi emas, balki u o‘z tarixiyligini saqlab qolgan saqlagan holda xalqning adolatli shoh, alp, saltanat haqidagi orzularini aks ettirgan yangi davrning “ ma‘budiga ” –mifologik qahramonga aylanadi.

Tabiiyki o‘zbek eposida Go‘ro‘g‘li kabi Avaz obrazida ham mana shu mifologik tasavvurlar ustunlik qiladi. Ye. Meletinskiy ta‘biri bilan aytganda, “fazoviy hukmronlik ” Go‘ro‘g‘lining bolalari , qirq yigiti xalqning orzusidagi saltanat mifik makon Chambil qiyofasini oladi, miflarga xos yovuzlik kuchlariga qarshi kurash Chambilning himoyasi , uning sha‘ni – shavkati uchun kurash tusini oladi. Eposning Turkman versiyasida Avaz obrazi ozorbayjon va yaqin sharq versiyasiga yaqin xususiyatlarni saqlab qolgan holda endi alohida dostonlar qahromoniga aylanadi. Ammo Turkman dostonlarida Avazning sarguzashtlari ko‘proq ramantik xarakterga egaligi bilan ajralib turadi. Shuni alohida ta‘kislash joizki , Avazning, qassobning o‘g‘li ekani , Go‘ro‘g‘li tomonidan o‘g‘irlab olib kelinishi barcha xalqlar, jumladan, o‘zbek eposiga ham xos. Ammo Avaz Ozorbiyjon va Turkman eposlarida Go‘ro‘g‘li obrazining bir bezagiday, bu obrazni to‘ldirib turgan qahramonday taassurot qoldiradi. Ana shu yondashuvdayoq o‘zbek versiyasidan farq qilib jo‘naydi. Avaz o‘zbek eposida nafaqat Go‘ro‘g‘lini to‘ldiruvchi balki uning o‘rnini bosuvchi, u kabi alplik xususiyatlariga ega obraz sifatida gavdalanadi. Xususan , uning g‘olib kelingan paytdagi yoshi masalasida ham ozorboyjon va turkman versiyasidan farq qiladi. Azorboyjon versiyasida u kelinganda “o‘n to‘rt yosh deb eslanadi. O‘n to‘rt yosh bu epos shakllangan davr nuqtai nazaridan olingan bu balog‘at yoshi. Demak, ozorbayjon versiyasi Avaz balog‘atga yetgan, “qaroqchilik” qila oladigan bo‘z yigit yoshida tasvirlaydi. Avazning sarguzashtlari, qahramonliklari, umuman, Go‘ro‘g‘lining ikkinchi asrandi o‘g‘li bilan bog‘liq dostonlar o‘zbek “ Go‘ro‘g‘li ” eposi turkumining eng katta qismini tashkil qiladi. Aytish mumkinki , Avaz obrazi o‘zbek baxshilari tomonidan eng ko‘p ishlangan, eng ko‘p boyitilgan, bu obrazni milliy qahramonga aylantirish uchun ko‘p ter to‘kilgan, baxshilarimiz navotorligi yaqqol ko‘ringan, unga milliy xarakter baxshlash uchun milliy tafakkur sarchashmalari bo‘lgan ertaklar, afsonalar, urf-odatlar milliy qadriyatlar singdirilgan obrazlardan biri sanaladi.

O‘zbek eposi o‘zining genetik ildizini saqlagan holda ham shakllan, ham hajman, ham kompozitsion, ham poetik, ham qahramonlarga munosabat borasida katta o‘zgarishga uchraganini , qahramonlarga xalq og‘zaki ana‘analari singdirilgani , qahramonlar g‘ayritabiiy kuch-qudrat sohiblariga aylangani, ya‘ni azaldan mavjud bo‘lgan milliy epos qahramonlariga xos tansfarmatsiyaga uchraganini X.G.Kyorog‘li ham oladi. [2.,178]

Boshqacha aytganda, Ye.Meletinskiy ta‘biri bilan aytganda, o‘zbek baxshilari eposga va uning asosiy qahramonlariga, fabulasiga, syujetiga mifologik dunyoqarashni olin kirishadi. Ye.Meleteniskiy xalq og‘zaki ijodining namunalari bo‘lgan har qanday eposda , garchi ma‘lum tarixiy yodgorlik yoki tarixiy prototip ta‘sirida paydo bo‘lgan

bo'lsada , ammo xalq og'zaki ijodining an'analari bilan sug'orilganida u tabiiy ravishda mifologik dunyoqarashni o'zida aks ettiradi, "aksar epik qahramonlar o'zining tarixiy prototipiga ega bo'lsa ham, baribir u yoki bu mif ma'budining sifatlarini o'zlashtiradi va o'sha ma'budning ma'lum bir vazifasini o'ziga oladi" (4.175b.) va bunday eposni faqat mifologik ramzlar va talqin bilan tahlil qilish mumkin bo'ladi deydi. Ye.Meletenskiy xalq og'zaki ijodi namunasi bo'lgan har qanday ijod mahsulotga tabiatga ko'ra mifologik tafakkur mahsulotidir deb qaraydi va shunday baho berish asarning mohiyatini ochib berishiga urg'u beradi. "Go'ro'g'li"eposi ham tarixiy aspektlaridan qat'iy nazar xalq og'zaki ijodi namunasi bo'lgani uchun ham u mifologik talqin qilinsagina, eposga singdirilgan mifologemalarni topishgina Avaz obrazining haqiqiy badiiy genezisini aniqlash imkonin beradi. Ye.Meletinskiy xalq og'zaki ijodining o'zi mifdan o'sib chiqqani, mif ommaviy ongsizlik , ommaviy tasavvurlik va ishonchlar mahsuli ekanini, ommaviy ijod bo'lgani uchun ham xalq og'zaki ijodi mifsiz, mifologik tafakkursiz, mifik mazmunsiz mavjud bo'la olmaydi, chunki miflardan suv ichib yasharib, o'ziga qayta hayot bag'ishlab turadi, shuning uchun epik qahramonlar – bular aslida qadimda bo'lgan ma'budlar haqidagi tasavvurlarni o'zida namoyon qilgan obrazlardir deydi. Ana shularga tayangan holda aytishimiz mumkinki, o'zbek baxshilari quvvat hofizasi bilan yaratilgan Avaz obrazi o'zining tarixiy prototipligidan ajralib chiqib, azaldan epik alpga munosib ko'rilgan mifik sifatlar bilan boyitilgan, haqiqiy epik alp obraziga aylangan. Shu sababli biz tadqiqotda e'tiborni ko'proq Avaz obrazining u bilan bog'liq mativlarning arxaik qatlamidagi mifologik-ramziy asoslarga qaratdik.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Брагинский И.С. Таджикский эпос «Гуругли» Таджикский народный эпос. –М.: Наука, 1974. –С.7-44.
2. Жирмунский В.М., Зарифов Х.Т. Узбекский народный героический эпос. –М.:ОГИЗ. Политиздат, 1947.
3. Жирмунский В.М. Сравнительное литературоведение (Восток и Запад). – Л.: Наука, 1979. – С.276.
4. Мелетинский Е.М. Поэтика мифа. – М.: Восточная литература, 1976. – С.276.
5. Мирзаев Т. Авазхон. Достон. Айтувчи: Раҳматулла Юсуф ўғли. – Тошкент: Ёзувчи,1997. –Б. 20
6. Мирзаев Т. Ҳикояти Гўрўғли султон. – Тошкент, 2013. – Б.13.
7. Мирзаев Т. «Алпомиш» достонининг ўзбек вариантлари. – Тошкент: Фан, 1968. –168 б.
8. Мирзаев Т. Пўлкан ҳақида сўз // Пўлкан шоир. –Тошкент: 1976.–Б.5 – 9.
9. Мирзаев Т. Халқ бахшиларининг эпик репуртуари. – Тошкент: Фан, 1979. – 152 б.
10. Mirzayev T. Silsiladostonlar// Go'ro'g'li. – Т.: “Sharq”, 2006. – В. 5-6.

11. Мирзаев Т. Эпос и сказитель. –Ташкент: Фан, 2008. – 410 с.
12. Короглы Х.Г.. Взаимосвязи эпоса народов Средней Азии, Ирана и Азербайджана. –М.:Наука, 1983.
13. Турдимов Ш. «Гўрўғли» достонининг генезиси ва тадрижий босқичлари. –Тошкент: Фан: 2011. 240 б.
14. Короглы Х.Г. Трансформация заимствованного сюжета (по материалом эпоса народов Ближнего Востока и Средний Азии // Поэтическая система. –М., 1977. –С.106-125.
15. Ошиқнома. Хоразм достонлари. Нашрга тайёрловчи С. Рўзимбоев. 4-китоб. – Урганч, 2006. – Б.260.

SAODAT YO‘LDASHEVANING ILMIY-IJODIY FAOLIYATI

Ramz Turobovich Qodirov

O‘zbekiston davlat san’at va madaniyat instituti

“Teatr san’ati” fakulteti

“Sahna nutqi” kafedrası dotsenti

Opani tanimaganlar uchun: opa oy yuzli, pilik qoshli, bodom qaboqli, qiyiq ko‘zli, chimtib qo‘ygandek kelishgan burunli, istarasi issiq, ko‘rinishi ko‘rkam, yaratilishidan dilbar, chiroyli salobatli, mayin ammo jarangdor qo‘ng‘iroqdek ovozli, odamoxun, balandgina bo‘yli, xushmuomala barkamol ayol edi. Bu mening nazdimda, albatta.

Opani 1996-2012-yillar orasida Toshkent shahar va Respublika darajasidagi ko‘rik-tanlov, festival va konferensiyalarda ko‘rib tanishib qolganman. Und opa hayaklar hay’ati a’zosi, ba’zan raisi bo‘lib qatnashar, men esa shu tanlovlar boshlovchisi yo tashkilotchilaridan biri bo‘lar edim. Va albatta “Professor Saodat Nazarovna Yo‘ldosheva” deb tanishtirar yoki so‘z berardim. Shunda doimo orasta kiyingan, milliy kiyimlari o‘ziga yarashgan, zamonaviylik va an’anaviylikni mujassam qilgan xalq amaliy san’ati namunalari sanalgan taqinchoqchlar hali hech kim ko‘rmagan yoki taqmagan xalqalar, uzuklar, durlar, zebigardonlar orasidan o‘ta samimiy tabassum bilan boqib turgan yuzlarini eslayman! Opa pardoz-andozni ham o‘z o‘rniga qo‘ygan nozik didli ayol edi.

Opa menga “Siz Madaniyat institutiga ishga keling, bizning juda ajoyib jamoamiz bor” deb aytar edi. O‘sha vaqtlarda opa yanglishmasam institute prorektori edi.

Ishga bormadimu ammo, opa o‘zi tashkil etgan bir qancha tadbirlarga meni boshlovchi sifatida taklif etdi. Xatto o‘z qizining to‘yini aniqrog‘i Yangiyo‘lda o‘tgan nikoh to‘yini boshlovchi bo‘lib men o‘tkazganim hali ham yodimda. Chunki o‘sha to‘yda afsonaviy xonanda O‘zbekiston xalq artisti Olmaxon Xayitovani hayotda birinchi bor ko‘rishga musharraf bo‘lganman. Mana nima uchun Olmaxon opani xalq sevar ekan deb lol qolgan edim.

Saodat opa har doim shahar, Respublika xotin-qizlar qo‘mitasi, olima ayollar uyushmasi, shoira-yozuvchilar, tadbirkorlik bilan shug‘ullanuvchi ilg‘or ayollar majlisida, xullas doimo madaniyatshunos, folklorshunos, urf-odatlar nazariyasi bilimdoni sifatida davra to‘rida bo‘lgan edi. Chunki bir ishni o‘ta jiddiylik va samimiylilik bilan amalga oshirishni istardi, intilardi va talab ham etardi.

2012-yili institutlar birlashib, birga ishlash nasib etdi. “Ramzjon, mana yaxshi niyatda o‘z oyog‘ingiz bilan bizning hududga keldingiz, dars berish masalasi mensiz ham hal bo‘ldi. Endi sizga “Grand” loyihada birga ishlashni taklif etaman. Siz o‘n besh yil madaniyat sohasida, undan ko‘p televideniya bolalar muharririyatida ishlar qilib, madaniyat borasida ham tajribaga egasiz. Keling shu ishlarni tadqiqot manbai sifatida olib, natijalarni qog‘ozga tushiraylik” – dedilar. “Oqshom ertaklari” ko‘rsatuvida aytgan ertaklarni jamlang, ularni qanchasi siz muallif bo‘lib yozgansiz, qanchasi o‘zbek xalq ertaklari, qanchasi jahon xalq ertaklari ekanini ajrating. Televideniya ertak aytish, uni suratga olish jarayonini eslab yozing, maqola qilishdan boshlaymiz dedilar. Shunday qilib, “Nomoddiy-madaniy meros va folklor ijro san‘ati an‘analari” grand loyihasida erkin ishtirokchi bo‘lib qatnashdim. Ishni opaning 2014-yili chop etilgan “Folklor-etnografik jamoalari uslubi” deb nomlangan kitoblari bilan tanishishdan boshladim va o‘sha yili “Nomoddiy-madaniy meros va etnomadaniy qadriyatlar” ilmiy seminar materiallari to‘plamida “Ertaklar-yaxshilikka yetaklar” nomli ilmiy maqolam chop etildi. seminarning o‘zi esa a‘lo darajada tashkil etildi, o‘tkazildi.

2016-yili “Молодой учёный” xalqaro ilmiy jurnalining 26-soni “San‘atshunoslik” bo‘limida “Духовно-воспитательное значение сказок в воспитании здорового ребенка” nomli rus tilida chop etilgan maqolamning yozilishida ham Saodat opaning katta o‘rni bor.

Opa “Boshlanishi yaxshi endi sizga muharrirlik topshiriladi. Siz loyiha a‘zolari B.Sayfullayev, S.Yo‘ldosheva, J.Eshonqulov, A.Ashirov, O‘.Toshmatov hammualliflikda yaratadigan “Nomoddiy-madaniy meros va folklor ijro san‘ati an‘analari” o‘quv qo‘llanmasiga mas‘ul muharrirlik qilasiz” – dedilar. Bu qo‘llanma 2017-yili nashr etildi. Mas‘ul muharrirning vazifasi, uning diqqat markazida bo‘lishi shart detallar, o‘ziga xos yondashuvlar haqidagi bilimlarni Saodat opadan o‘rgandim.

Loyiha nihoyasiga yetgach opa “Ramzjon ertaklar juda qiziq, o‘lmas-so‘nmas mavzu. Bu hali televideniye nuqtayi nazari bilan o‘rganilmagan soha, bu yerd anchagina ilmiy tadqiqot ishlari bor. Siz siz jamlagan ertaklaringizdan yigirmatasini besh yo‘nalishda ajratib tahlil qilib ko‘ring. Qani, balki biror ilmiy ishga asos bo‘lar” – dedilar. Bu ishni boshladim. Lekin, opa kam ko‘rinadigan bo‘lib qoldi. Bir ko‘rsam hassaga tayanib yuribdi. Ha, oyog‘i og‘ribdi-da deb o‘yladim. So‘ng ko‘proq telefonlashadigan bo‘ldik. Aniqrog‘i, u kishi menga qo‘ng‘iroq qilar yoki shogirdlari orqali xabarlashib turadigan bo‘ldik. Men bilmabman o‘sha singan oyoqning ta‘siri deb o‘ylabman... Ammo...

1947-yili Farg‘ona viloyatida tug‘ilgan O‘zbekistonda xizmat ko‘rsatgan yoshlar murabbiyi, professor Yo‘ldosheva Saodat Nazarovna mening xotiramda hamisha kulib turgan, nurli, sog‘lom chehrasi bilan saqlanib qolgan mehribon ustoz!

ФОЛЬКЛОР САНЪАТИНИ ЮКСАЛТИРИШНИНГ ОБЪЕКТИВ ВА СУБЪЕКТИВ ОМИЛЛАРИ

Шодиев Хамза Холикулович

Ўзбекистон давлат санъат маданият институти
“Маданиятшунослик” кафедраси доценти в.в.б.

Аннотация: *Мазкур мақолада жамиятнинг янги тараққиёти босқичида фольклор санъатини юксалтириш, такомиллаштириш юзасидан бир қатор тизимли ишлар амалга оширилаётганлиги, фольклор санъати оламни билиш, ҳис қилиш, идрок этиш ва унинг гўзалликларидан лаззатланишнинг алоҳида бир шакли эканлиги ва ёшларнинг мусиқий маданиятини юксалтиришнинг объектив ва субъектив омиллари фалсафий жиҳатдан таҳлил қилинади. Калит сўзлар: мусиқа, мусиқий фольклор, фольклор санъати, мусиқий мерос, санъат, объектив ва субъектив омиллар, ижрочилик санъати, томошавийлик, баркамол авлод, баркамол шахс, маданий қадриятлар, мақом, дostonчилик, фольклор.*

Аннотация: *В данной статье на этапе нового развития общества проводится ряд планомерных работ по повышению и совершенствованию музыкальной культуры фольклора, познанию мира музыкальной фольклора, что это особая форма ощущения, восприятия и наслаждения ее красотами, а также философски анализируются объективные и субъективные факторы повышения фольклорного искусство.*

Ключевые слова и выражения: *музыка, музыкальной фольклор, музыкальное наследие, искусство, объективные и субъективные факторы, исполнительское искусство, зрелое поколение, зрелый человек, культурные ценности, статус.*

Annotation: *In this article, at the stage of the new development of society, a number of systematic works are carried out to increase and improve the musical culture of young people, to understand the world of musical culture, that this is a special form of sensation, perception and enjoyment of its beauties, and also philosophically analyzes the objective and subjective factors of increasing the musical culture of youth.*

Key words and expressions: *music, folklore art, musical heritage, art, objective and subjective factors, performing arts, mature generation, mature person, cultural values, status*

Абадийликка даҳлдор бўлган буюк санъат асарлари бутун бир тарихий даврнинг маънавий-эстетик савиясини ўзида яққол акс эттиради. Шу маънода ўлмас мусиқа асарларининг дунёга келиши тасодиф эмас, балки бадий-эстетик тараққиётнинг қонуниятли маҳсулидир. Улуғ аждодларнинг ана шундай

анъаналарини давом эттириш, мамлакатда фольклор санъатини кенг ривожлантириш ёш авлоднинг бурчидир. Миллий мусиқа санъатида руҳнинг ўлмаслиги, узоқ аждодлар билан бугунги авлодлар маънавиятидаги ворислик, руҳий яқинлик кўзга яққол ташланади. Бугунги ёшларга аждодлар руҳи ва кечмишини сингдирмоқ, уларнинг қонида аждодлар шижоати ва жасоратини жўш урдирмоқ учун, шоира Саида Зуннунова таъбири билан айтганда, тарихдан сўзлаш эмас, балки битта “Чўли Ироқ”ни чалиб бериш кифоядир. Ўзбекистон Республикаси Маданият вазирининг 2023 йил 2 ноябрь “Халқ ҳаваскорлик жамоаси” ва “Болалар намунали жамоаси” унвонига эга бадиий ҳаваскорлик жамоаларини ижодий синов (аттестасия)дан ўтказиш тўғрисидаги 183-сонли буйруғига асосан Республика комиссияси томонидан Маданият марказлари қошида фаолият кўрсатаётган 599 та бадиий ҳаваскорлик жамоаларнинг фаолияти ўрганиб, ижодий синов(аттестасия) дан ўтказилди.

Аттестасия жараёнида халқимизнинг бой маданий мероси, унинг худудий ўзига хослиги, миллийлиги ва серқирра оҳанглари билан бир-биридан фарқли жиҳатларининг гувоҳи бўлдик.

Фольклор санъатида аждодларимизнинг минг йиллар оша оҳангларга тизилган мангу барҳаёт руҳлари нақшланган. “Барчамизга аёнки, куй-қўшиққа, санъатга муҳаббат, халқимизда болаликдан бошлаб, оила шароитида шаклланади. Уйида дутор, доира ёки бошқа чолғу асбоби бўлмаган, қўшиқнинг ҳаётбахш таъсирини ўз ҳаётида сезмасдан яшайдиган инсонни бизнинг юртимизда топиш қийин, десак, муболаға бўлмайди”[5]. Ўтган даврлар мобайнида мамлакатимизда анъанавий ижрочиликда мусикий фольклор янги босқичга кўтарилди. Мусикий фольклорни халқимизнинг этник жойланиши шароитидан, барча воҳаларнинг урф-одатлари нуқтаи назардан келиб чиққан ҳолда табиий ижровий кўриниши, кийимлари ва ўзига хос мусиқа созларидаги мусикий кўриниши сақланиб қолган. Янгилик сифатида халқ фольклар ижрочиличининг миллий томоша санъати йўналишига уйғунлашган ҳолда янги ижровий намуналари ҳам намоён бўлмоқда. Бу кўринишлар халқ мусикий фольклар ижодиётини янгиланиш босқичига кўтарилганидан далолат беради. Республикамизда ушбу жанрда ижод қилаётган “Беш қарсак”, “Бойсун”, “Гулёр”, “Омонёр”, “Гулчехралар”, “Достон”, “Бесперде”, “Орзу”, “Ёр ёр!”, “Чавги”, “Моҳи Ситора” сингари кўплаб ансамбллар қаторида Навоий, Бухоро, Хоразм ва Водий вилоятлари туман маданият марказлари қошида тузилган ва “Халқ” ҳамда “Намунали” унвонига эга бўлган ҳаваскорлик жамоалари ўзларининг ёрқин ижодлари билан намуна бўлмоқдалар. Асрлар қаъридан аждодларимиздан бизга мерос бўлиб келган халқ анъанавий мусиқамиз ўзига хос тарзда давом этмоқда.

Яна эътиборли томони шундаки, халқимизнинг бой маданий меросини кейинги авлодга соф, мукаммал ҳолатда етказиб, янада жозибали қилиб етказишда, ҳаваскорлар қатлами асосий роль ўйнайди. Улар доимо миллатнинг донишмандлиги ва тарихий тажрибасига суянади. Халқимизнинг мусикий

маданиятининг бир қисми бўлган фольклор жамоалари юксалтиришда миллий маданий, тарихий мероси катта аҳамият касб этади. Ижодий синов (аттестасия) тажрибалардан шу нарсалар аён бўлдики, анъанавий мусиқий мерос, фольклор жамоаларининг ва мутафаккирларнинг ёшларда мусиқий маданиятни шакллантиришга хизмат қиладиган фикрлари ва қарашларидан фалсафа ҳамда педагогикада унумли фойдаланиш мақсадга мувофиқдир. Халқнинг мусиқа маданиятини кенгайтирмай, уларда миллий мусиқа маданияти ва санъатини ривожлантирмай туриб, маънавий ҳаётда пайдо бўлган ва асоратли из қолдирган инқирозларни бартараф этиб бўлмайди. Шунинг учун ҳам халқимизнинг мусиқа маданиятини юксалтирмоқ учун асосан бадиий хаваскорлик тўғрақларида ёш авлод қалбига фольклор этнографик жамоалари орқали миллий мусиқа оҳанглари олиб кириш айниқса муҳимдир. “Бугун биз мамлакатимизда миллий тараққиётнинг мутлақо янги босқичига қадам қўймоқдамиз. Ҳаётимизнинг барча жабҳаларида амалга оширилаётган жадал ўзгариш ва янгиланишлар маданият ва санъат соҳасида ҳам изчил давом эттирилмоқда”[1]. Миллий мусиқа маданияти модернизацияси турли омиллар таъсир кўрсатадиган динамик жараён бўлиб, миллий мусиқа маданиятининг бир-бирини такрорламаслиги, уларнинг фарқли жиҳатлари ва ўзига хос томонлари, омиллари мавжуд. Бундай омилларни икки гуруҳга ажратиш мумкин: объектив ва субъектив. Объектив ва субъектив омиллар эса, ўз навбатида агрессив ва позитив характерга эга бўлиши мумкин. Ижтимоий ҳаётнинг объектив ва субъектив омиллари бир-бири билан диалектик тарзда ўзаро таъсир қилади. Мазкур жараёнда объектив омиллар ҳал қилувчи рол ўйнайди. Мусиқа маданияти модернизациялашувини таҳлил қилиш, унинг агрессив жиҳатларини олдини олиш ва позитив жиҳатларини амалиётга тадбиқ этиш интеграция жараёнининг муҳим томонларидан бири эканлиги ўз аксини топган. “Мусиқа маданияти ва санъати инсоннинг ижтимоий фаол мавжудот бўлиб шаклланиши билан ҳамоҳанг тарзда одамзоднинг табиат ва жамиятдаги ўрни ва фаолиятини белгиловчи меҳнат, ижод ва яшаш шароитлари натижаси сифатида пайдо бўлади[3,31]”. Мусиқа маданияти оламни билиш, ҳис қилиш, идрок этиш ва унинг гўзалликларидан лаззатланишнинг алоҳида бир шаклидир. У гўзаллик ва мукаммаллик қонунлари асосида яшайди ва ривожланади. У шу маънода мусиқа – дин, фан ва фалсафа билан бир қаторда туради, инсондаги инсонийликни камол топтиради, олам сирларини кашф этади. Фольклор этнографик жамоалари ижоди муайян бир миллатнинг ҳис-туйғу ва кечинмаларини ифода этади, шунинг учун ҳам унга миллийлик хосдир. Унда миллатнинг бутун кечмиши, тарихи, фантазияси, миллий руҳи, эстетик диди, орзу ва армонлари, қувонч ва ташвишлари, дард ва аламлари мужассам бўлади. Шунинг учун ҳам фольклор- этнографик халқ ҳаваскорлик жамоаларисиз Ватан мустақиллиги учун фидоий инсонларнинг вояга етишини хатто тасаввур ҳам қилиб бўлмайди. Жамиятнинг янги тараққиёти босқичида фольклор - этнографик халқ ҳаваскорлик жамоаларини юксалтириш, такомиллаштириш юзасидан бир

катор тизимли ишлар амалга оширилаётган ҳозирги даврда ижтимоий натижаларига ижобий муносабат шаклланмоқда. Айниқса, аجدодларимиз босиб ўтган маданий тараққиёт йўлини чуқур таҳлил қилиш, тафаккур тарзини ўзгартириш, ёшлар фаоллигини таъминлашда мусиқа маданияти анъаналари мезонларига янгича ёндашув ҳамда омилларини ишлаб чиқиш барқарорликни таъминлов ва юксалтирувчи куч. Бу эса ёшларнинг оммавий ижтимоий фаоллигига эришиш учун замин тайёрлайди. Фольклор - этнографик халқ ҳаваскорлик жамоалари барча санъатлар ичида ўзининг мутлоқ эркинлиги ва нафислиги билан алоҳида ажралиб туради. Уларни ўрганмай ва уларга таянмай туриб, миллий маданиятимизнинг маънавий-руҳий пойдеворини яратиш ҳам, шунингдек, халқимиз мусиқа маданиятини юксалтириш, аجدодлар анъаналарига содиқ ватанпарвар авлоднинг вояга етказиш мумкин эмас. Фольклор - этнографик халқ ҳаваскорлик жамоаларининг миллий маданиятни ривожлантиришдаги ўрни ва роли бениҳоя катта. Аҳмад Дониш айтганидек, "...ҳақиқий бахт бойликда эмас, аксинча, маънавий ҳаётни мушоҳада этишда, шахсининг мусиқачилар, кўшиқчилар, шоирлар билан бўлган мулоқотларидан оладиган ҳақиқий маънавий роҳатида, лаззатланиши ва қониқишидадир"[4,150]. Ҳар қандан маданият, жумладан, фольклор ҳам бошқа халқлар санъати билан узвий боғлиқликда ривожланади, бироқ ҳеч қачон у миллий заминдан ажраб, узилиб қолмайди. Ўзбек миллий фольклор - этнографик халқ ҳаваскорлик жамоалари маҳаллий халқларнинг миллий оҳанглари заминиди шаклланиб келган. Ҳар бир миллий маданият учун айна вақтда умуминсонийлик хосдир, умуминсонийлик миллийлик орқали намоён бўлади. Фольклор – этнографик жамоаларнинг миллийлиги мазкур халқнинг узок тарихий кечмиши, турмуш ва ҳаёт тарзи, меҳнат маданияти ва миллий анъаналар билан узвий боғланган бўлади. Миллий мусиқа маданияти ва санъати халқ ҳаётининг бадиий акс-садоси сифатида вужудга келади. У кишиларнинг кайфияти ва меҳнат фаолиятига, шунингдек, уларнинг миллий тафаккурига жуда кучли таъсир кўрсатади. Санъати кишиларнинг табиат билан ўзаро мулоқотида, уларнинг ижтимоий билим ва тажрибалари натижасида ўз аксини топади. Халқларнинг мусиқа санъатидаги яқинлик ва муштараклик ҳам мазкур халқлар турмуш тарзи, ҳаёт фалсафаси ва ҳиссий кечинмаларида намоён бўлади. Лекин шунга қарамай, дунё халқларининг ҳар бири, жумладан, ўзбек халқи кўп асрлик тарихи мобайнида ўзига хос такрорланмас бадиий маданият яратганлар. Халқимизнинг мусиқа маданиятини юксалтиришнинг объектив омилларидан бири фольклор санъати ижтимоий ҳаётда ўзига хос ўринга эга бўлиб, мазкур жараён миллий маданият ривожига қўядиган янги талаблардир.

Масалан, фольклор, миллий Мақом ҳамда бахшичилик санъати – халқ бойлиги бўлиб, ўз бойлигини асраб қола олган халқ эса бахтлидир. Шунга қўра, мусиқа маданиятининг пойдевори бўлган мазкур фольклор санъати дурдоналари асосида ижро этиладиган куй ва кўшиқлар ёшлар мусиқа маданиятини

юксалтиришда субъектив омил сифатида фойдаланиш муҳим аҳамият касб этади. Ўз-ўзидан кўриниб турибдики, ёшларнинг ахлоқий, маънавий ва руҳий тарбиясида жуда катта ўринга эга. Фольклор санъати қайси мавзуга мансуб бўлишидан қатъий назар, уларда адолат, иймон, меҳр муҳаббат, инсонийлик, мурувват, яхшилик қилиш, самимийлик, ота-онани эъзозлаш, Ватанни севиш каби бир қанча хислатлар улуғланади, иллатлар қораланади. Шунинг учун ҳам фарзандларимизга болалигиданоқ мазкур санъатлар асосида тарбиялаш жуда муҳимдир. Ҳар бир авлод маданиятни янгитдан яратмайди, балки мавжуд маънавий меросга таянади. Лекин, ҳар қандай ҳолатда ҳам маданиятни кўркўрона қабул қилмайди. Инсонпарварлик, меҳнатсеварлик, адолатпарварлик каби тушунчаларни ўз ичига оладиган ҳамда абадийликка дахлдор ва ёшларимиз хотирасида ҳамиша барҳаётлиги билан ажралиб турадиган санъатни маданий мерос сифатида қабул қилинади.

Хулоса Ўзбек фольклор санъатида халқимизнинг узоқ тарихи, орзу-армонлари, ҳаёт ҳақидаги билим ва тасаввурлари мужассамлашгандир. Ҳар бир халқнинг маънавий салоҳияти, жаҳон маданияти ривожига қўшган ҳиссаси унинг муסיқий маданияти билан белгиланади. Ватан тарихи воқеа ва ҳодисалар тарихидан иборат эмас, балки маънавий юксалиш тарихидир. Ҳозирги халқимиз тамонидан асраб авайлаб келинаётган ва абадийликка дахлдор мақом муסיқалари, халқ анъанавий кўшиқлари донишманд ва ижодкор аждодларимизнинг буюк кашфиёти, маънавий камолоти сари ташланган салмоқли қадамидир. Янги Ўзбекистонда маънавий қадриятларимизнинг тикланиши, ўзбек фольклор санъати янги босқичга чиқиши, улуғ устозларнинг ижоди ва фаолиятини, уларнинг ўзига хос ва бетакрор ижрочилик маҳоратини ҳар томонлама чуқур ўрганиш ва тарғиб этиш ҳамда муסיқа маданиятининг объектив ва субъектив омиллари ўрганиш учун катта имкониятлар яратди. Бу эса, муסיқа маданияти тарихида ўчмас из қолдирган ҳар бир санъаткор ҳеч шубҳасиз, ўзи яшаган давр руҳини, мухлисларнинг эстетик диди, маънавий эҳтиёжлари ва салоҳиятини ўзида тўла мужассамлаштирган асарлари билан замондошларининг маънавий эҳтиёжларини қондиришга ҳаракат қилганлар. “Шахсни камол топтиришда муסיқа санъати ва маданиятининг ўрни ва аҳамиятини очиб бериш, биринчидан, инсон ва унинг моҳияти масаласини, Иккинчидан, маърифатли кўламини, учинчидан, маънавий камолотда муסיқа эга бўлган имкониятларни аниқлаш демакдир”[6]. Энг муҳими, фольклор санъатини юксалтириш ҳақида фикр юритар эканмиз, аввало, навқирон авлоднинг юксак маънавият руҳида камол топиши, шунингдек, муסיқий маданиятини шакллантириш, дунёқарашини кенгайтириб бориши каби муסיқанинг субъектив ва объектив омиллари бошқа санъат турларига қараганда кўпроқ ва кучлироқ таъсир кўрсатишини таъкидлаш ўринлидир. Хулоса ўрнида шуни айтиш керакки, бугунги кунда фольклор муסיқа санъати халқимизнинг бадиий ва эстетик дунёқарашини шакллантиришда қуйидаги: дostonчилик, шеърхонлик, кўшиқ, лапар, ўлан каби омиллардан

кераклича фойдаланиш зарур. Мана шу омилларнинг бардавом бўлиши эса устоз-шогирд анъаналарига боғлиқ.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Мирзиёев Ш.М. Миллий тикланишдан – миллий юксалиш сари. –Т.: Ўзбекистон. 4-том. – Б. 344
2. Мирзиёев Ш.М. Халқимизнинг розилиги бизнинг фаолиятимизга берилган энг олий баҳодир. –Т.: Ўзбекистон. НМИУ. 2018. 2-том. –Б. 443
3. Феруза Аскар. Мусиқа ва инсон маънавияти. –Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси Давлат илмий нашриёти. 2000. –Б. 31
4. Ҳамидов Ҳ. Ўзбек анъанавий кўшиқчилик маданияти тарихи. –Т.: Ўқитувчи нашриёти. 1996. –Б. 150
5. Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. –Т.: Маънавият. 2008. – Б. 141
6. Қамбаров А., Маннопов С., Нажметдинова М. Ўзбек санъати тарихи. – Фарғона нашриёти. 2021. –Б. 69
7. Toshmatov, O., and S. Turatov. “Ancient musical instruments.” (2012).

BOYSUN FOLKLORI – XALQ MADANIYATI VA SAN’ATI TIZIMIDA

Qurbonov Sattor Xursandovich

TerDU katta o’qituvchisi,
dotsent v/b

Surxondaryo viloyatining shimoliy-g’arbiy hududidagi Boysuntog’ tizmasining yonbag’rida joylashgan jannatmakon go’sha, xalqimiz ardoqlagan Alpomish dostonining yaralgan makoni – Boysun, Vatanimizning eng qadimiy madaniyat o’choqlaridan biri ekanligi arxeologik topilmalar va yozma tarixiy ma’lumotlarda o’z tasdig’ini topgan. 1939 yilda rus arxeologi Okladnikov tomonidan Boysunning Machay qishlog’idagi Teshiktosh g’oridan juda qadimiy “Neandertal” odam bolasining qoldiq suyaklarini topgani, rus olimi Mixail Mixaylovich Gerasimov tomonidan Neandertal bolaning shakl-shamoyilining tiklanishi bu hudud insoniyatning tamadduni beshiklaridan biri bo’lganidan dalolat beradi. Boysun hududi qadimiy “Ipak yo’li”ning strategik nuqtalaridan biri, savdo yo’lida bojxona xizmatini o’tagan. Tarixda “Temir darvoza” deb nom olgan Darband qishlog’i birgina Baqtriya mamlakatini Movorounnahr bilan emas, balki shimoliy mamlakatlarni Hindiston bilan bog’lab turgan katta karvon yo’llaridan biri bo’lgan.

Tabiiyki, madaniy aloqalarning chorrahasida joylashgani uchun bu hududda aholining madaniy va ma’naviy salohiyati baland bo’lgan.

Xalqaro YuNESKO tashkilotining ilmiy ekspeditsiyasi o’tkazgan tadqiqotlar natijasida Boysun tumanining Rabot qishlog’i hududidan eramizdan avvalgi IV asrga oid qo’rg’onning qoldiqlari kashf qilindi.

Boysun hududidagi ko'plab qadimiy qo'rg'onlarning qoldig'i miloddan avval ham bu hududda aholining madaniyati yuksak bo'lganidan yana bir bor dalolat beradi.

O'rta Osiyoning arablar tomonidan istilo qilinishi Boysun hududida yashaydigan aholining turmushi va e'tiqodiga juda katta ta'sir qildi.

Yozma tarixdan ma'lumki, islomlashtirilayotgan xalqning nomdor san'atkorlari Baqtriya va Movorounnahrda bosh olib, Sharqiy Turkiston va Xitoy tomonlardan panoh izlab ketganlar. O'z yurtidan ketishga majbur bo'lgan bu buyuk san'atkorlarni Xitoy imperiyasining madaniyatiga katta ta'sir ko'rsatgani va uning taraqqiyotiga turtki bo'lgani haqida juda ko'p tarixiy yozma ma'lumotlar mavjud.

O'z yurtidan ketolmagan madaniyat va san'at namoyandalari katta yo'llardan chekkaroqda bo'lgan tog'lik hududlarga ko'chib, "Darx" qishloqlarini yaratdilar va bu qishloqlar aholisi o'zining qadimiy san'atini, urf odatlarini imkon darajasida saqlab qolishga harakat qildi.

Tog'lik hududda joylashgan Boysun tumanida yashovchi aholi orasida qadimiy qo'shiqlar, raqslar va urfiy udumlarning saqlanib qolishi sababi, tuman aholisining qadimdan ma'rifat va san'atga juda ishqiboz bo'lganligidan desak xato qilmaymiz.

1900 yilda "Zakaspiyskoe obozrenie" gazetasida rus olimi S.D.Maslovskiyning maqolasi bosilgan. Bu maqolada Samarqand shahri yaqinidagi tog'lik hududda "Darx" degan qishloq borligi, bu qishloqda bolalarning go'dakligidanoq san'atning sozandalik, xonandalik, masxarabozlik va raqs turlaridan o'z "Pir"laridan saboq olishlari, bu "San'atkorlar qishlog'i" xalqimizning qadimiy san'atini shu yo'sinda saqlab, avloddan-avlodga meros qoldirib kelganligi haqida yozilgan. Ota kasbiga hurmat bilan qarash sharq xalqlarining axloqiy aqidalaridan biri. Qadimdan qishloq va shaharlarda "Zargarlar mahallasi", "Degrezlar mahallasi", "Temirchilar mahallasi", "Misgarlar mahallasi" bo'lgani kabi "San'atkorlar mahallasi" ham bo'lgani aniq.

Biz yuqorida aytib o'tganimizdek tarixiy bo'hronlar xalqning taqdiriga qanday ta'sir qilgan bo'lsa, uning madaniyati va san'atiga ham shunday ta'sir ko'rsatdi.

Baqtriya, So'g'diyona, Xorazm kabi madaniyat o'choqlarida kamolga yetgan iste'dodli musavvir, masxaraboz aktyorlar, haykaltaroshlar, raqs ustalari bu san'at turlari tazyiqqa uchramagan mamlakatlarga chiqib ketdilar. O'z yurtida qolgan san'atkorlar esa tog'lik qishloqlarda hayot kechirib, Darx qishlog'iga o'xshash "San'atkorlar qishloqlari"ni yaratdilar va bu qishloqlar qadimiy san'atimizning saqlanib qolinishida katta o'rin tutdi.

Bunday san'atkor qishloqlar Surxondaryo viloyatida ham bor edi.

Boysun tumanidagi "Katariguzar" qishlog'i, Oltinsoy tumanidagi "Katta Vaxshivor" va "Kichik Vaxshivor" qishloqlari, Sariosiyo tumanidagi tog'lik "Zevar" qishlog'i, Denov tumanidagi "Sina" va "O'shor" qishloqlari qadimdan san'atkorlar qishlog'i deb tan olingan va bu an'ana hozirgi kungacha davom etib kelmoqda.

Boysun - dastlab Baqtriya davlati, so'ng Tohariston – Chag'oniyon davlati, Temuriylar saltanati, keyinchalik esa Buxoro amirligining strategik jihatidan muhim viloyatlardan biri bo'lgan. U XX asrda janubiy O'zbekistonning eng yirik tumanlaridan

biri hisoblanib, uning geografik holati xalq madaniyatining boy an'analarini dastlabki ko'rinishda saqlab qolish imkonini berdi.

2000 yilda Boysun 19 madaniy voqea qatorida YuNESKO tomonidan nomoddiy og'zaki meros durdonasi deb e'tirof etildi.

2002 yildan boshlab bu yerda har yilgi folklor musiqasining "Boysun bahori" Ochiq xalqaro festivali o'tkazilib kelinmoqda.

2003 yildan boshlab, esa, o'lka xalq san'atini o'rganish bo'yicha O'zbekiston Badiiy akademiyasining San'atshunoslik ilmiy-tekshirish instituti negizida yaratilgan yalpi Boysun ilmiy ekspeditsiyasi ish boshladi. Ekspeditsiya ishida tarixchilar, etnograflar, san'atshunoslar, tilshunoslar ishtirok etishdi, mazkur bosqichda Boysun xalq san'atining boy an'analarini o'rganish birinchi o'ringa qo'yilgan, chunki an'analar bugungi kunda ham mahalliy aholining turmushida muhim o'rin tutmoqda.

Boysun musiqa san'ati va folklori aholining ijtimoiy-maishiy va ijtimoiy-psixologik xususiyatlariga bog'liq holda asrlar davomida shakllandi. U o'zbek xalqi musiqa madaniyati elementlarini (unsurlarini) singdirgan holda kishilarning oilaviy hayoti hamda uning xo'jalik faoliyati, dini va tabiiy hodisalarga daxldor turli vazifalarni o'zida aks ettiradi. Folklor san'ati ijrochilari bo'lmish xonanda va sozandalar o'z ijodlarida estetik, mo'jizali, fusunkor, ijtimoiy va kommunikativ vazifalarni birlashtirganlar. Chunonchi, mavzu jihatidan xilma-xil marosimiy va mehnat qo'shiqlari, dostonlar, cholg'u kuylari ular ijodining asosi hisoblanadi.

Boysunning taqvimiy mehnat kunlarida aytiladigan qo'shiqlari "Navro'z"da - "Yil boshi", "Navro'z keldi", "Navro'z ayyomi", "Sumalak", ekin ekish chog'idagi mehnat jarayonlarida - "Shoxmoylar", "Qo'sh haydash", "Don sepdim", hosil yig'ish jarayonida - "Xo'p mayda", "Oblo baraka", "Yozi", mollarni sog'ish chog'ida ularni "avrash", sog'ishda "Sog'im qo'shiqlari" - "Ho'sh-ho'sh", "Turey-turey", "Chirey-chirey"lar bilan bog'liq. Quyoshli kunda - "Oftob chiqdi", yomg'ir kerak bo'lganda - "Sust xotin", qor yoqqanda - "Qor keldi" va shamol kerak bo'lganda - "Choy momo", "Mirhaydar bobo - Shamol chaqirish" to'g'risidagi qo'shiqlari alohida guruhga kiradi. Ramazon oyida "Yo ramazon" yoki "Yo rabbiman" qo'shiqlari sho'x-quvnoq ohanglar bilan xalq musiqa ijodining o'ziga xos shaklini ifoda etadi.

Boysunning zamonaviy to'y-qo'shiqlari turkumi rango-rang va xilma-xil: "Beshik to'y", "Sunnat to'y", "Muchal to'y", "Nikoh to'y"lar. Ularda musiqa, xalq o'yinlari, raqslar, va tomoshalar omixta bo'lib ketgan. Ularning har biri xalq san'atida yorqin voqea hisoblanib, uning ahamiyati shundaki, avvalo, keng xalq ommasi an'anaviy yodaki san'atiga, zamonaviy musiqa ijodigagina emas, balki "Zehn bilan tinglash"ni tarbiyalashga ham ahamiyatlidir.

Faqatgina ayollar emas, goho erkaklar ham ijro etadigan "Alla"lar ko'pincha yakka tarzda badiha shaklida namoyon bo'ladi. Cho'zib aytiladigan ishqiy qo'shiqlar ham o'ziga xos, masalan, cholg'u jo'rligisiz "og'ir ohangda" tuyaning qadam tashlashini eslatuvchi karvonchilar qo'shig'i "Tuya qadam" shular jumlasidandir.

Boysun cholg'u ijrochiligida barcha cholg'u guruqlari: torli, puflab chalinadigan va zarbli cholg'ular ishtirok etadi. Ishqalab chalinadigan torli cholg'u sozlari ham boy va rang-barang - tut, yong'oq, o'rik, nok, yog'ochlaridan turli kattalikda yasalgan do'mbira, dutor, kalta dutor, chiltor; torli-zarbli cholg'ular - temir chanqovuz (ilgari uning yog'och va suyakdan ishlangan turlari ham bo'lgan) eng keng tarqalgan cholg'ulardir. Puflab chalinadigan cholg'u sozlariga yog'ochdan va suyakdan yasalgan surnay, cho'pon nay, g'ajir nay, qamishdan yasalgan sibizg'a, nay, loydan yasalgan shupullaklar kiradi. Zarbli cholg'ular orasida doyra yoki dapp eng ommabobidir. Bu musiqa cholg'ulari Duoba, Omonxona, Pulxokim, Sayrob, Ko'shkak, Sariosiyo, Dashtig'oz qishloqlarida Boysunning o'zida sozgar ustalar tomonidan yasaladi, ular Boysun cholg'u kuylari an'analari davomchilari ham hisoblanadilar.

Boysun musiqa san'atidan tanlab olingan har bir xalq qo'shiqlari yoki kuylari - bu xalq tarixining, hayotining va turmushining, o'y va orzularining, dunyo qarashi va psixologiyasining timsolidir. Hozirgi kunda ham "Boysun" folklor-etnografik xalq ansambli, "Quralay" bolalar folklor-etnografik namunali xalq ansambli, Ko'shkak, Avlod, Dashtig'oz kabi qishloqlarning xotin-qizlar ansablari misolidagi folklor jamoalari tufayli yashashda davom etmoqda, ular milliy an'analar va musiqiy-sh'eriylar folklorini saqlab qolish va targ'ib qilish bo'yicha bir talay ishlar olib bormoqdalar.

Boysun madaniyati va san'ati to'g'risida fikr yuritishda "Boysun" folklor-etnografik xalq ansambli faoliyatini yoritmasdan so'z yuritishimiz qiyin.

"Boysun" ansambli, bobolarimiz, momolarimiz qalb qo'rini berib kuylagan qo'shiqlarini nafaqat ijro etib, balki unga hozirgi zamon ruhini ham qo'shib O'zbekiston badiiy san'atida o'ziga xos uslub bilan joy olgan yagona folklor maktablaridan biridir.

O'sha yagonaligi tufayli ansambl yillar davomida xalq ijodiyotiga, urf-odatlariga, marosimlariga qanchalik tayanib dastur tayyorlagan bo'lsa, shunchalik san'at sirlarini mukammal o'rganib, katta tajribalar to'plab, havaskor jamoadan professional darajasiga chiqib oldi.

"Boysun" ansambli o'z repertuarida qadimiy etnik turmush bilan bog'liq urf-odatlar, o'ziga xos marosim va udumlarni badiiy g'oyaviyligini sahnaviy ko'rinishlar orqali yanada to'ldirib, sayqal berib, o'z muxlislariga ega bo'lmoqdalar.

Ansambl xalq amaliy san'ati an'alarini namoyish etishi bilan bir qatorda xalq qo'shiqlari, laparlar, aytishuvlar, o'lan va yor-yorlar, alla aytishuvlarini ayrimlarini sozsiz, ayrimlarini milliy musiqa cholg'ulari yordamida yoki qadimiy milliy-an'anaviy cholg'ular - chanqovuz, sibizg'a, hushpullak, qovoqnog'ora, loyko'za nog'ora, ducho'ba, do'mbiralar jo'rligida ijro etib kelmoqda.

"Boysun" ansambli 1975 yilda Polsha Xalq Respublikasining Zakopan'e shahrida bo'lib o'tgan "Tog'li o'lkalarning VIII xalqaro folklor festivali"da ishtirok etib, II darajali "Kumush bolta" sovrindori bo'lgan. (Shukrlar bo'lsinki unda kamina ham ishtirok etganman).

1987 yilning iyun oyida ansambl Afg'oniston Respublikasining Balx viloyatida o'zining rang-barang dasturlarini ijro etdi. Xuddi shu yilning oktyabr oyida Moskvada bo'lib o'tgan "O'zbekiston kunlari"da ishtirok etib, o'z dasturi bilan rus tomoshabinlarini xushnud etdi.

1988 yil 25-26 sentyabrida Qo'qon shahrida o'tkazilgan "O'zbek xalq ijodiyotini saqlash va rivojlashtirish mu'ammolari" nomli ilmiy-amaliy konferensiyada folklorshunos olimlar, madaniyat va matbuot xodimlari o'z faoliyatlari bilan qatnashdi. Konferensiyada "Boysun" ansambli o'zbek xalqining nomoddiy og'zaki durdona ijodiyotini, xalq qo'shiqlarini keng targ'ib qilayotganligi ta'kidlab o'tildi.

1988 yilning dekabr oyida "Boysun" ansambliga "Boysun folklor-etnografik xalq ansambli" unvoni berildi. Haqiqatdan ham Respublikamizdagi mavjud bo'lgan folklor-etnografik ansambllari o'rtasida "Boysun folklor-etnografik xalq ansambli" eng mumtozidir. Chunki u o'z dasturlarida folklorning ham, etnografik xususiyatlarning ham namunalarini mukammal saqlagani tufayli 1990 yilning avgust oyida Angliya mamlakatida bo'lib o'tgan "VILLINGHAM INTERNATIONAL FOLKLORE FESTIVAL"ida jahonning mashhur folklor ansambllari orasida ham ijod doirasi naqadar kengligini ko'rsatib, festival sovrindoriga aylandi.

Mustaqillikka erishganimizdan keyin istiqlolni tarannum etuvchi ko'plab qo'shiqlar yaratildi:

Amu-Sirning qirg'og'ida erkalangan bolasi,
Qadim Turon, Turkistonning lola ungan dalasi.
Dashti qipchoq, So'g'diyonim, Turku-Turonim mening,
Qo'sh qanotim, kamolotim O'zbekistonim mening.

O'g'izxoning ajdodlari otda yelgan diyorim,
Mardlik bilan Iskandarni hayron qilgan diyorim,
Sha'ning uchun farzandlaring fido bo'lgan diyorim,
Sen Shiroqsan, To'marisim, mard onajonim mening,
Qo'sh qanotim, kamolotim O'zbekistonim mening.

"Boysun" folklor-etnografik xalq ansamblining dasturlarida muhim o'rinni tutgan qo'shiqlar asosan mehnat jarayoni bilan bog'liqdir. Mehnat turlari turli-tuman bo'lganidek, bevosita uning qo'shiqlari ham xilma-xildir.

Kasb-hunar qo'shiqlari hunarmandlarni qo'l mehnatining mashaqqatlarini yengillashtirish maqsadida o'zi yaratgan mahsulotlarni maqtab kuylangan. Jumladan kasbining ustasi bo'lgan kosibkor hunarmandlar tomonidan Boysun milliy matosi bo'lgan "Alacha", "Janda", "Alifbo" matolarini to'qish jarayonida aytiladigan qo'shiqlar bo'lgan:

"Alacha" qo'shig'i

To'q-to'q qilib do'konin, bobom matoh to'qigan,
Alacha, janda, shoyi, aslin ular to'qigan.

Alachayu, alacha, bir jandayu, bir parcha,
To'q-to'q qilib to'qiyver, xaridori kelguncha.

Alachani aslini, asl yigit kiyadi,
Alacha kiymaganni, yurak bag'ri kuyadi.

“Mo'kki” qo'shig'i

Mo'kki oldim moyliga, tushib qoldi poyliga,
Mo'kki o'zi etikday, turishlari tetikday.

Mo'kkim o'zi mo'zali, oyoq kiyim azalli,
Ikki qo'nji g'ijimli, charimlari bichimli.

Xulosa qilib aytganda, Boysun madaniyati va san'atining, “Boysun” folklor-etnografik xalq ansambli va “Quralay” bolalar folklor-etnografik namunali xalq ansambllarining o'ziga xos qiyofaga, xusiyatlarga ega bo'lishining mazmuni, xalqimizning turmush tarzini, e'tiqodini, milliy ruhiyatini, xarakterini chuqurroq ochib bera olishida va milliy qadriyatlar sanalmish udumlari, urf-odatlarini, marosimlariga qanchalik tayanishi esa Mustaqilligimiz tufayli yanada shakllandi va bu ijodiy jarayon davom etmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. S.Yo'ldosheva, G.Sattorova “Folklor-etnografik xalq ansambllari”. Toshkent. “O'qituvchi”. 2007 yil.
2. O'. Toshmatov “O'zbekiston nomoddiy madaniy merosi”. Toshkent. “G'. G'ulom”. 2015 yil.
3. Toshmatov, O., and S. Turatov. “Ancient musical instruments.” (2012).
4. S. Qurbonov “Folklor musiqa o'qitish metodikasi”. O'quv qo'llanma. Toshkent. “ILM-ZIYO-ZAKOVAT”. 2021 yil.
5. Sobirjon Turdibekovich Turatov. “Cholg'u ijrochiligi ta'lim yo'nalishida maxsus fanlarining axborot texnologiyalari bilan integratsiyalashuvi” Oriental Art and Culture, vol. 4, no. 3, 2023, pp. 676-680.

ХАЛҚ ҚЎШИҚЛАРИДА ФАЛСАФИЙ МУШОҲАДА ЭЛЕМЕНТЛАРИ

Ўктам Носиров

“Кутубхонашунослик” кафедраси
Фалсафа фанлари номзоди, доцент в.б.

Аннотация: Илмий мақолада халқ оғзаки ижодида, айниқса халқ қўшиқларида, инсон, табиат умуман бутун борлиққа хос бўлган воқеалар, ҳодисалар ва жараёнларга хос бўлган сабаб-оқибат алоқадорликлари, фалсафий мазмуни ёритилган.

Калит сўзлар: Фольклор, халқ қўшиқлари, фалсафий тафаккур, сабаб-оқибат алоқадорликлари, ўзаро таъсир, объект, объектив олам, сифат.

Аннотация: В научной статье описаны причинно-следственные связи и философское содержание событий, явлений и процессов, характерных для всего существования человека, природы в целом, в фольклоре, особенно народных песнях.

Ключевые слова: Фольклор, народные песни, философское мышление, причинно-следственные связи, взаимодействие, предмет, предметный мир, качество.

Annotation: The scientific article describes the cause-and-effect relations and philosophical content of events, phenomena and processes characteristic of the entire existence of man, nature in general, in folklore, especially folk songs.

Keywords: Folklore, folk songs, philosophical thinking, causal relationships, interaction, object, objective world, quality.

Атоқли олима Музаяна Алавия қайд қилганидек, қўшиқлар халқнинг моддий, маънавий ҳаётлари билан узвий боғлангандир. [1.б.20]

Улар, кишилар ижтимоий-практик фаолиятларининг қай даражада ривожланганлигига қараб, ижтимоий борлиқни муайян, бадий томондан акс эттиради.

Халқ қўшиқлари ўзида бадий, эстетик, ижтимоий-сиёсий қарашларни, кишиларнинг ўзларини ўраб турган табиат ҳодисалари тўғрисидаги тасаввурларини, ўзига хос ранг-баранг диалектик фикрларни мужассамлаштиргандир.

Халқ қўшиқларида мужассамлашган фалсафий фикрлар, албатта, муайян омиллар томонидан тақозо этилади. Бу омилларнинг энг муҳимларидан бири — кишилар фаолиятининг мураккаб ҳаётий зиддиятлар шароитида амалга ошганлигини назарда тутмоқ керак. Бир томондан, аҳоли ҳўжалигини вайрон қилувчи ўзаро феодал урушлар , меҳнаткаш халқ бошига чексиз заҳматлар

келтирса, иккинчи томондан, ўз табиатига кўра, эркинликни севувчи халқ ушбу йўлдаги барча тўсиқларга қарши онгли ёки онгсиз равишда кураш олиб борди.

Аҳолининг аксариат қисмини чулғаб олган турли юқумли касалликлар, саводсизлик унга ҳар қадамда салбий тасир этиб, сон-саноксиз фалокатлар келтирса, иккинчи томондан, халқ ҳаётининг барча қийинчиликларига бардош берди, курашди, шу жараёнда унинг турмуш даражаси, билими ҳам тўпланиб борди. Ўрта Осиё халқлари бир неча бор бунёд этган бой моддий ва маънавий маданиятининг емиришни, халқни эса, қул қилишни мақсад қилиб қўйган чет эл босқинчиларининг ҳукмларига дучор бўлдилар. Лекин эркесвар халқларнинг ўз маданиятига, халқига бўлган муҳаббати чет эл босқинчиларининг ҳукмронлигига барҳам бериш ва ўз мустақилликларини сақлаб қолишда муҳим роль ўйнади.

Феодализмдавида халқ огзаки ижоди асарларининг бунёдчилари ўз хўжаликларининг ҳолати билан об-ҳаво инжиқликларига (кўргўқчилик, камсувлик ва ҳ.к.) қарам бўлган аксарият меҳнаткаш деҳқонлар эди. Деҳқон ўз хўжалигини юритиш учун об-ҳаво шароитларининг ўзига хос хусусиятларини ўрганиши, уларнинг салбий ва ижобий томонларини назарда тутиши лозим эди.

Меҳнат ажлининг ҳаётий фаолиятидаги бу сингари мураккаб боғланишлар, зиддиятли томонлар, улар тасаввурларида бой лекин содда фалсафий фикрлар мавжудлигининг сабабларидан биридир.

Халқ оммаси ўз амалий фаолияти жараёнида бевосита анланган ҳодисаларни, жараёнларни, улар ўртасидаги алоқадорликларни содда, аммо ҳаққоний бир равишда ўзи ижод этган қўшиқларда қайд этади. Уларда ўсимликлар дунёси билан об-ҳаво шароитари бир-бирига боғлиқ ҳодисалар сифатида қуйланади. [2.Б. 56]

Жуда кўп халқ қўшиқларининг предмети одам ва улар ўртасидаги мураккаб муносабатдир. Албатта, дунёқарашнинг бошқа масалаларига ёндашишда биз кўрганимиз каби ушбу масалада ҳам халқ қарашларидаги бир ёқламаликлар сезилиб туради. Масалан, кишиларнинг хулқи, маънавий қиёфасига ижтимоий тузумнинг кўрсатадиган белгиловчи таъсири кўп ҳолларда эътиборга олинмайди. Кишиларнинг характери улар яшаётган даврдан ажратилган ҳолда талқин қилинади. Бироқ бундай камчиликлардан қатъий назар халқ қўшиқларида масалан, кишилар ўзаро муносабатларида бир-бирларига таъсир кўрсатиб туришлари тўғри пайқалган.[2.Б.61]

Бир қанча ўзбек халқ қўшиқларида буюм ва ҳодисаларда содир бўлаётган ўзгаришлар, улардаги ўзаро боғланишларни эътироф этиш асосида тушунтирилади.

Бу ўринда объектив оламнинг об-ҳаво, ер, ўсимлик ва ҳайвонлар, одамзод сингари объектлари ўртасидаги мунтазам ўзаро таъсирни ўзбек халқ қўшиқларида қандай қўлланишини кўрсатиб ўтиш жуда муҳимдир.

Характерлиси шундаки, объектлар (масалан, ҳаво булут, ёмғир, ўсимликлар, ҳайвонлар, одамзод ва бошқалар) дан ҳар бири ўзаро таъсир

жараёнида бошқа объектларнинг таъсирини қабул қилиб олади, ҳамда ўз навбатида ўзи ҳам бошқасига таъсир кўрсатади. Предметларнинг ўзаро таъсир кўрсатиши жараёнида объект томонидан сарф қилинган “куч” йўқолмайди, балки ўзи таъсир кўрсатаётган предметида у ёки бу ўзгаришни вужудга келтиришда муҳим омил бўлиб хизмат қилади. Фикримизнинг далили сифатида қуйидаги ўзбек халқ кўшиғини мисол тариқасида келтириб ўтамиз.[1.Б.116]

Ушбу келтирилган кўшиқларда баъзи характерли хусусиятлари кўзга яққол ташланади.

“Ҳаво ҳавога дуч келар”,
Ҳаво-ҳавони тебратар,
Ҳаво булутни тебратар,
Булут ёғинни тебратар,
Ёғин ерни тебратар,
Ер кўкни тебратар,
Кўк бияни тебратар,
Бия қимизни тебратар,
Қимиз йигитни тебратар,
Қиз бешикни тебратар.

Биринчидан бир неча хил (ўндан ортиқ) предмет ва ҳодисаларнинг ёки уларнинг катта гуруҳларнинг ўзаро таъсирларини аниқ бир ҳолатда тасвирловчи бу сингари халқ кўшиқлари камдан –кам учрайдиган ҳодисадир.

Иккинчидан, биз келтирган ушбу кўшиқда ўз табиати билан турли хил бўлган предметларнинг муштарак хусусиятлари (масалан, ўзга предметларнинг таъсирини қабул қилиш ва ўз навбатида бошқа предмет ёки ҳодисаларга ҳам таъсир кўрсатиб туришлари) маълум даражада умумлашган ҳолда ифода этади. Уларда, оламнинг, сифат жиҳатдан бир-биридан фарқ қилувчи (ўсимликлар, одамзод, ҳайвонот дунёси каби) соҳаларига хос бўлган умумийлик содда аммо ажойиб ҳаққонийликда акс эттирилгандир.

Учинчидан, буюм ва ҳодисаларни бир-биридан ажратиб қаровчи метафизик тасаввурларга зид ўлароқ, халқ кўшиқлари моддий олам объектларини бир-бирини тақазо этувчи бир тарзда тавсифлайди.

Тўртинчидан, халқ оғзаки ижодининг бошқа асарларида кўрганимиз каби кўшиқларда ҳам халқ тасавурига хос бўлган юзакилик намоён бўлади. Масалан, ушбу кўшиқларда буюм ва ҳодисалардаги барча ўзгаришларга ташқи тасирлар сабаб қилиб кўрсатилади.

Халқ кўшиқларида мужассамлашган сабаб-оқибат алоқадорликлари, масалан, буюм ва ҳодисаларнинг бир-бири билан боғлиқлиги, уларнинг ўзгариб туриши тўғрисидаги фикрлар, халқ оммаси онгида шаклланган муайян тушунчалар билан узвий боғлиқдир. Шу муносабат билан “ўзгариш” деганда халқ оммасининг нималарни кўзда тутиши, мазкур тушунча остида халқ

қўшиқлари жараёнларни қай даражада реал бера олишини қисқача қайд этиб ўтиш муҳимдир.

Дастлаб шуни қайд этиш керакки, биринчидан халқ қўшиқлари “ўзгариш”га ҳеч бир жойда таъриф бермайди, бу албатта табиийдир, чунки “ўзгариш” ёки “алоқадорлик” сингари категориялар тўғрисида мулоҳаа юритиш халқ қўшиқларининг вазифаси доирасига кирмайди.

Иккинчидан, муайян муносабат билан бирон буюм ёки ҳодисанинг ўзгариши тўғрисида гап борса, ушбу масала реал, моддий воқеликка таянилган ҳолда ҳал қилинади, ундаги ўзгаришнинг сабаби илоҳий кучларга боғлаб қўйилмайди.

Учинчидан, ҳар доим ўзгариш бўлиши, халқ қўшиқларида куйланишича, нарса ва ҳодисаларга хос хусусиятдир. Ўзгариш одам ҳаётини ва умуман тирик мавжудотни ҳам, самовий жисмлар оламини ҳам қамраб олади. [2.Б.112]

Тўртинчидан халқ қўшиқларида тез-тез учраб турадиган фикрлардан бири – буюм ва ҳодисаларда содир бўладиган ўзгаришларнинг изсиз йўқолиб кетмаслиги тўғрисидаги фикрлардир. “Ҳаётни тарк этган” ҳар бир нарса сон-саноксиз кўринишлар, сифатлар касб этиши мумкин, аммо бутунлай йўқликка айланмайди. Ушбу қўшиқ тирик мавжудотлар тўғрисидаги жуда қадим вақтларда мавжуд бўлган тасаввурлар пардасига ўралган бўлишига қарамай, унда баён қилинган фикрлар фалсафий тафаккур билан боғланган бир ҳолда учрайди. Мазкур қўшиқда: ҳеч бир нарса йўқ жойдан пайдо бўлмайди ва изсиз йўқолиб кетмайди, деган тўғри нуқтаи-назар маълум даражадаги реалликда ўз ифодасини топгандир.

Бешинчидан, халқ оғзаки ижодининг бошқа жанрлари сингари қўшиқлар ҳам кишилар амалий фаолиятлари жараёнида шаклланади ва авлоддан-авлодга ўтиб такомиллашиб боради.

Фойдаланилган адабиётлар рўяхати:

1. Музайяна Алавия. Ўзбек халқ маросими қўшиқлари. Тошкент: “Фан”, 1974. 226 бет.
2. “Оқ олма, қизил олма”. Тошкент, Гафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1972. 119-бет.
3. Саримсоқов Б. Ўзбек халқ маросим фолклёри. Тошкент: “Фан”, 1981. 288 бет.
4. Axmedov A. Xalq og'zaki ijodida materialistik mushohada va dialektika elementlari. Тошкент: “Фан”, 1987. 102 бет.

МАРОСИМ ҚЎШИҚЛАРИДА РАМЗЛАРНИНГ ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ ВА ЎРНИ

Усманова Хумора Аҳмаджонова

Ўзбекистон давлат санъат ва маданият институти
“Жаҳон тиллари ва адабиёти”
кафедраси катта ўқитувчиси

Аннотация: Мақолада маросим қўшиқлари ва уларнинг халқ оғзаки ижоджиётида тутган ўрни ҳақида сўз юритилади. Шунингдек, маросим қўшиқларида рамзларни ифодаланиши билан биргаликда рамзларнинг ўзига хос хусусиятлари очиқ берилади.

Таянч сўзлар: маросим, қўшиқ, рамз, этнография, урф-одат, халқ ижодиёти.

Аннотация: В статье говорится об обрядовых песнях и их роли в народном творчестве. Также наряду с выражением символов в обрядовых песнях выявляются специфические характеристики символов.

Ключевые слова: обряд, песня, символ, этнография, традиция, народное искусство.

Annotation: The article talks about the ritual songs and their role in folk art. Also, together with the expression of symbols in ritual songs, the specific characteristics of symbols are revealed.

Key words: ceremony, song, symbol, ethnography, tradition, folk art

Тарихдан маълумки, инсоният яратган моддий ва маънавий маданият яхлит бир бутунликни ташкил этса, дин, тарих, фалсафа, қадриятлар, урф-одат ва маросимлар шу муаззам дарахтнинг шохлари, халқнинг ижоди, дунёқараши ва фикрий кашфиётлари эса унинг илдизидир. Қолаверса, ҳар бир халқнинг бошқа бир халқдан ажратиб турувчи муҳим этнографик белгиларидан бири унинг маросимларидир.

Маросим қўшиқлари, маросим хусусиятлари ҳақида фикр юритишдан олдин, маросим тушунчасига тўхталиб ўтамиз.

Биламизки, маросим – инсон, оила, жамоа ҳаётидаги муҳим воқеаларни нишонлашга қаратилган, расмий ва руҳий кўтаринкилик вазиятида ўтадиган, умум қабул қилинган, қоида-тартибларга амал қилинадиган ҳаётий тадбирдир. Яъни, турли урф-одатларимиз, тадбирларимиз диний ёки анъанавий ўтказиладиган маърака, йиғин, туй маросимлари, дафн маросимлари ва бошқа шунга ўхшаш тантаналарни тушунилади. Урф-одат тушунчаси бўлиб, у ўз ичига халқ ҳаётининг барча томонини-оддий кундалик удум, расм-русум, ирим-сиримлар, ўзаро-муомала тарзи ҳамда барча маросимларни бутунича қамраб олади. (1)

Юқоридаги таърифдан келиб чиқиб айтиш жоизки, “Маросим” инсон ҳаётининг моддий ва маънавий турмушининг талаб ва эҳтиёжи билан юзага келган ва келадиган табиий хати-ҳаракат, безак (декорация) ва текстга эга бўлган ҳаётининг “саҳна” асаридир. (2, Б-9)

Маросим тушунчаси нисбатан тор тушунча бўлиб у шу халқ ҳаётининг маълум соҳаларида омма томонидан қабул қилинган, кўпинча рамзий характерга эга бўлган ва маълум кишилар мажмуи томонидан махсус уюштириладиган намоёнишлардан иборат. (3, Б-12.)

Дарҳақиқат маросим инсон турмушида муҳим ҳодисалар содир бўлганида вужудга келади ва кишилар ҳаётидаги энг азалий воқеаларни (масалан, туғилиш, уйланиш, ўлим каби) қайд этади, расмийлаштиради.

Ўзбек оилаларида ёш авлодни тарбиялаш учун ўзига хос маънавий тизим сифатида хизмат этадиган -чақалоқ туғилганидан то улғайиб, янги оила қургунга қадар бўлган ҳаётининг муҳим воқеаларни қайд қиладиган маросимлар тизими (чақалоқ туғилиши яъни дунёга келиши, исм қўйиш, чиллада ўтириш ва чиллани чиқариш, бешик туйи, бешикка солди, суннат тўйи, мучал туйи, никоҳ туйи) каби вужудга келган.

Ҳар қандай маросим у ёки бу халқнинг маълум бир тарихий тараққиёти босқичидаги ижтимоий иқтисодий, сиёсий ҳамда маданий ривожланиш даражасини кўрсатувчи асосий белгиларни ўзида мужассамлаштирган ҳолда вужудга келади ва яшайди. Бошқача қилиб айтганда, маросим умум томонидан қабул қилинган рамзий ҳаракатларга эга бўлган ҳаётининг тадбирдир. (4)

Ўзбек халқ кўшиқлари оғзаки ижодимизнинг қадимий лирик жанри ҳисобланади. Мақол, матал, топишмоқ билан бир қаторда халқ кўшиқларининг Маҳмуд Қошғарийнинг «Девону луғотит турк» китобидан жой олиши ҳам бежиз эмас.(5) Бу, бир томондан, халқ кўшиқларининг ўша олис даврларда ҳам ранг-баранг бўлганлиги, тарихий илдизлари жуда қадимий эканлигидан далолат берса, иккинчи томондан, уларни таснифлашда ҳам муҳим аҳамият касб этади.

Маълумки, лирикада асар яратувчининг атроф-муҳитдан рўй бераётган воқеаларга нисбатан ҳис-туйғулари орқали билдирган муносабати акс этади. Демак, кўшиқларни айтувчининг руҳий ифодаси сифатида қабул қилиш мумкиндир. Чунки ҳаёт тақозоси билан рўй берган воқеа-ҳодисадан ҳурсанд бўлган кимса ўз мамнунлигини ва дардини кўшиқ орқали ифодалашга интилади. Шунинг учун ҳам халқ маиший ҳаётида муҳим ҳисобланган тўй ҳам, аза ҳам кўшиқ санъати билан боғлангандир.

Маросим кўшиқлари эса халқ мусиқа ижодиётининг энг қадимий, яшовчанлиги жихатидан энг барқарор кўринишлардан бири ҳисобланади. Шунинг учун ҳам маросим кўшиқларида муайян халқнинг турмуш тарзи, этник тарихи, урф-одатлари, эътиқоди, унинг ўтмиши бутун ўзлиги билан намоён бўлади. Ҳар бир маросим ўзига хос айтимлар, чолғу куйлари ва чақириклар, кўшиқ ва сўз компоненти биргаликда ўзига хос маросим кўшиқларини ташкил

этади ва унинг мисраларида рамзларий маънода объектлар ифодаланади.

Қўшиқ турмушда рўй берган ижтимоий ҳодисаларга ҳозир жавобликдир. Қўшиқ санъатнинг инсоният томонидан энг олдин ўйлаб топилган тури деб тахмин қилинади. Ривоят қилишларича, ер юзидаги биринчи қўшиқ Ҳобил исмли ўғли ўлганда Одам ато томонидан айтилган марсия бўлган экан. Дарҳақиқат одамзод туғилган кунидан бошлаб алла эшитади, ўлганда йиғи билан кузатилади.

Халқ қўшиқларни қайғули чоғда ҳам, шоду-хуррамлик пайтида ҳам ижод этиб, куйга солиб айтади. Ўзбек халқи орасида қадим қадимдан „Суйган қўшиқчи бўлар, куйган ўланчи“, шунингдек, „Куйган ҳам қўшиқчи, суйган ҳам қўшиқчи“ деган таъбирлар мақол сифатида юритилиб келинади. Шунинг таъмирида ҳам рамзий таснифларнинг назарда тутиш мумкин, яъни халқ тили билан айтганда, суйган - муҳаббатини, ёрини, қалб исхорини қўшиқ куйлаб уни турли рамзлар орқали ифода этса, куйган – қалб истиробини, кечинмаларини ўзига хос рамзий сўзлар орқали куй-қўшиқ орқали ифодалайди.

М.Алавиянинг „Ўзбек халқ қўшиқлари“ китобида „... мевали дарахтнинг шохларида очилган гул сингари халқ оғзидан чиққан бу қўшиқлар юксак тарихий аҳамиятга эга, бу қўшиқ халқ кўнглидаги қайғу-ҳасрат ва шодликларининг йўлдоши, унинг билим қомусидир...“, - деб қўшиқларнинг тарихий аҳамиятини ўқтириб айтган Пол Лафаргнинг фикрларини билдириб ўтган. (6)

М.Горкий айтганидек, „Сўз санъатининг бошланиши фольклордир“ (7)

Қўшиқ истилоҳи икки маънода қўлланилади, у кенг маънода халқ поэзиясини англатса, тор маънода халқ лирикаси шаклини, жанрини ифодалайди. Тожиқча „Суруд“, қорақолпоқча „Қўсиқ“, азарбайжонча „Қўшма“ ва уйғурча „Қўшоқ“ истилоҳлари эстетик моҳият касб этади.

Маҳмуд Қошқарийнинг „Девону-луғотит турк“ асарида шундай тўртлик бор:

Туркан қатун қутёга,
Тергур менден қошёга
Ажғул сизни табуғчи,
Отнур жақи табуғ. (8)

Мазмуни:

Туркан хотин қошиға,
Мендан еткур шеър.
Хизматга ходимингиз,
Рост деб, паём бер.

Юқорида берилган шеърнинг таҳлилида академ А.Қаюмов томонидан „Қошиқ“ сўзи дастлаб „мақтов“, „алқов“ маъносида қўлланилганлиги ёритиб ўтилган. Бу истилоҳ Юсуф хос Ҳожибнинг „Қутадғу билиғ“ асарида фонетик ўзгаришга учраган ҳолда „Қошуғ“ шаклини олган бўлса Хоразмийда „Қўш“ шаклини олган. Туркий халқларда „қўш“ сўзи уч маънода: куйламоқ, қўш қўшмоқ – ер ҳайдаб, экин эймоқ ва жуфт маъноларини билдиради. Ҳар уч маъно

хам бир-бирини инкор этмайди. (9)

„Қўш” мавсум, яъни баҳор маросимида илоҳларни улуғлаб айтилган кутлов, алқовдир (Саха туркларидида шомонлик қўшиғи – кутуруу сўзи ку-рухб уруу-улуғламоқ, кутламоқ маъноларини англатади. Шунинг учун “куйламоқ”нинг бевосита ҳосилдорлик култи билан алоқадорлиги, экин-тикин пайти бу куйланиши албатта шарт бўлган. (10)

Маълумки, қўшиқлар асосан тўртликлардан ташкил топган, икки мисранинг бирикиб, жуфтлик, яхши “қўшиқ” ҳосил қилиш шунчаки тасодиф эмас. (11).

Қўшиқ кишининг онги ва ҳиссиётларига таъсир этиш қудратига эга. Аксарият қўшиқларда халқнинг урф-одати, миллий анъаналари, ахлоқ нормалари ўз аксини топган. Халқ қўшиқларида воқелик гарчи якка шахснинг кечинмалари акс эттирилса-да, бироқ бу кечинмалари орқали омманинг, кўпчиликнинг ҳис-туйғулари билан уйғунлашган ҳолда намоён бўлади. Ҳар бир уйғунликда рамзий маъно эътибордан ҳоли эмасдир.

Ўзбек халқ қўшиқлари яхлит тизим ҳолатида шаклланган бўлиб, шаклий хилма-хиллиги билан ажралиб туради. К.Имомов, Т.Мирзаев, Б. Саримсоқов, О. Сафаровлар ҳаммуаллифлигида нашрга тайёрланган “Ўзбек халқ оғзаки поэтик ижоди” китобида улар жанр маансублиги, ижро мақсади, ўрни ва вазифаларси жиҳатидан икки катта гуруҳга бўлинади:

1. Маросимга алоқадор халқ қўшиқлари ёки маросим фольклори: мавсумий, оилавий-маиший ва сўз магиясига мансуб маросимларга дахлдор қўшиқларни ўз ичига олади.

2. Маросимга алоқаси бўлмаган халқ қўшиқлари ёки номаросимий фольклор, бу гуруҳга мансуб қўшиқлар ҳам жанрий шакли, ижро хусусияти ва мотивлари ҳамда ижтимоий эстетик вазифасига қараб тўрт кўринишда намоён бўлувчи меҳнат қўшиқлар, лирик қўшиқлар, тарихий қўшиқлар ва термаларни қамраб олади. (12)

Аммо О.Мадаевнинг “Халқ оғзаки поэтик ижоди” китобида ушбу таснифнинг бошқачароқ кўринишига дуч келамиз. Яъни, устоз халқ қўшиқларини қуйидаги турларга бўлиб тасниф қилишни мақсадга мувофиқ деб ҳисоблайдилар.

1. Меҳнат қўшиқлари
2. Мавсум-маросим қўшиқлари
3. Лирик (ишқий) қўшиқлар
4. Тарихий қўшиқлар. (13)

Қуйида ушбу таснифларни беришдан мақсад, уларнинг рамзий образнинг тарихи, туб поэтик маъноси, муайян матндаги маъно кўламини атрофлича ўрганишдир. Ҳар бир маросим қўшиқларининг кўламида рамзий образ, рамзий тасниф муаммоларини кўриш мумкин.

Маросим қўшиқлари халқ мусиқа ижодиётининг энг қадимий,

яшовчанлиги жиҳатидан энг барқарор кўринишлардан ҳисобланади. Шунингдек, муайян халқнинг турмуш тарзи, этник тарихи, урф-одатлари, эътиқоди, унинг ўтмиши бутун ўзлиги билан намоён бўлади. Ҳар бир маросим ўзига хос айтимлар, чақириқлар, кўшиқ ва сўз компоненти биргаликда ўзига хос маросим кўшиқларини ташкил этади. Ҳар бир кўшиқ ўзига хос рамзий образлар кўплаб учрайди.

Маросим кўшиқларида ҳаёт бадий рамзлар орқали акс эттирилади ва шу туфайли инсон қалбида эстетик ҳис-туйғулар, ҳаяжонлар, кўтаринки кайфият, раҳм-шафқат, шодлик, қувонч, ғам-кайғу, ҳасрат, нафрат пайдо бўлади. Эндигина дунёга келган бола келган кунидан бошлаб она ардоғини ёқимли алла кўшиғини тинглаш орқали ҳис эта бошлайди. Болалар учун махсус яратилган бу алла кўшиқ киши онгига она сути билан киради. Кейинчалик у тобора кенгаяди, ранг-баранг оҳанглар, хилма-хил рамзлар сўзлар билан мукаммаллашиб боради. Фарзанд туғилиши, чақалоқнинг бешик даври, улғайиши, жисмоний ва нутқий баркамоллиги, ёш ва суннат тўйлари, улғайиш эҳтирослари билан боғлиқ айтим-олқиш, эркалама, овутмачоқ, қичиқмачоқ, ялинчоқ, ҳукмлагич, чалғитма, чорлама, гулдур-гуп, санама, айтишма, тегишмачоқ, масхараламалардан иборат бутун бир болалар кўшиқлари тизими яратилган. Алла кўшиғининг бола шахсида ота-она, Ватан, миллатга муҳаббат туйғусини энг дастлабки куртакларини шакллантирувчи воситаси сифатида майдонга келган.

Адабиётшунос Асқарали Шаропов ўзбек шеъриятидаги поэтик рамзларни тадқиқ этган “Оламлар ичра оламлар” китобида шеъриятимизда “олма” рамзи халқ кўшиқларидаги анъанавий рамз асосида пайдо бўлганлигини ёзади. Тадқиқотчи бевосита халқ шеъриятидаги олма рамзи тарихини текширар экан, бир қанча олма билан боғлиқ фактларни қайд этиб, бу рамз семантикасини асосан муҳаббат мотиви билан боғлиқ талқин қилади ва уларнинг тарихини негадир “Греция турмуши” билан боғлиқ деб изоҳлайди. (15)

Ш. Турдимов ўзининг “Бир минг жилваси” мақоласида кўшиқларда “бозор” севги муносабатларини реаллаштирувчи рамз, “рўмол” (кўлрўмол) оила рамзи дея фикр билдирган.

Бозорга борсангиз йўлингиз бўлғай,
Бир тўққиз олмага қўйнингиз тўлғай,
Аввал савдонгиз кўлрўмол бўлғай,
Кўлрўмол бўлмаса савдонгиз қурғай. (16)

Маълумки, халқ оғзаки ижодининг ўзига хос рамзлари, тимсоллари мавжуд. Улар узоқ даврлардан буён сайқалланиб, хийла мукамал ҳолига келган. Яна шуниси борки, халқ оғзаки ижодида айниқса халқ кўшиқларида, маросим кўшиқларида биронта рамз ё тимсол тугул, биронта сўз бекорга қўлланилмайди. Кўшиқ матни бир қараганда оддийроқ туюлсада, ҳар бир сўзнинг замирида бутун бир тарих, воқеа-ҳодисаларга муносабат бор.

Инсон ҳис-туйғу уйғониш жихатидан ранглар кўпроқ товушларга ўхшайди. Улар тасаввуримизни табиат сирлари билан бойитибгина қолмай, турфа ҳис-кечинмаларимизни теран ва таъсирчан ифодалашга ҳам хизмат қилади. Айниқса, ранглардаги бу хусусиятни улар орқали сўз санъатида қадимдан шаклланган анъанавий рамзий маънолар мисолида кузатиш мумкин. Ўзбек халқ лирик кўшиқлари таркибида оқ, қора, қизил ранглар поэтик образ сифатида намоён бўлади ва лирик қаҳрамон кечинмалари, ҳис-туйғуларини ифодалашда хизмат қилади. Кўшиқларда бу рамзлар англатувчи поэтик маъно бевосита маросимдаги рамзий маънога яқин. Чунки халқнинг бу ранглар билан боғлиқ тасаввурлари маросим ва кўшиқлардаги рамзий маънолар учун ягона манба бўлган. Улар ўртасидаги асосий фарқ бу рангларнинг маросимларда магик рамз, лирик кўшиқларда эса психологик рамзий образ сифатида қўлланишидир. (17)

Инсоннинг яшаш тарзи, турли-туман ирим-сиримлар, урф-одатлар, мавсумий юмушлар, маросимлар ва байрамлар билан боғлиқ. Маросим кўшиқлари эса йиллар давомида аҳолининг ҳаётий тажрибаларидан қайта-қайта ўтиб, чархланиб, бугунги кунимизгача етиб келган. Оилавий, мавсумий, меҳнат маросимлари бўладими улар ўзининг рамзий белгилар билан рамзий образга эга бўлган кўшиқлари қадим-қадимларда шаклланган анъаналар асосида тараққий топганидан далолат беради.

Фойдаланган адабиётлар

1. Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. -Тошкент. М-ҳарфи. Б 248
2. Саримсоқов Б. “Ўзбек маросимфольклори”-Т.:“Фан” нашриёти.1986. Б-9
3. Саримсоқов Б.“Ўзбек маросим фольклори”-Т.:“Фан”нашриёти.1982-Б-12.
4. Саримсоқов Б. Маросим фольклори //Ўзбек фольклори очерклар Т.,1988.152-бет.
5. Маҳмуд Қошғарий. Девону луғотит турк. Таржимон ва нашрга тайёрловчи С.М.Муталибов.
6. Алавия М. Ўзбек халқ кўшиқлари Т. , 1959. – Б - 21.
7. Алавия М. Ўзбек халқ кўшиқлари Т. , 1959. – Б - 32.
8. Маҳмуд Қашғарий. Девону луғотит турк. 1-том.-Т.: Фан, 1960.-Б-357.
9. Эшонқулов Ж. Номоддий маданий мерос ва ўзбек халқ кўшиқларининг тадқиқи масалалари// “Номоддий маданий меросни таълим тизимига татбиқ этиш” Республика илмий-амалий семинар материаллари. Масъул муҳ: Аҳмедова О.М. – Тошкент; Наврўз-2015. Б-23
10. Эшонқулов Ж. Номоддий маданий мерос ва ўзбек халқ кўшиқларининг тадқиқи масалалари// “Номоддий маданий меросни таълим тизимига татбиқ этиш” Республика илмий-амалий семинар материаллари. Масъул муҳ: Аҳмедова О.М. – Тошкент; Наврўз-2015. Б-23

11. Эшонкулов Ж. Номоддий маданий мерос ва ўзбек халқ қўшиқларининг тадқиқи масалалари// “Номоддий маданий меросни таълим тизимига татбиқ этиш” Республика илмий-амалий семинар материаллари. Масъул муҳ: Аҳмедова О.М. – Тошкент; Наврўз-2015. Б-23
12. Сафаров О. Ўзбек халқ оғзаки ижоди. Т.; Мушиқа, 2010. Б-82.
13. Мадаев О, Собитова Т. Халқ оғзаки поэтик ижоди. Т.; Шарқ, 2010. Б-77.
14. Юнусов О.Ғ, Мухсимова Г.Р. “Ўзбек мушиқа фольклори воситасида ўқувчиларни мушиқа қобилиятини ривожлантириш имкониятлари.” “SCIENTIFIC PRIGRESS” Scientific Journal ISSN:2181-1601. Volume:1, ISSUE:5
15. Шаропов А. Оламлар ичра оламлар. Т., 1978, 28-29, 37-38 бетлар.
16. Турдимов Ш. Бирнинг минг жилваси. -Тошкент.- Ёшлик.-1987.-№5.- Б70-71.
- Турдимов Ш. Ранго-ранг дунё. – Тошкент. – Ёшлик.-1987. №8. – Б60-61

ХАЛҚ ОҒЗАКИ ИЖОДИ-МАЪНАВИЙ ҲОДИСА СИФАТИДА

Муборак Якубжановна Ҳакимова Кутубхонашунослик кафедраси
мудири, Ўзбекистон давлат санъат ва маданият институти, Тошкент шаҳар
М.Улуғбек тумани, Ялангоч даҳаси 127-а уй. Тел:977534079,
hakimova.1979@bk.ru

Аннотация: *Илмий мақолада халқ оғзаки ижодининг мураккаб маънавий ҳодиса эканлиги, халқ тарихи билан узвий боғланганлиги, унинг ҳаёти ва ижодидаги ўзига хосликни акс эттириши, ҳаётдан умумлаштирилган қимматли фалсафий фикрларга бойлиги мисоллар асосида ёритилган.*

Калим сўзлар: *маънавий ҳодиса, ижтимоий онг, ижтимоий гуруҳ, моддий маданият, маънавий маданият, узвий алоқадорлик, ҳаётний тажриба.*

Аннотация: *В научной статье подчеркивается тот факт, что фольклор представляет собой сложное духовное явление, неразрывно связан с историей народа, отражает своеобразие его жизни и творчества, богат ценными философскими идеями, обобщенными из жизни.*

Ключевые слова: *духовный феномен, общественное сознание, социальная группа, материальная культура, духовная культура, органическая связь, жизненный опыт.*

Annotation: *The scientific article emphasizes the fact that folklore is a complex spiritual phenomenon, inextricably linked with the history of the people, reflects the originality of their life and creativity, and is rich in valuable philosophical ideas generalized from life.*

Key words: *spiritual phenomenon, social consciousness, social group, material culture, spiritual culture, organic connection, life experience.*

Халқ оғзаки ижоди ижтимоий онгининг мураккаб халқасидир. Унинг ижтимоий онгининг таркибий қисмини ташкил этиши мазкур маънавий ҳодисани кишиларнинг ижтимоий борлиқлари, муайян жамиятдаги ҳукмрон иқтисодий муносабатлар билан узвий боғлиқликда олиб қарашни талаб қилади.

Ибтидоий жамиятда хусусий мулк ва синфларининг йўқлиги ушбу ижтимоий-иқтисодий формация маънавий маданиятини бир бутун бўлишини тақозо этади. Шунга кўра, ибтидоий тузумда жамиятнинг «прогрессив қисми» томонидан яратилган маънавий маданият сифатидаги алоҳида оғзаки ижод ҳақида гап бўлиши мумкин эмас.

Хусусий мулк ва давлатнинг келиб чиқиш муносабати билан маънавий маданиятнинг янги сифатга эга бўлган махсус шакли оғзаки ижод келиб чикди. Ўзбек халқ оғзаки ижоди асарларининг аксарият қисми ана шу даври меҳнат аҳллари тафаккурининг маҳсулидир.

Халқ тарихни, моддий ва маънавий маданиятни бунёд этувчи куч ҳисобланади. Халқ оғзаки ижоди эса, маънавий маданиятнинг ажралмас қисмидир.

Маълумки, илмий методология ўрганилаётган объектни ҳар томонлама олиб текширишни талаб қилади. Модомики шундай экан, халқ оғзаки ижодига ёндошишда мавжуд таърифларда аксарий ҳолларда учрайдиган жамоавийлик анонимлик, оғзаки баён этилганлик сингари хусусиятларини қайд этиш билан чекланмаслик, балки унинг бошқа муҳим томонларини ҳам, хусусан, кишиларнинг ижтимоий борлиқлари томонидан белгиланишлик каби хусусиятларини ҳам назарда тутиш тақозо этилади.

“Халқ оғзаки ижоди, унинг борлиқ билан узвий алоқадорликда эканини ҳисобга олиш, тўғрироғи оғзаки ижодни ижтимоий борлиқнинг махсус инъикоси тарзида олиб текшириш мазкур маънавий ходиса таркибида учрайдиган фалсафа, мантик, психология, эстетика, ахлоқ, астрономия каби билим соҳаларининг элементларини тушунишга, бошқача қилиб айтганда, оғзаки ижод ижтимоий онгининг кўп қиррали таркибий қисми эканини англашга ёрдам беради” [1.Б48]. Оғзаки ижоднинг бу сингари боғланишларини назарда тутиш Ўрта Осиё, шу жумладан, ўзбек мутафаккирлари ижтимоий-фалсафий қарашларидаги прогрессив фикрларни тушунишни енгиллаштиради. Халқ оғзаки ижоди юқорида қайд этилганидек, мураккаб маънавий ходисадир. Унинг ижодкори халқ оммаси ҳисобланади. У халқ тарихи билан узвий боғланган бўлиб унинг ҳаёти ва ижодидаги зиддиятларни акс эттиради.

Уларнинг баъзи наъмуналарида биз томондан қўйилган талабларга зид бўлган “хусусиятлар” мавжуд, бошқалари эса бизни қисмангина қониқтиради. Улар ўрта асрлар даврининг маҳсули бўлганлари учун табиийки, бизнинг замонамизда қўйилиши мумкин булган махсус мақсадларни ўз олдига қўймайди. Аммо оғзаки ижод асарлари ўзларида қатор зиддиятларни мужассамлаштирган бўлишига қарамай, уларда объектив олам реал акс этгандир. Бошқача қилиб

айтганда, ана шу объектив олам фольклор ҳамда объектни ташкил этади. Халқ оғзаки ижодида назарий, илмий умумлашган, системалашган фалсафий фикрлар учрамайди. Унда конкрет фалсафий масалаларни ҳал этиш вазифаси ҳам қўйилмайди. Халқ оммаси ўзи бунёд этган асарларда тафаккурни борлиққа бўлган муносабати, оламни билишнинг мумкинлиги ва оламда кишининг тутган ўрни каби масалаларни аниқлашга интилмайди.

“Кишилар мавжуд меҳнат куруллари воситаси билан онгли ёки онгсиз ҳолда ўзларини ўраб турган моддий муҳитга таъсир кўрсатар эканлар, ўз навбатида ўзлари ҳам ана шу ишлаб чиқариш жараёнида буюм ва ҳодисаларнинг қайта таъсирига дучор бўлиб турадилар” [3.Б12]. Шундай қилиб, кишиларнинг дунё ҳақидаги тасаввурларининг шаклланишида, уларнинг ишлаб чиқариш фаолиятлари муҳим омил бўлиб ҳисобланади. Кишилар ана шу жараёнда табиий ва ижтимоий реалликни ўз тайёргарлик даражаларига мувофиқ равишда англаб, ўз онглирида акс эттирадилар.

Кишиларнинг оммасининг дунё ҳақидаги тасаввурларининг шаклланишида бошқа омилларнинг, масалан, уларнинг иқтисодий аҳволининг, ишлаб чиқариш воситаларига бўлган муносабатларининг характери ҳам муҳим ўрин тутишини назардан қочирмаслик лозим.

“Кишиларнинг жамият томонидан яратилган моддий бойликка нисбатан қандай муносабатда бўлишларига кўра, уларнинг дунё ҳақидаги тасаввурлари ҳам муайян аҳамият касб этади [2. Б16]. Ибтидоий жамият кишиларининг табиатдан олишга улгурган турмуш кечириш воситаларида умумийликнинг мавжудлиги, уларнинг дунё ҳақидаги тасаввурларида маълум даражадаги умумийликни тақозо этади. Одамзодга офатлар келтирган табиий кучларга қарши биргаликда фаол кураш олиб бориш, аксарият ҳолларда жонсиз ва жонли предметларни айнанлаштириш, ўзларини куршаб турган табиатнинг реаллигига ишонч билан қараш, ибтидоий жамият кишиларининг дунё ҳақидаги тасаввурларига хос бўлган хусусиятлар ҳисобланади.

Қулдорлик жамиятида ишлаб чиқариш воситаларига хусусий эгаликнинг вужудга келиши ушбу жамият кишиларининг дунё тўғрисидаги қарашларидаги зиддиятларни тақозо этувчи муҳим омиллардан бири саналади.

Инсоннинг дунё ҳақидаги тасаввурлари тизимининг муҳим таркибий қисмларидан бири сабаб-оқибат боғланишидир.

Унинг мазмуни ҳар бир давр ишлаб чиқариш кучлари ва муносабатлари тараққиёти даражаси, муайян давр кишиларининг ижтимоий борлигининг ўзига хос хусусиятлари каби омиллар билан белгиланади. Шу билан бир қаторда ҳамма даврларда мужассамлашган оғзаки ижодда мавжуд тафаккурда умумий хусусиятлар ҳам ҳосилдир.

1). Мушоҳада диалектиканинг элементлари англалмаган характерга эга бўлиб, кўп ҳолларда ишоралар тарзида намоён булади, уларга халқ тафаккури онгли изланишлар орқали эмас, балки беихтиёр равишда дуч келади.

2). Мушоҳада диалектиканинг элементлари ҳам худди дунёқараш элементлари сингари бир бутун мунтазам қарашлар тизимини ташкил этмайди. Улар турли жанрларда мужассамлашган бўлиб, тарқоқ, умуман олганда бир-бирлари билан боғланмаган ёки заиф боғлангандир.

3). Мушоҳада диалектиканинг элементлари стихияли қарашлар элементлари сингари соф мустақил ҳолатда учрамайди. “Улар аксарият ҳолларда диний тасаввурлар ёки етакчи мавкура либосига чулганган бир тарзда намоён бўлади” [5.Б 81]. Бу эса ўз навбатида реакцион маънавий ҳодисаларнинг прогрессив қарашларга прогрессив фалсафий йўналишларга таъсир қилиб туришининг оқибатидир.

4) Фалсафий мушоҳада турли қарашларнинг уларга ҳар доим муайян таъсир кўрсатиб турадиган объектив олам, нарса ва ҳодисаларни беихтиёр билишлари орқасида, уларнинг онгларида шаклланган маънавий қимматдорликдир.

Биз юқорида оғзаки ижод асарларининг аксарият қисми, халқнинг оммаси илм-фан нуридан узоқ бўлган, деҳқонлар ҳамда чорвадорларнинг иқтисодий ҳаётлари об-ҳаво инжиқликларига қарамлиги авжига чиққан даврида яратилганини кайд этдик. Бу аҳвол кишиларнинг амалий ҳаётларида табиат ҳодисалари, ҳайвонот ва ўсимликлар дунёси, самовий жисмлар ҳаракати ва йил фасллариининг алмашиб туриш тартиби каби ҳодисаларга эътибор бериш, уларни ўрганишга эҳтиёж туғдирди, уларнинг билиш қобилиятларини маълум даражада такомиллаштириб борди. Бу сингари омиллар кишиларнинг мавжудликни англашда қатор прогрессив моментлар мавжуд бўлишини тақозо қилади:

1) Хилма-хил шаклларда - жанрларда яшаб келаётган, миллионлар ақл-идроки бунёд этган, ўлмас асарларда намоён бўлган оғзаки ижоднинг ўзи халқ билиш қобилиятининг нималарга қодир эканининг исботидир.

2) Оғзаки ижод асарларида билишнинг назарий масалалари махсус текширилмаслигига қарамай, умуман олганда, уларда билишнинг бир қатор масалалари ижобий ҳал қилинади. Халқ донолиги томонидан билиш масалаларига доир олға фикрлар ўз моҳиятига кўра билан оптимистик руҳ билан суғорилгандир. Улар қандайдир гайри-табиий оламини эмас, балки моддий оламнинг янги-янги томонларини халқ манфаати йўлида ўрганишга даъват этиши билан ижобий роль уйнайди.

3) Халқ бунёд этган асарларда унинг кўп қиррали ҳаёти, фаолияти жараёнида қўлга киритишга муяссар бўлган амалий билимлари, ҳаётий тажрибалари акс этгандир.

4) Халқ билиши қатор чекланишларга йўл қўяди. Масалан, у киши муносабатда бўлаётган ёки ёндашаётган объектларнинг ички қонуниятларининг моҳиятларини очиқ бера олмайди, балки нарса ва ҳодисаларнинг ташқи, кўзга ташланиб турган ва бевосита кузатиш мумкин бўлган томонларини ёки боғланишларинигина қамрай олади.

5) Халқ билиши назарий эмас, балки амалий билишдир. Нарса ва ходисаларни маълум амалий мақсадларда ўрганишда меҳнаткаш халқ оммаси беихтиёр билишнинг муайян усул ёки йўлларида фойдаланадилар.

6) Шуни алоҳида такидлаш керакки, кишиларнинг табиий ва ижтимоий воқеликни соғлом назар билан қабул қилиб, унинг оқилона баҳолаши, кўпчилик манфаатини кўзлайдиган ижтимоий ҳаётга бўлган мойиллиги, ўз илдизлари билан узоқ ўтмишга тақаладиган бир анъанадир.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Исмоилов Б.И. Дунёни билишда тил ва тафаккурнинг бирлиги. Тошкент, “Фан”, 1996.96 бет.
2. Мирзияев. Алпомиш достони ҳақида. Т.: “Фан”, 1989 210 бет.
3. Ҳоди Зариф. Ўзбек фольклори. 2-китоб. Т.: “Фан” 1993. 216 бет.
4. Ўзбек халқ мақоллари. Т.: Бадиий адабиёт нашриёти, 1992. 156 бет.
5. Шоюсупова Р. Ўзбек халқ оғзаки ижодида ижтимоий-сиёсий ғоялар. Т.: “Ўзбекистон”, 1996.123 бет.

ЎЗБЕК ХАЛҚ ЭРТАКЛАРИДА УМУМИЙЛИК ВА ЎЗИГА ХОСЛИКЛАР

Д.Нурбабаева

ЎзДСМИ “Кутубхонашунослик”
кафедрасининг ўқитувчиси

Аннотация: Мазкур илмий мақолада эртак жанри, унинг ҳаёт воқеалари заминида яратилиши, бошқа қардош халқ оғзаки ижоди билан умумийлиги ва миллий ўзига хослиги қиёсий ёндашув асосида ёритилган.

Аннотация: В данной научной статье на основе сравнительного подхода освещены жанр сказки, ее создание на основе жизненных событий, ее общность с другими народными устными произведениями, национальное своеобразие.

Annotation: In this scientific article, the fairy tale genre, its creation on the ground of life events, its commonality with other folk oral works, and its national identity are highlighted on the basis of a comparative approach.

Калит сўзлар: эртак сюжети, жанр хусусияти, халқаро сюжет, сеҳрли эртаклар, маиший эртаклар, кўчиб юрувчи сюжет.

Key words: fairy tale plot, genre feature, international plot, magical tales, household tales, traveling plot.

Ключевые слова: сюжет сказки, жанровая особенность, интернациональный сюжет, волшебные сказки, бытовые сказки, путевой сюжет.

Ўзбек халқ эртаклари ичида сеҳрли фантастик эртаклар алоҳида ўринни эгаллайди. Улар бадиий сюжет жиҳатидан хилма-хил, ранг-баранг ва гўзалдир. Бу эртаклар орасида бошқа қардош халқлар орасида кўчиб юрадиган эртаклар сюжети ҳам, яқин ва Ўрта Шарқ, Ўрта Осиё халқларида учрайдиган эртаклар сюжети (хинд, араб, эрон, тожик, туркман, озарбайжон ва бошқалар) ва фақат ўзбек халқи фольклорига хос оригинал сюжетдаги эртакларни ҳам учратишимиз мумкин. Оригинал сюжетдаги эртакларимиз синкретик шаклга эга бўлиб, бу тип эртакларда кўпинча қаҳрамоннинг жуда кучли, ваҳимали маҳлуқ ёки дев билан олишуви тасвирланиши диққатга сазовордир. Уларда ўзбек халқ қаҳрамонлик эпосига («Гўрўғли» циклига) ҳам, сеҳрли эртакларга ҳам хос хусусиятлар, реалистик тасвирлар кўзга ташланади.

Масалан, «Арпаполвон» эртагидаги Арпаполвоннинг девлар билан олишуви, жодугар кампир тузоғига илинмаслиги, унинг севги саргузаштлари каби мотивлар тасвири бунинг далилидир.

«Хусанжон» эртаги сеҳрли эртакларга хос хусусиятларга эга бўлиш билан бирга ундаги баъзи эпизодлар, масалан, Хусанжоннинг кал сифат бўлишига қарамай подшонинг кизини севиши, чол-кампирга бола бўлиб, малика боғида бўлиши жиҳатлари билан фольклорнинг йирик эпик жанрларига хос хусусиятларга ҳам эгадир. Сеҳрли эртакларда бундан ташқари эртақ қаҳрамонининг девлар, аждарлар ва бошқа афсонавий жондорлар устидан ғалаба қозониши масаласи алоҳида ўринни эгаллайди.

Кушларнинг нима ҳақда гаплашганликларини билишни истаган шоҳ ҳақидаги эртақ Ўрта Осиё халқлари фольклорига хос бўлгани каби, ўзбек халқи фольклорига ҳам хосдир. Хон (ёки шоҳ)нинг қизи кушлар: “Эрни эр қиладиган ҳам, қаро ер қиладиган ҳам хотин” дегани учун, шоҳ эркакларни ерга уришида айблаб қизини қашшоқ калга беради. Доно, ақлли қиз ўз сўзининг устидан чиқиб, камбағал эрини бахтли ва бадавлат қилади.

Ўзбек халқ эртакларининг ўзига хос хусусиятларидан яна бири - уларнинг жанр нуқтаи назаридан синкретиклигидир. Уларнинг айримларида сеҳрли ва маиший (ҳаётий) жанрнинг қўшилиб кетганлигини кўрсак, баъзиларида сеҳрли ва қаҳрамонлик жанрларидаги яқинлик кўзга ташланиб туради. [6. Б.14.] Ўзбек халқ эртакларининг сюжети Ўрта Осиё халқларининг узоқ асрлар давомида жуда кўп мамлакатлар билан турли муносабатларда бўлганлигини кўрсатади. Шарқ ва Ғарб ўртасидаги савдо йўлларининг Ўрта Осиёдан ўтиши бу ердаги маҳаллий халқлар маданияти, санъати, ёзма ва оғзаки адабиётига сезиларли таъсир қилган. Айниқса, улар оғзаки ижод намуналарининг халқлар орасида кенг тарқалишида муҳим роль ўйнаган. Ўзбек халқининг сеҳрли эртаклари орасида кўшни ёхуд узоқ ўлкалар халқларининг эртаклари сюжетига ўхшаш сюжетлар кўп учрайди. Уларнинг кўпи халқаро сюжет ҳисобланади. Бу қадим даврларда кўпчилик халқларнинг маданий ривожланиш даражаси бир-бирига яқин бўлганлигидан дарак беради.

Шунинг учун халқимиз яратган ажойиб эртаклар орасида оригинал сюжетли эртаклар билан бирга халқаро сюжетдаги эртакларни ҳам кўплаб кўриш мумкин.

Уч оғайнининг сафарга чиқиши, кенжа ботирнинг гўзал қизни олиб, акаларини қутқариб, ватанига қайтаётганида акалари уни қудукдан чиқармай, ташлаб кетишлари, кенжа ботирнинг кўп қийинчиликларни енгиб муродига етиши мотивидаги рус эртагига ўхшаш мотив ўзбек халқининг «Миср подшоси», «Абдулқосим», «Сеҳрли олма» каби эртаклари мотивига ўхшашдир. Бошқа халқлар эртакларининг сюжет мотивлари ўзбек халқ эртаклари орасида ҳам кўплаб учраши, жаҳон халқлари эртаклари сюжетидаги баъзи бир умумий хусусият ўзбек эртаклари учун ҳам хос эканлигини тасдиқлайди. Лекин ўзбек халқ эртаклари сюжетининг халқимиз ҳаёти, дунёқараш, урф-одати, эътиқоди, миллий хусусияти ва яшаш шароити билан ҳамбарчас боғлиқлиги унинг ўзига хос хусусиятларидандир. Шунинг учун бу эртакларнинг сюжети халқаро Эртақ сюжетига монанд бўлиши, кўчиб юрувчи сюжет деб номланишидан қатъий назар, улар ўзбек халқининг узоқ асрлик ҳаёти, маданияти билан боғлиқ ҳолда вужудга келган, деб хулоса чиқаришга асос беради.

Турли халқларга мансуб эртаклар сюжетидаги ўзаро яқинликлар уларнинг тарихан бир-бирлари билан маълум жиҳатдан яқин яшашлари, дунёқараш ва тажрибалари умумийликка эга бўлиши билан ҳам боғлиқдир. “Бундан ташқари, эртаклардаги айрим машҳур сюжетларнинг бир халқдан иккинчисига, бир ўлкадан бошқа ўлкага кўчиб юриши, ўтиб туриш ҳоллари ҳам мавжуд.” [3. Б.83.] Бу, албатта, халқлар ўртасидаги тарихан зарур ва муқаррар иқтисодий, маданий ва бошқа ўзаро муносабат билан боғлиқдир.

Умуман Шарқ халқларининг ёзма адабиётида бўлгани каби, фольклор асарларида ҳам бир-бирига таъсир кучли бўлган. “Ҳинд, араб ва бошқа қўшни халқлар маданияти, адабиёти ўзбек халқи адабиётига, маданиятига қандай таъсир этган бўлса, халқимизнинг юксак бадиий дид билан яратган маданияти, адабиёти ва оғзаки ижод намуналари ҳам ўз навбатида бошқа халқлар маданияти, адабиёти ва оғзаки ижоди ривожига шундай таъсир этган.” [3.Б.51.] Бу таъсир бир халқ маданияти ва адабиётининг иккинчи халқ маданияти ва адабиётига механик ҳолдаги таъсири эмас, албатта. Бир халқ иккинчи бир халқдан бирор сюжет ва воқеани олар экан, уни ижодий қайта ишлаб, ўз дидига, миллий руҳига мос келадиган ҳолга келтиради. Шарқ мамлакатларидан бизга ўтган сюжетлар кўпроқ, халқ китоблари «Минг бир кеча», «Қалила ва Димна», «Тўтинома» кабилар қўшни халқлар ёзма адабиётидаги фольклор мотивлари орқали кириб келган бўлса ажаб эмас.

Масалан, «Минг бир кеча»даги қуш тилини тушунувчи киши ҳақидаги ҳикоя таъсирида яратилган эртакларни эслаш мумкин. Ярми тош киши ҳикояси, «Балиқчи ҳикояси», «Маликаи Синдибод» кабилар асосида ҳам эртаклар яратилган. Эртакларимиздаги вафодор тўтининг туҳматга қолиб, шоҳ томонидан

ўлдирилиши, куш тилини тушунувчи кишилар ҳақидаги ва бошқа бир қатор эртаклардаги асосий мотивлар халқ китобларидаги мотивларга ҳамоҳангдир.

Халкимиз орасидаги мулла, дурадгор ва тикувчи, шох ва малика ҳақидаги, ақлли ва доно вазир тўғрисидаги, уч оғайни тўғрисидаги эртаклар ҳам машҳур ҳинд халқ китоби «Калила ва Димна» таъсирида вужудга келган. [4. Б.76.] Уларда дўстлик, донолик, ишбилармонлик, чин севги каби инсоний эзгу хусусиятлар ҳикоя этилади.

Айрим шахслар номи билан боғлиқ эртаклар, айниқса, киши диққатини ўзига жалб қилади. Масалан: Қорун, Ҳотам Той, Искандар, Лукмони Ҳаким, Ибн Сино, Навоий ҳақидаги эртаклар шулар жумласидандир. Уларнинг халқ орасида тарқалиши турлича бўлган. Жанр хусусияти билан бу тур эртаклар сеҳрли-фантастик ва ҳаётий эртаклар билан афсоналар оралиғида туради.

Ҳотам Той ҳақидаги эртаклар саҳий ва ҳимматли, олижаноб киши ҳақидадир. Ҳотам Тойнинг ким бўлганлиги ҳозирга қадар маълум эмас. “Шарқшунос олимлардан М.Салье Ҳотам Той ярим афсонавий қаҳрамон ва шоир бўлган, у VI асрда вафот этган, деган фикрни айтади. Р. Алиев эса Ҳотам ҳаддан ташқари саҳий Той қабиласидан чиққан афсонавий араб амиридир,” [қаранг:3. Б.16.] деган фикрни илғари суради.

Ўзбек халқининг сеҳрли фантастик эртаклари кўп қатламлидир. Уларда турли даврларда, халқ ҳаётида муҳим роль ўйнаган хилма-хил воқеалар ўз аксини топган. Халқ ҳаётининг қомуси ҳисобланган эртаклар халқнинг дунёқараши, интилиши, умуман турмушидаги барча муҳим воқеаларни ўзида акс эттирган. Улар даврлар оша силлиқлашиб, сайқаллашиб, бадий жихатдан мукаммаллашиб келган. Эртакларнинг халқ ҳаёти, маиший аҳволи ва тарихи билан узвий алоқада эканлигини унутмаслик керак. Улар халқнинг сиёсий, ижтимоий ва иқтисодий ҳаёти билан чамбарчас боғлиқ. Ўзбек сеҳрли фантастик эртакларининг ҳаёт воқеаларини ифодалашини таҳлил қилиш ажойиб ҳулосага олиб келади. Бу эртакларда ўзбек ҳаёти, урф-одатлари, анъаналари, ўзбекча фикрлаш ва яшаш қабила тўла ифода этилган. Ҳатто эртакларимизда ибтидоий жамоа даврлари ҳаётига оид айрим воқеалар ҳам акс эттирилган. Бунинг сабаби халқ орасида уруғчилик урф-одатлари баъзи бир қолдиқларининг айрим ўзгаришлари билан яшаб келганлигидадир. “Сеҳрли-фантастик эртакларнинг ўзига хос томонидан яна бири бошқа тур эртакларга нисбатан ўзгарувчанлик хусусиятининг сустиги, анча турғун сюжет ва композицион тузилишга эгаликларидир. Кўпинча уларнинг тили ўзгаради, даврга мослашади. Сюжет ва мазмун эса модернизацияга муҳтож эмас.” [6. Б.23.]

Демак, ўзбек халқининг сеҳрли-фантастик эртаклари халқ тарихининг ижтимоий-сиёсий, маданий-адабий ва эстетик тараққиётининг кўзгуси сифатида қимматлидир.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Исмоилов Б.И. Дунёни билишда тил ва тафаккурнинг бирлиги. Тошкент, “Фан”, 1996. 96 бет.
2. Мирзиёев. Алпомиш достони ҳақида. Т.: “Фан”, 1989 210 бет.
3. Ҳоди Зариф. Ўзбек фольклори. 2-китоб. Т.: “Фан” 1993. 216 бет.
4. Ўзбек халқ мақоллари. Т.: Бадиий адабиёт нашриёти, 1992. 156 бет.
5. Шоюсупова Р. Ўзбек халқ оғзаки ижодида ижтимоий-сиёсий ғоялар. Т.: “Ўзбекистон”, 1996. 123 бет.
6. Жалолов Ғ. Эртақ ва ҳаёт. Тошкент, “Ўзбекистон” нашриёти, 1995. 24 бет.

FOLKLOR XALQ MA'NAVİYATI KO'ZGUSI SIFATIDA

Муроджон Норқўзиев

Ўзбекистон давлат санъат ва маданият
институтини, халқ ижодиёти факультетини,
“Миллий қўшиқчилик кафедраси ўқитувчиси

***Калит сўзлар:** фольклор, аския, алла, бахши..музофот дostonчилик, ялла, томоша.*

***Аннотация:** Ушбу мақолада ўзбек халқ оғзаки ва бадиий ижодиётининг кўп асрлардан бизгача етиб келган жанрларидан бири тури бўлмиш фольклор санъати тўғрисида бир оз мушоҳада юритдик. Унда Мамлакатимизнинг барча вилоятларида истиқомат қилувчи халқларимизнинг маданий ҳаётидан намуналарни тилга олдик. Жаҳонда тутган ўрни ва мавқеи хусусида сўз боради.*

Ҳар бир халқ маданий ҳаёти ва турмуши ҳамда руҳиятини ифодаловчи содда ва раван маънавий бойлиги бўлади. Ўзбекнинг алла, ялла, лапар, дoston, аския санъати халқ оғзаки ижодининг ушбу намуналари фольклор (халқ билими, донишмандлиги. Халқ ижодиёти соҳасини ифодаловчи атама) жанрига кирувчи турлари шу кунгача азиз она тили каби қадри ва муқаддаслиги барчамизга аён.

Миллатнинг ўтмиши ва бугуни, асрий орзу истаклари ва гўзал туйғуларини мужассам этган оҳанглар, она аллалари, лапар яллалари, дoston-даврани қизитувчи аскияларини тинглаган инсон ўзини англайди, руҳан юксаклигини ҳис этади. Диёримизда оғзаки ижоди, қадимий ҳамда ўзининг бой тарихига эга.

Яъни, мамлакатимизнинг турли музофотлари: Сурхондарё Қашқадарё воҳасида, Хоразм Самарқанд, Навоий музофотларида дostonчилик ривож топган.

Сурхон ҳамда Қашқа воҳасидаги дostonларни мукамал билувчи моҳир дostonчиларни юзбоши деб атаганлар. Дoston ижрочилиги ўша даврдаги йирик вакиллари: Муҳаммадқулқул Жонмурод ўғли Пўлкан, Эргаш Жуманбулбул ўғли, Бердиёр Пиримқул ўғли, Саидмурод Паноҳ ўғли, Жолғош бахши Жоссоқ ўғли ”Алпомиш”, ”Гўрўғли”, ”Кунтуғмиш”, ”Ойбарчин”, ”Ойпари” ва шу кабиларни юксак савияда ижро этиб халқ орасида оммалаштирган. Табиийки ушбу

достонлар дўмбра жўрлигида ижро этилади. Дафъатан савол туғилади, салмоғи жиҳатдан кўп ҳам узун, ҳажм борасида улкан шеърларни ёдда сақлаш нақадар лол қоларли жараён. Негаки деярли барча достонларни тўлалигича ижро этиш соатлаб эмас, ҳаттоки кунлаб-ойлаб вақт керак бўлади. Ҳолатга қараб бахшининг ўзи ўша лаҳзанинг ўзида шеър тўқиб айтиб кетиш талаб этилади. Эл улуснинг яхши кунлари, тўй маъракалар ҳамда турли байрам ва сайллар бахшиларсиз ўтмаган. Шу сабаб достон билувчи ва айтувчилар эл орасида алоҳида ҳурмат топган.

Кейинги авлод вакиллари Шоберди бахши (Шеробод), Бобокул бахши, Норбек бахши, Муҳаммад бахши Эшбоев. шу кабилар ҳануз баракали ижод қилиб келмоқда. Олимларнинг хулосасига кўра воҳа бахшилари бўғиқ овозда достон айтадилар. Ўтган асрнинг биринчи ярмидан Хамза номидаги санъатшунослик илмий текшириш институтининг бир қанча қадимшунос олимлари томонидан достонларимиз йўқолиб кетмаслиги борасида ушбу вилоятларда илмий экспедициялар уюштириб, кейинги авлод вакилларига ноёб ижро турларини магнит тасмасига ёзиб олиш тараддудини кўрдилар. Ҳайрли тадбирлар ўзининг мувоффақиятли натижасини берди.

Ушбу достонлар китоб ҳолида ҳам нашр этилди Ушбу экспедиция тадбирлари Ўзбекистон миллий Университети (у пайтда Ўрта Осиё университети) шарқшунос олим ва филологлари томонидан ҳам уюштирилган. Диққатга сазовор илмий изланишлар амалга оширилди.

Уларнинг ташаббуслари билан граммофонга улар ижросидаги: “Ошиқ ғариб ва шохсанам”, “Тўрўғли”, “Алпомиш”, Барчиной”” достонлари ёзиб олинган. Достончиликни шу кундаги энг пешқадам вакилларида бири Ўзбекистон халқ бахшиси Отамурод Матёкубов. Юзлаб маънавий меросимизга қизиқувчи ёшларни тарбиялаб камолга етказаётган жонкуяр устоз сифатида қадрланади. Устоз Отавой оға 90 ёшдан ошсада у кишини фаолияти бугунги кунда ҳаммамизга ўрнак бўлишга арзирли.

Бу изланишлар академик, филолог, тўдашунос олим Тўра Мирзаев рағбарлигидаги ижодий гуруҳ томонидан амалга оширилди. Сал кейинроқ бу халқимизнинг маънавий бойлиги Ўзбекистон радиоси томонидан бахшилар, жировлар, ва халпалар ижросида ёзиб олиниб, мухлисларга туфҳа этилди. Ушбу ижро намуналари ўзбек радиосининг “Олтин фонд”да сақланмоқда. Достон айтувчилар Ўзбекистоннинг турли музофотларида турли номланади. Хоразмда гўянда, Халпа, Халфа (гармон ёки соз жўрлигида ашула айтувчи аёл. Қорқалпоқлар бахши ҳамда жиров дейди..

Бухорода Санновчи (Ўзб –дуохон) Шеърни оҳанг билан ўқиб йиғловчи, достон айтувчилар;

Санновчи (Ўзб –дуохон) Шеърни оҳанг билан ўқиб йиғловчи, достон айтувчилар;

Сарвод форсларда достон шеърлар ифодаси

Сеҳрпардоз (Араб, форс тожик) дoston айтувчи.

Бухорода мавриги, Бухорча, Тўй-маросим кўшиқлари мавжуд.

Қозоқларда дoston айтувчини оқин, Озарбайжонлар соз жўрлигида хонанда шоирни ошуг деб айтганлар.

Барча вилоятлардан ўзига хослиги билан ажралиб турувчи Хоразм дostonчилик мактаби ўзининг шўх-шодонлиги билан фарқ қилади.

Хоразм дostonлари: “Ошиқ ғариб ва Шохсанам”, Гўрўғли”, “Авазхон”

Орази Урганжий; Оразибонд Хоразм лазги куйи олдидан чалинадиган сурнай йўлларида бўлиб ракс куйи бўлган. Экспедиция ижодий гуруҳ Хоразм муҳсули ўлароқ: мазкур дostonларни Ўзбекистон радиоси гўяндaлар ҳамда халфaлар ижросида кўплаб намунасини ёзиб олдилар.

Қорқалпоқ халқининг эпоси ўзига хос. У ерда бахши ҳамда жирoвлар мавжуд.

Улар “Шариат” “Қирққиз”, “Едиге”, “Ғарип ашиқ”, “Алмамис” дostonлари бор. “Айкулаш” халқ ўйини “Қутлуг бўлсин туйлари” “Айпари” кўсуқлари бор. Қиз бахшилар кўп. Жирoвлар тўйларда от чоптириб суннат тўйларда галма гал курга чиқиб ашула айтади. Халқ қай бир кўсуқчини ёқтирса ўша кўсуқчида сўрайди Палончи айтсин деб. Халқ талаб қилган кўшукчи яна такрор чиқиб ашула айтаверган. У музофотда хаттоки кўмиш маросимида йиғловчи аёлларни бошқарувчи вазифасини бажарган.

Қиссахон Қисса айтувчи, дoston бахши.

Санъат халқларни бирлаштиради.

Қозоқларда дoston айтувчини оқин, Озарбайжонлар соз жўрлигида хонанда шоирни ошуг; дейдилар

Терма: Ўзбек халқ оғзаки ижодида муайян айтим жанри кичик хажмдаги куйларга боғлаб айтилади. Турли мавзулардаги шеърий матнлари лирик, ахлоқий, меҳнат жараёнларлардаги кайфиятни ифода эттиради. Термалар бадиҳо услубида, речитатив шаклида ҳам бўлиш мумкин. Тарона куй, кўшиқ, оҳанг. Фарғона водийси гўшаларида қисман дostonчилик мавжуд.

Кувон кувон қарға, қувалашиб етолмасанг қаерларга.

Қадим замонларда фольклор мусиқа услубидаги хазиломуз кўшиқлар ҳам бўлган. Яъни ҳаётдаги нуқсонларни масхаралаб, улар устидан куладиган, ҳазил мутойиба мазмундаги шеърлар билан айтиладиган кўшиқ ва ашулалар ифодаси. (Ғайра-ғайра, Қилпиллама, Қизгина, Ёрим кетаман дейди ва шу кабилар.

Фарғонанинг ёр-ёрлари, ўланлари, Омон ёр аскияси билан машҳур. Ҳар бир жойнинг ўз маҳаллий ўлан ва ёр-ёрлари бўлган. Жумладан; Самарқанд ёр-ёри(никоҳ тўйларида эркаклар ижро этадиган ёр-ёр намунаси), Ўш ёр-ёри, Андижон ёр-ёри, Наманган ёр-ёри (келиннинг дугоналари ижросида айтиладиган термалардан иборат бўлиб, куй оҳанги бошқалардан фарқланади ва бир неча қисмлардан ташкил топган ёр-ёр намунаси).

Водийнинг оммага маълум ва машҳур қизиқчи этнограф фольклор санъати билимдони, сўз, лапар аския устаси Юсуфжон қизиқ Шакаржонов бўлган бу жабҳанинг етакчи устоз санъат намоёндаси бўлган. У кишининг бу борада кўплаб шогирдлар етиштирди. У кишининг шогирдлари, Пўлат қизиқ, Охунжон қизиқ, Сулаймон буқоқ. Кейинчалик ўз даврининг ҳозиржавоб аскиячилари ҳам етишиб чиқди. Ижроқўм бува, устозлар бастакор Ғанижон Тошматов, Абдулхай махсим Қозоқов, Хасанхон Султонов, Ғуломжон Рўзибоев, Махаммаджон ака, (Андижон) устоз Жўраҳон Султонов, янада кейинроқ Мамасиддиқ Ширяев, Хотамжон Ҳакимжонов, (Марғилон), Мамасидиқ, Мухиддин Султоновлар (Андижон) халқ хизматида бўлиб келмоқда.

Шунинг билан ҳар –ҳил ўйинлари мавжуд. Фольклор жанридаги турфа санъат Сайиллар, Баҳор байрами Наврўз кунларида намоёиш этилади.

Катта ашула, аския, омон ёр- Тановарлар энг моҳир ижрочилар томонидан ижро этилиб шинавандалар кўнглиган хушнудлик бағишлаган.

“Катта ашула” Водийнинг Қўқон, Чинобод деб аталадиган гўшаларида катта ашула мактаби шаклланган. Хамроқул қори Каримов, Қўқон катта ашула мактаб вакили, Мамат бува Сатторов, Жўраҳон Султонов, Орифхон Ҳотамов, Қўқон, Марғилон. Умрзоқ полвон, Ўзбекистон халқ ҳофизи Фатоҳхон Мамадалиев, Одилжон Юсупов, Набижон Валихўжаевлар чинобод катта ашула мактаби вакиллари бўлган.

Чунончи Танавор гўзаллик, жилваланиш аёлларнинг ўта жозибали лирик халқ ашула ва куй йўллари номи. Улар шўхроқ суръатда ижро этиладиган намуналари нозик рақс куй ва ашулалари ҳисобланади.

Узма гул Эски ўзбек халқ ашулаларидан бири. Кўпинча ишқий лирик мазмундаги ва меҳнат жараёнини акс эттирувчи шеърлар аралаш айтилади.

Чаманда гул очилибди-ё, чакканга тақ, чакканга”

Истиклол шарофати билан, ушбу жанрга замонавий бўёқлар берилиб, бир қанча санъат намоёндалари фольклор асарларини замонавий эстрада услубида куйлаб келмоқдалар. Чунончи хизмат кўрсатган “Ялла” вокал чолғу ансамбли ўнлаб шундай меросимиз дурдоналарига қайта ҳаёт бағишлаб халқимиз ҳукмига ҳавола этиб келмоқда. “Ғайра-ғайра”, “Қарғалар”, Ёрим кетаман дейди”, “Анди полькаси”, “Оқ терагу-кўк терак” каби фольклор кўшиқлар мазкур жамоа репертуарининг гултожи ҳисобланиб, бошқа жамоалардан айнан қадимги меросимиздаги кўшиқлар ўрин олганлиги бу жамоа узок фаолият юргизиб келишини таъмин этмоқда. Шунингдек, Ғ. Тошматов номидаги дуторчилар ансамбли репертуаридан ҳам бундай халқ ва фольклор, терма кўшиқлар кенг ўрин олган. Ўзбекистон халқ артисти, Маҳмуд Намозов ҳам ижодий репертуари деярли сурхонча фольклор кўшиқларига замонавий тус бериб ижодий фаолият юритиб келмоқда. Шу каби Ўзбекистонда хизмат кўрсатган артист Сайёра Қозиева ҳамда ҳонанда Хосила Раҳимоваларнинг ижодида сурхон кўшиқлари кенг ўрин олган.

Бугунги кунда давлатимиз раҳбари томонидан фольклор санъатини ривожлантириш чора тадбирлари тўғрисидаги фармон ва қарорлари асосида, Ю. Ражабий номидаги миллий мусиқа санъати институти ҳамда Ўзбекистон давлат санъат ва маданияти институтида устозлар томонидан ёшларга ушбу санъат йўналиши бўйича олий маълумот берилмоқда. Умид қиламиз халқимизнинг фольклор ва халқ қўшиқларининг ривожини, гуллаб яшнаши ишончли қўлларда.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Turatov S. Significance of the student's orchestra of uzbek national instruments in the educational process of state institute arts and culture of Uzbekistan //Culture and Arts of Central Asia. – 2019. – Т. 11. – №. 1. – С. 55-59.
2. Sobirjon Turdibekovich Turatov. "Cholg'u ijrochiligi ta'lim yo'nalishida maxsus fanlarining axborot texnologiyalari bilan integratsiyalashuvi" Oriental Art and Culture, vol. 4, no. 3, 2023, pp. 676-680.
3. Toshmatov, O., and S. Turatov. "Ancient musical instruments." (2012).

MUSIQA CHOLG'ULARINING TARIXI HAMDA FOLKLOR KUY VA QO'SHIQLARINING YARATILISHIDA TUTGAN O'RNI

Malika Qaynarova,

O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti
Kutubxona-axborot faoliyati fakulteti tyutori

Annotatsiya: *Ushbu maqolada o'zbek xalq cholg'ularining shakllanish tarixi va musiqiy merosimizda tutgan ahamiyati xususida muhim fikrlar bayon etilgan. Inson faoliyati natijasida paydo bo'lgan cholg'u sozlarining folklor kuy-qo'shiqlarning ommalashuviga qo'shgan hissasi haqida to'xtalib o'tilgan. Sharq musiqashunos olimlarining cholg'u musiqasiga oid qarashlari chuqur o'rganilib, musiqiy-ilmiy merosi yoritilgan. Ularning ijro uslublari, yakka va ansambl tomonidan ijro etishda nimalarga e'tibor qaratilishi lozimligi haqida ma'lumotlar berilgan. Xalq orasida keng tarqalgan cholg'ular va ularda ijro etish imkoniyatlari haqida so'z yuritilgan. O'rganiladigan cholg'ularning ta'lim tizimidagi ahamiyati o'z ifodasini topgan. Xususan, qashqar rubobi ijrochiligi yo'nalishida samarali dars mashg'ulotlarini tashkil etish, yoshlarning o'z ustilarida ishlashi uchun zarur imkoniyatlarni yaratish, bu borada pedagog tomonidan muhim metodlarni ishlab chiqish lozimligi yuzasidan fikr-mulohazalar bildirilgan.*

Аннотация: *В данной статье представлены важные представления об истории формирования узбекских народных инструментов и их значении в нашем музыкальном наследии. Обсужден вклад музыкальных инструментов, созданных в результате деятельности человека, в популяризацию народных песен. Глубоко изучены взгляды восточных музыковедов на инструментальную музыку,*

освещено музыкально-научное наследие. Дана информация об их исполнительских стилях, на что следует обратить внимание в сольном и ансамблевом исполнении. Обсуждаются распространенные в народе инструменты и возможности игры на них. Выражено значение музыкальных инструментов в системе образования. В частности, были высказаны мнения о необходимости организации эффективных занятий по направлению исполнения кашкар руби, создания молодежи необходимых возможностей для работы над собой, и в связи с этим педагог должен разработать важные методики.

Annotation: *This article presents important ideas about the history of the formation of Uzbek folk instruments and their importance in our musical heritage. The contribution of musical instruments created as a result of human activity to the popularization of folk songs was discussed. The views of Eastern musicologists on instrumental music are deeply studied, and the musical-scientific heritage is illuminated. Information is provided on their performance styles, what should be paid attention to in solo and ensemble performance. The instruments that are common among the people and the possibilities of playing them are discussed. The importance of musical instruments in the educational system is expressed. In particular, opinions were expressed on the need to organize effective classes in the direction of the performance of the kashkar rubi, to create the necessary opportunities for young people to work on themselves, and in this regard, the pedagogue should develop important methods.*

Kalit so'zlar: *cholg'u, qashqar rubobi, musiqiy soz, cholg'u ijrochiligi, folklor ijodiyoti, musiqiy ta'lim, dutor cholg'usi, ijrochilik, uslub, tajriba, kuy, tarix, maktab, ajdodlar, ustozlar.*

Ключевые слова: *музыкальный инструмент, кашкар рубоби, музыка, музыкально-инструментальное исполнительство, фольклорное искусство, музыкальное образование, дуторный инструмент, исполнительство, стиль, опыт, мелодия, история, школа, предки, учителя.*

Key words: *musical instrument, kashkar rubobi, music, musical instrument performance, folklore art, musical education, dutor instrument, performance, style, experience, melody, history, school, ancestors, teachers.*

Mamlakatimiz tarixiga ahamiyat qaratadigan bo'lsak, buyuk ajdodlarimiz, otabobolarimiz, xalqimizga, jumladan, kelajak avlodga o'zlaridan boy madaniy meros qoldirganidan voqif bo'lamiz. Juda ko'plab buyuk siymolar, arboblar, shaxslarning beqiyos mehnati bilan xalqimizning moddiy hamda ma'naviy boyligi sanalgan musiqiy cholg'ularining ommalashib, asrlar davomida xalqning turmush tarzidan, madaniy hayotidan mustahkam o'rin egallab kelgan.

O'zlikni anglash ajdodlarimizdan qolgan merosni o'rganishdan boshlanadi. Shu o'rinda muhtaram Prezidentimiz Sh.Mirziyoyevning "Xalqimizning boy madaniy merosini qayta tiklash, yuksak ma'naviyat, milliy o'ziga xoslik va xalq an'alarining

mavjud ko‘p asrlik sarchashmalarini butun choralar bilan rivojlantirish, jismonan sog‘lom, ma‘nan yetuk va har tomonlama barkamol shaxslar jamiyatini barpo etish uchun zarur shart-sharoitlar yaratildi.”⁷⁹ degan so‘zlarini eslash joizdir. Bir nechta yuzlar yillar davomida inson qo‘li bilan yasalgan, uning turmush tarzi va olib borgan faoliyati natijasida paydo bo‘lgan cholg‘u sozlari va ularning ijrosida yaratilgan folklor kuy-qo‘shiqlari xalq merosi esa xalqimizning nomoddiy madaniy merosiga aylangan hamda Ularni o‘rganish, hayotga tadbiiq etish, kelajak avlodga yetkazish bizning oldimizga qo‘yilgan dolzarb vazifalardan biri hisoblanadi.

Shu o‘rinda, YUNESCO Bosh Konferensiyasining 2003-yil 17-oktyabrdagi 32-sessiyasida qabul qilingan “Nomoddiy madaniy merosni muhofaza qilish” Konvensiyasida nomoddiy madaniy merosga berilgan quyidagi ta‘rifini eslatish joiz: “Nomoddiy madaniy meros” tushunchasi urf-odatlarini, o‘ziga xoslikni ifodalash shakllari, bilimlar va ko‘nikmalarni, shuningdek, ular bilan bog‘liq jihozlar, predmetlar, artefaktlar va madaniy makonlarni aks ettiradi, ular esa o‘z navbatida, hamjamiyatlar, guruhlar, alohida holatlarda esa muayyan shaxs madaniy merosining bir qismi sifatida tan olinganligini anglatadi”⁸⁰.

Ta‘kidlash lozimki, kuy, ohang musiqa san‘ati tushunchasida ilk tasavvurni shakllantiradigan omil hisoblanadi. Kuyning yangrashi esa albatta, musiqiy cholg‘ular yordamida amalga oshirilishidan barchamiz voqifmiz. Ana shunday cholg‘ulardan biri rubobdir. Uning tarixi uzoq o‘tmishga borib taqalsa-da, u haqida tarixiy manbalarda ma‘lumotlar juda kam berilgan. Rubob cholg‘usi haqida ma‘lumotlarni qayd etgan allomalarimizdan biri Forobiydir. Olimning risolasida ikki yoki bir torli rubob cholg‘usi haqida so‘z yuritiladi, uning tovushi inson ovozigacha yaqinligi aytib o‘tiladi. Lekin, tadqiqotchi olimlar Forobiy “rubob” deb atagan cholg‘u ta‘riflangan xususiyatlariga qaraganda, gijjak cholg‘usi bo‘lishi mumkinligini qayd etishadi. Bunga arablarda hozirgi paytda ham g‘ijjak cholg‘usi “rabab” deb atalishi asos bo‘la olishini O‘Toshamto‘v alohida ta‘kidlab o‘tgan. Darvesh Ali Changiy o‘z risolasida Sulton Muhammad Xorazmshoh davrida (1200 – 1220) rubob keng ommalashganligini, to‘rtta ipli va bitta kumush torlari bo‘lganligini aytib o‘tadi.

Vaqt o‘tib rubob cholg‘usi takomillashdi, ijrochilik amaliyotida keng qo‘llanila boshlandi. O‘zbekistonda rubobning ikki turi – qashqar rubob va afg‘on rubobi amaliyotga tadbiiq etilgan.

Qashqar rubobining kelib chiqishi Sharqiy Turkiston (hozirgi Xitoyning Uyg‘ur avtonom okrugi)ning Qashqar degan joy nomi bilan bogliqdir. Cholg‘u kuchli jozibali, serohang, jarangdor tovushga ega. Musiqani qashqar rubobida tinglash va o‘rganish jarayoni inson ongining rivojlanishiga yordam beradi. Qashqar rubobida ijro mahorati, ijrochilik san‘atining ko‘pgina masalalarini o‘z ichiga oladi. Jumladan, chap va o‘ng

⁷⁹“Madaniyat va sport sohasida boshqaruv tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyevning 2017-yil 15-fevraldagi PQ-4956-sonli farmoni.

⁸⁰Toshmatov O‘., Isakulova N. Nomoddiy madaniy merosni muhofaza qilishning huquqiy asoslari. T.: 2014. 6-bet.

qo'llardagi turli harakatlar hamda uslublarning shakllanish jarayoni ancha murakkabdir.

Qashqar rubobi ikki qismdan – kosaxona va dastadan iborat. U tut, chinor, o'rik va boshqa qattiq yog'ochlardan ishlanadi va hayvon terisidan parda qoplanadi. Zamonaviy ruboblarga parda molning yurak terisidan va baliq terisidan tortiladi. Kosani dasta bilan ulangan joyining ikki tomonida yoysimon dekorativ shoxlar o'rnatiladi. Ular kosa bilan birga o'yilib ishlanadi. Dastaning boshlanish qismida beshta quloq joylashgan bo'lib, ular torlarni tortib turadi. Dastaga 23 tagacha misdan tayyorlangan maxsus pardalar xromatik tarzda o'rnatiladi.

Bugungi kunda qashqar rubobi qayta ishlangan bo'lib, yarim tonliklarlar asosida temperatsiyalangan. Qashqar rubobining tovushlari o'rta registrga qamrab olgan. Utranspozitsiya qilinadigan cholg'u hisoblanib, yozilganidan bir oktava past yangraydi. Bu cholg'u notalari skripka kalitida yoziladi.

Qashqar rubobining beshta tori bo'lib, bittasi ichakdan, to'rttasi po'lat simdan tayyorlangan. Birinchi va ikkinchi torlar ikkilangan tartibda joylashadi hamda kvarta-kvinta oralig'ida sozlanadi. Qashqar rubobida ovoz chiqarish mezrob (mediator) yordamida amalga oshiriladi. Bunda mezrobning pastga tomon harakati "Π", yuqoriga harakati "V" belgisi bilan belgilanadi:

Cholg'uni chertish natijasida tremolo, staccato, o'ng qo'lning bosh barmog'i orqali pizzicato usullarini ijro etish mumkin. Shuningdek, yakka zarb, qo'sh zarb, teskari zarb, rez, ufor zarbidan keng foydalanish mumkin. Qashqar rubobi o'ziga xos chiroyli ovoz tarovatiga ega.

Qashqar rubobi o'rganilishda oson bo'lgan cholg'ular turiga kiradi. Shunga qaramay professional ijrochilikda qashqar rubobi ijrochidan katta texnik mahoratni, ko'p yillik tajribani talab qiladi. "Bunda ikkinchi juft torlarning tovushi birinchi juft torning ochiq tovushi bilan bir xil jaranglashi lozim. Ikkinchi juft torlarni RE tovushiga sozlaganda esa birinchi juft torlarning beshinchi pardasiga nisbatan oktava holida moslanadi. Tekshirayotganda ikkinchi juft torlarning yettinchi pardasi bosib chertiladi. Rubobning uchinchi tori ikki xil sozlanadi. Torlarni kvarta oralig'ida sozlash uchun SI notasiga moslash kerak. Bunda ikkinchi torni birinchi torga qanday moslangan bo'lsa, uchinchi torni ikkinchi torga shunday tartibda moslanadi"⁸¹.

Qashqar rubobning bugungi kunda keng ommalashuvida ustoz san'atkor Muhammadjon Mirzayevning xizmatlari katta. Shu bilan birga Abbos Bahromov, Sulaymon Taxalov, Ari Boboxonov, Tohir Rajabiy, Shavkat Mirzayev, Rifatilla Qosimov va boshqalar rubob ijrochiligi san'atiga o'z hissalarini qo'shishmoqda.

Endi afg'on rubobi haqida to'xtaladigan bo'lsak, uning ikkinchi nomi "Buxoro rubobi" deya nomlanishini ham qayd etish joizdir. Ushbu cholg'u ko'proq forsiyzabon xalqlarda keng tarqalgan. Tovushining biroz qalinligi va mayinligi bilan ajralib turadi.

⁸¹Mirpayazov B. A. Xalq cholg'ulari (qashqar rubobi). O'zbekiston davlat konservatoriyasi bakalavriat ta'lim yo'nalishi talabalari uchun o'quv qo'llanma. – T.: 2017. – B. 78.

Hindiston, Pokiston, Eron, Tojikiston, shuningdek, ba'zi kavkaz xalqlari va arab davlatlarida ham afg'on ruboblarining biroz boshqacha ko'rinishdagi turlari uchraydi.

Qadimgi afg'on ruboblarining 17 tadan 20 tagacha tori bo'lgan. Shundan oltitasi asosiy bo'lib, beshtasi ichakdan va bittasi kumushdan yasalgan. Qolgan 11 tadan 14 tagacha torlari po'lat simli, ya'ni sado berib turuvchi torlar hisoblangan. Oltita asosiy tor qorinning ustki qismidagi xarrakdan sozning bosh qismidagi quloqlarga, qolgan torlari esa shu xarrak ostidagi teshiklardan sozning dastasidan chap tomonda joylashgan quloqlarga ulangan. Soz yog'ochdan, hayvon suyagi yoki shoxidan ishlangan bo'lib, mezrob (noxun) bilan chalingan⁸².

1940-yillarda afg'on rubobi A.I.Petrosyans rahbarligidagi San'atshunoslik ilmiy-tadqiqot institutining tajribaviy laboratoriyasida rekonstruksiya qilindi. Sozning yordamchi soz beruvchi torlari olib tashlanib, dastasi uzunlashtirildi, qorni ixchamlashtirildi, dastaga temperatsiyalangan yarim tonlik tovushqatorga asoslanib, ebonit qalamchalaridan 19 ta parda o'rnatildi⁸³.

Bugungi kunda rekonstruksiya qilingan afg'on rubobi qashqar rubobi singari o'rta registrni egallaydi. Cholg'uning beshta tori bo'lib, ular kvarta bo'yicha joylashgan. Afg'on rubobi uchun notalar skripka kalirida yoziladi. U transportli cholg'u bo'lgani uchun yozilgan tovush bir oktava past eshitiladi. Cholg'uning birinchi tori birinchi oktava "lya"ga, ikkinchisi birinchi oktava "mi"ga, uchinchisi esa kichik oktava "lya" yoki "si" tovushlariga sozlanadi.

Cholg'uning diapazoni ikki yarim oktavani tashkil etadi. U kichik oktava "si"dan uchinchi oktava "mi", "fa" tovushlarigacha bo'lgan masofaniqamrab oladi.

Afg'on rubobida tovush miztob (mediator) da torlarni chertish natijasida hosil bo'ladi. Cholg'u temбри mayin va yoqimli bo'lib, unda yakka zarb, qo'sh zarb, zarbi parron, rez, teskari zarb, ufori zarb, bidratma kabi ijrochilik usullari qo'llaniladi. Afg'on rubobi yakka holda va cholg'u jamoalari tarkibida ijro etish uchun mo'ljallangan. Afg'on rubobini targ'ib etishda G'ulomqodir Ergashevning xizmatlari beqiyosdir.

Shu o'rinda aytish lozimki, eramizdan avvalgi IV–III asrlarga taalluqli arxeologik topilmalarda dutorsimon cholg'ularning tasviriga duch kelingan. Bu esa o'sha davrlarda dutorsimon cholg'u sozlarining ijro etilganidan dalolat beradi.

Musiqqa san'atiga doir adabiyotlarda "Dutor" cholg'usi haqidagi ilk ma'lumotlar XV asrda yashagan hirotlik olim Zaynulobiddin Husayniyning "Risola dar bayoni qonuni va amaliy musiqiy" kitobida keltirilgani ta'kidlanadi⁸⁴. "Darhaqiqat, – deb yozadi mazkur risolada dutorga berilgan tavsif haqida S.Begmatov, – unda ikkita torli va ularning oralig'i kvarta intervalini tashkil etuvchi, dastasiga bog'langan pardalari o'n bittani tashkil etuvchi dator cholg'usi ta'riflanadi. ... risolada tavsiflangan dutorni kosaxonasi hozirgi zamon dator soziga yaqin. Faqat farq shaklda deyish mumkin.

⁸² Karomatov F. Узбекская инструментальная музыка. Т.: 1972. 140–142-betlar.

⁸³ Abdullayeva O. Ansambl cholg'ularini o'rganish. Т.: 2006. 15- bet.

⁸⁴ Bular: O'Toshmatov, S.Turatovning "Ko'hna cholg'ular ijrochiligi", O.Matyobovning "Maqomot" kitoblari .

Chunki tavsiflangan dutorni kosaxonasi hozirgi zamon dutoridan oz bo'lsada kattaroq, dastasi esa qisqaroqdir"⁸⁵.

Bu fikrga qarama-qarshi o'laroq O'.Toshmatov, S.Turatovlarning "Ko'hna cholg'ular ijrochiligi" kitobida Z.Husayniy risolasida dutorga berilgan ta'rif, qolaversa, o'sha davrlarda dutor cholg'usining o'rganilishiga quyidagicha baho beriladi va uning kelib chiqish ildizlari "qidiriladi": "Biroq bu cholg'u (ya'ni dutor) to'g'risida to'liq tasavvur hosil qilishning imkoniyati chegaralangan. Undagi ijro uslubi aniq yoritilmaganligi bois ko'plab tadqiqotchilar "dutor" atamasi tanburning 2 ta torli turi bo'lishi mumkin, deb xulosa chiqarishlariga imkoniyat yaratadi"⁸⁶. Dutorning kelib chiqish tarixi tanbur sozi bilan bog'liqligi O.Matyqubov tomonidan quyidagi misralarda asosli yoritilgan: "Forobiy ma'lumotlariga qaraganda, Xuroson tanburi o'zining ko'plab belgilari bilan zamonaviy dutorlarni eslatadi. Birinchidan, Xuroson va Bog'dod tanburlari Forobiyda ikki torli cholg'u sifatida ko'rsatilgan. Ikkinchidan, Xuroson tanburining tovushqatori parda tuzilmasi va ko'lam (ambitusi) o'zbek dutorlariga juda yaqin. Bu esa musiqa an'alarining ko'p asrlik izchil vorisiyligidan yana bir marta guvohlik beradi"⁸⁷. Bundan tashqari, dutor cholg'usi do'mbiradan kelib chiqqan, degan taxminlar ham bor.

Do'mbira ham Markaziy Osiyoda qadimdan mavjud bo'lgan torli cholg'u asbobi hisoblanadi. Uning yaratilishi eramizdan avvalgi davrlarga borib taqaladi. Afrosiyobda, Qo'y qirilgan qal'ada olib borilgan arxeologik qazilmalar paytida do'mbirasimon cholg'ularning ilk tasvirlari va haykalchalari topilgan. Do'mbira – baxshilarning eng yaqin hamrohidir. Hozirda bizda qo'llanilayotgan do'mbiralari juda kam o'zgarishga uchragan.

Do'mbira dutorga o'xshab ikki tordan iborat. Dutordan farqli ravishda do'mbiraning kosasi kichikroq va dastasi kaltaroq bo'ladi. U tut, yong'oq, yoki o'rik daraxtidan yasaladi. Do'mbiraning dastasi maxsus pardalar bilan bog'lanmagan. Cholg'u torlari kvarta, kvinta intervallariga sozlanadi. Diapazoni ikki oktavani qamrab oladi. Cholg'uning xarragi qattiq tut yoki yong'oqdan yasaladi. Do'mbiraning torlari plastik iplardan yasaladi. Qadimda cholg'u torlari ichakdan, keyinchalik asa ipakdan eshilgan. Do'mbirada ikki tor bir vaqtda yoki alohida-alohida chertiladi. Bu ijrochi baxshilarning badihasiga bog'liq. O'zbekistonda do'mbira Surxondaryo, Qashqadaryo, Samarqand vohalarida baxshi-shoirlar ijrochilik amaliyotida keng qo'llaniladi.

Respublikamizning turli hududlarida o'sha vohaga xos folklor etnografik musiqasi va cholg'ulari mavjud bo'lib, ular azaldan mazkur hududda istiqomat qiladigan aholining turmush tarzi, urf-odatlar bilan bevosita bog'liqdir. Bunga asosan Farg'ona-Toshkent, Buxoro-Samarqand, Surxondaryo-Qashqadaryo va Xorazm vohalari uslublari kiradi. Har bir hududdagi havaskor ijrochilar o'ziga xos va qulay bo'lgan cholg'uda ijro etib, o'z madaniyati va san'atini namoyish qiladi va targ'ib etadi.

⁸⁵ Begmatov S., Matyoqubov M. "O'zbek an'anaviy cholg'ular". T.: 2006. 23- bet

⁸⁶ Toshmatov O., Turatov S. "Ko'hna cholg'ular ijrochiligi". T.: 2016. 21-bet.

⁸⁷ Matyoqubov O. Maqomot. T.: 2004.

Qashqadaryo-Surxondaryo vohasida changqo‘biz, sibizg‘a, sopol nay, g‘ajir nay, do‘mbira, qoshiq cholg‘ularining keng tarqalganligining guvohi bo‘lishimiz mumkin. Xorazm folklorida esa surnay, bulaman, qayroq, qo‘shnay, garmon, tor, doyra cholg‘ulari keng qo‘llaniladi. Bu hududda surnayning keng qo‘llanilishini biz Xorazmning mashhur “Surnay lazgisi” misolida ko‘rishimiz mumkin. “Lazgi”ning ansambl ijrosida esa surnay, garmon, qayroq, tor, doyra cholg‘ularidan foydalaniladi.

Qoraqalpog‘iston Respublikasida bulaman, qo‘biz, g‘ijjak, cholg‘ulari keng tarqalgan bo‘lib, baxshilar ijodida muhim o‘rin tutadi. Bu cholg‘ularning tembri, sodda ijro texnikasi jirovlar va baxshilar ovozigacha jo‘r bo‘lishga juda mos keladi. Shuningdek, doyra, qayroq, zang, rubob, tor, g‘ijjak cholg‘ulari Buxoro-Samarqand folklor ijrochiligidan ham keng tarqalgan. Buxorcha, Mavrigixonlik janrlarini ijro etishda, folklor jamoalarning ashula aytib, raqs tushib usul berishlarida bu zarbli cholg‘ular ishlatiladi.

Farg‘ona-Toshkent folklor ijrochiligidan ham doyra, dutor, g‘ijjak cholg‘ularidan keng foydalaniladi. Ayniqsa, saqs san‘atining rivojlanganligi, erkaklar raqsi, ayollar raqsi turli folklor ansambllar jo‘rligida katta mahorat bilan ijro etiladi. Folklor ijodiyotida cholg‘ular asosan ikkinchi darajali vazifani bajaradi. Ko‘p hollarda ular qo‘shiq yoki ashulaga, yoki raqslarga jo‘rnavozlik qiladilar. Ijro etiladigan asarning xarakteri, usuli va uslubidan kelib chiqqan holda cholg‘ular yakka yoki ansambl ko‘rinishida ashula yoxud raqsga qo‘shiladi.

“An‘anaviy cholg‘u ijrochiligi azaldan xalq ijro amaliyotida shakllanib, turli ko‘rinish va tarkiblar asosida foydalanish an‘ana bo‘lib kelgan. Avvalo, an‘anaviy cholg‘ularning har biri yuqori professional darajadagi individuallik xususiyatiga ega. Xalq ijrochilik amaliyotida shunga mos ijro imkoniyatlar, sharoitlar va ijro uslublar yuzaga kelgan⁸⁸”.

Shu o‘rinda qayd etish joizki, xalqimiz orasida keng tanilgan, eshitganda tez yodda qoladigan folklor qo‘shiqlarining qashqar rubobi va dutor cholg‘ularida ijro qilinishi ancha oson. Asarlarni ijro etishda har bir hududning o‘ziga xos ijro uslubiga e‘tibor berish lozim bo‘ladi. Masalan, “Galmadi galmadi”, “Olma galibdi”, “O‘rama”, “Jahon galdi”, “Og‘a darom”, “Tuninay” kabi xalfachilik san‘atiga oid hazil mutoyibaga boy bo‘lgan musiqiy namunalarni jonli, sho‘x ijro etish tavsiya etiladi. Mana shunday xarakterga ega asarlar qatoriga “Dig‘ajon”, “Zang-zang”, “Chiprodalli” asarlari kiradi. Xususan, “Zang zang” kuyi 6/8 o‘lchovida, tez sur‘atda bayon etilgan. Unda musiqiy mavzu tovushlarning ravon harakatiga asoslangan. Cho‘zim nuqtai nazardan qaraladigan bo‘lsa, bir maromdagi ritmik unsur jumlaning oxirida nisbatan uzun cho‘zimlarga o‘tadi. Asar mi minor tonalligida yozilgan bo‘lsa-da, ikkinchi qismda ladning uchinchi pog‘onasi ko‘tarilishi natijasida major tonalligiga bo‘lgan og‘ishma sezilib turadi. Bunday lad “bo‘yoqlari” kuyga yangicha tus bag‘ishlaydi.

⁸⁸Begmatov S. Matyoqubov M. O‘zbek an‘anaviy cholg‘ulari. Madaniyat va san‘at akademik litsey va kollejlari uchun o‘quv qo‘llanma. Toshkent: 2006.

Musiqiy asarni ijro etishda sozanda ketma-ket keluvchi cho‘zimlarni bir maromda ijro etilishiga, laddagi o‘zgarishlarning kuy xarakteriga ko‘rsatayotgan ta’sirini sezishi va o‘z ijrosi orqali buni ifodalab bera olishi muhimdir.

Shuningdek, “Muborakbod” kuyini oladigan bo‘lsak, u reprizali shaklda, mi minor tonalligida bayon etilgan. O‘rtacha tezlikda harakatlanuvchi kuyning ikki hissali o‘lchovi undagi kuchli va kuchsiz hissalarini aniq belgilab beradi. Musiqiy mavzu yuqori registrlarda o‘z ifodasini topgan bo‘lib, sakkiztalik, o‘n oltitalik cho‘zimlar uning tezroq harakatlanishini ta’minlaydi. Musiqiy fikrning birinchi notalari bitta balanglikni takrorlab so‘ngra atroflicha kuylanadi. Bu hol navbatdagi jumlalarda ham yangi balandlikdan qaytariladi va shu tariqa mavzu septima intervali doirasida rivojlantiriladi. Bu qashqar rubobi uchun unchalik katta diapazonni tashkil etmaydi. Kuy jummalari takror kelganda ritmik rang-baranglik kiritilganligini ham ta’kidlash joiz. Shu sababli asarning serjilo yangrashini uchun dimanik kontrastdan foydalanish, o‘zgartirilgan ritmik ko‘rinishlarni imkon darajasida aniqroq ko‘rsatib bera olish maqsadga muvofiq bo‘ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. “Madaniyat va sport sohasida boshqaruv tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyevning 2017-yil 15-fevraldagi PQ-4956-sonli farmoni.

2. Toshmatov O‘., Isakulova N. Nomoddiy madaniy merosni muhofaza qilishning huquqiy asoslari. T.: 2014. 6-bet.

3. Mirpayazov B. A. Xalq cholg‘ulari (qashqar rubobi). O‘zbekiston davlat konservatoriyasi bakalavriat ta’lim yo‘nalishi talabalari uchun o‘quv qo‘llanma. – T.: 2017. – B. 78.

4. Karomatov F. Узбекская инструментальная музыка. T.: 1972. 140 –142-betlar.

5. Abdullayeva O. Ansambl cholg‘ularini o‘rganish. T.: 2006. 15-bet.

6. Bular: O‘Toshmatov, S.Turatovning “Ko‘hna cholg‘ular ijrochiligi”, O.Matyobovning “Maqomot” kitoblari .

7. Begmatov S., Matyoqubov M. “O‘zbek an‘anaviy cholg‘ular”.T.:2006.23- B.

8. Toshmatov O‘., Turatov S. “Ko‘hna cholg‘ular ijrochiligi”. T.: 2012. 21-bet.

TURK XOQONLIGI DAVRIDA MARKAZIY OSIYO XALQLARI HARBIY SAN'ATI

Xolmaxmatov Pirmuhammad Hasan O'g'li,
O'zDSMI 2-bosqich madaniyatshunoslik
ta'lim yo'nalishi magistranti

Annotatsiya. Ushbu maqolada Markaziy Osiyo xalqlarining Turk xoqonligi davridagi harbiy san'ati taraqqiyoti tarixiy manba va adabiyotlar yordamida ilmiy asosda tahlil qilingan. Maqolada Turk xoqonligining harbiy boshqaruv tizimi, harbiy jang san'ati taktikalari, Asosan otliq armiyadan tashkil topgan harbiy qo'shinni jang paytida boshqarish usullari, asrlar davomida ko'chmanchi xalqlarda shakllantirilib, rivojlantirilgan jang olib borish usullari va jangchilarning harbiy mahorati atroflica yoritilgan. Shuningdek, maqolada xoqonlik davri askarlarining harbiy anjomlari va quril-yarog'lari bo'yicha ham qizigarli ma'lumotlar keltirilgan.

Аннотация. В данной статье на научной основе с помощью исторических источников и литературы анализируется развитие военного искусства народов Средней Азии в период Турецкого ханства. В статье подробно описана система военного управления Турецкого ханства, тактика военного искусства войны, способы управления военной силой, состоящей преимущественно из кавалерии, во время боя, способы ведения боя, сформированные и развитые кочевые народы на протяжении веков и военные навыки воинов. В статье также содержатся интересные сведения о военной технике и вооружении воинов периода каганата.

Annotation. This article analyzes on a scientific basis, with the help of historical sources and literature, the development of the military art of the peoples of Central Asia during the period of the Turkish Khanate. The article describes in detail the system of military administration of the Turkish Khanate, the tactics of the military art of war, methods of controlling military force, consisting mainly of cavalry, during battle, methods of fighting, formed and developed nomadic peoples over the centuries and the military skills of warriors. The article also contains interesting information about military equipment and weapons of warriors of the Kaganate period.

Kalit so'zlar; Turk xoqonligi, Arg'umoq, Fotix sulton Mexmet II, Amir Temur, El-xoqon, Turkutlar, Ashina, O'n o'q, Fuli, Syuan Szyan, El-Arslon, Xarijit.

Ключевые слова. Тюркский каганат, Аргумак, Фатех Султан Мехмет II, Амир Темур, Эль-Хакан, Туркуты, Ашина, Десять стрел, Фули, Суан Сзянь, Эль-Арслан, Хариджит.

Keywords. Turkic Khaganate, Argumak, Fateh Sultan Mehmet II, Amir Temur, El-Hakan, Turkuty, Ashina, Ten Arrows, Fuli, Suan Szyan, El-Arslan, Kharijit.

Turkiy xalqlar insoniyat sivilizatsiyasining barcha sohalarida hech bir xalqdan qolishmaydigan yangiliklar, kashfiyotlar yarata olgan. VI asrda Turk davlati vujudga kelishi kishilik tarixida katta voqelik bo'ldi. Chunki bungacha O'rtayer dengizi va Uzoq sharq madaniyati, bir-biridan bexabar bo'lmasada uzilgan, ayri holatda edi. Poyonsiz

cho'llar, baland tog' tizmalari sharq va g'arbning aloqasiga to'siq edi. Ammo turklar ikki qutb uchun ko'prik bo'ldi. Shu bois VI asrda Xitoydagi savdogar Konstantinopoldagi narx-navo bilan hisoblashishi, Vizantiyaliklar Xitoy xoqonining pul zarb etuvchilari sonini hisoblash bilan mashg'ul edi.⁸⁹ 735-yilda Turkiy xalqlardan biri bo'lmish Uyg'urlar 15 ming Farg'ona arg'umoqlarini⁹⁰ Xitoyga sotish uchun olib borishganda Xitoyliklar bu otlarni o'z armiyasi uchun sotib olishga butun mamlakatdagi ipak matolarni to'plagan holda ham Uyg'urlardan qarzdor bo'lib qolganiga tarix guvoh.⁹¹ Sug'd shaharlari ilk O'rta asrlarda Markaziy Osiyodagi eng katta hunarmandchilik markaziga aylanadi. 718-yilda hadya tariqasida Samarqanddan yuborilgan dubulg'adan nusxa olib, Xitoy qurolsozlari o'z qo'shinini temir qalpoq (dubulg'a)lar bilan ta'min etganlar. Yuqoridagilar turkiy xalqlarning qanchalik kuchli xalq bo'lganidan dalolatdir. Turkiy xalqlar barcha sohalarda bo'lgani kabi harbiy sohada ham katta yutuqlarga erishgan. Usmonlilar, Temuriylar imperiyasi kabi dunyoda o'z so'ziga ega bo'lgan yirik imperiyalarning faoliyati, Fotix sulton Mexmet II, Amir Temur, Istami, Jaloliddin Manguberdi kabi sarkardalarning dunyo tarixida tub burilish yasagan g'olibona muhorabalari ham turkiy qavmlarda harbiy ilm naqadar kuchli bo'lganini anglatadi. VI asrga kelib, Markaziy Osiyoda Ashina qabilasi hukmdori Bumin yabg'uning ta'siri kuchayib, o'zini "el-xoqon" deb e'lon qilishi bilan tashkil topgan yangi davlat Turk xoqonligi qisqa fursatda sharqda Koreya bo'g'ozidan G'arbda to Shimoliy Qora dengiz bo'ylarigacha, shimolda Ural tog'lari, Yenisey va Baykal bo'yidan janubga tomon Afg'oniston va Shimoliy Hindistongacha bo'lgan hududlarni egallashga muvaffaq bo'ladi. Turk xoqonligining tez fursatda dunyoning ulkan imperiyalaridan biriga aylanishida uning harbiy jihatdan boshqa davlatlarga nisbatan ancha ilg'or bo'lganligi ham muhim omillardan biri bo'lgan. XX asr turkshunos olimi L.Gumilev qayd etganidek, "Turkutlar" (qadimgi turklar)ning erishgan g'alabalari tufayli dunyoning yarmiga egalik qilishlari tasodif emas edi. Ishonch bilan aytish mumkinki, ular umumko'chmanchilik darajasidan ancha yuqori bo'lgan qo'shin va boshqaruv tizimini yaratdilar hamda shunga yarasha g'alabalarga sazovor bo'lishdi.⁹² Turk xoqonligining yuzaga kelishi, ko'plab mintaqalarda o'z hukmronligini o'rnatishi va o'ziga xos davlatchilikka asos solishida shubhasiz Bumin boshliq Ashina qabilasining o'rni beqiyosdir. Turklar ilk o'rta asrlarning eng kuchli armiyasini barpo etishgan. Bunda Turk xoqonligiga asos solgan Ashina turklarining temir qazib olish mahoratiga ega ekanligi, temirdan qurol-yarog' ishlab chiqarishda boy

⁸⁹ Lev Gumilev "Qadimgi Turklar" 9-bet. "Fan" nashriyoti 2007-yil. Toshkent

⁹⁰ Arg'umoq Zotli chopqir otlarga sharq xalqlari bergan umumiy nom. Bu nom bilan ataluvchi otlar ko'proq Axaltaka, Arabi ot, Yovmut, Qorabayir kabi otlarning zotiga mansub bo'lgan. Turkiy xalqlar og'zaki ijodida bunday otlar Bedov, Tulpor va Duldul nomlari bilan ham mashhurdir. Ablat Xo'jayev "Buyuk ipak yo'li"

182-bet. Toshkent 2007-yil

⁹¹ Ablat Xo'jayev "Buyuk ipak yo'li" 182-bet. Toshkent 2007-yil

⁹² O'zbekistonda harbiy ish tarixidan (Qadimgi davrdan hozirgacha). 43-bet. Tuzuvchi Dono Ziyoyeva. Toshkent. 2012-yil

tajribaga erishganligi, shunga yarasha mustahkam sovutlar, harbiy anjomlar, sovutli otliq qo'shinga ega bo'lganligi shunday imkoniyatlar tufayli harbiy kurash taktikalari ham rivojlanib, mukammallashib borganligi kabi muhim omillar qo'l kelgan.⁹³

Turk xoqonligida qo'shin tuzilishi ham o'ziga xos bo'lgan. Bu haqida o'sha davrga oid qoyatosh su'ratlarda ko'plab ma'lumotlar uchraydi. Manbalarda keltirilishicha turk xoqonligi davrida qo'shinlar ikki turga bo'lingan. 1) Og'ir qurollangan sovutli (zirxli) otliqlar; 2) Yengil qurollangan jangchilardir. Shuningdek bu davrda tashkil etilgan xoqonlik armiyasida aksariyat askarlar otda turib kamondan mohirona o'q uza oladigan jangchilar ham mavjud bo'lgan. Turk xoqonligi qo'shini haqida nafaqat turk bitiktoshlari balki, xitoy yilnomalari va arab manbalarida ham muhim ma'lumotlar uchraydi. Bizga ma'lumki turk xoqonligi armiyasida shod boshchilik qiluvchi, tarkibi o'n ming askardan iborat "O'n o'q" bo'linmasi mavjud bo'lgan. "O'n o'q" atamasi har biri 10 mingdan jangchi yetishtirib beruvchi 10 ta turk urug'i mavjudligini anglatgan. Xitoy yilnomalarida Istami xoqon «O'n nafar katta qabilaning boshliqlarini jami 100 ming jangchi bilan g'arbiy o'lkalardagi Xu mamlakatlari qo'l ostiga olish uchun yuborilgan»ligi va u «yabg'u-xoqon» unvoni bilan xoqonlikning g'arbiy qismi o'n o'q eli (o'n o'q davlati)ni boshqara boshlaganligi qayd etiladi. Buni arab manbalaridagi ma'lumotlar ham tasdiqlaydi. Ulardan birida yozilishicha, VIII asr boshida xalifa Xisham ibn Abdulmalik (724-743) "Turklar hukmdoriga" elchi yuborganida xoqonning huzurida 10 nafar qo'lida bayroq (tug') ko'targan otliq hozir bo'lgan, ularning har biri 10 ming nafar jangchini o'z bayrog'i ostida to'plagan edi. Xoqonlik armiyasida yana bir muhim jihat bu askarlarning ruhiy tayyorgarligi bo'lgan. Son jihatdan bir-biriga yaqin, qurol-yarog' jihatdan bir-biriga o'xshash armiyalar o'rtasidagi janglar taqdirini albatta ruhiy tayyorgarlik belgilaydi. Xoqonlikning asosiy qo'shini turkiy urug'lardan iborat bo'lgan. Turk xoqonligida barcha erkaklar harbiy xizmatni bajarishga majbur edi. Xitoy yilnomalarida berilgan ta'rifga ko'ra, «Turklar jangda qurbon bo'lishni sharaf deb bilishgan, kasallik tufayli vafot etish esa uyat hisoblangan». Bu ma'lumot xoqonlikdagi har bir harbiy kishining jangovar ruhda tayyorlanganini ko'rsatadi.⁹⁴ Qadimdan ko'plab markazlashgan davlatlarning maxsus bo'linmalari bo'lgani, asosiy qo'shindan farqli ravishda ular doim jangovor holda, jangga shay turganliklari barchamizga ma'lum. Buning yorqin misoli sifatida mo'g'ullar davlati asoschisi Chingizxonning "Keshik" deb atalgan o'n ming kishilik maxsus bo'linmasi mavjud bo'lgan. Turk xoqonlarining ham Ashina qabilasidan tuzilgan maxsus zirhli bo'linmasi bo'lgan. Mazkur jangchilar guruhi xoqonlik armiyasining eng ilg'or harbiy qismi bo'lgan. Ushbu bo'linma nafaqat armiyaning ilg'or guruhi balki, xoqonning shaxsiy qo'riqchilari ham bo'lishgan. Ushbu bo'linma nomi Xitoy yilnomalarida "Fuli" ya'ni bo'ri deb atalgan. Shuningdek Xitoylik

⁹³Lev Gumilev "Qadimgi Turklar" 56-bet. "Fan" nashriyoti 2007-yil.Toshkent

6. Бичурин Н.Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. М.; Л., 1950. С. 229.

muarrixlarning yozishicha, Turklarning bayroqlari dastasiga ham oltin bo‘rining boshi kiydirilgan. Bu davrda Markaziy Osiyoda qadimdan yashab kelgan sug‘d qabilalarining turklar bilan munosabatlari juda yaxshi bo‘lgan. Buni keyinchalik arablar bosqiniga qarshi kurashda turklarning sug‘dlarga yordam bergani ham isbotlaydi. Xoqonlik davrida esa sug‘d chokarlari ko‘proq qal’alarni zabt etishda turklarga hamrohlik qilgan. Xoqonlik qo‘shini faqatgina otlardan emas balki tuyalar va fillardan ham keng foydalanilgan. Shubhasiz bu jihat turklarga muhim janglarda qo‘l kelgan. Xitoylik rohib Syuan Szyan turk xoqoni huzurida bo‘lganida uning qo‘shinlarining bir qismi otda, yana bir qismi esa tuyalarda bo‘lganini yozadi.⁹⁵ Xuroson poytaxti Hirot yaqinida turklar va sosoniylar o‘rtasida bo‘lib o‘tgan jangda turklar fillar otryadidan foydalanishadi. Lev Gumilevning yozishicha bu davrda xoqonlik armiyasi son jihatdan ham boshqa davlatlar armiyasidan ustun bo‘lgan armiyani tuza olgan. Jumladan, Istami boshchiligida g‘arbiy o‘lkalarga, eftallarga qarshi jo‘natilgan qo‘shin soni yuz ming jangchidan iborat bo‘lgan. Sosoniylarga qarshi yuborilgan turk shahzodasi El-Arslonning qo‘shini esa uch yuz, to‘rt yuz ming jangchini tashkil etgan. Vaholanki bu davrda O‘rta Osiyo va Sharqiy Turkistondagi davlatlarda qo‘shin soni eng ko‘pi bilan o‘n ming atrofida bo‘lgan.⁹⁶

Turk xoqonligi armiyasi o‘z davri uchun eng zamonaviy qurol-aslahalar va qulay bo‘lgan kiyim-kechaklarga ega bo‘lgan. Turli hududlardan topilgan arxeologik materiallar xoqonlik qo‘shinining mustahkam po‘lat qurollarga ega bo‘lganini tasdiqlaydi. Xususan, Oltoy o‘lkasidagi Baliq Sook degan joydagi mozor-qo‘rgon qazilganda uning qurol-aslahalari va jang kiyimlari bilan ko‘milgan qadimgi turk jangchisiga tegishli ekanligi aniqlandi. Ahamiyatlisi shundaki, ushbu topilmalar tiklanganda ular orasida qilich, dubulga, xanjar, o‘q-yoy, sovut kabi jangovar buyumlar borligi, ularning mustahkam temir va kumushdan yasalganligi hamda otliqqa unchalik qiyinchilik tug‘dirmaydigan darajada yengil bo‘lganligi ma’lum bo‘ldi.⁹⁷ Otliq jangchining yonida, albatta, egar-jabduq, murakkab kamon, pastga tomon kengaygan sadoq (unga o‘qlar o‘tkir uchlari yuqoriga qaratilib solingan) bo‘lishi shart edi. Albatta mustahkam armiya faqatgina zamonaviy qurol-aslahalar yoki mohirona boshqaruv bilan barpo etilmaydi. Armiyadagi askarlarning mahorati, harbiy bilimlarni mukammal o‘zlashtirishi va jang sharoitida qurol-yarg‘lardan udabburonlik bilan foydalana bilishi juda muhim ahamiyatga egadir. Xoqonlik jangchilarining mahoratini arab mualliflari shunday ta’riflashadi: “Turk joni boricha quvlagan holda, orqaga va oldinga, o‘ng va chapga, yuqoriga va pastga qarab ota oladi. Xarijit (arab o‘qchisi) kamon ipiga bitta o‘qni joylaguncha, u (turk) 10 ta o‘qni otadi. Xarijit tekis joydan otini choptirgunicha, u o‘z otida tog yoki vodiyan tushib, katta tezlik bilan choptiradi. Turkning to‘rtta ko‘zi bor - ikkitasi yuzida, ikkitasi esa gardanida” Yuqoridagi ma’lumotlar turk jangchisining

⁹⁵ Зуев Ю. А. Ранние тюрки: очерки истории и идеологии. Алматы, 2002. - С. 264.

⁹⁶ Lev Gumilev “Qadimgi Turklar” 128-bet. “Fan” nashriyoti 2007-yil. Toshkent

9. Распопова В. И. Согдийский город и кочевая степь в VII—VIII вв. М. 1970. С. 86-87.

yetuk shaxsiy jangovor tayyorgarligidan dalolat beradi. Ularning kamondan mohirona foydalana olishi shubhasiz juda kuchli bo'lgan buni bir qator tarixiy misollar isbotlamoqda. "Turklar kamondan kuchli zarb bilan yakka nishonni mo'ljallab zo'r va bexato otishgan. Kamon tushirilgan holda tutilgan, bu esa kamonning butun kuchini otishga saqlash imkonini bergan. O'q pati yumshab ketmasligi uchun o'qdonning tagi kengaygan bo'lgan, bu esa o'z navbatida o'qning bir xilligini ta'minlagan. Ikkinchidan esa, o'qchi kamarning bo'lishi, aftidan, jang vaqtida kamon va sadoqni almashtirishni osonlashtirish bilan bog'lik bo'lgan" deb yozadi arxeolog Raspopova.

Xulosa o'rnida shuni, aytib o'tishimiz mumkinki, turk dunyosida harbiy madaniyat, qurolsozlik an'analari va jang strategiyasi o'z tarixiga egadir. Tarixda turkiy xalqlar tomonidan tuzilgan barcha buyuk davlatlar kuchli qurollangan, jang strategiyasi mavjuda muntazam armiyaga ega bo'lgan. Bu shubhasiz ularning dunyo tarixida chuqur iz qoldirishiga zamin hozirlagan.

JIZZAX VILOYATI FORISH TUMANIDA FAOLIYAT OLIB BORAYOTGAN "BOG'DON GULLARI" FOLKLOR ETNOGRAFIK XALQ ANSAMBLINING KELIB CHIQISH TARIXI VA HOZIRGI KUNDAGI FAOLIYATI

Ibragimov Suhrob

"Folklor va etnografiya" ta'lim yo'nalishi

4-bosqich maqsadli sirtqi bo'lim talabasi

Ilmiy rahbar: Djamalxodjayeva Gulxumor Taxirovna

"Folklor va etnografiya" kafedrasi o'qituvchisi

Annotatsiya. Mazkur maqolada, bugungi kunda faoliyat olib borayotgan Jizzax viloyati Forish tumanidagi "Bog'don gullari" folklor etnografik xalq ansamblining ijodiy faoliyati, rivojlanish tarixi va jamoaning repertuari hamda ular talqinidagi qo'shiqlar tahlil etilgan.

Kalit so'zlar: folklor, repertuar, etnografiya, ijrochilik san'ati, qo'shiqlar.

Аннотация. В данной статье анализируются творческая деятельность, история развития и репертуар коллектива и песни в их исполнении действующего сегодня фольклорно-этнографического фольклорного ансамбля «Богдон Гуллари» Форишского района Джизакской области.

Ключевые слова: фольклор, репертуар, этнография, исполнительское искусство, песни.

Annotation. This article analyzes the creative activity, history of development and repertoire of the folklore ethnographic folk ensemble "Baghdan gullari" in Forish district of Jizzakh region, as well as the songs of their interpretation.

Key words: folklore, repertoire, ethnography, performing arts, songs.

Ajdodlarimiz tomonidan ko'p asrlar mobaynida yaratib kelingan bebaho, ma'naviy va madaniy merosimiz, milliy qadriyatlarimizni tiklash mustaqillikni dastlabki kunlaridanoq davlat siyosatining muhim masalasiga aylandi. Natijada xalqimiz o'z taqdirining chinakam egasi, o'z tarixining ijodkori, o'ziga xos milliy qadriyatlarining, madaniyatning sohibi sifatida tan olindi. Madaniyat va san'at taraqqiyotining umumiy qonuniyatlaridan yana biri uning to'xtovsiz boyib borishi va rivojlanishi bilan belgilanadi hamda jamiyatning taraqqiy etishiga sabab bo'ladi.

Dastlab "Bog'don gullari" folklor etnografik xalq ansambli san'at fidoyisi, marhum Zafar Jumayev rahbarligida 1978-yil Sayyod qishloq klubi qoshida "Sayyod" nomi bilan tashkil etilgan. Ansambl a'zolari dastlab xalq qo'shiqlarini to'plash va ularni ijro etish bilan shug'ullanishgan. Ansamblni repertuari kundan kun ortib borgan va tumanga xos milliy udumlarimiz, marosim qo'shiqlarini yig'ib, yangi talqinda ularni sahnaga olib chiqqan. Qishloq klubi qoshidagi folklor ansambli har bir tayyorlangan dasturini xalq sayillarida ijro etib, xalq olqishiga sazovor bo'lgan. Ansambl 1982-yildan hudud joy nomidan, ya'ni "Bog'don" nomidan kelib chiqib shu yerlik aholining san'atga bo'lgan qiziqishlarini gulga qiyoslagan holda "Bog'don gullari" deb nomlagan va hozirgi kunga qadar shu nom bilan faoliyat olib bormoqdalar.

Bugungi kunda zamon talablariga mos ravishda ish faoliyatini olib borayotgan Forish tumani madaniyat markazidagi "Bog'don gullari" folklor etnografik xalq ansambli repertuaridagi tuman hududiga xos xalq og'zaki ijodi namunalarida barcha qadriyatlarning poydevori o'z aksini topgan. Tumanda xalq ijodiyoti va havaskorlik san'atini rivojlantirish, to'garaklar salohiyatini kuchaytirish, badiiy havaskorlik jamoalarning doimiy faoliyatini tashkil etish, qobiliyatli ijodkorlarni badiiy jamoalarga jalb etish maqsadida, ansambl o'z ijodiy faoliyatini samarali tarzda olib bormoqda. Viloyatda folklor san'atini rivojlantirishda o'zining munosib hissasini qo'shib kelayotgan "Bog'don gullari" folklor etnografik xalq ansambli o'tgan yillar mobaynida turli ko'rik-tanlovlarda, nufuzli xalqaro festivallarda, tumanda va viloyatda nishonlanib kelinayotgan ommaviy bayram tadbirlarida ishtirok etib kelmoqda.

Forish tumanida o'tkazilgan respublika xalq o'yinlari olimpiyadasida "Bog'don gullari" folklor ansambli 1994–1996-yillarda faxrli birinchi o'rinni egallagan. Xalq o'yinlari festivalida xalq ansambli har bir xalq o'yinlariga bag'ishlangan ashulalari bilan chiqish qilgan. Xalq o'yinlaridan **"Podachi"**, **"Yelkada kurash"**, **"Quloq cho'zma"**, **"Cho'nka shuvoq"**, **"Arqon tortishish"**, **"Bolqon-bolqon"** o'yinlariga qo'shiq matnini topib, ijro qilganlar.

1998-yil O'zbekiston Respublikasi Mustaqilligining 7 yilligiga bag'ishlangan bayramda o'zining **"Kokil to'y"** dasturi bilan ishtirok etgan. 1999-yil noyabr oyida Jaloliddin Manguberding 800 yilligiga bag'ishlangan tantanada, 2007-yilda respublikada nishonlangan "Navro'z" umumxalq bayrami tantanalarida o'z dasturi bilan ishtirok etdi. Ansambl shu davr ichida o'zining yangi qo'shiqlarini yaratdi. Bulardan **"Istiqlol sharafti"**, **"Xoloy-loloychi"**, **"Sayyodlik sanam qizlar"**, **"E yor-yor yoringman"**, **"E-xo-xo"**, **"Yozi kal"**, **"Tut sayli"**. Hozirgi paytda ansamblning

dasturi xalq qo'shiqlardan tuzilgan. Ansambl dasturida an'analardan to'y marosimlari o'rin olgan. Jumladan: **“Kokil to'y”**, **“Kelin to'y”**, **“Muchal to'y”**, hududga xos milliy udumlarni o'zida mujassam etgan **“Gashtak ko'pkari”** marosimi, bayramlarga bag'ishlangan dasturlardan: Navro'z sayli, tut sayli, lola sayli. Shuningdek, ansambl 2007-yil “Unversiada” sport musobaqasining ochilish marosimida “Xalq o'yinlari” dasturi bilan ishtirok etgan. 2010-yil viloyatda R.Mazoxidova xotirasiga bag'ishlab o'tkazilgan folklor jamoalari Respublika ko'rik-tanlovida tuman hududiga xos **“Gashtak ko'pkari”** marosimi bilan qatnashib faxrli ikkinchi o'rinni qo'lga kiritdi.

2013-yil Navoiy viloyati Navbahor tumani Sarmushsoy darasida o'tkazilgan “Asrlar sadosi” madaniyat festivalida ishtirok etib, festival sertifikatini bilan taqdirlandi. Ansambl, shuningdek, tumanda va viloyatda nishonlanadigan “Navro'z” sayli, “Mustaqillik” bayram tantanalarida o'z dasturlari bilan ishtirok etib kelmoqda.

2016-yil Buxoro viloyati Buxoro shahrida o'tkazilgan “Ipak va ziravorlar” XV Respublika festivalida ansambl ishtirokchilari hududga xos “Xalq o'yinlari” dasturi bilan ishtirok etib, festivalning “Eng yaxshi milliy xalq o'yinlari tomoshasi uchun” diplomi bilan taqdirlandi. 2017-yil 13-14-aprel kunlari Toshkent shahri “O'zekspomarkaz”da o'tkazilgan “Dam olish dunyosi” 5-yubiley Xalqaro o'zbek turistik yaramarkasida tuman “Bog'don gullari” folklor xalq ansambli o'zining tuman hududiga xos o'lan, lapar, udum va marosim qo'shiqlaridan tashkil topgan konsert dasturi bilan ishtirok etdi. 2018-yil 21-22-mart kunlari “Navro'z” umumxalq bayrami munosabati bilan Toshkent shahridagi “Navro'z” bog'i va O'zko'rgazmasavdo markazida nishonlangan bayram tantanalarida “Bog'don gullari” folklor etnografik xalq ansambli o'zining tomosha dasturlari bilan ishtirok etdi.

Tomosha dasturlarida Forish madaniyat va aholi dam olish markazida faoliyat olib borayotgan “Kichkintoy” xalq havaskorlik qo'g'irchoq teatrining chiqishlari va “Bog'don gullari” folklor etnografik xalq ansamblining Navro'z bayramiga bag'ishlangan tuman hududiga xos **“Urug' qadash”**, **“Yil boshi”**, **“Xalq o'yinlari”** marosimlari hamda Navro'zni, bahorni tarannum etuvchi kuy-qo'shiqlari xorijlik hamda respublikamizning barcha viloyatlaridan tashrif buyurgan mehmonlarga namoyish etildi. Ansamblning tomosha dasturlarida namoyish etilgan marosimlar haqidagi ma'lumotlar va aks etgan lavhalar Turkiya davlatining TRT, mamlakatimizning “O'zbekiston 24”, “Uzreport TV”, “Yoshlar”, “Toshkent” telekanallari orqali namoyish etildi.

2018-yil 27–29-aprel kunlari O'zbekiston Respublikasi Madaniyat vazirligi va Surxondaryo viloyati hokimligi hamkorligida Boysun tumanida o'tkazilgan “Boysun bahori” ochiq xalqaro folklor festivalida tumanda ijodiy faoliyat olib borayotgan “Bog'don gullari” folklor etnografik xalq ansambli muvaffaqiyatli ishtirok etdi. “Bog'don gullari” folklor etnografik xalq ansambli ham tumanimiz hududiga xos bo'lgan **“Xalq o'yinlari”**, **“Urug' qadash”** va **“Yil boshi”** marosimlaridan tashkil topgan folklor qo'shiqlar, raqslar, o'lan-aytishuvlarni umumlashtirib jami 20 daqiqalik qiziqarli folklor dasturlarini ijro etib, 31ta folklor jamoalari orasida faxrli ikkinchi

o'rinni qo'lga kiritdi va Madaniyat vazirligining diplomi, esdalik sovg'asi bilan taqdirlandilar.

2018-yilning 6–10-sentyabr kunlari Shahrisabz shahrida Xalqaro maqom san'ati anjumani doirasida tashkil etilgan bayram tomoshalarida tumanda faoliyat olib borayotgan “Bog‘don gullari” folklor etnografik xalq ansambli o‘z dasturlari bilan muvafaqqiyatli ishtirok etdi. Ansambl ishtirokchilari tomonidan tuman hududiga xos bo‘lgan **“Gashtak ko‘pkari”** marosimi, **“Xalq o‘yinlari”** dasturlari orqali tuman hududiga xos bo‘lgan milliy udumlardan tuzilgan **“Uloq-ko‘pkari”**, **“Polvon yigit”**, **“Cho‘nka shuvoq”**, **“Jigda po‘pak”**, **“Vatan bu”**, **“Bo‘shama”**, **“Besh qarsak”**, **“Bir pari”**, **“O‘ynang qizlar”**, **“O‘lkamda shodiyona”**, **“O‘lkamda bayram”** kabi folklor qo‘shiq va raqslar xorijlik sayyohlar va respublikamizning barcha viloyatlaridan tashrif buyurgan mehmonlarga namoyish etilib, olqishlarga sazovor bo‘ldi va jamoa faol ishtiroki uchun O‘zbekiston Respublikasi Madaniyat vazirligi va I “Xalqaro maqom san'ati anjumani” tashkiliy qo‘mitasining faxriy yorlig‘i bilan taqdirlandi.

2019-yil 11–13-iyul kunlari O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti tashabbusi bilan Farg‘ona viloyati Marg‘ilon shahrida “Buyuk ipak yo‘li” xalqaro folklor musiqa festivali bo‘lib o‘tdi. Festivalda “Bog‘don gullari” folklor etnografik xalq ansambli “Dervishona” marosim dasturi bilan faol ishtirok etdi. Koreya, Fransiya, Italiya, Eron, Hindiston va o‘zbekistonlik hakamlar hay‘ati tomonidan “Faol folklor jamoasi” nominatsiyasi berilib, diplom va qimmatbaho sovg‘alar bilan taqdirlandi.

O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining “Nurli navolar” xalqaro folklor festivalini tashkil etish va o‘tkazish to‘g‘risida”gi 2018-yil 27-iyundagi 486-son qarori, O‘zbekiston Respublikasi Madaniyat vazirligining 2020-yil 10-yanvardagi 17-sonli buyrug‘i ijrosini ta‘minlash hamda folklor qadimiy urf-odatlarini saqlab qolish, yosh avlodni milliy urf-odat va qadryatlarimizga sadoqat ruhida tarbiyalash hamda milliy madaniyatimizning durdonasi bo‘lmish folklor san'atini keng targ‘ib etish maqsadida, 2020-yil 22-fevral kuni Yunus Rajabiy nomidagi viloyat musiqali drama teatrida o‘tkazilgan “Nurli navolar” xalqaro folklor festivalining saralash bosiqichida ansambl **“Jeli sayli”** udumi bilan ishtirok etdilar. Hakamlar hay‘ati qaroriga ko‘ra “Bog‘don gullari” folklor etnografik xalq ansambli ijrosidagi tumanning o‘zga xos bo‘lgan qadimiy udumlaridan **“Jeli sayli”** udumi va **“Xalq o‘yinlari”** dasturi faxrli birinchi o‘rinni qo‘lga kiritdi va Navoiy viloyatida o‘tkaziladigan “Nurli navolar” xalqaro folklor festivalida ishtirok etish yo‘llanmasiga ega bo‘ldilar.

2021-yil may oyida Buxoro shahrida bo‘lib o‘tgan XIX an‘anaviy “Ipak va ziravorlar” festivalida ansambl faol ishtirok etib, tuman hududiga xos **“Derveshona”** marosimi va **“Forish alyori”**, **“Jigda po‘pak”**, **“Bir pari”**, **“O‘lkamda bayram”**, **“Forishimning shamoli”** kabi bir qancha folklor qo‘shiqlar va termalarni ijro etib, xorijlik mehmonlar va tomoshabinlar olqishiga sazovor bo‘ldi. Jamoa tashkiliy qo‘mitaning faxriy yorliq va esdalik sovg‘asi bilan taqdirlandi.

Tumanda va viloyatda o‘z ijodiga ega bo‘lgan jamoaning hozirgi kundagi ishtirokchilari 20 nafarni tashkil etadi. Ular asosan yoshlardan iborat. Bugungi kunda

ansambl badiiy rahbari Anvar Keldiyev, musiqa rahbari Bahrom Usmonovlar ansamblning repertuaridan joy olgan tuman hududiga xos lapar va o'lanlar, qadimiy folklor qo'shiqlar hamda marosim va udumlarni yoshlarga o'rgatib kelmoqdalar. Ansambl 1995, 2001, 2005, 2008, 2011, 2014, 2017, 2020-yillari xalq Respublika ishchi guruhi tomonidan qayta sinovdan muvaffaqiyatli o'tganligi haqidagi guvohnomani qo'lga kiritgan.

Ayni paytda ansambl ishtirokchilari joriy yilning may oyida Surxondaryo viloyati Boysun tumanida o'tkaziladigan "Boysun bahori" xalqaro folklor festivalida ishtirok etish uchun qizg'in tayyorgarlik mashg'ulotlarini olib bormoqdalar. Kelgusida ham ansambl ishtirokchilari o'z ijodiy faoliyatlarini yanada kengaytirib, xalqaro miqyosda o'tkaziladigan tanlovlar va festivallarda ishtirok etish hamda tumanning o'ziga xos udum va marosimlarini targ'ib qilishni o'z oldilariga maqsad qilib qo'ygan.

KELAJAK AVLODNING SHAKILLANISHIDA BOLALAR FOLKLORINING O'RNI

Qo'chqorova Dilfuzaxon Egamovna

Toshkent viloyati Zangiota tumani

13-son bolalar musiqa va
san'at maktabi o'qituvchisi

***Annotatsiya.** Ushbu maqolada, bolalar folklorining topishmoq janri bilan yosh avlodning barkamol bo'lib yetishidagi o'rni va bolalarda ijobiy xususiyatlarning shakllanishida bilvosita ta'siri haqida fikr- mulohazalar yuritilgan.*

***Kalit so'zlar:** folklor, ohang, topishmoq, motiv, doyra, og'zaki nutq, meros, sifat, she'r, bolalar qo'shiqlari.*

***Annotatsiya.** В статье рассматривается значение детского фольклора и жанра загадки в воспитании подрастающего поколения и опосредованное на формирование положительных качеств детей.*

***Ключевые слова:** фольклор, мелодия, загадка, мотив, дойра, разговорная речь, наследие качество, ситхотворение, детские песни.*

***Annotatsiya.** The article examines the importance of children's folklore and the riddle genre in raising the younger generation and indirectly influencing the formation of positive qualities in children.*

***Key words:** folklore, melody, riddle, motive, doira, colloquial speech, heritage quality, sitcom, children's songs.*

Har bir xalqning o'tmish tarixi va madaniyati, eng avvalo, uning og'zaki ijodi – folklor san'atida, doston, mif, ertak, topishmoq va eposlarida yaralgan bo'lib, ular

millatning o'zligini anglash, uning o'ziga xos milliy qadriyatlari va an'analarini saqlash va rivojlantirishda bebaho manba hisoblanadi⁹⁸.

O'zbek xalqining boy o'tmishiga boshqa millat vakillari havas bilan qarashadi. Negaki, o'zbek folklorida boshqa millat folkloridan ajralib turuvchi bolalar folklori keng va boy manbalardan iborat. Inson hayotida eng esda qolarli va kelajak uchun poydevor hosil qilish mumkin bo'lgan vaqt bu, bolalik davri hisoblanadi. Ajdodlardan qoldirilgan xalq og'zaki ijodlari, yozma adabiyotlar, milliy urf-odat va an'analarimiz, milliy musiqamiz, qo'shiqlar, laparlar qay birini olmaylik barchasi insonni tarbiyaga yetaklaydi.

Hozirgi globallashuv davrda, o'sib kelayotgan kelajak avlodlarimizning milliy ruhda tarbiyalashda, xalq og'zaki ijodining aynan bolalar folkloriga urg'u berish lozim. Maktabgach ta'lim muassasalarida, o'rta maktab va Bolalar musiqa va san'at maktablariga, folklor soatlarini keng joriy qilish, kerak bo'lsa darslik sifatida yanayam boyitib, bolalar folklor qo'shiqlarini har tomonlama yangicha metodlar bilan shakillantirib, milliy tarbiya tushunchasini singdirish kerak. Bolalar folklorini to'plash va targ'ib etish – ajdodlarimizning yosh avlodni barkamol qilib voyaga etkazish borasidagi qadimiy an'analarini tiklash yo'lidagi muhim bir qadamdir.

Folklorshunos olimlarning say'-harakatlari bilan qadimiy xalq o'yinlarini aniqlash, o'rganish o'zbek xalqining milliy sport va xalq o'yinlari aholining yashash sharoitiga qarab, xilma-xil bo'lib, umumiy miqdori 3-5 mingdan kam emasligini tadqiq qilishgan va o'rganishgan. Xalq o'yinlarini aniqlash, o'rganish va yangidan targ'ib qilish ma'naviyatimizni yanada yuksaklikka ko'tarishga xizmat qiladi. Bolalar o'yin folklorida o'yinlar o'z tarkibida muayyan ritmik izchillikka asoslangan xatti-harakat, ramziy ma'no kasb etuvchi etnografik detallar, poetik folklor namunalari, ohang va tomoshaviylik elementlarini yaxlit holda mujassamlashtirgan sinkretik hodisadir⁹⁹.

Bolalar o'yinlari ajdodlarimiz tafakkurining eng qadimgi elementlaridan biri bo'lgan ibtidoiy rituallar va marosimlarning tarkibiy qismi sifatida juda qadim zamonlardan yuzaga kelgan. Bolalar folklori kichkintoylar olami bilan kattalar dunyosining uyg'unlashuvi oqibatida yuzaga kelgan o'yinlar, qo'shiqlarning butun bir tizimi tarzida tarkib topgan. Uning yaratilishida kattalar ham bolalar bilan birgalikda o'z hissasini qo'shishgan. Kattalarning o'z farzandlarini suyib erkalashlari-yu, rag'batlantirishlari, olqishlari kelajakda komil inson bo'lib kamol topishida muhim ahamiyat kasb etadi.

Bolalar folklori xalqimiz og'zaki ijodining tarkibiy qismini tashkil etadi. Uning o'zi topishmoq, tez aytish, sanamachiq kabi ko'p janrlardan tashkil topgan. Bola uchun dastlabki hayot darsligi, ma'naviy boyliklarning bitmas-tuganmas xazinasidir.

⁹⁸1. Jo'rayev M., Eshonqulov J. Folklorshunoslikka kirish. – Toshkent: 2017-y.

⁹⁹ Isayev K. Folklor asarlarini sahnalashtirish. – T.: 2020-y.

Ta'lim muassasalarida bolalarga o'rgatiladigan mashg'ulotlarni eng qulay usullarda, ya'ni mavsumiy marosimlaridan keng foydalangan holda o'rgatish mumkin. O'zbek folklorshunos olimi B.Sarimsoqov o'zbek mavsumiy marosimlar folklorini quyidagicha tasniflaydi:

1. Qishki marosimlar folklori.
2. Bahorgi marosimlar folklori.
3. Yozgi marosimlar folklori.
4. Kuzgi marosimlar folklori.¹⁰⁰

Yuqoridagi tasniflardan keng foydalangan holda o'quvchilarga topishmoq janridan misollar keltirib o'tamiz. Har bir topishmoq zamirida "kim?", "nima?" so'roqlariga yashirin javob yotadi. Topishmoq, topmacha, jumboq, matal – xalq og'zaki poetik ijodining eng qadimiy va ommaviy janri. Topishmoq aytish, asosan, bolalarning so'z boyligini oshirish, hayot va uning hodisalari haqidagi tushunchalari va tasavvurlarini, idroki va mulohaza qobiliyatini kengaytirishda tarbiya vositasi hisoblanadi¹⁰¹. Quyidagi misollarda keltiriladigan topishmoqlar juda qadimiyliги bilan o'quvchilarda kata taassurotlar uyg'otadi:

*Chinni, chinni, chinni qiz,
Chin tepaga chiqdi qiz.
Bolalarin iyartib,
Tomoshaga chiqdi qiz.
(Oy va yulduzlar)
Uzun-uzun iz ketdi,
Uzun bo'yli qiz ketdi.
Toqqa borib taq etdi,
Sirg'alari yarq etdi. (Yashin)¹⁰²*

Bugungi kunda topishmoqlar juda katta ma'rifiy va tarbiyaviy ahamiyatga ega. Ular bolalarda fikr doirasini kengaytirish, ziyraklikni oshirish, hozirjavoblylik qobiliyatini oshirishda muhim ro'l oynamoqda.

*Otasi egri-bugri,
Onasi silliq juvon.
O'g'li qo'shiqchi,
Qizi o'yinchi.*

(Ariq, suv, baqa, baliq)

¹⁰⁰ Jo'rayev M., Eshonqulov J. Folklorshunoslikka kirish. – T.: 2017-y.

4 Jumaboyev M. Bolalar adabiyoti va folklori. – T.: 2006-y.

¹⁰² Abduraximov M. O'zbek topishmoqlari. – T.: "O'qituvchi", 1991-y.

*Zar gilam, zar-zar gilam,
Ko‘taray desam og‘ir gilam. (Yer)
Uchib kelar g‘oz kabi,
O‘rin olar muz kabi.
G‘ijirlar saxtiyon kabi,
Achchiq bo‘lar, tuz kabi.*

(Qor, ayoz)

Topishmoqlar hajmi va shakliga ko‘ra maqollarga o‘xshaydi. Ba‘zan mazmuniga ko‘ra yaqinlik seziladi. Qadimiy topishmoqlarning asosida insonning dunyoni bilishga, tabiat sirlarini tushuntirishga bo‘lgan intilishlari yotadi. Insonning tinib-tinchimas aqli momaqaldir, yashin, yomg‘ir, qor, yulduzli osmon kabi ko‘plab narsa va voqelikni badiiy obrazlarda tasvirlagan.

*Bultur ketgan bo‘z otim,
Bu yil kelarmikan- da.
Oyog‘ida qirq kishan,
Kishnab kelarmikan- da.
Ajriq, qamish ko‘rganda,
Tishlab kelarmikan- da.*

(Qor, yomg‘irning sovuq shamol bilan kelishi)

Shu tarzda murakkab topishmoqlardan sodda topishmoqlarga o‘tamiz, masalan: Bir o‘rdakka bir chimdim.

(Choy)

Qozon ichida oppoq qor.

(Shirguruch)

Yer tagida yumronqoziq.

(Turup)

Otdim, osmonga chiqdi.

(Do‘ppi)

Boshi taroq, dumi o‘roq.

(Xo‘roz)

Daraxt shoxida sakson tuxum.

(Ipak qurti)

Qo‘lsiz, oyoqsiz ko‘ylak kiyar.

(Yostiq)

Yantoq uchi yaltiroq.

(Igna)

Hozirgi kunda “topishmoq” so‘zi yagona ilmiy-adabiy atama sifatida qo‘llanilmoqda. Topishmoq ijrosi yoki uni sahnaga olib chiqish uchun kamida ikki kishi yoki guruhlariga bo‘linib chiqish qilinishi kerak. Yuqorida keltirib o‘tilgan topishmoqlardan sahna ko‘rinish qilgan kichik yoshdagi folklor jamoaning chiqishi

tomoshabinlarda juda katta taassutotlar qoldirdi. Toshkent viloyatining Zangiota tumanidagi 13-son Bolalar musiqa va san'at maktabining "Tomchi" bolalar folklor jamoasi Toshkent viloyati Nurafshon shahrida o'tkazilgan "Archa" bayramida ommaviy sahnaga aynan topishmoq mavzusida sahnaviy ko'rinish qilib, tomoshabinlar asosan tadbirga kelgan bolajonlar bilan birgalikda o'zbek xalq topishmoqlari asosida so'z o'yini tariqasida ko'rsatgan tomoshalar bayramning tomoshaviyligini jonlantirganligini guvohi bo'ldik. Bundan ko'rinadiki har bir o'zbek xalq og'zaki ijodining o'z o'zni va jozibasi bor.

BUYUK MUTAFAKKIR ALLOMALARIMIZ ASARLARIDA QO'G'IRCHOQ TOMOSHALARIGA BO'LGAN QARASHLAR

Umurzoqov Abbosjon Shavkat o'g'li

O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti
"Qo'g'irchoq teatr sanati" kafedrasida o'qituvchisi
uabbos482@gmail.com

Anotatsiya: *Ushbu maqolada qo'g'irchoq teatri boy tarixi va sharq allomalari asarlarida qo'g'irchoqbozlik san'ati haqida keltirilgan ma'lumotlar o'rin olgan.*

Аннотация: *В данной статье содержится информация о богатой истории кукольного театра и кукольного искусства в трудах ученых Востока.*

Abstract: *This article contains information about the rich history of puppet theater and puppetry in the works of Eastern scientists.*

Kalit so'zlar: *qo'g'irchoqboz, lo'xtak, sharq, alloma, chodir xayol, chodir jamol, fonus hayol.*

Ключевые слова: *кукольник, кукла, восток, аллома, чадир хаял, чадир джамал, фанус чайл.*

Keywords: *puppeteer, puppet, east, alloma, chadir chayal, chadir jamal, fanus chayal.*

Teatr san'atining paydo bo'lishi qadimgi yunon teatriga borib taqaladi. Yunon dramaturgiyasi miloddan avvalgi IV asrda yuzaga kelgan. Shu bilan bir qatorda xalq teatri va dramaturgiyasi ham shakllana boshlagan. Unda mimlar – taqlid qiluvchilar, masxaralovchilar tomosha ko'rsatgan. "Xalq teatrining an'anaviy niqoblari doimo takrorlanuvchi personajlar mimlar qahramonlari bo'lgan: sho'r peshona, sarboz, bozor o'g'risi, lo'ttiboz olim, sodda mug'ombir kabilar shular jumlasiga kiradi. Komos qo'shig'i va mimlar qadimgi attika komediyasining asosi bo'ldi"¹⁰³. Qo'g'irchoq teatri paydo bo'lishi ham qadimgi attika davridagi mimlar tomoshalariga borib taqaladi. Bunda biz Sharqda qo'g'irchoq teatri paydo bo'lishidagi o'xshash jihatlarni ko'rishimiz mumkin. Sharq qo'g'irchoq teatri asosi ham taqlid, masxarabozlik san'ati bilan

¹⁰³ Бояджиев Г.Н., Образцова А.Г. Хорижий театр тарихи. 1–китоб. - Тошкент: Ўқитувчи, 1997. – 13-б.

bevosita bog'liq. Biroq qadimgi G'arb qo'g'irchoq teatri san'ati bilan Sharq qo'g'irchoq teatri san'atining paydo bo'lish elementlari o'xshash bo'lsada, ulardagi yo'nalish butunlay boshqa-boshqadir. Birida siyosiy tuzum masalalari bo'lsa, birida odob-axloq yetakchi o'rinda bo'lgan.

Sharqdagi niqob tomoshalari esa qo'g'irchoq o'yinni, so'ngra qo'g'irchoq teatri san'atini vujudga keltirdi. Sharq qo'g'irchoq teatri G'arbda shakllanishida muhim o'rin tutgan, degan xulosaga kelish mumkin. M.Gavrilov quyidagi so'zlari ham buni tasdiqlaydi: "O'rta Osiyo soya teatrining Sharqdan G'arbgacha ko'chishida ko'priklar vazifasini o'tadi"¹⁰⁴. Qo'g'irchoq o'yin tarixini o'rganar ekanmiz, mazkur san'at turi bilan bog'liq atamalarga e'tiborni qaratamiz. M.Qodirov Temuriylar davri tomosha san'atini o'rganar ekan, qo'g'irchoq o'yin haqida ham batafsil ma'lumot keltiradi. U davrda qo'g'irchoq o'yin va uning "Chodir jamol", "Chodir xayol", "Fonus xayol" turlari keng tanilgan. Ijrochilari "lubatboz", "qovurchoqchi" deb atalgan."¹⁰⁵ Shu o'rinda qo'g'irchoq so'zining kelib chiqishiga izoh keltirsak. M.Qodirov ushbu so'zga, qo'g'irchoq (qovurchoq) so'zi o'zak – qo'g'ir (qovur) hamda qo'shimcha (choq)dan iborat, asli "qo'g'ir-moch" so'zidan olingan, deb ta'rif beradi. U qo'g'irmoch qovurilgan bug'doy, ko'chma ma'nosi – aqlli, topqir kishi, ya'ni u "qo'g'irchoq"ni mitti polvon, "jajji odamcha", deydi. Qobarchuq (qovarchoq) so'zini ham qo'g'irchoq so'ziga bog'lab, qabariq (qavariq), ya'ni qadoq qo'l, ko'chma ma'noda mehnatkash, tirishchoq, o'z maqsadi sari tirishib harakat qiluvchi odamcha¹⁰⁶, deya ta'rif beradi.

Ma'lumki, qadimda Sharqda qo'g'irchoq o'yin "Chodir jamol" ko'rinishida – doiraga o'ralgan mato ichidan turib ko'rsatilgan. Bu ko'rinishni shartli quvvur ichidan turib amalga oshirilgan deb qabul qilsak, beshikdagi quvvurchoq bilan matoli quvvurchoq bir-biriga bog'liqdek tuyuladi. Shunga ko'ra, qovurchoq (qo'g'irchoq)ni beshik anjomining nomidan kelib chiqqan degan farazimiz bor. Biroq bu fikrlarimiz isbot talab etadi. Shuning uchun dastlabki qo'g'irchoq atamasiga teatrshunos olim M.Qodirov tomonidan keltirilgan fikr asosliroq, deyish mumkin.

Tom ma'noda o'zbek qo'g'irchoq teatri qadim zamonlardan buyon mavjud bo'lib, uning ildizlari milodiy I-II asrlardagi muqallidlarga borib taqaladi. Asrlar davomida mazkur san'at rivojlanib sayqallanib bordi. U shunchalar ommaviylashib, yuksak san'at cho'qqisiga chiqdiki, bu haqda o'z zamonasining mashhur shaxslari, olim-u fuзалolar o'z asarlarida qo'g'irchoq teatri san'ati haqida to'xtalib o'tishdi. Jumladan, Umar Hayyom, Alisher Navoiy, Husayn Voiz Koshifiy kabilarning o'xshatmalarida qo'g'irchoq teatri san'ati elementlaridan foydalanishdi. XV asrda Xirotda yashab ijod qilgan. Alisher Navoiyning muxlisi va do'sti bo'lishdek sharafiga muyassar bo'lgan Husayn Voiz Koshifiy o'zining "Futuvvatnomayi Sultoniyy" asarida

¹⁰⁴ Гаврилов М.Ф. Кукольный театр в Узбекистане. - Ташкент, 1928. – 16-с.

¹⁰⁵ Qodirov M. O'zbek an'anaviy teatri. - Toshkent: Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston milliy kutubxonasi nashriyoti, 2010. –37 b.

¹⁰⁶ Qodirov M. O'zbek an'anaviy teatri. - Toshkent: Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston milliy kutubxonasi nashriyoti, 2010. –355-b..

o'sha davr tomosha san'atlari orasida xalq orasida keng shuhrat topgan qo'g'irchoq teatri haqida quyidagilarni yozgan edi: "Bilgilki, "ma'raka" so'zining asl lug'aviy ma'nosi urush maydonidir... istilohda (ko'chma ma'noda) odamlar to'planadigan va har xil shaxslar o'rtaga chiqib, qobiliyati, hunarini namoyish etadigan mavzeni aytadilar. Bunday joyni ma'raka deyishlariga sabab shuki, jang maydonida har bir paxlavon jangovar o'z mahoratini namoyish etgani va uning atrofidagi qolgan sipohiylar va boshqa kishilar tomosha qilib turganday..., bu yerda ham birov o'z qobiliyati, iste'dodini namoyish etadi, qolganlar esa uni tomosha qiladilar" Shu kitobning 6 bob, 4 faslining Ikkinchi qism "Qo'g'irchoqbozlar bayoni" deb nomlanib unda Koshifiy "Ey, aziz, bilginki, sohibdil darveshlar qo'g'irchoq o'yinidan ko'p ramzu ishoratlar o'qib, dunyoning sir-sinoatini fahmlab, hiyla haqiqatlarni kashf etibdilar. Shuni bilish lozimki, shaklu shamoyil, surat olamida zuxur etadigan narsalar hazil-mutoyiba bo'lsa-da, ammo mohiyat-mazmuniga ko'ra, ular jiddiy haqiqatlarni anglatadilar. Umar Hayyom aytganiday:

*Mo lo' batakonemu falak lo' batboz,
Az ro'i haqiqat, na ki az ro'i majoz;
Bozicha hamekunem bar nati vujud,
Aftem ba sanduqi adam yak-yak boz.*

Agar qo'g'irchoqbozlikning shartlari nimadan iborat, deb so'rasalar, aytgil: asosiy sharti shuki, qo'g'irchoq o'ynatuvchi dono bo'lsin va haqiqatdan baxra topsin. Qo'g'irchoq o'ynatuvchilarga xos narsalar nima deganda, chodir va peshband (peshtaxta) deb aytgil. Chodirda kunduzi, peshbandda esa kechasi o'yin ko'rsatiladi. Peshband deb sandiqni aytiladi. Sandiq ustida qo'g'irchoqlarni o'ynatadilar. Kunduzgi o'yinlarda qo'g'irchoqlarni qo'l bilan o'ynatadilar, kechki o'yinlarda esa sandiq ustida bir necha iplar orqali qo'g'irchoqlarni harakatga keltiradilar. Agar xayma (chodir) nimaga ishora qiladi, deb so'rasalar, bu inson badaniga ishora, deb javob bergil. Chunki, inson ichidan har lahzada yuz xil qo'g'irchoqlar bosh ko'taradi va tilga kiradi. Bu xayma, ya'ni badan ichida turli fe'l-ravishlar bo'lsa-da, biroq bularning hammasi yagona qudratning san'ati, ijodidan boshqa narsa emas.

Agar peshtaxta (sandiqlik) nimaga ishora etadi, deb so'rasalar, odamzod qalbiga ishoradir, deb aytilgan. Zero, qalb ajoyib sandiq bo'lib, odamning ahvoli, xislatlaridan nishona berib turadi. Shu bois ham uni "qalb" deganlar (arab tilida qalb so'zi o'zgaruvchi, evriluvchi degan ma'nolarni beradi, ya'ni aylanuvchi).

*"Shohlik haymasining sham'i ko'ngildir,
Balki iloh ma'rifati ham shu dildir"*¹⁰⁷.

Ma'lum bo'ladiki, XV asrda yurtimizda qo'g'irchoq teatri kunduzgi va kechki spektakllar qo'yadigan yagona teatr turi bo'lib, majoz, ramz va boshqa ifodaviy usullar vositasida xalqqa madaniy xizmat ko'rsatgan. Zamonaviy qo'g'irchoq teatrida ko'p asrlik an'analarni hisobga olib, qo'g'irchoq teatri faoliyat doirasini kengaytirib, faqat

¹⁰⁷ Husayn Voiz Koshifiy. Futuvatnomai sultoniyy. T., 1994, 92-93 s..

jajji tomoshabin bilan cheklanib qolmay, kattalar uchun ham tizimli repertuar shakllantirish kerak. Tizimli ravishda ushbu maqsad yo'lida ish olib berish uchun qo'g'irchoq teatr san'ati uslubiyatida zarur o'zgartirishlar amalga oshirilishi kerak. Bunda ham moziyga nazar tashlansa zamonaviy qo'g'irchoq teatri ijodiy hududini faqat bolalar estetik tarbiyasi masalalari bilan cheklanib qolishdan, "katta"lar tomoshagohlariga olib o'tishning uslub va usullarini, bizning davrimizda yangi ma'naviy-ma'rifiy vazifalarni amalga oshiradigan makonlarga olib chiqish mumkinligini anglash mumkin.

XVI asrning oxiri XVII asr boshlariga kelib mamlakatda siyosiy tuzum markaziy hokimiyat obro'sizlanishi, toj-u taxt talashuvi va qo'shhokimiyat kabi muammolar girdobiga tushib qoldi. Har qanday davrda siyosiy tuzum xalq san'ati turlariga bevosita o'z ta'sirini o'tkazadi. Chunonchi, hokimiyatdagi qator muammolar qo'g'irchoq teatri san'atiga ham o'zining salbiy ta'sirini ko'rsatmay qolmadi. Ikki asr davomida kun sayin gullab-yashnagan san'at turg'unlik davriga yetib keldi. Boborahim Mashrabning quyidagi satrlari biz uchun muhim. Unda o'xshatish san'atida qo'g'irchoq o'yin turidan foydalaniladi:

*"Yuziga parda tutib sham' uza fonus kabi,
Yuz tuman zuhd elini ayladi sargardon qiz"*¹⁰⁸.

Bu yerda Mashrab qizning yuzini tasvirlayotib, uning sham ortidan ko'rinib turgan parda tutilgan chehrasini fonus xayol teatriga o'xshatadi. Zero, bu turda sham yorig'ida parda ortidan tomoshalar ko'rsatiladi. Demak, Mashrab yashagan davr (1657-1744)da qo'g'irchoq teatrining "Fonus xayol" turi ko'rsatilgan. Balki buni siyosiy parokandalik avj olib turgan davrda kechalari sham yorig'ida tomoshalar qo'yish maqbulroqligi bilan izohlash mumkindir. Biroq tarixiy manbalar shuni ko'rsatadiki, "Siyosiy vaziyat qanday bo'lishidan qat'iy nazar, Ashtarxoniylar ilm, fan, san'at, me'morchilikka hech bir sustlashmaganlar"¹⁰⁹. Demak, XVII asrga kelib qo'g'irchoq teatri san'ati boshqa san'atlar kabi o'sishda davom etgan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Boyadjiyev G.N., Obrazsova A.G. Xorijiy teatr tarixi. 1–kitob. - Toshkent: O'qituvchi, 1997. – 13-b.
2. Gavrilo M.F. Kukolniiy teatr v Uzbekistane. - Tashkent, 1928. – 16-s.
3. Qodirov M.Temur va temuriylar davrida tomosha san'atlari. - Toshkent: G'ofur G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti, 1996. – 37-b.
4. Qodirov M. O'zbek an'anaviy teatri. - Toshkent: Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston milliy kutubxonasi nashriyoti, 2010. –355-b.
5. Xusayn bosh Koshifiy. Futuvatnomai sultoniy. T., 1994, 92-93 s.
6. Mashrab. Devon. - Toshkent: G'ofur G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti, 1980. – 56-b.

¹⁰⁸ Mashrab. Devon. - Toshkent: G'ofur G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti, 1980. – 56-b.

¹⁰⁹ Азамат Зиё. Ўзбек давлатчилиги тарихи. - Тошкент: Шарк, 2001. – 273-б.

7. Ashurova M. Qo'g'irchoq teatri san'atining aktyorlik maktabi. T.: Kuro print, 2007,

8. Imomov B., Jo'rayev Q., Hakimova H. O'zbek dramaturgiyasi tarixi–Toshkent: O'qituvchi. – 1995.

O'ZBEK MILLIY TEATRI

Feruza Karayeva

O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti
“Dramatik teatr va kino san'ati” kafedrası o'qituvchisi

Annotatsiya: *Ushbu maqolada musiqali teatr san'atini O'zbekiston hududidagi drama teatri xalq orasida rivoji haqida so'z yuritilgan. O'zbek san'atida teatrning o'rni, klassik dramaturgiya, aktyorlik mahorati maktabi asoschilarining o'rni yoritilgan.*

Аннотация: *Эта статья о развитии музыкального театра на территории Узбекистане. В театральном искусстве освещаются роль музыкального театра, классической драмы, актерского мастерства, и роль основоположников школы в узбекском искусстве.*

Annotation: *This article is about the development of musical theater on the territory of Uzbekistan and musical theater among the people. In theatrical art, the role of musical theater, classical drama, acting and the role of the founders of the school in Uzbek art is highlighted.*

Kalit so'zlar: *teatr, ma'naviy, g'oya, estetik, tarix, xalq, millat, mezon, aktyor, rol, ijro.*

Ключевые слова: *театр, духовность, идея, эстетика, история, люди, нация, критерий, актер, роль, спектакль.*

Key words: *theater, spirituality, idea, aesthetics, history, people, nation, criterion, actor, role, performance.*

Teatr – insonga kuchli ma'naviy ozuqa beradigan, g'oyaviy va estetik ta'sir qiladigan, zavq beradigan san'at turlaridan biridir. XIX asr oxiri va XX asrning boshi yurtimiz uchun boshqa tarixiy davrlardan farq qilib, o'zbek xalqi hayotiga yangi g'oyalar olib kirdi. XX asr demokratik ruhdagi o'zgarishlar bilan boshlandi. Millatimiz ziyolilari, san'tkorlar, xususan aktyorlar XX asr boshlarida xalqimizni madaniyatga, ma'rifatga boshlovchi va uni targ'ib qiluvchi teatr ekanligini anglab yetishgan edi. Xalqimizning ma'naviyatini va ma'rifatini teatrdagi, deb bilgan ilg'or jadid ziyolilari Turkistonda Yevropa usulidagi teatrlarni tashkil eta boshlashdi, ular teatrlarni tarbiya va ma'naviyat maskani deb tan olishgan edi. “Teatr o'yunbozlik emas! Masxarabozlik ham emas! Teatr bamisoli oynavand bir uykim, kirgan har bir kimsa o'z husnu qabihini ko'ra olur. Yuziga un surtib masxarabozlik shakliga kirgan zotlar tabibi hoziqdurlar”¹¹⁰.

¹¹⁰Ahmad S. Behbudiyning armonlari. “Teatr” adabiy-badiiy, axborot-reklama jurnali, 2006 №1. 7 b.

Teatr asoschilaridan biri bo'lgan dramaturg Mahmudxo'ja Behbudiy bu so'zlari orqali teatr jamiyat uchun benihoya zarurligini, u xalq uchun ibrat maktabi bo'lib, teatr jamiyat ko'zgusi ekanligini ta'kidlagan edi.

Mana necha yillardirki, o'zbek teatri ijtimoiy – estetik mezonga amal qilib yashamoqda, o'smoqda, rivojlanmoqda. Milliy teatrlarimizda buyuk sahna namunalari yaratilmoqda, buyuk rejissyorlar, aktyorlar yetishib chiqmoqda, an'analimiz shakllanib rivojlanmoqda. O'zbek teatri tarixiga nazar solar ekanmiz uning o'z an'analari doirasida bir nechta ijodiy maktablar yaratganligiga guvoh bo'lamiz. Bu maktablarda yuksak san'at arboblari ta'lim oldi, elga tanilgan aktyorlar, buyuk rejissyorlar kamol topib o'zlaridan keyingi avlodga ulkan ijodlarini meros qilib qoldirdi.

“O'zbek xalqi jahon teatr madaniyatining deyarli barcha turlarini egallagan. Lekin xalqimiz o'z xarakter xususiyati va milliy an'alariga tayangan holda professional teatrning yangi o'ziga xos turi - musiqali dramani yaratdi. Musiqali dramaning tarixi uzoqo'tmishga borib taqaladi”¹¹¹. Darhaqiqat, teatr tarixiga nazar solar ekanmiz, xalqimiz ming yillardan beri san'atni, xususan teatr san'atini sevib, ardoqlab kelayotganini guvohi bo'lamiz. O'lkamizda an'anaviy teatr, xalq va maqom musiqasi, doston ijrochiligi - baxshichilik san'ati, hofizlik, sozandalik va raqs san'ati juda qadim zamonlardan rivojlanib kelgan. Yurtimizga XIX asrning ikkinchi yarmi XX asr boshida kirib kelgan Yevropa usulidagi teatr san'ati an'anaviy teatrimiz, baxshichilik ijro uslublari, maqom, xalq kuy va ko'shiqlari bilan qo'shilgan holda dunyoning hech bir yerida uchramaydigan yangi bir janrga-musiqali teatr janriga asos soldi. Bu janr xalqimiz orasida eng sevimli san'at turlaridan biriga aylandi. XX asrning boshlarida yaratilgan “Halima”, “Farhod va Shirin”, “Layli va Majnun” kabi zamonaviy va mumtoz asarlar o'zbek musiqali teatrida o'ziga xos an'analarning shakllanishiga zamin bo'ldi.

Teatrni va unda qo'yilayotgan asarlarning xalq uchun naqadar mo'jizakor kuchga ega ekanligini juda ko'p ziyolilar, buyuk rejissyorlar, va aktyorlar ta'kidlab kelganlar. Mana shu mutaxassis san'atkorlar qatori mashhur rejissyor G.Tovstonogov ham teatr haqida o'z fikrini shunday bayon qiladi: “Sahna uzunasiga o'ttiz, eniga yigirma qadam, balandligi pardasi barobar uncha katta bo'lmagan bir makon. Unga kichikroq uy yoki bog'ni joylashtirsa bo'ladi. Biroq bu makonning pardalari ochilgach, unga o'tmish ham, bugun ham, kelajak ham sig'ishi mumkin. Bu yerda dunyo yaratish mumkin”.

Mashhur rejissyor Nemirovich Danchenko esa, “Juda hashamatli bino qurib, uni zamonaviy yoritgich va isitgichlar bilan jihozlab, malakali rassom va orkestrni taklif etib, ishbilarmon adminstrator va direktorni ishga jalb etgan taqdirda ham bu teatr - teatr bo'lmaydi. Bu yaxshi jihozlangan va ta'mirlangan bino bo'lib qoladi. Mana biror shahar maydoniga uch aktyor kelib, yerga gilamcha soldilar va o'z mahoratlarini, ijrolarini namoyish eta boshladilar - ana endi bu tomosha haqiqiy teatr tomoshasidir”, deb teatr aktyori haqida o'zining iliq fikrini bildirgan.

¹¹¹ Xamidjon Ikromov. “Davr va Teatr.” - “Musikali teatr: tashabbus va ijro.” “Uzbekiston milliy

K.S.Stanislavskiy teatr aktyorlarini ulug‘lab shunday degan edi: “Sahnaning yagona shohi va hukmroni iste’dodli aktyordir!”¹¹².

Ha, darhaqiqat, teatrning asosiy qon tomiri bu – aktyordir. Teatrni ushlab turgan ham, unga tomoshabinlarni jalb etadigan ham aktyordir. Aktyor ijodi va mahorati bir paytning o‘zida ham tabiiy, ham ijtimoiy, ham amaliydir. Aktyor dramaturg fikriga, rejissyor talqiniga o‘z ijrosi bilan jon kiritib uni sahnaga olib chiqadi, tomoshabin bilan yuzma-yuz muloqotda bo‘ladi, unga zavq-shavq bag‘ishlaydi, o‘ylashga, fikr yuritishga majbur qiladi. Mana shu sababdan ham doimo aktyorlar ijodi soxa mutaxassislari, tanqidchilari va amaliyotchilarining e’tiborida bo‘lib kelgan. Biroq, har qanday tanqidchi yoki tadqiqotchi bo‘lmasin, butun vujudi bilan berilib obraz yaratayotgan aktyorning his-tuyg‘usini, uning ruhiyatini nozik jihatlarini ko‘rishga va anglashga qodir bo‘laverishmaydi. Aktyor sahnada rol ijro etar ekan u o‘zligini unutmagan holda o‘zga kishining dunyosi bilan yashaydi. Jon-jahdi bilan u inson qiyofasini tashqi va ichki jihatlarini ochib berishga intiladi va bunga erishadi ham.

Biz pedagoglar, teatrga kuchli aktyorlarni tayyorlab berish uchun, avvalambor, yosh mutaxassislarni tayyorlash sifatini oshirib, ularning ijodiy imkoniyatlari va iqtidorlarini to‘laroq namoyon qilishlari uchun barcha zarur shart-sharoitlar yaratishga harakat qilishimiz zarurdir.

Pedagoglar oldiga qo‘yilgan yana bir vazifa, teatr – musiqiy ta’limi jamiyatimizning ma’naviy, estetik, g‘oyaviy talablaridan orqada qolmasligi uchun, ijodiy mutaxassislikni egallayotgan kuylovchi aktyorning tayyorgarligini rivojlantirish va mukammallashtirishdan iboratdir.

Kamol topayotgan yosh avlodni tarbiyalash uchun pedagog talabada o‘ziga bo‘lgan ishonch hissini uyg‘otishi kerak. Talaba birinchi kundanoq o‘qituvchining samimiy munosabatini sezishi kerak. O‘zaro hurmat va ishonch, san’atkor nomini ulug‘lab ko‘tarib yurish – bu ustozlarimidan bizgacha yetib kelgan teatr pedagogikasining asosiy tamoyillaridir.

O‘zbek xalqining sevimli xonandasi, bir qancha spektallarda rol o‘ynab ariyalarni maromiga yetqazib ijro etgan Halima Nosirova san’atkorlar haqida shunday degan edi, “San’atkor - bu juda yuksak nom. San’atkor el nazariga tushgan, xalq izzat-hurmatini qozongan, obro‘-e’tiborli, madaniyatli, did va farosati charxlangan kishi. San’atkor – ilg‘or ideallarni, yangilik va ezgulikni chuqur his etuvchi hamda uni xalq ongiga singdiruvchi tashviqotchi. San’atkor o‘z burchini chuqur anglaydigan, sof vijdonli, ochiqko‘ngil, fidoyi inson. U kishilar qalbiga cho‘g‘ soluvchi, ularni yaxshilikka, olijanoblikka yo‘llovchi insondir...”¹¹³.

O‘zbekiston qahramoni, sevimli aktyorimiz Zikir Muhammadjonov bunday deb ta’kidlab o‘tgan: “Iste’dod - san’atkorning qanoti bo‘lsa, mehnat - parvozini vujudga keltiruvchi quvvatdir”¹¹⁴.

¹¹²Станиславский К.С. Собр.соч., т. 6. М., 1959, стр. 24.

¹¹³Qodirov M. Sahnamiz lochinlari. G‘afur G‘ulom nomidagi Adabiyot va san’at nashriyoti. 1986 y. 83 b.

¹¹⁴Abdusamatov H. Sahna sardori. “Sharq” nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi bosh tahririyati. 2003 y.

“...Rejissyor san’atining asosiy materiali aktyor ijodidir. Aktyor ijodiy muhofaza uchun doim rahbarga, ustozga muhtojdir”¹¹⁵. Xalqimiz qalbidan joy olgan sevimli aktyorimiz Abror Hidoyatov bu so’zlari orqali yosh aktyorlarga katta e’tibor qaratish kerakligini uqtiradi.

Yurtimizda istiqlol yillarida yosh kadrlarga bo’lgan e’tibor va talab kuchaytirildi, ulkan ma’naviy va ma’rifiy islohotlar amalga oshirilib, yosh ijodkorlarga yetarlicha ahamiyat berila boshlandi.

Mustaqillik yillarida san’at sohasiga ham e’tibor kuchayib, uni rivoji yo’lida juda katta ishlar amalga oshirildi va oshirilmoqda.

Birinchi prezidentimiz I.A.Karimovning “O’zbekiston teatr san’atini rivojlantirish to’g’risida”gi 1998 yilgi farmoni san’at ahli uchun katta voqea bo’ldi. I.A.Karimov teatr san’atining ahamiyati to’g’risida bunday degan edi: “Teatr muqaddas dargoh, tomoshabinlar unga nafaqat dam olish, hordiq chiqarish, balki ma’naviy ozuqa olish, dunyoqarashini kengaytirish maqsadida keladi. Shuni alohida ta’kidlab o’tish joizki, hozirgi vaqtda respublikamiz teatrlarida turli mavzu va janrlarda ko’plab spektakllar yaratilmokda, o’ziga xos ijodiy izlanishlar davom etmokda.

Ayni paytda teatr san’atimizda ham bugungi hayotimizni, zamonamiz qahramonlari qiyofasini har tomonlama chuqur ochib beradigan, tomoshabinni o’ziga tortadigan, ham dramaturgiya, ham rejissura nuqtai nazaridan badiiy yuksak asarlar, afsuski, kam ekanini tan olishimiz lozim. Aksincha, real haqiqatdan yiroq, odamga katta ma’naviy oziq bermaydigan asarlar bilan teatrlar repertuarlarini to’ldirish holatlari ko’zga tashlanmoqda.

Albatta, hozirgi davrda bozor iqtisodiyoti talablarini ham inobatga olish kerak. Lekin yuksak badiiyat va haqqoniylik, ezgu maqsadlarga xizmat qilish ruhi bilan sug’orilgan asarlar yaratish barcha san’at turlari kabi bu soha uchun ham asosiy mezon bo’lishi tabiiy. Bu maqsadga erishish uchun yosh va iste’dodli dramaturg va rejissyorlar, teatr aktyorlarini tarbiyalab voyaga yetkazish ayniqsa dolzarb ahamiyat kasb etadi”¹¹⁶.

I.A.Karimov aytganidek yuksak badiiy, chuqur ma’naviy asarlarni yaratish, yillar davomida yig’ilgan an’analar asosida mukammal, mumtoz spektakllar sahnalashtirish, yosh va iste’dodli dramaturglar, rejissyorlar, aktyorlarni tarbiyalab voyaga yetkazish uchun esa ildizi ming yillarga borib taqaladigan musiqali teatr janri an’analarini, uning murakkab taraqqiyot bosqichlarini ilmiy o’rganishimiz zarur.

O’zbek teatrining boy tarixiga nazar tashlasak, unda teatr tarixi an’analarini o’rgangan ko’plab teatrshunos olimlar va san’atimiz fidoyilarining ilmiy ishlari, kitoblari va maqolalarining mavjudligini ko’ramiz. Misol uchun, Akademik M. Rahmonovning “Hamza va o’zbek teatri”, professor M. Qodirovning “Sehr va mehr”, professor T.Tursunovning “Sahna va zamon”, professor A. Jabborovning “Musiqiy

¹¹⁵Qodirov M. Sahnamiz lochinlari. G’afur G’ulom nomidagi Adabiyot va san’at nashriyoti. 1986 y. 38 b.

¹¹⁶ O’zbekiston Respublikasi Prezidenta I.A.Karimovning “O’zbekiston teatr san’atini rivojlantirish to’g’risida”gi Farmoni, “Teatr” jurn. Toshkent, 1999 yil,(1-2 son)

drama va komediya janrlari O'zbekiston kompozitorlarining ijodiyotida", professor H.Ikromovning "Davr va teatr" nomli kitoblarida musiqali teatr masalalari ham yoritilgan, bundan tashqari professorlar S.Tursunboyev, T.Islomov, M.To'laxo'jayeva, san'atshunoslar Matluba Temur qizi, S.Ahmedovlarning ishlarida ham shu masala o'rganilgan.

Ushbu qo'llanma o'zbek drama tarixi, rejissurasi, aktyorlik san'ati yo'nalishlarida kelajakda yaratilajak darslik, o'quv - uslubiy qo'llanmalar va boshqa izlanishlar uchun o'ziga xos manbaa bo'lib xizmat qiladi, amaliy jihatdan esa musiqali teatr sohasidagi yosh san'atkorlarga o'zbek musiqali teatr rejissurasi an'analarini chuqurroq o'rganishlarida foyda bo'ladi, degan umiddamiz.

QAHRAMONLIK DOSTONLARINING O'ZIGA XOSLIGI

Azimbekov Olimbek Ulug'bek o'g'li

Respublika musiqa va san'at kolleji

"Xalq cholg'ulari" kafedrası

katta o'qituvchisi

Annotatsiya: Maqolada qahramonlik dostonlari avlodlarni kamolatga yetaklovchi milliy tarbiya manbai ekanligi, unda xalqning hayoti, kurashi, orzu-umidlarini ifoda etib qolmay, avlodlarni kamolatga yetaklovchi tarbiya vositasi ekanligi haqida fikr yuritilgan.

Kalit so'zlar: epos, doston, baxshi, Alpomish, marosim, marosim folklori, syujet, poetik struktura, an'ana, ta'lim jarayoni, o'zbek xalq dostonlari, nomoddiy madaniy meros.

Аннотация: В статье мыслится, что героический эпос является источником национального воспитания, приводящего поколения к зрелости, что они не только выражают жизнь, борьбу и надежды людей, но и являются средством воспитания, приводящим поколения к зрелости.

Ключевые слова: эпос, эпос, бахши, Алпомии, обряд, обрядовый фольклор, сюжет, поэтическая структура, традиция, образовательный процесс, узбекский народный эпос, нематериальное культурное наследие.

Abstract: The article suggests that heroic epics are a source of national education, leading generations to maturity, that they not only express the life, struggle and hopes of people, but are also a means of education, leading generations to maturity.

Key words: epic, epic, bakhshi, Alpomish, ritual, ritual folklore, plot, poetic structure, tradition, educational process, Uzbek folk epic, intangible cultural heritage.

Xalq qahramonligi dostonlari har bir satrida milliy mafkura, milliy g'oya va milliy qadriyatlarimizni, xalqning baxtli yashash to'g'risidagi ideal orzu istaklarini ifodalagani sababli har bir avlod tomonidan qiziqib, ishtiyoq bilan tinglangan va har avlodning tafakkur dunyosi bilan boyitilgan holda keyingilariga asrab avaylab o'tkazilgan. O'z xalqiga, uning an'alariga, tili va madaniyatiga muhabbat va hurmatni tarbiyalamasdan turib, o'z xalqini millatlarning butun jahon hamjamiyatida tenglardan biri sifatida idrok qiluvchi haqiqiy insonni, o'z Vatanining jonkuyarini tarbiyalash mumkin emas. Demak, o'z Vatanining jonkuyari bo'lgan haqiqiy insonni kamolga yetkazish uchun biz uzoq asrlik milliy an'alarni o'rganishimiz va milliy hamda umuminsoniy g'oyalarni, qadriyatlarni bugungi avlod ongiga singdirishimiz darkor. Bu esa o'z-o'zidan xalq og'zaki badiiy ijodiga, xususan, eng yirik epik janr bo'lgan dostonlarga ham murojaat etishni taqoza qiladi.

Har qaysi millatning o'z afsonaviy qahramonlari o'zi sevib ardoqlaydigan pahlavonlari bo'ladi. Xalqimiz azaldan o'z vujudi, tomirida mavjud ilohiy qudratga minosib bo'lmoqqa intilib, o'z o'g'lonlarini mardlik, halollik va jasurlik ruhida, el – yurt uchun jonini ham ayamaydigan asl pahlavon etib tarbiyalab kelgan. Shu ma'noda xalq og'zaki ijodining noyob durdonasi bo'lmish "Alpomish" dostoni millatimizning o'zligini namoyon etadigan, avlodlardan-avlodlarga o'tib ketayotgan qahramonlik qo'shig'idir. Agarki xalqimizning qadimiy va shonli tarixi tugamas bir dostoni bo'lmog'i "Alpomish" ana shu dostonning shohbayti. Xalq og'zaki ijodiga e'tibor qaratayotganligi bejizga emas. Chunki xalq og'zaki ijodi ta'lim-tarbiya sohasining asosini tashkil etadi. Shu jumladan, ertaklar ham yuksak ma'naviyatli barkamol yoshlarni tarbiyalashda muhim manba sanaladi. Millatni anglash uchun uning ruhiyatini bilish lozim. "Alpomish" dostonida o'zbekning ruhiy olamini anglatish jihatidan tengsiz badiiy obidadir. Chunki, asarda o'zbekka xos o'ylash tarzi, ta'sirlanish yo'sini, qarorga kelish tutumi g'oyat nozik ilg'ab olingan. Juda ko'pchilik folklorshunoslar, odatda, markazlashgan davlat tuzish, bo'lingan yurti birlashtirish, sevgi-muhabbat mavzulari —Alpomish dostonining sujet rivojini ta'minlaydi deb tushuntirishadi. Bizning nazarimizda esa doston markazida ma'rifatsizlik, johillik va uning inson taqdiriga ta'siri turadi. Asar qissadan hissa chiqarish uchun emas, balki — qissaning o'zi ko'lamli, miqyosli, yirik, ta'sirli bo'lgani uchun aytilgan. Chindan-da, —Alpomish yaratilmagan, balki aytilgan yoki kuylangan. Chunki, doston qahramonlariga xos tuyg'ular, sezimlar, kechinmalar buyuk turkiylarning tomirida, qonida azaldan mavjud edi. Turkiy xalqlar tomonidan kechirilgan, tuyulgan, hozirda ham qonda kezib yurgan ma'naviy amallar, hodisalar uning ko'nglida, —tili uchida turgandi. O'sha kuylab yuborildi. Alpomish taqdirini kuylash zarur edi. Kuylamaslik ilojsiz edi. Alpomish dostonida xalqimizga xos xislatlar yoritilgan bo'lib, uni o'quvchilarga boshqa xalq og'zaki ijodi namunalari bilan solishtirib tushuntiriladi. Xalqimizga xos xislatlar biri – bu o'z quvonchiga atrofdagilarni ham sherik qilish ekan. Alpomish dostoniga o'quvchilarda yanada qiziqishni orttirish maqsadida o'qituvchi dostonning xalqimiz tarixida naqadar katta ahamiyatga ega ekanligini aytib o'tishi

lozim. Dunyodagi qabila, urugʻ, elat tarixda alohida xalq sifatida shakllanar ekan, bu jarayon, avvalo, qahramonlik eposi hisoblangan maxsus yirik, epik asarda badiiy ifodasini topadi. Professor Bahodir Sarimsoqov dostonimiz oʻzbekning birlashuvi, mustaqil xalq sifatida paydo boʻlishida qanday oʻringa ega ekanini taʼriflab, shunday deydi: — Dastlab qabila, soʻngra elat eposi sifatida vujudga kelgan “Alpomish” dostonida keyinchalik oʻzbek xalqining qahramonlik eposi sifatida tan olindi. Haqiqatan ham, doston matnidan juda koʻp oʻtmish hayot belgilari oʻrin olgan boʻlib, ularni izohlash natijasida asarning xalq qahramonlik eposi ekaniga toʻla ishonch hosil qilamiz.

Xalq ertaklari va dostonlarida asar qahramonining biror yurtga qilgan safari oʻsha yurtni oʻziga qarashli boʻlishini xohlashi bilan bogʻliq ekan, bu masalaga alohida bosqinchilik siyosatini aralashtirish toʻgʻri emas. Bu oʻrinda koʻproq oʻz yurtining mustaqilligini taʼminlash istagi kuchli ekanini taʼkidlash maʼqulroq boʻladi. Shuning uchun “Alpomish” ijodkorlari atayin Boysaridagi oʻjarlik xususiyatini boʻrttirib koʻrsatadilar va shu bilan uning Qalmoq yurtida qolishini asoslaydilar. Aslida esa Boysarining oʻzga elda qolishi Alpomishning ikkinchi safarini asoslaydi. Qizigʻi shundaki, Alpomish qalmoq eli podshosi Toʻychixonning mamlakatini toʻgʻridan-toʻgʻri bosib olmaydi. U Boysariga oʻtkazilgan zulm, oʻziga nisbatan amalga oshirilgan xiyonat uchun Toʻychixonni jazolaydi. Alpomishning bu tutgan yoʻli oʻzbek yigitining adolat yoʻlida hech ikkilanmay, har qanday xavf-xatarga tayyor ekanligini ifodalaydi. Ayni paytda, Alpomish qalmoqlar yurtiga oʻzining odamini podshoh qiladi. Shu asnoda, u goʻyo oʻz yurtining mustaqilligi uchun kurashgan boʻlib chiqadi. Dono xalqimizning har bir tadbiriga ana shunday, bir qarashda koʻzga koʻrinmaydigan yechimlar vositasini topish mahoratiga ham qoyil qolsa boʻladi. Alpomishning oʻz yurtiga qaytishi va Qoʻngʻirot -Boysundagi adolatsizlikka chek qoʻyishi tabiiy bir xulosa sifatida baholanishi mumkin. “Alpomish” dostonida juda koʻp lavhalar bir qarashda ahamiyatsizdek boʻlib koʻrinib-da, aslida xalq ular vositasida oʻzining turmush tajribalarini ifodalaganligini taʼkidlab oʻtmogʻi hamda misollar bilan tushuntirib ketmogʻi lozim. Masalan, Barchinoydan Alpomishga kelgan xatni Boyboʻri berkitib qoʻyadi. Bu bilan Boyboʻrining oʻzi boshlagan yoʻldan, yaʼni Barchinga oʻgʻlining uylanishi va Boysunning oʻz vataniga qaytishidan voz kechgani koʻrsatiladi. Voqea rivojida Qaldirgʻoch hal qiluvchi vazifani bajara boshlaydi. U Barchinning xatini tasodifan sandiqdan topib oladi va akasini oʻz qayligʻini olib kelish safariga otlantiradi. Bunday safar xalq qahramonlik eposining asosiy xususiyatlaridan biri sifatida baholanadi. Alpomish qalmoqlar yurtiga borganida, Barchinning toʻqson alp oldiga qoʻygan shartini bajaruvchilardan biriga aylanadi. Masalan, uning Boychibor oti poygadagi toʻrt yuz toʻqson toʻqqizta otga qoʻshilib, besh yuzinchi tulpor boʻlib Barchin uchun boshlangan musobaqada qatnashadi. Bu bilan xalq Alpomishning hammadan baquvvat, hammadan mergan, hammadan afzal ekanligini amalda koʻrsatadi. Shuning uchun oti poygada gʻolib kelganidan soʻng u yoy tortish, tanga pulni ming qadamdan urish va toʻqson alp bilan kurash tushish sinovlarida qatnashib

o'zini ko'rsatadi. Bu sinov ham qahramonlik eposi xususiyatlariga mos keladi. Dostondagi Barchinoy bilan bog'liq voqealar baxshilar tomonidan alohida mehr bilan tasvirlangan. U zukkoligi, tadbirkorligi jihatidan Alpomishdan qolishmaydi. Surxayl kampirning o'g'illari Barchinoyni zo'rlik bilan xotinlikka olmoqchi bo'lganlarida, qiz alplardan birini ko'tarib yerga shunday uradiki, polvonning og'zidan ko'pik sachrab ketadi. Shundan so'nggina alplar Barchinoyga Alpomishni kutish uchun olti oy muhlat berishga majbur bo'ladilar. Dostonda yana shunday bir lavha borki, unda Qaldirg'ochning bir so'zligi oqibatida keyingi voqealar davom etadi. Qaldirg'och sandiqdagi maktubni topib, Alpomishni Barchinni olib kelishga undaydi. Ammo Alpomish yoshligi tufayli Qultoydan ot ololmaydi. Chorasiz qolgan Alpomish Qalmoq yurtiga borishdan voz kechadi. Ana shu paytda Qaldirg'och akasining oriyatiga tegadigan gaplar aytadi va unga dalda beradi. Shundan so'nggina Alpomish Boychiborga ega bo'lib, safarga o'tlanadi. Ma'lum bo'ladiki, dostondagi voqealar rivojining eng nozik nuqtasida Qaldirg'ochning aralashuvi Alpomishga kuch bag'ishlaydi. O'qituvchi ayni shu o'rinda o'quvchilarga Barchinoy va Qaldirg'och obrazlari orqali tasvirlangan o'zbek ayoliga xos bo'lgan mardlik, jasorat kabi fazilatlar, ornomus va vijdon masalasi xalqimizda azaldan qadrlanganligini hamda hozir ham qadrlanishini, o'zbek ayollari ana shunday xislatlari bilan hurmatga loyiq ekanliklarini tushuntirishi lozim. Dostonni to'liq o'qib chiqsangiz, o'zbek xalqining qadim zamonlardan buyon o'ziga xos fazilatlarga ega ekaniga guvoh bo'lasiz. Jumladan, dostonda har qanday mushkul vaziyatda ham inson o'z aql-idrokini yo'qotmasligi, biror qarorga atroflicha mulohaza yuritgan holda kelishi lozimligi uqtiriladi. Insondagi mardlik va jasorat alohida qadrlanadi, aytilgan so'zning qimmatini yuqori baholanadi. Zero, o'z so'zining ustidan chiqadigan mard insongina bunday fazilatlarning qadriga yetishi mumkin. Dostonning tasvir yo'sini rangin. Undagi bironta obraz ham jo'n, oddiy tasvirlanmagan.

Xulosa qilib aytganda, "Alpomish" dostonida yurt sog'inchini o'zida mujassamlashtirgan, ona Vatanga muhabbat, do'stga va yorga sadoqat kabi tuyg'ularni go'zal badiiy lavhalarda ifodalay olgan xalqimizning sevimli dostonidir. O'qituvchi o'zbek xalq dostonlari orasida "Alpomish" xalqimizning ko'pgina xislatlarini o'zida mujassam etganligi bilan alohida ahamiyatga ega ekanligini ta'kidlab, undagi o'zbek xalqiga xos xususiyatlarni birma-bir sanab bermog'i maqsadga muvofiqdir: ona Vatanga bo'lgan muhabbat, el-yurtga cheksiz sadoqat; mehmondo'stlik va mehmon kutish odoblari, jo'mardlik va halollik, yoshi ulug', keksa insonlar (hatto ular qul bo'lsa ham)ga hurmat va ularning doimo qadrlanishi, ayollarning e'zozlanishi, do'st va yorga vafo-sadoqat tuyg'ulari, ishq-muhabbat va do'stlik kabi tuyg'ularning qadrlanishi ifoda etilgan. O'qituvchi dostonni o'tish jarayonida asarning mana shu tomonlariga alohida e'tibor qaratishi, asarning tarbiyaviy jihatini ochib berishga ayrica ahamiyat berishi kerak. Zero, qahramonlik dostonlarida o'ziga xos milliy ruh va an'analar, yuksak madaniyat, go'zal urf-odatlar, o'lmas qadriyatlar, betakror marosimlar barhayotligidan hali yana asrlar davomida yashashidan dalolatdir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Sharipova M. Qahramonlik eposi-milliy madaniyatimizning nodir xazinasi (“Alpomish” dostoni misolida) 2020. – T. 12-bet.
2. Sharipova M. O‘lmas an‘ana va marosimlar-ma‘naviyatimizning nodir xazinasi – 2020. – T. 25-bet.
3. Sharipova M. Qahramonlik eposi-milliy madaniyatimizning nodir xazinasi (“Alpomish” dostoni misolida). 33-bet.
4. Turatov S. Significance of the student’s orchestra of uzbek national instruments in the educational process of state institute arts and culture of Uzbekistan //Culture and Arts of Central Asia. – 2019. – T. 11. – №. 1. – C. 55-59.
5. Sobirjon Turdibekovich Turatov. “Cholg‘u ijrochiligi ta’lim yo‘nalishida maxsus fanlarining axborot texnologiyalari bilan integratsiyalashuvi” Oriental Art and Culture, vol. 4, no. 3, 2023, pp. 676-680.
6. Toshmatov, O., and S. Turatov. “Ancient musical instruments.” (2012).

BOLALIK DAVRI BILAN BOG‘LIQ URF-ODAT VA MAROSIMLARNING BUGUNGI KUNDAGI AHAMIYATI

Ashiraliyeva Malikaxon Qaxramon qizi

O‘zbekiston davlat san‘at va madaniyat instituti

MSMTEB yo‘nalishi 3-kurs talabasi

Ilmiy rahbar: Tashmatova Kamola Abdurashidovna

“Folklor va etnografiya”

Kafedrasi katta o‘qituvchisi

Pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)

Kalit so‘zlar: marosim, “beshik to‘yi”, “aqiqa”. “jar”, “gijda-gijda”

Annotatsiya: Ushbu maqolada bolalik davri marosimlari va ular haqida ma‘lumotlar, fikr-mulohazalar keltirilgan.

Marosim tushunchasi xalqimizning barcha qatlamlari uchun yaxshi tanish bo‘lib, u inson hayotining moddiy va ma‘naviy turmushining talab va ehtiyoji bilan yuzaga kelgan va keladigan hodisadir. Har qanday marosim u yoki bu xalqning ma‘lum bir tarixiy taraqqiyoti bosqichidagi ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy hamda madaniy rivojlanish darajasini ko‘rsatuvchi asosiy belgilarni o‘zida mujassamlashtirgan holda vujudga keladi va yashaydi. Boshqacha qilib aytganda, marosim umum tomonidan qabul qilingan ramziy harakatlarga ega bo‘lgan hayotiy tadbirdir[1:9]. Marosimlar hozirgi kunda, hududlarda o‘z holicha saqlanib qolgan va o‘tkazilish tartibi ham olimlar tomonidan o‘rganilgan. Ayni marosim boshqa viloyat yoki qishlog‘da turlicha yo‘l bilan amalga oshirilishi mumkin, bu esa o‘ziga xos va qiziq jihati ham sanaladi.

Marosimlar - mavsumiy, oilaviy-maishiy va diniy marosim turlariga bo‘linadi. Shundan oilaviy marosimlar to‘g‘risida gaplashamiz. Oilaviy marosimlar bu farzand

tug‘ilgan kun, unga ism qo‘yish, bolani ilk marotoba beshikka belash va dastlabki qorin sochini olish, ilk qadamni bosishi, o‘g‘il va qizlarni birinchi bor maktabga borishi, muchal yoshiga to‘lishi, maktabni bitirishi, nikoh to‘yi, kumush, oltin va olmos to‘ylari, nafaqaga kuzatish kabilar. Oilaviy marosimlarning boshqalaridan farqi, u faqat oila a‘zolari ishtirokida o‘tkaziladi. Asosan, Qashqadaryo vohasida bola tug‘ilmasidan oldin tug‘ilajak chaqaloqning hayotini turli-tuman xavf-xatarlardan saqlash maqsadida amal qilinadigan irim-sirimlar haligacha saqlanib keladi. Har xil ruhlar tajovuzidan sog‘-salomat saqlash uchun tug‘ilgan chaqaloqning kiyimiga, ot yoki itning yungi solingan yoxud bo‘rining tishi, bir parcha terisi solingan tumorlarni tikib qo‘yganlar, ular barcha balolardan ona va bolani himoya qiladi, deb qaralgan. [2:7]. Marosimlar o‘zbek xalqining necha yillik taraqqiyoti davrida sayqallanib keldi. Hozirda ulardan ko‘pchiligi deyarli qo‘llanilmaydi. Marosimlar xalqning ishonchi va irodasini, udum va urf odatlar orqali ma‘lum vaziyatdan qo‘rqishi yoki, ularni asrashi kafolati sifatida qaralgan. Misol uchun, hamma chaqaloqlarga beshik to‘yi o‘tkazilgan. Buvilarimiz yoshligimizda o‘tkazgan ba‘zi marosimlar yodimizdan chiqqani yo‘q. Bugungi kun yoshlariga aynan nomoddiy madaniy meros, uning mohiyati va o‘z ichiga oladigan, hunarmandchilik bilan bog‘liq an‘analar, xalq tomosha san‘ati, ijrochilik san‘ati va boshqalarni anglashida yordam berish dolzarb masala qatorida turibdi. Chunki, o‘z urf-odat, an‘analarini bilmaydigan inson o‘zining madaniyatidan, qadriyatlaridan ham bexabar bo‘ladi, bundan chiqdi tarixini ham, kimning avlodi ekanini ham unga qizig‘i bo‘lmaydi.

Quyida, Mamatqul Jo‘rayev va Latifa Xudoyqulovalarning “Marosimnoma” qo‘llanmasidan ba‘zi misollar bilan tanishasiz:

“It ko‘ylak kiydirish” — uch kunlik bo‘lgan chaqaloqni yovuz kuchlar xurujidan himoya qilish maqsadida unga bobosi yoki momosining ohorli libosidan tikilgan maxsus ko‘ylakchani kiygizish udumi. **“Beshdan o‘tdi - toshdan o‘tdi”** - chaqaloq besh kunlik bo‘lganda uni ziyon-zahmatlardan saqlash maqsadida o‘tkaziladigan marosim. Xorazm viloyatida bu marosim «besh oqshom» deyiladi. Buxoro viloyatida, an‘anaga ko‘ra, farzand tug‘ilsa-da, yoshligida nobud bo‘lib ketaveradigan oilalarda dunyoga kelgan chaqaloq besh kunlik bo‘lganda uni keksa chol istiqomat qiladigan hovli devorini teshib, teshikdan o‘tkazganlar. **“Yetti chilla”** — chaqaloq yetti kunlik bo‘lganda o‘tkazilgan chilla chiqarish marosimi. **“Aqiqa”** — oilada yangi farzand dunyoga kelishi munosabati bilan bola tug‘ilganidan yetti, o‘n to‘rt yoki yigirma bir kun o‘tgach o‘tkaziladigan marosim. Bu marosim nomini ifodalovchi “aqiqa” so‘zi aslida arabcha bo‘lib, «yarim qimmatbaho tosh» ma‘nosini anglatadi hamda «bolaning sochini olish» ma‘nosida ham qo‘llaniladi. **“Beshik kerti”** — xalqimizning qadimiy udumiga ko‘ra, farzandlari kelgusida oila qurishini orzu qilgan kishilarning o‘z farzandlarini bir-biriga atashtirib qo‘yish udumi. Buning uchun o‘g‘il farzand ko‘rgan kishi qizaloq beshigining biror joyini pichog‘i bilan ozgina kertib qo‘yadi. Shu bilan bu qizaloq yoshligidan “egalik bo‘lgan” hisoblanadi. **“Beshik to‘yi”** marosimi chaqaloqni beshikka belash marosimi sifatida O‘zbekistonning barcha hududlarida keng

nishonlanadi. Surxon vohasida bolani beshikka belash marosimida hovlida o't yoqilgan va kuyovning yoki qo'shnoch momo beshikni ko'tarib olov ustidan uch marta o'tkazib olgan. Bu udum "beshikni tozalash" yoki, "beshikni xoloslash" deb atalgan. Beshikni uyga olib kirayotganda esa, "bolaga hamda beshikka ziyon-zahmat yetmasin", degan maqsadda isiriq tutatilgan. Beshikka belashda chaqaloq o'g'il bola bo'lsa, ulg'ayib abjir chavandoz bo'lsin, degan niyatda beshikning ustiga qamchi, qiz bola bo'lsa, chevar bo'lsin, deb qurama kashtali yostiq, nina, ip qo'yib qo'yiladi. So'ngra isiriq solinadi va beshikka belayotgan kampirlardan biri: "Egasi keldi beshikka, shayton chiqsin eshikka", - deb aytib turgan. Odatda belayotgan ayol og'ziga non tishlab olib, to belab bo'lgunicha gapirmagan. Bola belab bo'lingandan so'ng kayvoni og'zidagi non yosh bola tomonidan "umri uzoq, rizqi baland bo'lsin" degan niyatda uzoqroq joyga olib qochilgan. [3:33] "**Jar**" — sunnat to'yida maxsus jarchi tomonidan qishloq-mahalla ahlini to'yga chorlash udumi. "**Boylandi**" — xatna to'yida qo'li halollanuvchi bola onasining qo'li boglanib, ayollar uning atrofida aylanib "yor-yor" aytishi udumi. "**Gijda-gijda**" — usta to'ybolani xatna qilayotganda uning atrofida gilar tomonidan bolani ovutish maqsadida aytiladigan so'zlar. "**Bola qochdi**" — sunnat to'yi kuni mahalla yigitlari va o'smirlari to'ybolaning yaqin qarindoshlaridan birining uyiga olib qochib ketib, bekitib qo'yish odati. "**Bola ko'rdi**" — sunnat to'yining ertasi kuni «bola berkitar» udumiga ko'ra qo'li halollanishi kerak bo'lgan bolani «olib qochgan» yigit-yalanglar, o'smirlar va tengdoshlarining turli-tuman shirinliklar, qand-qurs, meva-cheva olib, o'rtog'idan hol-ahvol so'ragani kelish odati.

Xulosa qilib aytfganda, ijtimoiy hayot va ijtimoiy madaniyatning bir qismi bo'lgan urf-odat va marosimlarning turmush tarzimizdagi o'rni haqida nafaqat o'rganish balki yosh avlodga ham tushuntirish lozim. Bunda avvalo, milliy o'zlikni anglash tushunchasi yuqori turadi, milliy o'zlikni anglash uchun milliy qadriyatlarni qayta tiklash va uning imkoniyatlaridan keng foydalanish zarur. Zero, marosimlar- xalq va shaxs ma'naviyatining ko'zgusi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. O.Axmedova. O'zbek marosim-udumlarining etnohududiy xususiyatlari. O'quv qo'llanma. Toshkent-2019.123 b.
2. S.Davlatov. An'ana va marosim (Qashqadaryo vohasi misolida) O'quv-uslubiy qo'llanma. O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi «Fan» nashriyoti 2009.120 b.
3. O.Axmedova. O'zbek marosim-udumlarining etnohududiy xususiyatlari. O'quv qo'llanma. Toshkent-2019.33-betidan.
4. M.Jo'rayev, L.Xudoyqulova.Marosimnoma. Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, Toshkent -2008.172 b.

ALPOMISH DOSTONI – O‘ZBEK XALQ OG‘ZAKI IJODINING TARIXIY MADANIY BOYLIQI SIFATIDA

Rahimov Farzod Farhodzoda

O‘ZDSMI, “Folklor va etnografiya” ta’lim yo‘nalishi

1-kurs talabasi

Ilmiy rahbar: “Folklor va etnografiya” kafedrası mudiri, dotsent

Isayev Kamoliddin Saidovich

Annotatsiya. Ushbu maqolada “Alpomish” dostoni o‘zbek folklori tarixining milliy va qadimiy ildizi, barjasta namunasi sifatida tahlil qilingan. Uning paydo bo‘lishi tarixi va adabiy xarakteristikasi o‘rganilgan. Shuningdek dostonning tarkibi, folklor san’ati va xalq dostonlarining xalqimiz ma’naviy hayotida tutgan o‘rni qisqacha bayon etilgan va uning

Kalit so‘zlar: “Alpomish”, milliylik, tarbiya, vatanparvarlik, folklorshunoslik, folklor, doston, ertak, baxshi, matal.

O‘zbek xalqi azal-azaldan boy madaniy merosi, irsiyat jamg‘armasi xazinasidagi ma’naviy boyliklari, bugungi kunda qadr topgan qadriyatlariga egaligi bilan jahon miqyosida katta o‘ringa ega. Ayniqsa, o‘zbek xalqi yaratgan “Alpomish” singari ulug‘ asarda yaqqol namoyonbo‘lgan odamiylik, adolatparvarlik, erksevarlik, mardlik, oilaga sadoqat, sevgi, mehr-muhabbat, murosa-yu madora silsilasidagi falsafiy ta’limotlar mustaqil O‘zbekistonning ma’naviyatida yangi sifat bosqichiga ko‘tarilayotganligi ham tabiiydir.¹¹⁷ Shuning uchun ham allomalarimiz uni el adabiyoti deb atagan. Biror bir xalqning qanday xalq ekanligini bilish uchun dastavval uning milliy an‘analariga, urf-odatlariga nazar solish lozim bo‘ladi.¹¹⁸

O‘zbek xalqi badiiy og‘zaki ijodi merosini asrab-avaylash va avlodlarga yetkazish yo‘lidagi ishlar tobora kuchaytirilmoqda. Muxtaram Yurtboshimiz Sh.M.Mirziyoev tomonidan bir qator qonun hujjatlari ishlab chiqilayotgani so‘zimizning isbotidir. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 1-noyabrdagi PQ-3990-son “Xalqaro baxshichilik san’ati festivalini o‘tkazish to‘g‘risidagi” qarori, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 14- maydagi PQ-4320-son “Baxshichilik san’atini yanada rivojlantirish choratadbirlari to‘g‘risidagi” qarori, O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2018-yil 24-apreldagi VMQ-304-son “Baxshichilik va dostonchilik san’atini yanada rivojlantirish hamda takomillashtirish chora–tadbirlari to‘g‘risidagi” qarori, O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1998-yil 13-yanvardagi “Alpomish” dostonining ajdodlarimiz ijodiy dahosining bebaho badiiy yodgorliklari sifatida jahon xalqlari epik ijodiyoti namunalari ichida alohida o‘rin tutishini , uning mustaqil rivojlanish davrida millat birligi va ma’naviy uyg‘onishi, milliy g‘urur va o‘zligini anglashi ramziga aylanganligini ushbu

¹¹⁷ Zarnigor Miragzamovna Sodiqova “ALPOMISH” DOSTONI VA YOSHLAR TARBIYASI // Scientific progress. 2021. №6. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/alpomish-dostoni-va-yoshlar-tarbiyasi> (data obrasheniya: 20.11.2023).

¹¹⁸ Sh.Rahmatullaeva “Folklor san’ati va xalq dostonlari: kecha va bugun” “Oriental Art and Culture” Scientific-Methodical Journal – (1) IV/2019 46-b

qaror va farmonlarda yaqqol ko'rsak bo'ladi. "Xalqaro baxshichilik san'ati festivalini o'tkazish to'g'risidagi" qarori o'zbek milliy baxshichilik va dostonchilik san'atining noyob namunalarini asrab-avaylash va rivojlantirish, uni keng targ'ib qilish, yosh avlod qalbida dostonlarimizga va ushbu san'at turiga mehr, hurmat tuyg'ularini kuchaytirishga xizmat qiladi albatta. Bunday keng ko'lamli ishlarning amalga oshirilishi natijasida nainki, "Alpomish" dostonining balki, butun o'zbek folklorining dunyoviy ahamiyati yanada teran, haqqoniy va har taraflama mukammal tarzda jahon afkor ommasiga yetkazildi.

G'urur bilan aytishimiz mumkinki, bizda dunyo folklori namunalari bilan bemalol bellasha oladigan doston, ertak, maqolmatal, qo'shiq, afsona va rivoyatlarimiz bor. Yurtimizda bugungi kungacha yozib olingan dostonlar sonining o'zi 400 tadan oshib ketadi. Boshqa janr namunalari variantlari esa ko'plab jildlarni tashkil etadi. Bu rostakamiga chinakam ulkan xazinadir. Bunday bebaho meros hamma xalqqa ham nasib etgan emas. Shunday ulkan og'zaki merosga ega xalqning yozma adabiyotining ham rang barangligiga, boy ekanligi shak-shubhasizdir

Har bir sohaning o'z tarixi bo'lganidan, folklorshunoslik borasidagi izlanishlarning ham o'z ildizlari mavjud. Bu izlanishlar ildizi olis o'tmishga borib taqaladi. Mahmud Koshg'ariy zamonidan to bugungi kungacha xalq og'zaki ijodi haqida nimaiki aytilgan, yozilgan bo'lsa bularning bari o'zbek xalq og'zaki ijodini o'rganishga o'zining munosib ulushini qo'shgan.

"Alpomish" borasida ko'plab tadqiqotlar olib borilgan bo'lsada, biroq doston muqaddimasi va uning asar strukturasi tutgan o'rni masalalari yetarli darajada tadqiq etilgan emas. Jumladan, turkiy xalqlar eposini tadqiq etishda A.K.Borovkov, V.M.Jirmunskiy, B.N.Putilov, H.V. Paksoy, K.Rayxl, Ingyong singari jahon olimlarining xizmatlari beqiyosdir¹¹⁹. Prof. A.K.Borovkov turkiy xalqlar o'rtasida keng tarqalgan "Alpomish" dostonini o'rganish va to'plash tarixini, har bir versiyada o'sha xalqning milliy an'analari o'z ifodasini topganini o'zbek, qoraqalpoq va qozoq versiyalari asosida ishonchli dalillar asosida tahlil qilgan.¹²⁰ U bosh qahramon Alpomishning do'stlari (Qultoy, Qorajon) va raqibi (Ulton) obrazlaridagi qarama-qarshiliklarni tahlil qilib, ikki bo'limdan iborat bu asarning har bir qismi turli davrlarda yaratilgan va bo'limlarning har biri o'zicha mustaqil ravishda aytib kelingan, degan xulosaga keladi¹²¹.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1998-yil 13-yanvardagi "Alpomish" dostoni yaratilganligining 1000-yilligi to'g'risida" gi qarorida mazkur doston ajdodlarimiz dahosining bebaho badiiy yodgorligi sifatida jahon xalqlari epik ijodiyoti namunalari orasida alohida o'rin tutishi ta'kidlanadi. Shuning uchun

¹¹⁹ Жирмунский В.М., Зарифов Х.Т. Узбекский народный-героический эпос. – Москва, 1947; Жирмунский В.М. Сказание об Алпамыше и богатырская сказка. – Москва, 1960;

¹²⁰ Allamberganova Nodira Gulmurzaevna "«Alpomish» Dostonining o'zbek va Qoraqalpoq versiyalari qiyosiy tipologiyasi" dissertatsiyasi avtoreferati Toshkent – 2019 7-b

¹²¹ Боровков А.К. Героическая поэма об Алпамыше // Об эпосе «Алпамыш». Материалы по обсуждению эпоса «Алпамыш». Ответственные редакторы В. И. Чичеров и Х. Т. Зарифов. – Ташкент: АН УзССР, 1959. – С. 61-86

YUNESKOning tadbirlar rejasiga binoan 1999-yilning noyabr oyida yurtimizda “Alpomish” dostonining 1000-yilligi keng nishonlandi. O’sha tarixiy qaror asosida Termiz shahrida xalqaro ilmiy konferensiya o’tkazildi. “Alpomish” nomidagi bog’barpo etilib, xalq qahramoniga muhtasham monument o’rnatildi, xalqning milliy g’ururi tiklandi. Darhaqiqat, O’zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev ta’kidlaganlaridek: “Dostonchilik va baxshichilik-milliy g’ururimiz. Uning zamiridagi ezgu qadriyatlarni xalqimizga yetkazish lozim”¹²².

Epik ijoddagi muqaddimaning o’rganilishi, eng avvola, doston strukturasining mohiyatini ochib berishga xizmat qiladi. Epik asar syujetining keyingi rivojini ta’minlab beradi. Dostonda kechayotgan joy, asosiy obrazlar, epik asar mohiyatida turgan voqelikning mohiyatini tushuntiradi. Muqaddimada ko’pincha qahramon shajarasiga urg’u beriladi, unda tilga olingan qahramon shunchaki, oddiy bir qahramon emas, balki bevosita ko’k bilan, ilohiyot bilan bog’lanishi urg’ulanadi. Muqaddimmalar har matnda, qahramonlik, romanik dostonlarda o’ziga xos tarzda beriladi. Bu boshlamalar, bir-biridan farqlanib tursada, ularda umumiy jihatlar mavjud.

Muqaddimalar:

1. Tinglovchini voqelikka tayyorlaydi, ya’ni ularni dostonning asosiy qahramonlari hamda voqea bo’lib o’tadigan joy bilan tanishtiradi.
2. Doston qamrab olgan voqelikning ko’lami naqadar keng ekanligini urg’ulaydi.
3. Badiiy asardagi motiv va syujetlarning rivojiga to’rtki beradi hamda ular o’rtasidagi o’zviy bog’liqlikni ta’minlaydi.

Dostonning Mardonaqul Avliyoqul o’g’lidan yozib olingan ikkinchi qismi ham an’anaviy syujetga mos. Dostonning ikkinchi qismida qahramonning yetti yillik zindonda yotishi, so’ngra esa turli sinovlardan boshidan kechirib, uyga qaytishi bilan bog’liq voqealar hikoya qilinadi. Qahramonning uyga qaytishi bilan voqealar ko’pgina qahramonlik dostonlarida bir-biriga o’xshab ketadi. Bu variantdagi qahramonning uyga qaytishi bilan bog’liq epizodlar an’anaviy ko’rinish olgan. Biroq Avliyoqul Mardonaqul o’g’li varianti o’z ijro uslubi, badiiyati bilan o’ziga xos farqliklarga ham ega.

Xalq dostonlari xususan biz yuqorida fikr yuritgan “Alpomish” dostoni ham o’zbek tili tarixining serqatlamligini va bo’yoqdorligini o’zida to’la mujassam etadi. Shuning uchun ushbu dostonning folklor tilini tadqiq etish bir tomondan til tarixining qadimiy ildizlari haqida kengroq ma’lumot bersa, ikkinchi tomondan hozirgi zamon o’zbek adabiy tilini to’laqonli o’rganishda, uni boyitishda asosiy omillardan biri bo’lib xizmat qiladi.

“Alpomish” dostonining 30 ga yaqin variantlari yozib olingan, lekin xalq orasida esa bundan ham ko’p variantlari tarqalgan. Variantlar asosan hayotiy shart-sharoitlar natijasida yuzaga keladi.

¹²² Mirziyoev Sh.M. Istiqbolli loyihalar xalqimiz farovonligiga xizmat qilmoqda / Xalq so’zi. – Toshkent, 2018 yil 23 yanvar soni.

“Alpomish” dostonidagi sevgi, muhabbat, ona vatanga muhabbat tuyg‘usi bilan uyg‘unlashib ketgan. Bu asardan yoshlarimiz juda tarbiyaviy ahamiyat kasb etadigan hislatlarni olishlari mumkin. Misol uchun:

Barchinoy “Alpomish” bilan unashtirilgan bo‘lsa-da o‘zining oriyati, g‘ururini g‘animlar ko‘z o‘ngida ko‘rsatishni, isbotlashni istaydi. “Alpomish”ning yengib chiqishiga ishonadi va bu g‘alabani hamma ko‘rishini istaydi. Albatta bunday xarakter hozirgi zamondagi yosh qizlarimiz uchun namuna desak, mubolag‘a bo‘lmaydi. Bundan tashqari “Alpomish” yetti yil tutqunlikda qolganida Barchinoyning sabr bilan yoriga vafo qilishi, Surhayil kampirning o‘g‘illariga rad javobini berishligi, aql-farosat bilan to‘rt shartni o‘ylab topib bajara olmasliklariga ko‘zi yetib albatta, og‘ir vaziyatdan chiqishga urinishini alohida ta’kidlab o‘tish lozim.¹²³

Ko‘chmanchi qo‘ng‘irot qabilasida urug‘chilik munosabatlari yemirila boshlagan zamonlarda yaratilgan bu monumental asar o‘zbeklar o‘rtasida ikki versiya va ko‘plab variantlarda juda keng tarqalgan. Bu paytgacha dostonning yigirma sakkiz varianti o‘ttiz uch marta (to‘la teksti, parcha, mazmuni) yozib olindi¹²⁴. Epos turkiy xalqlar o‘rtasida juda keng tarqalgan. Uning o‘zbek¹²⁵, qozoq, qoraqalpoq versiyalari epik poema holida, tojik, uyrot, tatar, boshqird, O‘rta Osiyo arablari versiyalari ertak va rivoyatlar tarzida mashhurdir. O‘rta asr o‘g‘iz eposining muhim yodgorligi “Kitobi Dada Qo‘rqut” tarkibidagi “Bomsa Bayrak” asari o‘zining syujeti va kompozitsion qurilishi jihatidan “Alpomish” dostoniga juda ham yaqin turadi¹²⁶. Turkiy xalqlarning “o‘rtoq bir dostoni” (Hamid Olimjon) bo‘lgan “Alpomish”ning bunchalik keng tarqalishi shu xalqlarning bir xil ijtimoiy-tarixiy sharoitda hayot kechirganliklari, o‘zaro yaqin madaniy munosabatda bo‘lganliklari, yaratish va ijodda hamkor, hamfikir ekanliklarini ko‘rsatadi. Ammo “Alpomish”ning yaratuvchisi bo‘lgan har bir xalq unda o‘z tarixini, etnik va an‘anaviy xususiyatlarini, ozodlik va tenglik haqidagi o‘z ideallarini aks ettiradi. Qahramonlik dostonlarining boshqa guruh dostonlardan alohida ajralib turadigan jihati unda xalqning alp haqidagi turg‘un tasavvurlarini namoyon etuvchi alplik tizimining badiiy aks etishida ham ko‘rinadi¹²⁷.

Xulosa o‘rnida shuni ta’kidlashim mumkinki, xalq og‘zaki ijodida har bir janr, hususan dostonlar bevosita yoki bilvosita yosh avlodni tarbiyalash maqsadini amalga oshiradi. Xalq og‘zaki ijodi namunasida tarbiyalangan shaxs odamlar bilan munosabatda bo‘lishni, himmatli, oliyjanob, sharqona odob-ahloq normalariga javob beradigan bo‘lib kamol topadi. Shuning uchun ham biz xalqimiz og‘zaki ijodini xalq pedagogikasining asosiy omillaridan biri sifatida o‘rganamiz va yosh avlodga yetkazamiz. Shuning uchun ham biz xalqimiz folklor merosi va og‘zaki ijodini xalq

¹²³ Zarnigor Miragzamovna Sodiqova “Alpomish” dostoni va yoshlar tarbiyasi” Scientific progress volume 2 issue 6 2021 ISSN: 2181-1601 668-669-betlar

¹²⁴ Mirzayev T. «Alpomish» dostonining o‘zbek variantlari. Toshkent, 1968

¹²⁵ Uch variant nashr etilgan: Alpomish. Aytuvchi Fozil Yo‘ldosh o‘g‘li. Toshkent, 1958; Alpomish. Berdi baxshi variant. Toshkent, 1969; Saidmurod Panoh o‘g‘li varianti. «Odilxon» kitobida. Toshkent, 1972, 48–115-betlar

¹²⁶ Книга моего Деде Коркута. М.–Л., 1962

¹²⁷ T.Mirzayev “O‘ZBEK FOLKLORI (Darslik)” Toshkent – 2020 96-b

pedagogikasining asosiy omillaridan biri sifatida o'rganamiz va yosh avlodga yetkazamiz. Umuman olganda ushbu doston o'ziga xos tarixiy etika va qahramonlikning yuksak namunasini o'ziga jamlagan folklor namunasi desak mubolaga bo'lmaydi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Mirziyoev Sh.M. Istiqbolli loyihalar xalqimiz farovonligiga xizmat qilmoqda / Xalq so'zi. – Toshkent, 2018-yil 23-yanvar soni.
2. J.Eshonqul, Folklor – millatning boqiy tarixi, Toshkent, Yoshlik jurnali, 2014, 8-son
3. K.Imomov, T.Mirzaev, B.Sarimsoqov, O.Safarov, O'zbek xalq og'zaki poetik ijodi, Toshkent, O'qituvchi, 1990
4. M.Saidov, O'zbek dostonchiligida badiiy mahorat, Toshkent, Fan, 1969
5. M.Jo'raev, Folklorshunoslik asoslari, Toshkent, Fan, 2009
6. T.Mirzayev "O'ZBEK FOLKLORI (Darslik)" Toshkent – 2020 96-b
7. Zarnigor Miragzamovna Sodiqova "«Alpomish»" dostoni va yoshlar tarbiyasi" Scientific progress volume 2 issue 6 2021 ISSN: 2181-1601 668-669-betlar
8. Mirzayev T. ««Alpomish»» dostonining o'zbek variantlari. Toshkent, 1968

III SHO'BA

МАДАНИЯТ ВА САНЪАТ МУАССАСАЛАРИНИНГ МИССИЯСИ

Жумаев Собир Саидович

ЎзДСМИ илмий ишлар ва инновациялар бўйича проректор

Аннотация: Мақолада маданият ва санъат муассасаларининг миссиями, миссия тушунчаси, ташкилотда миссиянинг ўрни ёритилган.

Калим сўзлар: миссия, маданият, дастур, молия, дастурлаш, режа, даража.

Abstract: The article describes the mission of culture and art institutions, the concept of mission, the role of mission in the organization.

Keywords: mission, culture, program, finance, programming, plan, degree.

Режалаштириш жараёни миссия ва стратегия каби стратегик танлаш элементларини шакллантириш билан бевосита боғлиқ Миссия ташкилотнинг мавжудлигини маъносини белгилайдиган умумий мақсад бўлиб, стратегия узок муддатли давр учун ташкилотнинг ҳаракат йўналишини белгиловчи ҳаракатлар мажмуини назарда тутди.

Маданият ва санъат муассасасининг мақсади ва вазифалари унинг миссияси ва стратегияси билан чамбарчас боғлиқ бўлиши керак. Бу элементларнинг барчасини маданият муассасасининг стратегик

режалаштиришига таалукли бўлиши мумкин. Стратегик режалаштиришда миссияни асослаш алоҳида ўрин тутadi.

Маданий фаолиятнинг миссияси ва асосий мақсадлари бошқа стратегик элементларга керакли параметр ва хусусиятларни белгилайди. Миссия ўзи учун зарур бўлган маданият муассасасининг асосий мақсадидир. Миссия ташкилотнинг асосий фаолиятни тавсифлайди. Таҳлил қилиш ва диққатни маданий муассасанинг мақсадларига қаратишга ёрдам беради. Шунингдек, ташқи муҳит муассасанинг аниқ имджини шакллантиришга имкон беради.

Миссия муассасанинг мақомини асослайди ва фаолиятнинг муайян йўналишларига бўлган эҳтиёжни тушунтиради. Бошқарувда қарорлар қабул қилишни, ижтимоий-маданий лойиҳаларни, дастурларни амалга оширишни ва ҳоказоларни долзарблаштиради.

Ташкилот томонидан белгиланган миссия унинг фаолиятни стратегик режалаштириш ва режалаштирилган вазифаларни амалга ошириш бўйича тактик қадамларни ишлаб чиқиш учун асос бўлади. Миссия ташкилотнинг мазмуни ва мақсадини очиб беради. Унинг ўзига хослигини таъкидлайди. Мутахассисларнинг фикрига кўра, миссиянинг қўйидагича асосий ташкилий элементлари бўлиши керак:

- кадриятлар ва эътиқодлар;
- маҳсулотлар талаби ёки бозор эҳтиёжини кондиритиш;
- бозор муҳити;
- бозорга кириш йўллари;
- ташкилотни ривожлантириш ва молиялаштиришнинг стратегик тамойиллари;

Миссиянинг ўзи ҳам муҳим бўлиб, у аниқ ва қисқа бўлиши керак. Ижтимоий-маданий фаолият марказида шахс ва унинг маънавий камолоти, ижодий салоҳиятини очиб бериш, шахсий онги ва хулқ-атвори, ижтимоий мослашиш қобилияти, ижтимоий қўзғолонлардан ҳимояланиш каби масалалар туради. Шу билан бирга, ҳар бир маданият институтининг ўзига хос хусусиятлари бор. Уларнинг миссиясини белгиловчи индивидуал вазифа ва функциялар мавжуд. Уларнинг барчаси кўпинча жамиятнинг маданий хизматларга бўлган эҳтиёжларини кондиритиш билан боғлиқ (театр, маданият маркази ва бошқалар).

Тадқиқотчилар таъкидлаганидек, ижтимоий-маданий соҳада умуман олганда, маданий жараёнларнинг хусусиятлари, томошабинларнинг ҳатти-ҳаракатлари, шакллари бўйича бир-биридан фарқ қиладиган турли хил муассасалар ва ташкилотлар гуруҳлари мавжуд гарчи улар ичида бу хусусиятларнинг кўплаб даражалари мавжуд. Жумладан:

– маданий хизмат кўрсатиш шаклларининг кўп овозлилиги билан ажралиб турадиган маданият ва санъат муассасалари;

- умумий мақсадларга бўйсунадиган тузилма учун шарт-шароитларни яратишда турли хил микро муҳитлар;
- касбларни индивидуал танлаш;
- маданий дастурларга бўлган ҳақиқий талаб;
- музей ва кўргазма муассасалари;

Таниқли социолог А.Мол ўзининг “Маданият социодинамикаси” асарида келтирган фикрича “маданият сақловчиси” санъатни тарқатишга қаратилган институтлар, томошабинларни тарбиялаш, театр анъаналарини сақлаш ва инновацион театр томошаларини синовдан ўтказиш, аҳолининг ижтимоий ҳимояга муҳтож қатламларига ёрдам кўрсатиш бўйича ижтимоий дастурларни амалга оширадиган ижтимоий ҳимоя институтлари ва бошқалар ҳисобланади.

Ҳар бир маданият ва санъат муассасаси ўз миссиясини эълон қилар экан, фаолиятнинг мақсадлари ҳақида қисқача маълумот беради. Унга эришишда қандай тамойилларга амал қилишини белгилайди. Вазифани шакллантиришда маданият муассасасининг барча ходимлари иштирок этиши муҳим. Уларнинг ҳар бирининг фаолияти муассаса олдига қўйилган вазифаларни амалга оширишга қанчалик ҳисса қўшаётганини кўриб чиқиш мумкин. Малакали тарзда тузилган миссия маданий муассасанинг марказий ғоясига айланади. Ҳар бир ходимга фаолиятнинг барча даражаларига кириб боради ва мотивациясини, умумий ишда иштирок этиш даражасини оширади. Стратегия ташкилот ва муассасалар фаолиятнинг асосий йўналиши ҳисобланади. Стратегияни прогноз дейиш ҳам мумкин.

Прогноз эса, юнонча прогностис – олдиндан билиш, илмий асосланган башорат. Бўлажак воқеа ёки ҳодисаларнинг қандай кечишини, ривожланишини ва оқибатини махсус изланишлар, мавжуд далиллар ва маълумотларга асосланиб, олдиндан айтиб бериш ва олдиндан чиқарилган хулосадир¹²⁸.

Стратегия – бу узок муддатли режалаштириш бўлиб, у миссияни амалга ошириш учун усуллар ва чор-тадбирларни ўз ичига олган концепция ва ривожланиш дастурини ишлаб чиқишни ўз ичига олади. Стратегия юнонча “strategia” сўзидан олинган бўлиб, уруш санъати деган маънони англатади. Бу атамани қадимги юнонлар ўзларининг энг кўзга кўринган ҳарбий кўмондонларининг жасоратларини тасвирлаш учун ишлатган.

Оксфорд инглизча луғати стратегияни “бош кўмондоннинг санъати, ҳарбийларнинг йирик операцияларини режалаштириш ва бошқариш санъати” деб таърифлайди. Натижада стратегия деганда, мақсадга эга бўлган одамларга унга самарали йўллар билан эришишга имкон берадиган муайян восита тушунилади. Стратегия қўйидагилар орқали ишлаб чиқилади:

- ташкилотнинг ташқи муҳитини баҳолаш ва таҳлил қилиш;
- ташкилотнинг ички муҳитини диагностик таҳлил қилиш;

¹²⁸ <https://uz.wiktionary.org/wiki/prognoz>

- стратегик альтернативаларни ишлаб чиқиш ва таҳлил қилиш;
- энг макбул стратегия вариантыни танлаш;
- стратегияни миссия ва асосий мақсад билан боғлиқ ҳолда баҳолаш;

Ташкилотнинг стратегик мақсадлари унинг алоҳида секторлари, тузилмалари, бўлимлари ва бошқа бўлинмалари билан эмас, балки бутун фаолияти билан кўпроқ боғлиқ. Ривожланишнинг ўзагини ва умуман маданият ва санъат соҳасининг ҳар бир ўзига хос маданият институтини белгилашда стратегиянинг роли катта.

Стратегия – бу ташкилот ўзгарувчан атроф-муҳит шароитларига дош берадиган, беқарорлик шароитида “омон қола оладиган” қуролдир. Маданият ва санъат муассасаларининг стратегик мақсадлари уларнинг ижтимоий мақсадларини амалга ошириши (тарбия, маънавий-маърифий ривожланиш, шахснинг ижодий салоҳиятини очиш ва бошқалар) билан чамбарчас боғлиқ бўлади. Уларнинг стратегиялари ва тижорат фирмалари стратегиялари ўртасидаги фарқ билан боғлиқ.

Фойда кўрсаткичи тижорат ташкилотлари учун жуда муҳимдир. Маданият соҳасида кўпчилиқни ташкил этувчи нотижорат муассасалар эса бундай қилмайди. Стратегияга мувофиқ, маданият муассасалари ҳам стратегик режаларни (3-5) йилга ишлаб чиқади. Унда стратегик мақсадларга эришиш учун муассасалар амалга оширишни режалаштирган ҳаракатлар, ресурсларни тақсимлаш йўналишлари, ижодий салоҳият ва бошқаларни белгилайди.

“Тактика” тушунчаси “стратегия” тушунчаси билан чамбарчас боғлиқ. Тактика – ташкилотнинг иқтисодий фаолиятининг маълум вақт оралиғида стратегияни амалга ошириш бўйича чора-тадбирлар тизимидир.

Тактика, умуман олганда, маданият муассасасининг стратегик мақсадларига эришишнинг энг муҳим омили ҳисобланади. Шунинг учун ҳар бир тактик мақсаднинг амалга оширилиши белгиланган вазифаларни амалга оширишга яқинлаштиради.

Кўпинча тактик мақсадларга йиллик режалаштириш, шунингдек, маданият ва санъат муассасаларида бўлим ва секторларни режалаштириш хизмат қилади. Мақсадга эришишнинг тактик усуллари ишлаб чиқиш маданиятнинг турли бўғинлари ўртасидаги мувофиқлаштириш тартибига мувофиқ амалга оширилиши керак. Шу билан бирга, аниқ мақсадларни белгилаш умумий миссия баёнотидан алоҳида иш режаларига, маданий фаолият вазифаларига ўтишга ёрдам беради. Мақсадларни белгилаш ҳар қандай ташкилотда режалаштириш жараёнидан олдинги фаолиятдир. Мақсадлар маданият соҳасидаги позиция, фаолиятнинг ижро шартлари ва бошқа омилларни ҳисобга олган ҳолда миссия асосида белгиланади.

Мақсадларсиз режалаштириш ҳам умуман амалга ошириш ҳам имконсиз бўлиб қолади. Мақсадларни малакали белгилаш самарали стратегияни танлашга

ёрдам беради ва миссияни аниқ ҳаракатларга айлантириш имконини беради. Ҳар қандай ташкилотнинг мақсадлари қўйидагилардан иборат:

- ✚ режалаштиришнинг бошланғич нуқтаси;
- ✚ ташкилий фаолиятнинг асоси;
- ✚ мотивация тизимидаги асосий босқич;
- ✚ натижаларни баҳолаш ва фаолиятни мониторинг қилиш жараёнининг бошланғич нуқтаси.

Мақсадларни аниқлаш жараёни энг аввало, маданият институтининг ривожланиш тенденцияларини аниқлашни назарда тутди. Ҳар қандай ташкилотнинг мақсадларини аниқлаш сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий-маданий муҳитда, рақобатчилар, истеъмолчилар билан муносабатларда ва ҳоказоларда юзага келадиган имкониятлар ва таҳдидларни аниқлаш учун ташқи муҳитни таҳлил қилишни назарда тутди. Бошқа томондан, бу ташкилот фаолиятининг кучли ва заиф томонлари (хизматлар ишлаб чиқариш, молиялаштириш, кадрлар, ташкилий тузилма, имдж ва бошқалар) аниқлаш учун зарур бўлган ички муҳит ва унинг таркибий қисмларини таҳлил қилиш билан тўлдирилади. Маданият ва санъат соҳасидаги мақсадларни белгилашнинг мумкин бўлган йўналишлари қўйидагилар бўлиши мумкин:

- маданий хизматлар ишлаб чиқаришнинг ўзига хос хусусиятлари;
- бюджетдан ташқари хизматлар миқдори;
- тижорат фаолиятининг мавжудлиги, характери ва кўлами;
- маданият соҳасидаги технологиялар (янги технологияларни жорий этиш);
- тадқиқот ва таҳлилий ишлар;
- маданий маҳсулот (инновацион, анъанавий, ноёб ва бошқалар);
- маданий хизматларни сотиш бозори (шаҳар, миллий, халқаро ва бошқалар);
- шериклик ва ҳамкорлик (бизнес, ижтимоий тузилмалар, ҳокимият билан);
- кадрлар, интеллектуал, ижодий салоҳият;
- имидж, миссия, ном, ижод, рамзи, муассаса, маданият арбобини шакллантириш ёки тарғиб қилиш;

Ташкилотнинг тўғри тузилган мақсадлари аниқ (унинг мазмунини ифодалашда аниқлик) ўлчанадиган, эришиш мумкин (ҳақиқий) ва келишилган бўлиши керак. Бундай мақсадлар қандай, қанча ва нимага эришиш кераклигини тушунтиради. Барча бошқарув фаолияти, менежернинг барча иши мақсадларга эришига қаратилган.

Мақсадлар ташкилотнинг миссияси билан боғлиқ бўлган умумий мақсадларга бўлинади ва улар учун ишлаб чиқилган институтлар, унинг бўлимлари фаолиятининг асосий йўналишларида ишлаб чиқилган истиқболли ва ўзига хос бўлади. Бундан ташқари 5 йил муддатга белгиланган узоқ муддатли

мақсадлар, ўрта муддатли мақсадлар (1-3йилгача) ва операцион (қисқа муддатли) мақсадлар нуктаи назаридан белгиланади.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Мескон М. Х. Менежмент асослари. М., 2008й.
2. Федотова Н. Г. Маданият соҳаси минтақанинг стратегик ресурси сифатида. НовДУ Ахборотномаси. № 63. 2011. П. 58-65.
3. Федотова Н. Г. Ижодий саноат: назария ва амалиёт. Маданий шарҳ. Ахборот-таҳлилий тўплам № 4. Великий Новгород, 2012. Бет. 53-73.
4. Косцов Т. С. Маданият ва санъат соҳасида менежмент. М. 2007. ва амалиёт (фалсафий-социологик тадқиқот). Наврўз. Тошкент 2014. 120 б.
5. Қосимова Д.С. Менежмент назарияси. – Тошкент, Тафаккур-бўстони. 2011. 336-бет
6. Turatov S. Significance of the student's orchestra of uzbek national instruments in the educational process of state institute arts and culture of Uzbekistan //Culture and Arts of Central Asia. – 2019. – Т. 11. – №. 1. – С. 55-59.
7. Sobirjon Turdibekovich Turatov. "Cholg'u ijrochiligi ta'lim yo'nalishida maxsus fanlarining axborot texnologiyalari bilan integratsiyalashuvi" Oriental Art and Culture, vol. 4, no. 3, 2023, pp. 676-680.
8. Toshmatov, O., and S. Turatov. "Ancient musical instruments." (2012).

МАДАНИЯТ СОҲАСИДА ЛОЙИҲАЛАШТИРИШ

Нуруллоев Абдулазиз Сирожиддинович

ЎзДСМИ "Маданият ва санъат менежменти"

кафедраси доценти, и.ф.н.,

ЎзДСМИ Ўқув ишлари бўйича проректор

Аннотация: Мақолада маданият ва санъат соҳасида маданий хизматларни таъкил қилишда янгида дастурларни жорий қилиш ҳамда маданий жараёнлар лойиҳалаштириш ҳақида фикрлар келтирилган.

Калим сўзлар: лойиҳа, маданият, дастур, молия, дастурлаш, режа, даража, смета.

Abstract: The article presents ideas about the introduction of new programs and the design of cultural processes in the organization of cultural services in the field of culture and art.

Keywords: project, culture, program, finance, programming, plan, level, estimate.

Маданий фаолиятни бошқаришда ижтимоий-маданий дизайн имкониятларидан фаол фойдаланиш ва маданият соҳасини кўллаб-қувватлаш бўйича турли дастурларда иштирок этиш катта аҳамиятга эга.

Лойиха – бу режалаштирилган мақсадга эришиш, ноёб маҳсулотлар, хизматлар ва натижаларни яратиш билан боғлиқ тадбирлар мажмуи. Лойиханинг асосий хусусиятлари – ўзига хослик ва чекланган вақт (шунинг учун ҳар қандай лойиханинг бошланиши ва охири бор). Ижтимоий-маданий лойиха, қоида тариқасида ижодий фаолиятни ўз ичига олади. Маданий хизматларни яратишга қаратилган ижтимоий-маданий мақсадларга эришиш билан боғлиқ бўлиб, маданият соҳасидаги фаолиятни ривожлантириш, маданий ресурслардан ёки улардан фойдаланиш билан боғлиқ капиталлашувдир.

Лойиха ижтимоий маданий соҳада янги ҳодисалар, фактлар, жараёнлар, шакллар, технологиялар яратишга қаратилган. Ҳар қандай лойиха қуйидаги тизим сифатида тушунилади:

- лойиха мақсадларини шакллантириш;
- бу мақсадлар учун яратилган ҳаракатлар, ҳодисалар, объектлар, тизимлар;
- ишлаб чиқилган ва тасдиқланган тегишли ҳужжатлар;
- дастурлар, режалар, ҳисоб-китоблар, жадваллар, сметалар ва бошқалар;
- ҳисобланган зарур ресурслар;
- моддий, молиявий, меҳнат, вақт;
- бошқарув қарорлари мақсадларга эришиш бўйича чора тадбирлар тўплами ва ҳ.к.

Маданий лойихани ишлаб чиқиш ва кейинчалик амалга оширишнинг муҳим шарти бошқарув функциясидир, чунки лойиханинг муваффақияти кўп жиҳатдан менежерга боғлиқ бўлади. Шунинг учун алоҳида аҳамиятга эга замонавий менежмент лойиҳаларини бошқариш санъати билан боғлиқ йуналишни олади.

Агар лойиханинг бошқариш жараёнининг асосий элементларига қисқача тавсиф берадиган бўлсак, у ҳолда улардан қуйидагиларни ажратиб кўрсатишимиз мумкин:

- ❖ лойиха мақсадининг таърифи ва унинг мантикий асослари;
- ❖ мақсадни тизимлаштириш (мақсадни қисқартириш) ва оқилона лойиха тузилмасини ўрнатиш;
- ❖ молиявий, моддий ва номоддий инвестицияларнинг зару ҳажмлари ва манбааларини баҳолаш;
- ❖ ижрочиларни танлаш, улар билан алоқаларни тайёрлаш ва амалга ошириш;
- ❖ лойихани амалга ошириш муддатларини белгилаш;
- ❖ лойиҳаларни кичик мақсадлари ва уларда назарда тутилган иш турлари бўйича ресурс харажатларини аниқлаш;
- ❖ рискларни баҳолаш ва хавфларни камайитириш чоралари тизимини ишлаб чиқиш;

❖ лойиҳани амалга ошириш учун самарали бошқарув тизимини ташкил этиш;

❖ лойиҳани назорат қилиш, ҳисобга олиш ва таҳлил қилишни таъминлаш;

Замонавий менежментдаги проектив технологиялар жуда машҳур ва ижтимоий фаолиятнинг кўплаб соҳаларида (реклама ёки корхона яратиш, грантлар олиш ва бошқалар) кенг қўлланилади. Кўп жиҳатдан, бу ҳар қандай ғояни амалга ошириш учун восита бўлиб хизмат қиладиган лойиҳадир.

Натижада, бугунги кунда ҳар қандай лойиҳани тайёрлаш ва амалга ошириш қобилияти (ғояни амалга оширишнинг мақсад ва воситаларини ишлаб чиқиш) турли хил фаолият соҳаларидаги мутахассиснинг касбий етуклигининг муҳим кўрсаткичи саналади. Бугунги кунда бошқарув фаолиятининг турли механизмлари ва функцияларини ягона контекстга бирлаштиришга имкон берадиган лойиҳаларни яратиш бошқарув санъатининг барча қирраларини очиб берадиган тизимли ва концептуал технология сифатида қаралади.

Ижтимоий-маданий лойиҳалар бир-биридан проектив вазиятнинг ўзига хос хусусиятларига, ушбу вазиятнинг муаммоли соҳасига, ҳал қилиниши керак бўлган вазифаларнинг мазмунига, уларни ҳал қилиш усулларига лойиҳа яратиш ва амалга ошириш алгоритмига кўра фарқ қилиши мумкин. Асосий технологиялардан фойдаланишни кўпчилик лойиҳалар учун ўхшаш деб аташ мумкин.

Ижтимоий-маданий лойиҳалаш технологияси – маълум бир кетма-кетликда юзага келадиган аналитик жараёнлар ва ақлий операциялар тизими. Лойиҳа циклик ўлчов билан тавсиифланади. Яъни у пайдо бўлган пайдан бошлаб амалга ошириш якунигача бўлган вақт оралиғида бўлинади ва мавжуд бўлиш босқичларидан иборат. Шунинг учун лойиҳанинг ҳаёт айланишини қуйидаги босқичларга бўлиш мумкин:

Биринчи босқич – муаммоли вазият маданий муассасанинг ташқи ва ички омиллари (ресурслар) мавжудлигига бўлиши мумкин. Муаммоли вазиятни ташхислашда уни ҳал қилиш учун асосий кучлар, тузилмалар ва ресурсларни аниқлаш ва муаммони ҳал қилишдан манфаатдор шахслар доирасини аниқлаш муҳим аҳамиятга эга. Ушбу босқичнинг мураккаблиги ижтимоий-маданий муаммони ташхислашда субъективликни рад этишда муҳим аҳамият касб этади. Бу кўпинча эксперт баҳоларига, социологик тадқиқотларга ва бошқа объектив маълумот манбааларига мурожаат қилишни ўз ичига олади. Лойиҳа ғояси мавжуд ресурсларни ҳисобга олган ҳолда, муаммоли вазиятни ҳал қилишнинг ўзига хослиги ва муаммони ва лойиҳа ғоясини қайта таҳлил қилишнинг мумкин бўлган оқибатларини баҳолашда намоён бўлиши керак.

Иккинчи босқич – ижтимоий-маданий лойиҳа аудиториясини аниқлаш. Ушбу босқичда муаммоли вазият аниқлаштирилади ва лойиҳанинг мазмуни кимга қаратилганлиги ва аудиторияни аниқлаш орқали муввафақиятга эришади.

Аудиторияга мақсадли ижтимоий гуруҳлар ва алоқа гуруҳлари, лойиҳа иштирокчилари киради. Бунда ўз манфаатларидан келиб чиқиб, лойиҳани тайёрлаш ва амалга оширишда қайсидир шаклда иштирок этиши мумкин бўлган ижтимоий кучлар катта рол ўйнайди. Бундай ҳолда, лойиҳа аудиториясини ташкил этадиган ижтимоий гуруҳларни ҳар томонлама тавсифлаш ва муаммони аудиторияга нисбатан таҳлил қилиш муҳимдир.

Учинчи босқич – лойиҳанинг мақсади ва вазифаларини шакллантириш. Лойиҳанинг мақсадларини аниқлаш жараёни исталган ижодий иш натижасининг тасвирини шакллантириш, келажакдаги вазиятни аниқлаш ёки лойиҳани амалга ошириш жараёнида ҳаракатлар натижасини тахмин қилишни аниқлатади. Белгиланган вазифалар мақсадга эришиш учун аниқ қадамларни аниқлатади. Масалан, лойиҳанинг мақсади шаҳарнинг мусикий ҳаёти анъаналарини бойитиш, иқтидорли ёшларни аниқлаш, анъанавий ҳунармандчиликни тиклаш ва ривожлантириш, ёшлар онгида она Ватан тарихи ва маданиятига меҳр ва ҳурмат ҳиссини шакллантириш.

Тўртинчи босқич – лойиҳани ишлаб чиқиш. Ҳар бир лойиҳага қўйилган вазифаларни ҳал қилишда ҳисса қўшадиган маълум жараёнлар ёки фаолият тўпламини уйғунлаштириш ҳисобланади. Ушбу босқичда тадбирлар рўйхатини ишлаб чиқиш, уларни амалга ошириш муддатларини белгилаш ва иштирокчиларни ушбу тадбирларга жалб қилиш муҳим аҳамиятга эга. Фаолият ва жараёнларни ривожлантириш жараёнига нафақат проектив технологиялар бўйича мутахассислар ва маданият менежерлари, балки маданият ва санъат муассасалари вакиллари, ижодий ташаббуслар, лойиҳадан манфаатдор бўлган жамоатчилик ҳам жалб этилиши мумкин. Шунингдек, мазкур лойиҳани амалга ошириш шаклини (виртуал, интерактив) ва лойиҳада белгиланган жараёнлар ва тадбирларни амалга ошириш методологиясини белгилайди.

Бешинчи босқич – лойиҳани ресурслар билан таъминлаш. Мазкур босқичда лойиҳани амалга ошириш учун зарур бўлган ресурсларни аниқлаш ва жалб қилиш муаммоларини ҳал қилиш керак. Улар молиявий, ахборот, кадрлар, технологик, ижодий, маркетинг ва бошқалар. Лойиҳа концепциясини қўллаб-қувватлашга қодир бўлган кучларни аниқлаш катта аҳамиятга эга.

Молиявий, ижодий ва бошқа ресурслар эгалари ижтимоий-маданий лойиҳада иштирок этиш учун малакали тарзда “рағбатлантирилиши” керак ва ресурс базаси манбаи сифатида ҳар бир тузилма учун лойиҳада иштирок этиш шакли бошқача бўлиши мумкин. Маданият ва санъат соҳасида ўзларининг ижодий ресурслари сифатида, бир томондан, музейлар, кутубхоналар, маданият марказлари бинолари ва моддий-техник базаси, бошқа томондан, ижодий жамоалар, санъат ходимлари, маданий мерос сақловчиларнинг ижодий салоҳияти ҳисобланади.

Ижтимоий-маданий соҳадаги асосий ресурс тақчиллиги лойиҳаларни молиявий қўллаб-қувватлаш учун ижтимоий-маданий дизайн, маркетинг, маблағ

йиғиш технологиялари билан таниш бўлган малакали мутахассисларнинг мавжудлиги билан боғлиқ.

Кўпинча ижтимоий-маданий лойиҳалашнинг натижаси – бу маданий хизматни, ижодий маҳсулотни жорий этиш, акция, кўргазма ўтказиш, тузилма, ташкилот, ахборот базасини яратишдан иборат. Тадбир ва байрамни ташкил этиш ва ҳоказо.

Олтинчи босқич – натижаларни баҳолаш ва лойиҳа натижаларини сарҳисоб қилиш. Ушбу босқич лойиҳа натижаларини умумлаштириш ва унинг заиф томонлари ва ижобий тажрибасини таҳлил қилиш ва соҳада тажриба тўплаш учун мўлжалланган. Маданият соҳасидаги лойиҳаларнинг мавзулари жуда хилма-хил бўлиши мумкин. Кўпинча маданият соҳасидаги лойиҳаларни амалга ошириш ижтимоий-маданий фаолиятни ривожлантиришга ёрдам берадиган шарт-шароитлар ва омилларга боғлиқ. Маданий лойиҳаларни лойиҳа стратегияларига қараб, икки гуруҳга бўлиш мумкин:

Биринчи гуруҳ – лойиҳалари маданиятнинг ўзига хос хусусиятларини максимал даражада тушуниш ва ҳисобга олишга қаратилган бўлса, лойиҳаларнинг мақсади маданият ва маданий амалиётлар, шакллар, намуналар ва бошқаларни сақлашга имкон берадиган шароитларни таъминлашдир.

Иккинчи гуруҳ – лойиҳаларида маданий маҳсулотларни, меъёрларни, технологияларни бошқа контекстга экспорт қилиш устун вазифа бўлади. Маданий жараёнларни модернизация қилиш имконини беради. Ушбу гуруҳ лойиҳаларининг аксарияти маркетинг таъсирига эга. Инновацион бўлиб, ноанъанавий ижод турларини ва маданиятни мавжуд вазият шароитларига оптимал мослаштириш технологияларини қўллаб-қувватлашга қаратилган.

Маданий ҳаётни оптималлаштириш маданий ривожланишнинг анъанавий ва инновацион механизмлари ва жараёнларининг мутаносиблигини назарда тутди. Бу маданий инновациялар учун ижобий шарт-шароитларни яратиш ва маданий давомийликни сақлаш билан таъминланади. Маданий ривожланиш тарихий ва маданий қадриятларнинг узлуксизлиги, яратилиши, долзарблиги ва уларни замонавий маданий жараёнлар контекстига киритиш, меъёрлар, анъаналар ва маданий амалиётларни сақлаш мезонларига асосланиши керак:

1. дизайн соҳаси (маданий ҳаётнинг муайян соҳасидаги муаммоларни тавсифлаш ва маданий фаолиятнинг йўналишлари ва турларини аниқлаш);
2. лойиҳа аудиторияси (лойиҳа кимга қаратилган);
3. лойиҳанинг мақсад ва вазифалари;
4. лойиҳани амалга ошириш шакли (ташкилотни ташкил этиш, тадбирлар цикли, акцияларни ўтказиш ва ҳ.к);
5. лойиҳани амалга ошириш асоси (объектлар ва маданият муассасалари);
6. лойиҳа бюджети (умумий миқдор, харажатлар таркиби ва уларни сарфлаш мақсади);

7. молиялаштириш манбаалари (бюджет ва бюджетдан ташқари молиялаштириш улушлари ва уларнинг манбаалари тўғрисидаги маълумотлар).

Муваффақиятли лойиҳавий ишнинг муҳим қисми маданий соҳадаги муаммоларни таҳлил қилиш ва уларни ҳал қилиш йўллари яхши билишдир. Вазиятни ўзгартириш, якуний маҳсулот ёки ҳодиса ҳақидаги идеал ғояни яратишга имкон берадиган тадқиқот ва ижодий фаолиятдир.

Дастурни ўзига хос лойиҳалар сифатида қўриш мумкин ва лойиҳалар баъзан маълум бир дастурни амалга оширишнинг бир қисмидир. Якуний ҳужжат сифатида дастур одатда, соҳадаги муаммони аниқлаш, мақсад ва вазифаларни шакллантириш, дастурни ресурслар билан таъминлаш, уни амалга ошириш вақти, ижрочилар ва ташкилий тузилма тўғрисидаги маълумотларни мониторинг усуллари ва натижаларини умумлаштириш бўлимларини ўз ичига олади. Маданият соҳасида дастурлардан фойдаланиш бошқарувнинг турли даражаларининг ўзаро таъсир механизмларини ягона тузилмага самарали боғлашдан иборат. Ижтимоий-маданий жараёнларни бошқаришни эски маъмурий моделининг асосий элементларини ўзгартириш имконини беради. Кўпинча ижтимоий-маданий соҳада биз мақсадли дастурлар ҳақида гапирамиз. Ижтимоий-маданий соҳада мақсадли дастурлар деганда, вақт ва маконда прогноз қилинадиган, зарур бўлган мақсадга эришига қаратилган тадбирлар мажмуи тушунилади.

Ижтимоий-маданий дастурлаш – бу маданий соҳанинг турли кучларининг маълум даражада мувофиқлаштирилган ўзаро таъсирининг қўшимча рағбатлантирувчи компоненти. Маданият соҳасидаги мақсадли дастурлар маданиятни сақлаш ва кўпайтириш бўйича (маданий меросни сақлаш, улардан фойдаланиш, долзарблаштириш учун шарт-шароитлар яратиш) йўналтирилиши мумкин. Бундан ташқари, дастурлашда маданият шарт ва восита сифатида ҳаракат қилиши мумкин.

Замонавий маданият менежментига хос бўлган ижтимоий-маданий дастурлаш технологияларига жиддий эътибор қаратишнинг ўзига хос сабаблари бор. Дастурларни ишлаб чиқиш ёки дастурларни амалга оширишда иштирок этиш давлат бюджетидан қўшимча, мақсадли молиялаштириш имкониятларидан фойдаланиш имкониятини беради. Мақсадли дастур турли манбаалардан қўшимча маблағларни жалб қилиш учун асос бўлсада, маданий дастурларнинг ҳомийлари ҳам давлат идора ва ташкилотлари ҳам тижорат тузилмалари, жамғармалар, ҳомийлар ва бошқалар бўлиши мумкин. Маданият соҳасидаги дастурлаш, гуёки тармоқ ва ҳудудий режаларни ишлаб чиқишни тўлдиради. Режалаштиришнинг “учинчи ўлчовини” белгилайди. Бу турли шериклар ва уларнинг идоравий хусусиятларидан қатъий назар, биргаликда ижрочиларнинг саъй-ҳаракатларини мувофиқлаштиришга имкон беради. Муайян соҳада маданиятни ривожлантириш дастури учун молиявий ресурсларнинг тегишлилиги ва жойлашуви шериклар билан биргаликда ижрочиларнинг

(ташкilotлар, жамоатчилик, ижодий ташаббуслар, ҳокимият органлари ва бошқалар) кизиқишини ошириш мумкин.

Маданият ва санъат соҳасидаги дастурлашнинг самарадорлиги байрам ва концерт дастурларини сахналаштириш, фестиваллар, кўргазмалар ўтказиш, ижодий жамоалар ва яқка ижрочиларнинг мақсадли гастрол сафарлари, театр томошалари ва шу қабилардан иборат. Мақсадли дастурий фаолият шакли бир қатор афзалликларга эга:

1. Ташкilotлар вақтинчалик бўлиб, улар муайян муаммоларни маълум бир вақт орасида ва маълум даражадаги сифат билан ҳал этишга қаратилган.

2. Мақсадли дастурлаш бошқарув ва мувофиқлаштиришнинг вертикал ва горизонтал даражаларининг афзалликларини ижодий бирлаштириш имконини беради. Бу эса муаммони ҳал қилишга максимал даражада эътибор қаратиш имконини беради.

3. Дастур тузилмалари ижодий фаолиятнинг ҳар хил турларини муваффақиятли интеграцияллашувига ёрдам беради ва унинг субъектларининг мотивациясини оширади.

4. Ҳар бир дастур учун мақсадли молиялаштириш умумий харажатларни сезиларли даражада камайтириши мумкин.

5. Маданият ва санъат муассасасининг анъанавий тузилмаси бундай дастурларни амалга ошириш ҳисобига турли функционал бўлинмалар ходимларига янги ташкилий ва мазмунли ғоялар ва лойиҳаларни амалга оширувчи фанлараро лойиҳаларда ҳамкорлик қилиш имконини берувчи янада мослашувчан шаклга айлантирилади.

Мақсадли дастурлар баъзан маблағларни рақобатбардош тақсимлашни тақлиф қилади. Бу умуман олганда, маданият соҳасидаги фаоллик, ташаббус ва лойиҳа фикрлашни рағбатлантиришга имкон беради. Маданият соҳасида ишлаб чиқилган дастурнинг афзалликларини қуйидаги мезонлар асосида аниқлаш мумкин:

– илмий асослилиқ (мувофиқлик, дастурлаш объектини объектив баҳолаш);

– ижтимоий-маданий “дивидендлар” (ижтимоий ривожланиш даражасини ошириш);

– минтақадаги маданий иқлим (маданият ва маданий туристик объектлари мақомини ошириш);

– дастурнинг технологик жиҳатдан мақсадга мувофиқлиги ва унинг институционал таъминоти (зарур институтлар, ходимлар ва бошқалар мавжудлиги);

– олинган натижаларнинг ҳақиқати ва самарадорлиги;

Дастурларни амалга ошириш ҳозирги вақтда маданият муассасаларининг мавжудлигини мақбул даражада сақлашнинг муҳим механизмига айланмоқда. Шу сабабли ижодий ташаббуслар, маданий муассасалар, жамоалар,

муниципалитетлар ва бошқа тузилмалар учун ҳар қандай (худудий) дастурга кириш жуда ҳам ижобий омил ҳисобланади. Маданият соҳасида мақсадли дастурларни ишлаб чиқиш ва амалга ошириш қуйидаги алгоритм бўйича амалга оширилиши мумкин:

1. Объект ҳақидаги маълумотларни йиғиш, қайта ишлаш ва таҳлил қилиш (диагностика), дастурлашни ўз ичига олган ахборот-таҳлилий босқичи.

2. Стандарт ва башорат босқичи. Ушбу босқичда муаммоли вазиятнинг ривожланиши мавжуд тенденцияларини сақлаб қолиш шароитида ҳам муаммоли вазиятни оптималлаштиришга қаратилган дастур қабул қилинган тақдирда ҳам башорат қилинади.

3. Концептуал босқичи. Дастурнинг мақсад ва вазифаларини, ресурслар билан таъминлаш йўналишларини белгилаш ва дастурни амалга оширишнинг ижтимоий базаси, инфратузилмаси ва механизмини асослаш.

4. Лойиҳалаш ва режалаштириш босқичи. Эшитишларни ташкил этиш, дастурни баҳолаш, тасдиқлаш, танловлар ўтказиш ва ҳ.к.

5. Ижро этиш босқичи. Дастурни амалга ошириш.

6. Назорат ва тузатиш босқичи. Дастурнинг боришини таҳлил қилиш ва агар керак бўлса, уни созлаш.

Биринчи турт босқич дастурни ишлаб чиқиш жараёнини ифодалайди. Дастурни ишлаб чиқиш ижтимоий-маданий дастурлашда жуда муҳим ўрин тутати. Маданият соҳасидаги яна бир мақсадли дастур, ундан олдин узоқ давр бўлиб, бу даврда дастур концепцияси пишиб етилади. Унинг долзарблиги ва вазиятнинг муаммоли характерини асослайди. Мақсадли дастурларни ишлаб чиқиш жараёнида дастурий таъминотнинг мазмуни ва ташкилий таркибий қисмлари аниқланади. Жумладан, дастурни ишлаб чиқишга мажбурловчи муаммо. Ундан кейин муаммони кенгайтириш ғоялари ва усуллари, мақсад ва кутилаётган натижадир. Вазифалар кетма-кетлиги ва ресурслар билан таъминлаш кейинги кетма-кетликда амалга оширилади.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Мескон М. Х. Менежмент асослари. М., 2008й.

2. Федотова Н. Г. Маданият соҳаси минтақанинг стратегик ресурси сифатида. НовДУ Ахборотномаси. № 63. 2011. П. 58-65.

3. Федотова Н. Г. Ижодий саноат: назария ва амалиёт. Маданий шарҳ. Ахборот-таҳлилий тўплам № 4. Великий Новгород, 2012. Бет. 53-73.

4. Косцов Т. С. Маданият ва санъат соҳасида менежмент. М. 2007.

5. Қорабоев У. Маданият масалалари. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси Давлат илмий нашриёти, 2009. – Б. 286.

6. Алимасов В., Манзаров Ю. Ўзбекистонда маънавий-маърифий соҳа: назария ва амалиёт (фалсафий-социологик тадқиқот). Наврўз. Тошкент 2014. 120 б.

7. Қосимова Д.С. Менежмент назарияси. – Тошкент, Тафаккур-бўстони. 2011. 336-бет.

8. Бекмурадов М.Б., Шодиев Х.Х. “Менежмент назарияси ва амалиёти”. Тошкент, 2021. “Замон полиграф” ОК нашриёти. 272 б.

9. Ҳайдаров А. Маданият – миллий юксалиш пойдевори (матн) “Олтин мерос пресс” нашриёти. Тошкент – 2021. 478 бет.

SAN'ATNI BOSHQARISH VA ART MENEJMENTNING XUSUSIYATLARI

Yo'ldosheva Manzura Borihodjayevna
O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti

Annotatsiya: Maqolada san'atni boshqarish va rivojlantirish haqida so'z boradi. Bundan tashqiri boshqaruv san'atini asosiy xususiyatlari haqida hamda madaniyat sohasidagi boshqaruvning zamonaviyligi haqida izlanishlar natijasi ko'rsatiladi.

Kalit so'zlar: boshqarish, madaniyat, san'at, ijodkorlik, shaxs, qobiliyat, iste'dod.

Abstract: the article talks about the development of the ART of management. And also about the characteristics of management ART management. On the modern activities of managers in the sphere of culture.

Keywords: management, culture, art, creativity, personality, abilities, and talents.

"Menejment"- tushunchasi hozirgi kunda kundalik hayotimizga mustahkam kirib, O'zbekistonga tanish bo'lib qoldi. Ammo shuni yodda tutish kerakki, biz boshqa qadriyatlar va ustuvorliklar tizimining harakatini nazarda tutadigan yangi falsafa haqida gapiramiz. Shu munosabat bilan biz "menejment" atamasining ma'nosi haqida batafsil to'xtalamiz.

Boshqaruv (ingl.menejment-menejment, menejment, tashkilot) - bu ishlab chiqarish yoki tijoratni boshqarish; ishlab chiqarish samaradorligini oshirish va foydani oshirish maqsadida ishlab chiqilgan va qo'llaniladigan boshqaruv tamoyillari, usullari, vositalari va shakllari to'plami.

Dastlab, "menejment" tushunchasi Amerikada kelib chiqqan va so'zma-so'z tarjima qilinganda "menejment", "ma'muriyat" degan ma'noni anglatgan. "Menejment" so'zi va inglizcha "menejment" so'zi sinonim hisoblanadi, ammo aslida ularning semantik tarkibi har xil. "Menejment" atamasidan foydalanib, xalqaro amaliyotda o'rnatilgan an'anaga amal qilish kerak, unga ko'ra bu juda aniq hodisalar va jarayonlar doirasini anglatadi. Menejment mohiyatan murakkab ijtimoiy-iqtisodiy, axborot va tashkiliy-texnik hodisa — boshqaruv ob'ekti faoliyatining doimiy o'zgaruvchan shartlari, uning holati va sifatlarining o'zgarishi bilan shug'ullanadigan faoliyat jarayoni

va fan. Shu sababli, menejment, boshqa har qanday fan singari, ma'lum qonuniyatlarga, printsiplarga, o'z maqsad va vazifalariga ega. [4, 182-bet]

Hozirgi vaqtda menejment uch jihatdan ko'rib chiqiladi:

- kasbiy faoliyat sohasi sifatida funktsiyani va uni bajaruvchi shaxslarni bildiradi, ijtimoiy yoki rasmiy mavqeini ko'rsatadi;
- ilmiy tadqiqot sohasi sifatida;
- akademik fan sifatida.

Menejment - bu har qanday tashkilot uchun mos keladigan boshqaruvning umumiy tamoyillarini shakllantirishga qaratilgan ilmiy fan. Menejmentning fan sifatidagi asosiy vazifalari:

- * boshqaruvning maqsad va vazifalarini ajratib ko'rsatish;
- * muayyan tadbirlar va ularga erishish yo'llarini ishlab chiqish;
- * vazifalarni turli xil operatsiyalarga bo'lish;
- * ishlarni taqsimlash;
- *tashkilot ichidagi turli bo'linmalarning o'zaro munosabatlarini muvofiqlashtirish;
- * rasmiy ierarxik tuzilmalarni takomillashtirish;
- * qaror qabul qilish va aloqa jarayonlarini optimallashtirish;
- * faoliyatni rag'batlantirish, tashkilot madaniyati, boshqaruv uslubining samarali tizimlarini izlash.

Menejmentning asosiy maqsadi har bir tashkilotga va individual shaxsga xos bo'lgan muvaffaqiyatli faoliyat uchun yo'naltirilgan boshqaruvdir.

Korxonaning rentabelligini ta'minlash, mavjud moddiy va inson resurslari asosida iste'molchilar ehtiyojlarini hisobga olgan holda tovarlar va xizmatlar ishlab chiqarishni tashkil etish imkonini berish menejmentning eng muhim vazifalaridan biri. Bu korxonaning rentabelligini ta'minlashga, uning bozorda barqaror mavqeini yaratish va saqlashga yordam beradi. Bozor iqtisodiyoti sharoitida menejmentning dolzarb vazifasi bozorning yangi kanallarini tizimli izlash va rivojlantirishdir.

Art-menejment-san'at sohasidagi menejment; san'at sohasidagi tadbirkorlik imkoniyatlarini amalga oshirish uchun printsiplar, usullar, vositalar to'plami. San'atni boshqarish, san'at sohasidagi jarayonlarni tartibga solishga va jamiyat hayotining iqtisodiy, siyosiy, ijtimoiy va ma'naviy tarkibiy qismlariga ta'sir ko'rsatishga qaratilgan faoliyat.

Keng ma'noda san'atni boshqarish-insonning o'z faoliyati orqali jamiyatning yuqori, to'yingan va dinamik madaniy hayotiga erishish istagi San'atni boshqarish tor ma'noda madaniy korxonalarni boshqarishdir. San'at menejeri badiiy madaniyat, san'at singari, insoniyatning umumiy madaniyatining bir qismi, har qanday mahalliy va jahon tsivilizatsiyasining ma'naviy madaniyatining muhim tarkibiy qismi ekanligini yodda tutishi kerak.

Kasbiy san'atni boshqarishning asosi tashkilot (teatr, filarmoniya, muzey, Park, madaniyat va aholining dam olish markazlari, ishlab chiqarish markazi va boshqalar)

bo'lib, uning samaradorligi to'g'ri topilgan boshqaruv modeliga, shuningdek menejerning shaxsiyati va kasbiy tayyorgarligiga bog'liq. San'at biznesining har bir yo'nalishi o'z boshqaruv modellari va uning samaradorligi mezonlariga ega. Madaniyat sohasidagi tadbirkorlik bundan mustasno emas. Ushbu sohada tashkilot faoliyatini boshqarish jarayonlarining samaradorligi ko'rsatkichlari mavjud.

Art-menejmentning maqsadlari quyidagilardan iborat: professional san'atni targ'ib qilish, ijrochilarning ijodkorligi va kasbiy o'sishi uchun sharoit yaratish, professional san'at janrlarini rivojlantirish.

Art-menejmentning ixtisosliklari: ma'mur, tadbirkor, rahbar, agent, shaxsiy menejer, biznes menejeri, promouter (impresario), ishlab chiqarish menejeri, rejissyor, teatrlar, teatr studiyalari, konsert zallari, konsert tashkilotlari prodyuseri. Kino va foto studiyalari mutaxassislari; audio va video yozuvlar studiyalari; mahalliy, mintaqaviy va Markaziy televideniye kanallari yetakchilari.

San'at sanoatining asosiy yo'nalishlari:

a) konsert kompaniyalari (filarmoniyalar, konsert birlashmalari, agentliklar, konsert ishlari markazlari, havaskorlik badiiy jamoalari);

b) teatr va ko'ngilochar korxonalar (teatrlar, sirkalar);

c) studiyalar (yozish studiyalari);

d) ko'ngilochar va ko'ngilochar yo'naltirilgan korxonalar;

e) ijodiy birlashmalar va agentliklar.

Badiiy va ijodiy mahsulotlar turlari:

a) shou dasturlari, kontsertlar, festivallar, tanlovlar, klub kechalari, moda namoyishlari, ko'ngilochar va o'yin dasturlari;

b) konsert va tomosha tadbirlari uchun texnik jihozlar (yorug'lik, tovush, stsenografiya va boshqalar);

c) musiqa asboblari;

d) nashriyot faoliyati: ixtisoslashtirilgan gazetalar, jurnallar, kitoblar va boshqalar;

e) audio va video mahsulotlar ishlab chiqarish;

f) ajoyib dasturlarni tashkil etish va sahnalashtirish;

g) gastrol va gastrol safarlari;

h) televizion va radio dasturlarni ishlab chiqarish;

i) musiqa asboblari ishlab chiqarish va boshqalar.

Madaniyat sohasidagi tijorat va notijorat muassasalarining zamonaviy davri umuman menejmentga, xususan, ushbu tuzilmalar muassasalari va rahbarlari tomonidan badiiy menejmentga katta e'tibor berish bilan tavsiflanadi. Biroq, mahalliy san'at menejmentida menejment haqida aniq tushuncha yo'q, bu ilmiy postulatlariga nisbatan beparvolik yoki menejment nazariyasini fan sifatida rad etishning noodatiy kombinatsiyasi sifatida ifodalanadi. Davlat madaniyat muassasalarining ko'plab rahbarlari, xususiylar san'at firmalari va kompaniyalari egalari har doim ham sodir

bo'layotgan inqilobiy o'zgarishlarni va badiiy boshqaruv mazmunining yangilanishini sezmaydilar va uning uslubiy va texnologik xilma-xilligidan to'liq foydalanmaydilar.

Madaniyat sohasidagi menejrlarning zamonaviy faoliyati asoslarini ko'rib chiqish badiiy menejer faoliyatining butun majmuasini tushunishga, uning alohida yo'nalishlari texnologiyalarini chuqur tushunishga, menejer-rahbar, tashkilotchi, Moliyachi, Pragmatist, ijodkorning turli rollarining ahamiyatini anglashga imkon beradi. Ba'zi tadqiqotchilar ta'kidlaganidek, xususan, G. N. Novikova [6, 106-bet], V. M. Chizikov, V. V. Chizikov [5, № 2] san'at menejmenti bugungi kunda madaniyat va san'at sohasidagi tijorat faoliyatining eng dolzarb yo'nalishlaridan biridir.

Zamonaviy shou-biznesning taniqli tadqiqotchilari E. I. Jdanova, S. V. Ivanov, N. V. Krotova [7, 88-bet], S. Korneyeva [12, 97-bet], san'atni boshqarishni quyidagicha ko'rib chiqishni taklif qilishadi:

- turli xil san'at turlarini boshqarish (ifodali va tasviriy); – badiiy qadriyatlarni (moddiy va ma'naviy) yaratish jarayoniga rahbarlik qilishga yordam beradigan bilim sohasi; – shou-biznes sohasida ishlaydigan mutaxassislarning ijodiy faoliyati natijalarini madaniy xizmatlar bozoriga targ'ib qilish.

San'atni boshqarishning tuzilishi nima?

Sxematik ravishda san'at menejmentining tarkibiy qismlari uchta pozitsiyadan taqdim etilishi mumkin:

* ilmiy fan sifatida, chunki u nazariy asosni (nazariya, tamoyillar, usullar) o'z ichiga oladi, shuningdek, boshqa fanlarning alohida qoidalarini o'zlashtiradi (bugungi kunda bu asosiy rol o'ynaydigan integrativlikdir);

* amaliyot sifatida, chunki nazariy izlanishlardan ancha oldin jamoalar va jarayonlarni boshqarish va boshqarish usullari, uslublari ma'lum bo'lgan;

* san'at sifatida, chunki etakchilik va menejmentni faoliyat sohasi sifatida amalga oshirish yuqori darajadagi mahorat va mahoratni talab qiladi [6,76-bet].

Bu, birinchi navbatda, san'at menejeri faoliyatining mazmunli asosidir. Biz badiiy mahsulotni yaratish va bozorga chiqarish jarayonida rejalashtirish, tashkil etish, rag'batlantirish, nazorat qilish bo'yicha mutaxassisning bir qator maqsadli harakatlarini badiiy menejer ishining mazmunli asosi sifatida aniqlash mumkin deb hisoblaymiz. G.N.Novikovaning so'zlariga ko'ra, san'at mahsuloti quyidagicha tushunilishi kerak: turli xil shou-dasturlar, kontsertlar, festivallar ishlab chiqarish, ixtisoslashtirilgan nashrlar chiqarish, moda namoyishlari, badiiy asarlar ko'rgazmalarini tashkil etish, kompakt-disklar, videokliplar sotish va boshqalar [6, 79-bet].

Ushbu kichik tarmoqlarning har biri o'zining keyingi gradatsiyasiga va torroq va o'ziga xos turdagi tashkilotlar va faoliyat turlarini ajratishga yordam berishi aniq. Ushbu farqlash qonun hujjatlarini qabul qilish darajasida ham, tarmoqlarni boshqarish amaliyotida ham (muzeylar, teatrlar, kutubxonalar, klub faoliyati bo'limlari, mintaqaviy madaniyat organlari bo'limlari) o'z ifodasini topadi. Rassomning san'atdagi faoliyati tomoshabin, tinglovchi, iste'molchi bilan bevosita o'zaro ta'sir jarayonlarida namoyon bo'ladi.

Ekskursiya, bir martalik chiqishlar uchun shartnomalar tuzish, reklama, binolar, shahar rahbarlari va professional guruh yoki individual ijrochining matbuoti bilan aloqalarni ta'minlash uchun nafaqat san'at va ijodning turli janrlarini tushunadigan, balki eng muhimi, ularni jamiyatda qanday amalga oshirishni biladigan, tomoshabinga etkazadigan menejer kerak.

Masalan, chet ellik muallifning spektaklini sahnalashtirish uchun san'at menejeri spektaklning tarjimasini topishi kerak. Keyin sahnani ijaraga oling, mashg'ulotlar jadvalini tuzing, truppani to'ldiring, rejissyor bilan shartnoma tuzing va imzolang, sahnalashtiruvchi rassomni yollang, teatr texnikasini tashkil qiling, xarajatlar smetasini aniqlang, reklama tashkil qiling, homiylarni toping, chiptalarni tarqating, premerani tashkil qiling, byudjetni tuzing.

Badiiy menejer faoliyatining ikkita etakchi tarkibiy elementini-ma'naviy qadriyatlarni yaratish jarayoni va badiiy mahsulotlarni madaniy xizmatlar bozoriga ilgari surish jarayonini ta'kidlab, shuni ta'kidlaymizki, mustaqil kasbiy faoliyat sohasi sifatida badiiy menejment ijtimoiy – madaniy faoliyatning turli sohalarida, shu jumladan professional san'at, xalq ijodiyoti, ko'ngilochar sanoat, turizm va boshqalarda juda faol rivojlanmoqda.

Shunday qilib, madaniyatshunoslarning ta'kidlashicha, san'at menejmentining institutsional sub'ektlari orasida fan, ta'lim, san'atda ma'naviy va moddiy qadriyatlarni ishlab chiqaradigan ijtimoiy-madaniy institutlar ajralib turadi; aloqa, madaniy qadriyatlarni tarjima qilish bilan shug'ullanadigan institutlar, shuningdek ommaviy axborot vositalari, noshirlar va kitob savdosi, muzeylar, ko'rgazma majmualari kabi madaniy axborot institutlari; ommaviy bayramlar, xalq bayramlari, festivallar, tanlovlar, ko'riklar, taqdimotlar, ijtimoiy-madaniy loyihalarni amalga oshirish va boshqalar bilan bog'liq norasmiy ijodiy faoliyat institutlari [1, 102-bet].

Chizhikov V. M. va Chizhikov V. V. [5, 97-bet] fikriga ko'ra, menejer funktsiyalari faoliyat turlari bo'yicha quyidagi muvofiqlashtirish sxemasiga ega bo'ladi:

1. Badiiy jihat: a) tarjima, b) rejissyorni tanlash, v) aktyorlarni tanlash, D) sahnalashtiruvchi rassomni tanlash, e) kostyumlar sotib olish, teatr texnikasini o'rnatish, e) premyerani tashkil etish.

2. Tashkiliy jihat: a) binolarni ijaraga olish, b) mashg'ulotlar jadvali, v) chiptalarni tarqatish bo'yicha tashkiliy ishlar.

3. Marketing: a) reklama tashkil etish, b) chiptalarni sotish.

4. Moliyaviy jihat: a) xarajatlar smetasini aniqlash, b) byudjetni shakllantirish, v) homiylarni qidirish.

Bu holda faoliyatning ko'p qirrali tabiati tegishli vakolatlar va javobgarlik choralari bilan ta'minlangan to'rtta faoliyatning har birida bitta emas, balki butun san'at menejerlari guruhidan foydalanish zarurligini ko'rsatadi.

Badiiy menejerning professional maqsadi quyidagi faoliyat turlaridan iborat: teatrlar, teatr studiyalari, kontsert zallari va kontsert tashkilotlari menejeri (ma'mur, tadbirkor, prodyuser, promouter, rahbar), kinoteatrlar, kino va fotostudiyalar, video va

audio studiyalar, musiqa asboblari va sahna liboslarini ijaraga berish, mahalliy, mintaqaviy va Markaziy kanallar televizion, kitob savdosi va nashriyot tashkilotlari, sport va o'yin majmualari, shahar bog'lari, yoshlar ko'ngilochar majmualari, klub muassasalari va nihoyat mintaqalar madaniyati va san'ati qo'mitalari, mamlakat shaharlari va tumanlari madaniyat bo'limlari. Professional va havaskor ijodiy jamoalar va alohida ijrochilar, ansambllar va konsert guruhlari, shu jumladan teatr - studiya, orkestr va qo'shiqchilik, estrada va sirk jamoalari, solistlar va turli janrdagi ijrochilar menejeri; bayram ommaviy madaniy dasturlari, festivallar, tanlovlar, ko'riklar, ijtimoiy-madaniy rivojlanishning maqsadli loyihalari loyihalarini amalga oshiradigan vaqtinchalik va doimiy guruhlar.

San'at menejerining faoliyati uning mahalliy va xorijiy madaniyat tarixi va nazariyasi, taniqli estrada, teatr, musiqa, tasviriy san'at ustalarining ijodiy merosi, kino industriyasi, xalq ijodiyoti klassiklarining fundamental bilimlarini chuqur o'zlashtirishi bilan belgilanadi., xalqaro shou-biznes sohasi badiiy menejment nazariyasini va amaliyotini bilish.

Bunday menejerning kasbiy malakasi-bu ijtimoiy ahamiyatga ega, madaniy va ijodiy yakuniy natija (maqsad) va unga erishishning maqbul jarayoniga yo'naltirilgan kasbiy faoliyatning sifat darajasi.

Ijtimoiy-madaniy faoliyat menejerining kasbiy kompetentsiyasi ikki shaklda namoyon bo'ladi: ob'ektiv tomon – umuman madaniyat muassasasi jamoasini va uning alohida xodimlarini boshqarish qobiliyatida; sub'ektiv – menejerning o'z faoliyatida amalga oshiriladigan professionalligida, ushbu faoliyatga shaxsiy munosabatida. Faoliyatning guruh va individual shakli bo'lgan holda, ijtimoiy-madaniy faoliyatni boshqarish har ikkala holatda ham menejerning shaxsiy shaklida, uning kuchlari, imkoniyatlari va qobiliyatlarini amalga oshirishning individual va o'ziga xos usulida amalga oshiriladi.

Menejerning shaxsiy fazilatlari professionallik darajasini belgilaydi, chunki bu kasbning o'zi ko'proq ijtimoiy-madaniy faoliyatning tuzilmalari va funktsiyalari bilan ob'ektivlashtiriladi. Madaniyat muassasasi jamoasini boshqarish qobiliyati va menejerning professionalligi (shaxsiy shakl), ikki (ob'ektiv va sub'ektiv) tamoyil sifatida, bir-birini o'zaro boyitib, ijtimoiy-madaniy menejerning kasbiy kompetentsiyasining bir qismi sifatida professionallikni shakllantiradi. Binobarin, menejer o'z faoliyati jarayonida uning zarur kasbiy fazilatlari rivojlanadi, ammo bunga to'liq, samarali, ijodiy faoliyat sharoitida erishiladi.

Uslubiy, nazariy va texnologik bilimlarning birligi amaliy tajriba bilan birgalikda kasbiy mahoratning asosi sifatida ko'nikma va ko'nikmalarni, kasbiy tajribani tug'diradi va to'playdi. Shunday qilib, menejerning kasbiy mahorati haqiqiy ijtimoiy-madaniy faoliyat jarayonida tug'iladi. Faoliyat kasbiy mahoratning asosiy tarkibiy qismiga aylanadi va u menejerning kasbiy mahoratini belgilaydi.

O'z navbatida, kasbiy kompetentsiya kasbiy madaniyatning asosiy atributi sifatida kasbiy boshqaruv faoliyatining kontseptual asosi sifatida ishlaydi.

Shunday qilib, badiiy menejmentni badiiy qadriyatlarni (moddiy va ma'naviy) yaratish jarayonini professional boshqarish, mualliflar, rejissyorlar, ijrochilar va turli xil ijodiy tashkilotlar jamoalarining ijodiy faoliyati natijalarini madaniy xizmatlar bozoriga targ'ib qilish deb ta'riflash mumkin.

Adabiyot:

1. Daft R. L. Menejment / R. L. Daft. Spb.: Piter, 2002 yil.
2. Drucker P. XXI asrda boshqaruv vazifalari / Pdrucker. - M.: Uilyams, 2000 Yil.
3. Kezin A. V. Menejment: uslubiy madaniyat/A. V. kezin. Moskva: Gardariki, 2001.
4. Chizhikov V. M., Chizhikov V. V. ijtimoiy-madaniy menejmentga kirish: darslik/ V. M. Chizhikov, V. V. Chizhikov..M.: MGUKI, 2003 yil.
5. Novikova G. N. Art-menejmentda boshqaruvning ijtimoiy-madaniy konsepsiyalari/ G. N. Novikova // Moskva davlat madaniyat va san'at universiteti gazetasi. – 2005.- № 2.
6. Jdanova E. I. shou-biznesdagi Menejment va iqtisodiyot: darslik/ E. I. Jdanova, S. V. Ivanov, N. V. Krotova. - M.: Moliya va statistika, 2003.
7. Ariarskiy, M. A. amaliy Madaniyatshunoslik / M. A. Ariarskiy. 2-nashr., ISPR. va qo'shimcha-Sankt-Peterburg.: Ego nashriyoti, 2001.
8. Belyatskiy, N. P. xodimlarni boshqarish: darslik. qo'llanma / N. P. Belyatskiy, S. E. Velesko, P. roysh.- Mn.: Kitob Uyi; Ekologik Istiqbol, 2005 Yil.
9. Kiseleva, T. G. ijtimoiy-madaniy faoliyat: darslik/

ПРОЦЕССЫ МОДЕРНИЗАЦИИ И ТРАНСФОРМАЦИИ В ТЕАТРАЛЬНОМ ИСКУССТВЕ: ЧЕЛОВЕЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ

Ахметжанова Мукадас Вахабовна
доктор философских наук (DSc), доцент

***Аннотация:** Результаты анализа статьи важны не только для узбекского национального театрального искусства, но и для переоценки народного театра и национальных театральных традиций в разных странах, где развивается театральное искусство с помощи перепостановки спектаклей на основе современных требований аудитории. Также автор проводит системный и всесторонний анализ процессов трансформации и модернизации театров с эффективным использованием сравнительного, ретроспективного и диалектического методов.*

Следует отметить, что в своей статье автор описывает процесс модернизации узбекского театрального искусства через процессы, связанные с

постановкой ряда произведений Чингиза Айтматова. Среди них спектакль «Восхождение на Фудзияму», спектакль «Найман она нидоси» по мотивам романов «И дольше века длится день», «Белый корабль», «Олапар, бегущий по берегу», «Момо ер» и другие.

Ключевые слова: универсальность, индивидуальность, народность, этнотеатры, зритель, диалектический подход, интернациональная реальность, игра, абстракционизм, «радикальный нигилизм», художественно-эстетическое творчество, художественно-эстетическое сознание, трансформация.

Abstract: *The results of the analysis of the article are important not only for the Uzbek national theatrical art, but also for the re-evaluation of folk theater and national theatrical traditions in different countries where theatrical art is developing, re-staging performances based on modern and audience requirements. The author also provides a systematic and comprehensive analysis of the processes of transformation and modernization of theaters, with the effective use of comparative, retrospective and dialectical methods.*

It should be noted that in his article the author describes the process of modernization of Uzbek theatrical art through the processes associated with the staging of a number of works by Chingiz Aitmatov. Among them are the poem "Ascension to Fujiyama", the play "Naiman ona nidosi" based on the novel "Asrga tatigulik kun", "White ship", "Olapar running along the shore", "Momo yer" and others.

Keywords: *universality, individual, nationality, ethno-theaters, spectator, dialectical approach, international reality, play, abstractionism, "radical nihilism", artistic-aesthetic creation, artistic-aesthetic consciousness, transformation.*

Introduction. Since the transition to the stage of professionalization, the Uzbek theater has been promoting universal culture and ideas through artistic and aesthetic research, stage productions and images. In this sense, it is necessary to analyze the artistic and aesthetic research in the Uzbek theatrical art through the renewal of universal ideas, socio-spiritual and creative research. This approach, of course, requires looking at the problem in the context of the achievements, experiences, and epistemological research that national and universal culture has achieved. Because “common features manifest themselves through the private, so it is natural to think that national culture reflects one aspect of universal culture. But just as universality cannot embrace all aspects of national cultures, so national cultures cannot embrace all aspects of the culture of the peoples of the world. Hence, the impact of the general on the private depends not only on the characteristics and capabilities of the general, but also on the characteristics and capabilities of the private. In fact, in the field of culture, the characteristics and capabilities of the private sector are more crucial.” [1, p. 14].

Research results. It is clear that the term "universal" means not for the authority of an individual, group, nation or country, but for all people, for humanity.

"Humanity is the main subject of human socio-historical development, the harmony of humanistic behavior, such as the fact that culture, by its substantial nature, must serve the interests of man, the basis of all change is to glorify man as a being, to increase its positive qualities" [2, p. 35]. So, at the heart of humanity is the socio-cultural ideas and values of man, which honor him, encourage him to mature in all respects, and have undergone historical experience. Existentialism is in the nature and essence of humanity.

In fact, universal feelings, ideas and views are formed from the place where a person is born and raised, from the cultural environment in which he is formed. As U.Utanova writes, "Through the formation of human (cultural) qualities in a person, culture gives a humanistic purpose to the human-society (people) -human system, connects a person with a universal being through the social environment in which he lives. The individual is connected with humanity not because of its biological existence, but through its place in socio-cultural life as an individual, through its relationship to existing cultural riches. The deeper and broader this connection, the deeper and broader the harmony of the individual with humanity, the deeper and broader the involvement in the universal culture within him. Although the ideas of universal feelings in folk culture, such as beauty, purity, moral qualities, diligence, love, devotion to the motherland, seem to be national features, plots and themes, in fact, at the heart of folk culture is universality"[2, p. 37]. This process shows that the socio-ethical phenomenon is that nationalism and humanity are interrelated, mutually demanding, in constant contact, that universal ideas, values that have become recognized, stable reality, are formed as a result of social demands.

Preservation of nationality, ensuring its stability in social life should not lead to its absoluteization, an aggressive attitude towards other cultures, beliefs, lifestyles, art. "... The deepening of international integration serves not only the specificity of national cultures, but also their commonalities and broad roots. This process, in its positive form, undoubtedly contributes to the rapprochement and enrichment of cultures "[3, p. 104].

Uzbekistan is not left out of the ongoing globalization, integration processes, existential changes and general philosophical paradigms. Political, economic, spiritual and cultural development in our country is on the path of developing both national and universal ideas, creatively mastering best practices in all areas. The relations of our ethno-theaters with creative troupes abroad, joint international festivals, the fact that many of our performances are highly valued at prestigious international conferences reflect in our artistic and aesthetic consciousness, in our research universal values, high spiritual ideas. shows that it is changing for the better.

Over the last 20 years, our culture and art, especially theatrical art, have been renewed in both content and form. The creators were given the opportunity to create the work of their choice, to freely choose the method and style, to create in any method. This trend was the beginning of integration with universal ideas.

It can be said that the new philosophical and aesthetic approaches observed in the Uzbek theatrical art in 2000-2020, the formal research was formed in accordance with the requirements of socio-spiritual development, national and universal democratic paradigms that are gaining ground in Uzbek society. "One of the future tasks of the spiritual and enlightenment sphere (culture, theater - M.A.) will be to promote international values and culture, while the Republic is establishing broad ties with the peoples of the world and declares its mission to support and rely on universal values." [1, p. 32]. Because "innovation in the field of art includes a variety of processes, such as new ways of expression, the introduction of genres, as well as the impact of a particular work of art on people's worldview, the enrichment of the spiritual world and the creation of new works of art" [3, p. 75].

Consequently, today's Uzbek theatrical art is a complex reality with its versatility, diversity, incompatibility with a clear scheme, and unpredictability of future trends. Ms. Tulahojaeva tries to classify the modernizations observed in modern Uzbek theaters as follows: "There is a tendency in modern Uzbek theaters to seek colorful, new means of artistic expression. Stage effects that amaze the audience, the use of new means of performance are becoming more widespread. Today, the practical experience and directing of Uzbek theater is generally characterized by the following factors:

- The integration of the traditions of folk theaters, clowns and hobbies into the atmosphere of European-style Uzbek theaters;
- to follow the theatrical traditions of the 30s and 50s of the last century;
- mastering the complex stage language and means of modern western theater "[4, p. 121]. From this classification, it is not difficult to see that the process of Uzbek theatrical art to follow the traditions of world theatrical art, and, consequently, universal ideas and values, is accelerating. This process also reflects the growing style of theatrical art, the skills of directors and actors. At the same time, "modernist style should be expressed on the basis of Uzbek thinking, oriental thinking. Otherwise, it will not reach the heart of the reader (spectator - M.A.) "[5, p. 168].

On the same issue, A. Ochildiev puts forward a slightly different, dialectical approach. According to him, international "elements appear within one culture and then penetrate into another culture, acquiring a specific national color and content. For example, under the influence of cultural events such as opera, ballet, cinema, which have appeared abroad, our unique and distinctive national opera, ballet, cinema is formed. At the same time, it is no secret that our achievements in these areas, our unique works of art and the activities of our mature artists have in one way or another influenced the development of these areas in neighboring nations. This means that the phenomena formed within one culture can be absorbed into other cultures, go beyond their own sphere, imbued with the national spirit, that is, acquire a new interstate content "[3, p. 65]. This phenomenon, the process continues permanently, undergoing specific transformational changes, becomes an existential reality. Because "Art is an international reality, which, while reflecting ethnic characteristics, does not reflect

ethnogenesis. That is, art is national, but it does not promote nationalism. His language, images, ideas are understandable to all and have the same power of influence. Art is really for everyone, for the people "[6, p. 95].

Well-known writer Chingiz Aitmatov mainly wrote prose. Currently, the only poem written by him is "Ascension to Fujiyama". But almost all of his novels and short stories have been staged and staged in theaters around the world. In particular, representatives of the Uzbek theatrical art - T.Khojaev, O.Salimov, A.Rahimov, R.Khamidov - addressed the works of Ch.Aitmatov. In the theaters of our country, theatrical interpretations have been created on the basis of the novels "White Ship", "Olapar running along the coast", "Sarvqomat dilbarim", "Momo er", "Asrga tatigulik kun" . The deep philosophical and aesthetic views in the works of the writer, the high universal ideas expressed through the nation, fascinate not only ordinary readers, but also representatives of theatrical art, enriching their thinking, expanding their creative horizons, appealing again and again in different years.

The play "Naiman ona nidosi" (1999) based on the novel "Asrga tatigulik kun" by Chingiz Aitmatov, directed by the theater-studio "Eski machit" in Karshi, shows the universal problem of the tragic consequences of losing one's identity and becoming a manic creature (director F. Kasimov). I.Turaev played the role of Jo'lamon and O.Khalilova played the role of Naiman's mother. Jolaman is a miserable man, a boy who has lost his memory, who only executes orders, who has lost his mind. The worst part is that he doesn't understand it, he doesn't understand it. "In the middle of the stage, a drunken, youthful Julamon (actor Ishak Turaev) turns him around and pours out all his joy. As he happily eats the food brought by his mother, his whole body is full of youthful passion and passion" [7, p. 184]. A Naiman mother who came looking for her son is horrified that her child has become unrecognizable to her. Is there a more painful, unbearable grief in the world for a mother than to see her children living in the clutches of misconceptions, selfishness, and inefficiency? Naturally, the mother-in-law suffers greatly from the fact that her child has changed so much, making groans that restore her human memory and return it to itself. "Suddenly, the quiet atmosphere on the stage is replaced by noise, and a gala mancirt with a rope in his hand pulls Jolaman out of his mother's arms and into his ranks. In the eyes of the Naiman mother, the world looks dark, and no matter how much she cries, she cannot save her child.

In the play, these events are shown through dramatic contradiction, sharp conflict, psychological performance, philosophical scenography. Originally a pure fantasy, it now takes on the appearance of a manatee's place of worship and belief" [7, p. 184] . Unfortunately, the mother's efforts are in vain, and she herself dies from the attack of manicurists like Jolaman. It is only after Naiman's mother's death that the mancirt's son's blind eyes are opened, realizing what a tragedy that has been. "Even though the show ends at such a tragic point, it encourages the audience to refine their morale," he said. Because it expresses the idea that a nation that does not know its past, history and values will be annihilated and destroyed from the face of the earth. In his

performances, text, music, song, melody, figurative generalization prevail. In a small place, worldly problems are raised that cannot be embraced by man ” [8, p. 179] . Through the tragic fate of a mother and son interpreted in the play "Naiman's Mother's Cry", the whole of humanity is called to consciousness. It should be noted that the play won the Grand Prix at the International Theater Festival "Aitmatov and Theater" in Kyrgyzstan, the Grand Prix, the international competition "Save the world from mangroves!" In Cairo. It is no coincidence that the nomination of the play, which reflects the most pressing problems of mankind, was approved.

In the Uzbek theatrical art, it is impossible to say that the universal ideas in the works of Chingiz Aitmatov are always fully covered, correctly captured and interpreted. The first reason for this is the complexity of the plots of the writer's works, the richness of symbols, which always make it difficult for theater creators to find a reasonable artistic and aesthetic solution to the events of the work. Because turning a prose work into a dramatic work requires many years of experience and great talent from the author of the script. Researcher Sh. Abdurasulov writes about the shortcomings of the play "White Ship" staged at the Uzbek National Academic Drama Theater (director A. Rahimov, artist B. Turaev - 2018): The symbolic image of the horned mother deer is seen in an extremely woolly and schematic approach. Actress Madina Mukhtorova's appearance on the stage in a deer dress and speaking in a didactic tone disproves Aitmatov's philosophies. Given that the ancient legend of the mother deer defines the culmination of the story, and also expresses the universal ideas raised in the play, it was necessary to find a symbolic solution to this symbol " [7, p. 183] .

It is the works of humanity and universal ideas that "turn artistic and aesthetic creativity into a humanistic reality" (Ch. Aitmatov), curb the non-vital instincts of the individual, lead him to spiritual purity and beauty. Transformation and modernization also take place on this basis.

The question arises from time to time as to whether artistic and aesthetic creation should be national or whether it should be constantly irrigated with universal ideas and promote cosmopolitanism. It is a common phenomenon in art that some artists (supporters of Dadaism, Surrealism, Abstractionism) who want to get out of the shell of their narrow artistic and aesthetic views promote cosmopolitan ideas. In theatrical art, such aspirations were at the beginning of the last century (in Europe and Russia), some of which were influenced by F. Nietzsche's "radical nihilism", but later realism prevailed over them. There are no such trends in Uzbek theater, as its professionalization has emerged on the basis of traditional theater in the stage of popularization, in harmony with it, and even as a gradual continuation of it. Popularity was based on folk traditions, ethnoesthetic and ethno-didactic heritage, moral imperatives deeply rooted in folk culture and way of life, which became a guarantee that the new form of theater (modern, professional, European) would not follow radical nihilistic ideas. No matter how drastic, dramatic and nihilistic changes in social life, the ethno-cultural paradigm and values of the Uzbek people kept artistic and aesthetic

creativity within the framework of nationalism and humanity. That is why high morality, based on spiritual imperatives, based on national and universal values are a priority in the Uzbek theater.

Conclusion. Evaluation of artistic and aesthetic creativity, work based on universal ideas is an accepted approach in philosophy of art and art criticism. Universal ideas, common to all peoples and nations, are eternal themes for art. All artistic and aesthetic researches in the theater, the processes of transformation propagate these universal ideas, forming in the audience humanistic views of an existential nature. At the heart of artistic and aesthetic consciousness are these universal ideas, which have an existential essence, which give the stage works a social humanistic essence and change the national and social consciousness. It is true that the artist may not sometimes realize that he is following universal ideas of existential significance, and it is not surprising that he is interested in the national problem. However, nationality is not a reality that is separate from universality, because the above values apply to one degree or another, from a national perspective. A true artist, a creator, can instinctively interpret nationalism on a universal level. This existential requirement is a universal feeling based on artistic-aesthetic consciousness and knowledge, "pain in the heart" in his heart. It takes this feeling first of all from the social-spiritual environment, polishes it in the process of artistic-aesthetic creation, wraps it in emotional ornaments, encourages the recipient to think, to re-evaluate his behavior and life. Nationality or national artifact, creativity, value, which has undergone a synthesis of universal, existential existence, can be a claim to reality. These transformation processes are not easy, especially today in social life, in artistic and aesthetic creativity, competition, marketing. The transformation in theatrical art is an expression of changes in the life of society and in the social consciousness. Transformation yields expected results when based on existing positive experience.

References:

1. Alimasov V., Manzarov Yu. Spiritual and educational sphere in Uzbekistan: theory and practice (philosophical and sociological research). - Tashkent: Navruz, 2014.
2. Otanova U. Uzbek folk culture: theory and practice (philosophical analysis). - Tashkent: Sparks of Literature, 2016.
3. Ochildiev A. Philosophy of culture. - Tashkent: Muharrir, 2010.
4. To'laxo'jaeva M. Twentieth Century Theater Reforms. // World Literature. - Tashkent, 2014.-№1 (200).
5. Imomova G. Synthesis of national and universal character.//World literature. - Tashkent, 2005. - №8 (99).
6. Baxranov L. The impact of artistic criticism on the development of fine arts (philosophical-aesthetic analysis). - Tashkent: Navruz, 2013.

7. Abdurasulov Sh. Chingiz Aitmatov and the experience of Uzbek theater. // World Literature. –Tashkent, 2018. -№ 7 (238).

8. Sayfullaev N. New Age Theater of Uzbekistan: Development Problems and Research Processes. - Tashkent: Mumtoz soz, 2011.

MUSIQA ATAMALARINING QORAQALPOQ TILIDA YASALISH USULLARI

Rashid Usnatov

O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti
“Musiqali teatr san’ati” kafedrası dotsenti

Annotatsiya: Maqolada musiqiy atamalarning qoraqalpoq tilida yasash usullari haqidagi ba’zi bir mulohozalar to’g’risida so’z yuritiladi. Ya’ni so’zning tug’ilishi, qoraqalpoq tilida talaffuz etilishi hamda so’z jarangi haqida so’z boradi.

Аннотация: В статье обсуждаются некоторые аспекты подготовки актера-певца. То есть речь идет о зарождении арии, естественном поведении в арии, предназначении актера и конечной цели.

Abstract: some considerations in the training of a singing actor are discussed. That is, it talks about the birth of the aria, natural behavior in the aria, the actor's purpose and ultimate goal.

Kalit soʻzlar: ariya, aktyor, xatti-harakat, tamoyil, mantiq, plastika, dramaturgiya, shart-sharoit, tovush, nafas, nota, musiqa, bastakor.

Ключевые слова: ария, актер, поведение, принцип, логика, пластика, драматургия, условия, звук, дыхание, нота, музыка, композитор.

Key words: aria, actor, behavior, principle, logic, plasticity, dramaturgy, conditions, sound, breath, note, music, composer.

Har bir til eng avval oʻzining ichki resurslari yordamida boʻiydi. Ilm, texnika, ekonomika va madaniyatning oʻsishi ular terminologiyasining rivojlanishiga olib keladi. Qoraqalpoq tilidagi musiqa atamalarining ichki resurslar orqali yasashida asosan uch usulni koʻrsatsa boʻladi:

- 1.Semantikalik
2. Morfologiyalik
3. Sintaksislik

Semantikalik usul bilan yasalgan atamalar:

Bunday atamalar polisemiyalik soʻzlarning metaforizatsiyalanishi natijasida paydo boʻladi. Ba’zi musiqa asboblari, ularning boʻlaklari odamlar ham hayvonlarning tana aʼzolariga oʻxshashlik asosida kelib chiqqan. Masalan: “Quloq” soʻzini olib qaraylik, u asosan odamlar va hayvonlarning eshitish aʼzosini bildiradi. Shu “quloq” soʻzi musiqa asbobi boʻlaklarining atamasini ham anglatib, qoʻbizning qulogʻi, dutorning qulogʻi, rubobning qulogʻi, skripkaning qulogʻi kabi.

Demak, bu soʻzning asosiy xizmati boʻyicha, odamning, hayvonning eshitish organi boʻlsa, boshqa manoda dutorning bir boʻlagini anglatib, uning torini muayyan balandlikda sozlash uchun qoʻllaniladi. Bunga qoʻshimcha “Qoʻbizning qulogʻi” odamning qulogʻi kabi uning ikki chekkasida joylashib, shu asbobni sozlashda qoʻllaniladigan boʻlagi, quloq deb atalib ketgan. Shuningdek “Dutorning boʻyni” degan atama ham bor. Bu dutorning gavdasiga tutashgan joyi. Odamning ham gavdasi bilan boshini tutashtiradigan azosini boʻyin deb ataydi. Shu “Boʻyin” soʻzi asbob boʻlagining atamasiga almashib “Dutorning boʻyni” degan atama yuzaga kelgan. Ogʻiz bilan chaladigan chanqovuzlarda «Tilcha» soʻzi ham uchraydi. Bu soz asboblarning ovoz chiqishi uchun xizmat qiladi. Bu ham odamlar va hayvonlarning til degan maʼnoni bildiradi asbobning boʻlagiga oʻtishi boʻlib hisoblanadi. Shuningdek uy-xoʻjalik buyumlarining atamaları manosining almashuvi yoʻli bilan ham musiqalik atamalar yasalanadi.

Masalan, “Kalit”, “Qopqoq”, “Choʻmich”, “Tugma” va boshqalar. “Kalit” soʻzi asosan qulflarni ochadigan narsani bildirsa musiqada bu nota chizigʻining boshlangan joyiga solinib, ovozlarning balandliklarini ayirib turadigan belgini anglatadi. Masalan, “Skripka kaliti”, “Bosh kaliti” “Alt kaliti” Rustilidagi: (skripichniy klyuch, basoviy klyuch, altoviyklyuch). Bular musiqa sohasidan otalarning nomlarin balandliklarin koʻrsatadigan belgilar xoʻjalikda har xil idishlarni yopib bostirib qoʻyadigan qoqpogʻi boʻsa, bu soʻz ham musiqa asbobining bir boʻlagining nomiga koʻchgan.

Masalan: “Dutorning qoqpogʻi (Yupqa yagʻoch taxtaydan ishlanadi) Qoʻbizning qoqpogʻi uning yarimi ochiq qolgan yarimi teridan torttirib qoplanadi. Kundalikli turmushta qoʻllaniladigan yagʻochdan sobi bor choʻmish degan uy buyimi bor. Uning bilan ovqat bugʻlab pishirilib boʻlishtiriladi.

Mana shu soʻzning manosi soz asbobning boʻlagiga oʻtib qobizning duoʻtorning ichini oʻyib ishlangan boʻlagini yani ularni “Choʻmish”- deb ataladi. Har hil xomashyolarning atamaları orqali soz asboblarning boʻlaklariga bogʻliqli musiqali katamalar yasalanadi.

Masalan: “Ipak tor”, “Sim tor”, “Mis tor”, “Ichak tor”, “Yagʻoch tor”, “Kumushquloq” va boshqalar. Dutorga ipak iptan mustahkam yoki ingichka poʻlatsimdan tor ishlagan. Ayniqsa qoʻbizga boʻsa otning quyrugʻining qilidan tor taqadi. Gohi qoʻy-echkinining och ichagini quritib mahkamlangan tor ishlaydi. Shuningdek dutorga yagʻochdan gohi kumushtan quloq ishlaydi. Gitara, Balalayka, Rubob va boshqa soz asboblari mistan ishlangan pardalar taqiladi.

Musiqa atamaları antroponimlar va tamonimlar orqali ham paydo boʻladi. “Aoʻyezjan”, “Aqsungʻul”, “Musa”, “Qizminayim”, “Daoʻlet”, “Qaziyshan” bumusiqalar odamlarning ismlaridan musiqa qoʻshiqlar nomlariga oʻtgan. “Bozataoʻ”, “Qizketken”, “Shegirkoʻl”, “Shopirjingʻil”, musiqalari yer-suv atamalaridan qoʻshiq nomlariga koʻchib musiqa atamaları paydo boʻlgan.

Morfologiyalik usul bilan yasalgan atamalar:

Qoraqalpoq tilidagi soʻzlarni yasashda Morfologiyalik (affiksatsiya) usul unumli boʻlib hisoblansa, musiqa atamalarining yasashida ham shu usul unumli boʻlib hisoblanadi. Bunga oʻxshash affikslarning bazi birlarini qarab koʻramiz.

-Chi//chi affiksi yordami bilan qoraqalpoq musiqasida qancha soz asbobi boʻsa, shuncha shu asboblarda bajaruvchilarni bildiradigan musiqa atamaları yasaladi. Masalan: -chi, gʻijjakchi, surnaychi, dapchi, qoʻbizchi va boshqalar. Musiqalik atamalar yasashining buturi oldindan bor usul. Oldingi Sovet davrida tilimizga kirgan internatsional atamalarining koʻpchiligi shu misolda yasalgan (piyoninachi, trubachi, skribkachi va boshqalar).

-Chi/-chi affikisining yordamida qoʻshiq aytishuvlar va oyoq oʻyinlarni bildiradigan musiqa atamaları yuzaga kelgan (qoʻshiqchi, oʻyinchi, kuychi va boshqalar).

-Chi/-chi affiksirus tilidan kirib kelgan soʻzlarga ham qoʻshilib yangi atamalar yasaladi. Masalan: -chi affiksi orqali kasb nomlarini bildiruvchi Barabanchi, Akkordionchi, Saksafonchi, Klarnetchi, va boshqa atamalar ham paydo boʻlgan. Shuningdek -ba//-be, -ma//-me, affikslari bazi musiqa atamalarining yasashida ajraluvchan ahamiyatga ega:

Musiqa asboblarning nomlari va ularning boʻlaklarini bildiradi. (“Qondirma”, “Qazba”, “Kiygizbe”, “Oyma”, “Tilme”) va boshqa.

Harakat atamasini bildiruvchi terminlar:

(“Ayirma”, “Baylama”, “Toqtama”, “Tuʻsirme”, “Koʻshirme”)

Sintaksislik usul bilan yasalgan atamalar:

Musiqa terminlari oʻzlarining yoʻnalashi boʻyicha birlikda birikgan va boshqa formada yani ikki soʻzning birga kelishi yoki ikki soʻzning birlashuvi orqali bir manoni anglatib kelishi ham mumkin. Shu sababli ham ular har xil boʻladi.

Birga keluvchi terminlar:

1. Ot bilan otliqni birlashuvdan yasalgan musiqa atamalariga:

“Simtor”, “Mis nay”, “Yagʻoch nay”, “Misparda”, “Ipak tor”, “Qil tor”, “Kumushquloq”, va boshqa.

2. Son va otliq bilan kelgan musiqa atamalariga:

“Uchovozlik”, “Sezuvchan nota”, “Ikki tor”, “Uch tor”, “Uchbosqich”, “Bes perde”, “Ikkitovushlik”, va boshqa.

3. Zotliq va ravish yoki ravish bilan otliqning birlashishi yoki birga kelishi bilan yasalgan musiqa atamaları:

“Tez temp”, “Pas temp”, “Taktoldi”, “Oʻrtacha temp”.

Shuningdek, qoraqalpoq tilidagi musiqa atamalarining koʻpchiligini birlashgan yoki birga keluvchi atamalardan iborat. Shu sababli qoraqalpoq tilidagi musiqa terminlari yuqoridagi uchta usul bilan yasaladi. Bunda atamalar qoraqalpoq tilining musiqa terminologiyasida juda katta joy egallaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Berdimuratov E. Hozirgi Qoraqalpoq tili leksiologiY. -Nukus. Bilim. 1994.

2. Berdimuratov E. Qoraqalpoq terminologiyasi. Nukus. Qoraqalpog'iston. 1989 y. – B.64.
3. O'zbek tili leksikologiyasi. -Toshkent: 1981. - B.314.
4. Turatov S. Significance of the student's orchestra of Uzbek national instruments in the educational process of state institute arts and culture of Uzbekistan //Culture and Arts of Central Asia. – 2019. – T. 11. – №. 1. – С. 55-59.
5. Sobirjon Turdibekovich Turatov. “Cholg'u ijrochiligi ta'lim yo'nalishida maxsus fanlarining axborot texnologiyalari bilan integratsiyalashuvi” Oriental Art and Culture, vol. 4, no. 3, 2023, pp. 676-680.
6. Toshmatov, O., and S. Turatov. “Ancient musical instruments.” (2012).

ТАЪЛИМ СИФАТИ-ТЕАТР ИЖОДИЙ ФАОЛИЯТИНИ ҲАЛ ҚИЛУВЧИ КУЧ

Ашурова Марям Хамидовна

Ўзбекистон давлат санъат ва маданият институти
“Кўғирчоқ санъати кафедраси” профессори

Аннотация: *Мазкур мақолада таълим тизимини ислоҳ қилиш борасида кўғирчоқ театр мутахассисларни ҳар томонлама етук, юқори маданиятли ўз касбини моҳир устаси ва билимдони қилиб тарбиялаш борасидаги илғор усуллар . Профессional давлат кўғирчоқ театрларнинг ижодий инновацион иш фаолиятидаги янги усулларни жорий қилиш. Ёш томошабинларни ҳар томонлама тарбиялашда кўғирчоқ театрларининг ўрни ва аҳамияти тўғрисида сўз боради.*

Калит сўзлар: *Давр, замон, инновация, театр, сахна, пьеса, кўғирчоқ, режиссёр, актёр, рассом, сахна нутқи, образ, спектакль, инновация, санъат, профессионал.*

Аннотация: *В данной статье в целях реформирования системы образования рассматриваются передовые методы подготовки театральных специалистов, чтобы они стали всесторонне развитыми, высококультурными мастерами своего дела и знающими. Внедрение новых методов в творческую и новаторскую работу профессиональных государственных театров. Рассказывается о роли и значении кукольных театров во всестороннем воспитании юных зрителей.*

Ключевие слова: *Период, время, инновация, театр, сцена, пьеса, кукла, режиссёр, актёр, художник, речь, образ, спектакль, иновация, искусство, профессионал.*

Annatation: *In this article, the reform of the educational system is about the advanced methods of educating theater specialists as mature, highly cultured masters and experts in their profession. Introducing concrete methods in the creative and*

innovative work of professional state puppet theatres. The role and importance of the puppet theater in the comprehensive education of the young audience is discussed.

Keywords: *Period, time, innovation, theater, stage, performance, puppet, director, actor, artist, stage speech, image, innovation, art, professional.*

Мамлакатимизда таълим тизимини ислоҳ қилиш борасида кенг кўламли ишлар олиб борилмоқда. Бу йўналишдаги энг устивор омил, ҳар томонлама етук, юқори маданиятли ўз касбини моҳир устаси ва билимдони бўлган мутахассисларни тарбиялашдек ўта маъсулиятли иш бугунги кун талабидир. Давр талабига жавоб берадиган, санъат ва маданият соҳасидаги мутахассисларни тарбиялаб, вояга етказиш, уларни юртимизда санъат ва маданият соҳасини ривожлантириш борасидаги ишлар олий санъат ўқув юртининг зиммасидадир. Бугунги кунда давлатимиз томонидан кўғирчоқ театр санъатига берилган этибор, бу санъатни равнақ топиши ва жаҳон кўғирчоқ театрлар орасида ўз нуфузига эга бўлиб келишини тامينланаябди. Ўзбекистон давлат санъат ва маданият институтининг кўғирчоқ театр санъати бўлимида таълим олаётган кўғирчоқ театр режиссёр ва актёрлар, кўғирчоқ яшаш технологлари соҳа бўйича ўз касбини тўлиқ профессионал даражада эгаллаши учун, институтда профессор-ўқитувчи кадрлар етарли билим беришга эгадирлар.

Бўлажак кўғирчоқ театр санъатининг мутахассислари ўз касбининг профессионал даражаси ва унинг моҳиятини чуқур ҳар томонлама назарий ҳамда амалий жиҳатларини пухта ўрганиб ўзлаштиришади. Таълим тарбиянинг яна энг муҳим томонларидан бири бўлажак мутахассислар касб фанлари билан бир қаторда турдош фанлар сахна нутқи, кўшиқчилик, рақс, пластика, қиличбозлик, сахна жанги ва бошқа фан сирларини ўзлаштиришади ҳамда ижодий ишларида бу мутахассисликларидан тўла фойдаланишади. Шу билан бир қаторда кўғирчоқ театр санъати кафедрасини профессор-ўқитувчилари биргина Республика кўғирчоқ театрларига мутахассис етиштирибгина қолмай, балки институт учун педагог кадрлар ҳам етиштиришади. Бу албатта бўлимида таълим олиб келаётган магистир мутахассислари. факат республика кўғирчоқ театрларда эмас, балким кўшни давлатларнинг кўғирчоқ театрларида ижод қилиб келмоқдалар. Институтда таълим олиб келаётган сиртқи бўлим режиссёр ва актёр талабалари вилоят кўғир театрларининг ёш актёр ва режиссёр кадрлардан иборат. Бу йўналиш келажакда кўғирчоқ театри учун профессионал мутахассисларини сафини кенгайтиради. Шунингдек театрларнинг ижодий профессионал йўналишини белгилаб беради.

Ўзбекистон президенти Шавкат Мирзиёев томонидан болалар театри яъни кўғирчоқ театрларига жуда катта этибор қаратимокди. Бунинг натижасида театрларимиз янги қурилган замонавий техник база билан таъминланган театр биноларга кўчиб ўтишди. Булар Андижон, Жиззах, Фаргона ва бошқа вилоят кўғирчоқ театрлари. Келажакда қолгант театрлар ҳам янги театр биноларига эга

бўлишади. Бу албатта нур - устига аёло нур. Ҳозирги кунда республикаимизда 10 та профессионал давлат қўғирчоқ театрлари ёш томошабинларга хизмат қилиб келмоқда. Президентимиз Шавкат Мирзиёнинг 600-қарори асосида янги тўрта профессионал қўғирчоқ театрлари ташкил этиш ва ҳозирги кунда уларнинг биносини қуриб битқозиш ишлари бошланди. Кунини кеча биринчи июнь халқаро болалар кунига бағишланган байрамда Навоий шарида вилоят қўғирчоқ театрининг очилиши бўлди.

Бугунги кунда қўғирчоқ театрларнинг ижодий иш фаолиятининг мақсад ва вазифаларини амалга ошириб бориш жараёнида маънавий меросимиз, қадриятларимиз, анъаналаримизни давом эттириш учун янги давр талаблари асосида бойитиб бориш ва ривожлантириш, бу соҳадаги илғор услубларни замонавий миллий руҳ билан уйғунлаштирган ҳолда театр санъатига тадбиқ этиб боришимиз жоисдир.

Шу билан бирга қўғирчоқ театрларининг ижодий потенциалини инобатга олган ҳолда спектаклни маҳорат билан жонлантиришини таъминлайдиган барча шу соҳа мутахассисларининг театрда мавжудлиги ва уларнинг ўз вазифаларини юқори даражада олиб борилишини таъминловчи оминлар керак. Булар энг аввало драматург, режиссёр, актёр, бастакор, рассом-сценограф, ҳайкалтарош, қўғирчоқ устаси, меҳанизатор, бутафор, декорация ва чироқ усталари каби мутахассислар ҳисобланади. Шунингдек, сахналаштириш жараёни зарур даражада моддий, молиявий ва техник таъминлашни бажарилиши ҳам театрнинг ижодий потененциалини белгилайди. Театр санъати ҳақида гап кетганда улуғ маърифатпарвар Маҳмудхўжа Бехбудийнинг “Театр бу ибратхонадур” деган фикрини тасдиғи, ҳар қандай ёшдаги томошабин театрда унга кўрсатилган томошадан ибрат олиши, яъни маънавий ахлоқий мукаммаллашиш мақсадида келади. Бу фикр айниқса ёш авлодга томошалар кўрсатувчи замонавий қўғирчоқ театрлари учун аҳамиятли.

Бугунги кунда замонавий қўғирчоқ театри тақдирини, ундаги ижод йўлини белгилаб берадиган маънавий йўлбошчи, ҳамда ташкилотчи бу театр режиссёридир. У театр ижодкорларини бир мақсад сари йўналтирувчи, театр билимдони, сахна устаси бўлиши билан бир қаторда спектакль яратиш жараёнида драматург, рассом-сценограф, бастакор, қўғирчоқлар яшаш устаси ва актёрлар билан ижодий ҳамкорликда яратувчанлик хусусиятига эга бўлган шахс ҳисобланади. Демак, режиссёр яхлид сахна асари, яъни спектаклни яратибгина қолмай, балки у санъат турларини турли йўналишларини билимдони бўлмоғи керак. Шу билан бирга у театр коллективининг бадийй ғоявий ишига раҳнамо раҳбардир. Профиссионал театр сахна юзини кўрган спектакль замон талабига жавоб бериб, томошабинларни маънавий, маърифий ҳамда ғоявий дунёқарашини шакллантиришга катта ҳисса қўшмоғи лозим.

Қўғирчоқ театрининг ижодий механизмни режиссёр ва театр рассоми бошқаради. Чунки қўғирчоқ театрида рассом образ яратиш жараёни магазин

пештахтасида турган кўғирчоқ эмас, балки рассом ва кўғирчоқ устаси томонидан яратилган профессионал персанаж кўғирчоқ тури ҳисобланади. Профессор М.М.Королёв таъриф берганидек, бу яратилган асар **“тасвирий санъат асари театр кўғирчоғи”** ҳисобланади. Демак, санъат арбоби Немирович-Данченконинг “театр сахнасида гиламча ташлаб, иккита актёрнинг чиқишидан томоша бошланади”, -деган ибораси кўғирчоқ театрига тўғри келмас экан. Кўғирчоқ театр сахнасида ўнта гилам ёзсангиз-у, битта рассом-ҳайкалторош ва кўғирчоқ устаси томонидан яратилган **тасвирий санъат асари театр кўғирчоғи** бўлмас экан, театр томошаси тўғрисида ҳеч қандай гап бўлиши мумкин эмас. Спектакль яратиш жараёнида бу икки ижодкор асар ғоясидан келиб чиққан ҳолда сахнада яхлит спектакль атмосферасини яратишга киришади. Рассом-сценограф томонидан ишланган декорация парда очилганда томошабинни спектакль кўришга тайёрлаб уни асар муҳитига, замон, макон, ва вақт бирлигига олиб кирилади. Шунинг учун сценографларнинг ижоди асарни ғоясини очиб беришга хизмат қилиши керак. **Сценограф-ўз ишини устаси бўлиши учун тасвирий санъатнинг турлари бўлган графика, мўйқалам, ҳайкалтарошлик, муҳандис-конструктор, технолог, макет ва чироқ сахнада ишлаш механизмининг ҳамда кўғирчоқ театрига хос бўлган, назарий ва амалий билимларни биргаликда ўзлаштириши даркор.** Рассом-сценограф барча касблар ичида энг мураккаби ҳисобланади. Уни конструктор-яратувчи ёки тадқиқотчи билан таққослаш мумкин. Унинг яратувчанлик хусусиятига кўра сахнада юқори тоифали ишчига ҳам ўхшатилади. Чунки сахнада спектакль декорацияси ва кўғирчоқлар учун керак бўлган ижодий устахонадаги ишларга раҳбарлик қилиб, уларни ўз қўллари билан яратиш қобилиятига ҳам эга эканлиги ҳеч кимга сир эмас.

Спектакль моҳиятини очиш учун яратилган сахна декорациялари ва безаклари асарнинг мавзусига асосланиб тайёрланади. Шу билан бир қаторда мусиқа, шовқинлар, чироқ нурлари ва театр сахнасига хизмат қиладиган қўшимча воситалар режиссёр ва драматургнинг ғоявий ечимини белгилаб беради. Уларнинг ижодий ҳамкорлигида яратган сахна асари театрнинг бугуни ва эртасини белгилаб берувчи, замон талаби, болалар психологияси, уларни бугунги кунда қизиқтирган жумбоқлар ва уларнинг ечимини ўз спектаклларида усталик била кўрсата олиш хусусиятига эга бўлмоғи лозим. Спектакллар театр имкониятидан келиб чиққан ҳолда эмас, балки, бугунги кун талабидан келиб чиқиб, профессионал даражада амалга оширилиши керак. Замонавий спектаклларнинг яратилишида ижодий гуруҳ; драматург, режиссёр, актёр, рассом-сценограф, ҳайкалтарош, кўғирчоқ устаси, механизатор, бастакор, чироқ ва сахна усталаридан катта масъулият ва маҳорат талаб қилинади. Замонавий кўғирчоқ театрларида яратилган спектакллар юқори даражасида бўлиб, профессионал санъат асарига айланиши ҳамда сахнада ўз мавқеини узоқ вақт

ушлаб қолиши лозим. Демак, бунинг учун замонавий кўғирчоқ теарларда профессионал мутахассисларнинг бўлиши шарт.

Театр санъатига бутун ҳаётини боғишлаган педагог, актёр, режиссёр ҳамда кечинма санъат мактабини яратган олим К.С. Станиславский “болалар учун сахналаштирилган спектакллар катталарникидан яхши бўлиши керак”,-деб такидлаб ўтган. Биз шу соҳа вакиллари бу фикрга амал қилишимиз лозим.

Ўқув жараёнидаги ечимини топадиган баъзи муаммолар.

1. Кўғирчоқ яшаш технология мутахассис кадирларни тайёрлаш учун институтда модий-техника баъза билан тамирланган устахона бўлиши керак.

2. Талабаларнинг диплом олди ва диплом спектаклларига маблағ ажратилиши керак. Яратилаётган ижодий ишлар профессор-ўқитувчилар ва талабаларнинг шахсий маблағи томонидан яратилимаслиги даркор. Бу кадирларни тайёрлаш сифат даражасига таъсир қилади.

3. Куғирчоқларни кичкина хонада қопларда, сандиқларда сақланади. Бу умуман ноўрин.

4. Режиссиёр мутахассисларни профессионал тайёрлашда рассом-сценограф, бастакор, рақс устаси билан ишлаш учун ўқув дарсларининг бўлиши шарт.

5. Кўғирчоқ яшаш технология дарси моддий маблағ билан таъминланиши даркор.

6. Театрда рассом, декораторлар, кўғирчоқ усталари, чироқ устаси, мусиқа кўйиш устаси бир сўз билан айтганда профессионал техник ходимлари етишмайди. Бу ҳолат ижод жараёнига катта тасири қилади, албатта.

7. Диплом олди ва диплом спектакллар моддий томондан таъминлаши шароитдан келиб чиққиган ҳолда эмас, балки спектаклнинг профессионал даражси талабига тўлақонли жавоб бериши шарт.

Фойдаланилган адабиётлар

1. ПФ-6000-сон Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 26 майдаги ПФ-6000-сон Фармони.

2. Королёв М.М. Искусство театра кукол. Режиссёр театр куколь. Санг-Петербург. 2015

3. К. Станиславский. Актёрнинг ўз устида ишлаши. Тошкент “Янги аср авлоди” 2011

4. Ж. Маҳмудов, Ҳ. Мамудова Режиссура асослари. “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2008 йил

5. ВЛ.И.Немирович-Данченко. Рождение театра.Москва изд.”Правда”1990 год

IJTIMOYIY MARKETING VA UNING STRATEGIYALARI

Fayziyev To‘rabek Raufovich,
O‘zDSMI “Madaniyat va san’at menejmenti”
kafedrası dotsenti, t.f.n.

Annotatsiya: Ushbu maqolada ijtimoiy marketingni asoslari va uning strategiyalarilari yoritilgan. Quyidagi marketingni tashqi marketing muhitini tahlil qilish, bozor va uning segmentlarini o‘rganish, raqobatchilarni tahlil qilish, maqsadli auditoriyani o‘rganish, mahsulotlarni bozorda joylashtirish, tashkilotni boshqarishda tashqi muhitni ajratish, ichki muhit strategiyasi, maqsadlar, missiya va tashkilot faoliyatining xususiyatlariga qarab, marketing tatqiqotlariga izoh berilgan.

Kalit so‘zlar: motivatsiya tizimi, rejalashtirish, xodimlar va moliyaviy resurslarni boshqarish, ichki aloqa tarmoqlari, va yosh tarkibi, ijtimoiy institutlar, migratsiya, etnik madaniyat, mentalitet, madaniy va tarixiy meros, gorizontal tarmoqlar, jamoalar va h.k.

Аннотация: В этой статье рассматриваются основы социального маркетинга и его стратегии. Ниже приводится объяснение маркетинговых исследований, основанных на анализе внешней маркетинговой среды, изучении рынка и его сегментов, анализе конкурентов, изучении целевой аудитории, размещении продуктов на рынке, разделении внешней среды в управлении организацией, стратегия внутренней среды, цели, миссия и т.д.

Ключевие слова: система мотивации, планирование, управление персоналом и финансовыми ресурсами, внутренние коммуникационные сети, возрастная структура, социальные институты, миграция, этническая культура, менталитет, культурно-историческое наследие, горизонтальные сети, сообщества и т.д.

Annotation: This article discusses the basics of social marketing and its strategies. The following is an explanation of marketing research based on the analysis of the external marketing environment, the study of the market and its segments, the analysis of competitors, the study of the target audience, the placement of products on the market, the division of the external environment in the management of the organization, the strategy of the internal environment, goals, mission, etc.

Key words: motivation system, planning, personnel and financial resources management, internal communication networks, age structure, social institutions, migration, ethnic culture, mentality, cultural and historical heritage, horizontal networks, communities, etc.

Marketing, albatta, tijorat muhitida paydo bo‘ldi va dastlab firmalarning foyda olishlari uchun barcha sharoitlarni ta‘minlashga qaratilgan edi. Shu munosabat bilan marketing an‘anaviy ravishda bozor bilan, tijorat faoliyati bilan bog‘liq. Tijorat faoliyati madaniyat sohasida ham mavjud bo‘lib, u yerda kuchli daromadli sektor

mavjud va faol rivojlanmoqda (masalan, shou-biznes, kino, diqqatga sazovor joylar va boshqalar). Ushbu sohadagi marketing bu yerda tijorat firmasiga nisbatan bir xil xususiyatlarga ega bo'ladi. Bunday holda, ma'lum xizmatlarga, madaniy mahsulotlarga talab mavjud, shuningdek, hal qiluvchi iste'molchi ham mavjud. Xuddi shu narsani odatda madaniy muassasalar tomonidan taqdim etiladigan pullik xizmatlar bilan bog'lash mumkin, ular talabga asoslangan va iste'molchilarning talablarini qondirishi kerak [1].

Biroq, savol tug'iladi – marketing texnologiyalari notijorat sohada qo'llaniladimi? Birinchi marta F. Kottler bu savolga ijobiy javob berdi va asta-sekin bu nuqtai nazar oqlandi. Darhaqiqat, bugungi kunda marketing ko'plab notijorat faoliyat sohalarida, shu jumladan madaniyat sohasida muvaffaqiyatli qo'llanilmoqda. Ma'lum bo'lishicha, marketing texnologiyalari har qanday faoliyat turiga nisbatan universaldir. Shu munosabat bilan 20 – asrning ikkinchi yarmida marketingning maxsus turi - ijtimoiy marketing paydo bo'ldi. Ijtimoiy marketingning paydo bo'lishi biznesning ijtimoiy mas'uliyati davrini belgilagan tendensiyalar bilan bog'liq. Ushbu davrda jamiyat tomonidan biznesga ijtimoiy loyihalarni qo'llab - quvvatlash, atrof - muhit, sog'liqni saqlash va boshqa ko'plab talablar paydo bo'ldi.

Marketing ijtimoiy guruhlar, umuman jamiyat, mintaqa aholisi va boshqalarning ehtiyojlarini hisobga oladigan strategiyalarni ishlab chiqdi. Ijtimoiy mas'uliyatning ma'nosi shundan iboratki, foyda olish jamiyatga zarar yetkazmasligi kerak va bundan tashqari, tashkilot jamiyat uchun o'z faoliyatining ijobiy natijalarini oshirishga intilishi kerak. Boshqa tomondan, ta'lim, madaniy va davlat xizmatlari amalga oshiriladigan notijorat muhit o'zgaruvchan sharoitlarda ushbu tashkilotlarning ishlashini ta'minlaydigan boshqaruv va marketing mexanizmlariga ko'proq e'tibor qaratdi. Bozor munosabatlari nodavlat notijorat tashkilotlarni o'z faoliyatini amalga oshirishning turli yo'llari va imkoniyatlarini topishi lozim bo'lgan holatga keltirdi. Bozor sharoitida ishlashni va o'z marketing siyosatini muvaffaqiyatli amalga oshirishni biladigan nodavlat notijorat tashkilotlari atrof-muhitga moslasha oladilar. Ijtimoiy marketing o'zining maqsadlari bilan an'anaviy (tijorat) marketingdan farq qiladi. Agar tijorat firmasida marketing strategiyalari foyda olish jarayonini ta'minlasa, notijorat tashkilotda marketing strategiyalari ijtimoiy ahamiyatga ega g'oyalar, dasturlar, tadbirlar, jarayonlarni amalga oshirishga yordam beradi. Xususan, ijtimoiy marketingning maqsadlari quyidagilar bo'lishi mumkin: fikrlar yoki idroklarning o'zgarishi, xulq-atvor kodidagi o'zgarishlar, ba'zi harakatlarni talab qilish, biror narsani tushunishga erishish va boshqalar. Ijtimoiy marketing davlat faoliyati sohasida va notijorat tashkilotlar orasida eng keng tarqalgan. Ijtimoiy marketing va uning tamoyillari bugungi kunda ijtimoiy muammolarni hal qilishga, ijtimoiy g'oyalar va dasturlarni amalga oshirishga, ijtimoiy - madaniy jarayonlarga nodavlat notijorat tashkilotlari ichida jamiyat ehtiyojlarini hisobga olish imkoniyati paydo bo'lishiga faol ta'sir ko'rsatishga yordam beradi [1].

Madaniyat sohasida ijtimoiy marketing texnologiyalari faollashtirilgan maqsadli dasturlar va loyihalarni ishlab chiqish va amalga oshirishni o'z ichiga olgan dastur - maqsadli boshqaruv usulini qo'llash sharoitida keng qo'llaniladi. Madaniyat sohasidagi dasturiy maqsadli boshqaruv markazlashtirilgan boshqaruv tendensiyalarini pasaytiradi, mahalliy darajada madaniy faoliyatni tashkil etishda rag'batlantirish va tashabbus ko'rsatish imkoniyatlarini oshiradi. Ijtimoiy marketing strategiyalari madaniyat sohasida boshqaruv strategiyasini ishlab chiqish va amalga oshirishga imkon beradi: madaniy mahsulotlarga bo'lgan potensial va real talabni aniqlash, xodimlar bilan ishlashda motivatsion mexanizmlardan foydalanish, strategik rejalashtirishni amalga oshirish, madaniy xizmatlarni amalga oshirish jarayonlarini modernizatsiya qilish va boshqalar.

Nodavlat notijorat tashkilotlarida ijtimoiy marketing ushbu sohada (sog'liqni saqlash, madaniyat, ta'lim) qabul qilingan qonun hujjatlari bilan tartibga solinadi, shuningdek ushbu faoliyat sohasidagi keng qamrovli va maqsadli dasturlar bilan muvofiqlashtiriladi. Aynan notijorat tashkilotlar ijtimoiy va madaniy ahamiyatga ega g'oyalar va dasturlarni amalga oshiruvchilar funksiyalarini bajaradilar. Ijtimoiy marketing doirasida madaniyat sohasidagi notijorat tashkilot bir qator muammolarni hal qiladi: madaniy xizmatlar bozorini belgilaydi, ularni qanday joylashtirishni belgilaydi, reklama strategiyasini ishlab chiqadi, sheriklar va raqobatchilar, dam olish yoki turizm faoliyati bozori va boshqalar bilan o'zaro aloqada bo'lish usullarini ishlab chiqadi. Bularning barchasi jamiyatda ijtimoiy - madaniy funksiyalarning bajarilishini ta'minlaydi (ta'lim, estetik va axloqiy tarbiya, ijtimoiylashuv, yengillik va boshqalar).

Samarali marketing faoliyatini amalga oshirish uchun madaniy muassasaga tashkilotning barcha harakatlarini bir butunga birlashtiradigan va madaniy muassasa faoliyatining yo'nalishini belgilaydigan aniq marketing strategiyasini ishlab chiqish va amalga oshirish tavsiya etiladi. Marketing strategiyasi - bu tashkilotning umumiy maqsadiga erishish usuli va marketing konsepsiyasini amalga oshirish usuli. Marketing strategiyasi tashkilot uchun umumiy ko'rsatmalarni belgilaydi, mavjud resurslardan eng samarali foydalangan holda maksimal natijalarga erishish uchun tashkilot harakatlarining yo'nalishini belgilaydi. Marketing strategiyasini ishlab chiqish oson va doimiy ravishda sozlanishi jarayon emas. Marketing strategiyasi bozorning holatiga, maqsadli auditoriya ehtiyojlarining o'zgarishiga va umuman tashqi marketing muhitining o'zgarishiga qarab o'zgarishi mumkin [2].

Marketing bo'yicha mutaxassislarning fikriga ko'ra, xizmat ko'rsatish sohasida ishlaydigan tashkilotning marketing konsepsiyasining muvaffaqiyati ikkita muhim tarkibiy qismga bog'liq:

- 1) maqsadli auditoriyaning ehtiyojlari qanday?;
- 2) qanday qilib, qanday g'oya va qanday xizmatni qoniqtirishi mumkin ? (tashkilot buni qanday amalga oshiradi).

Yaxshi qurilgan marketing strategiyasi ushbu ikki komponent o'rtasidagi kombinatsiya va muvozanatni anglatadi. Ammo agar marketing strategiyasi to'liq

o'ylanmagan bo'lsa va taklif mavjud ehtiyojlarga mos kelmasa, unda hatto eng ijodiy g'oya va virtuozi ijro ham vaziyatni to'g'irlay olmaydi. Madaniy muassasaning marketing strategiyasi madaniy xizmatning xususiyatiga, uning xususiyatlariga, iste'molchi va uning xususiyatlariga, bozor ko'rsatkichlariga va raqobatchilarning mavjudligiga, shuningdek muassasaning resurs imkoniyatlariga bog'liq. Marketing strategiyasining muhim mezonini talab bo'lib, uni o'rganish madaniy muassasaga potensial va haqiqiy tashrif buyuruvchilarning ehtiyojlarini aniqlashdan boshlanadi. Shu bilan birga, shuni ta'kidlash kerakki, madaniy mahsulotlarga talabni shakllantirish har doim ham narx mezonini bilan tartibga solinmaydi.

Madaniyat sohasida narxsiz marketing usullari katta ahamiyatga ega, chunki iste'molchi ko'pincha madaniy muassasada arzonlikni qidirmaydi, balki yuqori sifatli madaniy xizmatni olishga intiladi (qulay, obro'li, unutilmas va boshqalar). Marketing strategiyasini ishlab chiqishda madaniy muassasalarga ko'pincha jamiyat rivojlanishining zamonaviy tendensiyalarini hisobga olish tavsiya etiladi (kompyuterlashtirish, ommaviy kommunikatsiyani rivojlantirish va boshqalar), aholining milliy va madaniy rivojlanishining o'ziga xos xususiyatlari, ijtimoiy - madaniy sohaning mintaqaviy xususiyatlari, ijtimoiy tuzilishi va tashqi muhitning boshqa jihatlari. Shuningdek, jamiyatning ma'naviy madaniyati sohasidagi qiymat holatiga, yangi qadriyatlarning paydo bo'lishiga va eskilarini modernizatsiya qilishga, yangi submulk turalarning rivojlanishiga e'tibor berish kerak. Bundan tashqari, o'yin - kulgi va soddalashtirish "tobora yaqinlashayotgan" hozirgi bosqichda bo'sh vaqtni giperaktiv rivojlantirishda aholi o'rtasida bo'sh vaqt tendensiyalarining o'zgarishi haqiqatini ko'zdan qochirmaslik muhimdir.

Marketing strategiyasi tashkilot tomonidan bir qator jihatlarni o'rganish natijasida ishlab chiqiladi:

- * tashqi marketing muhitini tahlil qilish;
- * bozor va uning segmentlarini o'rganish;
- * raqobatchilarni tahlil qilish;
- * maqsadli auditoriyani o'rganish;
- * mahsulotlarni bozorda joylashtirish;
- * tashkilotni boshqarishda tashqi muhitni ajratish;
- * ichki muhit strategiya, maqsadlar, missiya va tashkilot faoliyatining boshqa jihatlarni tanlashga ta'sir qiluvchi alohida elementlar sifatida.

Madaniyat muassasasining ichki muhitiga kelsak, u avval aytib o'tganimizdek, tashkilot faoliyatining barcha ichki va tarkibiy omillarini o'z ichiga oladi: motivatsiya tizimi, rejalashtirish, xodimlar va moliyaviy resurslarni boshqarish, ichki aloqa tarmoqlari va boshqalar. Bundan tashqari, bu tashkilot ichida marketingni amalga oshiradigan shaxslar va kuchlar (masalan, marketolog, PR va rivojlanish xizmati, madaniy muassasa rahbari, menejer va boshqalar) deb ataladigan marketing ichki muhiti). Tashqi muhit madaniy muassasaning faoliyatiga bilvosita, ammo unchalik katta bo'lmagan ta'sir ko'rsatadi. Tashqi omillar faoliyati har doim iste'molchiga,

siyosiy yoki iqtisodiy siyosatga yoki texnologik omillarga bog‘liq bo‘lgan har qanday tashkilotning samaradorligi, samaradorligi va muvaffaqiyatiga sezilarli ta’sir ko‘rsatishi mumkin [3].

Tashkilotning tashqi muhitini uning faoliyatiga bilvosita ta’sir ko‘rsatadigan makroiqtisodiyotga va uning omillari tashkilot faoliyatiga bevosita ta’sir ko‘rsatadigan mikro muhitga bo‘lish mumkin:

- * madaniy muassasalarning makro muhitiga, odatda, quyidagilar kiradi:

- * texnologik omillar (madaniy xizmatlarni ishlab chiqarish yoki sotishda yangi texnologiyalarning mavjudligi va qo‘llanilishi);

- * iqtisodiy omillar (iqtisodiy ko‘rsatkichlar madaniy xizmat ko‘rsatish sohasidagi talabning shakllanishiga ta’sir qilishi mumkin: aholining to‘lov qobiliyati, bandlik, iqtisodiy inqiroz, demografiya va boshqalar., shuningdek, madaniy muassasalarning faoliyatiga imtiyozlarning mavjudligi va tijorat tuzilmalarining soliqqa tortish tizimi ta’sir qiladi);

- * siyosiy omillar (madaniyat sohasida bu birinchi navbatda davlat va munitsipal darajada madaniy siyosatni rivojlantirish tendensiyalari, shuningdek madaniy muammolarni hal qilishda davlatning ishtiroki, meyoriy - huquqiy bazaning holati);

- * ijtimoiy - madaniy omillar (demografiya, jins va yosh tarkibi, ijtimoiy institutlar, migratsiya, etnik madaniyat, mentalitet, madaniy va tarixiy meros, gorizontal tarmoqlar, jamoalar, ijodiy guruhlarining mavjudligi va boshqalar) [4].

Oxirgi omillar guruhi madaniy muassasalar uchun ayniqsa muhimdir, chunki ularning faoliyati ma’lum bir mintaqaning ijtimoiy - madaniy muhiti bilan bilvosita bog‘liq va uning dinamikasini hisobga olmasdan madaniy muassasa samarali ishlay olmaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. U.G‘. Zuunnunova, T.R.Fayziyev. Art marketing. O‘quv qo‘llanma. Toshkent, “Kamalak” 2019 y., 72-74. betlar.
2. Abchuk V. A. Ijtimoiy sohada menejment va marketing: tadqiqotlar. o‘q.qo‘llanma / V. A. Abchuk. Sp.b. : Kitoblar uyi, 2003 y., 103-104 betlar.
3. Finola Kerrigan, Peter Fraser, Mustafa Ozbilgin. “Arts marketing”, «Elsevier Butterworth-Heinemann» Germaniya, 2014 y., 12 bet.
4. James Goodwin. “The international art markets”/ The essential guide for collectors and investors. Kogan Page. Great Britain. 2008 y., 23 bet.

ЎЗБЕКИСТОН ТАСВИРИЙ ВА АМАЛИЙ САНЪАТИДА МИФОЛОГИК МАВЗУЛАР ТАЛҚИНИ

Иброҳим АБДУРАҲМОНОВ

Санъатшунослик фанлари номзоди, доцент

Аннотация: мақолада Ўзбекистон тасвирий ва амалий санъатида мифо-эпик ҳамда фольклор мавзуларнинг ривожланиш динамикаси, тасвирлардаги мифологик тафаккурнинг ифодавий талқинлари тизимли тарзда илмий умумлаштирилган.

Таянч тушунчалар: миф, эпос, фольклор, тафаккур, тасвир, ифодавийлик, тасаввур, амалий санъат, ёдгорлик, бадиий талқин.

Аннотация: в статье научно систематизирована динамика развития мифо-эпической и фольклорной тематики в изобразительно-прикладном искусстве Узбекистана, выразительные интерпретации мифологического мышления в образах.

Основные понятия: миф, эпос, фольклор, мышление, образ, выразительность, воображение, прикладное искусство, памятник, художественная интерпретация.

Annotation: The article scientifically systematizes the dynamics of the development of mytho-epic and folklore themes in the fine and applied arts of Uzbekistan, expressive interpretations of mythological thinking in images.

Basic concepts: myth, epic, folklore, thought, image, expressiveness, imagination, applied art, monument, artistic interpretation.

Ўзбекистон тасвирий ва амалий санъатида мифо-эпик ҳамда фольклор мавзулар бадиий маданиятимиз тарихида ўзининг алоҳида ўрнига эга. Юртимиз худудларидан топилган ноёб санъат ёдгорликлари, ёзма манбаларда асосланган маълумотлар, бу борада нихоятда бой мерос яратилганлигини тасдиқлайди. Аждодларимиз узоқ тарихий жараёнларда мавзуга оид тасаввурларини бадиий талқин қилишда ўз тажрибасини бойитиб келган. Натижада ўзига ҳос тасвир анъаналари шаклланган. Мазкур меросимизнинг қадимги замонлардан ҳозирги кунга қадар бўлган ривожланиш босқичларига назар ташлаш, ҳар бир тарихий даврда яратилган тасвирларнинг услубий ўзига хослиги ва бадиий талқинини тизимли тадқиқ этиш орқали миллий санъатимизнинг янги қирраларини назарий асослаш имконияти пайдо бўлади.

Таҳлилларимиз натижалари шуни кўрсатадики, эрамиздан олдинги даврларда яшаган аҳоли аста-секин руҳий ва эстетик жиҳатдан ривожланиб борган. Реал дунёни қандайдир ғайритабиий кучлар томонидан бошқарилишига бўлган ишонч илк диний қарашларни вужудга келтирган. Бундай тасаввурлар ғорлар ва қоятошлардаги тасвирлар, лой, суяк, тош, мармар, темир, мис, бронза

ва олтиндан ишланган маиший хўжалик буюмлари ҳамда терракота ҳайкалчаларда ўз аксини топган. Улар ўзининг ташқи кўриниши, шакли, ҳажми ва ишланиш техникасига кўра бир биридан фарқланади. Дастлабки даврлардаги мавзуга оид тасвирлар содда ва архаик кўринишда ишланган. Уларда аجدодларимизнинг мифологик тафаккури турлича талқин қилинган. Бир қатор ёдгорликларда дуализм, овчилик, теримчилик тотемизм, анимизм, фетишизм ва тангричилик каби дастлабки эътиқодларга оид маросимлар тасвирланган. Турли культлар, мифологик тафаккур тизимига оид тасвирларни илмий ўрганиш, уларнинг санъат тарихида тутган ўрнини таҳлил қилиш ниҳоятда муҳим.

Ўзбекистон тасвирий ва амалий санъатида мифо-эпик ҳамда фольклор мавзулар талқинининг қадимги замонлардан ҳозирга қадар бўлган ривожланиш жараёнлари, услубий ўзига ҳослиги, анъаналари ва бадиий талқинини ўрганиш натижасида қуйидаги хулосага келинди:

1. Ибтидоий даврларда тош-қоялар ва дараларга ишланган расмларда аجدодларимизнинг борлиқ тўғрисидаги дастлабки мифологик тафаккури турли бадиий шакл ва кўринишлардаги ифодавий талқинлари вужудга келган.

2. Эрамиздан олдинги XX-VIII асрларда бронза ва мисдан ясалган бежирим маиший буюмлар, тақинчоқлар шакли ва безагида аجدодларимизнинг мифологик тасаввурларига оид тасвирлар туширилган. Кўчманчи қабилалар “ҳайвонот услуби”да мифларига оид содда қиёфалар ишланган.

3. Эрон Аҳмонийлар даврида сак-скиф қабилаларнинг “Йиртқичлар услуби”да ишланган “Амударё хазинаси” туркумидаги турли хил қимматбаҳо буюмлар ташқи кўриниши ва безагида мифологик мавзулар ифодаланган.

4. Антик давр санъатида эллинистик мифларга оид қаҳрамонлар образлари ҳаётий ҳақиқатга бироз яқинлаштирилиб тасвирланган. Эллинизм анъаналарида юнон мифлари-Зевс, Афродита, Афина, Эрос, Ника, Силен ва Сатирнинг кўп сонли равон-нафис тимсоллари яратилган. Афсонавий қаҳрамонлар тимсолида Геракл, Ромул ва Рем тасвирланган ҳайкаллар маҳаллий аҳолига яқинроқ қиёфада ишланган. Бу давр санъатида оташпарастлик ривоятларидаги мифологик образлар асосан ҳайкалтарошлик ва кулолчилик санъатида ўз ифодасини топган.

5. Кушон подшолиги даври санъатида ёвузлик, зулм ва кулфат тимсолидаги баҳайбат махлуқ - дев образининг турлича кўринишлардаги бадиий талқини ўз моҳиятига кўра дуалистик ғояларни мужассамлаштирган. Тангаларда ҳукмдорлар ва маҳаллий худоларнинг одам кўринишидаги қиёфавий тасвирлари турли бадиий услубларда ҳар хил тасвирланган.

6. Айритом фризиди Ҳинд-Будда санъатига оид «Париннирвана-жатака» туркумидаги мифологик образлар мужассамлаштирилган. Ривоятларига кўра, бешта буюк мусиқа асбобининг овози вафот этган Буддага мулойим оханглар билан ором бағишлаган, донатрислар эса уни охирги йўлга муаттар гуллар билан кузатганлар. Фризда гандхара санъатига хос ушбу афсонавий лавҳа яхлит композиция сифатида бадиий акс эттирилган.

7. Илк ўрта асрларга оид ҳайкаллар, маиший буюмлар, деворий тасвирларнинг аксариятида афсонавий қаҳрамонлар ва самовий мифларга оид мавзулар ифодаланган. Суғд кумуш кандакорлиги ва кулолчилигида халқ шаклидаги идишлар, қошиқчали косачалар, тутқичли кўзалар афсонавий ҳайвонлар, йиртқичлар-астрал мавзули тасвирлар туширилган.

Суғд ва Хоразм санъатида ўзига ҳос иккита муҳим жиҳат кўзга ташланади. Биринчидан, қадимги даврларда вужудга келган мифологик тасаввурларга асосланувчи образлар таъсири кузатилади. Қадимги даврларда мавзуга оид тасвирий образлар содда кўринишда ишланган бўлса, ўрганилаётган даврларда уларнинг шакли, мазмуни ва бадий тасвир услубларида бироз такомиллашув жараёнлари бошланган. Бундай мотивлар маиший буюмлар, идишлар, тош плиталар, аёллар тақинчоқлари, ҳайкалтарошлик ва маҳобатли деворий суратларда кузатилади. Туморлар, узуклар, муҳрлар, геммалар, исирикдонлар, ўсмадонлар, ақчадонлар шакли ва кўринишига кўра мифологик мотивлар моҳиятини ўзида ифодалаган. Тошларни силлиқлаш, сайқаллаш, ўйиш технологиялари бироз такомиллашган. Кандакорликда буюмлар юзасини чекишда янги услублар ўзлаштирилган. Турли маросимлар учун сопол идишлар ишланган. Ганчли безаклар тайёрлаш, қолиплаш, ранг бериш (ангоб) техникаси ўзлаштирилган. Бўртма шаклдаги рельефлар, тош плиталарга ўйиб безак бериш услуби пайдо бўлган. Илгаридан мавжуд бўлган суякдан анжомлар, предметлар ва ҳўжалик буюмлари ясалган. Уларнинг аксариятида мифларга оид образлар турли даражада бадий талқин қилинган.

8. IX–XII асрлар санъатида мифо-эпик мавзулар янги ислом эстетикаси шаклланиш жараёни кесимида ривожланган. Қадимги ва илк ўрта асрларда мавжуд бўлган тасвирларнинг генетик кодлари бутунлай йўқолиб кетмаган. Улар давр тақозосига кўра абстрактлашган. Қиёфавий тасвир тили ўрнини рамзий нақш эстетикаси эгаллай бошлаган. Араб ҳалифалиги таъсирида маҳаллий эпос бирмунча ривожланиб, лирик-романтик поэзиядаги мифларга оид образлар тараққий этиши билан киноя ва метафоранинг поэтик тили вужудга келган. Бир қатор мифологик образлар ислом эстетик талаблари асосида қайта мазмунлаштирилган. Натижада тамомила янгича бадий тасвир услуби-“ислом санъати”нинг вужудга келишига замин яратилган.

9. XVI-XVIII асрлар Мовароуннаҳр миниатюра санъатида ёзма дostonлар афсоналарига оид тасвирларда шартлилик мезонига амал қилинган. Уларнинг йўналиши ва мавзусига кўра қуйидаги туркумларга ажратилди: халқ орзусидаги одил ҳукмдорлар (Искандар, шох Баҳром), инсонни руҳий ва ахлоқий жиҳатдан комиллик сари йўлловчи сўфийлик мавзуси акс этган миниатюралар, шайхлар сиймолари, таркидунёчиликни ихтиёр этган дарвишлар тасвири, иблислар, девлар, ҳайвонлар, қушлар, йиртқичлар, билан боғлиқ мавзулар, тасаввуфга оид авлиёларнинг шартли қиёфалари турлича бадий талқин қилинган.

10. Ўзбек хонликлари даври меъморий ёдгорликлари – самарқанддаги “Шердор” мадрасаси, Хўжа Аҳрор мақбараси, Бухородаги Нодир девонбеги, Абдулазизхон мадрасаси, хўжа Зайниддин бобо масжиди пештоқидаги космогоник ва гералдик мифларга оид жонзотлар тасвири ишланган. Шер, оху, тўнғиз, хумо, анқо қуши моҳиятига кўра оламдаги қарама қаршиликлар фалсафасини ўзида мужассамлаштирган. Амалий санъатда маҳаллий мактаблар шаклланиб, нақш безаклари тизимида кўчманчи ва ўтроқ аҳоли фольклорига оид ой, қуёш, юлдуз тасвирлари қўлланилган.

11. XIX аср охири XX аср бошида бадий ҳунармандчилик соҳалари ривожланиши натижасида турли ҳудудларда ўзига ҳос анъанавий нақш тасвирларида фольклорга оид мавзулар алоҳида аҳамият касб эта бошлайди. Нодир буюмлардаги фольклор ананалари билан боғлиқ безакларда маҳаллий аҳоли маиший ҳаёти ва эътиқодий қарашлари ифодаланган. Бунда ислом эстетик қарашлари билан бирга, архаикага ҳос тасвир элементлари ўзаро уйғунлашиб кетганлиги аниқланди. Кандакорлик, кулолчилик ва каштачилик буюмлари нақшларида фольклор мавзулари мукаддаслаштирилган ҳайвонлар, қушлар, паррандалар, ҳашаротлар астрал рамзлар, сув муҳити жонзотлари қиёфалари гоҳ тўлиқ ҳолда, гоҳ улар тана аъзоларининг айрим қисмлари маълум меъёрлар асосида услублаштирилган.

12. 1920-1980 йиллар амалий санъатида халқ оғзаки ижоди ҳар хил ракурсларда ифодаланган. Бу даврлар санъати янгиликларга бой бўлди. Бадий-услубий ўзгаришлар ва тасвир анъаналарида трансформация жараёнлари рўй беради. Амалий санъатда маҳаллий аҳоли эътиқодлари ва фольклори билан боғлиқ мавзулар маиший буюмлар безакларидан ўрин олди. Ватанимизга замонавий рангтасвир санъати кириб келиб, аста-секин ривожланиш йўлига кирди. Собик иттифоқ даври амалий санъатида халқ оғзаки ижоди шохсиз (“бўрикўз”, “асп”, “қўй тиши”, “ит думи”, “ит товон”, “бўталоқ кўзи”) ва шохли ҳайвонлар (“қўчқорак”, “эчки туёқ”, “қўш мугуз”, “бурамашох”) мотивларида услублаштирилганлиги, қушлар оламига доир (“қарға тирноқ”, “қуш тили”, “чашми булбул”, “товус”, “думи бургут”, “мурғи сафид”, “бойқуш”) безакларида қўлланилганлиги аниқланган.

13. 1920-1980 йиллар рангтасвири турли ўзгаришлар ва янгиликларга бой бўлди. Ўзбекистонда замонавий рангтасвир мактаби шаклланиб, ўзининг ривожланиш ва етуклик даврларини бошидан кечирди. Тасвирий санъатда фольклор мавзулари бадий талқини борасида турлича қараш ва муносабат ҳукм сурди. Бу энг аввало давр сиёсий қарашларининг ўзгариб туриши билан боғлиқ ҳолда кечди. Яратилган асарларда ижодкорларнинг борлиқ ва оламга нисбатан муносабати, индивидуал пластик изланишлари, воқеликни бадий тафаккурида образли тасаввур қилиш даражаси бир бирига мутлоқо ўхшамайди. Ўз навбатида бундай ижод маҳсули томошабинда дунёга нисбатан афсонавий фикрлаш стереотипини вужудга келтиради.

14. 1920-йиллардан ўзбек ҳайкалтарошлик санъати шаклланиб, аста-секинлик билан ривожланиш босқичларини бошидан кечирди. Юртимиздан моҳир ҳайкалтарошлар авлоди етишиб чикди. Ватанимиз санъаткорлари томонидан ишланган нодир асарлар нафақат юртимизда ҳатто унинг ташқарисида ҳам ўз ўрни ва нуфузига эга бўла бошлади. Айниқса, афсонавий мавзуларнинг ривожланиш динамикаси турлича кечди. Ҳайкалтарошларнинг индивидуал пластик изланишлари натижасида ўз қаҳрамонларини турли йўналиш, услуб ва ракурсларда бадиий талқин қилдилар. Бу эса мазкур санъат турида яратилган асарларнинг ранг-баранглигини таъминлаган.

15. Мустақиллик даври рангтасвирида мифологик тасаввурлар акс эттиришнинг янгича тамойиллари шаклланди. Афсонавий мавзуларга оид асарлар туркуми вужудга келди. Ижод эркинлиги туфайли рангтасвир санъати ўз йўналиши ва мавзу доирасига кўра ранг-баранглик касб эта бошлади. Инсоният иптидоси ҳақидаги ривоятлар, кўҳна шаҳарлар қиёфаси, афсонавий маликалар, эпик қаҳрамонлар, Насриддин афанди, ғайритабиий жонзотлар, фол, туш ва сароб мавзуси, тасаввуф тариқати ғоялари, оташпарастилик мавзуси, Ғарб мифларига оид тасвирлар талқинида маълум тажриба тўпланди.

16. Мустақиллик даври ҳайкалтарошлигида илгариги даврлар анъаналари, пластик жиҳатдан такомиллаштирилди. Ижод эркинлиги туфайли тарихий сиймолар қаторида афсона ва ривоятларга ҳам эътибор қаратилди. Алпомиш, Гўғўғли, Эдиге каби эпик қаҳрамонлар сиймоларининг янгича замонавий талқинлари яратилди. Декоратив ҳайкалтарошликда эртакона муболағали образлар билан бирга бир қатор шаҳарларимизда рамзий ҳайкаллар ишланди.

17. Амалий безак санъатида афсонавий мавзуларнинг аҳамияти ва ўзига хослиги “қисм бутунликнинг ифодаси” сифатидаги ижодий тамойилга амал қилинди. Тарихан шаклланган самовий, зооморф, антропоморф, орнитаморф, энтомоморф мавзуларга оид безаклар маҳаллий маиший буюмларда кенг қўлланилди.

Тадқиқот якунида қўлга киритилган илмий хулосалар асосида қуйидаги тақлиф ва тавсияларни амалга ошириш лозим деган қарорга келдик:

Сурхондарё вилояти Бойсун туманида мунтазам равишда “Бойсун баҳори” халқаро фольклор фестивали ўтказилиб келинмоқда. Очик шаклдаги замонавий амфитеатр сахнасида ватанимиз санъати билан бирга дунёнинг турли давлатлари санъаткорлари чиқишлари, фестивал майдони ва унинг атрофларида миллий тасвирий ва амалий санъат намуналари намоиш қилинмоқда. Эндиликда уларни мавзуга мос аниқ талаблар асосида баҳолаш, совриндорларни муносиб тақдирлашни йўлга қўйиш;

Ўзбекистон Бадиий Академияси “Шарқ миниатюра санъати музейи”да фалсафий ривоятларини ўзида мужассамлаштирган “Тасаввуф ва тасвир” номи остида 2019 йили ташкил этилган эди. Эндиликда унинг бадиий савиясини

ошириш мақсадида ҳар йили бир маротаба ташкил этиш масаласини ЎзБА режасига киритиш;

соҳани ривожлантиришда бевосита ўқув – услубий жараёнининг алоҳида ўрни бор. Камолитдин Бехзод номидаги Миллий рассомлик ва дизайн институти бакалавриат босқичи санъатшунослик ва рангтасвир таълим йўналишлари ўқув режасига “Тасвирий санъатда афсона ва ривоятлар” фани киритилган. Аммо мазкур фаннинг амалий санъат соҳаларида таҳсил олувчи талабалар учун ҳам зарурлигидан келиб чиқиб, фаннинг номини “Тасвирий ва амалий санъатда мифлар талқини” деб қайта номлаш;

мавзуга оид манбалар, маълумотлар кўлами ниҳоятда кенг. Халқимизни ушбу меросдан баҳраманд қилиш учун ҳар бир даврга оид санъат ёдгорликларининг энг муҳимлари асосида “Ўзбекистон тарихи” телеканалда махсус кўрсатувлар ва хужжатли фильмлар тайёрлашни йўлга қўйиш;

турли мифлар ва эпосга оид тасвирларни жамлаб хронологик тарзда шахлари билан санъат турлари(рангтасвир, графика, ҳайкалтарошлик, амалий санъат)га оид туркум фотоальбомни нашрга тайёрлаш;

Кўриниб турибдики, мазкур меросимизни ўрганиш ва янада ривожлантиришда қилинадиган ишларимиз кўлами ниҳояда кенг. Бу кенгликни тўлдириш учун ҳар томонлама тизимли ёндошган ҳолда Ўзбекистон Бадиий Академияси тасарруфидаги ташкилотлар ва муассасаларнинг алоҳида йўл харитасини тузиш лозим. Шунда қилинадиган ишларнинг аниқ муддати ва ижро механизмини белгилаб олиш имконияти пайдо бўлади. Энг муҳими қилинган ишлар ютуқ ва камчиликлари юзасидан якуний хулоса чиқаришга етарли назарий ва амалий асосларга эга бўламиз.

Фойдаланилган манбалар:

1.Ibrohim Rahimovich Abdurahmonov. Concept of muthologi represented in fine arts of Uzbekistan -//Azian Journal of multidimensional Research (AJMR) Impact Factor: Sjif 2020=6.882. Voll 9, Issue 10, October, 2020. P.143-147.

2.Alieva Z.J. Genesis and semantics of ceremonial dresses of Karakalpak brides .- // Sanat, 2018. №2. p.13.

3.Alieva S.Sh. Glazed ceramics of Uzbekistan in the IX to early XXI centuries - T.: Sanat., 2009. p.129.

4.Bogoslovskaya I. Zoomorphic motifs in Karakalpak ornamental art. - // Sanat., 2009. №2. p.16.

5.Bulatov S. Uzbek folk applied decorative art. -Tashkent, Mehnat., 1991. p.368.

6.Jumaev K. The image of living beings in the Bukhara suzana.-// Sanat., 2003. №4. p.29-30.

7.Levteeva L. Kayumova D. Bright polishes of ceramics (from the collection of the State Museum of History of Uzbekistan). - // Sanat., 2018. №3. p.14-18.

- 8.Rempel L.I. Chain of Times: Century Images and Wandering Plots in the Art of Central Asia. – Tashkent, publishing house of literature and art named after G. Gulom., 1987. p.190.
- 9.Torebaev B. Zoomorphic themes in the design of modern textiles .- // Sanat., 2014. №2. p.24-26.
- 10.Kodirov A. Suzana of Nurata. - // Sanat., 2006. №3.4. p.14.
- 11.Hakimov A. Fayzieva V. From the unique treasure of the State Art Museum of Uzbekistan.-Tashkent, 2014. p.236.
- 12.Альбаум Л.И. Болалик-тепе.-Ташкент, ЎзФА нашриёти.,1960.-С.21-22.
- 4.Ботиров И. Илк давлатчиликмуҳрлари.-//Мозийдан садо журнали. 2013.№4.-Б-2.
- 13.Гиршман Р.М. Религии Ирана от VIIIв. До н.э. до периода ислама.-//Культура Востока. Древность и раннее средневековье.-Л.,1978.-С.71.
- 14.Гюль Э.В. Диалог культур. Античность и средневековье.-Ташкент, PRINT-S.,2005.-С.15.
- 15.Gubl R. System und Chonologie der Mьnzprдgung des Kueanreiches. Vienna, 1984.-Р.18-29.
- 16.Двуреченская Н. Бактриянинг эллин даври сопол идишлари безаклари.-//Санъат журнали. 2017. №1.-Б.10,11.
- 17.Завьялов В.А. Раскопки квартала позднекушанского времени на городише Зартепа в 1975-76 гг.-//Советская археология. 1979, №3.-С.141-153.
- 18.Кароматов Ҳ.С. Ўзбекистонда мозий эътиқодлар тарихи.-Тошкент, Гофур Гулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти.,2008.-Б.362.
- 19.Пидаев Ш.Р.Буддизм и Буддийское наследие древнего узбекистана.-Ташкент, Узбекистан.,2011.-С.77.
- 20.Пугаченкова Г.А. Шедевры Средней Азии.-Ташкент, Изд. лит и искусства.,1986. –С.191.

“МАДАНИЯТ ВА САНЪАТ ФИДОКОРИ” ГЎЗАЛ ХОЛИҚУЛОВАНИНГ ПЕДАГОГИК ФАОЛИЯТИ ВА ИЛМИЙ ИЗЛАНИШЛАРИ

Қодиров Рамз Туробович
Ўзбекистон давлат санъат ва маданият
институти мустақил изланувчиси

Аннотация: Мақола Ўзбекистон давлат санъат ва маданият институти Театр санъати факультети “Саҳна нутқи” кафедраси профессори Эркиновна Гўзал Холикулованинг педагогик фаолияти ва илмий тадқиқотларига

бағишланади. Асосан, эришган ютуқлари ва Саҳна нутқи фани методикасига доир таклифлари ёритилади.

Калит сўзлар: саҳна нутқи методикаси, бадий ўқиш, нутқ техникаси, артикуляция, нафас, овоз, талаффуз, грант лойиҳа, ЙОГ машқи, тил, она тили, орфоэпия.

Санъатшунослик фанлари номзоди, профессор Гўзал Холиқулова 1971 йилнинг 27 майида Тошкент вилояти, Паркент туманида зиёлилар оиласида туғилган. 1987 йили М.Уйғур номидаги Тошкент давлат санъат институтининг (ҳозирги ЎЗДСМИ) “Драма театри ва кино актёри” бўлимига ўқишга кириб, тажрибали устозлар Н.Алиева, Р.Усмонова, А.Муродовалардан сабоқ олади. 1992 йили ўқишни муваффақиятли тамомлайди ва шу йилдан бошлаб “Саҳна нутқи” кафедрасида ассистент-стажёр, ўқитувчи, катта ўқитувчи, доцент лавозимларида ишлади. Шу билан бирга жамоатчилик асосида декан муовини, “Аспирантура ва магистратура” бўлими бошлиғи, профессор бўлгач “Илмий ишлар ва инновация бўйича проректор”, бир муддат Республика Хореография мактаби директори бўлиб фаолият олиб борди. Лекин чин юракдан фанга ва педагогикага бўлган муҳаббат сабаб бугун “Саҳна нутқи” кафедрасида профессор лавозимида фаолият олиб бормоқда.

Малакали мутахассис Г.Холиқулова 1990-1991 йилларда Россиянинг Санкт-Петербург шаҳрида ўтказилган В.Яхонтов номидаги анъанавий “Бадий ўқиш” кўрик-танловида миллий адабиётимизнинг юксак намуналари билан иштирок этиб, ўзбек бадий ўқиш санъатини тарғиб қилиб келган ва икки марта танлов совриндори бўлган. Бу ҳақида олиманинг ўзи шундай эслайди: – Омон Матжоннинг “Алла” ҳикоясини ижро қилганман. Ҳикояни томошабинлар жим ўтириб тинглаганлар. Танлов сўнггида комиссия раиси Ю.Катин-Ярцев менга мукофот ва диплом топшираётган пайтда, ўзбек тилига юксак баҳо бериб, “ўзбек тилининг мусикий оҳанглари қалбга ёқади”, деганди. “Мен сўзни тутқинликдан асрайман” шиори билан ёзилган дипломни қўлга олган кунимдан бошлаб она тили-ўзбек тилига бўлган муҳаббатим кучайиб келган”.

Олима 1998-2001 йилларда Ўзбекистон Бадий академияси Санъатшунослик илмий-тадқиқот институтининг “Театр ва хореография” бўлими аспиранти сифатида илмий иш олиб борган ва 2004 йилда “Ўзбек тарихий драмалари талқинида саҳна нутқи масалалари” мавзусида (санъатшунослик фанлари доктори М.Ҳ.Қодиров илмий раҳбарлигида) номзодлик диссертациясини ҳимоя қилиб, санъатшунослик фанлари номзоди илмий даражасини олган. Ҳозирда мустақил изланувчи сифатида “Ўзбек театри тараққиётида саҳна нутқи” мавзусидаги докторлик диссертацияси ҳимояси учун тайёргарлик олиб бормоқда.

Тадқиқотчи Г.Холиқулова ўзбек тетари санъати ва саҳна нутқининг долзарб масалаларига бағишланган 100 дан ортиқ илмий мақола ва тезислар,

актёрлик ва режиссёрлик йўналишлари учун 10 дан ортиқ ўқув дастурлари, “Саҳна нутқи маҳоратини эгаллашда услуб ва воситалар”, “Саҳна нутқи” номли ўқув-услубий қўлланмалар, “Саҳна нутқи” (тарихий драмалар талқинида) номли ўқув қўлланма, “Саҳна нутқи фанини ўқитиш методикаси” номили дарслик, “Саҳна асарларидаги қаҳрамон характери талқин қилишда замонавий коммуникатив технологиялардан фойдаланиш услубияти” монографияси ҳамда Назира Алиеванинг “Санъат – менинг ҳаётим” асарининг қайта нашри муаллифидир. Олима “Саҳна нутқи” (тарихий драмалар талқинида) номли ўқув қўлланмаси учун “Йилнинг энг яхши ўқув адабиёти муаллифи-2011” Республика танловида биринчи ўринни эгаллаган.

2012-2014 йилларда ITD-1.A-1-007 “Саҳна асарларидаги қаҳрамон характери талқин қилишда замонавий коммуникатив технологиялардан фойдаланиш услубияти” номли нуфузли халқаро грантга раҳбар, 2013-2016 йилларда Ўзбекистон Олий таълим муассасаларидаги докторлик таълимининг сифатини оширишга қаратилган 544134-TEMPUS-1-2013-1-BE-TEMPUS-SMGR “Enhancing quality of doctoral education at higher education institutions in Uzbekistan-UZDOCS” халқаро лойиҳасида субкоординатор вазифасини бажарган. Ушбу лойиҳаларда 6 нафар профессор-ўқитувчи, 3 нафар магистр, 4 нафар катта илмий ходим-изланувчиларнинг иштирокини таъминлаб, Испаниянинг Гранада, Хорватиянинг Загреб, Белгиянинг Юника ташкилоти илмий семинарларида фаол иштирок этиб келган.

Олима етиштирган шогирдлари орасида бугун “Ўзбекистонда хизмат кўрсатган артист” унвони соҳиблари, “Нихол” мукофоти совриндорлари бор ва улар мамлакатимизнинг санъати ва маданияти тараққиётига муносиб ҳисса қўшиб келишмоқда.

Г.Холикулованинг фидойи, камтарин, жавобгарликни ҳис қила оладиган, масъулиятли, меҳнатсевар ва талабчанлиги эътироф этилиб, 2020 йили Президентимиз томонидан “Дўстлик” ордени, 2022 йили эса “Маданият ва санъат фидокори” кўкрак нишони билан тақдирланди.

Юқорида олиманинг фаолияти ва ютуқлари ҳақида сўзлаган бўлсак, қуйида саҳна нутқи методикасига доир изланишларини таҳлил қиламиз.

Саҳна нутқи фанининг асосий мақсади ҳам бошқа фанлар қатори фаннинг илмий услубий ўзлаштириш, бу жараённинг ўрни ва ролини асослаш, фаннинг хусусияти, методологияси мазмуни ва моҳиятини ёритишдан иборат. Асосийси замонавий актёрлик санъатини эгаллашда томошабинни хаяжонлантира оладиган актёрлик нутқиға эға бўлишдир.

Саҳна нутқининг мурод мақсадларини изоҳлаб, тадқиқотчи Г.Холикулова саҳна нутқи фанини икки қисмға бўлиб ўрганишни таклиф этади.

А. Саҳна нутқи техникаси

1. Нафас;

2. Артикуляция;

3. Дикция;
4. Овоз;
5. Орфоэпия.
- Б. Бадиий ўқиш
1. Ифодали ўқиш;
2. Бадиий ўқиш;
3. Бадиий сўз.

Артикуляция машқлари ойнага қараб бажарилиши тил, жағ, лаб машқларининг тўғри бажаришни текшириб туришни таъкидлаб, “Табиийки, талаффуз органлари лаб, жағ, тил, юмшоқ танглай талаффуз пайтида турлича шаклланади. Бу артикуляция дейилади. Бу органларнинг фаол, аниқ ва тўғри ишлаши натижасида нутқ чиройли бўлади. Аксинча, нуқсонли, нотўғри, суст нутқ органларига эга бўлиш нўноқ нутқнинг пайдо бўлишига олиб келади... Машқлар пайтида мускулларнинг фаолиятига ва эркин ҳолатига эътибор берилади” деб артикуляция ва резонатив машқлар деб, қайтаргичлар билан кўшиб ишлашни таклиф этади.

Артикуляцион зоналар ҳақида гапириб уларни иккига ажратади:

1. Ички зона: а) бўғиз бўшлиғи б) юмшоқ танглай;
2. Ташқи зона: лаб, тил, пастки жағ.

Артикуляцион машқларни комплекс жамлаб ишлатиш мақсадли деб ҳисоблаган тадқиқотчи машқларни у лаб, бу жағ, бу тил учун деб ажратмайди. Умумий нутқ органларини бир вақтдаги ҳаракатига аҳамият беради. Масалан: эснаш машқларини бир неча ҳолатларини ҳатто эснаб а, э, о унлиларини овозсиз айтишни таклиф этади.

Пастки жағ, тил ва лаблар, бурун бўшлиғи бирлашиб “ГМММ...ГННН, ЛМММ...РМММ, ВМММ...ВННН ўта енгил талаффуз этишни таклиф қилади.

Акс садо машқида ички ва ташқи зона нутқ органлари бир вақтда иштирок эта олиши учун резонатор товушлари М.Н, ИЭОАУ, МИ.МЕ.МА, НИ.НЕ.НА, ИММ.АНН.ОНН.УММ.УНН.; амма, омма, онна, умма каби жамланган бирикмалардан фойдаланишни таклиф этгани билан яққол кўзга ташланади.

Аста-секинлик билан ЙОГ машқлари асосида актёр гавдасининг бош, бўйин, кўкрак, қўл, оёқ ҳолатларини ички нигоҳ билан кузатиш орқали юз, лаб, жағ, тил эркинлигига эришиш йўллари тадқиқ этади.

Юзнинг, пешона қисмининг массаж, юз нуқталарини бармоқлар билан енгил босиб ўтиш, унда гавда ҳолати елка, кўкрак, умуртқа, оёқ қўллар эркинлигини таъминлаш учун нафас машқларининг аҳамиятини тушунтириб

1. Юз мускулларни бўшатинг, кўзларни юминг, тез тез нафас олинг, нафасни ростлаб, тўхтаб яна давом этиш;
2. Бўйин мушакларини бўшатиш;
3. Елка мускулларини бўшатиш;

4. Қорин мускулларини бўшатиб, ҳар бирида тез тез нафас олишдан бошлаб, беихтиёрий равишга эришиш йўлларини таклиф этади.

Тадқиқотчи Г.Холиқулова артикуляция учун нутқ органлари фақат лаб, жағ, тилгина эмас, бутун нота мушаклари таъсири эркинлашуви эркин фикрлар, эркин гавда тана билан эришишни мукаммал ижобий натижалар манбаси деб ишонади. Бу билан артикуляцион қисмини мазмун моҳияти, зарурият ва аҳамият доирасини янада кенгайтиради. Бутун тана, бадан, юз, жағ, тил, лаблар ўз эркинлик ҳолатини топа олишга эришиш дикция қисмига ўтиб ишлаш муаммоларини ҳал этади. Натижада техниканинг кейинги босқичларидаги ишлар, енгилроқ самарага эришишга ёрдамлашади. Айниқса, бадан гигиенаси томоқ чайқаш, оғиз бўшлиғи тишлари лаб оралиғини тозалашни ҳам машқлар даражасида фойдаланишни таклиф этиши билан талаба актёр нутқ органларининг фаолияти фақат иш сахна учун эмас, ҳаётий жараёнларда, оддий кундалик иш тартибимиз жараёнида ҳам тарбияланиб, мустаҳкамланиб, ўзлаштириб боришликни англатади.

Масалан илиқ сув (минерал сув т.х.) билан томоғни ғарғара қилаётиб, уууу, ааааа... оооо товушлари билан чайқаш машқи фикримизга исботдир.

Тадқиқотчи Г.Холиқулова Нафас инсон организмдаги асосий биологик жараёндир... нафас ва юрак билан ҳамма ички аъзолар вегетатив нерв системасини бошқаради. Инсон юрак уриши ритмига қараб нафас олади. Юрак фаолиятининг нафас билан боғлиқлиги кўкрак қафаси кенгайиши ўпка эластиклиги ортиши юрак иш фаолиятини қулайлаштиради дейди.

Нафас олишда ЙОГ динамик машқларини ўрнини кўрсатиб бу машқлар танани мустаҳкамлайди, эгилувчанлигини оширади, организмни рухий ва жисмоний уйғунлигини ҳар хил йўналишда бошқариш, ўзига бўйсундириш мумкинлигини исботлаган ҳинд олими файласуф Патанжиали ҳақида гапирди. Ва бу машқлар профессионал актёрларга нисбатан айтилади.

Нафас чиқариш бурун катакларида галма гал товуш билан нафас чиқариш 1 дақиқада 20 мартага етса яхши... тезлашади орттирилади экан. Шу даврда қорин мушаклари фаоллашиб, мустаҳкамланади дейди олима. Нафас чиқариш кучлироқ, нафас олиш товушсиз пассив ҳолда бўлади.

Бу машқлар 50-100 мартабага 5 марта такрорлаш мақсадли эканини ёзади. Нафас чиқариш имкониятимиздан келиб чиқиши зарурлиги таъкидланади.

Бу машқ бош оғриғи мигренни даволайди. Аутоформуляция қон томирларидан қон ўтиши кучаяди ва қон томирлар меъёрга келишини таъминлайди дейди у. Нафасни мустаҳкамлашда ЙОГ динамик машқларидан фойдаланиш, “лома ви лома” Йог динамик машқларини таклиф этади.

Олима нафасни икки бўлиб кўкрак нафаси диафрагмал нафас ўпканинг юқори пастки қисмларини тўлиқ ишлатиш машқлар комплексини киритади.

1. Ётган ҳолда оёқларни кўтариб, нафас олиш, қоринга, ёнбошга ва чалқанча ётиб нафас олиш фойдаларини келтиради;

2. Ўтирган ҳолатда;

3. Чалқанча ётиб нафас олиш машқлари бажарилади, мунтазамлик ҳар куни эрталаб талаба уйда ўзи бажариши ишни енгиллаштиради деб айтади.

Маслаҳат ортиқча вазн йиғмаслик, қорин чиқиб кетмаслик, эгилиб қолиш, лапанглаб юришга учрамаслик учун бу машқлар театрда ҳам давом эттирилиши мақсадга мувофиқ экан.

Нафас ва овоз биргаликда олиб борилиши овоз ва нафас уйғунлигига эришиш омилидир. Тадқиқотчи, нафас техникасини жаҳон халқлари даражасидаги ютуқлар билан бойитиш мақсадида ҳинд йогасига мурожаат этади ва уни исботлашга уринади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. “Маданият” газетаси учун Р.Жуманиёзов билан ижодий суҳбат. № 20 сон. 18.10.2018 йил. 5 бет.;

2. Жуманова Д. Саҳна нутқи (Янги тарих). Тошкент. Наврўз нашриёти, 2020. 80 бет.

3. Холиқулова Г. Саҳнавий асарларда қаҳрамон характери талқин қилишда замонавий коммуникатив технологиялардан фойдаланиш услубияти. Монография. Фан ва технология нашриёти. Тошкент 2015. (152 бет)

4. Холиқулова Г. Саҳна нутқи (Тарихий драмалар мисолида). – Т. Карлоо. 2008. 124 бет;

5. Холиқулова Г. Ўзбек тарихий драмаси талқинида саҳна нутқи масалалари (1980-90 йиллар). 17.00.01. – театр санъати ихтисослиги бўйича санъатшунослик фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун тақдим этилган диссертация автореферати;

6. Саҳна нутқи масалалари (мақолалар тўплами). Ўзбекистон давлат санъат ва маданият институти. – Т. Абу матбуот-консалт. 2014. 100 бет.

XIX-аср охири XX-аср бошларида Туркистонда ноширлик ва кутубхона маданияти

Зиёдулло Исоков

ЎзДСМИ “Ижтимоий-гуманитар фанлар”

кафедра мудири т.ф.н., доцент

(93)523-16-97; ziyod.isok@gmail.isok

Аннотация

Ушбу мақолада XIX-аср охири XX-аср бошларида Туркистонда ноширлик ва кутубхона соҳасидаги амалга оширилган ислохотлар ҳақида сўз боради.

Калит сўзлар: *литография, босмахона, кутубхона, модерн, этнография, қўлёзма, тақвим, газета.*

Аннотация

В данной статье рассказывается о реформах, проведенных в области книгоиздательства и библиотеки в Туркестане в конце XIX и начале XX века.

Ключевые слова: *литография, типография, библиотека, модерн, этнография, рукопись, календарь, газета.*

Annotation

This article describes the reforms carried out in the field of book publishing and libraries in Turkestan in the late 19th and early 20th centuries.

Key words: *lithography, printing house, library, modern, ethnography, manuscript, calendar, newspaper.*

Маълумки, 19-асрнинг 2-ярмига келиб Ўрта Осиё хонликларининг сиёсий-иқтисодий, ҳарбий жиҳатдан қолоқлиги, тарқоқлиги ва ўзаро адоватидан фойдаланган Россия империяси минтақани босиб олишга киришган. 1868 йилда Бухоро амирлиги 1873 йилда эса Хива хонлиги Россия империяси вассалига айлантирилиб сиёсий мустақилликларида айрилган. 1876 йилда Қўқон хонлиги бутунлай тугатилиб 1867 йил ташкил этилган Туркистон генерал-губернаторлиги таркибидаги Фарғона областига айлантирилган. Шунга қарамай хонликларда маданий ислохотлар тўхтаб қолмаган. Буни Хива хонлиги мисолида ҳам кўришимиз мумкин, хусусан Муҳаммад Раҳимхон II (Феруз) (хонлик даври 1864-1910) даврида Хивада машҳур кутубхона ташкил этилади. Кутубхона дунёнинг турли бурчакларидан келтирилган нодир қўлёзмалар билан муттасил бойитиб борилган. Ўша даврда Хивага келган шарқшунос олим А.Н.Самойлович хон кутубхонасини кўришга муяссар бўлган. Рус олимида кутубхонанинг бойлиги ва ундаги китобларнинг муайян тартиб ва табақалар билан сақланиши жуда катта таассурот қолдиради. У ўзининг “Хива сарой кутубхонаси ва китоб чоп этиш” номли мақоласида бу кутубхонага катта баҳо беради [1,р.24]. Бу кутубхонада нафақат Ўрта Осиёда ёзилган, балки хорижий мамлакатларда нашр этилган кўплаб китоблар ҳам сақланар эди. Бу ерда араб ва форс тилларидан ўзбек тилига таржима қилинган асарлар ҳам мўл бўлган, хоннинг ўзи саройга шоир ва олимларни тўплаган. Кутубхона қошида хаттотлар ва мусаввирлардан иборат катта гуруҳ фаолият кўрсатган.

Россия империясининг Ўрта Осиёга босқини нафақат унинг худудини эгаллаш, балки ўзбек халқининг маданий меросини талон-тарож қилиб, ташиб кетиш ва маданият ёдгорликларини ҳароб қилиш билан бирга содир этилган. Хива юриши вақтида ҳарбий маслаҳатчи бўлган шарқшунос А.Л.Кун турли йўллар билан тўпланган 300 китобдан иборат шарқ қўлёзмаларини 1873 йил Император кутубхонасига топширган. А.Л.Кун ва унинг гуруҳи Хивадан танга зарб қилишга мўлжалланган 200 нусха қолип, муҳрлар боғлами, хон тахти, 172 нусха Жўжихон тангалари, Қўнғирот сулоласидан бўлган Хива хонларининг 3 нусха танга ва бир қатор этнографик ашёларини, хусусан, аёллар ва болалар кийим-бошлари, кўплаб тилла ва кумуш безакларини [2,р.31] олиб кетган.

Шунингдек Ўрта Осиёда биринчи марта Хивада литография ташкил қилиниб, ноширлик ишлари йўлга қўйилган. Бу ҳол маънавий-маърифий ишларни ривожлантиришда, ўлка миллий-маданий меросини бойитишда катта аҳамиятга эга бўлди. Китоб, қўлёзмаларни йиғиб бориш, уларни маънавий-миллий бойлик сифатида эъзозлаш ва сақлаш, келажак авлодга бериш халқимиз орасида узоқ йиллар давомида анъана ва одатга айланган эди. Туркистонда босмахоналар ташкил топиши ва уларда газеталар, журналлар ва китобларнинг чиқиши тасвирий санъат ривожига таъсир қилди, маҳаллий тилларда китоб, газета, илмий тўплам ва тақвимлар нашр этила бошлади. Бу нашрларда тасвирий санъатнинг илк намуналари юзага кела бошлади. Нашр қилинаётган китобларни безашга маҳаллий рассомлар ҳам жалб этила бошланди. 1908 йили Тошкентда нашр қилинган «Шоҳнома», «Фарҳод ва Ширин» каби китоблар суратлар билан безатилди. XIX аср охири – XX аср бошларида бадиий ҳаёт бирмунча ривож топиб санъат услублари Европа санъати услублари билан уйғунлаша бошлади. Китоб санъатида XX аср Европа санъатида кенг тарқала бошлаган «модерн» услуби ўз аксини топа борди. «Ўрта Осиё альманахи» шундай нашрлардан бўлиб, унда геометрик шакл ва чизиқлар, уларнинг мураккаб бирлашма ва ҳосилалари яратилган. XIX аср охирида хаттотлик, қўлёзмалар тайёрлаш, босмахоналар ёрдамида китоб яратиш жараёни жуда кенгайиб кетди. Бу, сўзсиз, хаттотлик санъатига бўлган талабни ҳам камайтириб юборди. Плакатнинг турли кўринишлари, афиша, реклама, амалий график асарлар бу даврдаги Туркистон бадиий муҳитида етакчи ўринни эгаллаб, ижтимоий ҳаётда фаол иштирок этди.

Туркистон Россия империяси томонидан босиб олинган, рус олимлари томонидан маҳаллий халқлар тарихи, этнографияси, археологиясини ўрганишга оид дастлабки илмий ишлар яратилди. Тошкентда музей очилди, кутубхона иш бошлади. Бу даврда Ўрта Осиё тарихи, этнографияси, иқтисоди, ботаникаси, археологияси ва маданиятига оид ноёб библиографик асар – “Туркистон тўплами” ҳамда «Туркистон альбоми» яратилди. Рус ва ўзбек тилларида газеталар (“Туркестанские ведомости”, “Туркистон вилоятининг газети” ва бошқалар) ҳамда журналлар чоп этилди. Маориф соҳасида ҳам ислохотлар амалга оширила бошланди аммо бу соҳадаги ҳар қандай ўзгаришлар Россия империяси мустамлакачилик манфаатларига бўйсундирилган эди[3,р.124].

Хулоса ўрнида шуни таъкидлаш лозимки ҳар бир халқнинг асрлар давомида вужудга келган ўзига хос маданияти, нодир қадриятлари, анъанаси, урф-одатлари мавжуд. Бироқ юқорида таъкидлаганимиздек мустамлака даврида миллий маданиятимиз заифлашиб, қадриятлар, анъаналар ва миллий байрамларимиз унутила борди. Бу даврда тарихан илдиз отган миллий қадриятларимиз оёқ ости қилиниб, миллий маданиятимизга, қадриятларимизга қарши кураш юртимиз мустақилликка эришгунича давом этди.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Самойлович А.Н. О Хивинской придворной библиотеке и книгопечатании.// Туркестанские ведомости. 1880, №24.

2. Садикова Н.С. Музейное дело в Узбекистане. Тошкент, “Фан”, 1975, с.31.

3. С.Шодмонова. Туркистон тарихи матбуот кўзгусида. Тошкент. “Янги аср авлоди” 2008 й.

АРТ-МЕНЕДЖМЕНТ КАК ВИД УПРАВЛЕНЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

М.А.Тиллашайхова

доцент кафедры “Информационные технологии” ГИИК Уз

***Аннотация.** В статье рассматривается понятие арт-менеджмента. Роль менеджмента в развитии культурно-досугового сектора и творческих индустрий.*

***Ключевые слова:** менеджмент, арт-менеджмент, искусство, культура, информационные ресурсы.*

***Annotasiya.** Maqolada badiiy menejment tushunchasi haqida so'z boradi. Madaniy-dam olish sohasi va ijodkorlik tarmoqlarini rivojlantirishda menejmentning roli.*

***Kalit so'zlar:** menejment, san'at menejmenti, san'at, madaniyat, axborot resurslari.*

***Annotion.** The article deals with the concept of art management. The role of management in the development of the cultural and leisure sector and creative industries.*

***Key words:** management, art management, art, culture, information resources.*

Сегодня в Узбекистане в условиях интенсивно набирающей обороты рыночной экономики достаточно существенным видится осознание значимости менеджмента и предпринимательства во всех сферах жизнедеятельности, но особенно в сфере искусства и культуры. В этой связи актуальным является и общественный интерес к профессиональному образованию, связанному с менеджментом и предпринимательством в сфере искусства и культуры.

Арт-менеджмент как абсолютно новая дисциплина и направление появилась в конце 90-х годов прошлого столетия при рождении международной ассоциации менеджеров организаций культуры и искусства (Association international of Managers in Arts and Culture - AIMAC)

Такой термин, как арт-менеджмент (управление в сфере культуры и искусства) имеет множество определений. К примеру, некоторые из них:

1. В современном мире «маркетинг в сфере культуры – это технология достижения тех сегментов рынка, которые наиболее вероятно заинтересованы в данном продукте, адаптируя к продукту коммерческие переменные – цену, место, продвижение, - чтобы установить контакт продукта с достаточным числом

потребителей и достичь целей, совместимых с миссией организации культуры». [1]

2. Такой термин как арт-менеджмент можно понимать, как «совокупность определенных навыков (маркетинг, управление кадрами, бухгалтерия) и использование этих навыков в деятельности, которая в свою очередь направлена на регулирование процессов в данной отрасли и влияющая на просветительскую, социальную, экономическую жизнь сообщества». [2]

3. Под менеджментом в сфере культуры подразумевается «стремление человека путем осознанной деятельности привести к определенным гармоничным отношениям потребности людей, труд и творчество в области культуры и искусства в целях достижения более высокой культурной жизни общества». [3]

Кроме того, отметим, что издание с конца 1998 года первого международного журнала, посвященного арт-менеджменту (IJAM), еще больше «узаконило» арт-менеджмент с практической (управленческой) и научной позиций, внесло существенный вклад в развитие данного направления и стало еще одним стимулом для развития собственно арт-менеджмента [4].

Арт-менеджмент имеет свои отличительные особенности по сравнению с менеджментом другой области экономики. Он включает в себя ряд дисциплин, таких как маркетинг (понятие «маркетинг» можно рассматривать как одну из функций современного арт - менеджмента, направленную на изучение спроса потребителя, рекламную и ценовую политику), управление персоналом и финансами. Кадры и работники сферы искусства обладают специфическими талантами и способностями. В данной сфере работают талантливые и одаренные люди, которые могут привнести в менеджмент любой отрасли немало новых идей и возможностей.

Поскольку целью менеджмента в сфере культуры и искусстве является нахождение соответствующих организационных решений (моделей), которые бы с наибольшей эффективностью способствовали повышению общественного уровня и рыночной стоимости культурной деятельности, то эта наука имеет два основных направления: 1. Аналитическо-описательное (описание и исследование методов и форм организации); 2. Проектно-модельное (развитие и испытание новых, более эффективных способов и моделей организации) [6].

Обязанности арт-менеджера на первом этапе включают в себя: поиск режиссера-постановщика, артистов, художника-постановщика, звукорежиссера; также в обязанности менеджера на данном этапе является поиск и аренда помещения для будущей постановки, поиск спонсоров и составление сметы расходов по данному проекту. На втором этапе менеджер должен составить удобное расписание репетиций, а также провести не только рекламную кампанию, но и организовать работу по распространению билетов будущего спектакля и в целом работать над организацией премьеры спектакля. Независимо

от вида искусства или отрасли (коммерческой, некоммерческой и добровольной) - арт-менеджеры должны держать искусство в центре своего внимания. Сегодня менеджмент в сфере искусства бесспорно является одним из актуальнейших направлений коммерческой деятельности в сфере культуры и искусства.

Важно подчеркнуть, что основной задачей арт-менеджмента сегодня является и то, что информация, знания, опыт, инновации должны трансформироваться в производительную силу. Именно это позволит обеспечить бытие и успех любой организационной структуры артосферы / арт-индустрии (например, галереи, музея, библиотеки как просветительского и информационного центра, театра, киноконцертного зала, продюсерского центра, PR-агентства и проч.) на художественном рынке / арт-рынке, интегрированном в глобальное (синтез глобального и локального) арт-пространство.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Ф. Колбер. Маркетинг культуры и искусства/Колбер Ф., Рич Дж.Д., Билодо С., Нантель Ж., Наймарк. 2004.С. – 21-22.
2. В. Чан Ким, Рене Моборн. Стратегия голубого океана. Как найти или создать рынок, свободный от других игроков. 2016. С. - 304.
3. Д. Мур. Вторая космическая. Искусство управления и стратегии будущего, 2012. С. - 208.
4. Колбер, Ф. Артменеджмент – наука третьего тысячелетия / Ф. Колбер, И. Эввар //Артменеджмент. – М., 2002. – № 3. – С. 3–10.
5. Ш. М. Адам «Стратегия голубого океана»: легко ли создать новые рынки? URL: <https://moluch.ru/archive/140/39378/>

АХБОРОТ ИСТЕЪМОЛЧИЛАРИНИ БИБЛИОГРАФИК АХБОРОТ БИЛАН ТАЪМИНЛАШ ВА УЛАРГА БИБЛИОГРАФИК БИЛИМ БЕРИШНИНГ ДОЛЗАРЪ МАСАЛАЛАРИ

Гулом Нарзуллаев

Ўзбекистон санъат ва маданият институтининг доцент в.б.,
педагогика фанлари номзоди

Аннотация: Мақолада аҳоли ўртасида библиографик билимларни тарғиб қилишнинг турли усуллари, китобхонларни библиографик ўқитишнинг асосий мақсади, унинг жамиятни ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришига, илмий техника тараққиётига, юртимиз равнақида ва баркамол авлод тарбиясига таъсири, ахборот ресурсларидан юқори самарадорликда фойдаланишнинг афзалликлари тўғрисида илмий мулоҳазалар баён этилган.

Аннотация: В статье описаны различные методы пропаганды библиографических знаний среди населения, основная цель библиографического образования читателей, его влияние на социально-экономическое развитие

общества, развитие науки и техники, развитие нашей страны и образования. зрелого поколения и преимущества использования информационных ресурсов с высокой эффективностью.

Abstract: The article describes various methods of promoting bibliographic knowledge among the population, the main goal of bibliographic education of readers, its impact on the socio-economic development of society, the development of science and technology, the development of our country and education. mature generation and the benefits of using information resources with high efficiency.

Калим сўзлар: библиографик билим, кўргазмалар тарғибот, китобхонлик маданияти, китоб мутолааси.

Ключевые слова: библиографические знания, визуальная пропаганда, культура чтения, чтение книг.

Key words: bibliographic knowledge, visual propaganda, reading culture, book reading.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёевнинг 2017 йил 12 январдаги “Китоб маҳсулотларини чоп этиш ва тарқатиш тизимини ривожлантириш, китоб мутолааси ва китобхонлик маданиятини ошириш ҳамда тарғибот қилиш бўйича комиссия тузиш тўғрисида”ги фармойиши ва мазкур фармойиш ижроси юзасидан 2017 йилнинг 13 сентябрдаги “Китоб маҳсулотларининг нашр этиш ва тарқатиш тизимини ривожлантириш, китоб мутолааси ва китобхонлик маданиятини ошириш ҳамда тарғиб қилиш бўйича комплекс чора-тадбирлар дастури тўғрисида” ПҚ-3271-сон қарори билан кутубхоначилик ва нашриётчилик соҳаларини ривожлантириш бўйича чора-тадбирлар дастури қабул қилинганлиги кутубхоначилик соҳасининг ривожланишини янги bosқичга олиб чиқди.

Ҳозирги пайтда кутубхоналарнинг mavжуд имкониятларидан ҳар томонлама ва самарали фойдаланиш кўпоқ китобхонларнинг библиографик тайёргарлигига, уларнинг янги чиқаётган адабиётларни кузатиб бориши, ретоспектив кидиришни билиши, библиографик ахборот манбаларини тушунишига боғлиқдир.

2006 йил 20 июндаги ”Аҳолини ахборот-кутубхона билан таъминлаш тўғрисидаги (ЎЗ.Р ПҚ-381)” қарордан кейин ташкил этилган Ахборот–ресурс марказлари (кейинги ўринларла АРМ)нинг янги тузилмасида “Библиография ” бўлимлари қисқартирилганлиги, айти пайтда мазкур кутубхоналар Низомларида библиографик фаолиятга кенг ўрин берилганлиги туфайли олий таълим муассасаларида кутубхоначи-библиографлар тайёрлаш янада долзарб масалага айланди. АРМлар тузилмасидаги бундай ўзгаришлар аҳоли ўртасида библиографик билимларни тарғиб қилиш, айтиқса ёшларни библиографик ахборотга бўлган эҳтиёжини қондиришни қийинлаштириб қўйди.

Ўтган асрнинг 80-йилларида ўтказилган қатор тадқиқотлардан фақатгина 3,8 фоиз 9-10-синф ўқувчилари каталоглар, картотекалар, библиографик

кўрсаткичлар ёрдамида адабиёт танлаши, 23 фоизи алифбо ва системали каталоглар ўртасидаги фарқни тушуниши; 30 фоиздан ортиқ талабалар ўз мутахассисликлари бўйича библиографик ахборотни тушуниши; мутахассисларнинг муҳим қисмида ахборот библиографик маданият пастлиги аниқланган. Яна шуни айтиш керакки, библиографик билимлар билан қуролланмаган олим мутахассис ўзининг бир кунлик иш кунининг 40 фоизини адабиёт қидиришга сарфлар экан. Шу билан бир қаторда олимлар ва мутахассислар ҳужжатлар оқими ва массивида библиографик кўникма билан қўлатиб боришни билиш улар ишини илмий ташкил этишнинг бир қисми ҳисобланади. Тадқиқотлар олимларгина эмас, балки библиографик тайёргарлик олган барча мутахассис - китобхонлар ахборот талабларини аниқ бериши, библиографик қўлланмалар, маълумотнома ва справка нашрларининг кенг доирасидан фойдаланиши, кутубхоначилар билан осон мулоқот ўрнатишини аниқ кўрсатган.

Олий ўқув юрти талабаларининг чуқур библиографик тайёргарлигининг зарурлиги ҳозирги кунда олий мактабни ислоҳ қилиш вазифалари ва уларга ўқув фанларни мустақил ўрганишга берилган имконият билан белгиланади.

Мустақил билим олишга ҳаракат қилаётган китобхонларга библиографик билимлар улар қизиққан масала бўйича энг яхши китобни танлашга, қисқа вақт ичида зарур билимни эгаллаш имкониятини берувчи ўқиш дастурини белгилашга ёрдам беради. Шундай қилиб, библиографик билимларни тарғиб қилиш бўйича ишда уч йўналишни: ихтисосли- касбий фаолиятга ёрдам бериш, ўқишга ёрдам бериш, умумий мустақил билим олишга ёрдам бериш йўналишларини ажратиш мумкин.

Библиографик билимларни тарғиб қилиш, китобхонларни библиографик ўқитишнинг асосий мақсади- жамиятни ижтимоий- иқтисодий ривожлантиришга илмий- техника тараққиётига, мустақил Ўзбекистон равнақи ва баркамол авлод тарбиясига ёрдам беришда ахборот ресурсларидан юқори самарадорликда фойдаланишга таъсир этишдан иборат.

Бу мақсадга эришишда: ахборот истеъмолчиларининг кутубхона- библиографик билим доираларини кенгайтириш, истеъмолчига зарур библиографик манбаларни билиш, библиографик қидириш ва библиографик ахборотни тайёрлашнинг оддий йўллари эгаллаш; кутубхоначилар ва илмий- техника ахбороти органлари тақдим этаётган библиографик хизматнинг тузилиши ва мазмунини тушуна билиш зарур:

Шундай қилиб библиографик билимларни тарғиб қилиш – кутубхоналар ва илмий- техника органларининг библиографик ресурслар ва ижтимоий фойдали фаолиятнинг турли соҳаларда улардан фаол фойдаланиш усуллари тарқатиш ва билимларни чуқурлаштириш бўйича ахборот фаолиятининг бир туридир. Библиографик билимларни тарғиб қилишни ташкил этишнинг асосий

тамоийилларини марказлаштириш, мувофиқлаштириш ва ишни ўзаро ихтисосли тақсимлаш ҳисобланади.

Услубий марказ бўлган кутубхоналар биринчи навбатда А.Навоий номидаги Миллий кутубхона, вилоятлардаги мавжуд Ахборот-кутубхона марказлари (кейинги ўринларда АКМ), ҳудудлардаги илмий кутубхоналар фаолиятини марказлаштириштиради, бошқаради ва дастурлар, намунавий низомлар, услубий тавсиялар ишлаб чиқади.

Масалан, А.Навоий номидаги Миллий кутубхона мамлакатимиздаги барча АКМ ва АРМларга ёрдам тариқасидаги материалларни, Ўзбекистон Республикаси Давлат Болалар кутубхонаси мактаб ва болалар кутубхоналари учун дастурлар, услубий тавсиявий материалларни ишлаб чиқади. Шунингдек, Ўзбекистон Миллий университетининг илмий кутубхонаси олий ўқув юртлари талбалари учун, Республика Марказий илмий тиббиёт кутубхонаси ўз тизимларидаги кутубхоналар учун услубий материалларни тайёрламоқда. Республика Марказий кўзи ожизлар кутубхонаси эса тизимдаги барча кўзи ожизларга мўлжалланган кутубхоналар учун Брайль шрифтидаги (бўртма нуктали) нашрлар ва гапирувчи китоблардан фойдаланиш бўйича маслаҳатлар беради. Шунингдек, барча вилоятларда таянч кутубхона сифатида ташкил этилган Ахборот-кутубхона марказлари (кейинги ўринларда АКМ) тасарруфидаги АРМлар ва махсус кутубхоналар учун методик марказ вазифасини бажармоқда.

Тошкент вилоятининг “TURON” ахборот-кутубхона маркази республикадаги АКМлар ичида ўзини қимматбаҳо фонди, ноёб адабиётлари ва илмий салоҳияти билан етакчи ўринлада туради. АКМнинг Ахборот-библиография бўлими 1930 йилда ташкил қилинган бўлиб, у вилоятдаги барча ахборот-ресурс марказлари ва кутубхоналар учун услубий ва амалий ёрдам кўрсатиб келмоқда.

“TURON” ахборот-кутубхона марказининг ахборот-библиография бўлимининг бугунги кунда маълумот- библиографик нашрлар фондиди ташкил қилиш, тўлдириб бориш; маълумот-библиографик аппаратни ташкил этиш ва юритиш; турли гуруҳ фойдаланувчиларига мўлжалланган библиографик қўлланмаларни тузиш, маълумот-библиографик хизмат кўрсатиш ишларини самарали йўлга қўйган. Шунингдек, газета-журналларда босилган ўлкашунослик картотекаси, долзарб мавзулар бўйича мавзули картотекалар, библиографик нашрлар тузиш (библиографик кўрсаткичлар, эсдаликлар, янги олинган адабиётлар рўйхати, муҳим унутилмас саналар) бўйича қатор ишларни амалга оширмоқда.

Китобхонларни библиографик ўқитиш бўйича мувофиқлаштириш ва ишни кутубхоналар ўртасида ихтисослиги бўйича ўзаро тақсимлаш минтақавий белги асосида амалга оширилади. Бунда ҳар бир кутубхонанинг минтақа кутубхоналар тармоғидаги ўрни, унинг ихтисоси, китобхонлари таркиби ҳисобга олинади..

Мувофиқлаштириш доирасида турли типдаги кутубхоналар турли гуруҳ китобхонларини библиографик ўқитишнинг энг муҳим шакллари олиб борадилар. Масалан, ахборот кутубхона марказлари минтақада ғоявий-мафкуравий иш билан машғул фаоллар ва мутахассис амалиётчилар билан библиографик билимларни тарғиб қилиш ишига ихтисослашадилар.

Олий ўқув юртлири талабалари, коллежлар, лицейлар, ўрта мактаблар ўқувчиларини библиографик ўқитишда шу ўқув юрти АРМлари бош ролни ўйнайди.

Тармоқ, махсус ва илмий техника кутубхоналари ўз китобхонлари ўртасида уларнинг эҳтиёжлари ва тайёргарлик даражасини ҳисобга олган ҳолда библиографик билимларни тадбиқ қиладилар.

Ҳар бир кутубхонада китобхонларни библиографик ўқитишда библиографик хизмат билан шуғулланувчи ҳамма бўлимлар-абонемент, қироатхоналар, АКМлар да эса тармоқ бўлимлари ҳам қатнашадилар. Аммо кутубхонанинг библиография бўлинмаси бош ролни ўйнайди, бўлимнинг барча ходимлари китобларни библиографик ўқитишнинг ҳамма шаклларида қатнашадилар, шунингдек, бу ишни режалаштиради, мувофиқлаштиради, ҳисобга олади ва у ҳақида ҳисобот беради.

Библиография бўлинмаси бўлмаган кутубхоналарда библиографик билимларни тарғиб қилиш энг малакали ва пухта библиографик билимга эга бўлган ходим раҳбарлик қилади.

Библиографик билимлар тарғиботи сезиларли натижа бериши учун маълум шарт-шароитлар бўлиши лозим: Китобхонларни библиографик билимни эгаллашга қизиқтира олиши (якка суҳбатлар, мустақил библиографик қидиршнинг қизиқарлилигини кўрсатиш, унинг маърифий-библиографик фаоллигини уйғотишнинг бошқа воситалари ёрдамида):Кутубхонада яхши СБА нинг мавжудлиги, СБА қанчалик мантиқий ва аниқ ташкил қилинган бўлса, ундан фойдаланишга ўргатиш ва китобхон у Билан мулоқот қилиш кўникмаларини сингдириш шу қадар осон бўлади;.

Кутубхонада кенг китобхонлар оммасини библиографик ўқитиш китобхонга унинг ўқиш мақсади, касбий, ёши ва бошқа белгиларини, ахборотга бўлган талаби ва китоб билан мустақил ишлаш тажрибасини ҳисобга олган ҳолда дифференциал, яъни табақалашган ҳолда ёндошишни тақозо қилади.

Мактаб ўқувчиларини китоб билан ишлашнинг асосий йўллари билан таништириш, оммавий кутубхонанинг фондида ва СБА ни билиб олишга ўргатиш зарур.

Ўрта махсус ўқув юртининг ўқувчилари юқоридагилардан ташқари ўзлари тайёрланаётган ихтисослик бўйича асосий ахборот манбаларини билишлари зарур.

Олий ўқув юртлири талабалари эса ўз мутахассисликлари бўйича библиографик манбаларни кенг ўрганадилар ва курс, диплом ва илмий ишларга

библиографик рўйхатлар, адабиётга йўналтириб тузиш кўникмаларини оладилар..

Китобхонларни библиографик ўқитишнинг асосий оммавий шакллари-плакатлар, кўргазмалар, библиография кунлари (хафталиги, ойлиги), библиографик таълимлар, кутубхона-библиографик билимлари университетлари, библиографик ўқитишнинг босма воситалари, китобхонлар конференцияларидир.

Плакатлар библиографик билимларни кўргазмали тарғиб қилишнинг муҳим ёрдамчисидир. Кутубхонанинг китобхонлар келадиган жойларига осиб қўйилган плакатлар ёрдамида СБА ни тарғиб қилиш, библиографик қидириш услублари, ахборот хизматининг турлари ва х.к. ла таништириш мумкин.

Кутубхона плакатлари мўлжалланишига ваазифасига кўра хилма-хилдир. Плакат йўл кўрсаткичлар кутубхона тузилмасини ёритади, китобхонларга хизмат кўрсатувчи бўлимларнинг, жумладан, библиография бўлинмасининг жойлашган ўрнини кўрсатиб беради.

Плакат - кўрсаткич СБА таркибини, унинг вазифаси алоҳида қисмларининг жойлашишини акс эттиради.

Плакат – чизмалар турли каталог ва картотекаларнинг тузилиши тўғрисида ахборот беради.

Кутубхона кўрсатаётган ахборот хизмати билан китобхонларни таништириш учун хабар берувчи плакатлар расмийлаштирилади, уларнинг нусхасини олиш ва минтақадаги ташкилот ва муассасаларга жўнатиш ҳам мумкин. Плакатлар яна тармоқ ёки мавзулар бўйича библиографик манбалар ҳақида ҳам хабар бериши мумкин. Китобхонларни библиографик тайёрлашда каталоглар, картотекалар ва библиографик қўлланмалардан ҳужжатларни қидириш алгоритм-плакатлари алоҳида ўринни эгаллайди. Қидириш алгоритмларига муҳим талаблардан бири-соддалик, кўргазмалилик, ҳаракатлар кетма-кетлигининг аниқлигидир. Айнан бу ҳолларда, қидиришнинг аниқ бир босқичида қандай ҳаракат қилишини кўрсатувчи алгоритмлар каталоглар, картотекалар, библиографик қўлланмалар билан ишлаш йўллари осон ва тез ўзлаштириб олиш имконини беради.

Ҳар қандай плакат одатда матн ва суратли материалдан иборат бўлади. Айрим (масалан, «Системали каталогдан қандай фойдаланиш лозим?», «Алифбо каталогидан қандай фойдаланиш керак?» каби) плакатларни коллектордан олиш мумкин. Бошқа плакатлар ўз эҳтиёжларига мувофиқ кутубхонада мустақил ишланади.

Справка ва библиографик нашрлар кўргазмасининг асосий вазифаси-янги ахборот нашрлари ёки долзарб мавзулар бўйича кўрсаткичлар Билан китобхонларни таништиришдир.

Кўргазмалар доимий (материаллар мунтазам янгиланиб борилади, масалан, «Янги справка ва библиографик қўлланмалар» номли) ёки **вақтинчалик**

(муҳим воқеалар ва унутилмас саналар муносабати билан ташкил қилинади) бўлиши мумкин. Справка ва библиографик нашрлар кўргазмаси мустақил ёки янги олинган адабиётлар кўргазмасида алоҳида бўлимга ажратиб ташкил қилиниши мумкин.

Кўргазмаларнинг давомийлиги (намойиш этилиш вақти) уларга йиғилган ахборот нашрлари, уларнинг жойлаштирилиши, тушунтириш матнларига боғлиқ бўлади. Кўргазмани ортқча материал билан тўлдириб юбориш керак эмас, экспонатларнинг кўплиги ҳам диққатни чалғитади, зарур нашрни қидириш ва танлашни қийинлаштиради. Библиографик қўлланмаларни уларнинг мазмуни ва мўлжалланишига кўра жойлаштириш муҳимдир. Кўргазмалар ва уларнинг бўлимлари аниқ номланиши керак. Справка нашрлари ва кўрсаткичларни уларнинг мўлжалланиши, вазифаси ва улардан фойдаланиш имкониятларини очиб берувчи аннотациялар билан таъминлаш зарур.

Библиография кунлари (ҳафталиги, ойлари) ҳам библиографик билимларни тарғиб қилишнинг оммавий шаклидир. Бу тадбирни яхши ташкил қилиш: режа тузиш, кутубхонанинг турли бўлимлари ходимлари ўртасида уларнинг қизиқиши ва имкониятларига мувофиқ вазифаларни тақсимлаб бериш муҳимдир. Бу шаклнинг афзаллиги-унинг кенг аудиторияни қамраб олиши, қўлланиладиган ўқитиш услуби ва воситаларининг турли туманлигидир. Чунончи, библиография кунини ўтказиш вақтида библиографик тарғиботнинг оғзаки, кўргазмали ва босма шакллари қўшиб фойдаланилади: кўрсаткичлар обзорлари, услубий суҳбатлар («Янги адабиётларни қандай кузатиб бориш керак»), библиография асосларини ўрганиш бўйича семинарлар, ахборот нашрларининг кўргазмалари ва бошқалар.

Кутубхоначилик библиография таълими бошқа шакллarga нисбатан библиографик ўқитишнинг янги шаклидир. У ҳам кенг аудиторияни қамраб оладиган шаклдир. Бу библиографик билимларни тарғиб қилишнинг режали, табақалашган тадбири бўлиб, у китобхонанинг умумтаълим даражаси, ёши, касбий қизиқишлари ҳисобига олинган ҳолда ўтказилади. Кутубхоначилик библиографик таълим жиддий тайёргарликни талаб қилади. Аввало шу таълим тўғрисида низом ишлаб чиқиш ва уни кенг овоза қилиш (у ҳақида ахборот бериш), асосий тадбирларнинг идоралараро мувофиқлаштириш режасини тузиш лозим. Услубий материаллар комплекси: ахборот ресурслари тўғрисида эсдаликлар туркуми, библиографик ўқитишнинг энг самарали шакллари (кутубхона дарслари, суҳбатлар, консультациялар ва ҳ.к.), таълим мақсадларида оғзаки журналлар, библиографик савол-жавоблар, мавзули кечалар ва ҳ.к.ларнинг фойдаланиши тўғрисида китобхонларга тавсиялар тайёрланиши керак.

Китобхонларни библиографик ўқитишда **босма нашрлар** муҳим роль ўйнайди. Библиографик билимларни оммалаштирдиган турли-туман қўлланмалар кўпгина йирик кутубхоналар томонидан нашр қилинади.

Вазифасига кўра уларни справка-консультатив, услубий ва ахборот қўлланмаларига бўлиш мумкин. **Маълумотнома-маслаҳат** қўлланмалари кутубхона тўғрисида, китобхонларнинг ҳуқуқ ва бурчлари, кутубхона тўғрисида, китобхонларнинг ҳуқуқ ва бурчлари, кутубхона кўрсатадиган ахборот хизматлари, СБА ва ундан фойдаланиш тўғрисида маълумотлар беради. **Услубий** қўлланмалар китобхонлар билан библиографик машғулотлар ўтказишга ҳамда улардан мустақил фойдаланиш учун мўлжалланган. **Ахборот** қўлланмалари ичида кутубхоналар тўғрисида ахборот қўлланмалар (Ўзбекистон кутубхоналари, Крупные библиотеки Узбекистана)ни айтиш мумкин.

Китобхонларни библиографик ўқитишнинг кейинги шакллари *альбомлар, деворий газеталар, бюллетенлар*дир.

Альбомлар комплекс услубий консультацияларни беради. Альбомлар турли мавзулар: ўқиш маданияти тарғиботи, кутубхонанинг имкониятлари, библиографик хизматнинг шакл ва усуллари, чизмалар, газета қирқимлари ва бошқа материалларнинг комплекс йиғиндисидир. Масалан, библиографик қидиришнинг турлари, услублари: Янги адабиётларни кузатиб бориш, турли ретроспектив қидириш, фейтографик ахборотни қидиришга бағишланган альбомлар ишлаш мумкин.

Деворий газета ва бюллетенлар услубий маслаҳатлар, библиографик қўлланма ҳақида ахборот, кўрсаткичлар ҳақида китобхонларнинг фикрлари, шунингдек, китобхонлар билан уларнинг кутубхонадаги ишлари ҳақида интервьюдан иборат бўлиши мумкин. Булар кўпроқ тайёргарликка эга бўлган, фаол китобхонлар гуруҳига мўлжалланган бўлиши мумкин.

Китобхонлар конференциялари кутубхонанинг китобхонлар билан қайта алоқа қилишига энг самарали имкон беради. Конференциялар кутубхона библиографик ресурслари ва ахборот хизмати тизимини таҳлил қилишга ва тарғиб қилишга, китобхонларнинг библиографик маданияти даражасини ўрганишга ёрдам беради. Бу тадбирга библиографиянинг ихтисосли фаолият ва мустақил билим олишдаги роли тўғрисида гапириб бера оладиган машҳур олимлар ва амалиётчи-мутахассисларнинг иштирок этиши мақсадга мувофиқ бўлади. Шунингдек, ахборот кутубхона муассасаларида илмий ходимларга “Библиографиянинг илмий-тадқиқотга ёрдам беришдаги роли» мавзусида конференция ўтказиш мумкин. Библиография ишининг минтақавий марказ-Ахборот кутубхона марказларидир. АКМлар “Минтақа ижтимоий-иқтисодий масалаларини ҳал қилишда библиографиянинг вазифалари” мавзусида конференция ўтказадилар. Тадқиқотчилар учун «Мафкуравий тарбиявий ишларга ёрдам берувчи библиографик қўлланмалар» конференцияси қизиқарли бўлади.

Тарғиботнинг айтилган шакллари юқори даражадаги самарадорлигига қарамай, тизимлилик, кетма-кетликни таъминлай олмайди, кенг кутубхоначилик-библиографик билимлар доирасини бера олмайди.

Библиографик билимлар тарғиботининг истикболли йўналиши **оммавий ахборот воситаларининг**, биринчи навбатда, телевидениенинг фойдаланиши хисобланади. Телевидение ахборотнинг юқори тезликда тарқалиши ва етиб бориши, кўргазмалилик, баённинг ўзгарувчанлигини таъминлайди. Кўпгина кутубхоналарда телевидение билан ҳамкорликда кўрсатувлар тизими шаклланган. Масалан, Қурбон ота Исмоилов номидаги Хоразм вилоят УИК Урганч телевидениеси орқали «Хоразм ҳақида ёзадилар», «Китоблар оламида» номли рукнларда эшиттиришларга эга. Қорақалпоғистон Республика кутубхонаси эса Нукус телевидениеси орқали «Лоцманы книжных морей» рукнида эшиттиришлар бериб боради.

Вақтли матбуот саҳифаларида босилган мақолалар оммавий ахборот каналларидан фойдаланишнинг энг анъанавий шаклидир. Махсус ва оммабоп вақтли нашрлар саҳифаларида йирик кутубхоналарнинг услубий консультациялари, библиографик манбаларнинг мавзули обзорлари, библиографик қўлланмалар туркумларининг обзорлари босилади.

Хулоса қилиб айтганда бугунги кунда кутубхоналарнинг кенг имкониятларидан унумли фойдаланиш учун мамлакат бўйича ёки бир минтақа бўйича библиографик билимларни тарғиб қилиш (тарғиботи) нинг қатъий тизимини яратиш зарур. Бу ҳозирда кутубхоналар олдида турган муҳим вазифалардан биридир.

Фойдаланилган адабиётлар

1. “Республика аҳолисини ахборот-кутубхона билан таъминлашни ташкил этиш тўғрисида”: Ўзбекистон Республикаси Президентининг Қарори. 2006 йил 20 июнь // Маърифат.—2006.— 21 июнь.

2. “2011-2015 йилларда ахборот коммуникацион технологиялари асосида ахборот-кутубхона ва аборот ресурслар билан хизмат кўрсатишни такомиллаштириш чора тадбирлари тўғрисида”: Ўзбекистон Республикаси Президентининг Қарори 2011 йил 23 февраль // Kutubxona Uz.—2011.—№2 .

3. “Ахборот-кутубхона фаолияти тўғрисида” :Ўзбекистон Республикасининг Қонуни. 2011 йил 13 апрель // Халқ сўзи - 2011.—14 апр.

4. “Китоб маҳсулотларини чоп этиш ва тарқатиш тизимини ривожлантириш, китоб мутоласи ва китобхонлик маданиятини ошириш ҳамда тарғибот қилиш бўйича комиссия тузиш тўғрисида”: Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармони 2017 йил 12 январь // Халқ сўзи.-2017.-13 янв.

МАДАНИЯТ ВА САНЪАТ ЯНГИ ВА ТАРИХИЙ ИСЛОХАТЛАР ЖАРАЁНИДА

Рахима Юсупова

Ўзбекистон давлат санъат ва маданият институти “Маданият ва санъат
менежменти”

кафедраси в.в.б.доценти

Бизнинг ҳавас қилса арзийдиган буюк тарихимиз бор. Ҳавас қилса
арзийдиган улуг аждодларимиз бор. Ҳавас қилса арзийдиган бекиёс
бойликларимиз бор. Ва мен ишонаман, насиб этса, ҳавас қилса арзийдиган буюк
келажагимиз, буюк адабиётимиз ва санъатимиз ҳам албатта бўлади.

Ш.Мирзиёев

Аннотация: Ушбу мақолада маданият ва санъат соҳасини янада
ривожлантириш борасида кўплаб қабул қилинаётган Қарорлар ва амалга
оширилаётган таҳлил қилинган.

Аннотация: В этой статье анализируются многие решения и текущие
реформы, которые предпринимаются для дальнейшего развития и
совершенствования области культуры и искусства.

Калит сўзлар: Қарорлар, буюк келажагимиз, буюк адабиётимиз,
санъатимиз, ижодкорлар, халқ ижодиёти, маънавият, маданият, оммавий ахборот
воситалари, муаммолар, тарғиботчилар.

Ключевые слова: Решения, наше великое будущее, наша великая
литература, наше искусство, наши создатели, наше народное искусство, наша
духовность, наша культура, наши СМИ, наши проблемы, наши пропагандисты.

Annotation: This article analyzes the many Decisions and ongoing reforms that
are being made to further develop and improve the field of culture and the arts.

Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан маданият ва санъат
соҳасини янада ривожлантириш ва такомиллаштириш борасида кўплаб қабул
қилинаётган Қарорлар ҳамда амалга оширилаётган ислохотлар барча маданият ва
санъат ходимларини қувонтирмакда. Олиб борилаётган ислохотлар маданият ва
санъат ходимларини ўз соҳасинингмукаммал кадри бўлишга ҳамда малакасини
оширишга ундамокда.

Юртбошимиз 2017 йил 3 август куни Ўзбекистон ижодкор зиёлилари
вакиллари билан учрашувда сўзлаган нутқида маданият ва санъатга оид барча
муаммолар ўз ечимини топди десак, ҳеч муболаға бўлмайдди. Жумладан:
“Ўзбекистонда адабиёт ва санъат, Оммавий Ахборот Воситаларнинг бизнесга
айланишига ҳеч қачон йўл қўймаймиз” дея мамлакат маданияти ва санъатининг
ривожланиш жараёнлари, ўз ечимини кутаётган долзарб муаммолар ва уларни
бартараф этиш йўллари ҳақида атрофлича фикр юритган. Ижодкор зиёлиларнинг
бугунги кунда жамият ҳаёти, ислохотлар жараёнидаги ўрни ва вазифаси ҳақида
муҳим ва долзарб фикрлар баён қилинган. Президент халқ маънавий камолотида

иждокорларнинг хизмати беқиёс эканини алоҳида таъкидлаб, тараққиётнинг ҳозирги босқичида барча соҳа вакиллари қатори маданият ва санъат аҳлидан ҳам янада фаоллик, янги-янги иждодий ғоя ва ташаббуслар билан яшаш, изланиш руҳи талаб этилаётганини таъкидлаган. Президентимиз билан бўлиб ўтган очик ва самимий мулоқотнинг аҳамияти, мантикий натижаси ҳақида сўз юритар эканмиз, *"Ҳавас қилса арзийдиган улуг аждодларимиз бор. Ҳавас қилса арзийдиган беқиёс бойликларимиз бор. Ва мен ишонаман, насиб этса, ҳавас қилса арзийдиган буюк келажагимиз, буюк адабиётимиз ва санъатимиз ҳам албатта бўлади"*, деган қатъият билан таъкидлаган иборалари барчани тўлқинлантириб юборди. Ўзбекистонда иждокорларни қийнаб келаётган уй-жой муаммоси ҳал этилиши ҳам ушбу бўлиб ўтган учрашувда маълум қилинди. *"Иждок аҳлини қийнаб келаётган муаммолардан бири – бу уй-жой масаласи билан боғлиқ. Мана шу долзарб муаммони ечиш учун Тошкент ва Нукус шаҳарларида, барча вилоятлар марказларида имтиёзли кредит асосида "Иждокорлар уйлари" барпо этилиб, бу уйлардан адиблар, рассомлар, актёр ва режиссёрлар, композиторлар, маънавият тарғиботчилари, оммавий ахборот воситаларининг фаол вакилларига, шу жумладан, истеъдодли ёш иждокорларга квартиралар ажратилади"* деди Шавкат Мирзиёев.

Ушбу учрашувнинг мантикий давоми бўлиб, Ўзбекистон Республикаси Президентининг “2018–2022 йилларда миллий маданиятни янада ривожлантириш концепцияси” яна бир муҳим Қарордир.

Маълумки, давлатимиз раҳбари ижтимоий, маънавий-маърифий соҳалардаги ишларни янги тизим асосида, ёш авлодни маданият, санъат, жисмоний тарбия ва спортга кенг жалб этиш, уларда ахборот технологияларидан тўғри фойдаланиш кўникмасини шакллантириш, ёшлар ўртасида китобхонликни тарғиб қилиш, шу билан бирга, ёшларнинг бўш вақтини мазмунли ўтказишни ташкил этиш борасида ҳам 5 та муҳим ташаббусни илгари сурди.

Биринчи ташаббус ёшларнинг мусиқа, рассомлик, адабиёт, театр ва санъатнинг бошқа турларига қизиқишларини оширишга, истеъдодини юзага чиқаришга хизмат қилади.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 26 майдаги “Маданият ва санъат соҳасининг жамият ҳаётидаги ўрни ва таъсирини янада ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Фармони ҳамда “Ўзбекистон Республикаси Маданият вазирлиги фаолиятини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Қарор мазмунида, маданият ва санъат ривожини учун кенг имкониятлар яратиш, соҳадаги меҳнат аҳлини кадрланиши, маданият ва санъат муассасаларини шарт шароитлари яхшилаш мақсади белгиланиб, бунда вазифалар салмоғи жуда кенг ва муҳимдир. Шу боис ҳам, ушбу фармон маданий ҳаётимизда катта аҳамиятга эга бўлиб, келгусида маданият ва санъатнинг халқимиз кундалик турмушидаги ўрни ва аҳамиятини оширишга хизмат қилади. Юртбошимиз томонидан олиб борилаётган барча ислохатлар ва ташаббуслар,

нафақат маданият ва санъат соҳасининг ривожланишида, шунингдек маънавиятимиз, маърифатимиз қолаверса, келажак авлоднинг маданиятли комил инсон бўлиб шаклланишида асосий омил бўлиб хизмат қилади. Янги Ўзбекистон тарихида юз бераётган ўзгаришлар жамиятни нафақат иқтисодий жихатдан, балки барча соҳа ва тизимлар баробар ривожлантирилганда белгиланган мақсадларга эришиш мумкинлигини кўрсатди. Бугунги кунда “маданият ва санъат янги ва тарихий ислохатлар жараёнида” деган ибора айтилиши бежиз эмас. Миллий маданий концепцияни қабул қилиниши ва уни жойларда ижросини таъминлашда, албатта маданият ва санъат муассасаларини фаолиятини ташкил этиш ва бошқаришда биз мутахассислар изланувчан, ташаббускор, креатив ёндошувчи ва фидойи бўлишимизни давр талаб қилади.

Юқоридаги ислохотлар маданият барча йўналишлари қатори маданият Марказларининг асосий вазифаларини ҳам белгилаб берди. Жумладан, маданият марказларининг вазифалари нафақат аҳолига маданий хизмат кўрсатиш, маданий-маърифий тадбирлар ўтказиш, аҳолини айниқса, ёшларни бўш вақтларини сермазмун ҳамда самарали ташкил этишни таъминлашдан иборат. Қолаверса, юқоридаги таъкидланган вазифалардан ташқари, аҳолини тўғаракларга жалб этиш, халқ ижодиётининг барча жанр ва йўналишлари, айниқса, миллий қадриятларимизни тараннум этувчи ҳаваскорлик санъати ва номоддий маданий меросни тарғиб қилиш, студиялар, курслар, қизиқувчилар клублари, бадий ҳаваскорлик жамоаларини ташкил этиш ва аҳолининг маданий эҳтиёжларини қондириш ва маданий хордиқларини таъминлашдан иборат. Инсоннинг бўш вақтини мазмунли, мароқли ва юқори савияда ўтишини таъминлаш, ахлоқий, маънавий баркамоллик, ижобий сифатларни намоён бўлишининг асосий омили бўлиб хизмат қилади. Энг аввало баркамоллик сўзининг маъносини тушуниб, англаб олиш керак. Давлат сиёсатида бу соғлом, баркамол авлод, ижодий ва интеллектуал салоҳият, ҳар томонлама ривожланган шахс, ҳуқуқий саводхон, соғлом она – соғлом бола каби ўта муҳим ва жуда кенг маъноларни англатади. Комилликка эришиш бу мураккаб жараён. Илм ва маърифат, маданият орқалигина бунга эришиш мумкин. Юртбошимизнинг аҳоли ва айниқса ёшлар ўртасида маънавиятни, ахлоқий тарбияни шакллантириш, халқнинг бой, миллий, маданий-тарихий анъаналари, урф-одатлари ҳамда умумбашарий қадриятлардан фойдаланишга алоҳида аҳамият қаратаётганлиги бунга яққол мисол бўла олади. Мамлакатимиз ёшларининг жисмонан соғлом, зиёли, маданиятли ва XXI асрга мос кадрлар қилиб тарбиялаш давлат сиёсатида устувор вазифа қилиб белгилаб берилган.

Бугунги кунда ёшлардаги миллий руҳият, инсоний фазилатлар ва маънавият, жамиятни маънавий юксалтиришдаги қилинаётган ишлар, албатта, уларнинг баркамол инсонлар бўлиб етишиши учун асос бўла олади. Улуғ мутафакирларимизнинг илм-маърифат, таълим-тарбия соҳасидаги беназир фикрларидан фойдаланиш бугунги тараққиёт учун, муҳим эканлигини инкор

килиб бўлмайди. Ҳар қандай жамият миллий ўзликни англаш, миллий ифтихорни тиклаш ва уни ривожлантириш жараёнларига эътиборли бўлгандагина, ўз олдига қўйган мақсадига эриша олади. Ҳар бир инсон ўзлигини англаши учун албатта, аجدодлари тарихини, маданияти, маънавиятини мукаммал билиши шарт.

Барчамизга маълумки, миллий маданиятимиз борасида олиб борилаётган сиёсат, аждодларимиздан асрлар давомида ўз қадриятини йўқотмаган аксинча, йиллар давомида ўзининг янги- янги сержилва қирралари билан барчани лол қолдираётган бетакрор, миллий маданиятимиз тарғиботи бўлса, бу борада амалга оширилаётган ишлар эса, келажак авлод онгида аждодларимиз тарихига қизиқиш, ўрганиш, ўзлгимизни англаш билан бирга, моддий ва маънавий, миллий урф-одатлар ҳамда анъаналаримизга бўлган хурматни сингдириб келади. Шунга қарамай кейинги йилларда ёшларнинг миллий анъаналарга бўлган қизиқишлари камайиб кетмоқда. Бу нарса маънавий меросга бўлган муносабат, миллий маданиятга нисбатан бефарқлик, миллий мусиқа санъатининг элементар асосларини билмаслик, чет эл маданияти ва мусиқасига тақлид қилиш кабилар орқали намоён бўлмоқда. Мана шу ўринда маданият марказлари ўзларини фаолиятлари билан маънавият маскани бўлиши зарур.

Бунда ёшларни бўш вақтларини самарали ташкил этишда қуйидаги ишларни амалга ошириш зарур хусусан: маданият ва санъат муассасалари иш фаолиятини такомиллаштириш; марказларда яратилган ва яратилаётган моддий-техникавий имкониятлардан самарали фойдаланиш бўйича кадрларнинг билим ва тажрибаларини ривожлантириш; хорижий давлатлардан кириб келаётган салбий ахборот оқимлари, мафкуравий таҳдидларининг олдини олиш бўйича тўғарак раҳбарлари ва қатнашувчилар учун услубий-амалий хизматни такомиллаштириш, бу борада ёшларнинг бўш вақтларини мазмунли ўтказиш бўйича жаҳолатга қарши маърифат тамойилига асосланиб, маънавий-маърифий тадбирларни янада юқари савияда ташкил этиш лозим.

Бу борада тегишли ташкилотларора вазифаларни мувофиқлаштиришнинг чора-тадбирлари, аниқ мақсад ва вазифаларини белгилашни йўлга қўйиш керак.

Ўқувчи ёшларни бўш вақтларини мазмунли ташкил этишда тўғаракларга жалб этилган ёшларни қизиқишлари, сони ва ижтимоий келиб чиқишини атрофлича таҳлил этиш, ривожланиб бораётган маҳалла, ёшлар ташкилоти институтлари билан ҳамкорликни кенгайтириш лозим. Жойларда ёшларнинг бўш вақтини ўрганишга қаратилган эътиборни такомиллаштириш; бўш вақтни фойдали ўтказишда мавжуд шарт-шароитлардан унумли фойдаланиш ва бунда марказлар фаолияти ҳақида маълумотларни (*рекламани, маркетингни йўлга қўйиш зарур*) аҳолига кенг етказиш зарур. Шунингдек аҳоли ва ёшларни китобхонликга жалб этиш, маънавиятни юксалтириш борасидаги ишларни такомиллаштириш бўйича маданият марказлар қошида очик кутубхоналарни ташкил этиш керак. Бунда замонавий ахборот технологияларидан фойдаланиш ва

кутубхоналарни илмий-оммабоп ва ёшлар ҳаётига оид китоблар билан таъминлаш мақсадга мувофиқ бўлар эди.

Юқоридаги фикр мулоҳазалардан келиб чиқиб, маданият марказлари имкониятларидан фойдаланиш зарур. Зеро, тасвирий ва амалий санъат, рақс, ҳамда мусиқа, айниқса, миллий мусиқада буюк шахслар (*шоир, бастакор, ҳонанда*), ғоявий, тарихий мазмун, муайян ҳиссиёт, муносабат каби ахборотларни “баён этиш” орқали тингловчида, шу жумладан ёшларда ғоявий тушунчаларни шаклланишига самарали таъсир этади. Айнан маданият муассасаларда амалга ошириладиган тадбирларда аҳоли ва айниқса ёшларда миллий ғоя тушунчаларини шакллантиришга қулайлик мавжуд.

Ҳозирги кунда ХХІ аср юксак технологиялар замони, тафаккур ва ялпи ахборотлашув асри, глобаллашув даври деб таъриф этилаётган экан, глобаллашув даврида ҳар қандай давлатнинг тараққий этиши, ривожланган давлатлар қаторидан мустаҳкам ўрин олиши, биринчи навбатда, давлатнинг интеллектуал салоҳияти, авлод таълим-тарбияси ва замонавий кадрлар тайёрлаш тизимида боғлиқдир. Шундай экан маданият марказларида ҳам машғулотларни инновацион электрон-дидактик шакллари – марказ қатнашувчиларининг қобилиятлари ва қизиқишларини ҳисобга олган ҳолда, йўналиш мақсадига мос равишда лойиҳалаш ҳамда педагогик, ахборот-коммуникацион услублар, шакллар ва ўқитиш усуллари татбиқ этишга йўналтирилган бўлиши мақсадга мувофиқ бўлади. Қизиқарли ноанъанавий тарзда ўтилган машғулотларда қизиқиш ва қатнашувчиларни сони доимий турғун бўлишига эришилади.

Маданият марказлари ташкил этилган бадий хаваскорлик жамоа ва студия раҳбарларини педагогик маҳоратини оширишга аҳамият бериш зарур. Ушбу борада алоҳида тўхталсам, марказ меъёрий ҳужжатларида “Услубий хона”, “Услубий кенгаш” киритилган. Аммо услубий хона ўз вазифасини тўлиқ ўтамаяпти. Соҳага янги келган жамоа ва студия раҳбарлари, мутахассисларга услубий қўлланмалар, адабиётлар мавжуд эмас. Тегишли ташкилот томонидан ойида 1 маротаба мутахассислар билан мулоқатлар, семинарлар ташкил этилиши, соҳага оид меъёрий ҳужжатлар билан таништириш ва ҳ.зо йўлга қўйиш керак.

Болалар мусиқа ва санъат мактабларининг тажрибали мутахассис-ўқитувчиларни жалб этган ҳолда “маҳорат ва очик дарслар”ини такомиллаштириш, оммалаштириш керак. Тажрибали марказ ходимларини (*жамоа ва студия раҳбарлари*)инини оммалаштириш керак. Тошкент шаҳрининг 34та маданият марказлари қошида фаолият юритаётган тўғарақларни йўналиши бўйича ойида 1 маротаба доимий малака ошириш ёки тажриба алмашиш секцияларини фаолиятини ташкил этиш зарур. Туман мактабларининг юқори синф ўқувчи ёшларини маънавий эҳтиёжини қондириш, эстетик дидини шакллантириш ва касбга йўналтириш мақсадида ҳафтада марказлар қошида “маданият ва санъат кунини” ташкил этиш мумкин.

Шу билан бир қаторда маҳалалардаги уюшмаган ёшлар билан ишлаш мақсадида малакали психологларни маданият марказлари қошида хоналар ажратиш ва тўғаракларга бириктириш мумкин.

Маданият марказлари қошида ахборот- технология ва глобал тармоқлардан тўғри ва самарали фойдаланишни ўргатувчи тўғараклар ташкил этиш мумкин. Шаҳар “Хунармандлар” уюшмаси билан шартнома асосида марказлар хонасидан фойдаланган ҳолда уста- шогирд анъаналарини ташкил этиш, бунда амалий санъат турлари, ганж, бичиш тикиш курсларини ташкил этиш назарда тутилмоқда. Туризм йўналишида олиб борилаётган ислохотларга қўшимча қилиб “Турагентлик” лар билан шартнома асосида маданий меърос қадамжоларида ва “Ташриф объектлари”да халқ хаваскорлик фольклор, миллий рақс, миллий чолғу ансамбллари, мумтоз қўшиқчилик жамоаларининг пуллик концерт дастурларини ташкил этиш, хаваскорлик театр студия жамоаларининг миллий урф-одат анъаналарни сахна кўринишлари орқали намоёниш этиш мумкин. Пуллик хизматлар учун халқ хаваскорлик унвонини олган бадий жамоаларга лицензиясиз хизмат кўрсатишга рухсат беришни жорий этиш мақсадга мувофиқдир.

Марказларни 1-2-типларга бўлмасдан барча марказларнинг мақомини тенглаштириш. Тумандаги маданият марказлари учун туман ва шаҳар микёсида ўтказиладиган турли тадбирларга сайёр чиқишлари учун автоулов билан таъминлаш зарур.

Маданият марказларида маънавият ва маърифат ишлари бўйича штатларни кенгайтириш;

Маданият марказларида нафақат ёшлар учун балки ўрта ва катта (*қариялар*)ёшли учун ҳам бўш вақтларини унумли ўтказишлари учун махсус мутахассисларни тренинг курслари ташкил этиш мумкин.

Мактабларда “5 ташаббус” доирасида ташкил этилган тўғаракларга маданият марказлари бадий хаваскорлик жамоа ва студияларини ўриндошликка жалб этиш билан янги-янги иқтидорларни кашф этсак, моддий жихатдан ходимларни қўллаб қувватлаш билан бирга янги иш ўринларини ташкил этишга асос бўлади.

Юртбошимиз томонидан олиб борилаётган барча ислохотлар ва ташаббуслар, нафақат маданият ва санъат соҳасининг ривожланишида, шунингдек маънавиятимиз, маърифатимиз қолаверса, келажак авлоднинг комил инсон бўлиб шаклланишида асосий омил бўлиб хизмат қилади.

Юқоридаги ислохотларни ўзимизга тўла сингдириб, олдимизга аниқ вазифаларни қўйиб ва уни жойларда ижросини таъминлашда, албатта маданият ва санъат муассасаларини фаолиятини ташкил этиш ва бошқаришдаги биз мутахассислар изланувчан, ташаббускор, креатив ёндошувчи ва фидойи бўлишимизни давр талаб қилади.

Адабиётлар рўйхати:

1. Президент Шавкат Мирзиёев. Ўзбекистон ижодкор зиёлилари вакиллари билан учрашувдаги маърузаси 03.08.2017 йил
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбекистон Республикасида миллий маданиятни янада ривожлантириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида” ПҚ-4038-сон қарори 28 ноябрь 2018 йил
3. Ёшлар маънавиятини юксалтириш ва уларнинг бўш вақтини мазмунли ташкил этиш бўйича 5 та муҳим ташаббус 20.03.2019 йил
4. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг Қарори 30.03.2019 й.
5. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Маданият ва санъат соҳасининг жамият ҳаётидаги ўрни ва таъсирини янада ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Фармони 26 май 2020 йил

ИЖОДКОР ТАЙЁРГАРЛИГИДА ВОКАЛ МАКТАБИНИНГ АҲАМИЯТИ

Ш. Т. Пирматов
ЎзДСМИ “Вокал” кафедраси
профессори

***Аннотация.** Уш бу мақолада ёш ижодкор актёрларни шакллантиришда вокал мактабининг орни, айниқса, театр санъатида тутган ўрни хусусида тўхталиб ўтилади*

***Калит сўзлар:** Ижодкор, санъат, таълим-тарбия, вокал, мусиқа, бадий ижод.*

***Аннотация:** В данной статье речь пойдет о роли вокальной школы в становлении молодых творческих актеров, особенно в театральном искусстве.*

***Ключевые слова:** Творец, искусство, образование, вокал, музыка, художественное творчество.*

***Annotation:** This article will focus on the role of the vocal school in the development of young creative actors, especially in theatrical art.*

***Key words:** Creator, art, education, vocals, music, artistic creativity.*

Ўзбекистон санъат ва маданият институтини ташкил этиш ҳақидаги Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2012 йил 9 апрелда 237-ф-сонли қабул қилинган қарори 2-бандида “маданий-маънавий бойликни асраб-авайлаш, кўпайтириш, халқимизнинг бой маданий-тарихий мероси ҳамда миллий ва умуминсоний қадриятлар уйғунлиги асосида ўзига хос хусусиятларга эга бўлган миллий театр мактаби ва **бадий ижод маҳоратини ривожлантириш**”—энг муҳим вазифалардан деб белгиланган. Ушбу вазифалар кесимида “Театр санъати” қошида фаолият юритиб келаётган “Вокал” кафедраси бўлажак театр

актёрлари вокал маҳоратини ошириш ва уни тарбиялаш борасида ўқув жараёнининг ажралмас таркибий қисмига айланди.

Вокал мактаби – мусиқа санъатининг, хусусан, бадий ижоднинг ўзига хос тури бўлиб, энг аввало, ашула айтиш маҳоратини юксак даражада ўзлаштиришга асосланади ҳамда ўзининг ёрқин ифодаланган хусусияти, ўқитилишининг кўпроқ индивидуал характерга эгаллиги, ҳиссиётлар ва бадий образлар дунёсига, инсоннинг маънавий- эстетик соҳаларига қаратилганлиги билан ажралиб туради.

Ўзбекистон давлат санъат ва маданият институтига театр актёрлиги турлари бўйича ўқишга кирган ёш иқтидорли йигит- қизларни вокал санъати воситасида мусиқий- эстетик тарбиялаш, уларда “қўйилган овоз” малакасини шакллантириш йўли билан бадий ижрочилик маҳоратларини ўстириш, бадий жиҳатдан юксак савиядаги вокал асарлар ижрочилиги амалиёти асосида уларни профессионал хонанда қилиб шакллантириш– вокал кафедраси олдида турган бош вазифадир.

Вокал дарсларида талабаларнинг касбийлик даражасинини шакллантиришнинг асосий хусусиятларидан бири уларни мутахассис сифатида ҳам академик услубида, ҳам миллий эстрада хонандалиги услубида тарбиялашдан иборат.

Одатда олий таълим муассасида таҳсил олиш учун 17-18 ёшли йигит ва қизлар келадилар. Улардан кўпчилиги мусиқали драма, эстрада ва кўғирчоқ театри актёрлиги касбини эгаллашга ўзида лаёқат туфайли ўқишга кирса, айримлари шунчаки ҳо-ю ҳавас билан келиб қолади. Албатта, кейинги тоифадаги ҳаваскорлар ўзининг ёшлиги ва шу соҳада етарли маълумотга эга бўлмаганлиги сабабли санъат таълимиинг нақадар мураккаблигини тасаввур ҳам қила олмайдилар. Улар дастлаб мазкур мутахассилик учун “ овозни йўлга қўйиш” муҳим ва зарур эканлиги ҳақида ўйлаб кўрмаганликлари табиий. Талабаларда яхши овозга эга бўлиш бўлиш билан бирга **“вокал” эшитуви, ритм туйғуси ва мусиқий хотира қобилиятлари** ҳам бўлиши зарурий касбий лаёқатлар комплексига киради. Аммо яхши вокал ижрочилиги бу уч қобилият билан чекланмайди. Унинг асосини қўшиқ асаридаги ифодавий мазмун, образни тушуна олиш, унга ҳиссий муносабат кўрсата олиш қобилиятлари ҳам ҳосил қилади. Шунинг учун вокал дарси мазмунида ария, романс ва қўшиқларни диққат билан тинглаш, уларни қиёслаш, таққослаш, энг ёрқин ва идрок этилган асарларга бадий баҳо бера олишни ўргатиш, хонанда ижрочилиги учун лозим бўлган малака ва кўникмаларни сингдириш ишлари етакчилик қилади.

Машғулотлар жараёнида шу нарса маълум бўладики, мусиқадан маълум иқтидори ва тайёргарлиги бўлган талабалар ҳам кўпинча одам анатомияси ҳамда нафас олиш, чиқариш, қўшиқ айтиш пайтида инсон танасида рўй берадиган физиологик жараёнлар ҳақида тасаввурга эга эмаслар. Уларда товуш маданияти, овоз гигиенаси ҳақидаги энг оддий тушунчаларнинг мавжуд эмаслиги бошланғич

даврдда ўқитувчидан анчагина масъулият билан ёндошувни талаб этади. Баъзан бундай муаммолар мусиқали драма, эстрада, пантамимо актёрлари ва, ҳатто ўқитувчилар ўртасида ҳам баъзан учраб туриши ачинарли ҳолдир.

Актёр ва хонанда учун унинг танаси ва овози муҳим ихтисослик қуроли ҳисобланади, улар устида узоқ муддат ишлаш, тарбиялаш натижасида овозни такомиллаштириш ва ифодали қилиш мумкин. Ўз овоз аъзоларининг доимий равишда “жанговор ҳолатда” бўлиши учун доимо машқ қилиб туриш зарурий талаблар доирасига киради.

Овозни қўйиш методлари (вокал мактаблари) турлича, бироқ уларнинг ҳаммаси **умумий** тамойиллар ва иш босқичларига таянади: нафас олишни ривожлантириш ва такомиллаштириш; резонатарлар, позиция, товушни атака қилиш **тушунча** ва кўникмаларини эгаллаш; техник вокал усуллари **ни** ўзлаштириш; талаффуз аппарати билан ишлаш кабилардир.

XX аср бошларида ижод қилган педагог М.Гарсиа овозни қўйиш ҳақида шундай дейди: “Хонанда ҳар бир аъзосини унга хос бўлган соҳада, бошқа аъзолар ишига ҳалақит бермасдан ишлашга мажбур қила олганда, овоз гуё ижронинг ҳамма қисмлари билан тўйинади ва оҳангнинг турли қисмларини битта тўлиқ ва узлуксиз ансамблга бирлаштирадигани, у овоз кенглигини ташкил қилади. Агар акси бўлса, механизмлардан бири ўз ишини ёмон бажарса, кўкрак нафасни итарса ё ташлаб юборса, овоз тирқиши етарлича қатъий ва аниқ ишламаса, овоз ҳар бир бўғиндан кейин узилиб ва кучсизлашиб боради”.

Хўш, профессионал хонандалик услубини эгаллаган мутахассисларнинг асосий хусусиятлари нималарда акс этади?

1. Мусиқа саводини пухта билиши, нотадан яхши куйлай олиши, яккаҳон ва *хор* учун ёзилган асарларини нотадан эркин ўқиб, куйлай оладиган мутахассис бўлиши;

2. Аниқ овоз постановкасига эга бўлиши, нафас олиш, уни сарфлаш, овозни шакллантира олиш малакасини эгаллаган бўлиши, ўзбек ва ҳориж бастакорлари томонидан яратилган қўшиқ, романсларини, мусиқали драма, опера арияларини ўз қолипида фортепиано ёки оркестр жўрлигида куйлай олиши лозим. Айни пайтда - жаҳон классикларининг асарларини ҳам катта сахналар талаби даражасида куйлай олиши лозим.

Бу ўта муҳим ва етакчи вазифаларни муваффақиятли ҳал этиш борасида қатор ишларни амалга ошириш, хусусан, ўзбек мусиқали театри вокал ижрочилиги мактабининг тарихий йўлини ижодий-таҳлилий ўрганиш, шу буюк меросни ўзлаштириш, кафедра профессор-ўқитувчи ва талабалар орасида сахна - концерт ижрочилиги фаолиятини такомиллаштириш, меҳнат, ўқув интизомини мустаҳкамлаш, жамоада ижодий муҳит ҳолатини яратиш кафедра фаолияти самарадорлигини белгилайди.

Шу ўринда кафедра жамоаси диққат марказида турган яна бир қатор масалаларни таъкидлаб ўтмоқчимиз:

1. Ўзбекистон санъат ва маданият институти битирувчиларини ғоявий ва эстетик тарбия етказувчилари бўлишлари лозим. Улар ўз ихтисосликлари билан бир қаторда хонандалик санъатини пухта ўзлаштиришлари ва бу соҳада ўз устиларида мустақил ишлай олишлари лозим;

2. Ижро-концерт репертуарига киритилаётган асарларнинг бадиий савияси, вокал фани ўқув-методик адабиётларнинг тайёрланиши сифати, ўқув дастурларининг замонавий талаблар асосида ишлаб чиқилишига алоҳида эътибор бериш;

3. Ўзбекистон композиторлари уюшмасидан вокал ўқув-ижрочилик репертуарини кенгайтириш мақсадида янги хонандалик асарлари яратиб беришлари борасида мулоқатлар ўтказиш;

4. Вокал дарслари мазмунида педагогик ва ахборот технологиялари, мультимедиа воситаларидан фойдаланишни кенгайтириш имкониятларини излаш;

5. Халқаро алоқаларини ривожлантириш борасида бир қатор ҳориж таълим муассасалари билан ўзаро халқаро ижодий ҳамкорликни йўлга қўйиш, вокал ижрочилиги маҳорати борасида тажриба алмашиш, олий ўқув юртларининг етакчи мутахассислари иштирокида “Маҳорат синфлари”ни ташкиллаштириш масалаларини жадаллаштириш;

Ушбу кўриб чиқилган вазифа ва ишлар бевосита муסיқали театр ва эстрада актёрлари хонандалиги соҳасининг такомиллашувига хизмат қилади ва вокал кафедраси фаолияти маънавий жиҳатдан кенг ижод йўналишининг замон талабларига мос равишда янги юқори даражага чиқишига ёрдам беради.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Каримов И. А. Юксак маънавият – енгилмас куч. Т.: Ўзбекистон. 2008 й.
2. Шокиров Ў. Абдуқундузов М. “Миллий театримиз намоёндалари” – Т.: Тошкент ислом унверситети. 2002 й. 148 – б.
3. Турсунов Т. Саҳна ва замон. - Т.: Янги аср авлоди. 2007.
4. Турсунов Т. XX аср ўзбек театр тарихи.(икки томлик) – Т.: ЎзДси. 2009.
5. Шокиров Ў. Абдуқундузов М. Миллий театримиз номоёндалари. Т.: Ўзбекистон. 2002.
6. Ўзбекистон театр ижодкорлари уюшмаси. Истиқлол ва Миллий театр. Т.: Янги аср авлоди нашриёти. 2002.

IJODKORNING BADIY DIDI VA ETNIK MADANIYATI

Ernazar Yarbekov

*O'zbekiston davlat san'at va madaniyat
instituti "Musiqali teatr san'ati" kafedrasi
dotsenti*

Annotatsiya: *Ushbu maqolada ijodkor shaxs tarbiyasida e'tibor qaratilishi lozim bo'lgan jihatlar, bugungi kun ziyolilaridan sanalmish bo'lajak san'atkorlar tarbiyasiga nafaqat zamonaviy nuqtai nazardan, shuning barobarida millatimizning sha'nini ko'klarga ko'targan buyuk alloma shoirlarimizdan biri Alisher Navoiy hayoti va ijodiy merosidan foydalangan holda yondashish zarurligi haqida fikr yuritilgan.*

Аннотация: *В данной статье рассмотрены аспекты, на которые следует обратить внимание в воспитании творческой личности, воспитании будущих художников, входящих в число сегодняшних интеллектуалов не только с современной точки зрения, но и одного из наших великих поэтов, который возвысил честь нашего народа. Обсуждалась необходимость подхода к жизни и творческому наследию Алишера Навои.*

Abstract: *in this article, the aspects that should be paid attention to in the education of a creative person, the education of future artists who are among today's intellectuals, not only from a modern point of view, but also one of our great poets who raised the honor of our nation to the sky The need to approach Alisher Navoi's life and creative heritage was discussed.*

Kalit so'zlar: *so'z hatti-harakati, teatr, aktyor, rejissyor, kechinma, san'at, rol, ijro, tomoshabin, aktyorlik mahorati, ijodkor, xatti-harakat.*

Ключевые слова: *речевой акт, театр, актер, режиссер, опыт, искусство, роль, спектакль, публика, актерское мастерство, творец, поведение.*

Keywords: *speech act, theater, actor, director, experience, art, role, performance, audience, acting, creator, behavior.*

San'at inson tafakkurining mahsuli hisoblanar ekan, uning asosiy vazifasi inson ma'naviy ruhiyatiga ta'sir etishdan iborat. Bu esa san'atkorlardan yuksak ma'naviyatni talab qiladi.

Yuksak ma'naviyatli ijodkor shaxs tarbiyasida, kecha, bugun va bundan keyin ham davom etadigan ma'naviyatimizning yuksalish jarayonida, ayniqsa, yoshlar tarbiyasida Alisher Navoiyning ijodi, uning umr saboqlari asosida yaratgan hikmatlarining o'rni beqiyos, deb o'ylaymiz. Vatanparvar, xalqparvar, tengsiz shoir, olamshumul faylasuf bobokalonimiz kelajakka-avlodlariga ulkan umid bog'lagan zot edi. Alisher Navoiy o'zining butun umri davomida Insonni, uning eng go'zal fazilatu xislatlarini o'ziga xos, betakror bo'yoqlarda kuyladi. Bugungi avlod tarbiyasida aynan Navoiy asarlariga, ularda ko'tarilgan fikrlarga tayanib ish ko'rish maqsadga muvofiq deb o'ylaymiz. Navoiyni birgina adabiyotchilar emas, barcha sohalarda ta'lim

olayotgan talabalar o'rganishi zarur. Kasb yo'nalishi bo'yicha ta'lim berish barobarida, Navoiyni ham yonma-yon o'rgatish lozim. Bu komil inson tarbiyasi yo'lidagi eng muhim manbalardan biridir. Navoiyshunos olim Ibrohim Haqqul tili bilan aytganda, *"Navoiyni zo'rma-zo'raki o'rgatish emas, uni o'rganishni shavqqa aylantirish kerak"*. Chunki uning ijodida olam va odam haqidagi barcha bilimlar jamlangan. Birgina, "Xamsa" asaridagi "Hayrat ul-abror" dostonini olaylik, insonning tug'ilishidan boshlab, to qarilik hassasiga tayangunicha qanday bo'lmog'i lozim, komillikka qay yo'llar bilan erishish mumkin, hammasi mukammal yozib qo'yilgan. Beixtiyor shoir satrlari yodga tushadi: *"Ellikda qilmadi taraqqiy kishi, Oltmishu borchu tanazzul ishi"*, - deydi Alisher Navoiy. "Hayrat ul-abror" dostonining har bir bobi bugungi kunimizga aloqador. "Hayrat ul-abror"dan yana bir misol: *"Vaqt juda oz qoldi, yo'l uzun, may achchig'"*, - deydi Navoiy hazratlari. Umrimizning har bir kunini Yaratganning o'zi bir ish uchun belgilab qo'ygan. Demak har bir daqiqaning qadriga yetishimiz kerak. Yana: *"Zafar xudodan bo'lsa ham, harakatni uning mo'tabar sababchilaridan biri deb bilgin"*, - deyiladi "Xamsa"da.

"Xamsa"ning ikkinchi dostoni "Farxod va Shirin" dostonning 29-bobida "Farxod va Shirin"ning biz shu kungacha bilgan syujetiga yetib kelinadi. Demak, turli spektakllar, filmlardan bilganimiz ushbu dostonidagi Farxodning Shirinni ko'zguda ko'rib qolishi voqealarigacha 28 ta bob bor ekan. Eng qizig'i, Farxodning boshidan o'tkazgan sarguzashtlari tasviri har qanday zamonaviy sarguzasht filmni ortda qoldirishi shubhasiz. Bir kuni tasodifan bir kollej talabasi bilan suhbatlashib qoldim. Gap aylanib Alisher Navoiyga taqaldi. Shunda talaba: "Navoiyni maktab darsliklarida o'qiganman. Lekin bugungi kunda Navoiy ijodining turli jabhalarda keng yoritilib borilayotgani tufayli men Navoiy bobomizni boshqacha tushuna boshladim va uning asarlariga qiziqishim yana ham kuchaydi"- dedi. Demak qilinayotgan ishlar besamar ketmayotgan ekan. Agar bitta talaba Navoiyni tushuna boshladimi, demak bu millatimiz g'ururi, millatimiz faxridir.

Alisher Navoiyning nafaqat yozib qoldirgan asarlari tarbiya o'chog'i, hatto uning hayot tarzi, shaxsiy xislat va fazilatlar ham yoshlar, bugungi avlod uchun katta maktab vazifasini o'taydi. Birgina misol, tarixchi Xondamirning yozib qoldirishicha, o'z davrida bunyodkorlik, saxovatpeshalik, homiylik bobida Navoiyga teng keladigan kishi topilmagan. Yaratuvchanlik yo'lida himmat qilib, to'rtta madrasa, yigirma beshdan ortiq masjid, o'n bitta xonaqoh, ellik ikkita rabot, yigirmata hovuz, o'n oltita ko'pri va bir to'g'on, to'qqizta hammom qurdirgan. Kishini hayratga soladigan uch yuzdan ortiq ajoyib inshootlarni qurdirish oson kechmagan, katta tashkilotchilik, mablag' va obro'ni, bag'rikenglikni va nihoyatda Vatanga sadoqatni, sodiqlikni talab etgan. Alisher Navoiyning ana shu fazilatlar ham bugungi komil, vatanga sadoqatli, barkamol avlod tarbiyasida yoshlarga saboq bo'larlidir.

Shoir turkiy tilni yuksaklikka ko'tardi. Istiqloq tufayli O'zbekistonimizda o'zbek tiliga berilayotgan e'tibor har qadamda sezilmoqda. Shuningdek, Alisher Navoiy orzu qilgan turli millat va xalqlarning tillarini o'rganish- Navoiy orzulari amalga

oshayotganligining yorqin namunasidir. Navoiy barkamol avlod bir necha tilni bilishi zarurligini uqtirgan:

*“Ibriyu yunoniyu suryoni ham,
Hindu agar so‘rsa, bilib oni ham”.*

Demak, ko‘p tillilik bugun uchun ham zaruriyat. Buni hukumatimizning bugungi yoshlarga chet tillarni maktabning birinchi sinfidanoq o‘rgata boshlash lozimligi to‘g‘risidagi qarorlaridan ham bilsa bo‘ladi.

Bugungi yoshlarning ongiga elsevarlik, do‘stlik va birodarlik tushunchalarini singdirishda ham Alisher Navoiyning asarlaridan foydalanish maqsadga muvofiqdir. Shoir bu tushunchalarni o‘z she‘rlarida talqin etadi:

*“Ko‘ngulni olsa malohat bila tafovut yo‘q,
Xitoyi o‘lsinu yo arman va yo hindu”.*

Yoshlar tarbiyasiga daxldor shunga o‘xshash fikrlarni Alisher Navoiy asarlaridan ko‘plab topish va barkamol avlod tarbiyasida bimalol qo‘llash mumkin. Chunki Navoiy asarlarida olam va odam taraqqiyotiga aloqador jabhalar cheksiz. Masalan, “Farhod va Shirin” dostonida shoir mehnatni ulug‘lashini, mehnatga bo‘lgan qiziqishni Farhod obrazi orqali ochib beradi. Shoir Farhodni tog‘dan suv chiqarishga qiynalayotgan jafokash insonlarga himmat qo‘lini cho‘zishini quyidagicha ifodalaydi:

*Hunarni asrabon netkumdir oxir,
Olib tuproqqamu ketkumdir oxir?!
Temuchidan tilab dam birla qo‘ra,
Belig‘a bog‘labon charmin tamura...*

Ko‘rinib turibdiki, ulug‘ shoir Alisher Navoiyning ijodiy merosi bugungi yoshlar, ayniqsa, ijodkor shaxslar tarbiyasida alohida qimmatga ega.

San‘at tushunchasi haqida, uning mazmun-mohiyati, kishilikning kamolotidagi o‘rni haqida, san‘atkorning badiiyati shakllanishi omillari, san‘atkorning etikasi haqida shunday fikrlar mavjud: “San‘at tushunchasi keng qamrovli bo‘lib, inson va jamiyatning rivojlanish va taraqqiyotida o‘ta muhim o‘rin egallaydi. Bastakor, haykaltarosh, rassom, sozanda, aktyor, rejissyor, raqqos, qo‘shiqchilarni – o‘zbek tilimizda bir so‘z bilan *ziyolilar* deb ataladi. Ziyolining lug‘aviy ma‘nosi *ziyo-nur*, yorug‘lik taratuvchi demakdir. Aktyor ham, nafaqat o‘z san‘ati bilan, shaklu-shamoyili, muomilasi, xulqu-odobi bilan keng omma o‘rtasida ziyo tarqatuvchi hisoblanadi.

“San‘at donishmandlik sari qo‘yilgan ilk qadam”– degan edi Aristotel. O‘quv jarayonida talabalar nazariy darslarga jiddiy e‘tibor berishi, shubhasiz, mahorat sirlarini o‘rgatadigan o‘qituvchilarga bog‘liqdir. Ular amaliy mashg‘ulotlar paytida nazariy bilimlarning qanchalik ahamiyatli ekanligini talabalar ongiga singdirishlari lozim. Nazariy fanlardan saboq beruvchi o‘qituvchilar esa, o‘z navbatida, nazariya amaliyot bilan chambarchas bog‘liq ekanligini o‘z tinglovchilariga yetkazishlari zarur”. [5.B.7.]

Ko‘p holatlarda ijodkorning unga berilgan personaj bilan uning tashqi qiyofasi o‘rtasida mavjud bo‘lgan o‘xshashlikni ko‘ramiz. Ammo ijroda o‘sha mutanosiblikni anglolmaymiz. Natijada nomutanosiblikning guvohi bo‘lib qolamiz. Sahna ijodkordan

ijodiy- g‘oyaviy fikrni tomoshabinga yetkaza olish uchun nafaqat qobiliyatni, shuning barobarida, ma‘naviy, mafkuraviy jihatdan yetuk, har tomonlama professional tayyorgarlik ko‘rgan va shakllangan shaxs bo‘lishlikni talab etadi. Chunki ijodiy- g‘oyaviy fikrni o‘zining butun borlig‘i bilan namoyon etishdan oldin, aynan shu fikr uning ongida paydo bo‘lishi, tafakkur ko‘zgusidan o‘tishi, so‘ngra siymo qiyofasida namoyon bo‘lishi kerak. Bunday vazifani mufassal ado etish uchun tashqi qiyofaning o‘zi kamlik qiladi. Gamletni o‘ynayotgan aktyor tafakkur va dunyoqarash jihatidan hech bo‘lmasa unga yaqinlashishi zarur. Shundagina uning his –tuyg‘ulari jonli va ishonarli bo‘ladi. Chunki aktyorning o‘zini dardlari bo‘lmasa, ijro etayotgan rolining so‘z va fikrlari ostida hayotiy haqiqat asoslari yotmasa, bunday ijro tomoshabinni o‘z ortidan ergashtira olmaydi. “Tani boshqa-dard bilmas” degan naql bejiz aytilmagan. Yana bir naql bor: “Yaxshini –yomon bo‘libdi, desa ishon, yomonni – yaxshi bo‘libdi, desa ishonma!” Demak, ijobiy xislatda kamol topgan aktyor salbiy xislatli rolni o‘ynashi mumkin. Ammo salbiy xislatlarda shakllangan aktyor ijobiy personajni kerakli darajadagi qahramon rutbasiga olib chiqa olmaydi.

“Bo‘lg‘usi ijodkorlarga ta‘lim berish jarayonida, ikki qutbdan bir-biri tomon intilayotgan amaliy va nazariy bilim beruvchi o‘qituvchilar ijodiy jarayon kechadigan sahna maydonida har ikki bilimning uchrashishi uchun zamin yaratishlari zarurdir. Bo‘lg‘usi aktyorlarning ijodiy izlanishlari jarayonida har bir talaba siyosiy-g‘oyaviy bilimlarni, mustaqillik davrida jamiyat hayotida, insonlar ongida ro‘y berayotgan ruhiy va mafkuraviy o‘zgarishlarni chuqur anglab yetishi, his qilishi muhim ahamiyatga ega”. [5.B.8.] Bu jarayonda bo‘lajak ijodkorning badiiy didi, badiiy saviyasi to‘g‘ri shakllanishi katta ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Karimov I.A. Yuksak ma‘naviyat – yengilmas kuch. – T.: Ma‘naviyat, 2008.
2. Mirziyoyev Sh.M. Tanqidiy tahlil, qat‘iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik – har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo‘lishi kerak. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2016 yil yakunlari va 2017 yil istiqbollariga bag‘ishlangan majlisidagi O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining nutqi. // Xalq so‘zi gazetasi. 2017 yil 16 yanvar, №11.
3. Karimov I.A. “O‘zbekiston teatr san‘atini rivojlantirish to‘g‘risida”gi Farmon, Teatr jurnali. – T.: 1999. (1-2 son).
4. Navoiy A. Hayrat-ul Abror dostonining So‘z ta‘rifida bobidan. – T.: G‘afur G‘ulom, 1989.
5. Mahmudov J., Mahmudova H. Aktyorlik mahorati. -T.: 2010.
6. Abdullayeva M. Dramatik teatr va kinoda aktyorlik mahorati. – T.: Tafakkur qanoti, 2014.

YAXLIT SAHNAVIY ASARNI SAHNALASHTIRISH ISHLARI

Muhammadiyev Sherzod

O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti
"Musiqali teatr san'ati" kafedrası mudiri, dotsent

Annotatsiya: ushbu maqolada yaxlit sahnaviy asar sahnalashtirishda etyud tug'ilishi, janrning ahamiyati, tanlangan janrning aktyor ijrosiga ta'siri, ijroning janrdagi xususiyatlari hamda etyudda pauzalar mantiqiy, psixologik, lyuftpauzani (havo pauzasi) ishtiroki haqida so'z yuritiladi.

Аннотация: в данной статье рассматривается зарождение этюда в постановке целостного сценического произведения, значение жанра, влияние выбранного жанра на игру актера, особенности игры в жанре, а также логические, психологические и люфтваузы (воздушная пауза) участие пауз в этюде.

Abstract: this article discusses the birth of the etude in staging a complete stage work, the importance of the genre, the influence of the chosen genre on the actor's performance, the features of the performance in the genre, and the logical, psychological, and luftpauzani (air pause) participation of pauses in the etude.

Kalit so'zlar: ibora mazmuni, grammatika, fikr, fe'l-atvor, lyuftpauza-eng qisqa tanaffuz, urg'u, talaffuz, ishonch, maqsad-vazifa, matn, rol.

Ключевые слова: содержание предложения, грамматика, мысль, характер, люфтвауза-кратчайшая пауза, ударение, произношение, уверенность, цель-задача, текст, роль.

Key words: sentence content, grammar, thought, character, luftpause-shortest pause, emphasis, pronunciation, confidence, purpose-task, text, role.

Asosiy kamchiliklar-jismoniy kuchanish, oshirib-yuborish, aktyorlik g'ayratlanish va boshqalar. Bular nimadan kelib chiqadi? Aktyorlar, qalbda yashayotgan his-tuyg'ularni ifodalay oladigan, nutqqa ega emasligidan.

Avvalambor, aytilayotgan so'zlarda tartibni o'rnatish, ularni guruhlarga to'g'ri birlashtirish kerak, buni bajarish uchun esa, tanaffuzlar yoki aksincha aytganda mantiqiy pauzalar kerak. Mantiqiy pauzalar so'zlarni guruhlarga birlashtiradi, guruhlarni esa bir-biridan ajratadi.

Stanislavskiy mashq sifatida, xohlagan o'qiladigan kitobda nutqiy taktlarni belgilashni tavsiya qilgan. Bu rol ustida ishlashda zarur bo'lgan ko'nikmalarni beradi. Nutqiy taktlar bo'yicha bo'lish va o'qish, aktyorni, ibora mazmunini katta chuqurlik bilan analiz qilishga, sahnada aytilayotgan so'zni ma'nosini o'ylashga majbur qiladi, aktyor nutqini shakl bo'yicha xushbichim va aytilayotganda tushunarli qiladi.

Buni egallash uchun esa grammatikani bilish kerak, u, gaplarda so'zlarni bog'lanish qoidalarini aniqlaydi va shu orqali tilga xushbichim, fikrli fe'l-atvor beradi.

Gapni to'g'ri grammatik tuzilishini asos qilib olgach, aktyor, o'zi uchun asosiy fikrni aniqlashtiradi va butun bir gapni nutqiy taktlarga bo'ladi.

Pauzalar haqida gapirayotib, Konstantin Sergeevich uch xil pauzalarni tasvirlaydi; mantiqiy, psixologik va lyuftpauzani (havo pauzasi).

Lyuftpauza-eng qisqa tanaffuz, u nafas olish uchun zarur, ammo u ko‘pincha alohida so‘zlarni ajratib chiqarish uchun ham xizmat qiladi. Ba‘zan lyuftpauza tanaffuz emas, balki nutq tempini bir oz ushlanib turishi hisoblanadi.

2. Etyudda pauzalar mantiqiy, psixologik, lyuftpauzaning (havo pauzasi) ishtiroki. Mantiqiy pauza, matnda yozilgan fikrni chiqarishga imkon beradi. Psixologik pauza esa shu fikrga hayot beradi, ya‘ni uning yordami bilan aktyor podtekstini berishga harakat qiladi. Agar mantiqiy pauzasiz nutq savodsiz bo‘lsa, unda psixologik pauzasiz u hayotga ega bo‘lmaydi.

Nutqda urg‘ular. Noto‘g‘ri qo‘yilgan urg‘u, iborani butun ma‘nosini o‘zgartirib yuboradi, chunki urg‘u, iboradagi, taktdagi asosiy so‘zni belgilashi kerak. Ajratilayotgan asosiy so‘zda iborani qalbi, podtekst o‘zini asosiy daqiqalari yashiringan.

Asosiy so‘zlarni aniq-ravshan ajratish zarurligini tushunish kerak, faqatgina umumiy ma‘no uchun kerak bo‘lgan so‘zlarni bekitish uchun esa, shoshmagan nutqqa, bo‘yoqsiz talaffuzga, urg‘ularni mukammal soniga, chidam va ishonchga erishish kerak-shundagina nutq zarur bo‘lgan aniqlik va yengillikni hosil qiladi. Shunday juda murakkab gaplar bo‘ladiki, ularda asosiy muhim so‘zlarni ajratishga to‘g‘ri keladi. Hamma so‘zlar ham bir xilda muhim bo‘la olmaydi. Ularni ma‘nosiga qarab, ko‘proq yoki kamroq muhimligiga ajratishga to‘g‘ri keladi. Urg‘ularni shunday qo‘yib chiqish kerakki, har xil urg‘ularni-kuchli, o‘rtacha va kuchsiz kabilarning to‘plami paydo bo‘lishi kerak.

Bizda nutqda shunday hodisa mavjud. Ko‘proq muhim bo‘lgan so‘z, hammasidan yorqinroq ajratib chiqariladi va birinchi tovushli planga chiqariladi. Urg‘ularni hamma bo‘yoqlariga katta ahamiyat bergan holda, u nafaqat urg‘ularni kuchi, balki ularni sifati haqida ham gapiriladi.

Mana shu hamma ajratilayotgan va ajratilmayotgan so‘zlar o‘rtasida o‘zaro munosabatni, kuchning gradatsiyasini, urg‘uni sifadini topish lozim va ulardan iboraga harakat va hayotni beruvchi tovushli rejalar yaratish kerak.

Sahna nutqi-katta mexnatni talab qiluvchi san‘at turi. “Nutq texnikasi sirlari” puxta o‘rganish kerak. Faqatgina har kungi, doimiy mehnat, aktyorni, nutq qonunlarini shunday darajada egallashga olib kelishi mumkinki, u uchun, mana shu qonunlarga rioya qilmaslikka iloj qolmaydi. Muallif tomonidan yozilgan so‘zlar, agar ular ijrochi tomonidan, uning ichki kechinmalari bilan isitilmagan bo‘lsa, ular o‘likdir.

Har bir aktyor shuni yodda tutishi kerakki, ijod paytida so‘zlar-shoirdan, podtekst esa-aktyordan, agar buni aksi bo‘lganida edi, tomoshabin teatrga, aktyorlarni ko‘rishga intilmagan bo‘lardiki, balki uyida o‘tirib, pyesani o‘qib chiqishni tanlar edi. Aktyor pyesa matniga o‘z his-tuyg‘ularini musiqasini yarata olishi va mana shu his-tuyg‘ular musiqasini rolning so‘zlari bilan kuylashni o‘rganishi kerak. Qachon biz jonli qalb

musiqasini eshitsakkina, faqat shundagina biz matnni go‘zalligini ham, u o‘zida nimani yashirayotganini ham to‘la o‘lchovda haqqoniy baho beramiz.

So‘z – inson fikrining ifoda vositasi. Usiz kishi o‘z qarashi, fikrini yon-atrofdagilarga bildirishi qiyin kechadi. Butun maqsad-vazifasi inson hayotini go‘zal tarzda tasvirlashga qaratilgan aktyor ijodida ham so‘zning o‘rni beqiyos. So‘zning bahosi, qadri, ahamiyatini to‘la anglatish, his qildirish maqsadida talaba-aktyorlarni birinchi bosqichda so‘zning zalvori bilan zimmalaridagi ma’suliyatni yana ham og‘irlashtirmaslik lozim. Birinchi bosqichda o‘tilgan barcha ijodiy texnik mashqlar talaba ijodiy tabiatining organikligini, tabiiyligini ta’minlashga qaratilgan bo‘lib, mazkur mashqlar bir vaqtning o‘zida sahnada so‘zning ahamiyatini tushunishga, so‘zdan to‘g‘ri foydalana olishga va so‘zlashuv munosabatini to‘g‘ri yo‘lga qo‘yishga o‘rgatuvchi nazariy bilm va amaliy mashqlar uchun ma’lum ma’noda poydevor vazifasini ham o‘taydi.

So‘zning ahamiyatini, qadrini barcha ijodkor, ayniqsa, adabiyot, qalam axllari juda yaxshi tushunadilar. Yuqorida aktyor ijodining asosiy qurollaridan biri – xatti-harakat dedik. Sahnada xatti-harakatni to‘ldiruvchi partnyor bilan munosabat o‘rnatishdagi muhim vosita so‘z hisoblanadi.

Real hayotda insonlar bir-biri bilan so‘z orqali muloqotga kirishadilar. Kishilar faqat shunchaki so‘zlashish uchun emas, balki biror-bir maqsadni ko‘zlab muloqot qiladilar. Bunda bir-biri bilan eng keraksiz narsalarni gaplashib o‘tirgan insonlar ham biror-bir maqsad, vaqtni o‘tkazish, zerikmaslik kabi niyatlarda bir-birlari bilan so‘zlashadilar. Hayotda so‘z - inson biron xatti-harakatni amalga oshirish uchun dastak vazifasini o‘taydi.

Teatrdan nutqning vazifasi hayotdagidan birmuncha farq qiladi. Aktyorlarning ma’lum xatti-harakatni amalga oshirish maqsadida nutqdan foydalanish jarayoni murakkabroq hisoblanadi. Boisi, teatrdagi “teatrlilik” so‘zlashuv munosabatining hayotdagidek to‘g‘ridan-to‘g‘ri tabiiy tashkil topishiga to‘sqinlik qiladi. Buning natijasida ko‘pchilik aktyorlar nutq so‘zlash uchungina nutqdan foydalanadilar. Ular o‘z zimmalariga yuklatilgan vazifani chalkashtirgan holda so‘z yordamida xatti-harakat qilish lozimligini unutadilar. Sahna nutqi jismoniy harakat uchun ko‘makdosh bo‘lishi kerak. Aktyor uchun so‘z obraz timsolida o‘z maqsadiga yetish yo‘lidagi ko‘makchi vosita xisoblanadi.

Sahna nutqi o‘zida xatti-harakatga ega ekanligi bilan juda boy mazmunni mujassam etgan. Uning ma’no, mazmun va ohangini aktyor keng qamrovli o‘rganishi va turli ta’sir etish nuqtalari - ong, tasavvur, hissiyot doirasiga yo‘naltirishni uzluksiz ravishda mashq qilishi talab etiladi. Aktyor o‘z roli so‘zlarini irod qilar ekan, partnyorining aynan qaysi jihatiga, ya’ni ongi, tasavvuri va yohud hissiyotidan qaysi biriga ta’sir etishni maqsad qilganligini aniqlab olsin. Partnyorining biror-bir jihatiga ta’sir etish maqsadi aniqlab olingach aktyor o‘z nutqining mantiqli, ishonchli va ta’sirchan chiqishi uchun intilishi kerak. Buning uchun esa rol matnini aniqlab, chuqur

o'rganishi, uni qismlarga bo'lib, har bir qism ma'no-maqсадini va nihoyat butun bir matnning ma'no-maqсад, g'oyasini oydinlashtirib olishi kerak.

Aktyor sahnada partnyoriga nisbatan o'tkazuvchi ta'siri maqsadini aniq bilsagina so'zlar havoga uchmaydi, balki ma'lum maqsadga yo'naltirilgan holda ta'sirli ifodalanadi. Bunday ta'sirli, mantiqli, maqsadli ko'rinish olgan nutq o'z navbatida aktyor temperamenti, xissiyot ilhomini uyg'otadi. Agar mazkur xislatlar aktyorda avvaldan uyg'ongan bo'lsa ularning yanada rivojlanishiga turtki bo'ladi. Ushbu ijod ilhomi va xislatlari proporsional ravishda so'zning yanada ematsional ifodalanishiga zamin yaratadi.

Albatta, sahnada so'zning ahamiyatini ko'plab yosh aktyorlar anglab yetishlari qiyin kechadi. Bundan tashqari sahnaning murakkab qonun va qiyinchiliklari ham mavjudki, ular oldida hatto eng ulug', tajribali aktyorlar ham ba'zida ojiz qoladilar. Bulardan biri – teatrdagi “teatrlilik” hisoblanadi. Aktyor tomonidan birinchi bor irod etilgan yoki tinglangan nutqning ta'siri va aktyorning unga munosabati hayoti, organik tarzda ketishi mumkin. Repititsiya va qayta namoyish etilgan spektakllar jarayonida takrorlanuvchi nutqni go'yo birinchi bor so'zlayotgan yoxud eshitayotgandek bo'lib samimiy ifoda etish – bu chinakkam aktyorlik san'ati hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Stanislavkiy K.S. Aktyorning o'z ustida ishlashi. T.3.-M.: Isskustvo. 1965.
2. Tursunboyev S. Teatr tarixi. -T.: O'qituvchi. 2007.

REPERTUAR VA REJISSYOR

Shomurod Yusupov

O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan artist

Annotatsiya: Mazkur maqolada teatr faoliyatini mustahkamlashda repertuarining ahamiyati, bunda rejissyorning o'rni qanday bo'lishi kerakligi, rejissyorning repertuar tanlashdagi tamoyillari, uning mas'uliyati va yaxshi repertuar tuzishdagi shaxsiy tajribalar bayon etilgan.

Аннотация: В данной статье рассматривается значение репертуара в укреплении театральной деятельности, роль режиссёра, принципы режиссёра в выборе репертуара, его ответственность и личный опыт в создании хорошего репертуара.

Annotation: This article describes the importance of the repertoire in strengthening theatrical activity, the role of the director, the director's principles in choosing the repertoire, his responsibility and personal experience in creating a good repertoire.

Kalit so'zlar: Qo'g'irchoq teatri, repertuar, rejissyor, rejissyor portfeli, badiiy asar, spektakl

Ключевые слова: кукольный театр, репертуар, режиссер, режиссерский портфель, художественное произведение, спектакль.

Keywords: *Puppet theater, repertoire, director, director's portfolio, work of art, performance*

Qo'g'irchoq teatrida repertuar masalasi bu nafaqat teatr faoliyatini aks ettiruvchi oyna, balki teatr rejissyorining ijodiy imkoniyatlarini namoyon etuvchi teatrning asosi hisoblanadi. Teatr jamoasi oldidagi eng dolzarb masala bu repertuarni qanday tashkil etishdir. Bunda dastlab teatrning bugungacha bo'lgan faoliyatini o'rganish muhimdir.

Masalan, agar o'tgan yilgi repertuarda eng kichik tomoshabinlar (maktabgacha yoshdagi bolalar) e'tiborga olinmagan bo'lsa, ularga yangi mavsumda spektakl taqdim etilishi, agar jahon xalq ertaklari mavzusida spektakllar ijro etilgan va repertuardan olib tashlangan bo'lsa, bu bo'shliq to'ldirilishi kerak. Asar tanlashda truppa aktyorlarining imkoniyati ham muhim sanaladi. Bordini, truppa umuman professional darajada o'sgan bo'lsa, murakkab dramaturgiyani ijro etishga kuchi yetsa, unda rejissyor uchun bunday spektaklni izlash vaqti keldi.

Yaxshi rejissyor bir vaqtning o'zida buyurtma spektakllar va boshqa talab etilgan rejalarini amalga oshirish bilan birga, balki o'tmishni chuqur baholab, o'z ijodiy potensialini o'stirish masalasiga e'tibor qaratadi. Bunda rejissyor asar tanlashda quyidagi omillarga tayanishi mumkin:

1. Asarning mazmuni va badiiyligi.
2. Jamiyat taraqqiyotining hozirgi bosqichi, hayotga kirib kelgan dolzarb mavzular.
3. Qo'g'irchoq umumlashmalari (texnikasi)ning o'ziga xosligi va mavjudligi.
4. Teatrni uzoq muddatli rivojlantirish maqsadlari.
5. Ijodiy jamoaning mahorat darajasi.
6. Zamonaviy, klassik va tarjima pyesalar sonidagi mutanosiblik.
7. Tomoshabin yoshiga yo'naltirish.
8. Shahar, viloyat, respublika madaniyatining xususiyatlari.
9. Teatrning texnik sharoitlari.
10. Tashriflar va gastrollar.
11. Teatr rassomining ijodiy individualligi.
12. Yetakchi teatr aktyorlarining ijodiy imkoniyatlari.
13. Milliy dramaturgiya
14. Yilning kalendar voqealari.
15. Repertuarni tasdiqlash muddatlari.
16. Teatrning moddiy holati.

Rejissyor Korolyov, teatr repertuari uchun rejissyor yoki adabiy emakdoshning "portfeli", ya'ni tomoshabinga taqdim etiladigan taxminiy asarlar ro'yxati bo'lishi kerakligini ta'kidlaydi¹²⁹. Biz esa bunga qo'shimcha ravishda mana shu portfel

¹²⁹ Королёв М. М. Искусство театра кукол режиссёр в театре кукол. – Санкт-Петербург: РГИСИ, 2015. – Ст. 162.

rejissyorning “ongi” deb hisoblaymiz. Chunki rejissyorning ongida hali hech kimga aytmagan, hech kim bilan bo‘lishmagan, biroq unga g‘ayrat bag‘ishlab turuvchi o‘z rejasi, xayolida allaqachon sahnalashtirib ulgurgan, balki bir mavsumga, balki besh-o‘n yilga mo‘ljallangan asarlar ro‘yxati mavjud bo‘ladi. Yuqoridagi omillardan kelib chiqib bu rejani amalga oshiradi. Repertuar portfelida nimalar bo‘lishi bu teatrning taqdirini belgilovchi omillardan biridir. Avvalo, unda qo‘g‘irchoq dramaturgiyasidagi klassik, adabiy va dramatik asarlar bo‘lishi lozim.

Odatda, aksar teatrlarda yangi mavsum avvalida, yil davomida sahnalashtirish uchun mo‘ljallangan asarlar ro‘yxati teatr rahbariyat bilan kelishgan holda tasdiqlanadi. Ushbu jarayonda ayrim rejissyorlarning shoshma-shosharlik bilan asarlar tanlaganlarini guvohi bo‘lganmiz. Bu holat teatr istiqbolida uning maqsadli faoliyatiga salbiy ta’sir etishi mumkin. Vaholanki, ushbu ro‘yxat allaqachon rejissyor portfelida pishgan bo‘lishi, boshqacha qilib aytganda keyingi mavsum uchun repertuar tayyorlash bir hafta-o‘n kunda emas, undanda oldin tayyor bo‘lishi lozim.

Ayrim rejissyorlar repertuardagi oqsoqlanishga yaxshi dramaturg yoki yaxshi asar yo‘qligini doimiy vaj qilib ko‘rsatishadi. So‘nggi daqiqada muallif qalamidan chiqadigan yangilikka qaram bo‘lish yaramaydi. Izlang, tozalang, ma’lumot to‘plang, mavjud mualliflar bilan do‘stlashing, yangilarini kashf eting, ular bilan ishleng. To‘satdan barcha talablarga javob beradigan asar paydo bo‘lsa, yaxshi asar uchun teatr repertuarida har doim bo‘sh joy topiladi. Yaxshi asar albatta yaxshi mazmun va badiiylik jihatdan yuqori darajada bo‘lishi lozim.

Badiiy asarda mazmunning ahamiyatsizligi asarning zaifligi, qadrsizligini anglatadi, bolalar (qo‘g‘irchoq) teatrida mazmun ahamiyatini tomoshabinning yosh talablari ham ko‘rsatadi. Masalan, juda kichik yoshdagi bolalar uchun rejissyor I.Yakubovning “G‘aroyib musobaqa” (2+) spektaklida Quyov va Tipratikanning karamli pirog uchun musobaqalashishi asosiy mazmunni tashkil etsa, Navoiyning “Sab’ayi sayyor” dostoni asosidagi dramaturg To‘ra Mirzoning “Baxhom va Dilorom” (kattalar uchun) asarida shox Bahromning Diloromga yetishib, so‘ngra o‘zining zolim nafsini sabab undan yana ayrilgani asosiy mazmunni tashkil etadi. Ya’ni katta yoshdagi tomoshabin uchun kichik tomoshabinga mo‘ljallangan asar mazmunsiz tuyuladi, yoki aksincha.

Bir narsani unutmaslik lozimki, muallifning asar mazmuniga oid niyatlari qanchalik buyuk va ezgu bo‘lmasin, uning ifodalash mahorati va badiiyligi bo‘lmasa, hech narsaga arzimaydi. Demak mahoratning o‘zi asarni yuzaga chiqarishda yetarli emas. Badiiylik omili ham mahorat bilan teng ravishda muhimdir. Badiiy bo‘lmagan asar befoyda, chunki u kishining qalbiga ta’sir o‘tkazishga qodir emas.

Qo‘g‘irchoq teatri repertuariga qabul qilinajak asarning badiiy fazilatlarini baholashda avvalo rejissyorga uning malakasi yordam beradi. Yana bir sinalgan usul ham borki, ancha ishonchli. Bu pyesani jamoaviy tinglash va idrok etish usulidir. Rejissor bundan albatta foydalanishi kerak. Pyesa o‘qish orqali jamoaviy idrok etishning siri shundaki, go‘yo siz boshqa ko‘z bilan qaraysiz, boshqa quloq bilan

eshitasiz. Bunda aktyorlar biryo‘la qo‘g‘irchoqlarni tasavvur qilgan holda, ijro ko‘nikmalariga tayanadilar¹³⁰. Ovoz chiqarib o‘qishi chog‘ida uning badiiy saviyasini baholashda bir qancha mezonlarga e‘tibor qaratiladi. Birinchi navbatda, tomoshabin bundan estetik zavq oladimi, yo‘qmi? Voqealar zerikarli, xarakterlar sovuq, qahramonlar g‘amgin bo‘lib qolishmayaptimi? Asarni o‘qishda uzundan-uzun dialoglar aktyorlar nafasini to‘xtatmadimi? Rassom va aktyorlarda spektakl obrazlarini sahnada gavdalandirishga cheksiz ishtiyoq bormidi? Shu kabi ko‘pgina talablar mavjud. Mana shu talablar juda muhim. Ammo biz xohlagandek mukammal asar topish dushvor. Ba’zida pyesadan yuragimiz jiz etgan narsani topishimizning o‘zi yetarli bo‘ladi. Boshqa kamchiliklar esa sahnalashtirish chog‘ida bartaraf bo‘ladi.

Xullas, teatr repertuari bu shu teatr rejissyorining didini, tafakkurini namoyom etuvchi ko‘zgudir. U orqali jamoada faoliyat olib borayotgan rejissyorlar nimalarga qodirligini anglash mumkin. Shuning uchun har bir teatr, jumladan qo‘g‘irchoq teatrining repertuarini shakllantirishda teatrning spesifik xususiyatlari, tomoshabin va yaxshi asar tanlash kabi omillarga e‘tibor qaratish teatr istiqboli uchun xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Королёв М. М. Искусство театра кукол режиссёр в театре кукол. – Санкт-Петербург: РГИСИ, 2015.
2. В профессиональной школе кукольника. Сборник научных трудов. – Ленинград: 1979.
3. Королёв М.М. Искусства театра кукол. – Ленинград: Искусство, 1973.
4. Смирнова Н. Искусство играющих кукол. – Москва: Искусство, 1983. - 270 с.
5. Симонович-Ефимова Н.Я., Ефимов И.С. Театр движущейся скульптуры. – Москва: Русский мир, 2020.
6. Qodirov M. Tomosha san’atlari o‘tmishda va bugun. I-jild. – Toshkent: Mumtoz so‘z, 2011.

ART PRODYUSER SPETSIFIKASI VA FUNKSIYASI

Mamatqosimov Jahongir Abirqulovich

O‘zbekiston davlat san’at va madaniyat instituti dotsenti,
Pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)

***Annotatsiya.** Mazkur maqolada o‘zbek san’ati taraqqiyotining zamonaviy muhim omili bo‘lmish prodyuserlik kasbining funksiyalari, spetsifikasi haqida ma’lumot berilgan. Art prodyuserning san’at sohasiga moddiy ta’siri o‘rganilgan. Mavzu yuzasidan tavsiyalar berilgan.*

***Аннотация.** В данной статье представлена информация о функциях и особенностях производственной профессии, которая является современным*

¹³⁰ В профессиональной школе кукольника. Сборник научных трудов. – Ленинград: 1979. – Ст. 28.

важным фактором развития узбекского искусства. Исследуется материальное влияние арт-продюсера на сферу искусства. Даны рекомендации по теме.

Annotation. *This article provides information about the functions and specifications of the production profession, which is a modern important factor in the development of Uzbek art. The material influence of the art producer on the field of art is studied. Recommendations are given on the topic.*

Ключевые слова: *продюсер, арт-продюсер, менеджмент, режиссер, художник, творческий продукт, культурный рынок.*

Kalit soʻzlar: *prodyuser, art prodyuser, menejment, rejissor, sanʼatkor, ijod mahsuli, madaniy bozor.*

Key words: *producer, art producer, management, director, artist, creative product, cultural market.*

Yangi Oʻzbekistonda olib borilayotgan tub islohotlar natijasida har bir fuqarodan yangicha fikrlash, yangicha ishlash talab etilmoqda. Zero, yangicha fikrlamay, izlanmay bugungi kunda taraqqiyotga erishish juda murakkabdir.

Bu oʻzgarishlar inson ongi va tafakkurini boyitish bilan birgalikda yangicha soha va yangi kasblarga ehtiyoj tugʻdirmoqda. Shu jumladan boshqaruv va tashkilotchilik sohasida alohida ahamiyatga ega boʻlgan yuksak malakali menejerlar va prodyuserlarga boʻlgan talab, bozor iqtisodiyotining ustuvor talablaridan ekanligini amaliyot isbot etmoqda.

Oʻzbek milliy sanʼatining taraqqiyotini yanada taʼminlash, milliy sanʼatimizni jahon badiiy maydoniga olib chiqishda prodyuserlar, xususan art prodyuserlar faoliyati muhim jarayon boʻlib, bu tajriba rivojlangan davlatlar sanʼati taraqqiyotiga munosib hissa qoʻshib kelayotganligi sir emas.

Zamonaviy sanʼat, ijodkorlardan tirishqoqlikni talab qilib, tomoshabinning diqqatini jalb qila olish uchun har bir sahnani tasavvurida yaratib, vizuallashtira olishdek talabni qoʻymoqda.

Mana shu talablardan kelib chiqib, prodyuserlik kasbi 1910-yil Gollivudda shakllana boshlagan. Dastlab prodyuser kino olish jarayonida ijodiy, moliyaviy, tashkiliy masalalarga javob bergan. Shu tariqa Amerika kinosida prodyuserlar oʻziga xos mavqega ega boʻldilar.

Prodyuserlik kasbi bir qancha turlarga boʻlinib, bir-biridan farqlanadi. Bular quyidagilar:

- teatr prodyuseri;
- musiqiy prodyuser;
- oʻyin prodyuseri (kompyuter oʻyinlari sanoatida);
- film prodyuseri;
- televideniye prodyuseri;
- bayram va tomoshalar prodyuseri [2, 23].

U rejissorning g'oyasini tushuna olib, uni amalga oshirishga yordam beradi. Yuqorida aytib o'tilgan fazilatlar bilan birga prodyuser moliyalashtirishni, hisob-kitob qilishni yaxshi bilishi lozim.

Prodyuser faoliyatining ijobiy natija berishi, eng avvalo, tanlovni to'g'ri bajara olishga, ma'qul va ishonchli qarorni qabul qila olishga bog'liq.

Art prodyuser – san'at janri mahsulotlarining badiiy qiymatini ta'minlovchi va targ'ib qiluvchi, san'at bozorini yurituvchi, san'at asari yaratilishining moddiy va ma'naviy ko'makchisi, tashkilotchi.

Art prodyuser – ijodkor ya'ni san'atkor bilan hamkorlik qilib badiiy loyihaning g'oya va maqsadi, ijro yo'llari va vositalari, badiiy asarning saviyasini ta'minlash uchun birdek mas'uldir.

Art prodyuser san'atni chuqur tushunadigan va tahlil qila oladigan, bo'lajak loyiha yuzasidan o'zgalarga ma'lumot bera oladigan, targ'ibot qila oladigan, shaxsiy fikrga ega shaxsdir.

Art prodyuser san'atning qaysi turida faoliyat yuritmasin (televideniye, estrada yoki teatr) tashkiliy ishlar bo'yicha tajribaga ega bo'lishi lozim. Art prodyuser o'zidagi ijodiy va menejerlik sifatlarini umumlashtirishi, o'z g'oyalari bilan odamlarni jalb etish uchun jarayonni tushunishi va bilishi, hayotiy tajribaga ega bo'lishi kerak. Lekin bu kasbda chuqur bilimga ega bo'lmay turib hech narsaga erishib bo'lmaydi. Shuning uchun o'qish, o'rganish, tajriba oshirish juda ham kerak.

Art prodyuserlik ko'plab san'at janrlarining sintezi bo'lib, u turli darajadagi ijodkorlar, sohadagi insonlar bilan ish olib boradi. Shuning uchun art prodyuser shaxsiy proffessional bilimga ega bo'lishi lozim. Loyihani amalga oshirish jarayonida art prodyuser rejissor, musiqachi, biznesmen, diplomat va h.k. jabhalarda o'z bilimini ko'rsatishga to'g'ri keladi.

Loyihaning muvaffaqiyati art prodyuserni o'z ishiga o'zini to'g'ri yo'naltira olishiga bog'liq. Ideal prodyuserning to'rt qirrasini ko'rsatib o'tishimiz mumkin:

1. Shaxsiy sifat
2. Maqsad va vazifalar
3. Taktika (prodyuserni o'zini tutishi)
4. Strategiya (prodyuser falsafasi) [2, 13].

Mana shu qirralardan prodyuserning funksiyalari vujudga keladi. Aynan mana shu qirralar orqali o'zining faoliyatini olib borib, maqsad va vazifalarini, strategiya va taktikani (texnologiyani) aniqlab, loyihaga bo'lgan qiziqishini yanada oshiradi [2, 14].

Prodyuser san'atining qaysi turida faoliyat olib bormasin, u san'atning shu turini chuqur tahlil qila oladigan mutaxassis bo'lishi lozim. Shu bilan bir qatorda marketingni, moliyaviy hisob-kitobni bilishi, bajara olishi lozim. Bundan tashqari u:

- reklama bozori qonuniyatlari va texnologiyasini;
- videoqurilmalarni, yangi texnik vositalarni, sur'atga olish texnologiyasi va uslublarini;
- mukammal ssenariy yaratishni;

- jamoadagi insonlar qalbiga yo‘l topib, umumiy “g‘oyaga” barchani qiziqтира olish;
- g‘oyaviy fikr qila olib, axborotlarni g‘oyaviy ketma-ketlikda yig‘a olish;
- tomoshabinning istak, xohishini, qiziqishlarini tushunib yetishi;
- matn bilan ishlay olishi va ommabop, xatosiz yoza olishi;
- o‘z ishini, g‘oyasini effektiv namoyish qila olib, sota olish;
- jamoa bilan ishlay olish;
- moliyaviy ishlarni bajara olishi;
- tashkiliy huquqiy ishlarni tushuna olish;
- ijodiy-boshqaruvni yurita olishi lozim [2, 28].

Loyihani amalga oshirishdagi muvaffaqiyat art prodyuserning shaxsiy sifatiga, xarakteriga bog‘liqdir. Aynan mana shu sifatlar prodyuserga o‘z maqsadiga erishishga, jamoadagi intizomni ushlashga, ijodiy muhitni yaratishga yordam beradi.

Prodyuserning shaxsiy sifatlariga quyidagilarni kiritishimiz mumkin:

- jamoadagi insonlarga yaxshi muomala;
- yuqori ma‘naviyat;
- o‘zini boshqara olish;
- yangicha fikrlay olish;
- optimizm;
- o‘ziga ishonch;
- talabchanlik [1, 19];

Shaxsning prodyuserga aylanishida bu sifatlarning o‘zigina kamlik qiladi. Shu bilan birga professionalizm va ishbilarmonlik sifatlari ham katta ahamiyatga egadir. Prodyuser barcha bilan til topishib, qarama-qarshiliklarni vaqtida bartaraf qila olishi lozim. Prodyuserning taktikasi va strategiyasi uning shaxsiy sifatlarini aniqlaydi.

Xulosa sifatida qayd etish lozimki, prodyuser yaratilayotgan yangi san‘at asarining muallifi hisoblanib, keyingi jarayonda menejer, tashkilotchi, ba‘zan rejissor, impresario, hatto bosh rol ijrochisi bo‘lishi mumkin. Loyihani g‘oyasini amalga oshirishda prodyuser, foyda keltiradigan aktyorni tanlab, jamoani shakllantirib, repertuar tanlab, reklama kompaniyasini tashkil qilib, mexanizmni ishga tushiradi. Art prodyuser faoliyati – bo‘lajak asarning badiiy kafolatidir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Ikromov SH.N. Zamonaviy estrada tomoshalarida prodyuserning tutgan o‘rni: Dis. ... mag.akademik darajasi. – Toshkent: O‘zDSMI, 2014. – 84 b.
2. Иванов Г.П., Огурчиков П.К., Сидоренко В.И. Основы продюсера. Аудиовизуальная сфера. – Москва: Юнита – Дана, 2017. – 719 с.

ФОЛЬКЛОР-ЭТНОГРАФИК ЖАМОАЛАРНИНГ РЕПЕРТУАР ДАСТУРЛАРИ

М. Холмўминов
ЎзДСМИ

Фольклор ҳимояга ва муҳофазага муҳтождир. Мана шундай ноёб ва буюк санъат бугунги кунда шунчаки маданий ёдгорлик намунасига айланиб, кўп жойларда унутилиб кетаётгани, ҳимоя ва муҳофазага муҳтож бўлиб тургани — бу ҳам давримизнинг аччиқ ҳақиқатидир. Бу ҳақиқат ушбу гўзал ва бетакрор санъатнинг чинакам фидойилари сифатида сиз, азизларни ҳаммадан кўра кўпроқ таъвишига солаётганига ишонаман.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев

Халқ ижодиётини асраш ва ривожлантиришда фольклор-этнографик ансамбллар раҳбарларининг бу соҳадаги ижодий иқтидори муҳим амалий аҳамиятга эга. Ижодий жамоада олиб бориладиган амалий ишларнинг муваффақияти кўп жиҳатдан унинг бадиий сўз қадрини, мусикийлигини чуқур ҳис қилишга, халқ кўшиқларининг энг яхши намуналарини танлай олиш ва тарғиб қилиш қобилиятига, шунингдек шахснинг камол топишига, ўзбек халқ кўшиқчилиги ва рақс санъатининг нафини қанчалик теран тушунишига боғлиқ.

Маданиятшунослик ва номоддий маданий мерос илмий-тадқиқот институти ва Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Ўзбек тили, адабиёти ва фольклори институти ансамбллар учун керакли асарларни саралашда, халқ ижодиёти бўйича дастурлар тузишда қимматли маслаҳатлар бериб келмоқда. Маданиятшунослик ва номоддий маданий мерос илмий-тадқиқот институти ва Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Ўзбек тили, адабиёти ва фольклори институти архивларида сақланаётган матнлар ва айтилган халқ кўшиқлари тўпламларидан (манбаларидан) фойдаланиш, фольклор ансамблларининг кенг қамровли репертуарини таъминлаш имконини яратмоқда. Чунки халқнинг анъанавий кўшиқлари қадимий тарихга эга бўлиб, у жонли оғзаки ижрода кўпроқ қишлоқ жойларида яхши сақланган. Бирок бундай кўшиқларнинг энг сара ижрочиларини излаб топиш, улар куйлаган кўшиқлар матнини ёзиб олиб, жамоа аъзоларига ўргатиш ҳамиша ҳам осон кўчавермайди. Бу йўлда тинмай изланиб, тарғиб қилиш лозим бўлади. Халқнинг энг сара кўшиқларини ансамблга жалб қилинган ижрочиларнинг ўзларидан ёзиб олиш мумкин. Бундан ташқари, муайян ҳудуддаги кекса авлод вакилларида ўрганиб олинган кўшиқларни ижро этган ёш ижрочиларни ёки шундай кўшиқларни билган қариндош-уруғ ва таниш-билишларни шу кўшиқларни ижро этиш учун ансамблга жалб этиш мумкин. Қадимий анъанадаги кўшиқларни халқ орасида танилган ижрочилар гуруҳи ёки хонандалардан ҳам ёзиб олса бўлади.

Ансамбль репертуарини янги халқ кўшиқлари билан бойитишда фольклор экспедицияларида тўпланган матнлар муҳим манба ҳисобланади. Чунки экспедициялардаги жамоа иштирокчиларининг кўшиқларни ижро этиш

борасидаги маҳорати, тажриба ва ижодий малакалари, халқ ҳофизлари, бахшилари билан бевосита ижодий мулоқотда бўлиш жараёнида муайян даражада ортади.

Бинобарин, репертуар фольклор ансамблининг ғоявий-бадиий савияси ва унинг профессионал ижодий маҳоратини аниқлаб берадиган кўзгу ҳисобланади. Шунинг учун репертуарга киритиладиган фольклор асарининг бадиий жиҳатига ва ғоявий мазмунига, кўшиқларни танлашга алоҳида аҳамият бериш лозим.

Куйидагилар: репертуарнинг ғоявий-бадиий нуфузи, унинг ижодий жамоадаги тарбиявий салоҳияти; ижрочиларининг маҳорати ва улар санъатидан баҳраманд бўлувчи аудитория репертуар шаклланишининг асосий тамойиллари ҳисобланади.

Шунинг учун репертуарга ўзбек фольклорининг хилма-хил жанрларидан дилига яқин рақсбоп асарларни, айниқса, маросим фольклори намуналарини киритиш мақсадга мувофиқдир.

Шунингдек, ижрочилик ранг-баранг усулларининг энг мақбулларида самарали фойдаланиш, уларни умумлаштириш жамоа ижодий салоҳиятини оширади. Айтиш ўринлики, ҳаваскорлик ансамбллари тажрибасида бир услубда ижро этиладиган кўшиқларга таяниш, шунингдек, турли вилоятлардаги кўшиқларни ижро этиш усулларини уйғунлаштириш анъанаси кўзга ташланади. Назаримизда бу услуб, анъанавий фольклорни ривожлантиришда истиқболлироқдек кўринади. Республика маданият муассасалари фаолиятини ташкил этиш илмий-методик маркази фольклор ансамбллариининг ижроларини хато камчиликларини таҳлил қилиб, уларга тўғри йўналиш кўрсатишга ҳақлидир. Шундагина улар халқ кўшиқларини ижро этишда Фарғона, Бухоро, Хоразм, Самарқанд, Сурхондарё ва бошқа вилоятлардаги мавжуд услублар асосида ўзбек миллий маданиятининг ниҳоятда бой серқирра ижодий имкониятларини намоёниш эта оладилар.

Фольклор ансамбли репертуарида айниқса ижро услубининг муайян томонлари шаклланган бўлиши мақсадга мувофиқдир. Ансамбль репертуарига қайта ишланган ёки мустақил яратилган анъанавий халқ намуналари билан бирга, муаллифлар асарларининг киритилиши замонавий оҳангларни кучайтириш, шунингдек, миллий кадриятлар устуворлигини таъминлашга хизмат қилади. Бундай янги қушиқлар ва муаллифлар асарлари ватанпарварлик, Ватан истиқболи туйғуси билан тўлиб-тошган ҳозирги кунимиз қаҳрамонларининг қалб истакларини акс эттирувчи асарлар бўлиб, ёшлар тарбиясига алоҳида таъсир кўрсатади. Унутмаслик керакки, кўпинча халқ кўшиқларининг қайта ишланган ва бадиий сайқал берилган намуналарига хос эстетик дид ва бадиий сўзни ҳис қилиш кўникмасига, кўхна мусиқа фольклори нисбатан кўпроқ маъкул ва мос бўлади. Шунинг учун фольклор-этнографика репертуари шаклланишининг дастлабки босқичларида қайта ишланган кўшиқларга, шунингдек, кўшиқ муаллифларининг фольклор услубида халқ руҳиятига мос киритган муаллифлар

асарларини пухта ўйлаб, асарга танқидий ёндашиб саралаш ниҳоятда муҳим. Айниқса, танлаб олинган материаллар ансамбль ижодий фаолиятининг ўзига хос хусусиятларига мувофиқ бўлиши, ижро этиладиган асар ансамблда шаклланган ижро услубига мос келиши лозим. Эсан чиқармаслик лозимки, муаллиф асарлари анъанавий халқ кўшиқларида асрлар давомида шаклланган халқона руҳни ўзига тўла сингдирган бўлиши мақсадга мувофиқ.

Ансамбль у ёки бу вилоятнинг кўшиқчиликка хос бой меросидан фойдаланишда ҳамиша унга ижодий ёндашиши лозим, чунки, муайян ҳудудда шаклланган миллий анъаналарнинг хусусиятлари, бадиий ифоданинг севимли воситалари мавжудлиги, кўшиқни ижро этишнинг локал ҳудуд фарқлари ўзига хос тарзда намоён бўлади. Масалан, Хоразм халқ кўшиқлари шўх-шодон ва ўйноқи бўлса, фарғоналикларники залворли ва вазминроқ бўлади. Самарқандга оид халқ кўшиқларида шиддатли исёнкор рух уфуриб турса, бухороликларда дардчил ва нафислик яққол билиниб туради. Халқ кўшиқларининг ижро усули ва матни тузилишига кўра ҳар бир вилоятники ўзига хос, бир-бириникидан фарқланади. Аммо уларнинг мақсади битта – халқ орзу-умидлари, армон-истакларини изор этишдир.

Ансамбль репертуарини бадиий жиҳатдан мукаммаллаштиришда фольклор санъатининг бадиҳагўйлик, ҳозиржавоблик, вариантлилик хусусиятларини ҳам ҳисобга олиш лозим.

Импровизация – ҳозиржавоблик ва бадиҳагўйлик санъати халқ оғзаки ижоди бадиий хазинасини шакллантирувчи асосий омиллардир. Бадиҳагўйликни ривожлантиришда фольклор ансамблининг ўрни катта. Бадиҳагўйлик бўйича махсус услубий иш олиб бориш, турли тавсияномалар яратиш, кенг қамровли илмий-ижодий изланишлар асосида иш кўриш талаб қилинади.

Маълумки, халқ кўшиқлари ижрочилигининг ўзига хос хусусиятларидан яна бири – кўшиқнинг, хусусан лапарларнинг рақс-ўйин санъати билан бевосита боғлиқлиги ва уйғунлашиб кетганлигидир. Фолкълор ансамблининг раҳбари тўй-маросим кўшиғи ҳисобланган лапар жанрининг ўзига хос томонларини ҳамиша эътиборга олиш, унинг матнларига замонавий руҳни сингдириб бориши зарур. Бироқ бу уйғунликда ҳам ҳар бир вилоятнинг ҳудудий ўзига хослиги, бадиий хусусиятлари, жўшқинлиги, рақс ҳаракатининг залворлилиги кескин фарқланиб туради. Ҳатто сахнада кийиб чиқиладиган либосларнинг ўша ансамбль фаолият кўрсатадиган жойга хос бичимга эга бўлиши ҳам аҳамият касб этади. Масалан, бухороча рақсда зардори камзул кийилса, фарғонача рақсда олди очик, бели хипча беқасам беш-бел чопон, Наманганда бели ихчам нимча-ю ҳарир кўйлак кийилади. Борди-ю, рақс гуруҳи алоҳида бўлса, янада яхши. Чунки кўшиқчилар билан раққосаларнинг вазифаси ва жамоадаги вазифаси аниқ бўлиб, уларнинг ижодий фаолияти мазмунан теран бўлади.

Фольклор-этнографик ансамблларнинг муҳим, ўзига хос хусусиятларидан яна бири фольклор асарларининг сахнавий талқинларини яратишдир. Бу иш

анчайин кийинчиликлар билан боғлиқ бўлиб, ансамбль раҳбари ва иштирокчилари ананавий ижрочилик хусусиятлари ва сахна санъати қонуниятларидан боҳабар бўлишлари лозим бўлади. Шунинг учун ансамблнинг сахнавий чиқишларини пухта тайёрлаш, концерт дастури қисмларининг ўзаро минтақавий мутаносиблигига эришиш лозимдир. Ансамбль дастурини тузишда гуруҳ раҳбари қуйидагиларга алоҳида эътибор бериши лозим:

- Жўшқин ва вазмин, турли-туман бўлган қўшиқларнинг навбатма-навбат ижро этилишини таъминлаш керак. Ижро этиладиган қўшиқларнинг оҳанги ё бир-бирига жуда яқин, ё бир-биридан жуда узоқ бўлгани яхши. Бу эса қўшиқларнинг бир меъёрга, равон янграшига ҳамда дастурнинг қизиқарли чиқишига имкон беради;

- Концерт дастурида айрим хонандалар, лапарчи, раққос ва рақосаларнинг алоҳида-алоҳида чиқишларидан фойдаланиб, ижро шаклининг услуби ранг-баранг бўлишига эришиш мумкин. Бу концертнинг томошабинбоп ва жонли чиқишини таъминлайди. Бундан ташқари, ансамбль дастури мураккаб сюжет унсурларидан тузилиши, яъни таркибида сյюита, шунингдек, халқнинг бирор-бир ананавий урф-одатлари (Ҳосил байрами, Наврўз, тўй, келин ва куёв томонларнинг арқон тортиб беллашуви) асосидаги маросим фольклори жанрлари бўлиши ҳам мумкин;

- Дастурнинг авж нуктаси, яъни кульминацияси бўлиши;

- Сахна либослари ансамблларнинг ижро услубига, дастур моҳияти ва мазмунига, иштирокчилар жинси ва ёшига туғри келиши керак.

Фольклор-этнографик ансамбллар халқнинг миллий анъаналарини, оғзаки ижодининг ноёб намуналарини сақлаш, унга сайқал бериб яна халқнинг ўзига қайтаришда жонбоздик кўрсатувчи ижодий марказдир. Бир-бирига қўшни, урф-одатлари муштарак бўлган Марказий Осиё республикаларида фольклор-этнографик ансамбллар бир-бирини такрорламай, аксинча, бири иккинчисини тўлдиришга муносиб хизмат қилмоқда. Масалан, Ўзбекистон, Туркменистон ва Қирғизистондаги фольклор-этнографик ансамблларнинг ўзаро алоқа ва муносабатлари бунинг ёрқин далилидир. Ўзбекистонда, хусусан Хоразмда ташкил этилган "Оразбон", "Авазхон", "Достон" каби ансамбллар Туркменистондаги фольклор ансамбллари билан яқин ижодий алоқада фаолият кўрсатиб келмоқда.

Ҳозирги кунда маданият марказлари қошида фаолият кўрсатиб келаётган 170 га яқин фольклор-этнографик халқ ансамблларида 3000 га яқин иштирокчилар ва 700 га яқин нафарга яқин соҳа мутахассислари меҳнат фаолиятини олиб бориб, ижод қилиб келмоқда. Намуна кўрсатадиган фольклор жамоаларимиз ҳам талайгина. Мисол тариқасида оладиган бўлсак, Қорақалпоғистон Республикасида **“Бес перде”**, Андижон вилоятида **“Зилол”**, Бухоро вилоятида **“Мохи-ситора”**, Жиззах вилоятида **“Боғдон гуллари”**, Навоий вилоятидан **“Нуржаҳон”**, Наманган вилоятидан **“Ёр-ёр”**, Самарқанд

вилоятидан “Бешқарсак” ва “Чавки”, Сирдарё вилоятида “Сайхун йигитлари”, Сурхондарё вилоятида “Бойсун”, Тошкент шаҳрида “Нодирабегим”, Тошкент вилоятида “Тўрғай”, Фарғона вилоятида “Чодир-жамол” ва Хоразм вилоятида “Оразибон” фольклор-этнографик халқ ансамбллари.

Юртимизда маданият ва санъат соҳасида амалга оширилаётган ишларнинг асосий мақсади ҳар бир ҳудуднинг ўзига хос санъати, маданияти, урф-одатлари, анъаналари, фольклори, хусусан, халқ ижодиёти санъатининг бахшичилиги, катта ашула, ўлан, лапар, ёр-ёр каби йўналишлари, чанқовуз, сибизга, қўшнай, бўламон ва дўмбира каби қадимий чолғуларни тарғиб қилишдан иборатдир.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Азават Ҳайдаров. “Ҳаракатлар стратегияси маънавий юксалиш”. “Донишмад зиёси” нашри. Тошкент-2020. 264-бет
2. Мўминмирзо Холмўминов. “Санъат фидойиларига юксак эҳтиром”. “Янги Ўзбекистон” газетаси. 75-сон(331). 15.04.2021. “Маданият” газетаси 16-сон(151) 22.04.2021
3. www.folklore.uz

KINO VA TEATR SAN’ATI REPERTUARLARINING DOLZARB MASALALARI

Tangriyeva Dilafruz

O‘zbekiston davlat san’at va madaniyat instituti
“Dramatik teatr va kino san’ati” kafedrasida dotsenti v.b.

Annotatsiya: Ushbu maqolada mustaqillikka erishganimizdan keyingi yillarda o‘zbek kinosida erishilgan yutuq va kamchiliklar bayon etilgan. Bundan tashqari, bugungi kunda insonlar ongi va tafakkuri bilan bog‘liq masalalar o‘z aksini topgan va jamiyat hayotiga inkor etib bo‘lmaydigan ta’sir ko‘rsatayotganini anglagan holda, butun jamiyat va xalqning ma’naviy hayotiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadigan filmlar yaratish zarurligi, shuningdek, ushbu filmlar uchun tegishli ssenariylarni yozish.

Аннотация: В этой статье написано об успехах и недостатках в Узбекском киноискусстве за последние годы после достижения независимости. Кроме этого в ней отражены вопросы, касающиеся сознания и мыслей людей на сегодняшний день, и сознавая неоспоримое влияние в жизни общества, о необходимости снятия фильмов положительно влияющих на духовную жизнь всего общества и людей, а также написании соответствующих сценариев к этим фильмам.

Abstract: This article describes the successes and shortcomings in Uzbek cinema in recent years after achieving independence. In addition, it reflects issues related to the consciousness and thoughts of people today, and being aware of the undeniable

influence in the life of society, the need to make films that positively influence the spiritual life of the entire society and people, as well as writing appropriate scripts for these films.

Kalit so'zlar: teatr, spektakl, aktrisa, san'at, rol.

Ключевые слова: театр, исполнение, актриса, искусство, роль.

Keywords: theater, performance, actress, art, role.

O'zbekistonda kino san'ati aynan Mustaqillik yillarida eng muhim taraqqiyot bosqichlaridan o'tishga musharraf bo'ldi. Audio-vizual san'at hisoblanuvchi bu kino turi keyingi paytlarda texnikaviy taraqqiyotning, kommunikatsiya va umuman, madaniy sohalaridagi barcha yangilik va afzalliklarni sintezlab foydalangan holda shiddat bilan rivojlanmoqda.

Zangori ekranda namoyish qilishga mo'ljallab yaratilgan filmlar shakl va mazmuniga ko'ra, janr va stilistik belgilariga ko'ra turlicha bo'lib, ular badiiy va xronikal filmlar, multiplikatsiya, ilmiy-ommabop filmlar, qisqa metrajli va ko'p serialli filmlar sifatida xalqimiz hayoti va turmush tarziga mustahkam kirib bormoqda.

Ma'naviyatimizning ravnaqi yo'lida kino san'atining o'rni tobora oshib bormoqda. Bir tomondan milliy hayotimizga xos turmush tarzi, yuksak insoniy fazilatlar, an'analar, oliyanob udumlarni targ'ib qiluvchi filmlar yaratish shu bilan ikkinchi tomondan hanuz tez-tez uchrab turadigan tuhmat, ta'magirlik, g'animlik va boshqalarga ozor beruvchi qilmishlardan saqlanishga ko'maklashuvchi g'oyalarni targ'ib qilish bugungi kundagi o'zbek kinosining yutug'idir [1, 43].

Mustaqillikdavrida o'zbek kino sanoatida asosan hujjatli filmlarga urg'u berildiki, ularda milliy mustaqilligimizga erishish ostonasidagi qiyinchiliklar, zahmatlar ko'lamiga keng miqyosda ochib berildi. Millat ongida mustaqillikdek buyuk hodisani abadiylashtirish, unga hurmat va avaylab-asrash kabi xislatlarni qaror toptirish ushbu filmlar oldidagi vazifalar edi.

Birin ketin milliy kino olamimizda yangi badiiy filmlar yaratila boshlandi.

Jumladan taniqli va istedadli rejissyor Zulfiqor Musoqovning ssenariysi va rejissyorligi asosida mustaqilligimizning 15 yilligiga bag'ishlangan "Vatan" badiiy filmi bugungi o'zbek kino san'atining ma'naviyatini yuksalishiga beqiyos hissa qo'shdi. Bu film aslida ikkinchi jahon urushida fashistlar bilan bo'lgan janglarning birida asir tushgan o'zbek o'g'loni haqida hikoya qilinadi. Bunda rejissyor Qurbon obrazi bilan urush yillarida o'zbek xalqining ma'nan ham ruhan va jismonan tahqirlanganligi ochib berilgan. Filmdagi yana bir obraz Xomidning hayoti ostida har bir inson qilgan barcha yovuzliklari uchun javob berishi muqarralligi ko'rsatib berilgan. Ayon bo'ladiki, Homid urushda bir qo'lidan ayriladi. Urushdan qaytgach mustabid tuzumning sodiq quliga aylanadi va o'z yurtdoshlariga, hatto o'z yaqinlariga ham qattiq zug'm o'tkazadi. Natijada Homid barchaning nafratiga duchor bo'ladi. Filmda o'z ifodasini topganidek, Qurbon homidni izlab kelganida uning manzilini uchragan odamdand so'raydi. U kishi qishloqda bitta Homid borligini aytib, hech kim o'z

farzandiga Homid ismini qoymayotganligi, buning sababi, Homidning o'ta razil odam ekanligini aytadi.

Bundagi Homid ismi hech qanday ahamiyat kasb etmasada, insonlar hattoki shu ismdan nafratlanib qolganigi Homidning nechog'lik razil va yomon inson bo'lganligi so'zlar orqali ochib berilgan, deb bemalol aytishimiz mumkin. Bu esa rejissyor va ssenariynavisning mahoratidan dalolat beradi. Filmdagi Qurbon ko'p yillardan buyon o'z vatanidan olisda yashaydi. Lekin o'z vataniga bo'lgan muhabbat doim uni o'z kindik qoni to'kilgan vatani tomon undab turishi, vatanni dunyoda tengi yo'q maskan ekanligini anglatadi. Bundan tashqari filmdagi Binafsha obrazi bilan o'zbek ayollarining muhabbatga bo'lgan sadoqati or-nomusi oldida o'limga ham tik boqishi qolaversa, ayollik g'ururuni jonidan ustun qoyishi yetarlicha ochib berilgan. Xulosa qilib aytganda "Vatan" filmi insonlarni vataniga bo'lgan muhabbatini qalblarga o'chmas qilib muhrlashi bilan bir qatorda bugungi o'zbek kinosi ma'naviyatini yana bir pog'onaga oshirishda xizmat qilgan. Shuni g'urur bilan aytish kerakki, "Vatan" filmi 2006 yilning aprel oyida Moskvada o'tkazilgan MDH va Boltiqboyi mamlakatlari kinoijodkorlarining an'anaviy xalqaro kinoforumida kinoshunoslar va muxlislar tomonidan eng yaxshi film sifatida e'tirof etilgan. Bugungi kunda ham bunday filmlar ko'plab sur'atga olinmoqada. Xususan, mustaqilligimizning dastlabki yillarini o'zida aks ettiruvchi Rustam Sa'diyev rejissyorligida yangi "Sotqin" badiiy filmi sur'atga olindi. Taniqli dramaturg Rixsivoy Muhammadjonov ssenariysi asosida yaratilgan filmda bir oila timsolida zaif xarakterli mafkurasi shakllanmagan yoshlarning ekstremistik oqimlarga qo'shilib qolishi ko'rsatib berilgan. Shuningdek, film voqealari ma'lum real voqelikka asoslanganligini ham e'tirof etish joizdir. Bundan tashqari "Jasur" filmi ham shunday filmlar sarasiga kiradi deb bemalol aytishimiz mumkin. Bu film O'zbekistonda yashayotgan har bir fuqoroni ogohlikga da'vat qilish bilan bir qatorda, shu mustaqil vatan oldidagi burchimizni eslatib qoygan. Umuman olganda mustaqillik qo'lga kiritilgandan so'ng bunday filmlarning sur'atga olinishi o'zbek kino san'atining ma'naviyat masalalarini bartaraf etishga yetarlicha xizmat qilib kelmoqda.

Kino san'ati inson ongi va tafakkuri, jamiyat hayotiga ta'siri beqiyosligini anglagan holda, insonlarning butun bir jamiyatning ma'naviy hayotiga ijobiy ta'sir etadigan filmlar sur'atga olinishi va shunga mos ssenariylar yozilishi maqsadga muvofiq deb o'ylayman [2, 27].

Lekin shuni ham xolisona aytib o'tish kerakki yoshlarimizning chuqur tarbiyasiga ta'sir ko'rsatadigan zamonaviy qahramon yaratilganicha yo'q. sur'atga olinayotgan filmlarda kinochilarimizning bugungi kunning haqiqiy manzarasi, uning o'tkir muammolarini chuqur his eta olmasligi, oddiy odamlar hayotidan uzoqlashib qolgani sezilib turadi.

Biz yuqorida o'zbek kino san'atining ma'naviyati masalalari haqida to'xtalib o'tdik. Mamlakatimizning birinchi Prezidenti I.A.Karimov ta'biri bilan aytganda ma'naviyat insonni ruhan poklash, ichki dunyosi, irodasini baquvvat, iymon-e'tiqodini

butun qilqidigan, vijdonini uyg'otadidan beqiyos kuch, uning barcha qarashlarining mezonidir.

Ma'naviyatning negizi va ma'no mazmunini belgilaydigan asosiy xususiyatlar, birinchi galda insonning ruhiy porlanishi lozimdir. "Ma'naviyat" tushinchasi jamiyat hayotidagi g'oyaviy, mafkuraviy, ma'rifiy madaniy diniy va axloqiy qarashlarni o'ziga to'la mujassam etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Karimov A. "Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch". Toshkent -2008.
2. Sayfullayev, J. Mamatqosimov. "Aktyorlik mahorati". – 2012 й.

МАДАНИЯТ ВА САНЪАТ СОҲАСИ МЕНЕЖМЕНТИ МЕХАНИЗМИ: ИЖРО ВА ТАҲЛИЛ

Баҳодир Аҳмедов Мажидович

ЎзДСМИ "Маданият ва санъат менежменти"
кафедраси доценти в.в.б.

Аннотация: Мақолада маданият ва санъат соҳаси менежменти, унинг механизми, маданият ва санъат менежментини ижро ва таҳлил жараёнлари ёритилган.

Калит сўзлар: менежмент, маданият, ижро, молия, таҳлил, режа, даража

Abstract: The article describes the management of culture and art, its mechanism, implementation and analysis processes of culture and art management.

Keywords: management, culture, execution, finance, analysis, plan, level

Механизм (юн. mechane – қурол, иншоот¹³¹) – бир ёки бир неча жисмнинг ҳаракатини бошқа жисмларнинг маълум ҳаракатига айлантириб берадиган қурилмадир. Кўпчилик ишларнинг асосини ташкил этади, кўпгина асбоблар, аппаратлар ва техник қурилмаларида қўлланилади. Вазифасига қараб, механизмлар ҳаракатни узатувчи; ижрочи (иш бажарувчи); бошқарувчи, назорат қилувчи ва ростловчи бўлиб фарқланади. Таъминловчи, сараловчи, ташувчи; маҳсулотларни ҳисобловчи, тортувчи ва жойлашувчи механизмлар бўлади. Маданият ва санъат соҳаси менежментининг ҳам механизми юқоридаги вазифаларни ижрочисидир.

Маданиятни бошқаришда бошқарув фаолияти механизмларини ҳисобга олиш ҳамда уларни тушуниш, таҳлил қилиш менежмент функцияларини самарали амалга ошириш учун муҳим аҳамиятга эга. Менежментнинг моҳиятини назарий ва услубий билиш учун менежментнинг концептуал таҳлили, бошқарув

¹³¹ <https://qomus.info/encyclopedia/cat-m/mexanizm-uz/>

тамоийиллари, мақсадларни белгилаш, функциялари, усуллари ва бошқа тушунчалари муҳим аҳамиятга эга.

Аммо назарий тарафдан тўлиқ ёритиш учун бошқарув фаолиятининг асосий жиҳатлари бўйича турли нуқтаи назарларни қўллаш муҳимдир. Россиялик соҳа тадқиқотчилари Г. Тулчинский ва Е. Шековаларнинг фикрича, менежментни барча назарий ёндашувлари ҳам амалий ўлчов учун мос келавермайди. Муайян ташкилотда (масалан, музейда, театрда ёки кўргазма мажмуасида) ишлашни бошлаганда, менежер нима қилиш кераклигини ва муайян муаммони қандай ҳал қилишда баъзи бир базавий тоифаларни қўллаши мумкин. Маданият соҳасидаги менежмент фаолияти тизимининг технологик ёки инструментал тақдимотиға механизмларига эътибор қаратишни таклиф қиладилар. Гап аниқ натижаларға эришишға имкон берадиган мақсадлар, функциялар ва воситаларнинг нисбатан яхлит бирлиги ҳақида кетмоқда. Шу нуқтаи назардан, менежментни тўртта асосий механизмдан иборат тизим сифатида кўрсатиш мумкин:

1. *ташкилий – маъмурий механизм;*
2. *иқтисодий механизм;*
3. *ходимлар билан ишлаш механизми;*
4. *ахборот механизми.*

Менежментни ушбу тўрт механизм ишининг умумийлиги деб ҳисоблаган ҳолда, маданият менежерлари келажакдаги бошқарув ишининг таркибий қисмларининг алоҳида тузилмасини ишлаб чиқади. Сабаби, уларнинг ҳар бири аниқ ишларни бажариш керак. Келинг, ушбу механизмларни батафсил кўриб чиқайлик.

Ташкилий ва маъмурий бошқарув механизми. Маданият соҳасига нисбатан бу механизм узоқ вақтдан бери ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлиб келмоқда. Бошқарув аппарати деб ҳам аташ мумкин бўлган ушбу механизмнинг ишлаши ташкилий ҳужжатларда қайд этилган ваколатларни (ҳуқуқ ва мажбуриятларни) тақсимлаш тизимида очилади. Бошқаришни аппаратсиз амалға ошириш қийин ва бу ерда асосий нарса ваколатларнинг тўғри тақсимланиши, шунингдек, ташкилий ҳужжатларда ушбу тақсимотнинг аниқ кўрсатилишида (ким кимға бўйсунди, ким кимни ва қандай масалаларда назорат қилади ва ҳоказо).

Ташкилий ҳужжатларға низомлар, қоидалар, шартномалар, лавозим тавсифлари, лавозим йўриқномаси киради. Маданий муассасалар кўпинча қонунлар ёки қоидалар асосида ишлайди. Бундай турдаги ҳужжатлар маданият муассасаларининг барча фаолиятини тартибға солади. Уларда муассасанинг ташкилий-ҳуқуқий шакли, унинг мақсадлари, фаолият соҳалари, молиялаштириш, бошқариш тартиби ва бошқалар кўрсатилади.

Ҳар бир ходимнинг фаолиятини тартибға солиш учун лавозим йўриқномалари, яъни ушбу лавозимға тайинланган ходимға қўйиладиган талаблар, тайинлаш тартиби, шунингдек ҳуқуқлар, мажбуриятлар ва

жавобгарлик даражаси кўрсатилади. Ташкилий-маъмурий механизмни шакллантиришда қўшимча ролни муассасаларнинг штат жадваллари ҳам ижро ва таҳлил қилади. Улар лавозимлар сони ва иш ҳақи миқдорини тартибга солади.

Иқтисодий механизм. Маданият ва санъат муассасасида бошқарувни фақат аппарат механизмига қисқартириб бўлмайди. Маданият ва санъат муассасаси фаолиятининг рентабеллиги ва самарадорлиги масалаларида иқтисодий механизм катта аҳамиятга эга. Иқтисодий механизм – бу моддий ва захиравий (молиявий, моддий-техника ва ҳоказо ресурслар) таъминлаш, хўжалик таъминоти, харажатларни ҳисобга олиш, иқтисодий рағбатлантириш (яъни иш ҳақи, моддий рағбатлантириш ва бошқалар) тизими ҳисобланади.

Ходимлар билан ишлаш механизми. Ходимлар билан ишлаш – бу малакали ходимларни танлаш ва ўқитиш, уларнинг фаол, самарали ва масъулиятли ишлаши учун рағбатни шакллантириш ва ривожлантириш. Менежмент ривожланишининг ҳозирги босқичида кадрлар билан ишлашга муносабат тубдан ўзгарди.

Давлат хизмати тизимида кадрлар сиёсатининг мақсадлари, маъно ва қоидалари катта маънавий одоб-ахлоқ кучини ва бу кўринишнинг характер ва йўналишини етарли даражада белгилашни ўз ичига олади. Шунинг учун, кадрлар сиёсати ва кадрлар иши таркибини ташкил этадиган одоб-ахлоқ давлат хизмати ходимларини шакллантириш биринчи даражали аҳамият касб этади. Кадрлар иши етарли даражада субъектив, унда ҳамма вақт шахсий қарашлар элементи мавжуд. Бу эса нафақат ҳуқуқий, шу билан бир қаторда одоб-ахлоқ омиллари учун ҳам ҳаракат майдонидир¹³².

Яқин-яқингача кадрлар сиёсати менежмент тизимнинг бошқа таркибий қисмларига қўшимча бўлиб, ташкилот тузилмасида бир шахс ўрнига бошқаси албатта келади, деб тахмин қилинган. Бироқ, бугунги кунда бошқарув фаолияти соҳасидаги тадқиқотчилар таъкидлашича, ижтимоий ресурслар, инсон капитали, яъни, натижа учун иқтидорли ёки муваффақиятли “рағбатлантирилган” ходимлар баъзан ҳар қандай ташкилот фаолиятида асосий рол ўйнайди ва уларни иш жойидан доимий тарзда олиб қолиш ниҳоятда аҳамиятлидир.

Шу сабабли ходимлар фаолияти учун қулай шароитлар яратиш, бозорда фаол ва ижодий хатти-ҳаракатларга қодир бўлган ҳамфикрлар жамоасини яратишга имкон берадиган “кадрларга йўналтирилган технологиялар” пайдо бўлди. Айнан шунинг учун ҳам аниқ стратегия шакллантирилди. Истиқболли, ташаббускор ходимларни компанияга улар амалга ошириш таклиф қилинган дастур учун эмас, балки ўз ташаббусларига эътиборни жалб қилиш – улар имкониятларига мос келадиган қизиқарли лойиҳаларни ўзлари топади.

Бу ерда асосий қоида шундаки, лойиҳа ва дастурларнинг пайдо бўлишига тузилма сабаб эмас, аксинча, тузилмалар аниқ одамлар томонидан ихтиро

¹³² Ҳайдаров А. Ижодий фаолиятни режалаштириш ва бошқариш. – Тошкент: “Камалак” 2019. – 192.

килинган ва яратилган дастур ва лойиҳалар учун яратилади. Шу сабабли, ходимлар билан ишлаш муҳим механизм бўлиб, унинг ҳаракати маданият муассасаларига сезиларли фойда келтириши мумкин.

Ахборот механизми. Агар олдинги барча механизмларни алоҳида кўриб чиқсак, улар фақат ахборот билан боғлиқ умумий тизимда тақдим этилганда самарали ишлаши мумкин. Ахборот механизми деб аталадиган нарса, долзарб маълумотлар билан ишлаш механизми сифатида, олдинги механизмларни менежментнинг умумий орбитасига тортади ва уларни ҳаракатга келтиради. Муаллифлар ушбу механизмнинг моҳиятини шу тарзда тушунтиради. Ҳар қандай менежмент бошқарувнинг асосий бўғини бўлган қарор қабул қилишдир. Аммо ташкилотнинг мақсадлари билан чамбарчас боғлиқ бўлган қарорлар (буйруқлар, кўрсатмалар) режалаштириш (режа ва дастурлар шаклида), шунингдек қарорнинг бажарилишини назорат қилиш (актлар, маълумотномалар, ҳисоботлар шаклида), кабилар билан тўлдирилади.

Буларнинг барчаси тегишли ҳужжатларни тайёрлаш, қабул қилиш, тасдиқлаш, фойдаланиш ва сақлаш билан боғлиқ. Бошқарув қарорлари, режалаштириш, назорат қилиш, бухгалтерия ҳисоби ва ҳисоботи, ҳужжат айланишининг ўзаро боғлиқлиги ахборот механизмини шакллантиради. Ахборот механизмининг ишлаши маълум маълумотларни ва унинг ҳужжатларини яратишдан иборат.

Юқорида кўриб чиқилган тўрт механизм тизими ҳар қандай бошқарувни амалга ошириш учун зарур ва етарли. Шу билан бирга, ушбу механизмлардан бирининг йўқлиги ёки етарли даражада ишламаслиги бошқарув ишига салбий таъсир кўрсатиши мумкин. Шунинг учун маданият муассасаларида ваколатларни тақсимлаш ва ресурслар билан таъминлаш, ваколат ва рағбатлантириш устида ишлаш, қарорлар қабул қилиш ва уларни назорат қилиш керак.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Мескон М. Х. Менежмент асослари. М., 2008й.
2. Федотова Н. Г. Маданият соҳаси минтақанинг стратегик ресурси сифатида. НовДУ Ахборотномаси. № 63. 2011. П. 58-65.
3. Федотова Н. Г. Ижодий саноат: назария ва амалиёт. Маданий шарҳ. Ахборот-таҳлилий тўплам № 4. Великий Новгород, 2012. Бет. 53-73.
4. Косцов Т. С. Маданият ва санъат соҳасида менежмент. М. 2007.
5. Қорабоев У. Маданият масалалари. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси Давлат илмий нашриёти, 2009. – Б. 286.
6. Алимасов В., Манзаров Ю. Ўзбекистонда маънавий-маърифий соҳа: назария ва амалиёт (фалсафий-социологик тадқиқот). Наврўз. Тошкент 2014. 120 б.
7. Қосимова Д.С. Менежмент назарияси. – Тошкент, Тафаккур-бўстони. 2011. 336-бет.

8. Бекмурадов М.Б., Шодиев Х.Х. “Менежмент назарияси ва амалиёти”. Тошкент, 2021. “Замон полиграф” ОК нашриёти. 272 б.

9. Хайдаров А. Маданият – миллий юксалиш пойдевори (матн) “Олтин мерос пресс” нашриёти. Тошкент – 2021. 478 бет.

ART MENEJMENTNING BUGUNGI KUNDAGI AHAMIYATI

Ikramov Sayfulla Turgunovich

О‘zbekiston davlat san’at va madaniyat
instituti “Madaniyatshunoslik” kafedrasida dotsent

Annotatsiya: *Ushu maqolada madaniyat va san’at menejmentining bugungi kundagi ahamiyati yoritilgan.*

Kalit so‘zlar: *madaniyat, san’at, menejment, marketing, muassasa, tajriba.*

Abstract: *This article highlights the importance of culture and art management today.*

Key words: *culture, art, management, marketing, institution, experience.*

Xalqaro tajribalaridan kelib chiqib Yangi O‘zbekistonda ham madaniyat va san’at sohasida menejmentni rivojlantirish dolzarb masalalardan biriga aylangan. “Menejment” so‘zi boshqarish, tashkil etish, yo‘lga qo‘yish, uyushtirish ma’nolarini anglatadi. Uning negizida jamoa yoki jarayonni ratsional tashkil etish, faoliyat turlarini aniq maqsadga yo‘naltirish, zarur paytlarda yangi usullar va texnologiyalarni qo‘llash, qisqa qilib aytganda, jamoani, mehnat resurslari va texnologik imkoniyatlarni aniq maqsad sari samarali tashkil etishdir. U ma’muriy boshqarishdan farqli tarzda intellektual imkoniyatlar, mavjud resurslar va jamoa a’zolarining faolligidan samarali foydalanishga qaratilgan boshqarishdir. Agar ma’muriy boshqarish ko‘rsatmang so‘zsiz va o‘zi vaqtida bajarishni shart qilib qo‘ysa, menejment barcha imkoniyat, potensial va resurslar mavjudligidan kelib chiqadi, shu nuqtai nazardan u vaziyat va shart-sharoitlarga egiluvchan, har bir boshqarish bosqichining o‘ziga xosligidan kelib chiquvchi jarayon hisoblanadi.

Madaniyat va san’at ijodiy soha. Ma’lumki, badiiy ijod, ayniqsa san’at ko‘p ham sxematik yondashuvni yoqtirmaydi, u ba’zan irratsionalga, intuitsiyaga tayanadi. Irratsional, intuitiv yondashuv badiiy ijodni betakror, K.Stanislavskiy iborasi bilan aytganda "ilohiy voqelik"ka aylantirib, resipientda aktyorlar yaratayotgan obrazlarga estetik munosabat uyg‘otadi. Musiqa tovush va ohanglar, kuy va maqomlar vositasida resipient ruhiga ta’sir etsa, musavvir, haykaltarosh, me’mor va dizayner ranglar, kompozitsiyalar, binolar va yon-atrofni badiiy bezatish orqali ijtimoiy-madaniy borliq, makon yaratadi. Ular o‘zidan o‘zi ro‘y bermaydi, har bir ijodkor o‘zi faoliyatini o‘zi rejalashtiradi. Biroq mazkur ijodkorlar faoliyatini boshqarish, jamiyat

manfaatlariga yo'naltirish, ularning intellektual va badiiy salohiyatidan samarali foydalanish uchun menejer zarur.

Tajriba ko'rsatadiki, aksariyat ijodkorlar faoliyatini tashqaridan boshqarishga rozi bo'lavermaydi. Ular nazarida bunday boshqarish badiiy ijodning immanent xususiyatlariga muvofiq kelmaydi. Badiiy ijodkor uchun ko'rsatma bilan she'r yozish, kuy bastalash, rangtasvir chizish g'alati tuyuladi, ular nazarida ilxom kelmasa, ijod qilish qiyin. Ammo madaniyat va san'atning jamiyat bilan bog'liq soxa ekanini, jamiyat esa uyushqoqlikni, boshqarishni, ratsional uyushtirishni taqozo etadi. Uyushtirilganlik, tashkil etilganlik va boshqarish sotsiumning bosh belgisidir. Jamiyat madaniyat va san'atga shu nuqtai nazardan yondashadi. Menejment jamiyatning ana shu talabi mahsulidir.

Madaniyat va san'at inson ongi va tafakkuriga, axloqi va turmush tarziga, mehnat faoliyati va dam olishiga, badiiy-estetik didi va ijodkor, kreativ shaxs sifatida yuksalishiga, ijtimoiy borliqni o'zgartirishga qodir faol inson sifatida yashashiga ta'sir etuvchi omillardandir. Bu ijtimoiy-tarbiyaviy jarayon maxsus tashkillashtirish va boshqarishni, ya'ni menejmentni taqozo etadi. Bu vazifani avvalo davlat o'z ustiga oladi. Shuning uchun aytish mumkinki, madaniyat va san'atning bosh, hech bir institut va sub'ekt bilan almashtirib bo'lmaydigan menejeri davlatdir.

Madaniyat va san'at menejmenti deganda asosan ushbu sohalarni tashkil etish, ular funksiyalariga yo'naltirish berish, ular bilan xalq, iste'molchi va tomoshabin o'rtasida ijodiy hamkorlik, dialog o'rganish jarayonlari nazarda tutiladi. Bu jarayonlarning o'ziga xos pedagogik, psixologik, antropologik, sotsiologik va etnologik jixatlari mavjud. Madaniyat va san'atning keng qamrovli, universal, kompleks voqeligi ularni ijtimoiy hayotning barcha yo'nalishlari bilan uyg'un qarashni hamda shu asosda tashkil etishni taqozo qiladi. Ammo madaniyat va san'atning g'oyaviy-tarbiyaviy ta'siri ularga alohida ma'naviy fenomen sifatida yondashishga undaydi. Menejer ma'naviy-madaniy jarayonlarni uyushtiruvchi, tashkil etuvchi, yo'lga qo'yuvchidir.

Madaniyat va san'at targ'iboti maxsus muassasalar, institutlar va tashkilotlar orqali olib borilishi uchun ham menejer lavozimi ular faoliyati xususiyatlariga mosdir. Bu borada turli fikrlar va yondashuvlar mavjud. Ularning barchasida madaniyat va san'at sohasi imkoniyatlari va resurslaridan samarali foydalanish menejmentning maqsadi ekani ta'kidlanadi. Ammo ishlab chiqarishdagi menejmentni madaniyat va san'at sohasiga to'gridan to'g'ri ko'chirish mumkin emas. Sohamizdagi menejment inson omili va ijodiy jarayon bilan uzviy bog'liqligini mudom yodda tutish darkor. Unda tabiiy emas, balki insoniy (pedagogik, psixologik, antropologik, ma'naviy) resurslar jamiyatni insoniylashtiruvchi va go'zallashtiruvchi determinantlardir. Menejment ushbu insoniy resurslardan samarali foydalanishga o'rgatadi.

Madaniyat va san'at menejmentining bugungi ilmiy-metodologik masalalari quyidagilardan iborat:

1. Madaniyat va san'at muassasalari faoliyatini tashkil etish va boshqarish menejmentning vazifasi bo'lib qoladi. Bu o'rinda ilgari "tashkil etish va boshqarish"

atamasi xorijiy soʻzlarni qoʻllash negizida "menejment" deb atalayotganini koʻramiz. Ular oʻrtasida hech qanday prinsipial farq yoʻq. "Menejment" atamasi balki qisqaroqdir. Shuning uchun atamalar, tushunchalar oʻrtasidan prinsipial farq izlamaslik kerak, ularning ikkalasidan ham foydalanaverish mumkin.

2. Baʼzi tadqiqotchilar menejmentni bozor iqtisodiyoti, marketing, pullik xizmat koʻrsatish bilan bogʻlashadi. Ha, xorijiy muassasalarda, chet ellik tadqiqotchilar asarlarida menejment va marketing aynan, uzviy bogʻliq jarayonlar sifatida qaralishini kuzatamiz. Xorijda madaniyat va sanʼat muassasalari kommersiya oʻchoqlaridir, bizda esa mutlaq teskarisi, ular davlat budjetidan taʼminlanadi. Shuning uchun biz menejment va marketingni ayricha voqeliklar sifatida qaraymiz. Ammo bu madaniyat va sanʼat muassasalarida marketingdan foydalanish mumkinligini rad qilmaydi.

3. Oʻzbekistonda milliy madaniyatni rivojlantirish konsepsiyasida asosiy eʼtibor tashkil etishga qaratilgan, unda davlat madaniyat muassasalari faoliyatini milliy madaniyatni keng targʻib etish, yosh avlodni badiiy-estetik tarbiyalash, unda vatanparvarlik tuygʻularini shakllantirishga qaratishi zarurligi vazifa qilib qoʻyilgan. Madaniyat va sanʼat menejmenti borasidagi ilmiy izlanishlar va kadrlar tayyorlash shu maqsadga qaratilishi darkor.

Foydalanilgan adabiyotlar roʻyxati

1. Мескон М. Х. Менежмент асослари. М., 2008й.
2. Федотова Н. Г. Маданият соҳаси минтақанинг стратегик ресурси сифатида. НовДУ Ахборотномаси. № 63. 2011. П. 58-65.
3. Федотова Н. Г. Ижодий саноат: назария ва амалиёт. Маданий шарҳ. Ахборот-таҳлилий тўплам № 4. Великий Новгород, 2012. Бет. 53-73.
4. Косцов Т. С. Маданият ва санъат соҳасида менежмент. М. 2007.
5. Қосимова Д.С. Менежмент назарияси. – Тошкент, Тафаккур-бўстони. 2011. 336-бет.

ESTRADA AKTYORLIGI SANʼATIDAGI INNOVATSION IZLANISHLAR: KECHA VA BUGUN (OʻZBEKISTON XALQ ARTISTI HUSAN SHARIPOV MISOLIDA)

Shavkat Rasulov

“Estrada va ommaviy tomoshalar
sanʼati” kafedrası dotsent v.b

Aktyor sanʼati kishilarga boshqa biror jihat bilan tenglashtirib boʻlmaydigan onlarni hadya etadi. Konsert paytida biz muloqotga kirishadigan haqiqiy estrada artistiga xos boʻlgan professionalizm, mahorat, estetik did, badiiy dunyoqarashimizning kengayishi, ishtiyoqimizning ortishi, umumiy havasimizni rivojlanishiga imkon yaratadi.

Estrada aktyori kasbi pantomima, nutq janrlari, qoʻshiq, raqs, sirk mahorati jihatlarini kabilarning barchasini oʻzida jamlaydi.

Estrada aktyori hikoya qiladi, voqeani tasvirlaydi, ommaga namoyish etadi. Tomoshabin aktyorni chin dildan tinglashga tayyor turadi. Tomoshabin aktyorga ishonadi, aktyor fikrini haqqoniyliги va adolatliligiga e'tiqod qiladi, insonni ko'klarga ko'taruvchi va tanqid qiluvchi, mag'rur va kulgili har bir so'ziga ishonadi. Aktyor sahnada nimaiki gapirsa, aynan uning o'ziga tegishli bo'ladi, shaxs, san'atkor sifatida o'z fikrini ayta oladi, uning so'zlari ko'tarinki ruh, lirika, satira, insoniy kechinmalar kabilarga boy bo'ladi.

Umuman estrada ham qadimiy, ham zamonaviy janr hisoblanadi. U ham yoshlar, ham katta yoshdagilarning san'atga bo'lgan muhabbatini o'zida jamlaydi. Estrada san'ati ayniqsa yoshlar qalbiga mos tushadi, shuning uchun uning kelajagiga, yanada taraqqiy etishiga to'la ishonch bor.

Husan Sharipov ijodi bugungi barkamol avlodni tarbiyalashda juda katta ahamiyat kasb etadi. Uning ijro va mahorati, hajviyadagi voqelikni o'z kechinmalari tarzida ifoda etish san'atlari kabilar, bo'lgusi san'atkorlar uchun manba sifatida foydalanishga va o'rganilishga molik jihatlardandir. Husan Sharipov serqirra ijodkor. Uning ijodi bilan yaqindan tanishganimizda uning iqtidori juda keng ekanligini bilishimiz mumkin. Televizion minatyuralar teatrida u aktyorlik faoliyati bilan birga mualliflik qilgani ham uning nechog'lik serqirra ijodkor ekanligini ko'rsatib turibdi.

Husan Sharipovning estradada o'ziga xosligining yana bir tomoni-nutq san'atiga, talafuziga katta e'tibor berishidadir. Chunonchi bu estrada aktyoridan so'z ustasi bo'lishini talab qiladi. Husan Sharipovni har bir so'zi ma'noli, serzavq, serqochiriq, o'tkir va qiziq. U gapirganda so'zlari qilichdek o'tkir, bir so'z bilan aytganda tanqid qilayotgan kishisini o'ldiradi qo'yadi.

Husan Sharipov so'zlaganda dona-dona, lo'nda-lo'nda qilib gapirib tomoshabinga yetkazib beradi. Hayotda qanday so'zlasa maydonda ham shunday so'zlamaydi albatta farqi bor. So'zlaganda oxang o'zgarishiga, so'z to'lqiniga, ohangini taqlid qilayotgan kishisini tovushiga, ohang va zarbiga o'xshashi uchun o'z ustida betinim izlangan. Husan Sharipov doimo qayda bo'lishidan qat'iy nazar xozir javob. Buning uchun u so'zlaydigan gapini oldindan mashq qilgan. Chunki rol' ijro etayotganida sherigining so'ziga o'sha zamondayoq mutanosib javob qaytarishi kerak bo'lgan. Sahnada yoki davrada, syomkada qayerda bo'lishidan qat'iy nazar odobsiz va g'alamis so'zlardan saqlangan, har bir so'zini o'ylab gapirgan.

Tomoshabinni larzaga solish qancha qiyin bo'lsa, uni kuldirish ham shuncha qiyin. Tragik bo'lish uchun ham, komik bo'lish uchun ham tug'ma qobiliyat bilan birga hayotiy tajriba va katta mahorat kerak. Shundagina san'atkor halqning dilida, davralarning to'rida bo'ladi.

Komik aktyor kulgi san'atini mukammal egallasagina xalqqa manzur bo'lishi mumkin. Zero, kulgining turi ko'p: shirin tabassumdan tortib qah-qah urib kulishgacha, iljayishdan tortib zaharxandagacha...

Husan Sharipovni estrada aktyoriga xos yana bir qirradi ichidagi gapini bittagina qarashi yoki qo'l harakati bilan ham tushuntirib berib qo'ya qoladi. Negaki, estrada

aktyori birgina harakati, imo-ishorasi yoki ko'z qarashi bilan ham xolatni aniq yetkazib berishi kerak.

Husan Sharipov janrga qarab, xajviy rollarni o'ynabgina qolmasdan, dramatik rollarni ham ijro eta oladi. Husan Sharipov teatrdagi ko'plab rollarda tomoshabinni yodida qayg'uli obrazda emas ko'proq komik plandagi obrazda qolishni istagan. Uning bir-biriga tamoman o'xshamay yaratilgan obrazlari yuksak mahorat bilan ijro etilishi, tajribasi, tasviriy ifoda bo'yloqlarini hayotiy va boqiylik faqat san'at muxlislarinigina emas, artistlar olamini ham xayratda qoldiradi.

Husan Sharipovning jo'shqin g'ayratiga, san'atga bo'lgan sadoqatiga, xalqqa xizmat qilishdagi ibrat va matonatiga barchaning birdek havasi keladi. U musiqali drama janrida rol o'ynovchi artistlar orasida estrada aktyoriga xos bo'lgan qirralari bilan o'z ijodiy maktabini yaratgan ustoz san'atkoridir.

Husan Sharipov o'z maktabida estrada aktyori o'yinining har bir detaliga ayniqsa mim va pantomima san'atiga juda katta e'tibor bergan, buning uchun u kecha-kunduz mashq qilgan, tan, qo'l, oyoq, yuz, ko'z, qosh, lab, umuman hamma a'zolari so'zlashi, ularni qachon va nimaga ishlatishni ham bilgan. Chunki har bir imo-ishora va harakat biron ma'noni anglatishi, tanqid qilinayotgan shaxsning fe'li-atvori, tabiati va ruhiga mos kelishi kerakligini ustozlaridan o'rgangan. Fikrimiz dalili sifatida "Suyunchi" fil'mini olsak, Shermet akani Anzirat buvi uyga kirgazmay ko'chaga xaydaydigan joyida Husan Sharipov xursan bo'lib kelib, xafa bo'lib ketishini birgina mimikasi bilan barcha ichki xolatini aniq yetkazib bera olgan.

Husan Sharipov ijrosidagi hajviyalar bugun ham xalqqa tanish ovozlarda radio yoki televideniye arxivlaridan o'z tomoshabini tomon vaqti-vaqti bilan yetkazib turilganligi, quvonarli hol. Zero estrada san'atiga o'zining bebaxo xissasini qo'shgan Husan Sharipov merosini tadqiq va hayotga targ'ib etish masalalarini ko'rib o'tish maqsadga muvofiq.

Birinchidan, undagi ijro mahoratini o'rganish va ularni minatyuralar teatrida an'ana sifatida davom ettirish lozim.

Ikkinchidan, uning ulkan bir aktyor teatridagi ijro va mahoratini ham o'rganish va hamisha xalq yodiga solib turish maqsadga muvofiq.

Husan Sharipovning ijodida kulgu orqali hayotiy tarbiya berish eng oson, shu bilan birga eng murakkab jarayon hisoblanadi. Uning oson tomoni shundaki, xalqimiz va kelajak avlod ham hazil-mutoyibaga va kulguga tashna. Shu sababli bu ular qalbiga tezroq singib kiradi va ta'sir etadi. Qiyin tomoni shundaki, hayotning qaysi illat va kamchiliklarini tilga olish lozimligini va uni qanday ta'sirchan ijro etish usullari juda mushkul ish sanaladi. Ijroda uning salbiy jihatlarini bo'rttirib ko'rsatish orqali yosh avlodda unga nisbatan nafrat uyg'otish lozimki, bu har qanday ijodor qo'lidan kelaveradigan jihatlardan emas.

Husan Sharipovning ijodida kulgu orqali hayotiy tarbiya berish eng oson, shu bilan birga eng murakkab jarayon hisoblanadi. Uning oson tomoni shundaki, xalqimiz va kelajak avlod ham hazil-mutoyibaga va kulguga tashna. Shu sababli bu ular qalbiga

tezroq singib kiradi va ta'sir etadi. Qiyin tomoni shundaki, hayotning qaysi illat va kamchiliklarini tilga olish lozimligini va uni qanday ta'sirchan ijro etish usullari juda mushkul ish sanaladi. Ijroda uning salbiy jihatlarini bo'rttirib ko'rsatish orqali yosh avlodda unga nisbatan nafrat uyg'otish lozimki, bu har qanday ijodor qo'lidan kelaveradigan jihatlardan emas.

Bu borada ustoz Husan Sharipov ijodiy merosini namuna qilish, har jihatdan o'rinli bo'lardi. Shu bois, uning ijodini ilmiy ish darajasida tahlil va targ'ib etdik, desam xato qilmagan bo'lamiz. Uning ijodini asosi sanalmish qiziqchilik san'ati bugungi kunda katta e'tibor talab qiluvchi jabhalardan biri bo'lib qolmoqda.

O'ZBEKISTONDA PRODYUSERLIK FAOLIYATNING O'ZIGA XOSLIGI

Rustamov Vahobjon Kiyamovich,
O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti dotsenti

***Annotatsiya:** Mazkur maqolada prodyuserlik faoliyatga tegishli bo'lgan tushunchalar hamda O'zbekistonda prodyuserlik faoliyat taraqqiyoti haqida so'z boradi.*

***Tayanch iboralar:** prodyuser, prodyuserlik mahorati, rejissyor, festival, shou-dasturlari.*

***Аннотация:** В данной статье рассказывается понятие и особенности развития продюсерской деятельности в Узбекистане.*

***Опорные фразы:** продюсер, мастерство продюсера, режиссёр, фестиваль, шоу-программы.*

“Hayot-teatr, odamlar esa undagi aktyorlarga o'xshaydi”, degan ibora Shekspir davridan buyon og'izdan –og'izga o'tib kelayotgani bejiz emas. Bu so'zning zaminida yuksak ma'no va haqiqat yotganligini hech kim inkor etolmaydi. Shekspir davridagi va bugungi kundagi muammo va voqeliklarni solishtiradigan bo'lsak, har ikkala davrning ham o'ziga xos bo'lgan muhim tomonlarini kuzatish mumkin. Yuqorida aytilgan ibora aynan teatr san'atiga tegishli bo'lsa ham unda hayotning barcha jihatlarini o'zida qamrab olganligini anglash qiyin emas.

O'zbekistonda ma'naviyat masalalariga davlatimiz tomonidan jiddiy e'tibor berilayotganligi diqqatga sazovordir. Barkamol avlodni yuksak salohiyatli, bilimli, aqilli va zukko bo'lishida, ularni to'g'ri maqsad sari yo'naltirishda barcha madaniyat xodimlari, san'at ahli va ustozlarning vazifasi o'ta ma'suliyatli ekanini qayd etish kerak. O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti ham san'at va madaniyat sohasining turli yo'nalishlarida faoliyat yurituvchi maskanlardan biri hisoblangani

uchun unda ta'lim-tarbiya, ma'naviyat, ma'rifat, madaniyat, san'at, ijtimoiy faoliyat va boshqa sohalar muhim o'rin tutadi.

O'zbekiston sharoitida yangi bo'lgan soha - prodyuserlik faoliyatning ham o'ziga xos jamiyatimiz tarqqiyotiga ta'sir ko'rsata oladigan sohalardan biri sifatida qaralishi bu faoliyatning ahamiyatini belgilaydi.

Yangi O'zbekistonda ilm-fan va texnikaning rivojlanishi bilan bir qatorda san'at sohasida ham katta o'zgarishlar ro'y berdi. Ayniqsa, prodyuserlarga bo'lgan ehtiyoj kuchaydi. Prodyuserlik kasbi ma'lum bir san'at sohasini rivojlantirish uchun kerakli faoliyat ekanligini isbotlab kelmoqda¹³³.

Prodyuserlikning rejissyorlikdan farqi shundaki, u bu faoliyatning barcha jarayonlarini qamarab oladi, boshqaradi. Rejissyor biron-bir asarni sahnaga qo'yishgacha bo'lgan barcha ishlarni bajaradi. U sahnalashtirishga oid barcha masalalarni prodyuserning yordamida (mablag', joy, ijodiy guruhlarini shakllantirish, texnik jihozlar bilan ta'minlash va h.k) hal qiladi. Prodyuser esa ijrochilar guruhini shakllantiradi, repititsiyalar yoki ovoz yozish, kliplarni suratga olish kabi ishlarni amalga oshirishga, bir so'z bilan aytganda, ijodiy va tashkiliy jarayonlarni amalga oshirishga barcha shart-sharoitlarni yaratib beradi va uni bozorda "sotadi".

Rivojlangan mamlakatlarda prodyuserlik sohasini san'atning barcha jabhalaridagi ijodiy faoliyatini kuzatish mumkin. Ayniqsa, "Gollivud" kino sanoatida ularning faoliyati salmoqlidir. Bizning mamlakatimizda bu soha endigina odimlamoqda. Prodyuserlarni xususiy studiyalarda olingan filmlar titrlarida, xususiy teatr studiyalari afishalarida va boshqa konsert dasturlarida uchratish mumkin. Bu faoliyatni olib borish uchun hozirgi kunda maxsus shtatlar ta'sis etilmagan. Yurtimizda faoliyat olib borayotgan bir nechagina prodyuserlik markazlari san'at sohasini rivojlantirish, madaniyatimizni yuksaltirish kabi muhim masalalar bilan shug'ullanmoqdalar.

Xozirgi kunda prodyuserlikning "jaydari usullari"dan biri "xonandani to'y-ma-to'y" olib yurishda ko'rinmoqda. "O'rtakashlar" xonandani bor repertuarlaridan foydalanib ish ko'radilar. Ular ovozi shirin xonanda yigit yoki qizni chiroyli (bir xil) kiyintirib, to'ylarga olib boradilar va "tirikchilik" qiladilar. Bu esa prodyuserlik sohasini, xonanda (artist)ni imkoniyatlarini cheklab qo'yishiga olib keladi. Bu sohaga professional nuqtai nazardan yondoshish maqsadga muvofiqdir.

Teatrlarda prodyuserning vazifalarini asosan teatr administratori bajaradi. U asosan, chiptalarni tarqatish, tomoshabin yig'ish, zalni to'ldirish kabi ishlar bilan shug'ullanadi. Mablag' topish esa teatr rahbariyati tomonidan belgilangan xuquqiy normativlar asosida amalga oshiriladi. Administratorning asosiy maqsadi teatrni doimiy ravishda tomoshabinlar bilan ta'minlashga qaratilgan bo'lib, repertuar, aktyorlik ijrosi, rejissura haqida qayg'urmaydilar. Bu holatni prodyuserlik deb atab bo'lmaydi. Chunki prodyuser aniq maqsadga yo'naltirilgan manbani tanlab, uni takomillashtiradi va "bozor"ga olib chiqishga tayyorlaydi. Bozor uchun esa faqat sifatli

¹³³B.Sayfullayev, V.Rustamov. Ssenariynavislik mahorati asoslari. Toshkent, 2016,65 b.

mahsulot kerak. Shuning uchun u spektaklni sahnalashtirish, dekoratsiyalar tayyorlash, kostyum-niqoblar, rekvizit va butaforlarni ishbilarmonlik bilan moliyaviy ta'minlab, o'zini-o'zi qoplash va "foйда" topish yo'lidan boradi.

Bozor iqtisodiyotiga asoslangan bizning O'zbekiston davlatimizda madaniyat, san'at va ta'lim sohasini rivojlantirishda prodyuserlik faoliyatning o'rnini nihoyatda muhimdir. Mablag'ni izlab topish, uni o'rinli, maqsadli ishlatish, sarflash va mahsulot tayyorlash o'ziga xos o'zlashtirishi kerak bo'lgan maktabni talab etadi.

San'at sohasi xalqimizning avloddan-avlodga o'tib kelayotgan ilk namunalardan tortib, hozirgi kun texnika taraqqiyoti davrigacha bo'lgan san'at va madaniyatimizning barcha qirralarini o'zida qamrab olgan, desak mubolag'a bo'lmaydi. Chunki ajdodlarimiz ibtidoiy davrdanoq uyushgan holda mehnat qilib, o'z muvaffaqiyatlari, yutuqlari, qayg'ularini san'at sohasining elementlaridan faol foydalanib kelganlar. Ular muvaffaqiyatga erishganlarida kuy, qo'shiq va raqs harakatlaridan foydalanishgan, g'amg'in holatda ham o'zlarining kayfiyatlarini shu vositalar orqali namoyon qilishga uringanlar.

Zamonlar o'zgarib, san'at sohasiga mablag'lar bilan bog'liq bo'lgan tushunchalarning kirib borishi bu sohaning qay darajada taraqqiy qilishini belgilamoqda.

O'zbekistonda "prodyuser" termini XX asarning o'rtalaridan boshlab qo'llanila boshladi. Bungacha ko'proq rejissyorlar, bastakorlar, xonandalar, baletmeysterlarlar va boshqa sohalar bo'yicha shug'ullanuvchilar (masalan, sport tomoshalaridan turli xalq o'yinlari yoki polvonlar, dorbozlar kabi) o'z san'atlarini turli shakllarda, turli sharoitlarda namoyish qilib kelganlar. Ular barcha ijodiy va tashkiliy jarayonlarni o'z ma'suliyatlariga olgan holda amalga oshirishga harakat qilganlar.

Prodyuserlikka yaqin bo'lgan vazifani qadim davrlardan boshlab san'at sohasiga yaqin bo'lgan shaxslar bajarganlar. Masalan, Zardo'shtiylikning diniy marosimlarida, jumladan, "Avesto" bilan bog'liq marosimlarda bu qadimiy kitobning tarkibiga kirgan asarlardan parchalar, alqovlar va olqishlar maxsus ijrochilar tomonidan o'qib, kuylab yoki ijro etib berilgan. Zardo'shtiylik dinini targ'ib etuvchi va saqlovchilar "mug'lar" deb atalgan. Professor M.Qodirovning fikricha, mug'lar "Avesto" qasidalarini, rivoyatlarini va duolarini ijro etuvchi malakali kishilar bo'lib, "otashgohlar qoshida bunday mug'larning butun-butun to'dalari qaror topgan, ular orasida ma'lum darajada ixtisoslashish ro'y berib, so'z ustalari, qiroatxonlar, hofizlar, o'yinchilar alohida toifalarga bo'linganlar"¹³⁴.

Yoki, qadimiy shaharlarda xalq sayillari va bayramlar ommaviy tomosha tarzida bo'lib o'tgan. Bunday shaharlarda tomosha san'ati an'analari rivoj topganligiga sabab, ularda har bir daha, har bir mahalla va guzarining o'z san'atkorlari, o'z korformonlari bo'lib, ular xalq sayillari va bayramlarni tomoshabop qilib o'tkazishda bosh-qosh

¹³⁴Qodirov M. "Avesto" va tomosha san'atlari // "Avesto" va uning insoniyat taraqqiyotidagi o'rnini. - Toshkent-Urganch.: 2001. – B.44.

bo'lishgan. Masalan, XX asr boshida Buxoro amirligida san'at ishlari bilan Jalol mirzaboshi bilan Mirzo Abdurahim degan kishilar shug'ullanishgan¹³⁵.

San'atga oshufta bo'lgan xalqimizning ommaviy o'yinlari va tomoshalari mohiyatan bir-biriga bog'langan yagona badiiy faoliyat mahsuli sanaladi. Chunki bu madaniy hodisalar teatrlashgan tomosha san'atining o'ziga xos shakllari bo'lib, ularda ijrochi, tomoshabin, tabiiy sahna - sayilgoh va maydon bor, shu bilan birga, muayyan hayotiy ssenariy, xalqona rejissura va tabiiy dekoratsiya ham mavjuddir. Bunday milliy o'yinlar va tomoshalar o'zining ijro etilishi bo'yicha yakka va ommaviy (guruh) ko'rinishida namoyish etilishi mumkin. Masalan yakka ijrochilar - bakovullar, qiziqchilar, baxshilar, muqallidlar, ayiq, maymun va ilon o'ynatuvchilar, so'z ustalari, shoirlar o'zlarining ijodiy mahsulini yakka holda ijro etadilar. Bu ijodkor ijrochilar yakka holda shahar va qishloq mahallarida bo'lishib, xalq to'planadigan gavjum joylar - bozor, guzar, mahalla va katta ochiq maydonlarda o'z san'atlarini namoyish etishgan. Muayyan guruhlarga birlashgan holda ijodiy faoliyat bilan shug'ullanuvchi san'atkorlar – ashulachilar, sozandalar, qiziqchilar, masxarabozlar, dorbozlar, tosh ko'taruvchi polvonlar, qo'g'irchoqbozlar va boshqa shu kabi san'at turi bilan mashg'ul bo'lgan ijrochilar esa o'z mahoratlarini asosan katta sayilgohlarda, bozor maydonlarida, chorsularda, shuningdek, teatrlashgan tomosha ko'rsatishga mo'ljallangan maxsus sahnalarda namoyish etishgan.¹³⁶

Har qanday holatda ham o'zbek san'atining ilk qadamlari tomosha san'atidan boshlangan bo'lsa-da, xozirgi kunga kelib milliy an'ana, urf-odatlarimiz, qadriyatlarimiz saqlangan holda takomillashib, taraqqiy topib, jahonga yuz tutmoqda.

Bozor iqtisodiyoti siyosati san'at sohasiga ham sezilarli darajada o'z ta'sirini ko'rsatdi. Bu esa san'at sohasining raqobatbardoshligini mustahkamladi. Prodyuserlik faoliyatning O'zbekistonda faol kasb sifatida rivojlanishi mustaqillikning dastlabki yillariga to'g'ri keladi, desak mubolag'a bo'lmaydi.

Prodyuserlik faoliyat to'g'risidagi asosiy tushunchalar 1910-yillar oxirida Gollivudda paydo bo'ldi. Bu esa o'z navbatida ijodiy, tashkiliy va moliyaviy masalalarga shaxsan javobgarlikni o'rnatishga dastlabki katta qadam bo'ldi. Hammaga ma'lumki, moliyaviy masalalar kino yaratish san'atida eng muhim ishlardan biri hisoblanib, usiz film yaratish mumkin emas. Amerika kinolarini taqdirini, uni dovrug'ini dunyoga taratishda rejissyorlardan ko'ra ko'proq prodyuserlarning hissasi katta ekanligini shu soha bilan shug'ullanuvchi olimlarimiz qayd etib o'tganlar. Klassik Gollivud prodyuseri Irving Talberg bunga yorqin misol bo'la oladi; uning vafotidan so'ng keyinroq Amerika kino akademiyasi eng yaxshi kinoprodyuserlarni mukofotlash uchun uning nomida mukofot ta'sis etdi.

Prodyuserlik ta'sis etilgandan so'ng unga bo'lgan talab kuchayib ketdi. Bu kasbning G'arbiy Yevropaga kirib kelishi san'at turlarining taraqqiyotiga katta sabab

¹³⁵B.Sayfullayev. Tomosha san'ati san'ati tarixi va nazariyasi, T.,55-bet

¹³⁶B.Sayfullayev. Tomosha san'ati san'ati tarixi va nazariyasi. T., 2014y,

bo'ldi. Ayniqsa musiqa, estrada shou tomoshalari, televideniye, teatrlarda ham prodyuserga bo'lgan talab oshib bordi.

Prodyuserlik faoliyati yuqorida qayd etib o'tganimizdek, juda ko'p sohalarni bilishni taqozo etadi. Unda moliyalashtirish, hisob-kitob ishlari, menejerlik, ya'ni boshqaruvchilik qobiliyati, qonunlarni yaxshi bilishi, ijodiy hamda tashkiliy jarayonlarni uyg'unlashtira oladigan, san'at turlarini yaxshi biladigan, oldindan ko'ra oladigan, tavakkalchilikda katta yutuqlarga erishadigan, tadbirkorlik xususiyatlarga ega bo'lgan bilimdon shaxs bo'lmog'i lozim. Prodyuserdan juda ko'p sohalardan xabardor bo'lishi talab etiladi. Ayniqsa, u menejer vazifasini a'lo darajada bajara olishi lozim. Manbalarda, menejment – bu boshqaruv, ya'ni resurslarni, odamlarni boshqarish, samarali faoliyat olib borish va foyda olishni bilish, uni ko'paytirish jarayonidir¹³⁷, deb ta'rif berilgan. Shu nuqtai nazardan boshqaruv – bu o'ziga xos yuksak san'at va mahoratni talab qiluvchi tanlov, shu tanlov asosida qaror qabul qilish va uni bajarilishini nazorat qilishdir. Mazkur faoliyatining ijobiy natija berishi, eng avvalo, tanlovni to'g'ri bajara olishga, ma'qul va ishonchli qarorni qabul qila olishiga bog'liq. Hammualliflar M, Sharifxo'jayev, Yo. Abdullayevlarning "Menejment" nomli kitobida berilgan juda ko'p terminlar prodyuserlik faoliyatda qo'l keladi.

Hozirda AQShning "Gollivud" kinokompaniyasi prodyuserlarining mehnati tufayli jahondagi eng yirik kino sanoati ishlab chiqaruvchisi hisoblanadi. Ushbu kino sanoatda Devid Slezniq, Jeyms Kemiron, B.Brukxaymer, Stiven Spilberg, Robert Zemiks, Devid Xaymak, Kristin Vashon, Emmanuel Lyubetski, Lourens Bender kabi nomdor prodyuserlar kino durdonalarini yaratishga muvaffaq bo'ldilar. Mashhur o'zbek rejissyori Shuhrat Abbosov, Latif Fayziyevning Hindiston bilan hamkorlikda olingan "Ali bobo va qirq qaroqchi" filmiga prodyuserlik qilgan.

Prodyuser bilan rejissyorlar o'rtasidagi hamkorlik rivojlanib, g'oya va maqsad sari birga ijod qilish namunalari yuzaga keldi. Bu esa san'atning barcha sohalarida prodyuserlik kasbining rivojlanishiga turtki bo'ldi.

O'zbekistonda bu soha hali yosh bo'lsa ham, u o'zining serqirraligi bilan dunyoga yuz tutib, boshqa xalqlarni qoyil qilishga ulgurdi.

Prodyuser (ingl. producer) – faoliyatning moliyaviy, ma'muriy, texnologik yoki huquqiy sohalarini tartiblovchi (yoki tartiblashga ko'maklashuvchi), shuningdek biror loyihani bajarishdagi siyosatni yurgizuvchi mutaxassisdir. Prodyuser san'atning qaysi turida faoliyat yuritmasin, uni chuqur tushunish bilan birga buxgalterlik hisobini, smeta tuzishni, iqtisodiy sohalarini yaxshi tushunishi talab etiladi. Bu soha madaniy tadbirlarni tashkil etish, rejissura, aktyorlik mahorati, raqs san'ati, san'at tarixi, san'at va madaniyatshunoslik, ma'naviyat, xuquq, iqtisodiyot bilan bog'liq bo'lgan sohalarini ham o'zida qamrab oladi. Chunki prodyuser ishni tashkil etishda oldiga katta kafolatlangan maqsadlarni amalga oshirishga ma'suldir.

O'zbekistonda shou-dasturlarlar ham aniq maqsadlarni ko'zlagan holda uyushtiriladi. Badiiy kengashlar nazorati, tashkilotchilar saviyasi turli

¹³⁷Sharifho'jayev M, Abdullayev YO. Menejment. T.: "O'qituvchi" 2001. –B. 5.

bachkanagarchiliklar, andishasizliklarga yo‘l qo‘ymaydi. Undan tashqari bizda shou-biznesning asosiy maqsadi faqat pul topishga emas, balki xalqqa xizmat qilish, ularni estetik ehtiyojlarini qondirish, mamlakatimizda sodir bo‘layotgan yangiliklar, o‘zgarishlar va boshqa jihatlarni tanishtirish, yangiliklardan xabardor qilish kabilarga qaratilgan.

Xozirgi kunda boshlovchilar, qiziqchilar, mashhur kino va teatr aktyorlari, qobiliyatli rejissyorlar, mahoratli rassomlar tomonidan tashkil etiladigan ko‘ngil ochar dasturlarni tashkil etish –prodyuserlik faoliyatga muhtojdirlar. Chunki prodyuser “bozor”ni o‘rgangan holda yondoshadi va rejalashtiradi.

G‘arbda san‘at sohasini pullashda hohlagan vositalardan foydalanadilar. Ular insonlar nimaga ko‘proq moyil ekanliklarini o‘rganib, shunga mos keladigan, pulni ayamaydiganlar uchun maxsus tadbirlar, ko‘ngil ochar dasturlar tayyorlaydilar. Bu haqda Pitirim Sorokin XX asr o‘rtalariga oid quyidagi moyillikni qayd etadi: “Ko‘ngilxushlik uchun mo‘ljallangan tovar sifatida san‘at tobora ko‘proq savdo kishilari, tijorat manfaatlari tomonidan va moda talablariga mos ravishda nazorat qilib borilmoqda. Bunday vaziyat tijoratchilarni go‘zallik “shaydolari” hakamlariga aylantirib, ijodkorlarni shularning reklama va ommaviy axborot vositalari orqali tiqishtirilayotgan talablariga bo‘ysunishga majbur qilmoqda”¹³⁸. Bu yerda madaniyat va san‘atning tijoratlashuvi bilan bog‘liq turli qarashlarni anglash mumkin.

Prodyuserning eng birinchi navbatda boshqaruvchi sifatidagi roli muhimdir. U jamoani to‘liq boshqarishi lozim. Masalan, rejissyor spektakl uchun, bastakor musiqiy jarayonlarga, baletmeyster raqslar uchun javob beradigan bo‘lsa, prodyuser esa bu faoliyatlarning barchalarini boshqaradi va nazorat qiladi.

Prodyuserning vazifasi tijorat ko‘rinishida bo‘lgan mahsulot yaratishdan iborat bo‘ladi. Tashkiliy faoliyatdan tashqari joriy masalalar va muvofiqlashtirishni hal qiladi. Prodyuser oldida yana butun jamoani loyiha bo‘yicha barcha ishlarni samarali bajarishga ilhomlashtirishdek ulkan vazifa turadi.

Prodyuser- bu eng avvalo loyihani amalga oshiruvchi butun bir jamoaning tashkilotchisidir. Uning asosiy vazifalaridan yana biri – faoliyatni moliyalashtirishdir yoki boshqacha qilib aytganda, o‘zaro foydali sharoitlarda mablag‘ jalb qilishdir. Jalb qilingan mablag‘ni qoplash, loyiha ishtirokchilarini, taklif etilganlar, ijodiy guruh a‘zolarini mablag‘ bilan ta‘minlash, tashkiliy ishlarga sarf qilingan mablag‘lar o‘rnini to‘ldirish – moliyalashtiruvchining, ya‘ni prodyuserning eng hisobga olishi kerak bo‘lgan vazifalaridandir. “Prodyuser jamiyat oldida katta ma‘naviy ma’suliyatni bo‘yniga oladi, negaki aynan u yangi “yulduzlar” va “mashhurlarni” yaratadi. Prodyuser qanday musiqa va ijrochi obrazlarni talqin etilishiga qarab yangi avlod shakllanadi. Hozirgi paytda ko‘pgina loyihalar g‘arb estradasidan andoza olmoqda. Bu esa minimal madaniy qadrga ega va umuman yoshlar ongiga salbiy ta’sir ko‘rsatmoqda”¹³⁹.

¹³⁸Hornby A.S. “Oxford Advanced Learner’s Dictionary of Current English”// www.wikipedia.org

¹³⁹B.Sayfullayev, V.Rustamov. Ssenariynavislik mahorati asoslari. Toshkent, 2016,65b.

Aytib o'tganimizdek, prodyuser (inglizcha producer –ishlab chiqaruvchi, mahsulot ishlab chiqaruvchi, tayyorlovchi) – loyihani ishlab chiqishda bevosita ishtirok etuvchi mutaxassis, faoliyatning moliyaviy, ma'muriy, texnologik, ijodiy va xuquqiy sohalarini, qandaydir loyihaning bajarilish siyosatini tartiblovchi shaxs bo'lib, faoliyatning barcha jarayonlarini nazorat qiladi.

Xulosa sifatida shuni aytish joizki, O'zbekistonda prodyuserlik hali yosh sohalardan hisoblanadi. Tijoratlashtirish, o'z-o'zini qoplash, mablag' bilan ta'minlash, rag'batlantirish, daromad manbaiga ega bo'lish kabi tushunchalar ushbu faoliyatga xos bo'lib, zamonaviy prodyuserlardan bu jarayonlarni yaxshi bilishi, o'zlashtirishlari talab etiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Qodirov M. "Avesto" va tomosha san'atlari. "Avesto" va uning insoniyat taraqqiyotidagi o'rni. - Toshkent-Urganch.: 2001. – B.44.
2. B.Sayfullayev. Tomosha san'ati san'ati tarixi va nazariyasi, T.,55-bet.
3. Sharifho'jayev M, Abdullayev YO. Menejment. T.: "O'qituvchi" 2001. 56.
4. B.Sayfullayev, V.Rustamov. Ssenariynavislik mahorati asoslari. Toshkent, 2016,65b.
5. Hornby A.S. "Oxford Advanced Learner's Dictionary of Current English"// www.wikipedia.org.

DOSTONLARDA YANGRAGAN XALQNING JONLI OVOZI

Q.V.Nishonboyeva

O'zbekiston davlat san'at va
madaniyat instituti
"Madaniyatshunoslik" kafedrasi dotsenti,
tarix fanlari nomzodi

Annotatsiya: ushbu maqolada xalq og'zaki ijodining yorqin namunasi bo'lgan xalq dostonlarining xalqimiz ma'naviy hayotida tutgan o'rni, uning ahamiyati, sohani o'rganishda ilmiy izlanishlar olib borayotgan olimlarning ilmiy mulohazalari asosida ilmiy xulosalar berilgan

Kalit so'zlar: xalq, xalq og'zaki ijodi, doston, baxshi, xalq madaniyati, Alpomish.

Xalq og'zaki ijodini o'rganish bu xalqning turmush tarzi, urf -odati, an'analari, tarixi, buguni va kelajagi, tafakkur tarzi hamda ruhiyatini o'rganish demakdir. Unda millatning o'zini bilish, anglash, namoyon etish hislatlari, urinishlari, aqlning ming yillik hayot tarzi, dunyoqarashi aks etgan bo'lib, oddiyoq tilda aytadigan bo'lsak, xalq

ijodini o'rganish bu bevosita xalqning o'zini o'rganish demakdir. Bu borada mamlakatimiz rahbarining "Xalqaro baxshichilik festivali" dagi so'zlagan nutqlarida: "Biz xalq ijodiyotini, turli o'lkalarda baxshi, jirov, oqin, manaschi, shoir, oshiq kabi nomlar bilan ataladigan o'z timsolida ham shoirlik ham sozandalik, ham honandalik mahoratini mujassam etadigan insonlarning nodir iste'dodini har tomonlama qo'llab quvvatlashimiz zarur", degan so'zlari ham aynan shu dolzarb masalaga qaratilgan. (1. № 68)

Milliy qadriyatlar urf - odatlar, rasm rusumlarni tiklash, milliy ma'naviyat va ma'rifatni rivojlantirish, bizga mustaqillik bergan ulug' ne'matlardan biridir. Milliy qadriyatlarimiz esa uzoq asrlar davomida xalqning o'zaki badiiy ijodiga zarrama- zarra joylangan va davrlar to'fonidan omon kelib, o'sha xalq asarlari orqali bizgacha yetib kelgan. Bugungi mehr oqibat, ezgulik arzon bo'lgan dunyoda yashar ekanmiz, xalq dostonlariga murojaat etish, ulardagi xalq tafakkuri, urf odatlari qay tarzda saqlanib qolganini kuzatish, o'rganish va tadqiqotlar olib borishni davrning o'zi bizdan talab qilmoqda.

Xalqning jonli ovozi ya'ni xalq ijodi bitmas -tuganmas xazina bo'lib, uning boyliklaridan qancha ko'p bahramand bo'lsak, u kamaymaydi, aksincha shunchalik boyib boradi. Uni milliy qirralarini qanchalik chuqur va ko'p o'rgansak, u shunchalik yangi qirralarini ko'rsatib boraveradi, boshqacha aytganda u millatni millat sifatida, xalqni xalq sifatida saqlab turuvchi muhim asosdir.

O'zbek xalqi og'zaki badiiy ijodining durdonalaridan hisoblangan "Alpomish", "Rustamxon", "Murodxon", "Oysuluv", "Shirin bilan Shakar", "Kuntug'mush", Yusuf bilan Ahmad" kabi yuzlab an'anaviy dostonlarda do'stlik, hamkorlik, qahramonlik, mardlik, sevgi va sadoqat, el -yurt birligi, ona zaminga muhabbat singari milliy va umumbashariy ahamiyatga ega bo'lgan g'oyalar, qadriyatlar ulug'langan. "Doston" forscha so'z bo'lib, uning lug'aviy ma'nosi "bayon", "bayon qilish" demakdir. O'zining ko'p asrlik tarixi davomida xalq dostonlari xalq ichiga chuqur singib, jonli va adabiy tilda keng qo'llanib kelinmoqda. "Doston" so'zining yana bir kengroq ma'nosi bu el orasida gapirmoq, kuylamoq, og'izga tushmoq demakdir. Demak, dostonlarda ishtirok etgan qahramonlar, bir tomondan, asardagi obraz sifatida qayd etilsa, ikkinchi tomondan, el og'ziga tushuvchi, shuhrat topuvchi inson tushunchasini ham o'zida singdirgan bo'ladi.

Xalq dostonlari mazmun jihatidan tarixiy, qahramonona va lirik turlarga aratib o'rganiladi. Tarixiy dostonlar uzoq o'tmishda bo'lib o'tgan tarixiy voqealarni bayon qilishga qaratilgandir. Qahramonlik mavzusidagi dostonlar tarixiy dostonlar bilan mazmunan bog'liq bo'lsa ham, ularda bosh qahramonlarning vatan, xalq oldida ko'rsatgan jasorati, son jihatidan ko'p va kuchli bo'lgan dushman ustidan qilgan g'alabalari bayon qilinadi. Shuningdek ushbu dostonlarda xalq ichidan yetilib chiqqan qahramonlarning vatanni himoya qilish yo'lida dushmanga bo'lgan g'azab va nafratning kuchliligi, zo'r kuch va g'ayrat bilan ko'rsatgan jasorati xalq tarafidan rag'batlantirilib, xalq orasida yashirinib olgan sotqin va dushmanlarning xiyonatkorona

qilmishlari fosh etiladi. Bu mazmundagi dostonlarning xalq ongining o'sishi va kelajak avlodlarni vatanparvarlik ruhida tarbiyalashdagi ahamiyati kattadir.

Ajdodlarimiz ijodiy dahosining bebaho badiiy yodgorligi, shoh asarlaridan sanalmish "Alpomish" dostoni Vatan va vatanparvarlik, do'stlik va ahillik, mehnat va mehnatsevarlik, yaxshi so'z va ezgulik, mardlik, sahiylik va adolat, qadr -qimmat va izzat -hurmat, muhabbat va sadoqat, oila va farzand, qarindosh urug'lar o'rtasidagi mehr- oqibat, or -nomus va milliy vijdon, bayramu -sayllar kabi barcha xalqlar va millatlar uchun mushtarak bo'lgan yuksak umumbashariy fazilatlarni o'zida chuqur ifodalagani bilan alohida ta'lim tarbiyaviy qimmatga ega. Alpomishning mardligi, alplarning alpi ekanligi har bir o'zbekning jismu joniga munis onalarimiz aytgan allalar, xalq baxshilarining do'mbira chertib ijro etgan sehrli qo'shiqlari bilan kirgan, chuqur singib ketgan.

Yana shuni ham alohida qayd etish lozimki, allani kim aytishi, nimaga aytishi, qachon aytilishini hamma biladi. Bolaga aytilayotgan allada faqat bolani tinchitish uchun erkalashgina emas, onaning o'y kechinmalari, orzu umidlari va mavjud yashash tarzi haqida qarashlar ham aks etishi ayon. Biroq bolani tinchitish, uxlatish, orom oldirish faqat onalarning vazifasi bo'lmagan. Hozir ko'proq ro'y berayotganidek, erkaklar, bobolar va otalar go'daklarni tinchitish, unga qarash faqat onaning yohud momoning ishi deb qarashmagan. Ona oilaviy ishlar bilan band bo'lgan paytda otalar farzandini ovutgan, belanchak, beshik tebratgan va ular ham allaga o'xshash qo'shiqlar aytgan, otalar va bobolar aytgan qo'shiqlar alla deyilmagan, balki "huyya- huy" deb yuritilgan. "Yozi bilan Zebo" dostonida keltirilishicha, bobolar "Bolamning bolasi, qanddek o'rik donasi", deb nabirasini suyadi, erkalaydi, avlodi davom etayotganidan quvonchini ifoda etadi. Boymamat bobo o'zining suyukli nabirasiga shunday "Huyya -huy" aytadi:

Gavhar bolam, huyya huy.

Oltin bolam, huyya huy,

Po'lat bo'lsin boshginang,

Sulton bolam huyya huy,

Davron bolam huyya huy (2. 175 b.)

Umuman olganda dostonlar etnomadaniyatimizning oltin sahifalaridan biri hisoblanadi., chunki Alpomish dostoni ni o'zini oladigan bo'lsak, barcha turkiy xalqlarning shoh asarlaridan biri hisoblanadi. U yillar, asrlar davomida ellardan ellarga o'tib, ajdodlardan- avlodlarga meros bo'lib kelayotir. Yurtimizda folkloshunos tadqiqot olib borayotgan olimlarning fikricha, bugungi kungacha yozib olingan dostonlar sonining o'zi 400 tadan oshib ketgan. Bu chinakamiga ulkan ma'naviy hazina bo'lib, bunday bebaho meros hamma halqqa ham nasib etgan emas. Yana muhim jihati shundaki, xalq o'zaki ijodi har bir ijodkorga o'z yo'li, uslubi, o'zligini, o'q tomir ildizini topishga yordam beradi.

Xulosa qilib aytganimizda, dostonlar xalq og'zaki ijodi merosidagi murakkab janrlardan bo'lib, ularda xalqning sifatida shakllanish jarayonidan tortib, tarixiy xayoti,

rasm rusmlari, odatlari, ijtimoiy hayot xaqidagi falsafiy qarashlari keng ko‘lamda aks etgan. XXI asrga kelib dunyo xalq o‘zaki ijodiga qaytadan murojaat qilib, yana xalqni o‘ziga qaytarmoqda. Lotin Amerikalik ulug‘ arboblardan biri Xorxe Luis Borxes: “Adabiyot mif bilan boshlanib, mif bilan tugaydi”, deydi. (3. 34 b.) Buni bugungi kunga moslab aytadigan bo‘lsak, har qanday san‘at, jumladan badiiy so‘z san‘ati ham folklor bilan boshlanib, folklor bilan birga taraqqiy etmoqda. Birgina “Alpomish” dostonini olib qaraylik. Mazkur doston nafaqat o‘zbek, balki dunyo dostonchiligida alohida mavqega ega, tarixiy asoslari qadimiy, badiiy jihatdan yuksak epik ijod namunasi hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning “Xalqaro baxshichilikka bag‘ishlangan” tantanali marosimidagi nutqi. O‘tmishning aks sadosi, bugungi kunning jarangdor ovozi. Xalq so‘zi. 2019 yil. 7 aprel. № 68 son.

2. M. Murodov, U. Qoraboyev, R. Rustamova. Etnomadaniyat. O‘quv qo‘llanma. Toshkent. “Adolat” 2003 y. 152 –b.

2. M. Jo‘rayev. Folklorshunoslik asoslari. Toshkent. Fan. 2009. 34- b.

TEATR SAN‘ATINING OMMAVIYLASHISH BOSQICHLARI: ETNOESTETIK TAJRIBALAR

Axmetjanova Muqaddas Vaxabovna
O‘zbekiston davlat san‘at va madaniyat
Instituti professori v.b.,
falsafa fanlari doktori (DSc)

ANNOTATSIYA

Maqolada teatr san‘atidagi etnoestetik tajribalarni tadqiq etish borasida olib borilgan izlanishlar, o‘zbek xalqining teatr sohasidagi etnoestetik tajribalari tarixiy-madaniy rivojlanish jarayonlari orqali tahlil qilinadi. Shuningdek, etnoestetik tajribalar xalqning, millatning borliqni badiiy-estetik anglashga va o‘zgartirishga qaratilgan amaliyot shakllari in‘ikosi ekanligi ilmiy jihatdan dalillanadi, teatr san‘atining ommaviylashish bosqichlariga nazar tashlanadi.

Kalit so‘zlar: etnos, yozma dramaturgiya, ssenariy, an‘anaviy teatr, teatrlashgan tomoshalar va marosimlar, hajviya, masxarabozlik.

АННОТАЦИЯ

В статье анализируются этноэстетические опыты узбекского народа в сфере театрального искусства через процессы историко-культурного развития. Также научно доказано, что этноэстетические переживания представляют собой восприятие народов и наций, формы практики, направленные на художественно-эстетическое осмысление и изменение существования. Также рассмотрены этапы популяризации театрального искусства.

Ключевые слова: этнос, устная драматургия, сценарий, традиционный театр, театральные представления и ритуалы, комедия, клоунада.

ANNOTATION

The article analyzes the ethno-aesthetic experiences of the Uzbek people in the field of theatrical art through the processes of historical and cultural development. It has also been scientifically proven that ethno-aesthetic experiences represent the perception of peoples and nations, forms of practice aimed at artistic and aesthetic comprehension and change of existence. The stages of popularization of theatrical art are also considered.

Key words: ethnicity, oral drama, script, traditional theater, theatrical performances and rituals, comedy, clownery.

Teatr san'atidagi etnoestetik tajribalarni tadqiq etish borasida ko'plab izlanishlar o'tkazilgan. Bu o'rinda Cho'lpon, Fitrat, Behbudiy, A.Qodiriy, akademiklar M.Qori-Niyoziy va M.Rahmonov, G.Pugachenkova, E.Rtveladze, A.Hakimov, san'atshunoslar G.Uvarova, M.Qodirov, T.Tursunov, T.Bayandiyev, H.Abdusamatov, Sh.Rizayev, B.Imomov, M.To'laxo'jayeva, I.Muxtorov, D.Raxmatullayeva, H.Ikromov, S.Tursunboyev, M.Umarov kabilarning tadqiqotlarini eslash mumkin. Ularda o'zbek xalqining teatr sohasidagi etnoestetik tajribalari tarixiy-madaniy rivojlanish jarayonlari orqali tahlil qilinadi¹⁴⁰.

Etnoestetik tajribalar xalqning, millatning borliqni badiiy-estetik anglashga va o'zgartirishga qaratilgan amaliyot shakllari in'ikosidir. Ular teatr san'atining ommaviylashish va professionallashish bosqichlarida o'zining ifodasini topadi.

Ong, madaniyat va amaliyot bilan bog'liq har qanday fenomen, jarayon o'zining tarixi, genezisi va shakllanish xususiyatlariga ega. Shuning uchun ham ilmiy izlanishlarda mavzuga retrospektiv nazar tashlash qo'llab-quvvatlanadi, obyekt (predmet) taraqqiyotining bosqichlarini aniqlab olish vazifa qilib qo'yiladi. Bundan tashqari, obyekt (predmet) tarixini ko'zdan kechirish muammoning zamonaviy echimini, bu echimning kelgusi jarayonlarga ta'sirini ham oldin ko'ra olish, bashorat qilish imkonini beradi. Faylasuflarning ta'kidlashicha, ijtimoiy taraqqiyotda «ong va moddiy jarayonlar, istak, iroda, ehtiros va iqtisodiy mexanizmlar chuqur aralashib keladi»¹⁴¹. Obyekt (predmet) ushbu «chuqur aralashib» keladigan jarayonlar sintezi orqali tadqiq etilishi darkor, ana shunda muammoni obyektiv baholash va anglash mumkin. Bundan teatr san'ati, etnoestetik tajribalar ham istisno emas.

O'zbekistonning mustaqillikka erishishi tarixiy-madaniy tajribalarga tayanish, milliy o'zlikni anglash mavzulariga murojaat etish, milliy va umuminsoniy qadriyatlar

¹⁴⁰ Рахманов М. Узбекский театр с древнейших времен до 1917 года. – Ташкент: Издательство Литературы и искусства имени Г.Гуляма, 1971.; Кадыров М. Труды по истории зрелищных искусств Узбекистана. Том 1. – Ташкент: Санъат, 2010.; Хакимов А.А. Искусство Узбекистана: история и современность. – Ташкент: Санъат, 2010.

¹⁴¹ Философия. Основные идеи и принципы. –М.: Издательство политической литературы, 1990. –С.169.

orqali ijtimoiy-ma'naviy taraqqiyotni ta'minlashga keng yo'l ochib berdi. Madaniy evolyusion rivojlanishni taraqqiyoti prinsipi qilib belgilagan subyekt (xalq, davlat, millat) ijtimoiy-tarixiy rivojlanishdagi tadrijiy yondashuvni qo'llab-quvvatlashi tabiiy hol edi. Bu ilmiy-retrospektiv yondashuvdir.

Teatr san'ati mavjudlik (ekzistensiya)ni badiiy-estetik anglash, estetik ong, estetik tafakkur, yon-atrofni go'zallashtirishga qaratilgan amaliyot shakllaridan biridir. U deyarli uch ming yildan beri madaniyat tarixida etnoestetik tajriba sifatida mavjud. Ilmiy-retrospektiv nazar tashlasak, teatr san'ati uzoq o'tmishdan bugungi kungacha jamiyatdagi ilk ibtidoiy mifologik, naturfalsafiy qarashlar, ijtimoiy-iqtisodiy tuzum, inson ongi va etnoestetik tajribalar ta'sirida paydo bo'lib, mazmunan va shaklan inversiv o'zgarib, rivojlanib kelganini ko'ramiz. Masalan, qahramonlari ma'budlar, turli maxluqlar, podshoh va qirollardan oddiy insonlargacha bo'lgan teatr san'ati, vaqt o'tgan sari, inson faoliyatining ma'lum bir ko'rinishiga, badiiy-estetik ongi, tafakkuri va tajribasi ifodasiga aylana borgan. Ushbu hol ijtimoiy ong, faoliyat, taraqqiyot va ma'naviyat bilan teatr san'ati o'rtasida permanent (uzluksiz, bir-biriga dialektik bog'liq, izchil) bog'liqlik borligini ko'rsatadi. Natijada teatr san'ati insondagi badiiy-estetik ong, tafakkur va tajriba mavjudligi(ekzistensiya)ning isboti sifatida shakllangan.

Teatr san'atining ommaviylashish bosqichi antik davrdan XIX asrning oxiri XX asrning boshlarigacha davom etdi. Bu davrda teatr san'ati Yevropadagidek maxsus yozma asarlar, ssenariy va bezatilgan sahnalar orqali uyushtirilmagan, balki ijtimoiy-ma'naviy hayotning uzviy qismi, xalqimiz etnotajribalari, badiiy-estetik ongi va tafakkurining in'ikosi sifatida kelgan. Xalq o'yinlari, turli marosimlar va sayillar, ommabop tomoshalar, dorboz va masxarabozlarning harakatlari teatr san'atiga yaqin bo'lgan dramatik, tragikomik ko'rinishlarga ega bo'lsa-da, ular o'sha davrning ijtimoiy-ma'naviy hayotini ifoda etuvchi ommaviy tomosha, etnoestetik tajriba sifatida qabul qilingan. M.Qodirovning yozishicha, o'zbek teatri, «Yevropa shaklidagi yangi o'zbek teatridan farqli o'laroq, an'anaviy teatr sifatida shakllangan. U ommaviy san'at sifatida ibtidoiy jamoa davridayoq taqlidiy raqslar, tabiat kuchlariga topinish oqibatida yuzaga kelgan marosimlar doirasida paydo bo'lgan. Bu «an'anaviy teatr»ning ilk ko'rinishlari tabiatga, qush va hayvonlarga, ruhlariga bo'lgan e'tiqodlar, zardo'shtiylik bilan bog'liq urf-odatlar, marosimlar bilan aralashib, chatishib ketgan»¹⁴². Ushbu fikr etnoestetik tajribaga ham taalluqli, u teatr san'atini badiiy-estetik ong va tafakkur bilan bog'liq ekanini, shu asosda esa obyektning ekzistensial-falsafiy mohiyatini to'g'ri anglashga yordam beradi. Tadqiqotchining fikricha, bu etnoestetik tajriba uchta: «birinchisi – tomosha san'atlari (an'anaviy teatr, raqs san'ati va xalq sirki) tizimi bo'lib, san'at turlari, turkumlari, shakllari (janrlari) negizida yuzaga kelgan. Ikkinchisi – maydonlarda o'tadigan musobaqalar, o'yinlar, teatrlashgan tomoshalar va marosimlar tizimi. Bunda san'at ahli o'z mahoratini chavandozlar, polvonlar, merganlar, o'yinchilar bilan birga namoyish qiladi. Uchinchisi–bayramlar tizimi. Ya'ni, yil davomida o'tadigan mavsumiy, rasmiy, mintaqaviy, umumxalq, oilaviy va boshqa

¹⁴² Qodirov M., Qodirova S. O'zbek teatri tarixi. – Toshkent: Niso Poligraf, 2019. – B.10-11.

bayramlar, ularning tarkibida nishonlanadigan hayitlar, sayillar, tomoshalar, teatrlashgan marosimlar, namoyishlar o'ziga xos tizim hosil qiladi. Mazkur tizimda an'anaviy teatr va milliy badiiy-estetik ong juda katta o'rin egallagan. Zotan, u har biri uch turdan, uch toifa sahnaviy tomoshalardan iborat: birinchisi – kulgu teatri, ikkinchisi – qo'g'irchoq teatri, uchinchisi–hikoya teatri»¹⁴³. Bu o'rinda tadqiqotchi birinchidan, teatr san'atining ilmiy va badiiy-estetik ongga oid jihatlarini qayd etsa, ikkinchidan, o'zbek teatr san'ati genezisidayoq ommaviylashish xususiyatlariga ega bo'lganini ta'kidlaydi. Ommaviylashish negizida keng ma'nodagi etnomadaniy voqelik, jarayonlar, qadriyatlar yotadi, unga «xalqchilik» xos. Bu ommaviylashish xalqimizga xos bo'lgan badiiy-estetik ong, tafakkur va etnostetik tajribalarni o'ziga mujassam etadi. Ular umumiy madaniy-ma'naviy jarayonlarning tarkibiy qismi sifatida keladi.

Ommaviylashishni istagan odam san'at turlari bilan shug'ullanib ketaveradi, degan tor, primitiv ma'noda tushunmaslik kerak. «Ommaviylik» deganda biz teatr san'atiga taalluqli ijodiy izlanishlarning barchaga, ommaga tushunarli va ularning hayotiga yaqinligini nazarda tutamiz. Bunda etnotajribalarning subyeksi (muallifi) ham, obyekti (tomoshabini) ham xalq ommasi hisoblanadi. Badiiy-estetik ong va tafakkur o'zini o'zi «yaratish», o'zini o'zi «idrok etish» va o'zini o'zi «shakllantirish» tajribalarining ifodasi sifatida namoyon bo'ladi. Muallifi noma'lum xalq tomoshalari etnotajribalarda milliy-madaniy hayotning atributiga aylanadi (Qarang: Tursunov T. XX asr o'zbek teatri tarixi.-Toshkent: «ART PRESS» Co. Ltd, 2010. 16 b.). Ularda badiiy-estetik tafakkur va etnoestetik tajriba xalq ommasining umumiy ma'naviy madaniyatiga va o'zini o'zi shakllantirish (ya'ni milliy-madaniy va ma'naviy boyliklarning ijodkori bo'lish) tamoyiliga aylanadi. Professionallashuv davrida san'at tor doiradagi auditoriyaga mo'ljallanishi mumkin. Bu esa dramaturg, rejissyor, aktyor va retsipientdan maxsus tayyorgarlikni, badiiy-estetik ong, bilim, did va maxsus muhitni talab etadi.

«Islom dinining tarqalishi mintaqamiz xalqlari etnomadaniyati va ongida yirik voqelik edi. Turli xalqlar madaniy an'analari bilan integratsiyalashuvi islomni san'atning ommalashuviga yordam beradigan ijobiy voqelikka aylantirdi. Shu bilan birga, islomda dogmatik yondanuv ham paydo bo'ldiki, u avvalo san'at (masalan, haykaltaroshlik, hajviya, masxarabozlik)ga salbiy ta'sir etdi. San'atning ommaviylashishi islom dogmatikasi ta'siri ostida bo'lganini unutish mumkin emas»¹⁴⁴.

Ilmiy-retrospektiv tahlillar ko'rsatadiki, turli davrlardagi marosim va tomoshalarda kulgili, qayg'uli, qiziqarli holatlar xalq og'zaki ijodi ijrochilari, xalq teatrlari qatnashchilari, qo'g'irchoqbozlar, masxarabozlar, dorbozlar, askiyachilar, taqlidchilar, qiziqchilar faoliyatida namoyon bo'lib, asta-sekin ommaviy xarakter va ekzistensial mohiyat kasb eta borgan. Chunki «insonning voqelikka, mavjudlikka munosabati avvalo uning mehnatida, amaliy faoliyati va kundalik turmushida yuzaga

¹⁴³ Qodirov M., Qodirova S. O'zbek teatri tarixi. – Toshkent: Niso Poligraf, 2019. – B.11-12.

¹⁴⁴ Арипова Э. В поисках души... //Театр. -Ташкент, 2021. - №2. –С.31.

chiqadi. Ammo bu munosabatni juda kuchli va yorqin ifodalaydigan soha adabiyot va san'at»dir¹⁴⁵.

Temuriylar davrida ijtimoiy hayotning boshqa sohaları qatori madaniyat va san'at ham yuksalgan. Temuriy hukmdorlar, ayniqsa, Alisher Navoiy adabiyot, san'at, madaniyat vakillariga homiylik qilgan va shu orqali madaniy yuksalishga katta hissa qo'shgan. Diniy mutaassiblik avj olayotganiga qaramay, A.Navoiy san'atning ommaviylashishi tarafdori bo'lgan.

«– Bitta o'zi yoki hamnishinlari bilan birga hayotiy va afsonaviy voqealardan hikoya qilib, xilma-xil qiyofalarni gavdalantirib, tomoshabinlarni goh kuldirib, goh yig'latuvchi ijrochilar o'zbek xalqiga azaldan tanish, – deb yozadi san'atshunoslik fanlari doktori, professor M.Qodirov, – Qolaversa, xalqimizga o'tmishda ham o'ziga xos bino, tomoshagoh, sahna va dramaturgiya yot bo'lmagan. Alisher Navoiy yashagan davrda shu holni ko'ramiz»¹⁴⁶. Buyuk shoir o'z asarlarida ommaviy tomosha san'ati vakillari ismlarini hamda shu sohaga doir atamalarni tilga olgan. Masalan, o'z davrining atoqli kulgi ustasi, an'anaviy teatrning mohir ijrochisi G'iyos masxara, musiqa va advor ilmida, sozandalik va go'yandalikda ilg'or bo'lgan Pahlavon Muhammad haqida so'z yuritgan. Turkiycha «o'yun» (o'yin) va arabcha «tamosha» iboralarini ko'p qo'llagan. Bu davrda tomoshalar ko'rsatiladigan bino, ko'shk va chortoqlar tarabxona (xursandchilik, shodlik joyi) deb atalgan. «Tamosha»lar ijrochilari - masxaralar, muqallidlar, qissaxonlar, voizlar, qo'g'irchoqbozlar o'z badiiy chiqishlariga maxsus tayyorlanishgan. «Ularning o'ziga xos dramaturgiyasi (tuguni, ixtilofi, echimi) bo'lgan og'zaki pesalarni maxsus kiyim-kechak (to'n, yaktak, salla, bo'rk, yasama soqol, toj, bo'yradan yasalgan kiyim-bosh kabi) va buyumlar (aso, tasbeh, qamchin, nosqovoq, ro'mol singari)dan foydalangan holda, tovush, so'z, harakat, yuz ifodalarini bo'rttirish, badihago'ylik bilan sahnalar, savol-javoblar to'qish asosida to'yxona va tarabxonalarda o'ynaganlar»¹⁴⁷. M.Qodirovning ilmiy, tarixiy-estetik izlanishlaridan ma'lum bo'ladiki, Navoiy davrida o'ziga xos dramaturgiya, rejissura, aktyorlik, musavvirlik san'atidan yaxshi xabardor kishilar mavjud bo'lgan. Biroq ular dramaturgiya, sahna harakati, nutq madaniyati va aktyorlik mahorati kabilar bilan shug'ullanmaganlar, ular mavzuni xalqdan olib, xalqqa etkazish texnikasini egallaganlar.

«Xivada san'at turlari ichida masxarabozlik ham keng tarqalgan bo'lib, ular hajviy o'yinlar, tomoshalar ko'rsatishar, boshqa birovlarining ovozi, xatti-harakatiga taqlid qilishardi. Ayniqsa, oddiy xalq ommasi orasida tomoshalarda xon amaldorlarining noloyiq xatti-harakatlarini masxaralab ko'rsatish bilan dong chiqazishardi»¹⁴⁸. Ushbu ma'lumotlar ijod vakillari san'at vositasida jamiyatdagi ijtimoiy muammo va illatlarga badiiy-estetik usullar vositasida munosabat bildirganini

¹⁴⁵ Erkayev A. Estetik ong va badiiy bilish. //Jahon adabiyoti. – Toshkent, 2015. -№11. – B. 134.

¹⁴⁶ Qodirov M. Navoiy va tomosha san'atlari.// Teatr. -Toshkent, 2017. - № 4. – B. 27.

¹⁴⁷ Qodirov M. Navoiy va tomosha san'atlari.// Teatr. -Toshkent, 2017. - № 4. – B. 30.

¹⁴⁸ Abdurasulov A. Xiva: (Tarixiy-etnografik ocherklar). – Toshkent: O'zbekiston, 1996. – B. 100.

ko'rsatadi. O'z paytida F.V.Y. Shelling to'g'ri ta'kidlagan edi, «...falsafa faktlar, ya'ni miflar, o'yinlar, tomoshalar bilan cheklanib qololmaydi, u mazkur faktlardan yuqoriga ko'tarilishi, bu o'rinda ijtimoiy-ma'naviy va badiiy-estetik ong ifodasiga aylanishi zarur»¹⁴⁹. Aslida san'at badiiy-estetik voqelik, falsafiy ekzistensiya sifatida faktlardan yuqori turadi. Teatr hayotni faktlar orqali tasvirlasa, san'at falsafasi ushbu faktning, teatrning ham, ekzistensial mohiyatini «butun» darajasida anglashga undaydi. Ommaviylashish davrida teatr san'ati xalqqa yaqinligi bilan «butun» darajasiga ko'tarila olgan. Bu aslida uning ijtimoiy-ekzistensial borliqqa, badiiy-estetik ongga daxldorlik belgisidir.

Movarounnahrda vujudga kelgan diniy tariqatlar, tasavvuf vakillarining Olloh jamoliga erishish yo'lidagi harakatlarida ifodalilikka, hissiyot va ehtirolarga keng o'rin berilishi jihatdan teatrlashtirilgan tomoshalarga o'xshaydi. M.Qodirovning ta'kidlashicha, zamonaviy «o'zbek aktyorlik san'ati maktabi ko'proq tasavvuf bilan bog'liq»¹⁵⁰. Bu fikrlarga qo'shilmaslik mumkin emas. U etnoestetik tajribaga oid xulosasini quyidagilar bilan isbotlaydi.

Birinchidan, XIX asrning 70-yillarida O'rta Osiyoning yirik shaharlari bo'ylab sayohat qilgan amerikalik diplomat Yujin Skayler o'z qaydlarida Toshkentning turli joylaridagi masjidlarda Jahriya tariqati marosimlariga guvoh bo'lganini yozadi. Ushbu marosimlar haftaning belgilangan kunlari aniq vaqtlarda o'tkazilgan. O'ttiz chog'li kishi qatnashgan marosimlarga eshon boshchilik qilgan. Ular tiz cho'kib, qiblaga qarab o'tirishgan. Baland ovozda tovush chiqarib, gavdalarini jazavali silkitishgan, atrofdagi odamlar ham shu holatga kirishgan. Barchalari yoddan diniy-ilohiy so'zlarni qaytarishgan. «Bu so'zlar yarim musiqiy past ohangli xirgoyi bilan aytilar va shunga monand boshlarini chap elka osha yurakka qarab qattiq silkitishar, so'ng orqaga, keyin o'ng elkaga, so'ng pastga barcha harakatlar yurak tomonga qaratilgan edi»¹⁵¹. Darveshlarning oldinga va orqaga tinimsiz harakatlanishlari, hayajonli raqslari, hofizning doston kuylashi mazkur marosimlarda badiiy-estetik ijroga alohida e'tibor qaratilganini ko'rsatadi. Yujin Skaylarning yozishicha, «Tovushining ohangi juda ajoyib, kuylayotganda imo-ishoralar qilib, ovozini imkoni boricha uzoqroqqa etkazish uchun biror kitob yoki qo'lini og'zi yonida tutib turardi»¹⁵². Demak, tariqat marosimlarida doston o'qiydigan yoxud ta'sirli voqeani gapirib beradigan hofizlarning ovozi uni eshituvchilarga yoqimli bo'lib, ular o'z faoliyatlarida jest va mimikaga, ovozining barchaga aniq etib borishiga katta e'tibor qaratishgan. Bunga tinglovchilar o'ziga xos munosabat bildirib, baqiriqlar bilan ularga jo'r bo'lishgan, oh-voh chekib, bo'zlab yig'lashgan, demak, estetik munosabatga kirishishgan. Eng muhimi, marosim

¹⁴⁹ Шеллинг Ф.В.Й. Сочинения в двух томах. Том 2. – М.: Мысль, 1989. – С.162.

¹⁵⁰ Xoliqulova G. Sahna asarlaridagi qahramon xarakterini talqin qilishda zamonaviy kommunikativ texnologiyalardan foydalanish uslubiyati. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2015. – B.90.

¹⁵¹ Skayler Yu. Turkiston: Rossiya Turkistoni, Qo'qon, Buxoro va G'uljaga sayohat qaydlari. – Toshkent: O'zbekiston, 2019. –B. 120-122.

¹⁵² Skayler Yu. Turkiston: Rossiya Turkistoni, Qo'qon, Buxoro va G'uljaga sayohat qaydlari. – Toshkent: O'zbekiston, 2019. –B. 123.

pir yoki eshon tomonidan, xuddi rejissyor kabi, boshqarilib turilgan hamda ushbu tadbirning qiziqarli o'tkazilishiga harakat qilingan¹⁵³.

Ikkinchidan, ijrodagi aniqlik, ifodalilik, marosimning boshqarilishi, uni qiziqarli o'tkazishga bo'lgan urinish kabi xususiyatlarning barchasi darveshlarning milliy badiiy-falsafiy mohiyatga ega ommaviylashgan teatr tomoshasi edi. Ushbu sahnaviy ko'rinishlar darveshlar, tasavvuf vakillari, mazkur marosimlar ishtirokchilari va tomoshabinlarning etuklikka intilish, Olloh jamoliga erishish vositasi edi. Sahna psixologiyasidan xabardor kishigina bunday xatti-harakatlarda ommaviylashishga intilish borligini sezadi. Shu nuqtai nazardan qaraganda, bunday ko'cha tomoshalari ommaga mo'ljallangan ma'naviy-ruhiy ta'sir etish vositalariga qurilgan. Musulmon mistitsizmini o'rgangan A.Knish darveshlar, so'fiylar o'z xatti-harakatlarida ommaga ta'sir etishning psixologik, ma'naviy- emotsional usullarini yaxshi egallaganlarini qayd etadi¹⁵⁴. Zamonaviy teatr ham psixologik, badiiy-emotsional vositalar orqali tomoshabinning, retsipientning ongini, qalbini poklash (katarsis) va forig'lantirishga, tafakkurini charxlashga, boyitishga harakat qiladi.

Teatr san'ati, ekzistensial borliqni badiiy-estetik anglash shakli sifatida, insonning ongi, dunyoqarashi, o'y-tashvishlari, orzu-armonlari, perseptiv va sensitiv kechinmalarini, shuningdek, jamiyatdagi o'zgarishlarni, evrilishlarni, ziddiyat va to'qnashuvlarni so'z va harakatlar, xarakter va badiiy obrazlar orqali ifoda etadi. Masalan, antik san'at mualliflari ham «o'zlari yashab turgan davrning muhim masalalarini hal qilishga intilganlar, mifologik qahramonlarning kurash va to'qnashishlari, ularning xatti-harakatlari o'sha zamon tomoshabinlari uchun axloq va odobning namunasi, ijtimoiy xulqning andozasi sifatida talqin etilgan»¹⁵⁵. Bundan ko'rinadiki, teatr san'ati ekzistensial borliqdagi nafosatni, ulug'vorlikni, jo'shqinlikni badiiy-estetik anglashga qaratilgan ijod, faoliyat turi bo'lib kelgan. U go'zallikni, odamiylik va mehr-oqibat kabi tuyg'ularni ulug'lashga, tomoshabinni kamchiliklar, xunuklik, badaxloqlik ustidan kulishga undagan. Unda qadim zamonlardanoq jamiyat uchun zarur olijanoblik, ma'naviy etuklik va estetik foydalilik, keraklilik kabi hayotiy muammolar, g'oyalar ilgari surilgan. Shuning uchun «Sofokl istagan olijanob inson konkret hayotdan uzoq, mavhum bir shaxs emas, balki o'zini tamomila Afina davlatining manfaatlariga tikkan, shu davlatning talabi bilan yashagan, uning qonunlarini muqaddas bilgan va g'oyalari uchun jonini fido qilgan tirik bir odamdir»¹⁵⁶. Demak, teatr san'ati, ekzistensial borliqni badiiy-estetik anglash usuli sifatida, jamiyat talablariga befarq bo'lmagan, insondagi go'zallikka, olijanoblikka, mardlikka bo'lgan estetik tuyg'ular va ideallarni ifoda etgan, shu tariqa u badiiy-estetik ong va qadriyatlar bilan permanent bog'liq rivojlangan.

¹⁵³ O'sha manba. –B.123.

¹⁵⁴ Книш А. Мусульманский мистицизм.-М.: Восточная литература, 1998. – С.34-47.

¹⁵⁵ Alimuhamedov A. Antik adabiyot tarixi. – Toshkent: O'qituvchi, 1975. – B. 111-112.

¹⁵⁶ O'sha manba. – B.150.

Tadqiqotchi U.Saidovning yozishicha, «makon va zamoni unut boʻlgan Edip qadimdan to bugungi kunga qadar turli faylasuflar (Suqrotu-Aflotundan tortib Shillergacha) va hatto inson ruhiyati ustida bosh qotirgan psixoanalitiklar (masalan, Freydning «Edip kompleksi» haqidagi fikrlarini eslash kifoya) uchun inson va hayot haqidagi falsafiy fikrlarni tasdiqlovchi siymoga aylangan. «Shoh Edip» tragediyasida oʻlmas gʻoya, inson maʼnaviyatiga oid soʻngsiz fikr yashirin»¹⁵⁷. Haqiqatan ham, barcha rejissyorlar va aktyorlar uchun hanuz Edip obrazi badiiy-estetik orzu, olamni, ekzistensial borliqni, ushbu borliqda insonning oʻrnini anglash imkoni, vositasi boʻlib keladi. Faylasuf E.Frommning yozishicha, «Edip nafaqat antik davrdagi hokimiyat masalalariga, shaxslararo munosabatlarga, shuningdek, barcha davrlar uchun muhim inson taqdiri va irodasiga, maʼnaviyatiga taalluqli muammoni kun tartibiga qoʻyadi»¹⁵⁸. Shu tariqa mif va Edip retsipientni insonning ekzistensial borliqdagi oʻrni, qanday maʼnaviy-aksiologik normalar bilan yashashi zarurligi haqida oʻylashga majbur etadi. Fojia aslida oʻsha davrda roʻy berayotgan siyosiy, axloqiy va ijtimoiy ongda oʻzgarishlarning ifodasi edi. Edip qalbidagi oliyjanoblik, insoniylik ulugʻvor fazilatga aylanadi.

Etnoestetik tajribalarni, teatr sanʼatining ommaviylashish bosqichlarini oʻrganish koʻrsatadiki, teatr borliqni maxsus tomoshalar, obrazlar, simvollar va xatti-harakatlar orqali ifoda etuvchi sanʼat turidir. U retsipienttomoshabinni hayotning, mavjudlikning mohiyati haqida oʻylashga, ulugʻvorlik va tubanlik, fojiaaviylik va kulgililik kabi voqeliklarni farqlashga, mavjud hayotiy muammolarini estetik ideallar orqali baholashga oʻrgatadi. Teatr sanʼatining professionallashuvi, oʻz navbatida, resipient (tomoshabin)ning ham professionallashuvi (faol retsipientga, doimiy auditoriyaga aylanishi)ni taqozo etadi. Tomoshabinning professionallashuvi oʻta murakkab, koʻp ham sanʼatkorga bogʻliq boʻlmagan jarayondir.

ДЖАЗ МАКОМ – НОВОЕ НАПРАВЛЕНИЕ

Седых Татьяна Томовна доцент кафедры
«Инструментального исполнительства и
Музыкально-теоретических дисциплин»
Государственного института искусств
и культуры Узбекистана

Аннотация: В статье рассматривается Международный проект «Джаз Маком» – как вид креативного музыкального искусства. Создание проекта, его участники, исполняемый репертуар, проведение концертов.

Ключевые слова: Узбекистан, фестиваль, музыка, искусство, импровизация, джаз, маком, вокал, этно-джаз, музыкант-исполнитель, ансамбль, музыкальные инструменты, репертуар, слушатель.

¹⁵⁷ Saidov U. Edip aybdormi yoxud insonlik masʼuliyati haqida. //Jahon adabiyoti. – Toshkent, 2000. -№12. – B. 165.

¹⁵⁸ Фромм Э. Душа человека. – М.: Республика, 1992. – С.268-269.

Annotatsiya: Maqolada “Jazz Maqom” xalqaro loyihasi ijodiy musiqa san’atining bir turi sifatida ko‘rib chiqilib, loyihani yaratish, uning ishtirokchilari, repertuar, konsertlar o‘tkazish kabi ma’lumotlar keltirilgan.

Kalit so‘zlar: O‘zbekiston, festival, musiqa, san’at, improvizatsiya, jazz, maqom, vokal, etno-jaz, ijrochi sozanda, ansambl, cholg‘u asboblari, repertuar, tinglovchi.

Kalit so‘zlari: O‘zbekiston, festival, musiqa, san’at, improvizatsiya, djaz, vokal, etno-djaz, musiqa ijrochilik, ansambl, musiqiy cholg‘ular, repertuar, tinglovchi.

Джаз – креативный вид искусства, вызывает большой интерес различными стилями и направлениями в творческом процессе, благотворно влияющий на культурные, духовные и политические изменения, происходящие в жизни народов мира. В многопластовой современной среде джаз является одним из востребованных музыкальных искусств. Освоение различных стилей, жанров джаза раскрыло этно-джаз по национальному признаку. Музыкальное искусство Нового Узбекистана активно развивается. Правительство Узбекистана уделяет большое внимание молодежи, ее культуре и образованию. Президент Республики Узбекистан Ш.М.Мирзиёев подчёркивает: «Нынешняя стремительно меняющаяся жизнь ставит перед нами все новые непростые вопросы, и, принимая меры для их решения, мы еще раз убеждаемся в том, что это зависит, в первую очередь, от образования и воспитания молодежи, формирования ее мировоззрения на основе современных знаний, духовности и просвещения» [1.С. 365].

Своевременно принятые Указы и Постановления способствуют этому: «воодушевляют деятелей творчества на создание новых высокохудожественных произведений, призывают все творческие организации пересмотреть свою деятельность»[2.С. 2]. Указ №УП-5812 «О дополнительных мерах по дальнейшему совершенствованию системы профессионального образования» от 6 сентября 2019 года; Постановления №ПП-3022 «О мерах по дальнейшему развитию и совершенствованию сферы культуры и искусства» от 31 мая 2017 года; «Развитие литературы и искусства, культуры – важный фактор повышения духовности нашего народа» от 3 августа 2017 года.

Отрадно, что джаз привлекает своим своеобразием. Так в октябре 2021 года был организован уникальный Международный музыкальной Проект «Джаз – Маком», как содружество ряда стран – Узбекистана, Франции и Швейцарии. В беседе с Асрором Исаходжаевым, продюсером проекта «Scene Libre» стало известно, что это: «Творческий диалог между джазом и музыкой Шашмакома, финансируемый посольством Франции в Ташкенте. Музыканты стремятся раскрыть красоту узбекского национального мелоса в джазовом стиле». Весьма оригинален и необычен состав исполнителей, состоящий из двух взаимодополняющих ансамблей – отечественного и зарубежного.

Так, в состав квинтета узбекистанских музыкантов входят: Шухрат Холхуджаев (танбур), Абдувохид Мирзаахмедов (гиджак), Муродхон

Музаффаров (дойра), Гузаль Муминова (дутар), Ботир Кодиров (вокал). Квартет зарубежных музыкантов – это представите разных стран, каждый является весьма знаменитым солирующим исполнителем. Из Италии – Андреа Романи (ней и флейта, директор), из Греции – Апостолос Сидерис (контрабас), из Франции – Алексис Нерсесян (фортепиано), из Швейцарии – Петр Деманж (барабаны).

Впервые проект «Джаз – Маком» был озвучен в октябре 2021 года при переполненном зале на сцене театра «Ильхом», на следующий же день концерт прошел на сцене Государственного театра музыкальной драмы имени Муким, так же при переполненном зале. В Репертуар прозвучали: маком «Сегох», «Galdir», «Qo‘qoncha», «Qo‘qonch»a», «ILG‘OK». В воесальных разделах макомов солировала Мадина Рузибоева.

Отрадно, что с 1 по 9 мая 2023 года был организован тур по Центральной Азии (Узбекистан, Таджикистан). Творческий диалог между джазом и музыкой Шашмакома. Следует отметить, что в Узбекистане, с 25 апреля по 14 мая 2023 года, проходил VII Международный джазовый фестиваль. Он стал знаковым, историческим событием в музыкальной жизни. Фестиваль – это праздник музыки и искусства, способствовал открытию новых имен музыкантов-исполнителей. Его участники – интересные отечественные и зарубежные коллективы. Фестиваль состоялся в Ташкенте при поддержке Фонда развития культуры и искусства Узбекистана и Представительства ЮНЕСКО, совместно с Посольствами участвующих стран. Фестиваль приурочен к празднованию Дня Джаза 30 апреля, провозглашенный в Послании Генерального директора ЮНЕСКО госпожи Ирины Боковой, с 2012 года отмечается в мире ежегодно.

На предыдущих Международных джазовых фестивалях коллективы выступали на лучших концертных сценах Узбекистана – в Самарканде, Бухаре, Гулистане, Фергане. В Ташкенте концерты были в зале «Туркистон», театре «Ильхом», Государственной консерватории Узбекистан. На данный фестиваль приехали джаз-ансамбли из: Америки, Азербайджана, Армении, Болгарии, Венгрии, Германии, Израиля, России, Турции, Франции, Швейцарии. Большие коллективы раньше не участвовали, так как была сложность с передвижения музыкантов-исполнителей и музыкальных инструментов.

*укрепление международных культурных отношений

*установление творческих контактов между странами

*изучение национальной культуры других стран, инструментария

Значение VII Международного джазового фестиваля в уникальном творчестве, способствующем развитию эстетических, профессиональных, духовных качеств молодого поколения. Выступление на VII Международном джазовом фестивале Проекта «Джаз – Маком», навсегда останется в истории фестивалей. В дальнейшем это будет примером в развитии джазового исполнительства Узбекистана.

Список литературы

1. Мирзиёев Ш.М. Развитие литературы и искусства, культуры – важный фактор повышения духовности нашего народа» от 3 августа 2017 года.// Народное слово №153 (6817) от 4 августа 2017 года.
2. Мирзиёев Ш.М. Одобрение народа – высшая оценка нашей деятельности. Том 2. ИПТД «Узбекистан». – Т.: 2018. – 416 с.
3. Туратов Собиржон Турдибекович. “Значение изучаемого репертуара студенческого оркестра узбекских национальных инструментов” Проблемы современной науки и образования, no. 10 (155), 2020, pp. 63-65.
4. Музыкальный энциклопедический словарь. Гл.ред. Келдыш Г.В.
5. Beknazarov K. Pedagogical conditions for developing musical competence of future music teachers using uzbek folk instruments //Current research journal of pedagogics. – 2023. – Т. 4. – №. 06. – С. 101-107.
6. Ganisherovich T. J. Teaching of Musical Instruments in Secondary Schools //Web of Scholars: Multidimensional Research Journal. – 2023. – Т. 2. – №. 6. – С. 166-169.
7. Ugli K. K. B. Development of performance skills of future music teachers using percussion instruments //European International Journal of Pedagogics. – 2023. – Т. 3. – №.06. – С.53-56.
8. Turatov S. Significance of the student’s orchestra of uzbek national instruments in the educational process of state institute arts and culture of Uzbekistan //Culture and Arts of Central Asia. – 2019. – Т. 11. – №. 1. – С. 55-59.

ФУНКЦИОНАЛЬНАЯ СВЯЗЬ МЕЖДУ ПОВЕДЕНИЕМ АКТЕРА И КУКОЛЫ

Усманова Лола Джураевна

Государственный институт искусства
и культуры Узбекистана

Старший преподаватель кафедры
“Искусство театра кукол”

Аннотация: Данная статья посвящена взаимосвязи актёрского и кукольного поведения в кукольном искусстве. Факты предоставлены на основе исследований проведенных в Узбекистане.

Ключевые слова: кукла, театр, спектакль, режиссёр, актёр

На первый взгляд, с точки зрения фразеологии поведения человека, кажется, что привычные стереотипы движений, ставшие для человека чем то вроде навыка полностью поменялись. Сравним движения мускульного аппарата актера драматического театра и актером театра кукол. Предположим, актеру драматического театра во время театрального действия нужно сесть. В это время

появляется команда в его головном мозге дающая импульс к выполнению этого действия. Посыл этой команды проходит через нерв, который стремится к центру, и от него к нервным окончаниям отвечающих за данное движение, распространяется от центра к нервам, приводящим в движение мышцы плеч, ягодиц, ног и других частей тела. Выполняется команда мозга, приводящая к необходимому мышечному сокращению. Рефлекторная дуга сгибается, и человек садится.

У актера театра кукол первая часть этого рефлекторного процесса происходит также как и у драматического актера, однако конец этого действия отличается. Движение, которые выполняют нервные окончания, выполняет кукла, а не актер. Для того, чтобы кукла сидела, выполняется совершенно другое физическое действие. То есть мышцы плеча, руки, предплечья, локтя, пальца приходят в движение. В результате кукла будет скоординирована в любую позу.

Какой процесс происходит в теле актера театра кукол. Функциональная связь между актерским и сценическим персонажем, то есть кукольным поведением, происходит постоянно.

По выражению физиологов и спортсменов, в теле актера театра кукол происходит “идеомоторный акт” мысль о действии складывается с напряженными мышечными сокращениями, которых внешне не видно. Действие, которое происходит в сознании актера и с помощью пластики куколы, вызывает мышечное сокращение мускулатуры. Актер проживает все сценические действия, пропускает их через себя и передает это действие кукле. Актер, когда кукла совершает разные действия и поступки, например прыгает, бежит, сидит, выполняет все действия как бы про себя, внешне этого не видно, но у него ощущение, что действует именно он сам. Полагаясь на свой опыт или наблюдение за действиями, он должен будет запоминать и выполнять каждую деталь, мелочь, то есть быть ментально связанным с куклой.

В театре кукол актер чувственно воспринимает сценический персонаж душой, и это является необходимым условием для истинного исполнителя роли. Эти чувства актер должен выражать в куклах используя различные ракурсы, действия и жесты, словом через пластику. Только когда проявляется пластический характер сценического персонажа в каждом спектакле, логически законченное движение куклы, тогда проявляются живые особенности сценического образа.

В отделении “Актера Театра кукол” Государственного института искусств и культуры Узбекистана воспитание актера осуществляется в основном на основе методологии системы Станиславского. Тренировочные занятия актеров с куклами и, конечно, элементы актерской психотехники, упражнения, основанные на системе Станиславского, проводятся параллельно с живым планом. Но в этом процессе взаимодействия двух разных тренировочных упражнений не должен нарушаться баланс и чувство меры.

Более сорока лет ведется работа по обучению актеров театра кукол в Государственном институте искусств и культуры Узбекистана. Актеры составляющие труппы Республиканского театра кукол, областных театров кукол являются в своем большинстве бывшими студентами, окончившими институт. Однако в последние годы, особенно в областных театрах, число профессионалов, прошедших школу на должном уровне, сокращается. Хотя каждый год институт выпускает квалифицировано обученных студентов кукольного отделения. Но большинство из них не устраиваются в областные театры на работу. Не мало и тех, кто находит себя в других сферах.

Однако есть и другая серьезная сторона вопроса.

Оказывается, если человек становится дипломированным кукловодом, закончившим институт, это не означает, что он приходит в театр и эта профессия превращается в его повседневный труд, образ жизни. И это напрямую зависит от того, что при поступлении именно на этот факультет молодой человек слушает порыв своего сердца, или это вызвано другими обстоятельствами. Иногда обстоятельства складываются следующим образом: молодой претендент на поступление по тем или иным причинам является не пригодным для поступления в отделение драмы, или его пугает большое количество поступающих и он сомневается поступит ли он при такой конкуренции. В таких случаях если студент кардинально не изменится, не сумеет сформировать у себя чувство любви к кукле, он не станет истинным актером-кукльником.

Актер театра кукол-это своеобразный тип, который отличается от актеров других жанров. Его отличие от других не ограничивается его профессиональным мастерством, кукловождением. Это именно другой тип личности. Известно, что человек, стремящийся показать свое искусство, артистизм, свой облик обществу (в этом нет ничего плохого, это нормальное желание любого артиста), не может долго сидеть за ширмой, ему там и скучно и он не сможет там найти себя(сгармонизироваться). Это означает, что одной из главных черт кукольного актера является скромность, неприхотливость. Несомненно, что такое качество присуще и артистам других жанров, но эти качества проявляются, отражаются в разных пропорциях в драматическом театре и театре кукол. Примечательно, что для актера театра кукол важен не он сам, а его актерское орудие исполнения - кукла и ситуации происходящие с ней. При этом неприхотливом отношении, связанном с тем что актера театра кукол совершенно не видно зрителю проявляется действительно ли человек профессионал своего дела, активен ли, полон ли упорного труда, творческих поисков, является человек преданным искусству театра или нет.

В целом, самым глубоким описанием актерского искусства будет его органичность, стремление оживить свою куклу.

Руки актера театра кукол - это своеобразное средство, через их нервные окончания физическую энергию появляется пластическое движение, сознание и

эмоции куклы. При движении пальцев, различных упражнениях на запястье, или при едва заметном движении пальцев при управлении гапитом или вагой, происходят изменения в эмоциональном состоянии персонажа кукольного спектакля.

ЎЗБЕКИСТОН ТЕАТРЛАРИДА МАРКЕТИНГ ВА МЕНЕЖМЕНТ МАСАЛАСИ

Фахриддин АБДУВОҲИДОВ

Ўзбекистон давлат санъат ва маданият институти
доценти, санъатшунослик фанлари
бўйича фалсафа доктори (PhD)

Аннотация: Мақолада Республика театрларининг янги давр шароитидаги ижодий изланишлари ҳамда соҳа бошқарувига маркетинг ва менежментни жорий қилиш масаласи хусусида сўз боради.

Калим сўзлар: Театр, драматургия, актёр, режиссёр, маркетинг, менежмент, композиция, бадиий гоё.

Аннотация: В статье говорится о творческом поиске республиканских театров в условиях новой эпохи и внедрении зарубежного опыта полевого менеджмента.

Ключевые слова. Театр, драма, актер, маркетинг, менеджмент, режиссер, состав, художественные идеи.

Annotation: The article talks about the creative research of the republican theaters in the conditions of the new era and the implementation of foreign experiences in field management.

Key words. Theater, drama, actor, director, marketing, management, composition, artistic ideas.

Театрлар иқтисодийнинг бошқа субъектлари каби хизмат кўрсатувчи шаклига эга бўлиб, унинг асосий вазифаси одамларга ҳордиқ бағишлаш билан бир қаторда, маънавий озуқа бериш, дунёқарабини шакллантириш ва ривожлантириш, фикрлаш қобилиятини ўстириш, ҳар қандай воқелик хусусида мулоҳаза юритганда, унинг сабаб ва оқибатларини кўра олиш, муаммога ечим излаш ва топиш хислатларини тарбиялашдан иборатдир. Агар театр санъатининг тарихига назар ташласак, унинг исталган замон ва маконда, инсоният тарихи тараққиётида муҳим ўрин тутадиган ҳар қандай тузум ва жамиятда ҳамиша илғор фикрлар, янгиланишлар, ўзгаришлар маскани бўлиб келганининг гувоҳига айланишимиз мумкин. Масалан, театр антик даврларда Худодларнинг қаҳрини, тақдирнинг беаёвлигини, ҳаётнинг чиркинлигини кўрсатишга хизмат қилган бўлса, илк ўрта асрларда ҳукмдорларнинг бешафқатлиги, айрим ҳолларда калтабинлигию сиёсий сўқир эканини намоён этган. Уйғониш даврига келиб,

театр черковнинг башарият тамаддуни ривожига нақадар катта тўсиқ бўлаётганини кўрсатишга хизмат қилди. XVIII-XIX асрлар театри эса феодализмдан капитализмга ўтишнинг кишилиқ жамияти равнақидаги салбий иллатларини очиқ беришга интилди.

Бора-бора театрлар ўз зиммасига бундан ҳам улкан вазифани ола бошлади. Сиёсий ўйинлар доирасида сиёсий қарашларни ташвиқ қилиш, мамлакат сиёсий сахнасида муҳим ўрин тутишга интилаётган кучлар ва тарафларнинг ғояларини тарқатиш ҳамда кишилар онгига сингдиришдек тарғиботчилик дастагига айлана борди. Романтизм оқимини бошлаб берган Франция театрларини бунга ёрқин мисол сифатида келтириш мумкин. Хусусан, XIX аср ўрталаридан бошлаб театрлар мақоми ва юритаётган функциясига кўра, икки турга ажратила бошланди. Уларнинг биринчиси Бурбонлар сулоласи олиб бораётган сиёсатни тарғиб этишга хизмат қилган театрлар бўлса, иккинчи тоифадаги театрларга янгича дунёқарашлар асосида фаолият юритган, жумладан, “июль монархияси”га (1830 йили Францияда Бурбонлар сулоласи қайта тиклангач, Виктор Гюго бу атамани адабиётга олиб кирган эди) қарама-қарши сиёсат олиб боришни муҳим мақсади деб билган театрлар киритилган эди. Шуниси эътиборга молиқки, романтизм йўналишидаги театрларда сахналаштирилган асарларда яхшилик ва ёмонлик, эзгулик ҳамда ёвузлик ўртасидаги абадий кураш тараннум этилиши билан бир қаторда, илк маротаба инсониятнинг эрққа интилиши, ҳуқуқлар тенглигини таъминлаш, ирқий ва жинсий камситишларга йўл қўймасликка чақириш сингари сиёсий қарашлар ҳам илгари сурила бошланган. Айнан ўша даврдан эътиборан ҳукмдорлар театрнинг асл кучини, унинг сиёсий мақсадларни, турфа мафкураларни илгари суришдаги роли ва аҳамиятини янада чуқур тушуниб етганлар, десак, асло хато бўлмайди. Зотан, XIX аср иккинчи ярмидан бошлаб даставвал Францияда, сўнгра Европанинг қатор мамлакатларида давлат театрлари пайдо бўла бошлади. Мазкур театрлар ҳокимият эгалари томонидан мудом рағбатлантирилиб турилар, қирол ёки қирол оиласи вакилларининг мурувватидан тез-тез баҳраманд бўлишар, мамлакатда юритилаётган сиёсатга хизмат қиладиган асарларни сахналаштиришга эса давлат ғазнасидан катта миқдорда маблағ ажратилар эди. Бу харажатлар, масалан, Францияда молия министрлиги томонидан амалга оширилган, асарни сотиш орқали тушган маблағлар театрни янада равнақ топтиришга йўналтирилган. “История зарубежного театра. Театр Европы и США в XIX-XX веков” асарида ёзилишича, бу борада “Комеди Франсез” театри анча юксак мақомда кўрилган. Айнан моддий манфаатдорликнинг юқорилиги, ўз сиёсатини тарғиб этишда маблағни аямасдан сарфлаш иқтидорли актёр ва актрисаларни, гениал режиссёрлар, бастакорлар, кучли драматурглар ва мунаққидларни ушбу театр билан ҳамкорлик қилишга ундаган. Айрим манбаларда қайд этилишича, монархияни инсониятнинг асосий душмани ва тараққиётнинг бош қушандаси сифатида баҳоловчи Виктор

Гюго ҳам катта микдордаги гонорар (қалам ҳақи) эвазига “Комеди Франсез” театрига Бурбонлар сиёсатини ёқловчи асарлар ёзиб берган экан.

Ўша даврларда адабиёт, архитектура, мусиқа, рақс ва тасвирий санъатдан фарқли ўлароқ, театр санъати ҳаёт мактаби бўлишдек муҳим бир даражани касб этган эди. Бунда томошабинга ўқувчи вазифаси юклатилар ва унинг онгию қалбини эгаллаб олиш, ўз қарашларини сингдиришни кўзда тутувчи мафкуравий босим кучайтирилар эди. Бора-бора Европадаги аксарият мамлакатларда фақат давлат ихтиёридаги, бевосита унинг ҳомийлиги остида фаолият юритадиган театрларгина сақланиб қолади. Айрим тадқиқотчилар бунинг сабабини инсоният XX аср бошларига келиб ўзи орзу қилган жамиятга эришганида, деб ҳисоблайдилар. Тенг ҳуқуқлилик, аёллар ва эркаклар ўртасида ҳар қандай камситишлар, дискриминацияга барҳам берилгани, гендер тенглигининг дунёнинг қарийб 70 фоиз мамлакатада амалга киритилгани, демократик дунёқарашларнинг барча учун умумий бўлган ва ҳар бир халқнинг ўз урф-одатлари, анъаналари, қадимий қадриятларига таянилган тарзда тўла шакллантирилгани, миллий ўзлиқни сақлаб қолишга интилишнинг кучайиши ва бошқа ҳоказо омиллар ана шулар сирасидандир¹⁵⁹.

XX аср иккинчи ярмига келиб жаҳон театри тарихида икки хил дунёқараш вужудга келди. Хусусан, собиқ Иттифоқ ва унинг таъсири доирасидаги давлатларда совет реализми асосий ғоявий қурилма сифатида майдонга чиққан бўлса, АҚШ, Европа ҳамда бошқа қатор хориж театрларида инсоний қарашлар, мафкурага асосланмаган кундалик маиший ҳаёт биринчи даражани касб этди¹⁶⁰. Бироқ кейинчалик “совуқ уруш” ҳамда “дунёнинг қутбларга бўлиниши” даврида мафкуравий қарашларни театр воситасида халқ онгига сингдириш яна кучайди. Илгарилари бир мамлакат ёки бир сиёсат доирасида қилинган ишлар бу пайтга келиб икки ҳукмрон мафкура ўртасидаги зиддиятга боғлиқ равишда чегара танламай қўйди.

Бугунги глобаллашув, ахборот макони барча учун очиқ бўлган, дунё халқлари иқтисодий жиҳатдан ўзаро уйғунлашиб кетган, сиёсий қарашлар, асосан, демократик жамият қуриш назариясига таянилаётган бир даврда театр санъатининг мафкуравий ташвиқот воситаси сифатидаги роли ва аҳамияти янада яққол билинмоқда. Зеро, ахборот асрида, тезкор информациялар кундалик турмушнинг етакчи бўғинини ташкил этаётган, дунёнинг у четида юз бераётган воқеа-ҳодисалардан Ер шарининг бу четида туриб реал вақт режимида хабардор бўлиш имконияти кенгайган айни кунларимизда мамлакатимиз аҳли, айниқса, ёшларни бизга ёт ғоялардан, “оммавий маданият” хуружларидан асрашда миллий мафкурамизни янада бойитадиган, мафкуравий иммунитетни мустаҳкамлашга хизмат қиладиган сахна асарларининг алоҳида ўрни бор. Биринчи Президентимиз Ислом Каримов “Юксак маънавият — енгилмас куч” китобида

¹⁵⁹ “История зарубежного театра. Театр Европы и США в XIX-XX вв.” 23-бет.

¹⁶⁰ М.Н.Строева. “Режиссерские искания Станиславского”. М. 1977 й. 6-бет.

бу ҳақда фикр юритиб, куйидаги ҳаётий хулосани баён этган: “...биз бугунги кунда таълим-тарбия соҳасидан бошлаб, матбуот, телевидение, интернет ва бошқа оммавий ахборот воситалари, **театр**, кино, адабиёт, мусиқа, рассомлик ва хайкалтарошлик санъатигача, бир сўз билан айтганда, *инсоннинг қалби ва тафаккурига бевосита таъсир ўтказадиган* барча соҳалардаги фаолиятимизни халқнинг маънавий эҳтиёжлари, замон талаблари асосида янада кучайтиришимиз, янги босқичга кўтаришимиз зарур”¹⁶¹.

Бу ҳақда гап кетганда, мафкура ва мафкуравий иммунитет тушунчаларига алоҳида ёндашмасликнинг иложи йўқ. Бинобарин, мазкур икки тушунча театр санъати тараққиётида муҳим ўрин тутадик, давлатимиз раҳбари томонидан театр санъати вакиллари олдига замонавий қаҳрамон образини яратишдек улуғвор вазифанинг қўйилиши замирида ҳам айнан мафкура ва мафкуравий иммунитетни шакллантириш ҳамда мустаҳкамлашдек эзгу мақсад мужассамдир.

“Ўзбек тилининг изоҳли луғати”да мафкурага шундай таъриф берилади:

“*Мафкура* — фикр юритиш, тафаккур, эътиқод ва маслақлар тизими. Жамиятдаги муайян сиёсий, ҳуқуқий, ахлоқий, диний, бадиий, фалсафий, илмий қарашлар, фикрлар ва ғоялар мажмуи”.¹⁶² “Фалсафа. Қисқача изоҳли луғат”да ҳам “мафкура” атамаси “нуқтаи назарлар ва эътиқодлар тизими ёки мажмуи”¹⁶³ дея таърифланади. “*Мафкуравий иммунитет*” эса лотинча “*immunitas*”, яъни бирон нарсанинг чидамлилигини билдирувчи иборадан ҳосил бўлгани таъкидланиб, маълум бир шахсда ёки ижтимоий гуруҳда ўзига хос бўлган, қатъий, барқарор, соғлом мафкуравий қарашнинг шаклланганлиги, маълум мафкура тамойилларини улар томонидан ўз ижтимоий-сиёсий фаолияти, яшаш тарзининг мезонларига айлантирилганлиги тушунилиши қайд этилади. Мафкуравий иммунитет ҳар қандай шахснинг иноснийликка ёт бўлган турли мафкуравий тазйиқ ва таъсирларга берилмаслигида муҳим омил бўлиб хизмат қилади. Бундай ҳислатга эга одамнинг маънавий-руҳий ҳолатида асло бўшлиқ кузатилмайди. Зеро, асл инсоний ва миллий менталитетга хос мафкура унинг дунёқарашидан мустаҳкам ўрин эгаллаган бўлади.

Бугунги глобаллашув ва интеграциялашиш даврида аҳоли, айниқса, ёшлар, келажагимиз эгалари бўлмиш баркамол авлод онгига миллий истиқлол ғоясини, мустақиллик мафкурасини имкон қадар атрофлича сингдиришни замоннинг ўзи талаб ва тақозо этмоқда. Табиийки, бунда миллий мафкура ғоялари билан суғорилган ўқув-тарбиявий ишлар изчиллигини таъминлаш муҳим саналади. Бу жабҳада театрларимиз ҳам алоҳида аҳамият касб этиши эса ҳеч кимга сир эмас. Мазкур жараён қисқа фурсатли, мавсумий иш бўлмай, балки собитқадамлик билан олиб бориладиган, мураккаб ва узоқ муддат талаб қиладиган стратегик вазифадир.

¹⁶¹ И.А.Каримов. “Юксак маънавият — енгилмас куч”. Т.: “Маънавият” нашриёти, 2008 й. 46-бет.

¹⁶² “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”. 2-том. “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2006 й. 558-бет.

¹⁶³ “Фалсафа. Қисқача изоҳли луғат”. — “Шарқ” НМАК Бош таҳририяти. Т.: 2004 й. 165-бет.

Таъкидлаш ўринлики, миллат руҳиятининг асоси — миллий ғояда ўз ифодасини топади. Миллий мафкура эса миллий ғоядан шаклланади. Ҳар бир шахснинг маънавий-руҳий қудрати, иродаси унинг психологиясига миллий ғоя асослари нечоғли теран сингдирилгани билан боғлиқдир. Хусусан, шахс руҳиятида соғлом маънавий-руҳий асос нақадар барқарор бўлса, унинг салбий мафкуравий таъсирларга берилувчанлик хавфи ҳам шунчалик кам бўлади. Инсон руҳиятида мажруҳ ғоявий таъсирларга мойиллик уйғонмаслиги учун эса унда соғлом мафкуравий тамойилларни ўзида ифодалаган қадриятларга мойиллик ҳиссини шакллантириш ва мустаҳкамлаш зарурдир. Қадриятларга мойиллик, урф-одат ва анъаналарга чуқур ҳурмат ҳиссини шакллантириш шахсда соғлом мафкуравий тамойилларга амал қилиб яшаш рефлексини пайдо қилади. Айни пайтда англаниш мазкур қадриятлар унга маълум ғоялар ифодаси бўлиб ҳам хизмат қилиши мумкин. Бинобарин, инсон ҳаётий фаолиятига хос бўлган қадриятлар, ўз навбатида, маълум мафкура ва ғояларга амалий таянч вазифасини ҳам ўташи муқаррар. Ёшларда ўзбек халқи миллий манфаатларини ўзида ифодалаган қадриятларга мойилликни шакллантириш эса уларни ёт мафкуравий ва ғоявий таъсирлардан халос этишга, миллий мафкура тамойилларининг қадриятлар орқали англанишига имконият яратади. Бугунги, юқорида кўп бора таъкидлаганимиз — глобаллашув ва интеграциялашиш шароитида она-юртимизнинг турли мафкуравий ва ғоявий таъсирлар доирасида эканлигини назарда тутиш мафкуравий иммунитетни мустаҳкамлаш масаласи нақадар долзарб эканини яна бир карра англашиб турибди, дейиш мумкин. Зеро, у инсон руҳиятининг барқарор, соғлом ғоявий асосга эга эканлигининг ифодаси экан, ёшларда миллий мустақиллик мафкураси, истиқлол ғояларига содиқлик, Ватанга муҳаббат, она-юртга садоқат туйғуларини тарбиялашнинг, уларнинг руҳий баркамоллигини, мустаҳкам мафкуравий иммунитетни таъминлашнинг энг муҳим омили ва шартидир.¹⁶⁴ Хулоса ўрнида айтганда, бугунги кунда ҳаётнинг ўзи театр санъати вакиллари олдида қўяётган талаб ҳамда зиммаларига юклаётган масъулият улкан ва улуғвордир.

Шу жиҳатдан олиб қараганда, театр санъатининг хизмат кўрсатувчи субъект сифатидаги ўрни ва аҳамияти нечоғли юксак эканини кўриш, сезиш ва билиш қийин эмас. Театрларда замонамиз қаҳрамонларининг кўпроқ талқин қилиниши, сахна асарларида мамлакатимизда ижтимоий-сиёсий, ижтимоий-иқтисодий, ҳуқуқий, маънавий-маърифий соҳаларда изчил олиб борилаётган ислохотларнинг янада тўлақонли акс этирилиши аҳоли, шу жумладан, ёшларда мафкуравий иммунитетни мустаҳкамлашнинг зарур воситаси саналади. Қолаверса, миллий қадриятларимиз, халқимизнинг урф-одатлари ва қадимий анъаналари билан йўғрилган спектаклларни сахналаштириш, уларни ғоявий жиҳатдан пишиқ, бошқача айтганда, юртимизда Президентимиз Ш.М.Мирзиёев раҳнамолигида амалга оширилаётган янгиланишлар, эзгу бунёдкорликлар,

¹⁶⁴ “Фалсафа. Қисқача изоҳли луғат”. — “Шарқ” НМАК Бош таҳририяти. Т.: 2004 й. 168-бет.

бекиёс ўзгаришларга ҳамоҳанг ва уйғун тарзда яратиш орқали театрларимиз ўз зиммаларидаги вазифаларни маромига етказиб бажаришлари мумкин. Лўнда қилиб таъкидлаганда, ҳалқимиз, хусусан, ёшларни ҳар томонлама комил инсонлар этиб тарбиялашда, уларнинг нотўғри йўлларга кириб кетишининг олдини олишда, мамлакатимизда жиноятчилик, турли салбий иллатларнинг илдизини қирқишда, инчунин, бугунги замоннинг кишибилмас энг катта ва глобал муаммоси — аҳолини турли ахборот хуружларидан ишончли муҳофаза қилишда айнан бадий-маънавий баркамол спектакллар алоҳида ўрин тутати.

Демак, англашиладики, театрларнинг хизмат кўрсатувчи субъект сифатидаги аҳамияти ниҳоятда катта. Бироқ ўртага бошқа савол қўйилади: айти пайтда театрларимиз ўз зиммаларига юклатилган ушбу улуғвор ва устувор вазифаларни қай даражада уйддалашмоқда? Театр санъати вакиллари давлатимиз раҳбари томонидан белгилаб берилган йўналишларда кўнгилдагидек фаолият юрита олаяптиларми? Замонавий қаҳрамон образини талқин қилишда баъзан замондошларнинг кундалик маиший турмушини ёритишга кўпроқ эътибор қаратиб юборилмаяптими? Умуман олганда, театрларни соғломлаштириш масаласи унинг ижодий фаолияти билан чамбарчас боғлиқ бўлиши керакми ёки моддий манфаатдорликни юксалтириш орқалими? Демакки театрларда маркетинг ва менежментни йўлга қўйиш, иқтисодий масалаларга ечим излаш бугунги куннинг долзарб вазифаларидан ҳисобланади.

Зеро, бозор иқтисодиёти шароитида замонавий театр иқтисодий бошқарувчи ва йўналтирувчи куч — менежерга эҳтиёж сезиши эса кундек аён. Театрнинг бозорга кириб боришини таъминловчи, соғлом рақобат муҳитини яратувчи, маҳсулот етиштириш ва уни тақлиф қилишда ҳал этувчи аҳамиятга эга бўлган менежергина театрнинг молиявий барқарорлигини таъминлаб, иқтисодий салоҳиятини юксалтира олишини бугун ҳаётнинг ўзи исботламоқда. Ана шу долзарб масалани тўғри баҳолаган ҳолда, айти пайтда Ўзбекистон давлат санъат ва маданият институтида маркетинг ва менежмент йўналишлари бўйича кадр тайёрлашга киришилганлиги қувонарлидир. Зотан мазкур хайрли иш келгусида санъат саҳасининг ривожланишига пойдевор бўлиб хизмат қилади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Дадамян Г.Г. “Условия рынка и театральный менеджмент”. — “Сцена” журнали, 6-сон, Москва, 1994
2. Дадамян Г.Г. “Театр одного продюсера”. — Экономика и организация театра” журнали, 12-сон, Ленинград. Искусство, 1994.
3. “Истиқлол ва миллий театр” (тўплам). — Т.: “Янги аср авлоди”, 2002 й.
4. “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”. 2-том. “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2006 й.
5. Пучкова Е.И. “Маркетинг в сфере театрального искусства”, журн. “Маркетинг в России и за рубежом”, №1, 1998 г.

6. Хашимов А.А. “Ўзбекистонда интеграциялашган корпорацияларни бошқариш”. Т.: “Фан”. 2007 й.

7. Исломов С.Э. “Замонавий ўзбек театри ва бозор иқтисоди” магистрлик диссертацияси. Т.: 2008 й.

СТРАНИЦЫ ИСТОРИИ КУЛЬТУРЫ УЗБЕКИСТАНА. ДОКУМЕНТАЛЬНОЕ КИНО 1960-1980- ГОДОВ

Хайтматова С.А

Кандидат искусствоведения,
доцент кафедры «Искусствоведения и
культурологии»

Государственного института
искусств и культуры Узбекистана

***Аннотация.** В статье рассматриваются пути развития документального кино Узбекистана в годы предшествующие независимости республики.*

***Ключевые слова.** Документальный фильм, развитие, культура, искусство кино, хроника, телевидение, телевизионный фильм, прокат.*

***Annotation.** The article discusses the ways of development of documentary cinema in Uzbekistan in the years preceding the independence of the republic.*

***Keywords.** Documentary film, development, culture, film art, chronicle, television, television film, distribution.*

К концу 1950-х годов после известного XX съезда в советском обществе наступили радикальные перемены. В кинематографе, как и всей советской культуре, наступает крутой поворот в развитии. Узбекское документальное кино также как и художественное делает количественный рывок.

Если в 1946-1955 годах, за целое десятилетие Ташкентская киностудия выпустила всего лишь 9 фильмов, а УзКинохроника порядка 30, то в 60-х годах количество фильмов значительно выросло. Необходимо отметить, что это были также качественные изменения. Документальный кинематограф получил возможность в связи с улучшением процесса кинопроизводства не только увеличить количество фильмов, но и наметить стратегические пути развития этого вида кино. Под руководством лидера, известного уже во всей стране и мире, кинодокументалиста Малика Каюмова, документальный кинематограф 60-х годов довольно скоро даст свои плодотворные результаты. В эти годы привлекаются свежие творческие силы, решается сценарный вопрос – сценарный портфель киностудии заполняется работами известных писателей, драматургов и журналистов - К.Яшен, Уйгун, И.Султан, И.Рахим, А.Мухтар, Т.Тула,

С.Мухамедов, Г.Димов, Г.Меликянц, К.Славин, Г.Гурков и др. В режиссуру вливаются новые силы, к примеру, М.Арабов – опытный оператор, участник войны, проработавший в Свердловской и Душанбинской киностудиях, в Узбекистане создает ряд запоминающихся ярких документальных лет («Бухара-Урал», 1964 г., «Иду к тебе, Бухара», 1965 г.). Выступая в этих работах как оператор и режиссер, Арабов сумел создать впечатляющие образы своих современников.

60-е годы – период расцвета и творческого взлета республиканских кинематографий страны. На различных киностудиях – в Тбилиси, Ереване, Вильнюсе, Кишиневе один за другим появляются фильмы, отмеченные талантом, рассказывающие современным языком искусства о богатстве и своеобразии истории и культуры каждого из народов, и сегодняшнем дне.

Для республиканских кинематографий в те годы были решены многие производственно-творческие проблемы. На киностудиях сложились коллективы единомышленников, устойчивые традиции, появились свои творческие авторитеты, а значит, достаточно высоко поднялись эстетические критерии.

Время требовало от кинематографистов больше глубины в разработке проблем, истинно художественной глубины образов. Так возникли новые пропорции национального и общезначимого, прогрессивного и новаторского в искусстве. На этом сложном фоне, насыщенном исканиями, своеобразной переоценкой ценностей, происходило развитие в эти годы и узбекской кинематографии.

В начале 1960- годов узбекская киностудия меняет свой адрес. Вместо Шейхантаурского медресе кино получает прописку в одном из районов Ташкента – Чиланзаре. От «Узбекфильма» отпочковывается документальная киностудия, заметно окрепшая благодаря новой технике, современному оборудованию и большому кругу молодежи: сразу много воспитанников ВГИКа вливается в отряд испытанных мастеров образной кинопублицистики. Разнообразна и широка тематика узбекских документальных фильмов 1960-х годов. Это – короткие и яркие очерки о борьбе за «Белое золото» («Фабрика белого золота» режиссера Р.Рахимбаева, «Люба, Роза, Абдулла» О.Турсунова, «Чудо Гулисия» И.Гибалевича, «Белое золото» А.Саидова, «Фабрика хлопка» И.Гибалевича); это картины, рассказывающие об узбекских городах («Сколько лет Самарканду» М.Каюмова, «Иду к тебе, Бухара» М.Арабова, «Город шагает в будущее» Р.Шарипджановой, «Памятники Хивы» М.Каюмова); фильмы на зарубежную тематику («Ради тебя, Эллада!» Дормосоглу, «Встреча с Болгарией» М.Каюмова, «С добрым утром, Сомали!» И.Гибалевича, «Бахор в Сингапуре» Д.Салимова, «Встречи в Монголии» А.Саидова).

1960е годы на всем советском пространстве ознаменованы важными историческими событиями, повлиявшими на все общество в целом, и в значительной степени литературу, искусство, культуру, в частности. Это время

позже назовут годами «оттепели». Вместе с количественным ростом фильмов меняется их качество. Страна располагает огромными студиями как ЦСДФ, Леннаучфильм, Узкинохроника, студии в Риге, Фрунзе, Свердловске, продукция которых составляла 1400 номеров киножурналов в год, более 300 событийных и тематических фильмов. 80% продукции финансировалось Госкино. В 1960е годы возникли и целые школы документального кино – киргизская, свердловская, рижская, узбекская.

Узбекское документальное кино не отличалось от других своих собратьев по духу, содержанию и смыслу, идеологическому накалу. Однако, отличительной особенностью узбекских фильмов была форма, где национальное, нисколько не превалируя, органично вписывалось в содержание. Это было советское кино.

Документалисты в 1960-е годы в своих фильмах сфокусировали практически все важнейшие события своего времени. «От весны до весны» (1963г. Сцен. Ю.Каравкин, реж. М.Каюмов, операторы М.Пенсон, Т.Рузиев, Н.Даншин, А.Мирумьян), «Приезжайте в Узбекистан» 1958г. (сцен. С.Мухаммедов, Ю.Каравкин, реж. М.Каюмов, операторы М.Пенсон, Р.Полтиелов, И.Гибалевич), «Пять рук человечества» 1958г. (сцен. Ю.Каравкин, реж. М.Каюмов, операторы О.Турсунов, А.Пан, М.Пенсон, А.Саидов, И.Гибалевич, В.Комаров, А.Мурмян), «Здравствуй, Фидель» (1963г. Сцен. А.Гурков, реж. М.Каюмов, операторы О.Турсунов, И.Гибалевич, «Встречи с Таджикистаном» (1964г. Сцен. В.Горохов, реж. М.Каюмов, оператор Т.Надыров), «Аския» (1964г. Сцен. З.Рыбак, реж. М.Каюмов, операторы Т.Надыров, А.Бабаджанов), «Ташкент. Землетрясение», «Регистан» 1965г. (сцен. Г.Пугаченкова, реж. М.Каюмов, оператор Т.Надыров), «Биби-Ханум» (сцен. Г.Пугаченкова, реж. М.Каюмов, оператор Т.Рузиев), «Шах-и-Зинда» (сцен. Г.Пугаченкова, реж. М.Каюмов, оператор Т.Бабаджанов), «Алишер Навои» 1966г. (сцен. и реж. М.Каюмов, операторы Д.Салимов, Т.Надыров), «Седые холмы Афросиаба» 1966г. (сцен. А.Альбаум, Ю.Аветиков, реж.-оператор М.Арабов), «Тринадцать ласточек» 1965г. (сцен. С.Акбари, реж. М.Каюмов, Н.Атаулаева, операторы Т.Надыров, Д.Салимов), «Золотая свадьба» 1964 г. (сцен. Р.Григорьев, М.Каюмов, реж. М.Каюмов, операторы Т.Рузиев, А.Бабаджанов), «Учитель» 1964г. (сцен. Н.Дадабаев, реж. Н.Атаулаева, оператор Н.Азимов), «Юнус Раджаби» 1967г. (сцен. С.Мухаммедов, реж. А.Турсунов, операторы А.Каримов, А.Рахманов), «Актер» 1967г. (сцен. Д.Тешабаев, реж. Л.Бабаханов оператор Ф.Алимов), «Наби Ганиев» 1965г. (сцен. Х.Акбаров, реж. Р.Шарижанов, оператор П.Расулев) - вот тот неполный перечень фильмов, снятых в 60-е годы, которые вошли в страницы истории кино Узбекистана, в историю узбекской кинопублицистики.

Следует отметить, что именно в эти годы формируются новые жанры в узбекском документальном кино, которые позволили достаточно решительно отказаться от обзорности и очерковости фильмов предыдущих лет. Глубокие по мысли и идейному содержанию, расширившие свои жанровые границы, эти

фильмы смогли занять достойное место в художественной культуре Узбекистана второй половине XX в. Киноэпопея, кинодрама, кинорепортаж хроника и информация событий, фильмы-портреты – по сути полноценно отображали действительность. Вместе с тем, узбекское документальное кино 1960-х, также как и документальное кино на всем советском пространстве, осознает себя не только инструментом для хроникальной фиксации действительности, но и самостоятельным видом искусства. В этом кино прослеживается и поэтическое начало, которое органично сочетается с социальной направленностью и пропагандистским пафосом.

Художественная образность, публицистические обобщения, глубина, разработки темы, выразительность и портретный реализм отличает яркие фильмы того времени.

И так, 1960-е годы – десятилетие самого плодотворного, содержательного творчества узбекских документалистов, истинного этапного подъема в истории документального кино Узбекистана. Этому, как видим, способствовал целый ряд объективных исторических предпосылок, позитивных изменений в общественно-политической, экономической жизни страны, демократизации и установлением невиданной до того времени творческой свободы, в так называемые, годы «оттепели». Немаловажным и определяющим фактором стал большой приток новых молодых творческих сил в узбекский кинематограф. В документальном кино получили постановки и активно снимали такие документалисты как: Д.Салимов, Т.Надыров, Н.Атауллаева, Ф.Ходжаев, Д.Фатхулин, Э.Хачатуров, Х.Файзиев, К.Хасанов и др. многие из них были выпускниками ВГИКа, они и составили команду документалистов во главе с опытейшим и талантливым Маликом Каюмовым.

Не нивелируя предыдущее, а напротив опираясь на уже сложившиеся традиции советского документального кино, на опыт таких видных документалистов 1930-1950-х годов, известных операторов и режиссеров - документалистов таких как, М.Арабов, Ш.Захидов, Д.Демуцкий, М.Ковнат, О.Рахимов, А.Рахманов, А.Саидов, Д.Сода, О.Турсунов, М.Каюмов, смелые новаторски настроенные молодые документалисты смогли начертать визуальные страницы истории своей страны в интересных, тематически содержательных, жанрово разнообразных фильмах 1960-х годов. В этих лентах (а их порядка 300 за 10 лет), вся палитра жизни, реальная действительность того времени. Общество, политика, экономика, культура, просвещение, практически все было отражено, в бесценных теперь, кинодокументах времени. Особый интерес представляют фильмы, география которых простирается далеко за пределы страны – Афганистан, Пакистан, Индия, Вьетнам, Куба, Китай, Болгария, Индонезия, Египет, Сомали, Сингапур, Монголия, Канада и др. Изучение подобных кинодокументов позволяет делать вывод о возможностях и ресурсах такого действенного кино как документальное. Это не только хроника событий,

не только визуальный информационный багаж истории страны, но и бесценное культурное наследие народа на все времена.

Творчество же выдающегося кинодокументалиста Малика Каюмова еще и еще требует глубокого научного осмысления и изучения, кристаллизации, художественного отбора, так как вклад Малика Каюмова в художественную культуру Узбекистана поистине не оценим.

Большое внимание в СССР уделялось постоянному культурному развитию общества. Советский образ жизни — это социальные, экономические, бытовые и культурные обстоятельства, характерные для основной массы советских граждан.

Все произведения искусства, литературы и кинематографа создавались под неустанным вниманием со стороны партии и оценивались с точки зрения коммунистической морали и её идеологического влияния на общество.

Застой, постепенно охватывавший общественно-политическую и экономическую жизнь в СССР после окончания краткой хрущевской «оттепели», затронул и культуру. Советская культура при Л.И.Брежневе развивалась во многом по инерции, заданной ей предыдущим периодом. Нельзя сказать, что достижений не было, но большинство из них уходит корнями в тот краткий период относительной свободы творчества, который был результатом XX съезда. Росли количественные показатели, но яркого и нового было создано немного.

В 1970-е г. все отчетливей наблюдается разделение культуры на официальную и «подпольную», государством не признанную. В сталинские годы не признаваемой государством культуры существовать не могло, а неугодные деятели попросту уничтожались. Теперь, когда советский народ имел за плечами большую школу страха, таких грубых методов можно было избежать. Не было нужды устраивать громкие судебные процессы и широковещательные кампании, как то было в 1930–1940-х г. Оказать давление на неугодного можно было легко, лишив доступа к зрителю, читателю. Большинство талантливых поэтов, писателей, художников, режиссеров как правило оказывались в пограничном пространстве между официальной и неофициальной культурой. Поэтому достаточно было небольшого намека, и издательства прекращали принимать рукописи, снимались с репертуара спектакли, ложились на полку фильмы. Можно было не расстреливать, а вынудить уехать за границу и объявить после этого предателем. Даже видные, заслуженные деятели искусств чувствовали на себе давление так называемых «художественных советов», решавших, что может быть нужно и понятно советскому зрителю, а что нет.

Критерием развития документального кино 1970-х, а затем и 1980-х стало их количество. В эти годы студия «Узкинохроника» активно работает в полном объеме, практически в том же творческом составе, приумножая кинопродукцию. В тематическом отношении преобладает жанр так называемого производственного фильма («Здравствуй, год ударного труда» Н.Азимов, «Знак

качества» 1978г. (сцен. А.Ерёменков, реж. Р.Рахимбаев, Р.Шарипжанов, оператор Ф.Алимов), «Хочу быть рабочим» 1978г. (сцен В.Мельник, реж. Б.Музаффаров, оператор О.Ризаев), «Хлопчатник-источник получения разнообразной продукции» 1977г. (сцен. А.Садыков, А.Исмаилов, реж. Р.Рахимбаев, оператор Ш.Шаюнусов), «Мираба зовут АСУ» 1980г. (сцен. Е.Зыкова, М.Борруков, реж; оператор И.Гибалевич), «Никчемный спутник» 1980г. (сцен. Н.Суровцев, реж. Ю.Азимов, оператор Г.Шукуров), «Канавокопатель МК-16» 1980г. (сцен. К.Кодлазов, реж. А.Якубов, оператор Т.Рузиев), «Слава труду» 1980г. (сцен. С.Березняк, реж. Б.Мамажанов, оператор Б.Ниязов) О.Ризаев, Т.Рузиев, «Я - ткачиха» 1983г. (сцен. М.Ганиев, реж. Б.Мамажонов, оператор Ш.Шамахмудов), «Хлопок, мясо, молоко» 1983г. (сцен. Ю.Ведерников, С.Юлдашев, реж. Ш.Курбанбаев, А.Акмальханов, оператор Э.Шаянусов), «Орошение и оросительные системы» 1986г. (сцен. М.Лыскова, реж. Д.Салимов, Р.Шарипджанова, операторы Г.Шукуров, У.Артыков, У.Ходжаев, Т.Рузиев). Расцвет жанра производственного фильма и повлек за собой расцвет псевдодокументалистики. Приметой периода застоя стало создание документальных сериалов. Так в Российской Федерации было создано 50-серийный «Летопись полувека», 60-серийный «Наша биография», 11-серийный «Правда великого народа», а в середине 1970-х превалировала тема войны «Великая Отечественная» (многосерийный фильм, Р.Кармен, совместное производство СССР и США). В планах студии «Узкинохроника» таких фильмов не было видимо из-за отсутствия сценариев и финансирования крупных документальных проектов. Среди обилия производственных фильмов робко заявляют о себе фильмы-портреты («Мухтар Ашрафий» 1973г. (сцен. Д.Тешабаев, реж. Э.Уразбаев, оператор Б.Мамаджанов), «Академик Х.Абдуллаев» 1973г. (сцен. А.Акрамходжаев, реж; оператор И.Гибалевич), «Зульфия» 1975г. (сцен. Г.Гафуров, реж. Л.Солдадзе, оператор Ш.Максудов), «Академик Абид Садыков» 1975г. (сцен. Е.Шербиновская, реж. Е.Дормусоглу, оператор О.Ризаев), «Тамараханум» 1976г. (сцен. Д.Тешабаев, реж; оператор Б.Мамаджанов), «Лутфияханум-ая» 1976г. (сцен. В.Кошелева, реж., оператор Ф.Алимов), «Абдула Кодири» 1976г. (сцен. Х.Кодири, реж. Х.Джураев, оператор Ш.Максудов), «Жизнь и творчество Ойбека» 1977г. (сцен. Х.Кодири, реж. Г.Шадманов, оператор А.Каримов), «Слово о Бердахе» 1978г. (сцен. И.Юсупов, реж. Т.Бабажанов, оператор М.Абдувахабов), «Жизнь и творчество Гафура Гуляма» 1978г. (сцен. Н.Шукуров, реж. Ш.Шакирова, оператор В.Бахтиев) , «Аль-Хорезми» 1983г. (сцен. А.Ахмедов, Н.Беяков, реж. Т.Каипов, опер. Ш.Шамахмудов), «Беруни» 1972г. (сцен. А. Хайитметов, реж. С.Давлетов, оператор О.Ризаев) и др.), и это радует. Также создаются фильмы, посвященные событиям культурной жизни Республики («Международный кинофестиваль Стран Азии и Африки» 1978г. (сцен., реж., опер., Д.Салимов), «Международный симпозиум музыковедов» 1983г. (сцен. Г.Расулев, реж. Т.Акрамов, опер.

М.Салимов, Э.Шаюнусов, Ф.Алимов), «Архитектура и время» 1984г. (сцен. Д.Тешабаев, реж., опер. Н.Азимов), «50 лет Институту Искусствознания» 1979г. (сцен. Д.Тешабаев, реж. Ш.Махмудов, оператор О.Ризаев), или же исподволь появляются фильмы о национальных видах спорта «Кураш» 1978г. (сцен. А.Хамраев, реж., опер. В.Погосянс, Д.Салимов), «Купкари- игра мужчин» 1989г. (сцен. Т.Юнусов, реж. М.Туйчиев). Не смотря на кадровый состав, который работал как и в 60-е годы весьма активно, мы видим, что документальное кино также, как художественное оказалось под жестким идеологическим прессингом руководства отраслью и страны в целом. Культура и искусство должны были служить задачам и целям партийных съездов. Так, даже талантливые профессионалы своего дела вынуждены практически выполнять заказы свыше. Однообразие и рутинность довлеют над творческой свободой. 1970-е-1980-е годы в развитии документального кино трудно поддаются осмыслению и неудивительно, что очень мало, практически нет аналитической литературы о кино этих лет.

Таким образом, к середине 1980-х годов XX века советский документальный кинематограф, а в его составе и узбекское документальное кино представляло собой инертную малоподвижную систему, работающую на устаревшей технике и ориентированную на долгосрочное планирование «в свете решений» очередного съезда КПСС. Необходимо добавить, что с начала 70-х годов, с развитием телевидения в Узбекистане документальное кино приобрело прокатную возможность с многомиллионной аудиторией у телевизионных экранов. Однако, несмотря на изобилие и большое количество выпускаемых документальных лент, они не могли полностью удовлетворить потребности эфирного времени бурно развивающегося ТВ. Параллельно с производством документальных фильмов на киностудии «Узкинохроника» вновь созданная студия «Узбектелефильм» начинает свою деятельность по созданию собственных документальных лент, наряду с короткометражными телевизионными художественными фильмами, выполняя заказы непосредственно ТВ. Тут казалось бы начнется конкуренция, однако происходит частое дублирование тем и жанров. Очень скоро ТВ задает тон самой «Узкинохронике», постепенно вовлекая документальный кинематограф в свой телевизионный формат. Это происходит повсюду. Проблема проката документальных фильмов остается открытой и по сей день.

Тем не менее, при всех негативных явлениях в развитии документального кино Узбекистана 1970-1980 годов ряд документалистов сумели сохранить свою творческую индивидуальность, верность национальным традициям и преемственности всего позитивного, что было в нашем кино за время его создания и развития.

История кино, в особенности документального, непосредственным образом связана с самой историей общества, стран, режимов. С большими и

малыми событиями, великими историческими катаклизмами, переходными периодами, переменами общественного сознания и т.д. Документальное кино создают люди, живущие в ту или иную эпоху, и только в единичном измерении будущим поколениям будет понятен образный строй, высокой степени выразительности киноязык документального произведения как документа истории. Есть фильмы, которые запоминаются независимо от времени их создания и героях, в них запечатленных. Это фильмы М.Каюмова, Д.Салимова, Т.Надырова, Б.Музаффарова, Ш.Махмудова, И.Гибалевича, Н.Азимова, Г.Шадманова, Ш.Курбанбаева и ряда других. Большинству из них посчастливится работать в суверенном Узбекистане, употребив свое художественное мастерство во благо плодотворного развития национального кинематографа. 1991 год- начало независимого периода в документальном кино.

Список литературы

1. М.Каюмов «Жизнь моя – кинематограф» Т. Изд. лит. Иск. им. Г. Гуляма, 1982
2. «Кино Узбекистана» Т. Изд. лит. Иск. им. Г. Гуляма, 1985
3. Б.Хасанов «Узбек хужжатли киноси» Т. Изд. лит. Иск. им. Г.Гуляма, 1972
4. И.Беленький «Лекции по всеобщей истории кино» (М. ГИТР, 2010)
5. «Аннотированный каталог документальны фильмов Узбекистана 1910-2010» Т. 2011
6. П.Печенкин «Доккино как гуманитарная технология», журнал «Искусство кино» М., 2009 №4
7. «Кинопроблемы.doc», журнал «Искусство кино» М., 2009 №4
8. О.Ковалов «Новейшая история отечественного кино 1986-2000. Кино и контекст том 4» Санкт-Петербург, Сеанс 2002.

ESTRADA AKTYORI IJODIY FAOLIYATI VA TOMOSHABINNI BOSHQARISH XUSUSIYATI

Farrux Egamberdiyev

O‘zbekiston davlat san’at va madaniyat instituti dotsenti

***Annotasiya.** “Teatr san’ati sahnada iste’dod bilan ishlaydiganlar uchungina barpo bo‘lmaydi, balki tomoshabinlarning yuksak irodasi bilan ham vujudga keladi”¹⁶⁵, deydi V.E.Meyerxold. Shunday ekan, konsert dasturi teatr singari hayotni badiiy aks ettirish vositasi bo‘lib, aktyor sahnada tomoshabinlar ko‘z o‘ngida o‘z ijrosi bilan ma’lum bir voqeylikni namoyish etadi.*

¹⁶⁵К. Smolina “Sto velikix teatrov mira”. М. 2001 god. 66 b.

Kalit so‘zlar: *Kinolentada ko‘rish, psixotexnika, aktyorning botiniy xis-tuyg‘usi, aktyorning doxiliy xis-tuyg‘usi, hikoyachi obrazi, tasavvur, hikoyachi aktyor, hikoyachi qahramon, artist-tinglovchi*

Annotation. *"Theatrical art is created not only for those who work on the stage with talent, but also with the high will of the audience," says V. E. Meyerhold. Therefore, a concert program is a means of artistic reflection of life, like a theater, and an actor shows a certain reality with his performance in front of the audience.*

Keywords: *Vision on film, psychotechnique, actor's inner feeling, actor's inner feeling, storyteller image, imagination, storyteller actor, storyteller hero, artist-listener.*

Istalgan san‘at asariga uni idrok etadigan, undan estetik zavq oladigan va uni baholaydigan tomoshabin, tinglovchi va kitobxon zarur. Ularsiz har qanday san‘at asari “o‘lik kapital”ga aylanadi. Ayniqsa teatr spektakli va konsert dasturi tomoshabinlarsiz mavjud bo‘la olmaydi. Chunki ularning be‘vosita ta‘siri oqibatida tomoshabin va ijrochi o‘rtasida ko‘zga ko‘rinmas aloqa hosil bo‘ladi. Bunday o‘ziga xos muloqotdan ijrochi ham tomoshabin ham birday estetik zavq va ma‘naviy ozuqa oladi.

Konsert dasturida ijrochisi(aktyor) o‘zi ijro etayotgan muallif asari va tomoshabin o‘rtasida vositachidir, zero tomoshabin har qanday tomoshaning ijodiy qatnashchisi hisoblanadi. Tomoshabin – bu tushuncha shu qadar murakkab va beqarorki, vaqt sayin tomoshadan –tomoshaga u bir xilda bo‘lmaydi.

Birinchidan, zamonamiz tomoshabini bilan o‘tgan asr tomoshabininiaslo solishtirib bo‘lmaydi. Bugungi tomoshabin sahnada haqqoniylikni, reallikni ko‘rishni istaydi, uni bo‘lar –bo‘lmas narsalar bilan aldash, yoki qoyil qoldirish o‘ta mushkul. Ikkinchidan esa, tomosha zalida har xil yoshdagi, aql-zakovatdagi, kasbdagi, qiziqishdagi tomoshabinlar bo‘ladi. Ularning e‘tiborini bir joyga to‘plash, tomoshaga qiziqitirish, barchaga birday yoqadigan mavzuni topa olish aktyordan katta tajriba va mahorat talab etadi. K.Stanislavskiy “spektakl(tomosha)dan keyin tomoshabin kelajak dunyoni chuqurroq his etishi zarur”¹⁶⁶, deydi. Shu munosabatdan u yaratgan “kechinma san‘ati” aktyor shaxsiyatini ma‘naviy jihatdan yetuk qilishda dasturil amal bo‘lib hizmat qildi. Aktyorning his-tuyg‘usi, hayotiy tajribasi, bilimi va etikasi ijodiy jarayonda birlamchi vazifani o‘tashi va u yaratayotgan qahramonlar siymosida aks etishi zarurdir. Zero, uning sahnadagi xatti-harakatlarikelajakda tomoshabin tomonidan hayotga qaytarilishi mumkin.

San‘at –jamiyatda insonlar o‘rtasidagi o‘ta yuqumli va zavqli aloqa shaklidir. Muallif(rejissyor), teatr, aktyor va tomoshabin o‘rtasidagi muloqotning asosi ma‘naviy yetuklik bilan belgilanadi. Agarda ijodkorning o‘zida professionallik va yetuklik bo‘lmas ekan, tomoshabindan ijobiy munosabatni, haqqoniy hasrat va his-tuyg‘uni kutish noo‘rin bo‘ladi. Aktyor tomoshabinga sahnadan turib shunday so‘zlarni aytishi

¹⁶⁶Kristi. G. V. Vospitaniye aktera shkoli Stanislavskogo. M., «Iskusstvo»,1968. 112 b.

zarurki, tomoshaning so'ngigacha uning qiziqishlari so'nmay, balki orta borsin va yakuniy qismida o'z maksimumiga erishsin. Voqea xususida habar berayotgan sahnadagi ijrochida tomoshabinni zudlik bilan qo'lga oladigan g'ayrat va shijoat bo'lishi lozim. Qoyil qilib ijro etilayotgan nomerda aktyorning shijoati tomosha zaliga ko'chadi, kulminasiyada avj nuqtasiga chiqadi va haqiqiy san'at asaridan tomoshabin hissiyotlari yuksak cho'qqiga erishadi, bu esa ilmiy tilda "katarsis" deb yuritiladi.

Tomoshabin bilan olib borilgan bunday muloqot evaziga ijrochi tomoshabinning xohish-istagini tushunib boradi va uning hissiyotlarini boshqarish hamda kerakli oqimga yo'naltira olish imkoniyatini qo'lga kiritadi. Shundan so'ngina ko'chadan kelgan tomoshabin o'z muammolarini yoddan chiqaradi, asar qahramoniga hamdard bo'la boshlaydi, shu qisqa muddat ichida o'z dunyosini uning dunyosiga almashtiradi, ya'ni psixologiya fani tilida tushuntirganda, tomoshabinda indentifikasiya jarayoni yuz beradi. Indentifikasiya jarayonida inson o'zini sahnada ko'rib turgan personaj bilan qiyoslashga kirishadi, uning dardlarini o'ziniki qiladi, uning do'stiga, eng yaqin kishisiga, kerak bo'lsa o'ziga aylanadi. Shundagina aktyorning qahramon tilidan sahnadan aytgan har bir so'zi, pand-nasihati va o'gitlari nishonga tegadi, tomoshabin unga so'zsiz itoat etadi, uni takrorlaydi, ortidan yuradi. Mazkur mavzu yuzasidan nemis olimi Karl Yung tomonidan ajoyib ilmiy mulohazalar keltirilgan.

Binobarin, aktyor yaratayotgan personaj tomoshabinga qanchalar yaqin bo'lsa, uning tashvish-istiroblari ham shu qadar tushunarli bo'ladi. Shunday ekan indentifikasiya har qanday tomoshaning asosiy kaliti hisoblanadi, chunki aynan u tomoshabin spektakldan bahra olayapdimi, zavqlanayapdimi, yoki uni oddiy qabul qilmoqdami, mana shu barcha savollarga javob bo'ladi.

Mazkur mavzu yuzasidan fikrimizni davom ettiradigan bo'lsak, ingliz tilidagi yana bir tushuncha, "suspens" atamasiga to'htalishga to'g'ri keladi. Suspens – bu tomoshabinning mana shu daqiqada sahnada kechayotgan voqeaga nisbatan sodir bo'lgan ruhiy kechinmasi. Agarda tomoshabin va asar qahramoni o'rtasida mushtarak tuyg'ular paydo bo'lgandagina, suspens vujudga keladi. Bunda tomoshabin qahramonga g'amho'rlik qila boshlaydi, uning mag'lubiyatlaridan tashvishga tushadi. Suspens tomoshabin hissiyotlarini jumbushga keltiruvchi generator hisoblanadi.

Estrada aktyori ijodining o'ziga xosligi haqida fikr yuritar ekanmiz, avvalambor uni estradaga yaqin bo'lgan sahna san'ati turi bo'lmish teatrdan farqli qirralarini izohlash o'rinli bo'ladi. Estradaning asosini nomer tashkil qilishi va shu xususiyati bilan u teatrdan farqlanishi haqida yuqorida ta'kidlagan edik. Fikrimizning davomini quyida keltirishni lozim topdik, chunki estrada aktyorining o'ziga xosligini estradaning aynan ushbu qirradi bilan bog'lash mumkin.

Konsert bir qancha nomerlarda tashkil topadi va har qaysi nomer alohida-alohida badiiy qiymatga egadir. Teatrda spektakl ham kichik-kichik parchalardan iborat, ammo har bir parcha o'zaro uzviy bog'langan bo'ladi va ular alohida badiiy qiymatga ega emaslar. Ya'ni spektaklning bir parchasini unga mantiqiy ulangan keyingi parchasiz tasavvur etib bo'lmaydi. Ularning bir butunligi oqibatida voqealar tiniq, ravon ko'z

oldimizda gavdalanadi va shu bilan mukammal spektakl vujudga keladi. Konsertni esa bir butun holida ham yoki uni tashkil qilgan nomerlarning alohida o'zini ham be'malol tomosha qilib tushunish mumkin. Shuning uchun ham estradani "kichik shakl san'ati", deb atashlari be'jizga emas.

Teatrning asosiy ifoda vositalari: dekorasiya, kostyumlar, musiqa va shovqinlar, yorug'lik moslamalari, sahna effektlari, grim va boshqalardir. Tarixga nazar tashlaydigan bo'lsak, tomosha san'atida dekorasiya, kostyum, grim va maska singari elementlarni eramizdan avvalgi V asrda ham mavjud bo'lganligini ko'rishimiz mumkin bo'ladi. Qadimgi Yunonistonda dekorasiya vazifasini hashamatli binolar bajargan bo'lsa, keyinchalik pardalar va orqa pardalar ishlatila boshlanganligini, ort pardalarga manzalar tushirilganligiga guvoh bo'lamiz.

Aslini olganda teatrda ifoda vositalarining o'rinli ishlatilishi natijasida tomoshabin ko'z o'ngida spektaklning badiiy obrazi yaraladi.

Dekorasiya yordamida tomoshabinga bir vaqtning o'zida davr, joy va muhit to'g'risida ma'lumot berish mumkin. Dekorasiya aktyorlar uchun xatti-harakat maydoni hisoblanadi va shu bilan bir qatorda u spektaklning badiiy obrazini yaratishda asosiy vosita hisoblanadi. Dekorasiyaning asosiy tizimlari mavjud bo'lib ular quyidagilardan tashkil topadi:

- 1) Kulisli siljiydigan
- 2) Kulisli-arkali ko'tariladigan
- 3) Pavilyonli
- 4) Hajmli
- 5) Proyeksiyali

Har qaysi turdagi dekorasiyaning vujudga kelishi teatr rivojining muayan bir davriga va dramaturgiya talablari o'zgarishi bilan bog'liqdir. Shunday ekan, spektakl uchun dekorasiyaning tanlanishi dramaturgik asosni talab etadi. Pesaning xususiyatlaridan va muallif remarkalaridan ilk dekorasiya chizgilari paydo bo'ladi.

Estradada ko'p hollarda dramaturgiya mavjud bo'lmasligi xususida gapirgan edik. Bundan kelib chiqadiki, estradada teatrda bo'lgani kabi dekorasiya asosiy o'rinni egallamaydi, ya'ni muhit yaratish vazifasini bajarmaydi. Chunki aktyor o'z nomerida dekorasiyadan foydalanmasligi ham mumkin.

Albatta kostyumlarga qo'shimcha ravishda grim va soch turmaklarini kiritish ham zarur. Kostyum teatr aktyori yaratayotgan personajning tashqi qiyofasini ifoda etishda ko'mak beruvchi vosita hisoblanadi. Kostyum o'zida qahramon yashagan davrni, millatini, jinsini, yoshini, ijtimoiy ahvolini, qiziqishlarini va xarakterini mujassam etadi. Kostyumning tashqi qiyofasi spektaklning muhiti bilan hamohang bo'lishi talab etiladi. Biz gohida kostyumlar orqali spektaklning janrini, badiiy xususiyatini va kerak bo'lsa rejissyor fikrlarini uqib olishimiz mumkin. Spektaklda kostyumlarni yaratish bir qancha alohida jarayonlarni tashkil etadi:

- 1) Kostyumlar tikiladigan matolarni tanlash;
- 2) Matolarni bo'yash uchun nusxalar olish;

3) Andazalar yaratish va ularni maneken yoki aktyorlarga mos ravishda o'ldirishdan o'tkazish;

4) Kostyumlarni sahnada har-xil chiroq nurlari ostida tekshirish;

5) Kostyumlarni aktyorlarga moslashtirish.

Estradaning ayrim, ya'ni intermediya, miniatyura, sketch singari janrlarida aktyorlar sahnada teatr qonunlari asosida xatti-harakat qiladilar. Aynan ushbu janrlar teatrdagi singari obrazni yaqqol namoyon etishda aktyorlardan kostyumlarni talab etadi. Estradaning shunday yo'nalishlari mavjudki, ularda kostimlar orqali davrni, yoshni, millatini va hokazo qirralarini tomoshabiga bildirish muhim emas. Aksincha, ijrochi tomonidan yaratilayotgan obrazning mavhumligi bu nomerlarning tomoshaviyligini oshiradi. Misol uchun, so'zlashuv janri bo'lmish estrada monologi ijrochisi qandaydir obrazni o'z sahna kostyumi frakda ijro etishi ham mumkin. Qiziqchi-1989 tanlovida Mirzabek Holmedov "maymun" monologini biz ta'rif bergandek ijro etadi va bu bilan ijro mohiyati o'zgarib qolmaydi. Yoki marhum san'atkor Hojiboy Tojiboyev tomonidan ijro etilgan "kofe" monologini yodda tutaylik. Artist o'quvsiz shahar ko'rmagan yigit obrazini hech qanday sahna kostyumlarisiz qoyilmaqom tarzda ifodalay olgan. Milliy estradamizda bunday misollarni ko'plab keltirish mumkin.

Musiq va shovqinlar– sahnada tomoshabin qulog'i bilan eshitadigan muhitni yaratuvchi vosita hisoblanadi. Dekorasiya, butaforiya va yoritish uskunalari bilan birgalikda musiqa va shovqin aktyorlarga badiiy obrazni ifoda etishda yordamchi kuch bo'lib xizmat qiladi. Musiqaning yana bir vazifasi shundaki, u spektaklning tempo-ritmiga bevosita ta'sir etib turadi. Ayniqsa tarixiy-urush sahnalari paytida shovqinning o'rni yaqqol namoyon bo'ladi. Miltiq ovozlari, to'plarning otilishi, qurol yaroqlarning jarangi sahna ortidan berilganda, tomoshabin o'zini o'sha davrga tushib qolganday his etadi. Tabiat hodisalari (yomg'ir, momaqaldiraq, shamol va boshqalar), ishlab chiqarish bilan bog'liq bo'lgan ovozlari (zavod, fabrika, qurilish), transport ovozlari (ot-arava, avtomobil, poyezd, samolyot), maishiy ovozlari (soat, idish-tovoqlar, eshiklarning ochib-yopilishi) hamma-hammasi shovqinlar yordamida beriladi.

Musiq va shovqin teatrdagi qanday vazifalarni bajarsa, uning xususiyati estrada san'atida ham o'zgarmaydi. Asosan musiqa estradada alohida o'rin tutadi. Estrada tomoshabob va ko'ngil ochar san'at turi bo'lganligi bois, tomoshabinni zeriktirmaslik asosiy talab hisoblanadi. Aynan ana shu payta musiqa yordamga keladi, nomerlarning tempo-ritmini oshirish va tomoshaviyligini kuchaytirish uchun shux va quvnoq fondan foydalanish estrada artisti uchun muhim hisoblanadi.

Bugungi kunda zamonaviy ritmlarni o'zida mujassam etgan musiqalarni bevosita estradaga aloqador deyish mumkin. Chunki so'ngi yillarda musiqa sohasida yaratilayotgan yangiliklar to'g'ridan-to'g'ri estrada sahnasida konsertlardan o'rin egallamoqda.

Sahna yorug'ligi-teatrning asosiy badiiy sahnalashtirish vositalaridan biri hisoblanadi. Yorug'lik sahna sathida kechayotgan voqeaning asosiy holatini va joyini

ko‘rishimizga ko‘mak beruvchi muhim vositadir. U sahnada kerakli muhit berishga, sahnada kechayotgan jarayonning xarakterini tushunishga, xatti-harakat ruhiyatini aniqlashga imkon beradi. So‘ngi davrda zamonaviy teatrdan og‘ir va murakkab dekorasiyalar chiqib ketishi oqibatida, yorug‘lik muhit hosil qiluvchi yagona vosita sifatida o‘rin egallayapdi.

Estradada ham yorug‘likning o‘rni muhimdir. Yorug‘likning bu yerdagi vazifasi yo‘qolmaydi, balki ko‘p hissa ortadi ham. Estradada shunday nomerlar mavjudki, ularda nur birlamchi o‘rinni egallaydi. Birgina Oleg Popovning “Shu’la” (“Luchik”) nomli sirk nomerini yodga solamiz va mazkur nomerda nurning ahamiyati qay darajada ekanligi haqida fikr yuritamiz. Nomer aynan yorug‘lik bilan uzviy bog‘langan edi.

Estrada nafaqat yorug‘lik balki soyalar yordamida ishlangan nomerlarni ham uchratish mumkin. Shadow pantomimenomli soya teatri postanovkalari aynan yorug‘lik va soya illyuziyasi yordamida vujudga keladi.

Sahna effektlari – (lotin tilidan effectus – bajarmoq, ijro etmoq) maxsus qurilma va mexanizmlar yordamida yong‘in, suv toshishi, har-xil tabiiy va texnik ofatlarni illyuzion uslubda namoyish etish. Nazarimizda, teatrning bu ifoda vositasining vujudga kelganiga u qadar ko‘p vaqt bo‘lmagandek tuyulsada, aslini olganda antik davr teatridayoq bunday uslublar qo‘llanila boshlangan. Zamonaviy teatrlarda sahna effektlari bir qancha turlarga bo‘linadi ovoz, yorug‘lik(yoki yorug‘lik va kinoproeksion) va mexanik. Ular yordamida sahnada har-xil ovozlar va tasvirlar berish mumkin. Misol uchun oy, quyosh va yulduzlarning chiqishi, tuman tushishi, shamolning boshlanishi, yomg‘ir yoki qor yog‘ishi va hokazolar.

Estradada sahna effektlari yordamida ma‘lum bir nomer shakllanishi mumkin. Bu nomer yaratayotgan artistning tasavvuriga va ijro mahoratiga bog‘liq. Rossiya telekanallarida efirga uzatiladigan “Anshlag”, “Krivoye zerkalo” singari teledasturlarda bunday nomerlarni juda ko‘plab uchratish mumkin.

Grim (fransuz tilidan olingan grime – ajin bosgan) – aktyorning tashqi qiyofasini o‘zgartirish san‘ati bo‘lib, unda maxsus grim bo‘yoqlari, plastik va tabiiy ravishda sochlar, soql-mo‘ylov. Pariklar, soch turmaklari va boshqalardan foydalaniladi. Aktyorning grimdan foydalanishi u yaratayotgan obraz bilan uzviy bog‘liqdir. Grim san‘ati ham dramaturgiyaning rivojlanishi barobarida o‘zgarib bordi. Grimning xarakteri tanlangan asar janri va badiiy xususiyati, aktyor g‘oyasi, rejissyorning konsepsiyasi va spektaklning badiiy bezagi bilan bog‘liqdir. Grimlash jarayonida aktyorning kostyumlariga, uning ranglari ahamiyat berish o‘rinli bo‘ladi. Grim ifodasi ko‘p hollarda sahna yorug‘ligiga bog‘liqdir, sahna qay darajada yorug‘ bo‘lsa, grim shu darajada yupqa va nafis ravishda qilinishi zarur yoki aksincha sahna qorong‘ulashgani sari grim dag‘alroq suriladi.

Estrada san‘atida ham grimning vazifasi teatrnika qolishmaydi. Estradaning shunday janrlari borki, ular grimsiz mavjud bo‘la olmaydi. Pantomima, klounada, miniatyura singari yo‘nalishlarda grim yordamida aktyorning tashqi qiyofasini butunlay o‘zgartirish talab etiladi.

Arkadiy Raykin ijodiga ahamiyat bersak, u o'z chiqishlarida ko'chma pariklar, soqol-mo'ylov va shu singari elementlardan faol ravishda foydalanganligini ko'ramiz. Raykin estrada nomerini bir necha marotaba parik va mo'ylov va boshqa anjomlarni almashtirib, tashqi ko'rinishini butunlay o'zgartiradi va bir vaqtning ichida bir nechta obrazda, har-xil xarakterda gavdalanadi.

Bunday uslubni Ergash Karimov ijodida ham ko'rishimiz mumkin. E. Karimov o'sha paytdagi yosh iqtidorli aktyor Sherali Hojiyev tandemligida Anvar Obidjon qalamiga mansub Sotti va Mo'tti hajviy shoirlar obrazida gavdalanadilar. Bu qahramonlarning grimlariga e'tibor qaratsak, ularning bo'rtirilganlini, o'ta qalin qoshlar, kal boshli pariklar grotesk uslubida yaratilganligini ko'ramiz. Estrada grimlarida grotesk va buffonada uslubiyatini tez-tez uchratish mumkin. Bugungi kunda Rossiya estradasida Yuriy Galsev va Gennadiy Vetrov o'z chiqishlarida mazkur usullardan doimiy ravishda foydalanishadi.

Estrada dasturi – har xil janrdagi nomerlardan tashkil topadi: estrada qo'shiqchisidan so'ng akrobatlar, ulardan keyin ko'z boylagichlar, keyin kupletchilar, hayvon o'rgatuvchilar, original janr ijrochilari o'z chiqishlarini nmaoyish etadilar. Estrada nomerining davomiyligi kamdan-kam 10 daqiqadan oshib ketadi. Shuning uchun ham nomer zudlik bilan tomoshabinning diqqatini o'ziga torta olishi lozim. Estrada nomerining muqaddimasi o'ta qisqa bo'lgani ma'qul, aks holda nomerining keyingi qismlari uzayib ketishi tayin. Estrada nomerlardan yorqinlikni, tomoshaviylikni, yengillikni talab etadi. Keskin o'zgaruvchanlik, yumor va hazillar, g'aroyib tryuklar, kutilmagan natijalar – bularning barchasi estradaga xosdir.

Har bir estrada nomerida badiiy obraz mujassam bo'ladi. Chunki aynan ana shu holatda nomer har qanday qat'iy estetik o'lchovlarga javob bera oladi. Misol uchun, sirk nomeridan ko'chgan jonglyorlik estrada talablariga javob berishi uchun ko'pgina bosqichlardan o'tishi zarur. Sirk nomerida tryukning mukammaligi, inson imkoniyatlarining chegara bilmasligi asosiy o'rinda tursa, estrada sahnasida nomerda badiiy obrazlar yechimini ko'rishimiz zarur bo'ladi. Nomerda mavzu, g'oya, mazmun-mohiyat mujassam bo'lishi zarur.

Badiiy obraz yaratish teatr ijodining tabiatiga xos bo'lib, estrada san'ati ham bundan mustasno emas. Estrada aktyori obraz yaratishi zarur, ammo u o'zligini yo'qotmasligi ham kerak. Yevgeniy Petrosyan, Genadiy Xazanov, Maksim Galkin, Obid Asomov, Mirza Holmedov, Valijon Shamsiyev singari aktyorlar ijrosiga ahamiyat qaratsak, ular sahnada intermediya yoki hajviy tomoshalarida turli-tuman qahramonlarni yaratish bilan bir qatorda o'z "men"ini va individualligini yo'qotmaydilar.

Estrada artisti tomoshabin bilan yonma-yon o'z qahramonini hajv ostiga oladi, uning qilmishlarini baholab boradi va qayg'uradi ham. Bu yerda biz estrada san'atining estetik masalalaridan biri bo'lmish artistning tomosha zali bilan muloqoti muammosiga to'qnash kelamiz.

Estrada san'atida badiiy obraz teatrdagi kabi aktyordan yaratayotgan qahramoni

bilan yonma-yon bo'lishlikni, hamjihatlikni talab etadi. Lekin estrada artisti doim qahramoni maskasidan chiqib, tomoshabinlarga yuzlanishga majbur. Estradaning bu xususiyatini sahna san'atining tarixiy ildizlaridan izlash o'rinli. Masxaraboz va muqallidchilar o'z tomoshalarida tomoshabinlarga yuzlanib, ular bilan muloqot qilganliklari bizga ma'lum. Namoyishning bu shakli estrada san'atiga to'g'ridan-to'g'ri transformasiya bo'lgan desak, yanglishmaymiz.

Estrada sahnasida dramatik teatr nomerlarini ham uchratamiz va ular teatr qonuniyatlariga, ya'ni to'rtinchi devor uslubiyatiga bo'y so'nadilar. Shuni ta'kidlash kerakki, bunday asarlarni estrada san'atiga kiritishning o'zi noo'rindir. Chunki ular estrada sahnasining mehmonlari, ya'ni bir kelib-ketuvchi nomerlar hisoblanadi. Dramatik aktyor, opera qo'shiqchi, instrumentalist, raqqos va raqqosalar estrada qonuniyatlariga bo'y so'ngan vaqtlaridagina haqiqiy estrada artistlariga aylanadilar. Aynan bu holat ularning tomoshabinlar bilan munosabati evaziga yuz beradi.

Boshqa san'at turlari singari estrada ham o'z sahnasida real borliqni badiiy obrazlar shaklida namoyish etadi. Bu yerda his-tuyg'ular ko'lami yuqorigi ko'taringilikdan nafis yumorgacha yetib boradi va asosiysi bu tuyg'ular ochiq holda beriladi.

MADANIYAT VA SAN'AT BOSHQARUVIDA AXBOROT TEKNOLOGIYALARI

Zufarov Zoir Maxmedovich

“Axborot texnologiyalari” kafedrası dotsenti,
texnika fanlari nomzodi

Annotatsiya: Maqolada menejmentda axborot texnologiyalari, kompaniyalarni boshqarishga axborotlarni boshqarish tizimlari, ularning turlari, funksiyalari va tamoyillari kabi masalalar ko'rib chiqilgan.

Аннотация: В статье рассматриваются такие вопросы, как информационные технологии в управлении, системы управления информацией для управляющих компаний, их виды, функции и принципы.

Annotation: The article deals with such issues as information technologies in management, information management systems for management companies, their types, functions and principles.

Kalit so'zlar: menejmentda axborot texnologiyalari, axborotni boshqarish tizimlari, tizim funksiyalari va tamoyillari.

Ключевые слова: информационные технологии в управлении, информационные системы управления, системные функции и принципы.

Key words: information technologies in management, management information systems, system functions and principles.

Hozir biz axborot texnologiyalari davrida yashayapmiz, axborot texnologiyalari jamiyat hayotining barcha jabhalarida: iqtisodiyotda, ishlab chiqarishda, siyosatda,... va, albatta, boshqaruvda muhim o‘rin tutadi. Zamonaviy jamiyatda ijtimoiy ishlab chiqarishning barcha sohalarida barcha turdagi tashkilotlarni boshqarishda axborot texnologiyalari zamonaviy boshqaruvning eng muhim vositalaridan biri sifatida qo‘llaniladi.

Har qanday rivojlangan va rivojlanayotgan mamlakat yoki mintaqa iqtisodiyotida axborotni boshqarish har qanday takomillashtirishning, har qanday rivojlanishning asosi hisoblanadi, har qanday ishlab chiqarishda va har qanday biznesda hukmronlik qila boshlaydi. Axborot texnologiyalarining rivojlanishi ayni paytda mamlakat yoki mintaqa taraqqiyotining muhim omili, ko‘rsatkichi va natijasidir. Bu ham tadbirkorlik faolligini jalb etish va rivojlantirish omilidir. Axborot texnologiyalari, bilimlarni rivojlantirish, uzatish va ulardan foydalanish texnologiyalarining rivojlanish darajasi esa ijtimoiy-iqtisodiy tizimning rivojlanish sur‘atlarini belgilaydi.

Boshqaruv axborot tizimlaridan nafaqat tashkilot, korxonalarni boshqarishda, balki davlat boshqaruvida, oliy o‘quv yurtlari, davlat va jamoat tashkilotlarini boshqarishda ham faol foydalanilmoqda.

Axborot texnologiyalari ko‘plab odamlar ishining mazmunini o‘zgartirdi. Misol uchun, moliyaviy maslahatchi global moliyaviy tendentsiyalarni onlayn kuzatmasa, o‘z ishini bajara olmaydi. Supermarket faoliyatida tovarlar massasining harakati, zaxiralar harakati va ma‘lum tovarlarga bo‘lgan talabning o‘zgarishi to‘g‘risidagi ma‘lumotlarni qayta ishlash muhim ulushga ega.

- Savdoni boshqarish (sotib olish va sotish)
- To‘lov usullarini taqdim etish: to‘lovlarni bank kartasi, onlayn banking, elektron hamyon, telefon dasturlari, onlayn to‘lov shlyuzlari orqali amalga oshirishingiz mumkin...
- Texnik yordam: shtrix-kod o‘quvchi, printer, elektron tarozi,...
- boshqaruv tizimi: ro‘yxatlarni, buxgalteriya hisobini, statistikani boshqarish va yaratish uchun avtomatik kompyuter dasturlari;
- Hujjatlar va ma‘lumotlar fondlarini boshqarish
- Hisobotlar, xodimlar ro‘yxati, kutubxonadagi kitoblar ro‘yxati, do‘kondagi boshqa tovarlar ro‘yxati, ...
- Video, fotosuratlarini boshqarish va boshqarish
- Yuqori texnologiyali ob‘ektlarni boshqarish (raketalar, ...)
- Tashkilot tarmog‘ini boshqarish: Auchan, OK, ta‘lim va tibbiyot tashkilotlari,...

Hozirgi vaqtda kompaniyani boshqarish amaliyotida quyidagi axborotni boshqarish tizimlari ko‘proq qo‘llaniladi:

1. Korxona resurslarini rejalashtirish tizimlari ERP (Enterprise Resource Planning). Bu yagona markazlashtirilgan ma‘lumotlar bazasi, yagona dastur va moliyaviy-xo‘jalik faoliyatini boshqarish uchun umumiy foydalanuvchi interfeysi bo‘lgan integratsiyalashgan boshqaruv tizimlari sinfidir. Ular korxonaning

rejalashtirish va prognozlash, sotishni boshqarish, inventarizatsiyani boshqarish, ishlab chiqarishni boshqarish, ta'minot, moliya va boshqalar kabi sohalarini qamrab oladi (ta'mirlash, boshqaruv hisoboti, konsolidatsiya).

2. Mijozlar bilan munosabatlarni boshqarish tizimlari CRM (Customer Relationship Management). Bu korxona tashqi aloqalarni boshqarish tizimlari sinfidir. CRM mijozlar bilan munosabatlarni boshqarish tizimlari savdo samaradorligini oshirish uchun boshqaruv usullarini o'z ichiga oladi. Bunday tizimlarda zamonaviy marketingning ko'plab yutuqlari o'z aksini topgan. Ular kompaniyaning o'z mijozlari (mijozlari), sheriklari, dilerlari va tashqi dunyo bilan munosabatlarini boshqarishni ta'minlaydi. Bu marketing, savdo va mijozlarga xizmat ko'rsatish bo'limlari ishini avtomatlashtirish vositasi, shuningdek, korporativ portallar, qo'ng'iroq markazlari, mijozlar uchun onlayn yordam stollari, korporativ bilimlar bazalari va boshqalar ko'rinishidagi qo'shimcha xizmatlar to'plamidir.

3. BI (Business Intelligence) tahliliy faoliyatini axborot bilan ta'minlash tizimlari. Bu tizimlar analitik ma'lumotlar ombori hisoblanadi; ular shuningdek, axborotni qayta ishlash vositalari to'plamini ham o'z ichiga oladi. ERP korporativ resurslarni rejalashtirish tizimlari va CRM mijozlar bilan munosabatlarni boshqarish tizimlarini o'z ichiga olgan OLTP tizimlaridan (On-Line Transactions Systems) farqli o'laroq, ularni OLAP tizimlari (On-Line Processing Systems) deb ham atash mumkin.

Tizim bir vaqtning o'zida bir nechta muammolarni hal qiladi. Ushbu tizimlarning asosiy funktsiyalari:

- Buyurtma an'anaviy texnologiyadan foydalanishga qaraganda ancha tezroq bajariladi.

- Buyurtmani bajarish aniqligi ortdi.

- Faoliyatni kundalik nazorat qilish imkoniyati mavjud.

- Bir vaqtning o'zida butun tarmoq faolligini kuzatib borish.

Axborot texnologiyalarining ilmiy asoslari informatika va ma'muriy boshqaruvning zamonaviy usullarini birlashtirishga asoslanadi.

1. Operatsion boshqaruv printsiplari (real vaqtda nazorat qilish).

2. Yakuniy boshqaruv tamoyili (boshqaruv ob'ekting holati to'g'risidagi ma'lumotlarni to'plash va tahlil qilish, uning holatini modellashtirish va prognozlash, nazorat harakatlarini rejalashtirish, qaror qabul qilishni bevosita qo'llab-quvvatlashni o'z ichiga olgan boshqaruvning to'liq tsiklini axborot bilan ta'minlash -ularning bajarilishi yuzasidan qarorlar qabul qilish, qarorlarni ijrochilarga yetkazish, bajarilishini nazorat qilish).

3. Tashqi va ichki muhit ta'siridagi o'zgarishlarni hisobga olgan holda boshqarish texnologiyasini dinamik moslashtirishni ta'minlaydigan adaptiv boshqaruv printsiplari.

4. "Vertikal" va "gorizontal" aloqa liniyalari va korxona faoliyati oqimlarining o'zaro ta'sirini amalga oshirish imkonini beradigan tarmoqni boshqarish printsiplari.

Axborotni boshqarish tizimining bunday tamoyillari xodimlarni boshqarishga yordam beradi va ulardan foydalanish juda oddiy, ammo ichki mazmuni, kompyuter

yechimlari nuqtai nazaridan keng ko'lamli va korxona boshqaruvining asosiy muammolarini hal qilishda muhim yordam beradi.

Zamonaviy axborot texnologiyalari muhim xususiyatga ega. Agar ular paydo bo'lishining boshida axborotni qayta ishlashni avtomatlashtirish vositalari asosan mavjud boshqaruv tartib-qoidalariga qo'llanilgan bo'lsa, yaqinda vaziyat tubdan o'zgardi. Axborot texnologiyalari ilg'or boshqaruv tajribasi va zamonaviy boshqaruv texnologiyalarini tarqatishning o'ziga xos katalizatoriga aylanmoqda. Shu bilan birga, ular biznes jarayonlarini boshqaruv nazariyasi va amaliyotidagi eng so'nggi yutuqlarga muvofiq optimallashtiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Нгуен Т.Т. Информационные технологии в менеджменте // Международный студенческий научный вестник. – 2016. – № 6.

2. Е. В. Майорова и др.— Информационные технологии в менеджменте : учебник и практикум для вузов / Москва : Издательство Юрайт, 2023. — 368 с.

MUSIQALI SPEKTAKLLARDA FOLKLOR ELEMENTLARINI QO'LLANILISHI

Pirmatov Muzaffar Sherzodovich

“San’atshunoslik” kafedrasi dotsent v.b.

Annotatsiya. *Maqolada musiqiy spektaklarning bugungi kun yosh ijodkorlar tarbiyasidagi ahamiyati va musiqali spektakllarda folklor elementlarini qo'llanilishi xususida to'xtalib o'tiladi.*

Аннотация. Статье акцентируется внимание на значении музыкальных спектаклей в воспитании молодых артистов и использовании элементов фольклора в музыкальных исполнениях.

Annotation. *The article will dwell on the importance of musical performances in the upbringing of young creators today and the use of folk elements in musical performances.*

Kalit so'zlar: *San'at, ta'lim-tarbiya, spektakl, dramaturgiya, folklor, ma'naviyat, xalq og'zaki ijodi.*

Ключевые слова: *искусство, воспитание, перформанс, драматургия, фольклор, духовность, устное народное творчество.*

Keywords: *art, education, performance, playwriting, folklore, spirituality, folk oral creativity.*

Yurtimiz istiqbolga yuz tutgandan so'ng, turli sohalar qatorida san'at va madaniyat sohasiga ham alohida e'tibor berila boshladi. San'at va madaniyat sohasida

yangiliklar, ijodiy o'sishlar kuzatila boshladi. Teatrlarimiz repertuari yangilandi. Badiiy-saviyaviy yuksak zamonaviy hamda tarixiy asarlar sahna yuzini ko'rdi. Tomoshabinlarga milliy g'urur, milliy o'zlikni anglash tushunchalarini shakllantirish, qadriyatlarga hurmat ruhini singdirish san'at vakillarining ustuvor vazifasiga aylandi. Bu borada albatta teatr san'ati ijodkorlari ham sermahsul xizmat qilishdi. Teatrlarimiz repertuarlariga turli janrdagi asarlar kirib keldi. Jumladan, Muqimiy nomidagi O'zbekiston davlat musiqali teatri jamoasi ham yangi va qiziqarli sahna asarlarini tomoshabinlar e'tiboriga havola qilishdi. Teatrda iste'dodli aktyorlar, rejissorlar, kompozitorlar bilan birga mahoratli dramaturglar ham o'z faoliyatini olib boradi.

Zamonaviy pyesalar bilan birga tarixiy asarlarni yozishga qodir, murakkab xarakterlar hamda zamon muammosini ko'tarib chiquvchi dramaturglarimiz sermahsul ijod qilishdi. Biroq aktyorlarning iste'dodlarini to'la aks ettiradigan, rejissorlarning mahoratini yaqqol ko'rsata oladigan dramatik asarlar ko'p sonli emas. Teatrda faoliyat yuritayotgan yetuk san'atkorlarning talablariga mos keladigan murakkab xarakterli asarlar kam. Shunday bo'lsa-sa, teatr repertuaridan keng joy olayotgan komediya mavzusidagi sahna asarlari yetakchilik qilmoqda. Komedik asarlarning o'ziga xosligi shundaki, personajlar hayotidagi yuzaga kelayotgan ruhiy hamda jismoniy holatlarning tafovutlari va xarakterlarning to'qnashuvi qiziqarli, ba'zida achchiq kulgi ostida ko'rsatiladi. Repertuardagi komediyalarni ko'zdan kechirar ekanmiz Sanjarali Imomovning "Super qaynona" pyesasi asosida sahnalashtirilgan spektaklni alohida e'tirof etish joiz.

"Super qaynona" pyesasida qaynonalarga xos hukmronlik, ko'tarinkilik, qaysarlik o'z aksini topadi. Aslida tomoshabin kelinlariga tinmay zug'um o'tkazadigan qaynonani yomon ko'rib qolishi kerak edi. Lekin aktrisalar Maryam Ixtiyorova hamda Malika Qayumova dublyorligida ijro etilgan rol tomosha davomida muxlislarning iliq nafasini his etib turadi, ular bilan birga yashayotganini sezadi. Dramatik asarni Ma'ruf Otajonov sahnalashtirgan, spektakl davomida biz guvohi bo'ladigan kuy-qo'shiqlarni bastakor Farhod Olimov yozgan.

Dramatik asardagi bosh qahramon Hojar o'zini zamonaviy deb hisoblasa-da, hatto unga "Superqaynona" deb laqab qo'yib, ko'nglini ko'tarishsa-da, aslida o'z ta'biri bilan aytganda, savodsiz, omi bir ayol. Ammo u bu kamchiligini yashirib, o'zini juda yuqori qavatlarda ko'rgisi, ko'kragini baland ko'tarib kerilgisi, mag'rurlangisi keladi. Ustiga-ustak har zamonda "Hojar-o'jar"ligini pisanda qilib turadi. Qachonlardir bir boyning qizi bo'lganini, eri Otajon esa oddiy bir kerosinchining o'g'li bo'lib bir-birlariga nomunosib ekanliklarini eslab, afsus qiladi. Doktor o'g'li Mardonni esa yer-u ko'kka ishonmay, ko'pchilik qaynonalar singari kelinidan ham qizg'onadi. Hojarning o'ylashicha, o'g'li bilan kelini bir-biriga mos tushmagan. Kelinning qulog'i og'irligi ham qaynonaga bir bahona. O'tirsa o'poq, tursa so'poq, deganlaridek, har bir ishidan kamchilik topib, kelinni ketkazish payiga tushadi. Kelinning o'zi bu gaplardan to'yib, ikki bolasini olib onasinikiga ketib qoladi. Hojar esa paytdan foydalanib, o'g'lini bir necha marotaba uylantirib qo'yadi. Ammo har safar kelinlari uyida erka, tantiq

o'sganlari uchun o'zidan battar dangasa bo'lib, qaynonasining o'zini "suvga oborib, sug'ormay" keladilar. Dodini berishadi. Tavbasiga tayantirishadi. Shundagina tang ahvolga tushgan qaynona beixtiyor avvalgi yuvvosh, qo'y og'zidan cho'p olmagan kelini Muyassarnining Qadri bilinadi. O'g'liga yalinib-yolvorib, uni qaytarib olib kelishga ko'ndiradi. Asar oxirida kelin yana uyga qaytadi, o'g'liga qayta nikohlanib, turmushlarini davom ettiradilar.

Dramatik asarning ba'zi joylari Ozarbayjon kinostudiyasida ishlangan "Qaynona" badiiy filmini ham yodga soladi. Ammo bu spektaklning o'ziga xos jihatlari talaygina. Hojar egnidagi yaltur-yultur ko'ylaklariga, bir qo'lida yelpig'ich o'ynatishiga qaraganda, yoshlikdan yaxshigina tannoz, qo'lini sovuq suvga urmaydigan, ko'proq erini tergaydigan, mehnat qilib emas, piching, pisanda qilib, eridan bir amallab bola orttirib, bu yog'iga davru-davron surgisi keladigan ayol qiyofasini qoyilmaqom ijro etgan. Yuqorida ta'kidlanganidek, qaynonalik lavozimi tekkanidan keyin dimog'iga qurt tushgan, ko'zlarini yanayam shira bosgan, o'zini shu xonadonning hukmdori-malikasi hisoblaydigan, ora-chora "Jannat-onalar oyog'i ostidadir" deyishni xush ko'radigan maqtanchoq xotin. O'zini hammaning e'tiboridaman, e'zozidaman, deb biladi. Ayni paytda onalikni suiiste'mol qilib yuboradi.

"Superqaynona"da Hojar qulog'i kar bo'lib qolgan kelini Muyassarni yana yo'qotish payiga tushadi. Avvalgi tavba-tazarrulari esidan chiqib, yana o'jarligi tutib, endi bu safar qo'shnisi Xolidani mo'ljallaydi. Xolida "xolding" nomi bilan tanilgan qizni kelin qilish orqali qolgan umrini faqat rohat-farog'atda o'tkazmoqchi bo'ladi. Umri faqat chet ellarda o'tadigan, uyiga oyida bir marta keladigan kelini qaynonasi uchun hamma narsani muhayyo qilib qo'yadi. Hatto uning xizmatlarini bajaradigan bir dastyor ham qo'shib beradi. Ammo Hojarning yana eski dardi tutadi. "Ko'chada sayoq yuradigan kelin menga kerakmas", deb yana diydiyosini qilib, kelin bilan o'chakisha boshlaydi. Har xil bahonalar bilan kelinning aybini topa boshlaydi. Oxiri bu hayot ham joniga tegib, avvalgi kelini, qulog'i kar bo'lsa ham gapini ikki qilmaydigan Muyassarni sog'inadi. Ammo bu tomosha biroz qimmatga tushadi. Endi nafaqat o'g'li Mardonni, o'ziga boshqa xotin topib nikohiga olgan erini ham qaytarib kelishi kerak. Bu vaqt ichida o'g'li Xolidaga go'yoki birmuncha o'rganib qolgan, eri esa avvalgi seviklisi Apipani topib olib, uni nikohiga olgan. Bularning hammasi hazil edi. Erining boshqa ayolga uylanib olishi, Mardonning kelini oldiga qo'shib shaharma-shahar kezib, tijoratga mukkasidan ketib, onasidan ham xabar olmay qo'ygani hammasi qaynonaga nisbatan uyushtirilgan ish edi.

Hojar obrazini yaratgan Malika Qayumova bu asarga astoydil tayyorgarlik ko'rgani, chini bilan o'zi ham Hojarga aylanib ketgani tomosha davomida yaqqol namoyon bo'ladi. Ayniqsa, aktrisa bugungi satang qaynonalar qiyofasini yaratishda ancha mehnat qilgani, ularning qiliqlari, kesatiq, kinoya, pichinglarini o'zlashtirganidan tomosha davomida beixtiyor kishida kulgu qo'zg'aydi. Ijro etgan qo'shiqlaridan esa huzur qiladi odam. Ayniqsa bugungi kunda ayrim qaynonalarning

kalta o'y, sayoz tushuncha, faqat bugungi kun dardi bilan yashashi kabi kamchiliklarini ro'y-rost ko'rsatgan. O'z navbatida Otajon rolini ijro etgan Tursunboy Pirjonov ham to'rqavoqdagi bedanasidan boshqa narsani bilmaydigan sodda ota obrazini, Mardon rolini ijro etgan O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan artistlar Mirza Azizov va Dilmurod Uzoqovlar esa baribir onasining gapidan chiqmaydigan, o'zining bir qat'iy fikri bo'lmagan o'g'il tipajini a'lo darajada ijro etishgan. Muyassar rolini Maqsuda Otajonova maromiga keltirib ijro etgan. Uning qiliqlari, hazil aralash gap-so'zlari, soddaliklari beixtiyor bugungi yuvosh, tortinchoq, ayni paytda biroz quvroq kelinlarimizni yodga soladi.

“Super qaynona” pyesasida xarakterlilik, satira tashqi vositalar bilan hosil qilmaydi, balki qahramonlarining o'sha ichki dunyosining mahsuli, ifodasi sifatida namoyon eta oladi.

“Super qaynona” spektakli ham bir qaraganda qaynona-kelin munosabatlariga qurilgandek tuyuladi. Lekin bu asarda insoniy tuyg'ularning juda nozik va go'zal ifodasini ko'rgan tomoshabinni butunlay boshqa – o'ta iliq va xush kayfiyat qamrab oladi. Asar bosh qahramoni Hojar personaji xalq diliga yaqin obrazlardan deyish o'rinli. Asardagi yana bir qahramon – Muyassar ham juda katta emotsional ta'sir kuchiga ega. Teatrning eng iste'dodli aktrisaralaridan Maqsuda Otajonova ijro etgan ushbu rol qaynonasini o'z onasidan ham ustun qo'ygan, turmush o'rtog'i uchun o'z xuddi qaynonasi kabi umrini ro'zg'origa, farzandlariga bag'ishlagan fidokor ayol timsolini ko'ramiz. Va bunga aktyorlarning tabiiy ijrolari, sahnada o'z qahramoni hayoti bilan yashaganlari, nozik topilmalar, detallar, temporitm, sof nutq, erkin plastik harakatlari tufayli erishildi.

Muqimiy nomidagi O'zbek davlat musiqali teatri ham oxirgi yillarda oila mavzusidagi bir qator asarlarni sahnalashtirib tomoshabinlar hukmiga havola etdi. Tashqi komik bo'yoqdorlik ko'pincha zamonaviy mavzudagi musiqali spektakllarda ijro etgan rollarida ko'zga tashlanadi. Jumladan, “Jaydari kelin” spektaklidagi qaynona obrazidir. Bu obrazning ba'zi xususiyatlari haqida to'xtalib o'tamiz. Shu o'rinda rolning tashqi satirik bo'yoqlari xususida ham to'xtalib o'tish joizdir. “Jaydari kelin”dagi aktrisa ijro etgan qaynona sahnada shunchaki namoyon bo'lmaydi. Balki uning har bir xatti-harakatida, samimiy munosabatida qalbi saxovat va go'zallik bilan limmo-lim onaning obrazini ijro etadi.

Misol uchun **“Jaydari kelin”** (Nurullo Abbosxon asari, rej: Bahodir Nazarov, F.Olimov musiqasi) spektaklini olib qaraydigan bo'lsak, bunda qaynona obrazi tomoshaning yetaklovchi kuchi bo'lib qolgan. Shu kabi spektakllardan biri “Jaydari kelin” asari edi. Biroq tomoshalarda chuqur tahlil, yangilikka intilish, tomoshabin bilan muloqotga kirib, uning dardini ifoda qilish o'rniga yuzakilik, sxematizm, aktyorlarning qiliqlari orqali kulgu uyg'otish kabi holatlar paydo bo'ldi. Zerikarli sahnalar qaynona – Maryam Ixtiyorova chiqishi bilan jonlanib, ruhlanib ketgandek bo'ladi. Tomoshabin ham ko'proq qaynonaning qanday yo'l tutishini, bu voqelikning oxiri nima bilan tugaydi-yu, qaynona kelinga yon bosadimi, yo'qmi, shunga qiziqib qoladi.

Qaynonaning mehr-oqibatlilikidan faxrlanadi. Chunki bu qaynona o'zbek millatining, mehribon va nuroniy qaynonalarimizning biridir. Ma'lumki, mazkur asar komediya janrida bo'lib, kulgili vaziyatlardan iborat. Bu o'rinda ijodkorlar tomoshabinni kuldirish uchun ortiqcha bachkanalikka yo'l qo'ygan holatlari ham bor. Asarning o'zidagi voqeliklar jiddiy kulgi asosiga qurilgan emas, kelinning fe'l-atvoridagi qusurlarni zo'rma-zo'rakilik bilan bo'rttirishga intilish bor. Agar asardagi qaynona ishtirokidagi sahnalarga e'tibor qaratadigan bo'lsak, bu o'rinda tabiiylikni, sodir bo'layotgan voqea hayotiylik bilan ta'minlanayotganligini, ishonarli, asoslangan xatti-harakatni, maqsadli intilishni ko'ramiz. Maryam Ixtiyorova – qaynona, shu bilan birga, u kelinning qalbini, kechinmalarini his qilib turadi. To'g'ri yo'l tanlash lozimligini anglab yetadi va yeng shimarib, o'z maqsadini amalga oshirishga kirishadi. Aktrisa samimiy, oqila va zukko qaynona obrazini maromiga yetkazib ijro etadi.

Spektaklda Maryam Ixtiyorovaning yillar davomida sayqallangan iste'dodi yana bir bor namoyon bo'ladi. Mehribon va oqila qaynona asardagi voqeliklar davomida parchalanib ketayotgan yosh oilani saqlab qoladi. Umri dalada kechgan, sodda, to'g'riso'z, qalbi pok qiz shaharga, ziyoli oilaga kelin bo'lib tushadi-yu, bu muhitga ko'nikishi qiyin bo'ladi. Qaynonaning "jaydari kelin"ga oiladagi an'anaviy odob meyorlarini o'rgatishi kulgili bo'lishi bilan birgalikda, onalarga xos bo'lgan fidoyilik bilan yo'g'rilib ketgan.

San'atkor ijodida kenglik va teranlik davom etaveradi. Ammo bu ijodda ikki yo'nalish, har qalay yetakchilik qilmoqda: biri birinchi plandagi onalar obrazlari silsilasi bo'lsa, ikkinchisi, xarakterli va satirik rollardir. Mustaqillik yillaridagi ijodi davrida ikkala yo'nalish ham aktrisaning faoliyati bo'ylab o'tadi. Ikkala yo'nalishda ham aktrisa mahorat cho'qqilarini egalladi.

Nurillo Abbosxon qalamiga mansub "Bog" komediyasi birin-ketin Respublikamizning uchta teatrida o'zining turli talqinlarini topdi. Muqimiy teatrida "Jaydari kelin" nomi bilan sahnalashtirilgan spektaklida ham oila, qaynona-kelin, er-xotin o'rtasidagi munosabat mavzulari yoritilgan. Ushbu spektaklda ham bosh qahramonlar kelin va qaynona.

Avvalo pyesadagi qahramonlar xarakteri masalasiga e'tibor qaratsak. Asar mohiyatidan kelib chiqadigan bo'lsak, qaynonaning maqsadi o'ziga yoqadigan, baquvvat, mehnatkash kelin olish. U o'zining maqsadiga erishadi ham. Shu o'rinda O'zbekiston xalq artisti Maryam Ixtiyorova Karima obrazining xarakteri ustida jiddiy ishlaganini, shuning natijasida obraz o'zining to'laqonli yechimini topganini ta'kidlash kerak.

Munajat Alimboeva ijrosidagi Mehriniso xarakterida liniyaning yo'qligi sababli obraz to'laqonli chiqmagan. Asar muallifi Nurillo Abbosxon ham Muqimiy nomidagi teatr spektaklidagi bu obrazning talqiniga salbiy munosabat bildiradi: "Men bu asarimda qoshlari xunuk bo'yalgan, harakatlari qo'pol, to'pori qizni emas, balki husnda hech kimdan qolishmaydigan, tabiatni sevuvchi, go'zal, oqila, dono qizni tasvirlaganman. Mening asarimdagi Mehrinisoda ozgina nazokat etishmasdi, xolos".

Ana shu fikrlardan kelib chiqadiki, zamonaviy asarlar talqinlarida teatrning dramaturg bilan bevosita hamkorligi aktyorlarning ijrosida, xususan obrazning to'laqonli echimini topish, uning mohiyatini to'g'ri anglab olishda katta ahamiyatga ega.

Spektaklda kutilmagan yechimni ko'rmaymiz. Ona — Maryam Ixtiyorova qilib qo'ygan ishining oqibatini o'ylar ekan, qalbini aybdorlik hissi qamrab oladi. Lekin bo'lar ish bo'lgan, ortga qaytishning iloji yo'q. Shu pallada hayoliga beo'xshov va didsiz kelinini farishtaga aylantirish fikri keladi... O'ta jo'n va primitiv yechim. Buning ustiga aktyor va aktrisalar ijrosidagi qo'pol harakatlar, soxtalik, bachkanalikni spektaklning eng katta kamchiligi sifatida ta'kidlash kerak. Nazarimizda, teatr jamoasining oila mavzusidagi asarlarga jiddiylik bilan yondoshish davri kelgan ko'rinadi. Shu o'rinda O'zbekiston xalq artisti Maryam Ixtiyorova Karima obrazining xarakteri ustida jiddiy ishlaganini, shuning natijasida obraz o'zining to'laqonli echimini topganini ta'kidlash kerak. Katta sahnaviy tajriba va iqtidor egasi bo'lgan ushbu san'atkorning o'z qahramoni talqiniga jiddiy yondoshgani, u ishtirok etadigan sahnalarda partnyorlariga ham ta'sir o'tkaza olgani, ansambl yaratgani spektaklning bir qadar muvaffaqiyatini belgilab bergan.

O'zbekiston teatrlari repertuariga, spektakllarning talqiniga nazar tashlab, unda Istiqlol davri tamoyillari asta-sekin ildiz otib, etakchi kuchga aylanib borayotganiga guvoh bo'lish mumkin. Ma'lumki, sobiq sho'ro davrida teatr repertuarlarning asosiy qismini tuzumni ulug'lovchi inqilobiy ruhdagi yoki komsomollarning partiya qarorlarini ro'yobga chiqarishdagi jasoratlarini madh etuvchi zerikarli badiiy asarlar egallar edi. Milliy turmush, urf-odatlar, diniy e'tiqod, ota-ona oldidagi farzandlik burchi kabi mavzular mafkuradan tashqari deb hisoblanib, repertuardan deyarli o'rin olmay kelardi. Lekin o'rni kelganda ta'kidlash kerakki, ana shunday badiiy sayoz, tashviqot ruhida asarlarda ham mashhur aktyorlarimiz yaratgan obrazlar tufayli tomoshabin teatrga oshiqqan, xalqning sahna san'tiga e'tibori va muhabbati susaymagan.

Mustaqillik sharofati bilan ko'pgina qadriyatlarimiz tiklanib, ularga hurmat, ehtirom nazari bilan qaralmoqda. Oila, uning jamiyat taraqqiyoti va mustahkamligidagi o'rni, farzandlik mas'uliyati kabi mavzulardagi asarlar yoshlarimizning ma'naviy shakllanishida alohida ahamiyatga ega.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, bugungi kunda teatrlarimizda voqea bo'larli zalvorli ishlar, zamondoshlarimizning yorqin qiyofalarini aks ettirgan, ularning orzu-umidlari, intilishlari, yutuq va kamchiliklarini bor bo'yi bilan ko'rsatib beradigan spektakllar yaratildi va yaratilmoqda. Ana shunday qahramonlarning sahnalarimizda yanada ko'payishi uchun dramaturg va aktyorlarimizdan bir vaqtlar talab qilingan qat'iy intizom, yuksak madaniyat va badiiy saviyani shakllantirish ham muhim omillardan biridir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O‘zbekiston Milliy Ensiklopediyasi. 1, 3, 5-10, 12-jildlar. –T.: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi nashriyoti, 2000-2006.
2. Ikromov H. Milliy teatrdan an‘analarni davomiyligi. //Azizov T. Mening rejissyorlik ishlarim. –T.: Akademknashr, 2010. 4-48 betlar.
3. Shokirov O‘., Abduqunduzov M. Milliy teatrimiz namoyandalari. –T.: Toshkent Islom universiteti nashriyoti, 2002.
4. Qodirov M., Ismoilov E. Mannon Uyg‘ur –T.: G‘afur G‘ulom nashriyoti, 1983.

ЎЗБЕК ТИЛИГА ДАВЛАТ ТИЛИ МАҚОМИНИНГ БЕРИЛИШИ БЎЙИЧА БАХС-МУНОЗАРАЛАР

Мамажонов Д.С

ЎзДСМИ “Ижтимоий-гуманитар
ва педагогика” кафедраси доценти

Аннотация: Мазкур мақолада ўзбек тилига давлат тили мақомини бериш ва республикада истиқомат қилаётган барча миллат, элатларнинг миллий тилларини ривожлантириш муаммолари ҳамда бу борада олиб борилган қизгин курашлар аниқ фактлар асосида ёритиб берилган.

Аннотация: В данной статье с помощью конкретных примеров рассматриваются проблемы, связанные с предоставлением статусы государственного языка узбекскому языку и развитием национальных языков всех национальностей и этнических народов, а также горячие споры по этому вопросу.

Annotation: The article concentrates on the issues connected with the entitlement of the Uzbek language the status of the State Language and development of the national languages of all nationalities and ethnicities as well as the heated struggle in this matter given light with clear facts.

Ўзбек миллий маданиятида тил масалалари ҳар доим ҳам муҳим аҳамият касб этган. Маълумки, ўзликни англаш, миллий онг ва тафаккурнинг ифодаси, авлодлар ўртасидаги рухий-маънавий боғлиқлик тил орқали намоён бўлади. Жамаки эзгу фазилатлар инсон қалбига, аввало, она алласи, она тилининг бетакрор жозибаси билан сингади. Она тили-бу миллатнинг руҳидир.

Бу ҳақида гапирганда, мустақиллик арафасида ўзбек тилига давлат тили мақомини бериш масаласида қандай қизгин, баъзида кескин ва муросасиз баҳс ва тортишувлар бўлиб ўтгани беихтиёр ёдимизга тушади. Ўшанда айрим сиёсий гуруҳлар Ўзбекистон шароитига мутлақо тўғри келмайдиган, бир-бирига бутунлай зид ва қарама-қарши фикрларни олға сурган, шунинг ҳисобидан обрў топиш, одамларни ортидан эргаштиришга уринган эди. Нега деганда, тил билан

боғлиқ муаммолар орқали миллий туйғуларни рўқач қилиб, улардан ғаразли мақсадларда фойдаланиш мумкин.¹⁶⁷

Собиқ совет давлати ва ўша давр ҳукумрон мафкураси мазкур ҳақиқатни яхши биларди ва шунинг учун ҳам тил масаласига алоҳида эътибор қаратди. Амалда собиқ СССР таркибига кирган республикалар миллий тиллари рус тили ҳисобига камситила бошланди. Миллий тилларнинг ижтимоий функциялари тўхтовсиз равишда камайтирилиб борилди. Бунинг исботи сифатида қуйидаги мисолларни келтириш мумкин: 1990 йилда Ўзбекистонда жами 2169 номдаги китоб, рисоалар нашр этилган бўлса, уларнинг 973 тасигина ўзбек тилида эди холос.¹⁶⁸ Шу йилда чоп этилган 83 та журнал ва бошқа даврий нашрларнинг 35 тасигина ўзбек тилида эди.¹⁶⁹

Ушбу масалалар Ўзбекистон матбуотида кенг ва ҳар томонлама муҳокама этила бошланди. Тадқиқотчи Г.Шерматованинг таъкидлашича, Тошкент шаҳри ва Тошкент вилоятида ўтган асрнинг 80-йиллар биринчи ярмида ўзбек тилини билган русийзабон аҳоли миқдори 6-7 фоиздан ошмаган.¹⁷⁰ Республика кутубхоналаридаги ўзбек тилидаги адабиётлар миқдори ҳам йилдан-йилга камайиб борди ва 1989 йилда у 42,5 фоизни ташкил қилди.¹⁷¹ Бу даврга келиб Ўзбекистонда чоп этилган барча адабиётларнинг 74,2 фоизини рус тилидаги, 18,8 фоизини ўзбек тилидаги нашрлар ташкил этди.¹⁷² Шунингдек, рус тилида ўқитиладиган мактабларда ўзбек тилини ўрганишга ажратилган соатлар 560 соатни, ўзбек мактабларида рус тили ва адабиётини ўрганишга ажратилган соатлар ҳажми 3390 соатни ташкил этган.¹⁷³

Совет мафкураси турли йўллар билан рус тилини нуфузини оширишга ва бу жараёнда матбуотдан унумли фойдаланишга ҳаракат қилди. ”Ўзбекистон адабиёти ва санъати” газетасининг 1985 йил 28 июндаги сониди эълон қилинган “Рус тили менинг тақдиримда”, деб номланган мақолада Уйғун шундай ёзади: ”ижодимдаги етакчи хусусиятларни жафокаш халкларга озодлик ва тараққиётнинг кўз илғамас уфқларини очиб берган 1917-йиллардаги улкан инқилобий ўзгаришлар белгилаб берди. Шундай бир шароитда юрак-юракдан қуйламасдан бўлармиди? “Ленин”, “Октябрь”, “Совет ҳукумати” каби сўзларнинг ўзи шеърият тимсолига айланган.”¹⁷⁴ Ижодкорнинг фикрича, рус тили ҳаётда ҳам сув, ҳам ҳаво каби зарурдир. Энг илғор дунёқараш бўлган рус тили ҳар бир киши учун замонавий тараққиёт чўққиларига, юксак маънавий камолотга йўл очиб берар эмиш.

¹⁶⁷ Каримов И. Юксак маънавият – енгилмас куч. –Тошкент, 2008. -83-бет

¹⁶⁸ Народное образование и культура в СССР. Статист. сборн. –М. 1989. -371-бет

¹⁶⁹ Ўша жойда, 380-бет

¹⁷⁰ “Коммунист Узбекистана”, 1990, №-2. 64-бет

¹⁷¹ Основные показатели работы и анализ развития сети и деятельности КПУ за 1988-1989 гг. –Тошкент, 1990.- 27-29-бетлар

¹⁷² Социально-культурный общи советских наций. –М. 1986. -337-бет

¹⁷³ Юсупов Э., Туленов А., Гофуров З. Миллий масала бўйича фалсафий суҳбатлар. –Тошкент. 1990. -118-бет

¹⁷⁴ «Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1985, 28 июн

Адиб Анвар Обиджон ўзининг “Рус тили дурдона тил”, деб номланган мақоласида ўзбек болаларини рус тилини ўрганишдаги сусткашлигидан, бу борада жамоатчиликнинг “ҳавфсаласизлигидан” ташвишга тушади.¹⁷⁵ С.Мамажонов эса “Адабиётда миллийлик ва интернационализм” мақоласида рус тили туфайли миллатлар ва элатлар тобора бир-бирига яқинлашиб бораётганлигини қайд этади.¹⁷⁶

Шунингдек, матбуотда ўша давр мафкуравий тазйиқларига қарамасдан, ўзбек тилининг софлигини сақлаб қолишга қилинаётган ҳаракатни ҳам кўриш мумкин эди. Масалан, О.Шарафиддинов тил, хусусан, ўзбек тили маданият ва миллатнинг асосий қуроли эканлигини таъкидлаб, унинг унутилаётганлиги афсусланарли хол, дейди. Бунинг учун бир томондан ўзбек зиёлиларининг ўзи айбдор эканлигини таъкидлаб, ўзбек тилида саводсизлик “гуллаб-яшнамоқда”, деб фикр билдиради. Шунингдек, мактабларда ўзбек тили ва адабиёти дарсларининг камайиб боришини миллий-маданий тушқинлик сифатида баҳолайди.¹⁷⁷ Худди шундай тарздаги мақолалар сарасига “Тошкент ҳақиқати” газетасида эълон қилинган А.Асомиддиновнинг “Равон ва жозибали бўлсин”,¹⁷⁸ Носир Фозиловнинг “Тилга эътибор-элга эътибор” каби мақолаларини ҳам киритиш мумкин.¹⁷⁹

Айниқса адиб Саид Ахмаднинг “Боқиманда” жумлалар” мақоласи ўта долзарблиги билан ажралиб туради. У шундай дейди: “мен бунча умрим давомида бирон ўзбек олимнинг адабий тил ёки бирор асарнинг тили тўғрисида ёзган мақола ёхуд бирон кичкинагина китобчасига кўзим тушмади. Аксинча, уларнинг ўзлари ёзган адабиётнинг бошқа масалаларига бағишланган мақолалари тилининг ғариблиги билан, оддий жумлаларни келтириб ёзолмаганликлари билан ажралиб туришлари мени ажаблантиради”.¹⁸⁰

Ўрганилаётган даврда таълим масалаларида тил ўқитиш масаласига ҳам муайян эътибор қаратила бошланди. Бу нарса вақтли матбуотда ҳам ўз аксини топа бошлади. Т.Хўжамбердиев ўзининг “Тилга эътибор-элга эътибор”, деб номланган мақоласида икки масалани ўртага ташлайди. Биринчиси, ёшлар, айниқса, қишлоқ ёшлари рус тилини ниҳоятда ёмон ўзлаштирмоқдалар. Иккинчиси, баъзилар “рус тилини ўрганиш керак”, деган чақириқни “ўзбек тили керак эмас эканда”, деган маънода тушунмоқдалар. Бу ҳол, афсуски, амалиётда яққол кўринмоқда. Масалан, ғаллаорол туман партия комитетининг пленуми фақат рус тилида олиб борилган. Холбуки, туманда умуман рус миллатига мансуб аҳоли йўқ.¹⁸¹ Ҳамид Ғулом ўзининг “Маънавий комолот ифодаси”, деб

¹⁷⁵ “Ўзбекистон адабиёти ва санъти”, 1986, 10 январ

¹⁷⁶ “Ўзбекистон адабиёти ва санъати”, 1986, 21 феврал

¹⁷⁷ “Ўзбекистон адабиёти ва санъти”, 1986, 17 январ

¹⁷⁸ “Тошкент ҳақиқати”, 1985, 30 июн

¹⁷⁹ “Шарқ юлдизи”, 1986, №-2, 16-бет

¹⁸⁰ “Шарқ юлдизи”, 1985, №-1, 173-бет

¹⁸¹ “Ўзбекистон адабиёти ва санъти”, 1987, 25 сентябр

номланган мақоласида Ўзбекистонда ўнлаб ёш рус адиб ва шоирлари етишиб чиққанлигини, аммо улар ўзбек тилини билмасликларини, шунинг оқибатида ўзбек тилидан рус тилига бажарилаётган таржималар сатрма-сатр амалга оширилаётганлигини, буни оқибатида асарнинг оригиналлиги йўқолиб бораётганлигини қайд этади.¹⁸²

Совет давлати миллий республикаларда рус тилининг нуфузини ошириш учун турли йўллар излаб топа бошлади. Жумладан, Г.Рахматуллаеванинг “Дўстлик ва қардошлик тили-рус тилини пухта ўрганайлик”, деб номланган мақоласида Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети бюроси 1987 йил сентябрда “Рус тили” мақсадли комплекс дастури ишлаб чиқилганлигини эълон қилади. Дастурда рус тилини ўрганиш ва такомиллаштириш юзасидан амалий тадбирлар ишлаб чиқилди. Унда рус тилининг республикадаги рус бўлмаган аҳолининг турли категориялари томонидан мактабгача болалар муассасаларининг тарбияланувчиларидан тортиб меҳнат жамоаларининг аъзоларига қадар ўрганиши назарда тутилган. Шунингдек, қишлоқ кутубхоналарида рус ёзувчиларининг китоблари юзасидан мунозаралар, конференциялар ўтказилиши, клубларда рус тилини ўрганиш бўйича тўғараклар ташкил этиш, рус тилини ўрганишга ёрдам берадиган кўпгина тадбирларни ётоқхоналарда, дала шийпонларида, корхоналарнинг хордиқ хоналарида уюштириш талаб этилди.¹⁸³

Мустақиллик арафасида Ўзбекистонда ўзбек тилига давлат тили мақомини бериш масаласи вақтли матбуотда жуда жонли муҳокама бўлганлигини кузатиш мумкин. Айниқса, Ўзбекистонда икки тиллилик масаласи ўта кескин тарзда турарди. Ваҳоланки, Ўзбекистонда ўзбеклар ва ўзбек тилида сўзлашувчилар сони муттасил ортиб борган. Масалан, С.Қосимовнинг мақоласида 1989 йилда Ўзбекистонда тил муаммолари жуда кучли тарзда намоён бўлганлиги зиёлиларнинг бир қисми икки тиллилик учун кураш олиб борганлиги, бу жараёнда ўзбек зиёлилари ҳам “ғайрат” кўрсатганликларини қайд этади. Ваҳоланки, ўтган асрнинг 70-йиллари охирида Ўзбекистонда аҳолининг 68,7 фоизи ўзбеклар, 10,8 фоизи руслар, 4,2 фоизи татарлар, 3,9 фоизи тожиклар, 1,9 фоизи қорақалпоқлар, 0,9 фоизи корейслар, 0,6 фоизи қирғизлар, 0,6 фоизи туркманлардан иборат эди. Татар, қозок, туркман, қирғиз, уйғур тилида гаплашувчилар билан қўшиб ҳисоблаганда аҳолининг 85 фоизи ўзбек тилини яхши биладиганлар эди. Шундай жараёнда нега ўзбек тили давлат тили бўлмаслиги ёки икки тиллилик бўлиши лозим?¹⁸⁴

“Шарқ юлдузи”, “Инсон ва жамият” журналлари, “Ўзбекистон адабиёти ва санъати”, “Совет Ўзбекистони”, “Тошкент оқшоми” каби газеталарда ўзбек тилига давлат тили мақомини бериш масаласи жуда кучли баҳс-мунозараларга

¹⁸² “Ўзбекистон адабиёти ва санъати”, 1987, 25 декабр

¹⁸³ “Партия турмуши”, 1988, №-6, 65-бет

¹⁸⁴ “Ўзбекистон адабиёти ва санъати”, 1989, 8 сентябр

сабаб бўлди. Шундай шароитда матбуотда “Ўзбекистон ССРда Давлат тили ҳақида”ги Қонун лойиҳаси эълон қилинди.¹⁸⁵

Айниқса, давлат тили тўғрисидаги Қонун қабул қилингунга қадар республикада жуда катта ишлар амалга оширилди. Бу нарса матбуотда кўп муҳокама қилинди. Э.Юсупов, М.Искандаровларнинг “Тил сиёсатида ижтимоий адолат учун”, деб номланган мақолада Қонун лойиҳасининг биринчи нусхаси 1989 йил 18 июнда қабул қилингани, у кенг муҳокама этилгани, биргина Ўзбекистон Олий Совети Президиумининг ўзи муҳокама давомида 14 мингдан ортиқ мактуб олган, уларга 800 минг киши имзо чеккан, мазкур хат-хабарларда қарийб 3 миллионта аниқ фикр-мулоҳазалар билдирилгани қайд этилган.¹⁸⁶

Ўзбекистон матбуотида ўзбек тилига давлат тили мақомининг берилиши ҳеч шубҳасиз оламшумул воқеа эди. Мазкур хол республика аҳолиси томонидан жуда катта илиқлик билан кутиб олинди.”Тошкент оқшоми” газетасида Қодирбой Тўлабов ўзи асли қозоқ эканлигини, аммо умр давомида ўзбек халқи орасида яшаганини, ўзбек тилига давлат тили мақомининг берилиши буюк воқеа эканлигини таъкидлайди.¹⁸⁷ Шу билан бирга матбуотда Тошкент автомобил ва йўллар институтида 18 та гуруҳда 245 нафар бошқа миллат вакиллари, профессор ўқитувчилари, ходимлари учун давлат тилини ўрганиш бўйича махсус курслар ташкил этилгани ҳақида маълумот берилади.¹⁸⁸

Ўзбекистонда ўзбек тилига давлат тили мақоми берилганидан сўнг бошқа миллат тиллари ривожланишига ҳам эътибор камаймади. 1991 йилги матбуот маълумотларига кўра Ўзбекистонда 3457 мактабда инглиз, 2886 мактабда немис, 1515 мактабда француз, 68 мактабда испан, 3 та мактабда урду, 13 та мактабда хинд, 10 та мактабда араб, 13 та мактабда форс, 3 тасида хитой тили ўргатилган.¹⁸⁹

“Халқ сўзи” газетаси хабарига кўра бир қанча ўқув юртларида дарслар миллий гуруҳлар тилларида ўқитиладиган мактаблар учун кадрлар тайёрлаш йўлга қўйилди. Чунончи, Тошкент ва Сирдарё педагогика институтларида дарслар қозоқ тилида ўқитиладиган умумтаълим мактаблари учун мутахассислар, Самарқанд, Бухоро, Термиз педагогика институтлари ва Косонсой, Чуст педагогика билим юртларида фанларни тожик тилида ўқитиладиган мутахассислар тайёрлаш ишлари бошланди.¹⁹⁰

Вақтли матбуотда таълим муассасаларида ўзбек тилини ўқитишда соатлар ҳажмини кўпайтириш билан боғлиқ масалалар ҳам кўтарилди. 1991 йилги маълумотларга кўра ўзбек мактабларида она тили ва адабиётини ўрганиш 2720 соатни ташкил қилган. Бу Ўрта Осиёнинг бошқа республикалари ва Қозоғистонга нисбатан анча кўп эди. Дарслар рус тилида ўқитиладиган мактабларда ўзбек

¹⁸⁵ “Тошкент оқшоми”, 1989, 25 апрел

¹⁸⁶ “Совет Ўзбекистони”, 1989, 15 октябр

¹⁸⁷ “Тошкент оқшоми”, 1990, 13 ноябр

¹⁸⁸ “Тошкент оқшоми”, 1990, 13 ноябр

¹⁸⁹ “Ўзбекистон адабиёти ва санъати”, 1991, 8 феврал

¹⁹⁰ “Халқ сўзи”, 1991, 28 июн

тилини ўрганиш дастурлари ва ўқув режаси қайта қўриб чиқилган. 1990 йилгача шу мактабларда ўзбек тилини ўрганишга 544 соат ажратилган бўлса, 1991 йилда бу рақам икки баробар ортиб, 1020 соатни ташкил этган.¹⁹¹

Тил муаммолари 1985-1991 йилларда Ўзбекистон матбуотида энг долзарб муаммолардан бирига айланган эди. 1989 йил январдан 1990 йил декабргача “Правда Востока” газетасида жами 58 та, “Ўзбекистон адабиёти ва санъати” газетасида 39 та мақола бевосита тил масалалари, хусусан, ўзбек тилига давлат тили мақомини бериш масалаларига бағишланган эди.¹⁹²

Шундай қилиб, Ўзбекистон матбуотида тил масалалари, ўзбек тилига давлат тили мақомини ҳамда республикада истиқомат қилаётган барча миллат, элатларнинг миллий тилларини ривожлантириш муаммолари фаол ёритиб берилди. Матбуот саҳифаларида давлат тилига нисбатан бўлган муносабатлар механизмини англаш мумкин бўлди.

MADANIYAT VA SAN'AT TA'LIMIDA PEDAGOGIK MAHORATNI OSHIRISH MUAMMOLARI VA UNING INNOVATSION YECHIMLARI

A.T.Kurbanova

О‘зДСМИ “Аxborot texnologiyalari” kafedراسи
dotsenti, pedagogika fanlari falsafa doktori (PhD)

Annotatsiya: Mazkur maqolada madaniyat va san'at ta'limida pedagogik mahoratni oshirish muammolari va uning innovatsion yechimlari xususida fkr-mulohazalar keltirib o'tilgan. Shuningdek, bugungi kundagi ta'lim sohasida amalga oshirilayotgan islohotlar va pedagogik mahorat, ta'lim jarayonidagi dolzarb mavzular haqida tahliliy ma'lumotlar bildirilgan.

Kalit so'zlar: madaniyat, ta'lim, pedagogika, innovatsiya, mahorat, san'at, xalqaro tajriba, yondashuv, metod

Аннотация: В данной статье представлены проблемы повышения педагогического мастерства в сфере культурно-художественного образования и их нестандартные решения. Также была предоставлена аналитическая информация о реформах, реализуемых в сфере образования на сегодняшний день, педагогическом мастерстве, актуальных темах в образовательном процессе.

Ключевые слова: культура, образование, педагогика, инновации, мастерство, искусство, зарубежный опыт, подход, метод.

Abstract: In this article, the problems of improving pedagogical skills in culture and art education and its innovative solutions are presented. Analytical information was also provided about the reforms implemented in the field of education today, pedagogical skills, and current topics in the educational process.

¹⁹¹ “Халқ сўзи”, 1991, 28 июн

¹⁹² Муаллиф ҳисоб-китоблари асосида

Key words: culture, education, pedagogy, innovation, skill, art, international experience, approach, method

Ilm-fan, texnika, texnologiya hamda ishlab chiqarishning bugungi yuksak taraqqiyoti o'z-o'zidan yangi ijtimoiy talablarni kun tartibiga qo'yimoqda. Mazkur ijtimoiy talablar sirasida jamiyat, qolaversa, uning negizida sohalar rivojini harakatga keltiruvchi kuch - malakali kadrlarni tayyorlash, ana shu maqsadga yo'naltirilgan tizimni takomillashtirish muhim ahamiyatga ega. Malakali kadrlarni tayyorlashga bo'lgan ehtiyoj ishlab chiqarish korxonalari paydo bo'lgan, sanoat sohasi rivojining ilk bosqichlarida yuzaga kelgan bo'lsada, hanuzgacha o'z dolzarbligini yo'qotmay kelmoqda. Buning asosiy sabablari jamiyatning ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy taraqqiyotiga bog'liq ravishda yangidan-yangi yo'nalishlar, ixtisosliklarning paydo bo'lishi, ular bo'yicha kadrlar tayyorlash zaruriyatining vujudga kelishi, o'zgaruvchan, tezkor davrda mutaxassislarning kasbiy bilim, malaka va mahoratlarini izchil ravishda oshirib borishga bo'lgan ehtiyojning shakllanishi, shuningdek, mutaxassis sifatida mehnat bozoridagi kuchli raqobatga bardosh bera olishga bo'lgan talabning ortishi sanaladi.[1;32]

Hozirgi davr ta'lim taraqqiyoti yangi yo'nalish - innovatsion pedagogikani maydonga olib chiqdi. "Innovatsion pedagogika" termini va unga xos bo'lgan tadqiqotlar G'arbiy Yevropa va AQShda 60-yillarda paydo bo'ldi. Yangilik kiritishning sotsial-psixologik aspekti amerikalik innovatik E.Rodgers tomonidan ishlab chiqilgan. U yangilik kiritish jarayoni qatnashchilarining toifa(tip)lari tasnifini, uning yangilikka bo'lgan munosabatini, uni idrok qilishga shayligini tadqiq etadi.[2;87]

Yangi texnologiyalar madaniyat va san'at sohasini rivojlantirishda katta ta'lim imkoniyatlari uchun yo'l ochdi. Ro'y berayotgan sifat o'zgarishlar shuni ko'rsatadiki, odat bo'lgan tushuntirishda "o'rgatish" jarayonlari o'qituvchilarning kasbiy imkoniyatlari chegarasidan tashqari chiqib keta boshladi. Vujudga kelgan yangi texnik, axborot, bosma, eshitish va ko'rgazma vositalari o'ziga xos tarzda yangi metodikalar bilan ta'lim jarayoniga ko'pgina yangiliklar kiritib, uning ajratilmas qismi bo'lib qolmoqda. Biroq, pedagogik texnologik jarayonning o'ziga xosligi, uning an'anaviy shakllaridan ustuvorligi va hozirgi zamon ta'limi muammolari real yechish usullari hali to'la o'rganilmagan. Bu haqda chet ellik va o'zbek avtorlari ko'p yozmoqdalar. Lekin barchalari pedagogik texnologiyalar kelajakda ustuvor o'ringa ega bo'lishiga ishonadilar.

Hozirda madaniyat va san'at sohasi ta'lim texnologiyasi yordamchi vosita bo'lib qolmay balki, o'quv jarayonining rivojlanishida katta rol o'ynab, uning tashkiliy shakllari, metodlari, mazmunini o'zgartiradigan yangi sistema deb tushunilmoqda. Bu esa, o'z navbatida, o'qituvchi va o'quvchining pedagogik tafakkuriga o'z ta'sirini ko'rsatmoqda. O'z-o'zidan kelib chiqadiki, boshlang'ich ta'limdan boshlab tashkil etilgan pedagogik texnologiyalar ta'limning keyingi davrlarida tshkil etilishida birinchi bosqich vazifasini o'taydi.Inson qadri ulug'lanayotgan Yangi O'zbekistonda amalga oshirilayotgan ishlar ko'lami kundan-kunga kengayib bormoqda.

Muhtaram Prezidentimizning sayi-harakatlari, tashabbuslari bilan yangilanayotgan O'zbekiston hayotida misli ko'rilmagan darajadagi taraqqiyotning yuksak pog'onalarini ko'rib guvohi bo'lib turibmiz. Insonlarning tinch-hotirjam yashashi, ularning manfaatlarini himoya qilish, yurtimizni jahon arenasiga chiqarish, obro'yini ko'tarish, Prezidentimizning ta'birlari bilan aytganda, "xalqni rozi qilish" yo'lida qilinayotgan barcha ishlar, islohotlar jamiyatimiz taraqqiyotida muhim strategik masala sifatida qaralmoqda. O'zbekistonni yanada rivojlantirishning Harakatlar Strategiyasi hamda uning uzviyligini ta'minlash maqsadida yettita ustivor yo'nalishlarni o'ziga qamrab olgan Taraqqiyot strategiyasining mazmunida ham shu yurtda yashayotgan xalqimizning moddiy va ma'naviy ehtiyojlarini qondirish, ularning farovon turmush tarzini yaxshilash, yurtimizning jahon hamjamiyati oldida nufuzi, obro'yini oshirish va boshqa ulug' maqsadlar yo'lidagi masalalar turibdi. Nima uchun ta'lim tizimida aynan ma'naviyat masalalariga jiddiy munosabatda bo'lish talab etiladi? Chunki, yoshlarning odobi, ahloqi, ma'naviyati, bilimi, o'zlashtirish darajasi jamiyatning taqdirini belgilashda muhim omillaridan hisoblanadi. Talabaga bilim olish, malakali, yetuk kadr bo'lish bilan bir qatorda jamiyatning faol a'zosiga aylantirish, jamiyat uchun foydali inson qilib tarbiyalash masalasi ham muhimdir. Ma'naviy-ma'rifiy ishlarning bosh mezoni tarbiyadir. Shu maqsadda, ta'lim muassasalarida mazkur mavzuga oid masalalarga alohida e'tibor qaratilmoqda. Ma'naviyat bevosita ma'rifat tushunchasi bilan uzviy bog'liqdir. Chunki, bilish orqali juda ko'p muammolarni bartaraf qilish mumkin.

Shu bois ham, O'zbekistonda ijtimoiy-iqtisodiy sohalar qatorida ma'naviy-ma'rifiy ishlarga ham alohida o'rin berilgan. Nafaqat ta'lim muassasalarida, balki, mamlakatda faoliyat yuritayotgan barcha tashkilot va muassasalarda ma'naviy-ma'rifiy ishlar bo'yicha mutassadilar o'z faoliyatlarini sidqidildan bajarib kelmoqdalar.

Ma'naviy-ma'rifiy ishlarni amalga oshirish jarayonida juda ko'p muammolarni hal qilish lozim bo'ladi. Talabalarning bo'sh vaqtlarini topish, ularning faollarini ajratib olish, manbalar tanlash, ssenariylar yaratish, sahna ko'rinishlari, konsert dasturlarini tayyorlash, tadbir o'tkaziladigan joyni badiiy bezash, unga mazmun berish, reptitsiyalarni tashkil etish, texnik vositalardan foydalanish, ishtirokchi va tomoshabinlarni jalb qilish kabi bir qator ishlarni bajarishga to'g'ri keladi. Ammo shuni aytish joizki, bitta qo'shiq yoki raqs ijro etilgani bilan u tadbir bo'lib qolmaydi. Taniqli rejissyor D.Genkin aytib o'tganlaridek, "bayram, tadbirlar o'z-o'zidan vujudga kelmaydi, uni oqilona tashkil etish kerak". Darhaqiqat, ma'naviy-ma'rifiy ishlarni ham maqsadli, aniq reja asosida tashkil etish maqsadga muvofiqdir. Zero, o'zbek tilining izohli lug'atida yozilganidek, "tadbir" - biron ishni, maqsadni amalga oshirish, ro'yobga chiqarish vositasi – shuning uchun puxta o'ylab tuzilgan, ishlab chiqilgan amaliy choralar majmuidir, deyilgan.

Yuqorida ta'kidlab o'tganimizdek, madaniy-ma'rifiy faoliyat ertangi kun ish samaradorligiga erishishda muhim rol o'ynaydi. Chunki, yaxshi dam olgan kishi

sidqidildan mehnat qiladi. Xotirjam bo‘lmagan, yaxshi dam olmagan, charchagan insondan chin dildan mehnat talab qilish qiyin masalalardan biridir. Yaxshi, maroqli dam olgan odam ish faoliyatida aktivlashadi, oldinga intiladi, oldinga intilish esa juda ko‘p kadrlarni o‘z o‘rnini egallashda asqotadi. Insonlarning dam olish, hordiq chiqarish masalalari ham muhim ijtimoiy-siyosiy, ma’naviy-ma’rifiy jarayonlardan hisoblanadi.

Xulosa sifatida shuni aytish kerakki, ma’naviy-ma’rifiy ishlarni maqsadli tashkil etish, u orqali talaba yoshlarning kreativlik fazilatlarini shakllantirish, har tomonlama rivojlantirish va bunga pedagogik nuqtai nazardan yondoshish – hozirgi kunning dolzarb masalalaridandir. Talabalar ongida Vatanga muhabbat ruhini singdirish, ular orasida ijtimoiy-ma’naviy muhitni yaxshilash, ularni ertangi kunga ishonch bilan bunyodkorlik ishlariga da’vat etish, ma’naviyatini yuksaltirish, ilimli, bilimli, yetuk kadr bo‘lib yetishib, jamiyatga nafi tegadigan inson bo‘lib yetishishlarida bu faoliyatning ahamiyati beqiyosdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 14 avgustdagi “Yoshlarni ma’naviy-axloqiy va jismoniy barkamol etib tarbiyalash, ularga ta’lim-tarbiya berish tizimini sifat jihatidan yangi bosqichga ko‘tarish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-3907-sonli Qarori. Xalq so‘zi. 2018 yil 15 avgust.

2. Madaniyat va san’at atamalari izohli lug‘ati. B.Sayfullayev tahriri ostida. Toshkent, 2014.87b.

3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 28 iyuldagi “Ma’naviy-ma’rifiy ishlar samaradorligini oshirish va sohani rivojlantirishni yangi bosqichga ko‘tarish to‘g‘risida”gi PQ-3160-son Qarori. "Xalq so‘zi", 2017 yil 29 iyul.

4. Yusupova, M. (2019). Development of Communication Competence while Using Project Work in Teaching English to Students in Higher Education as an Actual Problem. European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences, 7(12).

5. Абдуллаева, Ш. К., & Фагимовна, Ш. Н. (2020). Нетрадиционные методы обучения русского языка и литературы. Суз санъати, (3).

6. Бадалова, Б. (2019). Литература как метод преподавания иностранного языка. Молодой учёный, 6(244), 197-198.

7. Икрамов, Р. (2008). Ўзбекистонда ёшларнинг меҳнат қилиш ва касб танлаш ҳуқуқларини амалга ошириш қафолатлари. ЎзМУ хабарлари, 1, 118-120.

8. D.M.Genkin. Массовые праздники. L., 1998. 45b.

9. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. Z.Ma’rufov tahriri ostida.- M., 1981, 198-b.

10. B.Sayfullayev, V.Rustamov. Madaniy tadbirlarni tashkil etish mahorati. Toshkent, 2017.,47-b.

АХБОРОТ-КУТУБХОНА МУАССАСАЛАРИДА ЎЗБЕК ТИЛИ ВА АДАБИЁТИНИНГ ЎРНИ

Хакимова Муборак Якубжановна

Кутубхонашунослик кафедраси мудири, Ўзбекистон давлат санъат ва
маданият институти,
хакимова.1979@бк.ру

Абдуллаева Раъно

Кутубхона-ахборот фаолияти факультети
Кутубхона-ахборот фаолияти (кутубхоначилик ва библиография)
таълим йўналиши 1-курс, 103-гуруҳ талабаси

Аннотация:Мақолада ахборот – кутубхона марказларида ўзбек тили ва адабиётининг ўрни, амалий аҳамияти, бадий адабиётларнинг нашр турлари, китобхонлар тарғиботини янада кучайтириш, ёшларни ватанпарварлик руҳида тарбиялаш, миллий қадриятларимизни асраб-авайлашга, моддий ва маънавий бойлигимизни эъзозлашга ўргатиш ҳақида фикр юритилади.

Калит сўзлар: китоб, китобхон, кутубхоначи, қизиқиш, эҳтиёж, маънавият, юксалиш.

Аннотация:В статье рассматриваются роль и практическое значение узбекского языка и литературы в информационно-библиотечных центрах, виды издания художественной литературы, усиление пропаганды книголюбия, воспитание молодежи в духе патриотизма, обучение ее сохранению нашего национального ценности и уважать наше материальное и духовное богатство.

Ключевые слова: книга, читатель, библиотекарь, интерес, потребность, духовность, рост.

Аннотатион:Тҳе артисле диссуссес тҳе роле анд прастисал сигнифисансэ оф тҳе Ўзбек лангуаге анд литературе ин информатион анд либрарй сэнтерс, тйнес оф публишинг фистион, стренгтҳенинг тҳе пропаганда оф боок ловерс, эдусатинг ёунг неопле ин тҳе спирит оф патриотисм, теачинг тҳем то пресерве оур натионал валуэс анд респест оур материал анд спиритуал вэалтҳ.

Key Wordc: боок, реадер, либрариан, интерес, неэд, спиритуалитй, growтҳ.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбекистон Республикаси аҳолисига ахборот-кутубхона хизмати кўрсатишни янада такомиллаштириш” тўғрисида 2019 йил 7 июнь ПҚ-4354-сон қарорида кутубхоначилик иши соҳасидаги ахборот-кутубхона марказлари фаолиятини мувофиқлаштириш, йиғма электрон каталог ёрдамида ахборот ресурсларини бирлаштирувчи

электрон кутубхоналар ва маълумот базаларини яратиш ҳамда ташкилий-методик жиҳатдан таъминлаш вазифалари юклатилди.

Республикада ижтимоий-иқтисодий соҳани ислоҳ қилишнинг ҳозирги шароитида ахборот-кутубхона фаолиятини ривожлантиришнинг мақсад ва вазифалари мамлакатда амалга оширилаётган ўзгаришларга ва халқаро амалиётга мос бўлиши зарур. Шу муносабат билан фуқароларнинг ахборотдан эркин фойдаланиш бўйича конституциявий ҳуқуқларини, шу жумладан миллий қадриятлар ва жаҳон маданияти, амалий ва фундаментал билимлардан баҳраманд бўлишини таъминлайдиган аҳолига ахборот-кутубхона хизматлари кўрсатишнинг сифат жиҳатдан янги тизимини яратиш, кутубхоналарда сақланаётган миллий маданий меросни асраб-авайлаш ва бойитиш, ахборот-коммуникация технологияларини кенг жорий этиш ҳисобига ахборот-кутубхона муассасалари фаолиятини ташкил этишни такомиллаштириш устувор вазифага айланмоқда.¹⁹³

Шарқ таълимоти манбаларида, тарих зарварақларида ҳам бунинг исботини кўриш мумкин. Аждодларимизнинг мозийга муҳрланган фаолият сарҳадларида бунга аниқ далиллар бисёр. Соҳибқирон Темур бобомизни, Навоий, Бобур ҳазратларини олайлик. Арасту, ибн Сино, Баҳоуддин Нақшбандий, Нажмиддин Кубро каби улуғ алломаларнинг асарлари ва назарий таълимотларида ҳам ёш вужудни камол топтириш, тарбиялашга катта аҳамият қаратилганлиги бежиз эмас.

Хукуматимиз томонидан қабул қилинаётган ҳар бир қарор ёки меъёрий ҳужжатларнинг туб негизида жамиятимиз тараққиётини юксалтириш, халқимиз ҳаётининг фаровонлигини таъминлаш, ривожланган давлатларнинг илғор иш услубларига ижодий ёндашиб, ўзимизга хос ва мос жиҳатларидан андоза олиш, давр билан ҳамнафас яшаш мужассам.

Кутубхона ўзининг ижтимоий вазифасини бажаришда ўзида мужассам бўлган китоблар мажмуасига ва ундаги хилма-хил китобларга асосланади. Китобларсиз кутубхоналарни тасаввур қилиб бўлмайди. Кутубхона ишини маданият, маърифат, маънавият ва таълим соҳаларининг кечаси-ю, бугуни, келажагини бирлаштириб турувчи жон томирларига ўхшатиш мумкин.

Жамиятнинг тараққиёти бевосита барча жабхалардаги янгиланишлар, юксалишлар билан боғлиқ. Инсониятнинг ақл заковати пайдо бўлиб, унинг ҳаёти, дунёдаги воқеа ходисаларни ўзида акс эттирувчи ажойиб муъжизалар ичида китобдан азиз ва мўътабари бўлмаса керак. Китоб ўзининг муъжизакор ва цехрли кучи билан неча-неча асрлардан буён элга маърифат, маърифат, нур ва зиё таратиб келаётганлиги учун инсоният учун қадрлидир. Инсоният яратган ёзувлар, китоблар бўлмаганда одамзод ўзининг ўтмишини, билим, донолик ва

¹⁹³ Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш. Мирзиёевнинг Ўзбекистон Республикаси аҳолисига ахборот-кутубхона хизмати кўрсатишни янада такомиллаштириш тўғрисида 2019 йил 7 июнь ПҚ-4354-сон қарори.

хикматларини ҳам билмаган, илм-фанни ҳам тараққий эттира олмаган бўларди. Буюк мутафаккир Абу Райхон Беруний ахборот турларидан бири, балки муҳимроғи китобот ёзувидир, агар у бўлмаганда, қадимий воқеалар, илмлар ҳақида маълумотларга эришиб бўлмас эди, деб ёзади.

Китобхонларга ахборот-кутубхона хизматлари бўйича ижтимоий кафолатларни сифатли таъминлаш ҳамда замонавий талабларни ҳисобга олган ҳолда ахборот кутубхона муассасаларини ривожлантириш мақсадида норматив-ҳуқуқий базани такомиллаштириш жуда муҳим ҳисобланади.¹⁹⁴

Кутубхона – китоблар ва кишилик жамияти тарихи йиғиндиси бўлгани учун инсонпарвар муассасадир. Бунда инсоният эришган барча илмлар, турли фан соҳалари бўйича шаклидан, хилидан, туридан, тилидан қатъи назар, адабиётлар тўпланган. Кутубхоналар зулматга, нодонликка, жаҳолатга қарши курашда фаол бўлган, кишилар қалбига эзгулик, яхшилик, саҳоват, садоқат, меҳр-муҳаббат, оқибат уруғларини сингдирган. У инсоният бутун борлигининг буюк ҳужжатлашган гувоҳи сифатида яшаб келмоқда. Кутубхоналар ижтимоий жиҳатдан жуда фойдали бўлиб, улар сиёсий, мафкуравий вазифаларни бажаради, мамлакатимизда олиб борилаётган ижтимоий, мафкуравий, маънавий сиёсатни кенг халқ орасида оммалаштириш, улар онгига сингдиришда асосий воситачи ролини ўйнайди.

Дунёдаги қадимий ва бой тиллардан бири бўлган ўзбек тили халқимиз учун миллий ўзлик ва мустақил давлатчилик тимсоли, бебаҳо маънавий бойлик, мамлакатимизнинг сиёсий-ижтимоий, маънавий-маърифий тараққиётида ғоят муҳим ўрин эгаллаб келаётган буюк қадриятдир.

2023 йил 21 октябрь куни Ўзбекистон Республикасининг «Давлат тили ҳақида»ги Қонуни қабул қилинганига ўттиз тўрт йил тўлди. Мазкур тарихий ҳужжатга биноан ўтган йиллар давомида она тилимиз мустақкам ҳуқуқий асос ва юксак мақомга эга бўлди. Ҳозирги кунда ўзбек тили ҳаётимизнинг барча жабҳаларида — давлат ва жамият бошқаруви, давлатлараро муносабатлар, илм-фан, таълим-тарбия, тиббиёт, маданият ва санъат соҳаларида фаол қўлланилмоқда, халқаро минбарлардан баралла янграмоқда¹⁹⁵.

Кутубхонашунослик барча фанлар билан, яъни ўзбек тили ва адабиёти, математика, информатика, социология, ҳуқуқ, этика-эстетика ва бошқа фанлар билан бевосита боғлиқ. Шу жумладан ўзбек тили ва адабиёти фанининг ўрни беқиёс. Кутубхоналарни ўзбек тили ва адабиётисиз тасаввур қилиш жуда мушкул. Кутубхоналарда барча тиллардаги адабиётларнинг мавжудлиги, уларнинг таснифи, жойлаштирилиши ва китобхонларга етказиб беришда ўзбек

¹⁹⁴ Ахборот-кутубхона фаолияти тўғрисида Қонун 2011 йил 13 апрель №ЎРҚ—280. Қонунчилик палатаси томонидан 2011 йил 4 мартда қабул қилинган. Сенат томонидан 2011 йил 25 мартда маъқуланган.

¹⁹⁵ Ўзбекистон Республикасининг «давлат тили ҳақида»ги қонуни қабул қилинганининг ўттиз йиллигини кенг нишонлаш тўғрисида Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 4 октябрдаги ПҚ-4479-сонли

тилининг мавқеи жуда ҳам баланд. Китобхонларга бадиий асар, бадиий асар мутолаасининг мақсади ахлоқий, ғоявий, эстетик тарбия; бадиий дидни ўстириш, ҳаётий тажрибани бойитиш, завқланиш маданиятини ўстиришдан иборат. Бадиий асар мутолаасининг усуллари, мулоҳазали, шошмай, тўлиқ мутолаа қилиш ва такрор мутолаа қилиш, бадиий адабиёт мутолаасида ҳаёлнинг аҳамияти, асарнинг бадиий жиҳатлари ва тилига эътибор қилиш зарур ҳисобланади.

Адабиётларни тарғиб қилишда илмий-оммабоп адабиётлар ва уларнинг мутолааси ўз ўрнига эга. Мутолаасининг мақсади дунё, дунёқараш ҳақидаги муайян билимларни кенгайтириш, қизиқувчанлик туйғусини қондириш ва ўстириш, йиғилишга, маърузага тайёргарлик кўриш, меҳнат малакалари ҳосил қилиш билан боғлиқ.

Кутубхоналар, ахборот-кутубхона марказларида адабиётларни тарғиб қилиш, китобхонларни кутубхонага жалб этиш, ҳамда уларни адабиёт ва санъат вакиллариининг ҳаёти ва ижоди билан таништириш, муҳим ва унутилмас саналар, даврнинг долзарб аҳамият касб этган воқеа-ҳодисалари муносабати билан кўпгина оммавий тадбирлар ўтказилади.

Кутубхоналарда адабиётларни тарғиб этишда оммавий усуллар – кўргазмали, оғзаки ва комплекс усуллар қўлланилади. Улар мазмуни, нашр хусусияти ва бошқа хусусиятларга кўра китоб кўргазмалари, кутубхона тақдимотлари, оғзаки журналлар, китобхонлар конференцияси, адабий-тематик, шеърят, савол-жавоб, мунозара, учрашув кечалари ва бошқа тадбирлардан иборат бўлиши мумкин.

Оммавий тадбирларнинг афзаллик томони шундаки, ушбу тадбирлар китобхонларнинг умумий қизиқишларини тезда қондириш имкониятини беради. Ўтказиладиган ҳар қандай оммавий тадбир аввалдан пухта тайёргарлик кўрилгандагина самара беради, таъсирчан бўлади ва аниқ мақсадга хизмат қилади. Натижада китобхонлар сони ошади, мавзу бўйича китоб ўқилиши даражаси кўтарилади, янги қизиқишлар пайдо бўлади. Кутубхонага ва тадбирларга муносабат ўзгаради. Оммавий тадбирда техника воситаларини қўллаш, ижтимоий, сиёсий ташкилотлар, ОАВлари билан ҳамкорлик қилиш, унинг сифат ва даражасини кўтаради, оммавийлик хусусиятини оширади.

Тадбирларни ўтказётган мутахассислар шуни унутмасликлари керак-ки, ҳар қандай тадбирда китоб ўқиш, адабиётларни тарғиб этиш бирламчи ўринда бўлиши лозим.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Ўзбекистон Республикасининг 2011 йил 13 апрель “Ахборот кутубхона фаолияти тўғрисида” Қонуни, №280-ЎРҚ..
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Қарори. Ўзбекистон Республикаси аҳолисига ахборот-кутубхона хизмати кўрсатишни янада такомиллаштириш тўғрисида.– “Халк сўзи” газетаси, 2019 йил, 7-июнь.

3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармойиши. “Китоб маҳсулотларини чоп этиш ва тарқатишни ривожлантириш, китоб мутолааси ва китобхонлик маданиятини ошириш ҳамда тарғибот қилиш бўйича комиссия тўзиш тўғрисида” – “Халқ сўзи” газетаси, 2017 йил, 13 январь.

4. Давлатов С.Х., Носиров Ў., Бердиева З.Ш., Ўрозов А.Н., “Кутубхонашунослик” / Кутубхона-ахборот фаолияти таълим йўналиши талабалари учун ўқув қўлланма.- Тошкент: Навруз, 2020 йил, 391 б.

YOK OLMUŞ BİR ŞEYİN İZİ: TRANS-ESTETİK ÖĞE OLARAK KIRLIAN ELEKTROFOTOGRAFLARI

**Dr. Öğr. Üyesi İmran UZUN, Kocaeli Üniversitesi
Öğr. Gör. İsmail BİRLİK, Bayburt Üniversitesi**

Özet

Kirlian fotoğrafçılığı, nesnelerin veya canlı organizmaların çeşitli enerji alanlarını görselleştirmek için kullanılan bir tekniktir. Bu teknik, nesnelerin etrafındaki enerji alanlarını elektromanyetik bir etkiye maruz bırakarak ve bu alanlardan yayılan ışığı ölçerek çalışır.

1939'da Semyon Kirlian tarafından keşfedilen teknik temel olarak bir nesnenin veya organizmanın etrafındaki enerji alanının, bir film veya sensör aracılığıyla yakalanması olayıdır. Bu süreç sırasında, nesne bir yüksek voltajlı alanın içine yerleştirilir ve bu alan nesnenin etrafındaki enerjiyi uyarır. Nesne ile temas eden film veya sensör, enerji alanından kaynaklanan elektromanyetik radyasyonu algılar ve bu şekilde bir görüntü oluşturur.

Fotoğraf makinesiz fotoğraflar kategorisinde yer alan Kirlian elektrofotoğrafları, sanat dünyasında ilgi çekici bir ifade biçimi olarak değerlendirilebilir. Bu tür fotoğraflar, geleneksel fotoğrafçılıkla kıyaslandığında farklı bir estetik sunar ve izleyiciye nesnelerin veya organizmaların enerji alanlarını keşfetme fırsatı verir. Dahası her şeyin birbirine girdiği bu süreçte neyin doğru neyin yanlış olduğunu, bir bedenın hangi cinsiyette olduğunu anlayamadığımız, medyanın yanıltma gücünün yüksek olduğu bu süreçlerde gerçeğin bedensizleşmesi/cisimsizleşmesi mümkündür. Görünür ışığı yakalayan makinanın yerini alan bu teknik esasen yayılan enerji atlamalarını tespit eden bir sistemdir.

Kirlian fotoğraflar anlamın mı yoksa gösterinin mi bir ögesidir; bu, merak konusudur. Susan Sontag aya inişin gösterimini yapan bir TV programını izleyenlere aya iniş hakkında sorular sorar meraklarını öğrenmeye çalışır. İzleyiciler, aya indiklerine inanmıyoruz derler. O zaman niye izledikleri sorulunca, “Biz sadece televizyon izlemeye gelmiştik.” yanıtını alır. Aslında Kirlian fotoğrafları da realitede eksik uzuvların fotoğraflandığı bir uygulama olmanın ötesinde insanların meraklarının tatmin edilemediği fotoğraflama biçimi olarak değerlendirilebilir.

Baudrillard günümüz sanatının illüzyonlar yaratma biçimi olarak değerlendirir, günümüzde ise mevzu daha çok “gerçekte var olmayanlar” olarak görülmektedir. Gerçeğin var olamaması illüzyonu da yok etmektedir ve bu bağlamıyla sanat, işlevinden uzaklaşmaktadır. Esasında trans-estetik bir öge olarak değerlendirdiğimiz Kirlian tekniği, fotoğrafı bir ötekileştirmeye maruz bırakarak onun varlığını çıkmaza sürüklemektedir. Marcel Duchamp’ın ‘Çeşme’ adlı çalışması da trans-estetik öge olarak diğer sanat eserlerinden ayrılmaktadır. Öteki halini almaktadır. “Her nesne estetikleştirilebilir.” diyerek yok olmuş bir şeyin izi sürülüyor olabilir. Sanat, geniş bir yelpazede farklı ifade biçimlerine ev sahipliği yapabilir ve Kirlian fotoğraflar da bu çeşitliliğe katkıda bulunabilir.

Anahtar Kelimeler: Kirlian Elektrofotografisi, Trans-Eстетik, Sanat, İllüzyon, Fotoğraf

FOTOĞRAFIN FOTOĞRAFSIZLAŞMASI: ANLAM YOKSUNLUĞUNDAN BİÇİMSEL AŞIRILIĞA GERÇEKLIK-ROMANTİZM İLİŞKİSİ

**Dr. Öğr. Üyesi İmran UZUN, Kocaeli Üniversitesi
Öğr. Gör. İsmail BİRLİK, Bayburt Üniversitesi**

Özet

Fotoğraf, kendi kendine bir arayıştır ve varoluşsaldır, yani fotoğraflayanın da içerisinde olduğu bir ‘an’ı temsil eder. Dolayısıyla ordadır; vardır, ama sizi oraya götürmeyi de amaçlar. İzleyici, fotoğrafı veya plastik ögeler ve değerler üzerinden nitelendirdiğinde o anı yeniden yaşar.

Fotoğraf temelde her ne kadar disiplinler arası olsa da yine plastik ögeler üzerinden baktığımızda romantizm akımının o çok kısa anlarda ama doruklarda yaşandığı gerçeğini ölümsüzleştirir. Poz verirken dahi gerçekliği romantikleştirir. Hatta romantiktir; çünkü gerçeği olduğu gibi bırakmaz ve kurgusallaştırır. Realisttir, çünkü o gerçekleşmiştir.

Fotoğrafın doğası gereği gerçekliği her zaman önemsenmiş 18. yüzyılda da mahkemelerde delil olarak kullanılmıştır. Bir olaya, bir ana bir gerçekliğe işaret ettiği tartışılmaz bir temsildir. Günümüz sayısal fotoğraf değerleri üzerinden tartışacak olursak gerçekliği zaman zaman dijital düzenlemeler ve CGI teknoloji tasarımlarıyla başka bir disipline evrilmiş ve dijital sanatlar bağlamında değerlendirilir olmuştur. Bu da yaşam alanlarımızda fotoğrafın tanınırlık, tanıştırıcılık ve gerçeği temsil noktasında inandırıcılığını imkansızlaştırırken, geleneksel çekim ve üretim tekniklerine sadık fotoğrafın sırtına sorgulanırlık yükünü yüklemiş ve değer kaybına neden olmuştur. Kendi sınıfından sıyrılan başka bir sınıfa evrilen fotoğrafın tam da burada yeniden

sunum mu yoksa yeniden aynısını tekrarlayan bir tıpkı-çekim mi olduğu sorularını kendisine sordurmaya başlatmıştır. Nazif Topçuoğlu fotoğrafsızlaşmaya ithafen fotoğraf kelimesinin yerine çok fazla şeyler koyabileceğimizi ifade ediyor. Bu ifade aslında geçişli sanat düşüncesinde kapılarını aralayan bir olay olarak değerlendirilebilir.

21. yüzyıl inovasyon çağında NFT'lerin tartışıldığı ve yapay zekaların mevcut verileri kullanarak ürettikleri yeni bir fotoğraf kavrayışını zorlarken; foto-safariler, foto-maratonlar ve foto-festlerde değerlendirilen ve sergilenen fotoğraflar üzerinden bir saptama yapmak doğru olacaktır. Çünkü artık fotoğraf yerine auto-graf (otograf) adı verdiğimiz bir biçimsel otomazizasyon gerçekliği vardır. Artık gerçeklikler, bakış açıları, yaklaşımlar, efektler, tarzlar fotoğrafa konu olan pozlar dahi otomatiktir. Manuel olarak adlandırılan insan katkısı olmaksızın fotoğrafın tüm teknik ve estetik dünyasında gerçekliği hiç olmadığı kadar romantize eden bir otomatikleşme süreci vardır. Bilgisayar destekli otomasyonun çok daha ötesindeki bir tavra dikkat çeken bu yaklaşım, toplumun otomatikleşmesi ve estetik biçimselliğin bu otomatikleşme tavrının doruklarında anlamdan soyutlanması kastedilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Fotoğraf, Gerçeklik, Romantizm, Dijitalleşme, Biçim, Otomazizasyon.

MAHALLALARDA AHOLI MADANIYATNING ETNOMILLIY MOHIYATI VA UNING O'ZIGA XOSLIGI

Qayumov L

Madaniyat va san'at menejmenti kafedrası o'qituvchisi

Annonatatsiya: *Aholi madaniyatini keng jamoatchilik asosida o'rganish hamda muhimlik darajasini tahlil etish va amaliyotga joriy etishdan iborat.*

Kalit so'zlar: *Aholi, madaniyat, jamiyat, mamlakat, xalq, ijtimoiy huquqiy*

Jamiyatning har bir a'zosi kamolotga erishish jarayonida ijtimoiy-madaniy mavjudot sifatida shakillanadi, jamiyatda hukmron bo'lgan ijtimoiy-madaniy tizimning asosiy xususiyatlarini o'zida uyg'unlashtiradi va umumlashtiradi. Ayni paytda har bir individ aholi madaniyatini shakillantirishda ozmi ko'pmi ishtirok etadi. Kishilar qanchalik takomillashsalar aholi madaniyat ham avlodlar almashinuvi jarayonida rivojlanib boradi. Ma'lumki madaniyat ko'p turlarga bo'linadi. Masalan, axloqiy, estetik, huquqiy madaniyat bo'lishi mumkin. Inson ulg'aya borib, unda dunyoqarash shakillanganidan so'ng uni himoya qilishga qodir bo'lgan huquqiy madaniyat shakillanishiga shart-sharoitlar yaratish zarurati tug'iladi.

Prezidentimiz rahnamoligida huquqiy demokratik davlat va kuchli fuqarolik jamiyati barpo barpo etish jarayonida fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari nufuzini oshirish, mahallaning vazifalari, huquq va vakolatlari doirasini yanada kengaytirishga alohida e'tibor qaratilmoqda.

Mamlakatimizda yaratilgan mustahkam milliy qonunchilik bazasi fuqarolar o'zini o'zi boshqarish organlarining faoliyatini har tomonlama rivojlantirish, ijtimoiy-manaviy barqarorligini mustahkamlash, fuqarolar madaniyatini yuksaltirish, aholi bandligi ayniqsa xotin-qizlar va yoshlarni ish bilan ta'minlash, o'zgalar ko'magiga muhtoj aholi qatlamini qo'llab quvvatlashga doir ishlarni zamonaviy yo'lga qo'yish imkonini bermoqda.

O'zbek xalqi tarixi va etnik madaniyati ko'p asrlardan beri mutafakkirlar, tadqiqotchilar diqqatini o'ziga jalb etib keladi. Muqaddas «Avesto»da va antik davr tarixchilari (Plutarh Strabon, Kutsiy Ruf va b. asarlaridayoq ajdodlarimiz haqida ko'plab ma'lumotlar uchraydi. Islom madaniyatining O'rta Osiyoga tarqalishi bilan o'lkamiz xalqlari etnik madaniyatiga oid ilmiy, ma'rifiy, falsafiy, tarixiy, diniy asarlar paydo bo'ladi va ular jahon tafakkuri xazinalaridan munosib joy oladi. Xorijlik olimlar, sayohatchilar esa o'zbek xalqi tarixi va madaniyatiga oid tadqiqotlar olib bordilar.

Madaniyat (xalq madaniyati) ichki tuzilishi va xususiyatlari, ijtimoiy borliqda namoyon bo'lishi va tashkil etilishi, ma'naviy-tarbiyaviy hayotdagi o'rni bilan murakkab, ko'p qirrali, sotsiodinamik xodisadir. Etnik madaniyat esa ushbu xodisaning ma'lum bir xalq, millat ijtimoiy-tarixiy, ma'naviy hayoti, turmush tarzi bilan bog'liq, etnosning tarixiy-madaniy paradigmasiga aylangan o'zak qismidir.

Aholi madaniyati xalqning, millatning uzoq ijtimoiy-tarixiy rivojlanish jarayonida yaratgan moddiy va ma'naviy boyliklari, turmush tarzi, tili, urf-odatlar, tashqi dunyoni o'zlashtirish va o'zgartirish, o'zini, o'zligini idrok etish, anglash usullari, xullas, etnosning, millatning mavjudligini ifoda etuvchi ijtimoiy voqelikdir. Ma'lumki, har qanday ijtimoiy voqelik, ayniqsa inson va xalq hayotining barcha tomonlariga taalluqli madaniyat ko'p omillilik, komplekslik, sinkretiklik, universallik, turg'unlik va o'zgaruvchanlik xususiyatlariga ega. Madaniyatning ushbu xususiyatlarini hisobga olmasdan uning ijtimoiy-tarixiy taraqqiyotdagi o'rnini ham, ichki tuzilishi va fo'unksiyalariga oid belgilarini ham to'g'ri anglash mumkin emas. «Jamiyat va madaniyat aynan bo'lmasada, - deb yozadi S. Shermuhammedov va A. Ochildiyeu, - jamiyatning hamma soxalarida madaniyat mavjuddir. Shunday ekan, jamiyatning madaniyat rivojlanishiga ta'sirini, bu ta'sir qanday shakllarda amalga oshishini tushunib olmay turib, madaniyat deb atalmish o'lgan ijtimoiy xodisaning moxiyatini oxirigacha aniqlab bo'lmaydi.»¹⁹⁶

Agar ushbu yondashuvni etnik madaniyatga tadbiq etsak, madaniyatni etnosning shakllanish jarayoni bilan retrospektiv bog'lashga to'g'ri keladi, chunki etnos shakllanish jarayonisiz etnik madaniyat yo'q. O'zbek xalqining kelib chiqishi, etnogenezi juda qadim zamonlarga borib taqaladi. S.P.Tolstov yozganidek «Yer yuzidagi barcha xalqlar kabi o'zbek xalqi ham tarixan qadimda va o'rta asrlarda turli nomlar bilan atalgan qabilalar va elatlardan shayutlangan».¹⁹⁷ M.Ermatovning ta'kidlashicha, o'zbek xalqi etnik madaniyatiga xos belgilar ibtidoiy jamoa tuzumi

¹⁹⁶ Shermuhammedov.Sh.Ochildiyeu.A. "Madaniyat va svilizatsiya". -Farg'ona, 2000. 26-27-b.
O.Madayev."O'zbek xalq og'zaki ijodi" "Toshkent" 2010

davridayoq koʻzga tashlanib, keyingi ijtimoiy-tarixiy taraqqiyot bosqichlarida yanada aniqroq koʻrinishda namoyon boʻldi. Masalan, yarim koʻchmanchi, va oʻtroq turmush tarzi ana shunday belgilardir. Oʻzbek xalqi etnogenezi masalalarini oʻrganishga qiziqish mustaqillik yillarida avj oldi. Ommaviy axborot vositalari va maxsus nashrlarda bildirilayotgan fikrlarni umumlashtirib, K.Sh.Shoniyoov yozadi: «Etnografiya fanida elatni (millatni ham) belgilovchi bir qancha alomatlar mavjud: xudud, til, iqtisod, madaniyat, tarixiy qismatning umumiyliigi, ong tizimi, etnosning uyushqoqligi, ma'lum bir davlat doirasida boʻlishi, oʻz etnik nomiga (etnomiga) ega boʻlishi, din umumiyliigi va bir qancha boshqa alomatlar.

Albatta, bu alomatlar etnosning shakllanish jarayonida ishtirok etishi kerak boʻlgan Ammo, amalda esa bu alomatlarni barchasi elatning shakllanayotgan kezlarida muayyan bir vaqtda hozir boʻlishi yoki bir davrda muxim rol oʻynashi mumkin boʻlmagan. Etnik alomatlarining biri, balki bir nechitasi bir vaqtda hosil boʻlsa, boshqasi esa qeyiyaroq paydo boʻlishi mumkin. Ma'lum bir etnosni tashkil topishida til bosh rol oʻynagan boʻlsa, ikkinchi bir elatning paydo boʻlishida xoʻjalik, uchinchisida esa moddiy madaniyat yitakchi alomat boʻlishi ehtimoldan holi boʻlmasa kerak».

Demak, etnik madaniyat etnogeneza muhim omildir, biroq uning barcha komponentlari bir vaqtda toʻla namoyon boʻlavermaydi. Oʻzbek xalqi etnik madaniyati (etnik madaniyati)ni oʻrganishga qaratilgan ilmiy-nazariy konsepsiyalar va yondashuvlarni quyidagi yoʻnalishlarga ajratish mumkin.

1. Tarixiy-arxeologik yondashuv;
2. Mifologik-diniy yondashuv;
3. Sotsiologik yondashuv;
4. Folkloristik yondashuv;
5. Jugʻrofiy-etnografik yondashuv;
6. Ijtimoiy-pedagogik yondashuv;
7. Badiiy-estetik yondashuv;
8. Sivilizatsion yondashuv;
9. Sotsiologik (sotsiodinamik) yondashuv;
10. Falsafiy-madaniy yondashuv va b.

Eng avvalo shuni aytish zarurki, ushbu yondashuvlar ijtimoiy-tarixiy rivojlanishdan oʻziga taʼlluqli yoʻnalishlarni tadqiq, etadi. Ularning har biri etnik madaniyatdan oʻz tadqiqot maqsadlariga taʼlluqli belgilarni, jarayonlarni, oʻzgarishlarni qidiradi va ularni ilmiy-nazariy baholaydi. Tarixiy-arxeologik yondashuv oʻzbek xalqi etnik madaniyatining ijtimoiy-tarixiy paydo boʻlishi va rivojlanishini tarixiy-arxeologik manbalar, ashyolar, dalillar asosida tadqiq etadi. Oʻrta Osiyo, I.Jabborov qayd etganidek, «oʻziga xos tarixiy-etnografik va xoʻjalik-madaniy tiplar yaratgan mintaq. Unda yashovchi xalqlarning kelib chiqishi va tarixiy taqdiri umumiy harakterga ega. Tarixda umumiy etnik ildizga ega boʻlgan, muayyan xududda joylashgan, ammo turli til, madaniy-xujalik tipdagi har xil elatlar doimo uzaro yaqin munosabatlarda boʻlib, aralashib kelgan va uzoq murakkab tarixiy jarayonni boshidan

kechirgan»¹. Demak, o'zbek xalqi etnik madaniyati, tabiiy ravishda, O'rta Osiyo mintaqasida yashayotgan qardosh xalqlar etnik madaniyati bilan bir ijtimoiy-tarixiy negizga ega, moxiyatan yaqindir. Buni Janubiy Turkmaniston, Janubiy Qozog'iston, Tyanshan-Pomir etaklari, Kaspiy dengiz soxillari, Markaziy Farg'ona, Xorazm, Surxondaryo viloyatlarida topilgan arxeologik topilmalarning o'xshashligi ham ko'rsatadi.

Tarixiy-arxeologik topilmalar O'rta Osiyoga aholi old Osiyodan paleolit davridayoq ko'chib kela boshlaganidan darak beradi. Ibtidoiy jamoa tuzumi davridayoq o'lkamiz xalqlarining etnik xususiyatlarini ifoda etuvchi xo'jalik-madaniy tiplari yuzaga kelgan. Maxalliy qabilalar va jamoalarning integratsion alokalari umumiy ko'rinishdagi etnik madaniyatning shakllanishiga asos bo'lgan natijada ovchilik, baliqchilik, keyinroq esa dexqonchilik va chorvachilikka asoslangan o'lkamizning jug'rofiy xususiyatlariga mos «xo'jalik-madaniy tiplari» tashkil topgan. XIX asrning so'nggi choragi va XX asr boshlarida N.I.Veselovskiy, A.A.Divayev, N.I.Mellitskiy, V.V.Bartold, B.L.Vyatkin, Akrompolvon Asqarov, T. Mirg'iyosov olib borgan tarixiy-arxeologik qazishmalar o'lkamiz xalqlariga, shu jumladan, o'zbek xalqiga xos turmush tarzi, xo'jalik yuritishi, savdo-sotiq ishlari, amaliy san'ati va og'zaki ijodining etnik xususiyatlarini anglashga yordam berdi. Keyinchalik, tarixiy-arxeologik izlanishlarni A.Yu.Yakubovskiy, G.P.Chabrov, G.V. Grigoryev, A.P.Okladnikov, C.P.Tolstov, M.Ye.Masson, V.A. Shishkin, Ya.R.G'ulomov, B.D.Jukov, G.A. Pugachenkova, E.V. Rtveladze, V.V.Lunin kabi olimlar davom ettirdilar. Ushbu tadqiqotlarda O'rta Osiyo sivilizatsiyasining jahon sivilizatsiyalarida tutgan o'rni, uning Xitoy, Hindiston, Eron davlatlari va Yevropa qit'asi bilan integratsion aloqalari tarixiy-arxeologik manbalar bilan ochib berildi¹. To'g'ri, ularda, ayniqsa sovet totalitar tuzumi davrida yaratilgan tadqiqotlarda Yevropotsentrizmga moyillik bo'rtib turadi. Birok, ularda ham o'zbek xalqi etnik madaniyatida o'ziga xoslik va ob'yektiv sabablar ta'sirida shakllangan innovatsiyaga moyillik yitakchi xususiyat ekanligi yakdillik bilan qayd etiladi.

Mifologik-diniy yondashuv o'zbek xalqi etnik madaniyatini afsonalar, rivoyatlar, gayrihayotiy xikoyalar - miflar, diniy tasavvurlar orqali tadqiq etishdir. Miflar kishilar ruxini, badiiy-estetik qarashlarini, olam haqidagi tasavvurlarini ifoda etadi. Ayniqsa, Sharq xalqlari uz orzu xayollari va utmishini mifologik obrazlarda, tasvirlarda ifodalashga o'ta moyil ekanini kuzatamiz. Agar, Yangi Dunyo va Yevropa kishisi qadimdan g'ayrixayotiy sovellarga ochiqdan-ochiq kurashib kelsa, Sharq xalqlarida mifologiyaga, g'ayritabiiy kuchga ega valiylar, paygambarlar va avliyolarga ishonish hamon kuchlidir. Shuning uchun ham, miflardan foydalanilgan badiiy asarlar xalqimiz, kishilarimiz his-tuygulariga tez ta'sir kiladi. Hozir dunyoda, xalqlar xayotida global o'zgarishlar kechmoqda. Sharq dunyosida yevropotsentrizm keng yoyilmoqda. Har yili Osiyo qitasidan Yevropaga 4 mln.ga yaqin kishi ko'chib ketayotgani

¹ Ermaton M. Etnogenesis I formirovanie o'zbekiskogo narado. T.: O'zbekistana, 1968. 8-9-b.

¹ Shoniyozov Sh.K. O'zbek xalqining etnogenezig'a oid ba'zi nazariy masalalar. O'zbekistonda ijtimoiy fanlar, 1998, 6-son. -33 b.

kuzatiladi. Bu jarayonlar tarixiy-madaniy paradigmalariga ta'sir etmay qolmaydi. Natijada xalqlar o'z etnik madaniyatining o'zagi (yadrosi) bo'lgan mifologik-diniy tasavvurlarini ximoya qilishga o'tishi tabiiy xoldir.

Shuning uchun ham Sharq xalqlari, shu jumladan, o'zbek xalqi ham o'zining diniy qadriyatlarini asrashga, zardushtiylik, islomga oid axloqiy-ma'naviy boyliklardan unumli foydalanishga intiladi. Mifologik-diniy yondashuvni tarixiy-madaniy, ma'naviy izlanishlarga N.Komilov, I.Karimov, I.Jabborov, X.Abdusamedov, A.Saidov, T.Maxmudov, M.Imomnazarov, A.Choriyev, T.Karim kabi olimlar tadbiq etib keladilar.

Ularning izlanishlarida zardushtiylik va islom qadriyatlarining xalqimiz ma'naviyatiga ta'siri hamda undagi o'rni milliy taraqqiyot nuqtai nazaridan ochib beriladi.

Xalqimiz ruxiy-ma'naviy komillik masalalariga muxim e'tibor bergan, lekin u xayotiy muammolarni esdan chiqarmagan. Bu o'rinda Naqshbandiyni («Diling Olloxda bo'lsin, qo'ling- mehnatda») tarixni eslash o'rini. Mashrab esa barcha ruxiy-ma'naviy izlanishlar markazida inson ko'rinishini ifodalab, «Shariat ham, tariqat ham, haqiqat ham mendadir» degan antropologik g'oyani ilgari surgan. Ming afsuski, ushbu antropologik g'oya keyinchalik, diniy mutaassiblikning ta'sirida rivojlantirilmadi. Sotsiologik yondashuv xalq, millat tilining yuzaga kelishi va ma'lum bir xududlarda tarqalib, etnomadaniy xodisaga aylanishi qonunlarini, xususiyatlarini o'rganishdir.

Shubhasiz, avvalo og'zaki so'zlashuv tili yuzaga kelgan. Qadimgi xorazmiylar, baqtriyaliklar, parfiyaliklar, marg'inonliklar, sug'diylar, chochliklar, boharistonliklar o'ziga xos so'zlashuv tillariga ega bo'lgan Ular axmoniylar (er.av. IV-III asrlar), grek-makedoniyaliklar (er.av. III-er.I-asrlar), Turk xoqonligi (551-744 y.) davrlarida nafaqat xududiy keng tarqalgan, xuddi shuningdek, transformatsiyaga ham uchragan.

O'lkamizda yozuv tili er.av. bir minginchi yillarda finikiy yozuvining oromiy yozuvi orqali paydo bo'lgan. E'tiborli manbalarga qaraganda, xatto o'lkamizdagi xorazmiylar, baktriyaliklar, sug'diylar o'ziga xos tillarda, laxjada gapirishgan bo'lsalar-da, rasmiy ishlarini oromiy yozuvida olib borganlar. Er. av. VI-IV asrlarga kelib eron (fors) yozuvi axmoniylar davlati (O'rta Osiyo ham unga qarashli edi) ning tiliga aylanadi. Er. av. III-I-asrlarda o'lkamizda baqtriylar yozuvi, greklar yozuvi, hind (braxmo) yozuvi, paxlaviy (o'rta fors) yozuvi, suriy-nestorian yozuvi va hozirgacha kelib chiqishi aniqlanmagan, yozuvi, fors- sug'diylari yozuvi amalda bo'lgan. Xullas, uch ming yillar ichida O'rta Osiyo va Eron hududida fors-tojik va turk xalqlarining yozuv tili shakllangan. Hozir yozuvlarning o'zgartirilishi to'g'risida turli qarashlar mavjud bo'lsa-da, barcha yozuvlar boshqa xalqlar bilan madaniy aloqalarning kengayishiga olib kelganini, natijada o'zbek xalqi etnik madaniyatiga xos innovatsiyaga moyillikni yangi bosqichga ko'targanini inkor qilib bo'lmaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Jabborov I. O'zbek xalqi etnografiyasi. -T.: O'qituvchi, 1994. -19 b.
2. Shoniyo'zov Sh.K. O'zbek xalqining etnogeneziga oid ba'zi nazariy masalalar. O'zbekistonda ijtimoiy fanlar, 1998, 6-son. -33 b.
3. Ermaton M. Etnogenis I formirovanie o'zbekiskogo narado. T.: O'zbekistana, 1968. 8-9-b.
4. Shermuhamedov. Sh. Ochildiyev. A. "Madaniyat va sivilizatsiya". -Farg'ona, 2000. 26-27-b.
5. O. Madayev. "O'zbek xalq og'zaki ijodi" "Toshkent" 2010

ALISHER NAVOIY ASARLARIDA MASXARA SAN'ATIGA DOIR TUSHUNCHALARINING QO'LLANILISHI

Zumriniso KOZIMOVA,

O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti

O'zbek tili va adabiyoti kafedrası o'qituvchisi

E-mail: kzumriniso6263@gmail.com

tel: 90 911 62 63

Annotatsiya

O'zbek teatri qadimda turli xil ko'ngilochar tomoshalardan iborat bo'lgan. Ulardan eng keng tarqalgani kulgili tomosha san'atidir. Mana shunday tomoshalarda rol ijro etuvchilarni ham, ularning faoliyat turini ham "masxara" deyilgan. Mazkur maqolada Alisher Navoiy asarlarida bu san'at turida qo'llanilgan tushunchalar, ularning etimologiyasi, qo'llanilish doirasi haqida tadqiq qilingan.

Kalit so'zlar: tomosha, san'at, lug'at, masxara, mutoyiba, tushuncha, termin.

Аннотация

Узбекский театр в древности состоял из различных зрелищных представлений. Наиболее распространенным из них является искусство забавного зрелища. Именно в таких спектаклях происходит так называемая "насмешка" как над исполнителями ролей, так и над видом их деятельности. В данной статье рассмотрены понятия, используемые в этом виде искусства, их этимология, сфера применения.

Ключевые слова: зрелище, искусство, лексика, насмешка, ирония, понятие, термин.

Annotation

The Uzbek theater in ancient times consisted of various spectacular performances. The most common of these is the art of funny spectacle. It is in such performances that the so-called "mockery" takes place both over the performers of roles, and over the type of their activity. This article discusses the concepts used in this kind of art, their etymology, scope of application.

Key words: *spectacle, art, vocabulary, mockery, irony, concept, term.*

Yurtimizda tomosha san'atining tarixi uzoq o'tmishga borib taqaladi. Uning shakllanishi, rivoj topishi haqida amaliy san'at yodgorliklari, qadimiy obidalar, tarixiy asarlar guvohlik beradi. Ammo tomosha san'atiga doir atamalrni Navoiygacha yaratilgan adabiy asarlarda ko'p ham uchratavermaymiz. Alisher Navoiy asarlari nafaqat badiiy, balki lisoniy, ma'naviy-madaniy boyligimiz sifatida ham qadrlidir. Navoiy asarlarida tilga olingan tomosha san'atiga oid ellikdan ortiq tushunchalarni uchratamiz. Shu jihatdan ham ularni tasniflashni ma'qul deb hisoblaymiz:

1. Kulgili tomoshalar.
2. Hikoya uslubidagi tomoshalar.
3. Maydon tomoshalari.
4. Dorbozlik tomoshalari.
5. Qo'g'irchoq o'yin tomoshalari.

Bu tomosha turlaridan eng keng tarqalgani kulgili tomoshalar bo'lgan. Unga masxara, hazzol, mutoyib, mutoyaba, muqallidlik, zarofat kabi kishilarni kayfiyatini ko'tarishga, xushkayfiyat bag'ishlashga asoslangan tomosha turlarini misol keltirishimiz mumkin. Jumladan, "Hayrat ul-abror" asarining 6-maqolotida "masxara" san'ati, uning jamiyatdagi o'rni haqida quyidagilarni o'qiymiz:

Ulki soqol bog'labon el kuldurur
Kulgu soqolig'a o'zi keltirur.
Qilmoq uchun ko'zga fuzun ko'rkini,
Boshig'a maymun chu qo'yar bo'rkini.
Kulgu uchun kelsa ulus qoshig'a,
Kulmas ulus yolg'uz aning boshig'a [1, 165-b].

Ya'ni egniga yolg'ondakam soqol bog'lab, biron odamlarni kuldirar ekan, bunda soqol tufayli odamlar uning o'zining ustidan kuladi. O'zining ko'rkini orttirib ko'rsatish uchun maymun boshiga burk qo'yib olar ekan, odamlar uning tepasiga kulish uchun kelarkan, ular faqat uning boshigagina kulmaydilar (uning o'zidan ham kuladilar) [1, 405-b]. Shuningdek, "Lison ut-tayr" asarida ham keltirilgan:

Toj qo'ydi boshig'a ul masxara,

Davrida oning sarosar kungara [2, 62-b]... misralardan biz Hirot aktyorlarining maxsus kiyim-kechak, grim, parik kiyib boshqa bir qiyofaga kirib spektakl ko'rsatganlarini, ularning hajvkorlik san'atiga tomoshabin munosabatini bilib olishimiz mumkin bo'ladi. Chunki bu yerda aktyor ijrochiligi va pyesa ma'nosi ustida ham so'z bormoqdakim, Navoiy buni "kulmas yolg'iz ani boshig'a" deb uqtirib o'tadi [3, 232-b]. Demak, tomosha ko'rsatgan aktyorlar faqatgina so'zlari, ijrolari bilan emas, balki tashqi ko'rinishlari, liboslari bilan ham tomoshabin e'tiborini tortishga harakat qilganlar:

O'zidek yosab nechani yor sara,
Yo'q sara, necha laimi masxara [1, 82-b].

Navoiy Hirotida ish ko'rgan masxaralarning tili o'tkirligi va shu sababli ularning boshiga ne-ne kulfatlar tushishini ham hikoya qiladi. Bu haqda u:

Harza erur chunki musha'bid so'zi.

O'z tilini, ko'rki, kesar ham o'zi...

Shaklda chun **masxaravash** keldi bum,

Urmog'ig'a qushlar etarlar hujum [1, 165-b], deydi.

Ko'rinib turibdiki, masxarabozlik san'atining o'ziga yarasha mashaqqati, mas'uliyati mavjud. Tomoshabinga xush kayfiyat bag'ishlay olish, kulgu yo'li bilan jamiyatdagi illatlarni fosh etish, uning oqibatida boshiga tushishi mumkin bo'lgan tazyiqlarga mardonavor tura olish, albatta oson kechmagan. Navoiy hazil-mutoyibaning me'yorida bo'ishini, u faqat kishilarga yengil kulgi, xushkayfiyat bag'ishlashi uchun xizmat qilishi kerakligini uqtiradi. Odamlarni kuldira olmay, bachkanalik bilan o'zini har kuyga soladigan masxaralarni qattiq tanqid qiladi.

Masxara kulgu uchun boj yer,

Bir diram olg'uncha ikki koj yer [1, 165-b].

"Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lug'ati" (to'rt tomlik)da "Masxara – kulgiga qolgan; sharmanda, rasvo" ma'nolarida izohlanadi. Bu so'zning aynan termin sifatidagi masxaraboz, aktyor ma'nolarida kelishi izohlanmaydi. 1991-yil "G'.G'ulom" nashriyotida chop etilgan "Lison ut-tayr" asarida "Toj qo'ydi boshig'a ul masxara..." misrasining nasriy bayonida "Bu masxaraboz o'z boshiga kungurali toj qo'ydi..." deb keltiriladi.

Darhaqiqat, "masxara" so'zini Navoiy faqat masxarabozlik san'ati, aktyor ma'nosida emas, balki bugungi kunda ham faol iste'molda bo'lgan, "Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lug'ati" (to'rt tomlik)da ham sharhlanganidek, "ustidan kulmoq", "kulgiga qolgan" ma'nosida ham qo'llaydi:

Bo'lg'on ermish borchana naqding nosara,

Nafs ila shaytong'a zoting masxara [2, 58-b]. Ya'ni "Sening naqdina deganing siyqa tangalardir. Nafs tufayli zoting shaytonga masxara bo'lgan.

Alisher Navoiy "Majolis un-nafois" asarida 459 ta she'riyat ahli orasidagi zarif, hazzol, masxara, nadim kishilar ta'rif-tavsifini ham keltiradi. Jumladan, mavlono Burunduqni "Nadimvash va hazzol kishi ermish" [4, 19-b], mavlono Bilol va mavlono Muqliliyni "nadimsheva va shiringo'y kishi erdi" [4, 61, 74-b], mavlono Muzhirni esa "nadimsheva va hazzoltab' kishi uchun hazlomez ash'ori va qit'alari ko'pdur va mashhurdir" [4, 70-b], deb ta'riflaydi. Shuningdek, mavlono Pomiy ta'rifida "...Shayx Abdullo Devona va xojai Dehdorki, hazrati podshoh majlisida nadimlik yuzidin ko'p elni taqlid va tashbih qilur mustahsan tushar. Mavlononing takallumida bir hol borkim, ani anga tashbih qilibtur, sobun chaynaydur va og'zidin mag'zoba zohir bo'ladur va takallumni ham taqlid qilurda ikkalasin ahli idrok ko'p tahsin qilurlar" [4, 122-b]. Guvohi bo'lganimizdek, bular o'z davrining mohir san'atkorlari bo'lganlar. Ular faqat so'z bilan emas, balki qadimiy mim aktyorlari singari ma'nodor taqlidchilik bilan ham o'z majlisdoshlarini xursand qilganlar. [4, 234-b].

Alisher Navoiy asarlari tilining 4-tomlik izohli lugʻatida oʻqiymiz: **Hazzol** (arabcha) – mazaqchi, qiziqchi, hazilkash, hazil qiluvchi, **hazzoltabʻ** – taʻbi hazilga moyil kishi, hazilkash tabiatli [5, IV, 135-b]. “Hazzol” soʻzi “Farhangi zaboni tojik” lugʻatida arabcha “hazilkash, жу́да hazilkash odam, juda kulgili” [6, 716-b] maʼnosida sharhlanadi. Demak, Navoiy asarlarida “hazil” soʻzini uchratamiz-u, “hazilkash” yoʻq. Uning oʻrnida “hazzol” (hazzol – tabʻ = a.+a.) qoʻllaniladi. **Nadim** (arabcha) – xizmatkor, mahram, hamsuhbat; **nadimvash** (nadim+vash = a.+a.) – xushchaqchaq; **nadimsheva** – xushtaʻb, xushsuhbat [5, II, 422-b]. Nadim soʻzining asosan hazzol, shiringoʻy soʻzlari bilan birga kelganligidan ham koʻrinib turibdiki, bu soʻz mohir qiziq, soʻz ustasi, suhbat shirin kishilar [3, 236-b]ga nisbatan qoʻllangan. Atoqli xalq aktyori Yusufjon qiziq askiyabozlarni “shirin suxanlar” deb ataganligidan kelib chiqib, Mamajon Rahmonov ham “Majolis un-nafois” asarida koʻp bora qoʻllanilgan bu soʻzni “askiyabozlar” maʼnosida kelsa kerak [3, 236-b], deb taxmin qiladi.

Mutoyib (arabcha) soʻzi ham hazilkash, hazil qiluvchi degani. “Mavlono Abdurazzoq... rangining humrati bor uchun mutoyibalari ani “surx qalb” derlar [4, 164-b]. **Mutoyaba** esa hazil, askiya maʼnosida: Mutoyabaki, boisi inbisot boʻlgʻay, xushturki, mujibi farah va nishot boʻlgʻay [7, 106-b].

Bugungi kunda ham tilimizda masxaraga sinonim sifatida isteʼmolda boʻlgan “mazax” soʻzi **mazoh** (arabcha) shaklida uchraydi. Sayyid Gʻiyosiddin... mazoh va mutoyiba mizojigʻa gʻolibdur [4, 91-b]. Yaʼni Sayyid Gʻiyosiddinning mutoyiba, askiya ustaligi aytilmoqda.

Muzhik (a.) – kuldiruvchi; tabassum:

Jat va loʻlining koʻpragi muzhik harakoti va tuz usuli [7, 48-b].

Muqallidchilik ham masxara sanʼatining bir turi boʻlib, qiziqchi va masxarabozlarning keng tanilgan janrlaridan hisoblangan. Muqallidlar xalq koʻp toʻplanadigan joylarda, shuningdek, maxsus bazmlarda, kechalarda tomosha koʻrsatganlar. “Muqallid” va “taqlid” bir oʻzakdan hosil qilingan. Biror kishi yoki mavjudod xatti-harakatini kulgili qilib takrorlash muqallidchilik hisoblangan. Askiyachi yoki masxarabozlarning bu kabi tomoshalari taqlidchilik emas, muqallidlik sanʼati deyilgan. Aslida muqallid arabcha soʻz boʻlib, taqlid qiluvchi degan maʼnoni bildiradi. “Mahbub ul-qulub” asarining 74-tanbehida: “Fasaqa xaylida muqallideki, gʻarazi el kulgusidur, goʻyo fohishai qahbaning koʻrganni koʻrguzgan koʻzgusidur” [7, 67-b], deb keltiriladi. Bu bilan Navoiy muqallidlarni qoralamaydi, aksincha, “hazil-mutoyiba koʻngilni bir oz xushlamoq uchun, shodlik va xursandchilik uchun boʻlsa, joizdir... Beozor hazil – zakovat (zariflik)dir, ammo haddan oshsa, aqlsizlikdir”, deydi.

Zarif (arabcha – koʻpligi **zarofat**)lar ham bazmlarda kishilarga soʻzga chechanlik, zukkolik bilan xushkayfiyat bagʻishlovchi kishilar boʻlganlar. Alisher Navoiy asarlari tilining 4-tomlik izohli lugʻatida zarofat soʻziga “1. Pok, pokiza, zarofatli, goʻzal, latif; xushtaʻb, ziyrak, nozikfahm. 2. Dono” kabi izog beriladi. Oʻzbek tili izohli lugʻatidagi “zarofat”ning hozirjavoblik, qochirim gaplarga ustalik maʼnolarini ham inobatga oladigan boʻlsak, M.Qodirovning “Zarofat egasi – bu soʻzga

usta zariflarning badihago'ylik bilan so'z va baytlar to'qib xarifiga zarba berishi va mot qilishi" [8, 58-b] deyishi bejizga emasligini bilishimiz mumkin bo'ladi.

Bazla (a.) – askiya, latifa, o'tkir so'z.

Bazlago'(y) (bazla+go'y = a.+f.) – latifa, askiya aytuvchi; xushta'b odam:

Zarofat holatida bazlago'ylar,

Atoridqa qilib har dam g'ulular [9, 30-b].

Xulosa qilib aytganda:

XIV – XV asrda tomosha san'atining barcha turlari taraqqiy topgan, yaxshi tanilgan, keng yoyilgan;

– Navoiy asarlarida qo'llanilgan tushunchalarga tayangan holda o'sha davrdagi tomosha san'ati haqida tasavvurga ega bo'lishimiz mumkin;

– o'sha davrdagi masxara, muqallid, zarif, hazzollarni hozirgi qiziqchi va aktyor tushunchasiga tenglashtirishimiz mumkin bo'ladi;

– o'sha davrda iste'molda bo'lgan tomosha san'atining barcha turlariga tegishli terminlarning aksari arabcha, ayrimlari forscha, oz qismigina turkiy so'zlar bo'lgan;

– kulgili tomosha san'ati terminlari esa asosan arabchadan o'zlashgan bo'lgan.

– terminlar asosan affiksatsiya usulida yasalgan;

– arab va fors tilidan o'zlashgan bu terminlar (muqalliddan boshqa) iste'moldan batamom chiqib ketgan, saqlanib qolganlari ham terminlik xususiyatini yo'qotgan (masxara, mutoyiba, maxoz kabi);

– keltirilgan dalillardan ko'rinib turibdiki, o'zbek teatr terminologiyasining XIV – XV asrlardagi holatini xronologik o'rganishda Alisher Navoiy asarlari muhim manba bo'lib xizmat qila oladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Navoiy A. Mukammal asarlar to'plami.: T.7. Hayrat ul-abror. – T.: Fan, 1991.
2. Navoiy A. Mukammal asarlar to'plami.: T.12. Lison ut-tayr. – T.: Fan, 1996.
3. Rahmonov M. O'zbek teatri. Qadimgi zamonlardan XVIII asrga qadar. – T.: 1968.
4. Navoiy A. Mukammal asarlar to'plami.: T.13. Majolis un-nafois. – T.: Fan, 1997.
5. Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lug'ati. 4 tomlik. – T.: Fan, 1983. I – IV tom.
6. Farhangi zaboni tojik. – M.: 1969.
7. Navoiy A. Mukammal asarlar to'plami.: T.14. Mahbub ul-quqlub. – T.: Fan, 1998.
8. Qodirov M. Temur va temuriylar davrida tomosha san'atlari. – T.: 1996.
9. Navoiy A. Mukammal asarlar to'plami.: T.8. Farhod va Shirin. – T.: Fan, 1991.

К ВОПРОСУ О РАЗВИТИИ ИННОВАЦИОННОГО МЕНЕДЖМЕНТА В СФЕРЕ КУЛЬТУРЫ

Юлдашева Манзура Бориходжаевна

и.о. профессор Государственного института
искусств и культуры Узбекистана

Аннотация: В статье говорится, о том, что инновационный менеджмент должен быть направлен на всемерное раскрытие творческих способностей людей в Узбекистане. Целью инновационного менеджмента является генерация новых идей и поиск новых решений для достижения успеха страны, фирмы и организации в различных областях.

Ключевые слова: Инновационный, менеджмент, креативное предпринимательство, культура, искусство, культурные потребности.

Annotatsiya: Ushbu maqolada O'zbekistonda innovatsion boshqaruvning insonlar ijodiy qobiliyatlarini to'liq namoyon etishga yo'naltirilishi kerakligi haqida so'z boradi. Innovatsion boshqaruvning maqsadi turli sohalarda mamlakat, kompaniya va tashkilotlarning muvaffaqiyatga erishishi uchun yangi g'oyalarni ishlab chiqish va muammolarni hal qilishning yangi yechimlarini topishdan iborat.

Kalit so'zlar: Ijod, innovatsion boshqarish, ijodiy tadbirkorlik, madaniyat, san'at, madaniy ehtiyoj.

Annotation: The article says that innovation management should be aimed at fully revealing the creative abilities of people in Uzbekistan. The goal of innovation management is to generate new ideas and find new solutions to achieve the success of the country, company and organization in various fields.

Keywords: Innovation, management, creative entrepreneurship, culture, art, cultural needs.

Сегодня инновационный менеджмент проник во все сферы деятельности людей, будь то медицина, наука, экономика, экология или культура. Управление в сфере культуры, наряду с производственным, или отраслевым менеджментом занимает особое место. Достаточно продолжительное время считалось, что осуществление инновационной деятельности является прерогативой исключительно реального сектора экономики, функционирование которого невозможно без использования технико-технологических средств производства. Однако научно-технический прогресс обусловил ее значимость и для сферы нематериальных взаимоотношений.

Как нам известно, 27 августа 2018 года было подписано Постановление Президента Республики Узбекистан «О мерах по инновационному развитию сферы культуры и искусства в Республике Узбекистан» [1]. Данное Постановление было принято в целях обеспечения инновационного развития сферы культуры и искусства, улучшения материально-технической базы

учреждений культуры и искусства, стимулирования интереса населения к их посещению, интеграции страны в мировое культурное пространство, а также во исполнение задач, определенных Стратегией действий по пяти приоритетным направлениям развития Республики Узбекистан в 2017-2021 годах.

Слово «инновация» может обозначать результат творческого процесса в виде новой продукции, технологии, метода или процесс введения новых изделий, элементов, подходов, принципов вместо действующих. Понятие инновации распространяется на новый продукт или услугу, способ их производства, новшество в организационной, финансовой, научно-исследовательской и других сферах, любое усовершенствование, обеспечивающее экономию затрат или создающее условия для такой экономии. Этот термин может иметь различные обоснования и значения в разных контекстах, их выбор зависит от конкретных целей измерения или анализа.

Применительно к социально-культурной сфере понятия «инновация», «нововведение» носят множественный характер. Сам процесс разработки и внедрения новшеств в практику выступает здесь как целенаправленная, научно обоснованная деятельность, нацеленная на изменение социально-культурной ситуации, создание новых культурных продуктов, благ и услуг, творческое развитие существующих объектов, подходов и технологий.

Инновационный менеджмент как наука управления представляет собой систему знаний о способах наиболее рациональной организации управления инновационными процессами, инновационной деятельностью для достижения стратегических целей и задач организации [2].

Само слово «инновация» можно понимать, как результат творческого процесса в виде новой продукции, технологии, метода или процесс введения новых изделий, элементов, подходов, принципов вместо действующих. Понятие инновации распространяется на новый продукт или услугу, способ их производства, новшество в организационной, финансовой, научно-исследовательской и других сферах, любое усовершенствование, обеспечивающее экономию затрат или создающее условия для такой экономии. Этот термин может иметь различные обоснования и значения в разных контекстах [3].

Инновационный менеджмент – это управление научной, научно-технической, производственной деятельностью и интеллектуальным потенциалом персонала фирмы с целью совершенствования производимого или освоения нового продукта (услуги), а также способов, организации и культуры его производства и на основе этого удовлетворение потребностей общества в конкурентоспособных товарах и услугах. Инновация – конечный результат деятельности по проведению нововведений, получивший воплощение в виде нового или усовершенствованного продукта, внедренного на рынке, нового или усовершенствованного процесса, используемого в организационной

деятельности, нового подхода к социальным проблемам. Инновационный процесс - это деятельность, в которой изобретение или предпринимательская идея получают экономическое содержание [4].

Рассматривая инновационный процесс, следует определить ряд понятий, которые являются базовыми. Инвенция, то есть инициатива, предложение, идея, замысел, изобретение, открытие. Новация – проработанная инвенция, воплощенная в технический или экономический проект, модель, опытный образец. Концепция инновации – система ориентирующих базисных представлений, описывающих назначение инновации, ее место в системе организации, в системе рынка [5].

Инициация инновации – научно-техническая, экспериментальная, или организационная деятельность, целью которой является зарождение инновационного процесса.

Научно-технический прогресс и процессы глобализации обусловили значимость инноваций и инновационного менеджмента в сфере культуры и искусства. Инновационный менеджмент предполагает выполнение следующих задач (работ):

- разработка и осуществление единой инновационной политики;
- разработка проектов и программ инновационной деятельности;
- подготовка и рассмотрение проектов по созданию новых видов продуктов;
- контроль за ходом работ по созданию новой продукции и ее внедрению;
- финансовое и материальное обеспечение проектов инновационной деятельности;
- подготовка и обучение персонала к инновационной деятельности;
- формирование целевых коллективов, групп, осуществляющих решение инновационных проектов [6].

Управленческие решения в инновациях могут приниматься интуитивным способом или на основе научного подхода. Если интуитивный способ основан на эмоциональном восприятии в оценке ситуации и предполагает наличие у менеджера профессиональных знаний и значительного практического опыта, то научный подход обеспечивает принятие рациональных решений, основанных на объективном аналитическом процессе, и учитывает определенные формально-логические требования к управленческим решениям (целевая направленность, иерархическая субординация, обоснованность решения, направленность решения на конкретного исполнителя, обеспеченность необходимыми ресурсами, директивность решения) [7].

Так же как в любой сфере, и в сфере культуры имеются проблемы и направления, которые необходимо представить в новом свете, увидеть новое в привычном. Если взять в качестве примера сферу культуры и искусства Узбекистана, то можно рассмотреть ряд системных проблем и недостатков,

которые указаны в Постановлении Президента Республики Узбекистан «О мерах по инновационному развитию сферы культуры и искусства в Республике Узбекистан». Это:

- отсутствие эффективных правовых механизмов, стимулирующих привлечение помощи меценатов и спонсоров, не позволяющее обеспечить должное финансирование деятельности учреждений культуры и искусства республики, прежде всего за счет альтернативных источников, что приводит к высокой зависимости от бюджетных средств;

- уровень профессиональной подготовки работников и качество услуг, оказываемых учреждениями культуры и искусства, не соответствующее современным требованиям и международным стандартам, что снижает их привлекательность для местных посетителей и туристов;

- слабая интеграция отечественных учреждений культуры и искусства в мировое культурное пространство, что не позволяет в полной мере использовать имеющиеся богатое культурно-историческое наследие и современные направления культуры и искусства в формировании позитивного образа страны и укреплении ее статуса культурного центра региона;

- то, что не уделяется должного внимания обеспечению сохранности объектов культурного наследия, музейных, архивных, библиотечных и иных фондов республики, что не позволяет обеспечить комплексный подход к сохранению и популяризации культурно-исторического наследия страны.

В целях обеспечения инновационного развития сферы культуры и искусства, улучшения материально-технической базы учреждений культуры и искусства, стимулирования интереса населения к их посещению, интеграции страны в мировое культурное пространство, а также во исполнение задач, определенных Стратегией действий по пяти приоритетным направлениям развития Республики Узбекистан в 2017-2021 годах, в стране осуществляется реализация ряда проектов. Сюда относится и Программа реновации музеев Узбекистана, которая предусматривает:

- внедрение модели финансирования музеев, основанной на принципе самообеспечения и предусматривающей поэтапный переход на формирование не менее 30 % бюджета музеев за счет средств, получаемых от предпринимательской деятельности, в том числе с привлечением субъектов предпринимательства на условиях государственно-частного партнерства, а также не менее 15 % бюджета музеев – за счет благотворительных средств;

- повышение интерактивности оказываемых услуг посредством совершенствования инфраструктуры музеев в соответствии с международными стандартами, в том числе внедрения «smart»-технологий (информационные киоски, 3D визуализация и голограммы, QR-коды, электронные гиды на иностранных языках и др.);

- создание инфраструктуры доступа населения к музейным экспонатам, ориентированной, прежде всего, на молодое поколение, с использованием сети Интернет, широким внедрением в деятельность музеев инновационных информационных технологий и оцифровкой музейных экспонатов;
- совершенствование административной структуры музеев для повышения качества оказываемых услуг;
- внедрение практики привлечения сотрудников на руководящие должности в музеи на основе открытого конкурса, включая иностранных специалистов, в соответствии с лучшими мировыми практиками;
- обеспечение полноценной интеграции музеев в общественное пространство с целью популяризации и продвижения культурно-исторического наследия страны;
- широкое использование в музеях инклюзивных методов оказания услуг и предоставления доступа для посетителей из числа лиц с ограниченными возможностями, пожилых посетителей, детей дошкольного возраста и сопровождающих их лиц;
- развитие академических исследований при музеях, в том числе с привлечением местных и зарубежных исследователей на основе выделения грантов за счет средств Фонда [8].

Была разработана «Дорожная карта» по инновационному развитию сферы культуры и искусства в Республике Узбекистан на 2018-2020 годы, которая состоит из трёх разделов и 20 пунктов. Первый раздел – совершенствование правовых основ поддержки и развития культуры и искусства, второй – повышение уровня качества услуг, предоставляемых учреждениями культуры и искусства республики, третий – повышение квалификации работников учреждений культуры и искусства.

Под инновационным развитием отрасли культуры следует понимать внедрение в деятельность организаций культуры (предприятий и учреждений различной формы собственности) прогрессивных технологий создания, продвижения, потребления продукции и услуг культурного характера для повышения социально-экономического потенциала рассматриваемой сферы народного хозяйства.

Инновационная деятельность в сфере культуры является достаточно важной и неотъемлемой частью элемента национальной экономики Узбекистана, в которой объектом служат учреждения культуры и сферы их деятельности, подвергающиеся воздействию инновационных процессов с целью удовлетворения потребностей общества в материальной и духовной среде, способствующей формированию и возвышению человеческой личности, а также сохранения и использования культурно-исторического наследия. Тогда инновационный менеджмент в сфере культуры и будет представлять собой вид деятельности, направленной на прогнозирование, планирование, организацию,

контроль, координацию и необходимое регулирование разработки и реализации продуктов инновационных процессов в данной сфере с целью получения прогрессивного социально-экономического эффекта и повышения уровня жизни населения.

Таким образом, сфера культуры обладает значительным инновационным потенциалом. Активное внедрение инноваций в деятельность учреждений культуры даст дополнительный импульс к развитию сферы услуг территориальных образований, а также аккумулируют и транслируют некие базовые ценности общества, образы, что, в свою очередь, способствует росту качества жизни населения Узбекистана.

Список использованной литературы:

1. Постановление Президента Республики Узбекистан «О мерах по инновационному развитию сферы культуры и искусства в Республике Узбекистан». 27 августа 2018 года.
2. <https://econ.wikireading.ru/10538>
3. Ю.Трофимова, Д.В. Митин. Особенности инновационного менеджмента в сфере культуры // Материалы VIII Международной студенческой научной конференции «Студенческий научный форум» URL: <https://scienceforum.ru/2016/article/2016027895>
4. <http://www.catback.ru/articles/theory/venture/innovman.htm>
5. Г. А. Маховикова. Инновационный менеджмент. URL: <https://econ.wikireading.ru/10540>
6. Н.Ю. Трофимова, Д.В. Митин. Особенности инновационного менеджмента в сфере культуры // Материалы VIII Международной студенческой научной конференции «Студенческий научный форум» <https://scienceforum.ru/2016/article/2016027895>
7. Н. Г. Федотова. Менеджмент в сфере культуры: учеб. пособие. Великий Новгород, 2015. С. 224.
8. М.Б. Юлдашева. Особенности инновационного менеджмента в сфере культуры. Сборник материалов XI Международной научно-теоретической конференции профессорско-преподавательского состава высших учебных заведений России, Таджикистана и Узбекистана. ISBN 978-99985-50-51-3. Изд. 20. 04. 2022. С.113-120.

ФОРМИРОВАНИЕ ЭЛЕКТРОННОЙ ИНФОРМАЦИОННОЙ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ СРЕДЫ В ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЯХ КУЛЬТУРЫ И ИСКУССТВА

Юсупова Марина Римовна,

профессор кафедры «Искусство эстрады и массовых представлений»

Государственный институт искусств и культуры Узбекистана,

кандидат искусствоведения

Аннотация: Целью раскрытия темы в данной статье, является попытка расшифровать понятие формирования «цифровой культуры» в нашей стране, а именно развитие данного направления на базе ВУЗа связанного с искусством. Цифровизация культурно-образовательного пространства, происходит уже в течении длительного времени. Раскрытие трансформации сущности и видов грамотности информационно-коммуникационных технологий, а так же попытка разобраться в неоднозначности понимания феномена «цифровая культура», не всегда существуют синхронно в среде образования, связанного с культурой и искусством, потому что это специфическая сфера. В технологической культуре большую роль играют невербальные формы кодирования информации. В подготовке современного режиссера эстрады и массовых представлений достижения науки и техники приобретают особое значение. Показателем социально-культурного развития обучающихся является грамотность и требования Государственного Стандарта к умениям и профессиональным навыкам выпускника.

Ключевые слова: культура, искусство, социально-культурное развитие, образование, цифровизация, наука, режиссура, педагогика, технический прогресс.

Annotation: The purpose of the disclosure of the topic in this article is an attempt to decipher the concept of the formation of "digital culture" in our country, namely the development of this direction on the basis of an art-related university. The digitalization of the cultural and educational space has been going on for a long time. The disclosure of the transformation of the essence and types of literacy of information and communication technologies, as well as an attempt to understand the ambiguity of understanding the phenomenon of "digital culture", do not always exist simultaneously in the environment of education related to culture and art, because this is a specific area. Non-verbal forms of information coding play an important role in technological culture. In the preparation of a modern stage director and mass performances, the achievements of science and technology are of particular importance. An indicator of the socio-cultural development of students is literacy and the requirements of the State Standard for the skills and professional skills of a graduate.

Key words: culture, art, social and cultural development, education, digitalization, science, directing, pedagogy, technical progress.

Использование информационно - коммуникационных технологий (ИКТ) в сфере образования Узбекистана представляет собой одно из приоритетных направлений для формирования у обучающихся цифровых навыков, обеспечивающих высокое качество и доступность образования всех видов. В современных условиях трансформации сущности и видов грамотности, компетентностей и культуры в целом посредством приоритетных национальных программ, вновь вводимых усовершенствованных стандартов, внедрения инновационных технологий в образовательную деятельность, подводят к переосмыслению составообразующих понятий.

Современное общество в некотором роде - цифровое, требующее постоянного роста цифровой культуры которая , в свою очередь , невозможна без изучения возникающих новых терминов и их технических определений. «Современный образовательный процесс строится на фундаменте базовых знаний о предмете и дополняется новейшими идеями и творческими предложениями, которые позволяют расширить диапазон знаний обучающегося и придать новое звучание лекциям и практическим занятиям педагога. Ни одна дисциплина в современном мире не терпит статичности. Современное образование в области подготовки телевизионных деятелей искусств зачастую сводится к стандартным занятиям, включающим технические основы». [6, с.685]

Безусловно, что реализация Концепции «Новый Узбекистан – просвещенное общество», напрямую связано: «С включением студентов и преподавателей в цифровую среду обучения, средства, методы и технологии которой геймифицируются, виртуализируются и индивидуализируются, модифицируют образ мыслей, убеждений, ценностей». [3, с.12]

Не случайно, для обеспечения духовного развития и поднятия данной сферы на новый уровень, целью которой является : « Превращение здорового мировоззрения и созидания в обществе в общенациональное движение посредством широкой пропаганды идеи «От стратегии действий – к Стратегии развития», требуется «...разработка действенных, креативных и инновационных методов организации информационно-разъяснительной работы , а так же принятие мер по их своевременной реализации».[8]

Очень важно в этом процессе цифровой политики государства, переформатирования ментальности - сохранение нашей культуры , поэтапная и бережная адаптация учащихся через овладение своей профессией и понимание необходимости принципиально новой цифровой среды обитания.

Поэтапное включение потребления любого вида информации в процесс образования, утвержденного учебным планом – тем не менее сложный структурный компонент, который невозможно чисто технически сделать необходимым содержанием занятия. К этому нужно подойти осмысленно . не нарушая творческий процесс овладения навыками и знаниями профессии , особенно в Вузах искусств.

Современный этап развития образования Узбекистана характеризует активный процесс информационно-технологического внедрения и развития реформации и модернизации не только содержания учебного плана и основного общеобразовательного блока, но и компонента духовно-воспитательной сферы, являющимся важнейшим структурообразующим в становлении личности молодого специалиста. «... Развитие духовной сферы учащихся является одним из важнейших аспектов воспитания. А степень внимания, уделенного данному компоненту, на сегодняшний день весьма вариативна. Как показывает история, развитие духовной сферы подрастающего поколения происходит тогда, когда они соприкасаются с искусством». [1, с.140]

Это аксиома для всех учебных заведений, стремящихся к духовно-нравственному развитию подрастающего поколения. В школах это прежде всего происходит на уроках литературы, истории, музыки, изобразительного искусства и внеурочных факультативах по интересам. Эти занятия представляют собой интерес не только теоретической составляющей, но и практическим подтверждением и творческим участием непосредственно в процессе каждого обучающегося. Оно сводится к стопроцентному охвату присутствующих, их вовлечению в богатый мир искусства, что приводит к сочетанию всех видов деятельности и формированию эстетического вкуса.

Естественно, что для модернизации подходов обучения в учебных заведениях на профильных занятиях искусства нужны педагоги с большим опытом, талантом и большим желанием самого процесса обучения. Все это отражено в постановлении Президента Республики Узбекистан, Мирзиёева Шавката Миромоновича от 3 февраля 2022 года «О дополнительных мерах по дальнейшему развитию сферы культуры и искусства», где особое место занимает привлечение преподавателей: «владеющих навыками исполнения мелодий как минимум на трех национальных музыкальных инструментах, в свободное от их основной работы время и с сохранением условий оплаты труда по основному месту работы».

Развитие творческих способностей у человека формирует не только понимание языка искусства, но и способность познавать мир, а так же готовность его преобразовывать. В рамках непрерывного образования республики Узбекистан педагоги высших учебных заведений заинтересованы в формировании художественного восприятия и развития воображения ещё в начальных учебных заведениях, которое требует постоянной интеллектуальной подпитки, так как без накопленных впечатлений воображение не заработает. Человек, особенно растущий, должен интересоваться жизнью во всех её проявлениях. Воображение учащихся должно направляться всегда на созидание и быть активным, впрочем, у учеников этого не занимать, надо только направлять их на творческое воплощение идеи.

Это не просто в современных условиях развития информационно-коммуникативных технологий, так как огромный поток информации перегружает восприятие. А фильтрацию нужных и ненужных знаний предстоит делать совместно с родителями и педагогами, то есть со всеми, кто заинтересован в сохранении традиций и историко-культурного наследия нашей страны

В связи с этим «цифровая культура» приобретает особый смысл, имея разные толкования инкорпорирующее в себя информационную культуру, медиакультуру и ИКТ-культуру.

Для понимания сути термина «цифровая культура», нужно раскрыть соответствие развития культуры общества и его цифровое отождествление. Это не просто набор кодов, определенное человеческое поведение и управленческое воздействие на него в следствии взаимодействия с цифровой средой. А это представляет собой совокупность компетенций, характеризующих способность использования информационно-коммуникационных технологий. В следствии чего уже «цифровая грамотность» - владение минимальным набором знаний, умений и навыков, и, естественно, понимание основ проблемной области. Это необходимость для каждого педагога, на любом этапе непрерывного образования в Узбекистане. Особенно важно понимать, что в процессе поиска и развития творческого потенциала важна и образовательная среда в сфере довузовского образования. То есть, начинать нужно еще со школ. Естественно, что именно в них формируется особое качество образования за счет поступательного развития определенной сферы.

Воспитательный потенциал напрямую зависит от наличных средств и возможностей воспитательной среды, а так же содержания и форм взаимодействия всех участников образовательного процесса. И как следствие этих действий - создание для педагога условий для наиболее гуманного выстраивания своего отношения к ценностям воспитания, а через их понимание - к обучающемуся.

Умелое сочетание педагогом различных приёмов с внедрением и эффективным использованием информационно-коммуникационных технологий (ИКТ), генерирует воззрения, ценностные ориентиры и средства суггестивного воздействия на мировоззрение обучающегося.

«Цифровое обучение» дает возможность получить знания по индивидуальной траектории. Чаще всего под «цифровым обучением» мы подразумеваем применение компьютерных инструментов информационных технологий в различных образовательных контекстах. Именно поэтому возникает потребность в анализе существующей терминологии и точек зрения ученых, как отечественных, так и зарубежных.

Сама категория «цифровой» предполагает представление материала в цифровом формате с низким уровнем искажений (фотографии, тексты, таблицы, видеофрагменты и т.д.). Информационную культуру личности по Н.И.Гендиной,

Н.И.Колковой, Г.А.Стародубовой, Ю.В. Уленко определяют как : «совокупность информационного мировоззрения и системы знаний и умений, обеспечивающих целенаправленную самостоятельную деятельность по оптимальному удовлетворению индивидуальных информационных потребностей с использованием как традиционных, так и ИКТ». [3, с.10]

Вполне ярко несут негативный окрас последствия смещения внимания с традиционных ценностных ориентиров на их подмену суррогатными достижениями мировой массовой культуры. К тому же есть опасность стирания граней культурных границ и попытка их отстоять может привести к обратной тенденции : «... а именно попытке их отстоять, вернуть их, либо же начертить заново, но не факт, что новые границы будут морально, а главное исторически точными». [2,с.17]

Выполняя развлекательную функцию, медиа больше тяготеет к низкой культуре, ослабляя своё важное назначение – образовательное. Возникает сложный вопрос влияния на образ мыслей и изменение их в следствии всевозможных медиа.

Нас интересует образовательный и воспитательный процесс, который включает в себя: «постепенное, постоянное продвижение вверх по спирали из знаний, запретов и моральных ценностей. Вниз в воронку пошлости и невежества падение происходит стремительно, с любой высоты. [2, с.19]

Для выполнения эстетического воспитания личности требуются определенные этапы, такие как: творческий, рефлексивный, оценочный, эмоциональный, личностный и др. Здесь педагогу придется постоянно держать руку на пульсе обучаемого, так как в случае необходимости прямо на занятиях импровизировать и придумывать нестандартные решения, поставленных перед студентом задач. Это, в свою очередь, должно активизировать и мобилизовать воображение, аналитическое и образное мышление для поиска действенной формы своей идеи. Для ведения творческих занятий обязательно строить его вокруг конкретной темы, определяющей учебно-художественные задачи. Они, в свою очередь, связаны с учебно-художественными средствами, методами и увязаны с конкретным материалом занятий. Объединяясь с материалом занятий, средства, отобранные педагогом, определяют ход и тип личностного общения обучаемого и преподавателя, основной целью которого является освоение новых представлений и новых знаний для расширения и обогащения художественного сознания ученика. Именно здесь формирование и развитие «цифровой культуры» затрагивает не только вопросы использования: «цифровых технологий и цифровизации, но и пролификации духовности в условиях цифровизации, «являющейся основой профессиональной и не профессиональной составляющей».[4,с.116]

Естественно, что осознавая необходимость современного формирования и развития цифровой культуры как преподавателей , так и обучающихся в

образовательной среде, нужно не упускать из внимания сами элементы цифровой культуры: « гибкость и адаптивность, цифровое и инновационное мышление, открытые коммуникации, коллаборация, решение задач на основе аналитических данных».[3,с.12]

Творческий подход к ведению занятий, дает человеку эмоциональную стимуляцию. Именно здесь дополнительная информационность, правильно подобранная педагогом и использованная в свое время, ставит средства ИКТ в ряд органически необходимых условий существования как слова педагога, так и представление материала в цифровом формате, который является наиболее удобным для запоминания содержания учеником.

Нужно подчеркнуть, что привычные педагогические методы не способствуют формированию идеального образовательного пространства. Требуются креативные подходы не только к овладению учебным материалом, но и к проведению свободного времяпровождения наших студентов. Сейчас очень распространены креативные центры личностного развития. Технический прогресс оказывает свое влияние и на трансформацию самого досуга подрастающего поколения. И здесь важным компонентом проведения свободного времени является совместное и результативное участие как педагога, так и родителей. Сюда же можно отнести и распространенные виртуальные игры, ведение аккаунтов в социальных сетях, посещение виртуальных музеев, концертов, мастер - классов и т.д

В процессе внедрения и эффективного использования информационно-коммуникационных технологий в сфере подготовки «режиссеров эстрады и массовых представлений» уже формируются свои традиции и формы использования на разных курсах по своему. Уже давно идут съемки на первых курсах процессов репетиций, упражнений, этюдов. Это помогает не только определять слабые стороны того или иного студента , но и последующие упражнения конкретно для устранения того или иного зажима у первокурсников. При выборе картины художников для режиссерских самостоятельных работ, используются проекции на большой экран как для анализа техники исполнения картины, так и для поиска формы, стиля, жанра и динамики развития действия. Здесь нужно научиться определять само событие «центральный объект». Для создания этюда по картине художника приходится собирать материал о творчестве самого художника, особенностей его техники, основных вехах творчества, изучать историческую обстановку, детали быта и т.п.

Естественно, что на большом экране это гораздо нагляднее. Но самое важное происходит у режиссера позже, когда после репетиций и поиска пластической выразительности, все участники просматривают снятый материал. В движениях студента на сцене должны присутствовать постоянно три процесса: мышление, ощущение, воля, которые направлены на умение самому

проанализировать учебный эксперимент, где только в процессе активной работы и найденного правильного действия и появятся живые чувства.

Для педагогов во время упражнений важно определить степень и причину зажатости каждого ученика. Для этого существуют различные задания и индивидуальные упражнения. И для анализа воздействия и продуктивности тех или других форм обучения для конкретного студента, эффективными являются именно средства ИКТ. Все обучение на режиссерском отделении постоянно связано с внедрением цифровых технологий. При мизансценировании инсценировок и отрывков, при подготовке сценариев массовых представлений и спортивных мероприятий - все проектируется на компьютере в формате 3Д. Типовая и рабочая программы профессионального образования постоянно развиваются и модернизируются в свете требований «Стратегии развития Нового Узбекистана на 2022-2026 годы». И влияние цифровой культуры безусловно входит в национальный проект реализации концепции «Новый Узбекистан – просвещенное общество».[8]

«В рамках Программы ЮНЕСКО «Информация для всех» предложены понятия информационная и медийная грамотность. Осознанный поиск, оценка, использование и распространение разноформатной информации присуще информационной грамотности, а для медиаграмотности характерно «активное или пассивное восприятие и использование материалов медиа, включая их критическое восприятие и осознанную оценку, используемые ими методы и их влияние. [3, с. 9]

Особое внимание требует рассмотрение инновационных институций и креативных практик, как драйверов развития социокультурной среды молодежи. А так же расширение рынка виртуальных «культурных услуг» и их влияние на сознание подрастающего поколения.

Если говорить о современном процессе смены господствующего вида ИКТ или нового типа информационной культуры, то прежде всего, нужно отметить факт изменения самого человека и его интеллектуального инструментария. «Переход искусства, с его классическими канонами и устоявшимися традициями, к новейшим методам воплощения идей, имеет глубокие исторические корни. Современная ориентация искусства на синтез традиций и новых техногенных внедрений, как никогда востребована в мире. Симбиоз человека и техники в творчестве, ведет свой долгий временной диалог». [5,с.11]

Использованные источники:

1. Вязников А.В, Малащенко В.О., Малащенко И.Ю. Специфика профессиональной подготовки современного педагога- музыканта в условиях информатизации общества // Искусство и образование. М.: ООО. Международный центр, 2020г №2 (124).С 139-145.

2. Карпенко В. Н, Ходарева Н.В. Народное хореографическое искусство сквозь призму средств массовой информации и общественного влияния //

Искусство и образование. М.: ООО Международный центр, 2020г. №2 (124). С. 17-24.

3. Маслакова М.В. Цифровая культура как фактор формирования и развития электронной информационной образовательной среды ВУЗА // Культура и образование. М.: ООО Международный центр, 2020г. №2 (124). С.5-14.

4. Маслакова М.В. Формирование общепрофессиональной компетенции выпускника: место и роль информационной культуры в образовательном процессе вуза // Инновации в образовании. 2017г. №4 С. 115-123.

5. Юсупова, Н. Ю. (2019). Художественный образ и аудиовизуализация-новая специфика мышления в искусстве. Музыка и время, (5), 11-14.

6. Юсупова, Н. Ю. (2022). ТВОРЧЕСТВО И ТЕХНОГЕННАЯ СОСТАВЛЯЮЩАЯ В ПОДГОТОВКЕ СПЕЦИАЛИСТОВ ДЛЯ ТЕЛЕВИДЕНИЯ ТАШКЕНТСКОГО УНИВЕРСИТЕТА ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ. In Экономика, менеджмент, сервис: современные проблемы и перспективы (pp. 685-688).

7. Юсупова, Н. Ю. (2019). АУДИОВИЗУАЛИЗАЦИЯ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ОБРАЗА КАК НОВАЯ СПЕЦИФИКА МЫШЛЕНИЯ В ИСКУССТВЕ. In INTERNATIONAL SCIENTIFIC REVIEW OF HISTORY, CULTURAL STUDIES AND PHILOLOGY (pp. 42-46).

8. Постановление Президента Республики Узбекистан от 28 января 2022г.

AHOLINING IJTIMOIIY-SIYOSIY FAOLLIGINI KUCHAYTIRISH VA MADANIYATINI OSHIRISH

D. Irisboyeva

Ta'lim sifatini nazorat qilish bo'lim boshlig'i

Annonatatsiya: *Madaniyatdagi internatsional elementlarning yuzaga kelishida ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy aloqalar bilan bir qatorda geografik muhitning ham o'ziga xos o'rni va ta'siri bor*

Kalit so'zlar: *Milliy, etnomadaniyat, urf-odat, millat, qadriyat*

Madaniyatning etnomilliy mohiyati, Madaniyatning mavjudligi qabila, elat, millat, davlat, mintaq bilan bog'lansada, aksariyat hollarda u etnik (milliy) asosga ko'ra farqlanadi. Masalan, muayyan millat madaniyati haqida gapirilganda eng avvalo har bir etnik birlikning boshqalardan farq qiluvchi, uning ko'pchilik a'zolari tomonidan tan olinuvchi, o'zaro bog'liq va muayyan yaxlitlikni tashkil eto'vchi qadriyatlar, normalar, an'ana va urf-odatlar tizimi tushuniladi. Etnik birlikning yagona sotsial organizm sifatida mavjud bo'lishi madaniyatning bir butun xodisa sifatida rivojlanishining zaruriy sharti hisoblanadi. Zero, faqat muayyan birlik, hamjamiyat

doirasidagina madaniyatdagi umumiylik va uning boshqa madaniyatlarning shunga o'xshash namunalaridan farqi shakllanadi, mustahkamlanadi, saqlanib qoladi va rivoj topadi. Demak, har bir millat boshqalardan farq qilo'vchi, o'ziga xos, u yoki bu tarzda ajralib turuvchi o'z madaniyatiga ega. Ayrim hollarda bu o'ziga xoslik shunchalik kuchliki, u tezda ko'zga tashlanadi. Masalan, o'zbek va arab, yapon va franso'z madaniyatlarining o'zaro farqli jihatlarini bir qaraganda ilg'ash mumkin.

Bir-biriga geografik joylashuvi, xo'jalik yuritish usuli, tili, diniga ko'ra yaqin bo'lgan madaniyatida esa bunday farqlarni kuzatish nisbatan qiyii. Xususan, o'zbeklar va tojiklar, qirg'izlar va qozoqlar, ruslar va beloruslar madaniyatidagi bunday farqlarni topish jiddiy kuzatishlarni, katta sinchkovlikni talab etadi. Har Holda bunday farqlar birdaniga ko'zga tashlanmasa-da, ular mavjud va bunday tafovutlarni ajratish mumkin. Har qanday madaniyatning o'ziga xosligi milliy urf-odatlar, an'analar, marosimlar va axloqiy normalarda, shuningdek, moddiy madaniyatning kiyim-bosh, uy jixozlari kabi elementlarida ayniqsa, yaqqol ko'rinadi. Buni milliy bayramlar misolida ham kuzatish mumkin.

Chunonchi, o'z ildizlari bilan zardushtiylikning Bahor va Quyosh bayramiga borib taqaladigan yangi yil bayrami Navro'zni ko'pgina xalqlar bayram qiladilar va u har bir xalqda o'ziga xoslik kasb egadi. Xususan, asrlar davomida chorvachilik bilan shug'ullangan, ko'chmanchilikka asoslangan turmush tarzi xukmron bo'lgan qirg'iz, turkman xalqlarida va dexqonchilik bilan shug'ullanib, o'troq turmush tarziga ega bo'lgan o'zbek va tojik xalqlarida bu bayramni nishonlash bir-biridan ozmi ko'pmi farqlanadi.

Shunday bo'lsada, madaniyatdagi milliylikni bir madaniyatni boshqasidan farqlovchi milliy o'ziga xoslik bilan bog'lash metodologik jihatdan noto'g'ridir. Har bir madaniyatda qadrdon va yaqin bo'lib qolgan boshqacha aytganda, milliy ham hisoblanadigan elementlarning muayyan qismi aslida nisbatan keng doirada tarqalgan bo'lishi qat'i haqiqatdir. Masalan, o'zbek madaniyatida boshqa xalqlar bilan umumiy bo'lgan elementlar ham anchagina o'rinni egallaydi. Ular doirasiga mintaq, turk, umuman Sharq yoki islom diniga e'tiqod qilo'vchi xalqlarga xos bo'lgan xususiyaglarni kiritish mumkin. Har qanday madaniyat rivojlanishida etnik, milliy o'ziga xoslikning ustuvorligi madaniyatlarning o'z doirasi bilan cheklanib qolishini, ularning max mahkumligini bildirmaydi. Ayrim orollar va tropik o'rmonlardagi qabilalarii inobatga olmaganda hozirgi davrda bu amaliy jihatdan umuman mumkin emas. Madaniyatlardagi o'ziga xosliklar, madaniyatlar shakllanishining tarixiy shart-sharoitlari, millat bosib o'tgan yo'lning spetsifikasi bilan ham uzviy bog'liq. Zero, har bir xalq bosib o'tgan yo'l uning tili, adabiyoti, san'ati, me'morchiligi, umuman madaniyatning barcha sohalarida o'zining ifodasini topmay qolmaydi. Shu ma'noda millag madaniyati uning tarixining ko'zgusi hisoblanadi. Madaniyatlardagi o'ziga xosliklarning kamol topishida ular shakllangan jug'rofiy muhitning ta'siri ham katta. Bu ta'sirning rolini mutloqlashtirmagan holda uning turli shakllarda ro'y berishini ta'kidlash zarur. Tarixda ana shu o'ziga xosliklarni mutloqlashtirishga urinishlar

ko'plab bo'lgan. Bunday yondashuvlar hozir ham mavjud. Ularning mohamiyati mavjud uchiga xosliklarni o'zgartirmay saqlab qolishga intilishda hamda xalqning o'zligi, yagonaligi, betakrorligi bir butunligini ta'minlashning kafolati sifatida namoyon bo'ladi.

Bu milliy-madaniy o'ziga xosliklarni mutloqlashtirishga urinishlarning bir ko'rinishi, xolos. Chunki jamiyat rivoji davomida u yoki bu millat madaniyatining o'ziga xosliklaridan kelib chiqib, uning boshqa xalqlar madaniyatiga nisbatan ustunligini asoslashga harakat qilo'vchi oqimlar, qarashlar ham yuzaga kelganini ta'kidlash zarur¹.

Bir madaniyatning ikkinchisiga nisbatan ustunligini ilgari suruvchi yuqoridagi kabi qarashlar milliy-madaniy yoki mintaqaviy mumtozlik shaklida o'z ahamiyatiga ko'ra g'ayriilmiy bo'lib, biror bir ham hayotiy asosga ega emas. Zero, milliy o'ziga xoslik bilan cheklanib qolish milliy-madaniy taraqqiyotga emas, aksincha milliy mahdudlikka, oxir-oqibatda esa shu madaniyatning xalokatiga olib keladi. Madaniyatda milliylik va umuminsoniylik madaniyatlarning o'zaro ta'siri va boyishi tabiiy jarayon bo'lsa-da, ilmiy adabiyotlarda hech qanday o'zaro madaniy ta'sirlashuv yo'q, har bir madaniyat o'zicha paydo bo'lib mustakil rivojlanish yo'lini bosib o'tadi, uzga madaniyatlar rivojida hech qanday iz qoldirmay xalokatga yuz tutadi, degan qarashlar ham mavjudligi ma'lum. Bunday qarashlar madaniyatlar rivojining o'ziga xos talqini sifatida yashash xuquqiga ega bo'lsa-da, u tarixiy asosga ega emasligini qayd etish lozim. Zero, tarix madaniyatlarning doimiy ravishda bir-biriga ta'sir ko'rsatganidan, bir qadriyatlarining boshqa madaniyatlar zaminida ildiz otib, gurkirab rivojlanganidan dalolat beradi.

Madaniyatlarining o'zaro ta'sirlashuvi va boyishi haqida gap ketar ekan, bu jarayonga etnosentrizm, ya'ni o'z madaniyatini yuksak madaniyat namunasi, deb bilish, o'z milliy qadriyatlarinigina etalon sifatida talqin etish, o'zga madaniyatlarga past nazar bilan qarash, ularni g'ayrimadaniy xodisa sifatida baxolash jiddiy zarar yitkazishini ta'kidlash zarur. "Taraqqiy qilgan va qaloq madaniyatlar", "rivojlangan va primitiv madaniyatlar" degan ta'riflar ana shunday yondashuv yashiringan. Tabiiyki, o'zgacha milliy-madaniy qadriyatlar muayyan madaniy mezonlar nuqtai nazaridan talqin qilinadigan, faxrlanadigan bo'lsa o'zaro ta'sir va boyishga umid bog'lash nihoyatda mushkul. Vaholanki, boshqa madaniyatga millat bosib o'tgan tarixiy yo'l, u yashayotgan muxit, ishlab chiqarish va turmush tarziga xos xususiyatlardan kelib chiqib yondashish zarur. Shundagina uning mohiyatini, unda ifodalayotgan umuminsoniy mazmunni anglash, madaniyatlar tizimidagi betakror o'rnini to'g'ri baxolash mumkin bo'ladi.

Demak, o'z madaniyati, uning qadriyatlar olamidan, unga mansublikdan g'ururlanish boshqa madaniyatlarga hurmat va e'tibor bilan qarashi ham taqoza etadi. Ana shundagina o'zaro hamkorlik uchun yo'l ochiladi. Shuning uchun ham, insoniyat

¹ O'zbek pedagogikasi antologiyasi. Ikki jildlik. 1-jild.-T.: O'qituvchi, 1995. -23-6

madaniyagining buyuk namoyandalari o'zga xalqlar, madaniyatlarga o'zlarining chuqur hurmatlarini namoyon etganlar. Chunonchi, ulug' ajdodlarimiz milliy madaniyatimiz yutuqlari bilan xaqli ravishda faxrlangan xolda o'zga madaniyatlarga katta hurmat bilan qarab, ularni har tomonlama bilish, o'rganish va tushunishga harakat qilganlari ham fikrimizning isboti bo'la oladi.

O'zaro ta'sir jarayonida hamma vaqt bir milliy madaniyatga o'zga madaniyat elementlari kirib keladi. Bunday o'zaro boyish, ulardagi umumiy tomonlarning yuzaga kelish jarayoniga baynalmilallashuv (internatsionallashuv) deyiladi. Tarix bunday o'zaro ta'sir va boyish jamiyat rivojlanishiga hamoxang ravishda tezlashib borishini ko'rsatadi.

Madaniyatdagi internatsional elementlarning yuzaga kelishida ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy aloqalar bilan bir qatorda geografik muhitning ham o'ziga xos o'rni va ta'siri bor. Shunday bo'lsa-da, baynalmilallikni faqat muayyan mintaqa xalq umri madaniyatidagi umumiy tomonlar deb tushunish, yani uni mintaqaviylikka olib borib tashlash noto'g'ri bular. Masalan, Markaziy Osiyo bilan arab mamlakatlari o'rtasida geografik yaqinlik yo'q. Ammo yagona dinga mansublik ular madaniyatidagi muayyan umumiylikning yuzaga kelishiga sabab bo'ldi. Bu baynalmilallik bir qator milliy madaniyatlarga xos bo'lgan umumiy tomonni ifodalashini ko'rsatadi. Bunda u yoki bu xodisani baynalmilal, deb baholayotganda qanday mezon olinayotgani ham muhim ahamiyatga ega. Chunki millat madaniyatining ba'zi elementlari bir, ayrimlari esa boshqa mintaqa xalqlari madaniyati bilan umumiy bo'lishi mumkin.

Shu o'rinda madaniyatdagi mintaqaviy umumiylikni bir tomonlama talqin qilish ham o'rinsiz ekanini ta'kidlash zarur. Xususan, "yevropamarkazchilik", "osiyomarkazchilik" yoki "afrikamarkazchilik" kabi o'ta zararli qarashlar ana shunday bir yoqlamalikka - mintaqaviy o'ziga xosliklarni mutloqlashtirish, o'z madaniyati mezonlaridan kelib chiqib, o'zga mintaqalar madaniyatini baxolashga intilishning xosilasi hisoblanadi. Bunday qarashlar siyosatning g'oyaviy asosini tashkil qilganda esa madaniyatlar rivojida salbiy, ba'zan fojiali xolatlarni keltirib chiqargan. Sho'ro tuzumi davrida madaniyatimiz rivojlanishida sodir bo'lgan ayrim salbiy hodisa, jarayonlar ham fikrimizning isboti bo'la oladi. Mintaqaviy o'ziga xosliklarni mutloqlashtirish haqida gap ketar ekan, uni global talqin qilish shakli, Sharq va Fapb madaniyatlarini bir-biriga qarama-qarshi qo'yish Xolati ham mavjudligini ta'kidlash zarur. Yangi davrda (XVI-XVII asrlar) Yevropada paydo bo'lgan bunday qarashlar xristian (lotin tili) va islom (arab tili) madaniyatlarini bir-biriga qarama-qarshi qo'yish, Sharqning qoloqligi, taraqqiyotga layoqati yo'qligini asoslashga urinishning natijasi edi. Keyinroq bu qarashlar Barbning butun Sharqqa nisbatan sivilizatorlik roli haqidagi qarashlar bilan to'ldirildi. Bunday qarashlar mutloqo asossiz ekanini, Sharq jahon madaniyati taraqqiyotiga ulkan, ham hissa qo'shganini isbotlash uchun uzoqqa borish shart emas. Chunonchi, Xorazmiy, Farg'oniy, Forobiy, Beruniy, Ibn Sino kabi buyuk ajdodlarimiz asarlarisiz jahon ilmiy tafakko'rining bugungi rivojini tasavvur qilish mumkin emas. Antik Yunoniston falsafasi Yevropaga o'rta asrlarning oxiri va

Uygʻonish davrida aynan Sharq faylasuflari asarlari orqali maʼlum boʻlgani va falsafa ilmi rivojlanishining yangi bosqichini belgilab bergani ham tarixiy fakt¹.

Jahon madaniyati rivojiga ulkan hissa boʻlib qoʻshilgan yutuqlar har bir milliy madaniyatda mavjud. Sharq va Fapb madaniyati doimo oʻzaro taʼsirda boʻlib, bir-birining boyishiga xizmat qilganini koʻrsatuvchi misollarni ham istagancha topish mumkin. Ammo bir narsa aniq Sharqning qoloqligi, Gʻarbning ilgʻorligi haqidagi qarashlar Sharq tarixi va madaniyatini umuman bilmaslik, uni gayriilmiy talqin qilish oqibatidir. Sharqning hozirgi zamon tarixi ham bunday qarashlarning oʻrinsizligidan dalolat beradi. Chunonchi, XX asrning ikkinchi yarmida qotib qolgan, oʻzgarishlarga moyil boʻlmagan, deb qaralgan Sharq jadal ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy rivojlanish bosqichiga kirdi. Yaponiya moʻjizasi, "Osiyo yoʻlbarzlari" (Janubiy Koreya, Filippin, Tailand)ning keskin taraqqiyoti, Malayziya, Indoneziya kabi islom dini ustuvor boʻlgan mamlakatlarning jiddiy yuksalish yoʻliga kirishi bu gʻoyalarni chippakka chiqardi, Sharq va ijtimoiy taraqqiyot bir-biriga zid tushunchalardir, degan qarashlarning asossizligini yana bir marta koʻrsatib berdi. Respublikamizning mustaqillikka erishib, barqaror rivojlanish yoʻlidan dadil odimlab borayotgani ham yuqoridagi fikrlarning mantiqsizligini koʻrsatadi. Madaniyatlarning oʻzaro taʼsirlashuvi, ularda baynalmilal jihatlarning shakllanishi va rivojlanishi haqidagi fikrlarni davom ettirgan holda bir xususiyatni-baynalmilal elementlar barcha madaniyatlarda bir paytda va birdaniga yuzaga kelmaslik imi alohida qayd etish lozim.

Avvalo, bunday elementlar bir madaniyat doirasida yuzaga kelib, keyin boshqa madaniyat ichiga kirib boradi, oʻziga xos milliy boʻyoq va mazmun kasb egallaydi. Masalan, xorijda paydo boʻlgan opera, balet, kino kabi madaniyat xodisalari taʼsirida oʻzimizning betakror va oʻziga xos milliy opera, balet, kino sanʼatimiz shakllandi. Ayni paytda, bu soxalarda erishgan yutuqlarimiz, betakror sanʼat asarlarimiz va yituk ijodkorlarimiz faoliyati qoʻshni xalqlarda ushbu sohalar rivojiga u yoki bu tarzda taʼsir koʻrsatayotgani ham hech kimga sir emas. Demak, bir madaniyat doirasida shakllangan xodisalar boshqa madaniyatlarga singishi, milliy roʻx bilan sugʻorilgan holda oʻz doirasidan chiqishi, yaʼni yangidan internatsional mazmun kasb etishi mumkin. Milliy madaniyatlar tarkibidagi ayrim xodisalar, masalan, fan oʻz moxiyatiga koʻra internatsionaldir. Zero, ijodkorlari qaysi millatga mansub boʻlishidan, ilmiy haqiqat turli tillarda ifodalanishidan qatʼi nazar, fan xulosalari, teoremlari, aksiomalari, formulalari obʼyektiv harakterga ega boʻlgani uchun ham barchaga birdek tushunarlidir. Madaniyatdagi milliy, baynalmilal, umuminsoniy elementlar haqida gap ketganda metodologik ahamiyatga ega boʻlgan bir masalaga diqqatni karatish lozim. "Milliylik", "baynalmilallik" va "umuminsoniylik" kategoriyalari bir-biri bilan "yakkalik", "xususiylik" va "umumiyluk" kategoriyalari kabi dialektik birlikni tashkil etadi. Xususiylik va umumiyluk kategoriyalari bir-biri bilan umumiyluk darajasiga koʻra farqlanganidek baynalmilallik va umuminsoniylik kategoriyalari ham oʻzaro shunday

¹ Qadriyatlar va ijtimoiy taraqqiyot: Ilmiy ishlar toʻplami /Muharrir A.Umarov.-T.: Oʻzbekiston, 1997.-199 b.

farqlanadi. Qanday madaniyat o'z mohiyatiga ko'ra milliydir. Chunki uning yaratuvchisi o'z tarixi va turmush tarziga ega bo'lgan muayyan xalqdir.

Shuning uchun ham, har qanday madaniyat, uning yaratuvchisi ko'p yoki kam sonli bo'lishidan qat'i nazar, o'z tabiatiga ko'ra noyob va betakrordir. Ammo har qanday madaniyat hech qachon "sof" milliy bo'lolmaydi. Zero, har qanday millat madaniyati ham milliy, ham baynalmilal, ham umuminsoniy elementlarga ega bo'ladi. Biz odatda milliy deb qabul qiladigan xodisalarimiz ham o'z mohiyatiga ko'ra chuqur umuminsoniy harakterga ega. Masalan, Sharq xalqlariga xos kattalarga hurmat, mexmondo'stlik, bolalarga muhabbat, sabr-toqatlilik kabi xodisalar umuminsoniy qadriyatlarning milliylikida namoyon bo'lishidir. Bunday jihatlari har qanday madaniyatni o'ziga xalqlar, butun insoniyat madaniyati bilan uzviy bog'liq xolda hisoblanadi. Umuman olganda, insoniyat madaniyati o'zini baynalmilal va umuminsoniy belgilar orqali namoyon qiladigan milliy madaniyatlar birligidir. Madaniyatlar rivojida milliylik, baynalmilallik va umuminsoniylikning birligi esa yaxlit va serqirra jarayon sifatida universal ijtimoiy qonunlar zahirida rivojlanadi va turli xalqlar tarixiy-madaniy faoliyatining natijasi sifatida chiqadi.

Foyalanilgan adabiyotlar

1. Qadriyatlar va ijtimoiy taraqqiyot: Ilmiy ishlar to'plami /Muharrir A.Umarov.- T.: O'zbekiston, 1997.-199 b.
2. Shoniyozov Sh.K. O'zbek xalqining etnogeneziga oid ba'zi nazariy masalalar. O'zbekistonda ijtimoiy fanlar, 1998, 6-son. -33 b.
3. Ўзбек фольклори очерклари. I-жилд, T.:»Фан», 1988., 66-бет.

YANGI DAVR QO'G'IRCHOQ TEATRI TALABLARI VA UNDAGI AKTYORLARNING PROFESSIONAL MAHORATI MASALALARI

F.Xodjayev

O'zDSMI

“Qo'g'irchoq teatri san'ati”
kafedrasi dotsent v.b.

Qo'g'irchoq teatrida yaratilayotgan asarga nisbatan yuzaki munosabatda bo'lish – bu kelajak avlod tarbiyasiga bepisandlik bilan qarashga tenglashtiriladi. Chunki jamiyatimizning ertasi bo'lgan yosh avlodning tarbiyasiga butun xalq diqqat e'tiborini qaratmog'i lozimdir. Shu jihatdan olib qaraganda bola tarbiyasida teatrning o'rni juda katta. Ayniqsa qo'g'irchoq teatrining ta'sir kuchi bolalar psixologiyasiga va shu orqali ularning dunyoni anglashlarida muhim rol o'ynaydi.

Qo'g'irchoq teatri tomoshabini bilamizki, bu jajji va kichkintoy bolakaylardir. Katta yosh toifasidagi tomoshabinga asar sahnalashtirishdan ko'ra ushbu yosh toifasidagilar uchun asar sahnalashtirishning o'ziga xos muhim jihatlari mavjuddir. Eng avvalo asar mukammal darajada g'oyaviy quvvatga ega bo'lmoqligi, rejissyor

qo'g'irchoq teatrida asar sahnalashtirishning murakkab jihatlarini o'zlashtirmoqligi, aktyor mahorati yetuk bo'lmoqligi va boshqa hamkor ijodkorlar hamjihatlikda ishlamoqliklari lozimdir.

Endilikda teatr ham yuqoridagi jihatlarini anglab yetmog'i hamda o'z faoliyati davomida asosiy e'tiborni quyidagi maqsad va vazifalarni amalga oshirishga qaratadi va uning repertuari ham shularni nazarda tutgan holda rivojlanmog'i lozimdir:

- yoshlarimiz qalbida milliy g'urur, milliy iftixor tuyg'ularini shakllantirish, ularni ona vatanga muhabbat, umumbashariy qadriyatlarga hurmat hamda sadoqat ruhida tarbiyalashga barkamol sahna asarlari namoyish qilishi;

- iste'dodli san'atkorlar, yosh aktyorlar, dramaturglar, rejissyorlar va sahna san'atining barcha ijodkorlari mukammal asar yaratish borasida bor salohiyatlarini to'la safarbar qilmoqliklari;

- jahon va milliy teatr san'atining ilg'or va zamonaviy yo'nalishlarini egallash, teatr sohasida yosh iste'dodlarni izlab topish, oliy o'quv yurtlari bilan yaqindan hamkorlik qilish, aktyor va rejissyorlarni malaka oshirishlarini tashkil etishga ko'maklashish, teatr qoshida umidli yoshlardan studiyalar tashkil etish va undan samarali foydalanishlari lozimdir.

Bugungi kunda respublikada o'ndan oshiq qo'g'irchoq teatri mavjud ularning o'z badiiy saviyasi, professional darajasi har-xil. Undagi aktyor va rejissyorlarning professional tayyorgarligi ham har-xil. Hamkor ijodkorlarning birlashuvi natijasida spektaklning asosiy qismi shakllantirilgandan so'ng endi uni tomoshabin e'tiboriga havola etishga tayyorlash lozim. Bularning barchasini harakatga keltiruvchi – sahnaning asosiy qiroli bo'lgan aktyordir. Teatr san'atini aktyorsiz tasavvur qilib bo'lmaganidek, qo'g'irchoq teatrida ham aktyorning ijodi asosiy o'rindadir. Shuning uchun aktyorning yelkasida juda katta mas'uliyat turadi. Xozirgi zamon qo'g'irchoq teatri aktyorlaridan nafaqat rolni balki tomoshalarining barcha turlarini professional jihatdan ijro qilish talab qilinadi. Agar biz bugungi kundagi mavjud qo'g'irchoq teatrlaridagi spektakl va tomoshalarining badiiy saviyasini tahlil qiladigan bo'lsak, ularda nafaqat qo'g'irchoqning faqat bir turida sahnalashtirilgan spektaklni, balki undagi qo'g'irchoqlarning barcha turlarini ko'ramiz. Shuningdek, spektaklda chodir ortida va jonli planda harakat qilish yoki konsturksiyasi murakkab bo'lgan qo'g'irchoqlarni harakatga keltirish, ular orqali oddiydan tortib murakkab obrazlarni yaratish kerak bo'ladi. Bu teatr va zamonning talabidir.

Yuqoridagi jihatlarida aktyorning ijro mahoratini professional darahaga yetkazishda asosiy o'rinda turadigan, teatrlar uchun asosiy kadrlarni yetkazib beradigan bu — mutaxassis kadrlarni tayyorlovchi oliygoh O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti va undagi professor-o'qituvchilaridir. Ushbu dargoh ustozlari zimmasida san'at va madaniyat sohasi uchun yetuk kadrlarni yetkazib berishdek yuksak vazifa bordir.

Institutda o'quv jarayoni albatta har bir sohaning tasdiqlangan malaka talablariga ko'ra olib boriladi. "Qo'g'irchoq teatri aktyorligi" ta'lim yo'nalishida tahsil olayotgan

talabalar nafaqat “Aktyorlik mahorati”, balki “Qo‘g‘irchoq boshqarish asoslari”, “Qo‘g‘irchoq yasash texnologiyasi”, “Sahna nutqi”, “Raqs”, “Vokal”, “Sahna harakati” kabi mutaxassislik fanlari qatorida gumanitar fanlarni ham mukammal o‘zlashtirishlari talab etiladi.

Bu ta’lim yo‘nalishida dars jarayonini olib borishda pedagoglar oldida talabalarining aktyorlik mahoratini oshirish bilan birgalikda ularning soha doirasidagi dunyo qarashlarini ham o‘zgartirish vazifasi turadi. Nega deganda birinchi kursdan boshlab darslar shunday olib borilishi kerakki, ta’lim olayotgan talabalar o‘zi tanlagan yo‘nalishini sevib qolishi lozim. Chunki ushbu ta’lim yo‘nalishiga talabalikka qabul qilingan talaba aksariyat hollarda dramatik teatr va kino aktyori, musiqali teatr aktyorli, estrada aktyori bo‘laman deb keladi. Ularning tushunchalarida esa faqatgina o‘qishga kirib olish va ma’lum bir muddatdan so‘ng esa yuqoridagi ta’lim yo‘nalishlarida ta’limni davom ettirish fikri turadi. Lekin afsuski ushbu fikr o‘quv jarayoni uchun hamda ularning tushunchalari borasida ham xatodir. Albatta bu yerda inson taqdiri turmoqda. Balki qaysidir abituriyent ularning o‘rniga talabalikka qabul qilinganida qo‘g‘irchoq teatri san’ati ravnaqi uchun yetuk mutaxassis bo‘lishi mumkin edi. Shu sababdan institut miqyosida ham ayniqsa bu jarayonlarga bugungi kunda jiddiy ahamiyat berilmoqda. Ularning bu kabi noto‘g‘ri o‘y-fikrlarga bormasliklari uchun tushuntirish ishlari olib borilmoqda. Endilikda esa qo‘g‘irchoq teatri san’ati ustozlaridan qo‘g‘irchoq teatri san’ati to‘g‘risida hech qanday tushunchasi yo‘q bo‘lgan, o‘zga maqsadlar bilan o‘qishga kirgan talabalarni to‘g‘ri yo‘lga boshlash, aktyorlik san’atida qo‘g‘irchoq teatri aktyorligining san’at sohasidagi va jamiyatdagi o‘rni hamda ahamiyatini yuksak darajada ekanligini tushuntirish, dars mashg‘ulotlarini qiziqarli darajada olib borish, qat’iy intizomga rioya qilish mas’uliyatini singdirish, shuningdek, bu orqali ularning qalbida sohaga bo‘lgan qiziqishni uyg‘otirishda tinim bilmay izlanish talab etiladi.

Xulosa o‘rnida shuni ta’kidlash kerakki, san’at vositasida, xususan qo‘g‘irchoq teatri spektakllari bilan bolalarni tarbiyalash, birinchi navbatda bolaning ma’naviy dunyosini ezgulik bilan oziqlantiradi. Qolaversa, qo‘g‘irchoq spektakllarida xalqning milliy qahramonlarining badiiy timsollari gavdlanadi.

Zamon bilan hamnafas bo‘lish ijodkorning eng muhim omili hisoblanadi. Dunyoqarashi keng aktyor spektakllarda yangi fikr, yangi uslub, yangi ijro mahoratini namoyish qila boshlaydi. Buning uchun esa aktyor professional mahoratga ega bo‘lmoqligi zamonning asosiy talabidir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi qonuni. – Toshkent: 2020.
2. Mirziyoyev.SH.M. Milliy taraqqiyot yo‘limizni qat’iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko‘taramiz. – Toshkent: O‘zbekiston, 2017.
3. Ashurova M.X. Qo‘g‘irchoq teatri san’ati aktyorlik maktabi. – Toshkent: KURO PRINT, 2007. – 180 bet.

4. Ashurova M.X. Aktyorlik mahorati. – Toshkent: Innovatsiya –Ziyo, 2021. – 210 bet.
5. Mahmudova H. Aktyorlik mahorati. – Toshkent: O‘DSI, 2008. – 40 bet.
6. Mahmudov J. Aktyorlik mahorati. – Toshkent: Bilim, 2005. – 192 b.
7. Mirsaidova N., O‘taganov R. Qo‘g‘irchoq boshqarish asoslari. – Toshkent: ZAMON POLIGRAF, 2015. – 56 b.

QO‘G‘IRCHOQ TEATRI MO‘JIZKORLIGI VA AKTIYORNING QO‘G‘IRCHOQQA JON BAG‘ISHILASHDA O‘ZIGA XOSLIGI

Jabbarova Karima Irnazarovna

O‘zbekiston davlat san’at va madaniyat instituti
“Qo‘g‘irchoq teatr san’ati” kafedrası katta o‘qituvchisi

***Annotatsiya:** Mazkur maqolada qo‘g‘irchoq teatr aktyoring shakllanishida xatti-harakat, ovoz, tasavvur bilan fantaziya o‘rni va ahamiyati. Qo‘g‘irchoq teatri tomoshalari orqali bola kamolotida tutgan o‘rni haqida ma’lumot berilgan.*

***Аннотация:** В данной статье рассматриваются роль и значение поведения, голоса, воображения и фантазии в становлении актера театра кукол. Информация о роли ребенка в развитии ребенка дается через спектакли кукольного театра.*

***Abstract:** This article examines the role and significance of behavior, voice, imagination and fantasy in the development of a puppet theater actor. Information about the child's role in child development is given through puppet theater performances.*

***Kalit so‘zlar:** musiqa, rang-tasvir, raqs, qo‘g‘irchoq teatri, xatti-harakat, ovoz, tasavvur bilan fantaziya.*

***Ключевые слова:** музыка, цветное изображение, танец, кукольный театр, поведение, голос, фантазия с воображением.*

***Key words:** music, color image, dance, puppet theater, behavior, voice, fantasy and imagination.*

Inson kamolotga yetishishida san’at turlari: musiqa, rang-tasvir, raqs va albatta teatr san’atining o‘rni beqiyosdir. Xususan, teatr san’ati ichida eng mo‘jizakor, sirli, quvnoq hamda tomoshabinlarni o‘ziga ohangrabodek jalb qila oladigani bu qo‘g‘irchoq teatri san’atidir. Qo‘g‘irchoq teatri san’atida o‘ziga xoslik mavjud, ya’ni bunda tanlangan asar (pyesa), asar mohiyatini yoritib berishga xizmat qiluvchi detal (butafor), xatti-harakat tomoshabin -yosh bolalarning miriqib hordiq chiqarishlari va ma’naviy ozuqa olishlari uchun xizmat qiladi. Bu teatrning yozma matni bo‘lmagan. U yollar davomidagi kuzatishlar, mashqlar, hosil qilingan ko‘nikmalar asosida muayyan syujetlar, vosita va uslublar bilan, ustozdan shogirdga, otadan o‘g‘ilga, avloddan-

avlodga o'tib bugungi kungacha mazmun-mohiyatini yo'qotmay, aksincha asrlar silsilasida sayqallanib bugungi kunga yetib kelgan.

Qo'g'irchoqboz musiqadan yaxshi xabardor bo'lishi maqsadga muvofiq. O'zbek tilida "o'yin" so'zidan ma'nosi ko'p so'z bo'lmasa kerak. Artistning mahorati, harakati, texnikasi bilan sahnaviy tomosha shaklida yuzaga keladigan masxarabozlik, raqs, nayrangbozlik, dorbozlik, chavandozlik, ayiq, echki, ilon o'ynatish, yog'och oyoq tomoshalari – qo'yinki, xalq teatri, raqs va sirk san'atining barcha ko'rinishlari bir so'z bilan "o'yin" deb, mazkur san'atning namoyondalari esa "o'yinchi" deb yuritilgan. Xuddi shuning kabi xalq professional qo'g'irchoq teatri – qo'g'irchoqbozlik ham "qo'g'irchoq o'yin" deb, qo'g'irchoqboz "o'yinchi" deb atalgan. Bunda "o'yin" so'zi iste'dod va mohirlik bilan ijro etilgan tomosha, san'at, ijrochilik ma'nosida qo'llanilgan. Shu tariqa, xalq professional qo'g'irchoq teatri qo'g'irchoq o'yin yoki qo'g'irchoqbozlik deb atalgan. Qo'g'irchoq o'yin bilan xalq professional teatri-masxarabozlik o'rtasida ko'pgina umumiylikni kuzatishimiz mumkin. Masxarabozlar o'z tomoshalarida niqob ishlatganlarida go'yo qo'g'irchoqqa aylanganlar, chunki goh qotib, goh jonlanib turuvchi sahnaviy qo'g'irchoqlar vositalarini ishga solishga majbur bo'lishgan. Shu o'rinda mashhur rus qo'g'irchoq ustasi Ye.V.Speranskiyning keltirib o'tamiz: "Oddiygina karnaval niqobini kiygan odam-yarim qo'g'irchoq deganday gap. Agar buning ustida u aktyor bo'lsa, qo'g'irchoqbozga aylanadi, chunki u jonsiz niqobni jonlantirishga harakat qilar ekan, "qo'g'irchoq usuli" bilan yaxshiroq o'ynaydi"¹⁹⁸.

Masxarabozlar niqobsiz o'ynagan paytlarida ham qo'g'irchoq teatrida yaqin turganlar. Shartlilik, badiha, tazod, hajviylik, tomoshaviylik kabi ijodiy tamoyillar har ikkala teatrga ham barobar taalluqlidir. Qahramonlaridan biri qo'g'irchoq bo'lgan spektakllarni namoyish qilganlarida esa masxarabozlar ham qo'g'irchoqboz, ham korfarmon vazifasini bajarib, o'ziga xos qo'g'irchoq tomoshasini maydonga keltirganlar. O'ganish va kuzatishlar asosida kelib chiqishi, mehnat sharoitini, usta-shogird munosabatlari, jamiyatdga tutgan o'rni, vazifa va muddaolari, mayl va intilishlari bilan ham masxarabozlar va qo'g'irchoqbozlar qondosh, hamkor-u hamdo'st bo'lganligini ko'ramiz. Shu sababdan osongina masxaraboz qo'g'irchoqbozga korfarmonlik qilib, qo'g'irchoqboz masxarabozlarning tomoshalariga aralashib tomoshalar tashkil etganlar.

Qo'g'irchoq teatrida sahna jihozlari va butaforlar soxta emas, balki qo'g'irchoq teatr aktyorining qo'lida ham har xil matolardan yasalgan jonsiz personajdir. Qo'g'irchoq teatr aktyori tomoshabinlar ko'z o'ngida qo'g'irchoqni harakatga keltirib, uni harakatlari orqali sahnada o'rab turgan jonsiz narsalarni ko'rish, sezish va his qilishga undaydi. Bu esa aktyorning qo'g'irchoqqa sahna, jihoz va anjomlarga ishonch bilan qarab, ular bilan to'g'ri munosabatda bo'lish kerakligini ta'kidlaydi. Qo'g'irchoq bilan ishlash jarayonida esa, qo'g'irchoqning o'zi jonsiz mato bo'lsa, uning predmet bilan ishlash jarayoni ham jonsizlikni tug'diradi. Shuning uchun u sahnada jonli, aniq mantiq asosida harakat qilishi uchun aktyor xatti-harakatini ichki ko'zguda aniq ko'rib,

¹⁹⁸ Сперанский Е. Актёр театра кукол. М., БТО, 1965, с.73.

so'ng uni qo'lidagi qo'g'irchoq'iga mantiq va meyor qonuni asosida ko'chiradi. Shunda qo'g'irchoqning plastik xatti-harakati tomoshabin nigohida jonli kechadi.

Qo'g'irchoq teatr aktyori plastika bilan bir qatorda jonsiz qo'g'irchoqqa lison baxsh etadi. Aktyor qo'lidagi qo'g'irchoq gapiradi, kuladi va yig'lay oladi. Bu orqali tomoshada mukammallikka erishiladi. "Hayvonlar xiyoboni" mashqini oladigan bo'lsak. Bu yerda shart-sharoit - "yaylov". Demak, erta tong. Ertalab uyg'ongan har bir jonzoat xoh u qush bo'lsin, xoh u echki yoki yumronqoziq - birinchi navbatda uyg'onib o'zini o'rab turgan shart-sharoitni ko'radi. So'ng uni baholaydi. Uning atrofini o'rab turgan borliqqa o'z munosabatini bildirib, so'ng xatti-harakat qilishga o'tadi. "Hayvonlar xiyoboni" mashqidagi quyon o'ziga yegulik biror nima izlab yurganda unga hamla qilmoqchi bo'lgan bo'rini ko'rib, jon saqlash uchun yashirinib oladi. Echki bolasi o'yinqaroqlik qilib onasidan uzoqlashib qolganini anglab, bor ovozi bilan onasini "be-lab" chaqiradi. Uning tovushini eshitgan ona echki yugurib kelib bolasini o'zidan uzoqlashgani uchun uni koyib, o'zi bilan olib ketadi. Ochilgan lolalardan guldasta tergan yumronqoziq gullarni qiziga sovg'a qiladi. Bu mashqda to'garak a'zolari quyon, bo'ri, echki, yumronqoziq kabi hayvonlar xatti-harakatini, ovozini o'zi bajarayotgan plastik harakatining mantiqidan, badanining harakatchanligiga moyilligidan kelib chiqqan holda to'g'ri, aniq maqsadli harakat qilishga o'z tanasini o'rgatmog'i lozim. Shu tariqa qo'g'irchoq aktyorida aynan shu hayvon yoki parranda u o'ylab topgan shart-sharoitga o'z munosabatini bildiradi va xatti-harakatga o'tiladi.

Qo'g'irchoq teatrida bolalar ruhiyati e'tiborga olinib rang-barang obrazlar yaratiladi. Sahnada hatto jodugarning supurgisi ham o'z egasiga bo'yin egmaydigan personajiga aylanishi, yoki yonib ketishi va yana o'z holatiga qaytishi yoki to'g'ri fikr bayon qila olmagan boshni uzib tashlab, yana o'z holiga qaytarish, yoki uyatdan cho'g' bo'lib yonishi kabi hodisalar sodir etilishi mumkin. Demak, qo'g'irchoq teatri aktyori faqatgina tasavvurga emas, balki kuchli fantaziyaga ham ega bo'lishi shart. Fantaziya bu yo'q narsani, voqealikda uchramaydigan voqea, hodisalarni, hech qachon bo'lmagan va bo'la olmaydigan narsalarni yaratadi. Fantaziya aynan qo'g'irchoq teatri aktyori uchun kerakli jarayon hisoblanadi. Chunki qo'g'irchoq teatri sahnasida hech qaysi teatrdan bo'lmaydigan va bo'lishi mumkin bo'lmagan voqea va hodisalar sodir bo'ladi. Masalan: sher o'rmonda podsho bo'lib, o'z qonun qoidasini o'rnatishi, bo'ri bo'lsa quyonga aql o'rgatib odamlarga o'xshab gapirishi, jodugar kampir supurgisiga minib uchib ketishi va h.k.lar. Bir so'z bilan aytganda qo'g'irchoq teatrida xatti-harakat, ovoz, tasavvur bilan fantaziya birbiriga bog'langan holda aktyor ijodiga yordam beradi.

Foydalangan adabiyotlar:

1. Qodirov M. An'anaviy teatr dramaturgiyasi. –Toshkent: Yangi asr avlodi, 2006.
2. Qodirov M., Qodirova S. Qo'g'irchoq teatri tarixi. – T.: Talqin, 2006.
3. Ashurova M. Mehrdan yaralgan olam. Shaxsiy to'plam, 2018.
4. Сперанский Е. Актёр театра кукол. М., ВТО, 1965, с.73.

ТЕАТР САНЪАТИДАГИ ЖАНРЛАРДА МИЛЛИЙЛИК УЙЁУНЛИГИ

Гўзал РАШИДОВА,

Драматик театр ва кино санъати кафедраси
катта ўқитувчиси

Аннотация

Мазкур мақолада ўзбек театр санъатидаги миллийлик, бугунги кундаги ижтимоий аҳамияти, театр санъати ривожига берилаётган эътибор, ўзбек театрининг профессионаллашув жараёнлари, жадиждларнинг театр санъати ривожига қўшган улкан ишлари, театр тараққиётида унинг томошабинлар маънавий-маърифий тарбиясига эстетик таъсир кўрсатиши ва томошабинларнинг маданий юксалишининг бадиий воситаси эканлиги ва саҳна маданияти масалалари ёритилган.

Калит сўзлар: эстетика, театр, маънавият, маданият, санъат, саҳна, режиссёр, актёр, жадиждчилик ҳаракати.

Abstract

This article discusses the social significance of the Uzbek theatrical art, attention to the development of theatrical art, the process of professionalization of the Uzbek theater, the great work of the Jadids in the development of theatrical art, its aesthetic impact on the spiritual and educational education of the Uzbek theater, as well as the public and its artistic development.

Key words: spirituality, culture, aesthetics, art, theater, stage, Jadid movement, director, actor.

Аннотация

В данной статье рассматривается социальная значимость узбекского театрального искусства, внимание к развитию театрального искусства, процесс профессионализации узбекского театра, большой труд джадидов в развитии театрального искусства, его эстетическое влияние на духовно-просветительское воспитание узбекского театра, а также публики и ее художественного развития.

Ключевые слова: эстетика, театр, духовность, культура, искусство, сцена, режиссёр, актёр, джадидское движение.

Қириш. Ўзбекистоннинг ривожланиб келаётган жараёнида, миллий тикланишдан — миллий юксалиш тамойили мезонида юксак миллий ва умуминсоний маънавий қадриятларга асосланган янги демократик жамият барпо этилмоқда. Амалга оширилаётган туб ижтимоий-сиёсий, иқтисодий,

ҳуқуқий ва маънавий ислоҳотлар инсон қадри ва унинг манфаатларига хизмат қилмоқда.

Бундай ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий жараёнларнинг такомиллашуви ва ривожланишида субъектив омиллар – инсоннинг ақл-идроки, тафаккур тарзи, интеллектуал салоҳияти, иқтидори, эркинлиги ва ижодкорлиги каби фазилатлар алоҳида рол ўйнамоқда. Буларни ҳаракатга келтирадиган ботиний куч маънавий манфаат, эҳтиёж, интилишлар бўлиб, улар орасида эстетик эҳтиёж алоҳида ўрин тутади.

Айни дамда театр санъати, жумладан актёрлик санъати бирламчи бўлиб, сахнаий асар орқали бир вақтнинг ўзида томошабин тафаккурига – ҳам эстетик, ҳам маънавий, ҳам маърифий, ҳам маданий таъсир этади, уни гўзалликка, нафосат ва маърифатга, маънавиятга чорлайди.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022 йил 28 январдаги “2022-2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси тўғрисида”ги ПФ-60-сон фармони билан тасдиқланган Тараққиёт стратегиясида эзгулик ва инсонпарварлик тамойилига асосланган “Ҳаракатлар стратегиясидан – Тараққиёт стратегияси сари” ғоясини кенг тарғиб этиш орқали жамиятда соғлом дунёқараш ва бунёдкорликни умуммиллий ҳаракатга айлантириш, “Янги Ўзбекистон – маърифатли жамият” концепциясини амалга ошириш орқали маданият ва санъат соҳаларини янада ривожлантириш, маданият муассасалари ва объектларининг моддий-техника базасини яхшилаш долзарб масаласи сифатида қайд этилгани маданият ва санъатга берилаётган эътибор ва маданият ва санъат муассасалари, театр ва санъат саройлари тараққиётининг ҳуқуқий асосидир.

Ёшларни баркамоллик поғонасига олиб чиқишда, унинг маънавий маданиятини шакллантиришда театр санъати алоҳида мавқега эга. Чунки у ҳар бир миллий маданиятнинг юксалганлиги ва балоғатга етиб улғайганлигини яққол кўрсатувчи ойнадир. “Масхарабозлик” эмас! Театр бамисоли ойнаванд бир уйким, кирган ҳар бир кимса ўз ҳусну қабиҳини кўра олур. Юзига ун суртиб масхарабозлик шаклига кирган зотлар табиби ҳозикдурлар” [2]. Маърифатпарвар ёзувчи ва театр жонкуяри Маҳмудхўжа Бехбудий ушбу сўзлари орқали театрнинг жамият кўзгуси эканлигини таъкидлайди. Театр халқ оммасининг эстетик дидини ўстиришдек мураккаб бурчни ўтовчи улкан ҳаёт мактаби ҳамдир.

Актёрлар ижоди ва маҳорати бир пайтнинг ўзида ҳам табиий, ҳам ижтимоий, ҳам амалийдир. Драматург фикрини изҳор қиладиган ҳам, режиссёр талқинига жон киритадиган ҳам, томошабин билан юзма-юз мулоқотда бўлиб, унга завқ-шавқ бағишлайдиган, ўйлашга, фикр юритишга мажбур қиладиган ҳам актёрдир [4]. Шу сабаб мазкур мавзу ҳар доим соҳа мутахассислари, танқидчилари ва амалиётчиларининг эътиборида. Аммо, ҳар қандай танқидчи ёки тадқиқотчи ҳам бутун вужуди билан образ яратаётган актёр ҳис-туйғусининг, унинг руҳиятининг нозик жиҳатларини кўриш ва англашга қодир бўлавермайди. Актёр ижро вақтида ўзлигини унутмаган ҳолда ўзга кишининг дунёси билан

яшайди. Жон-жаҳти билан у инсон қиёфасини ташқи ва ички жиҳатдан очиб беришга интилади ва бунга эришади ҳам [6].

Актёрнинг бор маҳоратини шакллантириш, уни бир қолипга тушиб қолишининг олдини олиш бевосита катталарга яъни устоз санъаткорларга боғлиқ. Бу борада ўзбек театри тамал тошини қўйган отахон режиссёр Маннон Уйғур ўзининг ўринли ва муддаоли фикрини қуйидагича билдирган, “... Театримизнинг ишида юз берган энг муҳим, катта камчиликлардан бири - ёш авлод билан лозим даражада иш олиб борилмаслигидир. Бизда ҳар қандай постановка тайёрланганда асосий ролларни фақат ном чиқарган катта мастерларгагина бериб, ўрта даражали ва ёш артистларга аҳамият бермаслик юз бериб келмоқда. Шунинг натижасида... бир талай қобилиятли ва ишга чанқаган ўрта даражали ва ёш артистлар кўп вақт... ўз маҳоратларини ўстириш ва кўрсатиш имкониятидан маҳрум қолиб келмоқдалар. Бундай аҳволга хотима бериш учун ҳар бир постановкада асосий ролларга дублёрлар тайёрлаш масаласига катта аҳамият бериш керак. Шу билан бирга ёш авлоднинг малакасини ошириш, уларни амалий ишга тортиш ва ўстириш мақсадида ёш артистлар иштироқи билан махсус спектакль тайёрлаш усулини ҳам тезда амалга ошириш лозим” [3].

Профессионал актёрлик санъатининг вужудга келиши ва унинг эстетик тарбиядаги аҳамиятининг оммалашишида жаҳидчилик ҳаракати намоёндаларининг роли катта.

Маълумки, Туркистондаги жаҳидчилик ҳаракати жамиятдаги ижтимоий-сиёсий эҳтиёж туфайли юзага келди. Жаҳидчилик дастлаб XIX асрнинг 80-йилларида Кавказда пайдо бўлди ва унинг асосчиси машҳур маърифатпарвар Исмоилбек Гаспирали ўғли эди [8].

Жаҳидлар тарих майдонида, аввало, миллий мустақиллик учун мустамлакачиликка қарши кураш шиори билан чиқдилар. Шу боис бу ҳаракат аҳолининг зиёли қисми эътиборини тезда ўзига жалб қилди. Айниқса, ёш зиёлилар – олимлар, шоирлар, ёзувчилар, журналистлар, ҳуқуқшунослар, матбаачилар, илҳор фикрли савдогарлар жаҳидчилик ҳаракатининг олдинги сафларида бўлдилар.

Ўзбек театри жаҳидчилик ҳаракатининг меваси – маърифий театр сифатида туғилган эди.

Саҳна ишини ташкил этган ва уни халқ орасида кенг ёйган Мунавварқори Абдурашидхонов, Абдулла Авлоний, Маҳмудхўжа Бехбудий сингари атоқли маърифатпарварнинг сай-ҳаракати билан бу театр тез орада халқ маданий ҳаётининг таркибий қисмига айланди. Санокли бир неча йил давомида ўттизга яқин пьеса яратилди, актёрлик ва режиссёрлик санъатининг туб тамойилларига асос солинди.

Жаҳид театри ва драматургиясининг муҳим хусусияти – унинг оила ҳаётини тасвирлаш билан инсон қалбига кириб бориш, уни маърифий тарбиялаш

ва шу орқали жамият ҳаётида авж олиб бораётган миллий уйғониш ғояларини тараннум этишда кўринган эди.

Жадид марифатпарварлари ёққан маърифат маъшали қарийб 1930-йилларга қадар янги ғоя ва интилишлар билан театр ҳамда драматургияга кириб келган аҳли санъат йўлларини ёритиб турди.

Бу ўзбек театрининг дастлабки даврданок ўз миллийлигини асраш йўлида катъий турганлигидан гувоҳлик беради. Бир жиҳатдан, бу ажабланарли эмас. Сабаби, тақдирларини театр ва драматургия билан боғлашга аҳд қилган кишилар эски мактаб, мадраса кўрган, мумтоз адабиёт, мусиқа, халқ театри таъсирида бу нафосат оламига чинакам миллий театр санъатини барпо этиш эзгу истаги билан кириб келган зотлар эди.

Ўзбек театрининг асосчилари, хусусан, атоқли режиссёр ва театр арбоби Маннон Уйғур ўз атрофига энг истеъдодли драматург ва санъаткорларни уюштириб, улар билан илҳомбахш изланишлар олиб борар экан, халқимизнинг бой манавиятига муштарак келадиган замонавий театр барпо этиш йўлидан борган эди.

Ўзбек театрининг туғилганига ўн йил бўлмаёқ Абдурауф Фитратнинг «Чин севиш», «Абулфайзхон», Чўлпоннинг «Ёрқиной» драмаларининг яратилиши, энг қимматлиси, бу асарларни оврупача драма эстетикаси талаблари даражасида бўлиши шу изланишларнинг мантикий натижалари эди.

Жадидларнинг маънавий ҳаётни, халқ таълимини тубдан ислоҳ қилиш ғояси илғор, нисбатан янги, замонавий дунёқараш бўлиб, халқда озодлик ва эркинлик туйғуларини уйғотиш асосида жамиятни тараққий эттириш орзусини пайдо қиладиган миллий мафкурага ҳамоҳанг эди. Бунга таълимни ислоҳ қилиш, мактаб, мадраса, газета, журнал, театр санъатини ривожлантириш орқали янги ҳаёт тарзига эришиш мумкинлигини эътироф қилиш ва амалий ҳаракат дастурига айлантириш жадидларнинг асосий мақсади бўлган.

XX аср бошларида мамлакатимизда профессионал труппалар ва театрлар шакллана бошлайди. Ушбу труппаларнинг шаклланишида ўша пайтда фаолият кўрсатган маърифатпарварларимизнинг бекиёс хизматларини эътироф этиш ўринлидир. Маҳмудхўжа Беҳбудий, Абдулла Авлоний, Абдулҳамид Чўлпонларнинг номлари ўзбек миллий театр санъати саҳифаларига зарҳал ҳарфлар билан битилгандир. Тошкент, Қўқон, Самарқанд шаҳарлари ўзбек миллий театри марказлари бўлиб қолди. Айнан юқорида номлари қайд этилган маърифатпарварларнинг саъй-ҳаракатлари билан ўзбек миллий театри жаҳон театр санъатида маълум даражада ўз ўрни, мавқеига эга бўлди [1].

Жадидлар яратган европача шакл, миллий мазмундаги янги миллий театр томошабинларнинг кўз олдида, уларнинг бевосита иштирокида чуқур бадий-эстетик ўзгаришлар, ривожланиш ва ижодий изланишлар жараёнини босиб ўтган.

Туркистонда XX аср бошида, аввало, маорифда ислоҳ бошланган, кейин миллий матбуот пайдо бўлган. Лекин маърифатни, миллат маънавиятини

ривожлантириш учун яна эстетик амалиётнинг асосий элементи – санойи нафиса уйи – театрга эҳтиёж сезилди. XX аср бошларида Татаристон ва Озарбайжондан Ўрта Осиёга гастролга келган театр ижодкорларининг спектакллари томошасидан кейин жадидлар ғоявий ва амалий режасида театр – Ибратхона ташкил этилиши миллий эстетик онг шаклланишида алоҳида ўрин эгаллайди [7].

“Турон” труппаси шаклланиши ва тараққиётида татар ҳамда озарбайжон режиссёрларининг ҳамкорлиги муҳим аҳамият касб этди. Бошлаб татар режиссёри Муҳаммадёров йўл-йўриқлари билан иш бошлаган труппа “Падаркуш”ни озарбайжонлик режиссёр Алиасқар Асқаров раҳбарлигида сахналаштирди. А.Асқаров биринчи постановкадан сўнг, бошқа шаҳарларга ҳам таклиф этилиши муносабати билан, труппани тарк этади. 1914-1915-йилларда “Турон”га татар режиссёри Заки Боязидский ва мустафо Мансуров ижодий жиҳатдан бошчилик қилиб турадилар [5].

АДАБИЁТЛАР

1. Абдукундузов М. Ўзбек миллий театр санъати: тараққиёт босқичлари // “Истиқлол ва миллий театр” илмий тўплам. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2002.
2. Аҳмад С. Бехбудийнинг армонлари. “Театр” журнали, 2006 № 1. – Б. 7.
3. Қодиров М. Саҳнамиз лочинлари. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1986.
4. Маҳмудов Ж. Актёрлик маҳорати. – Тошкент: Билим, 2005.
5. Ризаев Ш. Жадид драмаси. – Тошкент: Шарқ нашриёт-матбаа концернининг бош таҳририяти, 1997.
6. Сайфуллаев Б.С., Маматқосимов Ж.А. Актёрлик маҳорати. – Тошкент: Фан ва технология. 2012.
7. Умаров М. Маннон Уйғур ва миллий театр эстетикаси. – Тошкент: Мусиқа, 2006.
8. Ҳасанбоева О., Ҳасанбоев Ж., Ҳомидов Ҳ. Педагогика тарихи. – Тошкент: Ғафур Ғулом, 2004.

QO‘G‘IRCHOQ TEATRI SAN‘ATINI RIVOJLANTIRISHDA YANGI IJODKORLARNI KASHF QILISH MASALASI

Farhod Mirzayev

O‘zbekiston davlat san‘at va madaniyat instituti
„Qo‘g‘irchoq teatri san‘ati“ kafedراسи katta o‘qituvchisi

***Annotatsiya:** Ushbu maqolada rejissyorning o‘z “ijodiy jamoasi” ga ega bo‘lishi naqadar muhimligi haqida fikr yuritilgan. O‘zbek milliy qo‘girchoq teatrining bosh rejissyori Shomurod Yusupovning ijodiy faoliyati davomida o‘z ijodiy jamoasida qaysi ijodkorlar bilan hamkorlik qilgani haqida yozilgan.*

Аннотация: В этой статье обсуждается какова важность наличия у режиссера собственной «творческой команды». С какой творческой командой сотрудничал на протяжении своей творческой деятельности главный режиссер Узбекского национального театра кукол Шамурат Юсупов.

Annotation: This article discusses the importance of having a director's own "creative team." Which creative team did the chief director of the Uzbek National Puppet Theater Shamurat Yusupov collaborate with during his creative career.

Kalit so'zlar: Ijodiy jamoa, rejissyor, teatr, rassom, bastakor, aktyor, san'at, tomoshabin, hamkorlik, qo'g'irchoq, harakat.

Ключевые слова: Творческий коллектив, режиссёр, театр, художник, композитор, актёр, искусство, зритель, сотрудничество, кукла, движение.

Keywords: creative team, director, theater, artist, composer, actor, art, spectator, collaboration, puppet, movement.

Barcha davrlardagi singari san'atning har bir yo'nalishida ijodkorlarning cho'qqiga chiqqan davri yoki biroz turg'unlik davri bo'ladi. Biron bir san'at asarining paydo bo'lishida o'z ishiga professional yondoshadigan ijodkorlarning bir joyga jam bo'lishi muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki, teatr san'atida "ijodiy jamoa" degan tushuncha bejizga keltirilmagan. Ijodiy jamoa deganda avvalo kimlarni nazarda tutamiz.

Teatr san'atida bular: muallif, rassom, bastakor, xoreograf, aktyorlar, va ushbu jamoani birlashtiruvchi rejissyordir. Shu o'rinda savol tug'iladi bu jamoadagi barcha ijodkorlarning professionallik darajasi bir-biriga nomutanosib bo'lsa, nima bo'ladi? Bunday paytda turli tushunmovchilik va xatolar yuzaga kela boshlaydi. Tasavvur qiling, rejissyor istayotgan sahnaviy g'oyaviy yechimni rassom chizib berolmasa, yoki rejissyorning quloqlari ostida jaranglayotgan musiqani bastakor eshitmasa

Yoki aksincha rejissyorning noto'g'ri yondoshuvidan rassom va bastakor ijodiy faoliyatidan mamnun bo'lmaydi. Shuning uchun nima qilmoq kerak. Rejissyor avvalo o'z ijodiy jamoasini yig'ishda o'zaro tushunchalari yaqin bo'lgan ijodkorlarga murojat etishi kerak. Lekin bugungi kunda teatr san'atida professional rassom, bastakor va xoreografni topishning o'zi bir muammo bo'lmoqda. Ayniqsa qo'g'irchoq teatri san'atida. Chunki o'zgacha spetsifikaga ega bo'lgani uchun istagan rassom yoki xoreograf qo'g'irchoq teatri ijodiy jamoasiga qo'shilib ketolmaydi. Bunga bir necha bor guvoh bo'lganmiz. Oliy o'quv yurtlarida ham aynan qo'g'irchoq teatrlari uchun ushbu mutaxassislar tayyorlanmaydi. Lekin "Izlagan imkon topar" deganlaridek, professional rejissyor kutib o'tirmaydi. U doim izlanishda bo'ladi. O'zining ijodiy jamoasini yig'ish uchun turli tajribalar qilib ko'radi.

Misol uchun milliy dramaturgiya muammosi ufirib turgan bir paytda, ustozimiz O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan artist Sh. Yusupov, uzoq yillardan beri musiqli-drama teatrida faoliyat ko'rsatib kelayotgan dramaturg To'ra Mirzoga "To'maris", "Jaloliddin Manguberdi" va "Bahrom va Dilorom" kabi spektakllarining pyesalarini yozishni ishonib topshirdilar. Natijada bir necha martalik tuztishlar, bahs va munozaralar va

qo'g'irchoq teatrida so'z emas-xatti-harakat ko'proq bo'lishi kerakligi haqidagi suxbatlardan so'ng, teatrlar milliy ruhdagi ajoyib asarlarga, rejissyor esa qo'g'irchoq teatri uchun pyesa yoza oladigan dramurgga ega bo'ladi. Lekin pyesa yozildi degani bu- spektakl qoyildi degani emas. Qo'g'irchoq teatri jamoasining yana bir ustuni bu rassomdir. Ammo bugungi kunda professional qo'g'irchoq teatri rassomlari juda kam. Bunday paytda rejissyorlar bor rassomlar xizmatidan foydalanishlari yoki o'zlari yangi rassomni kashf qilishlariga to'g'ri keladi. Bu jarayonda ham ustozimiz Shomurod Yusupov barchaga o'rnak bo'ldilar. Ular o'zlarining uzoq yillik tajriba va bilimlariga tayangan holda avval drama teatri rassomi bo'lgan va bugungi kunda Buxoro viloyat qo'g'irchoq teatrida ijod qilayotgan rassom- Zavqiddin Yodgorov bilan adabiy emaakdosh Gulchehra Bonu qalamiga mansub "Shiroq afsonasi" spektaklini sahnalashtirdilar. Ushbu ijodiy hamkorlik natijasida tarixiy mavzudagi ajoyib spektakl paydo bo'ldi. Albatta rejissyorning tajribasi va o'z ishining ustasi ekanligi rassmoga katta yordam berdi. Ushbu ijodiy juftlik hamkorligi davom etdi va buning natijasida "Jaloliddin Manguberdi", "Qodiriy kulganda" "Farhodning jasorati" va boshqa bir qator spektakllar sahna yuzini ko'rdi.

Lekin Shomurod Yusupov qo'g'irchoq teatri san'ati kelajagi uchun foydali bo'ladigan ijodkorlarni kashf qilishdan to'xtab qolmadi. Milliy qo'g'irchoq teatrida buyuk mutaffakkir va so'z mulkining sultoni Alisher Navoiyning "Sab'ayi sayyor" asari asosida sahnalashtirilgan "Bahrom va Dilorom" spektaklida sahnalashtiruvchi rassom sifatida ijod qilish uchun, ko'plab mamlakatlarda o'zining ko'rgazmalarini tashkil qilgan taniqli rassom illyustrator Viktor Apuxtinni taklif etdi. Navoiyning falsafiy qarashlarini tushuna olish uchun tarix va adabiyotni chuqur anglay olish ijodkor uchun muxim albatta. V. Apuxtin qo'g'irchoq teatri saxnasining va qo'girchoqlarning texnik tomonlari bilan yaxshi tanish bo'lmasada, asarning sahnaviy yechimi, undagi majoziy (simvolizm) yo'nalishni aks ettira olishi va ranglarning bir-biriga mos ravishda tanlay olgani bilan barchada ijobiy tassurot uyg'otdi. Aytish mumkinki "Bahrom va Dilorom" spektakli rejissyor uchun ham rassom uchun ham yangi xulosalarni taqdim etdi. Chunki bu spektaklni eksperimental-sintez spektakllar qatoriga qo'shish mumkin.

Har qanday rejissyorning mashxur klassik asarlarni sahnalashtirish orzusi bo'ladi. Sharq va G'arbni o'z ijodi bilan zabt etgan va xalq tomonidan yuksak e'tirofga sazovor bo'lgan ikki inson ya'ni Alisher Navoiy va Uilyam Shekspirning asarlarini sahnalashtirishni orzu qilmagan rejissyor topilmasa kerak. Sharq ijod davonini zabt etgan Shomurod Yusupov endi g'arb sari chog'lanadi va "Hamlet" asarini ilk bora qo'g'irchoq teatrida sahnalashtirishga kirishadi. Avvalo Maqsud Shayxzoda tomonidan tarjima qilingan "Hamlet" asarini o'z tasavvuridagi spektaklga aylantirish uchun, asarning eng kerakli joylaridan foydalanib insenirovka qildi. Undan so'ng yana ijodiy jamoa bilan yangi spektakl haqida suhbatga kirishdi. Ushbu jarayonda yana bir bor rassom Viktor Apuxtin bilan ijodiy hamkorlik qila boshlaydi. Qo'g'irchoq va dekoratsiyalarning eskizlari, sahnaviy yechim va qo'girchoq turlari aniqlab olingach, qo'g'irchoq teatrida uzoq yillardan beri bosh rassom bo'lib ishlab kelayotgan Mo'tabar

Ro'zmetova ham yordamga taklif etiladi. Chunki rassomning ham ishlab chiqarish uchun o'z ijodiy jamoasi bo'ladi. Bularga: haykaltarosh, qo'g'irchoq ustasi, konstruktör, butafor rassom, tikuvchi va boshqlar kiradi. Xullas, bir necha baxs va munozaralar, tinimsiz mehnat va izlanishlardan so'ng yana bir takrorlanmas asar tomoshabinlar e'tiboriga taqdim etiladi.

Rejissyorning ijodiy jamoasining yana bir ustunlaridan xisoblangan inson bu shubxasiz bastakordir. Uzoq yillar qo'g'irchoq teatri uchun musiqalar bastalagan ijodkorlardan Alisher Ikromov, Avaz Mansurov o'z davrida bir-biridan ajoyib musiqalarni yozishgan. Lekin yillar o'tgani sayin tomoshabin va ijodkorlarning qarashlari o'zgarib boradi. Shunday paytda yangi ijodkorga extiyoj tug'iladi. Izlanishdan charchamaydigan Shomurod Yusupov "Baxrom va Dilorom" spektakli uchun bastakor sifatida yangi tajribaga ega bo'lishi uchun yana bir ijodkorni taklif etdi. Bu ilk marta qo'g'irchoq teatri spektakli uchun musiqa yozgan bastakor Mixail Tioradir. Uning qo'g'irchoq teatri ijodiy jamoasida paydo bo'lishi qanday sodir bo'ldi. Rassom bilan barcha ijodiy masalalar hal etilgach, rejissyor ushbu ijodiy jarayonlarga hamohang tarzda spektaklning musiqiy yechimi haqida bosh qotira boshlaydi. 200 dan ortiq milliy musiqalarni tinglab ko'rgach, ulardan hech biri sahnalashtirilayotgan spektaklning uslubiga (*shakliga*) mos emasligi ma'lum bo'ladi. Shunda Mixail Tioraning ijod namunalaridan eshitib ko'rishni taklif etishadi. Bastakorning sharq va g'arb musiqiy asboblari bilan ustalik bilan foydalanishi, ohanglardagi ajoyib navoning (*atmosferaning*) tomoshabin tassavuriga ta'sir eta olishi va spektakl shukuxiga olib kirishi Shomurod Yusupovning ham e'tiborini tortdi va yana bir ijodiy hamkorlik boshlandi. Ushbu hamkorlik keyinchalik Alisher Navoiyning "Farhod va Shirin" dostoni asosida Xayitmat Rasul tomonidan yozilgan "Farhodning jasorati" spektaklida ham davom etdi.

Musiqa spektaklning inson qalbiga yetib borishida muxim unsurlardan biri sanaladi va rejissyorning ruhiy yechimini tomoshabinga yetkazadi.

Qo'g'irchoq teatrida harakat birlamchi so'z esa ikkilamchi sanaladi. Harakat va so'z bir-birini to'ldirishi, qolaversa musiqaga mos tarzda ko'rinishi uchun aktyorlarga ko'zgu tutadigan ijodkor zarur. Ba'zi asarlarda rejissyorning o'zi aktyorlar uchun ko'zgu bo'lib berishi mumkin, lekin raqslar va plastik harakatlar talab etiladigan spektakllarga albatta tajribali xoreografning yordami kerak bo'ladi. O'z ishiga professional yondoshadigan rejissyor Shomurod Yusupov uzoq yillardan beri xoreograf Olga Ostanina bilan hamkorlik qilib keladi. Har bir spektaklga rejissyorning talabidan kelib chiqib yondoshadigan Olga Ostanina o'z ishining haqiqiy ustasi sanaladi.

Yuqorida keltirib o'tilgan barcha ijodiy jamoa ishtirokchilarining mehnatini tomoshabinga taqdim etib beradigan insonlar, albatta aktyorlar sanalishadi. Shomurod Yusupov faoliyat olib borayotgan O'zbek Milliy Qo'g'irchoq Teatrida uzoq yillardan beri ishlab kelayotgan Alisher Mirzagiyazov, Munisa Egamnazarova, Fatxulla Xo'jayev, Olim Otaboyev, Sheramat Jabborov, Karima Jabborova kabi yoshi ulug'

aktyorlar, Dilfuza Xasanova, Shaxzoda Ishmuhammedova kabi tajribali ijodkorlarning borligi rejissyorning ishini yanada yengillashtiradi. Sababi, rejissyor bergan topshiriqni yosh aktyorlar birdaniga anglab yetmasligi mumkin. Shunday vaziyatda tajribali aktyorlar yordami kerak bo'ladi. Teatrda aktyorlarning negizini asosan yoshlar tashkil etadi. O'zbekiston Davlat San'at va Madaniyat oliygoxida Shomurod Yusupov va Venera Yusupovalardan taxsil olib, so'ng ushbu bilimlarni teatrda amaliyotda davom ettirayotgan yosh aktyorlar ko'pchilikni tashkil etadi. Buning rejissyor uchun foydali jixati shuki u o'z shogirdining ijodiy imkoniyatlarini biladi va rol taqsimlashdi adashmaydi. Yoki oliygoxda yana qanday bilimlarga ko'proq urg'u berish haqidagi tegishli xulosalarga ega bo'ladi.

Har qanday kasb egasi albatta yolg'iz harakat qilsa, yuqori yutuqlarga erisha olmasligi mumkin. Ijodning har qanday turi bilan shug'ullanishni istagan odam esa albatta jamoa bilan ishlay olish qobiliyatiga ega bo'lishi va o'sha jamoadoshlarni o'zi izlab topishi kerak.

Dono xalqimiz "Yolg'iz otning changi chiqmaydi, changi chiqsa ham dong'i chiqmaydi" deb bejizga aytmagan.

Taklifim: aktyorlik, rejissyorlik, bastakorlik, rassomchilik va xoreografiya yo'nalishlarida taxsil olayotgan talabalarni birlashtirish uchun ko'rik imtixonlarida hamkorlik qiishni boshlash yoki maxsus ochiq dars va ko'rik tanlovlar tashkil etish kerak.

AXBOROT-KUTUBXONA FAOLIYATIDA BIZNES-REJA VA UNUMDORLIK

Mannonov Yusup Otaxonovich

O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti

Kutubxona-axborot faoliyati fakulteti

Kutubxonashunoshlik kafedraasi o'qituvchisi

***Annotatsiya:** Haz qanday mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy yuksalishi, xususan, fan, ta'lim va madaniyat rivoji uchun asosiy shartlardan biri turli sohalarga oid zarur axborotlarni tayyorlashga bog'liqdir. Ayniqsa, Axborot-kutubxona faoliyatida joriy, yillik, perespektiv rejalarni amalga oshirish muhim ahamiyatga egadir. Shu o'rinda biznes-reja mehnat unumdorligini oshirishning muhim omili hisoblanadi. Maqolada aynan axborot-kutubxonalarda biznes-reja, uni amalga oshirish yo'llari, mehnat unumdorligiga salmoqli ta'siri, foydalanuvchilarga xizmat ko'rsatishda, zamonaviy axborot-kommunikatsiyon texnologiyalardan foydalanishni ahamiyati ko'rsatib o'tilgan.*

***Kalit so'zlari:** Prezident qarori, Axborot- kutubxona, Axborot- kutubxona markazi, Axborot- resurs markazi.*

***Аннотация :** Одно из главных условий социально-экономического развития любой страны, в частности, развитие науки, образования и культуры, зависит от подготовки необходимой информации в различных областях. В*

деятельности Информационной библиотеки особенно важна реализация текущих, годовых, перспективных планов, при этом бизнес-план является важным фактором повышения производительности труда. В статье показано значение бизнес-плана, способы его реализации, существенное влияние на производительность труда, обслуживание пользователей, а также использование современных информационно-коммуникационных технологий в информационных библиотеках.

Ключевые слова: Решение Президента, Информационная библиотека, Информационно-библиотечный центр, Информационно-ресурсный центр

Abstract: One of the main conditions for the socio-economic development of any country, in particular, the development of science, education and culture, depends on the preparation of necessary information on various fields. Implementation of current, annual, perspective plans is especially important in the activities of the Information Library. In this case, the business plan is an important factor in increasing labor productivity. The article shows the importance of business plan, ways of its implementation, significant impact on labor productivity, service to users, and the use of modern information and communication technologies in information libraries

Key words: President's decision, Information-library, Information-library center, Information-resource center.

Axborot-kutubxona faoliyatida unumdorlik meyorlari bo'yicha boshqarish ham samarali boshqarishning bir ko'rinishidir. Bir tekis, yuqori unum bilan boshqarish uchun kommunikatsiya, marketing ta'minoti va qaror qabul qilish to'g'ri yo'lga qo'yilgan bo'lishi kerak. Axborot-kutubxonalar aslida bir-biriga kuchli bog'langan tizimlar majmuidir. Juda murakkab, har bir elementi bir-biriga bog'langan muhitda muammolar tez va oson hal bo'lavermaydi. Axborot-kutubxonalarda istiqboliy rivojlanishi masalalari har qanday tashkiliy muammolar kabi turlicha yondashuvni talab qiladi. Unumdorlikka sistemadagi ichki va tashqi muhitdan tashqari ko'p omillar ta'sir etadi. Bu omillar bir-biriga doimo bog'liq unumdorlikni oshirishga muayyan aniq yo'l har doim xam bo'lavermaydi. Ba'zi raxbarlarning uzoqni ko'ra bilmagani uchun ko'p sayi-harakatlari zoye ketadi. Ulardan biri kutubxonaning unumdorligini oshirishda uchraydigan xatolardir, unda faqat hajmini o'ylab, sifatni esdan chiqarishlaridir.

Ayniqsa kitobxonlarni kutubxonaga jalb etishda, kitobxonlik madaniyatini oshirishda etarlicha targ'ibot ishlari amalga oshirilmaydi. Buning uchun albatta Axborot-kutubxonalarda perespektiv rejalar muhim rol o'ynaydi.[6.B.89.]

Mehnat unumdorligi uchun yana bir eng kerakli omil kutubxonalarni boshqarish san'atidir. Kutubxona o'ta unumli ishlashi uchun boshqaruv tizimi mukammal bo'lishi kerak. Kechagi maqbul qaror, bugun ish bermasligini raxbar fahmlashi, raqobatchilarni hamisha hisobga olishi darkor.

Axborot-kutubxonalarda biznes-rejasiz yuqori va beqaror mehnat unumdorligiga erishib bo'lmaydi. Mehnat unumdorligi bo'yicha anik maqsadsiz, yuqori va past mehnat

unumdorlik haqida fikr yuritish noo‘rin. Maqsad masalani hal etishda, ya’ni unumdorlikni oshirishda nimalar yordam beradi, nimalar ziyon qilishini aniqlashdadir.[6.B.90.]

Amerikalik olim Riggs va Felikning hisoblashicha, unumdorlik shunday ko‘rsatkichki, u aniq resurslarning maqsadga erishish uchun qanday taqsimlanayotganligini sifat va miqdor orqali ifodalanishidir. Bu esa strategik reja uchun, doim bozor iqtisodiyoti sharoyitida kutubxona imkoniyatlarini tadqiq qilish kerakligini bildiradi. Masalan, yapon tadbirkorlari doim istiqbol maqsadlarni qo‘yadilar. Ular besh o‘n yilda natija beruvchi, uzoqni ko‘zlab ilmiy-tekshirish, unumdorlikni oshirish dasturlariga kapital mablag‘larni sarflaydilar. [4.B.250.] Shuning uchun istiqbol rejalar - barqaror mehnat unumdorligi uchun katta ahamiyatga ega. Ayniqsa Axborot-kutubxona markazlari (AKM) va Axborot-resurs markaz (ARM)larda muhim ishlab turishi uchun ko‘p yilga mo‘ljallangan dasturi bo‘lishi kerak.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 7 iyundagi PQ № 4354-sonli “O‘zbekiston Respublikasi aholisiga axborot-kutubxona xizmati ko‘rsatishni yanada takomillashtirish to‘g‘risida”gi qarori va qarorning 1-ilovasi 2019-2024-yillarda O‘zbekiston Respublikasida axborot-kutubxona sohasini rivojlantirish “Konsepsiyasi” Respublika axborot-kutubxonalarining ustuvor yo‘nalishlari va rivojlantirishning aniq maqsadlari, vazifalarini belgilab berdi.[1.B.5.]

O‘zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo‘nalishi bo‘yicha Harakatlar strategiyasi asosida axborot-kutubxona faoliyatini axborot va raqamli texnologiyalarini keng joriy etish asosida tizimli ishlar amalga oshirilmoqda. Zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini tatbiq etish, ish jarayonlarini avtomatlashtirish, foydalanuvchilarga xizmat ko‘rsatishni samarali usul va vositalar asosida tashkillashtirish, xalqaro hamkorlikni oshirish kabi bir qator vazifalar konsepsiyaning asosini tashkil qiladi. Axborot-kutubxonalar biznes-reja tuzishda konsepsiyani asosiy dastur qilib olishilari maqsadga muvofiqdir.[5.B.121.]

Biznes peshqadamlari xar doim muhim ishlarni rejalashtiradilar, ular uzoq kelajak haqida o‘ylaydilar. Qisqa muddatli rejalarni amalga oshira turib uzoqni ko‘zlaydilar.

Yuqori mansabdor raxbarlar, homiylar o‘rta bo‘g‘inni, asbob-uskunalariga pul sarflasalar aslo tuskinlik qilmasliklari kerak. Aksincha, xali oldinda foyda borligini o‘ylab, unga hayrixoxlik bildirishlari kerak. U o‘zining hayrixoxligini unumdorlikni oshirish yo‘lidagi pul sarflash bilan, istiqbol unumdorlik rejasining rasmiy dasturini qo‘llab-quvvatlash bilan tasdiqlashi kerak.[4.B.252.]

Boshqaruv jarayonining xamma bo‘g‘inlarida unumdorlikning iziga tushish kerak. U odamlarni unumdorlikni oshirishga chorlaydi. Istiqbol va joriy biznes rejalardagi unumdorlikni doim nazorat ostiga olishi kerak.

AKM va ARMlarda boshqaruvni to‘g‘ri tashkil etish mehnat unumdorligini oshirishda juda muhim o‘rin tutadi. Tashkiliy jarayonlar orqali raxbariyat mehnat resurslari, materiallar, texnologiya, axborot va odamlarni qovushtira oladi. Boshqarishni samarali tashkil etishga (boshqaruv barqarorligi uchun) resurslardan tejamli foydalanish, ijrochilar o‘rtasidagi mas‘uliyat, yaxshi yo‘lga qo‘yilgan kommunikatsiya bilan erishiladi. Aynan yaxshi yo‘lga qo‘yilgan jarayonlarga unumdorlikni oshiradi.[3.B.142.]

Unumdorlik - boshqaruv elementlari, texnologiyasi, loyihalashtirish, boshqarish ishlari va boshqaruv tizimlarini tashkil etish bilan ham uzviy bog'langan. Mehnat unumdorligiga eng ko'p ta'sir etuvchi omillardan biri samarali boshqaruv texnologiyalaridir. Bugungi kunga kelib Amerika va Yapon sanoatchilari avtomatlashtirilgan texnikalar, robototexnika, loyihalashtirishning avtomatlashtirilgan tizimlarini qo'llab, ko'plab bozorlarni egallamoqdalar, yuqori sifat tovarlarini ishlab chiqib, raqobatga bardosh bermoqdalar. Tovarlarni past narxda sotmoqdalar.[4.B.251.]

AKM va ARMLarda kompyuter texnologiyasini qo'llash xodimlar mehnat unumdorligini oshirishda muhim o'rin tutadi. Biroq hamma vaqt xam ilg'or texnologiya unumdorlikni oshiravermaydi. Xodimlar loqaydligi oqibatida eng zo'r texnologiya ham samarasiz bo'lib qolishi mumkin. Texnologiyadan katta naf olish uchun shu texnologiyani o'z o'rnida qo'llash darkor. Agar xodim ishni sevib bajarsa, bu ham mehnat unumdorligini oshiradi.

Raxbariyat va bo'limlar orasidagi munosabatlar boshqaruvning tashkiliy tizimlarini belgilaydi. Ma'muriy boshqaruvchi kishilar va qolgan xizmatchilar o'rtasidagi munosabat bevosita tashkiliy tizimga ta'sir ko'rsatadi. Zamonaviy kompyuterlar, axborot-kommunikatsiyalar kelajakda foyda va unumdorlikni keskin oshiradi. Tajribalar shuni ko'rsatmoqdaki, aloxida insonga aniq topshiriq va vakolatlar berish axborot-kutubxona faoliyatida samaradorligini oshiradi. [6.B.90.]

AKM va ARMLarda axborot oqimi va unga bog'liq kishilar doimo oshib bormoqda. Ishni to'g'ri tashkil etish va uni boshqarishda uchun kommunikatsiyaning roli nixoyatda katta. Axborotlarni qayta ishlashda texnik yuksalish (kompyuterlarni qo'llash, aloqa yo'ldoshi, xalqaro telefon va televizion tarmoqlar) axborotlar xajmini oshiradi va uni uzatishdagi vaqtni tejaydi. Axborotni uzatish vaqti - bu axborotni uzatish vaqtidan toki uni qabul qilish oralig'idagi vaqtdir. Axborotni uzatishda tejalgan vaqt hisobiga, uni qayta ishlash va foydalanish takomillashadi. Jismoniy va huquqiy shaxslarning tezkorligini oshiradi. Axborotlardan yanada samarali foydalanish axborot -kutubxona (AK) unumdorligini yaxlit oshiradi. Bunda texnika va odamlar o'rtasidagi o'zaro bog'lanish, tashkiliy tizim va muxitni hisobga olish kerak.

Yangi axborot texnologiyalari boshqarishning xamma bo'g'inlarida unumdorlikni oshirib yuboradi. AKM va ARMLarda kompyuter texnikasi ijodiy jarayonlar, sermashaqqat yumushlarga sarflangan vaqtni tejaydi. Aloqa texnikalari kerakli vaqtda axborot olish imkonini beradi. Odamlarni shu kabi texnika vositalari bilan ishlashga o'rgatish, xamda uning yutuqlaridan foydalanishni bilish kerak.[5.B.122.]

Axborot vositalari qaror qabul qilish jarayonini tezlashtiradi, raxbarga katta xajmdagi ma'lumotlar bilan ishlashni, kerak bo'lmagan ma'lumotlarini chiqarib tashlash imkonini beradi. Masalan, menejer kompyuterlarni o'z ishiga qo'llasa, u shunday texnikani qo'llamagan hamkasblariga qaraganda katta axborot bilan ishlay oladi va muqobil qarorlar qabul qila oladi. Turli qo'lda qilinadigan xisob-kitoblardan xalos bo'ladi. Kompyuterlarni qo'llash tashkiliy tizimlarni o'zlashtirib yuboradi. Shu tufayli hozir ilgari

raxbar va mutaxassislar qabul qiladigan boshqaruv qarorlarni quyi boshqaruv, jumladan, mutaxassislarning o'zlari ham qabul qilish imkoniyati bor.

AKM va ARMLarda agar raxbar yanada ham sifatli boshqaruv qarorlarini qabul qilishni istasa, kattaroq axborotlarni qayta ishlash, katta masalalarni hal etish va mas'uliyat ko'lamini oshirishi kerak. EXMni qo'llash shuni ko'rsatadiki, ilgari o'rta bo'g'in raxbarlari yiqqan axborotlarni bugungi kunda katta aniqlikda yangi axborot texnologiyalari yig'a oladi va shu bilan birga unumdorlikni oshiradi, boshqaruvda band bo'lgan hodimlar sonini kamaytiradi.

AKM va ARMLarda inson omillarini hisobga olmaslik, unga be'tiborlik, kutubxona samaradorligini pasaytirib yuboradi.

Inson omilini xisobga olish, odamlarga e'tiborli bo'lish boshqaruv obro'si xisoblanadi. Hodimlarni bo'shatib yuborish vasvasasi bo'lmasligi, iqtidorli mutaxassislarni mansabga ko'tarish, maqsadga yo'naltirilgan turmush sharoitini yaxshilash dasturlarini bo'lishi AK uchun zarurdir. An'anaviy mehnat omili motivi (mehnatga xaq to'lash, mansabga ko'tarish) hali ham unumdorlikni oshirishda hal qiluvchi rolni o'ynaydi.

AKM va ARMLarda mehnat unumdorligini muqobil oshirib borish uchun xodimlarni ish haqi va xizmat yuzasidan ko'tarilishini aynan unumdorlik ko'rsatkichiga bog'lash zarur. Taqdirlashga doir qarorlar unumdorlikka bog'liq bo'lishi kerak. Uzoq muddatli istiqbol rejalari unumdorlik natijalariga qarab raxbar hodimlar xam taqdirlanishi kerak. Pullik mukofot hajmi unumdorlikning o'sishi bilan bog'liq. Mehnat unumdorligiga tang (stress) holatlar salbiy ta'sir ko'rsatadi (alohida shaxslar, guruxlar va boshqalar o'rtasidagi janjal). Boshqaruvning xar bir bo'g'inida yuksak boshqaruvni tashkil etish unumdorlikni oshiradi. Oliy raxbariyat kam harajat bilan kutubxonaning yuksak unumdorligi, tezkor xo'jalik faoliyatini yurgizib turishi lozim.[5.B.90.]

Yuqori va quyi raxbariyat orasida o'ziga xos oraliqda o'rta bo'lgan raxbariyati faoliyat ko'rsatadi. Ular yuqori boshqaruv organlariga qarorlar qabul qilish uchun katta miqdordagi axborotlarni yetkazib turadilar. Ular bulimlar faoliyati va rag'batlantirishni nazorat qilib turadilar. Quyi raxbarlar va xodimlar o'rtasidagi yaxshi munosabat mehnat unumdorligini oshiradi. Shuning uchun quyi boshqaruv sifatiga aloxida e'tibor beriladi.

AKM va ARMLarda yangi sharoitda yutuqlarga erishish uchun iqtisod menejment, marketing sohasida yangi ko'nikmalarga ega bo'lish kerak.

Boshqarishga kirayotgan xar bir kishi shaxsiy kompyuterda ishlashni va uni qo'llashni bilishi shart.

Odamlar qiziqishi va extiyojini e'tiborga olish ularni qo'yilgan maqsad sari boshini qovushtirishda yangicha fikrlashni shakllantirish modddiy va ma'naviy rag'batlantirish nixoyatda muximdir. Mehnatga extiyoj, tadbirkorlik odamlar orasida sog'lom muhitni yuzaga keltirish ishlab – chiqarishda tartib intizomni mustaxkamlash uchun sog'lom ruxda tarbiyalash darkor. Aholini ijtimoiy axborot bilan ta'minlashdan tashqari ijtimoiy boshqaruv uslublari masalalarni ko'proq o'rganish, muommala madaniyatiga rioya qilishni talab etadi.[6.B.92.]

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh. Mirziyoevning "O'zbekiston Respublikasi aholisiga axborot-kutubxona xizmati ko'rsatishni yanada takomillashtirish to'g'risida"gi PQ № 4354-sonli qarori.T., 2019-yil 7iyun.
2. Axborot kutubxona va axborot-resurs markazlari ishini tashkil qilish. Hujjatlar to'plami. A. Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxona nashriyoti T.2007 y 174 b.
3. Berdieva Z. Va boshqalar.-.Axborot kutubxona menejmenti T.: "Iqtisod-moliya"-2010.-172 b.
4. Menejment va biznes asoslari: Darslik. S.G'ulomov taxririda.-T.:Mehnat, 1997.-352 b.
5. Туратов С. УДК 128/13400 Научные основы современного узбекского национального искусства //Кабулов Анвар Васильевич, Эркин Урунбаев, Норматов. – С. 270.
6. Toshmatov, O., and S. Turatov. "Ancient musical instruments." (2012).
7. Sobirjon Turdibekovich Turatov. "Cholg'u ijrochiligi ta'lim yo'nalishida maxsus fanlarining axborot texnologiyalari bilan integratsiyalashuvi" Oriental Art and Culture, vol. 4, no. 3, 2023, pp. 676-680.
8. Ganisherovich T. J. Teaching of Musical Instruments in Secondary Schools //Web of Scholars: Multidimensional Research Journal. – 2023. – T. 2. – №. 6. – С. 166-169.
9. Bilimlar jamiyati sari: o'zgarayotgan dunyoda kutubxonachilarning yangi roli/xalqaro anjuman materiallari. T., 2011.-127 b.
10. Mannonov Y.Mavlyanov K. Axborot-kutubxona menejmenti.O'quv qollanma.T.: "Fan"2022.-136 b.

O'ZBEK BADIY KINOSIDA MILLIY QADIRIYATLARNING EKRAN TALQINLARI

Jamoliddin Chaqqonov

O'zDSMI "San'atshunoslik" kafedrası
katta o'qituvchisi

***Annotatsiya** Maqola o'zbek kinematografiyasida milliy qadiriylatlarning aks etishi xususida so'z boradi. Yani filmlarimizdagi milliy qadiriylatlar drajası hamda ushbu filmlarning ma'naviy-ma'rifiy ahamiyati bilan bog'liy masalalar ko'tarilgan*

***Annotatsiya** Statya posvyashena otrajeniyu natsionalnix sennostey v uzbekskom kino. Drugimi slovami, podcherkivayetsya uroven natsionalnix sennostey v nashix filmax, a takje voprosi, svyazanniye s duxovnim i vospitatelnim znacheniyem etix filmov.*

***The summary** The article is devoted to the reflection of national values in Uzbek cinema. In other words, the level of national values in our films is highlighted, as well as issues related to the spiritual and educational significance of these films.*

***Kalit so'zlar:** milliylik, qadiriylat, ma'naviyat, televideniye, kino, film, rejissyor, kinodramaturgiya, kadr.*

***Klyucheviye slova:** Natsionalnost, znacheniyе, duxovnost, televideniye, kino, film, rejissyor, kinodramaturgiya, kadr.*

***Key words:** nationality, value, spirituality, television, film, director, screenwriting, shot.*

Har bir xalqning, millat-elatning o'z dunyoqarashi, milliy urf-odatları, ming yillar davomida shakllangan qadiriylatlari mavjud. Vatanga muhabbat, oilaga sadoqat, ota-ona va yaqinlarga mehr-shafqat qolaversa, har bir bandaning yelkasidagi insoniylik burch, mas'uliyat butun yer yuziga birday daxldor bo'lgani kabi bizning o'zbek xalqi uchun ham juda katta ahamiyatga ega. Zamona zayli bilan keyingi paytda faqat buguni bilan yashayotgan, tanho o'zi uchun qayg'uradigan, kimlarningdir oldida javobgar ekanligini unutib, ommalashib borayotgan madaniyatning bir bo'lagiga aylanib qolayotganlar oramizda tobora ko'payib borishi dilni xira qilishi bilan birga ertangi kun uchun jon kuydiradigan fidoyi har bir shaxsni tashvishga solmasligi mumkinmi?

So'zimiz boshida shuni alohida takidlab o'tishimiz kerakki, milliy qadiriylat nima? U qanday tushuncha, uning mazmuni nimalardan iborat ekanligi haqida to'xtalib o'tish o'rinlidir. Chunki, aksariyat xalqimiz qadiriylat va milliy qadiriylat nima ekanligini unitib qo'yishmoqda. Negaki, ular qadiriylatlarimizni bilmasdan bilsa ham mohiyatini tushunmasdan yot g'oyalarga ergashib ketishmoqda. Eng achinarli tomoni shundaki bugungi kunda biz o'z qadiriylatimizni unutib Yevropapas bo'lib o'shalarining qadiriylatini (biz uchun qadryat ham deb bo'lmaydi) ortidan ergashib ketmoqdamiz.

“Milliy qadriyatlar - millat uchun muhim jiddiy ahamiyatga ega bo‘lgan jihat va xususiyatdir. O‘z milliy qadriyati bo‘lmagan millat yoki elat yo‘q. Millatning tanazzuli - milliy qadriyatlarning tanazzulidir. Milliy qadriyatlar, millatning tarixi, yashash tarzi, kelajagi, uni tashkil etgan avlodlar, ijtimoiy qatlamlar, milliy ong, til, ma‘naviyat hamda madaniyat bilan uzviy bog‘liq holda namoyon bo‘ladi”¹⁹⁹. Shu o‘rinda takidlab o‘tish o‘rinliki biz qadriyatlarimizni nimada ko‘ramiz albatta san‘at va madaniyatimizda. San‘at bu insonlarga ma‘naviy va madaniy ozuqa beradigan sohadir. San‘atlar ichida tasir doirasi kuchli va insonlarni yaxshilikka va yomonlikka o‘rgata oladigan turi bu kino san‘atidir. Kino san‘ati boshqa san‘at sohalari ichida yosh bo‘lishiga qaramay millyonlab tomoshabin qalbidan chuqur joy olgan. Bundan tashqari ko‘zgu vazifasini ham bajaradi desak mubolag‘a bo‘lmaydi. Chunki, filmlarda ijtimoiy hayotimizdagi voqia va hodisalarni yoritib tomoshabinlarga yetqazib beradi. Vaholanki, bugungi kunda ba‘zi bir o‘zini Kemrun, Kurasava, Bandarchuk sanayotgan ijodkorlarimiz filmlari o‘zbek mintaletiga mos milliylik ruhini singdiradigan qadriyatlar ortidan emas aksincha bizga mutloqa begona qadriyatlar va yoshlarimizni ongini va ma‘naviyatini buzadigan qadriyatlar ortidan ergashib o‘z filmlarida ko‘rsatishmoqda.

Keling do‘pini bir chetga yechib tafakkur qilaylik biz qachongacha yoshlarimizni ayiblaymiz! Qachongacha yoshlar aybdor sanalaveradi! Biz ularga to‘g‘ri tarbiya beraolmasak qolaversa, televideniye orqali manaviyatsiz tutriqsiz ko‘rsatuv va filmlarni tomosha qilib ulg‘ayayotgan bir vaqitda biz ulardan milliylikni, o‘zlikni qadriyatni talab qilish bu hato emasmi!?

Biz yoshlarimizga Buxoriy, Termiziy, Navoiy, Qodiriy va boshqa ulug‘ allomalarimizni qolaversa milliy qadriyatlarimizni o‘rgatdikmi?! Bu talablarni qo‘yishdan oldin televideniye orqali berib borilayotgan ko‘rsatuv va filmlarimizga milliy qadriyatlarni singdirsak, ma‘no mazmuni yo‘q saviyasiz ko‘rsatuv va filmlarni to‘xtatsak maqsadga muvoffiq bo‘lmasmidi!? Chunki, inson immuniteti har doim ham kasallikka qarshi kurashaverishi natijasida zaiflashib virusga taslim bo‘lishi tibbiyotda kuzatilgan. Shuning uchun filmlarimizda ko‘proq milliy qadriyatlarimizni singdirib borsak shundagina ko‘zlagan maqsadimizga erishgan bo‘lmaymizmi? Bu fojiali muommolarni o‘ylaydigan davr kelmadimikan!?

Biz ko‘proq “Chimildiq”, “Quduq”, “Shabnam”, “Chavandoz”, “Ibrat”, “Qo‘qon shamoli,” singari filmlar sonini ko‘paytirish o‘rniga. Yoshlar qolaversa, kattalarning ham ongini buzayotgan uzundan uzoq chet yel filmlarini bag‘ridan kechish kerak yemasmi? Qachongacha biz “Janov hoddokchi”, “Xiyonotkor kelin”, “O‘g‘ri kelin”, “Xotinimning dugonasi”, “Ersiz xotin” va shunga o‘xshash ma‘no mazmun kasb etmaydigan, aksincha tomoshabin ongini buzadigan filmlar soni ortib bormoqda. Afsus bilan aytib o‘tish o‘rinliki bugungi ko‘plab filmlarimizda faqat Yevropacha odatlar va

¹⁹⁹ Мустақиллик изохли илмий-оммабоп луғат. А.Жалалов ва. Хоназаров умумий таҳририда.- Т.: Шарк, 1998.- Б.71.

qarashlar akst etmoqda. Bizning ota-bobolarimiz hech zamonda to‘ylarida ommaning ko‘zicha birga raqisga tushishmagan va “gorka” (kuyov keli o‘pishi) va “lavistoriy” (sevgi tarixi) qilishmagan aksincha buni uyat sanashgan. Hech qachon momolarimiz to‘ylarida guldastani tezkari turib dugonalariga otishmagan. Nima emush kelin otgan gulni kim ilib olsa o‘sha qiz turmushga chiqarmush. Bu aqilga sig‘adigan va o‘zbekchiligimizga to‘g‘ri keladigan odat emas. Bizning ota bobolarimiz bunaqa uzuq-yuluq bemani, bemazmun qiliqlarni qilishmasa ham bizdan butun dunyoni ilm ma‘rifatda titratadigan avlodlar yetishib chiqqani butun dunyoga ma‘lum. Biz qachongacha qadiriylarimizni oyoq-osti qilamiz. Axir buyuk mutafakkir va dunyo tan olgan ulomolar o‘z milliyiligini unutmagan va undan chiqib ortiqcha ishlar qilishmagan aksincha milliy qadiriylarini muqaddas bilib unga amal qilishgan. Nega endi biz o‘tgan ulug‘ ajdodlarimizga munosib bo‘lish o‘rniga uni teskarisini qilish bilan ovvoramiz.

“Insoniyatning ko‘p ming yillik tajribasi shundan dalolat beradiki, dunyodagi zo‘ravon va tajavuzkor kuchlar qaysi bir xalq yoki mamlakatni o‘ziga tobe qilib, bo‘ysindirmoqchi, uning boyliklarini egallamoqchi bo‘lsa, avvalambor, uni qurolsizlantirishga, ya‘ni eng buyuk boyligi bo‘lmish milliy qadriyatlarini, tarixi va ma‘naviyatidan judo qilishga urinadi”²⁰⁰. Biz bunday azob va musibatni boshimizdan o‘tgazganimiz barchamizga mu‘lum-ku.

Mustaqil bo‘lganimizga qariyb o‘ttiz yildan oshgan bo‘lsa ham, nega biz qadiriylarimizdan faxrlanish va yosh avlodlarimizga to‘laqonli, bekami-ko‘st yetqazib berish qolaversa, uni keng ma‘noda targ‘ib qilish o‘rniga, uni oyoq osti qilayabmizmi!? Axir, har bir millatning boyligi o‘zining milliy qadiriylariku! “Bugungi shiddatli davrda chinakam ma‘naviyatli va ma‘rifatli odamgina inson qadrini bilishi, o‘z milliy qadriyatlarini, milliy o‘zligini anglashi, erkin va ozod jamiyatda yashashi, mustaqil davlatimizning jahon hamjamiyatida o‘ziga munosib o‘rin egallashi uchun fidoyilik bilan kurasha olishi mumkin”²⁰¹. Buning uchun biz eng avvalo yoshlar tarbiyasiga va san‘at va madaniyatimizga alohida urg‘u berib o‘tishimiz kerak. San‘at ekan deb bo‘lmag‘ur yengil yelpi yoshlar ma‘naviyatini buzadigan film va ko‘rsatuvlar bag‘ridan kechishimiz kerak va zarur. Chunki, biz juda tezlik bilan o‘zimizni o‘g‘lamas va milliy qadiriylarimizni san‘atimizda ko‘rsatmas ekanmiz ma‘naviyati sayoz, yod g‘oyalar ortidan ergashadigan yoshlarimiz soni ortib boraveradi. Biz qachonki tarbiyani kuchaytirib tutruqsiz filmlarni yo‘qotmas ekanmiz televideniya orqali berib borilayotgan oxiri ko‘rinmaydigan maslaxatomuz ko‘rsatuvlarimiz hech qanday natija bermaydi. Yana shuni alohida aytib o‘tish o‘rinliki qachonki insonning tili bilan dili bir bo‘lmas ekan biz ko‘zlagan maqsadlarimiz orzuligicha qolib ketaveradi.

²⁰⁰ Каримов И.А. Юсак маънавият – енгилмас куч. – Тошкент: Маънавият, 2008. – Б. 11.

²⁰¹ Каримов И.А. Юсак маънавият – енгилмас куч. – Тошкент: Маънавият, 2008. – Б. 16.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Mirziyoyev SH.M. Buyuk kelajagimizni mard va oliyjanob xalqimiz bilan birga quramiz, 2017.
2. Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. – Toshkent: Ma'naviyat, 2008.
3. Abulqosimova X. Kinoteledramaturgiya asoslari. – T.: O'zDSMI, 2009.
4. Akbarov H. Adabiyot va kino. – T: Fan, 1981.
5. Aliyev M. Kino asoslari. – T.: O'qituvchi, 1993.

МУМТОЗ АДАБИЁТ ВА ТЕАТР

Омонулла Ризаев

Санъатшунослик фанлари номзоди, профессор

Мақолада мумтоз адабиётимиз намояндаларининг дунё цивилизациясига қўшган ҳиссаси, уларнинг бой маданий-маънавий мероси, Алишер Навоий асарларининг ўзбек театр саҳнасидаги талқинлари хусусида фикр юритилади.

Калит сўзлар:

“Миллий мумтоз адабиёт”, “Саҳна санъати”, “Спектакль”, “Пьеса”, “Талқин ва ижро”.

Классическая литература и современная интерпретация. В статье размышляется о вкладе представителей классической литературы в мировую цивилизацию, его богатой духовно-культурной наследии, а также, о сценических трактовках произведений Алишера Навоий на сценах узбекских театров

Ключевые слова:

“Национальная классическая литература”, “Сценическое искусство”, “Спектакль”, “Пьеса”, “Трактовка и исполнение”.

Classic literature and modern interpretation.

In article is speculated about contribution the representatives of classical literature in world civilization, his rich spiritual-cultural heritages, as well as, about scenic interpretation on scene uzбек theatre.

The Keywords:

"National classical literatura", "Scenic art", "Show", "Play", "Interpretation and performance".

Инсоният яралибдики, нафакат ўзининг моддий эҳтиёжларини қондириш, балки маънавий камолотга эришиш йўлларини ҳам қидирган. Тинч-осуда ҳаёт, обод ва озод Ватан, садоқат, меҳр, муҳаббатга тўла гўзал туйғулар ҳақида орзу қилган, ривоятлар тўқиган, куй-қўшиқ, дostonлар битган. Буларнинг барчаси халқ томоша санъатининг илк кўринишларидаёқ асосий драматургик манба бўлиб хизмат қилган. Неча минг йиллар давомида жамиятлар, ғоялар,

мафкуралар ўзгариши билан юзага келган турли силсилалар зарбасига дош бериб, гоҳ йиқилиб, гоҳ тик туриб, гоҳ таҳқирланиб, гоҳ қадр топиб шу кунгача етиб келган қадимий томоша санъати қад ростлаб, замонавий театр кўринишида бутунги кун манзараларини ўзининг сеҳрли кўзгусига жойлаганча, келажак минг йилликлар сари юришда давом этмоқда.

Айни пайтда, неча замонлардан бери, халқ иродаси, орзу-умиди ва идеаллари замирида юзага келиб, чин инсоний туйғулар, миллий ва умумбашарий қадриятларга таянган ҳолда юксак ғояларни тараннум этиб, мумтозлик даражасига етган адабиётимиз намуналарининг хали-хануз театр кўзгусидан тушмай келаётганлигини ҳам эътироф этиш жоиз. Бу ҳолат инсон заковати ва ато этилган илоҳий қобилият сабаб, қачонлардир дунёга келган кўҳна адабиётнинг давр ва замонлар синовларида тобланиб, янги-янги усул ва сахна кўринишларида такрор ва такрор талқин этиб келинишида намоён бўлади. Бинобарин, ҳам иқтисодий, ҳам маънавий, ҳам техник тараққиёт тобора илгарилаб бораётган тезкор замонда инсон онги, тафаккури, дунёқараши ўсиб, ўзгариб борган сари театр ўйини, услуб ва усуллари ҳам янги шакл ва мазмунда турланиб, такомиллашиб бораверади. Бу манзара айниқса узоқ йиллардан бери репертуарлардан тушмай, ўйналиб келинаётган эски асарларнинг янгича, замонавий талқинларида янада ёрқинроқ кўринади. Уларнинг аксариятини жаҳон классик адабиёти, шу жумладан, миллий мумтоз адабиётимиз намуналари ташкил этади. Асрлар давомида ноёб маданий мерос сифатида авлоддан-авлодга ўтиб келаётган бебаҳо хазинадан театр санъати орқали халқимизни баҳраманд қилиш, тилдан-тилга ўтиб, аллақачон афсонага айланган тимсолларни сахна воситалари орқали жонлантириб, ҳаракатга келтириш борасидаги уринишлар ўтган асрнинг бошларида, ўзбек профессионал театрининг эндигина шаклланиб, қад ростлаётган давридаёқ бошланган эди.

Бу изланишларнинг энг самаралиси ва шу кунгача давом этиб келаётгани буюк мутафаккир бобомиз Мир Алишер Навоий асарларининг сахна талқинларини яратиш йўлидаги саъи-ҳаракатлардир. Шубҳасиз, Хазрат Навоий дostonлари асрлар давомида бахшилар, қиссахонлар, гўяндалар, бастакорлар, созанда-ю хонандаларни оханрабодек ўзига тортиб келган. Қаердаки одамлар гавжум бўлса - бозорлар, майдонлар, сайлгоҳлар, карвонсарой, тўйхона-ю чойхоналарда Навоий ғазаллари ва дostonлари турли шаклларда ижро қилинган; куйланган, ўқилган, хатто сахна унсурлари орқали томоша кўрсатилган. Шу зайл, Ер куррасининг жуда катта худудлари бўйлаб Навоий бобомиз ижод дурдоналари тарғиб қилинган. Бинобарин, Навоийни тушуниш, Навоийни ўқиш, Навоийни куйлаш ва айниқса, уни сахна кўринишлари орқали талқин ва тарғиб қилиш хазилакам иш эмас. Бунинг учун жуда катта журъат, масъулият, билим ва тажриба керак. Яна шуниси борки, Навоий дostonларидаги асосий ғоя - Яратганга ҳамду сано, Комил инсонга хос оқилу донолик, меҳр, муҳаббат, вафо, садоқат, ҳалоллик, гўзаллик, ватанпарварлик, қаҳрамонлик, адолат, имон-

эътиқод, бурч сингари покиза туйғуларнинг юксак маҳорат ва улуғворлик билан тасвирланганлиги ҳар қандай ижодкорни ўзига ром қиларди. Шунинг учун бўлса керак, санъаткорликни даъво қилган ҳар қайси истеъдод соҳиби ўз ҳаётида бир марта бўлса ҳам Навоий ижодидан баҳраманд бўлишни ният қилган. Театр ижодкорлари учун Навоий дostonларининг яна бир муҳим жиҳати борки, у ҳам бўлса, ёзилиш услуби ва тузилишига кўра драма асарларига ўхшаб кетишидир. Бу хусусият воқеалар ривожининг узвийлиги, асосий воқеа ва конфликтнинг кескин ғоявий курашлар замирига қурилгани, қаҳрамонлар характери, руҳий ва жисмоний қиёфаларининг контраст бўёқларда жонланиши, ички кечинмалар, рамзий ишоралар, мўъжизавий-фантастик саргузаштлар, айниқса диалог ва монологларга бойлиги билан изоҳланади. Кекса авлод санъаткорларининг шу кунгача Фарҳод ва Хисравнинг бахслашув эпизодига ўхшаш айтишувлар ва бошқа ария ва монологларни турли учрашув ва кечаларда жуда катта жўшқинлик билан ижро этиб келаётганлиги ҳам шундан.

Навоий меросини ўзлаштириш, уни саҳнага мослаб талқин қилишга бўлган ҳаракатлар ўтган асрнинг йигирманчи йилларида бошланиб, шу кунгача давом этмоқда. Ҳар сафар қайта саҳналаштириш натижасида янги-янги номлар пайдо бўлди. Ўз набатида, мумтоз адабиёт намуналарини пьеса шаклига келтириб, саҳналаштириш тажрибалари миллий драматургиянинг шаклланиб, бадий жиҳатдан мукаммаллашиб боришига жуда катта таъсир кўрсатди. Бу соҳада айниқса Шамсиддин Шарафиддинов Хуршид ижодини дастлабки ютуқлардан деб қараш мумкин. Гарчи, Хуршидгача ҳам бу йўналишда баъзи ҳаракатлар бўлса-да, айнан Хуршид томонидан Навоий дostonларига таяниб ёзилган “Фарҳод ва Ширин” ҳамда “Лайли ва Мажнун” пьесалари эндигина шаклланиб келаётган профессионал ўзбек театрининг кейинги ривожига муҳим роль ўйнаган.

Орадан йиллар ўтиб, ўтган асрнинг 40 йилларида драматургия соҳасида анчагина тажриба орттириб, кўзга кўринган адиб Комил Яшин томонидан “Фарҳод ва Ширин” дostonининг янги саҳнавий варианты ёзилади. Бу ҳолат ушбу дostonнинг саҳнавий вариантларини тадқиқ қилишда икки даврнинг тилга олинишига сабаб бўлди. Биринчи давр Хуршид томонидан ёзилган пьесанинг 1922-1944 йиллардаги саҳнавий талқинлари билан боғлиқ. Унда муаллифнинг дostonни инсценировка қилиш йўлидан эмас, балки Навоий дostonи ҳамда халқ ижодиёти намуналарига эркин ёндашган ҳолда, мустақил пьеса ёзиш йўлидан борганлиги тўғрисида фикр билдирилади. Иккинчи давр эса 1944 йили, айнан Комил Яшин томонидан яратилган янги вариантнинг юзага келиши билан бошланиб, унда муаллифнинг бевосита Навоий дostonи воқеалари ва матнига таяниб ижод қилганлиги тўғрисида мулоҳаза юритилади. Ҳар икки вариант ҳам бирин-кетин мамлакатимизда мавжуд барча театрларда саҳналаштирилиб, кўп йиллар давомида намоиш этиб келинган.

Худди шундай “Лайли ва Мажнун” достони асосида дунёга келган сахна асари ҳам узоқ йиллар театрларимиз репертуарини безаб келган. Манбаларда ёзилишича, драматург Хуршид “Лайли ва Мажнун” драмасини бир неча марта қайта ишлаган. “Фарҳод ва Ширин” драмаси каби “Лайли ва Мажнун”да ҳам Навоий достонига эркин ёндашув, баъзи ўринларда эса халқ оғзаки ижодидан, баъзан Низомий ва Ғолиний достонларида тасвирланган воқеалардан таъсирланиш сезилса-да, мустақил пьеса яратиш йўлидан борилган. “Лайли ва Мажнун” ҳам худди “Фарҳод ва Ширин”дек мусиқали драма жанрида томошабинларнинг энг севимли спектаклларида бирига айланган. Шунингдек, “Лайли ва Мажнун”, “Фарҳод ва Ширин” ҳамда “Сабъи Сайёр” (“Дилором”) достонларининг опера, “Лайли ва Мажнун”нинг балет вариантлари ҳам томошабинларга ҳавола этилган.

Ушбу спектаклларнинг мусиқаларини яралишида таниқли бастакор ва композиторлар Ю.Ражабий, Р.Глиер, Т.Содиқов, В.Успенский, Г.А.Мушель, И.Акбаров, М.Ашрафий, К.Жабборов, Д.Зокиров ва бошқаларнинг хизматлари катта.

Аввалига халқ чолғу ансамбли, кейинчалик симфоник оркестр ва миллий чолғулар уйғунлигида мақом оҳангларида ижро этилган куй-қўшиқлар, маҳобатли декорация ва кенг полотнога чизилган манзарали тасвир фонида ҳаракатга келтирилган воқеалар, актёрларнинг ҳис-ҳаяжонларга тўла эҳтиросли ижроси, кийими, грими, жозибали рақс, ария-дуэтлар, ҳамма-ҳаммаси томошабинни сеҳрлаб, ўзига мафтун қилиб олганди. Шу зайл, деярли барча театрларда қаҳрамонона-романтик кўтаринкилик, ажиб мусиқийлик, поэтик жозоба, эртақнамо костюм-безаклар билан анъанавий тарзда талқин этилган ушбу спектакллар ўз даврининг шоҳ асарлари сифатида театр тарихига муҳрланиб қолган...

Орадан йиллар ўтиб, замона зайли билан давр ва жамият ўзгариши натижасида ижтимоий муносабатлар ҳам, тарихга, ўтмишда бўлиб ўтган воқеа-ҳодисаларга нисбатан қарашлар ҳам ўзгариб бораверди. Ҳар қандай ижтимоий ҳодиса сингари театр санъати ҳам ўз даврининг махсули сифатида жамият ўзгаришларидан четда қололмайди. Шу маънода, Мустақиллик даври театр санъатида ҳам ўз-мазмун моҳияти билан янги давр нафаси уфуриб турган сахна эстетикаси ва қарашлари шаклланиб бормоқда. Бу жараён театр санъатининг таркибий қисми бўлмиш барча компонентлар; режиссура, сценография, актёр ижроси, мусиқа, хореография ва бошқа соҳаларда олиб борилаётган изланиш ва экспериментларда ўз аксини топмоқда. Табиийки, буларнинг барчасини яхлит ҳолда ягона мақсад сари йўналтириб, юзага чиқарувчи сахнавий талқин ва ижро масаласи театр санъатида ҳамisha долзарб бўлиб қолаверади. Айниқса, узоқ йиллар давомида анъанавий равишда ижро этилиб, томошабинларга ёд бўлиб кетган мумтоз асарларни, янгича талқин ва усулларда намоиш этиш бир мунча оғир ва хатто қалтис ҳамдир. Сабаби, ушбу асарлар ўтмишда театр санъатининг

моҳир режиссёрлари томонидан сахналаштирилиб, ўз даврining эл суйган, машҳур актёрлари томонидан ижро этилганлиги боис ҳам томошабинларнинг олқиши ва эътирофига сазовар бўлиб келган. Худди шундай шароитда, мумтоз адабиётимизни бугунги кун томошабинлари онги ва дунёқарашига ҳамоҳанг, замонавий шакл ва мазмунда сахналаштириш ва шу тариқа азалий қадриятларимизни сақлаб қолиш ҳамда тарғиб қилиш соҳасида турли ҳаракат ва экспериментлар олиб борилди. Ана шундай ҳаракатларнинг дастлабкиси ва энг яхшиларидан бири ўтган асрнинг 90 йилларида Алишер Навоий асари асосида Шухрат Ризаев томонидан ёзилиб, ўзбек давлат драма театрида сахналаштирилган “Искандар” спектакли бўлди. Спектакль муваффақиятини таъминлаган энг муҳим омиллардан бири муаллиф, режиссёр Баҳодир Йўлдошев ҳамда рассом Георгий Бримларнинг мустаҳкам ҳамкорлиги деб биламиз. Шунингдек, режиссёрнинг ажойиб актёрлар ансамблини ярата олганлиги ҳам таҳсинга сазовардир. Спектакль ўзининг ғоявий-бадий аҳамияти, композицион қурилиши, ижро услуби ва бошқа барча компонентлари билан яхлит ҳолда Навоий бобомиз орзу қилган Комил инсон ва адолатли шоҳ ғоясини биринчилардан бўлиб ўзбек сахнасига олиб чиқди. Алишер Навоий ижодиётига хос бўлган гўзал ва сеҳрли сўз, фалсафий теранлик, хатто рамз ва ривоятларга тўла тасаввуфий ишоралар спектаклда Шарқу Ғарб мумтоз меъморчилигини эслатиб турувчи маҳобатли сценография, антик драматургияга хос хор, миллий мумтоз оҳанглар оғушидаги куй-қўшиқлар ва ниҳоят, актёрларнинг ҳам психологик, ҳам фалсафий, ҳам қаҳрамонона романтик уйғунликдаги ижро манералари орқали яхлит ҳолда, замонавий театр санъатининг энг илғор кўринишларида намоён бўлади.

Навоий асарларини замонавий талқин этиш борасидаги ҳаракатларнинг яна бир ўзига хос кўриниши сифатида Ўзбекистон Ёшлари театрида сахналаштирилган “Ато этилган муҳаббат тариқаси” номли спектаклни келтириш мумкин. Маълумки, Алишер Навоийнинг “Лисон ут тайр” достонидаги Шайх Санъон воқеаси асосида спектакллар яратишга бўлган интилишлар ўзбек театри тарихида илгари ҳам бўлган. Лекин, режиссёр Наби Абдурахмонов сахналаштирган спектакль ўзининг бадий композицияси, режиссура ва актёрлар ўйини билан бутунлай янгича талқинда намоён бўлган. Спектакль воқеалари биронта ҳам сўзсиз, композитор Д.Янов-Яновский томонидан ёзилган махсус мусиқа жўрлигида бошдан оёқ пластик, хореографик, пантомимик хатти-ҳаракатлар орқали ривожланиб боради. Айниқса, сахналаштирувчи рассом И.Гуленко томонидан яратилган сценография воқеаларнинг тезкорлик билан мантиқий ўзгариб, алмашилиб туриши ва актёрларнинг қулай ва мақсадли ҳаракат қилишлари учун жуда катта имкониятлар туғдирган. Ранг баранг мусиқа садolari остида шиддат билан ўзгариб, ривожланиб бораётган воқеалар давомида сахна безакларининг қачон ўзгариб, алмашилиб қолганлигини баъзан томошабин сезиб-сезмай қолади. Шунингдек, замонавий овоз кучайтиргич, нур,

тасвир, тутун юбуровчи ва бошқа бир қанча замонавий техник воситалардан унумли фойдаланган ҳолда спектаклнинг бадиий эмоционал таъсирчанлигини оширишга эришилган. Спектаклнинг муҳим жиҳатларидан яна бири шундаки, у икки хил вариантда, ҳам очик сахнада-майдон томошалари шаклида монументал кўринишда, ҳам ичкарида, театр сахнасига мўлжаллаб сахналаштирилган. Ҳар икки вариантда ҳам асарнинг мазмун моҳияти, бадиий-эстетик таъсирчанлиги сақлаб қолинган.

Навоий дostonларини сахнада замонавий талқин қилиш соҳасида “Эски мачит” театр-студиясида сахналаштирилган “Рақсу само” спектаклининг ҳам алоҳида ўрни бор. “Сабъаи сайёр” дostonи асосида сахналаштирилган ушбу спектакль бир нечта халқаро фестивалларда намоиш этилиб, мутахассисларнинг эътиборини қозонган. Спектаклда узок ўтмишдан оғиздан-оғизга ўтиб, бизгача етиб келган афсонавий шоҳ Баҳром қиссасини сахналаштирувчи режиссёр А.Хўжақулиев театр томошасининг янги, замонавий усуллари, эски, анъанавий шаклдаги элементлар билан омукта қилган ҳолда, оригинал ечимда тавсия қилади. Воқеалар айланма доира бўйлаб, Зикр шаклида ҳаракатга келтирилади. Аслини олганда Зикр-давра қуриб, баланд овозда, турли айланма хатти-ҳаракатлар ва жазава билан амалга ошириладиган маросим. Спектаклнинг “Рақсу само” деб номланишида ҳам қадимдан мавжуд бўлган Зикр-Само тушунчасига ишора бордек. Шоҳ Баҳром (актёр И.Тўраев) Дилором суратига кўзи тушиб, чилдирмани аста чертганча, доира бўйлаб, охиста ҳаракатлана бошлайди. Аввалига, секин, хаёлотга берилганча, нималарнидир пичирлаб, айлана бошлаган Шоҳ Баҳромнинг ҳаракатлари тобора тезлашиб, чилдирмани янада шиддат билан, қаттиқроқ урганча, бор овозда бақириб, чирпирак бўлиб айлана бошлайди. Шу лаҳзаларда унинг тафаккури, ўй-фикрлари, яшашдан мақсади, мавқеи барча-барчаси унинг вужудида кучли бир хайкириққа айланиб, доира бўлиб уни кузатиб турганларни ҳам жумбушга солиб, воқеаларни ҳаракатга келтириб юборади. Спектаклда Навоий асарининг тили, бадиий жозибаси, мазмун-моҳияти ажиб мусикий оҳанглар, куй-қўшиқлар, пластик, мимик хатти-ҳаракатлар, ғаройиб костюм-безаклар билан жуда жонли ва таъсирли гавдалантирилган.

А.Хўжақулиев худди шу дoston мотивлари асосида Ўзбекистон давлат академик рус драма театрида ҳам “Хитой маликасининг сири” номи билан асарнинг янги сахнавий вариантини сахналаштирди. Бу сафар спектакль воқеалари сахнада эмас, театр фойесида намоиш қилинади. Шуниси эътиборлики, режиссёр сахналаштириш жараёнида театр фойесида мавжуд барча жихозлардан ифодавий восита сифатида фойдаланган. Театр зинапоялари, шаршара, устун-деворлар барча-барчаси асар воқеаларини жонлантириш учун хизмат қилади. Режиссёр бутун эътиборини асосан воқеаларнинг мазмун-моҳиятини очишга, актёрларнинг ички кечинмаларини юзага чиқаришга ва бадиий эмоционал таъсирчанликка эришишга қаратган.

Воқеаларни айлана шаклида жонлантириш, куй, кўшиқ, ғазал, рақс ва мимик-пластик воситалар билан ҳаракатга келтириш, шунингдек томошабинларни сахнага яқинроқ жойлаштириш усулидан режиссёр М.Тошмухамедов номидаги Қашқадарё вилоят мусикали драма театрида сахналаштирилган “Лайли ва Мажнун” спектаклида ҳам самарали фойдаланган.

Мумтоз адабиётни тушунишга, уни замонавий сахна тили орқали талқин қилишга интилаётган ёшларимизнинг тобора кўпайиб бораётганлиги айтиш мумкин. Шубҳасиз, онги, тафаккури, дунёқараши Мустақиллик шароитида ўсиб, улғайиб келаётган ёш авлоднинг буюк аجدодларимиз қолдирган ноёб меросга бугунги кун нигоҳи билан ёндашиб, сахналарга олиб чиқишга жазм қилаётганлиги миллий мумтоз адабиётимиз намуналарининг умри боқий бўлиши учун мустаҳкам замин ҳозирлайди. Ана шундай ҳаракатлардан бири ёш ижодкорлар Баҳодир Бозоров (муаллиф), Ўзбекистон давлат санъат ва маданият институти талабалари Асқар Холмўминов (режиссёр) ҳамда Сардор Маннонов (актёр) ҳамкорлигида дунёга келган “Искандар” спектакли бўлди. Ушбу спектакль 2012 йил ёш режиссёрларнинг “Дебют -2012” республика кўрик-фестивалида ғолибликни қўлга киритиб, Тошкент шаҳрида ўтказилган “Theatre/UZ” ҳамда Олмата шаҳрида ўтказилган Халқаро театр фестивалларида қатнашиб, миллий мумтоз адабиётимиз намуналарини халқаро майдонда лойиқ даражада намойиш эта олди.

Адабиёт оламига эндигина кириб келаётган ёш қаламкаш Б.Бозоров ушбу пьесани аввало Навоий бобомизнинг “Садди Искандарий” достони, қолаверса шу мавзудаги халқ оғзаки ижоди намуналаридан таъсирланган ҳолда, мустақил асар сифатида ёзади. Албатта, ушбу асар Навоий достонидан фарқли ўлароқ, анча содда ва тушунарли шеърӣ сатрлар билан битилган. Ўйиборлиси шундаки, барчага маълум ва машҳур тарих воқеалари акс этган бутун бошли асар биргина актёр ижросида, моносспектакль шаклида, талқин қилинади. Актёр Сардор Маннопов спектакль давомида бир ўзи, бирваракайига бир нечта ролни ижро қилади. Спектакль бошланиши билан Дарвеш қиёфасида чиқиб, воқеаларни баён қила бошлайди. Унинг ҳикояси тугар-туғамас, сахнада бирин-кетин шоҳ Филипп, Искандар, Арасту сиймолари пайдо бўлади. Бир вақтнинг ўзида томошабин кўз ўнгиде бирваракайига бир нечта образ қиёфаларига кириш ва яна аввалги ҳолатга қайтиб, ижрони давом эттириш энг тажрибали актёрлар учун ҳам осон эмас. Лекин, ёш актёр ана шундай мураккаб вазифани бажаришга журъат қилган ва бунинг уддасидан чиққан.

Албатта, бу ёшларнинг мумтоз адабиётимиз намуналарини ўзлаштириб, мустақил ижод қилиш йўлидаги илк қадамлари. Шундай бўлса-да, бу уч навиқорон ижодкорнинг бир-бирини тўлдириб, биргаликда ижод қилганлиги самарали натижа берган. Шубҳасиз, эндигина катта сахнага кириб келаётган иқтидорли ёшларимизнинг миллий мумтоз адабиётимизни тушунишга, ҳурмат

килишга астойдил интилаётганлиги уларнинг келажак ижодида катта сабоқ ва тажриба мактаби бўлиб хизмат қилади.

Биз юқорида миллий мумтоз адабиётимиз намуналарини мамлакатимиз театрларида сахналаштириш тарихи ва талқин этиш йўлидаги баъзи изланиш ва ҳаракатлар тўғрисида фикрлашдик. Бу изланишлар вақт ўтиб, тараққиёт ривожланишда давом этган сари, янги-янги шакл ва кўринишларда намоён бўлиб бораверади.

Адабиётлар:

Маллаев Н.М. Ўзбек адабиёти тарихи. Биринчи китоб.Т.: “Ўқитувчи” нашриёти, 1965.

Насриддинов Б. Хуршид. Т.: Ғ.Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1975,231 б.

Сирождидинов Ш. Алишер Навоий: манбаларнинг қиёсий-типологик, текстологик таҳлили. Т.: Академнашр, 2011, 326 б.

Сотимов У. Навои и запад.Т.: из-во “Фан”, АН РУз, 1996, стр 166.

Қаюмов А.П. Асарлар. 1-жилд, 1-китоб. Т.: “Мумтоз”, 2008, 288 бет.

Қодиров М.Ҳ. Навоий ва сахна санъати. Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2000, 168 б.

КИНО САНЪАТИМИЗ РИВОЖИДА КИНОШУНОСЛИК ФАНИНИНГ ЎРНИ ВА АҲАМИЯТИ

С.А. Хайтматова

РУз ФА Санъатшунослар институтининг

“Кино ва телевидение” бўлимининг катта илмий ходими,
ЎзДСМИ “Санъатшунослик” кафедраси доценти, санъатшунослик фанлар
номзоди

Аннотация. Мазкур мақолада киношунослик ва киношуносликнинг келиб чиқиш тарихи ёритилган ва уларнинг ривожланиш йўллари фанлараро кесимда таҳлил қилинган. Жаҳон кинематографиясининг етакчи тарихчилари ва назариётчиларининг, шу жумладан рус ва миллий асарлари тарихий контекстда кўриб чиқилади. Айниқса, ўзбек кино мутахассислари ва кино танқидчиларининг тажрибаси ва ютуқлари ҳамда уларнинг Ўзбекистон кино санъати ривожига қўшган ҳиссалари кўриб чиқилади. Мақолада ёш авлодни киношуносликнинг профессионал кадрларини тайёрлаш масалаларига ҳам эътибор қаратилган.

Калит сўзлар. Кинематограф, кино санъати, санъатшунослик, киношунослик, кино танқидчилик, таҳлил, кино, фильм, тарих, назария, муаммо, тенденция, кино жараён.

КИНОВЕДЕНИЕ КАК НАУКА

*Старший научный сотрудник отдела “Кино и телевидение” Института
искусствознания АНРУз
Доцент кафедры «Искусствоведение и культурологии» ГИИКУз
кандидат искусствоведения Хайтматова С.А.*

Аннотация. В статье освещается история зарождения киноведения и кинокритики и анализируются пути их развития в контексте междисциплинарной науки. В историографическом разрезе рассматриваются труды ведущих историков и теоретиков мирового киноискусства, в том числе российского и национального. Особо прослеживается опыт и достижения узбекских киноведов и кинокритиков и их вклад в развитие киноискусства Узбекистана. В статье уделяется внимание и вопросам подготовки молодого поколения профессиональных кадров киноведческой науки.

Ключевые слова. Кинематограф, киноискусство, искусствоведение, киноведение, кинокритика, анализ, кино, фильм, история, теория, проблема, тенденция, кинопроцесс.

FILM STUDIES AS A SCIENCE

*Senior Researcher at the Cinema and Television Department of the Institute of
Art Studies of the Academy of Sciences of Uzbekistan
Associate Professor, Department of Art and Cultural Studies, State Institute of
Culture and Art of Uzbekistan
Candidate of Art History Khaitmatova S.A.*

Annotation. The article highlights the history of the origin of film studies, film criticism, and analyzes the ways of their development in the context of interdisciplinary science. The works of leading historians and theoreticians of world cinema, including Russian and national ones, are examined in a historiographical context. The experience and achievements of Uzbek film experts and film critics and their contribution to the development of cinematography in Uzbekistan are especially traced. The article also pays attention to the issues of training the young generation of professional cadres of film studies.

Keywords. Cinematography, cinematography art history, cinematography, film criticism, analysis, cinema, film, history, theory, problem, trend, film process.

Киношунослик кино санъати кўп қиррали ва қизиқарли илмий тадқиқот, фалсафа, санъат, социология, психология, тарих ва маданиятшунослик, техноген санъати элементларини ўз ичига олган фанлараро соҳадир. Бу фан кинони санъат, медиа воситаси ва жамиятнинг реал ва бадий кўзгуси сифатида ривожланиб келди.

Киношунослик тарихи кинонинг пайдо бўлишидан бошлаб юз йилдан кўпроқ вақтга бориб тақалади. Бу даврда киношунослар кинонинг санъат ва оммавий ахборот воситаси сифатида моҳиятини тушунишга ёрдам берадиган кўплаб назариялар ва таҳлил усуллари ишлаб чиқдилар. Шу билан бирга, улар кино санъатининг маданиятда ва жамиятга таъсирини, дунёқарашни ва бадиий дидни шакллантирадиган ролига катта эътибор қаратдилар.

Замонавий киношунослик нафақат фильмларни таҳлил қилиш билан чекланиб қолмайди, балки улар яратилган ва истеъмол қилинадиган маданий контекстни ҳам ўрганади. Бу бизга кинонинг ижтимоий-маданий ўзгаришлар ва тенденцияларни қандай акс эттиришини ва бизнинг ҳаётимиз ва дунёни идрок этишимизга қандай таъсир қилишини тушунишга ёрдам беради.

Ушбу мақолада киношуносликнинг асосий жиҳатларини, унинг тарихи, методологияси ва тадқиқотнинг асосий йўналишларини кўриб чиқилади. Шунингдек, мақолада киношунослик соҳасида пайдо бўлган муҳим назария ва тушунчаларни ва замонавий тадқиқотчилар олдида турган баъзи долзарб мавзулар ва муаммолар таҳлил қилинади.

Киношунослик кинодраматургия муаммолари, кинорежиссура, кинооператорлик маҳорати, актёрларнинг кинодаги маҳорати, киномусиқа, кинорассомчилик, овозрежиссура, либослар бўйича рассомчилик, грим устаси ва бошқа масалаларни йиллар давомида ўрганиб келган фан сифатида ҳисобланади ва кино тарихида, ўнинг шаклланиш ва ривожланиш жараёнида катта ва муҳим роль ўйнади.

Кинематографнинг пайдо бўлиши ва ривожланиши жараёнида кўнгилочар томошадан санъат турига айланишининг турли даврларида кино асарларни нафақат томоша қилиш, балки уни таҳлил қилиб танқидий фикр юритиш эҳтиёжи пайдо бўлди. XX асрнинг 1910-1920-йилларда кино ҳали овозсиз бўлган бир даврда Европанинг турли мамлакатларида, масалан, Франция, Германияда илк таҳлилий ишлар пайдо бўла бошлади. Г.Уэфкер, В.Пановски, Э.Альтеплоб (Германия), Р.Канудо (Франция) ишларида театр ва кино актёрларининг ижросидаги фарқ, фильмнинг социологияси, тасвирий ечимига эътибор берилган. А.Антуан, Л.Деллюк, Л.Муссинак (Франция) санъатнинг бошқа турлари ичида кинонинг спецификасини ўрганишган. Ушбу муаллифлар ишларида “ҳаракатдаги тасвир”, “кўринарли муסיқа” сингари янгича назариялар юзага келди. Баъзи бир тадқиқотчилар кинони элитар санъат деб ҳисоблашди (А.Шомет). Киношунослик билан бир қаторда кино танқидчилик ҳам пайдо бўла бошлади. 1930-йилларга келиб кўзга кўринарли назарий ишлар ичида кино санъатига бағишланган тадқиқотларда кинематограф мураккаб ва мутлақ объект сифатида ўрганила бошлади (А.Арнхейм “Кино как искусство” (“Кино санъат сифатида”), Германия). Мазкур тадқиқот ишида асосан кино санъатининг овозсиз даври ўрганилган. Англияда эса илк жаҳон кино санъати тарихи китоби нашр этилди (П.Рота “История кино до наших дней”). Немис киношунослари

Р.Арнхейм ва З.Кракауэр ўз киношунослик тадқиқотларини кейинчалик АҚШда давом эттирдилар. Иккинчи Жаҳон урушидан кейин 1939-1945 йилларда италиялик киношунослар У.Барбаро, Л.Кьярини, Г.Аристарко ўз ишларида кинода реализм қонуниятларини ўрганиб чиққан ҳолда, кино санъатининг ижтимоий кучини исботладилар. Франциялик киношунос Ж.Садуль “Бутун жаҳон кино тарихи” 6-томлик китобини яратди (1946). Польшалик таниқли киношунос Е.Теплицнинг “Кино санъати тарихи” 4 томли китоби киношунослик фани учун жуда катта манба сифатида хизмат қилади. Шу билан бир қаторда, франциялик киношунос А.Базеннинг “Что такое кино?” (“Кино ўзи нима?”) китоби кино танқидчилиги ва киношуносликнинг абсолют классикаси деб ҳисобланади. А.Базен кинони театр, фотография ва бошқалардан фарқ қиладиган алоҳида санъат сифатида биринчилардан бўлиб тушунган. У кино - бу режиссёрнинг санъати деган ғояни илгари сурди. Кинорежиссёр, Базен фикрича, бу фильмнинг яратувчисидир. А. Базен бу китобида кўплаб танқидий ва назарий фикрлар билдирган [7, 9-10 бб.].

Шу тариқа, кино соҳасидаги илк изланишлар 1914-1918 йилларда Биринчи Жаҳон урушидан олдин пайдо бўлган. 1920-йилларда санъатнинг бошқа турлари – “ҳаракатланувчи расм” ва “визуал мусиқа” сингари кинонинг ўзига хос хусусиятлари ўрганилди. Шу билан бирга, Россияда кино масалаларини ўрганишга биринчи уринишлар бўлди.

Кино санъати ривожлангани сари унинг экспрессив воситаларини, унинг табиати ва бадиий имкониятларини ўрганиш бошланди. XX асрнинг 1960-1970-йилларига келиб жаҳон кино соҳасида киношунослик мукамал ўрганила бошланди, хусусан, Россияда киношунослик санъатшунослик ва кинематографиянинг турли институтларида ўрганилган.

Россия кино тарихи ва назариясида жуда кўпгина киношунослар ва кинотанқидчилар фаолият олиб борганлар. Собик Иттифокдаги Кино санъати илмий-тадқиқот институти, Россия санъатшунослик институти, С.А.Герасимов номидаги Бутуниттифок давлат кинематография институти (ҳозирги С.А.Герасимов номидаги Бутунроссия давлат кинематография институти), “Искусство кино” (“Кино санъати”) журнали ҳамда кўплаб нашриётларда чоп этилган мақолалари билан, илмий ишлари билан, танқидий рецензиялари билан рус кино санъатининг шаклланиши ва ривожланиш босқичлари тарихини ва назариясини ёзган йирик киношунослик намоёндалари Россия киносининг тараққиётига катта ҳисса қўшдилар. Буларнинг орасида С.Фрейлих, Н.Зоркая, А.Караганов, И.Вайсфельд, М.Зак, Р.Юренев, Б.Дондурей, В.Кичин, В.Матизен, Ю.Богомоллов, Е.Стишова, М.Туровская, В.Кисунько, Л.Маматова, В.Мальшев, И.Шилова, В.Шитова, М.Ямпольский, В.Дёмин, Л.Карахан, С.Лаврентьев, К.Парамонова, Ю.Тюрин, А.Фёдоров ва бошқалар [7, 8 б.].

Бугунги кунда Россия киношунослигини А.Плахов, К.Разлогов, А.Долин, И.Диденко, С.Хохрякова, А.Шемякин каби қатор ўз ўрнига эга бўлган ва

замонавий рус кино танқидчилиги ривожига мислсиз ҳисса қўшаётган таниқли киношунослар ҳамда кино танқидчилар ташкил этади.

Халқаро Кино Матбуотлари Федерацияси (FIPRESCI, Fr. *Fédération internationale de la presse cinématographique*) – киношунослар ва кино танқидчиларни бирлаштирадиган халқаро ташкилот ҳисобланади.

У 1930 йил 6 июнда Парижда ташкил этилган. Ташкилотнинг мақсади жаҳон киноси ривожига ҳисса қўшиш, шунингдек, кино ҳақида ёзадиган мутахассисларнинг манфаатларини ҳимоя қилишдир. FIPRESCI мукофоти таъсис этилган ва у жуда нуфузли соврин ҳисобланади. FIPRESCI Бош ассамблеяси Италияда жойлашган. FIPRESCIнинг Россиядан вакили таниқли киношунос К.Разлогов, МДХ давлатларидан аъзолари етук танқидчи ҳамда киношунослар Г.Абикеева (Қозоғистон) ва Г.Толомушова (Қирғизистон), Ўзбекистондан эса санъатшунослик фанлари доктори Н.Каримова аъзо.

Ўзбекистонда эса киношунослик фани XX асрнинг 1920-йилларидан ривожлана бошланган бўлса дея бўлади. Унда ёзувчи, журналист, муҳаррир ва бошқа томонидан кино ҳақида илк мақола ва тақризлар чоп этила бошлади. 1930-йилларда ўзбек киносининг асосчилари ва етакчи мутахассислари Н.Ғаниев, С.Хўжаевлар ҳам кино ҳақида рисола ва мақолалар эълон қилишган. 1949 йилда З.Калоновнинг "Совет Ўзбекистони кинематографияси" номли биринчи китоби ўзбек ва рус тилларида чоп этилган.

1950-йилларда адабиётшунослик соҳасида фаолият олиб борган кинотанқидчилар ва илмий ходимларнинг бир гуруҳи миллий экран санъатининг ривожланиш жараёнини ўрганишга киришдилар. Бунга ўша даврда ишлаб чиқарилган фильмлар доирасининг кенгайиши, йирик кино усталари гуруҳининг шаклланиб бораётганлиги туртки бўлди. С.Мухамедов, Р.Пирмухамедов, М.Мелкумов, А.Абдуллаев, Л.Файзиев каби киночиларнинг ўзлари ҳам киношунослик билан шуғулланганлар.

Ўзбек киношунослигининг расмий ривожи 1960-йилларнинг бошларидан бошланган. Бу санъатшунослик институтида ўз ишини бошлаган бир гуруҳ киношунослар фаолияти билан боғлиқ. Ж.Тешабоев, Х.Абулқосимова, Х.Акбаров, Б.Хасановлар шулар жумласидан. Кейинчалик бу бўлимга М.Мирзамухамедова, С.Хўжаева, В.Кошелева, М.Зохидов, С.Хайтматова кабилар келиб қўшилдилар. Бу даврда Ж.Тешабоев ("Комил Ёрматов", 1964; "Совет Ўзбекистони кино санъати", 1968; "Шукур Бурхонов", 1968; "Асад Исматов", 1968), Х.Абулқосимоваларнинг ("Наби Ғаниев", 1965; "Ўзбек киносининг туғилиши", 1967) кино санъатининг ривожланиш жараёни, тарихи, ўзбек кино усталарининг ижоди ва бошқа масалаларга оид асарлари яратилди ва илмий-тадқиқот ишларга кенг ривож берилди.

Асосий эътибор энди миллий кино назарияси масалаларига қаратилди, миллий кинодраматургия ва режиссура ривожи, театр актёрларининг кино санъати ривожига қўшаётган ҳиссаси, кионинг бошқа санъат турлари билан

ўзаро боғлиқлиги каби масалаларга қаратилган асарлар яратилди. Ўзбек киносидаги анъана, миллийлик ва байналмилаллик, машҳур кино ижодкорларининг ҳаёт ва ижод йўлини ёритишга алоҳида эътибор қаратилди. Б.Хасановнинг "Малик Қаюмов" (1970), "Ўзбек ҳужжатли киноси" (1972), Х.Акбаровнинг "Етуклик" (1971), "Сехрли нур" (1977), Х.Абулқосимованинг "Таниқли режиссёр" (1971), "Йўлдош Аъзамов" (1972), "Шухрат Аббосов" (1976), Ж.Тешабоевнинг "Қаҳрамон – йирик планда" (1972), "Тараққиёт йўли ва изланишлар" (1973), "Устанинг бахти" (1975), "Ўзбек киноси: анъана ва новаторлик" (1979) каби асарлари нашрдан чиқди. Болалар киноси ва ривожига бағишланган, "Ўзбекфильм"да яратилган болалар ва мултипликацион фильмлар тавсифланган М.Мирзамухамедованинг "Ўзбекистонда болалар киноси" (1976) китоби нашр этилди.

1980-йилларда янги китоблар билан бир қаторда кино соҳасидаги муҳим муаммоларга бағишланган тадқиқотлар Санъатшунослик институтида амалга оширилди. Уларда кўпроқ республика кино санъатининг турли жабҳалари, миллий санъатда ўзбек киносининг тутган ўрни ва роли, телевидение ва телевизион фильмлар муаммоларига эътибор берилди. Х.Акбаровнинг "Зоҳид Собитов" (1980), "Адабиёт ва кино" (1981), "Латиф Файзиев" (1985), "Ўзбекистон кино ва телевидениеси" (1989), М. Мирзамухамедованинг "Ўзбекистон болалар киноси" (рус тилида, 1982), С.Хўжаеванинг "60-70-йиллар Осиё ва Африка мамлакатлари кино санъатидаги илғор ғоялар" (1982), Ж.Тешабоевнинг "Ўзбек киноси: изланишлар ва ишончлар" (1984), Х.Абулқосимова, Ж.Тешабоев, М.Мирзамухамедоваларнинг "Ўзбекистон киноси" (1985) каби асарлари шулар жумласидан. Бундан ташқари, С.Хайтматова "Становление и развитие телевизионного кино Узбекистана" (1987) Х.Абулқосимова "Кино и художественная культура Узбекистана" (1992), Н.Каримова "Молодой современный герой узбекского игрового кино (1960-1990 гг.)" (1997) сингари илмий тадқиқотлар ҳам олиб борилди. Таъкидлаш жоиз, бу йилларда нафақат ўзбек киносига, балки ҳинд, турк, араб мамлакатлари, қўшни давлатлар кинематографиясига оид илмий тадқиқот ишлари ўзбек киношунослари томонидан олиб борилди.

Мустақиллик йилларида киношунослик муаммоларини янги давр нуқтаи назаридан изланишлар олиб бориш кўзга ташланди. Айниқса, 2000 йилларда киношуносликда ўзбек кино тарихи янги босқичи бўлган мустақиллик даврини чуқур ўрганиш мақсадида бир қатор тадқиқотлар олиб борилди. Бу тадқиқотларда жаҳон киносининг замонавий тенденцияларга оид масалалари, киношунослик илмида жамланган назарий билимларга асосланган ҳолда ўзбек кинематографи тарихидаги даврларни қайта кўриб чиқиш устувор вазифа қилиб белгиланди. Жумладан, Н.Каримова томонидан олиб борилган илмий изланишлари натижасида "Ўзбекистон бадиий кинематографиянинг шаклланиши ва тараққиёти" мавзусидаги докторлик диссертацияси юзага келди. Н.Каримова

биринчилардан бўлиб киношунослик масалаларини кенгайтирган ҳолда, ўз изланишларида нафақат ўзбек кино санъати тараққиётини, балки кенг маънодаги ўзбек кинематографининг бугунги кундаги долзарб муаммоларига ўз эътиборини қаратди. Янги авлод киношунослари Н.Каримованинг “Игровой кинематограф Узбекистана” монографияси ушбу фанда таълим ва таҳсил олишга имкон яратди. Шу билан биргаликда, 2008 йилда “Аннотированный каталог художественного кино Узбекистана 1925-2008” номли китобини яратиш эҳтиёжи туғилди ҳамда ўзбек киношунослари томонидан тизимга солинган Ўзбекистонда яратилган фильмлар рўйхати тузилди (лойиҳа раҳбари: С.Хайтматова). Шунингдек, ўзбек киносининг жанр ва турлари (мультипликация, хужжатли кино, телесериаллар ва бошқалар) га бағишланган тадқиқот ишлар ҳам пайдо бўлди. Телевидение соҳасига ҳам алоҳида эътибор берилди. Телевидение амалиётидан чиққан тадқиқотчилар Ф.Файзиева ва И.Рахматуллаеваларнинг илмий тадқиқот ишлари киношуносликни мавзувий жиҳатдан кўламини кенгайтирди. Республикада киношунослик ва кинотанқидчилик ўз қаторини оммавий ахборот воситаларида ўз нашрлари, телевизион кўрсатувлари ва баҳслари билан бугунги кундаги киножараёни таҳлил қилишга имкон берди. Шуларнинг ичида О.Копадзе, Ф.Нодирова, Э.Хасанова, Б.Якубов, Э.Ганиева, Р. Турсунметова ва бошқалар.

Кейинги йилларда киношунослик фани ўз сафини кенгайтирмоқда. Замонавий ўзбек кино санъати нафақат ФА Санъатшунослик институтида, балки Ўзбекистон давлат санъат ва маданият институтида ҳам ўрганилмоқда. Профessional кадрлар тайёрлаш мақсадида Ўзбекистон давлат санъат ва маданият институтида киношунослик йўналиши ва мутахассислиги ташкил этилди. Айтиш мумкинки, сўнгги йилларда қисқа вақт ичида ўзбек киноси барча жабҳалардан ўрганилмоқда, хусусан, киносининг бошқа санъат турлари билан алоқадорлиги, кино тур ва жанрлари, драматургия, кинода мусиқа, операторлик маҳорати, кино санъатининг барча компонентлари сингари мавзуларда бакалавр талабалари, магистрантлар ва илмий тадқиқотчилар (докторантура PhD) томонидан изланишлар олиб борилмоқда ҳамда миллий киноси ривожини учун ўз тадқиқотлари билан ҳисса қўша оладиган лойиқ кадрлар тарбияланмоқда. Бу йўлда институтда ташкил қилинган докторантура (PhD) таълими ҳам ўз натижасини беришига имкон яратилди. Ўзбек киносининг долзарб масалаларидан замонавий ўзбек киносида характер яратиш масаласи, ўзбек киносида тасвирий ечим муаммолари, янги давр ўзбек киносининг ривожланиш тенденциялари, ўзбек киносида театр ва кино актёри феномени, ўзбек хужжатли кино масалалари, визуал маданият ва кино каби мавзулар ёш киношунослар диққат марказида.

Кино санъати, шунингдек, киношунослик фани бир бирини тулдирадиган категориялардир. Кино санъати ривожланган сари киношунослик ҳам ривожини топади. Киношуносликда илмий тадқиқот предметиға айланган, бадиий жиҳатдан ахамиятли киноасарлари яратилса ва кўпайса, киношунослик фани

кучаяди, янада ривожланади. Киношунослик фани хали деярли «ёш» булсада, унинг марказлаштурувчи кучлари замонавий киножараёнга самарали таъсир курсатиш мумкин. Бу жуда муҳим масала, чунки бежиз айтилмаган «кино санъати санъатлар ичида энг муҳимидир».

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Абул-касымова Х. Кино и художественная культура Узбекистана: Т. 1997.
2. Базен А. Что такое кино?: сб. ст. / Андре Базен ; пер. с фр. – М. : Искусство, 1972. – 383 с.
3. Каримова Н. Игровой кинематограф Узбекистана: истоки. –Т.: Санъат. 2012. –120 с.
4. Кино.ru [Электронный ресурс] : новая энциклопедия кино. – Режим доступа: <http://www.kinox.ru/index.asp>.
5. Кино: энциклопедический словарь / гл. ред. С. И. Юткевич. – М.: Сов. энциклопедия, 1987. – 640 с.
6. Садуль Ж. Всеобщая история кино (6 томов). М.: Искусство, 1958-1963 гг.
7. Хренов Н. А. Киноведение как гуманитарная наука //Артикульт. – 2015. – №. 3 (19). – С. 6-17.

МИЛЛИЙ ҚАДРИЯТЛАРНИНГ САҲНА ТАЛҚИНЛАРИ

Фахриддин АБДУВОҲИДОВ

Ўзбекистон давлат санъат ва маданият
институтининг “Санъатшунослик”
кафедраси доценти

Аннотация: Мақолада Сурхондарё театрининг халқ оғзаки ижоди намуналарига ёндошуви, бу йўлда ортирган тажрибалари, изланиш самаралари, бошқа театрлардан фарқли жиҳатлари ўрганилган.

Калит сўзлар: Театр, драматургия, актёр, режиссёр, композиция, бадиий ғоя, халқ оғзаки ижоди.

Аннотация: В статье рассматриваются взгляды Сурхандарьинского театра на народные традиции театра, полученный опыт, результаты исследований и различные аспекты других театров.

Ключевые слова. Театр, драма, актер, режиссер, состав, художественные идеи, устно народной творчества.

Annotation: The article discusses the views of the Surkhandarya Theater on the folk traditions of the theater, the experience gained, the results of research and various aspects of other theaters.

Key words. Theater, drama, actor, director, composition, artistic ideas.

Сурхондарё театри жамоаси кейинги йилларда миллий қадриятларимиз - фольклор-этнографик санъатимизни, анъана ва удумларимизни тиклаш, уларни бойитиб ва сайқал бериб томошабинга етказишга ҳаракат қилаётганлиги кўзга ташланади. М.Хайруллаевнинг “Олам сеники”, У.Азимнинг “Бир қадам йўл”, “Алпомишнинг қайтиши”, Х.Хурсандовнинг “Қайсар чолнинг қилиғи”, “Кампир топайми дадажон”, “Алла”, Э.Хушвақтовнинг “Чимилдик”, “Қаллиқ ўйини” каби асарлари бошқа театрлар талқинидан фарқли ўлароқ янги, яъни фольклор-этнографик йўналишда сахналаштирилганлиги билан эътиборли. Театрнинг кейинги йиллардаги репертуарида воҳа турмуш тарзига хос фольклор-этнографик йўналишни театр санъатига сингдиришга уриниш кетаётганлиги ва бу ўзининг самарали натижасини бераётганлиги аён бўлади.

Тадқиқотларда Фольклор асарларида мусиқа, рақс, театр санъати элементлари сингдирилганлиги ўз тасдиғини топган. Айни пайтда фольклор асарлари санъатнинг бошқа турларидан ўзига хос томонлари билан фарқланади. Фольклорда сўз, куй ва ижро бирлиги доимо сақланади. Бундай асарларда асосан меҳнаткаш халқнинг ҳаёти акс эттирилади. Халқнинг олам ҳақидаги тушунчаларини ижтимоий-тарихий, сиёсий, фалсафий ва бадий-эстетик қарашлари мужассам. Бу эса фольклор асарларининг мазмуни ва ғоясининг чуқур халқчиллигини кўрсатади. Фольклордаги халқчилликнинг асосини унинг замонавий моҳияти ташкил қилади. Уларда тарихий ижтимоий воқеаларга халқнинг муносабатлари нуқтаи назаридан қаралади.

Театрнинг бош режиссёри М.Равшанов Э.Хушвақтовнинг “Чимилдик” асарини сахналаштиришда ҳам фольклор ва этнографик элементларидан унумли фойдаланганлиги яққол кўзга ташланади. Спектакльда Қашқадарё ва Сурхондарё воҳасига хос уйланиш маросими билан боғлиқ урф-одатлар, ўйинлар, куй-қўшиқлар шунчаки ташқи восита сифатида эмас, балки образлар ва воқеаларнинг таркибий қисми сифатида намоён бўлади.

Томошабинлар театр залига кириши билан жим-жимадор безатилган оппоқ ҳарир чимилдикқа кўзи тушади. Айни мана шу поклик рамзи бўлмиш чимилдик, аёлнинг иффи, унинг ор-номуси, ҳаёси, ибоси нақадар нозиклигини ифода этиб тургандек бўлади. Яна бир жиҳати шундаки, режиссёр чимилдик атрофини одам шаклидаги қўғирчоқлар билан безайди. Бу эса бир жиҳатдан икки ёшнинг никоҳига қавму-қариндош, маҳалла куйининг гувоҳлигидан дарак берса, иккинчи жиҳатдан ўзбек халқига хос серфарзандликнинг ифодаси сифатида намоён бўлади.

М.Равшанов келин билан куёвни қўғирчоқлар орқали гапиртириб, шу тигиз фурсатда бўйдоқлик ва бўй қизликнинг китобий, самовий шаштларидан ерга тушиб, ўжарликдан қуйилиб, муҳолифатдан мулоқотга, муножотдан муҳаббатга ўтиш ечимини ишонарли ва ўз ўрнида завқли ҳолатларда жонлантиришга интилади. Натижада, асар қаҳрамонлари беихтиёр кулгули ҳолатларга тушуб

коладилар. Вужудга келган бундай ҳаракатлар томошабинларга эстетик кулгу ва завқ-шавқ бағишлайди. Бу бир кечада содир бўлиб ўтадиган чимилдик хангомаси, икки ёшнинг чуқур рухий муносабатлари асар қаҳрамонларидан бири Г.Равшанова ижросидаги Момо образи орқали ойдинлашиб боради.

М.Равшанов асарга жон бахш этишда ижодий жамоа имкониятидан самарали ва ўринли фойдаланди. Саҳна табиати ва томошабинлар эътиборини назаридан қочирмаган ҳолда халқимизнинг инсоний туйғуларини, ноёб урф-одатлари ва менталитетини бадиий образларда ифодалаб берди. Зеро ушбу асарни фольклор – этнографик элементлари билан бойитилган ҳолда саҳналаштиришнинг асл сабаби ҳам шу эди. Шу боис ушбу комедия томошабинларни фикр ва мушоҳадага ундовчи таъсирли сюжетларга эгаллиги билан театр репертуарида анча йил ўрин эгаллаб келди.

Сурхондарё театрида саҳналаштирилган асарларнинг аксариятида фольклор йўналишига хос инсонпарварлик хусусиятлари етакчилик қилади. Айниқса, драматург Х.Хурсандовнинг деярли барча асарлари айнан шу йўналишда қурилган. Драматургнинг “Алла” асари ҳам М.Равшанов режиссёрлигида фольклор-этнографик йўналишда муносиб талқин топди. Ушбу асар ҳаётий воқеалар асосига қурилган бўлиб, унда фарзанд кўриш, ўстириш, балоғатга етказиш масаласи асос қилиб олинади.

Х.Хурсандовнинг “Алла” асари комедия жанрида ёзилган бўлсада, саҳна варианты томошабинни жиддий ўйга толдиради. Саҳналаштирувчи режиссёр инсонларга хос меҳр оқибат, муҳаббат, эътиқод, ўзи яшаётган жамият учун жавобгарлик ҳиссларини драматик хатти-ҳаракатлар орқали образлар характерида сингдиришга ҳаракат асосий мезонга айланади.

Ҳаётимизда ҳар қадамда учрайдиган оддий одамлар асар қаҳрамонлари қилиб олинади. Бу дунёда яшаётган ҳар бир инсоннинг ўз ташвиши, ўз ютуғи ва камчилиги, ўз дунёқараши мавжуд.

Асарнинг бош қаҳрамонлари эр-хотинлар Сафар билан Солия ўзлари дунёга келтирган фарзандларини ҳавас қилса арзигулик қилиб ардоқлаб вояга етказганлар. Асар воқеалари кутилмаганда, Сафарнинг туғилган куни нишонланаётган жараёндан бошланади. Базм пайтида намаълум аёл (Н.Аҳмедова) қўлида чақалоғи билан Сафарнинг уйига кириб келади. Қўлидаги чақалоқ Сафардан туғилганлигини айтиб, гўдакни шу хонадонга ташлаб кетади. Бу жараён Сафар (Ф.Болтаев)нинг бошини эгиб, мулзам қилиб қўяди.

Спектакльнинг кейинги кўринишларида илк саҳнадаги можаро давом этиб, Сафарнинг хотини (Д.Юнусалиева), онаси Норгул момо (Г.Равшанова), фарзанди бу воқеага ўз муносабатларини билдиради. Изтироб чекаётган Сафарнинг ҳолати, одамларнинг унга муносабати драматург томонидан ҳаётий ва кучли юморга бой тарзда тасвирланади.

Асар воқеалари давомида қаҳрамонларнинг таҳсинга сазовор инсоний эзгу туйғулари намоён бўлади. Айниқса, Сафарнинг онаси Норгул момо

(Г.Равшанова) ва аёли Солия (Д.Юнусалиева)лар қиёфасида матонатли, ҳалол ва пок, муҳаббатга садоқатли ўзбек аёлларининг забардаст, ўртак олса арзигулик қиёфаси намоён бўлади. Г.Равшанова Норгул момо қиёфасида фарзандига тухмат тоши ёғилганлигидан афсуланади. Баъзи ўринларда тухмат тошлари ҳақ бўлиб чиқишидан ташвишланади. Қай бир ўринда фарзандига нотўғри тарбия берганлигини ўйлаб ташвишга тушади. Ўзини ва фарзандини қийинди. Ҳақиқат юзага чиқанида Г.Равшанованинг юзида ўз ҳаёти ва бахтидан бахтиёрлик ҳисси порлаб кетади. Бу ҳолат актрисанинг кўп йиллик тажрибаси самараси эканлигидан далолат беради. Д.Юнусалиева ижросида турмуш ўртоғига ишонч, оилага садоқат туйғулари етакчилик қилиб туради. Унинг сиймосида ҳаётидан нолиш эмас, фаровон турмуш учун курашиш шижоати устуворлиги сезилади.

Спектакль давомида фольклор этнографик куй-қўшиқларидан ўринли ва унумли фойдаланилган. Халқ оғзаки ижоди, воҳа урф-одаларига хос лапар ва яллалар спектакльнинг таъсир кучини ошириш билан бирга ғоявий мақсадини янада ойдинлаштирган. Қолаверса, драматург Х.Хурсандов ҳам воҳанинг қадимий урф-одати ва маросимлари ҳамда инсонларнинг яшаш тарзини чуқур ўрганганлигини сезиш қийин эмас.

Театрнинг кейинги фаолиятида фольклор-этнографик куй-қўшиқлардан кенг фойдаланиш жараёнлари юзага келганлиги ҳам ижодий жамоанинг ўзига хос хусусиятларидан биридир. М.Равшановнинг кейинги йилларда сахналаштирган “Аёл ҳақида қасида” мусиқали фольклор томошаси ҳам бевосита халқ маросим қўшиқлари асосида вужудга келган.

Маълумки, маросим қўшиқларининг ғоявий йўналишида халқимизнинг миллий менталитети мужассамлашган. Ўзбек халқи маросим қўшиқлари эса, ўзида миллий руҳни кенг кўламда акс эттирган. Шунинг учун ҳам маросимларда ижро этиладиган ҳар бир айтим, олқиш ва қўшиқлар томошабинлар руҳиятига кучли таъсир этиб, уларда миллий қадриятларимизга бўлган эътиқодни шакллантиради ва мустаҳкамлайди.

Х.Хурсандовнинг “Аёл ҳақида қасида” номли мусиқали фольклор томошасида ҳам ана шундай эзгу мақсад мужассамлашган. Муҳим жиҳати шундан иборатки, драматург “Алла” асрида драматик хатти-ҳаракатлар замирига фольклор-этнографик қўшиқларни мослаб сингдириш олган бўлса “Аёл ҳақида қасида” асарида асосан оғиздан-оғизга кўчиб, турлича жило топиб келаётган халқ маросим қўшиқларини маълум мавзу орқали драматик хатти-ҳаракатларда янги, замонавийлаштирган ҳолда акс эттиришга ҳаракат қилган.

Миллий-маънавий қадриятларни тиклаш бош масала бўлиб турган бугунги кунда ёш авлоднинг маънавияти юксак, ҳар томонлама мукамал инсон сифатида тарбиялашда маросим қўшиқларидан кенг кўламда фойдаланиш яхши самара беради. Ота-боболаримиздан бизга қолдирилган бой удум, урф-одат, расм-русум, маросим фольклори ва анъаналарни асраб-авайлаб, уни бугунги

замондошларимиз бадий-эстетик қарашлари билан узлуксиз равишда ижодий бойитиб бориш мақсадга мувофиқдир.

Шу жиҳатдан “Аёл ҳақида қасида” номли мусиқали фольклор томошада ўзбек миллий маданиятининг амалдаги ифодаси бўлган, умумқадриятлар, аждодмерос анъаналар, сурхон воҳаси куй-қўшиқлари ва рақслар моҳиятан аёл ва унинг қисмати, матонатга тўла ибратли ҳаёти ифода этилади.

Мусиқали фольклор томошанинг илк саҳнаси инсоният ҳақидаги ривоят билан ёришади. Рамзий маънода бошланган ривоят фарзанд туғилиши маросимига уланиб кетади. Эътиборлиси шундаки, томошанинг бошидан охиригача деярли қуруқ сўз ишлатилмайди ва барча иштирокчилар асосан аёллардан иборат. Биринчи саҳнадан сўнгги саҳнага қадар муаллиф ва режиссёрнинг айтмоқчи бўлган мақсад ва ғояси мусиқа, куй, қўшиқ ҳамда рақслар орқали очиб берилади. Бу жараён дастлабки етти фариштанинг кириб келиш саҳнасидан бошланади. Халқ урф-одатларига ҳамоҳанг тарзда етти фаришта (Ш.Шерданақулова, Л.Абаева, Г.Нажмутдинова, С.Бекназарова, М.Чоршанбиева, Р.Раҳмонова), Она (М.Маҳмудова), Момо (Г.Равшанова), Хола (Д.Юнусалиева), Янга (Ш.Жўраева), хонандалар (Н.Ҳайитова, С.Омонкулова)лар билан биргаликда фарзанд туғилиши, уни бешикка солиш маросимларида иштирок этади.

Кейинги саҳнасида инсон умрига қиёсий этилган рамзий маънодаги ҳайбатли чархпалакнинг замин узра оби ҳаёт тортиқ қилиши Фотима (С.Омонкулова), Зухра (Г.Аралова)нинг ўсиринлик чоғларига уланиб кетади. Режиссёр улкан чархпалакдан ўз ўрнида фойдаланган. У ҳокисор инсонларнинг холоскори, ҳаёт рамзи сифатида ифодаланилади. Чархпалак ҳаётдаги тинч ва нотинч кунлардек, гоҳида сувсизликдан тўхтайди, гоҳида кўзалари тўлиб-тўлиб айланади. Чархпалакнинг сувсизликдан тўхташи, инсонларни сув сўраб “сус хотин” қўшиғи билан яратганга илтижо қилиши ва оби ҳаётнинг янада инсониятга инъом этилишида фалсафий маъно мужассамлашади. Томоша давомида чархпалак инсон умрининг давомийлигидан нишона бериб турувчи тимсол сифатида ўрин тутди.

Томошанинг таъсир кучини ошишида Н.Аҳмедова ижро этган Чуймомо қиёфаси алоҳида аҳамият касб этади. Маълумки, қадимда Чуймомо ёмонлик тимсолида яъни инсонларни ҳамиша йўлдан уришга, ҳаётига салбий таъсир кўрсатишга уринадиган қора куч сифатида қаралган. Воқеалар жараёнида актриса Чуймомонинг салбий хусусиятларини очиб беради. У қопқора либосда саҳна бўйлаб айланаркан, хатти-ҳаракатларида ёвузлик аломатлари, мақсадининг мудҳишлиги сезилиб туради. Охир оқибат у балоғат ёшига тўлган Фотиманинг гулдек ҳаётига зомин бўлади.

Айни шу саҳнада Момо (Г.Равшанова), Она (М.Маҳмудова)лар қиёфасида фарзанд доғида куйган ўзбек аёлининг аянчли қисмати, фарёд ва изтироблари намоён бўлади. Актрисалар яратган Она фарзандидан айрилган бўлсада эртанги

хаётдан умидини узмайди. Эртанги тинч осуда, эркин хаётга умид боғлади. Бу икки она тимсолида ўзбек аёлининг матонати, сабр бардоши сахнада тўла намоён бўлади. Улар тилидан янграган халқ оҳанглари томошабинлар қалбини тўлқинлантиради, қалбида хаяжон уйғотади.

Томоша давомида ота-боболаримиздан анъана сифатида ўтиб келаётган ҳосил йиғиш маросимларига ҳам алоҳида эътибор қаратилади. Маросим давомида инсонларнинг жамоа бўлиб ҳосил йиғиши, ризқ-рўз мўллигидан оллоҳга шукроналар келтириши, танатаналар уюштиришлари бадий кўринишларда, хушчақчақ куй-кўшиқ ва рақслардан иборат сахналарда ўз аксини топади.

Муסיқали фольклор томошада муаллиф ва режиссёр авлодлар давомийлиги масаласига ҳам жиддий эътибор қаратади. Сўнг сахна Зухра (Г.Аралаова)нинг ёр-ёр садолари остида келинлик либосида ўзга хонадонга кузатиш маросими билан давом этади. Нормул Ҳайитова ва Дилафуруз Бердиевалар томонидан айтилган ёр-ёр садолари томошага янада завқ улашади. Бу сахнада Куёв (Ф.Насриддинов) ва Келиннинг ўзаро айтишуви севги ва садоқат рамзи сифатида гавдаланади. Куёвдаги жўшқинлик, келиннинг ибo-ҳаёси, эркак ва аёл ўртасидаги ҳақиқий ўзбекoна муносабат тарзида намоён бўлади. Спектакль сўнгида чархпалакнинг шиддат билан айланаётгани авлодлар давомийлигидан далолат бериб туради.

Томоша давомида миллий муסיқа асбобларидан ўринли фойдаланилган. Театрда фаолият юритаётдан ўндан ортиқ созандаларнинг сахнадаги жонли ижрога жўр бўлиши, ўрни келганда майин муסיқа садолари қаҳрамонларнинг изтиробларига ҳамдард бўлиб жаранг топиши томошабинлар қалбига завқу-шавқ улашади. Созандалар томонидан ҳар бир воқеага хос усул ва оҳанглар ишлатилган бўлиб, муסיқалар воқеалар ривожига хизмат қилади. Бу ўринда муסיқа танловчи Ф.Эгамов, муסיқа раҳбари З.Бозоров ҳамда уларни тартиб билан қўллаган С.Сотибовларнинг меҳнатлари алоҳида эътиборга сазовор. Қолаверса бу жараён театрда ҳали ҳамон ансамблилик хусусияти сақланиб келаётганлигидан ва ижодий жамоанинг муסיқали асарлар сахналаштириш имкониятига эга эканлигидан далолат беради.

Халқ оғзаки ижоди намуналарининг сахна талқинларини тадқиқ этиш асносида қуйидаги илмий хулосаларга келинди.

1. Бугунги маънавий ўзгаришлар даврида бутун дунёда кечаётган глобал муаммоларнинг таъсирини камайтириш, бунинг учун эса халқимизнинг азалий бадий меросига мурожаат этиш, ўрганиш ва театр сахналарида намойиш этиш орқали томошабинлар онгига сингдириш заруратини юзага келтирмоқда.

2. Сурхондарё вилояти муסיқали драма театрида сахналаштирилган мавзуга оид асарларнинг барчасида шарқона ўзига хослик мужассам. Спектакльларда илғари сурилган мақсад ва ғоялар томошабинларда

тарихимизни, қадимий урф-одатларимизни, фолклор томошаларини ўрганиш, улардан маънавий озуқа олиш имконини беради.

3. Халқимизнинг бир неча минг йиллик тарихига эга бўлган маросимлари ҳақида ҳикоя қилувчи спектакльлар ўзбек санъатини янада кенг тараққий этишида, халқимизнинг миллий ўзлигини мужассам этган эзгу қадриятларини тараннум этишда асосий восита бўлиб хизмат қилади. Мазкур мулоҳазалар эса бу борада бажарилиши лозим бўлган тадқиқотнинг бир дебочаси ҳолос.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Абдусаматов Ҳ. Драма назарияси. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 2000. -288 б.
2. Баяндиев Т. Санъат масалалари – театршунос нигоҳида. – Тошкент: ЎзДСИ. 2009. -204 б.
3. Баяндиев Т., Икромов Ҳ., Аҳмаджонова М. Ўзбек театрида миллий ғоя талқини. – Тошкент: ЎзДСИ, 2009. -220 б.
4. Икромов Ҳ. Давр ва театр. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси давлат илмий нашриёти, 2009. -240 б.
5. Ризаев Ш. Саҳна маънавияти. – Тошкент: Маънавият, 2000. -176 б.
6. Турсунов Т. Саҳна ва замон. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2007.
7. Турсунбоев С. Ўзбек театри сарҳадлари. – Тошкент: ЎзДСИ, 2010.

ХОРАЗМ ТЕАТРИНИНГ РИВОЖЛАНИШИДА АШУЛА, РАҚС ҲАМДА БАХШИЧИЛИК САНЪАТИНИНГ ЎРНИ

Исокова Матлуба Комиловна

Ўзбекистон давлат санъат ва маданият
институти “Санъатшунослик” кафедраси
доценти,

Аннотация: Ушбу мақолада Хоразм театрининг илк ривожланиш жараёнларида миллий қадриятлар ҳамда ўзига хос урф-одатлар асос бўлиб хизмат қилганлиги ҳақида сўз юритилади.

Аннотация: В этой статье рассказывается о том факте, что национальные ценности и специфические обычаи послужили основой для первых процессов развития хорезмийского театра.

Abstract: This article describes the fact that national values and specific customs served as the basis for the first processes of development of the Khorezm theater.

Калит сўзлар: театр, этномаданият, қадрият, урф-одат, анъана, рақс, пантомима, драматургия, саҳна, халфа, достон.

Ключевые слова: театр, этнокультура, ценность, традиция, традиция, танец, пантомима, драма, сцена, халфа, эпос.

Keywords: theater, ethnoculture, value, tradition, tradition, dance, pantomime, drama, stage, half, epic.

Хоразмда томоша санъатининг пайдо бўлиши тарихига эътибор қаратилса, уни асрлар давомида сайқалланиб келаётган миллий қадриятлари урф–одатлари, ўзига хос миллий рақслари, чолғулари, лапарчилик йўллари театр соҳасининг ҳам узвий давоми эканлигини алоҳида таъкидлаш лозим.

Дастлаб халқ сайлларидаги томошаларнинг ривожланиб кетишидан театр труппалари вужудга кела бошлаган. Қадим ривоятларда айтилишича: Хоразм театр санъати унсурлари ва унинг баъзи ибтидоий шакллари жуда қадим замонларда ҳайвонларни овлаш, ов олдидан ёки овдан кейин жамоа бўлиб уюштириладиган маросимлар билан боғлиқ ҳолда шаклланиб ривожланиб келган.

Овнинг бароридан келиши учун одамлар ов олдидан турли диний иримар қилишардилар. Замонлар ўтиши билан бу ов ўйинлари вужудга келган. Бу ўйинда одамлар табиат ҳодисаларига, айрим ҳайвонлар шарафига турли маросимлар ўтказишар, пантомимик рақслар овдан қайтгандан сўнг ҳам ўйналган. С.П.Толстов раҳбарлигида ўтказилган Хоразм экспедицияси тадқиқотлари натижасида қадимда масхарабозлар томонидан “Айиқлар ўйини”, “Маймун ўйини”, “От ўйини” ўйналиб келингани ва бу ўйинлар кўпинча ниқоб тақиб ўйналгани аниқланган.

Тадқиқотчи Иса Жабборов Хоразм масхарабозлик санъатидаги рақслар уч турга бўлган. Биринчи гуруҳга мураккаб йўсинда эпчиллик билан ўтириб, ўмбалоқ ошиб бажариладиган рақслар: “Коса ўйини”, “Таёқ ўйини”, “Пичоқ ўйини” ва бошқалар. Иккинчи гуруҳга Ҳайвонларга тақлид қилиниб, комик ҳаракатларда ижро этиладиган рақслар: “Қумпишиқ”, “От ўйини”, “Чағалок ўйини” ва бошқалар. Учинчи гуруҳга маиший турмуш билан боғлиқ пантомимик рақслар: “Сипса ўйини”, “Чўғирма ўйини” ва бошқалар²⁰². Ушбу ўйинларнинг барчасида хоразм воҳаси урф–одатларини сингдириб ўзига хос тарзда йиллар мобайнида шаклланиб ўз ифодасини топиб келган.

Уйғониш давридаги Хоразм театрида музикачилар жўрлигида кичик халқ оғзаки драмалари, масхарабозлик ўйинлари жумладан; «Коса ўйин», «Чағаллак» ўйини пантомимаси, “Арқон тортиш”, “Кураш”, “Аға бий”, “Кўк бўри”, “Олтин қобоқ”, «Ашшадарози» (*Ашшадарози-қадимги Хоразм тилида узун бўйли маъносига эга.*), «Лазги» ўйини мақом айтиш билан боғлиқ қўшиқчи ва раққосалар санъати намоиш этилган деган фикрни илгари суришга имкон беради. “Кўк бўри” ўйини эса XX асрнинг 50 йилларигача тўй ва томошаларда ўйналиб келинган. Энг муҳими “Кўк бўри” ўйинида қатнашган чавандозларнинг

²⁰² Жаббаров И. Юксак маданият ва ноёб маънавият маскани. – Тошкент: Ўзбекистон, 2012. – Б. 275.

⁶⁵ Қодиров М. Ўзбек театри тарихи. Тошкент: Ижод дунёси, 2003. – Б. 187.

театр актёрларидек ўз мақсадлари йўлида бирбирлари билан курашишлари ва ниҳоят рақибларидек бирининг ғолиб чиқиши ўйиннинг майдон сахнаси характериға эға эканлигини кўрсатади²⁰³. Хоразм халқ театри тараққиётини тадқиқ қилишда қадимдан оммавий халқ сахнаси вазифасини бажариб келган, Абу Райҳон Берунийнинг асарларида келтирилган “Мина кечаси”, “Наврўз байрами”, “Қизил гул байрами” ҳақидаги маълумотларни мисол тариқасида кўрсатиш мумкин⁶⁷.

Лазги — Хоразм халқ куйи ва рақси. Куй кичик муқаддима ва 3 қисмдан иборат бўлган у(6/8 ўлчовли) гул уфори усулида ижро этилади. Рақс секин ва оддий ҳаракатлар билан бошланади — олдин бармоқлар, билаклар, елка ва кейин бутун тана жонлана бошлайди. Сўнгра бирданиға кўл, оёқ, тана иштирок этадиган мураккаб ҳаракатлар уланиб кетади. Куйнинг бир қисми такрорланган ҳолда рақс ҳаракатлари алмашиб боради. Куй характери ўзгариши ва суръат тезлашиши билан рақс тобора қизғинлаша бориб, кескин ҳолда тамом бўлади. Эркаклар (жанговар ва қаҳрамонлик руҳида) ва аёллар (лирик, ҳазиломуз) рақслари фарқланади. Ҳозирги даврда Хоразмда лазги рақсининг 9 тури мавжуд бўлиб, улар “Қайроқ лазгиси”, “Дутор лазгиси”, “Сурнай лазгиси” ва ҳ.к. Булардан ташқари, XX аср ўрталаридан бошлаб сўз билан ижро этиладиган, турли ижрочилар томонидан яллалли лазгилар яратилган: “Кимни севар ёрисан” (К.Отаниёзов), “Лойик” (А.Отажонов ва

М.Раҳимов), “Сани ўзинг бир ёна” (О.Ҳайитова, Б. Жуманиёзов), “Гал-гал” (Б.Ҳамдамов), “Паранг рўмол” (О.Худойшукуров), “Хоразмнинг лазгиси” (О.Отажонов), “Ўйна-ўйна” (К.Раҳмонов), “Ажойиб” (Т.Шомуродов) ва бошқалар. Лазгининг куй ва усулидан Ш. Рамазонов “Хоразмча сюита”сида, М.Юсупов “Хоразм қўшиғи” операси ва “Тулсанам” балетида, Б.Гиенко “Хоразм мавзуларига сюита”сида, С.Юдаков “Хоразмча байрамона юриш”ида, М. Бафоев “Хоразмча каприччио”сида унумли фойдаланишган.

“Пишиқ ўйини” рақс-пантомима ҳаракатларидан усталик билан фойдаланиш, ўйиннинг мусиқа жўрлигида махсус қўшиқ билан олиб борилиши билан ўзига хосдир. Хоразмда “Чағалоқ” ўйини ниҳоятда кенг тарқалган. У баъзан соф рақс сифатида, баъзан рақс-пантомима сифатида ўйналиб келинган. Бу ўйин усталари “чағалоқчи” унвонига эға бўлганлар (Масалан, Машарип чағалоқчи). Машарабозлар “Чағалоқ”ни рақс-пантомима сифатида ўйнаганида, олдига бир неча имитация ва митти пантомимани ўз ичига олувчи ҳикоя қўшади ва чағалоқнинг балиқ ов қилишидаги ҳаракатларининг пластик тасвирини беради. Ўйин давомида созанда, баъзида томошабинлар ҳам “чақ-чағалоқ” деган нақорати билан байт айтиб турадилар, мусиқа жўр бўлиб туради. Мазкур ўйинда асосан чағалоқнинг жасурлиги тараннум этилади²⁰⁴.

²⁰³ Қиличев Т. Хоразм халқ театри. — Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1988. — Б. 98. ⁶⁷

Абу Райҳон Беруний. Танланган асарлари. 1 том. — Тошкент: Фан, 1968.

²⁰⁴ Қодиров М. Ўзбек театри тарихи. Тошкент: Ижод дунёси, 2003. — Б. 45.

Яна бир мукаллидлардан бири “Сипса ўйини” икки актёр томонидан фақат рақс ва пантомима виситалари билан ижро этилиб, муғомбир билан содда ўртасидаги муносабатни кулгили тасвирлайди. “Чугурма тиклаш”да бутун бир меҳнат жараёни. “Кўкнори”да бангининг кайфи, хатти-ҳаракатлари кўрсатилади.

“Аға бий” ўйинида ҳам театр элементлари кўпроқ кўзга ташланишини таъкидлаб ўтади. Бу ўйин қатнашчилари ролларни ўзаро бўлиб оладилар. Унда хон, вазир, қози, муфти, ясовул ва оддий ўйин иштирокчилари қатнашади. Бунда хон “Аға бий” ва бошқалар ўйин иштирокчиларининг уйига навбати билан зиёфатга борадилар. Ҳар бир уйда ўйин иштирокчилари янги кўшиқ тўқишлари ва ўз санъатини намоиш этишлари керак. Шу шартни бажармаган айбдорларга қози шариат қонунидан жазо топиб, ит бўлиб ҳуришга, бўри бўлиб увлашга, от ёки эшак ўрнида минилишга буйруқ беради. “Аға бий” ўйинида ҳам диалог, монолог (шеърый саволга шеърый жавоб) асосий ўрин тутган. Умуман тўй маросимларида кўчқор уриштирш, кураш, олтин қобқотиш, от пойгаси каби одатлар қадимдан энг яхши томошалар ҳисобланган. Бу эса театр шаклланишига хизмат қилган. Айниқса узоқ даврлардан буён Хоразмдаги сайил, тўй ва йиғинларда хотин-қизлар даврасини халфалар ташрифисиз ўтказилмагани эътиборни тортади. Чунки репертуарида ранг-баранг халқ кўшиқлари, классик шоирларнинг ашулабоп ғазаллари, халқ дostonлари асосий ўрин олган.

Халқ театри Хива хонлигида ҳам тараққий қилган бўлиб, бу ҳақида кўпгина манбаларда маълумотлар учрайди. Хивада мусиқа санъати ҳам ривож топган бўлиб, унинг турли жанрларида фаолият кўрсатган санъаткорларни беш гуруҳга ажратиш мумкин. Биринчи гуруҳни сарой мақомчилари ташкил этиб, улар фақатгина саройда мусиқа чалганлар²⁰⁵. Саройдаги базм ва машваратлар вақтида машойихлар доим Хоразм мақом йўлларида куй ва кўшиқлар ижро этиб турганлар. Жумладан, Муҳаммад Раҳимхон II саройидаги мақомчилар дастасида Толибхўжа, Шариф меҳтар, Қамбар бола, Матёкуб Харратов (Чокар), Худойберган Мухромий, Ҳожи Ниёз, Марасул Ниёз, Отажон Девон Абдуллаев (1876-1960) ва бошқа санъаткорлар иштирок этганлар. Лаффасийнинг ёзишича, Ферузнинг ҳузурида доимий еттисаккиз нафар гўяндaлар соз, тамбур, ғижжак, буломон машқ этиб ўлтирадурлар. Масалан, Муҳаммад Ёқуб ҳаррот девон ва Муҳаммад Ёқуб позачи, Аваз дорчи кабиларни алоҳида айтиш лозим.

Хон Феруз Хоразм шашмақомига чолғу йўлларини боғлаб, 13 куйдан иборат асар яратди. Хон саройдан ташқарига чиққан вақтида Феруз томонидан махсус басталанган “Сақили Наво” (“Хон чиқар”) куйи баланд ноталарда 40 нафар чолғучи томонидан чалиб турилган⁷⁶.

Иккинчи гуруҳ турли санъаткорлар – ашулачи, раққос, сурнайчи, доирачи, танбурчи-ашулачи, масҳарабоз, мағалдачи (акробат), дорбоз, чодирхаёл (кўғирчоқбоз) кабилардан иборат эди. Тўй-сайилларни ҳуққачилар

²⁰⁵ Матёкубова Б. Созпарвар Хива // Жамият ва бошқарув. – Тошкент., 1997. №2. – Б. 82.

(уч метр узунликдаги ёғоч оёқ билан най чалиб, рақс тушувчилар), от ўйини, кўғирчоқбозлик каби масхарабозлик ўйинлари қизитган. Бу ўйинлар санъат даражасига кўтарилган²⁰⁶. Хивалик Матчон кўр (1840-1940), Худойберган кўр (1845-1940), Буважон тўқ-тўқ (1870-1940), Ёпирди масхарабоз (1880-1946), Матчон бақай (1865-1930) ва бошқалар машхур масхарабозлар эди²⁰⁷.

Учинчи гуруҳга талқинчи ва гўяндалар кириб, улар суворалар туркуми, савтлар ҳамда куйлари хон Феруз томонидан басталанган кўшиқларни ижро этганлар. Тасаввуфона ғазаллар, панд-насихатларни айтганлар.

Тўртинчи гуруҳни бахши дostonчилар ташкил этган. Хоразмда жуда қадим замонлардан буён дostonчилик ривож топган. Бу анъана бахшилар орқали оғиздан-оғизга ўтиб, сайқал топиб келган. “Шунинг учун ҳам Хоразм халқи эъзозлаб келаётган фольклор ҳазинасининг энг қимматбаҳо дурдоналаридан бири дostonлар ҳисобланади”. Хоразм тўйлари 20-30 кун давом этиб, машхур дostonчилар тўйнинг ҳар бир кунида бир дoston айтганлар.

Таниқли адабиётшунос олим, филология фанлари номзоди Омонулла Мадаев Хоразм халқ дostonларидан “Ошиқ Ғариб ва Шоҳсанам”, “Сайёд ва Ҳамро” дostonини ишқий, “Бозиргон”, “Гулруҳ пари”, “Авазнинг Чамбилга олиб келиниши”, “Қирқ минг” каби дostonларни қаҳрамонлик дostonлари қаторига киритади. Қадимдан буён хоразмлик бахшилар одатда тўй ва томошаларда яхшироқ кўринадиган супача устида ёки ёғоч кат (каравот) устида ўтириб дutor чертиб дoston айтганлар. Бахши дostonнинг тушунтириш матнини ҳам ўзи тушунтирган. Кўшиқларини эса куйга солиб айтиб берган.

Аслида бахшининг дostonни ижро қилиш вақтидаги томошабинни ўзига жалб қилиши бир актёрли театрга ўхшатиш мумкин. Хоразм дostonлари қаҳрамонлари бахши ижросида бир-бири билан мақсад йўлида фикр олишадилар, бир-бирига қарши курашадилар. Натижада тингловчи томошабин тасаввурида кучли драматизм саҳнаси намоён бўлади. Хоразм халқ дostonларидаги драма элементлари ва саҳнавий кўринишларини мисол тариқасида кўришимиз мумкин. Гўрўғли туркумидаги дostonлар силсиласига кирган “Авазхон” дostonининг қаҳрамони Авазхоннинг Ҳунҳоршоҳ зулмига қарши отланиб, ўз йигитлари билан етиб боргани, у ерда подшо жосуслари томонидан асир олиниб, зиндонга ташлангани, шоҳнинг шартларини бажаришдан бош тортгани учун уни ўлимга ҳукм қилиниши, ва шунда отаси Гўрўғли етиб бориб озод қилиши каби ҳодисалар баён этилган. Дostonдаги Гўрўғлининг Авазхонни излаб Ҳунҳоршоҳ томонига етиб келиб Авазхон ҳақида хабар топмоқчи бўлиб изтироб чекиб турганида Ҳунҳоршоҳ боғида “бирнеча қизлар-жувонлар томоша қилиб, сайр этиб, кайфу сафо суриб”⁸⁴ юрганини ва бир қиз уларга кўшилмай четга чиқиб, қон йиғлаб ўтирганини кўриб, у билан шеърӣ суҳбат, яъни айтишув ўтказган саҳнаси алоҳида киши диққатини жалб қилади.

²⁰⁶ Қиличев Т. Хоразм халқ театри. .. – Б. 141.

²⁰⁷ Ўша асар. – Б. 62.

Бешинчи гуруҳ санъаткорлари халфалардан иборат эди. Улар икки йўналишга ажратилиб, биринчи йўналишга сози халфалар кирган. Бу йўналиш асосан Хоразмга хос бўлиб, ижрочилар аёллардан ташкил топган. Улар гармон, доира жўрлигида “ичкари”да аёлларга хизмат қилганлар. Феруз саройида фаолият олиб борган Хонимжон Сувчи халфа шоира сифатида аёлларнинг хасратларини “Ўлар бўлдик бу хонларнинг дастидан”, “Умринг йиғлаб ўтгай, бевафо золим”, “Нейлайн армонли кетдим” каби қўшиқларида акс эттирган. Шунингдек, Шукуржон халфа, Жони халфа, Анаш Маърам каби халфалар Хивада ижод қилиб, бу санъат турини ривожлантирдилар²⁰⁸.

Халфалар – Хоразм воҳасида маҳаллий халқ оғзаки ижод намуналарини ижро этувчи аёллар бўлиб, тўй ва базмларда қўшиқлар ижро этувчи халфалар “ўзи халфа” деб аталган. “Сози халфа”лар санъатида жўрнавозлик ва якка ижрочилик мавжуд бўлиб, ансамбль уч кишидан таркиб топган: халфа (гармон чалади ва қўшиқ айтади), доирачи (қўшиқларга жўр бўлади, баъзан рақс тушади) ва ўйинчи (рақс тушади ва лапар айтади). Маълумки, бу йўналиш Хоразм қўшиқчилиги санъатида муҳим ўрин эгаллаган бўлиб, халфалар эпик асарларни, термалар ва лапарларни куйлаб келишган. Қўшиқчилигининг бу йўналиши асосан аёллар орасида кенг тарқалган ва шу йўналишда қўшиқ айтадиганлар халфалар деб юритиб келинган. “Халфа” сўзи турли тарихий даврларда турлича шаклларга эга бўлиб, унинг луғавий маъноси “қуйловчи”, “етакчи” маъносини билдиради. “Қалпа” сўзи Хоразм воҳаси лаҳжасида “халпа” яъни “халфа” шаклида оммалашган²⁰⁹. Бу санъат тури айнан суннат тўйлари, аёллар йиғинларида кенг тарқалган. Халпа (халфа)лар икки кишидан иборат жуфт бўлиб хизмат қилинган. Кўпроқ халфалар ёши улуғ аёллар бўлиб гармонда халқ оғзаки ижодидан фойдаланган ҳолда қўшиқларни доирачи билан жўровозда куйлашган. Бунда албатта бадихагўйлик етакчилик қилган.

Халфачилигининг иккинчи йўналишда китоби халфалар бўлиб, улар “Улли пир”, “Мушкулкушод” ва мусулмончилик удумига айланиб қолган марҳумларнинг маъракаларида китоблар ўқиб, аёллар қайғусини енгиллаштирганлар, маърифат тарқарганлар. Ҳақиқатдан ҳам халфачилигининг ушбу йўналиши хоразм воҳасининг бугунги кунда ҳам қадимий анъаналарини ўзига сингдирган ҳолда маъракаларда якка ўтирган ҳолда аёлларга китоб ўқиб танбеҳ беради ва маърифатдан сўзлайди.

Халфачилик санъатини ўрганиш ҳам ўзига хос мактаб услубига эга бўлган. Хоразмдаги халфалар санъати ва ижоди драма ва театр санъатининг вужудга келишида муҳим манба бўлган. Шу билан халфалик санъати Хоразмда театр учун хотин-қиз актёрлар етиштириб берганлигини эслаб ўтиш ўринлидир²¹⁰.

²⁰⁸ Раҳмонова Ю. Хива шаҳри тарихи (анъана ва ўзгаришлар, XVI – XXаср бошлари). – Т.: Академнашр, 2019. – Б. 190.

²⁰⁹ Раззақова Г.Қ. Воҳа тўй маросимларида халфачилигининг ўрни // Ўтмишга назар журнали. Махсус сон. 2021. – Б. 97.

²¹⁰ Қиличев Т. Хоразм халқ театри. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1988. – Б. 124.

Табиийки, ҳар бир ҳудуддаги ижтимоий-тарихий шароит, асрий маданий-адабий анъаналар, бадиий-эстетик қарашлар даражаси жаҳид адабий тафаккурининг туғилиши ва тараққиётига муайян таъсир кўрсатди. Бу ҳол Хоразм адабий муҳитидаги қатор ўзига хос жиҳатларда ҳам намоён бўлди.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Абдусаматов Ҳ. Тарих ва бадиий талқин. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1995. -184 б.
2. Қодиров М. Ўзбек театри анъаналари. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъати нашриёти.,1976. - 420 б.
3. Қодиров М. Ўзбек халқ томоша санъати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1981. - 223 б.
4. Қиличев Т. Хоразм халқ театри. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1988. – Б. 124.
5. Мулла Бекжон Раҳмон ўғли., Муҳаммад Юсуф Девонзода. Хоразм муסיкий тарихчаси. – Тошкент: Ёзувчи, 1998.–Б.
6. Матёкубова Б. Созпарвар Хива // Жамият ва бошқарув. – Тошкент., 1997. №2. – Б. 82.
7. Раҳмонова Ю. Хива шаҳри тарихи (анъана ва ўзгаришлар, XVI – XXаср бошлари). – Т.: Академнашр, 2019. – Б. 190.
8. Раззақова Г.Қ. Воҳа тўй маросимларида халфачиликнинг ўрни // Ўтмишга назар журнали. Махсус сон. 2021. – Б. 97.
9. Собиров О. Ҳамза ва Хоразмда биринчи давлат театри // Хоразм ҳақиқати, 1982 йил 2 март.
10. Солаев Н. “Қалб нидоси” // Хоразм ҳақиқати, 1979 йил 5 октябрь.

САНЪАТ ВА МАДАНИЯТ СОҲАСИДА КАДРЛАРНИ ТАРБИЯЛАШДА ОЛИЙ ТАЪЛИМ МУАССАСАСИНИНГ ЎРНИ (ЎЗБЕКИСТОН ДАВЛАТ САНЪАТ ВА МАДАНИЯТ ИНСТИТУТИ МИСОЛИДА)

Шахло Шерматовна

Ўзбекистон давлат санъат ва маданият институти “Санъатшунослик”
кафедраси катта ўқитувчиси Хамидова

Аннотация

Ушбу мақолда сан’ат ва маданият соҳасидаги yoshlarni tarbiyalashda nafaqat ta’limga balki, tarbiyaga ham alohida e’tibor berish zarurligi haqida aytiladi. Bu masala O’zbekiston davlat san’at va madaniyat instituti misolida o’rganiladi.

Kalit so’zlar: ta’lim, tarbiya, ma’naviyat, san’at, madaniyat, muomala.

Инсоннинг маънавий баркамоллиги жамиятнинг олий мақсади бўлиб, унинг ҳалол ва пок яшаши; юксак ахлоқий онгга эга бўлиши, руҳий поклиги, мустаҳкам эътиқодли бўлиши бош масалага айланди. Шунинг учун ҳалқимиз

қадим - қадимданоқ маънавият, таълим - тарбия масалаларига алоҳида эътибор қаратиб келган. Чунки жамиятнинг тараққиёти халқ маънавияти ривожига бевосита боғлиқ, зеро, маънавиятнинг юксалиши жамиятнинг иқтисодий ва сиёсий ривожига асос бўлиб хизмат қилади. Шунинг учун бўлса керак буюк аجدодларимиз илм - фаннинг қайси соҳаси билан шуғулланмасинлар инсон маънавиятини шакллантиришга, таълим - тарбия масалаларига жиддий эътибор берганлар.

Ўзбекистон Республикаси мустақилликка эришгач, таълим тизимида баркамол авлод тарбиясида юз бераётган туб маънавий - маърифий ислохотларнинг мазмун ва моҳиятини чуқурроқ ўрганиш алоҳида аҳамият касб этди. Республикамиз миқёсида олиб борилаётган ижтимоий, иқтисодий, маънавий ислохотлар Ўзбекистон давлат санъат ва маданият институтида ҳам ўз аксини топмоқда. Институт профессор – ўқитувчилари томонидан баркамол авлод тарбиясида икки тушунчага, яъни таълим ва тарбия тушунчасига бирдек ёндошиш доимо уйғун тарзда олиб борилади.

Шунга кўра, таълим билан тарбиянинг ўзаро жипслигини мустакамлаш мақсадида Ўзбекистон давлат санъат ва маданият институти профессор - ўқитувчилари талабаларнинг маънавий юксак, ҳар томонлама баркамол, кенг дунёқарашга эга бўлган ва мустақил фикрлайдиган мутахассис бўлиб етишишлари учун чуқур билим ва кўникма бериш билан бирга ижтимоий, сиёсий, маънавий - маърифий тадбирлар ҳам олиб бормоқдалар. Айниқса, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2012 йил 4 июндаги ПҚ-1771-сонли “Ўзбекистон давлат санъат ва маданият институти ташкил қилиш тўғриси”даги қарорининг ҳаётга татбиқ этилиб, замонавий ўқув бинолари, ўқув театри, талабалар турар жойи, спорт зали ва майдонлари, сув ҳавзаси, ахборот - ресурс маркази, ошхоналарнинг қайта реконструкция қилиниши ҳамда янги биноларнинг ва қуриб битказилиши санъат ва маданият соҳасида билим олувчи талабаларнинг чуқур билим олишлари ҳамда жисмонан соғлом бўлишлари учун кенг имкониятлар яратди. Қарорда кўрсатилган, ахборот - ресурс маркази, аудиториялардаги мавжуд инновация ва ахборот – коммуникация технологиялари, электрон ахборот – ресурслари, жумладан, интернетдан кенг фойдаланган ҳолда таълим жараёнининг юқори даражада олиб борилиши амалда таъминланмоқда.

Институт миқёсида ўтказилаётган тадбирларда – янги жамият бунёдкори бўлмиш комил инсонни тарбиялаш, умуминсоний ва миллий кадриятларга асосланиб иш олиб бориш тарғиб қилинмоқда. Зеро, маънавий - маърифий кадриятлар миллий ғоянинг ажралмас қисми бўлиб, у – ёшлар онгининг ўсишида, ва турмуш маданиятининг ривожланишида, баркамол шахснинг шаклланишида муҳим аҳамият касб этади.

Институт профессор – ўқитувчилари интеллектуал етук ёшларни янги авлодни тарбиялашда олий таълим бериш билан бир қаторда тасдиқланган режа

асосида маънавий – маърифий тадбирларга ҳам алоҳида эътибор қаратадилар. Сабаби интеллектуал авлод нафақат билим жиҳатдан балки маънавий жиҳатдан ҳам барчага ўрناк бўла олиши зарур. Шу мақсадда Ўзбекистон давлат санъат ва маданият институтида талабанинг юриш – туриши одоби, муомала ва кийиниш маданияти, шахсий гигиенага эътибори каби ахлоқ нормаларини тушунтириш одатга айланганлиги, уларнинг сиёсий, ижтимоий, маънавий – маърифий онглариини ўстириш мақсадида давра суҳбатлари ҳамда ижодий учрашувлар мунтазам ўтказилиб келинмоқда.

Талабаларнинг нафақат аудитория ва ўқув театрида олиб бориладиган тадбирларга жалб этилиши, балки театрлар, музейлар, кутубхоналар ва рассомларнинг шахсий кўргазмаларида иштироки ватанпарварлик, миллий ғояга садоқат руҳида тарбиялашда асосий туртки вазифасини ўтайди.

Хулоса шуки, Бундай руҳда камол топган инсон албатта ватанига садоқатли, ота - онасига муҳаббатли, ёр - биродарларига оқибатли шахслар бўлиб ривожланади.

Ўйлаймизки, ёшларни маънавий баркамол бўлиб ривожланишда тарбия ва таълимни изчиллик билан, ҳамкорлик асосида олиб борсак, уларда соғлом турмуш тарзи тамойилларини таъминлаш, гиёҳвандлик, маънавийсизлик, оммавий маданият, таҳдидлар, диний экстремизм, ҳалқаро терроризмга қарши қатъий шакллантирган бўлаимиз.

Бундай ёшлар албатта мустақил Ўзбекистоннинг келажагини қуришда унинг санъатини дунёга танитишда керакли кадрлардан бири бўлиб етишадилар.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Шарафиддинов О. Ижодни англаш бахти. – Тошкент: Ўзбекистон, 2004.
2. Тарбия: ота – оналар ва мураббийлар учун энциклопедия. – Тошкент: Ўзбекистон, 2010.

TEATR TOMOSHALARIDA FOLKLORNING AKS ETTIRILISHI

Xayitbayev Shermat Urinovich

O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan madaniyat xodimi

Annotatsiya: Ushbu ilmiy maqolada teatr san'atida folklor etnografik manbalardan foydalanish va uning spektakl muvaffaqiyatida tutgan o'rni haqida so'zlanadi.

Аннотация: В данной статье рассматривается использование фольклорных этнографических источников в театральном искусстве и его роль в спектакле.

Annotation: This article discusses the use of folklore ethnographic sources in theater arts and its role in performance.

Kalit so'zlar: Folklor, etnografiya, teatr, spektakl, aktyor

Ключевые слова: Фольклор, этнография, театр, спектакль, актёр

Keywords: folklore, ethnography, theater, play, actor

Zamonaviy o'zbek teatri o'z an'anaviy qadriyatlarini saqlab kelayotgan, shu bilan birga insoniyatning eng nodir yutuqlarini o'zida singdirgan san'atdir. Ahloqiy qadriyatlar, insoniylik, tarix va zamonaviylik – bugungi o'zbek teatrini o'ziga jalb etmoqda. Hayotni o'zida oynadek aks ettirgan teatr san'ati insonning ma'naviy dunyosini kengaytirish, o'z kamchiliklarini chetdan turib kuzatish imkonini beradi. Davr teatrning ana shu jihatlarini hisobga olgan holda bugungi kunda zamonadoshlarimizga ibrat bo'larli salmoqli asarlar yaratishni taqazo etmoqda. Keyingi yillarda teatrlarimizda zamonaviy mavzularda asarlar yaratilib, sahnalashtirish yildan yil sezilarli tus oldi. Zamonaviy mavzular, asosan melodrama, komediya, tragikomediya janrlari doirasida ishlanmoqda. Ayniqsa teatrlarda etnografiya va folklor manbalar vositalaridan foydalanish butun bir uslubiy yo'nalish sifatida ko'zga yaqqol tashlanib, o'zbek sahna san'atining o'ziga xosligini kuchaytirishga hizmat qilmoqda. Sahna asarlarida unut bo'layozgan qadriyatlar, urf-odatlar, udumlar qayta tiklanib, tomoshabinga taqdim etilmoqda. Aynan, ushbu sahnalar orqali bugungi kun muammolari oila rishtasi, qaynona-kelin munosabatlari, ota-ona va farzandlar o'rtasidagi mehr oqibatning aks etishi tomoshabinlarda katta qiziqish uyg'otmoqda. Bu asarlarning aksari komediya janrida o'z ifodasini topmoqda. Komediya hamma zamonlarda ham ijtimoiy hayotda uchraydigan nuqsonlar, kishilar fe'lidagi salbiy illatlarni qoralagan. Dramaturglar o'z asarlarida muammo va kamchiliklarni satira va yumor orqali ko'rsatishga, jamiyatga, hayotiy muammolarga o'z tanqidiy munosabatlarini bildirishga intilganlar. Ma'lumki komediya jamiyatda ma'naviy-ijtimoiy ziddiyatlar kuchaygan davrlarda paydo bo'ladi. Demak shunday ekan, komediya tomoshabinlarda ko'tarilgan mavzu yuzasidan mushohada qilishga, kulgu zamiridagi achchiq haqiqatni anglashga, hizmat qilmog'i lozim.

Ana shunday spektakllardan biri Milliy teatrdan sahnalashtirilgan dramaturg E. Hushvaqto'vning "Chimildiq" asaridir. Dramaturgning deyarli barcha asarlari katta shov-shuvga sabab bo'lmoqda. Nafaqat poytaxt, balki viloyat teatrlarida ham tomoshabinlar tomonidan iliq kutib olinadi. "Chimildiq"ni sahnalashtiruvchi rejissyor T. Azizov aktyorlar ijrosidan tortib, dekoratsiyava liboslargacha folklor-etnografik uslubda aks ettirishga intildi. Folklor asosida sahnalashtirilgan spektaklda voqea o'zbekona to'ydan keyingi bo'ladigan hodisalar atrofida kechadi. Asarda yoshlarimiz uchun hamma vaqt nozik masala hisoblangan umr yo'ldosh, jufti halol tanlash "savdosi" samimiy va yumshoq kulgu, hamda yengil didaktik ruhiyatga ega. Yoshi o'ttizdan oshsa ham o'z g'ururini yo'qotmagan, ko'cha-kuyda har kimlar bilan yetaklashib yurmagan Yigit chimildiqqa qadam bosadi. Navnihol, o'n sakkizga kirmagan, xurliqo Qiz ham sha'riy nikoh bilan shu chimildiqqa kiradi. Qizning suv solingan oftobani norozi ohangda to'q etib yerga qo'yishidan asarga tugun tushadi. O'qishni orzu qilgan jufti halolini ko'rmay turib ota so'zi bilan chimildiqqa kirgan qiz o'z taqdiridan aslo rozi emas. Ammo, vaqt o'tgani sayin Qizning ko'z o'ngida Yigit fazilatlari tobora ochilib boraveradi. Tugun hikoyat asosida yechimini topadi. Albatta,

bu borada ko'pni ko'rgan, ikki yoshning taqdiri uchun javobgar Momoning xatti-harakatlari, kuyinishlari ham behuda emas. Nihoyat Qiz Yigitni chimildiqda o'tgan bir necha soatda sevib qoladi. Chimildiq muqaddas, unga kiruvchi yoshlarning niyatlari, o'y-fikrlari ham pok bo'lmog'i lozim. "Istiqlol va milliy teatr" to'plamida S. Qodirova shunday yozadi: "Chimildiq" spektaklida ma'lum darajada "tomoshada tomosha" uslubi qo'llanilgan. Chunki unda ijrochilar muayyan obrazlar qiyofasida yashab turib, marosimda qatnashib, tomosha ko'rsatadilar. Demakki har bir ijrochi go'yoki ikki qiyofada namoyon bo'ladi. Tomoshada tomosha uslubi o'zbek teatri uchun yangilik emas, albatta. Ammo "Chimildiq"da bu uslub uzukka ko'z qo'yganday yarashgan"(2, 155).

Tomoshabin kelinchakning orzu-umidlari, iztiroblariga hamdard bo'lsa, yigitning muhabbat fojeasidan qayg'uga tushadi. Spektakl o'ziga xos rejissyorlik talqini bilan ajralib turadi. Nikoh marosimi qoidalari va shakli asosida qo'yilgan spektaklda tomoshabinlarni ana shu to'yga tashrif buyurgan mehmonlar deyish mumkin. Yorqin bo'yoqlar milliy kuy-qo'shiqlar, o'yin kulgular barchasi o'zbek xalqining o'ziga xos milliyligi-yu, samimiy, ochiqko'ngil ekanligini ko'rsatadi. Sahna jihozidan ufurib turgan milliylik, qahramonlarning kiyimlarida ham etongrafik yondoshuv yaqqol ko'zga tashlanadi. Aktyorlar ijrosida noqulay vaziyatga tushib qolgan kelin-kuyov, yangi hayotga ilk qadamini qo'yayotgan ikki yosh o'rtasidagi tushunmovchilik, sovuq munosabatni ilg'ab olish qiyin emas. Hayot yo'lida uchragan qiyinchiliklarni sabot bilan yenggan, shu bilan birga vijdon, iymon degan tushunchalarni unutmagan yigit qizning qalbida muhabbat uchqunlari yonadi. Spektakldagi Momo (D. Ikromova) obrazi e'tiborga molik. Aktrisa o'z ijrosi bilan ajoyib sahnaviy qiyofa yaratgan. Hayot deb atalmish ba'zida sokin, ba'zida esa to'fonli ummonda necha-necha bo'ronlarni yengib o'tgan, irodali, aqlli ayol yoshlarga o'rnak bo'ladi, tarbiyalaydi.

Spektakldan ko'zlangan maqsad nafaqat "Chimildiq"ni muqaddasligini ko'rsatish, balki o'zbek xalqining oilaga bo'lgan munosabatini ham ifodalashdan iborat. O'tmishda, oila qurmoqchi bo'lgan qiz va yigit chimildiqda uchrashishgan va shu yerdan ularning rishtalari bir umrga bog'langan. Oilada erkak va ayol munosabatlari shu qadar ahloqiyki, ular ko'z nigohi orqali bir-birini tushunishgan. Uzoqqa bormaylik o'zimizning buvi yoki buvalarimiz oriyat, hayo kuchliligidan, bir-birining ismini aytib chaqirishga botina olmaganidan, to'ng'ich farzandlari ismi bilan chaqiradilar. Hayotning og'ir-yengili birgalikda sabr-matonat bilan yengadilar. Ularga ajralish yot edi. Chunki ular "Chimildiq" deb atalmish muqaddas dargohda Ollohni tilga olib so'z berishgan.

Biroq bugungi kunda oila yoshlar uchun bir bekatdek bo'lib qoldi, o'zi hohlagan joyida tushib qoladigan. Har kuni uchrashib bir-biriga takror-takror sevgi izhor qilib, turmush qurgach ajralib ketayotgan yoshlar qancha. Shu sababli, "Chimildiq"da ko'tarilgan g'oya bugungi kunda oila ostonasiga qadam qo'yayotgan yigit-qizlarga bir-birlari oldidagi burchlariga, er-xotinlik majburiyatlariga jiddiy munosabatda bo'lishga

chorlaydi. “Chimildiq”ning muvaffaqiyatini avvalo Erkin Hushvaqtoy pyesasidagi ifoda uslubi belgilab bergan. Uning pyesalarida baxt izlab, halol, pok va mustahkam oila qurish kabi inson taqdiri, o‘y-fikrlari, orzu umidlarini milliy urf-odatlar, udumlar orqali aks ettirilishi kuzatiladi. Birin ketin yaratilgan “Qirmizi olma”, “Qalliq o‘yin”ida Respublikamizning janubiy viloyatlari Qashqadaryo va Surxondaryoga xos bo‘lgan marosim va urf odatlar aks ettirilgan.

G‘oyaviy mazmun va ijro jihatlarining mukammalligi, sodda va samimiyligi hamda ta’sirchanligi bilan alohida ajralib turuvchi “Qirmizi olma” spektaklida voqealar halollik va poklik g‘oyalarini ilgari surgan holda rivojlanib boradi. To‘g‘ri, voqealar real hayotdan bir oz yiroq, bugungi kunda tanqis bo‘lib borayotgan iymonimizning eng asosiy sho‘balaridan bo‘lmish halollik xususida. Biroq tomshabin ko‘p narsani anglashi va idrok etishiga turtki bo‘ladigan hodisotlarga boy. Bu haqida professor H.Ikromov shunday mulohazalar yuritadi: “Spektakl qadimiy an‘analarimizga tayangan holda bugungi kunimiz haqida, mehr va muruvvatga to‘la odamlarimiz haqida, ezgulik va baxt haqida, halol va pokiza luqmaga, muhabbatga qurilgan shirin oila haqida, ota va bobolarga, ularning ulug‘ ishlariga sadoqat haqida, halol mehnat, osuda hayot haqida entikib gapirardi. Ariqdan oqib kelgan qirmizi olmani egasidan beruxsat nogahon bir tishlab olgan yigitning hayajon va tashvishlari orqali halollik hayotimizning bosh ustuni bo‘lishi zarurligi haqidagi ulug‘ g‘oya yorqin namoyon bo‘lib turadi”(3, 96).

Darhaqiqat bir tishlam olmani halollash yigit uchun boshida biroz qiyinroq bo‘ladi. Lekin chuqurroq o‘ylasak uning javobgarligi oxiratda qancha bo‘ladi. Ozmi ko‘pmi bosib o‘tgan hayot yo‘limizda bilib bilmagan holda bu kabi luqmalarning qanchasini o‘zlashtirib yubordik. Qancha odamlarning dilini og‘ritdik. Ota-bobolarimiz o‘tgan ajdodlarimiz haqida biror narsa bilamizmi? Aksar odamlarning bu savolga bergan javobi ijobiy bo‘lmasakerak. Demak-ki insoniyat qaysidir ma’noda inqirozga yuz tutmoqda spektaklning oldiga qo‘ygan oliy maqsadi ham bugungi kundagi shu kabi fojealarni fikrlar va obrazlar orqali ko‘rsatib, uning sabablarini aytib, isbotlab berish edi. Shunday bo‘ldi ham. Tomoshabinlar bir tishlam olma misolida, o‘z gunohlarini birma-bir ko‘zdan o‘tkazadi deb aytishimiz mumkin.

Hulosa o‘rnida aytish mumkinki, ushbu ikki spektaklda ham folklor etnografik qarashlar go‘zal tarzda ochib berilgan. Bu kabi spektakllar yoshlarni tarbiyalashda ularni ma’naviyatini shakllantirishda va milliy an‘anamiz, folklorimizni targ‘ib etishda katta manba bo‘lib hizmat qilmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yhati:

1. E.Xushvaqtoy. “Chimildiq”. Toshkent 2010 y.
2. “Istiqlol va milliy teatr”. To‘plam. Yangi asr avlodi. T, 2002 y, 155-bet.
3. Ikromov H.“Davr va teatr”. O‘zbekiston milliy inseklopediyasi nashriyoti, Toshkent 2009 y, 96 bet.

ЎЗБЕК ФОЛЬКЛОР САНЪАТИ ВА АНЪАНАВИЙ ҚЎҒИРЧОҚ ТЕАТРИ МУШТАРАКЛИГИ

М.С.Убайдуллаева

Санъатшунослик фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)

Аннотация: Мазкур мақолада ўзбек фольклор санъатининг қадимий анъаналари билан анъанавий қўғирчоқ театрининг муштарак жиҳатлари ҳақида сўз юритилган. Анъанавий қўғирчоқ театр томошаларидаги драматургия ва тил масалалари ҳақида қисқача тўхталиб ўтилган.

Калит сўзлар: фольклор санъат, анъанавий театр, қўғирчоқ театри, бадиҳагўйлик, драматургия, адабиёт.

Анъанавий театр – унинг бир томони фольклоршунослик фани билан боғланса, иккинчи томони театршунослик фанига боғланади. Шунинг учун унинг тарихини фақат театр санъати тарихига боғлаб ўрганиб бўлмайди. Ўзбек анъанавий қўғирчоқ театри ҳам мураккаб соҳа бўлиб, унинг асосини драматургия ташкил этади. Гап анъанавийлик ҳақида кетганда, аввало оғзаки драматургия назарда тутилади. Бироқ оғзаки драматургия фақат маълум воқеалар кетма-кетлиги ва уларнинг орасидаги диалоглар йиғиндиси эмас. Замонавий санъатшунослик фанида драматургия муайян мавзу атрофидаги сюжетлар ҳамда қаҳрамонларнинг суҳбати ва қарама-қаршиликлари билан таърифланади. Анъанавий қўғирчоқ театри драматургиясининг тамойиллари бутунлай ўзгача. “Анъанавий театр, - дейди М.Қодиров, - фақат пьеса шаклидаги тузилмаларгагина эмас, шу билан бирга, сценарий ва либретто сингари оғзаки кўрсатма ва қоидаларга ҳам таянган ҳолда иш кўради. Қандай бўлмасин, анъанавий театр асосини асрлар давомида устадан-шогирдга, оғиздан-оғизга ўтиб келган сюжетлар, конфликтлар, образлар, композициялар, лавҳалар, услуб ва воситалар ташкил этиб келган”²¹¹. Қўғирчоқ театри драматургияси ҳам анъанавий театр драматургиясининг бир тармоғи сифатида юқоридаги таъриф билан характерланади. Бундан келиб чиқадики, ўзбек анъанавий қўғирчоқ театри асосини ҳам оғиздан-оғизга ўтиб келаётган сюжетлар, урф одат ва маросимлар, турли диний қарашлар асосидаги ривоятлар ташкил этган. Барча композициялар устадан-шогирдга, авлоддан-авлодга ўтиб сайқалланиб бораверган.

Шарқ фольклор санъати ўзининг панд-насихат, тарбиявий аҳамиятга эга эканлиги билан қадрли. Ўзбек анъанавий қўғирчоқ театри ҳам фольклор санъатидан ранг олиб, томошабинни тўғри йўлга бошловчи ва умуминсоний қадриятларни тараннум қилувчи асарлари билан бой меросга эга.

XX асрга келиб болалар адабиёти ўзининг бақувват асарлари билан жаҳонни ҳайратга солаётган бир пайтда болалар драматургиясининг ҳам оғзаки

²¹¹ Қодиров М. Ўзбек анъанавий театри. - Тошкент: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон миллий кутубхонаси нашриёти, 2010. – Б. 4.

пьесалардан чекиниб, ёзма драматургия орқали жаҳон остоналарига қадам босадиган вақти келганди. Зеро, манбаларда қайд этилганидек, “Ўтмиш тарихимизда бой адабий-ижодий мерос эгаси бўлишимизга қарамай, болалар ва ёшлар учун мўлжалланган том маънодаги махсус ёзма адабиёт, шу соҳанинг бирдан-бир мутасаддиси – унинг юкини ўз устига олган, касбга айлантирган сўз санъаткори, драматурги булмаган эди. Бунинг юзага келишида реал воқелик талаб-тақозосидан ташқари фольклоримиз намуналари, мумтоз адабиётимиз, қардош халқлар адабиёти, уларда етишган бу соҳа назариётчилари, янги ўзбек адабиётининг қарор топа бориши ҳал қилувчи аҳамиятга молик бўлди,”²¹² деб айтиш айни ҳақиқат.

Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг”, Аҳмад Юғнакийнинг “Ҳибат-ул ҳақойиқ, Кайковуснинг “Қобуснома”, Саъдийнинг “Тулистон” ва “Бўстон”, Гулҳанийнинг “Зарбулмасал”, Алишер Навоийнинг “Ҳайрат-ул аброр”, “Лисонут-тайр” каби дурдона асарлар ҳамда “Алпомиш”, “Тўрўғли”, “Рустамхон” каби фольклор адабиёт кўғирчоқ драматургиясининг шаклланишида асл пойдевор бўлди.

XIX-XX аср бошлари эса ўзбек кўғирчоқ театри асосан “Чодир хаёл”, “Чодир жамол” театрлари билан характерланади. “Чодир хаёл” театри вақт ўтгани сайин такомиллашиб борган. Янгидан янги воқеалар ва янгидан янги персонажлар театрга кириб келган. Кўғирчоқбозлар замон мавзуси ва ҳаётни акс эттирувчи воқеаларни бўрттириб сатирик томошалар қўйишган. XIX аср охирларига бориб улар орасида янги қаҳрамонлар пайдо бўлган. Улардан дўхтир Ботиршин, Сайдулла юзбоши, Хитой дўхтир, Ойша хотин олмабоз, фаранги қиз-йигит, Ҳамид ўғри билан унинг шериклари, Бадмаст каби қаҳрамонлар характери нафақат томошабин феъл-атвори, балки юқорида келтирилган мумтоз ва фольклор адабиёт қаҳрамонлари характери билан суғорилган.

“Чодир жамол” театри драматургияси бир кўринишдан содда кўринади. Яъни икки қаҳрамон Качал Полвон ва Бичахоннинг тўқнашувидан бошланиб, уларнинг суҳбатидан сўнг турли эпизодлар кўрсатилади. Бироқ бу жараён ҳозирги замон драматургиясига қараганда анча мураккаб. Сабаби, ҳар янги спектакл учун янги воқеа киритиш ва воқеа диалогларини ҳар гал янгитдан жамоа ўртасида келишиб олиш ўта мушкул иш. Бунинг учун кўғирчоқбозларнинг ҳар бири актёргина бўлиб қолмай, драматург сифатида ҳам фикр юритиши лозим бўлган. Анъанавий кўғирчоқ театри драматургиясининг алоҳида хусусияти ҳам шунда. У оғзаки креатив драматургиядир. Ҳар томошада пьеса сайқалланиб, бойиб боради. Фольклор санъатнинг асоси ҳам бадиҳагўйликка асосланади. Бундан анъанавий кўғирчоқ театри ўзбек фольклор санъатига бир қисми туташиб кетганлигини англаш мумкин. Санъат турлари такомиллашиб тоифаларга ажралганда улар алоҳида санъат даражасига кўтарилган.

²¹²Имомов Б., Жўраев Қ., Ҳақимова Ҳ. Ўзбек драматургияси тарихи– Тошкент: Ўқитувчи. – 1995, 204-бет.

Хулоса қилиб айтганда, анъанавий кўғирчоқ театрини ўрганишда театр санъатининг дастлабки намунаси бўлмиш муқаллид санъатини ўрганиш билан бирга қадимги ўзбек фольклор санъати меросига чуқурроқ ёндашиш ва улар ўртасидаги муштаракликларни унутмаслик лозим.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Қодиров М. Ўзбек анъанавий театри. - Тошкент: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон миллий кутубхонаси нашриёти, 2010.
2. Қодиров М. Анъанавий театр драматургияси. –Тошкент:Янги аср авлоди, 2006.
3. Рахмонов М. Ўзбек театри: қадимий замонлардан XVIII асрга қадар. – Тошкент:Фан, 1975.
4. Ўзбек совет болалар адабиёти. Мақолалар тўплами. – Т.: Ёш гвардия, 1969
5. Ўзбек совет адабиёти тарихи. II том. – Т.: Фан, 1971
6. Имомов Б., Жўраев Қ., Ҳакимова Ҳ. Ўзбек драматургияси тарихи– Тошкент: Ўқитувчи. – 1995.

ПОЧЕМУ ДОКУМЕНТАЛЬНЫЕ ФИЛЬМЫ УЗБЕКИСТАНА ТЕРЯЮТ СВОЕГО ЗРИТЕЛЯ?

Давлатбек Урозалиев

Узбекский государственный институт искусств и культуры
“Звукорежиссуры и операторское мастерство”
преподаватель кафедры

Аннотация: В данной статье рассматривается проблема связи национальных документальных фильмов со зрителем. Тема исследована на реальных примерах и мнениях экспертов отрасли.

Annotatsiya: Ushbu maqolada milliy hujjatli filmlarimizning bugungi kundagi tomoshabin bilan bog‘liq muammosi haqida so‘z yuritilgan. Mavzu real misollar va soha mutaxassislarining fikr-mulohazalaridan foydalanilgan holda tadqiq etildi.

Annotation: This article deals with the problem of the connection between national documentaries with the audience. The topic is researched on real examples and opinions of industry experts.

Ключевые слова: кинематограф, платформа, стриминговые сервисы, документальный фильм, аудитория.

Kalit so‘zlar: kinematografiya, platforma, strim xizmatlari, hujjatli film, auditoriya.

Key words: cinema, platform, streaming services, documentary, audience.

Документальное кино – это искусство на всю историю человечество. Ведь любой фильм, созданный в этом виде искусства, войдет в историю. Документальное кино занимает очень важное место в мировой киноиндустрии. Причина в том, что в сегодняшнем мире «правды» людям как никогда важно иметь знания по определенным вопросам и находить различные надежные источники информации.

Документальные фильмы — это глубокий информационный ресурс и идеальная платформа для межкультурной коммуникации. Это мощный инструмент, который в увлекательной форме поднимает важные темы на поверхность. Это приводит к взаимопониманию, а иногда и к социальным движениям. Основанные на опыте реальных людей, документальные фильмы всегда показывают глобальные проблемы с человеческим лицом. Благодаря самоотверженному труду документалистов зритель сможет представить себя на месте представителя совершенно иной культуры и впитать в себя его определенный жизненный опыт.

Документальные фильмы не только дают возможность понять и соединиться с миром, но и дают возможность посмотреть и обсудить важные вопросы современности. Интервью лицом к лицу в документальных фильмах показывают нам реальных людей, стоящих на противоположной стороне проблемы, сложность и деликатность различных обстоятельств, в которых мы живем, и важность честных и искренних дискуссий.

При освещении темы данной научной статьи использовались описательный, классификационный, историко-сравнительный, контекстуальный и комплексный методы анализа. При этом в работе используется методологический инструментарий гуманитарных наук - искусствоведения, психологии, социологии, теории коммуникации, культурологии. В исследовании использовались современные искусствоведческие методы, направленные на теоретическое и историко-художественное осмысление рассматриваемых проблем. В целом в работе использован комплексный подход к проблеме создания и переживания уникальных выразительных средств экрана, что позволяет использовать сравнительный анализ и типологическое обобщение. Метод сравнительного анализа применялся при изучении взаимодействия изобразительных решений и технологических возможностей их реализации в документальных фильмах на разных этапах развития экранного искусства. При этом также использовался метод ретроспективного анализа.

Траектория документального кино восходит к 1800-м годам. Конечно же, все началось с работы братьев Люмер. К началу 1920-х годов современное искусство и журналистика оказали большое влияние на жанр документального кино. От «реализма», создающего иллюзию или эффект реальности, до кинохроники, включающей архивные кадры и реальные события нашли свое место в документальном кино. Хотя документальные фильмы были

представлены в качестве пропагандистской тактики в 1930-х и 1940-х годах и во время Второй мировой войны, они расширились по технике, подходу и предмету. Позже, в 1950-х и 1960-х годах, крупные студии начали снимать в реальных местах, используя теперь относительно легкие камеры для захвата ручных кадров с дыханием, включая освещение и синхронизированный звук, а также создавая крупномасштабные документальные фильмы с небольшими творческими группами. В 1970-е годы документальные фильмы считались формой кино, изображающей различные контркультурные движения и политическое управление. В последующие годы ускорилось развитие документального кино, появились его жанры, виды и поджанры. Именно из них журналистские расследования, настоящий криминал и реалити-сериалы рисовали зрителю часто несовершенную, но по существу реальную и настоящую человеческую историю, а социально-политические барьеры между режиссером-документалистом и зрителем снижались. предоставлены определенные свободы в рамках выбора темы и направления.

Современные документальные фильмы помогли еще больше расширить всю мировую медиаиндустрию. По данным IMDb, в 2020 году было выпущено около 11 000 документальных фильмов, что более чем в 3 раза больше, чем в 2000 году. Спрос на документальные фильмы растет по мере того, как наше время меняется. Хотя документальные фильмы часто бывают немного скучными и информативными, на сайтах и платформах потокового видео появляются новые подходы и новые тенденции к документальным фильмам. Сегодняшняя аудитория хочет хорошего шоу, а также правды, достоверности и прозрачности фактического содержания, которое они смотрят. Сейчас критическое время для документального кино. С потоковыми платформами и их бесконечным спросом на новый и оригинальный контент стремление к более широкому представлению различных жанров является признаком растущего внимания к кинематографистам.

Сегодня мир документального кино находит своего зрителя через видеопотоки, специальные телеканалы и их интернет-площадки и специальные сайты. Примеры таких видеопотоков включают «netflix», «curiosity_stream», «hulu», «amazon Prime Video», «History Vault», «megallan_tv», «pbs documentaries», «guide_doc», «mubi», «nebula», «ovid_tv» и ряд других стриминговых сервисов. В них хорошо ценятся документальные фильмы. Кроме того, в государственный бюджет поступают документальные фильмы на стриминговых сервисах. В рецензиях на документальный фильм на видеопотоках мы видим интерес современной и преимущественно молодой аудитории к науке, знаниям и кинематографу. Если вы посмотрите лучшие из миллионов документальных фильмов, то увидите, что они даже не уступают голливудским блокбастерам. Именно это равенство и отражается на пользе фильма, на его духовном питании и образе. Сегодня сервис потокового видео amazon Prime —

это не только бесценный ресурс с неограниченным количеством фильмов со всего мира благодаря своему огромному источнику, но и возможность покупать фильмы и даже брать их напрокат для просмотра только один раз. Это удобство, в свою очередь, делает Amazon важным местом в продвижении документального кино. Ведь популярность документальных фильмов медленнее, чем у художественных. Документальный фильм воспринимается как жанр ужасов художественного кино, а это означает, что если кому-то нравится этот жанр, он либо будет смотреть его запоем, либо вообще избегать его.

Если поискать информацию о документальных телеканалах в библиотеке википедии, там сказано, что в каждой стране есть несколько специальных документальных телеканалов. Например, «Документальный фильм Аль-Джазиры» в ОАЭ, «Планета животных», «HGTV», «История», «CNN» в США. Принимаем телеканалы «бис», «BBC», «Discovery», «Sky документальные фильмы» в Великобритании, «ZEE документальные фильмы» в Индии, «Viasat explorer» в Швеции, «RT документальные фильмы» в РФ, «Планета+». во Франции, "Rai Storia" в Италии возможно Конечно, таких документальных каналов на современном мировом телевидении много. Контент этих телеканалов частично можно разделить на два типа, то есть телевизионные документальные фильмы, раскрывающие тему с ведущим, и полноценные документальные фильмы, основанные на определенной идее и имеющие позицию автора.

В области мирового кинематографа документальное кино намного опережает нашу страну в мире документального кино. Следует отметить, что документальные фильмы «Узбекистан», похоже, потеряли своего зрителя. Конечно, наши документальные фильмы востребованы представителями индустрии и людьми, которым они интересны, но как быть с новой, молодой аудиторией?! По данным социологического опроса, проведенного в школах и некоторых вузах, школьники и студенты, интересующиеся мировым документальным кино, не смотрели узбекские документальные фильмы. Во время опроса спрашивали "где взять?" они задавали такие вопросы, как вопрос резонный и открытый. У нас нет архива наших документальных фильмов на видеоплатформе YouTube, и у нас даже нет наших документальных фильмов. Они отметили, что есть хотя бы частично телевизионные документальные фильмы на телеканале «Всемирный» и такие каналы на платформе YouTube, как «Улар», «Субъектив», «Азон_тв». Хотя на платформе YouTube есть узбекские документальные фильмы, и к ним относятся, например, документальный фильм «Узбекистлик» или серия документальных фильмов, снятых по номинации «Сердце народа», и документальные портреты молодых творцов, посвященные героям Великой Отечественной войне. Однако зрелые и всемирно известные узбекские документальные фильмы, снятые до этого времени, недоступны на этой платформе. То есть Даврон Салимов, Малик Каюмов, Г. Шодмонов, Ш. Шедевры зрелых представителей документального киноиндустрии, таких как

Махмудов, Дж. Исхаков и другие, недоступны на YouTube и других площадках. Их можно найти и посмотреть только по серии писем и документов из архива студии «Узкинохроника». Такая трудность приводит, с одной стороны, к исчезновению авторства наших национальных документальных фильмов, а с другой стороны, к тому, что наши документальные фильмы не оправдывают своей стоимости, и в то же время приводит к угасанию внимания от правительства и других создателей. Это трагедия, что обесценивается документальное кино, вид кинематографа, который познает мир, дает знания, помогает понять жизнь и сущность человека. Наши документальные фильмы являются источником нашей истории, культуры и знаний.

Самый простой способ борьбы с продвижением документального кино – изучить этапы развития документального кино в мире и определить, какие шаги предпринимаются для популяризации в нем документального кино. Художественное или документальное качество важно, но фильм есть фильм, если он достаточно трогательный, катарсический, меняющий сознание, занимательный и бесплатный для просмотра, он обязательно найдет свою аудиторию.

Документальный фильм – вид кинематографа, способный решить проблему глобального общества. Поэтому расширение аудитории документального кино, формирование и выявление путей его развития должно занимать важное место для каждой страны.

Литературы

1. Blain Brown. Cinemtography: Theory and practice. -New York, 2002.
2. Meliqo‘ziyev I. Cinematographer’s ability in the creation of graphic image in uzbek historical films. International journal of advanced science and technology, 29 (05), 1554-1567.
3. Abul-Kasimova X. Кино и художественная культура Узбекистана. – Т.: “Fan”,-1991.
4. Н. Ikromov; O‘zbekiston Davlat san’at instituti. – Т.: “O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi” Davlat ilmiy nashriyoti, 2009. – 100 b.
5. Akbarov H. Sehrli yog‘du. Yillar va filmlar, yetuklik bo‘sag‘asida, ekran va ikki muammo. – Т.: Adabiyot va san’at nashriyoti, 1977. – 176 b.
6. Aliev M. Kino asoslari: O‘zbekiston Respublikasi Madaniyat vazirligi madaniy-ma’rifiy ixtisosdan bilim olayotgan talabalar uchun o‘quv qo‘ll. – 2-qayta ishlangan va to‘ldirilgan nashr. – Т.: O‘qituvchi, 1993. – 160 b.
7. Киноискусство узбекистана: вчера и сегодня И.М. Меликузиев
8. O‘zbekiston san’ati: an‘analar va ijodiy izlanishlar. Yosh san’atshunos olimlarning ilmiy-amaliy konferensiyasi materiallari. – Т.: 2007. – 90 b.
9. O‘zbekiston hujjatli kinosi: Mustaqillik davri, 1991-2007 yillar/Tuzuvchi va mas’ul muharrir S. Haymatova; OAJ O‘zR ilmiy-ommabop va hujjatli filmlar

kinostudiyasi, O'zbekiston badiiy akademiyasi San'atshunoslik instituti. – T.: ART FLEX, 2008. – 116 b.

10. “O'zbekkino” milliy agentligi O'zbekiston kinoarboblar birlashmasi.

11. Тешабаев Д. Узбекское кино: поиски и надежды. М., Бюро пропаганды сов. Киноискусства, 1984.

12. O'zbekiston san'ati: Globallashuv va milliy o'ziga xoslik. Yosh olimlarning ilmiyamaliy konferensiyasi materiallari. – T.: “Yangi asr avlodi”, 2004. – 58 b.

13. <https://www.thrillist.com/entertainment/nation/best-amazon-prime-documentaries>

14. https://en.wikipedia.org/wiki/Documentary_film

15. <https://topdocumentaryfilms.com/>

ТРАДИЦИИ И НОВАТОРСТВО В УЗБЕКСКИХ АНИМАЦИОННЫХ ФИЛЬМАХ

Утаев Аслиддин Султанмуратович,
заведующий кафедрой

«Драматического театра и киноискусства»

Государственного института

искусства и культуры Узбекистана

Кучкарова Муниса Абдукаххоровна

Студентка 2 курса факультета искусств Гримм

Аннотация: Тема данной статьи связана с традицией и новаторством в узбекском анимационном кино, важно максимально оценить место анимации в цивилизационных процессах, этапы развития узбекского анимационного искусства, научные творческие исследования и их перспективы в научный путь. Сегодня несколько проблем можно решить, анализируя процесс создания анимационных фильмов. Несомненно, эта актуальная исследовательская работа будет полезна будущим художникам и кинематографистам.

Аннотация: Мазкур мақола мавзуси ўзбек анимацион фильмларида анъана ва новаторлик билан боғлиқ бўлиб, цивилизация жараёнида анимациянинг ўрнини имкон қадар баҳолашга, ўзбек анимация санъатининг ривожланиш босқичлари, ундаги илмий ижодий изланишлар ва унинг истиқболларини илмий тарзда таҳлил қилиниши билан аҳамиятлидир. Бугунги кунда анимацион фильмларни яратиш жараёнини таҳлил этиш орқали бир қанча муаммолар бартараф этилиши мумкин. Шубҳасиз, бу долзарб мавзудаги тадқиқот иши бўлажак санъаткорлар ва кино ижодкорлари учун хизмат қилади.

Annotation. The topic of this article is related to tradition and innovation in Uzbek animated films, it is important to assess the place of animation in civilization processes as much as possible, to analyze the stages of development of Uzbek animation

art, scientific creative research and its prospects in a scientific manner. Today, several problems can be solved by analyzing the process of creating animated films. Undoubtedly, this topical research paper will be useful for future artists and filmmakers.

Ключевые слова: *Анимация, Компьютер, Графика, Кино, Телевидение, Праксиноскоп, Видео, Диск, Фильм, Аниме, Кукла, After Effect, Anime Studio Pro, Toon Boom, 2D, 3D,*

Калит сўзлар: *Анимация, компьютер, графика, кино, телевидения, прахиноскоп, видео, диск, плёнка, аниме, қўғирчоқ, After Effect, Anime Studio Pro, Toon Boom, 2D, 3D,*

Keywords: *Animation, Computer graphics, cinema, television, praxinoscope, video, CD, film, anime, doll, After Effect, Anime Studio Pro, Toon Boom, 2D, 3D,*

Не смотря на историю развития какого либо государства, не анализируйте попытки какого кольца найти свою достойную урну в мире, не рассуждайте в фокусе процессов, связанных с демонстрацией ориентации, гордость какой нации в мире не дискриминирует других - несмотря на то, что у них своё мнение, что зрелые работы узбекских кинематографистов участвуют и получают признание на престижных фестивалях и выставках по всему миру, также является признаком того, что индустрия подверглась новым исследованиям. Эти достижения являются результатом профессионального мастерства создателей и умения модернизировать киноиндустрию и досконально освоить возможности новых технологий.

Ведь известно, что в эпоху цифровых технических возможностей система художественного выражения кино постоянно обновляется и обогащается. В связи с этим использование средств компьютерной графики, анимации оказывает влияние на национальный художественный язык, семантику и метафорическую систему, а они, в свою очередь, представляют собой интеграцию данной области в художественные процессы современного мирового кино.

Анимационные фильмы пользуются популярностью у юных зрителей благодаря интересной прорисовке персонажей, задору и красочному внешнему виду. По мнению великого режиссера С. Эйзенштейна, одна из важнейших задач искусства анимации (мультипликации) — возрождение понимания человека, процессов, происходящих в мире, явлений природы через явление анимизма. Создание таких фильмов — чрезвычайно сложный процесс. Известный теоретик кино И. Вайсфельд отмечает, что искусство анимации имеет больше аспектов, чем кино. Он подчеркивает, что это помогает зрителю понять случайные аспекты физического движения, важность аллегорических и символических построений, а также важность абстрактных и объединяющих идей.

В последние годы кинематографисты стали уделять больше внимания современным тенденциям, инновационным новинкам, творческим подходам, и

примечательно, что это основано на изучении передовых тенденций мирового кинематографа. Известно, что внедрение средств компьютерной графики и анимации в художественные процессы кино служит расширению сферы визуального выражения, усилению художественной образности, ориентации на метафорическую интерпретацию.

В современном отечественном кинематографе анимация занимает большое место, роль и широкомасштабное влияние. С одной стороны, это отражается в огромной палитре анимационных фильмов, предназначенных для взрослых и детей, а с другой стороны, проявляется в использовании технологии графической анимации как средства визуальной выразительности в художественном кино. Система творческих исследований в обеих областях достойна внимания, и эти вопросы требуют всестороннего аналитического исследования.

Система анимационных фильмов, создаваемых в «Мультбирлаше» при киностудии «Узбекфильм», сегодня претерпевает новые изменения. Стоит отметить, что изменения происходят на основе сочетания анимационных техник с современными технологиями и акмеологического подхода к творческим процессам. Известно, что будущее развитие кинематографа завтрашнего дня, как и всей области культуры, находится в тесной зависимости от умения правильно формировать художественный вкус у сегодняшних детей. Влияние анимационных фильмов чрезвычайно важно в воспитании вкуса, уровня, мировоззрения ребенка с раннего возраста. Особенно важно в нынешнюю эпоху глобализации обогащать мир воображения с помощью анимации, прививать высокую духовность, унаследованную от наших великих предков, любить Родину, гордиться своим народом и нацией. Сегодня, когда информационные границы исчезли, любой фильм или мультфильм можно посмотреть в Интернете, что, в свою очередь, значительно расширило вкус и уровень детей раннего возраста. Поэтому доставить им чувство удовольствия, эмоций, радости и удовлетворения, не меньшее, чем то, которое они получают от зарубежных мультфильмов, ставит перед аниматорами большие задачи. Современное кинопроизводство очень ответственно относится к этим аспектам. Сейчас чрезвычайно важно широко использовать примеры фольклора при создании анимационных фильмов, отразить образ наших предков в ярких красках, в кругу таких качеств, как патриотизм, храбрость, мужество.

Поэтому на сегодняшний день важное значение имеет научное исследование художественных процессов, происходящих в современном узбекском кинематографе, в ходе которого изучается, оценивается опыт создания анимационных фильмов, подход к технологиям графической анимации, ее основы, существующие традиции и новые тенденции, и анализируются возникшие проблемы. Появляется возможность. Научное исследование этих вопросов дает толчок к сделанию определенных теоретических выводов о

традициях и инновациях в современном кинематографе, поиску решений проблем и, в свою очередь, показывает актуальность выбранной темы.

Начиная с тысячелетия до нашей эры человечество отражает реальность в картинках и сценах. Первые попытки изображения движения посредством живописи представлены в виде восьминогого кабана, найденного в Египте около 2000 г. до н. э., а также в пещерах Северной Испании. Позднее благодаря различным приёмам и технологиям, созданным мировыми учеными, родилось новое синтетическое искусство – кинематография. Сегодня выражение движения осуществляется средствами анимации. Использование кино, телевидения и компьютерной графики для обеспечения восприятия движения путем искусственного просмотра последовательности изображений или кадров с определенной частотой называется анимацией.

Актуальность области «анимация» сегодня не оставляет сомнений. Около века назад появились первые мультфильмы, и все были поражены. Появление современных анимационных технологий стало основным элементом мультимедийных проектов и презентаций, и их все больше распространяется в Интернете. Анимация также широко используется на телевидении. Например, многие телекомпании используют компьютерную анимацию для создания своих трейлеров. При создании видеопродукции используются профессиональные видеоэлементы, компьютерная графика и стили анимации.

В отличие от видео, в котором используется непрерывное движение, анимация состоит из серии несвязанных между собой изображений. Синоним «анимация» — «умножение» очень распространен. Анимация и мультипликация — два определения вида искусства. Более знакомый термин «мульти» происходит от латинского слова «мульти», что означает множество изображений. Чтобы «оживить» персонажа, необходимо повторять картинки в необходимом количестве: от 10 до 30 нарисованных кадров в секунду. Однако стоит отметить, что в мире «анимация» (в переводе с латыни «анима» — душа) означает оживление. Современные технические и художественные возможности анимации невозможно описать иначе, потому что мастера анимации отдают свою любовь созданию и анимации своих персонажей.

Как и любое изобразительное искусство, анимация имеет свою историю.

Принцип инертности восприятия, основанный на анимации, впервые был продемонстрирован в 1828 году французским учёным П. М. Роже. В качестве демонстрационного объекта был взят диск, на одной стороне которого было изображение птицы, а на другой — клетка. При вращении диска у зрителя создается иллюзия, что птица находится в клетке.

Международный день анимации, отмечаемый ежегодно 28 октября, был учрежден французским отделением Международной ассоциации анимационного кино (ASIFA) в 2002 году в честь 110-летия первой публичной демонстрации анимационных технологий.

В этот важный день – 28 октября 1892 года – в Париже художник и изобретатель Эмиль Рейно пригласил зрителей на новое, невиданное зрелище – «оптический театр». Талантливый изобретатель впервые представил свой прибор праксиноскоп, отображающий движущиеся картинки. После этого эта дата ознаменовала зарождение современных мультфильмов и начало эры анимационных фильмов.

Во многих странах праздничные мероприятия начинаются за несколько дней до запланированной даты. В преддверии Международного дня анимации профессионалы и любители анимационного кино со всего мира представляют свои кинопрограммы на различных фестивалях. На сегодняшний день подобные сеансы мультфильмов проходят одновременно в 104 странах мира!

Подобные фестивали призваны интегрировать традиционную анимацию в мировой кинематографии, предоставляя при этом прекрасную возможность для обмена творческим опытом, поиска новых идей, методов и технологий. Первый практический метод создания анимации был основан на создании Т.Эдисоном фотоаппарата и проектора.

В 1906 году С. Блэктон создал короткометражный фильм «Забавные выражения счастливых лиц». Автор рисует на доске, фотографирует и стирает, рисует, фотографирует и стирает....

Американский режиссер-аниматор У. Дисней (1901-1966) и основанная им студия занимают ни с чем не сравнимое место в мире анимации. В 1923 году он показал мультфильм «Алиса в стране чудес». В 1928 году на основе персонажа «Микки Маус» в музыкальном мультфильме «Капитан Вилли» позже был создан персонаж «Дональд Дак». За свою работу создатели студии Дисней получили 12 премий «Оскар».

В 1913 году в Японии начались первые эксперименты по созданию анимационных фильмов. В 1917 году был разработан мультипликационный фильм продолжительностью до 5 минут. Каждый из этих фильмов — работа художников, и путем объединения опыта европейских и американских мультипликаторов рождается анимация в японском стиле под названием «аниме». В 1917 году впервые было показано классическое аниме по мотивам японских и китайских сказок, выполненное в традиционном японском стиле. Талантливыми аниматорами считаются Симокава Декотен, Коти Дзюнити, Китайно Сейтаро, Ямамото Санаэ, Мурата Ясудзи и Офудзи Нобору, творившие в эти периоды. Первая анимационная студия в Японии была основана в 1932 году, а первый звуковой анимационный фильм был снят в 1933 году. В 1943 году по решению правительства был снят первый полнометражный анимационный фильм «Момоторо, орлан». Японская анимация 60-х и 70-х годов связана с именем Тудзуки Осаму. Он завоевал публику впечатляющими аниме-фильмами. Между тем, в 1970-е годы аниме стало самым популярным платным коммерческим искусством в Японии. В те годы были разработаны и показаны на

экранах телевизоров разных стран, в том числе и России, аниме-телесериалы: «Ведьма Салли», «Кот в сапогах», «Корабль-призрак», «Приключения пчёлки Майи», «Конан - Парень из будущего» и другие.

«Анимацию» можно выделить как вид художественного творчества, относящийся к категории аудиовизуального искусства, отличительной особенностью которого является «анимация», придающая «душу» искусственно созданному изображению с помощью различных технических средств.

В анимации очень важно, в каком материале воплощена художественная идея и какой метод использует автор для реализации своего замысла. Движение любого материала, используемого в фильме, определяет особенности драматического развития во времени и пространстве. Со времени существования искусства анимации на первом месте стоял поиск различных технических средств и эстетическое развитие.

По способам создания движущихся изображений анимацию разделяют на следующие основные виды: графическую анимацию; объемные – кукла, пластилин; крестик – плоские куклы, вырезки; Доступна массовая техника, рисованная анимация, картины по стеклу, компьютерная графика, а также виды нетрадиционной анимации (игольчатый экран, теневая анимация и т. д.).

Созданный Дж. Мелесом метод создания спецэффектов впоследствии стал основой для создания современных анимационных фильмов, в том числе Голливудских спецэффектов. Такие гении, как Э. Кол, В. Старевич, В. Дисней, благодаря постоянным исследованиям и неустанному труду, накопили опыт и создали традиционный классический стиль анимации персонажей в мультипликационном искусстве. При создании самой интересной и распространенной классической анимации каждый кадр рисуется на отдельной прозрачной пленке (или бумаге). Эти кадры затем собираются в специальном программном обеспечении для редактирования. Такая анимация высоко ценится за её яркий, плавный и пространственный результат. Оскароносные фильмы, такие как «Микки Маус», «Цветы и деревья», «Белоснежка и семь гномов», «Папай», снятые в 1928-1941 годах студиями «The Walt Disney Company» и «Союзмультфильм», примерами такой анимации могут быть анимационные фильмы «Жара в Африке», «Лимпопо», «Бармалей», «Мойдодыр», «Дядя Степа».

Также имеется анимация с рисунком на бутылке. Рамки в ней нарисованы масляной краской, и каждая имеет особую ценность. Ярким проявлением этого направления является российский художник Александр Петров.

Одним из наиболее объемных и сложных видов анимации является кукольная анимация. Он имеет различные формы, которые изначально демонстрировались на театральных сценах. По сведениям Геродота, Ксенофонта, Аристотеля, Горация, Аврелия и других, появление кукольного театра относится к V-VI векам. Кукольный театр проводился в таких ритуалах, как обожествление природы. На Востоке существовали все формы кукольного театра. В Узбекистане

в прошлом сложился кукольный театр, действуют его виды «Чадыр хаёл», «Чадыр Джамал», «Фонус хаёл». Отсюда широкое распространение получил театр теней («Fonus miām»). Также «Фонус фям» приведен в эпосе Навои «Айратулабдор», а по другим сведениям «Фонус хаёл» получил широкое развитие в XIV-XVI веках. Куклы изготавливаются из кожи или дерева, а одежда шьется или маркируется цветом. Куклы крепятся на носовые платки. Двигая марионеток и дергая за верёвочки, прикрепленные к их суставам, они ожили. Спектакли показываются в помещении вечером и ночью. Их перемещают за тонкую белую занавеску, очень близко к ней (5-7 см). За куклами зажигалось несколько фонарей, наполненных свечами или льняным маслом. В результате куклы отражались на экране. Фэнтезийные шоу «Фанус» изображали сюжеты героических эпосов и часто демонстрировались во дворах.

На сегодняшний день кукольная анимация – это поэтапный процесс, а подготовка куклы к анимации – сложный процесс. Также, чтобы показать выражение лица кукол, изготавливаются отдельные копии лица. К краям одежды прикреплены дополнительные сменные клеевые проволоки, чтобы одежда выглядела реалистично при перемещении куклы. Поэтому требуются умелые руки, делающие куклы, обладающие навыками художника, скульптора, швеи, парикмахера.

Для создания кукольной анимации используется объемная схема сцены. Сцена и кукла фотографируются, после каждого кадра в сцену вносятся изменения. Например, если кукле нужно пройти, она сначала немного сгибается и поочередно двигает одной ногой и рукой. Полученные кадры соединяются последовательно в специальных программах и появляется движение куклы.

Нравится нам это или нет, но старые анимации будут заменены новыми. Это тоже компьютерная графика. Поскольку компьютерная анимация основана на графических изображениях, ее можно разделить на два типа:

- Растерные (анимация в презентациях, Gif-анимация);
- Векторные (Flash-анимация).

Покадровая анимация также известна как флэш-анимация. Существует ряд экспериментально апробированных компьютерных программ для создания 2D-анимации. Например: After Effect, Anime Studio Pro, Toon Boom Studio и множество других платных и бесплатных программ. Сейчас практически все студии занимаются компьютерной 2D-анимацией. Сегодня мы видим этот тип анимации в приложениях телевизионных шоу, в Интернете, в компьютерных играх.

Технология 3D-графики позволяет аниматору видеть изображение под любым углом, персонажи могут двигаться по экрану почти как настоящие люди; вместо плоского изображения создается трехмерный мир. Компьютер позволяет рисовать в любом стиле, сложившемся на протяжении многовековой истории

анимации. И, наконец, рисование на компьютере позволяет использовать более яркие, насыщенные цвета. С 1990-х годов свое место в искусстве кино заняли компьютерные анимационные фильмы.

Поскольку искусство анимационного кино имеет более чем столетнюю историю, хотя первый в мире мультипликативный фильм был создан с использованием технологии рисования, кукольная техника пришла в Узбекистан во второй половине XX века. Условно историю узбекской анимации можно разделить на два периода, это период бывшего союза (традиционного мультипликации) и анимация периода независимости.

Учитывая роль кинематографа в улучшении духовной жизни общества, в целях выработки приоритетов развития этой отрасли на основе гармонии национальных ценностей, в 1964 году было создано совместное предприятие при «Узбекфильме». Д.Салимов создал первый мультипликационный фильм под названием «Квадрат 6х6». Это была горячая тема – важность химиков в борьбе с вредителями хлопка. Герои – куклы, их помогли сделать специалисты Республиканского театра кукол. Из-за отсутствия в стране специалистов в этой области работа над картой была затруднена. Поэтому создателям пришлось буквально учиться создавать ленту. Чтобы познать секреты этого искусства, Ю.Петров представляет почти 200-страничное руководство по созданию анимационного фильма от студии «Союзмультфильм». Результат был высоко оценён и побудил к созданию кукольного анимационного фильма «Волшебный ящик», который Д. Салимов был проникнут национальным духом.

Позже дело прогрессировало день ото дня, и стали заметны его результаты. Например, в 1969 году был создан первый анимационный фильм «Храбрый воробей» с приглашенным из Москвы режиссером и художником В. Арсентьевым (режиссеры: А. Кабулов, Л. Бобоханов; режиссер и художник В. Арсентьев; опера: Н. Герасимов).). На картине главный герой – маленький воробей, который помогает найти и спасти юношу, похищенного слугами Достопочтенного. Узбекские и исландские кинематографисты изучили законы этой экспериментальной кинотехнологии, в результате чего с использованием этой технологии было снято множество фильмов, таких как «Мишка на прогулке», «Лиса и птица», «Тайна Какку», «Братья пальцев».

В 1970 году совместно с режиссёром К. Камаловой и художником Ю. Петровым был снят короткий кукольный мультфильм «Девочка и звезда». Этот кукольный фильм о маленькой девочке, которая подружилась со звездой, и они взлетели в небо и увидели чудо.

В 1972-1977 годах в сотрудничестве со сценаристами, режиссерами, художниками и композиторами такими как Ю. Петров, Ю. Базаров, З. Ройзман, А. Фейнберг, Р. Вильданов, "Мишка на прогулке", "Кто колдун", "Не говорите что мы маленькие", «Оставь после себя след», «Волшебный лук», «Синий слон», «Ходжа Насриддин», «Уничтожение Гармсея» и создал множество

фантастических мультфильмов, внёсших значительный вклад в формирование узбекского языка. анимационное искусство.

Во второй половине 1970-х годов приход М. Махмудова в этот художественный центр вызвал резкий поворот в теме, стиле и технологиях узбекской мультипликации. Среди технологий узбекского мультиплексного кино он ввел технологию перекладки, имеющую интересные и уникальные правила.

В 1978 году Мультбирлашма была преобразована в студию «Кукольные и картинные фильмы». Вскоре мультфильм режиссёра Н. Толаходжаева по рассказу Р. Брэдли «Милый дождь» завоевал главный приз Лейпцигского международного кинофестиваля – «Золотой голубь» и «Серебряную медаль» кинофестиваля в Бильбао в Испании. представил свое искусство миру. Фильм представляет собой первый мультфильм, созданный для взрослой аудитории, а сюжет раскрывается несколькими персонажами. Фильм предсказывает будущее и в форме философии повествует об опасности ядерной войны на Земле. Актер рассказал, что их пригласил на прием принц Чарльз, приехавший в то время из Лондона. Когда переводчик представил художника принцу, он высказал ему теплые мысли о мультфильме и сказал: «Я купил ваш мультфильм, чтобы его показывали по лондонскому телевидению в течение 2 лет».

В 1980-е годы профсоюз попал в очень сложную ситуацию. Из-за отсутствия материалов (необходимых красок и оборудования), использованных в фильме, работа в студии затруднена. В ходе беседы с М.Махмудовым создатель рассказал: "В то время я искал выход из ситуации, а потом увидел по телевизору мультфильм "Приключения капитана Врунгеля" украинского режиссера Д.Черкасского, и сразу же отправился на Киевскую «Научно-популярную киностудию». Ознакомился с процессом создания фильма на мультистудии. «М. Махмудов освоил секреты этой технологии, и в результате в нашем кантри, «Ходжа Насриддин» в жанре комедии (ст. А. Бородин; реж. М. Махмудов; художники М. Махмудов, художники-мультипликаторы А. Педан, Л. Усачев, Н. Рабинович, опер. В. Никитин, комп. Р. Вильданов 1982) удалось создать первую пленочную перекладку. Тот факт, что персонажи фильма созданы в миниатюрном стиле, еще больше обогатил живописный облик картины. Основанный на характерных для искусства Аскии диалогах, фильм, опирающийся на традиции миниатюр, репрезентирующих восточную классическую поэзию, помог выразить идеи режиссера. При создании этого литературного произведения необходимо было наличие игровых событий и сильной динамики, чтобы привлечь интересную, молодую аудиторию.

Кейинги йилларда ўзбек анимация санъати доврўғини оламга таратган “Булбул” (режиссёр ва расом М.Маҳмудов, 1999) фильми ҳам экранлаштирилди. Унга XIX асрда яшаб, ижод этган даниялик ёзувчи Г.Х. Андерсеннинг шу номли эртаги асос бўлган. М.Маҳмудов ушбу эртақ асосида сценарий ёзиб, унга баъзи бир ўзгартиришлар киритди. Яъни Хитой

императорининг саройида бўлиб ўтган воқеа – фильмда Марказий Осиёга кўчирилиб, унга ёрқин характерли персонажлар киритилади. Юмор билан суғорилган кўшиқ эса фильмдаги марказий эпизодларга жозиба бағишлаган. Маҳмудов 1992-йил, ўн тўққизинчи асрнинг иккинчи ярмида яшаб ижод қилган англиялик ёзувчи Оскар Уайльднинг «Бахтли шахзода» номли ҳикояси асосида (перекладка) мультипликацион фильмини яратди. Фильм икки қисмдан иборат бўлиб, унда инсонийлик ҳис-туйғулари етакчи бўлиб, персонажларнинг ҳаяжони, ўй-кечинмалари ва руҳияти кучли талқин этилган. Кейинчалик ўзбек анимация санъати довуғини оламга таратган маҳорат эгаси М.Маҳмудов «Булбул» мультфильмини яратган. Унга даниялик ёзувчи Ханс Кристиан Андерсеннинг шу номли эртаги асос қилиб олинган. Автор пишет сценарий по мотивам этой сказки и меняет некоторые ее сюжеты. Этот фильм был удостоен номинации «Самый добрый фильм» международного фестиваля детских анимационных фильмов, проходившего в Москве в 1999 году, и был удостоен главного приза «Золотая рыбка». Мы являемся свидетелями создания ряда фильмов с использованием этой технологии. Это «Золотой лист», «Пири Устоз Зертаклари», «Лошадь», «Колодец», «Концерт», «Ангел», «Приключения Симбада», «Черный дворец», «Птица», «Сусамбиль» и другие.

К моменту независимости наша великая история, унаследованная от наших великих предков, легендарных эпических героев народного творчества и деятелей наших великих предков, стала воплощаться на мультипликационном экране. Национальный герой, национальный характер и образы созданы по мотивам эпосов нашего великого мыслителя Навои «Хамса», «Бахром и Дилором» (1996), «Фархад и Ширин» (2010), «Эпос о Джалолиддине» (1999), Алпомиш» (1999), «Томарис» (2002), «Спитамен» (2010), «Легенда о Широке» (2011).

Мультфильм Д. Власова «Поттер» участвовал примерно в десяти международных кинофестивалях по всему миру. В 2005 году получил награду «Золотая монета» на Международном кинофестивале в Тегеране, награду «За верность традициям анимации» на Международном кинофестивале Украины «Крок», премию «Лучший национальный фильм» в Хиросиме. Д. Власов был удостоен высоких премий на нескольких международных анимационных фестивалях за фильм «Белая курица».

Анимационный фильм «Два соседа и дыня» одного из талантливых молодых режиссёров Азиза Мухамедова также был заслуженно удостоен в номинации «Лучший комический персонаж» на международных кинофестивалях «Shaken Star» и «Анимаёвка», проходящих в Алматы. в 2009. Другой фильм этого молодого режиссера – «Умелый ученик» также был удостоен номинации «Лучший иностранный фильм» на международном кинофестивале «Отцы и дети», проходившем в Орле в 2016 году.

Впервые в истории отечественного кинематографа в 2014 году Производственное объединение мультипликационных фильмов при киностудии «Узбекфильм» приступило к производству полнометражного (1,5 часа) мультипликационного фильма «Гороховый борец» по заказу киностудии «Узбекфильм». Узбеккино» Национального агентства.

Сначала были разработаны и объявлены в прессе и интернет-изданиях условия творческого конкурса на литературный сценарий полнометражного мультфильма. В конкурсе приняли участие многие создатели и авторы. Представленные ими работы рассматривались на основании установленных критериев. По решению художественного совета агентства победителем был признан литературный сценарий «Нохат Полван», написанный на основе узбекских народных сказок известным творцом Исмаилом Шомуродовым.

Руководитель группы М.Махмудов, работник культуры, прошедший службу в Узбекистане, рассказал, что к этой работе была привлечена группа мультипликаторов во главе с такими известными режиссерами, как Н.Толаходжаев и Д.Власов. Примечательно, что в этом творческом проекте также было задействовано много талантливых молодых аниматоров и художников. В целях повышения их знаний и навыков в области анимации в ассоциации также были организованы специальные обучающие курсы.

В этом богатом легким юмором произведении прославлялись такие благородные идеи, имеющие воспитательное значение для детей, как честность, трудолюбие, правдивость, помощь другим через чудесные события, пережитые знаменитыми героями наших национальных сказок.

Но большинство мультфильмов, созданных мультитворцами нашей страны, являются частью авторских фильмов, и все они остаются вне внимания зрителей, особенно детей. Наши дети все больше интересуются зарубежными мультфильмами и играми, пропагандирующими жестокое и жестокое насилие.

В нашей стране элементы анимационного искусства мы можем наблюдать в некоторых художественных фильмах, созданных в 1960-е годы. Например, техника стоп-кадровой анимации была использована в сцене свадьбы в художественном фильме режиссера Ш. Аббасова «Махаллада дув-дув гап». Конечно, использование столь нового для того времени стиля сказалось на успехе фильма. Этот эпизод усилил воздействие фильма.

Художественные фильмы с анимационными элементами имеют свои легальные и эстетические характеристики. Это сочетание сфотографированных «живых» изображений и «неодушевленных» персонажей с вещами, которых нет в реальном мире. На сегодняшний день при использовании подобных эффектов повышение выразительности кадра достигается за счет неограниченных возможностей компьютерной анимации. В искусстве кино компьютерная анимация выступает как новая форма художественного сознания и эффективно используется для освещения реальной и фактурной реальности.

Кинематография играет важную роль в формировании духовного мира и эстетического вкуса человека. Нельзя забывать, что искусство анимации занимает достойное место в воспитании зрелого поколения, особенно по своей впечатляемости. Анимация — очень ценная область по сравнению с другими видами искусства. Доходы частных студий, работающих в нашей стране, в основном направлены на рекламу, клипы и заказы. Чтобы в будущем создавать успешные фильмы, привлечение продюсеров в сферу, изучение кадрового вопроса и пробуждение конкуренции среди них — это необходимость времени.

Важно с раннего возраста формировать у детей чувство самопожертвования ради судьбы нации и страны. Для этого необходимо шире использовать формы приобщения наших детей к миру вещей с детства, характерные для наших национальных традиций. Необходимо оградить наших детей от чуждых нашему национальному образу жизни игрушек, мультфильмов и фильмов, а во время показа таких сериалов на экране телевизора занять их другими делами. Игры, игрушки, книжки с картинками, мультфильмы по мотивам национальных сказок, отражающие благородные стремления человечества, полезны для правильного формирования мировоззренческих взглядов у детей с раннего возраста. Например, с помощью серии сказок, таких как «Зумрад ва Киммат», «Ёрилташ», «Приключения Ходжи Насриддина», можно побудить детей делать добро, развить чувство ненависти ко злу, вселить уверенность в празднование праздника, справедливость. Каждое произведение, созданное для детей, должно служить обогащению духовного мира юных душ, приобщению их к высшим качествам, таким как добро и человечность. Вот почему мы всегда должны обращать внимание на то, какие мультфильмы слышат и смотрят наши дети.

Сказки — литературный жанр, который быстро осваивается детьми, только начинающими вступать в жизнь, образы ярко интерпретируются, четко определяется граница между добром и злом. Чем понятнее сказки, тем сильнее они действуют на детей. В сегодняшнее сложное и опасное время как никогда важно предупреждать людей о существующих опасностях, привлекать внимание нашей страны и широкой общественности к вопросам образования детей, призывать наше будущее поколение быть духовно здоровыми и хорошо округленный. В сегодняшний информационный век необходимо уделять внимание увеличению производства национальной продукции, защите от различных карикатур, поступающих из-за границы, и на этой основе воспитывать молодое поколение морально совершенным.

Создание анимационных фильмов в узбекском кино связано с этапами общественного строя, культурной жизни и развития. В развитии узбекского кино новой эпохи большое значение имеют уникальная творческая деятельность и высокие художественно-идеологические взгляды талантливых мультипликаторов, таких как Дамир Салимов, Юрий Петров, Камара Камалова,

Манзур Махмудов, Нозим Толаходжаев, Дмитрий Власов, Азиз Мухаммедов. Судьба нации, человеческие судьбы, счастье и мечты, умелое изображение душевных страданий в кинокадрах, обеспечение игры актеров на профессиональном уровне, тенденции создания неповторимых стилей составляют основу узбекских анимационных фильмов.

Корни искусства анимации идут из области изобразительного искусства, театра, скульптуры, пантомимы и формируются в процессе синтеза многих видов искусства. Поэтому герои и сюжеты мультфильмов становятся реальными и захватывающими. Художественный образ в мультфильме многогранен и очень сложен, но в то же время он подкупает зрителя своей простотой и понятностью.

Эксперименты с кинофильмами проводились в течение многих лет, и в 1828 году на бумажном диске были нарисованы простейшие формы анимации, а к 1892 году зрители наслаждались анимацией «оптического театра».

Искусство анимации породило новые таланты и новые направления, адаптируясь к обычаям и традициям разных народов. На этапе внедрения анимационного искусства в нашей стране мультфильмы, созданные узбекскими художниками в 1960-1970-е годы, по-прежнему завоевывают любовь наших детей, прививают им добро, правильность, общечеловеческие качества.

В заключение отметим, что этапы создания искусства анимации имеют более чем вековую историю, и за этот период в процессе синтеза с другими областями оно приобрело новый облик и неповторимые визуальные стили. Искусство анимации сформировалось в кинематографе давно и завоевало свое место и поклонников.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА:

1. Dr. Tadjibayeva O.K.; Melikuziev I.M.; Khusanov Sh.T., Issues of the using the Special Effects as means of Visual expression in the Cinema art. European Journal of Molecular & Clinical Medicine, 7, 2, 2020, 2204-2215.

2. Ikbal Melikuziev. (2020). Cinematographer's ability in the creation of graphic image in uzbek historical films. International Journal of Advanced Science and Technology, 29(05), 1554-1567. Retrieved from <http://sersc.org/journals/index.php/IJAST/article/view/10078>

3. Ikboljon, M., & Tirkashaliyevich, K. S. (2019). Creative researches of young cameramen on the creation of graphic image in modern uzbek feature films. International Journal of Engineering and Advanced Technology, 9(1), 5230-5236. doi:10.35940/ijeat. A2948.109119

4. Ikboljon Melikuziev. (2016). Duties of a Cinematographer in Creating a Film. Journal of Literature and Art Studies, 6(7). <https://doi.org/10.17265/2159-5836/2016.07.013>

5. Melikuziev, I. (2020). Cinematographer's ability in the creation of graphic image in Uzbek historical films. *International Journal of Advanced Science and Technology*, 29(5), 1554–1567.
6. S Khusanov, B Bazarbayev, K Xidirova (2020) Lacking professional personnels as the major issue in the " karakalpakfilm" cinema studio - International Journal of Psychosocial Rehabilitation.
7. Хидирова, К. (2022). РАЗВИТИЕ ПОЭТИЧЕСКОГО СТИЛЯ В УЗБЕКСКИХ КИНЕМАТОГРАФИИ. *Eurasian Journal of Social Sciences, Philosophy and Culture*, 2(13), 20–23. извлечено от <https://in-academy.uz/index.php/ejsspc/article/view/6842>
8. Таджибаева О. К. Народные эпосы в театральном искусстве Центральной Азии //Филология и лингвистика в современном обществе. – 2014. – С. 17-20.
9. Tadjibaeva, O. K. . (2021). Epic Heritage - The Gold Treasure. *The American Journal of Interdisciplinary Innovations and Research*, 3(06), 131–140. <https://doi.org/10.37547/tajiir/Volume03Issue06-18>.
10. Mirsaidova, D. . (2022). ZAMONAVIY OVOZ ISHLAB CHIQUARISHNING ASOSIY YO'NALISHLARI. *Eurasian Journal of Law, Finance and Applied Sciences*, 2(5), 33–36. извлечено от <https://www.in-academy.uz/index.php/EJLFAS/article/view/3063>.
11. Shokirova, G. (2022). PROBLEMS OF SKILLS OF YOUNG FILMMAKERS IN UZBEK CINEMATOGRAPHY. *Eurasian Journal of Social Sciences, Philosophy and Culture*, 2(13), 201-207.
12. Agzamov, Doniyor. "TEXNIKA VA SAN'AT UYG 'UNLIGIDA OVOZ REJISSORLIGINING AHAMIYATI." *Eurasian Journal of Academic Research* 3.1 (2023): 109-112.
13. Adilov, A. (2022). THE IMPORTANCE OF SHOOTING STYLES WHEN CREATING A FEATURE FILM. *Eurasian Journal of Social Sciences, Philosophy and Culture*, 2(13), 208-213.
14. Talabbaev, R. E. (2020). Problems And Errors Of Video Editing Beginners. *The American Journal of Interdisciplinary Innovations and Research*, 2(10), 80-83.
15. Talabbaev, R. E. (2020). THE IMPORTANCE OF SOUND RECORDING AND PROCESSING USING MODERN COMPUTER TECHNOLOGY IN CINEMA. In *WORLD SCIENCE: PROBLEMS AND INNOVATIONS* (pp. 194-196).
16. Ergashalievich, T. R. (2022). PLACE OF UZBEK ANIMATED FILMS IN THE WORLD OF ANIMATED FILMS. *Galaxy International Interdisciplinary Research Journal*, 10(6), 1250-1252.
17. Ergashalievich, T. R. (2022). The importance of investigation the experience of world cinema industry specialists in the development of Uzbek cinematography. *ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal*, 12(5), 1022-1025.

18. Meliqo‘ziev, I. . (2023). TARIXIY FILMLARDA SYUJET RIVOJI VA KOMPOZISIYA. Eurasian Journal of Social Sciences, Philosophy and Culture, 3(2),126–133. <https://in-academy.uz/index.php/ejsspc/article/view/10042>.
18. Копадзе , А. (2023). МЕТАМОРФОЗЫ ИСТОРИИ МИРОВОГО ДУБЛЯЖНОГО ИСКУССТВА. Eurasian Journal of Social Sciences, Philosophy and Culture, 3(2), 116–125. <https://in-academy.uz/index.php/ejsspc/article/view/10041>.
19. Khidirova, K. (2023). VISUAL AND EXPRESSIVE MEANS OF CINEMATOGRAPHY. Eurasian Journal of Social Sciences, Philosophy and Culture, 3(2), 134–141. <https://in-academy.uz/index.php/ejsspc/article/view/10052>.
20. HATAM FAYZIEV -A BRIGHT REPRESENTATIVE OF THE UZBEK CINEMATOGRAPHY SCHOOLIqbal Mamasodikovich MelikuzievUzbek State Institute of Arts and culture,"Voicedirecting and operatic skills" head of the department,doctor of philosophy in art Sciences (PhD), professor, e-mail: iqbol.1981.nozxon@gmail.com<https://doi.org/10.5281/zenodo.7509691>.
21. ShCh Amanmuradov /STUDYING THE SUBJECT "TECHNOLOGY AND PRACTICE OF SOUND DESIGN" AT THE STATE INSTITUTE OF ARTS AND CULTURE OF UZBEKISTAN //Art: Actual Problems of Theory and Practice, 2021.
22. ShCh Amanmuradov / PECULIARITIES OF THE SOUND-VIEW MONTAGE OF THE FILM "THE MAN LEAVES THE BIRDS// Oriental Art and Culture, 2022.
23. N Sadikova/ EXPLORING INNOVATIVE METHODS AND THE CHALLENGE OF MODULAR LEARNING IN SOUND DESIGN TEACHING// Eurasian Journal of Social Sciences, Philosophy and, 2022.
24. O.R Rakhimjanov / The Role And Importance of Using the Experience of Foreign Modern Cinematographers in the Development of Uzbek Cinematography// Open Access Repository, 2022.
25. O.R Raximjanov/ ZAMONAVIY OVOZ REJISSYORLIGINING ASOSIY TAMOIYILLARI// Oriental Art and Culture, 2022.
26. А.Утаев/ПОЛЬ СЦЕНАРНОГО МАСТЕРСТВА В АНИМАЦИИ//Eurasian Journal of Academic Research, 2022.
27. AS Utaev/ANIMATSIYA REJISSURASI: AKTYORLIK MAHORATINING O ‘RNI//Oriental Art and Culture, 2022.

TEATR MILLAT KO'ZGUSIDIR

Sobirov Jamshid Tolibovich,
O'zbekiston davlat san'at va instituti
"Dramatik teatr va kino aktyorligi"
kafedrası o'qituvchisi
sobirovjamshid629wg.mail.com

Annotatsiya: quyida keltirilgan maqolada bugungi kunda teatrga tomoshabinlar oqimi kamligining asosiy sabablari va bunga barham berishga doir masalalar haqida so'z yuritiladi.

Аннотация: в данной статье рассматриваются основные причины низкой посещаемости театров сегодня и вопросы, связанные с ее устранением.

Abstract: the following article discusses the main reasons for the low attendance of theatergoers today and issues related to its elimination.

Kalit so'zlar: san'at, teatr, repertuar, tomoshabin, ma'naviyat.

Mamlakatda mustaqillikning ilk davridan boshlab yoshlar tarbiyasi, milliy g'oyani, milliy va ma'naviy qadriyatlarni ularning ongiga singdirish masalalarini davlat siyosati darajasiga ko'tarilishi barobarida bu jarayonda san'at turlaridan biri bo'lgan teatrning o'ziga xos o'rni bo'lganligini ta'kidlash joiz. Bugunga kelib, teatrlarining ma'naviy-mafkuraviy strukturasi ham o'zgara boshladi. Teatr tom ma'noda millatning ma'naviy dargohiga aylandi. Mashhur nemis mutafakkiri V.Gyotening teatr haqida shunday so'zlari bor: "Teatr haqida g'amxo'rlik qilish millat yetukligining belgisidir"(1). O'ziga xos aforizmga aylangan bu so'zlar bejiz aytilmagan. Bunda millat ma'naviyatini, madaniy komilligini san'atga, ya'ni teatr kabi estetik unsurlarga munosabatidan bilish mumkin. Demak, tomoshabinlarni madaniyatli bo'lishga, ma'naviy jihatdan poklanishga chorlovchi hayot ko'zgusi sanalmish teatr san'atining o'rni beqiyos ekanligini targ'ibot qilish, aholi ongiga singdirish bugungi kunning talabidir.

Shunday ekan, bu dargohning faoliyati mutaxassislardan katta mas'uliyat talab qiladi. Bu dargohga qadamranjida qiladigan tomoshabin qaysidir ma'noda qahramonlar timsolini o'zining hayoti bilan taqqoslaydi. Ular obrazlarining ziddiyatli "hayoti"ni o'zida yashab ko'radi, rollarning ta'siriga berilib goho qahramonlarga achinadi, goho ularning baxtli taqdiriga quvonadi. Mana shularning o'zi ibratdir. Chunki, bu bilan tomoshabinlar hayotning ma'naviy tomonlarini o'rganadilar, estetik zavq oladilar.

Shu o'rinda tomoshabin didini, madaniyatini birlamchi bo'lib teatr shakllantiradi. Qancha mehnat va mablag'lar sarflanib sahna asari bitkazilgach, unga tomoshabinlarning tushmasligi yoki kam tushishi hollari bugungi kunda sir emas. Bunga faqat birgina tomoshabinlarni aybdor qilib ko'rsatish ham to'g'ri emas. Chunki, teatr asari tomoshabin didini emas, tomoshabinning estetik didi teatr asarini baholaydi.

Sahna asarlarining tomoshabin ma'naviyati va madaniyati uchun nechog'li ahamiyatligini hamda ko'pgina asarlar kelgusida ham qayta namoyish etilishini avvalo tomoshabinlar, so'ngra teatr repertuari belgilaydi. Repertuarni sahna asaridagi

ijodiy topilma, effektlardan foydalanish, pardadan pardaga o'tish mahorati, estetik qiymatni oshiruvchi barcha vositalar, professional yondashuv va asar mazmun-mohiyatiga e'tibor qaratish, aktyorlar ijrosi boyitib boradi.

Tayyor xulosalar, jo'n tafsilotlar bugungi kun kishilarini qiziqitirmaydi, shu ma'noda tomoshabinni fikrlashga, mushohada qilishga, o'zicha mulohaza yuritishga yo'naltira oladigan sahna asarlari nihoyatda katta ahamiyat kasb etadi. Chunki ma'naviy omillarga e'tibor berilayotgan hozirgi damda insonning ichki tuyg'ularini – nafosat va qabohat, ezgulik va yovuzlik, savob va gunoh kabi abadiy mavzularni qayta o'rganishga katta ehtiyoj sezilmoqda.

Tomoshabinni teatrda uzoqlashtirmaslik, uni teatr shaydosiga aylantirish uchun kishilarning madaniy ehtiyojlaridan kelib chiqqan holda ta'sirli pyesalar sonini ko'paytirish lozim bo'ladi. Bugungi kunda teatrda tomoshabinlarning tashrifi susayib qolganiga sabablar bisyor. Juda ko'p sahna asarlari o'z tomoshabinini topolmayotganligi mavjud holatdir. Buning asosiy sababi asarlarning saviyasiga bog'liq bo'lsa, keyingi omillar teatrlarning zamonga moslashishi bilan aloqador muammolardir.

Bugungi kunda haqiqiy san'atni tushunadigan tomoshabinni topish amri mahol bo'lib qoldi. Bu bilan tomoshabinlarni ayblamoqchi emasmiz. Chunki, maishiy, oldi-qochdi asarlar qo'yib, yoppasiga tomoshabinlar saviyasini o'tmaslashtirishda teatrning o'zi ham rol o'ynaydi. Shu ma'noda teatr yoki tomoshabinni tanqid qilish bilan ish bitmaydi. Aksincha, teatr va tomoshabin muvofiqligini topish, teatrlarga tomoshabinlarni yaqinlashtirish kabi omillarga e'tibor qaratish kerak. Bundan tashqari, hozirgi tezkor kommunikatsiya va axborotlashtirish jarayoni bilan ham izohlash mumkin. Chunki televizor orqali yigirmadan ortiq kanallarda rang-barang ko'rsatuvlar, OAVning barcha vositalarida berib borilayotgan turli xil axborotlar ichida teatr o'z ko'p sonli auditoriyasiga ega bo'lishi ham qiyin jarayon.

Mamlakatimizda barcha sohalarda islohotlar kechayotgan bir paytda teatr sohasida ham yangilanishlar olib kirish maqsadida zamonaviy ilg'or fikrlar maydonga kelmoqda. Bu borada sezilarli ishlar amalga oshirilmoqda. Teatr hozirgi ijtimoiy jarayonni, zamonaviy talablarni his qilmasa, u muqarrar maishiylashib haqiqiy san'atdan yiroqlashadi. Ayniqsa, bolalarbop sahna asarlari va ularning tahliliga mos tadqiqotlar o'tkazishimiz lozim.

Bu o'rinda bugunning tomoshabinlariga faqat maishiy, oldi-qochdi asarlar kerakmi, ular jiddiy drama asarlarini "hazm" qila olmaydimi, degan savollar tug'ulishi tabiiy. Bu savollarga javob axtarib Stanislavskiyning bir gapini eslab ko'raylik. Uning xulosasiga binoan, "tomoshabin aybdor emas"(2)

To'g'ri, lekin teatr san'atining buyuk reformatori teatrda o'z oyog'i bilan tashrif buyuruvchi teatr muhlislarini nazarda tutgan. Tashkil etilgan tomoshabinlar ko'pincha, teatrni tushunmaydi va ularning didiga asoslanib bo'lmaydi. Bularni ketidan borish faqat tijorat, kassaga tushumni ko'paytirish maqsadlarini ko'zlashdir, teatrning estetik

ma'naviy vazifalarini unutishdir. Demak, aybni ham teatrdan, ham tomoshabindan qidiramiz ekan-da?!.

Aksariyat yoshlar teatr san'atini tushunish u yoqda tursin, hatto teatr nima ekanligini, teatr binosi qayerda joylashganini ham bilishmaydi. Albatta bunga qaysidir ma'noda teatrning ham aybi bor. Bugungi kunda teatr o'z asarlari reklamasini kuchaytirishi, shahar ko'chalarining asosiy markazlariga afisha va e'lonlar osib qo'yishi kerak. Yoki televideniye kanallari orqali reklama berib borishlari lozim.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, bugun dunyoda mislsiz ilmiy kashfiyotlar, ulkan texnikaviy imkoniyatlar, universal texnologiyalar, axborot tarqatishning globallashuvi, ya'ni ularning butun kurrai zaminni qamrab olish jarayoni shiddat bilan bormoqda. Aslida axborot sohasidagi globallashuv insoniyat uchun, dunyoning barcha hududlaridagi odamlarning o'zaro muloqoti uchun, ilm-fan va madaniy boyliklarni o'zlashtirish uchun ulkan imkoniyatlar yaratadigan jarayondir. Teatr esa aynan axborotlashgan jamiyatning bir tarmog'i ekanligini yoddan chiqarmasligimiz kerak. Teatrning esa bu boradagi madaniy ahamiyati beqiyos ekanligini anglamog'imiz lozim. Shu ma'noda teatrning hozirgi darajasi kelajakka borib bizning kim bo'lganligimizni oynadek ko'rsatadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Можейко. М. А. Статья в “Новейшем философском словаре” Источник. Минск, 1999. Гёте И.В. Примечания и заметки для лучшего понимания западно-восточного дивана // Проблемы востоковедения. -№3. 1960, -с. 191.
2. Muxtorov E. Rejissyor Bahodir Yo'ldoshev // San'at jurnali, 2005, 2 son, 40 bet.

BIR ASAR TAHLILI

“Kunduzsiz kechalar” spektakli

Sobirov Jamshid Tolibovich

O‘zbekiston davlat san’at va instituti

“Dramatik teatr va kino aktyorligi”

kafedrası o‘qituvchisi

sobirovjamshid629wg.mail.com

Annotatsiya: ushbu maqolada Usmon Azimning Cho‘lpon hayotiga bag‘ishlangan “Kunduzsiz kechalar” asarining sahna talqinlari haqida fikrlar bildirilgan.

Аннотация: в данной статье высказываются мнения о сценических интерпретациях произведения Усмана Азима «Бездневные ночи», посвященного жизни Чолпана.

Abstract: in this article, opinions are expressed about the stage interpretations of Usman Azim's work "Dayless Nights" dedicated to the life of Cholpan.

Kalit so‘zlar: asar, spektakl, sahna asari, teatr, dekoratsiya, rejissor, aktyor, rol
Milliy teatrimiz sahnasida fojiaiviy taqdiri xalq hayoti bilan uzviy bog‘liq bo‘lgan Cho‘lpon, Fitrat, Qodiriy singari o‘tmishda qatag‘onga uchragan adiblar ijodiga va ularning merosini o‘rganish bugungi kunning dolzarb masalalaridan biri sifatida o‘rtaga tashlandi.

O‘zbek Milliy Akademik drama teatrida g‘oyaviy jihatdan mukammal, yosh avlodda ona yurtga muhabbat tuyg‘usini shakllantiruvchi, mustaqillikka shukronalik hissini uyg‘otuvchi “Kunduzsiz kechalar” dramasi sahnalashtirildi. Asardagi asosiy voqealar 1920-1930-yillarda bo‘lib o‘tadi.

Asarda o‘zbek xalqining nurli kelajagi yo‘lida o‘z hayotidan, baxtidan, xuzur-halovatidan kechgan shoir CHO‘lpon hayoti va uning achinarli qismati hikoya qilinadi. Dramaturgning maqsadi qatag‘on qurbonlariga aylanib borayotgan o‘zbek ma‘rifatparvarlarini ayanchli qismatini ko‘rsatishdan iborat edi. CHO‘lpon hayoti orqali sho‘ro tuzumining zulmkor manzarasini ko‘rishimiz mumkin. Asarda yozuvchi kichkina epizodik rollardan ko‘p foydalangan, bu qatag‘on davridagi insonlarning ushoqchalik ham qadr-qimmatini yo‘q ekanligiga ishoradir. Ular uchun kunduz yo‘qolib faqat kecha qolgani bois ham qo‘rquv va sarosimada hayot kechirganliklari bayon etiladi. Asarda tomoshabin qalbini junbushga keltiruvchi sahna ko‘rinishlarini ko‘rishimiz mumkinki, ular bugungi hurlik, ozodlik kunlarimizga shukronalik hissini uyg‘otishi tabiiy.

Spektakl hujjatli biografik manbalarga asoslangan bo‘lib, CHO‘lponning fojeali taqdiri haqida hikoya qiladi. Shoir qalamiga mansub ajoyib she‘rlarning voqealarga singdirilishi natijasida uning ruhiy dunyosi, nozik ichki kechinmalari ishonarli tarzda ochilgan. Qatag‘on qurbonlarini sahnada jonlantirishga bo‘lgan e‘tibor Vatanimiz mustaqilligi tufayli dramaturgiyamizda yangidan kashf etildi, desak mubolag‘a

bo'lmaydi. Har bir davrga o'zgacha qarash bo'lganligi sababli shoir yashagan davrga nisbatan ham qarashlar har xil bo'lgan. Shoirning tahlikali hayotini yoritishda dramaturg uzoq izlanish olib borganligi aniq. Rejissyorning sahnaviy talqinda shoirning qo'rquv va azobda kechirgan hayotini musiqaning shiddatli ohangi va sahna dekoratsiyasini davr bilan hamoxangligi asosida ko'rsatganligi asarning muvaffaqiyatiga munosib hissa qo'shdi. Ohista musiqa sadosi ostida boshlangan spektakl sahnasida g'ayritabiiy uy, bu uyni oddiy o'zbek hovlisi deyish mumkindir balki, ammo CHo'lpon hovlisida qurigan daraxtni turganligi tomoshabinlarga qandaydir mudhish voqeadan darak beradi. Chunki, o'zbek xalqida qurigan nihol noxushlikka ishora ekanligi yaxshi ma'lum.

Spektaklda kommunistik g'oyani singdirish avj olgan bir vaqtdagi voqealar sahnada jonlantiriladi. Asarda o'zbek xalqiga va insonlar taqdiriga shafqatsizlarcha yondashish ko'rsatib o'tiladi. Asar qahramoni CHo'lpon qiyofasida sahnada gavdalangan Muhammadali Abduqunduzov shoirning dardini, ruhiy kechinmalarini his qilganligi spektaklning muvaffaqiyatiga olib keldi. Muhammadali Abduqunduzov ohista, bosiq gapirganda ham qahramonning so'zlarini tomoshabinga aniq va ravshan yetkaza oluvchi, ichki kechinmalarga boy, aktyorlik qudratiga ega insondir. Cho'lpon she'rini o'qish bilan ochilgan parda uning uyi — oddiy o'zbek xonadoni manzarasini ko'z o'ngimizda namoyon etadi. Voqealar uning uyiga mehmonga kelgan ijod ahli, ya'ni shogirdlari gurungi bilan bog'lanib ketadi.

Cho'lponning she'ri bilan sahnada dardli kuy yangraydi. CHo'lpon kelajakka qarata “Adabiyot yashasa millat yashaydi. Adabiyoti gullamagan va adabiyotning taraqqiysiga ko'maklashmagan, adiblar yetishtirmagan millat oxiri bir kun hissiyotidan, o'yidan fikran mahrum qolib, sekin-sekin inqirozga yuz tutadi” deb xitob qiladi. CHo'lpon o'ziga yaqin insonlaridan dushmanlik ko'radi, bu uning hayoliga ham kelmagan edi. U o'zbeklar taqdiri olov ichida qoldi xalqimiz tutqin bo'ldi, deb yonib-kuyadi. U sigareta cheka turib shunday she'r xayoliga keladi:

Bunday “epoxa”ni chekib tugating,

Kullari ko'klarga sovrilib ketsin.

Bu tutqin ezilgan o'zbek bolasi,

Olovsiz, tutqinsiz kunlarga yetsin!...

Bu she'rni qarsaklar bilan qarshi olgan do'stlari bir ozdan keyin unga sotqinlik qilishidan bexabar edi. Bir zum davom etgan xushchaqchaqlik bir shogirdi gazeta olib kirishi bilan tugaydi. Bu gazetada “O'zbek shoiri CHo'lpon” deb nom olgan maqola aks ettirilgan bo'lib, CHo'lponning ijod yo'liga berilayotgan zarbalardan biri edi. Maqolada shunday so'zlar bitilgan edi: “Bugungi o'zbek tili, shubhasiz CHo'lpon tilidir, uning tili sodda, har turli fikrlar ifoda qilishga yararli va nuqsonsizdir” maqola boshida maqtovlar bilan osmonu falakka ko'tarilgan CHo'lpon maqola so'nggida “ammo bu CHo'lpon, ming afsuski, boylar, millatchi ziyolilarning mafkurachisi, shular shoiridir” deb badnom qilingan edi. Ohirgi satrlarini o'qiyotib duduqlanib qolgan Sezgir tezroq bu davrani tark etishni istardi. Chunki, davr nohaqliklar, zulmlar,

adolatsizliklar bilan qurshab olingan edi. CHO‘lponni millatchi deyishdimi, uning atrofida gilar ham bunga aloqador deb jazolanishi tayin edi. Yana shunisi achinarli ediki, jazo faqat ularning o‘zlariga berilmas edi, balki oilasi, bolalarini ham ayashmasdi. Sezgirning hayolini turli o‘ylar chulg‘ab olgan bir paytda CHO‘lponning o‘qing, degan so‘zidan seskanib o‘qishni davom ettirdi: “CHO‘lpon shularning ishtahasini qo‘zg‘atadi, ruhiy oziq beradi. Uning asarlari shularning qarashlarini aks ettirgan oynadir. U xalqning shoiri emas, u millatchi, vatanparast, badbin ziyolilarning shoiridir”. Sahnada sukunat hukm suradi. Shogirdlari ham qanday taskin berishni bilmaydi. Ammo CHO‘lpon –Muhammadali Abduqunduzov o‘zini mag‘rurona, hech narsa bo‘lmagandek tutib, do‘stlarini oshga taklif etadi. Ayoli Solihaga osh suzdargani ketgan CHO‘lpon ko‘nglida g‘ashlik bor edi. Chunki, qandaydir xavf-hatar borligini sezib turardi. Qo‘lida osh bilan qaytib kelgan CHO‘lpon kimsasiz davraga qarab: “qani oshga marhamat, meni ancha kutib qolgandirsizlar uzr, do‘stlar”,-deydi. Ammo oshni tamaddi qiladigan hech kim yo‘q edi.

Solihaning sahnaga kirib kelishi va yolg‘iz o‘tirgan CHO‘lpondan do‘stlaringiz qani, deb so‘rashi bilan shoirning “azaga ketishdi”, u esa “kim o‘ldi” deyishi bilan “bir shoir” deb javob berishi tomoshabin uchun CHO‘lponning mashaqqatli kunlari boshlanganligiga ishora edi.

Soliha yoriga bo‘lgan xurmati va mehrini u bilan har qanday mashaqqatli kunlarda ham birga bo‘lishda deb biladi.

Gazetada yozilgan maqoladan xabardor bo‘lgan Soliha CHO‘lponga dalda bo‘lish uchun g‘amlarini ichiga yutishga majbur bo‘ladi. Chunki, u CHO‘lponni qalbiga ozor berishni istamaydi. Uni sevishini, usiz hayoti qiyinchiliklar girdobiga tushib qolishini biladi. Shuning uchun ham yorini g‘am-anduhlardan asrashni o‘zini burchi deb biladi. U yoriga atab bir she‘r o‘qiydi:

Muhabbat bo‘stonida go‘zal CHO‘lpon edim do‘stlar,

Quyoshning nuriga toqat qilolmay yerga botdimku...

She‘rning tugashi bilan majlis sahnasiga ulanib ketgan manzara tomoshabinlar ko‘z o‘ngida namoyon bo‘ladi.

Majlis boshlanadi. CHO‘lpon tomonga otilgan bo‘htonlar: “u millatchi, bizning dushmanimiz uni safimizdan chiqarishimiz lozim”. CHO‘lpon bu so‘zlardan dovdirab qoladi, eng achinarlisi shunda ediki, bu so‘zlarni o‘zining do‘sti Sezgir so‘zlab turgan edi.

Millatchi deb ta‘qib etilgan CHO‘lponni majlis zaliga chaqirgan Akmal Ikromov minbardan turib: “kommunizm bu bizning qonimizga singishi va buni esa adabiyotshunoslarimiz o‘z ilmlari bilan xalq orasiga tadbig‘ etishlari lozimligi” ni takror e‘tirof etadi. U o‘z nutqida CHO‘lpon xaqida Ayniy yozgan maqolaga alohida to‘xtalib: “CHO‘lponni qayta tarbiyalash kerak. U yozgan asarlarning g‘oyaviy mohiyati va bizga yot qarashlarini biz hech qachon qabul qila olmaymiz”-deydi. Tomoshabin yozuvchi hayotiga achinish xissi bilan spektakldan ko‘z uzolmay turgan bir paytda to‘satdan sahnada shovqinli ovoz eshitiladi va chiroqlar o‘cha boshlaydi.

Majlis bo'layotgan jarayonda hamma dong qotib o'rnidan ko'tariladi. Sahnada birdan Stalinning matoga tushirilgan portreti namoyon bo'ladi. Va militsiya kiyimdagilari ikki odam kelib majlisni davom ettirishni so'raydi. Akmal Ikromov ular kelishi bilan qanday fikr aytishni bilmay qoladi va so'zni kimga berishini bilmay turganda, CHO'lponning so'zga chiqishga ruxsat so'rashi majlis zalida o'tirganlarda cho'chish hissini uyg'otadi.

-Cho'lpon: to'g'ri so'nggi ikki uch yil ichida yoshligim tufayli xatolarim bo'ldi. Chunonchi, millatchilik va vatanparastlik ruhida she'rlar yozib, ba'zi joylarda so'zlaganlarim ham bo'ldi. So'nggi paytlarda bu xatolarimni o'zim ham tushunyapman....

Ammo Cho'lpon o'ziga do'st deb yurgan Sezgir majlis zalida uni millatchi, vatanparast, deb zalga e'lon qiladi. CHO'lpon do'stim dunyo bir kunlik emas, deya sahnadan g'amgin holatda chiqib ketadi. Majlis bo'layotgan sahnada birdan qorong'ulik cho'kadi. Chiroq yongach, sahna tepasida Stalinning rasmi osig'liq turardi. Bir chol esa nomoz o'qish bilan band. CHO'lpon zalga kiradi, u do'stlarining qilgan ishlaridan ta'sirlanib gandraklab stulga o'tirmoqchi bo'ladi-yu ammo yiqilib tushadi. Chol esa shoshib yuziga fотиha tortadi.

Cho'lponning sevgilisi Soliha obrazida gavdalangan SH.Ismoilova vafoli yor, mehridaryo o'zbek ayoli qiyofasini yarata oldi. Spektakldagi yorqin obrazlardan biri – Sezgir deb atalgan qiyofa artist Tohir Saidov mahoratining yetukligini ko'rsatgan. Sezgir – T.Saidov spektaklning uchinchi sahnasida ko'rinadi. Ana shu uchinchi sahna vositasida aktyor uchinchi vaziyatni, uchinchi qiyofa va uchinchi ichki dunyoni shu qadar badiiy mukammal ijro qiladiki, artistning mahoratiga tahsin aytmay ilojing yo'q. T. Saidov yaratgan obraz eng chiroyli ifoda vositalari bilan namoyon bo'luvchi fojeaviy qiyofadir. Bu qiyofa klassik asarlarda uchraydigan dahshatli kimsalarni eslatadi...

Spektaklda yana bir necha nomlari shartli ravishda Zamonqul, Ko'zoynak, Do'st, Tengdosh, Naganli odam, Professor, Rais deb ataluvchi obrazlar ham alohida artistlarning ijodiy izlanishlari mahsuli bo'lsa-da, ular mukammal sahnaviy badiiy obraz darajasiga yetib bormaydi.

“Kunduzsiz kechalar”da g'oyat muvaffaqiyatli chiqqan obraz aktyor Muhammadali Abduqunduzov ijro etgan CHO'lpondir.

Rejissyor Valijon Umarov matnni asos qilib olgan holda juda qisqa muddat ichida iste'dodlar guruhini jam qilib, aniq ijodiy maqsad sari yo'naltirgan va yetuk sahnaviy asarni dunyoga keltirib teatr sahnasida otashnafas sho'irning nurli obrazi kashf yaratdi. Mazkur spektakl bilan V. Umarov o'zining salohiyatli va kashfiyotlarga qodir rejissyor ekanini yana bir bor namoyish etdi. Albatta, ijodiy mehnat bor yerda kamchiliklar bo'lishi tabiiy.

V. Umarov ishida ham ayrim nuqsonlar uchraydi. Jumladan, “majlis” sahnasidagi va vahimali epizod, Stalin portreti mavzuini, ayrim kinoxronika lavhalari spektaklning ijodiy to'qimasiga tabiiy qo'shib ketmasligi shunday nuqsonlardandir. Spektaklning umumiy ohangi faqat mungli yangrash ham uning hayotiyligiga bir muncha putur yetkazadi.

Rejissyor ijodiy rejasiga muvofiq spektakl voqealari kechadigan makon (rassomlar Baxtiyor To‘rayev, Dilshod Nabiyeu), bir vaqtlar mahobatli, serjilo bo‘lgan, ammo hozirda ko‘p joylari shikastlangan, ranglari o‘cha boshlagan sharq dunyosi manzarasi asosan nimqorong‘u nurlanishda bo‘lib, miskin kayfiyat tug‘diradi. Iste’dodli bastakor Anvar Ergashevning spektakl umumiy ruhiyatini ifoda etuvchi musiqasi tomoshabin xotirasida saqlanib qoladi. Bu spektaklni ko‘rgan har bir tomoshabin kechagi kunni mulohaza qilishi, bugunimizga shukronalar aytib, kelajakka ishonch bilan qarashi shubhasiz. Umuman, “Kunduzsiz kechalar” ma’naviy hayotimizda voqea bo‘larli spektakldir.

Asar kompozitori A.Ergashevning musiqasi o‘zining chuqur emotsional ta’sir kuchiga ega bo‘lib, spektaklga fojiauiy ruh berish bilan birga undagi asosiy g‘oyani erkin namoyon eta olgan.

Asarda 20-30 yillar xalq ongiga kommunistik g‘oyalari singdirila boshlagan bir davr voqealari qalamga olingan. Unda o‘zbek adabiyotining yorqin vakili shoir, yozuvchi dramaturg va tarjimon CHo‘lpon taqdiri yotadi. Inson taqdiri bilan qiziqqan muallif U. Azim va rejissyor V. Umarov uning hayoti dramatizmi manbalarini qidiradilar. Spektakl hujjatlar va tarjimai hol ma’lumotlariga asoslangan holda shoir halokatining fojiauiy tarixi sifatida tasvirlanadi. Voqealar shoirning ajoyib she’rlari bilan to‘ldirib berilgan. Bu she’rlarda CHo‘lponning iztirobli kechinmalari o‘z ifodasini topgan, shoirning tashvishlar, shubha-gumonlarga to‘la ma’naviy olami ochib beriladi. U yashagan davr CHo‘lponga shafqatsizlik qilganligi ko‘rsatib o‘tiladi. Qancha zulmlar bo‘lsada shoir o‘z insonligini yo‘qotmaydi. Hech kim va hech narsa undagi qadr-qimmatni o‘ldira olmadi, uning shoirlik salohiyatini va erksevar g‘oyalarini buka olmaganligi sahnada yaqqol sezilib turdi.

M. Abduqunduzov CHo‘lponning o‘z davri uchun kim bo‘lganini tushunishga, uning she’riy va hayotiy maslagini aniqlashga orzumand inson sifatida gavdalandiradi. Aktyor CHo‘lpon xarakterida jilovlangan kuch, ziyolilik, ichki madaniyat jo‘sh urgan inson siymosini gavdalandirgan. U muomala va odob doirasidan chetga chiqmaydi. Uning jo‘shqin mijozi faqat yakuniy sahnadagina, sabr kosasi to‘lib, tahqirlashlar haddan oshgandan keyin yuzaga qalqib chiqadi. M. Abduqunduzov CHo‘lpon obrazini poetik teranlik va hissiy jo‘shqinlik bilan to‘ldirishga muvaffaq bo‘lgan.

“Aktyor Muhammadali Abduqunduzovning menga juda ma’qul bo‘lgan tomoni shundaki, unda lirizm bor, latofat, ichki mayinlik bor”,-deydi teatrshunos olim Toir Islomov.

Haqiqatan ham M.Abduqunduzovning sahnaga kirib kelishi bilanoq tomoshabinlar ko‘z o‘ngida o‘z kuchi va g‘ayratiga, bilimi va salohiyatiga ishonuvchan shoir timsoli namoyon bo‘ladi.

Asar so‘nggida sahna dekoratsiyasining mustaqillik tasvirlari bilan tomoshabinlar ko‘z oldida namoyon bo‘lishi bugungi ozod-erkin kunlarimizga shoir Cho‘lponga o‘xshagan ma’rifatparvar, vatan va ilm fidoiylarining mashaqqatli mehnatlari, tortgan jabrlari evaziga erishilganligini unutmashimizga ishoradir. Ular

qoldirgan merosni asrashimiz va keyingi avlod vakillariga yetkazishimiz shart. Tomoshabinlar “Kunduzsiz kechalar” spektaklida davr zulmlariga, do‘stlarining hiyonatkorligiga qaramay ijoddan bir zum ham to‘htamagan CHO‘lpon obrazida buyuk jasoratni ko‘rish mumkin. Ammo, bugungi mustaqillik sharoitida hamma imkoniyatlarga ega bo‘la turib, hayotda nima uchun yashayotganligini anglolmay yurgan yoshlar bor. Bu yoshlarga CHO‘lpon hayotidan bir lavha ko‘rishlarini tavsiya qilgan bo‘lar edi.

XATTI-HARAKATDA ZIGMUND FREYD NAZARIYASI

Fayoz Turg‘unboyev

O‘zbekiston davlat san’at va madaniyat
instituti “Musiqali teatr san’ati” kafedrası
o‘qituvchisi

Annotatsiya: ushbu maqolada teatr san’atida xatti-harakat ko‘rinishlari, xatti-harakat shakllari, bu shakllarning Zigmund Freyd nazariyasi asosidagi talqini xususida so‘z boradi.

Аннотация: в данной статье рассматриваются формы поведения в театральном искусстве, трактовка этих форм на основе теории Зигмунда Фрейда.

Abstract: this article deals with the forms of behavior in theater art, the interpretation of these forms based on Sigmund Freud's theory.

Kalit so‘zlar: harakat, mexanik, fizik, kimyoviy, biologik, ijtimoiy, atom, aktyor, sahna, teatr.

Ключевые слова: действие, механическое, физическое, химическое, биологическое, социальное, атом, актер, сцена, театр.

Key words: action, mechanical, physical, chemical, biological, social, atom, actor, stage, theater.

Zigmund Freyd inson ruhiyatini muz tog‘iga qiyoslab tushuntirib beradi: “Muz tog‘ining ustki, ya’ni oltidan bir qismi ong bo‘lsa, suv ostida ko‘rinmay yotgan oltidan besh qismi ong ostidagi jarayonlar, ya’ni ongsizlikdir.” [1.B.131.]

Freyd fanda yangi bir yo‘nalish ochadi va uni “Psixoanaliz” deb ataydi. Psixoanalizni obrazli qilib tushuntirsak, uni osmonga bo‘y cho‘zib turgan teleminoraga o‘xshatish mumkin. Ushbu minoraning bir oyog‘i – fiziologiya, ikkinchi oyog‘i – nevrologiya, uchinchi oyog‘i esa – psixologiyadir. Minoraning osmonga bo‘y cho‘zib, quyoshga intilib turgan qismi esa – psixoanalizdir. Demak, psixoanaliz inson qalbini va uning eng tubida yashirinib yotgan jarayonlarni bemalol ko‘ra oladigan fan bo‘lib, ong tubida yashirinib yotgan chuqur psixologik jarayonlarning sir-asrorini ochishni maqsad qilib qo‘yadi va o‘rganadi.

Ongsizlik nima? Z.Freyd bizda “yashirinib” yotgan psixologik jarayonlarni ongsiz jarayonlar deb atadi. Rus psixologlari bu holatni turli atamalar bilan ta’riflashadi: “бессознательное” (ongsizlik), “подсознание” (ongosti). O‘zbek olimlari ichida ongsizlikni “botiniy ong” deb atash taklifi ham kiritilgan (A.Usmonxo‘jaev). Ularning ma’nosini o‘zgartirmagan holda men buni aktyorlik tilida “Beixtiyoriylik” atamasi deyishni ma’qul topdim. Beixtiyoriylik shunday holatki, bunda aktyor ixtiyorsiz tarzda, o‘zi bilmasdan yoki anglamasdan turli xatti-harakatlarni amalga oshiradi. Beixtiyoriylik, tabiiyki, ongga bog‘liq bo‘lmagan holat. Z.Freydning ta’biricha, ongdan siqib chiqarilgan odamning tabiiy instinktlari ong ostida qo‘nim topadi. Beixtiyoriylik tug‘ma xususiyat bo‘lib, insonning barcha xatti-harakatlarini belgilab beradi. Shuning uchun ham aktyorlik – tug‘ma iste’dod hisoblanadi va u ruhiyat bilan bog‘liq.

Freyd bo‘yicha ruhiyat modeli qanday? Z.Freyd kuzatuvlariga asoslanib, inson ruhiyatining modelida bir-biriga uzviy bog‘liq bo‘lgan 3 ta psixologik tuzilma mavjudligini o‘rgandik. Bular id, ego va super-ego. “Id” – bu instinktlar. U ongdan xolis. “Ego” – bu Men. Uning ongi bor. “Super-ego”, ya’ni “Super-men” – bu odamni o‘rab turgan muhit, jamiyat. “Super-men” odamning xulq-atvorini “tepadan” nazorat qilib turadi. Bu tushunchalarning har biriga ta’rif berib chiqamiz.

“Id” – biologik instinktlarmi? Zigmund Freyd fikricha, evolyutsiyaning dastlabki bosqichida odamda o‘z-o‘zini saqlash, ya’ni ovqat izlash instinkti odamning xulq-atvorini belgilab bergan. Shu bilan parallel holda yoki biroz so‘ng bu funksiyani ko‘payish instinkti, ya’ni seksual instinkt bajara boshlagan. Freyd barcha biologik instinktlarni (himoya, ovqat izlash va ko‘payish, ya’ni seksual) bitta so‘z bilan “Id” deb atagan. “Id” ongda aks etmaydi, u ong ostida joylashgan, to‘g‘rirog‘i, ong ostiga tiqishtirilgan. “Id” qoniqish prinsiplariga asoslanib faoliyat ko‘rsatadi. Bu yerda jinsiy qoniqish alohida o‘rin tutadi. Z.Freyd qondirilmagan his-tuyg‘u yoki maylning ruhiy quvvati ong ostida to‘planib boradi va o‘z ifodasini topishga urinadi, deb fikr yuritadi.

“Id” tajovuzkormi? “Id” doimo “Men” va “Super-men” bilan murosasiz jang olib boradi, chunki ular “Id”ni doimo nazorat qilishga intiladida. “Id” kuchli quvvatga ega bo‘lsada, “Men” uni ong ostidan suzib chiqishiga yo‘l qo‘ymaydi. Shuning uchun ham “Id” tajovuzkordir. “Id” o‘zgarmas, “Men” esa rivojlanib va o‘zgarib boradi.

“Ego” – bu “Men” degani! Odam boshqa jonzoatlardan aql-zakovat, ya’ni ongning borligi bilan farq qiladi. Demak, ong “Men” demakdir. Agar odam faqat “Id” qonuniyatlariga bo‘ysunib yashaganida edi, uning hayot tarzi hayvonlarnikiga o‘xshab qolardi. Vaholanki, odam faoliyati ongli jarayon ekan, u o‘z xatti-harakatlarida ham, asosan, ongga tayanadi va bu xatti-harakatlarni “Id” belgilab beradi. Psixoanalitiklar odamni, aniqrog‘i, uning ruhiyatini tirik hujayraga o‘xshatishadi. Bunda hujayraning tashqi pardasi “Men” bo‘lsa, uning ichki tarkibi “Id”dir. Hujayraning ichida moddalar almashinuvi natijasida katta energiya to‘planadi va kuchli energiyaga ega bo‘lgan “Id” tashqariga yorib chiqqisi keladi. Bunga esa hujayraning tashqi pardasi, ya’ni “Men” yo‘l qo‘ymaydi.

“Id” va “Men” orasidagi munosabatlar yaxshimi? Z.Freyd “Men” va “Id” orasidagi munosabatlarni chavandoz bilan ot orasidagi munosabatlarga qiyoslab tushuntirib bergan. Chavandoz otni o‘zi boshqarsada, faqat uning quvvati hisobiga harakatlanadi. Kerak paytda chavandoz yuganni qattiq ushlab, otni to‘xtatishi va o‘zi xohlagan tomonga yo‘naltira olishi zarur. Aks holda u yiqilib, qattiq jarohat oladi yoki halok bo‘ladi. Ba’zi vaziyatlarda qachon to‘xtash va qaysi tomonga yurish kerakligini chavandoz emas, balki otning o‘zi tanlaydi. Masalan, chavandoz uxlab qoladi, charchaydi yoki kasallanadi. “Men” (chavandoz) ning ahvoli, “Id” (ot) ning ahvoliga qaraganda bir oz murakkabroq. Chunki “Men” bir tomondan atrof-muhit, ya’ni tashqi olamning qonun-qoidalariga amal qilishi, ikkinchi tomondan kuchli ot (“Id”) ni boshqarishi kerak. “Men” tashqi olam, ya’ni “Supermen”ning talablarini va “Id”ning ehtiyojlarini qondirishi uchun doim xavotirda yashaydi.

“Super-ego” – bu “Super-men”! Xo‘sh, unda “Super-men” nima? Ma’lumki, hujayralar to‘plami to‘qimani, to‘qimalar a‘zolari, a‘zolar esa organizmni tashkil qiladi. Demak, “Super-men” – barcha “Men”lar yig‘indisi. Hujayra organizmda hayot kechirgani kabi, organizm ham hujayrasiz yashay olmaydi. Organizm – bu “Super-men”. “Super-men” – bu jamiyat qonunlari, axloq prinsiplari va din talablari. “Men” “Super-men” talablariga bo‘ysunib yashashi kerak. Aks holda u halokatga uchraydi. Aktyorlik san’atida esa biz “Id” – hissiyot, “Men” – aktyor, “Supermen” – tomoshabin deb olsak, aktyor o‘z hissiyotini jilovlashi, tomoshabin diqqatini ushlashi kerak.

Psixoanalitika nima? Psixoanalitiklar nevrozlarni psixoterapevtik yo‘l bilan davolashda “Id”, “Men” va “Super-men” orasidagi ziddiyatlarni kamaytirishga yoki to‘xtatishga harakat qilishadi. Oddiyroq qilib tushuntiradigan bo‘lsak, psixoanalitik va mijoz bir xonada yolg‘iz qolishi kerak. Mijoz o‘zini erkin qo‘yib, ko‘zlarini yarim yumgan holda kresloga suyanib yotadi. Psixoanalitik undan xayoliga kelgan barcha fikrlarini va unga azob berayotgan voqea va hodisalarni oqizmay-tomizmay so‘zlab berishni iltimos qiladi. Bu yerda birorta ham sir qolmasligi va bemor uyalmasligi kerak. Ma’noli so‘zlarmi, ma’nosizmi, bemor ularni psixoanalitikka ochib tashlashi shart. Ana shundagina, Z.Freyd ta’biri bilan aytganda, ruhiy poklanish, ya’ni “katarsis” ro‘y beradi va tuzalish jarayoni jadal kechadi. Shu talab saqlangandagina ong ostiga qamalgan xohish-istaklar va ong tomonidan taqiqlangan ziddiyatli muammolar o‘z yechimini topadi. Bizning aktyorlik mahorati fanimizda esa bu jarayon rol ustida ishlash vaqtidagi tahlilga tengdir. Ya’ni, rejissor va aktyor o‘rtasida bo‘ladigan sahnaviy obraz yaratish jarayonidagi aniq yechimni topishga qaratilgan tahlildir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Ibodullayev Z. Asab va ruhiyat. Zamin nashr. -T.: 2018.
2. Mahmudova H.A. Sahnaviy asarning xatti-harakat tahlili. -T.: Fan va texnologiya, 2015.

KORPUSSHUNOSLIKNING LINGVISTIKANING TURLI YO‘NALISHLARI BILAN BOG‘LIQLIGI

Urdishev Qobil Abdurasul o‘g‘li

Shayxontahur tumani 320-maktab
ona tili va adabiyot fani o‘qituvchisi
Urdushev93@bk.ru, +998945726363

Korpus lingvistik tahlil uchun tilshunoslikning sotsiolingvistika, psixolingvistika, matn tilshunosligi, til tarixi, diskur analiz, tarjimashunoslik, qiyosiy tilshunoslik, pragmatika, uslubiyat kabi yo‘nalishlarda unumli foydalaniladi. Otto Jespersenning ko‘p jildli Tarixiy tamoyillarga ko‘ra zamonaviy ingliz tili grammatikasi (*A Modern English Grammar on Historical Principles* (1909–49) kitobida lingvistik strukturalarni ifodalashda ko‘plab ingliz amerikalik yozuvchilarning asarlaridan namunalar ketirilgan (Shekspir, Jespersen, Swift va h.k.) hamda lingvistik tahlil uchun olingan namunalar kompyuter o‘qiy oladigan shakliga keltirilgan. Birinchi marta yaratilgan Braun korpusi elektron holatda bo‘lib, kompyuter platformasiga moslashtirilgan (Macintosh, DOS/Windows, and Unixga asoslangan kompyuterlar).

Endilikda korpuslar turli vazifa va maqsadlariga ko‘ra tasniflanadi. Braun korpusi “me‘yorlashtirilgan” korpus bo‘lib, 2000 so‘zli ingliz tilidagi yozma matnlarning turli janrlarni o‘z ichiga oladi: matbuot reportajlari, nashriyot, hukumat qarorlari va hujjatlari, texnik va badiiy matnlar. Ushbu korpus turli janrga oid matnlarni solishtirish va ingliz tilidagi alohida olingan yozma asarlarni tizimli ravishda o‘rganishga mo‘ljallangan. Penn daraxtsimon korpusga turli janrdagi matnlar kiritilgan. Brouan korpusi ixtisoslashtirilgan bo‘lib, muayyan lingvistik tadqiqot va tahlilga mo‘ljallangan. Collins korpusida ingliz tilidagi *must* modal fe‘lining (majburiyat va zaruriyat uchun ishlatiladigan semasi) to‘rt janr, ya‘ni matbuot xabarlari, suhbatlar, ilmiy proza, parlament debatlarida qo‘llanilishi tahlil qilingan. Ushbu korpus kompyuterga oid tabiiy tilni qayta ishlash bilan bog‘liq bo‘lgan tadqiqotlarga mo‘ljallanib, tegger va parserlar ustida samarali izlanishlar olib borilgan. Bunda matndagi leksik birliklar so‘z turkumlarga (ot, sifat, fe‘l...) hamda sintaktik strukturalarga (frazali strukturalar, qo‘shma gapning qismlari, gap turlari) avtomatik tarzda ajratiladi.

Korpus lingvistikasini kompyuter lingvistikasining asosiy yo‘nalishi sifatida e‘tirof etish mumkin, chunki matnni qayta ishlovchi dasturlar korpusga asoslanadi. Turli tipdagi korpuslar lingvistik tahlillarga yo‘naltiriladi. Masalan, CHILDES korpusiga bolalar tiliga xos og‘zaki matnlarning transkripsiyasi kiritilgan. Ushbu korpus psixolingvistlar uchun tadqiqot obyekti sifatida bolalarning til o‘rganish jarayonini ilmiy tekshirishga amaliy yordam beradi. Psixolingvistlar uchun ushbu korpus ayni muddao. Chunki undagi bolalarning yoshi, jinsi, ijtimoiy muhiti, millati, oiladagi o‘rni va boladagi patologik belgilariga ko‘ra tilni o‘zlashtirishda rivojlanish

bosqichlari yoki ayni davrdagi nutqiy vaziyatga baho berishda samarali usullardan biri bo'lib xizmat qiladi. Helsinki korpusi esa Ingliz tilining rivojlanish evolyutsiyasini tarixiy aspektida tahlil qilishda muhim manba hisoblanadi. COLT korpusi London o'smir yoshlarining nutqini o'zida aks ettirgan turli ijtimoiy yoshdagi kishilarning sotsiolingvistik aspektida tahlil qilishga yo'naltirilgan.

Korpus tilning funksional imkoniyatlarini ochib berishga katta yordam beradi. Generativ tilshunoslik tildagi grammatik belgilarning qay tarzda ishlatilishini nazarda tutsa, funksionl lingvistika o'sha grammatik qolip (marker)larning nutqiy vaziyatda qay tarzda qo'llanilishini o'rganadi. Masalan, *maktab tomon ketmoq* yoki *maktabga ketmoq* birikmasida ko'makchi va jo'nalish kelishigi qo'shimchasi o'zaro ma'nodosh hisoblanadi, biroq aniqlik va maqsadga yo'nalganlik mazmuniga ko'ra farqlanadi. Shunga ko'ra korpus lingvistikasi tildagi lisoniy va nutqiy vaziyatlarni aniq baholash, solishtirish va ularni kontekst ichida o'rganishda muhim resurs sanaladi.

Korpus tilni tizimli ravishda o'rganishda ahamiyatga ega. Masalan, Amerika xalqaro korpusida ingliz tilidagi elleptik koordinatsiyalar (EK) obyekt sifatida tanlab olinib, ularning asosi nutqiy vaziyatga qaraganda yozma shaklda ko'proq ishlatilishi, qariyb 100 ming so'zdan iborat turli janrga tegishli matnlar tahlil qilinganda hukumat hujjatlarida majhul nisbat (agentsiz matn), diologlarda esa *men*, *biz* kishilik olmoshlari ko'p qo'llanilishi korpus orqali o'z isbotini topgan.

N.Abduraxmonova [1] korpusshunoslikni keng tarmoqli o'rganish vositasi sifatida qarab "...bugungi kunda korpusning imkoniyatlari shu darajaga yetdiki, ushbu sohada erishilgan yutuqlardan nafaqat NLP sohasi yoki kompyuter lingvistikasi, balki tilga o'qitishda metodika va pedagogika, diskurs tahlil, mashina tarjima va lingvistikaning o'nlab sohalari (sosiolingvistika, gendershunoslik, psixolingvistika va h.k.) unumli foydalanib, ijobiy natijaga erishib kelmoqda," – degan o'rinli mulohazani bildirib o'tadi.

Parallel korpuslar tarjimashunoslikda muhim manba hisoblanadi. Shuningdek, ushbu sohada erishilgan natijalardan terminologik ma'lumotlar bazasini yaratishda keng foydalanib kelinmoqda. Ushbu rasmda uch tilli ingliz, nemis va fransuz tillaridagi parallel korpusga namuna keltirilgan. Parallel korpuslarning bugungi kunda ikki tilli, uch tilli va ko'p tilli ishlash texnologiyalari yaratilgan.

Parallel korpuslar bir tilli, ikki tilli, uch tilli yoki ko'p tilli bo'lishi mumkin.

Bir tildagi parallel korpus muayyan tildagi matnning dialektal variantlari yoki muayyam sotsiumga tegishli kishilar nutqida u yoki bu matnna qanday qilib qo'llangaligi ifodalanishi mumkin.

Ikki tildagi parallel korpuslarni V.Zaharov ikki guruhga shartli ravishda ajratadi:

- 1) muayyan tildagi asliyat matnning ikkinchi tildagi aynan tarjimasi;
- 2) biror sohaga aloqador mantlarning mavzulashtirilgan guruhlar bo'yicha bir tasnifga kiritilishi.

Parallel matnlar asosida korpus yaratish u darajada oson emas. Chunki ikki tilning o'zaro mos matn fragmentlariga ko'ra juftlanadi. Ushbu masalani avtomatik

tarzda hal qilish uchun turli metodlar ishlab chiqilgan, buning uchun ikki tildagi matndagi grammatik konstruksiyalar (gaplar va soʻz birikmalari), soʻzlar muvofiqlashtiriladi. A.V. Zubov va I.I. Zubovalarning darsligida jumlarlar darajasidagi moslashtirish orqali foydalanish mumkin. Ushbu moslashtirish olti xil usulda amalga oshirilishi mumkin[2]:

- 1) asliyatdagi bir jumla ikkinchi tilga ham bir jumla tarzida tarjima qilinishi;
- 2) asliyatdagi ikkita jumla ikkinchi tilga bir jumla tarzida tarjima qilinishi;
- 3) asliyatdagi bir jumla ikkinchi tilga ikkita jumla qilib tarjima qilinishi;
- 4) asliyatdagi ikkita jumla ikkinchi tilga ham ikkita jumla tarzida tarjima qilinishi;
- 5) asliyatdagi jumla ikkinchi tilga tarjima qilinmasligi;
- 6) asliyatdagi matnning tarjima qilinadigan tilda mos ekvivalentini mavjud emasligi.

Parallel matnlarning mos juftliklarini tuzish uchun inson tomonidan tahrir qilingan matnlar kiritilib, lugʻat orqali matnda uchragan segment birliklarga qarab avtomatik tarzda tarjima birliklari aniqlanadi. Buning uchun ikki tilga mos leksik va grammatik jihatdan ishlab chiqilgan mos variantlar lugʻatga kiritilgan boʻlishi kerak.

Parallel korpuslar quyidagi maqsadlarda qoʻllanilishi mumkin[3]:

- 1) ikkitilli yoki koʻp tilli tarjima lugʻatlarni tuzishda;
- 2) mashina tarjima tizimlari uchun lugʻat yaratish va uni doimiy tarzida toʻldirib borish;
- 3) kontekstda uchraydigan koʻp maʼnoli soʻzlarni kompyuter analizi orqali leksik birliklarni polisemiyaga oidligini aniqlash;
- 4) matndagi terminologik va frazeologik birliklarni tarjima qilish;
- 5) korpusdan foydalangan holda ularning mos variantlaridan foydalanib kompyuter xotirasi usuli orqali mashina tarjimasi tizimi uchun toʻliq avtomatik tarjimani amalga oshirish.

Leksikani avtomatik tasniflash matnni avtomatik tushunish uchun asosiy protseduralardan biridir. Parallel korpuslar yordamida soʻz va soʻz birikmalarining oʻzaro valentliklarini aniqlash bu muayyan guruhga kiruvchi leksik-semantik guruhdagi soʻzlarning semantik maydonini aniqlash, qolaversa, mashina tarjimasi uchun tarjima sifatini oshirishga xizmat qiladi.

FOYDALADILGAN ADABIYOTLAR ROʻYXATI

1. Абдурахмонова Н.З. Замоновий корпусларнинг компьютер моделлари // Ўзбекистонда хорижий тиллар. — 2020. — No 1(30). — Б. 50–58.
2. В.П. Захаров, С.Ю. Богданова КОРПУСНАЯ ЛИНГВИСТИКА Учебник Санкт-Петербург 2013, - С. 20.
3. В.П. Захаров, С.Ю. Богданова КОРПУСНАЯ ЛИНГВИСТИКА Учебник Санкт-Петербург 2013, - С. 21.

4. Беляева Л.Н. Лексикографический потенциал параллельного корпуса текстов // Труды международной конференции «Корпусная лингвистика – 2004». – СПб., 2004. – С. 55-64.

TALABALARDA BADIY KOMPETENSIYALARNI RIVOJLANTIRISH XUSUSIYATLARI

Bobonazarova Gulnoza Tolibjonovna,
O‘zbekiston davlat san’at va madaniyat instituti
“Jahon tillari va adabiyoti” kafedrası o‘qituvchisi

Annotatsiya. *Adabiyot qudratli kuch sifatida insonlarni ma’naviy tarbiyalash bilan bog‘liq vazifani bajarib kelgan. Ayniqsa yosh avlod ta’limi va tarbiyasida uning o‘rni beqiyosdir. Mazkur maqolada jahon adabiyoti fanini o‘qitishning maqsad va vazifalari hamda badiiy kompetensiyalarni rivojlantirish borasida fikr yuritiladi.*

Kalit so‘zlar: *jahon adabiyoti, badiiy kompetensiya, tahlil, lug‘at, naturalizm, dekadent, gotik dekadans, impressionizm.*

Аннотация. *Как мощная сила, литература выполнила задачу духовного воспитания людей. Особенно важно ее значение в образовании и воспитании молодого поколения. В данной статье рассматриваются цели и задачи обучения мировой литературе и развития художественных компетенций.*

Ключевые слова: *мировая литература, художественная компетентность, анализ, лексика, натурализм, декадент, готический декаданс, импрессионизм.*

Annotation. *As a powerful force, literature fulfills the task of spiritual education of people. Its place is incomparable, especially in the education and upbringing of the younger generation. This article discusses the goals and objectives of teaching world literature and developing artistic competencies.*

Key words: *world literature, artistic competence, analysis, vocabulary, naturalism, decadent, gothic decadence, impressionism.*

Sharq va G‘arb mamlakatlari O‘rta Osiyodagi madaniy aloqalarning ayniqsa, O‘rta Osiyo xalqlari, jumladan biz turkiylar bilan aloqalari boshlanganishi miloddan oldingi davrlarga to‘g‘ri keladi. Bu ikki mamlakat millatlarining adabiyoti bir-birini to‘ldirib, rivojlanib kelishiga sabab bo‘ldi. Qadimgi zamon yozuvchilari asarlarining jozibasi yolg‘iz ularning nozik latofatida, yuksak badiiy mahoratida bo‘lgan emas.

Antik adabiyot shu adabiyotni yaratgan xalqning his-tuyg‘ularini va umid-orzularining ifodasi ham bo‘lgan. Yunon-Rim xalqlari o‘zlarining badiiy ijodlarida insoniyatning asriy muammolarini yechishga uringanlar, ular botirlik jasoratini, kurash ishtiyoqini, vatan mehrini, insonning qudratini kuylaganlar, ulug‘laganlar: pastkashlik,

qo'rqoqlik, sotqinlik va shu kabi chirkin illatlarga nafrat ko'zi bilan qaraganlar. Shuning uchun ham bu xalqlarning uzoq o'tmishida yaratilgan asarlari hanuz hammaga manzur va ma'qul bo'lib kelmoqda. Yunon yozma adabiyotining bizga qadar yetib kelgan eng qadimgi yagona namunalari "Iliada" hamda "Odisseya" dostonlaridir.

Jahon adabiyoti namunalaridan biri bo'lgan, Yunon xalqining olijanob xislat va fazilatlarini yorqin ifoda etgan "Iliada" va "Odisseya" dostonlari juda qadim zamonlardayoq, shu xalqning muqaddas va mo'tabar kitoblariga aylanib ketadi: rapsodlar ularni katta-katta xalq bayramlarida ijro etganlar, talabalar shu kitoblarni o'qib savod chiqarganlar. Gomer dostonlarining adabiy usullari antik davrda o'tgan barcha epik shoirlar uchun birdan-bir o'zgarmas namuna tusiga kirib qoladi.

"Iliada" va "Odisseya" poemalarida qo'llanilgan gekzometr vazni shu qadar murakkab, rang-barang, ravon va ixcham ediki, Rim shoirlari (Liviyy Andronik, Neviy, Eney, Vergiliy va boshqalar) lotin dostonchiligida mazkur vaznni ulug' Gomer san'ati darajasiga ko'tarish uchun necha asrlar urinishgan. Yangi zamon Yevropa tillarining hammasiga tarjima etilgan "Iliada" va "Odisseya" dostonlari olimlar, adiblar va san'at ahllarining diqqatini hamon o'zlariga jalb etib, ularni qayta-qayta tadqiqotlar o'tkazishga, go'zallik namunalaridan ibrat olishga da'vat qilib keladi. XIX asr rus adabiyoti tarixida o'tgan barcha ulug' zotlar Gomer asarlaridan ilhomlanib, ularning ijodkoriga tahsinlar aytib undan bahramand bo'lgan.

Xalq og'zaki ijodining bitmas-tuganmas chashmalaridan to'yib-to'yib suv ichgan va o'z navbatida shu adabiyot zaminiga tomir otgan Gomer dostonlarining badiiy yetukligi, ularda ifoda etilgan mardlik va vafodorlik, matonat va zakovat, himmat va saxovat tuyg'ulari, tug'ilib o'sgan yurt qo'ynida hayotning jamiki zarblariga bardosh berish g'oyalari – bu asarlarga (loyamut) hayot bag'ishlaydi va asrlarni yorib adabiyot tomon intilishlarga keng yo'l ochadi.

Jahon adabiyoti namunalarini o'qitishdagi murakkabliklarning tashqi omillari ham mavjud. Ushbu omillar o'quv jarayoniga bevosita aloqador bo'lmasa ham, lekin bilvosita ta'sir ko'rsatib adabiy ta'limda muayyan chalkashliklarga sabab bo'ladi. Bu asosan ba'zi metodist hamda adabiyotshunos olimlarning ilmiy va ilmiy-pedagogik faoliyatlari bilan bog'liq holda yuzaga kelmoqda. Metodikaga oid qo'llanmalarining adabiy ta'limdagi ahamiyatidan kelib chiqqan holda ma'ruza va amaliy mashg'ulotlardan namunalar keltiramiz, ular haqida batafsil to'xtalib o'tamiz.

Jahon adabiyoti namunalari asosida talabalarda badiiy kompetensiyani rivojlantirishda quyidagi jihatlarga e'tiborni qaratish muhim: talabalar nutqini rivojlantirishda asarlar tahlili va lug'atini kuchaytirish; talabalar bilimini mustahkamlashda adabiy – estetik omilning o'rni; jahon adabiyoti namunalarini illyustratsiyalar asosida taqdim etish.

Jahon adabiyoti namunalari asosida talabalarda badiiy kompetensiyani rivojlantirishda jahon adabiyoti durdonalarini ko'rgazmalilik asosida yetkazish maqsadga muvofiq bo'ladi.

Talabalar nutqini rivojlantirishda asarlar tahlili va izohini kuchaytirishda badiiy asar tahlili hamda soʻzlar lugʻatiga eʼtibor berish muhim. Shu sababli, yangi avlod pedagogik metodologiyasi va oʻqitish hamda oʻrganish yondashuvlariga asosan talabalarning individualligiga eʼtibor qaratishi va badiiy asarlar izohini toʻlaqonli oʻrganishlari koʻp bora taʼkidlanmoqda. Buning uchun har bir talaba jahon adabiyoti namunalarini oʻrganishda asar voqealari va asar qahramonlarini mukammal oʻrganishi va olinma soʻzlar lugʻatini bilish taʼlim sifati va samaradorligini oshirishga imkon beradi va shu bilan birga talabalarning motivasiyasiga ijobiy taʼsir qiladi

“XX asr boshlarida Amerika adabiyoti” mavzusida keltirilgan soʻzlar lugʻatiga eʼtibor beramiz:

Naturalizm – XIX asrning 60-70 yillarida – burjua reaksiyasi kuchaygan paytda Fransiyada kelib chiqqan va rivojlangan adabiy oqimlardan biridir. *Natura* – lotincha, “t a b i a t” maʼnosini anglatadi.

Dekadent – XIX asrning 80-yillarida Fransiyada burjua jamiyatining ziddiyatlari kuchayib borayotgan bir sharoitda dekadentlik adabiyoti kelib chiqadi. Individualizm, umidsizlik, sirli voqealar, oxirat dunyosiga murojaat etish bu adabiyotning asosiy belgisidir. Romantik shoir Teofil ijodida uchratishimiz mumkin.

Gote dekadans – fransuzcha soʻzdan olingan boʻlib, “tushkunlik” maʼnosini bildiradi. Dastlab shu nomda qoʻllanilgan.

Impressionizm – fransuzcha soʻz boʻlib, “taassurot” maʼnosini anglatadi. Ushbu jumla XIX asrning 60-70 yillarida dastlab tasviriy sanʼatda, soʻngra sheʼriyatda qoʻllanila boshlagan.

Xulosa qilib aytganda, badiiy asarni oʻqishda: har bir soʻz, ibora va jumlani qiroat bilan, toʻgʻri, ravon oʻqishgina emas, balki badiiy asarning umumiy ruhiga kirib, tushunib oʻqish asarning janr xususiyatlaridan tashqari, oʻziga xos ichki tuzilishi va ruhiyatini hisobga olishni shu bilan bir qatorda soʻzlarning lugʻatini ham taqozo etadi. Bunga erishish uchun talabalarni badiiy asarlarning lugʻatlari ustida jiddiy ishlashga oʻrgatish zarur.

ADABIYOTLAR ROʻYXATI:

1. Asadov Y.M. Taʼlimda kompetensiyaviy yondashuv //Maktab va hayot. – Toshkent, 2014. №1.
2. Gomer. Iliada. Adabiyot va sanʼat nashriyoti. –Toshkent, 1988.
3. Mirkomilov B. Talabalarda badiiy qadriyatlarga qiziqishni rivojlantirish. (Jahon tarixi misolida) Ped.fan.dok. (DSc) avtoref. – Toshkent, 2019. – 59 b.
4. Muslimov N.A. va boshq. Boʻlajak oʻqituvchilarning kasbiy kompetentligini shakllantirish texnologiyasi. – Toshkent: Nizomiy nomidagi TDPU Rizografi, 2013. – 88 b.
5. Qosimov A., Hamdamov U. Jahon adabiyoti. Oʻquv qoʻllanma. -Toshkent: ”Barkamol fayz media“, 2017. – 215 bet.
6. Toshmatov, O., and S. Turatov. “Ancient musical instruments.” (2012).

7. Xaydarov M.E. va boshq. Pedagogika fanidan izohli lug‘at. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2009.

УНИКАЛЬНОСТЬ КИНООПЕРАТОРА В СОЗДАНИИ ВИЗУАЛЬНОГО РЕШЕНИЯ

Арзикулов Азизбек

старший преподаватель кафедры

«Звукорежиссура и операторское мастерство»

Государственного института искусства и культуры Узбекистана

Аннотация: Обычно при создании фильма логика общей композиции измеряется мыслью режиссера. Но и режиссер – не идеальный человек. Если ты сможешь объяснить ему свои мысли, если он умный режиссёр, он быстро тебя поймет. Художник с оператором, отвечающим за изображение в кино. А задача режиссера — собрать воедино мировоззрение создателей, ответственных за каждую составляющую, и довести его до золотой вершины на уровне факела.

Annotatsiya: Odatda, film yaralishida umumiy kompozitsiya mantig‘i rejissyorning qarashlari bilan o‘lchanadi. Lekin rejissyor ham ideal odam emas. Unga o‘z fikrlaringizni tushuntira bilsangiz, agar u aqlli rejissyor bo‘lsa, sizni tezda tushunadi. Kinoda tasvirga javobgar operator bilan rassom. Rejissyorning ishi esa har bir komponentga mas’ul ijodkorlarning munosabatini bir joyga yig‘ib, oltin cho‘qqiga mash’ala darajasida olib chiqishdan iborat.

Abstract: I have my own view on the collaboration between director and cameraman. Usually, when making a film, the logic of the overall composition is measured by the thought of the director. But the director is not an ideal person. If you can explain your thoughts to him, if he is a smart director, he will quickly understand you and will not put too much pressure. An artist with a cameraman responsible for the images in cinema. And the director’s task is to bring together the worldview of the creators responsible for each component and bring it to the golden pinnacle at the torch level.

Ключевые слова: оператор, искусство, история, объектив, фотоаппарат, цвет, свет, композиция, симметрия, фильм, школа кинематографии, творец, художественность, живописное решение.

Kalit so‘zlar: operator, san’at, tarix, o‘bektiv, fotokamera, rang, yorug‘lik, kompozitsiya, simmetriya, kino, kinooperatorlik maktabi, ijodkor, badiiylik, tasviriy yechim.

Key words: cameraman, art, history, lens, camera, color, light, composition, symmetry, film, school of cinematography, creator, artistry, pictorial solution.

Введение. Режиссёр должен доверять оператору: у меня свои взгляды на сотрудничество режиссера и оператора. Обычно при создании фильма логика общей композиции измеряется мыслью режиссера. Но и режиссер – не идеальный человек. Если ты сможешь объяснить ему свои мысли, если он умный режиссер, он быстро тебя поймет и не будет слишком давить. Художник с оператором, отвечающим за изображение в кино. А задача режиссера — собрать воедино мировоззрение создателей, ответственных за каждую составляющую, и довести его до золотой вершины на уровне факела.

Методы. Например, я снимал свой третий фильм с известным режиссёром Узбекистана Зульфикором Мусаковым которой с детства смотрел его фильмы. Я не хочу сказать, что хорошо знаю внутренний мир и характер этого режиссера. В кругу нас, художников, бывает много ссор и споров. Естественно, где есть работа, там и споры. Он доверил мне операторскую работу, поэтому он доверяет мне.

Здесь я хотел бы сказать, что я за то, чтобы режиссер сознательно доверял своему оператору. Режиссёр даже советуется с оператором о влиянии слов в сценарии на визуальное решение. Но есть и немало режиссеров, которые ограничивают свободу оператора и говорят: «Снимайте это место, как я говорю!». Честно говоря, я не считаю таких людей режиссерами.

Результаты и обсуждения. Фильм фактически рождается на бумаге: в фильме огромную роль в освещении внутреннего мира героя играет атмосфера. Главный фактор создания атмосферы — редкие предметы, найденные после долгих поисков трио художника, оператора и режиссера. Например, для съемок моего дебютного фильма «Юрта» мы с творческой командой объехали все горные районы нашей республики в поисках объекта. Потому что вы прекрасно знаете, что герой этого фильма – умный человек, который, не сумев смириться с несправедливостью прежнего режима Союза, отказался от всего и прошел через мир между горами и скалами. Мы долго провели много творческих поисков в характер героя и его предыстории, но не смогли найти подходящее места локации. Наконец мы отправились в Байсун, где наткнулись на место, не похожее на горы и не на холм именно то место, которое тесно связано с духом героя. Причиной подчеркивания общего плана в фильме было показать связи природы и героя.

Создает атмосферу изображения в соавторстве художника и оператора. Представьте, если оператор правильно подходит к световой гамме объекта, но задний фон состоит из пустоты в этом случае работа художника не ощущается. Герой - сельский человек, сельская среда, горная среда или другой его внутренний мир - и он может жить в другой среде. В этой ситуации художнику необходимо найти детали, объекты, соответствующие этой атмосфере. Оператор опирается на находки художника, основывается и обогащает картину своим взглядом. Нарисованная художником раскодировка (прорисовка каждого кадра фильма) обобщает мысли сценариста, режиссера, оператора и художника. Перед

съемкой мы даже можем определить одежду персонажа и его положение. На мой взгляд, фильм фактически сначала будет готов на бумаге, а показываться он будет только на съемочной площадке.

Кино — это искусство создавать что-то из ничего: в кино за каждым эффектом должна стоять мысль. и любой эффект должен служить мысли. Возьмем голливудские фильмы, в них для повышения популярности много места отдается боевым и натуралистичным образам. У меня другое мнение на этот счет. Не обязательно реализовывать батальные сцены. Кино – это искусство создавать что-то из ничего. Например, можно найти возможность снять актера, собирающегося упасть, так, чтобы у зрителя возникло ощущение, что он действительно падает, я думаю, этого достаточно.

Кино и мода или ругательство из фильма «Свинец»: В кино моды не бывает. Категория людей, которые используют слово «мода» в кино, очень разносторонне развита в этой отрасли. Недавно прокомментировал работу коллегу и спросил: «Почему вы так подошли к своей работе?» он ответил, что сейчас так модно. Сейчас популярно мнение, что если фильм снимается на новейшем технологии и видеокамер, фильм выйдет удачным. Я скажу «НЕТ». Потому что завтра на экране на первое место выйдет не оператор с красивым кадром или актер, выйдет то, смог ли оператор построить мост между зрителем и состоянием героя, атмосферой. Это сможет отличить только умный и со вкусом зритель. Я каждый раз повторяю своим студентам, не обязательно работать с дорогой камерой, грубо говоря, можно получить потрясающие снимки, которые заставят задуматься даже с помощью простого телефона. Самое главное, что во многом от оператора зависит найти язык даже простой технологии и сделать его подвластным себе. Зритель может обратить внимание на качество изображения на 20%. Правда, оператор несет ответственность за качества изображения и за техническую сторону своей работы. Если изображение технически повреждено, оно становится некачественным. Но техническая ошибка не так уж и страшна по сравнению с ошибкой визуального решения. В кино главное заботиться о мысли, идее, о том, как ее показать через технику. Например, когда Зульфикор Мусаков поехал на кинофестиваль в Берлин с фильмом «Свинец», оператор среди участников фестиваля спросил, на какую марку пленки снят фильм: «Кодак» или «Фудзи». Зульфикар сказал: «Нет, это не на пленку снято, наоборот, он был снят на видеокамеру. Но иностранец Зульфикару не поверил, полагая, что тот плохо его понимает. Я имею ввиду, неправильно будет когда оператор не зная полной возможности съёмочной техники, заниматься творчеством. В фильме «Свинец» живописное решение я решил за счет придания черно-белого и контраста кадра для создания атмосферы. Я также попробовал создать эффект пленки на видеокамере.

Я думал о том, чтобы провести этот эксперимент заранее. Собственно, именно этот вопрос и интересовал оператора из «Берлина». Никакого секрета

здесь нет, просто я умел правильно рассуждать о разнице между пленки и видео. Пусть даже и не на 100%, но эксперимент оправдал себя на 80%.

Стиль и подпись: я часто слышу такие вещи, как разделение этого оператора или этого создателя на категорию, имеющую такой-то стиль. У меня немного другой взгляд на этот счет. Причина в том, что я так понимаю стиль, что стиль рождается на основе драматургии. Само собой разумеется, что человек, который говорит, что я творю только в этом стиле, на самом деле попадает в шаблон. Время и техника меняются, стиль диктуется сценарием. Управление движением камеры, внимание к динамике – все это основано на мыслях, состоянии и характере героя сценария. Еще когда мы приступили к фильму «Паризод» (Небеса мой обитель), в творческом коллективе возникло много споров и дискуссий. Это началось с одного вопроса. Вопрос о том, кто является главным героем, меня беспокоил визуальный стиль фильма «Паризод». Когда я не могу идентифицировать главного героя и узнать его поближе, я не могу создать визуальный стиль всего фильма. Если интерпретация произведения будет с одной стороны, а изображение с другой, гармония будет нарушена. Стиль служит идее, а на его месте под влиянием идеи возникает определенный стиль. Что касается моего автографа, то мне сложно сказать по этому поводу что-то конкретное. Я думаю, что в любом фильме по любому произведению нужно уделять особое внимание достоверности и жизненности.

Техника - вспомогательный инструмент: достижение оператора, он должен больше заниматься творчеством. Если его ум отвлекается на какой-то сложный аспект техники, потеряется творческий потенциал. Технология – это вспомогательный инструмент, если у оператора хорошая база в данной области, он может легко взаимодействовать с современной техникой, а это, в свою очередь, освобождает оператора от лишних вопросов в рабочем процессе. Итак, все сводится к необходимости досконально изучить азбуку теории. Камера на самом деле является инструментом, выражающим мнение оператора.

Крупный план – это путь к сердцу зрителя. Я всегда стараюсь, чтобы актёр прочувствовал свою ситуацию. На основании этого опыта я прихожу к мысли, что зрители теперь хотят видеть его полные эмоции глаз, и я изображаю актёра крупным планом. И это может быть особенный, ценный кадр во всем фильме.

Язык цвета и изображения: Моей дипломной работой стал короткометражный фильм «ЧАТ». В фильме рассказывается о жизни девушки, и там была сцена, где она попадает в автокатастрофу. Известно, что автокатастрофа связана с кровью. Девушка будет художницей. В начале фильма он рисует красную краску на белой ткани. Этим я уже намекнул на трагическое событие, которое произойдет в его дальнейшей жизни.

Вообще, одежда актера в художественном фильме определяется его персонажем, а это напрямую влияет на визуальное решение и идею. Но не обязательно жертвовать одним цветом ради красоты кадра.

Заключение. Кинооператор творит с помощью камеры и объектива и передает зрителю идею сценариста, художника, режиссера; физиологическое и психологическое состояние актёра. Если в театральном спектакле живой диалог актеров на сцене дает зрителю эффект сопричастности, то в художественном фильме эта задача возлагается на образы оператора. За процессом можно не только наблюдать с помощью образов, но и быть свидетелем немых, загадочных диалогов, таких как взгляд на другого глазами одного из персонажей или, наоборот, реагирование глазами, лицом, и смотреть.

Использованная литература:

1. Tadjibayeva O.K.; Melikuziev I.M.; Khusanov Sh.T., Issues of the using the Special Effects as means of Visual expression in the Cinema art. *European Journal of Molecular & Clinical Medicine*, 7, 2, 2020, 2204-2215.
2. Melikuziev I. Cinematographer's ability in the creation of graphic image in Uzbek historical films. *International Journal of Advanced Science and Technology*, 2020. 29(5), 1554–1567.
3. Хидирова К. (2022). Развитие поэтического стиля в узбекских кинематографии. *Eurasian Journal of Social Sciences, Philosophy and Culture*, 2 (13), 20–23. <https://in-academy.uz/index.php/ejsspc/article/view/6842>
4. Mirsaidova, D. (2022). Zamonaviy ovoz ishlab chiqarishning asosiy yo'nalishlari. *Eurasian Journal of Law, Finance and Applied Sciences*, 2(5), 33–36.5.
5. Shokirova, G. (2022). Problems of skills of young filmmakers in uzbek cinematography. *Eurasian Journal of Social Sciences, Philosophy and Culture*, 2(13), 201-207.
6. Talabbaev R. E. (2020). Problems And Errors Of Video Editing Beginners. *The American Journal of Interdisciplinary Innovations and Research*, 2(10), 80-83.
7. Копадзе А. (2023).Метаморфозы истории мирового дубляжного искусства. *Eurasian Journal of Social Sciences, Philosophy and Culture*, 3(2), С.116-125.

O‘ZBEK MILLIY TEATRI TARAQQIYOTIDA JADIDLAR FAOLIYATI

Qahramon Madrimov

O‘zbekiston davlat san’at va madaniyat instituti
“Dramatik teatr va kino san’ati” kafedrası o‘qituvchisi

Annotatsiya: Mazkur maqolda XX asr boshlarida mamlakatimizda professional truppalar va teatrlar shakllanishida ma’rifatparvar Mahmudxo’ja Behbudiy, Abdulla Avloniy, Abdulhamid Cho’lponlarning Toshkent, Qo‘qon, Samarqand shaharlarida

o'zbek milliy teatri taraqqiyoti uchun amalga oshirgan ijodiy ishlari haqida ma'lumot berilgan bo'lib, unda teatr truppalari ijodiy, tashkiliy faoliyati, teatrlarda repertuar va milliylik masalalari, aktyor va rejissyorlarning ijro mahorati va etikasi tadqiq etilgan.

Аннотация: *В данной статье даны сведения о творческой деятельности просветителей Махмудходжи Бехбуди, Абдуллы Авлони, Абдулхамида Чолпона по формированию профессиональных трупп и театров в городах Ташкенте, Коканде, Самарканде для развития узбекского национального театра на первых порах. XX в., в которых исследовалась творческая и организаторская деятельность театральных трупп, вопросы репертуара и национальности в театрах, исполнительское мастерство и этика актеров и режиссеров.*

Annotation. *In this article, information is given about the creative work of the enlighteners Mahmudhoja Behbudi, Abdulla Avloni, Abdulhamid Cholpon in the formation of professional troupes and theaters in the cities of Tashkent, Kokan, Samarkand for the development of the Uzbek national theater in the beginning of the 20th century. in which creative and organizational activities of theater troupes, issues of repertoire and nationality in theaters, performance skills and ethics of actors and directors were researched.*

Kalit so'zlar: *jadid, jadidchilik harakati, jadidlar estetikasi, teatr-truppa, ijro intizomi, repertuar.*

Ключевые слова: *джадид, джадидское движение, джадидская эстетика, театральная труппа, исполнительская дисциплина, репертуар.*

Keywords: *jadid, jadid movement, jadid aesthetics, theater troupe, performance discipline, repertoire.*

Mahmudxo'ja Behbudiy, Abdulla Avloniy, Abdulhamid Cho'lponlarning nomlari o'zbek milliy teatr san'ati sahifalariga zarhal harflar bilan bitilgandir. Toshkent, Qo'qon, Samarqand shaharlari o'zbek milliy teatri markazlari bo'lib qoldi. Aynan yuqorida nomlari qayd etilgan ma'rifatparvarlarning say-harakatlari bilan o'zbek milliy teatri jahon teatr san'atida ma'lum darajada o'z o'rni, mavqeiga ega bo'ldi.

Jadidlar yaratgan yevropacha shakl, milliy mazmundagi yangi milliy teatr tomoshabinlarning ko'z oldida, ularning bevosita ishtirokida chuqur badiiy-estetik o'zgarishlar, rivojlanish va ijodiy izlanishlar jarayonini bosib o'tgan.

Turkistonda XX asr boshida, avvalo, maorifda isloh boshlangan, keyin milliy matbuot paydo bo'lgan. Lekin ma'rifatni, millat ma'naviyatini rivojlantirish uchun yana estetik amaliyotning asosiy elementi – sanoyi nafisa uyi – teatrga ehtiyoj sezildi. XX asr boshlarida Tatariston va Ozarboyjondan O'rta Osiyoga gastrolga kelgan teatr ijodkorlarining spektakllari tomoshasidan keyin jadidlar g'oyaviy va amaliy rejasida teatr – Ibratxona tashkil etilishi milliy estetik ong shakllanishida alohida o'rin egallaydi.

1911 yilda Mahmudxo'ja Behbudiy "Padarkush yoxud O'qumagan bolaning holi" nomli "3 parda 4 manzarali milliy, birinchi fojia"sini yozadi. Asarni chop qilish xususidagi urinishlar ikki yilgacha muvaffaqiyatsiz kechadi [3, 52-53]. So'ngra u

pyesani bostirishga boshqa yo'l qidirdi, ya'ni pyesaning muqovasiga ruscha qilib "Rossiyaning fransuz istilosidan ozod bo'lishi va mashhur Borodino jangi xotiralari yubileyiga bag'ishlayman" deb, senzuraning Tbilisi komitetiga yuboradi [2, 280]. "Matbuot ishlari Tiflis qo'mitasi senzori ruxsati bilan Kavkaz o'lkasi sahnalarida qo'yish mumkin" degan 1913 yil 23-mart 19940-son qaroriga ko'ra, asar 1913 yil Samarqandda alohida kitob holida chop etiladi.

"Padarkush" ilk bor havaskorlar tomonidan 1914 yil 15-yanvar kuni Samarqandning Yangi shahar qismida namoyish etiladi. Shu munosabat bilan "Oyina" majallasining 1914 yil 25-yanvar 14-sonida "Turkistonda birinchi milliy teatr" hamda "Padarkush" ketidan tatar ruppasi qo'ygan "Oldaduk ham oldanduk" nomli tatarcha spektakl haqida 1-fevral 15-sonida "Samarqandda teatr" nomli davomli axborot-taqrizlar e'lon qilindi. Unda "Padarkush" fojiasining "nihoyatda yaxshi amalg'a qo'yilgani" aytilib, teatr-ibratxonaga minglab xalq "hujum" qilgani, 320 o'rinlik teatr zaliga yana ellikta qo'shimcha joy qilinib, biletlar baland narxlarda avvaldan sotilgani bayon qilinadi [3, 54].

Abdulla Avloniy o'z "Tarjimai holi"da shunday yozadi: "1913 yildan boshlab xalqni ko'zin ochmoq, madaniyatga yaqinlashtirmoq uchun teatrga kirishib, teatru ishlarini yo'lga qo'yuvchilarning boshlug'u bo'lub, Turkistonning bir necha shaharlariga borib o'zbeklar orasida teatrga yo'l ochdim. ... "Turon" ismli teatralni blag'otvoritelniy jamiyatni yuzaga chiqardim". Avloniyning bu so'zini Miyon Buzruk Solihov ham qayd etgan: "1913 dan boshlab havaskor tusida to'plangan bu to'da 1914 oxirida rasman "Turon to'dasi" nomi bilan o'tiladi va tobora tashkiliy tus ola boradi" [3, 60].

"Turon" jamiyatiga turli din va mazhabdagi kishilar a'zolik badalini muntazam to'lab turib, haqiqiy a'zo bo'lishlari mumkin edi.

Jamiyat faxriy, haqiqiy va Turkiston o'lkasida muhim narsalarni sotib olish huquqiga ega bo'lgan ijrochi a'zolaridan tashkil topadi. Ijrochi a'zo sifatida qabul qilinayotgan shaxs 13-bandda aytilishicha, birinchi marotaba o'z iqtidori (amplua) doirasidagi kichikroq rolda sinab ko'rilishi lozim. Agar uning iqtidori sezilsa, shunga yarasha rol berilib, ijrosidan so'ng hay'at qarori bilan jamiyat a'oligiga qabul qilingan. Bu band truppaga shunchaki havaskorni emas, balki muayyan teatr talablariga javob bera oladigan shaxslarni, ya'ni professional xususiyatli shaxslarni jiddiy sinov va tanlash yo'li bilan qabul qilinganini anglatayapti. Bu professional teatrning muhim shartlaridan biridir.

Tadqiqotchilarning ilmiy xulosalaridan shuni bilish mumkinki, milliy teatr g'oyasi 10-yillarning o'rtalariga kelib, butun Turkiston shaharlaridagi ziyoli yoshlarning fikri-yodini qamrab olganini, millat faqat ma'rifat orqali taraqqiy topishini va unda teatr asosan estetik vosita vazifasini bajarishini, "Padarkush" spektaklining Samarqand va Toshkent teatrlarida muvaffaqiyatli sahnalashtirilganligi va uning samarasi o'laroq tushgan mablag'lardan "usuli jadid" maktablarining qurilishi va

maktablarga kerakli o'quv anjomlari keltirilganligi ham teatrning, jumladan aktyorlar asosiy faoliyatining natijasi ma'rifatni targ'ib qilish ekanligidir.

Qariyb o'ttiz yillar davomida faoliyat yuritgan jadidlar, xalqni ma'rifatga chorlash borasidagi faoliyatining 20 yoki undan ham ko'proq davrini teatr san'ati orqali targ'ib qildi. Mana shu qisqa bir davrda teatr san'ati xalqning millat sifatida shakllanishiga, ma'rifatga intilishi orqali o'zlikni anglashiga, ma'naviy qiyofasi o'zgarib, ijtimoiy ongi o'yg'onishiga, estetik didi kamol topib, dunyoqarashi tubdan o'zgarishiga asos bo'ldi.

Jadidlar estetikasi va vujudga kelgan yangi o'zbek teatr san'ati milliy uyg'onish, mustamlakachilikka, qaramlikka, zo'rovonlikka qarshi kurashish jarayonida shakllangan ijtimoiy hodisadir. Zero, XIX asrning oxiri XX asrning boshlari estetika tarixida g'oyat murakkab va xilma-xil qarashlarga boy davr bo'lib, fan-texnika taraqqiyotida, insoniyatning ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy-ma'naviy hayotida misli ko'rinmagan tarixiy voqealar yuz berdi. Bular insonlarning borliqqa estetik munosabatini o'zgartirib, dunyoni yangicha o'rganish va ifodalash zaruriyatini taqozo etganligi jadidlar tomonidan yaratilgan asarlarda o'z aksini topgan.

Jadidlar yevropacha teatr san'atining yangi janrlarini bizning hududimizda tatbiq etar ekanlar, millatni ma'rifat, ma'naviyat va san'at orqali estetik tarbiyalash, bu tarbiya istiqbolida istiqloлга yetishishni ko'zladilar.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Abduqunduzov M. O'zbek milliy teatr san'ati: taraqqiyot bosqichlari. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2002.
2. Rahmonov M. O'zbek teatri tarixi XVIII asrdan XX asr avvaligacha. – Toshkent: Fan, 1968.
3. Rizayev SH. Jadid dramasi. – Toshkent: Sharq nashriyot-matbaa konsernining bosh tahririyati, 1997.
4. Umarov M. Mannon Uyg'ur va milliy teatr estetikasi. – Toshkent: Musiqa, 2006.

TEATR IJODIY MUHITIDA USTOZ – SHOGIRD AN'ANALARI (XORAZM QO'G'IRCHOQ TEATRI MISOLIDA)

D.Xasanova, O.Qulmurodov

O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti
“Qo'g'irchoq teatri san'ati” kafedrasi o'qtuvchilari

***Annotatsiya:** Maqolada Xorazm viloyat qo'g'irchoq teatridagi ustoz –shogirt an'analari nngi tarixiy ildizlari hamda bugungi kundagi jarayonlari haqidagi mulohazalar bayon qilingan.*

***Аннотация:** В статье описаны исторические корни традиции мастер-ученик в Хорезмском областном театре кукол и ее современные процессы.*

Abstract: *This article provides information about the historical roots and modern processes of the master-apprentice tradition in the puppet theater of the Khorezm region.*

Kalit so'zlar: *teatr, san'at, madaniyat, yoshlar, ijodiy salohiyat, spektakl, qo'g'irchoq teatri, mafkuraviy immunitet*

Ключевые слова: *театр, искусство, культура, молодежь, творческий потенциал, спектакль, театр кукол, идеологический иммунитет.*

Key words: *theater, art, culture, youth, creativity, performance, puppet theater, ideological immunity.*

Biron bir kasb egasi yo'qki, u ustoz ko'rib kamolga yetmagan bo'lsin. Ustoz-shogird an'analarisiz hech bir sohaning rivojini tasavvur etib bo'lmaydi. Shu jumladan teatr san'atining ham. Qo'g'irchoq teatri san'ati dramatik teatrning poydevori desak mubolag'a bo'lmaydi. Chunki, teatr so'zi haqida tasavvur bo'lmagan bir paytda qo'g'irchoq san'atining ildizlari, o'z o'rnini topib ulgurgan edi. Bu san'at yillar davomida shakllanib o'z mavqeyini saqlab kelishining asosiy sababi, u barcha yoshdagi tomoshabinni qalbiga yo'l topa oladi.

Tarixdan ma'lumki, an'anaviy qo'g'irchoq teatri ustoz-shogirdlik an'nlari asosida shakllanib, yashab kelgan. Xalq orasidan chiqqan o'yinchilar, qo'g'irchoqbozlar o'zlarining mahoratlarini iqtidorli yoshlarga asosan, o'z farzandlariga o'rgatgan holda san'atni asl mohiyatini saqlab keldi. Shu boisdan ham qo'g'irchoq teatri asoschilarini aksariyat qismini ustozoda san'atkorlar tashkil etadi.

Keyinchalik qo'g'irchoq teatr san'atining professionalashuvi, teatr san'ati ta'limining yo'lga qo'yilishi ustoz-shogird an'nlarini ma'lum bir asosda yashab kelishiga sabab bo'ldi.

Xorazm viloyati qo'g'irchoq teatrining paydo bo'lishi ham aynan ustoz-shogird an'nlari bilan bevosita bog'liq.

Xorazm xalq og'zaki ijodi, Xiva xalq teatri an'nlarini, qadim ko'cha tomosha, darbozlar, masxaraboz va qo'g'irchoqbozlar san'atini ustoz-shogird maktablariga asoslangan tarzda ustozona davom etib kelmoqda. Nurullaboy hududidagi teatr truppalari, keyinchalik Xorazm viloyati teatri, kalxoz-savxoz teatri, xalq teatrlarida ustoz-pirlar, ulug' san'atkorlar faoliyat yuritishgan. Xususan, Sheroziy, Mug'anniy, Hamza, Qurbon ota, Sulaymon Samandarov, Bola baxshi Abdullayev singari tabiat in'om etgan iqtidorli san'at egalari garchi maxsus bilimga ega bo'lmasalarda, Xorazm san'atini ustoz-shogirdlik an'nasi tarzida saqlab, rivojlantirib kelganlar.

Teatrning paydo bo'lishida ustoz-shogirdlik an'nasi katta rol o'ynadi. Bu borada O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan yoshlar murabbiysi Maryam Ashurovaning hizmatlari alohida ahamiyatga ega. M.Ashurova 1987 yilda Xiva tumani madaniyat bo'limi taklifi bilan havaskor qo'g'irchoq teatrini ochadi. Bu borada bir necha iqtidorli yoshlarni teatrga jalb etib ustoz-shogirdlik an'nlari asosida tarbiyalaydi. Shu yoshlar orasida rejissyor Gulbaxor Yusupova ham bor edi. Gulbaxor opa ushbu kunlarni shunday xotirlaydilar:

“Meni 1987 yilda ustozimiz Maryam Ashurova Xivadagi madaniyat uyi qoshidagi qo‘g‘irchoq havaskorlik to‘garagiga taklif qildilar. Shu vaqtlarda men maktabning 9 sinfida o‘qir edim. Dastlab, “G‘ozcha” nomli spektaklni tayyorladik. Shundan so‘ng qo‘g‘irchoq teatriga muhabbatim ortib, kelajagimni shu soha bilan birga ko‘ra boshladim. Maktabni tamomlab oliy o‘quv yurtida shu soha bo‘yicha ustozim Maryam Ashurovadan mahorat sirlarini o‘rgandim”²¹³.

Havaskor qo‘g‘irchoq teatri “G‘ozcha”, “G‘aroyib poyga”, “Kambag‘al Murod haqida ertak” spektakllarini muvaffaqiyatli sahnalashtirib, viloyat tumanlarida qo‘g‘irchoq teatr tomoshalarini keng targ‘ib qilib, tahsinga sazovor bo‘ladi. Havaskor teatr qatnashchilarida mahorat kundan-kunga oshib boradi va ularning ko‘pchiligi Toshkent teatr institutiga (Hozirgi O‘zbekiston san‘at va madaniyat instituti) o‘qishga qabul qilinadi. Oliygo‘hni tamomlagan talabalarning ayrimlari 1993 yil O‘zbekiston Respublikasi Madaniyat vazirligi tomonidan tashkil qilingan Xorazm viloyati qo‘g‘irchoq teatrida professional aktyor sifatida ijod qila boshlaydilar.

Teatrning rivojida ijodiy hamkorlik alohida ahamiyat kasb etadi. Respublikamizdagi va xatto chet elda faoliyat olib borayotgan taniqli dramaturglar, rejissyorlar, kompozitorlar, rassomlarning xizmatlari alohida ahamiyatga ega. Bu borada O‘zbekiston xalq artisti B.Yo‘ldoshev, O‘zbekiston san‘at arbobi, dramaturg J.Mahmud, O‘zbekistonda xizmat ko‘rsatgan yoshlar murabbiysi M.Ashurova, O‘zbekiston Respublikasida xizmat ko‘rsatgan artist Sh.Yusupov, O‘zbekiston Respublikasida xizmat ko‘rsatgan madaniyat xodimi Sh.Hayitboev, H.Rasul, O‘zbekiston Respublikasida xizmat ko‘rsatgan artist F.Xo‘jaev, E.Hushvaqto‘v, I.Seduhin, Y.Sahmann kabi buyuk ijodkorlar teatr ijodiy barkamolligida munosib o‘rin egalladi.

Aytish joizki, 1999 yildan 2011 yilga qadar teatr bosh rejissyorsiz faoliyat ko‘rsatdi. To‘g‘ri 10 yil davomida 3-4 ta sahnalashtiruvchi rejissyorlar ishlashdi. Undan tashqari Respublikadagi yuqorida nomi tilga olingan yetakchi rejissyorlar bir necha marta taklif etilib, aktyorlarni shakllanishida muhim rol o‘ynadi. Ular teatrga o‘zgacha atmosfera olib kirib, bugungi kundagi yutug‘ida kamarbasta bo‘lishdi.

Teatr ijodkorlari ustoz-shogird an‘analari sifatida an‘anaviy teatr na‘munalariga, elementlariga doimiy ravishda murojaat etib kelmoqda. Chunki, folklor san‘ati qo‘g‘irchoq teatri rivojida muhim o‘rin tutadi. Ayniqsa, Xiva madaniyat muhitidagi qadimgi xalq o‘yinlari masxarabozlik san‘ati, qiziqchilar, dorbozlar guruhidagi polvonlar “Yog‘och oyoq”, “Taqlidchi”, “Xatarli o‘yin” sohiblari, qo‘g‘irchoqbozlar, xo‘rozboz, xalq orasidagi aytimchilar, to‘y va sayllarda tomosha ko‘rsatadigan ijrochilar xalq an‘anaviy teatrining ilk ko‘rinishlarini yodga soladi.

An‘anaviy teatr tomoshalariga xos spektaklda satirik kulgu yetakchilik qiladi. Xususan, salbiy obrazlarning tomosha davomida kirdikorlari ochilib, qing‘irliklari fosh bo‘lgach, ijobiy qahramonlar ular ustidan istexzoli kulishadi.

²¹³ Хоразм вилоят қўғирчоқ театри бош режиссёри Гулбахор Юсупова билан суҳбат 2022 18 апрел.

Qo'g'irchoqbozlik san'ati ibtidosiga tashlangan nazar, milliy kuy qo'shiqlardan unumli foydalanilgani va chiroyli yakun spektakl jozibadorligini oshirgan.

Spektakl davomida voqealarning o'zaro bir-biriga bog'lanib ketishi, bu jarayonning milliy folklor jarayon bilan uyg'unlashib ketishi ustoz shogird an'analarning davom etib kelayotganligining yaqqol ifodasidir.

Yuqorida aytib o'tganimizdek har bir sohaning rivojini ustoz-shogirdlik an'analari tasavvur etib bo'lmaydi. Xorazm viloyati qo'g'irchoq teatrining o'ziga xos yutug'ida bu narsa katta rol o'ynadi desak mubolag'a bo'lmaydi. Bugungi kunda teatrning 80 foiz aktyorlari mamlakatimizda yaratilgan ulkan sharoitlar va imkoniyatlar natijasida oliy o'quv yurtida tahsil olmoqda. Bu ko'rsatkichning o'zi ham teatrdagi ustoz-shogird an'analarning yaxshi yo'lga qo'yilganligini ko'rsatadi.

Teatrdagi Davlatnazar Yusupov, Rustamboy Allaquliev, Rohila Matniyozova, Davronbek Otaboev singari tajribali san'atkorlar yosh aktyorlarga ustozlik qilib kelmoqda. E'tiborlisi shundaki teatrdagi o'ziga xos, yaxshi bir an'analardan biri sifatida aktyorlar uchun muntazam ravishda qo'shimcha dars jarayonlari yo'lga qo'yilgan. Aktyorlar teatrga shunchaki kelib ketishmaydi. Spektaklga tayyorgarlik jarayonlaridan tashqari har kuni ustozlaridan mahorat sirlarini o'rganishadi. Xususan, teatrning adabiy emakdoshi D.Yusupov hamda Rohila Matniyozova aktyorlarning nutq madaniyatini shakllantirishda faoliyat olib borsa, R.Allaquliev vokaldan dars berib ularning ovoz intonatsiyalarini boyitishda, Y.Allaberganov esa raqs harakatlarini puxta egallashida yordam berib kelmoqda. Shu singari boshqa tajribali mutahassislar har tomonlama aktyorlarni mahoratini oshirishda mushtarak bo'lib kelishmoqda. Teatr ijodkorlari bu dargohga kirib kelgan har qanday iqtidor egasini tashlab qo'ymasdan qo'llab-quvvatlashadi. Qo'ldan kelgan hamma yordamni ayamadan tom ma'noda teatrning ijobiy qolipiga solishga erishadi.

Teatrning rivojlanishi iqtidorli, tashabbuskor ijodkor D.Otaboev nomi bilan bevosita bog'liq. Bugungi kunda ham yosh aktyor va rejissyorlarga ustozlik qilib kelayotgan san'atkor teatrning badiiy saviyasini oshirishda samarali hissa qo'shadi. Bu borada mamlakatimizdagi taniqli rejissyor, dramaturg, rassomlar bilan hamkorlikda ishlab, teatr salohiyatini oshirishda katta hissa qo'shadi. D.Otaboev teatrdagi ko'pgina ustozlarni iliq jumalar bilan eslaydi.

Ko'rinib turibdiki teatrdagi ustoz-shogird an'analari yaxshi yo'lga qo'yilgan. Bu an'analari nafaqat teatr ichida, balki Respublikadagi yetuk mutahassislardan tortib, jahon teatr ijodkorlari o'rtasida mustahkam asosda yo'lga qo'yilgan. Bu esa teatr jamoasining intiluvchan va talabchan, o'z kasblariga muhabbatli ekanligini ko'rsatadi. Shu boisdan bugungi kunda o'ziga xos o'rniga ega teatrlar safidan joy olib turibdi. Garchi teatrdagi boshqa teatrlar singari muammolar ham yo'q emas. Xususan, bir necha yildan beri teatrning shaxsiy binosi yo'q. Emin-erkin ijod qilishning imkoniyati yo'q. Joy torligi sabab aktyorlar mazza qilib ishlay olishmaydi.

Ammo, teatrdagi hali boshqa teatrlarda yo'q bo'lgan texnikalar bor, qo'g'irchoq yasash texnologiyalar ancha rivojlangan. Qo'g'irchoq teatrining qo'lqop, planshet,

simli, maska, Marionetka singari hamma turlari bor. Ammo, ulardan unumli foydalanish uchun maxsus bino yo‘q. Shunday bo‘lsada, bu muammolar ijodiy muhitga ta’sir ko‘rsata olmaydi. Chunki, haqiqiy ijod egalari hamma joyda san’at asarini yaratishga qodir bo‘ladi. Umid qilamizki, tez orada teatrdagi bu og‘riqli masala o‘z yechimini topadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Ashurova M. Aktyorlik mahorati fanini o‘qitish metodikasi /o‘quv qo‘llanma/. – Toshkent.: “Innovatsiya – Ziyo”, 2020, 129 b.
2. Ashurova M. Aktyorlik mahorati /darslik/. – Toshkent: “Innovatsiya – Ziyo”, 2021, 210 bet.
3. Abduxalilov A. Qo‘g‘irchoq teatri rejissorligi /o‘quv qo‘llanma/. – Toshkent: “Innovatsiya – Ziyo”, 2020, – 109 b.
4. Yusupova V. “Iskusstvo teatra kukol i sistema K.S.Stanislavskogo”.
5. www.ziynet.uz

QO‘L MUSKULLARI ERKINLIGIGA ERISHISH YO‘LLARI (QO‘G‘IRCHOQ TEATR AKTYORI UCHUN)

D.Riskiyeva

O‘zbekiston davlat san’at va madaniyat instituti
“Qo‘g‘irchoq teatri san’ati” kafedrasida o‘qituvchisi

***Annotatsiya:** Ushbu maqolada qo‘g‘irchoq teatrining o‘ziga xos xususiyatlari va qo‘g‘irchoqlarni boshqarishda qo‘l harakatining ahamiyati haqida so‘z yuritiladi. Shuningdek, qo‘g‘irchoq teatr aktyori uchun maxsus mashqlarning ahamiyati xususidagi fikr-mulohazalar bayon etiladi.*

***Аннотация:** В данной статье описаны уникальные особенности театра кукол и обсуждается значение движений рук при управлении марионетками. Также представлены мнения о важности специальных упражнений для кукольника.*

***Abstract:** This article describes the unique features of the puppet theater and The importance of hand movements when controlling puppets is discussed. Opinions on the importance of special exercises for the puppeteer are also presented.*

***Kalit so‘zlar:** qo‘g‘irchoq teatri, qo‘g‘irchoq turlari, qo‘l harakati, boshqarish.*

***Ключевые слова:** театр кукол, виды кукол, движение рук, управление.*

***Key words:** puppet theater, types of puppets, hand movements, control.*

Qo‘g‘irchoq teatri aktyorlari ish faoliyati davomida, ba’zida spektakl jarayonida, ko‘p vaqt mobaynida qo‘g‘irchoq bilan ishlashi qo‘g‘irchoqni qo‘yish imkoniyati bo‘lmasligi mumkin. Natijada qo‘g‘irchoqni ushlab turish va boshqarish jarayonida

qo'ldagi charchoq, mushaklardagi og'riq paydo bo'ladi. Bu holatni yengillashtirish va oldini olishda, ongli ravishda mushaklardagi zo'riqlashlarni farqlash va darajalash, qo'g'irchoqning holati yoki harakatini amalga oshirishda ishtirok etmaydigan mushaklarni bo'shashtira bilish ko'nikmasi yordam beradi.

Qo'g'irchoq teatrida sahna qahramonining barcha harakati, yengil harakatlardan tortib, uning eng murakkab tashqi hissiyotlarining namoyon bo'lishi, tomoshabinga, aktyor qo'llari panjalarining burilishidagi o'zgarishlari, bilaklarning egilishi, yelka, yelka gardi harakatlari, ya'ni aktyorning boshqaruvchi va vujudga keltiruvchi qo'l harakatlari orqali yetkaziladi. Bu kabi, asosiydan ilgari va yo'nalishga qarshi keladigan harakatlar, takt orti harakatlari deya ataladi. Ular, uzun vokal yoki nutq so'zidan oldingi qilinadigan chuqur nafas olishga qiyoslanadi. Qo'g'irchoqning harakatlanishidan avval, uning korpusini harakat yo'nalishiga qarshi tarzda yengilgina egish lozim. Ma'lum bir harakatni yakunlashda, qo'g'irchoqning holatini plastik nuqta vazifasini o'taydigan va harakat yakunlanganligini anglatadigan holatda qo'yish lozim. Bunda qo'g'irchoqning holati xaykallarga xos ravishda, ya'ni qo'g'irchoq tana qismlari o'zaro mutanosib holda bo'lib, sahnaviy qahramonning ichki dunyosini, uning xis-tuyg'uli holatini, o'sha damda obyektga nisbatan uning munosabatini ifodalashi kerak. Insonlar va hayvonlar hayotida plastik nuqta, holatni belgilab, qayd qilmoq holatining yorqin namoyon bo'lishi, masalan, bizning qahramon biror narsani ko'rganida, eshitganida, his etganida va qo'zg'atuvchi obyektini baholab bo'lgan, o'zining butun e'tiborini jamlaganida ko'zga tashlanadi. Qo'g'irchoq, o'zining ko'rgan yoki eshitgan tarafiga nigohi yoki qulog'ini qaratib, ma'lum vaqtga go'yoki qotib qoladi. Bu jihat yorqin tarzda bolalar yoki hayvonlarda ham kuzatiladi, yangi qo'zg'atuvchiga javoban, ular bundan oldingi amalga oshirayotgan harakatlarini birdaniga to'xtatib qo'yadilar. Ularning tanalari, qo'zg'atuvchi ta'siri yetib brogan vaziyat, tugallanmagan harakat holatida qotib qoladi. Borib ko'rish kerakmi? Yoki qochib ketish? Balki bu e'tiborga arzimadir va tinchgina tugallanmagan harakatni davom ettirish kerakdir? Mazkur savollarga beriladigan javobga tayangan holda, keyingi harakatlar saflanadi. Agarda yaqinlashib qarash qarori qabul qilingan bo'lsa, navbat, o'rganish obyektini baholash, xatti-harakatlarni tanlash va nihoyat bajarishdan iborat bo'ladi. Shu o'rinda, kelib tushgan ma'lumotlarga muvofiq har bir yangi vaziyat, har bir yangi xulosa va sahnaviy qahramonning emotsional javobi albatta qo'g'irchoqning plastikasida o'z aksini topishi va o'rganish obyektiga nisbatan taalluqligini anglatuvchi plastik nuqta, holatning qotishi bilan yakunlanishi lozim.

Qo'g'irchoq teatri aktyori qo'g'irchoq bilan ishlash jarayonida qo'l va tana charchogini yengish uchun bir qator mashqlarni bajarish maqsadga muvofiqdir. *Qo'lqopli, trostli qo'g'irchoq turi bilan ishlash mashqi* Mashq jarayonidagi qo'g'irchoqning har bir harakatiga alohida ahamiyat bilan yondashish zarur. Eng murakkab mashq ham, agarda uning ahamiyatiga yetilsa, juda ham qiziqarli bo'lishi mumkin. Ilk mashqlar, hech bir so'zsiz bajarilishi lozim. Shuni yodda tutish lozimki, qo'g'irchoqning har bir amalga oshirgan xatti-harakati- bu o'ziga xos plastik jumla

bo'lib, undagi mazmun-mohiyat tomoshabin uchun tushunarli bo'lmog'i lozim. Plastik jumlagacha hech shubhasiz, harakatning hissiy va mantiqiy tarkibini rag'batlantiradigan va ushbu harakatni bajarish harakateriga yo'nalish beradigan ichki nutqning jummalari uyg'un mos bo'ladi. Harakat, keng va davomli tarzda yoki buning aksi, unchalik sezilarli bo'lmagan, qisqa va tezkor tarzda bajarilishi mumkin. Shuni e'tirof etish joizki, mikroharakatlar deya ataladigan, qo'g'irchoqlarning kichik harakatlari, uning plastik mavjudligida juda ham muhim ahamiyat kasb etadi. Buning sababi shundaki, aynan kichik harakatlari orqali, tomoshabiniga sahnaviy jarayonda, sahnaviy qahramonning hayotida ishtirok etish tasavvuri yetkazadigan, fikrning, so'zning, xatti-harakatning tug'ilish jarayonini kuzatish mumkin. Mashg'ulotlar vaqtida, qo'g'irchoqning tegishli harakatlarini oqalaydigan jumla yoki so'zlarni ovoz chiqarib yoki ichida aytishni tavsiya etamiz. Bu, sahna qahramonining xatti-harakati va fikrlarining mantiqiy aloqalarini his etish hamda aktyorni, uzluksiz holatda, sahna siymosida mavjud bo'lish ko'nikmalarini egallashga yordam beradi.

“Qo'g'irchoq yaratuvchi rassom va konstruktor o'z g'oyalarini o'lik jon-qo'g'irchoq orqali qanchalik bayon etishga urinmasin, u faqat aktyor qo'lida, uning yonida, u bilan birga, hamkorlikda yoki ziddiyatda jonlanadi”¹ Buning uchun, aktyor o'ziga tegishli shart-sharoitlarni o'ylab tashlashi zarur. Aktyorning tasavvuri, uning o'xshatish xususiyatlarining soni va sifatiga qarab, qo'g'irchoqning qul yoki tana harakatining mexanizmini ichki mazmun bilan to'ldirilishi bog'liq bo'ladi. *Mashq sharchalari bilan shaxsiy plastikani rivojlantirishga mashqlari* Qo'g'irchoq boshi holatining aniq boshqaruvi asoslarining zaruratini ta'kidlash joiz. Qo'g'irchoq boshining holatiga, egilishiga, burilishiga qarab, uning sahnaviy kayfiyati, fe'l-atvori va qahramonning sherigiga, sahnaviy hodisaga nisbatan munosabatini aniqlash mumkin. Qo'g'irchoq boshining burilishini salgina noto'g'ri amalga oshirsa, aktyorning tegishli o'ylanmasiga umuman zid keladigan ifoda namoyon bo'ladi. Bunday harakatning sababi nimada? Har bir tirik jonzot doimiy tarzda atrof muxit bilan o'zaro munosabatda bo'ladi, uni o'rab, qamrab turgan ob'ektlarni o'rganadi, vaziyatga qarab harakat qiladi. Barcha o'rganishlar, tabiiyki, sezgi organlari orqali amalga oshirilib, ularning to'rttasi (ko'zlar, qo'loqlar, og'iz va burun) bosh qismida joylashgan. Qo'g'irchoqning boshi, tashqi olamdan kelayotgan ma'lumotlarni qabul qilish va qayta ishlashga qaratilgan, o'ziga xos tashqi olamni signallarini qabul qilish markazchasi sanaladi. Bo'yin, boshning harakatchanligini ta'minlaydi, u yoki bu sezish organlarining faoliyati uchun qulay bo'lgan holatlar bilan ta'minlaydi. Albatta, ma'lumotlarning ko'p qismi ko'rish organlari, ko'zlar orqali qabul qilinadi. (Ko'zlar, o'rganilayotgan narsani har taraftan paypaslab ko'radi go'yo).

Odamning har doim ko'radiganlarini, ko'rish jabhalari deya ataladi. “Ko'ra olinadigan jabhalarning cheklanganligining sababi, bizning optik tizimimizga taalluqli bo'lib, u oval shakliga ega bo'lib, o'zining chegaralariga yaqinlashgan sari xiralashib, yoyilib ketadi...ko'rish jabhalari, ko'z harakatining ortidan harakatlanadi”. Shu o'rinda, ko'rilayotgan narsa qanchalik ko'z nigohiga yaqin bo'lsa, faraz qilingan nur ushbu

predmetni yanada yorqinroq yoritadi, ammo, ko‘rish maydoni shunchalik qisqaradi. Predmetning masofasi qanchalik yiroqroq bo‘lsa, uning jihatleri, detallari kamroq yoritilgan bo‘lsa-da, tekshirish maydoni anchayin kengayadi. Odam, ko‘zining harakatchanligi tufayli, boshining holatini o‘zgartirmagan holda, ma’lum obyektning bir detalidan boshqa detaliga nigohini o‘tkazishi mumkin. Qo‘g‘irchoqlarda esa, ba’zi kamyob hollardan tashqari, ko‘zlar harakatsiz bo‘ladi va nigoh yo‘nalishini o‘zgartirish, boshning holatini o‘zgartirish bilan bog‘liq. Shu bois, aktyor yangi qo‘g‘irchoqni olgach, eng avvalo qo‘g‘irchoqning boshini boshqarish mexanikasini o‘zlashtira boshlaydi. Qo‘g‘irchoqning bosh holati o‘zgarishi natijasida, e’tiborining kichik, o‘rta va katta aylanasiidagi predmetlarni qay yo‘sinda ko‘rish jihatlarini aniqlaydi. Ushbu holatda, qo‘g‘irchoq qanaqa tana shakliga ega bo‘ladi? E’tibor ob’ektiga nisbatan qo‘g‘irchoqning yo‘naltirilishi qanchalik aniq shaklda ifodalangan? Qo‘g‘irchoqning boshi qanchalik aniqlik bilan burilgan, iyagi ko‘tarilganmi yoki tushirilgan? Qo‘g‘irchoqning boshini harakatlantirish uzluksiz va uzuk-uzuk holda, ya’ni, e’tibordagi ob’ekt yo‘nalishida nigohni ushlab qolish orqali amalga oshiriladi. Ba’zi mashqlarni, haqiqatdan ko‘rinib turadigan obyektlar bilan bajarish tavsiya etiladi. Bu aktyorga, qo‘g‘irchoq nigohining yo‘nalishini aniq to‘g‘rilash imkonini berib, keyinchalik faraz qilingan e’tibor obyektlari bilan ishlashni va bajarilgan harakatlarni nazorat qilishda ko‘mak beradi. Bu aktyor uchun muhim jarayondir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Смирнова Н.И. “Искусство играющих кукол”. М., “Искусство”, 1983
2. Хасанбоева О.У. va boshq. Maktabgacha ta’lim pedagogikasi. T.: Ilm ziyo. 2006.
3. Куцакова Л.В. «Конструирование и ручной труд в детском саду». М.: «Просвещение». 1990.
4. Ashurova M. Aktyorlik mahorati fanini o‘qitish metodikasi /o‘quv qo‘llanma/. – Toshkent.: “Innovatsiya – Ziyo”, 2020, 129 b.
5. Ashurova M. Aktyorlik mahorati /darslik/. – Toshkent: “Innovatsiya – Ziyo”, 2021, 210 bet.
6. Abduxalilov A. Qo‘g‘irchoq teatri rejissorligi /o‘quv qo‘llanma/. – Toshkent: “Innovatsiya – Ziyo”, 2020, – 109 b.
8. www.ziynet.uz

UCHINCHI RENESSANS POYDEVORINI YARATISHDA QO'G'IRCHOQ TEATRI SAN'ATINING O'RNI

Islom Berdimurodov

O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti
"Qo'g'irchoq teatr san'ati" kafedrası o'qituvchisi

Annotatsiya: Milliy madaniyatimizni yanada rivojlantirishda qo'g'irchoq teatr san'atining o'rni ahamiyatlidir. Mustaqillikka erishgan har bir davlatning ma'naviy poydevori mustahkam bo'lgandagina, u baquvvat bo'lib, keng ko'lamda rivojlana oladi. Hozirgi kunda yosh avlodni ma'naviy va ruhiy barkamol qilib tarbiyalash, vazifasi davlat tomonidan ustuvor maqsad qilib belgilangan. Bugungi kunda respublikamizda qog'irchoq teatr san'atini rivojlantirishning ahamiyati va roli haqida maqolada tahliliy fikr yuritilgan.

Аннотация: Роль искусства театра кукол в дальнейшем развитии нашей национальной культуры значительна. Только тогда, когда моральная основа всякого независимого государства крепка, оно может быть крепким и широко развиваться. Сегодня задача воспитания молодого поколения морально и духовно совершенным ставится государством в качестве приоритетной задачи. В статье представлено аналитическое мнение о важности и роли развития искусства театра кукол в нашей республике сегодня.

Abstract: The role of the art of puppet theater in the further development of our national culture is significant. Only when the moral foundation of any independent state is strong can it be strong and develop widely. Today, the task of raising the younger generation to be morally and spiritually perfect is set by the state as a priority. The article presents an analytical opinion on the importance and role of the development of the art of puppet theater in our republic today.

Kalit so'zlar: Teatr, san'at, madaniyat, yoshlar, ijodiy salohiyat, spektakl, qo'g'irchoq teatri, mafkuraviy immunitet.

Ключевые слова: Театр, искусство, культура, молодежь, творческий потенциал, спектакль, театр кукол, идеологический иммунитет.

Key words: Theater, art, culture, youth, creativity, performance, puppet theater, ideological immunity.

"Bir haqiqatni hech qachon esimizdan chiqarmasligimiz kerak: mamlakatimizda madaniyat va san'at taraqqiy etmasa, jamiyat rivojlanmaydi. Xalqimizning rivojlanish darajasi avvalo, milliy madaniyatimizga qarab baholanadi. Shu ma'noda, madaniyat - bu xalqimiz, jamiyatimiz qiyofasidir. Biz O'zbekistonning yangi qiyofasini yaratishga kirishgan ekanmiz, buni avvalo milliy madaniyatimizni rivojlantirishimizdan boshlashimiz lozim".

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev.

Mustaqillik yillarida yurtimizda san'atga, xususan, teatr san'atiga e'tibor kuchaydi. Bizga ma'lumki, teatr yurtning, xalqning ma'naviy ko'zgusi hisoblanadi. U har doim va har davrda tomoshabinlar talabiga javob berishga harakat qilgan va ularni og'irini engil qilishga intilgan. Teatr doim o'z tomoshabinlarini orzu-umidlari, quvonch tashvishlarini engillatish, ularni orzu qilishga undash, yomonlik va yovuzliklarni bartaraf qilish uchun kurashish, yaxshiliklar uchun intilib yashash kerakligini o'rgatgan va shuning uchun tinimsiz harakat qilgan. Shuni aytish lozimki, teatr faqatgina turli xil tomosha ko'rsatadigan yoki bo'lmasa, shunchaki, madaniy hordiq chiqaradigan joy emas. Teatr tomoshabinni fikrlashga, go'zallik olamiga olib kirib bunyodkorlik ishlarini amalga oshirishga imkoniyat yaratib beruvchi dargohdir. Hayotda yechimini topa olmayotgan muammolarni bartaraf qilish uchun yoki bo'lmasa, savolariga javob topolmayotgan jamiyat hayotidagi o'rni va ta'sirini yanada oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi farmoni inson ibratxona sanalmish teatrga kelib, hayotiy spektakllarni tomosha qilish mobaynida juda ko'p junboqlarni anglab etishi, muammolariga echim topa olishi mumkin.

Yangi o'zbek teatr tarixini davrlashtirishda siyosiy-mafkuraviy tamoyillardan kelib chiqib emas, balki san'atning ichki qonuniyatlariga tayangan holda ish ko'rish birdan-bir to'g'ri yo'l desak mubolag'a bo'lmaydi. O'zbek teatrining XX asrdagi hayotini ham moziydan ajratib olib qarash noto'g'ri. Chunki bu davr ham, garchi Yevropa san'ati shakllariga nisbat berilgan, milliy o'ziga xoslik masalasiga hamma vaqt ham yetarli e'tibor qaratilgan bo'lmasa-da, o'sha katta tarixning davomidir. XX asrda o'zbek an'anaviy teatri G'arb shaklidagi yangi teatr san'ati bilan yonma-yon yashadi. Yangi teatr o'z shakllanish va rivojlanish jarayonida jahondagi ilg'or sahna madaniyati tajribasi, yutuqlariga tayanish bilan birga milliy qadriyatlar, qadimiy teatr an'analariidan foydalandi, biroq o'zi an'anaviy teatrga sezilarli ta'sir ko'rsata olmadi²¹⁴.

Mamlakatimiz rahbarining 2020-yil 26-may kuni qabul qilgan "Madaniyat va san'at sohasining bilan teatrga Milliy qo'g'irchoq teatri nomi berildi. 1939-yilda faoliyatini boshlagan O'zbek milliy qo'g'irchoq teatri 82 yildan beri millionlab bolalarga xizmat qilib kelmoqda. Teatrda Po'latjon Doniyorov rahbarligida Nurxon Eshmuxamedov, Hamidulla Abdullayev, Olim Xolimtoyev kabi qo'g'irchoqbozlar elga tanildi. Dastavval, «Petrushka-shum bola», «Vanyaning bolalar bog'chasi», «Yolg'onchi bola», «Sembo» va «Petrushka-xorijiy», «Maks va Morits» kabi tarjima spektakllarni ommaga taqdim etgan.

Yigirmanchi asrning 50-yillarga kelib «O'rmonda», «Sehrli quticha», «Ziyod botir», «To'ti va Qumri», «O'rmondagi hodisa» kabi bir qancha spektakllar tomoshabinlarga havola etildi. Ayniqsa, Toshkentlik yozuvchi Benderning «Kechirasiz, o'rtoq Dovruq» komediyasi yosh tomoshabinlar davrasida mashhur bo'ldi. 1980 yillarning boshigacha qo'g'irchoq teatri repertuarida qirqa yaqin spektakl bo'lib, yiliga 500 martadan ortiq tomoshani muhlislarga xadya etgan.

²¹⁴ M.Qodirov, S.Qodirova. O'zbek teatri tarixi. Darslik. "Niso poligraf" 2019-yil. 449 b.

Mustaqillikning dastlabki yillarida teatr jamoasi moliyaviy qiyinchiliklarga duch kela boshladi. Shunga qaramasdan, bugungi kunda Respublika qo'g'irchoq teatri rekonstruksiya qilinib, bino zamonaviy va muhtasham holatga keltirildi. Teatrning tomosha zali 311 tomoshabinni sig'dira olish imkoniga ega. Teatr jamoasida Dinara Yo'ldosheva, Nigora Faxrutdinova, Alisher Ikromov kabi bir qancha iqtidorli xodimlar mehnat qilmoqda. O'zbek milliy qo'g'irchoq teatri Rossiya, Qirg'iziston, Tojikiston va Qozog'istondagi qo'g'irchoq teatri ijodkorlari bilan yaqin aloqa o'rnatgan.

Bir narsani alohida ta'kidlash joizki, respublikamiz poytaxtining qoq markazidan o'rin olgan qo'g'irchoq teatrining barpo etilishida Sharof Rashidovning katta hissasi bor. Dunyoning juda kam mamlakatlarida bo'lgan bunday bino aynan uning tashabbusi bilan qad rostlagan. Teatrning 80 yilligi munosabati bilan Sh.Rashidovning "Kashmir qo'shig'i" asari asosida sahnalashtirilgan "Kashmir afsonasi" spektakli teatr repertuardan o'rin oldi²¹⁵.

2014-yilda Respublika qo'g'irchoq teatrini kapital ta'mirlash to'g'risida qaror qabul qilingan edi. Ammo mazkur qaror ijrosiga 2019-yilda kirishildi. 11 milliard so'mlik mablag' evaziga ta'mirdan chiqqan teatr binosi bugun butunlay o'zgacha ko'rinishga ega bo'ldi.

"Osiyo qo'g'irchoq teatri bu shunchaki ermak o'yin emas, balki bir qit'a xalqlarining falsafasi, dini, adabiyoti, eposi, musiqasi, folklori, tasviriy san'ati va albatta, tillari bilan chambarchas bog'liq bo'lgan muhim tarixiy hodisadir", - degan edi teatrshunos olim Muhsin Qodirov. So'zimiz boshida keltirilgan fikrga qo'shilgan holda shuni aytish mumkinki, insonga nafasat tuyg'usini singdirib va murg'ak qalbiga ezgulik urug'ini sochishda, yosh avlodning estetik tarbiyasi, ongi va tafakkurini o'stirishda, qolaversa, ularga milliy qadriyatlarimizga hurmat va ehtirom, chinakam vatanparvarlik xislatlarini singdirishda qo'g'irchoq teatrining o'rni beqiyosdir. Albatta, yosh avlodning tarbiyasi biz uchun juda muhim. Shuning uchun ham jajji murg'ak qalblarni kelajakka to'g'ri yo'ldan boradigan va xalqiga vafodor, ota-onaga mehribon, haqiqiy ajdodlarga yetuk va bilimli, dunyoqarashi keng farzand bo'lmog'i darkor. Chunki ular bizning davomchilarimiz va kelajagimiz, desak mubolag'a bo'lmaydi²¹⁶.

Bugungi qo'g'irchoq tomoshalari yanada qiziqarli, yanada jonli shakllarda ijro etilmoqda. eng muhimi, bunday jonli ijro bolalarni ushbu voqealar ishtirokchisiga aylantiradi. Bolalarning tomoshalarni turli texnik vositalar orqali emas, jonli sahnada kuzatishi, yuz berayotgan voqea-hodisalarga kuchli hissiyot, munosabat uyg'ota oladi. Shu orqali ijodiy dunyosini boyitadi, shaxs sifatida shakllanishiga kuchli ijobiy tasir ko'rsatadi. Biz kattalarni esa kichkintoylarning katta dunyosiga hurmat va g'amxo'rlik bilan qarashga undayveradi.

Bugun mamlakatimiz istiqboli yoshlar qo'lida, degan fikr umumshiorga aylanib ulgurdi. Har sohani kuzatmaylik, yetakchilardan bo'lib yoshlar faollik

²¹⁵ M.Mo'minova. "Bolalik dunyosida ezgulik uyg'otib yoxud qo'g'irchoq teatridan katta teatr sari". Yuz.uz rasmiy sayti. 2021-yil 09-noyabr.

²¹⁶ A.Madaliyev. "Qo'g'irchoq teatri va ijrochilik mahorati". 2021.

ko'rsatishmoqda. Bu o'z-o'zidan yoshlar va bolalar tarbiyasiga so'nggi yillarda jiddiy e'tibor qaratilayotganligining amaliy natijasi ekanligini bildiradi. Shuning uchun yoshlar va bolalar tarbiyasiga bevosita aloqador bo'lgan jabhalar islohotlar markazida turibdi. Ayniqsa, madaniyat sohasidagi amalga oshirilayotgan islohotlar asosan yoshlarni qamrab olganligi bilan ahamiyatlidir.

Prezident Sh.M.Mirziyoev tomonidan ham sog'lom avlodni tarbiyalashga, ma'naviy boy, axloqan yetuk, intellektual rivojlangan, yuqori bilimli shaxsni shakllantirish, yoshlarni har tomonlama komil inson etib tarbiyalash borasida amalga oshirilayotgan ma'naviy-ma'rifiy islohotlarda teatr san'atini izchil ravnaq toptirish, ijodkorlar mehnatini qo'llab-quvvatlash va rag'batlantirish, yurtdoshlarimizni ezgulikka chorlaydigan badiiy asarlar yaratish, ayniqsa professional qo'g'irchoq teatrlarini rivojlantirish masalasi ustuvor maqsad qilib olingan. Buning isbotini 2017-2021-yillarda mamlakatni rivojlantirish dasturi bo'lgan "Xarakatlar strategiyasi" va "Besh muhim tashabbus"da ko'rishimiz mumkin²¹⁷.

Bugungi kunga qadar respublikamizda o'nta professional davlat qo'g'irchoq teatri faoliyat yuritib kelmoqda. Bu respublika aholisining katta qismini yoshlar kategoriyasi tashkil etadigan jamiyat uchun juda kam ko'rsatgich ekanligi oydek ravshan albatta. Biroq, masalaning boshqa tomoni mavjud: faoliyat olib borayotgan mazkur teatrlar o'z zimmasiga yuklatilgan muhim vazifalarni bajara olmoqdam, qo'g'irchoq teatrlarining bugungi kun bolalar madaniy hayotida tutgan o'rni qanday darajada, Toshkent shahrida faoliyat olib borayotgan O'zbek milliy qo'g'irchoq teatri poytaxt aholisi ma'naviy ehtiyojlarini qondira olayaptimi yoki ushbu teatr qancha tomoshabinlarni o'z bag'riga sig'dira oladi-yu, bir yil mobaynida qancha bolalarga xizmat qilishi mumkin, kabi savollar ko'ndalang bo'lib qolmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Qodirov M., Qodirova S. O'zbek teatri tarixi. Darslik. "Niso poligrag" 2019-yil. - 449 b.
2. Mo'minova M. "Bolalik dunyosida ezgulik uyg'otib yoxud qo'g'irchoq teatridan katta teatr sari". Yuz.uz rasmiy sayti. 2021-yil 09-noyabr.
3. Madaliyev A. "Qo'g'irchoq teatri va ijrochilik mahorati". 2021.
4. Mamatqulov B. "Bolalarni tarbiyalashda qo'g'irchoq teatrining ahamiyati" "Oriental Art and Culture" Scientific-Methodical Journal Volume 3 Issue 1 / March 2022.

²¹⁷ B.Mamatqulov. "Bolalarni tarbiyalashda qo'g'irchoq teatrining ahamiyati" "Oriental Art and Culture" Scientific-Methodical Journal Volume 3 Issue 1 / March 2022

TALABALARNING KAMERA OLDIDA ISHLASH MUAMMOLARI

F.Farmonov

O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti
"Musiqali teatr san'ati" kafedrası o'qituvchisi

Annotatsiya: *bu ilmiy maqolada talabalarni kamera oldida ishlashda yo'l qo'yadigan muammolari va ularni yechimlari haqida fikr yuritiladi. Institut talabalari o'qish jarayorida amaliy jihatdan kamera bilan ishlamasligi kelgusida ularni kino maydonida ko'p muammolarga uchrashiga olib keladi.*

Аннотация: *в данной научной статье рассматриваются проблемы, с которыми сталкиваются студенты при работе перед камерой, и пути их решения. Тот факт, что студенты института во время учебы не работают с камерой с практической точки зрения, приведет к тому, что они столкнутся со многими проблемами в сфере кино в будущем.*

Annotation: *this article discusses the problems that students face in working with the camera and their solutions. The fact that the students of the institute do not work with the camera during their studies will lead them to many problems in the cinema in the future.*

Kalit so'zlar: *kino, tarix, ma'naviy, rivoj, san'at, kamera, mahorat, rol, kinematografiya.*

Ключевые слова: *кино, история, духовное, развитие, искусство, камера, мастерство, роль, кинематография.*

Key words: *cinema, history, spirituality, development, art, camera, skill, role, cinematography.*

Hozirgi kunda dunyoda o'zining millionlab muxlislariga ega bo'lgan kino san'ati paydo bo'lganidan buyon ushbu san'at qatorida kino aktyorligi san'ati ham turli bosqichlarni boshidan kechirdi.

Bir asrdan ziyodroq vaqt avval K.S.Stanislavskiyning aktyor oldiga qo'ygan talablari, u ishlab chiqqan aktyorlik mahorati sir-asrorlari tamoyillari nafaqat drama teatri aktyorlari uchun balki, kinomatografiya sohasi vakillari uchun ham muhim omil sanaladi. Albatta mazkur mahorat sirlarini egallagan har qanday teatr aktyori kinomatografiya sohasida ham ijod qila oladi.

K.S.Stanislavskiyning aktyorlik mahorati sirlari teatr sahnasi uchun ham suratga olish maydonchasi uchun ham birdek hizmat qiladi. Lekin shunga qaramay kino sohasi aktyor oldiga qator qo'shimcha talablarni ham qo'yadiki, o'z davrida K.S. Stanislavskiy mazkur qo'shimcha talablar haqida purma'no tarzda ishora qilib ham ketgan. "Ektranda barchasi namoyon bo'ladi, har qanday ikir-chikirlargacha tasvirga muhrlanadi"²¹⁸.

²¹⁸ Mahmudov J. Mahmudova X. Aktyorlik mahorati. -T.: Lesson Press, 2016.

Teatrning ulug' namoyondasi va aktyorlik mahorati maktabining asoschisi bo'lgan ushbu allomaning iborasi kishini o'ylashga majbur qiladi. Kamera nigohi bir vaqtning o'zida millionlar tomoshabinlarning nigohi demakdir. Ob'ektiv qarshisidagi barcha narsa hatto eng mayda detallargacha tomoshabin nigohidan chetda qololmaydi. Bu esa o'z navbatida kino aktyori oldiga katta talab va ma'suliyatni yuklaydi. Kino aktyori bir vaqtning o'zida barcha mahorat qurollariga ega bo'lishi lozim. Va shu bilan birga tashqi ko'rinishi, qiyofasi, liboslari, hatti-harakatlarining mayda detallarigacha ichki nazorat qilib turishi talab etiladi.

Kino aktyori oldidagi eng murakkab vazifalardan biri bu – uning kamera qarshisida kerakli xissiyot ifodasi, harakatlarni bajara olishidir. Bunda aktyorning tashqi muhit ya'ni tevarak atrofda sodir bo'layotgan voqea-hodisalarga qaramasdan asar voqealariga "kira olishi", hissiyot xotirasini ishga solgan holda asar voqealari asosida hatti-harakatni amalga oshirishi, kerakli xolatni ifodalay olishi talab etiladi.

Teatrda sahna tomoshabinlardan bir necha pog'ona balandda bo'lib, spektakl namoyishi davomida barcha atyorlar ana shu balandlikda birgalikda, hamnafas bo'lib rol ijro etadilar. Ya'ni bir aktyorning asar voqealarini boshdan kechirishi, xis etishi, kerakli ijod ilhomini ishga sola olishi uchun butun boshli ansambl ya'ni ko'plab aktyorlar guruhi ko'makchi bo'ladi. Bu jarayonda zaldagi tomoshabinlar ham namoyish etilayotgan asar voqealaridan ta'sirlanib, aktyorlarning rol ijro qilishlarida yanada ko'mak beradilar. Zero, tomoshabin biron bir spektakl namoyishiga tushishdan oldin uning nomi, daramaning kimning qalamiga mansubligi, uning janri haqida ma'lum bir ma'lumotga ega bo'ladi. Tomosha boshlanganida esa uning rivojiga qiziqadi. Tomoshadan o'ziga kerakli xulosani olishga, aktyorlarning ijrosi orqali ma'lum bir katarsisning his qilishga intiladi.

Spektakl ijro etayotgan aktyorlarning maqsadi ham aynan shunday. Ya'ni, o'z ijro uslublari orqali tomoshabinga ma'naviy ozuqa berishga, ularning ta'sirlantirishga qaratilgan bo'ladi. Qisqa qilib aytganda teatr tomosha zalida aktyorlar ham tomoshabinlar ham bir maqsad yo'lida birlashadilar. Faqat bu maqsadga erishish tomon turlicha, bir-biridan farq qiluvchi harakatlarni amalga oshiradilar xolos.

Teatr, san'at maktabi aktyorlik mahorati o'qituvchilari talaba-aktyorlarni rol ijro etishdan avval hoh sahnada bo'lsin hoh kamera qarshisida bo'lsin dastlab buning uchun tayyorgarlik ko'rish tartib, qoida, talablarini o'rgatishlari lozim.

O'z-o'zini rolga, ijro jarayoniga tayyorlash uchun majburiy ravishda qalbni ilhomlantirish, his-tuyg'u, kechinmaga tazyiq o'tkazish kerak emas. Bu jarayon aktyorga sahnada atrofda, partnyori bilan munosabati, hatti-harakatidagi eng mayda, elementar o'zgarish, ilhom manbaini payqash, ko'ra olish va ifodalashga turtki bo'luvchi xissiyot organlarining tayyorgarlik jarayoni xisoblanadi. Ana shu mayda, elementar materiallarni aniqlab, ulardan rol talqinida mohirlik bilan foydalana olish – aktyorlik mahorati xususiyatlaridan biridir.

Bugungi, aynan bugungi, yangi ilhom manbaidan foydalanar ekan aktyor rol ijrosida yangilik yaratadi. Aktyor har kungi ilhom manbaini izlar ekan o'z hayotiy taasurotlari, xissiyot xotirasini ham ishga soladi.

Kamera qarshisida asar matnini hissiz talaffuz qilishning oldini olish uchun aktyor "ichki ekran tasmasi"ni ham har kuni doimiy ravishda charhlab, yangilab turishi talab etiladi.

Kamera qarshisida aktyor rejissyorning "Mator!" degan hayqirig'ini eshitishi bilanoq ana shu ichki ekran tasmasini ishga solib ijod ilhomini "Yoqadi". Bu jarayonda aktyor butunlay tashqi muhitdan uziladi. U faqat qarshisidagi kamerani va partnyorinigina xis etadi. Ijod ilhomini ishga solgan holda o'z rolini kerakli holatda ijro etadi.

Asar voqealarining qaysi qismi bo'lmasin xoh boshidan bo'lsin, hoh final qismidan bo'lsin rejissyorning startni anglatuvchi hayqirig'i yangrashi bilanoq aktyor ijro jarayonini kerakli talabda, aktyorlik mahoratini ishga solgan holatda boshlab yubora olishi lozim.

Kino aktyori qarshisida yana bir muhim talablardan biri uning ijro etayotgan qahramonini chuqur o'rganib olishi, uning kelib chiqishi, kasbi nuqtai nazaridan keng qamrovli bilimga ega bo'lishi talab etiladi.

Misol uchun, shifokor rolini ijro etayotgan aktyor kamera qarshisida oq halatni kiyish bilan cheklanib qolmaydi. Shifokorlarning o'zigagina ma'lum bo'lgan mayda detallarga ham e'tibor qaratishi lozim. Ya'ni shifokorlar xalatni qay tariqa kiyadilar? Deylik, oq xalat cho'ntagidan qay tariqa foydalanadilar? Va yohud militsiya xodimi rolini ijro etayotgan aktyor aynan qaysi unvon va darajadagi militsiya xodimi ekanini, qay mansabda ishlashini aniq bilishi lozim. Zero, xodimning darajasi uning libosi detallarida ham aks etadi. Aktyor o'zi ijro etayotgan militsiya Xodimininng ish qurollaridan qay tariqa, qay uslub va harakatlar bilan foydalanilishi haqida ham kerakli ma'lumotga ega bo'lishi lozim.

Taniqli aktrisa, shuhrat medali sohibi Rasulxon Qodirov suhbatlardan birida shunday ma'lumotni keltirib o'tgan edi. Aktyor rol ijro etayotgan filmlardan birida uning partnyori aktyorga kishan taqishi lozim bo'ladi. Partnyori aktyorga kishan taqishi jarayonida aktyorning qo'llarida kuchli og'riq va kishan izi paydo bo'ladi. Shunga qaramay o'z rolini qoyilmaqom ijro etishga harakat qilgan aktrisa keyinchalik shu filmni tomosha qilgan soha hodimidan shunday ta'rifni eshitadi.; "Falonchi filmda partnyorinngiz qo'lingizga kishanni noto'g'ri taqdi. Aslida kishan bunday taqilmaydi. Bunday taqilganda kishan qo'lga kuchli og'riq beradi."Aktrisa bu ma'lumotni eshitar ekan, ziga yana bir katta xulosani oladi. Ya'ni har bir aktyor o'zi ijro etayotgan qahramonining nafaqat ichiki va tashqi kechinmalari, hayot tarzi, yurishi turishi haqida balki, kasbining mayda detallarigacha kerakli ma'lumotga ega bo'lishi talab etilar ekan. Bunday ma'lumotlarni maxsus bilimlar ham deyish mumkin.

Kerakli ma'lumotlarni o'rganmay, maxsus bilimlarga ega bo'lmay rol ijro etgan aktyor ana shu soha xodimlari nazarida katta xatoga yo'l qo'yadi. Kamera qarshisida

sodir etilgan eng kichik xatolar ham aktyorga uning kasb maxoratiga, kasb etikasiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin.

Aktyorning rol ustida ishlash jarayoni va ana shu bilimlarni izlash, egallash jarayoni aktyorning mahoratini charhlab boradi. Zero, nafaqat teatr sahnasida balki kamera qarshisida ham aktyorlik mahorati muhim ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abdullayeva M. Dramatik teatr va kinoda aktyorlik mahorati. -T.: Tafakkur qanoti, 2014.
2. Qobilov N. Aktyorlik mahorati. Navro'z, -T.: 2020.
3. Qobilov N. Muhammadiyev Sh. Aktyorlik mahorati. -T.: Navro'z, 2020.
4. Djon Benedikt. Aktyorning o'z ustida ishlashi. 2-qism. Routledge. 2008.
5. Lenard Petit. For the Actor. Taylor & Francis, 2009.
6. Mahmudov J. Mahmudova X. Aktyorlik mahorati. -T.: Lesson Press, 2016.
7. Sayfullayev B., Mamatqosimov J. Aktyorlik mahorati. -T.: Fan va texnologiya. T.: 2012.
8. Stanislavskiy K. Aktyorning o'z ustida ishlashi. -T.: Badiiy adabiyot, 2010.

AXBOROT-KUTUBXONA FAOLIYATIDA BIZNES-REJA VA UNUMDORLIK

Mannonov Yusup Otaxonovich

O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti
"Kutubxonashunoslik" kafedrası o'qituvchisi

Annotatsiya: *Har qanday mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy yuksalishi, xususan, fan, ta'lim va madaniyat rivoji uchun asosiy shartlardan biri turli sohalarga oid zarur axborotlarni tayyorlashga bog'liqdir. Ayniqsa, Axborot-kutubxona faoliyatida joriy, yillik, perspektiv rejalarni amalga oshirish muhim ahamiyatga egadir. Shu o'rinda biznes-reja mehnat unumdorligini oshirishning muhim omili hisoblanadi.*

Maqolada aynan axborot-kutubxonalarda biznes-reja, uni amalga oshirish yo'llari, mehnat unumdorligiga salmoqli ta'siri, foydalanuvchilarga xizmat ko'rsatishda, zamonaviy axborot-kommunikatsiyon texnologiyalardan foydalanishni ahamiyati ko'rsatib o'tilgan.

Аннотация: *Одно из главных условий социально-экономического развития любой страны, в частности, развитие науки, образования и культуры, зависит от подготовки необходимой информации в различных областях. В деятельности Информационной библиотеки особенно важна реализация текущих, годовых, перспективных планов, при этом бизнес-план является важным фактором повышения производительности труда.*

В статье показано значение бизнес-плана, способы его реализации, существенное влияние на производительность труда, обслуживание пользователей, а также использование современных информационно-коммуникационных технологий в информационных библиотеках.

Abstract: *One of the main conditions for the socio-economic development of any country, in particular, the development of science, education and culture, depends on the preparation of necessary information on various fields. Implementation of current, annual, perspective plans is especially important in the activities of the Information Library. In this case, the business plan is an important factor in increasing labor productivity.*

The article shows the importance of business plan, ways of its implementation, significant impact on labor productivity, service to users, and the use of modern information and communication technologies in information libraries.

Kalit so‘zlari: *Prezident qarori, Axborot- kutubxona, Axborot- kutubxona markazi, Axborot- resurs markazi.*

Ключевые слова: *Постановление Президента, Информационная библиотека, Информационно-библиотечный центр, Информационно-ресурсный центр*

Key words: *President's decision, Information-library, Information-library center, Information-resource center.*

Axborot-kutubxona faoliyatida unumdorlik meyorlari bo'yicha boshqarish ham samarali boshqarishning bir ko'rinishdir. Bir tekis, yuqori unum bilan boshqarish uchun kommunikatsiya, marketing ta'minoti va qaror qabul qilish to'g'ri yo'lga qo'yilgan bo'lishi kerak.

Axborot-kutubxonalar aslida bir-biriga kuchli bog'langan tizimlar majmuidir. Juda murakkab, har bir elementi bir-biriga bog'langan muhitda muammolar tez va oson hal bo'lavermaydi. Axborot-kutubxonalarda istiqboliy rivojlanishi masalalari har qanday tashkiliy muammolar kabi turlicha yondashuvni talab qiladi. Unumdorlikka sistemadagi ichki va tashqi muhitdan tashqari ko'p omillar ta'sir etadi. Bu omillar bir-biriga doimo bog'liq unumdorlikni oshirishga muayyan aniq yo'l har doim ham bo'lavermaydi. Ba'zi rahbarlarning uzoqni ko'ra bilmagani uchun ko'p sayi-harakatlari zoye ketadi. Ulardan biri kutubxonaning unumdorligini oshirishda uchraydigan xatolardir, unda faqat hajmini o'ylab, sifatni esdan chiqarishlaridir.

Ayniqsa kitobxonlarni kutubxonaga jalb etishda, kitobxonlik madaniyatini oshirishda etarlicha targ'ibot ishlari amalga oshirilmaydi. Buning uchun albatta Axborot-kutubxonalarda perespektiv rejalar muhim rol o'ynaydi²¹⁹.

Mehnat unumdorligi uchun yana bir eng kerakli omil kutubxonalarni boshqarish san'atidir. Kutubxona o'ta unumli ishlashi uchun boshqaruv tizimi mukammal bo'lishi kerak. Kechagi maqbul qaror, bugun ish bermasligini xabar fahmlashi, raqobatchilarni hamisha hisobga olishi darkor.

²¹⁹ Mannonov Y. Mavlyanov K. Axborot-kutubxona menejmenti. O'quv qollanma. T.: "Fan" 2022. - 136 b.

Axborot-kutubxonalarda biznes-rejasiz yuqori va beqaror mehnat unumdorligiga erishib bo'lmaydi. Mehnat unumdorligi bo'yicha aniq maqsadsiz, yuqori va past mehnat unumdorlik haqida fikr yuritish noo'rin. Maqsad masalani hal etishda, ya'ni unumdorlikni oshirishda nimalar yordam beradi, nimalar ziyon qilishini aniqlashdadir²²⁰.

Amerikalik olim Riggs va Felikning hisoblashicha, unumdorlik shunday ko'rsatkichki, u aniq resurslarning maqsadga erishish uchun qanday taqsimlanayotganligini sifat va miqdor orqali ifodalanishidir. Bu esa strategik reja uchun, doim bozor iqtisodiyoti sharoitida kutubxona imkoniyatlarini tadqiq qilish kerakligini bildiradi. Masalan, yapon tadbirkorlari doim istiqbol maqsadlarni qo'yadilar. Ular besh o'n yilda natija beruvchi, uzoqni ko'zlab ilmiy-tekshirish, unumdorlikni oshirish dasturlariga kapital mablag'larni sarflaydilar²²¹. Shuning uchun istiqbol rejalar - barqaror mehnat unumdorligi uchun katta ahamiyatga ega. Ayniqsa Axborot-kutubxona markazlari (AKM) va Axborot-resurs markaz (ARM)larda muhim ishlab turishi uchun ko'p yilga mo'ljallangan dasturi bo'lishi kerak.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 7 iyundagi PQ № 4354-sonli "O'zbekiston Respublikasi aholisiga axborot-kutubxona xizmati ko'rsatishni yanada takomillashtirish to'g'risida"gi qarori va qarorning 1-ilovasi 2019-2024-yillarda O'zbekiston Respublikasida axborot-kutubxona sohasini rivojlantirish "Konsepsiyasi" Respublika axborot-kutubxonalarning ustuvor yo'nalishlari va rivojlantirishning aniq maqsadlari, vazifalarini belgilab berdi²²².

O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasi asosida axborot-kutubxona faoliyatini axborot va raqamli texnologiyalarini keng joriy etish asosida tizimli ishlar amalga oshirilmoqda. Zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini tatbiq etish, ish jarayonlarini avtomatlashtirish, foydalanuvchilarga xizmat ko'rsatishni samarali usul va vositalar asosida tashkillashtirish, xalqaro hamkorlikni oshirish kabi bir qator vazifalar konsepsiyaning asosini tashkil qiladi. Axborot-kutubxonalar biznes-reja tuzishda konsepsiyani asosiy dastur qilib olishilari maqsadga muvofiqdir²²³.

Biznes peshqadamlari xar doim muhim ishlarni rejalashtiradilar, ular uzoq kelajak haqida o'ylaydilar. Qisqa muddatli rejalarni amalga oshira turib uzoqni ko'zlaydilar.

Yuqori mansabdor rahbarlar, homiylar o'rta bo'g'inni, asbob-uskunalariga pul sarflasalar aslo tushkinlik qilmasliklari kerak. Aksincha, xali oldinda foyda borligini o'ylab, unga xayrixohlik bildirishlari kerak. U o'zining xayrixohligini unumdorlikni oshirish yo'lidagi pul sarflash bilan, istiqbol unumdorlik rejasining rasmiy dasturini qo'llab-quvvatlash bilan tasdiqlashi kerak²²⁴. Boshqaruv jarayonining xamma bo'g'inlarida unumdorlikning iziga

²²⁰ Ko'rsatilgan manba: - 90 b.

²²¹ Menejment va biznes asoslari: Darslik.S.G'ulomov taxririda.T.:Mehnat, 1997. – 250 b.

²²² O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh. Mirziyoevning "O'zbekiston Respublikasi aholisiga axborot-kutubxona xizmati ko'rsatishni yanada takomillashtirish to'g'risida"gi PQ № 4354-sonli qarori.T., 2019-yil 7iyun. – 5 b/

²²³ Bilimlar jamiyati sari: o'zgarayotgan dunyoda kutubxonachilarning yangi roli/ xalqaro anjuman materiallari. T., 2011.- 121 b.

²²⁴ Menejment va biznes asoslari: Darslik.S.G'ulomov tahririda.T.:Mehnat, 1997-252 b

tushish kerak. U odamlarni unumdorlikni oshirishga chorlaydi. Istiqbol va joriy biznes rejalaridagi unumdorlikni doim nazorat ostiga olishi kerak.

AKM va ARMLarda boshqaruvni to'g'ri tashkil etish mehnat unumdorligini oshirishda juda muhim o'rin tutadi. Tashkiliy jarayonlar orqali raxbariyat mehnat resurslari, materiallar, texnologiya, axborot va odamlarni qovushtira oladi. Boshqarishni samarali tashkil etishga (boshqaruv barqarorligi uchun) resurslardan tejamli foydalanish, ijrochilar o'rtasidagi mas'uliyat, yaxshi yo'lga qo'yilgan kommunikatsiya bilan erishiladi. Aynan yaxshi yo'lga qo'yilgan jarayonlarga unumdorlikni oshiradi²²⁵.

Unumdorlik - boshqaruv elementlari, texnologiyasi, loyihalashtirish, boshqarish ishlari va boshqaruv tizimlarini tashkil etish bilan ham uzviy bog'langan. Mehnat unumdorligiga eng ko'p ta'sir etuvchi omillardan biri samarali boshqaruv texnologiyalaridir. Bugungi kunga kelib Amerika va Yapon sanoatchilari avtomatlashtirilgan texnikalar, robototexnika, loyihalashtirishning avtomatlashtirilgan tizimlarini qo'llab, ko'plab bozorlarni egallamoqdalar, yuqori sifat tovarlarini ishlab chiqib, raqobatga bardosh bermoqdalar. Tovarlarni past narxda sotmoqdalar²²⁶.

AKM va ARMLarda kompyuter texnologiyasini qo'llash xodimlar mehnat unumdorligini oshirishda muhim o'rin tutadi. Biroq hamma vaqt ham ilg'or texnologiya unumdorlikni oshiravermaydi. Xodimlar loqaydligi oqibatida eng zo'r texnologiya ham samarasiz bo'lib qolishi mumkin. Texnologiyadan katta naf olish uchun shu texnologiyani o'z o'rnida qo'llash darkor. Agar xodim ishni sevib bajarsa, bu ham mehnat unumdorligini oshiradi.

Rahbariyat va bo'limlar orasidagi munosabatlar boshqaruvning tashkiliy tizimlarini belgilaydi. Ma'muriy boshqaruvchi kishilar va qolgan xizmatchilar o'rtasidagi munosabat bevosita tashkiliy tizimga ta'sir ko'rsatadi. Zamonaviy kompyuterlar, axborot-kommunikatsiyalar kelajakda foyda va unumdorlikni keskin oshiradi. Tajribalar shuni ko'rsatmoqdaki, alohida insonga aniq topshiriq va vakolatlar berish axborot-kutubxona faoliyatida samaradorligini oshiradi²²⁷.

AKM va ARMLarda axborot oqimi va unga bog'liq kishilar doimo oshib bormoqda. Ishni to'g'ri tashkil etish va uni boshqarishda uchun kommunikatsiyaning roli nixoyatda katta. Axborotlarni qayta ishlashda texnik yuksalish (kompyuterlarni qo'llash, aloqa yo'ldoshi, xalqaro telefon va televizion tarmoqlar) axborotlar xajmini oshiradi va uni uzatishdagi vaqtni tejaydi. Axborotni uzatish vaqti - bu axborotni uzatish vaqtidan toki uni qabul qilish oralig'idagi vaqtdir. Axborotni uzatishda tejalgan vaqt hisobiga, uni qayta ishlash va foydalanish takomillashadi. Jismoniy va huquqiy shaxslarning tezkorligini oshiradi. Axborotlardan yanada samarali foydalanish axborot -kutubxona (AK) unumdorligini yaxlit oshiradi. Bunda texnika va odamlar o'rtasidagi o'zaro bog'lanish, tashkiliy tizim va muhitni hisobga olish kerak.

²²⁵ Berdieva Z. Va boshqalar.-Axborot kutubxona menejmenti T.:“Iqtisod-moliya”-2010.-142 b.

²²⁶ Ko'rsatilgan manba:251 b.

²²⁷ Mannonov Y.Mavlyanov K. Axborot-kutubxona menejmenti.O'quv qollanma.T.:“Fan”2022.-90 b

Yangi axborot texnologiyalari boshqarishning xamma bo'g'inlarida unumdorlikni oshirib yuboradi. AKM va ARMLarda kompyuter texnikasi ijodiy jarayonlar, sermashaqqat yumushlarga sarflangan vaqtni tejaydi. Aloqa texnikalari kerakli vaqtda axborot olish imkonini beradi. Odamlarni shu kabi texnika vositalari bilan ishlashga o'rgatish, xamda uning yutuqlaridan foydalanishni bilish kerak ²²⁸.

Axborot vositalari qaror qabul qilish jarayonini tezlashtiradi, raxbarga katta xajmdagi ma'lumotlar bilan ishlashni, kerak bo'lmagan ma'lumotlarini chiqarib tashlash imkonini beradi. Masalan, menejer kompyuterlarni o'z ishiga qo'llasa, u shunday texnikani qo'llamagan hamkasblariga qaraganda katta axborot bilan ishlay oladi va muqobil qarorlar qabul qila oladi. Turli qo'lda qilinadigan hisob-kitoblardan xalos bo'ladi. Kompyuterlarni qo'llash tashkiliy tizimlarni o'zlashtirib yuboradi. Shu tufayli hozir ilgari raxbar va mutaxassislar qabul qiladigan boshqaruv qarorlarni quyi boshqaruv, jumladan, mutaxassislarning o'zlari ham qabul qilish imkoniyati bor.

AKM va ARMLarda agar rahbar yanada ham sifatli boshqaruv qarorlarini qabul qilishni istasa, kattaroq axborotlarni qayta ishlash, katta masalalarni hal etish va mas'uliyat ko'lamini oshirishi kerak. EXMni qo'llash shuni ko'rsatadiki, ilgari o'rta bo'g'in rahbarlari yiqqan axborotlarni bugungi kunda katta aniqlikda yangi axborot texnologiyalari yig'a oladi va shu bilan birga unumdorlikni oshiradi, boshqaruvda band bo'lgan xodimlar sonini kamaytiradi. AKM va ARMLarda inson omillarini hisobga olmaslik, unga be'tiborlik, kutubxona samaradorligini pasaytirib yuboradi.

Inson omilini xisobga olish, odamlarga e'tiborli bo'lish boshqaruv obro'si xisoblanadi. Hodimlarni bo'shatib yuborish vasvasasi bo'lmasligi, iqtidorli mitaxassislarni mansabga ko'tarish, maqsadga yo'naltirilgan turmush sharoitini yaxshilash dasturlarini bo'lishi AK uchun zarurdir. An'anaviy mehnat omili motivi (mehnatga haq to'lash, mansabga ko'tarish) hali ham unumdorlikni oshirishda hal qiluvchi rolni o'ynaydi.

AKM va ARMLarda mexnat unumdorligini muqobil oshirib borish uchun xodimlarni ish haqi va xizmat yuzasidan ko'tarilishini aynan unumdorlik ko'rsatkichiga bog'lash zarur. Taqdirlashga doir qarorlar unumdorlikka bog'liq bo'lishi kerak. Uzoq muddatli istiqbol rejalari unumdorlik natijalariga qarab raxbar hodimlar xam taqdirlanishi kerak. Pullik mukofot hajmi unumdorlikning o'sishi bilan bog'liq. Mehnat unumdorligiga tang (stress) holatlar salbiy ta'sir ko'rsatadi (alohida shaxslar, guruhlar va boshqalar o'rtasidagi janjal). Boshqaruvning har bir bo'g'inida yuksak boshqaruvni tashkil etish unumdorlikni oshiradi. Oliy rahbariyat kam harajat bilan kutubxonaning yuksak unumdorligi, tezkor xo'jalik faoliyatini yurgizib turishi lozim ²²⁹.

Yuqori va quyi raxbariyat orasida o'ziga xos oraliqda o'rta bo'lgan raxbariyati faoliyat ko'rsatadi. Ular yuqori boshqaruv organlariga qarorlar qabul qilish uchun katta miqdordagi axborotlarni yetkazib turadilar. Ular bulimlar faoliyati va rag'batlantirishni nazorat qilib

²²⁸ Bilimlar jamiyati sari: o'zgarayotgan dunyoda kutubxonachilarning yangi roli/ xalqaro anjuman materiallari. T., 2011.- 122 b.

²²⁹ Bilimlar jamiyati sari: o'zgarayotgan dunyoda kutubxonachilarning yangi roli/ xalqaro anjuman materiallari. T., 2011.- 90 b.

turadilar. Quyi raxbarlar va xodimlar o'rtasidagi yaxshi munosabat mehnat unumdorligini oshiradi. Shuning uchun quyi boshqaruv sifatiga aloxida e'tibor beriladi.

AKM va ARMLarda yangi sharoitda yutuqlarga erishish uchun iqtisod menejment, marketing sohasida yangi ko'nikmalarga ega bo'lish kerak.

Boshqarishga kirayotgan har bir kishi shaxsiy kompyuterda ishlashni va uni qo'llashni bilishi shart.

Mehnatga ehtiyoj, tadbirkorlik odamlar orasida sog'lom muhitni yuzaga keltirish ishlab – chiqarishda tartib intizomni mustaxkamlash uchun sog'lom ruhda tarbiyalash darkor. Aholini ijtimoiy axborot bilan ta'minlashdan tashqari ijtimoiy boshqaruv uslublari masalalarni ko'proq o'rganish, muomala madaniyatiga rioya qilishni talab etadi²³⁰.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh. Mirziyoevning "O'zbekiston Respublikasi aholisiga axborot-kutubxona xizmati ko'rsatishni yanada takomillashtirish to'g'risida"gi PQ № 4354-sonli qarori.T., 2019-yil 7iyun.

2. Axborot kutubxona va axborot-resurs markazlari ishini tashkil qilish. Hujjatlar to'plami. A. Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxona nashriyoti T.2007.

3. Berdieva Z. Va boshqalar.-Axborot kutubxona menejmenti T.:“Iqtisod-moliya”-

4. Menejment va biznes asoslari: Darslik.S.G'ulomov taxririda.T.:Mehnat, 1997.

5. Bilimlar jamiyati sari: o'zgarayotgan dunyoda kutubxonachilarning yangi roli/ xalqaro anjuman materiallari. T., 2011.

6. Mannonov Y.Mavlyanov K. Axborot-kutubxona menejmenti.O'quv qollanma.T.:“Fan”2022.

7. [www.http://kitob.uz](http://kitob.uz)

8. [www.http://natlib.uz](http://natlib.uz)

9. [www.http://ziyonet.uz](http://ziyonet.uz)

MILLIY ASARLARNING MUSIQALI TEATRLARDA TUTGAN O'RNI

Bobur Xusanov

O'zbekiston davlat san'at va madaniyat
instituti “Musiqali teatr san'ati” kafedrası
o'qituvchisi

***Annotatsiya:** Ushbu maqolada musiqali teatr sahnalarida sahnalashtirilayotgan milliy asarlarning ahamiyati, yetishib kelayotgan aktyorlarni tarbiyalashdagi o'rni, aktyorlar ijodida milliy asarlarning naqadar ahamiyati yuksakligi haqida ma'lumot*

²³⁰ Mannonov Y.Mavlyanov K. Axborot-kutubxona menejmenti.O'quv qollanma.T.:“Fan”2022.-92 b.

berilgan. Shuningdek milliy asarlarning yaxlitligi haqida fikr mulohazalar yoritib berilgan.

Kalit soʻzlar: Musiqali teatr, sahna, aktyor, musiqa, badiiylik, hatti-harakat mantigʻi, ijodiy muhit, badiiy obraz.

Аннотация: В данной статье представлена информация о значении национальных произведений, которые ставятся на сценах музыкального театра, их роли в воспитании подрастающих актеров, о том, насколько высоко значение национальных произведений в творчестве актеров. Также были освещены размышления о целостности национальных произведений.

Ключевые слова: музыкальный театр, сцена, актер, музыка, артистизм, логика поведения, творческая среда, художественный образ..

Annotation: this article describes the importance of National works staged on musical theatre stages, their role in educating maturing actors, and how important national works are in acting. There has also been coverage of reflections on the integrity of National Works.

Keywords: musical theater, stage, actor, music, artistry, logic of action, creative environment, artistic image.

Muqimiy nomidagi Oʻzbekiston davlat musiqali drama teatridagi badiiy yaxlitlik masalasini yoritishda badiiylikka, badiiy obrazga, musiqaga berilgan taʼriflarga toʻxtalib oʻtishni maqsadga muvofiq deb bildik.

Badiiylik — borliqni, reallikni aks ettirishning, insonni olamga boʻlgan estetik munosabatlarini ifodalashning oʻziga xos shakli, voqelikni anglab olish va qayta ishlab, sanʼat obrazlarida aks etgirish usuli. [1.B,44.]

Badiiy ijod yoʻnalishlari - badiiy usul tarixiy mazmunga ega boʻlib, sanʼat turlari badiiy ijod yoʻnalishlari bilan bogʻliq. Sanʼat tarixida klassitsizm, romantizm, tanqidiy realizm, realizm, yangi realizm kabi badiiy ijod yoʻnalishlari ayni vaqtda xuddi shunday badiiy usul turlari mavjud boʻlgan. Mustaqillik (absolyutizm) tartibotlari hukmronligi davrida jamiyat oʻrtasidagi yangi munosabatlar muayyan ijtimoiy ongni vujudga keltirdi. Bu hol yangi badiiy ijod yoʻnalishlari.— klassitsizmning paydo boʻlishiga olib keldi. Klassitsizm sanʼatkorlari, odatda, aql-donish aqidalaridan kelib chiqib ijod qilar edilar. Ularning nafosatli orzusi va aqidalari badiiy umumlashtirishning maxsus usulini belgilab berdi. Voqelikni muammolar va ziddiyatlar tarzida badiiy ifodalash maʼrifat chilik sanʼatida muhim ahamiyat kasb etdi. Uni,odatda, “maʼrifatchilik realizmi” deb ataydilar. Madaniyatdan emas, balki oʻziga zamondosh voqelikdan oldi. Mazkur yoʻnalish markaziga “uchinchi tabaqa” — oddiy odamlarning oilaviy va fuqarolik fazilatlarini aks etgan boʻlib, zodagonlarning ahloqiga qarama-qarshi qoʻyilgan. Romantizm ijodiy usuli Fransiya inqilobi bilan ijtimoiy-siyosiy va maʼnaviy hayotida roʻy bergan tub oʻzgarishlardan (18-asr oxiri) soʻng vujudga keldi. Romantizm yoʻnalishida yaratilgan sanʼat asarlarida noyob shaxslar qiyofalari aks ettirildi. Romantizm jamiyat bilan murosasiz ziddiyatga yuz tutgan

shaxsning ichki dunyosini birinchi marta asosiy mavzu qilib oldi. Romantizm ichki kechinmalari noyob bo'lgan shaxsning faqat o'z kuchiga ishonishi, qalb amriga quloq solishi tasvirlanadi. 19-20 asrning 1-yarmida badiiy ijodning tanqidiy realizm yo'nalishi san'at turlarining deyarli barcha jabhalarida keng va teran namoyon bo'ldi. Tanqidiy realizm tarixiylik va ijtimoiylik xususiyatlariga ega. Shaxsni badiiy anglash klassitsizm ham romantizm ham mavjud edi. Lekin tanqidiy realizm shaxs asarning asosiy mazmunini tashkil etadi, muallifning asl maqsadlari, rejalari, intilishlari ochiq-oydin ifodalanadi. [1.B,44.]

Badiiy obraz — har qanday ijodkorni o'z asa rida voqelikni aks ettirishining badiiy vositasi. Inson o'zining sezgisi, idroki, tasavvuri, tushun chasi orqali tashqi dunyoni badiiy obraz shaklida biladi. Badiiy obraz manbai “jonli hayot”, voqelikni nafosatli qayta anglashdir. San'atkor his-tuyg'ulari, kechinmalari, rejalari manbai bo'lgan voqea-hodisalar, turli vaziyatlar, to'qnashuvlar badiiy obrazning tashqi (obyektiv) tomoni. B. o. inson ehtiyojlariga mutanosiblikda aks etadi, ya'ni, hayotni nafosatli qadriyat sifatida ifodalaydi. Badiiy obraz san'atkor o'zlashtirib olgan tashqi dunyo bilan uning ichki dunyosi qorishmasi sifatida namoyon bo'ladi. Mazkur nuqtai nazardan qaraganda, san'at va uning mag'zini tashkil etgan badiiy obraz bir vaqtning o'zida ham jonli voqelik aksidir, ham san'atkor ichki dunyosi o'zligining ifodasidir. San'atda hayot qanchalik chuqur ifodalansa, badiiy obrazda san'atkor o'zligi shunchalik to'la namoyon bo'ladi.

Badiiy obrazning ichki va tashqi tomonlari san'atning turlarida har xil amal qiladi. Teatr, musiqa, kino oynai-jahon kabi talqiniy san'at turlarida badiiy obraz o'sha obraz qiyofasini talqin qilish jarayoniga bogliq. San'atda voqelik juz'iy va umumiy tomonlar birligida aks ettiriladi. Bu esa o'z navbatida badiiy obrazlarni hayot hodisalari bilan bog'lab turadi, mazkur jarayon san'atni falsafa bilan ham yaqinlashtiradi. [1.B,44.]

Musiqa (yun. mousiche - muzalar san'ati) - inson hissiy kechinmalari, fikrlari, tasavvur doirasini musiqiy tovush (ton, nag'ma)lar izchilligi yoki majmui vositasida aks ettiruvchi sanat turi. Uning mazmuni o'zgaruvchan ruhiy holatlarni ifodalovchi muayyan musiqiy badiiy obrazlardan iborat.

Musiqa insonning turli kayfiyatlari(mas, ko'tarinkilik, shodlik, zavqlanish, mushohadalik, g'amginlik, xavf-qo'rquv va b.)ni o'zida mujassamlashtiradi. Bundan tashqari, musiqa shaxsning irodaviy sifatleri (kat'iyatlik, intiluvchanlik, o'ychanlik, vazminlik va b.)ni, uning tabiati(mijozi)ni ham yorqin aks ettiradi. Musiqaning ushbu ifodaviy-tasviriyl imkoniyatlari yunon olimlari - Pifagor, Platon, Aristotel va Sharq mutafakkirlari - Forobiy, Ibn Sino, Jomiy, Navoiy, Bobur, Kavkabiyl, tasavvuf arboblari - Imom G'azoliyl, Kalobodiy Buxoriyl va boshqlar to-monidan yuqori baholangan, sharh va ilmiyl tadqiq qilingan. Musiqaning odam ongi va hissiyotiga ta'sir etishning ajoyib kuchi uning ruhiyl jarayonlarga hamohang bo'lgan protsessual - muayyan jarayonli tabiati bilan bog'liqladir. Musiqa asarlari mazmunida badiiy g'oyalar umumlashgan holda berilib, musiqali obrazlarning o'zaro munosabatlari(taqqoslanish, to'qnashuv,

rivojlanish kabi) jarayonida shakllanadi. Mazkur jarayonning xususiyatlariga ko'ra musiqa mazmuni ham turli - epik, dramatik, lirik belgilarga ega bo'lishi mumkin. Bulardan

Kompozitorlik musiqada (ayniqsa, 20- a.da rivoj toptan yo'nalishlarda) diatonika bilan birga xromatika ham keng o'rin olgan. Musiqada asosiy badiiy vosita— kuy (melodiya)dir. Musiqaning og'zaki an'anadagi (monodiya) uslublarida kuy badiiy obrazning yagona va tugal musiqiy ifodasi hisoblanadi. Ko'p ovozli kompozitorlik yo'nalishlarda garmoniya, polifoniya unsurlari ham muhim o'rin egallaydi. Musiqa asaridagi kuy (mavzu)lar rivoji uning kompozitsiyasi(shakl)ni tashkil etadi.

Musiqa shakli asar mazmunining moddiy tajassumi va vujudga kelish vositasi bo'lib xizmat qiladi. Musiqa asarlari shakliga muntazam takrorlanuvchi tarkib va unsurlar xos bo'lib, bular badiiy mazmundagi o'zgaruvchanlik, harakatchanlik kabi xususiyatlarga ma'lum darajada ziddir. O'zaro aloqa va birlik doirasidagi bunday dialektik ziddiyatlar musiqa asarini yaratish va ijro etish jarayonida hamisha xilma-xil ravishda o'z yechimini topadi. Turli xalqlar musiqa madaniyati va an'analarida musiqaning barkaror va beqaror unsurlarining o'zaro munosabatlari ham o'zgachadir. Macalan, an'anaviylik mezoniga asoslangan og'zaki yo'nalishdagi musiqa uslublarida muayyan badiiy mazmun, estetik qoidalar bilan birga musiqa asarlari shakliga badixago'ylik xususiyatlari, nomusiqaviy(asarning ijro etish vaqti, joyi, sharoiti kabi) holatlar o'z ta'sirini o'tkazadi. Individual badiiy obrazlarni ifodalashga qaratilgan yozma an'anadagi kompozitorlik san'ati asarlari esa ko'proq aynan musiqiy rivojlanish qoidalariga, ya'ni tugallangan, yaxlit va barqaror shakllarga asoslanadi.

Shuning uchun, kompozitorlik musiqada mazkur shakllarni ifodalashga hamda obyektiv holatda saqlashda asosiy omil bo'lgan nota yozuvi muhim o'rin tutadi. Musiqa inson madaniyatida va jamoaviy hayotda o'ziga xos o'ringa egadir. U dam olish va ko'ngil ochish paytlari, turli marosim, bayram, bazm va sayllar, diniy va rasmiy tadbirlar, ommaviy va harbiy yurishlar, sport mashqlari va mehnat jarayonida muayyan vazifalar bajaradi.

Shuning uchun musiqa asarlari o'z mazmuniga muvofiq holda bir nechta uslub, tur va janr guruhlariga ajratiladi. Alla, zikr, marsiya, sarbozcha, vals, marsh, messa kabi janrlar hayotdagi maishiy va boqa sharoitlar bilan bog'liq bo'ladi. Ashula, dastgoh, cholg'u kuy, maqom yo'llari, konsert, miniatyura, romans va boshqalarda estetik ta'sir o'tkazish vazifalari asosiy o'rin tutadi. Janrlar, o'z navbatida, diniy musiqa, yoshlar musiqasi, maishiy musiqa, ommaviy musiqa, harbiy musiqa, kamer musiqa, simfonik musiqa, xor musiqasi kabi musiqa turlariga birlashadi. Tarixiy, milliy, mahalliy, shaxsiy (individual) musiqa uslublari ham musiqiy tafakkur tarzi, ohang, ritm, shakl kabi musiqiy unsurlarni o'ziga qamrab olib, muayyan bir davr yoki milliy madaniyatga mansub bo'lgan turli janrdagi asarlar umumiya-tini aks ettiradi (q.avangardizm, barokko, klassitsizm, og'zaki an'anadagi musiqa, romantizm, sentimentalizm).

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Falsafa qomusiy lug‘at. -T.: Sharq, 2004.
2. Abdullayeva M. Dramatik teatr va kinoda aktyorlik mahorati. -T.: Tafakkur qanoti, 2014.
3. Qobilov N. Aktyorlik mahorati. Navro‘z, -T.: 2020.
4. Qobilov N. Muhammadiyev Sh. Aktyorlik mahorati. -T.: Navro‘z, 2020.
5. Mahmudov J. Mahmudova X. Aktyorlik mahorati. -T.: Lesson Press, 2016.
6. Sayfullayev B., Mamatqosimov J. Aktyorlik mahorati. -T.: Fan va texnologiya. T.: 2012.

ART MARKETING – IJTIMOIIY-MADANIY FAOLIYATNING BADIY INTEGRALLASHUVI SIFATIDA

Mamatqosimova Nodira Eshquvatovna

O‘zbekiston davlat san’at va madaniyat instituti o‘qituvchisi

***Annotatsiya.** Mazkur maqolada ijtimoiy-madaniy faoliyatning badiiy integrallashuvida art marketingdan foydalanish, uning ahamiyati haqida ma’lumot berilgan bo‘lib, art marketing tushunchasi izohlangan, uning funksiyalari, xorij tajribalari tadqiq etilgan. Art marketing rivoji yuzasidan tavsiyalar berilgan.*

***Kalit so‘zlar:** art marketing, menejment, ijtimoiy-madaniy faoliyat, madaniyat, san’at, madaniy mahsulot, reklama.*

***Annotation.** This article provides information about the use of art marketing in the artistic integration of socio-cultural activities, its importance, the concept of art marketing is explained, its functions and foreign experiences are researched. Recommendations are given regarding the development of art marketing.*

***Keywords:** art marketing, management, socio-cultural activity, culture, art, cultural product, advertising.*

Yangi O‘zbekistonning ma’naviy-madaniy taraqqiyotida madaniyat va san’at sohasidagi tub ilohotlar birlamchi bo‘lib, mazkur soha moddiylikdan ko‘ra nomoddiylik xarakteriga ega bo‘lib, shaxs ma’naviyatini, uning estetik bakamolligi va madaniy yuksalishini ta’minlashga xizmat qiladi.

Madaniyat va san’at shunday sohaki, uning mahsuloti ma’naviy omillar bilan o‘lchanib baholanadi. Shu sabab ushbu sohani “ma’naviy ishlab chiqarish” bilan bog‘lab, uni marketingi o‘ziga xos spetsifika talab etadi.

Yevropalik bir qator marketologlar san’at sohasidagi ishlab chiqarishni, ya’ni san’at mahsulotini ishlab chiqaruvchining g‘oyasi sifatida baholab, mazkur g‘oya ishlab chiqaruvchining o‘z qadriyatlariga ishonib, tafakkur mevasi, ya’ni intellektual

mulk sifatida qaraladi. Mazkur mahsulot bozori bilan shug'ullanuvchilar bevosita Art marketologlar bo'lib, ular obyekti Art marketingdir [1].

Yevropaning yirik davlatlaridagi madaniyat va san'at vakillari, marketologlar, hattoki iqtisodchi olimlar ham marketingni teatr, muzey, orkestr va boshqa san'at sohasining asosiy drayveri hisoblashadi. Ular o'z tajribasida "marketingning vazifasi – rassomga qanday rasm chizishni o'rgatish emas, balki rassom ijodini muvofiq auditoriyaga tanishtirishdadir" – degan shiorga amal qilishdi.

Art marketing nafaqat auditoriyani jalb etishni o'z ichiga oladi balki ushbu soha tashkilotlar faoliyati qiymatini yanada chuquroq tushunish, hamda qo'llab quvvatlashni talab qiladi. Art marketologlar san'at tarafdorlari. Ular madaniy siyosat bilan qiziqishlari lozim. Hamkasblarining intilishini nazarda tutgan holda marketing nima ekanligini bilishlari kerak.

Art marketing – bu tashkiliy va badiiy maqsadlarga erishishda menejmentning integrallashgan jarayoni bo'lib, bunda iste'molchilar bilan o'zaro qoniqtiradigan almashuvga asoslangan munosabatlar o'rnatiladi.

Artmarketing ikki tomonlama hamkorlikka asoslanib, o'zaro qanoatlantiruvchi almashuv tamoyili orqali ishlaydi, ijodiy tajriba mazmunini faoliyat sifatida ko'radi. Diqqat e'tiborini munosabatlarga qaratadi, chunki tasodifiy chegaralangan bitimlardan ko'ra tashkilot va istemolchining uzoq muddatli munosabatlarini rivojlanishida manfaatdor [4].

Art marketing – nafaqat tashkilotning iqtisodiy missiyasini, balki tashkilotning badiiy missiyasini mustahkamlashda, uni rivojlantirishda, xalqaro auditoriyada targ'ib qilishda muhim ahamiyatga egadir. Marketing perspektivasini badiiy rejalashtirish jarayoniga integrallashtirish orqali u ushbu jarayonning boshlang'ich etapidan tortib to ijro etish, ko'rgazma namoyish qilish va shu kabi boshqa tadbirlar orqali aksetilgan kulminatsiya bosqichiga auditoriyani olib kelishga yo'naltirilishi lozim.

Art marketingning maqsad va vazifalarini quyidagilardan iborat:

- san'at bozorini o'rganish va san'at mahsuliga muvofiq talabni shakllantirish;

- san'at mahsuli auditoriyalarini kengaytirish, potensial istemolchini doimiy istemolchiga aylantirish;

- madaniy hayot sifatini oshirishga ko'maklashish;

- tashqi moliyalashtirish manbalariga tobek darajasini kamaytirish;

- mashhurlikka erishish va imidjni shakllantirish maqsadida brendingni amalga oshirish;

- san'at sohasida bandlikka va mehnat bozoriga ijobiy ta'sir ko'rsatish;

- ijodiy jamoani motivlashtirishga yordam berish [4].

Art marketingning o'ziga xos tomonlari uning subekt va obektlarida namoyon bo'ladi. Subektlariga san'at mahsuli yaratuvchilari, ijodkorlar, vositachilar va istemolchilar kirsa, obektlarini esa san'at mahsuli, tashkilotlar, shaxslar tashkil etadi.

Madaniy mahsul sifati va qiymati oddatda uning originalligi va tub sifatiga bog'liq bo'lib, art marketingning tijorat marketingdan farqli tomoni aynan shunda. O'zining tijorat ko'rinishida marketing istemolchilar talabiga muvofiq tovarlar ishlab chiqishni buyuradi. Boshqa tomondan, ijodkor bunday muvofiqlashtirishdan mustaqil holda ijod qilishni xohlaydi, aynan bunda madaniy mahsulning xosligi namoyon bo'ladi. Marketingning roli biroq san'at mahsuli turining ishlab chiqishiga ta'sir ko'rsatish emas, balki faqatgina "san'at asari va uning talqinini muvofiq auditoriya bilan uyg'unlashtirish" dadir.

Har qanday tashkilot yoki muassasa oddiygina istemolchiga emas, balki doimiy iste'molchiga ega bo'lishni xohlaydi. Doimiy iste'molchi – bu muassasaning nafaqat o'tmishdagi muvaffaqiyatli faoliyati, balki uning bugungi va kelajakdagi faoliyati holatining natijasidir. San'at muxlislari – turli darajadagi iste'molchilar muassasadan har xil turdagi dasturlarni talab qiladilar. Iste'molchini har daqiqa yo'qotib qo'yish mumkin, shuning uchun ham doimiy iste'molchi – bu butun bir jarayondir.

Doimiy istemolchini topish, art marketingni rivojlantirishda reklamaning o'ni ahamiyatli bo'lib, hozirgi davrga kelib reklama hayotimizning ajralmas bo'lagiga aylangan va ayni vaqtda reklama turli ta'riflarga ega ekanligini kuzatish mumkin. Har qanday ta'riflar yagona umumiy ma'noni anglatishga xizmat qiladi.

U quyidagicha:

- mashhurlikni yaratish maqsadida kimdir yoki nimadir haqida ma'lumotlarni tarqatish;
- maqsadli auditoriya vakillarida harakat uyg'otish, ya'ni, tovar vazimatlar tanlanishiga, xarid qilish jarayoniga xizmat qilish;
- reklama qiluvchi tomonidan o'sha obekt haqidagi rejalashtirilgan xulosani shakllantirish.

Reklamaning eng asosiy vazifasi – tovarlar va xizmatlar to'g'risida, ularning qay tariqa va qayerlarda sotilishi to'g'risida maxsus axborot vositalaridan foydalanib turib, so'zlab berishdir.

Lekin reklamaning vazifasi birgina axborot berishning o'zi bilan cheklanmaydi. Reklamaning o'ziga xos tomoni shuki, u axborot berishni targ'ib va tashviqot qilishni ishontirish bilan birga olib boradi. Ta'sirchan reklama zarur ma'lumotlarni beradigan va shu bilan birga ishontiradigan, ma'lum maqsadga qaratilgan, faol bo'lishi kerak. Ana shunday reklama talabni ma'lum yo'nalishda shakllantiradi, tovar va xizmatlarning bir turidan boshqa turiga ko'chiradi, xaridorlarning ehtiyojlarini ochib beradi hamda ularning qarorlariga ta'sir o'tkazadi.

Jahonning turli mamlakatlari o'z san'atlarini targ'ib etishda reklamaning bir qancha turlaridan samarali foydalanishmoqda. Bu borada Buyuk Britaniya, Fransiya, Rossiya davlatlaridagi teatrlar va muzeylarning o'ziga xos reklamalari, internet saytlari art marketing faoliyatining samarasini ta'minlashga xizmat qilmoqda.

Shu o'rinda, xulosa sifatida aytish lozimki Respublikamizda ijtimoiy-madaniy faoliyatni rivojlantirish, san'at sohasi mahsulotlarini sotish, bir so'z bilan aytganda art

marketingni rivojlantirishda milliy mintalitet masalalarini hisobga olgan holda xorij tajribasini tatbiq etish, xorijlik yuksak malakali kadrlarni ishga taklif etish, kadrlar tayyorlash sifatini ta'minlash, xorijiy davlatlarda malaka oshirish ishlarini jadallashtirish, bu borada ilmiy-tadqiqot va o'quv-uslubiy ishlarini takomillashtirish lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Finola Kerrigan, Peter Fraser, Mustafa Ozbilgin. Arts marketing. Germaniya: Elsevier Butterworth-Heinemann. 2014. 195 p.
2. G'ulomov S.S. Marketing asoslari. O'quv qo'llanma. – Toshkent: Sharq, 2002. – 256 b.
3. Liz Hill, Catherine O'Sullivan, Terry O'Sullivan. Creative Arts Marketing. Great Britain: Composition by Genesis Typesetting, 2004.
4. Qayimov M.SH., Umarov A.S., Zunnunova U.G'. San'at menejmenti. O'quv qo'llanma. – Toshkent: Moliya, 2012.

“VOKAL” FANINI O‘QITISHNI TAKOMILLASHTIRISHNING INNOVATSION-KONSEPTUAL ASOSLARI

Eldor Xushvaqto'v

O'zbekiston davlat san'at va madaniyat
instituti “Musiqali teatr san'ati” kafedrası
o'qituvchisi

Annotatsiya: *ushbu maqolada vokal fanining talabalarga o'qitishning tizimlilik asosida - fanni o'qitishning nazariy-amaliy asoslari; fanni o'qitishning ijtimoiy asoslari; fanni o'qitishning huquqiy asoslari; fanni o'qitishda zamonaviy AKTdan foydalanish usullari; fanni o'qitishda zamonaviy pedagogik texnologiya usullaridan foydalanish asoslari; mustaqil ta'limni vokal san'ati bilan uzviy holatda amalga oshirish haqida so'z boradi.*

Kalit so'zlar: *teatr, aktyor, rejissor, vokal, pedagog, ta'lim, tarbiya, texnologiya.*

Аннотация: *в данной статье преподавание вокальной науки студентам строится на системной основе – теоретической и практической основе преподавания этой науки; социальные основы преподавания науки; правовая основа преподавания естественных наук; методы использования современных ИКТ в преподавании науки; основы использования современных педагогических технологий в педагогической науке; речь идет о реализации самостоятельного образования в органичном государстве с помощью вокального искусства.*

Ключевые слова: *театр, актер, режиссер, вокал, педагог, образование, обучение, технология.*

Abstract: *in this article, the teaching of vocal science to students is based on the systematic basis - the theoretical and practical basis of teaching the science; social foundations of teaching science; legal basis of science teaching; methods of using*

modern ICT in teaching science; basics of using modern pedagogical technology methods in teaching science; it is about the implementation of independent education in an organic state with vocal art.

Key words: theater, actor, director, vocal, pedagogue, education, training, technology.

An'anaviy san'at ta'limida "Vokal" fanini o'qitish jarayonida ustoz-pedagoglar yaratgan milliy teatr maktabi an'alariga tayanilib, respublikamizdagi teatrlar uchun malakali aktyor va rejissyorlar tayyorlab kelinmoqda. Lekin, boshqa sohalar qatori san'at ta'limida ham ijtimoiy taraqqiyot bilan uzviy aloqadorlikda rivojlanib borayotgan fan-texnika yutuqlaridan samarali foydalana olish hamda shiddatli tezlikda axborotlar oqimini qabul qilish, ularni tahlil etish, qayta ishlash, nazariy jihatdan umumlashtirish, xulosalash hamda talabaga yetkazib berishni yo'lga qo'yish ta'lim tizimi oldida turgan dolzarb muammolardan biri hisoblanadi.

"Ta'lim to'g'risida"gi Qonun va "Kadrlar tayyorlash Milliy dasturi"da ta'lim-tarbiya tizimini isloh qilish, unga ilg'or pedagogik texnologiyalarni joriy etish zarurligi ta'lim-tarbiya jarayonini texnologiyalashtirishni taqozo qiladi.

Yuqorida qayd etilgan maqsad va vazifalarni amalga oshirishda "Vokal" fanini o'qitishning quyidagi innovatsion-konseptual asoslarini ishlab chiqish va mazkur tizimiylik asosida o'quv mashg'ulotlarini olib borish zamonaviy san'at ta'limidagi ilk odim hisoblanadi.

- fanni o'qitishning nazariy-amaliy asoslari;
- fanni o'qitishning ijtimoiy asoslari;
- fanni o'qitishning huquqiy asoslari;
- fanni o'qitishda zamonaviy AKTdan foydalanish usullari;
- fanni o'qitishda zamonaviy pedagogik texnologiya usullaridan foydalanish asoslari;
- mustaqil ta'limni vokal san'ati bilan uzviy holatda amalga oshirish;
- fanni takomillashtirishda fan va ishlab chiqarish integratsiyasi;
- pedagog kadrlarni qayta tayyorlash va malakasi oshirish jarayonida vokal san'atini takomillashtirish.

"Vokal" fanini o'qitishning innovatsion-konseptual asoslari tahlili quyidagilardan iborat:

Fanni o'qitishning nazariy-amaliy asoslari – ta'lim jarayonida talabalarga fanning ta'limiy va tarbiyaviy konseptual funksiyalarni bajarishdan iboratdir.

Vokal san'atining ta'limiy funksiyasi: ta'lim jarayonida talabalar bilan olib boriladigan nazariy, amaliy va yakka mashg'ulotlar jarayoni. Mazkur jarayon milliy vokal maktabi, shuningdek vokal fanini o'qitishning an'anaviy uslublari asosida olib boriladi. Bu borada ustoz pedagoglar yaratgan an'anaviy milliy maktab uslublariidan foydalanish metodik va analitik ahamiyatga ega.

Vokal san'atining tarbiyaviy funksiyasi: Vokal san'atining tarbiyaviy funksiyasi – Talabalarda “Vokal” fanini o‘zlashtirish orqali tarbiyaviy tasavvurlar, ko‘nikma va bilimlar shakllantirish.

Fanni o‘qitishning ijtimoiy asoslari – Vokal san'atining ijtimoiy ahamiyati oila, mahalla, tashkilot hamda jamoat joylari bilan uzluksizlik holatida nazariya bilan amaliyotning bir-biriga bog‘liqligini ta‘minlaydi. Vokal san'ati va uning tarbiyaviy va estetik xususiyati nafaqat aktyor va rejissyor uchun, balki, har soha vakillarining yuksak muomila madaniyatiga erishidagi birlamchi vosita bo‘lmog‘i lozim.

Fanni o‘qitishning huquqiy asoslari – talabalarga fanning mazmun-mohiyatini o‘rgantish bilan birgalikda o‘zbek san'ati va madaniyati, jumladan vokal san'atini rivojlantirishga qaratilgan meyoriy hujjatlarni o‘zlashtirish va ularga rioya etishning tarbiyaviy jihatlari yoritib beriladi.

Fanni o‘qitishda zamonaviy AKTdan foydalanish usullari – fanning nazariy va amaliy asoslarini yoritishda ta‘lim jarayonlarini virtuallashtirishning elektron-virtual ta‘minotini ishlab chiqish va joriy etish, mashg‘ulotlar jarayonida zamonaviy AKTdan foydalanish, mavzular yuzasidan taqdimotlar tayyorlash, elektron dasturlar, multimediyalar tayyorlash, audio-video materiallardan foydalanish, pedagogning potfoliosini tayyorlash, fanni o‘zlashtirishning Moodle tizimini shakllantirish va nazorat qilish, eng muhimi fan o‘qituvchining kompyuter savodxonligini oshirish va axborot texnologiyalari bilan qurollantirish lozim.

Fanni o‘qitishda zamonaviy pedagogik texnologiya usullaridan foydalanish asoslari – bu jarayonda tashkil etilgan o‘quv mashg‘ulotlari talabalarni muhim hayotiy yutuq va muammolarga o‘z munosabatlarini bildirishlariga intilishlarini qondirib, ularni fikrlashga va o‘z nuqtai nazarlarini asoslashga imkoniyat yaratadi. Shuning uchun ham ta‘lim muassasalarining o‘quv-tarbiyaviy jarayonida zamonaviy o‘qitish uslublari, interfaol uslublari, innovatsion texnologiyalarning o‘rni va ahamiyati beqiyosdir. Pedagogik texnologiya va ularni ta‘limda qo‘llanishga oid bilimlar, tajribalar talabalarining bilimli va yetuk malakaga ega bo‘lishlarini ta‘minlaydi.

Bu uslublarning o‘ziga xosligi quyidagi pedagog va talabalarining birgalikda faoliyat ko‘rsatishi natijasida amalga oshiriladi.

- talabalarining dars davomida befarq bo‘lmaslikka, mustaqil fikrlash, ijod qilish va izlanishga majbur etilishi;

- talabalarining o‘quv jarayonida fanga bo‘lgan qiziqishlari doimiy bo‘lishini ta‘minlash;

- talabalarining fanga bo‘lgan qiziqishlarini har bir masalaga mustaqil ravishda ijodiy yondoshgan holda kuchaytirib borish;

- pedagog va talabalarining hamkorlikdagi faoliyatini doimiy ravishda tashkil etilishi.

O‘quv jarayonidagi pedagogik texnologiya – bu muayyan ketma-ketlikdagi yaxlit jarayon bo‘lib, u talabaning ehtiyojidan kelib chiqqan holda aniq bir maqsadga

yo'naltirgan, oldindan puxta loyihalashtirilgan va kafolatlangan natija berishiga qaratilgan ijodiy pedagogik jarayondir. [2. B.49.]

Mazkur jarayonga talaba pedagog tomonidan yangi mavzu o'tilgandan keyin emas balki, yangi mavzu o'tilgunga qadar tayyorlanadi. Buning uchun avvalo, ta'lim muassasasi tomonidan moodle tizimi amaliyotga joriy etilishi lozim. Mazkur tizimning asosiy vazifasi professor-o'qituvchi hamda talaba o'rtasidagi turli xil elektron resurslar almashinish, majmuaga vazifa va masalalarni joylashtirish orqali ta'lim berish hisoblanib quyidagicha samaraga erishiladi:

Moodle tizimida pedagog va talaba vazifalari

Pedagog:

- fanlar kesimida elektron resurslarni joylashtiradi, talabalarni tegishli resurslardan foydalanish uchun ruxsat beradi;
- resurslarni muntazam yangilab boradi;
- tugallangan fanlarni bazadan o'chirib tashlaydi.

Talaba:

- mustaqil tarzda majmua joylashgan veb-saytda ro'yxatdan o'tadi;
- qidiruv tizimi orqali zarur fan yoki pedagogni izlab topib, resurslardan foydalanishga ruxsat so'raydi;
- pedagogning tegishli ruxsatidan so'ng ochiq resurslardan foydalanish imkoniyatga ega bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O'zbekiston Respublikasining Ta'lim to'g'risidagi Qonuni, 23.09.2020. O'RQ-637-son.
2. Nurmuhammedov R, Abduqodirov A., Pardayev A. Ta'limda innovatsion texnologiyalar. -T.: Iste'dod jamg'armasi, 2008.

РОЛЬ ФОНОВОЙ МУЗЫКИ В ТЕАТРАЛЬНЫХ ПОСТАНОВКАХ

Ражабова Шахноза

Преподаватель кафедры

«Искусство драматического театра и кино»

Государственного института искусств и культуры Узбекистана

Аннотация: В данной статье рассматривается вопрос использования музыкальных элементов в театральных постановках. Отражены основные координаты участия музыкального искусства в спектакле как звучащей мысле-формы.

Ключевые слова: музыка, спектакль, театр, культура, искусство.

Abstract: This article deals with the issue of using musical elements in theatre productions. The main coordinates of musical art participation in the performance as a sounding thought-form are reflected.

Key words: music, performance, theatre, culture, art.

Annotatsiya: Ushbu maqolada teatr asarlarida musiqiy elementlardan foydalanish masalasi muhokama qilinadi. Musiqa san'atining spektakldagi ovozli fikr shakli sifatida ishtirok etishining asosiy koordinatalari aks ettirilgan.

Kalit so'zlar: musiqa, spektakl, teatr, madaniyat, san'at.

Одним из самых древних способов выражения своих чувств и эмоций является актерское мастерство. Театры появились еще в Древней Греции и всегда были частью культурной жизни греческого народа. Кроме того, пьесы в театре всегда были своего рода зеркалом для общества. Другими словами, в пьесах рассказывается о событиях настоящего времени, исторических аспектах и других ситуациях, которые имеют большое значение для жизни людей. После этого театральное искусство распространилось по всему миру и сохраняет тысячелетние традиции. Цивилизация постоянно меняется и модернизируется. Поэтому и театр ищет новые способы самовыражения и участия в жизни общества. Если говорить о музыке в театре, то она присутствовала всегда. Точнее, фоновая музыка для театральной постановки - это важный момент.

Со времен Древней Греции музыка была неотъемлемой частью театра. Она используется для создания настроения, атмосферы и разрядки словесной речи. В некоторых случаях она используется для развития сюжета или персонажей. В других - просто для развлечения зрителей.

Существует множество причин, по которым музыка так важна в театре. Прежде всего, она помогает создать у зрителей эффект погружения. Она может перенести их в другое время и место и заставить почувствовать, что они являются частью происходящего на сцене. Кроме того, музыка помогает задать тон постановке и может быть использована для усиления эмоционального воздействия сцены.

Наконец, музыка - мощный инструмент для создания историй. С ее помощью можно передать внутренние мысли и чувства персонажей, а также оживить мир пьесы. По всем этим причинам музыка является неотъемлемой частью театра.

Ярким примером прекрасного сочетания музыки и театра является музыкальный театр. Этот вид театра также зародился еще в Древней Греции. В его пьесах, в основном комедиях, было много пения и музыки, которая звучала на заднем плане. Таким образом, и актеры, и музыканты создавали нечто уникальное и особенное. В наши дни во всем мире можно найти множество музыкальных театров. Например, в Бродвейском театре в Нью-Йорке есть множество музыкальных театров. Темы мюзиклов в основном касаются

повседневных ситуаций или вымышленных историй. Фоновая музыка в спектаклях музыкального театра играет большую роль. Актеры, певцы и танцоры используют песни, чтобы рассказать историю. Еще одна особенность музыкальных театров - роль других людей, которые не находятся на сцене. Речь идет о продюсерах, хореографах, композиторах. У них одна из самых ответственных задач.

Пьесы в театре должны показывать нам ситуацию, которая происходит прямо здесь и сейчас. Неважно, идет ли речь о текущей ситуации или об исторической, они должны передавать атмосферу того времени, в котором они играют. Использование фоновой музыки в театральных постановках определенно поможет создать определенную атмосферу. Представьте, что вы смотрите "Ромео и Джульетту". Костюмы и сценография передадут вам атмосферу того времени. Однако для того, чтобы полностью проникнуться той эпохой и сюжетом, огромную роль играет музыка. Использование музыки того периода создаст уникальную атмосферу, и у вас возникнет ощущение, что вы перенеслись в XVII век. Проще говоря, музыка часто сопровождает историю на сцене и дает зрителям возможность полностью соотнести себя с тем периодом и прочувствовать его атмосферу.

Список литературы:

1. Макуренкова С. А. Европейская риторическая традиция: три пространства шекспировской метафоры: дис. ... д-ра фил. наук. – М., 2004.
2. Байбикова, Г. В. Музыкальная педагогика: учебно-методическое пособие / Г. В. Байбикова. — Белгород : БГИИК, 2019. — 106 с. — Текст : электронный // Лань :электронно-библиотечная система. — URL: <https://e.lanbook.com/book/153859>
3. Шамрина, Е. А. Теоретические аспекты музыкознания: теория музыки и инструментоведение в таблицах : учебно-методическое пособие / Е. А. Шамрина, С. А. Воробьева. — Липецк : Липецкий ГПУ, 2017. — 89 с. — Текст : электронный // Лань :электронно-библиотечная система. — URL: <https://e.lanbook.com/book/112018>
4. <https://forum-theatre.com/the-importance-of-music-in-theatre/>
5. <https://romanbenedict.com/wp-content/uploads/2012/12/Music-in-Theatre-Essay.pdf>

МАДАНИЯТ ВА САНЪАТ СОҲАСИДА МЕНЕЖМЕНТНИ ТУТГАН ЎРНИ

Хушвоқов Азизбек
ЎзДСМИ “Маданият ва санъат менежменти”
кафедраси Катта ўқитувчиси

Бошқарув ҳар қандай жамоага, ташкилот, ҳудуд, соҳа, ҳулла, инсонлар билан боғлиқ бирлашмаларга хосдир. Чунки инсон бор жойда ўзаро мулоқот ва фаолият натижаларини айирбошлашга эҳтиёж сезилади.

Шунинг учун бошқарув объекти ниҳоятда кенгдир. Булар – иқтисод соҳалари, яъни саноат, қишлоқ хўжалиги, транспорт тизими; маданият ва санъат муассасалари ҳудудий бирликлари (вилоят, туман, шаҳар); ишлаб чиқариш жабҳалари (тақсимот муносабатлари, маҳсулот сотиш ва ҳ.к) ва бошқалар бўлиши мумкин. Бошқарув субъекти бўлиб турли шахслар ва уларнинг бирликлари (директор, ректор, шаҳар ҳокими, маданият бўлими бошлиғи ва ҳ.к.), яъни бошқарув объектига таъсир ўтказувчилар бўлиши мумкин.

Бошқарув социологиясида бошқарувга қуйидагича таъриф берилади: Бошқарув – ташкилот махсус органининг функцияси бўлиб, энг кам воситалар (вақт, куч, заҳиралар) сарфлаган ҳолда энг юқори натижага эришиш бўйича аниқ ташкил этилган фаолиятдир.

Маълумки, жамиятнинг ўтиш давридаги асосий социал эҳтиёжларидан бири – ташкил этиш ва бошқарув тизимини такомиллаштиришдир. Аслида бошқарув функцияси инсон ҳаётининг барча соҳаларида объектив жараёнлар натижасида ошиб боради. Бозор муносабатларига ўтиш жараёнида у янада кучайиб, уни ташкил этиш янада мураккаблашади.²³¹

Бошқариш ва унинг технологиялари, инсон ҳаётининг барча соҳаларида мавжуд бўлиб, нафақат хусусий компанияларда, балки бозор шароитида фаолият юритувчи бошқа ҳар қандай корхона, ташкилот, муассасада бошқариш мумкин. Бундан ташқари, ўз вақтида бошқариш тижорат мақсадларига интилмайдиган соҳалар, ташкилотлар учун ҳам зарур.

Улар орасида ҳозирги шароитда бошқарув механизмларидан тўғри фойдаланишга муҳтож бўлган маданият соҳаси ҳам мавжуд. Бунда биз маданиятни назарий тушуниш ҳақида эмас, балки амалиётда қўллашимиз ёки амалий жиҳатдан тушунишимиз керак бўлади. Маданиятни талқин қилиш турли йўллار билан тушунилиши мумкин. Маданият ҳақидаги мавжуд ғояларнинг аксарияти олимлар, ижтимоий-маданий соҳа ходимлари, ижодкорлар, оддий одамлар орасида жуда яхши асосга эга. Гап шундаки, маданият ҳақида гапирганда, у ёки бу вазиятларга тегишли бўлиши мумкин бўлган “умумий мезонларга” риоя қилиш керак. Шунингдек, “маданият” тушунчасини талқин қилишнинг турли усулларидаги бу кўп қиррали атама қадимги даврдан бошлаб пайдо бўлган.

Бошқарув ва маданият бир-бирига мос келмайди, чунки “совук” иқтисодий ҳисоблаш ва юқори маънавий қадриятларнинг намоён бўлиши (яхши ёки ҳақиқат) бир-бири билан бирлашиши қийин. Бундай ҳолатда маданият бошқариш учун объект бўлиши мумкинми?

²³¹ Ҳайдаров А. Маданият ва санъат соҳасини бошқариш асослари. – Тошкент: Камалак. Тошкент – 2019

Замонавий маданиятшуносликда маданиятнинг кўплаб таърифлари ҳуқуқий тан олинади. Мисол учун, маданият инсониятнинг ижтимоий тажрибасини ёйишни ақлий ва рамзий механизмлари тизими сифатида тушунилади.

Маданиятнинг классик таърифи 1871 йилда инглиз антропологи Эдуард Тейлор томонидан шакллантирилган: маданият – бу жамиятда инсон томонидан ўрганилган билим, эътиқод, ахлоқ, урф-одатлар, қонунлар, қадриятлар комплекси. Маданиятнинг бундай таърифи ёрдамида жамият, миллат, гуруҳнинг ўзига хос хусусиятлари қайд этилган. Маданият – жамият, инсон ижодий куч ва қобилиятлари тарихий тараққиётининг муайян даражаси, кишилар ҳаёти ва фаолиятининг турли кўринишлари, шунингдек, улар яратадиган моддий ва маънавий бойликларда ифодаланади. “Маданият” тушунчаси муайян тарихий давр (антик маданият), конкрет жамият, элат ва миллат (ўзбек маданияти), шунингдек, инсон фаолияти ёки турмушининг ўзига хос соҳаларини (масалан, меҳнат маданияти, бадиий маданият, турмуш маданияти) изоҳлаш учун қўлланилади. Тор маънода “маданият” атамаси кишиларнинг фақат маънавий ҳаёти соҳасига нисбатан ишлатилади.

“Маданият” арабча “мадина” (шаҳар) сўзидан келиб чиққан. Араблар кишилар ҳаётини икки турга: бирини бадавий ёки саҳроий турмуш, иккинчисини маданий турмуш деб атаганлар. Бадавийлик – кўчманчи ҳолда дашту саҳроларда яшовчи халқларга, маданийлик – шаҳарда ўтроқ ҳолда яшаб, ўзига хос турмуш тарзига эга бўлган халқларга нисбатан ишлатилган²³².

Шунингдек қўшича айтиб ўтиж жоизки, маданият (лотинча-cultura) дастлаб – етиштирилган тупроқ, кейинчалик эса, инсон таълим-тарбияси, ахлоқий ва интеллектуал ривожланиш яъни, ижтимоий “етиштириш”, инсонпарварлик маданияти аксиологик таърифга мойил бўлади. Маданият – инсоний мавжудотнинг қадриятлари (энг қимматли ютуқлари) сифатида саналади. Этнологияда қабул қилинган таъриф энг илмий асосга эга. Маданият – бу, авлоддан-авлодга тўпланган ва қайта берилган, одамларнинг жамоавий мавжудлигининг ижтимоий тажрибаси.

Характерли жиҳати шундаки, бу таъриф ҳатто ҳар қандай классик таърифларга тубдан қарама-қарши бўлган постмодерн маданият ёндашувига ҳам мос келади. Маданият – тарихий ижтимоий тажрибани ва бошқа ижодий ишларни белгилайдиган матнлар тўпламидир. Умумлаштириб айтганда, маданият – дунёдаги нарсаларнинг тартибли тизими, уюшган ҳудудлар, инсон фаолияти жараёнлари ва маҳсулотлари, ташкилий шакллар, инсон ҳамжамияти, шахслараро ва жамоавий муносабатлар, коммуникациялар, инсон онги ва ҳулқ атвори, одамлар томондан яратилган ва қўллаб-қувватланган тизимдир²³³.

²³² Ҳайдаров А. Маданият ва санъат соҳасини бошқариш асослари. – Тошкент: Камалак. Тошкент – 2019

²³³ Флиер А.Я., Маданиятшунослар учун маданий тадқиқотлар ўқув қўлланмаси. 2009 й 125-1220. Тульчинский Г.Л., Шекова.Е.Л., :Маданият соҳасида таълим,ўқув қўлланма.Санкт-Петербург.2007й

Маданиятнинг бундай таърифлашнинг кўп қиррали бўлишига қарамасдан, бошқарув ҳақида гап кетганда, бу таърифлар тузатишни талаб этади. Маданий шаклларнинг институционал хусусиятига эътибор беради. Шунинг учун маданият ва санъат соҳаси арбоблари ишлайдиган амалиётчилар ўртасида тушунмовчилик мавжуд.

Маданиятни жамият ҳаётининг муайян соҳаси, сиёсат, иқтисод, таълим ва бошқалар билан бир қаторда деб тушуниш мумкин. Бошқача қилиб айтганда, маданият соҳаси жамиятнинг муайян қисмини, муайян ресурсини, муайян жамиятнинг институтчионал шакллари, дунёқараши, кадриятлари, стереотиплари, нормалари ёрдамида ишлаб чиқариш, сақлаш, узатиш имконини берувчи механизмини ифодалайди. Маданий соҳа бу – инсонларнинг маданий эҳтиёжларини қондириш ва яратиш учун зарур бўлган хизматларни ишлаб чиқарадиган тармоқлар мажмуи корхонасидир

ХАЛФАЛАР САНЪАТИГА БИР НАЗАР

Зайнаб Худоёрова

ЎзДСМИ 3 курс “Театр санъати” ихтисослиги мустақил изланувчиси

Аннотация: Мазкур мақолада халфалар ижро йўналишининг ўзига хос хусусияти сўз ва ижро маҳорати, бадихағўйлик, ижодкорлик, топқирлик, қуввайи ҳофиза, пластикага эга бўлиш масалалари кўриб чиқилган.

Калим сўзлар: халфа, бахши, достон, гармон, қуввайи ҳофиза, ангишвона, ликопча, доира, актёр, айтишув.

Аннотация: В данной статье рассматриваются особенности исполнительского направления халфов-мастерство слова, артистизм, креативность, находчивость, кувайи хафиза, пластика.

Ключевые слова: халфа, бахши, дастан (эпос), гармон, кувайи хафиза, ангишвана, блюдец, круг, актер, айтыш.

Annotation: In this article, the distinctive feature of the Khalfa performance direction is the issues of verbal skill, artistry, creativity, resourcefulness, powerfulness, plasticity.

Keywords: halfa, bakhshi singer, dastan (epos), kuvvayi hofiza, angishvona, kopcha, circle, actor, saying.

Халфалар санъатнинг созандалик, хонандалик, шоира, бастакор, рақс ва ҳазил-мутойиба турларини пухта ўзлаштириб, уларни уйғунлаштирган ҳолда ижро этганлар. Агар эркаклар даврасида бахши ижрочилиги кенг тарқалган бўлса, аёллар даврасида асосан халфалик санъати етакчилик қилган. Халфалар халқ достонлари, турли айтимлар билан бир қаторда оилавий маиший маросимларда ўз хусусиятларидан келиб чиқиб, даврани бошқарганлар. Бунда муайян яхлит томоша турини ижро қилганлар. Асосида мусиқа, кўшиқ, рақс элементлари ётган халфа санъати ўзига хос театр деб қаралса, уни тўғридан-тўғри

мусиқали драмага қиёслаш мумкин. Бундаги тафовут европача профессионал театр воситалари ҳамда анъанавий театр шакли ўртасида кечади. Мусиқали драма актёрининг сўзи ва пластикаси мусиқа оҳангларига уйғунлашган ҳолда ария ва дуэтлар билан кучайтирилиб, асар мағзига кириб боради. Бундан хулоса қилиш мумкинки, халфа импровизацияга, яхши хотирага, соз чалиш, куйлаш шу билан бирга пластика маҳоратига ҳам эга бўлиши талаб этилади. Халфалар санъати ҳақида фикр юритар экан М.Қодиров санъаткор халфаларни икки тоифага ажратган: “1) тўйлар ва маросимларда шеърхонлик, ғазалхонлик қилиб, диний мавзудаги баъзи қисса ва достонларни ҳикоя қилиб, куйлаб, марҳумларни эслаб, китоб ўқиб талқин қилувчилар; 2) соз чалиб, қўшиқ айтиб, рақсга тушиб томоша кўрсатувчи халфалар”. [1] Кўриниб турибдики, ҳар икки гуруҳдаги халфанинг ўзига хос хусусияти сўз маҳорати, топқирлик, худди актёрдек пластикага эга бўлиш, қуввайи ҳофиза яъни кўплаб ғазал ва шеърларни ёддан билиш кабилардан иборат. М.Қодиров ажратган ушбу классификация ҳам халфалик санъатини мусиқали драмага яқинлигини кўрсатади. Мазкур тасниф У.Қурбонова монографиясида “сози халфа” ва “китобий халфа” тариқасида келади. “Сози халфа”лар санъатида жўрнавозлик ва якка ижрочилик мавжуд. Уларнинг ансамбли уч кишидан - халфа, доирачи ва раққосадан иборат бўлади. Шуни алоҳида таъкидлаш керакки уларнинг уччаласи ҳам қўшиқ, лапар айта олади”. [2] Мазкур тасниф халфалар ижро йўналишининг ўзига хос хусусиятларидан келиб чиқади. Бунга кўра тўй маросимларидаги халфалар репертуари кишиларга шодлик улашишдан иборат бўлса, иккинчи гуруҳ вакиллари кўнгилга таскин бериш, ғам-қайғуда нажот бўлиш йўлини тутадилар. Ўз навбатида “сози халфа”лар санъати ҳам С.Рўзимбоев ишида алоҳида таснифланган. Бунга кўра: “1-гуруҳ. Ижодкор шоира – халфалар. 2-гуруҳ. Ижрочи созанда – халфалар. 3-гуруҳ. Достонларни соз ва куйсиз қироат билан ўқиб эшиттирувчи халфалар”. [3] Халфа ижрочилигидаги бу тоифалар театр актёрлиги санъатида муайян тарзда ўзаро бирикадилар.

Ж.Қобулниёзовнинг аниқлашича, қадимда халфалар мусиқа асбоблари жўрлигисиз, фақат доира чалиб, ёки пиёлаларни бир-бирига уриштириб, айримлари эса бармоқларига ангишвона кийиб, ликопча чертган ҳолда куйлаб келишган. [4] Аста-секин халфачилик санъати адабий ва муסיқий жиҳатдан такомиллашиб бориб, жўрнавоз мусиқа асбобига эҳтиёж сезила бошлаган. XIX аср охирларида Хоразм санъатига кириб келган, гармон сози ана шу эҳтиёжни қондирди.

Гармон икки ярим октавага яқин диатоник товуш қаторга эга бўлиб, у табиий лад ҳисобланади. Зеро, халфалар табиий ладлардан фойдаланганлиги сабаб ҳам ижрода кўпинча овозга куч бериб куйлашган. Гармон майин, юмшоқ ҳамда ёқимли бўлиши билан бирга халфалар чалиши учун жуда қулай соз бўлган.

Гармон халфага асар темпини ушлаб туриши билан бирга, образга киришида ҳам асосий восита сифатида хизмат қилган. Бу жиҳатдан уни маълум

маънода мусикали драманинг умумий темпини ушлаб турувчи оркестрга қиёслаш мумкин. “Мусикий театр актёри учун спектаклдаги мусикаларнинг темпоритми билан актёрнинг ички темпоритми ҳамоҳанг бўлиши энг муҳим омиллардан бири саналади. Оркестрдаги мусика темпи тез бўлса-ю, актёр секинроқ қадам ташласа унинг жисми, оёғи ҳолатда эмаслиги кўриниб қолади. Ёки оркестрда қайғули мусика оғир темпда янграб турса-ю, актёр енгил қадамлар ташласа, актёрнинг қалби бўшлиғи билиниб қолади”.[5] Гармон сози ҳам доирачи ҳамда раққосани хатти-ҳаракатларини бир маромда ушлаб, ҳолатга киришига ёрдам берган. Қисқа давр ичида халфалар гармон ижро имкониятларини яхши ўзлаштириб олганлар. Бунда гармоннинг аёллар овозига монанд мунгли товушлари ҳам сабаб бўлган, албатта.

Ю.Юсуповнинг таъкидлашича, 1895 йилдан Хонимжон халфа Саидахмад кизи тўйларда гармон чалиб куйлай бошлаган.[6] Ҳозирга қадар Хоразм халфачилигида гармон сози жуда кадрли бўлиб, уни ижрочининг ўзи ёки айрим ҳолларда жўрнавот чалиб туриши анъанага кирган. Хоразм халфачилиги анъаналари Хонимжон халфа, Биби шоира, Онажон Собирова, Ожиза, Онажон Сафарова, Назира Собирова ва бошқалар томонидан бугунги кунга етиб келган.

Анъанага кўра тўй маросимларида хизмат қилувчи халфалар гуруҳи уч кишидан иборат бўлган. Булар, асосан, ижрочи халфа, яъни гуруҳ раҳбари, унга доирада жўр бўлувчи шериги ва раққосадан иборат. Европача театрда хореография мусикали драманинг пластик ифода воситаси бўлиб хизмат қилса, халфа ижодкорлигида ҳам унинг функцияси шу тариқа кечади. Бундан ташқари халфа ижодида рақс ижро жараёнидаги драматизмни кучайтириш, зиддиятларни яратиш воситаси сифатида ҳам қўлланади. Хоразм халфачилигида яллабоп кўшиқлар янграши билан раққоса ўрнидан туриб ўтирганларга таъзим қилар экан, аста-секин хиром эта бошлайди. Раққоса ҳар бир ҳаракатини куйланаётган кўшиқ сўзларига мос тарзда олиб боришга интилиб баъзан ўтирганларни ҳам ўйинга тортади.

Агарда тўйга икки гуруҳ халфалар ташриф буюришган бўлса, айтишувларга ўтилади. Бу айтишувлар театр сахнасидаги диалогни ёдга солади. Зеро, айтишувда томонларнинг ўзаро куч синаши акс этади. Фольклоршунослар айтишувга мана бундай таъриф берадилар: “Туркий халқлар оғзаки ижодида айтишув бадиҳагўй халқ шоирлари, бахши, жиров, оқин, халфа ва лапарчиларнинг ўзига хос мусобақаси, мушоира йўли ва улар истеъдодини белгиловчи ўзига хос синов ҳисобланади”.[7] Халфалар айтишуви давом этар экан, ўртада ўйнаётган раққоса айтимлардаги сўзларга нишон бўлиб ҳисобланади. Шу боисдан ҳам халфаларнинг ҳар иккала гуруҳи ижро пайтида раққоса билан мулоқотга киришади, бунда сўзлар имо-ишоралар, кўз қарашлар, мимикалар воситасида етказилади. Бу ўзига хос ижодий беллашувда беихтиёр томошабинлар ҳам икки гуруҳга бўлиниб, киришиб кетганларини сезмай қоладилар. Бу жараёни театрдаги тўртинчи деворнинг бузилиши ҳолатига

ўхшатиш мумкин. Театршуносликда тўртинчи девор термини томошабин билан сахна ўртасидаги чегаранинг йўқолиш ҳодисаси сифатида қаралади. Тўртинчи девор дейилганда импровизация воситасида томошабини бевосита иштирокчига айлантириш, у билан мулоқотга киришиш тушунилади.

Халфа маҳоратида анъаналар муҳим ўрин тутди. Иқтидорли халфалар анъаналарга содиқлиги билан бирга уни мунтазам равишда такомиллаштириб келишган. Аммо ижрочининг шахсий маҳорати фақат анъана доирасидагина рўёбга чиқади. Эпик қолип халфа учун тайёр андоза бўлиб хизмат қилади. Иқтидорли ижрочилар мавжуд клишеларга ижодкорлик билан ёндошиб, янги лавҳалар киритишади, сюжетни бойитишади. Бунда халфага соз ва сўз маҳоратини пухта эгаллаш асосий омил бўлиб хизмат қилади.

Шогирд халфалар дастлаб ишни терма ва қўшиқларни ижро қилишдан бошлайди. Уларнинг репертуаридаги асарлар асосан устоздан шогирдга ўтади. “Эски мактабда хат-савод чиқарган, билимга ихлосманд кизлар таниқли халфаларга 4-5 йил шогирд тушганлар. Улар шогирдлик даврида устозларидан тўй ва бошқа маъракаларда айтиладиган қўшиқ, достон ва ғазалларни ўрганганлар. Халфалар шогирдларини ўзларига эргаштириб тўй-маъракаларга олиб боришган, бирга куйлашган, рақсга тушишган. Шундай синовларда жамоатчиликнинг олқишига сазовор бўлган шогирдлар устозларидан фотиҳа олиб халфа номига эга бўлганлар”.[8] Устозлар бўлажак халфанинг билим ва савияси, қуввайи ҳофизасига алоҳида эътибор қаратиш билан бирга, сўзга бўлган талабни ҳам кучайтирганлар. Ҳар бир айтилаётган сўз, калом моҳиятини англаб, тушуниб ижро этишга эътибор қаратилган. Бу ҳақда Ожиза халфанинг шогирди, атоқли санъаткор Назира халфа Собирова бундай дейди “Менинг устозим бизга кўп ғазаллар ўргатар эдилар. Ижрода ғазалдаги бирор сўзни янглишиб айтсангиз, дарҳол созни тўхтатар, аввал унинг мазмун-моҳиятини теран англаб, обдон тушуниб олгунимизча, куйлашга изн бермаганлар. Шунинг учун ҳам Хоразм айтимларида сўзлар равон ва ўз моҳияти билан ижро қилиниши анъанага айланган”.[9] Халфачиликнинг бунингдек қатъий анъаналари ўз навбатида мусиқали драмадаги сўз қудратига бўлган юксак талаб ва муносабатни ёдга солади. Хоразм халфачилигида сўзга алоҳида эътибор берилгани ҳолда халқ айтимларида воҳанинг ўзига хос шеваси сақланиб қолади. Хусусан Бола бахши Абдуллаевнинг берган маълумотида қараганда “1922 йилда Онажон Собированинг “Сизники” қўшиғи Хивада ташкил топган европача театрни янги биниси сахнасида Оллаберган Заргаров билан Шарифа Оллаёрова дуэт шаклида ижро қилишган”.[8] Ушбу қўшиқда йигит билан қиз бир-бирига севги изҳор қилади, матнда ўзига хос фикрлар тўкнашуви, драматизм лирик ифода орқали намоён бўлади. Қуйида мазкур дуэтнинг якуний қисмини кўриб ўтиш мумкин:

Йигит: Гулсанам, арзим эшит

Лабингда ҳолинг кимники?

Ҳам занохдонинг лабинг,

Рухсори олинг кимники?

Қиз: Ёргинам, сизга жавобим,

Лабда ҳолим сизники.

Ҳам занохдоним, лабим,

Рухсори олим сизники.

Қиз эса розилигини билдирган ҳолда бунинг барчаси сизники деяпти. Кўриниб турганидек, бу ерда ўзига хос тўқнашувларга қурилган томоша кўрсатилган, бу эса театр шаклидир.

Маҳоратли халфалар жуда кўп айтимларни, халқ қўшиқларини бойитиш, шеърлар, ғазаллар ёзиш билан бирга ўзига хос санъат турларида алоҳида ўрин эгаллаган. Шулардан бири Онаш чўлоқ (Онажон Собирова) болаликдан туғма нуқсони бўлган хатти-ҳаракатларига қурилган ҳолатлар билан бутун бошли “Лазги” рақсини ўзининг ижодий ёндашуви билан ҳаракатлар орқали бойитди. Бу ҳақда Т.Қиличев китобида қуйидаги маълумотлар келтирилади: “Онажон халфа “Хоразмда биринчи бўлиб майдонга хотин-қизлар рақсини олиб чиқди. У Хоразмда хотин-қизларни рақс санъатига ўргатишда, уларни театр сахнасига олиб чиқишда катта хизмат қилган. Онажон халфанинг ўзи ҳам 1922 йилдан бошлаб Хива театри труппасида қатор ўйинлар билан чиқади. Хива шаҳридаги кексалардан бири Абдиёз Полвоновнинг эътирофича: “Лазги” ўйинини Онажон халфадек ўйнайдиган санъаткор ҳали Хоразмда етишган эмас”.[8]

Гавҳар Раҳимова китобида эса қуйидаги маълумотларни кўриш мумкин: “Онажоннинг бутун гавдаси рақс пайтида ихчамлашиб кетар, дастлаб кўрган киши, сакрашга тайёргарлик кўряпти, деб уйлаши мумкин эди. Оёқлари ўз-ўзидан мусиқа оҳангига мос равишда ҳаракат қиларди. Онашчўлоқ қўлини юқорига кўтариши билан, томошабин назарида, кимнидир чақиргандай ёки келажакка қулоқ солаётгандек кўринарди. Куй оҳанглари бора-бора тезлашар, раққоса ҳам ана шу оҳанглар бўйича рақс этар, унинг ҳаракатлари хижрон ва соғинч ҳислари билан тўлиб-тошгандек эди. Онажонбийи қўшиқ айтганида ва ўйнаганида оёқлари ўз-ўзидан давра бўйлаб юриб кетар эди”.[10] Маълумотларги қараганда, Онажон халфа Собирова 16 ёшидан бошлаб халқ қўшиқларини моҳирлик билан ижро этибгина қолмай, гармон чалиш, рақсга тушишда ҳам бутун Хоразмга танилган. Демак, халфаларда ҳам худди мусиқали драма актёрларидек универсаллик мужассам бўлган экан. Кузатилганидек, халфа ижрочилигида сўз, мусиқа ва пластиканинг синтези ижро вақтида стихияли равишда боғланади. Халфалик санъатини ўзига хос хусусиятларини ўрганиш эса бўлажак мусиқали театр актёрига ижро услубини топиш борасида ҳам аҳамиятли бўлиши мумкин.

Халфалар бугунги кунда ҳам каноник матнни сақлаб қолган ҳолда баъзан мусиқа асбобисиз, рақслар орқали ҳам яхлит томошани ижро этадилар, репертуарни мудом бойитиб, янги воситалар билан кенгайтириб борадилар. Устозлар анъаналарини сақлаб қолиш, айтимларга ижодкорлик билан ёндошиш,

яъни билим ва салоҳиятидан келиб чиқиб, кўшиқларни янги матнлар билан бойитиб бориш ҳозирга қадар халфа санъатида муҳим ўрин тутади. Бу жиҳатларга кўра бўлажак мусиқали драма актёрига асар ритмини тугал ҳис қилиш, бадиҳагўйлик-импровизация, берилган ролга ижодкорлик масъулияти билан ёндошишда халфа санъатига хос хусусиятларни ўргатиш фойдадан холи бўлмайди. Актёрликнинг бошланғич таълимида ижодкорликни сингдириш ва эркин ижодга муҳит яратиш ҳамда халқ ижодкорлари ҳаёти ва ижоди билан боғлиқ материалларни кўпроқ таништириб бориш керак.

Бироқ шу нарсани алоҳида таъкидлаб ўтиш жоизки, халфа санъатида мусиқали драма элементлари қанча яхши ривожланган бўлмасин, у бари бир халқ санъати. Замонавий актёрни тарбиялашда эса профессионал театр қонуниятларини ўзига хос специфик масалаларини чуқур ўргатиш талаб этилади.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Қодиров М. Ўзбек анъанавий театри. Т.: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2010. 143 б.
2. Қурбонова У. Яккаҳон кўшиқчилик. Ўқув қўлланма. Т.: Тамаддун. 2022. Б.14
3. Рўзимбоев С. Хоразм дostonлари. –Тошкент: Фан, 1985. –Б.27-33
4. Қобулнийёзов Ж. Хоразм халқ кўшиқлари. – Т.:”Фан”, 1965. – В.25
5. Узоқов Д. Театр журнали. 2013. 4/сон. Б.42-44.
6. Ю.Юсупов. Хоразм шоиралари. Б.115
7. Маданият ва санъат атамаларининг изоҳли луғати” Ғ.Ғулом ном.наш.матбаа ижодий уйи. Т.: 2015 Б.9
8. Қиличев Т. Хоразм халқ театри. Т.: Адабиёт ва санъат, 1988. Б.114.
9. Собирова Н. Эсдаликларидан.
10. Раҳимова Г. Қутлуғ йўлда. – Тошкент: “Ёш гвардия”, 1973. – Б.90.

ЗАМОНАВИЙ САНЪАТ ТАЪЛИМИ ЖАРАЁНИДА САҲНА НУТҚИ МАСАЛАЛАРИ

Ойбек Тохиров

ЎзДСМИ, “Саҳна нутқи” кафедраси ўқитувчиси

Аннотация. Ушбу мақолада ҳозирги кунда бўлажак актёрлар ва режиссёрларни касбга тайёрлаш жараёнида саҳна нутқи ва жонли сўз санъати масалаларининг долзарблиги ва аҳамияти ҳақида сўз боради.

Калит сўзлар. Саҳна нутқи, нутқ, санъат, актёр, режиссёр, жонли сўз, педагог, нотик.

Кадрлар тайёрлаш миллий дастуримизда ҳам тилга муносабат ўз ифодасини топган. Ҳозир турли олий таълим масканлари, университетлар, санъат

ва маданият йўналишидаги академик лецейлар, касб-ҳунар коллежлари, педагогик, юридик, дипломатик, таълим масканларида, солиқ академиясининг малака ошириш факультетида жонли оғзаки нутқнинг ифодавий воситалари ва унинг назарий амалий хусусиятлари ўқитилмоқда.

Ижтимоий ҳаётнинг ҳамма жараёнларида, шахс ва жамият муносабатларида, комилликка интилган ҳар бир инсоннинг тафаккури, тасаввури, дунёқарашининг юксалишида таълим-тарбия, маънавият ва маърифатнинг тенгсиз, таъсирчан аҳамияти ҳамда вазифаларининг амалга ошишида тилимиз, забонимиз, нутқимизнинг хизматлари бекиёсдир.

Шу муносабат билан ҳозирги кунда етишиб чиқаётган ёш кадрларнинг сўзлашув маданияти, нотиклик санъати, муомала муносабатларини ривожлантириш масалаларида олий таълим масканлари, университетлар, санъат ва маданият йўналишидаги академик лицейлар, касб ҳунар коллежлари, педагогик, юридик, дипломатик таълим масканларида, солиқ академиясининг малака ошириш факультетида жонли оғзаки нутқнинг ифодавий воситалари ва унинг назарий амалий хусусиятлари ўқитилмоқда. Бу ўз ўрнида тўғри танлов. Чунки санъат ва маданият, таълим тарбиянинг ибратли ифодаси бўлган сўз санъатига ҳар томонлама чуқур эътиборли муносабатда бўлишни даврнинг ўзи тақозо этмоқда. Тарбия тизимида саҳнавий нутқ ва муомала маданияти ўзига хос муҳим ва йирик тадбир саналади.

Нутқ техникаси устида ишлаш жараёни ҳам ўзига хос хусусиятларга эга. Шунини айтиш кифояки, бу жараён кетмон чопиш ёхуд темир дастгоҳ билан ишлаш эмас, балки тирик инсоннинг тирик аъзолари билан муомала қилишдан иборат. Янада аниқроғи, бу жабҳада заррача зўрлик ишлатиб бўлмайди. Аксинча, бу машқлар ўз туб моҳиятига кўра маданият ва санъат соҳасига тааллуқли бўлганлиги туфайли, «меҳнат-роҳат» принципига амал қилиш, бу жараён нечоғли узоқ муддатли ва заҳматли бўлмасин, педагог учун ҳам, ижрочи-ўрганувчи учун ҳам роҳат, ҳузур-ҳаловат бағишлаши лозим. Инсоний тараққиёт мезонининг ифодавий таянч воситаларидан бири жонли сўзнинг азалий ва абадий ақл идрок, ҳис туйғу, муомала ва муносабатимизнинг қудратли ҳамда таъсирчан омилларидан бири эканлиги маълум.

Ижтимоий ҳаётнинг ҳамма жараёнларида, шахс ва жамият муносабатларида, комилликка интилган ҳар бир инсоннинг тафаккури, тасаввури, дунёқарашининг юксалишида таълим-тарбия, маънавият ва маърифатнинг тенгсиз, таъсирчан аҳамияти ҳамда вазифаларининг амалга ошишида тилимиз, забонимиз, нутқимизнинг хизматлари бекиёсдир.

Инсоният тарихининг ҳамма босқичларида миллатлар, мамлакатлараро ҳар қандай муносабатларнинг мувозанат тилмочи бўлиб келган тилимиз ҳақида жаҳон цивилизацияси тараққиётига улкан ҳисса қўшган буюк инсонлар, олимлар, арбоблар ўз фикрларини баён қилганлар.

Тўғри, халқимизда “Сут билан кирганжон билан чиқади” деган нақл бор. Тилимиз ҳам ҳар бир инсонда ёшлигидан шаклланиб, сингиб кетган иқтидор. Бу иқтидорни санъат даражасида юксак бетакрор, бадиий таъсирчан сўз санъати даражасида юксалтириш нутқ билан шуғулланувчи мутахассисдан жуда катта кунт, ирода ва сабот талаб қиладиган жараён. Қолаверса сўзнинг рагон ва аниқ, юксак санъат даражасига кўтарилишида, ёшлар маънавиятининг кенг маънода ривожланишида бадиий адабиётларнинг ҳам ўрни бекиёсдир. Талаба бадиий адабиётларни мутолаа қилар экан, унинг сўз бойлиги, тафаккури, маънавияти, сахнавий нутқи ўз ўрнида юксак даражада шакллана боради. Муомала маданияти, сўзлашув одоби ва фикрлаш қобилиятлари ривожланади.

Албатта, сахна нутқининг профессионал билимдони бўлган инсонгина шу соҳада педагоглик фаолиятини амалга ошириши, бўлажак режиссёр ва актёрларнинг нутқи устида ишлай олиши мумкин. Уларнинг нутқидаги камчилик ва нуқсонларни бартараф эта олиши мумкин. Мана шу нуқтаи назардан қаралганда, Ўзбекистон халқ артисти, профессор Назира Алиева ҳақли равишда “миллий ўзбек сахна нутқи” фанига асос солган, унинг назарий жиҳатларини мустақил фан сифатида шакллантирган биринчи устоздир. Унинг театр санъати аҳлига мерос қилиб қолдирган назарий ва амалий мактаби ҳозирги кунга қадар бўлажак режиссёр ва актёрларни тарбиялашда муҳим аҳамият касб этиб келмоқда.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Ўзбекистон Республикаси «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури». – Т.: 1997.
2. К.С.Станиславский. “Актёрнинг ўз устида ишлаши”. Т.Хўжаев таржимаси. С.Муҳамедов муҳаррирлигида. Т. Янги аср авлоди. 2010
3. Н. Алиева “Санъатдаги ҳаётим”. Т. Ўқитувчи. 1978.

ЁШЛАР ЎРТАСИДА МАДАНИЙ КОМПЕТЕНТЛИКНИ ШАКЛЛАНТИРИШ

Нодира Рустамовна Абдуназарова
ЎЗДСМИ

“Санъатшунослик ва маданиятшунослик”
кафедраси катта ўқитувчиси,
мустақил изланувчи

Аннотация: Ушбу мақолада бугунги дунёнинг мафкуравий манзараси, ёшлар тарбиясида инновацион маданият, унинг шаклланиши, асосий омиллари ҳамда замонавий маданиятшуносликда шахс тарбиялашда маданий компетентлик, унинг таркиб топиши шарт-шароитлари, омиллари ва аҳамияти.

Калит сўзлар: Ёшлар, Янгиланаётган Ўзбекистон, инновация, маданий инновация, омил, коммуникатив компетентлик, ижтимоий тафаккур.

Ҳар бир давлатнинг барқарор тараққиётини таъминлашда асосий пойдевор-инсон омили, унинг интеллектуал салоҳияти билан боғлиқ. Шу нуқтаи назардан, мамлакат аҳолисининг катта қисми замонавий -билим ва кўникмаларга эга ёшлардан иборат эканлигини инобатга олган ҳолда. Мазкур қатлам ижтимоий -иқтисодий ва бошқа соҳалардаги манфаатларини ҳимоя қилиш ва кузатилаётган долзарб масалаларнинг назарий ва амалий жиҳатдан ечимини топиш кун тартибидagi муҳим вазифадир. Айнан, биз ҳам ушбу масалага маданиятшунослик нуқтаи назаридан муносабат билдирмоқчимиз.

Бугунги кунда Ўзбекистонда аҳоли умумий сонининг 60% дан ортиғини 18 млн. кучли, шижоатга эга, ғайратли ёшлар ташкил қилади. Айнан мана шунинг учун, ёшлар сиёсати давлат тараққиётининг давомийлигини таъминлашга барча стратегияларда намоён бўлади. Бугун Ўзбекистонда ёшларнинг ҳаётий масалаларини, мақсадларини ҳаётга татбиқ этиш учун, зарур бўлган барча шарт-шароитлар яратилмоқда. Ёшлар муаммолари давлат сиёсати даражасида ҳал этилмоқда. Хусусан Ўзбекистон Республикаси Президентининг ташаббуси ва амалий кўмаги асосида ёшлар ҳаётига бевосита тааллуқли бўлган жами 40 та қонун ва қонун ости ҳужжатлари қабул қилинди. Шунингдек бугунги кунга қадар Қонунчилик палатасида сиёсий партиялар фракцияларида ўтказилган 20дан ортиқ йиғилишларда 50 га яқин ёшлар ўзларининг 30 га яқин таклифлари билан Қонунлар муҳокамаларида иштирок этишга имкон яратилди.

Бироқ, ушбу масалада амалга ошириш муҳим бўлган муаммолар ҳануз ўз ечимини топа олмаяпти. Бу борада Давлатимиз раҳбари Шавкат Мирзиёев шундай таъкидладилар: “Бугунги дунё ёшлари-сон жиҳатдан бутун инсоният тарихидаги энг йирик авлодди, чунки улар 2 млрд. кишини ташкил қилмоқда. Сайёрамизнинг эртанги куни, фаровонлиги фарзандларимиз қандай инсон бўлиб камолга етиши билан боғлиқ. Бизнинг асосий вазифамиз-ёшларнинг ўз салоҳиятини намоён қилиши учун зарур шароитлар яратиш. Зўровонлик ғояси “вируси” тарқалишининг олдини олишдир. Агар биз таълим-тарбия, маданият ва санъат соҳасидаги ишларимизни аниқ тизим асосида ташкил этиб, уларнинг самарадорлигини оширмасак, мақсадларимизга етолмаймиз.”²³⁴

Айни пайтда ёшларни миллий турмуш тарзига ёт бўлган, ахлоқ-одоб нормаларини писанд қилмасликка чорлайдиган “оммавий маданият”нинг бузғунчи таъсиридан асраш долзарб масалага айланди. ОАВ, телевидение, интернет воситасида ёшлар онгини заҳарлашга, эзгулик ва ёвузлик борасидаги тасаввурларни остин-устун қилишга қаратилган мақола, кўрсатув, сайтлар билан

²³⁴ "Шавкат Мирзиёев. Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. 349-350 бетлар. Ўзб нашриёти,-2017 й.

танишишни таъқиқлаш билангина эмас, миллий қадриятларимизнинг ҳар жиҳатдан устунлигини амалда кўрсатиш, сингдириб бориш орқали миллий турмуш тарзимизга ёт таъсирларни пучга чиқариш зарур.

Маънавий баркамол ва комил инсоннинг ақлий, ахлоқий, маънавий фазилатлари юксак бўлиш, кишиларнинг чуқур ва замонавий билим, кенг дунёқараш, мустақил фикрлаш салоҳиятига эга бўлиши, унинг юксак маънавий камолот соҳиби бўлишининг асосий шакли – юксак маънавиятнинг муҳим омили эканлигини кўрсатиб беришга, маънавий ҳаётимизни издан чиқаришга қаратилган жиддий хатарлар ва уларни олдини олиш йўллари ишлаб чиқишга имкон яратади.

Бу борада ёшлар тарбиясида инновацион маданиятни шакллантиришда маданий инновасияларнинг роли катталигини ҳисобга оладиган бўлсак, уларда коммуникатив мулоқотни фаоллаштириш, коммуникатив компетентликни шакллантириш, турли ижобий психологик амалиёт намуналари орқали ёшларга мотивация бериш зарурдир.

Ёшларнинг маънавий-руҳий оламига ижтимоий тармоқлар чуқур салбий таъсир қилмоқда. Шундай мураккаб бир жараёнда ёшлар ўртасида, маданий компетентликни шакллантириш, изчил касбий компетентликни йўлга қўйиш муҳимдир. “Компетентлик”-(ингл. “компетенсэ”-қобилият) фаолиятда назарий билимлардан фойдаланиш, юқори даражадаги касбий малака, маҳорат ва иқтидорни намоён эта олиш маъносини билдириб, психологик нуқтаи назардан компетентлик ноанъанавий вазиятлар, қўйилмаган ҳолларда ёшларнинг ўзини қандай тутиши, мулоқотга киришиши, рақиблар билан ўзаро муносабатларда янги йўл тутиши, ноаниқ вазифаларни бажаришда зиддиятларга тўла маълумотлардан фойдаланишда изчил ривожланиб боровчи ҳулосалар қилишда ёрдам беради. Бу борада ёшлар, билим, кўникма малакаларини тўғри йўналтира билишлари керак.

Турли ижобий психологик амалиёт намуналарини қўллаш орқали инсоннинг психологик салоҳиятини юксалтиришга йўналилтирилган ҳозирги замон психологияси айрим намоёндалари эса мулоқотга шахс фаолият жараёнида ўз ҳатти-ҳаракатларини бошқаришнинг субъектив моделларини апробасия, синовдан ўтказиш ва тақдим қилиши учун макон сифатида қарайдилар. Бунда коммуникатив компетентлик шахсда субъектив назорат малакаларининг ривожланганлиги, дунёқарашнинг позитив шакли таркиб топганлиги, муваффақиятга нисбатан интилиш, йўл-йўриқларнинг шаклланганлиги, муносабатларни мақсадга мувофиқ йўлга қўйиш қобилиятининг мавжудлигида намоён бўлади. Шахснинг тарбиявий муҳитини яхшилашга эса коммуникатив компетентликни таъминлашнинг гарови сифатида қаралади. Коммуникатив компетентлик шахс ҳуқ-атворининг бошқалар тарафидан тўғри англаниши билан ҳам боғлиқдир. Инсон ҳатти-ҳаракатлари мазмунининг айнан мулоқот жараёнида ўзгаларга тўғри етказилиши шахсда ижтимоий шериклик субъекти

сифатида қониқиш ҳиссини уйғотади. Пировардида, коммуникатив компетентликнинг юқори даража, жамиятда муваффақиятга эришишни таъминлайди, бу эса мос равишда кишининг ўзини ўзи ҳурмат қилиши даражасига ҳам таъсир қилади. Коммуникатив компетентликнинг қуйи даражаси эса стрессга мойиллик, хавотирланиш, кўрқув каби ҳолатларнинг юзага келишига сабаб бўлади.

Коммуникатив компетентлик ҳамсухбат билан мулоқотни қўллаб-қувватлаш, унинг “Мен”ини ҳурмат қилишда намоён бўлади. Ўқитувчининг касбий фаолиятида ўқувчига мулоқот шериғи сифатида психологик жиҳатдан далда, мадад бериши дарс ва дарсдан ташқари вақтдаги педагогик муваффақиятининг муҳим омилларидан ҳисобланади.

Педагогик фаолиятда касбий психологик компетентлик умумий тузилмасининг муҳим таркибий қисмларидан яна бири – бу, ижтимоий компетентликдир, зеро замонавий ўқитувчи нафақат ўқувчига билим беради. маълумот, ахборот етказди, балки ривожланаётган шахс ва жамият ўртасида воситачи ролини ҳам бажаради. “Бола – жамият” муносабатлари. ўзаро алоқасининг мақсадга мувофиқ бўлиши ўқитувчининг қанчалик ижтимоий ҳаётда компетентли, омилкор эканлигига ҳам боғлиқдир.

Шахс ижтимоий компетентлигининг қай даражада эканлиги ўзаро мулоқот. фаолиятни йўлга қўйиш жараёнида муҳим аҳамият касб этади. Шу билан бирга психологлар ўтказган тадқиқотлар натижаларига кўра, фуқароларнинг янги ижтимоий. глобаллашув шарт-шароитларига мослашуви жараёнида инсонлардаги ижтимоий компетентлик даражасининг шаклланганлиги алоҳида ўрин тутди. Экологик, сиёсий, мафкуравий, ижтимоий ўзгаришлар нафақат ижтимоий тафаккур ривожини белгилайди, балки инсонларнинг ўзини ўзи англаши, ҳаётий қадриятлари, шахсий муаммоларига ҳам таъсир кўрсатади. ижтимоий компетентлик замонавий психология фани тадқиқ этаётган психологик компетентликнинг турли шакллари орасида муҳим ўрин тутди.

Компетентлик шахснинг ўзига хос тузилмавий хусусияти экан, психологлар бу тузилмадаги яна бир компонент – аутокомпетентликни ҳам алоҳида таъкидлайдилар. Ҳозирги замон психология илмида аутокомпетентликни – субъектнинг шахс хусусиятлари ва хулқ –атвор кўникмаларини мақсадга мувофиқ ўзгартиришга. ўз психик имкониятлари захираларидан оқилона фойдаланишга тайёрлигини, бунинг учун салоҳияти мавжудлигини англатувчи категория ҳисобланади.

Аутокомпетентлик янги билим, маълумот, ахборотларни самарали ўзлаштириш. юқори даражадаги ўзини ўзи назорат қилиш кўникма ва малакаларини, муваффақиятга эришиш борасидаги иродавий йўл-йўриқларини мустақил шакллантиришни ҳам ўз ичига олади.Шунингдек, тариха аутокомпетентлик шахс сифати бўлиб, инсон ҳаётининг маълум даврларида

шаклланади ва муайян фаолият тури билан самарали шуғулланишга имкон беради.

Касбий психологик компетентликни ривожлантириш психологик билим, малака ва кўникмалар ҳажми, миқдоригагина эмас, балки субъектнинг компетентли касбий хулқ моделини ўзлаштириш ва ҳаётга татбиқ этиш борасидаги интилишларига боғлиқлиги хусусида кўплаб фикрлар баён қилинган. Бунда муайян индивидуал субъект, шахснинг қадриятлар йўналиши, тафаккур тарзи, дунёқараш, эътиқод, идеаллари. Мен-концепцияси, ўзини-ўзи англаши, компетентли бўлишга нисбатан мотивасияси характери муҳим ўрин тутаяди. Айниқса, мотивасион хусусиятлар мазмуни компетентлик самарасини белгилашда аҳамиятлидир.

Шундай қилиб, оммавий маданият дастлаб Европада шаклланиб, глобаллашув даврида ҳатто Шарқ мамлакатларида ҳам кенг ёйилаётган маданият саналади. Мазкур маданият, асосан, спорт ва мусиқа соҳасида кўнгилочар томошаларнинг уюштирилиши. оммавий ахборот воситаларида унинг зўр бериб тарғиб қилинишига асосланади. Оммавий маданият намояндалари турли жамиятларда аҳолининг катта қисмига кундалик воқеа – ҳодисаларни, энг оддий, моддий эҳтиёжларни ўзида ифодаловчи, шахсни фикрлаш. мулоҳаза юритишдан ҳоли, қисқа қилиб айтганда дангаса, ялқов ва танбалликка олиб борувчи “ижод маҳсулотлари” ни тақдим этадилар. Бунинг натижасида аҳоли, хусусан ёшлар ўз устида ишлаш, ижодий изланиш, шахсий имкониятларини кенгайтириш, қобилиятларини ривожлантириш тўғрисида қайғурмайдилар. Аксинча, қийинчиликсиз моддий маблағ топиш, кўнгилхушлик қилиш уларнинг энг муҳим ҳаётий мақсадига айланиб боради. Саноатнинг жадал ривожланиши, овозни кучайтириш имконини берадиган техник воситаларнинг яратилиши, қолаверса, ахборотни тезкор узатишдаги қулайликлар, халқаро муносабатлар ва маданий алоқалар доирасининг кенгайиши оммавий маданиятнинг Шарқ мамлакатларида ҳам тобора кенг ёйилишига олиб келди. Шу жумладан бизнинг мамлакатимиз ёшлари ҳам бундай ҳолатларга бефарқ эмаслар. Маълумки, ёшлар бугун ахборотларга бўлган эҳтиёжларини нафақат ўқув даргоҳларида, оиласида, балки радио-телевидения, матбуот, интернет каби воситалар орқали ҳам тўлдирмоқда, ранг-баранг ахборот ва маълумотлардан фойдаланмоқда. Энг аянчилиги ахборот истеъмоли маданияти бўлмаган ёшлар энг қимматли бўш вақтини, ўз бюджетларининг асосий қисмини “Ижтимоий тармоқ” ларга сарфлаб, коммуникатив компетентлик яъни ўзининг “Мен”ини ҳурмат қилган ҳолда бошқалар билан мулоқотга кириб. ўзини-ўзи ҳурмат қилиш даражасини ҳам пасайтириб қўймоқдалар. Натижада, коммуникатив компетентлик пасайиб. уларда стрессга мойиллик, ҳавотирланиш, қўрқув каби ҳолатлар юзага келмоқда.

Бугунги тезкор жараёнда ёшларда, умуман олганда фуқаролар ўртасидаги ижтимоий компетентлик муҳим ўрин тутаяди. Ижтимоий компетентликнинг асосий функцияларидан бири “Ёшлар ва жамият” муносабатлари, экологик,

сиёсий, мафкуравий, ижтимоий ўзгаришлар, ижтимоий тафаккур ривожининг шунингдек инсонларнинг ҳаётий қадриятлари билан боғлиқ бўлиб, ёшларнинг ижтимоий ўзаро ҳамкорлигида, яратувчилик жараёнида муҳим ўрин тутди, шунингдек ёшларни жамиятнинг ижтимоий фаол қатламига айланишида катта ёрдам беради.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Ўзбекистон миллий маданиятини ривожлантириш концепцияси. Ўзбекистон. 2019 й
2. Шавкат Мирзиёев. Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. 349-350 бетлар. Ўзб нашриёти, -2017 й.
3. Ислом Каримов. “Юксак маънавият – енгилмас куч” Маънавият нашриёти. 2016 й.

YANGI O‘ZBEKISTONDA MADANIYAT VA SAN’AT SOHASIDA DAVLAT BOSHQARUVINING HUQUQIY ASOSLARI

О‘.М.Мавлонов

О‘zbekiston davlat san’at va madaniyat instituti katta o‘qituvchisi

Annotatsiya: *Ushbu maqolada so‘ngi yillarda O‘zbekistonda madaniyat va san’at sohasida davlat boshqaruvi masalalari tahlil qilingan va bu sohani isloh qilishga qaratilgan normativ-huquqiy hujjatlar mohiyati ochib berilgan.*

Kalit so‘zlar: *davlat boshqaruvi, davlat siyosati, madaniyat, san’at, qonun, farmon, qaror.*

Annotatsiya: *В данной статье анализируются вопросы государственного управления в сфере культуры и искусства в Узбекистане за последние годы и раскрывается сущность нормативно-правовых документов, направленных на реформирование этой сферы.*

Ключевые слова: *государство, государственное управление, государственная политика, культура, искусство, закон, указ, постановление.*

Abstract: *This article analyzes the issues of public administration in the field of culture and art in Uzbekistan in recent years and reveals the essence of legal documents aimed at reforming this area.*

Key words: *state, public administration, public policy, culture, art, cultural activity, law, decree, resolution.*

Jahonda kechayotgan murakkab globallashuv o‘zgarishlar davrida turli xalq, millat va elatlar madaniyatida milliy o‘zlikni saqlab qolish hamda yoshlarni milliy va umuminsoniy qadriyatlarlar ruhida tarbiyalash o‘ta dolzarb masalalar qatorida kun

tartibiga chiqmoqda. Bu masalalarning yechimini topishda madaniyat va san'atning roli juda katta. Zero, har bir millatning o'z madaniyati va san'ati uning xalq sifatidagi qadriyatini belgilab beruvchi asosiy omillaridan biridir. Har millat o'zining madaniyati va san'atining qudrati bois jahon tamaddunidan mustahkam joy egallaydi. Shu sababli ham mustaqillikning ilk davrlaridanoq bu sohaga alohida e'tibor qaratib kelinmoqda.

Ayniqsa, keyingi besh yillikda milliy madaniyat va san'at sohasiga yanada katta e'tibor qaratilayotganining, bu borada keng ko'lamli tizimli islohotlar olib borilayotganining guvohi bo'lib turibmiz. Bu islohotlarning asosiy maqsadi esa xalqimizning asrlar davomida shakllangan yuksak ma'naviy qadriyatlari va ma'naviy merosini asrab-avaylash hamda jahon madaniyati bilan uyg'un holda rivojlantirish, milliy madaniyatni keng targ'ib etish, uning xalqaro madaniy makonda tutgan o'rni va mavqeini yanada mustahkamlashga qaratilganini ko'rishimiz mumkin.

Bunda madaniyat va san'at sohasini zamon ruhiga mos isloh qilish masalasi asosiy vazifalardan biri bo'lib kelmoqda. Bu vazifalarning hayotga samarali tadbiq etish esa sohadagi davlat boshqaruvi bilan bevosita bog'liq. Ayniqsa, mamlakat taraqqiyotining hozirgi zamonaviy bosqichida keng ko'lamli islohotlarning muvaffaqiyatli amalga oshirilishi davlat boshqaruvining mutlaqo yangi, samarali va sifatli faoliyat yurituvchi tizimini yaratishni taqozo etadi.

Bu borada olib borilayotgan o'zgarishlarning poydevorini davlatimiz rahbari, hukumatimiz tomonidan madaniyat va san'at sohasiga qaratayotgan yuksak e'tibori tashkil qiladi. Bunga misol sifatida mamlakatimizni yangilash va modernizasiya qilishning bugungi yangi bosqichida madaniyat va san'atning hayotimizdagi o'rni va ahamiyatini oshirish, yosh avlodimizni milliy va umuminsoniy qadriyatlar, ona yurtga mehr va sadoqat ruhida tarbiyalash, madaniyat va san'at sohasida davlat boshqaruvini amalga oshirish maqsadida yangi qonun hujjatlar, qaror va farmonlar qabul qilinib, turli dasturlar hamda strategik rejalar ishlab chiqilib amaliyotga tatbiq etilayotganini keltirishimiz mumkin. Quyida ularning ayrimlariga to'xtalib o'tamiz:

- Mamlakatimizni yangilash va modernizasiya qilishning bugungi yangi bosqichida madaniyat va san'atning hayotimizdagi o'rni va ahamiyatini oshirish, yosh avlodimizni milliy va umuminsoniy qadriyatlar, ona yurtga mehr va sadoqat ruhida tarbiyalash maqsadida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 31-maydagi ***“O'zbekiston Respublikasida madaniyat va san'at sohasini yanada rivojlantirish va takomillashtirishga doir chora-tadbirlar to'g'risida”***gi PQ-3022-son qarori [1] ning qabul qilinishi hamda mazkur qaror bilan “O'zbekistonda madaniyat va san'at sohasini takomillashtirish bo'yicha 2017-2021-yillarga mo'ljallangan chora-tadbirlar dasturi”ning tasdiqlanishi;

- 2018-yil 26-avgustdagi madaniyat va san'at sohasini innovasion rivojlantirishni ta'minlash, madaniyat va san'at muassasalarining moddiy-texnik bazasini yaxshilash, aholining ularga bo'lgan qiziqishini rag'batlantirish, mamlakatimizning jahon madaniy makoniga integrasiyalashuvini ta'minlash maqsadida qabul qilingan ***“O'zbekiston***

Respublikasida madaniyat va san'at sohasini innovasion rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida”gi PQ-3920-sonli qarori [2];

- O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 28-noyabrdagi ***“O‘zbekiston Respublikasida milliy madaniyatni yanada rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida***”gi PQ-4038-son qarori [3] bilan “O‘zbekiston Respublikasida milliy madaniyatni yanada rivojlantirish konsepsiyasi” va uni amalga oshirish bo‘yicha “yo‘l xaritasi”ning tasdiqlanishi;

- 2020-yil 26-mayda esa yuqoridagi vazifalarni samarali amalga oshirish, madaniyat va san'at sohasidagi islohotlarni jadal davom ettirish, madaniyat organlari va muassasalari faoliyatini yanada takomillashtirish maqsadida O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining ***“Madaniyat va san'at sohasining jamiyat hayotidagi o'рни va ta'sirini yanada oshirish chora-tadbirlari to'g'risida***”gi PF-6000-son farmoni [4];

- 2022-yil 2-fevralda aholi, ayniqsa, olis hududlarda istiqomat qiladigan fuqarolarga madaniy dam olish xizmatlari ko‘rsatish darajasini oshirish, respublikaning barcha hududlarida teatr, sirk va boshqa turdagi ommaviy-madaniy va konsert-tomosha tadbirlarini tizimli ravishda yo‘lga qo‘yish, madaniyat va san'at sohasida iste’dodli yosh ijodkorlarni izlab topish va qo‘llab-quvvatlash, ta’lim muassasalarini milliy cholg‘ular, musiqa darsliklari, notalar to‘plamlari va o‘quv-metodik adabiyotlar bilan ta’minlashning yaxlit tizimini yaratish maqsadida O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining ***“Madaniyat va san'at sohasini yanada rivojlantirishga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida***”gi PQ-112-son qarori;

- madaniy faoliyat, shuningdek madaniyat tashkilotlari faoliyati sohasidagi munosabatlarni tartibga solish maqsadida 2021-yil 20-yanvarda qabul qilingan O‘RQ-668-sonli ***“Madaniy faoliyat va madaniyat tashkilotlari to'g'risida***” [6] gi O‘zbekiston Respublikasining Qonuni va shunga o‘xshash ko‘plab normativ-huquqiy hujjatlarni keltirib o‘tish mumkin.

Bundan tashqari, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi ***“2022-2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida***”gi PF-60-son farmoni bilan tasdiqlangan “Harakatlar strategiyasidan – Taraqqiyot strategiyasi sari” g‘oyasini keng targ‘ib etish orqali jamiyatda sog‘lom dunyoqarash va bunyodkorlikni umummilliy harakatga aylantirish, “Yangi O‘zbekiston – ma’rifatli jamiyat” konsepsiyasini amalga oshirish orqali madaniyat va san'at sohalarini yanada rivojlantirish, madaniyat muassasalari va obektlarining moddiy-texnika bazasini yaxshilash, teatr va san'at saroylari taraqqiyotining huquqiy asosi ekanligi ta’kidlandi. Bundan ko‘rinib turibdiki, Prezidentimizning say-harakatlari bilan mamlakatimizda madaniyat va san'atni rivojlantirish davlatimizning ustuvor vazifalaridan biriga aylandi.

Xulosa o‘rnida shuni ta’kidlab o‘tish joizki, aynan yuqoridagi normativ-huquqiy hujjatlarning ijrosi ularoq, oliy ta’lim muassasalarida madaniyat va san'at sohasida kadrlarni tayyorlashga ham alohida e’tibor qaratilmoqda. Xususan, O‘zbekiston davlat

va madaniyat institutida “Madaniyat va san’at muassasalarini tashkil etish hamda boshqarish”, “Ommaviy tadbirlar menejmenti”, “Madaniyat va san’at sohasi menejmenti” kabi bakalavriyat ta’lim yo’nalishlari va “Madaniyat va san’at sohasi menejmenti” magistratura mutaxassisligi bo’yicha kadrlarning tayyorlanishi bunga yaqqol misol bo’ladi. Zero, sohaga yangi zamon ruhini singdirish, innovasiyalarni kiritish, madaniyat va san’at boshqaruvining yangi tizimlarini joriy qilish salohiyatli soha kadrlar va menejerlarni tayyorlashni taqoza etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yxati.

1. https://nrm.uz/contentf?doc=506015_o%E2%80%9880%98zbekiston
2. <https://lex.uz/docs/3882752>
3. <https://lex.uz/docs/4084926>
4. <https://lex.uz/docs/4829149>
5. <https://lex.uz/ru/docs/5849580>
6. <https://lex.uz/docs/5230682>
7. <https://lex.uz/docs/5841063>

KITOB MUTOLAASINI PASAYISHIDA IJTIMOIIY TARMOQLARNING SALBIY TA’SIRI VA ULARNI BARTARAF ETISH USULLARI

Mirsoat Mirsultanovich Isxakov
“Kutubxonashunoslik” kafedrasi o’qituvchisi

Anotatsiya: *Ushbu maqolada yoshlarni kitobdan uzoqlashtirayotgan asosiy omillardan yana biri sifatida kino, modern - musiqa, seriallar, chetdan kirib kelgan ijtimoiy tarmoqlardagi “Ommaviy madaniyatning salbiy ta’siri va oqibatlari, turli ko’ngilochar shoular orqali targ’ib qilinadigan bu madaniyat yoshlarni yengil-yelpi yashashga, fikrlamaslikka, saviyasi past asarlardan zavqlanishga va ma’naviy qashshoq bo’lishga kishi bilmas ko’niktiradi. Yoshlarimizning kitobdan ko’ra telefon, internet, televizorni afzal bila borish hollariga albatta birinchi navbatda otalarning roli kattaligi, shaxsiy namunasi, farzandlari bilan birgalikda kitob mutolaa qilmay qo’yganliklari haqida bildirilayotgan fikrlar ham o’z aksini topgan.*

Kalit so'zlar: *milliy qadriyatlar, ota-bobolarimizdan meros odob-axloq qoidalari, kino, modern - musiqa, seriallar, ommaviy “madaniyat”, mutolaa madaniyati, oilada kitob mutolaasi, qissaxonlik.*

Аннотация: *В данной статье в качестве одного из основных факторов, отдающих молодежь от книг, рассматриваются негативные эффекты и последствия массовой культуры в зарубежных социальных сетях, таких как кино, современная музыка, сериалы, социальные сети, различные развлекательные шоу. «Это культура делает молодых людей беззаботными, она неосознанно учит людей жить грубо, не думать, наслаждаться низкопробными*

делами и быть духовно бедными. То, что наша молодежь предпочитает книгам телефон, Интернет и телевизор, связано, прежде всего, с большой ролью родителей, их личным примером, а также высказанными мнениями о том, что они не читают книги вместе со своими детьми.

Ключевые слова: национальные ценности, мораль, наследованная от предков, кино, современная музыка, сериалы, общественная «культура», культура чтения, чтение книг в семье, рассказывание историй.

Annotation: In this article, as one of the main factors that keep young people away from books, the negative effects and consequences of popular culture in foreign social networks, such as cinema, modern music, serials, social media, and various entertainment shows, this culture makes young people light-hearted. It unknowingly teaches people to live in a gross way, not to think, to enjoy low-level works and to be spiritually poor. The fact that our young people prefer the phone, Internet, and TV to books is primarily due to the great role of parents, their personal example, and the opinions expressed about the fact that they do not read books together with their children.

Key words: national values, morality inherited from our ancestors, cinema, modern music, TV series, public “culture”, reading culture, reading books in the family, storytelling.

Hozirgi kunda iqtisodiy, siyosiy, ijtimoiy, ekologik va ma'naviy global muammolar va ularga yechimlar topish muhim bo'lib, bularning ichida texnika va elektronika taraqqiyoti hamda iqtisodiy o'zgarishlar tufayli birinchi o'ringa chiqqan muammo ma'naviy - ma'rifiy tanazzul muammosidir.

“Azaliy milliy qadriyatlarimiz, ota-bobolarimizdan meros bo'lib kelayotgan odob-axloq qoidalariga tahdidlar kuchayib borayotgan hozirgi globallashuv sharoitida ma'naviyat va ma'rifatga, axloqiy tarbiya, yoshlarning bilim olish, kamolga yetishga intilishiga e'tibor qaratish g'oyat muhim vazifamizdir” [1.B.404].

Ziyolilarimiz, ijtimoiy tadqiqotchilarimiz, psixolog va pedagoglarimiz, kutubxonachilarimiz dunyoda va bizda yuzaga kelgan bu vaziyatni tahlil va tadqiq qilishmoqda, sabablarini o'rganishmoqda. Yoshlarnigina emas, kattalarni ham kitobdan uzoqlashtirayotgan asosiy omillardan biri - ijtimoiy tarmoqlar ekanligi ta'kidlanmoqda.

O'tgan 2022-yilda butun dunyo aholisi soni 8 milliarddan oshdi. Bugungi kunga kelib esa ushbu ko'rsatkich 8.1 milliardni tashkil qiladi. Va hozirda ushbu odamlarning 68 foizi yoxud 5.44 milliardni mobil telefonlardan foydalanishadi. Bu o'tgan yilga qaraganda 3 foizga o'sish bo'lib, so'nggi 12 oyda 168 million yangi foydalanuvchilar qo'shilganligini anglatadi. [11.B].

Ushbu ma'lumotlar *DataReportal* tomonidan tayyorlangan bo'lib, ular 2023-yil yanvariga ko'ra tuzilgan. Ma'lum bo'lishicha, o'tgan yilda butun dunyo Internet foydalanuvchilari soni 1.9 foizga oshgan va ularning soni bugungi kunda 5.16 milliardni tashkil qiladi.

Agar Internet foydalanuvchilarini jinsga nisbatan ajratadigan bo'lsak, butun dunyo erkaklarining 67.2 foizi, butun dunyo ayollarining esa 61.6 foizi Internetdan foydalanishi, ya'ni ayollarga nisbatan ko'proq erkaklar Internetga kirishini bilib olishimiz mumkin.

Xuddi shunday, Internetga kiradiganlarni smartfon va kompyuterdan foydalanadiganlarga bo'lganimizda esa, 92.3/65.6 foiz bilan mobil qurilmasi orqali Internetga kiradiganlar soni sezilarli darajada ko'p ekanligini guvohi bo'lamiz.

Internet aholisi ko'payishi jadvaliga qaraydigan bo'lsak, so'nggi ikki yilda Internetga yangi qo'shilayotganlar soni sezilarli darajada kamaygan. Shunga qaramay, hozirda dunyodagi har 10ta odamdan 6tadan ko'pi Internet foydalanuvchisi hisoblanadi. Xo'sh, biz o'zi nima uchun Internetdan foydalanamiz? Berilgan ma'lumotlarga ko'ra, 16 yoshdan 64 yoshgacha bo'lgan foydalanuvchilar Internetdan asosan ma'lumot topish, yaqinlar bilan aloqada bo'lish, yangiliklardan xabardor bo'lib turish uchun foydalanishadi.

Ozbekistonda 2140 ta OAV ro'yxatdan o'tgan. Faol Uz domenlari soni esa 120505 ta, internet foydalanuvchilar soni 31 million. Sundan:Telegram-30.6 mln, OK-18 mln, Facesbook-7.6 mln, Instagram-7.1 mln, VK-1.4 mln, Linkedin-528 ming, Twitter- 148 ming nafarni tashkil etmoqda.

“Ijtimoiy tarmoq” tushunchasini 1954-yili “Manchester maktabi” o'quvchisi J.Barns kiritgan. Bugungi kunda ijtimoiy tarmoqlarning keng o'rganilishi va qolaniishi dunyoni, odamlar ongini tarmoqlar orqali boshqarishga imkon yaratdi, deyish mumkin. Ularning ma'naviy-mafkuraviy ta'siri kattarib bordi. Endilikda kattalar chun ham, yoshlar uchun ham ijtimoiy tarmoq bo'lmasa go'yo “hayot” to'xtaydigan darajaga kelib qoldi. Ijtimoiy tarmoqlarda “yashayotgan” bolalar, yoshlar rahm-shavqat, mustaqil fikrlash tuyg'ularini yo'qotib qo'yishayotgani kuzatilmoqda. Bu hol dunyoda “Internet kasalligi” deb nomlanganmoqda. Hatto Xitoy va ayrim G'arb davlatlarida internet kasalligidan davolovchi shofoxonalar ochilgan. To'g'ri internetning kitobxonlik uchun xizmat qiladigan jihatlari, qulayliklari ham mavjud. Ammo internet badiiy adabiyot o'qilishiga ham yordam qilyapti. Lekin shu bilan birga saviyasi past kitoblar nihoyatda ko'pligi bois adabiy didning pasayishiga ham sabab bo'layotgani sir emas.

Yoshlarni kitobdan uzoqlashtirayotgan asosiy omillardan yana biri sifatida chetdan kirib kelgan “Ommaviy madaniyafning roli ta'kidlanadi. Kino, musiqa, seriallar, turli ko'ngilochar shoular orqali targ'ib qilinadigan bu madaniyat yoshlar-ni yengil-yelpi yashashga, fikrlamaslikka, saviyasi past asarlardan zavqlanishga va ma'naviy qashshoq bo'lishga kishi bilmas ko'niktiradi. So'z, fikr, axborot orqali inson tafakkurini egallash xalq, mamlakat hududini madaniy usuldabosib olishni bildiradi.

Matbuotda e'lon qilingan “Yot «madaniyat» ma'naviy tanazzulga yetaklaydi” mavzusidagi adabiyot va san'at namoyandalarining davra suhbatida O'zbekiston xalq yozvchisi Erkin A'zam: “Afsuski, yoshlar «ommaviy madaniyat» soyasida manfur maqsadlar yashiringanini ko'pda tushunavermaydi. Bunday vaziyatda faqat pand-

nasihat yoki tanqid, taqiqlash yo'li bilan maqsadga erishib bo'lmaydi. Menimcha, xalqimizning madaniy saviyasi, badiiy didini yuksaltirish, sog'lom va mustaqil fikrlaydigan, dunyoqarashi keng avlodni shakllantirishgina muammolarni hal etishning eng to'g'ri yo'lidir” [5.B.3]. degandi.

Darxaqiqat «Ommaviy madaniyat» hali hayotiy pozitsiyasi, dunyoqarashi to'la shakllanib ulgurmagan yoshlarga ta'sir o'tkazishi bilan ham xavfli. Afsuski, bugun farzandlarimiz tafakkuriga Alpomish-u Go'ro'g'li, Otabek va Anvardan ko'ra allaqanday Anpanman, Shrek, O'rgimchak odam, Jeyms Bond, Garri Potter singari qahramonlarning ta'siri kuchli bo'lmoqda”, deb ta'kidlagan edi. O'zbekiston xalq artisti Zamira Suyunova: “Nafaqat mavzu va musiqa, ijro usullari, balki sahna harakatlarida ham ochiqdan-ochiq G'arbdan kirib kelayotgan «ommaviy madaniyat» ko'rinishlariga taqlid qilish holatlari uchrayapti. Kliplardagi milliy an'analarimiz, odob-axloq me'yorlariga zid lavhalar, qo'shiq matnida turli tillardagi so'zlarni qorishtirib yoki talaffuzni atayin buzib aytish qandaydir yangicha uslub yoki yo'nalish sifatida baholanayotgani esa «ommaviy madaniyat» ta'siridagi kimsalarning asossiz da'vosidan o'zga narsa emas”, bu xatar yana bir jihatini aytib o'tgandi. Ko'rinish turibdiki kitob, kitobxonlik maydoniga daxl qilib yoshlarimiz aqli va shuurini zabt etishga kirishgan kuchning vositalari turlicha.”

2023 yil – insonga e'tibor va sifatli ta'lim yili deb nomlanishi va bu sohada-mamlakatimizda olib borilayotgan hayrli ishlar, dars sifatini yaxshilash, yoshlari-mizni kitobxon, bilimli qilib hayotga yo'llashlari uchun ularga qulay shart-sharoit-lar yaratib berilmoqda. Hozirgi kunda o'qituvchini o'z vazifasidan boshqa ishga jalb etish ta'qiqlangani ham fikrimizning dalilidir. Lekin shu o'rinda bir taklif va mulohazam bor. Kitob mutolaasiga jalb etish uchun maktablarni bitiruv va oliy o'quv yurtlarining kirish imtihonlariga adabiyotdan insho sinovi joriy etilsa, o'z-o'zidan kitob o'qishga ehtiyoj paydo bo'ladi va savodxonliklari ham sinab ko'rilardi.

Yoshlarimizning kitobdan ko'ra telefon, internet, televizorni afzal bila borish hollariga albatta birinchi navbatda ota-onalarning roli kattaligi, shaxsiy namunasi, farzandlari bilan birgalikda kitob mutolaa qilmay qo'yganliklari haqida bildirilayotgan fikrlar ham asosli. Ota onaning o'zi internetdagi ijtimoiy tarmoqdan bo'shamasa, uyga kitob olib kelmasa, o'zi o'qimasa kitobga qiziqishi bor bolaning ham ishtiyoqi o'ladi, chunki hamma bola ota-onasining hayot tarziga taqlid qilib yashaydi.

Ana shu muammolar maydonida bugungi kunda kitobxonlikni rivojlantirish, yoshlarni kitob mutolaasidan zavq olishga o'rgatish, kitoblardagi ezgu, yorug' hislarni qalblariga singdirish vazifalarini bajarishda kutubxonalar katta mas'uliyatni yelkasiga olishiga to'g'ri kelmoqda. Shu o'rinda ta'kidlash joizki, keyingi yillarda yurtimiz yoshlarining kitobga munosabati o'zgargan, ijtimoiy so'rovnomalar badiiy kitob o'quvchilari soni ortib borayotganini ham tasdiqlashyapti. Ammo chop etilayotgan kitoblarimizning, ayniqsa, bolalar va o'smirlar uchun nashr qilinayotgan kitoblarimizning nusxalari juda kam. Bundan tashqari xususiy nashriyotlarda chop

etilayotgan aksariyat kitoblarning respublika kutubxonalari uchun ajratilishi lozim bo'lgan nusxalari kutubxonalarga etib kelmayapti.

Ushbu muammolarga qaramasdan respublikamizda o'quvchilar bilan yuzma-yuz va onlayn muloqot, turli tanlovlar, eng yaxshi kitoblarning targ'iboti va taqdimotlari kabi vositalarlardan foydalanib yoshlarimiz ongini ijtimoiy tarmoqlar va ommaviy madaniyat xurujlaridan himoya qilish, ularni milliy qadriyatlarimizga ehtirom, vatanparvarlik ruhida kamol topishlariga hissa qo'shmoqda. Adabiyotga yo'l bolalar nashrlaridan boshlanishi rost. Chunki jurnal bolalar ijodkorlarining minbari. Hakim Nazir, Po'lat Mo'min, Quddus Muhammadiy, Nosir Fozilov, Mirmuhsin, Asqad Muxtorlar ham bolalarga yozgan asarlarini hali siyohi qurimasdanoq "Gulxan"ga ilinardi. Asarlari chop etilgach esa jurnalxonlarning maktublarini biz bilan birgalashib kutishardi. "Bola iltifotni, xushomadni bilmaydi. Eng to'g'ri bahoni bolalar beradi" [5.B.32].- degandi bir suhbatda O'zbekiston xalq yozuvchisi Asqad Muxtor. To'g'ri, ilk bahoni o'qirman beradi. Ammo bu ijodkor uchun kamlik qiladi. Mening nazarimda har bir asar albatta adabiyotshunos, taqrizchi nazaridan o'tishi, matbuotda bahosini olishi kerak. Ana shunda bu nafaqat asarni sayqallanishiga balki kitobxonni shu asarga bo'lgan qiziqishini ortishiga ham sabab bo'ladi. Demoqchimanki taqriz o'ziga xos reklama vazifasini ham o'taydi. Bugungi kunda Otabek Quwatov, Bahrom Akbarov, Yusuf Fayzullolarning ham bolalarga atalgan kitoblari chop etildi. Ammo birorta adabiyotshunos bu asarlar haqida fikr bildirgani yo'q. Demak asarlar o'z bahosini kutayapti. Nahotki, adabiyotshunoslarimiz, tadqiqotchilarimiz shunchalik kamayib ketishgan bo'lsa yoki boshqa mavzular bilan band bo'lishsa?! Men ko'p bora aytaman, Safar Barnoyevni bolalar orasida ham, kattalar orasida ham tanilishiga adabiyotshunos olim Safo Matchon sabab bo'lgan. Chunki ular hamisha o'zaro aloqada bo'lishgan. Safo aka Safar akaning har bir kitobi, hatto hikoyasiga darhol taqriz yozar, jamoatchilik fikrini uyg'otardi.

O'quvchilardan biri, men odamlarning kitob o'qimay qo'yganiga ishonmaymendeysi. Agar odam o'zini yaxshi ko'rsa, hamisha davr bilan hamnafas, balki zamondan bir qadam oldinda yurishni istasa, albatta, kitob o'qiydi, fikrini boyitadi. O'zi uchun ham nimalardir kashf qiladi. Mana, dunyoning eng boy kishisi Ilon Maskni oling. Bolaligida kattalar ham o'qishga qiynalgan Britaniya qomusini to'liq o'qib chiqqan ekan. Umuman u bolaligida ham, hozir ham ko'p kitob o'qir ekan. Dadam aytdilar. Kitob o'qigan odam eng boy odam bo'larkan. Dadam uyimizda kutubxona ochganlar. O'zbekchadan tashqari rus, ingliz tilidagi kitoblar ham bor. Oilamiz bilan o'qiymiz.

Bu gaplardan albatta dilingiz yorishib ketadi. Demak kattalar ham kitobga qaytyapti. O'zlari kitob o'qir ekan, bolasiga ham kitob olib beradi. Ularni har bir sonida bolalarga bag'ishlangan eng yangi

Adabiyotning ajralmas bo'lagi bo'lgan bolalar adabiyotini rivojlantirmasdan turib, yangi jamiyat quruvchisini har tamonlama yetuk avlodni tarbiyalash mumkin emas.

Bolalar kitobxonligi pedagogik psixologik xususiyatlariga ko'ra uch guruhlarga ajratiladi.

1. Maktabgacha ta'lim yoshidagi bolalar kitobxonligi (bu 2-7 yosh- gacha)
2. Maktab yoshidagi bolalar kitobxonligi (7 yoshdan 11-12 yosh- gacha)
3. O'rta va katta yoshdagi bolalar kitobxonligi (14 yoshdan 15-17 yoshgacha)

Maktabgacha ta'lim yoshidagi bolalarga belgilangan yoshgacha bo'lgan asarlarni o'qib berish yoki o'qishiga ruxsat berish kerak. Masalan 2-7 yoshgacha bo'lgan bolalarga ota-onasi, aka-opasi o'qib, to'g'ri tushuntirib berish kerak. Bu yoshdagi bolalarga qisqa va mazmunli ertak, hikoya, she'rlar o'qib berish lozim. Bu yoshdagi bolalarga agar tarjima asarlar o'qib berilsa ham ular tushunadigan sodda tilda o'qib berishi kerak. Shu qoidalarga e'tibor qaratilsa ularning qalbida kitobga bo'lgan muhabbatni urug'ini ekkan bo'lamiz.

Maktab yoshidagi bolalar o'rtasidagi kitobxonlik 7-12 yoshgacha bo'lgan bolalarni tashkil qiladi. Bu yoshdagi bolalar yuksak orzularga ega va sarguzashtlarga qiziquvchan bo'lib, bolalar bu yoshdagi barcha bolalar yangi sarguzashtlar yaratish uchun yonib turadilar.

Shuning uchun bu yoshdagi bolalar yozilgan asarlarda ularni yuksak orzularga qanday qilib yetishi mumkinligini sodda va tushunarli tilda yetkazib berish shart.

10-12 yoshdagi bolalar o'zlari orzu qilgan orzularga yetishish harakatida bo'ladi. Avalo bu yoshdagi bolalarga yoziladigan asarlarda kelajakda yetishi mumkin bo'lgan jarayonlarni qiziqarli tarzda bayon qilib borilishi lozim.

O'rta va katta yoshdagi bolalar o'rtasidagi kitobxonlik. Bu yoshdagi bolalarda balog'ot davri hukm suradi. Bolalar yozuvchilar bu yoshdagi bolalarga mos va xos asarlar yaratishi kerak bo'ladi. Bu yoshdagi bolalarga mos va xos asarlar awal milliylikni namoyon qilish kerak. Ya'ni ularga buyuk ajdodlarimizni tanishtirish lozim bo'ladi.

Ma'lumki, mutolaa madaniyatini shakllantirish turli yo'llar bilan amalga oshiriladi. Ulardan biri bolalar mutolaasini to'g'ri tashkil qilishdir. Bolalar mutolaasiga bag'ishlangan maxsus adabiyotlarda ularning turli ko'rinishlari beriladi. Bolalar mutolaasining taniqli tadqiqotchilaridan biri A.Avloniy bolalar o'qishini tasniflashdagi chalkashliklarni bartaraf etishga intiladi. U bolalar mutolaasining quyidagi ko'rinishlarni ajratadi va har biriga alohida ta'rif beradi:

9. oilaviy mutolaa;
10. uydagi mutolaa;
11. sinfdagi mutolaa;
12. sinfdan tashkari mutolaa.

Oilaviy mutolaa - ota-onalarning bolalari bilan olib boradigan ma'naviyatga doir suhbatlari. Uning eng yaxshi ta'sir usuli birgalikda badiiy adabiyotlarni o'qishdir. Bu bola uchun asar muallifi va uning dunyosidagi odamlar bilan muloqotga kirishishning eng samarali yo'li hisoblanadi.

Ananaviy oilada kitob mutolaasi, qissaxonlik hamda Bedil, Mashrabxonlik kabilarni qayta tiklash kerakligi haqida fikr yuritilgan. Uydagi mutolaa - bola uchun o'zining qiziqishlarini qondirish. bo'sh vaqtini tashkil qilish usulidir. Uning yo'nalganligi va intensivligi kitob o'qishga ehtiyojning shakllantirilganligi hamda motivlashning tavsifiga bog'lik bo'ladi.

Sinfdagi mutolaa - o'quv jarayonining vazifasi bo'lib. bolada matnni tushunish orqali uning mazmunini qabul qilish va o'zlashtirish qobiliyatini shakllantirishga yo'naltirilgan bo'ladi.

Sinfdan tashqari mutolaa - bolada o'quv faoliyati natijasini anglash va tarbiyaviy vazifalarni hal qilish shaklidir.

Zamonaviy ilmiy adabiyotlar bolalar mutolaasining tub mohiyatini yoritish imkonini beradi. Bolalar mutolaasining barcha yo'nalishlari: axborot-anglash; mazmuniy; axborot; hissiy-ijodiy; tadbirkorlik - o'smirlar mutolaa madaniyatini shakllantirishda ham ahamiyatga ega.

Mutolaa jarayonida o'smir matnning mazmunini idrok etishi uni to'g'ri o'qishi, anglashi, tahlil qilishi, matndagi axborotni qaytaishlashi, ulkan axborot manbaidan o'ziga kerakli ma'lumotni ajratib olishi, o'z faoliyati natijalarini aniq va ishonarli tarzda bayon qila olishi lozim. Bulardan kelib chiqib aytish mumkinki, mutolaa shaxs madaniyatini shakllantirishning pedagogik vositasidir. Zamonaviy dunyo o'smirlar keng tanlov imkoniyatini bermoqda va undan o'zini doimiy ravishda rivojlantirib borishini talab qilmoqda. Ushbu jarayonda o'smirlar ko'maklashish bugungi o'quv muassasalari bilan birga kutubxonalarning asosiy vazifasidir. Kutubxonalarning moddiy va ma'naviy resurslari kitobxonlarning o'zgarishlar davriga ijtimoiy va madaniy moslashishlarida ko'maklashishi lozim. Kitob to'plamlari davr va hodisalarni bog'lovchi milliy va umuminsoniy qadriyatlar bilan tanishtiruvchi vazifasini o'tashi mumkin.

Kutubxonalarning ma'naviy muhiti o'smir uchun o'zining tajribasi va intilishlari asosida madaniyatni anglashi, his qilishi orqali dunyo bilan muloqotga kirishishi uchun qulay muhitdir. Agar o'qituvchi yoki kutubxonachi o'smirlar uning istiqboli o'ziga bog'liq ekanini his qilishga ko'maklashsa, ushbu yo'nalishda intilishini rivojlantirish lozimligini ko'rsatib bersa o'smirning ta'lim muassasasidagi yoki kutubxonadagi faoliyatini o'z-o'zini namoyon qilishning psixologik amaliyoti deyish mumkin. Aynan ushbu jarayonda u muvaffaqiyatlarga erishishi, tengdoshlari va katta yoshlilar o'rtasida o'z o'rnini topa olishi mumkin. O'smirni rivojlantiruvchi kutubxona - uning talab va ehtiyojlari tuzilmasini aks ettiruvchi hamda uning kitobxonlik va shaxsiy xulqini bashorat qiluvchi maskandir.

Hozirgi kunda ko'pgina ma'lumotlar televideniye, radio, kino, reklama va shu kabilar orkali tarqatilayotgani va olinayotgani sababli, kitob mutolaasiga qiziqish kamaymoqda, degan fikrlar mavjud. Hatto kitob o'qishning ahamiyatini jiddiy his qiluvchi kishilar ham ushbu mashg'ulot bilan durustroq shug'ullanishga kirisha olmayaptilar. Shu sababli o'smirlarda axborotni to'g'ri qayta ishlay olmaslik, turli

adabiyotlar bilan lozim darajada shug'ullana olmaslik, axborot manbalaridan foydalanishda qiyinchiliklarga duch kelish holatlari ko'zga tashlanmoqda. Xususan hamma ham bibliografik qidiruv ko'nikmasiga ega emas. O'zini majburlamasdan kitob o'qishga qiziqishni qanday uyg'otish mumkin? Ma'lumki, inson ma'naviyatining rivojlanishi unda favqulotda muhim va ulkan axborotning oqimiga muhtojlikni yuzaga keltiradi va buning natijasida ushbu shaxs ko'prok

Internet-axborot madaniyatining yoshlarga salbiy ta'sirini oldini olish maqsadida quyidagi taklif va tavsiyalar beriladi:

- yoshlar submadaniyati ishtirokchilariga o'zlarining tanish muhitlari (oilalar, o'quv yurtlari, yoshlar klublari yoki tashkilotlari) sharoitida ishonchli munosabatlarni o'rnatgan holda psixologik-pedagogik yordam ko'rsatish;

- yoshlar va ularning ota-onalariga guruh va individual ko'rinishda maslahat berish kabi pedagogik faoliyat usullaridan foydalanish; muammoli vaziyatlar yuzasidan turli rolli o'yinlar uyushtirish; uyushmagan va boshqa yoshlar o'rtasida muzokaralarni tashkil etish; axborot-ma'rifiy suhbatlar tashkil qilish.

- yoshlar auditoriyasi uchun mo'ljallangan milliy ijtimoiy tarmoqlarning kommunikativ, media va moliyaviy rag'bat imkoniyatlarini kuchaytirish orqali ularning ommabopligini oshirish;

- ta'lim muassasalarida axborot madaniyatini shakllantirish maqsadida "internet etikasi" fanini kiritish;

- yoshlarning ijtimoiy-madaniy qadriyatlariga salbiy ta'sir ko'rsatuvchi agressiv va kriminal o'yinlar ro'yxati va ularning oqibatlari to'g'risida ommaviy axborot vositalari orqali tizimli ravishda xabar berib borish;

- Televideniye, Youtube va boshqa ommabop vositalar yordamida yoshlarning virtual guruhlarda muloqot qilish, shaxslararo munosabatlarga xavfsiz kirish, jamoatchilik tartibini saqlashga o'z hissasini qo'shish hamda ijtimoiy xulq qoidalariga rioya qilishga o'rgatuvchi ijtimoiy reklamalarni joylashtirib borish.

Xalqimizda bir naql bor : "Qush uyasida ko'rganini qiladi" ya'ni ota-ona bolalari uchun o'rnatish kerak. Ular qanchalik ko'p kitob o'qisa bolalari ham ulardan andoza olishadi. Shu o'rinda men bog'chalarda ham bolajonlar uchun kutubxona tashkil etishni taklif qilaman. Hozirgi kunda ko'pchilik bolalar bog'chalarga borishmoqda va ko'p vaqtini u yerda o'tkazishadi. To'g'ri ular o'qishni bilmedi, lekin ularni kutubxonaga olib kirib, qiziqarli ertak kitoblari va jonli tarzda sahnalashtirib kitoblarni o'qib bersa, ularning ongida kitobga bo'lgan mehr o'sha davrdan boshlanadi. Hozirgi globallashuv sharoitida kitobning ahamiyatini yanada oshirish hamda insonlar xonadonlaridagi javonlaridan o'rin olishligi bugungi kunning davr talabidir. Chunki, internet, uyali telefon, mobil texnika kabi aloqa vositalari ko'payganiga qaramasdan kitob o'ziga xos jozibasi, kuchini saqlab qolmoqda va bundan keyin ham shunday bo'laveradi

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Mirziyoyev.Sh.M. Yangi o'zbekiston taraqqiyot strategiyasi.Toshkent: "O'zbekiston" nashriyoti,2022-440 bet.
2. Badiiy adabiyotlarni targ'ib qilishning ommaviy usullari. Metodik qo'l-lanma. T., 1989.
3. Yo'ldoshev. E. Kutubxonada bolalar o'qishiga rahbarlik qilish: O'rta maxsus o'quv yurtlari kutubxonachilik bo'limi talabalari uchun o'quv qo'l-lanma. T.:O'zbekiston, 2002-200 b.
4. Abdulla Avloniy.Turkiy guliston yoxud axloq Toshkent: Yoshlar nashriyot uyi, 2019-96 b. 11-bet
5. "O'zbekiston adabiyoti va san'ati" 6 yanvar 2022 yil.-3 bet
6. "XXI asr bolalar kitobxonligi" konferensiya materiallari.Toshkent.-2023yil
- 7.Asqad Muxtor.Tanlangan asarlar.-Toshkent, 1994 yil -132 bet
8. "O'zbekiston adabiyoti va san'ati" 6 yanvar 2022 yil.-3 ,bet
9. <https://kh-davron.uz>
10. <https://uz.wikipedia>
11. [https:// DataReportal](https://DataReportal)

Реформа письменности в условиях социокультурных перемен и ее влияние на библиотечную деятельность

Цай Ирина Константиновна

Преподаватель кафедры «Библиотечное дело»

Аннотация: Доклад посвящен анализу деятельности библиотечного и издательского дела в условиях реформы письменности как фактора социокультурных изменений, влияющих на культуру общества. Письменность и язык являясь основой книжной культуры каждого народа, через инструмент «чтение» играет важную роль в развитии и социализации личности, поддержании культурных традиций, познании родного языка, адаптации к современному обществу, освоению профессиональной информации. Библиотеки как хранители и посредники между книжной культурой, играют важную роль в культурном развитии общества. Рассмотрение данного вопроса важно для решения проблем, возникших в результате проведения реформы письменности и касающихся как вопросов межкультурной коммуникации, формирования единого информационного и культурного пространства страны так и повышения культуры всего народа.

Ключевые слова: реформа, письменность, социокультурные изменения, узбекский алфавит, латинский алфавит, кириллица, библиотечные фонды

Annotation: The report is devoted to the analysis of library and publishing activities in the conditions of writing reform as a factor of socio-cultural changes

affecting the culture of society. Writing and language being the basis of book culture of each nation, through the tool known as "reading", plays an important role in the development and socialization of personality, maintenance of cultural traditions, learning of native language, adaptation to modern society, mastering of professional information. Libraries as custodians and intermediaries between book culture and other information in library collections play an important role in the cultural formation of society. Consideration of this issue is important for solving problems arising as a result of the reform of the written language and concerning both the issues of intercultural communication, formation of a unified information and cultural space of the country and increasing the culture of the whole nation.

Keywords: *reform, writing system, socio-cultural changes, Uzbek alphabet, Latin alphabet, Cyrillic alphabet, library funds*

Аннотация: *Ma'ruza yozuv islohoti sharoitida kutubxona va nashriyot faoliyatini jamiyat madaniyatiga ta'sir ko'rsatadigan ijtimoiy-madaniy o'zgarishlarning omili sifatida tahlil qilishga bag'ishlangan. Yozuv va til har bir xalqning kitob madaniyatining asosi bo'lib, "o'qish" vositasi orqali shaxsni rivojlantirish va ijtimoiylashtirishda, madaniy an'analarni saqlashda, ona tilini bilishda, zamonaviy jamiyatga moslashishda, kasbiy ma'lumotlarni o'zlashtirishda muhim rol o'ynaydi. Kutubxonalar kitob madaniyati va kutubxona fondlaridagi boshqa ma'lumotlar o'rtasidagi saqlovchi va vositachi sifatida jamiyatning madaniy shakllanishida muhim rol o'ynaydi. Ushbu masalani ko'rib chiqish yozma islohotlarni amalga oshirish natijasida yuzaga kelgan va madaniyatlararo aloqa masalalari, mamlakatning yagona axborot va madaniy makonini shakllantirish va butun xalq madaniyatini oshirish bilan bog'liq muammolarni hal qilish uchun muhimdir.*

Kalit so'zlar: *islohot, yozuv, ijtimoiy-madaniy o'zgarishlar, o'zbek alifbosi, lotin alifbosi, kirill alifbosi, kutubxona fondlari*

В современном библиотековедении сформировался интерес к анализу характера функционирования и развития библиотек в условиях глобальных и локальных социокультурных перемен. Особую значимость приобретают исследования случаев, относящихся к библиотечному и издательскому делу. В ряду таких социокультурных перемен необходимо отметить реформу письменности как одно из наиболее масштабных культурных событий, которое длительное время удерживало и продолжает удерживать внимание не только библиотечных специалистов, но и всего языкового сообщества.

Реформированию чаще всего подвергаются два уровня языка, а именно письменность и лексический состав языка. Рассматривая каждую реформу письменности как частный случай языкового развития, можно предположить, что системная взаимосвязь письменной и книжной культур, а следовательно, и библиотечного дела позволяет говорить, с одной стороны о влиянии реформы

письменности на книжную культуру, с другой стороны, о роли библиотечного дела в эффективной реализации этой реформы, проводимой в обществе.

Краткая история узбекской письменности

Староузбекская письменность до начала XX века основывалась на арабской графике - наследие арабских завоевателей. Алфавит староузбекского языка состоял из 32 букв. В составе Российской Империи в XIX веке узбекская письменность осталась неизменной, но кириллица использовалась наряду с арабской графикой.

С приходом к власти большевиков ситуация начала меняться. В 1921 году вопрос о переходе узбекского языка на латиницу обсуждался на краевом съезде в Ташкенте. Тогда разгорелись споры между сторонниками латинизации и приверженцами арабского алфавита. Последние взяли вверх, но уже в 1926 году на I тюркологическом съезде в Баку был одобрен переход всех тюркских языков народов СССР на новый латинский алфавит - яналиф.

В мае 1929 года был разработан новый алфавит узбекского языка на основе латиницы. Но его жизнь оказалась короткой: в 1940 году была окончательно утверждена новая письменность - кириллица с алфавитом в 35 букв.

Распад СССР и образование суверенного Узбекистана вновь подняли вопрос реформы узбекской письменности. 2 сентября 1993 года был принят Закон «О введении узбекского алфавита, основанного на латинской графике». Закон предусматривал начать обучать детей в школе узбекскому языку по новому алфавиту начиная с 1996 года, а полный переход страны на латиницу завершить к 2010 году. Но этап перехода на латинскую графику затянулся. Со временем о полном переходе на латиницу перестали говорить вовсе. Все же кое-какие книги – пусть и немного - печатались на новом алфавите.

Необходимо подчеркнуть, что в советский период вся узбекская литература, научно-технические книги, энциклопедии были созданы на узбекской кириллице. Газеты и журналы, чтобы не потерять читателей, до сегодняшнего дня печатаются на кириллице²³⁵. Известно, что уже в 1950 году в Узбекистане было издано 908, а в 1970 году — 2030 книг и брошюр. Это в среднем по 1000 новых изданий в год в промежутке между этими датами. Если экстраполировать эту тенденцию роста до 1990 года, то получится примерно 80 тысяч книг и брошюр в период с 1950-го по 1990-й год. Конечно, не вся эта литература была издана на узбекском языке, и не вся пригодна сегодня. Из этой массы можно вычесть всю партийно-идеологическую литературу и те книги по специальностям, которые утратили свою актуальность. Но даже если считать, что из этого числа сегодняшним требованиям удовлетворяет хотя бы четвертая его часть, то это получится 20 тысяч наименований литературы, которая может

²³⁵ Опыт Узбекистана: 6 фактов о переходе страны на латиницу[Электронный ресурс]// <https://www.asiaplustj.info/ru/news/centralasia/20170927/opit-uzbekistana-6-faktov-o-perehode-strani-na-latinitu> (дата обращения 21.10.2023 г.)

представлять интерес для сегодняшнего и будущих поколений. Например, к числу этих изданий можно отнести 15-томное издание произведений Алишера Навои, 14-томную «Узбекскую советскую энциклопедию», второе, теперь уже 12-томное издание узбекской энциклопедии, а также множество книг узбекских писателей прошлого и современности²³⁶.

Библиотечные фонды республики укомплектованы литературой преимущественно на кириллице. Так, в крупнейшей библиотеке страны - Национальной библиотеке им. Алишера Навои (создана в 1870 году) по состоянию на 2010-й год только на узбекском языке имелось 600 тыс. рукописей и печатных изданий. Или же другая сеть библиотек в системе Академии Наук Узбекистана с ее флагманом, Фундаментальной библиотекой в г. Ташкенте. По данным портала Академии, общий фонд библиотек системы АН РУз. составляет свыше 5 млн экз., которыми пользуются 45 тысяч читателей. Опять-таки нетрудно догадаться, преимущественно на каком алфавите эта литература издана. Аналогичная картина в университетской сети и во всех остальных библиотеках республики.

В 2018 г. выходит очередной проект реформы алфавита, в котором предлагалось заменить некоторые диафрагмы, но уже в 2019 году был опубликован другой проект реформы языка, в котором тоже предлагалось заменить некоторые реформы языка и вновь добавить одну букву С с. И уже в марте 2021 г. был опубликован проект реформы, по которому заменялись некоторые диафрагмы, но в ноябре 2021 г. учеными лингвистами был одобрен еще один вариант реформы²³⁷.

Наконец 24 мая 2021 г. выходит Постановление № 989-IV Законодательной палаты Олий Мажлиса Республики Узбекистан «О Законе Республики Узбекистан «О внесении изменений и дополнений в Закон Республики Узбекистан «О государственном языке Республики Узбекистан»». В этом Постановлении Законодательной палаты Олий Мажлиса Республики Узбекистан было постановлено: Принять Закон Республики Узбекистан «О внесении изменений и дополнений в Закон Республики Узбекистан «О государственном языке Республики Узбекистан»; Направить указанный Закон в Сенат Олий Мажлиса Республики Узбекистан²³⁸.

²³⁶ Узбекистан и переход на латиницу раздора [Электронный ресурс]// <https://uchimsya.com/a/mmuPl9I>

²³⁷ Лекция история узбекского языка [Электронный ресурс]// <https://infourok.ru/leksiya-istoriya-uzbekskogo-yazyka-6329159.html?ysclid=lo6x5ujv9f370277063>) дата обращения 26.10.2023 г.

²³⁸ Постановление Законодательной палаты Олий Мажлиса Республики Узбекистан «О Законе Республики Узбекистан «О внесении изменений и дополнений в Закон Республики Узбекистан «О государственном языке Республики Узбекистан»» [№ 989-IV от 24.05. 2021

Важно признать, что в стране сложилось достаточно устойчивое сосуществование двух алфавитов, латинского и кириллицы, с различными сферами их использования и разными категориями пользователей. Соответственно, население поделилось на две половины: с одной стороны, молодое поколение, которое прошло обучение в узбекских школах и колледжах на латинице, а с другой – старшее поколение и молодежь обучавшаяся в школах с русским языком обучения, предпочитающие читать и писать на кириллице²³⁹.

Что касается книгоиздания в Узбекистане, то в период проведения реформы письменности оно не могло обеспечить обновление библиотечных фондов в силу масштабности такой задачи, не готовности библиотек к таким проектам в силу ограниченной платежеспособности и самое главное, отсутствие потребности в таких шагах у читательской аудитории и значительной части современных авторов. Первостепенное внимание было уделено замене школьных учебников, словарей, изданий для детей. Крайне необходимо было актуализировать коллекции художественной литературы и коллекции научно-популярных изданий для детей и юношества, но этого уже не произошло. В целом, надо признать, книжное издательство в стране пришло в некоторый упадок. Так, по состоянию на 2017 год в стране действовали очень малое число книжных издательств, в основном это были Davr Press, O'qituvchi, Akademnashr, и O'zbekiston. На сегодняшний день сайтов первых двух из них уже не существует, видимо по причине того, что эти издательства прекратили свою деятельность. Что интересно, вся литература в стране до сих пор издавалась и все еще издается как на латинице, так и на кириллице, причем в сопоставимых масштабах. На латинице это в основном учебники и детская литература для самых маленьких, а на кириллице – литература для более взрослого читателя.

Реакция библиотек на реформу предполагала в первую очередь постепенную актуализацию документного массива, составляющего фонды библиотеки. С одной стороны, библиотеки не могут не реагировать на реформу, ибо в их руках сосредоточен важнейший общественный ресурс – книги, и в этой ситуации они должны были стать, проводником новых языковых норм, как культурных норм. С другой стороны, библиотеки выступают хранителями культурного наследия, а письменность является его неотъемлемой частью. Есть ли выход из этой ситуации? Библиотеки оказались на перепутье, возможность полного обновления фондов библиотек воспринимается и библиотекарями, и широкой общественностью как совершенно фантастическое, не имеющее ничего общего с реальностью, а социально-институциональная природа библиотек,

года]. [Электронный ресурс]// Lex.UZ on-line: <https://lex.uz/uz/docs/5449573> 9дата обращения 26.10.2023 г.)

²³⁹ Форсированный перевод узбекского языка на латиницу: последствия для населения Узбекистана

[Электронный ресурс]// <https://cabar.asia/ru/forsirovannyj-perevod-uzbekskogo-yazyka-na-latinitu-posledstviya-dlya-naseleniya-uzbekistana> (дата обращения 15.10.2023 г.)

широкий спектр выполняемых ими социальных функций предполагает оперативную необходимость перестройки библиотек республик. Однако, учитывая, что вопрос реализации реформы письменности еще не доработан окончательно, то естественно, что перед библиотеками остаются открытыми такие вопросы как: управление фондами, проблемы каталогизации, особенности деятельности библиотекарей, читательское поведение в период реформ и реакция материально-технической базы.

Современный мир ориентирован на развитие языковых практик, на создание такого орфографического режима, который бы соответствовал стилю жизни человека в условиях информатизации – простоте и скорости передачи информации, упрощению коммуникативных форматов, примитивизации языковых норм. Все это интенсифицирует языковую политику, активизирует идеи реформации языка во многих странах в том числе и в Узбекистане. В то же время современная культура ставит вопрос сохранения культурного наследия, в том числе – языкового и письменного культурного наследия, книжных массивов как способа сохранения языковой культуры предыдущих эпох. Несмотря на то, что эти задачи существуют вне времени, их решение в разные исторические эпохи в разных фрагментах геополитического и культурного пространства всегда вызывает трансформации книжной культуры и, в первую очередь, требует реакции библиотечных учреждений. В современной библиотековедческой литературе отсутствуют теоретические основания деятельности библиотек в условиях языковой реформы. Поэтому рассмотрение данного вопроса важно для решения обозначенных проблем касающихся библиотечной деятельности, а также межкультурной коммуникации и формирования единого информационного и культурного пространства страны.

Таким образом, документные потоки, которыми библиотеки комплектовали и комплектуют свои фонды не могут решить задачу обновления фондов библиотек в силу и экономической неэффективности, и социальной нерациональности данного процесса. Остается также открытым вопрос как молодежь может получить углубленные знания, скажем по художественной или научно-публицистической литературе? И конечно же ни в коей мере не должен встать вопрос об уничтожении книг на кириллице, как это происходило в 1990-х гг., в период социокультурных изменений в обществе.

Список литературы:

1. Постановление Законодательной палаты Олий Мажлиса Республики Узбекистан «О Законе Республики Узбекистан «О внесении изменений и дополнений в Закон Республики Узбекистан «О государственном языке Республики Узбекистан»» [№ 989-IV от 24.05. 2021 года]. [Электронный ресурс]// Lex.UZ on-line: <https://lex.uz/uz/docs/5449573> 9дата обращения 26.10.2023 г.)

2. Ахунджанов Э. А. Письменная культура Средней Азии / Отв. ред. Э. В. Ртвеладзе. -Ташкент, 2000. - 112 с.

3. Ртвеладзе Э.В. Письменная культура – определяющий фактор уровня развития цивилизации и государств // Цивилизации, государства, культуры Центральной Азии. Духовная культура. Ташкент. 2008. с.136-162.

4. Тогаев Т. М. Реформирование письменности в Узбекистане в 20-х гг. прошлого столетия // Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. - June 2022.- volume 2. - issue 6.- p. 424-434

5. Форсированный перевод узбекского языка на латиницу: последствия для населения Узбекистана [Электронный ресурс]// <https://cabar.asia/ru/forsirovannyj-perevod-uzbekskogo-yazyka-na-latinitu-posledstviya-dlya-naseleniya-uzbekistana> (дата обращения 15.10.2023 г.)

6. Лекция история узбекского языка [Электронный ресурс]// <https://infourok.ru/lekcija-istoriya-uzbekskogo-yazyka-6329159.html?ysclid=lo6x5ujv9f370277063>) дата обращения 26.10.2023 г.

7. Опыт Узбекистана: 6 фактов о переходе страны на латиницу[Электронный ресурс]// <https://www.asiaplustj.info/ru/news/centralasia/20170927/opit-uzbekistana-6-faktov-o-perehode-strani-na-latinitu> (дата обращения 21.10.2023 г.)

8. Узбекистан и переход на латиницу раздора [Электронный ресурс]// <https://uchimsya.com/a/mmuP1a9I>

WAYS FOR FORMING NATIONAL AND PUBLIC COMPETENCES IN THE NEW UZBEKISTAN

S.A. Ergasheva

The Uzbekistan state institute of arts and culture
"Management of Culture and Art".
senior teacher

Annotation: *In this article, special attention is paid to the organization of the educational process based on the competence-based approach. This requires the formation of national and cultural basic competencies in students by means of artistic knowledge and the development of an integrated system for their implementation.*

Keywords: *Education, competence, students, art, knowledge, national and universal, support, formation.*

With the help of artistic knowledge, students become aware of the results of education as a common holistic behavioral phenomenon. Formation of its members with the ability to solve political, environmental, intercultural problems; formation of a personality capable of solving problems in the field of pedagogy, taking into account cultural, ethnic, religious values and differences, social differences. At the same time,

the creation of favorable didactic situations for mastering the means and methods for the formation of national and general cultural basic competencies; preparing students for various roles in public life, including citizen-consumer, voter, parent, family member; to form general skills that allow searching and analyzing information; formation of the ability to make decisions in difficult conditions; as well as the formation of skills to take responsibility in difficult situations, work in a team and organize team activities.

National and general cultural competence - devoted to the country, to be kind to people and believe in universal and national values, understanding of art and works of art, dress neatly, the ability to observe cultural rules and lead a healthy lifestyle.

The originality of artistic knowledge is expressed in its connection with human activity. It ensures the productivity of human activity in a certain area. That is why the process of forming basic national and cultural competencies among students through artistic knowledge is accelerating. For the formation of national and cultural basic competencies among students, it is necessary to comply with the general requirements associated with it.

Competence is the basis for a person to perform certain actions. In particular, labor activity, professional activity, educational activity, creative activity, communicative activity, independent educational activity.

Competences are determined by their component structure. Competences include knowledge, the methodology for applying this knowledge, mastering this methodology, and practical skills.

Analysis of the structural structure of competence requires differentiation in terms of aspects characteristic of activity as a description of its naturally developing activity. Human cognitive skills consist of motivational-value, knowledge-cognitive, active, reflective parts.

The formation and development of national and general cultural basic competencies in students by means of artistic knowledge requires the creation of special pedagogical conditions. This is where the defining components of the pedagogical system find their expression. These conditions make it possible to deepen, expand and enrich the content of education with the help of artistic knowledge.

An analysis of studies on the theory and practice of forming basic competencies among students shows that a number of specialists expressed their views on the integration of competencies and their implementation in the educational process. For example, Y.M. Asadov and N. Turdiev "Methods of diagnosing and correcting the formation of competencies among students", R.G. Safarov "Didactic description of the pedagogical process aimed at the formation of the basic competence of self-development among students." the works are devoted to the problems of formation of basic basic competencies among students.

It is necessary to study some factors that influence the formation of national and general cultural basic competencies in students by means of artistic knowledge. These

factors reflect the specific features of the education system of developed countries and Uzbekistan, embodying new needs and requirements for the formation of a mature generation.

With the help of knowledge about art, the cognitive abilities of students expand, their imagination is enriched, the skills of analysis, generalization, adequate assessment of events, and creative thinking develop. To implement this approach, the requirements for the choice of forms and methods of the process of formation of national and general cultural basic competencies must be mutually compatible.

Views on the nature and features of artistic knowledge have become the most discussed issue in the pedagogical environment in recent years. Professor I. Osmolovskaya uses creative, communication skills, critical thinking, full perception, interpretation, analysis and evaluation of art and culture texts, self-development through art and culture, considers this as a process of personality development using the media and materials for teaching various forms self-expression.

Knowledge about art helps to understand the basic aesthetic rules, helps to master the informational language of art and culture in simple ways, promotes the growth and development of the artistic potential of students, adequately represents works of art is an educational process aimed at developing the skills of reception, learning and competent analysis.

According to a number of scientists conducting research in this area in foreign countries, knowledge about art has an educational and educational value, accustom students to critical and analytical thinking, independently, form an artistic and aesthetic taste.

As a result of the mastery of national and general cultural basic competencies by students, a person learns to interpret and create messages, to choose art and culture that are more and more suitable for social life. Artistic knowledge allows students to exercise their right to information, which not only contributes to their personal growth, but also increases their participation and interactivity in public life. In this sense, knowledge of art prepares for democratic citizenship and political understanding. That is why it is necessary to develop the process of formation of national-cultural basic competencies within the framework of the concept of education throughout the life of a student with the help of artistic knowledge.

Also, the directions defined in the Concept are in the spiritual and physical education of the country's youth, the realization of their talent and potential, their wide involvement in the development of the state and society, ensuring sufficient support for their initiatives, legal foundations. , economic opportunities and serves to further expand organizational mechanisms.

In conclusion, it can be noted that the problem of the formation of national and cultural basic competencies among students by means of artistic knowledge is associated with the peculiarities of the development of society. The formation of

national and universal basic competencies among students is an important part of the professional activities of teachers.

Sources:

1. Decree of the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan dated April 6, 2017 No. 187 "On approval of state educational standards for general secondary and secondary specialized, vocational education" // Collection of legal documents of the Republic of Uzbekistan, 2017. No. 14, art. 230.

2. Pedagogy. Encyclopedia. Volume II. / Compilers: Collective. - Tashkent: "National Encyclopedia of Uzbekistan" GNIZ. 2015. 368 p.

3. Safarova R.G., Juraev R.Kh. and others. Instruments for the development of teachers' competencies in the field of developing skills to combat "mass culture" among students // Methodological guide. T: Wing of thought. 2020, 160 pages.

4. Decree of the President of the Republic of Uzbekistan "On measures to raise the system of spiritual, moral and physically harmonious education of young people, their education and upbringing to a qualitatively new level" (from August 14, 2018).- <http://uza.uz/oz/documents/yeshlarni-manaviy-akhloqiy-va-jismoniy-barkamol-etib-tarbiya-14-08-2018>.

MEDIA SAVODXONLIGINING OLIY O'QUV YURTI TALABALARINING TA'LIM SIFATINI OSHIRISHDAGI IJTIMOY VAZIFALARI

Шамуратова Нозима

преподаватель кафедры «Библиотечное дело»

Annotatsiya. Media savodxonligini bugungi kundagi ta'lim jarayonida tutgan o'rni, oliy o'quv yurti talabalarining ilmiy salohiyatini shakllantirishdagi ahamiyati ihaqida maqolada to'xtalib o'tilgan. Oliy o'quv yurti professor o'qituvchilarining media savodxonligini bilishi va pedagog kadrlarni malakasini oshirish zaruriyati, onlayn platform va resurslarni darslarda qo'llash orqali media ta'limni yo'lga qo'yish haqida maqolada yoritilgan.

Kalit so'zlar: media savodxonlik, media ta'lim, axborot savodxonlik, axborot madaniyati.

Аннотация. В статье рассматривается роль медиаграмотности в современном образовательном процессе, ее значение в формировании научного потенциала студентов высшего учебного заведения. В статье описывается медиаграмотность профессорско-преподавательского состава высшего учебного заведения и необходимость повышения квалификации педагогов, а также внедрения медиаобразования посредством использования онлайн-платформ и ресурсов на занятиях

Ключевые слова: медиаграмотность, медиаобразование, информационная грамотность, информационная культура.

Abstract. *The role of media literacy in today's educational process, its importance in the formation of the scientific potential of students of a higher educational institution is discussed in the article. The article describes the media literacy of professors and teachers of the higher education institution and the need to improve the qualifications of pedagogues, to implement media education using online platforms and resources in classes.*

Key words: media literacy, media education, information literacy, information culture.

Axborot savodxonligi - bu turli xil formatdagi axborotlarni qidira olish, baxolay olish, tartibga solish, foydalanish va yetkazish qobiliyatidir. Ayniqsa qaror qabul qilish, muammolarni hal qilish yoki bilimlarni egallashni talab qiladigan vaziyatlarda biz o'zimizdagi mavjud axborot axborot savodxonligi ko'nikmasidan foydalanamiz. Maktablarda biz oldin faqat o'qish, yozish va hisoblashni, dunyoviy bilimlarni o'rgangan bo'lsak bugungi kunda axborotdan foydalanish ko'nikmasini shakllantirish, tanqidiy fikrlash qobiliyatlari, kompyuter texnologiyalari va muloqot qobiliyatlarining kombinatsiyasini shakllantirish xorijiy maktablarda o'qitilib kelinmoqda, . Axborot savodxonligi talaba uchun akademik muvaffaqiyatga erishish, ish joyida samarali faoliyat yuritish va ongli fuqaro sifatida jamiyatda ishtirok etish uchun ham zarurdir. bilim, ko'nikma, munosabat, malaka va amaliyotlar majmuidir. Media va axborot savodxonligi 2007 yilda UNESCO tomonidan taklif etilgan keng qamrovli tushuncha bo'lib axborot savodxonligi va mediasavodxonlik bilan bog'liq barcha kompetensiyalarni, shu jumladan raqamli yoki texnologik savodxonlikni ham o'z ichiga qamrab oladi. Media va axborot savodxonligi — bu ijodiy faoliyatda barcha zarur vositalardan foydalangan holda axborot va media mahsulotlarini samarali olish, tahlil qilish, tanqidiy baholash, talqin qilish, foydalanish, yaratish va tarqatish imkonini beradigan bilim, ko'nikma, munosabat, malaka va amaliyotlar majmuidir. Xorij davlatlarida bu yo'nalish dastlab Finlandiyada 1970-yillardan boshlab media va axborot savodxonligi yo'nalishi sifatida maktab va universitetlar o'quv dasturlariga kiritilgan. Dastlab mustaqil fan sifatida emas balki boshqa fanlar bilan asosan gumanitar fanlar bilan bog'lab o'rgatiladigan qo'shimcha fan sifatida kiritilgan. Bejizga 2023 yil Findlandiya davlati maxsus mediasavodxonlik indeksining birinchi o'rnini egallamadi “yolg'on xabarlar va dezinformatsiyaning salbiy ta'sirlariga qarshi turishda eng

Rank (1-41)	Country	Score (100-0)	Clusters (1-5)
1	Finland	74	1
2	Denmark	73	1
3	Norway	72	1
4	Estonia	71	1
5	Sweden	71	1
6	Ireland	70	1
7	Switzerland	67	1
8	Netherlands	64	2
9	Iceland	62	2
10	Belgium	61	2
11	Germany	61	2
12	Portugal	60	2
13	United Kingdom	60	2
14	Austria	59	2
15	Czech Republic	58	2
16	Spain	58	2
17	France	57	2
18	Latvia	55	2
19	Slovenia	55	2
20	Lithuania	54	2
21	Luxembourg	53	2
22	Poland	53	2
23	Slovakia	48	3
24	Italy	47	3
25	Croatia	45	3
26	Malta	45	3
27	Hungary	41	3
28	Cyprus	39	3
29	Greece	38	3
30	Ukraine	38	3
31	Serbia	33	4
32	Moldova	32	4
33	Montenegro	32	4
34	Romania	32	4
35	Bulgaria	31	4
36	Turkey	29	4
37	Bosnia and Herzegovina	24	5
38	Albania	23	5
39	North Macedonia	22	5
40	Kosovo	21	5
41	Georgia	20	5

yuqori salohiyatga ega mamlakat” sifatida e’tirof etilgan [1]. Finlandiyadan keyin shvedlar mediata’limni 1980-yildan boshlab ta’lim muassasalarida alohida fan sifatida o’qitila boshladi va 2000-yilning kuzidan boshlab mediata’lim Shvetsiya milliy o’quv dasturiga rasman kiritilgan. AQShning Jamiyat xususidagi xalqaro ensiklopediyasida qayd e’tilishicha, “Media savodxonlik — inson jamiyatdagi fuqaro sifatidagi ma’suliyatini his qilgan holda faol va savodli bo’lishi, media matnlarni qabul qila olishi, yaratishi, tahlil eta olishi va baholashi, zamonaviy mediani ijtimoiy-madaniy va siyosiy mazmunini tushuna olishi demakdir”.

Mediata’limni joriy etish nega kerak, shuncha payt ta’lim tizimida bu tushuncha bo’lmagan-ku deyishimiz mumkin, lekin axborot oqimining bir necha barobar tezlashishi, ijobiy ma’lumotlar bilan bir qatorda salbiy xarakterdagi axborotning ko’payishi media savodxonlikka ega bo’lish zaruratni yaratdi va talabalarimizda ommaviy axborot vositalarining xabarlarini tanqidiy idrok etish qobiliyatini rivojlantirish, turli xil ma’lumotlar manbalaridan olingan xabarlar haqida o’z fikrini shakllantirish, shuningdek, tomosha qilingan filmlar va teledasturlar haqida o’z fikrini bildirish qobiliyatini shakllantirishdan iboratdir. Media savodxon inson olgan axborotini ishonchli va ishonchsiz ekanligini, ushbu axborot qidirayotgan odam uchun zarurmi degan savolni bera olishi va to’g’ri analiz olishi, unga nisbatan tanqidiy yondashishi lozim. Ushbu savollar nafaqat universitetda paytingiz sizga Professor o’qituvchingiz bergan vazifani bajarish uchun internetdan ishonchli ma’lumotni qidirayotganingizda yoki siz ijtimoiy sahifalardagi kelayotgan yangiliklarni ko’rayotgan paytingizda, har qanday axborotni qabul qilayotgan va unga baxo berayotgan paytingizda ham kerak bo’ladi. Oliy ta’limda axborot savodxonligining yeti toifa modeli Kristin Bryus tomonidan 1997 yil ishlab chiqilgan (Bryus 1997).

1. Birinchi toifa: axborot texnologiyalarini qadrlash. Axborot savodxonligi axborotni qidirish va muloqot qilish uchun axborot texnologiyalaridan foydalanish sifatida qaraladi.

2. Ikkinchi toifa: axborot manbalarini qadrlash. Axborot savodxonligi ishonchli axborot manbalarida joylashgan axborotni topish sifatida qaraladi.

3. Uchinchi toifa: axborot jarayonini qadrlash. Axborot savodxonligi ishonchli axborotni izlash, baxolash, qayta ishlash jarayonini amalga oshirish sifatida ko’riladi.

4. To’rtinchi toifa: ma’lumotni nazorat qilish.

5. Beshinchi toifa: bilim qurilishini qadrlash. Axborot savodxonligi yangi qiziqish sohasida shaxsiy bilimlar bazasini shakllantirish sifatida qaraladi.

6. Oltinchi toifa: bilimlarni kengaytirishni qadrlash. Axborot savodxonligi yangi tushunchalarga ega bo’ladigan tarzda qabul qilingan bilim va shaxsiy istiqbollar bilan ishlash sifatida qaraladi.

7. Yettinchi toifa: donolikni qadrlash. Axborot savodxonligi ma’lumotlardan boshqalarning manfaati uchun oqilona foydalanish sifatida qaraladi.

Fikrimizcha, media savodxonlik media ta’limning uzviy bog’liq qismidir. Shu bilan birgalikda uning ko’rinishlari ko’paymoqda. Talabalarda bu ko’nikmalarni

shakllantirish hozirgi davr talabiga aylangan. Elektron vositalardan unumli foydalanish mashg'ulot samaradorligini oshirishga xizmat qiladi. Yani, mashg'ulotlardagi barcha mavzularni to'liqroq yoritish uchun bir qancha qoidalar, rasmlar, allomalarimiz siymolari, slaydlarga ega bo'lish talab etiladi. Bundan tashqari darslarda online ta'lim platformalari jumladan: Kahoot, Plickers, Classdojo, Wordwall dasturlaridan foydalanish talabalarga mavzuni eslab qolishga quiz savollar orqali bilimlarini mustahkamlashga yordam beradi. Mashg'ulotlarni interaktiv tarzda o'tish orqali talabaning darsga bo'lgan qiziqishini ortirishga yetuk, intellektual salohiyatli bo'lib yetishishini ta'minlaydi.

Mediasavodxonlikni noldan boshlab o'rgatuvchi Qirg'izistonning MediaSabak sayti 18 yildan buyon "OAVni qo'llab quvvatlash markazi" Jamg'armasi tomonidan Qirg'izistonda va butun Markaziy Osiyo miqyosida media-savodxonligini rivojlantirish uchun faol ish olib bormoqda. "MediaSabak sayti orqali Qirg'iziston ta'lim tizimida ommaviy axborot vositalari va axborot savodxonligini rivojlantirish" loyihasini, Qirg'iziston Respublikasi Ta'lim va fan vazirligi va Qirg'iziston ta'lim akademiyasi bilan hamkorlikda amalga oshirmoqda. "Media savodxonligi bo'yicha o'qituvchilar uchun resurslar" kitobi ham talabalarimiz uchun foydali bo'lib u 5 ta tilda ishlaydi (qirg'iz, qozoq, rus, o'zbek, tojik) www.mediasabak.org ta'lim beruvchi portali orqali media savodxonligini rivojlantirish bo'yicha video darslar, amaliy mashqlar, testlar va adabiyotlar asosida bilimlarini boyitishlari mumkin. O'zbekistonda ham shu kabi mediasavodxonlikni oshiruvchi milliy platforma yaratilsa, talabalarimiz o'z bilimlarini internet orqali o'z-o'zini rivojlantirishi va o'qib o'rganishi, o'z vaqtini va ishonchli axborot manbalarini nazorat qila olishi va faqat kerakli bo'lgan narsalarga e'tiborni jalb qila olishiga yordam beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Landøy, A., Popa, D., & Repanovici, A. (2019). Basic concepts in Information Literacy. In *Springer texts in education* (pp. 23–38). https://doi.org/10.1007/978-3-030-34258-6_3
2. Igun, S. E., & Odafe, J. P. (2014). Information literacy among undergraduate students in Nigeria. *International Journal of Digital Literacy and Digital Competence*, 5(3), 1–14. <https://doi.org/10.4018/ijdlcdc.2014070101>
3. Research Guides: Information Literacy: Guide for Students: What is Information Literacy? (n.d.). <https://libguides.madisoncollege.edu/InfoLitStudents>
4. Туоминен С., Котилайнен С. и др. Педагогические аспекты медийной и информационной грамотности. - М.: Институт ЮНЕСКО по информационным технологиям в образовании, 2012.
5. Уилсон К ., Гризл А ., Туазон Р. Медийная и информационная грамотность: программа обучения педагогов . – Париж: Институт ЮНЕСКО по информационным технологиям в образовании, 2012.

Internet resurslari:

1. <https://uz.wikipedia.org/wiki/Mediasavodxonlik>
2. <https://mooc.tdpu.uz/courses/media-va-axborot-savodxonligi/>
3. <https://genderi.org/1-mavzu-media-va-axborot-savodxonligi-uning-jamiyat-hayotidagi.html>

ПРОБЛЕМНОЕ ОБУЧЕНИЕ В ЦЕЛОСТНОМ ПРОЦЕССЕ ПОДГОТОВКИ СПЕЦИАЛИСТОВ В ВУЗЕ КУЛЬТУРЫ

Муминходжаева Л.Н.,
преподаватель кафедры
«Библиотечные фонды и библиографоведение»
Государственного института
культуры и искусств Узбекистана

Рассматриваются основы проблемного обучения в вузе, его значение для эффективности образовательного процесса и формирования целостной личности будущего специалиста.

Ключевые слова: обучение, высшее образование, формирование личности, творческое мышление.

Universitetda muammoli ta'limning asoslari, uning o'quv jarayoni samaradorligi va kelajakdagi mutaxassisning yaxlit shaxsini shakllantirishdagi ahamiyati ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: o'qitish, oliy ma'lumot, shaxsni shakllantirish, ijodiy fikrlash.

The basics of problem-based education at the university, its importance for the effectiveness of the educational process and the formation of a holistic personality of the future specialist are considered.

Keywords: education, higher education, personality formation, creative thinking.

Одним из приоритетных направлений системного реформирования высшего образования в стране на основе передовых образовательных технологий является «...внедрение передовых стандартов высшего образования, в частности, поэтапный переход от образования, учебные программы которого направлены на получение теоретических знаний, к системе образования, направленной на формирование практических навыков, исходя из международного опыта; поднятие содержания высшего образования на качественно новый уровень» [1].

Одним из важнейших путей совершенствования целостного процесса формирования личности является проблемное обучение, суть которого в следующем: новые знания не передаются студентам в форме готовых определений, правил, принципов, закономерностей, способов действий, а усваиваются ими в виде самостоятельной познавательной деятельности путем

решения проблемных задач. Этим достигается главная цель проблемного обучения – активизация их умственной деятельности.

Элементы проблемного обучения имели место еще в античности, а затем в эпоху Возрождения. Это эвристические беседы Сократа, беседы и диалоги Галилея. Педагогика Ж.-Ж. Руссо - проблемные диалоги - были излюбленным жанром века Просвещения [2].

Проблемное обучение предполагает создание так называемых проблемных ситуаций, то есть непредвиденной и целенаправленной обстановки, в которой у студентов возникает мыслительное затруднение - "ситуация затруднения". Причиной такой ситуации может послужить противоречие между знанием и незнанием, известным и неизвестным, ясным и неясным. Основным понятием проблемного обучения является проблемная ситуация, представляющая собой интеллектуальное затруднение человека, возникающее в случае, когда он не знает, как объяснить возникшее явление, не может достичь цели известным ему путем, что побуждает искать новый способ объяснения действия [3].

При проблемном обучении учащиеся, систематически включаясь в процесс поиска доказательного решения проблем, учатся самостоятельно добывать новые знания и применять ранее усвоенные, овладевать опытом творческой деятельности. Поэтому формирование творческого мышления учащихся предполагает не только усвоение ими системы знаний, накопленных человечеством, но и умение творчески использовать их в своей практической деятельности. Ведь умственное развитие представляет собой единство фонда накопленных знания и умения вовремя ими распорядиться.

Вследствие этого целостный процесс развития личности предполагает развитие не только теоретического мышления, но и определенных навыков, умения творчески применять приобретенные знания в практической деятельности. Но усвоение знаний – это не автоматический перенос их из одной головы в другую. Только мыслительная творческая переработка полученных знаний порождает в уме и в чувствах человека то, что будет его личным достоянием.

Однако следует отметить, что проблемное обучение используется не всегда и не везде, нередко преобладает репродуктивный, воспроизводящий тип обучения. Преподаватели и студенты ориентируются на передачу, запоминание и воспроизведение готовых знаний учебного материала. Безусловно, отказываться от методов репродуктивного обучения, пренебрегать их столетиями накопленными достоинствами просто неразумно. Но наряду с ними заслуживают серьезного внимания методы проблемного обучения, которые отвечают современному этапу развития нашего общества, особенно его информатизации. Очень важным вопросом является разработка методики применения проблемного обучения. Педагогический опыт показывает, что формы и методы проблемного обучения многообразны.

Одной из самых распространенных и эффективных методических форм обучения и воспитания является лекция. Она, будучи ведущей формой процесса обучения, по существу определяет направленность и содержание этого процесса. Не случайно лекция считается магистральным путем к знаниям. Ее основная дидактическая задача – сообщение новых знаний, новых сведений, то есть информации в самом широком смысле слова. Вместе с тем она дает направление самостоятельной работе студентов. Для этого в проблемной лекции должны быть поставлены вопросы. Они могут быть информационные и проблемные. Информационные, как правило, обращены к памяти обучающихся и задаются для того, чтобы выяснить степень усвоения знаний. Естественно, такие вопросы слабо активируют творческое мышление. Опыт показывает, что проблемные вопросы больше помогают активизации познавательной деятельности студентов. Они обращены не только к памяти, но и к разуму; создавая ситуации затруднения, требуют размышления, рассуждения, побуждают к поиску. Проблемная лекция, как правило, начинается с формулировки ее проблемы [4].

Основные педагогические требования к проблемной лекции сводятся к следующему:

Во-первых, в проблемной лекции рассматриваются наиболее актуальные и сложные вопросы, решение которых вызывает у слушателей интерес и потребность в изучении темы, помогает преодолеть психологический барьер трудности и самостоятельно разобраться в поставленных проблемах, глубоко изучить их.

Во-вторых, важным педагогическим требованием к проблемной лекции является ее четкая структура: хорошо продуманное начало, завязка, выделение важных положений, логическое изложение фактов и их аргументация.

В-третьих, в лекции рациональное должно сочетаться с эмоциональным, информативность с проблемностью, а также индукция с дедукцией, анализ с синтезом. Эмоциональность изложения способствует эффективности восприятия и побуждает слушателей к активной работе мысли. Но эмоциональное в изложении материала должно исходить из рационального (научного). Эмоционально воздействуя на слушателей, лектор должен ставить перед собой цель- убедить их, помочь им лучше усвоить то или иное положение теории. Все должно быть подчинено главному – раскрытию содержания, углублённому изучению материала. Одним из очень важных вопросов методики проблемных лекций является постановка контрольных вопросов на лекциях. Обычно это делается за 10-15 минут до окончания лекции, что дает возможность активизировать мыслительную деятельность, закрепить знания, полученные студентами в ходе лекции.

Таким образом, использование проблемного обучения позволяет оптимизировать целостный процесс формирования личности, так как проблемное изложение материала соответствует процессу развития научного

познания, а это значит, что студенты таким образом знакомятся с логикой развития науки. Кроме того, проблемное обучение развивает творческие способности обучающихся, приучает их к преодолению трудностей, учит самостоятельно решать задачи, мыслить, творить, иными словами, способствует целостному процессу формирования личности; помогает формировать и развивать мышление, приучает исследовать проблемы, разрешать противоречия, вызывает познавательный интерес.

Многоцелевая установка подготовки студента к профессиональной деятельности определяет многоуровневый и многопредметный характер обучения в вузе, повышает значение формирования целостной личности специалиста, сочетающего в себе лучшие черты человека с высокоразвитыми профессиональными способностями [5].

Индивидуальные, групповые и коллективные формы работы и даже их взаимодействие только в учебной деятельности сами по себе еще не являются развивающими и воспитывающими. Наибольшую педагогическую значимость они приобретают при наполнении их определенным целевым, предметным, социально-психологическим и методическим содержанием в целостном процессе формирования личности специалиста, включающем в себя всю учебную, научно-исследовательскую работу в вузе. Еще Н.И.Пирогов писал: «Наука нужна не для одного только приобретения сведений... в ней кроется – иногда глубоко и потому для поверхностного знания незаметно – другой важный элемент – воспитательный. Кто не сумеет им воспользоваться, тот еще не знает всех свойств наук и выпускает из рук своих такой рычаг, которым можно поднять большие тяжести».

В основе методики развития нравственных отношений студентов как в учебной, так и внеучебной деятельности лежит принцип индивидуально-дифференцированного подхода. Реализация этого принципа требует соблюдения следующих психолого-педагогических условий формирования целостной личности специалиста: систематического изучения направленности личности студентов; определения временных малых групп в составе студенческих коллективов для выполнения определенных видов деятельности; разработки системы учебно-профессиональных заданий, их целевого назначения, объема, сложности и методики выполнения; организации оптимального режима работы и положительного эмоционального настроения, возникающего в атмосфере доброжелательности, уважения и требовательности к каждому студенту.

В целом направленность на создание и развитие нравственных отношений в вузе ведет к качественной перестройке целей, содержания и процесса формирования современной личности специалиста, к поискам новых показателей продуктивности работы преподавателей и студентов, к организации оптимальной жизнедеятельности коллектива, что способствует созданию прочного

фундамента для последующего самообразования, а, следовательно, и наиболее эффективного труда специалиста в будущем.

Литература:

1. Об утверждении Концепции развития системы высшего образования Республики Узбекистан до 2030 года: Указ Президента Республики Узбекистан от 8 октября 2019 г. // Народное слово. – 2019. - 9 окт. (№ 209 (7408)).
2. Педагогика и психология высшей школы [Электронный ресурс]: учеб. пособие / отв.ред. М.В Буланова-Топоркова. - Ростов н/Д: Феникс, 2002.- 544 с. – Режим доступа: <https://studfile.net/preview/3153717/page:39/>
3. Герелес, Л. М. Проблемное обучение в вузе [Электронный ресурс] / Л. М. Герелес // Молодой ученый. - 2011. - № 4 (27). - Т. 2. - С. 78-80. – Режим доступа: <https://moluch.ru/archive/27/2970/> (дата обращения: 06.11.2023).
4. Потапова Е.Н. Проблемное обучение в вузе [Электронный ресурс] / Е.Н.Потапова. - Екатеринбург, 2017. – Режим доступа: https://elar.urfu.ru/bitstream/10995/49045/1/NE_in_Russia-2017-13.pdf
5. Азизходжаева Н. Педагогические технологии и педагогическое мастерство: учеб. пособие для магистратуры всех специальностей /Н.Н. Азизходжаева; [под общ. ред. Б.Г. Кадырова]; М-во высш. и сред. спец. образования Республики Узбекистан. - Ташкент: Изд.-полигр. творч. дом им. Чулпана, 2005. - 200 с.

МАДАНИЙ ТАДБИРЛАР ЛОЙИХАСИ ВА ШОУ БИЗНЕС

Музаффар Сайфуллаев

Ўзбекистон давлат санъат ва маданият институти
«Маданият ва санъат соҳаси менежменти» кафедраси ўқитувчиси

Аннотация: Мазкур мақолада мамлакатимизда маданий тадбирлар ташкил этилиши, унинг лойиҳалари ҳамда шоу бизнес тушунчалари, миллий маданиятимизга ғарбдан кириб келаётган “оммавий маданиятнинг” салбий таъсири, Янги Ўзбекистон шароитида маданият ва санъат масалаларига кўрсатилаётган эътибор тадқиқ этилган.

Калит сўзлар: маданий тадбир, лойиҳа, шоу бизнес, ижодий жараён, байрамлар, ҳамкорлик.

Шоу-бизнес бугунги шахслар ва умуман жамият ҳаётга сезиларли таъсир кўрсатмоқда. Ушбу фаолият соҳаси одамларнинг маданий онига у ёки бу даражада таъсир кўрсатишга қодир инсон ҳаётининг муҳим таркибий қисмларидан бири ҳисобланади. Маданият тизимида шоу-бизнес нима эканлигини аниқлашга ҳаракат қилайлик. Олимларнинг фикрича, маданият умуминсоний (дунё) ва миллий; ижтимоий гуруҳ маданияти (синф, мулк, касбий,

ёшлар)га; ҳудудий (шаҳар ва қишлоқ маданияти); кичик гуруҳ маданияти (расмий ёки норасмий), субмаданият ва шахс маданияти бўлинади²⁴⁰.

Бугун юртимизда барча соҳалар қатори маданият ва санъат соҳасини ривожлантириш, ҳуқуқий жиҳатдан такомиллаштириш ҳамда унинг жамият ҳаётидаги ўрнини мустаҳкамлаш борасида кенг кўламли ислохотлар амалга оширилмоқда. Шу боис сўнгги 5 йил ичида соҳага оид қарийб 50 дан ортиқ Президент Фармон ва Қарорлари, Ҳукумат қарорлари ва турли қонуности меъёрий ҳужжатлар қабул қилинди. Бу албатта, маданиятимиз ва санъатимизга кўрсатилаётган юксак эътибор натижасидир.

“Маданият ва санъат соҳасини янада ривожлантиришга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Президентининг қарори ҳам маданият соҳасида катта имкониятларни белгилаб берувчи мукамал дастур сифатида эътироф этилди. Чунки қарорда соҳага оид кўплаб муаммолар ҳал этилиши баробарида келгусида маданият ва санъат йўналишида амалга оширилиши лозим бўлган зарур истиқболли вазифалар ҳам белгилаб берилган.

Шунингдек, мазкур ҳужжатларда соҳани ривожлантириш билан бир қаторда, илмий ёшларни етиштириб чиқариш ҳамда соҳанинг йўналишларини назарий жиҳатдан тадқиқ этишга ҳам катта эътибор қаратилмоқда. Буни болалар мусиқа ва санъат мактаблари, тизимдаги коллеж ва олий ўқув юртлари фаолиятини такомиллаштириш борасида амалга оширилаётган саъй-ҳаракатларда ҳам кўришимиз мумкин. Зеро, илмий, профессионал кадрларгина маданият ва санъат соҳасининг замон билан ҳамнафаслигини таъминлаш баробарида унинг асл анъаналарини ҳам муносиб давом эттиришга муносиб хизмат қила оладилар. Қолаверса, илмий, билимли кадрлар санъатга оид турли йўналишларнинг нотўғри талқин қилинмаслиги ёки бутунлай бузилиб кетишининг олдини оладиган мутахассислар сифатида намоён бўлишади.

Мамлакатимизда байрамлар кўп. Байрамлар спетсификаси бўйича, бир қанча турларга бўлинади. Ижтимоий сиёсий байрамлар, Миллий байрамлар, Меҳнат байрамлари, диний байрамлар, календарь профессионал касб байрамлари ва бошқа турли кўринишларда намоён бўлади. Байрам тадбирларини юқори савияда ташкил этишда маданият соҳасининг масъул вакиллари, соҳа мутахассисларининг хизмати катта. Йилдан-йилга ўтказиб келинаётган байрам тадбирларининг мазмун- моҳияти бир-биридан фарқли равишда бўлиши учун албатта янгича ижодий ёндошув зарур бўлади.

Маданий тадбирларни ташкил этиш эса, табиийки, унинг лойиҳасини ишлаб чиқишдан бошланади. Тадбир моҳияти, унинг ҳуқуқий асослари, ўтказиладиган жойи, ҳамда сценарийлари бадий жиҳатдан пухта ишлаб чиқилиши лозим.

Юқорида маданий тадбир лойиҳаси аввало унинг асоси саналади, дедик. Шундай экан, лойиҳада белгаланган бандларнинг ижросини тўлиқ

²⁴⁰ Матвеева Е.В. Шоу-бизнес в системе культуры. https://elar.urfu.ru/bitstream/10995/48377/1/klo-2011_4_026.pdf

таъминланиши, маданий тадбирнинг юқори савияда ўтказилишига замин яратади.

Маълумки, кейинги пайтларда ўзбек санъатини халқаро майдонда кенг тарғиб қилиш ва бу орқали мамлакат имиджини мустаҳкамлаш борасида амалга оширилган кўплаб самарали ислохотлар ва кенг қамровли ижодий лойиҳалар ҳамда давлатлараро маданий алоқаларнинг узвий равишда йўлга қўйилди. Бунинг натижасида нафақат бизнинг қўшиқчилик санъатимизни дунё таниди, балки юртимизга турли миллатлар санъати билан боғлиқ турли йўналишлар ҳам кириб келди. Бу жараёнда айрим мамлакатлар ёшлари орасида оммалашган ва бизнинг менталитетимизга хос бўлмаган, яъни “оммавий маданият” унсурларини тарғиб қилувчи мусиқа йўналишлари ҳам пайдо бўлди ва бу қайсидир маънода юртимиз ёшларига ўз таъсирини ҳам кўрсатмай қолмади. Бунинг натижасида дунё бўйлаб академик жанрларга хос ҳисобланган эстрада санъати кўпроқ томоша орқали моддий манфаатни кўзлашга ихтисослашган “Шоу бизнес” атамаси билан талқин қилинадиган бўлди. Янада соддароқ айтадиган бўлсак, эстрада санъати барчанинг тилида “шоу-бизнес” таърифи билан аталадиган бўлиб қолди.

Хўш, аслида эстрадани шундай талқин қилса ҳам бўладими?

Шоу-бизнес нима дегани аслида

Шоу-бизнес инглиз тилида — кўрсатмоқ, томоша маъноларида келиб, — дабдабали оммавий томоша маъносини англатади. Шоу-бизнес тушунчаси дастлаб АҚШда эстрада концертини ифодалаган. Мазкур концертларни дабдабали ташкил этишда, муайян мавзулардаги дастурлар масалан, АҚШ киноакадемиясининг “Оскар” мукофоти, Ўзбекистонда “Офарин”, “Она замин юлдузлари”, “Ниҳол” мукофотлари тақдимот маросимлари, “Эътироф” мукофотларини топшириш маросимларини келтириш мумкин. Қолаверса, шоу дастурлари маълум шахсни машҳур қилиш ёки воқеани тарғибот этиш мақсадида реклама шоулари, спорт юлдузлари, машҳур актёр, сиёсатчи ва бошқалар иштирокида ҳам уюштирилади. Шу боис шоу яъни томоша ташкил этиш йўли билан даромад топиш, шоу-бизнес, деб аталади. Шундай экан “шоу бизнес”, деганда фақат эстрада санъатинигина эмас, балки ҳар қандай кўнгилочар томошалар, кино тақдимотлар, шунингдек, спорт мусобақалари, Олимпиада ўйинларининг очилиш маросимларини кузатиш мумкин. Оммавий маданий тадбирлардан даромад топиш, шоу-бизнес продюсерларининг асосий мақсади саналади. Аммо фақат даромад топишни кўзлаб миллий маданиятимиз, кадриятлар ва анъаналаримизга мос келмайдиган, маънавиятимизга номуносиб, ахлоқсиз томошаларни ташкил этиш ва ушбу шоулар орқали келажак авлод тафаккурига таъсир кўрсатиш маданиятимизни таназзулга олиб келиши оқибатида, миллатимиз ривожига ҳам жиддий хавф туғдиради.

Шу боис оммавий-маданий тадбирларда эстрада жанрига енгил-елпилик билан эмас, балки, ижодкорона ёндошув, соҳада ташкилотчилик қобилиятларини

шакллантириш, назарий ва амалий жиҳатдан профессионализм муҳим аҳамиятга эга. Ана шундагина мазкур маданий дастурлар орқали юксак савияга эга маҳоратли санъаткорлар кашф этилади ва улар орқали томошабинларнинг ҳам диди, савияси юксалиб боради ва катта бир аудитория шаклланиб боради.

Айтиш жоизки, ҳар қандай ўтказиладиган маданий тадбирларнинг амалий жиҳатлари, унинг тарбия воситаси сифатидаги вазифалари — миллий эстраданинг ёшлар онгига ижобий таъсирини кучайтиришга хизмат қилиши лозимдир.

Комил инсон, баркамол авлод тарбиясида муסיқа санъатининг роли юксак саналар экан, миллий муסיқа ҳақида умумий тушунчалар, уни ижро этиш, концертларда сахналаштириш, унга ижодий ёки педагогик нуқтаи назардан ёндошиш, унинг инсон тарбиясида тутган роли ва бошқа масалалар жуда кўп тадқиқотчиларнинг эътиборини ўзига тортиб келмоқда.

Бугунги кунда глобаллашув даврида ўтказиладиган оммавий-маданий тадбирлар, концертлар, Ғарбдан кириб келаётган “Оммавий маданият”нинг ёшлар онгига салбий таъсири, унинг ғоявий йўналтирилганлиги, шунингдек, унинг тарбиявий жиҳатда жуда муҳим аҳамиятга эга эканлигини ҳисобга олиб, эстрада санъатини шунчаки, инсонларнинг бўш вақтларини мазмунли ўтказиш воситаси сифатида қабул қилиш ёки унга енгил-елпи, савиясиз, бачкана ижод намуналари намойиш этадиган жанр дея қараш мутлақо нотўғри тушунчадир. Шунинг учун бу жанрга ҳам профессионал ёндашиш ва мазкур йўналишда миллий менталитетимизга мос бўлган юқори савиядаги асарларни яратиш бугунги кун талабларидан бири сифатида долзарб саналади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Матвеева Е.В. Шоу-бизнес в системе культуры. https://elar.urfu.ru/bitstream/10995/48377/1/klo-2011_4_026.pdf
2. Qolqanatov A. Madaniy hayotimizning ma'naviy qiyofasi //gaz. Yangi O'zbekiston. 2023-yil 17-yanvar № 10 – son. . – B 6.
3. Жданова Е.И., Иванов С.В., Кротова Н.В. Управление и экономика в шоу-бизнесе. - М.: Финансы и статистика, 2003. - 176 с.
4. Haydarov A. Madaniyat – milliy yuksalish poydevori. – Toshkent: Oltin meros press. 2021. – B 478.
5. Haydarov A. Madaniyat va san'at sohasini boshqarish asoslari. – Toshkent: Kamalak, 2019. . – B 178.
6. Sayfullayev B., Rustamov V. Prodyuserlik mahorati asoslari. -T.: “Fan va texnologiya”, 2015. - 256b.
7. Haydarov A. O'zbekiston jamiyati siyosiy madaniyatida milliy-ma'naviy qadriyatlarning o'rni. Avtoreferat – Toshkent: “Moziydan sado” jurnali kichik bosmaxonasi. 2005. – B. 30

АКТЁР ИЖРОСИНИНГ ШАКЛЛАНИШИДА ҒАРБ ДРАМАТУРГИЯСИНИНГ ЎРНИ

Хамидова Шахло Шерматовна

ЎзДСМИ “Санъатшунослик ва маданиятшунослик” кафедраси катта
ўқитувчиси

Аннотация: Ушбу мақолада бугунги кунда классик асарларда актёр ижроси ўзига хос бўлиши кераклиги ҳамда актёр классик асарларга тайёрланиши жараёнида ушбу даврни руҳиятини бера олиши зарурлиги ҳақида айтилади.

Аннотация: В статье говорится, что исполнение актёра в классических произведениях должно быть уникальным и что актер должен уметь передать дух этого периода в процессе подготовки к классическим произведениям.

Калит сўзлар: Театр, спектакль, талқин, актёр, режиссёр.

Ключевые слова: Театр, спектакль, интерпретация, актер, режиссер.

Миллий театр сахнасида сахналаштирилган испан драматурги Алехандро Кассона қаламига мансуб “Дарахтлар тик туриб жон беради” спектакли театрнинг ўзига хос ечимига эга тмошаларидан биридир. Мазкур спектакль ўзбек театри сахнасида илк маротаба қўйилган бўлиб, уни режиссёр Валижон Умаров сахнага олиб чиқган. Асар XX асрнинг 50 йилларида ёзилган бўлиб, жаҳон театри сахналарида катта маҳорат билан сахналаштирилиб, томошабинлар томонидан яхши кутиб олинган. Спектаклнинг воқеалари бир ташкилотда бошланади, инсонларга ёрдам берувчи ҳайрия ташкилоти вакиллари савобли ишларини амалга ошириш учун хизмат қиладилар.

Мазкур асарда бугунги кундаги энг долзарб муаммоли масала – одамлар ўртасидаги меҳр – оқибатни сақлаб қолиш, инсоний муносабатларга путур етказмаслик, меҳрга зор қалбларнинг нажоткори, ҳалоскори бўлишга даъват қилиш каби ижтимоий ҳаётдаги оғриқли нукталар ҳақида сўз боради. Муаллиф бу муаммоларни драматик асар маъзига шундай усталик билан сингдира олганки ҳаёт ҳақиқати, инсон қисмати томошабинни ўз домига тортади. Режиссёр пьесани қисқартирган ва кўп воқеалардан кечиб, асарни бир яхлит ҳолатга келтирган. Томошабин спектаклни кўрар экан, унда бирор бир ортиқча сахна ёки кўриниш сезмайди. Спектакль томошабинни ўйлашга, фикрлашга чорлайди.

Эр – хотин Бальбао ва Эухения (буви) ёлғизгина набиралари борлигидан, барча орзу – умидлари мана шу набираларидан эканлигини эътироф этадилар. Улар мана шу ёлғизгина ёдгорликларини кўз қорачиғидек авайлаб, асраб уни эрка ва тантиқ қилиб ўстирадилар. Жоҳил набира эса, мана шу яхшиликлари эвазига уларни жуда кўп маротаба азоблайди, хаттоки уйдан кетиб қолади.

Спектаклда набира ролини актёр Тохир Саидов ижро этади. Маурисьо – Тохир Саидов сахнага кириб келишининг ўзидаёқ, бу образнинг моҳиятини

ёркин намоиш этишга муваффақ бўлади. Бу актёрнинг катта ютуғи, албатта. Тоҳир Саидовнинг Моурисьоси атроф-муҳит таъсирида муттаҳамга айланган, бувасининг ноҳадан бир шапалоқ ургани учун уйдан кетиб қолган йигитдир. Спектаклда унинг буваси ва бувиси муштипар қилиб кўрсатилгани билан Моурисьонинг безори бўлиб кетишида уларнинг хиссаси катта. Вақтида шапалоқ ўрнига тушунтириш берилганда у уйини ташлаб кетмас эди. Ролга ана шундай ёндашуви актёрга Маурисьо образани мураккаб шаклда ижро этиш имконини беради. Воқеалар ривожига унинг табиатига ҳос ҳислатлар аста-секин бўй кўрсатади. У биринчи бор саҳнага кириб келиши билан томошабин кўз олдида ўзига бино қўйган, қабих инсон образи намоён бўлади. Маурисьонинг бемехр, разиллигини унинг буваси ва бувиси олдида фақат пул керак бўлгани учун келганлигида кўрамиз. Тоҳир Саидов – Маурисьо буваси ва бувиси ҳаётига бефарқ, уларни ҳали ҳам кечирмаган ҳоҳлаган пайтда уларни яна ташлаб кетишга тайёр инсондир. Буни биз унинг айтаётган сўзларидан билишимиз мумкин. Тоҳир Саидов бу ролида ўзининг сўзлаш оҳангига яхши эътибор қаратганини, ўз нутқи устида ишлаганини кўришимиз мумкин. Бу эса Маурисьо образи томошабинга тўла қонли етиб боришига хизмат қилади. Маурисьо буваси билан бўлган учрашувда ундан пул ололмаслигини билиб саросимага тушади. Унда саҳнага кириб келган пайтидаги мағрурликдан заррача ҳам қолмайди ва бувисини раҳмини келтиришга ҳаракат қилиб “мени кўча-куйда итдек ўлиб кетишимга йўл қўясизми” дейди. Лекин бувасининг “сен ўзинг шу йўлни танладинг” дейиши билан уни қўрқитиш йўлига ўтади ва “ўйлаб кўринг, нафақат мени ўлдиришлари мумкин, балки ўзим ҳам кимнидир ўлдираман аламимдан”, – дейди. Буви мағрур турган ҳолда қалбан ўлади, у адолатсизликлар, меҳрсизлик олдида таслим бўлишни истамайди. Бувиси унга жавобан “кет Маурисьо, бошқа бир оғиз ҳам гапирма, менга яхшилик қилмокчи бўлсанг кет бу ердан хозирок кет. Тинка мадорим қуриб боряпти, сени олдинда чўккалаб қолишни истамайман, йўқол”, – деб уни хайдаб юборади. Бувисининг таъсирчан гапидан қаттиқ маънавий зарбага учраган Тоҳир Саидовнинг Маурисьоси саҳнадан чиқиб кетар экан, уни йўлдан урган разил инсонларни кўз олдида келтиради. Ўйламай қўйган қадами оқибатида яккаю ягона оила аъзоси жигаридан ажралиб қолаётганини ҳис этади.

Ушбу роль орқали актёр классик қаҳрамонлар яратишда яна бир бор муваффақиятга эришганлигини кўришимиз мумкин.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Раҳмонов М. Ҳамза. Ўзбек давлат академик драма театри тарихи. – Т.: Ғ.Ғулом, 2001.
2. Турсунов Т. Саҳна ва замон – Т.: Янги аср авлоди, 2007.
3. Икромов Ҳ. Давр ва театр. – Т.: Ўзбекистон миллий инцеклопедияси, 2009.

ЎЗБЕК КИНОСИНИНГ ЮТУҚ ВА МУОММОЛАРИ

Чакқонов Жамолиддин Шарифович
“Санъатшунослик ва маданиятшунослик”
кафедраси ўқитувчиси

***Аннотация:** Мақолада бугунги кунда суратга олинаётган фильмларнинг ютуқ ва муоммолари ҳақилда сўз юритилган. Қолаверса, соҳага номутахассисларнинг кириб келиши ва тор доирадаги фильмларни суратга олиши ҳақида тўхталиб ўтганмиз.*

***Аннотация:** В статье говорится о достижениях и проблемах снимаемых сегодня фильмов. Кроме того, мы коснулись прихода в индустрию непрофессионалов и съемки узких фильмов.*

Инсон онгига маълум ғояни сингдиришда кино санъатининг ўрни ва имкониятлари бекиёсдир. Театр, тасвирий санъат, мусиқа, адабиёт унсурларини ўзида мужассам этган экран санъати бир томондан – жамиятда кечаётган жараёнларга бадий, фалсафий, эстетик умумлашмалар нуқтаи назаридан ёндошса, иккинчи томондан – унга хос бўлган оммавийлик бу умумлашмаларни катта-катта аудиторияларга мароқли ва таъсирчан шакл-шамойилда етказиб бериш имконини яратади. Бу йўналиш бошқа санъат турларига нисбатан анча ёш бўлишига қарамай, миллиардлаб томошабинига эга. Таъбир жоиз бўлса, кинони дунёдаги энг сеvimли санъат тури, дейиш мумкин.

Бугунги кунда ўзбек кино санъатимиз жадал суратларда ривожланиб бормоқда. Кино бошқа санъат турларига нисбатан ёш бўлишига қарамай Жаҳон ва миллий кинематография “олтин фонди”да сақланиб келаётган фильмлар шу соҳага керак бўлган барча қонуниятлардан унумли фойдалангани билан катта эътироф қозонишган. Масалан, “Мафтунингман”, “Маҳаллада дув-дув гап”, “Ўткан кунлар”, “Сен етим эмассан”, “Тошкент – нон шаҳри”, “Келинлар кўзгалони” ва бошқа кўплаб тарих зарварақларига ёзиб қўйиладиган картиналарни санаб ўтиш мумкин. Бундан ташқари бу соҳага ўзининг салмоқли ҳиссасини қўшган ва ўз ижод маҳсули билан миллиёнлаб томошабинларнинг юрагидан илиқ жой олган кино усталари Йўлдош Аъзамов, Али Хамраев, Шухрат Аббосов, Хотам Файзиев Элёр Эшмухаммедов бу ижодкорлар ўзининг долбзарблиги ва кенг аудиторияга манзур бўладиган ишлари билан жуда катта шухрат қозонишган.

Ҳар бир соҳада бўлгани каби кино санъатида ҳам муоммолар учраб туради. Чунки, баъзи бир суратга олинаётган кинофильмлар намоишида томошабинга маънавий озуқа бериш эмас, аксинча, салбий оқибатларга олиб келиш ҳолатлари ҳам кўзга ташланмоқда. Экран асари яратишда саноатнинг устивор мақсадга айланиб бораётганлиги ҳам аён ҳақиқат. Бир кино олишдан олдин унинг мазмун-моҳиятига эмас, фойдасининг қай даража юқори бўлиши эътиборга олинади,

табиийки, бундай ҳолда фильмларимизнинг савияси пасайиб кетишига олиб келади.

Соҳа мутахассислари томонидан суръатга олинаётган баъзи бир фильмларлар бир хил маиший мавзу атрофида ўралашиб қолган. Масалан, камбағал боланинг бой қизини севиб қолиши ёки акси бўлади. Улар бир-бирларини ёқтирадилар ва охир-оқибатда турли тўсиқлар юзага келиб, мақсадларига етишади базилари бундан мустасно. Яна бир сийқаси чиққан қайнона-келин муносабатлари. Бу каби маиший мавзулар атрофида ўралашиб қолган. Албатта, таклифни талаб белгилайди, лекин “кино усталари” фильмларнинг бадиий ҳамда мантикий савиясини оширишга кўпроқ эътибор қаратсалар айна мақсадга мувофиқ бўлар эди. Охирги пайтларда бундай маъномазмунни нуқтаи назаридан жуда ҳам саёз кинофильмларнинг сони ортиб бораётганлигининг сабабини танқидчилар изламоқдалар.

Нега энди замон шиддат билан ривожланиб бораётганда ёки, бошқа соҳалар юқорига қараб ҳаракат қилаётганда биз, нега соҳани орқага тортишимиз керак. Айбнинг сценаристдами, оператордами ёки режиссёрлардами каби саволлар моҳияти ўрганилмоқда. Муаллиф: “Мен ундай ёзгандим, режиссёр бундай ишлабди”, - дейди, режиссёрлар эса: “Бизга яхши асарлар керак, лекин уларни ёзадиган қалами ўткир шахсларнинг ўзи йўқ”, - деб ўзларини оқлашга уринади. Бу ўртада актёрлар эса биз режиссёр кўрсатмсини бажарамиз деб ўзларини оқлашади. Ҳақиқатдан ҳам яратилаётган баъзи бир тоифадаги кинофильмлар борки, томошабиннинг энсасини қотиришига мажбур қилади. Сабаби бир оқим доирасида маиший мавзу атрофида ўралашиб қолмоқдалар.

Мустақиллик шарофати билан кино санъатига жуда кўплаб имкониятлар яратилди. Нега энди биз бу имкониятларда унумли фойдаланмай навбатдаги ва савияси пас “Тундан тонгача”, “Жаноб ҳоддоғчи”, “Уринг жоним уринг”, “Биз севги йўлидамиз”, каби фильмлар кўршовида қолишимиз керак. Мисол учун “Уринг жоним уринг” фильм маиший мавзуда. Бу фильмни номланишининг ўзи ҳам ўзбек минталетитега тўғри келмайдиган қолаверса соҳа мутахассислари ва томошабинларни ғашини келтирадиган ном. Биз ўзбек томошабинларнинг савиямиз шу даражага тушиб қолдимиз? Йўқ асло ундай эмас, баъзи бир қўштирноқ ичидаги режиссёрларимиз шунақа деб ўйламоқда ва шу ҳолатга олиб келмоқда.

Бугунги кунда томошабинларни қийнаётган савол? Нега мутасадди ташкилотлар бу ҳолатга парда ортидан жим кузатишмоқда, деган савол қийнамоқда. Биз қачонгача чет эл киносига маҳлиё бўлиб фарзандларимизга Клара, Жумонг, Ишани, Косем ёки шунга ўхшаш исмлар қўйиб юрамиз. Нега энди биз ҳам жаҳон саҳналари экранига чиқадиган фильмлар суръатга олмаслигимиз керак. Қачон бошқа халқлар бизнинг бой тарихимизни картиналаримиз орқали томоша қилиб фарзандларига Амир Темур, Жалолиддин Мангуберди, Захриддин Муҳаммад Бобур ва бошқа кўплаб тарихда ўз ўрнига эга

бўлган шахсларни исмини кўйишмайди. Бунинг учун соҳа эгалари ишларига таҳлилий-танқидий ёндошмас экан, эртага бу соҳада махсус таҳсил олмаганлар ҳамёнбоп фильмлар яратиб, томошабинларга намойиш этаверадилар.

Яратилаётган фильмлар сони кўпайгани қувонарли ҳол. Аммо, кино оламида бепарволик, эътиборсизлик томошабин маънавияти ва маданияти йўқолишига олиб келаётгани ачинарли ҳол эмасми? Яқинда бир таниқли режиссёр билан давра суҳбати бўлиб ўтди унда ҳамма иштирокчилар ўзларини қизиқтирган саволлар билан мурожаат қилишди. Шунда бир қатнашчи “нега бугунги кунда олинаётган баъзи-бир фильмларимизнинг савияси пас даражада” деб савол билан мурожаат қилганида. Биз ишонган қолаверса ўзбек киноси дарағаларидан бўлган машҳур режиссёримиздан бири ҳеч иккиланмай айибни томашабинларга ағдариб қўйди. Нима экан “Томошабинларнинг савияси пасайиб эстетик диди йўқ деб”. Шу эрда бир савол туғилади! Томошабинларнинг савиясини тушираётган киноларимизни кимлар суръатга олмоқда баъзи бир ўзини Курасава, Кемрон ёки Бандарчук санаётган режиссёрларимиз эмасми? Нега энди биз ўзимиз савияси пас тарбиявий жихати йўқ фильмларни суръатга олиб айибни томошабинга ағдрайшимиз керак. Бундай тор доирадаги фильмларимизни суръатга олмасак томошабин бизни мажбурлаб шунақа енгил-елпи картиналар олишга мажбурлай олмайди-ку? Юқорида айтганимиздек яна биринчи ўринга модиятни кўтарилишидир.

Шундай экан фильмларни томошабинга ҳавола этиш бугунги кун учун қандай аҳамиятли эканини, уларнинг ёшлар онгига таъсири борасидаги фикрлар, айниқса таҳлил жараёни долзарб масала бўлиб қолмоқда. Бироқ, нима яхши, нима ёмонлигини томошабиннинг ўзи ҳал қилади, деган фикр ҳам бор. Инсон иммунитети ҳар доим ҳам касалликка қарши курашавериши натижасида заифлашиб вирусга таслим бўлиши тиббиётда кузатилган. Ёш томошабинлар савиясини, маънавиятини ва маданиятини ривожлантиришга киношунослар, санъатшунослар, шунингдек, тажрибали кинорежиссёрлар, драматурглар ўз ҳиссасини қўшмаса, савия жихатидан паст фильмлар томошабин иммунитетини, яъники, маънавиятини заифлаштиради. Бу жараёнга қарши кураш эса кичик бир эътибордан, яъни ҳар бир илмий ўрганилишидан бошланади. Демак, фильм таҳлилини йўлга қўйиш кино санъатининг энг долзарб илмий масаласи бўлиб қолмоқда. Экран санъати эса инсон қалбига, онгига сингувчи маънавий кучдир. Бу куч таъсири туфайли инсоният ҳаётдан завқланиб, эртанги кунга ишониб яшашга интилади. Кинорежиссёрнинг зиммасига юклатилган вазифа масъулиятли бўлиб, бу мутахассислик эгалари ўз ижодига жуда масулиятли бўлмаса “Хонтахта” фильмларнинг сони ортиб бораверади.

Хулоса қилиб айтганда, фильмнинг мувоффақиятли ўтиши, яъни томошабинлар томонидан илиқ кутиб олиниши, кинорежиссёр учун ниҳоятда аҳамиятга эга бўлган ҳолатдир. Чунки, шу муваффақият эвазига режиссёрда ўзига ишонч пайдо бўлиб, бундан ҳам яхши томошабинларга ижобий ўрнатма бўладиган

ва маънавий озуқа берадиган, фильмлар олишига катта туртки бўлади. Бу эса ўз навбатида янги фильмларни бунёд қилишга замин яратади. Бунинг учун ҳар бир соҳанинг ўз мутахассислари ишига масулятли ёндошса шундагина биз суръатга олаётган фильмлар ҳеч иккиланмай бутун дунё халқларига ҳам манзур бўлади.

Фойдаланган адабиётлар рўйхати

1. Нехорошев Л.Н. Драматургия фильма. – М.: Искусство, 1971. - С. 200.
2. Султонов И. Адабиёт назарияси. – Т.: Ўқитувчи, 1980. - Б.174.
3. Абдусаматов Х. Драма назарияси. – Т.: Адабиёт ва санъат, 2000. - Б. 26
4. Митта А. Кинода режиссура ва драматургия. – Т.: Фан ва технология, 2014. Б. 85.
5. Абулқосимова Х. Кино санъати асослари. – Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2009. - Б.23.

VEB-SERIAL ZAMONAVIY FENOMEN SIFATIDA

Ahmetjanova Mohinur Olim qizi

О‘зРФА Сан’атшunoslik instituti doktoranti

Annotatsiya: *Ushbu maqolada veb-serial formatining kelib chiqishi, spetsifikasi, uning janrlari, tele va veb-serial formatlarining mushtarakligi va tafovut jihatlari tadqiq etilgan. Veb-serialning istiqboli haqidagi ilmiy tadqiqotlarga asoslangan taxminlar o‘rganilib, bugungi serial suratga olish va namoyish etish borasidagi jarayon tahlil etilgan.*

Kalit so‘zlar: *veb-serial, teleserial, format, konten, media, televideniye, internet, syujet, kliffxenger, intriga, rekap, reklama roliklari, komiks, audioserial, reality-shou, storis, screenlife, interaktiv serial.*

Abstract: *This article explores the origins of the web series format, the specifics of its genres, and the commonalities and differences between the television and web series formats. The assumptions based on scientific research about the future of the web series are studied, and the process of shooting and showing the series today is analyzed.*

Keywords: *web series, TV series, format, content, media, television, internet, plot, cliffhanger, intrigue, recap, commercials, comic, audio series, reality show, story, screenlife, interactive series.*

Veb-seriallar bugungi kunda tomoshabin e’tiborini o‘ziga jalb etish masalasida teleseriallardan anchayin ilgarilab ketdi. Buning asosiy sabablaridan biri televideniye tomoshabinlari soni kamayib borayotgani, yer yuzi aholisining katta qismi internet tarmoqlarida ko‘p vaqtini sarflayotgani bilan bog‘liq. Bundan xulosa qilish mumkinki, veb-serial takomillashuvi bevosita internet tarmog‘i rivoji bilan parallel ravishda

kechdi. Veb-seriallar tuzilishi aynan kinofilm va teleseriallardan o'zlashtirilib, internet plotformalariga joylashtirish uchun moslashtirilgan. Media industriya prodyuserlari esa bu tayyor mahsulotni ommalashib borayotgan plotformaga ko'chirish g'oyasini o'rta tashladilar.

Ilk veb serial suratga olinganiga 28 yil to'lgan bo'lsa ("The Spot" 1995), avval boshida uning ommalashishiga ishonch bildirilmagan. Lekin vaqt o'tib u eng ommabop san'at namunasiga aylandi. Ijodkorlar veb-serilni media olamining yangi kontent turi deb baholagan holda, uning o'ziga xos jihatlarini kashf etishga bel bog'laganlar. "Tadqiqotchi A. Proxorov M. Kunning fikrlariga tayangan holda, veb-serial oddiy hikoya qilish uslubi va serial tuzilishiga ega bo'lgan, internet plotformasi uchun yaratilgan, audiovizual badiiy mahsulot deya ta'riflaydi"²⁴¹.

"The Spot" interaktiv veb-seriali ushbu formatning birinchi namunasi hisoblansada, mutaxassislar fikricha 1980-yillar oxirida T. Rid tomonidan yaratilgan "QuantumLink Serial" loyihasi ilk veb-serial tomon qo'yilgan qadam deb hisoblanadi. Ushbu loyiha orqali internet kuzatuvchilari faqatgina muallif tomonidan joylangan hikoyalar matnini o'qish bilan chegaralanmasdan, voqealarda ishtirok etishlari mumkin edi. "The Spot"da esa foto va video materiallardan foydalanilgan bo'lib, rejissyor S. Zakarin veb-serial qahramonlari sifatida Kaliforniyaning sohil bo'yidagi ijara uyda yashovchi yigitlarni tanladi. Qahramonlarning barchasi onlayn kundalik tutib, surat va video yozuvlarini joylab borishi esa tomoshabinlarning veb-serial qahramonlariga xat yo'llash orqali voqealar rivojiga ta'sir ko'rsatishini ta'minladi²⁴². Bu 90-yillar uchun juda katta yangilik va tajriba maktabi vazifasini o'tadi. Ammo internet tarmog'i hali ommalashmagani, undan foydalanish imkoni chegaralangani (internet dasturlari hali takomillashmagan), ko'pchilikda foydalanish imkoni yo'qligi (kompyuterlarning hammada ham mavjud emasligi, gadjetlarning yaratilmaganligi) sababli dastlabki veb-seriallar muvaffaqiyatini bugungilari bilan solishtirib bo'lmaydi.

Veb-seriallar dunyoga kelishi arafasida teleseriallar janr, mavzu va format jihatidan shakllanib ulgirgan edi. Ikkala format ham bir biriga o'xshash: ikkisida ham tanlangan mavzu qismlarga bo'linib, ma'lum vaqt davomida tomoshabinlarga havola etiladi. Ikkala serial turida ham ijodkorlarning asosiy maqsadi tomoshabin e'tiborini jalb etishdir. Buning uchun dramaturgik jihatdan uzoq vaqt mobaynida tomosha qilish uchun qulay va tushunarli bo'lgan, har bir qism qiziqarli nuqtada tugaydigan syujet yaratish eng asosiy omil sanaladi. Shu orqali tomoshabinda qiziqish va savollar yuzaga keltirish serial davomiyligi uchun juda muhim. Teleseriallar davlat tomonidan moliyalashtiriladigan ko'plab mamlakatlarda mavzu va g'oya doirasi anchayin chegaralanganligini sezish mumkin. Veb-seriallar avval boshdan xususiy tarmoq mahsuloti sifatida maydonga keldi. Bu esa veb-seriallarning mashhur bo'lishi va tomoshabinlar sonining oshishiga olib keldi.

²⁴¹ А. Прохоров. "Веб-сериалы: специфика и ключевые особенности формата//Художественная культура. 2019. Т.2. N 3. С. 394-413

²⁴² <https://moviestart.ru/2021/07/21/sovremennyj-veb-serial-chto-eto-takoe/>

“Har bir seriyada mustaqil syujetga ega bo‘lgan vertikal, uzoq vaqt davomida sodir bo‘ladigan kesishgan syujetli gorizontal seriallar mavjud”²⁴³. Keyingi tadqiqotlar natijasi gorizontal-vertikal syujet ham mavjudligini ko‘rsatdi. Bu syujet qurilmalari teleserialga ham, veb-serialga ham birdek aloqadorligi anglashildi. “Shuningdek, mutaxassislar almanax yoki antologiyaning formatini ajratib ko‘rsatishadi. Almanax - bu umumiy xususiyat bilan birlashtirilgan turli xil qahramonlar haqidagi mustaqil hikoyalar to‘plami”²⁴⁴.

IVI Originals kreativ direktori I. Burtsnir fikricha, internet bu shunchaki “kontentni yetkazib berish xizmati”²⁴⁵ xolos. Bu fikr tele va veb-seriallar format jihatidan tahlil etilganda fundamental tuzilishi bir biridan katta farqqa ega emasligini isbotlaydi. Veb-seriallar xronometraj (25 daqiqagacha) tomonlama teleseriallardan farqlandi. Bu esa veb-serial syujet chizig‘i teleserialnikiga qaraganda tezroq kechishini anglatadi. Chunki bu qisqa vaqt ichida kliffxenger va intriga tezlashishi zarur bo‘lsa, rekap uchun kam vaqt ajratilishi maqsadga muvofiq bo‘ladi. Shu sababdan ham veb-seriallar ko‘pincha mini serial formatida taqdim etilishi odat tusiga kirgan. Endilikda teleseriallarning dramaturgik tuzilishiga nisbatan shartli ravishda “an’anaviy” atamasi qo‘llanmoqda. Veb-seriallarning senariy jihatdan o‘ziga xosligini tadqiq etishda bu samarali natijalarga olib keladi.

“Veb-seriallar - bu ma’lum bir ishlab chiqarish texnologiyasiga, senariy nuanslariga ega bo‘lgan seriallardir. Masalan, oltinchi sekund qoidasi - internet-kontentda tomoshabin e’tiborini jalb qilish uchun har olti soniyada biror narsa sodir bo‘lishi kerak”.²⁴⁶ Aks holda voqealar tomoshabin e’tiborini o‘ziga jalb etolmaydi va natijada veb-serial reytingi tushib boradi. Ma’lumki, yuqori reytingga ega bo‘lmagan media mahsulotlar o‘z faoliyatini to‘xtatishga majbur bo‘ladi. Bu tajriba bugungi kunda teleseriallarga nisbatan ham qo‘llana boshlagani ularning ham dramaturgik va rejissuraviy jihatdan yuksalishini ta’minlamoqda.

Mavzu va g‘oya tanlashda veb-seriallar avval boshdan anchayin erkin bo‘lganini kuzatish mumkin. Televideniya namoyish etish mumkin bo‘lmagan, senzura ostiga olingan mavzular aynan internet tarmog‘i uchun mo‘ljallangan media materiallarda namoyish etib borilgan. Avval veb-serial deganda internet tarmog‘i uchun ishlangan ko‘p qismli media mahsulot tushunilgan bo‘lsa, biroz vaqt o‘tib o‘z o‘zidan aynan taqiqlangan mavzularda yaratilgan material sifatida qarash shakllangan edi. Veb-seriallar mavzu tanlashda anchayin liberal ekanligi mutaxassislar diqqatini jalb etmoqda. Bugun esa veb-seriallar jamiyatdagi tabu darajasiga yetib qolgan ko‘plab mavzularni qamrab olmoqda. Yer yuzidagi ko‘plab odamlarni qiynayotgan illatlar (korruptsiya, kambag‘allik, og‘ir hastaliklar, ekologik muammolar, gender tenglik,

²⁴³ А. Прохоров. "Веб-сериалы: специфика и ключевые особенности формата"//Художественная культура. 2019. Т.2. N 3. С. 394-413

²⁴⁴ <https://moviestart.ru/2021/07/21/sovremennyyj-veb-serial-chto-eto-takoe/>

²⁴⁵ <http://www.cinematica.ru/posts/1131/>

²⁴⁶ <https://vc.ru/ipquorum/506216-anton-kalinkin-veb-serial-eto-otlichnaya-vozmozhnost-dlya-vhoda-v-kinoindustriyu>

ichkilikbozlik, giyohvandlik va b.), jamiyatdagi qora kuchlar (ekstremizm, radikalizm kabi), siyosiy xavfli mavzular (gibrid urushlar) ham veb-serial ishlab chiqaruvchilarining e'tiboridan chetda qolmayapti.

Veb-seriallar tadqiqotiga bag'ishlangan ilmiy ishlar salmog'i oshib borayotgani unga bo'lgan qiziqishning ortganidan dalolat beradi. Shunga qaramay, veb-serial yaratish jarayoni nihoyatda jadal suratda davom etayotgani sababli ilmiy izlanishlar borasida so'nggi to'xtamga kelinganicha yo'q. Tadqiqotchilar tomonidan serial formatlari turli xil nuqtayi nazardan o'rganilishi natijasida bir biriga zid bo'lgan fikrlar ham yuzaga kelmoqda. Veb-serial internet tarmog'ining takomillashuvi bilan bog'liq holda rivojlanar ekan, uning yangi formatlari va gibrid janrlari dunyo yuzini ko'raveradi. Barcha media ijodkorlari kabi veb-serial prodyuserlari, rejissyorlari va senariynavislari oldida raqobatbardosh kontent yaratish masalasi birinchi o'rinda turibdi. Media olamida o'zining ko'plab muxlislariga ega bo'lgan yangidan yangi media mahsulotlar yaratilar ekan, raqobat maydoni faqat va faqat kengayib boraveradi. Shunday ekan, kelgusida veb-seriallar rivoji uchun uning spetsifikasi, janrlari, tele va veb-serial formatlarining mushtarakligi, tafovut jihatlari tadqiq etilishi lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. А. Прохоров. "Веб-сериалы: специфика и ключевые особенности формата//Художественная культура. 2019. Т.2. N 3. С. 394-413
2. <https://moviestart.ru/2021/07/21/sovremennyyj-veb-serial-chto-eto-takoe/>
3. <http://www.cinematica.ru/posts/1131/>
4. <https://vc.ru/ipquorum/506216-anton-kalinkin-veb-serial-eto-otlichnaya-vozmozhnost-dlya-vhoda-v-kinoindustriyu>

САНЪАТ СОҲАСИДА МАРКЕТИНГ ВА РЕКЛАМА МАСАЛАСИ

Сардорбек АЗАТОВ

ЎзДСМИ, "Вокал"

кафедраси ўқитувчиси

Аннотация: Мақолада янги давр шароитида маркетинг соҳасидаги ижодий изланишлар ҳамда маркетинг ва менежментда рекламанинг аҳамияти хусусида сўз боради.

Калит сўзлар: Санъат, театр, драматургия, актёр, режиссёр, маркетинг, менежмент, реклама, композиция, бадиий гоё.

Аннотация: В статье говорится о творческих исследованиях в области маркетинга в новую эпоху и о значении рекламы в маркетинге и менеджменте.

Ключевые слова. Искусство, театр, драматургия, актерское мастерство, режиссура, маркетинг, менеджмент, реклама, композиция, художественная идея.

Annotation: The article talks about creative research in the field of marketing in the new era and the importance of advertising in marketing and management.

Key words. *Art, theater, dramaturgy, acting, directing, marketing, management, advertising, composition, artistic idea*

Реклама (лотинча - қичқирмоқ) бу бирор корхона, маҳсулот, хизмат тури, ижтимоий фаолиятнинг бирор турини оммалаштириш мақсадида қилинган ишдир. Шу мақсадда реклама ўша корхона ёки ижтимоий фаолиятининг бирор-бир маҳсулотига ёки хизмат турига кенг жамоатчиликнинг эътиборини жалб этади. Яхши ташкил этилган реклама бозор талабини олдиндан кўра билиш ва бозор шароитидан харидорлар оқимини бошқара олиш имконини беради. Рекламанинг тарихи катта. У узок йиллар давомида вужудга келган маҳсулотнинг харидорга етиб боришнинг синовдан ўтказилган усуллари кўллайди. "Реклама - савдони ҳаракатга келтирувчи кучдир" - деган иборанинг қўлланилиши тасодиф эмас.

Маҳсулотнинг харидорга етиб бориши ҳар гал ҳам автоматик равишда амалга ошмайди. Фақат маҳсулот тақчиллиги шароитидагина бозор тўғри келган маҳсулотни "ютиб" юбориши мумкин. Бундай ҳолда бозор талабни вужудга келтирувчи сифат, баҳо, мавсумийлик каби маҳсулотнинг муҳим омилларини ҳисобга олмайди. Шуни таъкидлаш зарурки, маҳсулот тақчиллиги пайтида уларга ва хизмат турларига бўлган талаб қондирилмай қолаверади. Нормал ривожланаётган бозор шароитида эса кўпгина маҳсулотлар, уларни харидорлар сотиб олиши учун маълум фаол тижорат тарғиботи тайёргарлигидан ўтиш керак. Мана шунга реклама жуда керак бўлади. У ўзига ажратилган муҳим ролни ўйнайди, яъни реклама эски талабларни синдириб, харидорларнинг қизиқишлари ва манфаатларига таъсир қилиш орқали янги талабларни вужудга келтиради. Мана шу тариқа реклама талабни пайдо қилади.

Рекламанинг асосий вазифаси - махсус ахборотлардан фойдаланиб маҳсулот, хизмат турлари ва уларнинг харид қилиш жойи ҳақида ахборот беришдир. Лекин рекламанинг вазифаси фақат бу билан чегараланиб қолмайди. Унинг ўзига хослиги шундаки, реклама ахборотни тарғибот ва ташвиқот билан бирга олиб боради. Шундай қилиб, фаол реклама ахборот берувчи ва айни вақтда ишонтирувчи, маълум мақсадга йўналтирувчи бўлиши лозим. Шу турдаги реклама талабни маълум йўналишга солади, уни бир турдаги хизмат ва маҳсулотдан бошқасига кўчиради, талабларни очади ва харидорнинг ниятларига таъсир қилади. Реклама ишлаб чиқарувчи, савдо ва харидор ўртасида тижорат ахборот алмашишига имкон беради. Реклама - бу маҳсулот ва хизмат турининг ишлаб чиқаришдан савдо ва харидоргача бўлган йўли ҳақидаги хилма-хил ахборотлар оқимидир. Рекламанинг охириги мақсади - бозорда таклиф қилинган маҳсулотларнинг харидор томонидан қабул қилиниши эҳтимолини оширишдир. Реклама қилинаётган маҳсулотларнинг сотилиши, уларнинг олдиндан режалаштирилган реализация миқдори билан ҳамоҳанг ўсиб бормоғи керак. Бу шунинг учун ҳам муҳимки, маҳсулотларга бўлган талабни ҳисобга олмай реклама қилиш талаб ва таклифнинг бир-бирига мос келмаслигича олиб қилиши

мумкин. Бу мақсад босқичма босқич амалга оширилади. Ҳар бир босқичда ҳар хил вазифа қўйилади: харидорлар диққатини маҳсулотга жалб этиш, уларда қизиқиш ўйғотиш, талабларни шакллантириш, харид имкониятини корхонанинг харидор талабини бажара олиш имконига йўналтириш. Бироқ реклама яна психологик омил ҳамдир. Унинг таъсир кучи катта. Масалан, кўп харидорлар баҳога маҳсулотнинг обрўси сифати деб курашади. Одамлар қимматроқ тўлашга тайёрлар, охир маҳсулот алоҳида хусусиятини таклиф қилаяптику. Реклама саноат ва савдо корхоналари манфаатларининг мос тушиши, аҳоли талаблари ва хариднинг амалга ошиши, тижорат сиёсатининг тез амалга ошишига имкон беради. Аммо, фақат реклама у ёки бу маҳсулотнинг кўпайишига хизмат қилар экан деб ўйлаш нотўғри бўлади. Харидорнинг қарори сифат, баҳо, унинг жойлаштирилиши, ҳамда сотилгандан кейинги аҳволидан келиб чиқади.

Реклама, унинг самарадорлигини ошириш талабларига жавоб бериши керак, яъни аниқ ва ҳаққоний, маъноли ва илмий асосланган, кўпроқ ахборотни ўз ичига олган ва дидли, фойдали бўлмоғи лозим. Рекламани ишлаб чиқарувчи ҳам, сотувчи ҳам амалга ошириши мумкин. Бу ҳолда ишлаб чиқарувчи ўз рекламасини ҳар томонлама олувчига қаратади.

Савдо ходимлари ўзлари сотаётган маҳсулотларни яхши билмоғи керак. Шунинг учун ишлаб чиқарувчининг рекламаси харидорларда камроқ ҳиссиёт ўйғотади, лекин кўпроқ ахборот етказди. Савдо рекламаси эса харидорларга аталган бўлиб, маҳсулот ҳақидаги ахборот билан бирга савдо маданияти ва эстетикасини оширишга кўмаклашиши лозим. Режалаштириш, ташкил қилиш ва умуман реклама фаолияти, айниқса аниқ маҳсулотлар рекламаси фақат бозор ва талабни ўрганиш шароитидагина самаралидир. Талаб тез ўзгарадиган ёки ҳали талаб шаклланмаган маҳсулотларга бошқа реклама керак. Реклама фаолиятининг ахборот кўлами: умуман ва алоҳида маҳсулотга бўлган талаб ҳақидаги маълумотлардан (миқдор, структура, шаклланиш хусусиятларидан), умумий иқтисодий ахборотлардан, ишлаб чиқариш ва истеъмол тўғрисидаги, савдо конъюктурасидаги ўзгаришлар ва савдо хизмати кўрсаткичининг жойи ҳақидаги хабардан иборат.

Талаб ҳақидаги турли ахборотлар реклама фаолиятида қуйидагилар учун фойдаланилади:

- * реклама қилишга тавсия этилган маҳсулотнинг танлови, маҳсулот рекламасининг иқтисодий асосланганлиги ва реклама қилишга режалаштирилганлиги;

- * реклама тадбирларини ўтказиш ва ташкил қилиш;

- * реклама воситаларининг манзилени ишлаб чиқиш, рекламанинг харидорлар аҳволидан келиб чиқиб исботийлигини кўрсатиш, рекламани жойлаштириш ва бериш каналларини аниқлаш;

- * реклама қилиш вақти ва оралиғини аниқлаш;

- * рекламанинг психологик ва иқтисодий таъсирини баҳолаш.

Шунингдек, рекламанинг вазифасини, унинг ижодий йўналишини (стратегиясини) ҳам аниқлаб олишимиз зарур. Йўналишни асослашда авваламбор маҳсулотни ишлаб чиқаришда етарлилигини ҳисобга олиш, маҳсулот захиралари, узлуксиз таъминлаб тура олиш имкониятларини ҳам ҳисобга олиш керак. Шунингдек, бошқа маълумотлар ҳам муҳимдир, маҳсулот бозорининг кўлами; унинг миқдордагидан ошиқ захиралари, маҳсулотнинг келажаги ва ҳоказолар.

Рекламадан янги маҳсулотларни бозорга чиқаришда ҳам фойдаланилади. Савдо конъюктурасини янги маҳсулотлар билан таъминлаш ҳали муҳим бўлмаган, сотув, захира, истеъмол ҳақидаги маълумотлар етарли бўлмаган пайтда бу ҳам муҳимдир. Бу пайтда мутахассислар йўналишини танлаш учун реклама орқали янги таклиф тузадилар. Унда маҳсулотларнинг тавсия этиладиган хусусиятлари ва ишлаб чиқаришнинг келажаги, ҳамда аҳоли талабини кўра билиш, синовга чиқарилган маҳсулотга харидорнинг муносабатини кузатиш ҳақидаги маълумотлар ўрин олади. Рекламанинг йўналишини танлаш - савдо ва саноатнинг ўзаро ҳаракати ва маҳсулот айланишига маҳаллий манбалардан олинган маҳсулот захираларининг қатнашишига ҳам боғлиқ. Реклама фаолияти маркетинг хизматининг таркибий турларидан биридир. Унинг бевосита ёки билвосита ёрдамида корхонанинг бозордаги ўрни мустаҳкамланади, унинг таклиф этаётган маҳсулотларини сотиш жадаллашади. Реклама билан бир қаторда қуйидагилардан ҳам фойдаланилади:

- * савдонинг бевосита ҳаракати (сотувга ёрдам) - хизмат тури ёки маҳсулот сотилишининг қисқа муддатда эришилган суръатда ушлаб туришга қаратилган ҳаракатлар. Масалан, маҳсулотга бепул бонлар, намуналар, мукофотлар, совғалар, баҳони пасайтириш, имтиёзлар, бепул хизмат қилиш, пасайтирилган нархда сотиш;

- * агентлар ёрдамида индивидуал сотиш; дилерлар, коммивояжерлар, бевосита ўзлари маҳсулотнинг хусусияти ва қўлланилишини тушунтириши;

- * "паблик рилейшнз" - алоқалар ўрнатиш, яъни фирма обрўсини ошириш мақсадида маҳсулот ёки хизматни оммавий ахборот воситаларида реклама қилиш;

- * "паблисити" - мутахассислар ва улгуржи харидорларга аталган хўжалик тарғиботи. "Паблисити"нинг мақсади худди "паблик рилейшнз"ники каби хизмат тури ва маҳсулотни сотишни кўпайтириш эмас, балки корхонанинг маркасини ташвиқот қилишдир;

- * реклама мавсумлари, ярмаркалар, кўргазма савдолар ва маҳсулотни реализация қилишнинг бошқа жадал турлари.

Реклама маълумотлари янгилиги, кутилмаганлиги, ҳиссий таъсири билан ажралиб туриши керак. Бундан ташқари маҳсулотнинг харидор эътибор қилмаган хусусиятларини кўрсата олиши керак. Айниқса, маҳсулотнинг бозорга кириб келиши ва уларни узайтириш босқичида реклама жуда зарур. Реклама учун зарур

шартларидан бири, унинг маконининг аниқлиги, яъни бозорнинг маълум сегментига йўналганлиги, ҳар хил харидорлар учун эса сақланиб қолинишидир. Реклама харидорни бозорда маълум ҳаракатга чақиради, хизмат ва маҳсулотнинг харид қилиниш шароитида уларнинг сифати ва мақсади ҳақида ҳикоя қилади. Реклама бир хил хабарнинг ҳар хил ахборот турлари ва ҳар хил бадиий шаклларда қайта-қайта такрорланиши орқали ҳамма учун шу маҳсулотни сотиб олишга нима ундаганлигини тушунтириб беради. Реклама таъсири асосида, юқорида айтилганидек икки элемент ётади - ахборот бериш ва ишонтириш. Ишонтириш "кўндириш" элементи рекламанинг сабабий вазифасини акс эттирса, ахборот бериш - билиб олишни акс эттиради. Улар бир вақтнинг ўзида таъсир этар экан, рекламанинг ютуғини таъминлайди. Тўғри, реклама харидорга ҳар хил таъсир этади. Баъзи ҳолда одам дарров сотиб олса, бошқа бир одам аксинча, маҳсулот ҳақида етарлича маълумот тўплагач харид қилишга тайёр бўлади.

Иқтисодий ривожланган мамлакатларда реклама фаолияти бугун бир саноатдир. Реклама фаолияти билан махсус реклама агентликлари шуғулланади. Улар корхона ва ташкилотлар буюртмаси бўйича реклама соҳасида ишлашади, унинг самарадорлигини оширишади, маълум реклама буюртмаларини бажаришади. Рекламага қилинган харажатлар маҳсулот чакана нархининг тенг ярмига яқинини ташкил қилади.

Бугун бунинг учун ҳамма шароитлар бор: маҳсулот ишлаб чиқариш кўпаймоқда, бозор муносабатлари ривожланмоқда, ишлаб чиқариш ва бозор структурасидан монополизм четлашяпти, кооперативлар, қўшма корхоналар, хусусий корхоналар пайдо бўлди ва ривожланмоқда, бу эса рақобат бор дегани. Янги реклама агентликлари пайдо бўлаяпти. Улар саноат, савдо, маиший хизмат ва бошқа соҳаларда фаолият кўрсатмоқдалар. Ҳар бир реклама тадбири ўзининг самарадорлигининг исботлаган шароитдагина қабул қилиниши керак. Масалан, реклама материалларини почта орқали юборганда ёки матбуотда эълон қилинганда реклама қилинаётган маҳсулот қисқа муддатларда сотилиши керак. Рекламанинг самарадорлигини аниқлаш, рекламагача ва ундан кейин бўлган сотувнинг ҳолатини таққослаш орқали амалга оширилади. Узоқ муддатли реклама тадбирлари (реклама мавсумлари) бошқача. Уларнинг самарадорлиги дарров билинмайди. Натижа эса сотишнинг ҳам миқдор, ҳам муддати билан сезиларли бўлади. Шундай қилиб, реклама билан талаб ўзаро боғлиқдир. Чунки реклама - бу талабга таъсир дегани.

Ҳарбнинг реклама бўйича мутахассисларнинг бу масалага қай тарзда ёндашганлигини таҳлил қиладиган бўлсак, бу мураккаб масалани биллиард столида унинг шарлари ёрдамида осонгина ҳал бўлишни кўришимиз мумкин.

Асосий "зарба берувчи шар" нинг ҳаракати, яъни бу шар тайёр бўлган реклама эълони бўлиб, учбурчак фигурасини ҳосил қилган шарлар тўплами, яъни реклама эълони кейинги жараёнида қайси элементлар ва тадбирларга таъсир кўрсатиши ва бу шарлар ҳаракат йўналиши кўрсатилган. Аввало "зарба шари"

учбурчакнинг унга қараб турган қиррасига уюшмаса рекламани бошқариш аҳамиятини, яъни керакли натижани ола олмаймиз. Аксинча бошқа томонга урилган "реклама зарба шари" бошқа таъсир қилувчиларнинг ҳаракатини пайдо қилиб, ҳатто айрим шарларнинг қарама-қарши йўналишига дуч келиб бераётган рекламамиз ўзи турга тушиб барбод бўлиши мумкин.

Рекламани бошқаришни аҳамиятини кўрадиган бўлсак, оддий шарлар мажмуасидаги иш берувчилар ва бўш иш ўринлари шарини таҳлил қиладиган бўлсак, рекламанинг ёрдамида инсонлар иш топиб ўз мавқеиларини яхшилаб олишса, реклама тайёрловчининг ўзи ҳам бир инсон, маълум бир ақл-заковат эгаси ва унинг ёрдамида моддий рағбатлантирилади. Шу билан бирга реклама бошқарувчи остида кўплаб инсонлар иш ўринларига эга бўладилар. Масалан: АҚШда 5 минг атрофида реклама агентликлари бор. Баъзиларида бир-икки нафар ходим ишлайди. Бошқаларининг минглаб ходимлари бор, АҚШнинг барча йирик шаҳарларида ўзининг офисларига, хорижий мамлакатларда эса ўз вакилларига эга хорижий мамлакатларда вакилларини сақлайди.

Маркетингда рекламани бошқариш аввало юқорида таъкидланган рекламанинг мақсад ва вазифаларидан келиб чиқади. Маркетинг қамраб олувчи масалалар жуда кўп ва ранг-барангдир. У маҳсулотнинг мақбул жиҳозланиши ва безалиши бўйича тадқиқотларни ҳам, нарх-наво масалаларини ҳам, реклама, сотувгача ва маҳсулот сотилгандан кейинги харидорга хизмат кўрсатишни ҳам ўз ичига олади, хуллас ишлаб чиқарувчидан то истеъмолчигача бўлган муносабатни бошқаришни ўз ичига олади. Рекламани бошқариш эса ўз навбатида маркетинг вазифаларидан келиб чиққан ҳолда амалга оширилади.

Юқоридагилардан биз ўзимизга зарур бўлган рекламани таҳлил қилиб чиқамиз. Реклама ўзи харидорлар билан коммуникация ўрнатишнинг тури бўлиб, унга турлича таърифлар беришади. Масалан, айрим манбаларда реклама аниқ мақсадга йўналтирилган, маълум ва номи аниқ манба томонидан ҳақи тўланган вақтда ёки ҳақи тўланган жойда тарқатиладиган ахборот деб таърифланган бўлса, айримларида реклама - бу истеъмолчиларга мурожаат, унинг мақсади истеъмолчиларни товардан хабардор қилиш, эътиборини қаратиш, шунингдек товарга бўлган эҳтиёжни ва уни сотиб олиш истагини ўйғотиш ёки ортиришдир деб берилган. Аслида олганда икки таъриф ҳам тўғри, лекин биринчисида профессионал нуқтаи назардан таъриф берилган.

Рекламадан хусусий фирмалар, кенг жамоатчилик учун маҳсулотлар ишлаб чиқарувчи катта фирмалар ер ости бойликларини қазиб олиб қайта ишловчи фирмалар, музей, университетлар ва ҳатто реклама агентлигининг ўзи ҳам фойдаланиши мумкин. Рекламанинг асосий хусусиятларидан бири у битта истеъмолчигагина эмас, балки маълум бир гуруҳ истеъмолчиларга қаратилган бўлади. Масалан, мамлакат миқёсида (тиш пастаси ёки совун, автомобиллар, озиқ-овқат маҳсулотлари ва ҳоказоларни) сотиш учун фойдаланиладиган умуммиллий рекламалар; чакана савдогарлар томонидан қўлланиладиган чакана

ёки маҳаллий рекламалар; фирманинг обрўсини кўтаришга йўналтирилган институцион рекламалар шулардан иборатдир. Рекламада асосан аниқ бир товар, юридик ва жисмоний шахслар ва воқеа реклама қилинади. Аниқ бир товарни реклама қилишда истеъмолчиларга товарнинг хусусиятлари, сифати, нархларининг пастлиги ҳақида маълумот берилади.

Юридик ва жисмоний шахсларни реклама қилишда, агар у фирма бўлса унинг шу фаолияти, маҳсулотларининг сифатли ишлаб чиқариш, шерикчилик учун ишончли ҳамкорлиги ҳақида маълумот берилади. Жисмоний шахсларни реклама қилишда уларнинг оммавий ишларда қатнашиши қобилиятлари, жамоатчилик билан алоқа ўрнатиш учун шахс ҳақида атрофлича маълумот берилади. Бу рекламалар асосан сайловларда қўлланилади. Айрим мутахассисларнинг фикрига кўра жисмоний шахсларни реклама қилиш рекламага кирмайди, деб таърифлашади. Воқеани реклама қилишда асосан презентация, кўргазмаларни, товарларнинг пасайтирилган нархларда сотилиши, бошқа йирик фирмалар билан қилинаётган алоқалар ва ҳоказоларни намоёниш қилиш мумкин.

Юқорида таъкидланганидек, товар ёки кўрсатиладиган хизмат турига қараб, уни сотиб олиш, истеъмол қилиши мумкин бўлган гуруҳларга, уларнинг таъбига қараб газета, журнал, радио-телевидение, жамоат гавжум жойда, афишалар каби ахборот узатиш воситалари орқали реклама қилинади. Реклама қилишда аниқ бир гуруҳ, яъни сегментга йўналтирилган ҳолда воситаларда реклама берилганда реклама самарали бўлиб чиқади.

Рекламанинг мақсади товар ҳақида янгиликлардан хабардор қилиш ёки янги товар ҳақида маълумот беришни, истеъмолчиларнинг қарашларини фирма фойдасига ўзгартириб юборишни, фирма ўзи ва ўзининг товарлари ҳақида истеъмолчиларга эслатиб қўйиш кабиларни ўз ичига олади. Маркетинг муҳити мавжуд бўлган бозор иқтисодиёти шароитида рекламани юқоридагиларни инобатга олган ҳолда бошқариш катта маҳоратни талаб қилади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Дадамян Г.Г. “Условия рынка и театральный менеджмент”. — “Сцена” журнали, 6-сон, Москва, 1994
2. Дадамян Г.Г. “Театр одного продюсера”. — Экономика и организация театра” журнали, 12-сон, Ленинград. Искусство, 1994.
3. “Истиқлол ва миллий театр” (тўплам). — Т.: “Янги аср авлоди”, 2002 й.
4. “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”. 2-том. “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2006 й.
5. Пучкова Е.И. “Маркетинг в сфере театрального искусства”, журн. “Маркетинг в России и за рубежом”, №1, 1998 г.
6. Хашимов А.А. “Ўзбекистонда интеграциялашган корпорацияларни бошқариш”. Т.: “Фан”. 2007 й.
7. Ислотов С.Э. “Замонавий ўзбек театри ва бозор иқтисоди” магистрлик

диссертацияси. Т.: 2008 й.

MUSTAQILLIK DAVRI O‘ZBEK KINOSIDA BADIY (TASVIRIY) YECHIM UNSURLARINI QO‘LLASH MASALALARI

Jomonqulov Husnullo Habibulla o‘g‘li
O‘zDSMI, o‘qituvchi

Annotatsiya. *Ushbu ilmiy maqolada mustaqillik davrida suratga olingan o‘zbek badiiy filmlarida badiiy (tasviriy) yechim masalalaridan qay darajada foydalana olishayotgani, “kino tili”da qay darajada so‘zlasha olishayotganlari, shu bilan birga badiiy yechim, obrazli ifoda vositalari bugungi kun kinosidagi o‘rni qay darajada ekanligi qayd etiladi. Shuningdek, bu borada erishayotgan yutuqlarimiz va kelgusida amalga oshirish zarur bulgan muammolar xususida to‘xtalib o‘tiladi.*

Kalit so‘zlar: Kino, kinorejissura, obraz, majoz, tasviriy ifoda, badiiy yechim.

Аннотация. *В данной научной статье рассматривается использование художественных решений в узбекских художественных фильмах, снятых в период независимости, степень их владения «языком кино», а также роль художественных решений, образных средств выражения в современном кино. В нем также обсуждается достигнутый нами прогресс и проблемы, с которыми мы столкнемся в будущем.*

Ключевые слова: кино, режиссура, образ, метафора, образное выражение, художественное решение.

Annotation. *This scientific article discusses the use of artistic solutions in Uzbek feature films made during the independence period, the extent to which they can speak in the "language of cinema", as well as the role of artistic solutions, figurative means of expression in today's cinema. to what extent. It also discusses the progress we have made and the challenges we face in the future.*

Keywords: Cinema, film directing, image, metaphor, figurative expression, artistic solution.

Kino san’ati paydo bo‘lishi bilan boshqa san’at turlari singari o‘zining rivojlanish jarayonlarini boshdan o‘tkazib bordi. XIX asr oxirlarida, 1895-yilda fransuz ijodkorlari Ogyust va Lui Lyumerlar tomonidan yaratilgan bu san’at turi o‘zining dastlabki ko‘rinishini birmuncha boyitib, bugungi kunimizga qadar o‘z ichiga boshqa bir qancha san’at turlarini ham qamrab oldi. Ammo, shu bilan birga, film avvalo, tasvirdan tashkil topganligini inobatga oladigan bo‘lsak, kino san’atida keyinchalik ham tasviriy ifoda vositalaridan keng foydalana borildi. Muallif fikrini kadrlarda ko‘rsata olish mahorati dunyo kinosida sekin-astalik bilan obrazlar orqali so‘zlash darajasigacha olib chiqildi. Bunda avvalo tasvir birinchi planga chiqib keldi. Endi kino ijodkorlar inson psixologiyasining eng tub–tubiga qadar kirib borishga intila boshlashdi. Bunda muallif

fikrini tasvirga ko‘chirish, fikrni obyektga ko‘chirib tasviriyl ifoda orqali tamoshabin e‘tiborini jalb qilish yechim bo‘la boshladi

Mustaqillik davri o‘zbek kinemotografiyasida xam obrazli fikrlash, filmning umumiy mohiyatiga yetib borish uchun badiiy-tasviriyl ifoda vositalardan mohirlik bilan foydalana olish maktabi paydo bo‘la boshladi. Bu borada O‘zbekiston kinemotografiya agentligi buyurtmasiga binoan suratga olingan ko‘pgina mualliflik filmlari yetakchilikni o‘z zimmasiga oldi. Muallif fikrini tasvir orqali tushuntirishga urinishlar soha rivoji uchun xizmat qiladigan bir qator filmlar yaratilishiga turtki bo‘ldi.

Bu borada Yolqin To‘ychiyev, Ayub Shahobiddinov, Umid Hamdanov, Jahongir Ahmedov, Sarvar Karimov, Mansur Abduxoligov va shu kabi bir qancha kinorejissorlar o‘zlarining mualliflik filmari orqali yetakchilikni qo‘lga oldi.

Jumladan, mustaqillikdan so‘ng suratga olingan Ayub Shahobiddinovning “O‘tov”, “Parizod”, “Rangsiz tushlar” kabi filmlarini oladigan bo‘lsak, mazkur uch filmida ham inson taqdiri, uning ichki kechinmalari obyektida – belgilangan shart sharoitida o‘z ifodasini topgan. Yuqorida sanab o‘tganimiz “O‘tov” filmida o‘ziga tegishli bo‘lmagan urushga safarbar etilgan odamlar orasidan o‘z mustaqil fikriga ega bo‘lgan bir insonni ajratib olinishi, ya‘ni olomonga aralashib ketmagan bir “shaxs”ni ajratib olinishini yolg‘iz o‘tov obrazi orqali ko‘rsatib berilgan. Xo‘sh, nima uchun o‘tov odamlar turmush tarzidan bir muncha uzoqda joylashgan? Bunda bosh qahramon ichki olamini, uning xarakterini o‘tov timsolida tasvirga ko‘chirgan, deyish mumkin. Chunki uning o‘z turmush tarzi, hayotga va borliqqa bo‘lgan o‘zining shaxsiyl munosabati — qarashlari mavjud edi. Bunday shakl bizga san‘atdagi dastlabki oqimlar — Italiyada paydo bo‘lgan “neorealizm” oqimi tajribasidan tanish. Filmida o‘tov obrazi filmning badiiy g‘oyaviyligini ochib berilishini ta‘minlagan. Bunday tasviriyl ifoda vositalari orqali badiiy yechimga qarab intilish so‘ngi yillarda ko‘plab badiiy filmlarda ko‘zga tashlanadi.

Bunday filmlarga – Umid Hamdamovning “Issiq non” filmini ham misol qilib olish mumkin. Film bosh qahramoni balog‘at yoshidagi Zulfiyaning buvisi va kelinoyisi singari katta hayotga tayyor bo‘lish jarayonlarini issiq non uchun zuvalasi pishirilayotgan hamirga qiyos qilinishi uch avlod ayol tipiga mansub personajlarning bir laganda xamir qorishi kadrida moxironalik bilan tasvirlangan. Zuvala pishib yetiladigan tandirning buzulishi kadrida Zulfiyaning tarbiyasi pishib yetiladigan oilasining buzulishiga ishora qilinganligini ko‘rishimiz mumkin. Bunday tasviriyl ifoda vositalari, obrazli til, badiiy yechim unsurlarini rejissor va dramaturg Yolqin To‘ychiyevning filmlarida samarali qo‘llanilganini ko‘rishimiz mumkin. Rejissorning so‘nggi yillarda suratga olingan: “Chashma”, “Ilova”, “Hayotda”, “Ma‘suma”, “Faridaning ikki ming qo‘shig‘i” kabi filmlarida badiiy yechim uslublari yetakchilik qiladi. Bu filmlar dunyo kinosi talablari darajasida uslub va fikrga ega ekanligini inobatga olib, bu filmlarni jahon keng ommasiga havola etish muammosi ham bugungi davrning dolzarb masalasi bo‘lib qolmoqda.

Biroq bugungi kunga kelib bunday filmlar soni sarf etilayotgan mablag‘ o‘zini oqlay olmayotganligi vajidan bir muncha oqsayotgandek, go‘yo. Kino avvalo insonga ma‘naviy ozuqa berish, hisyotlaridagi bo‘shliqni to‘ldirish funksiyalarini bajarishini inobatga oladigan bo‘lsak bu vaj o‘zini oqlamayotganligini ko‘rishimiz mumkin.

Kino inson bilimini orttirishda muhim rol o‘ynaydi, uning boy mazmuni esa aholining bilimdonlik darajasiga bevosita ta‘sir qiladi. Shu bilan birga, mazkur sohadagi ishlarning haqiqiy holati milliy kino sanoatining jadal rivojlanishiga, jahon kino bozorida raqobatbardoshlikni oshirishga, uni chet elda targ‘ib qilishga to‘sqinlik qiladigan bir qator hal etilmagan muammolar mavjudligidan dalolat bermoqda.

Bundan tashqari, mustaqillikkacha bo‘lgan davr va undan keyin suratga olingan filmlar, hamda, kinematografiya sanoatida mahalliy kinolentalarni jahonga mashhur xalqaro kinofestivallarga taqdim etish, shu jumladan, ularda ishtirok etish bo‘yicha tizimli ishlar olib borilmayapti, madaniy o‘zaro almashinuv darajasining pastligi esa milliy kinematografiyani chet elda faol targ‘ib qilinishiga va uning jahon kino maydoniga qo‘shilishiga imkon bermayapti.

Shu nuqtai nazardan, Davlat dasturida 2020-yil “O‘zbekkino” Milliy agentligi, Madaniyat, Adliya, Moliya va Iqtisodiy taraqqiyot va kambag‘allikni qisqartirish vazirliklari zimmasiga “Kinematografiya to‘g‘risida”gi qonun loyihasini tayyorlash yuklatilgan. Mazkur qonun loyihasida:

- milliy kinematografiya sohasida davlat siyosatining asosiy yo‘nalishlarini belgilash;
- sohani rivojlantirish yo‘nalishlari, bosqichlari va istiqbollari nazarda tutish;
- davlat tomonidan milliy kino mahsulotlarini ishlab chiqarishni qo‘llab-quvvatlash;
- milliy kinematografiyani rivojlantirish jamg‘armasini moliyalashtirish manbalarini belgilash nazarda tutilgan.

Kino, birinchi navbatda, san‘at, uni sanoat sifatida baholash ijodiy faoliyatda g‘oyaviy cheklovlarni yuzaga keltirishi mumkinligi aniq haqiqat. Sanoat darajasida rivojlantirish uchun sohani puxta o‘rganish, har kimga birdek yoqadigan, ham mavzu, ham g‘oyaviy jihatdan to‘q kinolar suratga olish kerak.

Asl san‘at yaratilsa, uni qadrlaydiganlar sanoat darajasiga ko‘taradi. Jahon bozoriga «zamonaviylik» niqobi ostida yaratilgan bir-birini takrorlaydigan kartinalar bilan emas, boy tariximizni aks ettirgan, o‘zida kinoning barcha ifoda vositalaridan to‘liq foydalana olgan. Shu jumladan ko‘r–ko‘rona hikoya qilish uslubidan bir muncha chekinib dunyo tan olgan standartlar, badiiy tasviriy ifoda vositalaridan to‘laonli foydalana oladigan filmlar bilangina dunyo ommasining e‘tiborini milliy kinomatografiyamizga jalb etishimiz mumkin. Bu chet ellik investorlarning kino san‘atimizga bo‘lgan qiziqishini oshiradi.

Kino sanoati sohasiga xorijiy investitsiyalarni jalb qilish strategiyasi, ishlab chiqilayotgan kino mahsulotlarining o‘zini oqlashi va daromad keltirishiga qaratilgan zamonaviy marketing tadqiqotlari va aniq maqsadli kino ishlab chiqarish dasturlarining

mavjud emasligi milliy kinematografiyaning yuqori zarar bilan ishlashiga olib kelmoqda.

Bunda O'zbekiston Respublikasi "kinomatografiya agentligi" xuzurida tashkil etilgan badiiy kengash jamoasi ham o'zlarining jonbozliklarini ko'rsatish talab etiladi. Shuningdek, badiiy kengash tarkibini ham bugungi kun dunyo kinosi erishayotgan yutuq va talablardan xabardor bo'lgan mutaxassislar bilan yangilash maqsadga muvofiq bo'ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Mirziyoyev SH.M. Adabiyot va san'at, madaniyatni rivojlantirish – xalqimiz ma'naviy olamini yuksaltirishning mustahkam poydevoridir. 2017. 4-avgust // Xalq so'zi
2. Aliyev M. Kino asoslari.–T.: "O'qituvchi", 1993. – 29-bet.
3. Abulqosimova X. Kinoteledramaturgiya asoslari. – T.: O'zDSMI, 2009;
4. Annotirovanni katalog xudojestvennogo kino Uzbekistana (1925 – 208) – T.: 2009 S.Xaymatova.
5. Bleyman M. Arxaistiili novatori? // Iskusstvo kino. 1970. № 7.
6. Vlasov M. Vidi i janri kinoiskusstva. - M.: Znaniye, 1976. 107 s.
7. www.Ziyo.net
8. www.kinopressa.ru

QUESTIONS OF USING FOREIGN EXPERIENCE IN MODERN MANAGEMENT

Kamoliddin Umarov,
"Management of culture and art"
teacher of the department

Annotation: Management means planning, organizing, inspiring and controlling to achieve a specific goal of the organization. The article provides analytical considerations on the importance of using foreign experience in modern management.

Annotatsiya: Boshqaruv – bu muayyan tashkilot maqsadi yo'lida rejalashtirish, tashkillashtirish, ruhlantirish va nazorat qilish degani. Maqolada zamonaviy boshqaruvda xorijiy tajribalardan foydalanishning ahamiyati haqida tahliliy fikrlar berilgan.

Key words: Integration, civilization, management, foreign experience, progress, society, intelligence.

Kalit so'zlar: Integratsiya, sivilizatsiya, menejment, xorijiy tajriba, taraqqiyot, jamiyat, intellekt.

In most European countries, the method of the process approach to management has not lost its relevance since 1920 to the present day. This approach is also widely used nowadays. It was first proposed by representatives of the School of Administrative

Management, who tried to describe the manager's mission. The initial development of this concept belongs to Henri Fayol. According to this approach, management is considered as a process of continuous interrelated actions (services), each of which, in turn, will consist of several interrelated actions. They are united by the connecting processes of communication and decision-making. At the same time, leadership (leadership) is considered as an independent activity. It provides for such an opportunity to influence employees so that they work towards achieving goals.

Henri Fayol, one of the founders of another management theory, puts forward 14 management principles. The French scientist considered the division of labor necessary for the work to be carried out in large volumes, qualitatively, great importance was attached to competence and responsibility, so that competence corresponded to the trend of responsibility, so that strict discipline in any conditions was the key to success, and orders and decisions were based on sole leadership – only the fact that the leader is worthy of existence, that the work, performed on the basis of a single manager and a single plan, means that the direction is uniform, that personal interests are always applied on the basis of universal benefit, that fair recognition and remuneration give a greater incentive to the result of work, centralization, the use of the scalar chain method, from the lowest employee to the highest official), that each member of the organization has the right to win or lose the organization. equally responsible.²⁴⁷

Principles of the French scientist Henri Fayol:

1. Responsibility for the decisions taken
2. Martial arts
3. Hierarchy in management
4. Subordination of personal interests to common interests
5. Specialization
6. Strict discipline
7. Salary satisfaction
8. Staff constancy
9. Stimulating ideas and initiatives
10. Common interests

A.Fayol justified five universal elements of the control system:

- 1. Planning.
- 2. Organization.
- 3. Manual.
- 4. Coordination.
- 5.Control.²⁴⁸

According to another definition, management is planning, organizing, encouraging and controlling towards a certain goal of the organization. On the other

²⁴⁷ Hehri Fayol.General and Industrial Management (London: Pitman, 1949), pp. 20-41

²⁴⁸ SosiologiY. EnsiklopediY. Sost. A.Grisanov, V.Abushenko, F.Yevelkin, G.Sokolova, O.Tarassenko. – Minsk: Knijniy dom, 2003, – S.174

hand, management is the main activity, an organization that sees work based on economic and social changes²⁴⁹.

Management means planning, organizing, inspiring and controlling to achieve a specific goal of the organization. Management, on the other hand, is the main activity and is an organization that performs work based on economic and social changes. It is not difficult to understand that management directs the available capabilities, full-fledged capabilities of human intelligence and labor resources to a specific goal of the team. The principle or theory of management, on the other hand, will consist of general recommendations for action and bold steps towards a specific goal when taken.

Personnel motivation systems in Western European countries have a lot in common with American management principles, but are not identical to them. Let's consider the specifics of motivation models of Western European companies.

In working according to the "Swedish model" of management and motivation, the staff always attracts the attention of domestic and foreign specialists. Along with the recognition of the dominance of private property and market regulation in the field of production, the "Swedish model" is based on the principles of high social security of the population, full employment and income equalization.

At the same time, in the "Swedish model" of development, it is impossible to single out another side of the long-term impact on labor motivation. The Social Democrats, who in recent years have been at the heart of the formation of the "Swedish model" and ensured its practical implementation, are concerned that "Swedish socialism" has begun to fail due to the high level of social guarantees achieved.

Recent studies have shown that the high social security of a person in Sweden has begun to negatively affect the labor activity of the population and has become one of the reasons for the decline in people's labor motivation, the development of labor psychology. There are problems of social dependence that hinder the effective use of labor potential, oppressing entrepreneurship. In the current conditions, the Social Democrats are faced with the need to revise a number of postulates of their socio-economic policy, taking into account the principle: the welfare of every Swede should not only pay off, but also generate income.

In the UK, the problem of stimulating workers to work is being solved very successfully. B. Wolfson, President of the British Institute of Management, believes that "the competitiveness of firms today is determined not by the quality of products, but by the quality of personnel. The winner is the one who can best engage, unite and motivate employees with talent and determination in their work.

One of the main features of staff incentives in Western European countries, including the UK, is a wider spread of cooperation between entrepreneurs and employees than in the United States. This is manifested in a more active (compared to American companies) participation of employees in making decisions about property,

²⁴⁹ Meskon A., Albert M., Xedouri F. Osnovi menedjmenta. – Moskva: Izd-stvo "Delo", 2004. – S. 25.

profits, which is due to the uniqueness of the property character. Thus, production cooperatives, which have been more widely developed in Western European countries, can be considered as independent structures, as well as at state-owned enterprises, where employees are involved in the operational management of production.

An example of establishing partnerships in the UK is the activity of factory workers' advisory committees and social planning advisory unions.

In Finland, a system of "results-based management" has been introduced, in which management, together with subordinates, determines the results they want to achieve.

Austria, Denmark, the Netherlands, Luxembourg, and Sweden have adopted relevant legislative acts on the mandatory participation of employees in the boards of directors of companies with the right to vote. Employees of French companies also have representatives on the board of directors, but do not have the right to vote when making decisions. In many Western European countries (Austria, France, Sweden, etc.), employees also have the right to participate in solving social issues.

List of used literature:

1. Henri Fayol. General and Industrial Management (London: Pitman, 1949), pp. 20-41
2. "Социология, Энциклопедия". Сост. А.Грисанов, В.Абушенко, Ф.Евелкин, Г.Соколова, О.Тарасенко. – Минск: Книжный дом, 2003, – S.174
3. Мескон А., Альберт М., Хедоури Ф. Основы менеджмента. – Москва: Изд-ство "Дело", 2004. – S. 25.
4. Мескон А., Альберт М., Хедоури Ф. Основы менеджмента. – Москва: Изд-ство "Дело", 2004. – С. 25.

RAHIMA MAZOHIDOVA IJODIDA SHE'RIYAT BADIYATI

Ширин Асқарова Иномходжаевна

Ўзбекистон давлат санъат ва маданият институти
"Фольклор ва этнография" кафедраси ўқитувчиси

***Annotatsiya:** Mazkur maqolada Qo'qon xonligida musiqa san'atining rivoji, yallachi ayollarning ijrochilikdagi o'rni, xotin-qizlarning sozandalik amaliyoti, Rahima Mazohidovanning hayoti va ijod yo'lining o'ziga xos xususiyatlari, uning ijodida she'riyat badiiyati, bugungi kunda faoliyat yuritib kelayotgan Rahima Mazohidova nomidagi "Omon yor" folklor ansamblining ijodiy, ijrochilik va ustoz-shogird an'analari tadqiq etiladi.*

Qo'qon musiqiy an'alarining sahnaviy talqinlari, "Omon yor" ansamblining avvalgi va bugungi kundagi ahamyati, o'zbek musiqa madaniyatidagi

o'zni, ansambl ijrolarining o'ziga xosligi hamda Rahima Mazohidova ijodi nota yozuvlari tizimiga o'tkazilishi o'rganildi.

Annotatsiya: *V dannoy v statye rassmotreno razvitiye muziki v Kokandskom xanstve, rol jenshin-ispolnitelnits, jenskaya muzikalnaya praktika, osobennosti jizni i tvorchestva Raximi Mazoxidovoy, poeticheskoye iskusstvo v yeye tvorchestve, tvorchestvo folklornogo ansamblya «Omon yor» imeni Raximi Mazoxidovoy, issleduyutsya ustaz-shogird traditsii.*

Izucheni ssenicheskiye interpretatsii kokandskix muzikalnix traditsiy, proshloye i nastoyasheye znachenie ansamblya «Omon yor», mesto v uzbekskoy muzikalnoy kulture, svoyeobraziye ispolneniya ansamblya i perevod proizvedeniy Raximi Mazoxidovoy v notnuyu sistemu.

Annotation: *This considers the development of music in the Kokand Khanate, the role of women performers, women's musical practice, the features of the life and work of Rakhima Mazohidova, the poetic art in her work, the work of the folklore ensemble "Omon yor" named after Rakhima Mazohidova, the ustaz-shogird traditions are explored.*

The past and present significance of the ensemble the stage interpretations of the Kokand musical traditions, the past and present significance of the "Omon yor" ensemble, the place in the uzbek musical culture, the originality of the ensemble's performance and the translation of Rakhima Mazohidova's works into the musical system are studied.

O'zbek xalq og'zaki badiiy ijodining eng ko'p tarqalgan turlaridan biri qo'shiqlardir. Qo'shiqlar juda uzoq zamonlardan beri mavjud, ular bundan keyin ham xalq bilan birga o'zlarida yangidan yangi g'oyaviy mazmun kasb etib yashay beradilar.

Qo'shiqlarning yaratuvchisi ham, kuylovchisi ham xalqning o'zidir. Qo'shiqlardagi har bir voqea-xodisadan tez ta'sirlanuvchi xassos, nozik tabiat, muhim masalani ilgari suruvchi bilimdon, didli, zavqi baland, zarif, xushchaqchaq shinavanda, ishlab, o'ynab charchamaydigan mard lirik qahramon ham xalqning o'zidir.

“O'zbek xalq og'zaki badiiy ijodi bitmas-tuganmas xazina bo'lsa, qo'shiqlar undagi qiymatbaho durdonalardir. Shuningdek, bu qo'shiqlarda inson ehtirosi, orzu-umidlari, go'zal yor tavsifi, uning vafodorligini maqtash, do'stlik sadoqati, mehru muxabbatni ulug'lash, visol damlarini entikib kutish, yorni sog'inish-qumsash, unga yetishgan paytlardagi sevichlar, yor lutf-karamidan bahramand bo'lgan oshiqning haroratli quvonchi, shu bilan birga, xijron dardu alamlari, intizorlik nola-faryodi yangraydi”.

“Xalq og'zaki badiiy ijodining boshqa turlari kabi qo'shiqlar ham kollektiv ijod mahsulotidir. Uzoq o'tmishda yaratilgan qo'shiqlar og'izdan-og'izga, avloddan avlodga o'tib yashab kelmoqdalar. Ular og'izdan og'izga o'tganda badiiy-g'oyaviy jihatdan ishlana borib, eshitgan kishilarning esidan chiqmaydigan bshlib qolganlar. Natijada xonlar, amirlar, beklar, boy va savdogarlar allaqochon yo'q bo'lib ketgan

bo'lishiga qaramay ularning kirdikorlari, fe'li-atvorlari to'g'risida yaratilgan xalq qo'shiqlari hamon kuylanib keladi²⁵⁰.

Qo'shiq so'z va kuydan tashkil topadi. Kuy yo'lida aytilgan so'z avvalo ko'ngilga, so'ng aqlga boradi. Folklorshunoslik qo'shiqdagi so'zga ko'proq diqqat qiladi. Qo'shiqning ohanggi, kuylanish yo'llarini san'atshunoslikning mulki xissoblab, alohida e'tibor bermaydi. Aslida har bir tovush, so'zning o'z ohanggi mavjud. So'zning kuchi ohang bilan o'zgacha ma'no, mazmunga ega. Ohang va ma'no uyg'unlashgan shakl asl shakldir".

Ohang yo'lidagi so'z qudratli bo'lib cheksiz quvvat hosil qiladi. Olqishu duo, istagu iltijon, qarg'ishu sehrning siri shunda mujassam. Qo'shiqda ohangu ma'no bir-biriga etu tirnoqdek birlashib keladi. Xalq qo'shiqlarining chin ma'no-mazmunini, shaklu shamoyilini folklorshunoslik va san'atshunoslik payvand bo'lgan tadqiqotlardan topishimiz mumkin. Qo'shiqning bir qarashda sodda ko'ringan shakli kishini chalg'itishi tayin. Chalg'ish "sodda"ni jo'n anglashdan tug'iladi²⁵¹.

Farg'ona vodiysidan uzoq yillar davomida Hoshimjon Razzoqovning ushbu "Gulyor" to'plamida to'plangan xalq qo'shiqlarining turlari, ritmi, vaznlariga bog'lab o'rganilgan va ularning tematikasi, g'oyaviy mazmuni, ijro qilinadigan holati, vaqti hamda tuzilishiga qarab: mehnat qo'shiqlari, lirik qo'shiqlar, o'lanlar, yor-yorlar, allalar, laparlar, yallalar, marsiyalar, bolalar qo'shiqlariga bo'lish mumkin ekan degan xulosalari mavjud. Bularning har biri o'z xususiyati, mazmuni, ijro etilishiga qarab bir-birlaridan farq qiladilar.

Bulardan mehnat qo'shiqlari xalq orasida qadimgi zamondan beri mavjud bo'lib, ularning namunalari Mahmud Qoshg'ariyning "Devonu lug'otit turk" asarida ham anchagina keltirilgan. Ular faqat mehnat jarayonida: qo'sh haydashda, ko'tarishda, paxta terimida, charx yigirishda, ov qilish vaqtida, meva terishda va boshqa vaqtlarda aytilgan. Bu qo'shiqlarda inson kechinmalari mehnat, ish turi, tabiat xodisalariga qiyos etilib ifodalangan²⁵².

"Ustoz-shogird" ta'limiga tayanilgan kasbiy yallachilikda o'ziga xos ijodiy va ijrochilik an'analari yuzaga kelgan. She'riyat, musiqa va raqs san'atlari o'zaro mushtarak bu san'at vakillari (yallachilar) xalq orasida yoyilgan aytimlarni ko'proq raqsbop ko'rinishda ijodiy talqin qiladilar. Shuningdek, xalq ijodiga oid aytimlar asosida yangi yallalarni ham yuzaga keltiradilar. Ijodiy va ijrochilik an'analari ko'ra, vodiya ikki yirik markaz – Namangan va Qo'qon yallachilik ijodiy maktablari shakllangandir²⁵³.

²⁵⁰Razzoqov H. "Gulyor" Farg'ona xalq qo'shiqlar to'plami. – T.:G'afur G'ulom nomidagi badiiy adabiyot. 1967. 240-241b.

²⁵¹ Shomirza Turdimov. Xalq qo'shiqlarida ramz T.:Fan 2020 yil. 136 b.

²⁵² Razzoqov H.. "Gulyor" Farg'ona xalq qo'shiqlar to'plami. – T.:G'afur G'ulom nomidagi badiiy adabiyot. 1967. 241b.

²⁵³ Turg'unova.N. Farg'ona vodiysi yallachilik san'ati – Namangan.: Namangan. 2016. 120-121 b

“Bunday davralarda ba’zan hayot mashaqqatlari va turmush tashvishlari ham “tilga olingan”. Lekin hayo va iboda doim go’zal o’zbek ayollari har qanday qiyinchilik oldida darhol tushkunlikka tushmay, balki uni oqilona yengish choralari izlaganlar, bu yo’lda bir-birlariga madad bo’lib, zarur bo’lganda iste’dodlarini ham “ayamaganlar”²⁵⁴. Chunki, “o’zbek ayollari orasida yuksak mahoratli shoiralar, xonandalar, raqqosalar, qiziqchilar ham bo’lganlar. Ular barcha qarshiliklarni yengib, o’z atrofdagilar kayfiyati, his-tuyg’ularini yaxshi bilgan holda shoirona tilda suhbatlashardilar, kuylashardilar va qalblaridagi hayajonlarni qo’shiqqa to’kib solardilar”²⁵⁵.

Xususan, R.Mazahidova ijodida bu kabi aytim namunalari mavjudligiga guvoh bo’lamiz. Masalan, “Ayrildim” yallasi Farg’ona viloyatining Qo’qon shahrida yuzaga kelgan rivoyatga asoslanadi. Unga ko’ra yigit va qiz bir-birini juda qattiq sevadilar. Ularning turmush qurishlariga ota-onalari ham rozi bo’ladilar va katta tantana bilan to’ylari bo’lib o’tadi. Shundan so’ng oradan bir necha yillar o’tsa hamki, ular farzand ko’rmaydilar. Ular farzandsiz ekanliklaridan nolimay, turmushlari tinch-totuv ekanligiga shukur qilib yashaydilar. Biroq yigitning opalari ukasining befarzand ekanligidan tashvishlanib, opalarining qistovi bilan boshqa bir qizga uylanadi. Yigit do’konda sotuvchi bo’lib ishlarkan, bechoa ayol sobiq turmush o’rtog’ini ko’rish maqsadida har kuni olisdan poiyoda do’kon yoniga kelib uzokdan uni ko’rib ketadi. Shunda u yo’l yurgan chog’larida yurakdagi dard – alamlarini, hasrat-nadomatlarini kuyga solib hirgoya qilar ekan”²⁵⁶.

Ayrildim

“**Mukarramxon (taxallusi - shatr)** bitta g’ishtning ustida tik turgan holda “**Aka duldultoy**” (bugungi kunda yallaning “**Duldultoy**” so’zi “**Guldurtoy**” so’zi bilan ijro etilshi ham kuzatiladi) yallasini ijro etib xalq orasida shuhrat topgan bois “shatr” taxallusini olgan. Ushbu yallada yigitlar Duldul ismli toyga o’xshatila. Rivoyatga ko’ra, Duldul toy bo’lishiga qaramay juda baquvvat bo’lib, osmonda kuchli uchar ekan. Duldul payg’ambarimiz Muhammad (s.a.v.)ning minib yurgan toylari bo’lgan. Payg’ambarimiz me’rojga ko’tarilganlarida mana shu toyni mingan ekanlar.

²⁵⁴ Turg’unova.N. Farg’ona vodiysi yallachilik san’ati. –Namangan.: Namangan. 2016. 120-121 b

²⁵⁵ Olimboyeva-Ahmedova K. O’zbek ayoli hayotida musiqa. – T.: Yozuvchi. 1996. 10 b.

²⁵⁶ Turg’unova N. Rahima Mazohidova ijodiga chizgilar.– T.:O’zDSMI Xabarlar. №1. 2021.39 b.

Bu toy keyinchalik kuyovlari Hazrati Aliga tortiq qilinadi”²⁵⁷.

“Ayaning yana bir “Adolatxon” nomli yallasida Qo‘qon xoni xaramida yashagan kundoshlar bo‘lmish Adolatxon, Solijaxon, Olyaxon, Solyaxon va Oydinoylarning xulq-atvorlari hajviya tavsiflanadi”²⁵⁸:

*Bu xonada Adolatxon yor vofodore,
Bu xonada Solyaxon shunisida bir gap bor.*

*Chilim olsin Oydinxon yor vofodore,
Kuyuba o‘lsin Solyaxon shunisida bir gap bor.*

*G‘o‘zapoya o‘tini yor vofodore,
Achchig‘ ekan tutuni shunisida bir gap bor.*

*Xech kimsaga solmasin yor vofodore,
Kundoshlikni o‘tini shunisida bir gap bor.*

*Taqdirimga o‘t tushib deydi Solyaxona,
Yonsa nima, kuysa nima, deydi Olyaxon.*

*Har kishi o‘z sevgonin deydi Oydinoya,
Olsa nima, qo‘ysa nima, shunisida bir gap bor.*

*Qovoq soldi Olyaxon yor vofodore,
Kuliba turar Solyaxon shunisida bir gap bor.*

*Qo‘shiq aytar Oydinoy yor vofodore,
Fe‘li kelar Adolxon shunisida bir gap bor.*

“Rahima Mazohidovaning ijodkorligi va izlanuvchanligi haqida sevimli shogirdlaridan Xursanoy Qodirova shunday xotirlaydi: “Rahimaxon ayam juda ziyrak, o‘z ishlariga puxta ayol edilar. Qishloq va tumanlarda yalla aytishni bilgan ayollar bilan uchrashganlarida ularning ijrolarini yozib olardilar. Yalla va laparlarni xalqqa olib chiqishdan avval ularning so‘zlarini pardoqlab, o‘zlarining ovozlari moslab kuylab chiqar edilar, mayus aytilganlarini sho‘xroq qilib ijro etardilar. Masalan, “Atir gul” yallasining asil ko‘rinishi g‘amgin, dardchil edi. Ayam uni sho‘x tarzda 6/8 ufar usuliga solib aytib chiqdilar va shu tarzda bu yalla keng tarqaldi. Mana hozirda estrada yo‘nalishida ham ijro etilmoqda”²⁵⁹.

²⁵⁷ Turg‘unova N. Rahima Mazohidova ijodiga chizgilar.— T.:O‘zDSMI Xabarlar. №1. 2021.39 b.

²⁵⁸ Turg‘unova N. Rahima Mazohidova ijodiga chizgilar.— T.:O‘zDSMI Xabarlar. №1. 2021.39 b.

²⁵⁹Turg‘unova N. Rahima Mazohidova ijodiga chizgilar. —T.:O‘zDSMI Xabarlar. №1. 2021.38 b.

Rahima aya ijodini rang baranglini repertuarlaridan o‘rin olgan folklor xalq qo‘shiqlaridan bilishimiz mumkin. Aya o‘zbek xalq og‘ziki ijodining qo‘shiqchilik janriga bitmas tuganmas boyliklar qoldirgani bejiz emas. Yallalar, laparlar, yor-yor-u allalar shular jumlasidandir. Betakror ovoz sohibasi bo‘lgan aya nafaqat san’at asari durdonalari o‘zlaridan asl shogirdlarni ham yetishtirib ustoz-shogird an‘analarini ham davom ettirdi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Shomirza Turdimov. Xalq qo‘shiqlarida ramz T.: -Fan 2020 yil. 136 b.
2. Turg‘unova N. Rahima Mazohidova ijodiga chizgilar. –T.: O‘zDSMI Xabarlar. №1. 2021.38 b.
3. Nozim Qosimov. Fol’klor musiqa ijrochiligi – T.: Talqin. 2008. 39-41.b.
4. Razzoqov H.. “Gulyor” Farg‘ona xalq qo‘shiqlar to‘plami. – T.: G‘afur G‘ulom nomidagi badiiy adabiyot. 1967. 241b.
5. Rahima Mazohidova va Farg‘ona viloyati folklor ansambli to‘g‘risida 1987 yilda suratga olingan hujjatli filmdan yozib olindi.
6. Muzayyana AlaviY. “Oq olma, qizil olma” o‘zbek xalq qo‘shiqlari to‘plami – T.: Adabiyot va san’at. 1972.y.141.b.

ESTRADA SAN’ATINING ZAMONAVIY JANRLARI

Mirpo‘latov Husan Toxirovich

O‘zbekiston davlat san’at va madaniyat instituti dotsenti

Annotatsiya: *Ushbu maqolada estrada san’atining zamonaviy janrlari, ularning xususiyatlari va o‘ziga xosligi xususida so‘z yuritiladi.*

Kalit so‘zlar: *Kulgu san’ati, komediya, hajv, hazil, stand-up, taqlid.*

Annotation: *This article talks about modern genres of variety art, their characteristics and uniqueness.*

Keywords: *The art of laughter, comedy, comedy, humor, stand-up, impersonation.*

Yurtimizda qadim-qadimdan yashab, Ustoz-shogird an‘analari asosida avloddan-avlodga o‘tib kelayotgan an‘anaviy kulgu san’ati hozirgi kungacha davom etib, barqarorlashayotganligi quvonarli. Biroq hozirgi texnologiyalar asrida barcha sohalar singari kulgu san’atida ham o‘zgarishlar, yangilanishlar ro‘y bermoqda.

Hajv san'atimizni egallab borayotgan zamonaviy janr va uslublarning nazariy asoslarini o'rganib, mentalitetimizga moslashtirish soha rivojlanishidagi asosiy omillardan biri hisoblanadi.

Bugungi kunda butun dunyo kulgu san'atida asosiy o'rinni egallab borayotgan Stand up janrining kelib chiqish ildizlari uzoq yillik tarixga borib taqaladi.

Stand up (stand-up – inglizcha “turmoq”) komediya san'ati bo'lib, yakka ijrochining jonli tomoshabinlar oldida, ular bilan bevosita muloqotga kirishgan holda hazillar aytib kuldirish san'ati²⁶⁰.

Ko'pincha stendlar uchun maxsus komediya klublari tashkil etiladi. Bu janrda ijod qiluvchilar Stand up komiksi, Stand up aktyori, komiks yoki stand-upper deb ataladi. Stand up komediya materiali odatda hikoyalar va hazillardan iborat.

Ba'zi komediyachilar musiqa asboblari (musiqiy komediya), ventrilokizm, sehrli fokuslar va boshqalardan foydalanadilar. Stand up komediya klublarida, barlarda, dam olish markazlarida va tomoshabinlar oldida chiqishlar uchun mo'ljallangan boshqa joylarda o'tkaziladi²⁶¹.

Jonli ijrolardan tashqari, Stand up CD, DVD, televizor va internet orqali tijorat maqsadida tarqatiladi. O'zi umuman bu janrning ildizlari ya'ni komediya tuyg'usi bilan shakllangan og'zaki nutq, yunoncha Parresiyadan (miloddan avvalgi 400 yil) kelib chiqqan bo'lib, u senzurasiz voqelik haqida gapirish uchun ishlatilgan.

Bu atama 1940-yillarda AQShda paydo bo'lib janr sifatida 1950-yillarda ajralib chiqadi. Urushdan keyingi davrda Stand up komediyasining “portlashi” sodir bo'ldi. Butun Amerikada yangi komediya klublari qurila boshlandi. 1970-yilga kelib Qo'shma Shtatlarda Stand up komediyasi kulgili sahna ko'rinishining asosiy shakliga aylandi. Har bir telekanalning o'z stand-up shou dasturlari paydo bo'ldi²⁶².

Uning ilk ijodkorlari Lenni Bryus, Richard Pryor, Jorj Karlin, Bill Kosbi, Vudi Allen kabi odamlardir. Ular ma'lum bir material bilan ishlash huquqi bilan bog'liq ko'plab qiyinchiliklarni boshdan kechirdilar. Xususan, Lenni Bryus o'z chiqishlarida odobsizlik uchun bir necha bor hibsga olingan. Jorj Karlin o'zining "Yetti qarg'ish" komediya spektakli bilan AQSH Oliy sudiga tortilgan.

Keyinchalik ularning ta'sirida Stand up rivojlandi va Stand up komediyachilarning yangi avlodi paydo bo'ldi: Eddi Merfi, Robin Uilyams, Rodni Dangerfild, Vupi Goldberg, Jerri Seynfild, Rozanna Barr, Bill Kosbi va boshqalar²⁶³.

Keyinchalik bu janr Yevropa va boshqa davlatlarda keng tarqaldi. Rossiyada Stand up komediyasi 2000-yillarning o'rtalarida rivojlana boshladi. Stend-apga qiziqish G'arb komediyachilari tomonidan spektakllarning yozuvlari va tarjimalari tarqatilishi fonida shakllangan. Rossiya televideniyesidagi birinchi stand-shou 2012-yil oxirida chiqdi. Bu – STS kanalida “Markaziy mikrofon” dasturidir. 2013-yilda TNT

²⁶⁰ www.wikipedia.com

²⁶¹ Анастасев А.И. Эстрадное искусство и его специфика. – М.: Искусство, 1976. – С. 48.

²⁶² Дмитриев Й.А. Артисти эстрады – М.: Искусство, 1980. – С. 16.

²⁶³ Дмитриев Й.А. Артисти эстрады – М.: Искусство, 1980. – С. 17.

kanalida "Stand up" shousi boshlandi. 2014-yilda STS Stand up klub loyihasini ishga tushirdi va hozirgi kungacha yashab kelmoqda. O'zbek san'atiga esa bu janr 2013-yil oxirida kirib kela boshladi. "Comedy.uz" ko'rsatuvi rezidenti sifatida ilk bor o'zbek tilidagi stand-up ijrochisi bu Mirshakar Fayzulloyev hisoblanadi. Bugungi kunga kelib "ZO'R TV", "Milliy TV" kanallarida "O'zbekcha stend-ap", "Baqlajon" kabi ko'rsatuvlar ochilib Ozod Shukrulloev, Indira Miftaxunova, Islom Karimov va yana bir qancha yosh ijrochilar o'zbekcha Stand up rivojiga o'z hissalarini qo'shib kelmoqda. Bundan tashqari marhum o'zbek qiziqchilari Muhiddin Darvesh, Rustam Hamroqulov, Hojiboy Tojiboyev, Obid Asomov va hozir ham faol ijod qilib kelayotgan Mirzabek Holmedov, Avaz Oxunlarning repertuarlaridagi bir qancha ijrolar shakl va mazmun jihatidan stend-apning bir qancha turlariga to'la mos keladi. O'zbek Stand up komiklarining repertuariga asoslangan holda Stand upning mazmunan va shaklan quyidagi turlarini ko'rib chiqishimiz mumkin. "*O'zim haqimda*" – ya'ni, Stand upper shaxsiy hayotidagi (eshituvchining hayotida ham uchrashi mumkin bo'lgan) dardlari, muammoli vaziyatlar, turli voqeliklarni kulgu orqali tomoshabinga yetkazib berishi. Dunyoga mashhur Stand upper Djudi Karterning "Bibliya komedii. Stand up" kitobida aytilishicha "eng yaxshi hazil bu stend-ap komikning o'z dardlari bilan odamlarni kuldira olishidir". Misol tariqasida Ozod Shukrulloevning "O'z uyimda o'zim ijarachi", "Amakim o'g'lini kutadi", Muborak Abdullayevaning "Men semiz emasman" kabi hazillarini keltirishimiz mumkin. "Men semiz emasman" hazilida ijrochining og'ir vaznliligi tufayli taksidagi, ovqatlanishdagi, turmushdagi va h.k.dagi u uchun alamli, ammo atrofdagilar uchun kulgili holatlar aks etadi va insonlarni o'zaro bir-birlariga nisbatan adolatli bo'lishga chaqiradi. "*Ijtimoiy kuzatuv*" – bunda Stand upper ijtimoiy hayotdagi bir qaraganda kulgili lekin achinarli va axmoqona, ko'pchilik e'tibor bermaydigan voqea-hodisalar, odatlarni hajv orqali tinglovchiga eshittiradi. Bu uslubdagi hazillarni tayyorlash uchun Stand up komikdan sinchkovlik, kuzatuvchanlik, yuksak ijtimoiy bilim va tafakkur talab etiladi. Mirshakar Fayzullayevning "Aktyor qo'y" haqidagi hazili bunga yaqqol misol bo'la oladi. Bu hazil orqali muallif tomoshabinga insonlarning quruq xoyu-havaslarini qondirish uchun yuzaga kelgan jamiyatimizdagi noto'g'ri odatlarning qanchalik zararli ekanligini, shularni deb hatto inson qadri pastga urilayotganligini anglatmoqchi bo'lgan. Stand up janrining o'ziga xos xususiyatlaridan biri shundaki, undagi ko'tarilayotgan mavzu va ijro hayotiy bo'lishi shart. So'ngi yillarda Toshkent shahri markazidagi "Zarafshon" konsert zalida sahna yuzini ko'rib kelgan va sobiq NTT nodavlat telekanalida efirga uzatilgan "Comedy.uz" 2012-yil 29-yanvarda ilk soni namoyish etiladi. Tomoshada aynan bir sondagi ishtirokchilar qatnashishmaydi. Har sonda namoyish etiladigan mavzuga qarab, ishtirokchilarning soni ham o'zgarib turadi. Telekanal muxlislari asosan yoshlar ekanligini inobatga olsak, ushbu ko'rsatuv aynan ularga xos va mos ravishda tuzilayotganligini guvohi bo'lamiz. Ko'rsatuv Rossiya telekanallarida efirga uzatilayotgan va hatto o'sha yerning o'zida ham keng jamoatchilik tomonidan sayyoz va bachkana yumorni targ'ib qilishda ayblanayotgan "Comedy.clup" va

“Comedy.woman” ko‘rsatuvlaridan andoza ravishda olinganligi barchagamizga sir emas. Shunday bo‘lsada, dastlabki sonlari katta olqishlar bilan qarshi olingan mazkur tomosha keyingi vaqtlarda shunchaki, nomiga sahnalashtirilayotganday taascurot uyg‘otib bordi. Ishtirokchilar kulgu emas, balki shunchaki sahna ko‘rinishi ijro etishayotgandek, nazarimizda. Ssenariylar o‘ta sust, aksariyat ishtirokchilarda professionallik yetishmasligi bilan bir qatorda sahna qonun qoidalarini tushunishmaydiganga ham o‘xshab qolayapti. Balki bu kamchiliklar tomoshalarining tashkil etilishiga kam fursat bo‘lganligi bilan balki oqlanishi mumkindir, lekin tomoshani yaratishda tajribali kulgu ustalaridan ko‘mak so‘rash, ayrim sonlarda ulardan foydalanish, malakali hajvchi mualliflar bilan ishlash ijobiy natija berishi mumkin deb o‘ylaymiz.

Ijodkorlar sahnada hajviy monolog, standap komedi, duetli chiqishlari bilan boshqa o‘z davrining hajviy ko‘rsatuvlaridan ajralib turishgan.

Komediya yo‘nalishiga original yondashuv hajviyaning yurtimizdagi yangi janri vujudga kelishiga sababchi bo‘ldi. Mazkur ko‘rsatuvning shu tomonlarini ijobiy deb atash o‘rinli bo‘ladi. Ammo ishtirokchilarning aksariyati noprofessional ijodkorlar ya’ni aktyorlik o‘quviga ega bo‘lmaganliklari bois, ijro etilgan ko‘plab nomerlarda aktyorlik mahoratining no‘noqligi, rejissura va dramaturgiyaning sayyozligi sahna ko‘rinishlaridagi nuqsonlar uning badiiy qiymatini yo‘qotib qo‘yadi. Bachkana kulgilarning dunyoga kelishiga, satirik komediyaning yo‘qligiga, nomerlarning shunchaki tomoshabinni kuldurishga qaratilib qolganligiga sababchi bo‘ladi.

Efir yuzini ko‘rayotgan hajviy ko‘rsatuvlarni tahlil qilishdan avval mavjud har bir kanalning auditoriyasi, uning dasturiy siyosati, tomoshabinlar ehtiyojiga e’tibor qaratishimiz zarur bo‘ladi. “Zo‘r TV” telekanali auditoriyasi asosan yurtimizning yosh va o‘rta yoshli qatlami hisoblanadi va kanal siyosati hamda ko‘rsatuvlari ushbu qatlam qiziqishlaridan kelib chiqib tuzilgan.

Hajviy ko‘rsatuvlarning aksariyati “Aristokratlar”, “Sketch shou”, “Dugonalar shou” hamda “Bumerang” ko‘rsatuvlari Rossiya, Ukraina, AQSh va Yevropa telekanallariga taqlidiy shaklda tashkil qilingan deyish mumkin. Ushbu telekanalda ko‘plab hajviy va shunga yaqin ko‘rinishdagi ko‘rsatuvlar dasturlarda bir paydo bo‘lib, bir efirdan tushib qolayotgani bois ko‘rsatuvlarning barchasiga xolisona baho berish bir oz qiyin. Shunday bo‘lsada, “Zo‘r TV” telekanali yurtimiz telekanallari orasida zamonaviy kulgu san’atini rivojlantirishda qo‘shayotgan hissasini alohida ta’kidlash o‘rinli.

Taqlidchilik san’ati estrada san’atining eng murakkab janri bo‘lib, borada “Taqlid shou” guruhi 2010-yil 26-noyabrda ilk marotaba o‘z tomoshasi bilan chiqqan. Unga qadar ishtirokchilar alohida-alohida ijod qilib kelishgan.

Shuni ta’kidlash o‘rinliki, ushbu guruh o‘zbek kulgu san’atiga yangicha uslubni kashf etdi desak, mubolag‘a qilmagan bo‘lamiz. Sa’dulla Abdullayev boshchilik qilayotgan guruhda Nurbek Mamatov, Sayfiddin Fayziyev, Dilmurod Qosimov, Barot Orzimatov, va Farhod Zokirovlar ijod qilib kelishmoqda.

Ular Erkin Komilov, Afzal Rafiqov, G'iyos Boytoyev, Ravshan Komilov, Ozodbek Nazarbekov, Dilnoza Ismiyaminova, O'tkir Siddiqov singari bir necha o'nlab san'atkorlarning ovozini va tashqi ko'rinishlarini professional tarzda o'xshatish imkoniyatiga ega bo'lgan iqtidorli, yosh ijodkorlar ekanligi yurtimizda hajv san'atining umri boqiy ekanligining isboti deyish mumkin.

O'z chiqishlarida ijodkorlar ko'p bora tashqi ko'rinish va ovozlarga parodiyalarni ijro qilishadi. Ammo shuni aytib o'tish lozimki, ijrochilar asl qiyofalarini saqlash imkoniyatlarini chetga surib qo'yomoqdalar. Ya'ni ular o'zlari parodiya qilayotgan san'atkor qolipidan chiqa olishmayapti. Ayrim parodiyalar qaytalanib qolganligi, bir-biriga o'xshash ijroning tobora ko'p kuzatilayotganligi, yangi-yangi san'atkorlarni parodiya qilish imkoniyatining sustligi vaqt o'tgani sayin tomoshabinni zeriktirib qo'yishi turgan gap. Mana shu o'xshashliklardan uzoqlashib, original nomerlarni yaratishga e'tibor qaratilsa, ijobiy natijaga erishish mumkin bo'lar edi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Анастасев А.И. Эстрадное искусство и его специфика. –М.: Искусство, 1976. –375 с.
2. Дмитриев Й.А. Артисты эстрады –М.: Искусство, 1980. –275 с.
3. Клитин С.С. Эстрада и современные проблемы развития эстрадного искусства. -М., 1968. –157 с.
4. Клитин С.С. Режиссёр на концертной эстраде. -М.: Искусство, 1971. – 118с.
5. Умаров М.Б. Эстрада ва оммавий томошалар санъати. Т.: Янги аср авлоди, 2009. –324 б.
6. ҚодировМ.Х. Масхарабоз ва қизикчилар санъати. –Т.: Фан, 1971. –207 б.
7. Қодирова С.М. Комедия санъати. –Т.: «Санат» ж.наш., 2008. -210 б.
8. Рашидов Т.М. Синтез искусств в контексте эстрадного представления: Санъат. фан. номз. ... дисс. –Т. , 2012. –144 б.
9. www.wikipediya.com

YANGILANAYOTGAN O‘ZBEKISTONDA MA’NAVIY-AXLOQIY TARBIYANING O‘RNI

**Samandar Abduroziqov,
O‘zDSMI**

Xalq ijodiyoti fakulteti yoshlar bilan ishlash
bo‘yicha dekan o‘rinbosari.

Annotatsiya: Bugungi globallashtirish jarayonida dunyoning har qirrasida inson ongi va tafakkuri uchun jiddiy kurash ketayotgani ayni haqiqatdir. Barcha yovuz, barcha madaniy ko‘rinishdagi bu kurash har birimizdan atrofga teran nazar tashlash, jahonda kechayotgan turfa jarayonlarni aql va tafakkur bilan sarhisob etishga undaydi. Ushbu maqolada yangi davrda mamlakatimizda ma’naviy-axloqiy tarbiyaning o‘rni haqida tahliliy fikr yuritiladi.

Kalit so‘zlar: Tarbiya, axloq, odob, yoshlar, ma’naviyat, ta’limiy-axloqiy yo‘nalish, renessans, transformatsiya.

Аннотация: Это факт, что в современном глобализационном процессе каждый дюйм земли в мире ведет серьезную борьбу за человеческий разум и мышление. Эта борьба между одним злом, другим культурным явлением побуждает каждого из нас глубоко оглянуться вокруг, мысленно подвести итоги различных процессов, происходящих в мире. В данной статье будет проведено аналитическое размышление о роли духовно-нравственного воспитания в нашей стране в Новое время.

Ключевые слова: Воспитание, мораль, этикет, молодежь, духовность, учебно-нравственное направление, возрождение, преобразование.

“Bir soniya ham vaqtingiz bekor o‘tmasin! Yoshlik – umrning eng bebaho davri. Ilm o‘tda yonmaydigan, suvda cho‘kmaydigan, hech kim sizdan tortib ololmaydigan boylik ekanini aslo unutmang! Sizlar – mustaqillik farzandlarisiz. Otalaringiz ko‘rgan to‘siq va qiyinchiliklarni ko‘rmas, ozod Vatanda erkin nafas olib, voyaga yetyapsizlar. Yuksak maqsadlar yo‘lida siz – yoshlar hal qiluvchi kuch bo‘lishingiz kerak. Men sizlarning zimmangizga yuklangan ana shunday ulkan mas’uliyatni, tom ma’nodagi tarixiy vazifani sharaf bilan ado etishingizga qat’iy ishonaman”.

Shavkat Mirziyoyev.

Bugun mamlakatimiz o‘z milliy mustaqilligiga ega bo‘lib, Yaratganning va tarixning biz uchun in’om etgan buyuk ne’mati asosida Yangi O‘zbekistonni barpo etish yo‘liga kirishdik. Uchinchi Renaissance poydevorini qurish vazifasi ham bizning avlod zimmasidagi katta vazifa sifatida kun tartibiga qo‘yildi.

Mamlakatimiz prezidenti Shavkat Mirziyoyev ta’kidlagani kabi, hozirgi kunda xalqimiz hayotida ham yangi tong otmogda. Bu — yangi taraqqiyot, yuksalish tongi.

El-yurtimiz dunyodagi eng rivojlangan davlatlarga xos hayot darajasiga erishish, yangi jamiyat qurishdek ulugʻvor maqsadlar bilan yashamoqda.²⁶⁴ Mamlakatimizning zamonaviy va jozibador qiyofasini yaratish, Yangi Oʻzbekistonni barpo etish vatandoshlarimizning asosiy maqsad-muddaosiga aylandi. Bu borada alohida taʼkidlash joizki, keyingi yillarda hayotimizning barcha sohalarida keng qamrovli islohot va tub oʻzgarishlar amalga oshirilib, muhim ijobiy natijalarga erishilmoqda.

Bugungi kunda mamlakatimizda yoshlar taʼlim-tarbiyasiga alohida eʼtibor qaratilmoqda. Oʻgʻil-qizlarning zamonaviy bilim olishi, yuksak maʼnaviyatli boʻlib ulgʻayishi uchun zarur shart-sharoit yaratish borasidagi ishlar izchil davom ettirilmoqda. Muhtaram Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev Toshkent shahrida boʻlib oʻtgan "Ijtimoiy barqarorlikni taʼminlash, muqaddas dinimizning sofligini asrash – davr talabi" mavzuidagi anjumanda soʻzlagan nutqida yosh avlod tarbiyasi haqida alohida toʻxtalib oʻtgan edi.

"Bizni hamisha oʻylantirib keladigan yana bir muhim masala – bu yoshlarimizning odob-axloqi, yurish-turishi, bir soʻz bilan aytganda, dunyoqarashi bilan bogʻliq. Bugun zamon shiddat bilan oʻzgaryapti. Bu oʻzgarishlarni hammadan ham koʻproq his etadigan kim – yoshlar. Mayli, yoshlar oʻz davrining talablari bilan uygʻun boʻlsin. Lekin ayni paytda oʻzligini ham unutmasin. Biz kimmiz, qanday ulugʻ zotlarning avlodimiz, degan daʼvat ularning qalbida doimo aks-sado berib, oʻzligiga sodiq qolishga undab tursin. Bunga nimaning hisobidan erishamiz? Tarbiya, tarbiya va faqat tarbiya hisobidan", deya taʼkidladi Prezidentimiz.²⁶⁵ Darhaqiqat, aynan bugungi davrda yoshlarimizning toʻgʻri tarbiya olishi, ularga sifatli taʼlim berilishi, otalarning oʻz bolasi taqdiriga befarq boʻlmasligi masalasi ustuvor vazifalardan biri boʻlib turibdi.

Davlatimiz rahbarining "Jamiyat hayotining tanasi iqtisodiyot boʻlsa, uning joni, ruhi maʼnaviyatdir", degan soʻzlari mohiyatidagi uygʻonish nafasi Hazrat Navoiy daʼvatlariga mohiyatan uygʻun boʻlib, Uchinchi Renessans poydevorini yaratishga azm-u shijoat bilan kirishgan xalqimiz uchun tarbiya, yaxshi xulq, aql-idrok, bilim, maʼnaviyat naqadar tengsiz qudrat va ruhiy manba ekanligini yana bir bor anglatdi. Demak, yuksak maʼnaviyat bilan jamiyat hayotining tanasi boʻlgan iqtisodiyot vujudiga jon, ruh kiradi, unga tiriklik, tengsiz yaratuvchi qudrat baxsh etiladi. Negaki maʼnaviyat va maʼrifat barcha zamonlarda tengsiz qudrat, baxt-saodat, tinchlik, bunyodkorlik, hamjihatlik mezon, ruhiy poklanish va qalbni yuksaltiruvchi neʼmat boʻlib kelgan. Chunki u millatni, xalqni, demakki, insonlarni yuksak fazilatlar, kamolotga yoʻllovchi axloqiy mezonlar asosida yashashga, xudbinlik, gʻaflat asiriga aylanmay hamisha yaxshilik yoʻlida bedor boʻlishga, bu olamni obod qilishga, goʻzallikka burkashga chorlagan.

²⁶⁴ M.Mavrulov. "Milliy birlik – Yangi Oʻzbekistonni barpo etishning eng muhim ustuvor omili". 2023-yil 04-fevral (24)

²⁶⁵ Shavkat Mirziyoyev: "Yoshlar tarbiyasi – eng muhim masalalardan". Standart.uz 2017/16/06.

Biz ma'naviy-axloq, tarbiya, namunali xulq kabi masalalar xususida so'z yuritganimizda albatta Abdulla Avloniy bobomizning "Turkiy Guliston yoxud axloq" asarlarida keltirilgan fikrlariga to'xtalib o'tamiz. Ular axloq to'g'risida fikr yuritar ekan, quyidagi misralarni alohida ta'kidlab o'tadilar: – Insonlarni yaxshilikg'a chaqirguvchi, yomonlikdan qaytarguvchi bir ilmdur. Yaxshi xulqlarning yaxshiligini, yomon xulqlarning yomonligini dalil va misollar ila bayon qiladurgan kitobni axloq deyilur. Axloq ilmini o'qub, bilub amal qilgan kishilar o'zining kim ekanin, janobi Haq na uchun xalq qilganin, yer yuzida nima ish qilmak uchun yurganin bilur. Bir kishi o'zidan xabardor bo'lmasa, ilmni, ulamoni, yaxshi kishilarni, yaxshi narsalarni, yaxshi ishlarning qadrini, qimmatini bilmas. O'z aybini bilub, iqrar qilub tuzatmakg'a sa'y va ko'shish qilgan kishi chin bahodir va pahlavon kishidur. Rasuli akram nabiiyyi muhtaram afandimiz: «Mezon tarozusiga qo'yiladurgan amallarning ichida yaxshi xulqdan og'irroqi yo'qdur. Mo'min banda yaxshi xulqi sababli kechasi uxlamasdan, kunduzlari ro'za tutub ibodat qilgan kishilar darajasiga yetar»²⁶⁶, – demishlar.

So'ylasang so'yla yaxshi so'zlardan,

Yo'qsa jim turmoqing erur yaxshi.

O'ylasang yaxshi fikrlar o'yla,

Yo'qsa gung bo'lmoqing erur yaxshi.

Ishlasang ishla yaxshi ishlarni,

Yo'qsa bekorlig'ing erur yaxshi.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, ma'naviy-axloqiy tarbiyaning tarkibi sifatida ma'naviy-axloqiy bilimlarning shakllanishi natijasida talaba-yoshlarda baxt, vijdon, burch, adolat, or-nomus, muhabbat, ezgulik, shon-sharaf, e'tiqod, sadoqat kabi bir qancha axloqiy kategoriyalar shakllanadi. Ma'naviy-axloqiy bilimlarni o'zlashtirgan talaba-yoshlarda tashabbuskorlik, ijtimoiy faollik, vatanparvarlik, halollik, mehnatsevarlik, kamtarlik, fidoyilik kabi fazilatlar qaror topa boshlaydi. Ushbu fazilatlarga ega yoshlar axloqiy me'yorlar talablarini ongli bajaradi, milliy va umuminsoniy qadriyatlar sanalmish ma'naviy meros, urf-odat va an'analarga nisbatan hurmatda bo'ladi ²⁶⁷.

Ammo ma'naviy-axloqiy me'yorlar haqida bilimga ega bo'lish, uni tushunish, ezgu fazilatlarni tarkib toptirish hali yoshlarning ma'naviy-axloqiy jihatdan tarbiyalanganini anglatmaydi. Insoniylik fazilatlarini qachonki hayotiy tajribalarda aks etib, shaxsning munosabatlarga kirishish faoliyatida yorqin namoyon bo'lsa, bu uning tarbiyalanganlik darajasini belgilaydi. Jamiyat taraqqiyoti uchun, avvalo, ma'naviy-axloqiy kompetentli, ijtimoiy faol shaxsni tarbiyalash, shuningdek, asosiy e'tiborni yoshlarning tarbiyalanganlik darajasini oshirish masalasiga qaratish zarur. Negaki

²⁶⁶ A.Avloniy. "Turkiy Guliston yoxud axloq". ziyonet

²⁶⁷ Z.Ismailova. "Yoshlarning ma'naviy-axloqiy kompetentligini rivojlantirish komponentlari". Ijtimoiy.uz. 2022-yil 28-yanvar.

ma'naviy-axloqiy jihatdan tarbiyalangan shaxslarsiz jamiyat taraqqiyotini tasavvur etib bo'lmaydi. Yoshlarni ma'naviy-axloqiy tarbiyalashda, eng avvalo, millatimiz tarixi va ma'naviyati ildizlariga e'tibor qaratish taqozo etiladi. Turonzaminda azal-azaldan inson ma'naviy kamoloti, axloqiy fazilatlar tarbiyasi ajdodlarimiz diqqat markazida bo'lib kelganini yoshlarning tafakkuriga singdirishga erishish zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. M.Mavrulov. "Milliy birlik – Yangi O'zbekistonni barpo etishning eng muhim ustuvor omili". 2023-yil 04-fevral (24)
2. Shavkat Mirziyoyev: "Yoshlar tarbiyasi – eng muhim masalalardan". Standart.uz 2017/16/06.
3. A.Avloniy. "Turkiy Guliston yoxud axloq". Ziyonet
4. Z.Ismailova. "Yoshlarning ma'naviy-axloqiy kompetentligini rivojlantirish komponentlari". Ijtimoiy.uz. 2022-yil 28-yanvar.

MAKAM KAVRAMININ MAKAM COĞRAFYASI İÇERİSİNDE YER ALAN ÜLKELER NEZDİNDEKİ ALGISI (ÖZBEKİSTAN ÖRNEĞİ)

Arş. Gör Abdullah Bera Kürtül
Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi,
abdullahberakurtul@aybu.edu.tr

Tarihsel süreç boyunca birbirine yakın toplumlar ve milletler birtakım ortak melodi kalıplarını ve ritim yapılarını birlikte kullanmışlardır. Toplumların müşterek bir biçimde ortaya koyduğu bu mûsikî algısı, zaman içerisinde ortak bir geçmişe sahip olan milletlerin coğrafi olarak birbirlerinden ayrı düşmeleri sonucunda değişikliğe uğramıştır. Zaman içerisinde değişikliğe uğrayan bu algının içerisinde yer alan makam terimi, bahis konusu değişikliğin en bariz örneklerindendir.

Makam kavramı, özellikle doğu mûsikî türleri içerisinde oldukça büyük bir öneme sahiptir. Türk mûsikîsi içerisinde de oldukça önemli olan bu kavram, Türk mûsikîsi ses sisteminin yapısal olarak dayandığı Arel-Ezgi-Uzdilek ses sistemi içerisinde dörtlü ve beşli aralıkların tertibi çerçevesinde meydana gelmektedir. Güncel manada tartışmaya açık olan bu makam tanımı, makam kavramını aktif olarak kullanan diğer doğu mûsikîsi türlerinde oldukça farklı bir biçimde anlaşılmaktadır. Doğru mûsikîsi türlerinden birisi olan Özbek müziğindeki makam tanımı, bahis konusu kavramın Türk mûsikîsi dairesi içerisindeki terimsel anlamından farklı bir biçimde ele alınmaktadır. Özbek müziğinde içerisinde "rast, neva, büzürg, ırak, segah ve düğah" makamlarında bestelenmiş eserlerin tertip edildiği "Şeşmakam" ismi verilen kavrama göz atıldığı takdirde makam kavramının Türk mûsikîsinden farklı mahiyette ele alındığı gözlemlenebilir.

Türk mûsikîsi sistemindeki makam kavramı daha çok Özbek milli müziğinde yer alan "lad" kavramı ile özdeşleştirilebilir. Türk mûsikîsindeki makam tanımı, bilindiği üzere kısaca başlangıç ve bitiş notası arasındaki perdelerin melodik düzeni olarak tanımlanabilir. Özbek müziğinde bulunan "lad" kavramı da bu özelliktedir. Bir eserin

başlangıç ve bitiş notası arasında bulunan notaların hangi değiştirici işareti aldığı, seyir özelliği bakımından ne şekilde ilerlediği gibi konular, “lad” kavramı ile “makam” kavramının gerçekleştirilecek çalışmalarda beraber ve terimsel anlamı açıklayacak bir şekilde ele alınması gerektiğini ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: Makam, Lad, Özbek Müziği.

TARIFF OF UNIQUE MUSICAL INSTRUMENTS IN UZBEKISTAN

Qahramon Rashidov

State Institute of Art and Culture of Uzbekistan

Teacher of the “Instrument performance” department

Annotatsiya: Ushbu maqolada O‘zbekistondagi noyob musiqa cholg‘ularining tarixi va rivojlanish bosqichlari haqida yozilgan. Bundan tashqari o‘zbek xalq cholg‘ularning shakllanish tarixi va musiqiy merosimizda tutgan o‘rni haqida fikr yuritilgan.

Kalit so‘zlar: Noyob, qadimiy, terminologiya, ma’naviy makon, musiqa, chanqovuz, makon va zamon, milliy qadriyatlar, Milliy cholg‘ular, tarixiy qo‘lyozmalar, musiqiy risolalar, etnograf, tarix.

Аннотация: В данной статье описаны история и этапы развития уникальных музыкальных инструментов в Узбекистане. Кроме того, обсуждалась история формирования узбекских народных инструментов и их место в нашем музыкальном наследии.

Ключевые слова: Уникальное, древнее, терминология, духовное пространство, музыка, жажда, пространство и время, национальные ценности, национальные инструменты, исторические рукописи, музыкальные трактаты, этнограф, история.

Abstract: This article describes the history and stages of development of unique musical instruments in Uzbekistan. In addition, the history of the formation of Uzbek folk instruments and their place in our musical heritage were discussed.

Key words: Unique, ancient, terminology, spiritual space, music, thirst, dutor performance, space and time, national values, national instruments, historical manuscripts, musical treatises, ethnographer, history.

Musical instruments are a tool that glorifies the spirituality of humanity in tunes, that is, they are a product of folk creativity. National pride, traditions, and values of each nation are expressed in musical instruments, and the sound emanating from them is also adapted to it. All these serve as the basis for the shape of the instruments to be created and the criterion of nationality. Along with the great attention paid to musical instruments throughout history, it has also been of special importance due to its educational aspects. In the modern process, special attention is paid to such factors as a new look at the traditions of the past, the appropriate use of advanced technology, and the education of a perfect person. After all, music is considered the most important

factor in the education of a perfect person, that is, it is a factor that can be the basis for the spiritual and spiritual education of people.

This is evidenced by the fact that it has been created until now, has taken its place in practice, and is rising to a higher level of performance practice, and has a special influence in the culture of the whole world. Each of the Uzbek folk instruments can be included in the level of advanced instruments technically and according to the level of singing. Most of their samples are distinguished by rich performance options and perfect formation. It is the diversity of chogular singing (solo, double, ensemble and orchestra) that shows their high level of professionalism and great potential.

Uzbek cultural heritage is rich in musical instruments, and all of them are of special importance due to their past, structural development and technical development. According to performance criteria, Uzbek folk instruments are divided into two groups. The first group includes all traditional instruments, while the second group includes instruments that have been improved with the cultural development of the 20th century, that is, reconstructed.²⁶⁸

The composition of traditional instruments; tanbur, sato, rubob, flute, round drum, gijjak, dutor, koshnay, trumpet, kanon, chan and oud instruments. Among the instruments used in folk art are sibiz, sopolnay, gajirnay, changkobizlar. Recycled instruments; rubob, gizjak, chan, dutor, samples of lyrics and music processed according to the criteria of saprono, alto, tenor, and bass voices are included.

Traditional musical instruments have been formed and polished since time immemorial. First of all, each of the traditional instruments has a high professional level of individuality. Long-term performance practice has created opportunities for folk performance and groups of instruments (traditional and folk). Traditional musical instruments have been used in shashmaqom alone and as accompaniment.

Musical instruments are divided into three groups depending on their structure, character, features and performance methods:

1. Percussion instruments
2. Wind instruments
3. String instruments

This classification is built on the basis of the means of sound generation in musical instruments.

So, accordingly:

The group of percussion instruments includes such instruments as circle, drum, safoil, spoon, karaq.

The group of wind instruments consists of instruments such as: flute, koshnay, bulomon, sybizg, trumpet, trumpet, chanqoviz.

The group of stringed instruments consists of dutor, tanbur, oud, rubob, kobiz, gijjak, sato, chang.²⁶⁹

²⁶⁸ O'zbek ana'naviy cholg'ulari, S.Bekmatov, M.Matyoqubov 13-bet.

²⁶⁹ Cholg'u ijrochiligi va ansanbli J.Yo'ldoshov. 6- bet.

Percussion group of Uzbek folk instruments includes circle, drum, safoil, karaq instruments.

Sibiziga - (in the sense of a player) a 150 mm long reed instrument. It has three slits on the head that can be pressed with a finger. The speaker is diatonic. The sybizik is a shepherd's instrument, which plays cheerful tunes. To the language of Sibizik Turkmens looks like. The sound of the sibizga instrument is produced by breathing (blowing). The air forcefully directed from the mouth cavity passes through the gap between the body and the "tongue" which is opened in the body of the sibiza and vibrates the "tongue" which has the characteristic of oscillating and creates sound. High-quality sound production depends on the vibration distance between the "tilcha" and the body and the level of humidity. Therefore, when preparing to play the sybizb, it is blown from the back, and as a result, the "tilcha" rises a little and is ready for performance. A change in air force causes a change in the volume and pitch of the sound produced in the air. If the weak air cannot vibrate the "tilcha", the strong air can affect the free movement of the "tilcha" and stick it to the body. A quality produced sound can also be changed by air force up to a semitone and sometimes more. This practice depends on the skill of the performer and makes it possible to create the desired sounds through the power of the breath in this instrument with a diatonic sound range.

Drum²⁷⁰ — The stringed instrument is one of the traditional Uzbek instruments, and at the same time it is the leading instrument of the Uzbek Bakhshi art. According to V. Belyayev, the two strings of the instrument and the fact that it can be tuned to different sounds and played at the same time make it an instrument that arose in a more developed period of musical performance.

Dombira is a two-stringed instrument with a large bowl and a short handle compared to the tanbur, and a short handle and a small bowl compared to the dutor. the shape of the bowl is more like a tanbur, and it is mainly carved from mulberry, walnut or apricot wood.

LIST OF REFERENCES:

1. Karimov I.A. "High spirituality is an invincible power" T. 2008
2. J.Yoldashov, instrumentalist and composer.
3. Traditional Uzbek musical instruments, S. Bekmatov, M. Matyogubov.
4. Abu Ali Ibn Sina's treatise on music, translated by N. Shodmonov.
5. O'. Toshmatov Instrumental Studies (Study manual for secondary special educational institutions) T.: 2004
6. Turatov S. Significance of the student's orchestra of uzbek national instruments in the educational process of state institute arts and culture of Uzbekistan //Culture and Arts of Central Asia. – 2019. – T. 11. – №. 1. – C. 55-59.

²⁷⁰ Do'mbira — xalqlar orasida dombira, do'mbra, dumbira, dumbrak nomlarida ham yuritilib kelingan. O'zbek baxshilari orasida do'mbira nomi ko'proq ommalashgan.

7. Sobirjon Turdibekovich Turatov. "Cholg'u ijrochiligi ta'lim yo'nalishida maxsus fanlarining axborot texnologiyalari bilan integratsiyalashuvi" *Oriental Art and Culture*, vol. 4, no. 3, 2023, pp. 676-680.

8. Toshmatov, O., and S. Turatov. "Ancient musical instruments." (2012).

9. Ganisherovich T. J. Teaching of Musical Instruments in Secondary Schools // *Web of Scholars: Multidimensional Research Journal*. – 2023. – T. 2. – №. 6. – C. 166-169.

10. Ganisherovich T. J. Coverage of chang instruments in historical and musical sources // *ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal*. – 2022. – T. 12. – №. 3. – C. 30-33.

11. Beknazarov K. Pedagogical conditions for developing musical competence of future music teachers using uzbek folk instruments // *Current research journal of Pedagogics*. – 2023. – T. 4. – №. 06. – C. 101-107.

12. Turatov S. UDC 128/13400 Scientific basis of modern uzbek national art // *Kabulov Anvar Vasilovich, Erkin Urunbaev, Normatov*. – C. 270.

13. Beknazarov X. Bo'lajak musiqa o'qituvchilarini musiqiy kompetentligini rivojlantirishning didaktik tamoyillari // *Integration Conference on Integration of Pragmalinguistics, Functional Translation Studies and Language Teaching Processes*. – 2023. – C. 104-106.

14. Beknazarov K. Strings of my dutar // *International Journal of Advance Scientific Research*. – 2022. – T. 2. – №. 04. – C. 59-63.

ЎЗБЕК КИНО САНЪАТИДА ДРАМАТУРГИЯ МАСАЛАСИ

Isoqova Mushtariybegim Komil qizi

O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti

"San'atshunoslik" kafedrası o'qituvchisi

Annotatsiya: Kino san'atining milliy adabiyotimiz bilan yaqinlashuvi, mumtoz va zamonaviy yuksak adabiy asarlarning ekran tiliga ko'chgani haqida.

Kalit so'zlar: Kino, rejessyor, aktyorlar mahorati, operator, senariy.

Ma'lumki, ijodiy izlanishlar, ya'ni yangidan-yangi mavzular, janrlar, yo'nalishlar va tamoyillarning yuzaga kelishi - faqat badiiy madaniyat tizimi, xususan adabiyot bilan hamkorlikda amalga oshirilishi mumkin. Shu bois, milliy kinematografiyamiz taraqqiyotining barcha bosqichlarida bo'lgani kabi Mustaqilligimizning ilk yillarida ham zamonaviy o'zbek adiblari ijodiga murojaat etib, ular bilan o'zaro samarali hamkorlik an'alarini tikladi, bo'lg'usi filmlar uchun puxta badiiy zamin yaratdi.

Tahlil etayotgan davr kino san'atimiz badiiy namunalariga oid ba'zi kuzatishlar, mushohadalarni jamlab, o'sha yillardagi o'zbek kinosining umumiy intilishlarida yaqqol ko'zga tashlangan uch jihat, uch yo'nalishni alohida qayd etsa bo'ladi.

Birinchisi, kino san'atimizning milliy adabiyotimiz bilan yaqinlashuvi, mumtoz va zamonaviy yuksak adabiy asarlarning ekran tiliga ko'chgani.

Ikkinchisi, tarixiy mavzularga, yaqin tariximizga murojaat qilib, uni qayta badiiy idrok etish ehtiyojining kuchaygani.

Uchinchisi, zamondoshlarimiz ma'naviy aqidalarini tahlil etish, yangi davr ma'naviyatiga monand barkamol inson tarbiyasi yo'lida filmlar yaratish tamoyillaridir.

“Buyuk Amir Temur» badiiy filmi (ss.mual. Abdulla Oripov, Baqo Sodiqov, Bo'riboy Ahmedov. post.rej. Isamat Ergashev, Baqo Sodiqov, post.oper. R.Ibrohimov, 1996y.) ulug' bobokalonimiz qiyofasining badiylashtirgan holda ekranda gavdalantirishning dastlabki ijodiy tajribalarining mahsulidir.

Mualliflar ulug' Sohibqiron shaxsiga, uning hayoti va davriga xolis munosabatda bo'lib, bugungi kun nazari bilan voqeliklarni ko'rishga xarakat qiladilar. Ayrim o'rinli tanqidiy fikrlar, haqli e'tirozlarga qaramay ushbu filmda davlat arbobi, sarkarda va jahongir, donishmand va ilohiy siymo - buyuk Sohibqiron hayotini, faoliyatini, dunyosini ochib berish borasida ilk xayrli ish qilingani e'tirofqa loyiqdir. Undagi voqeliklar Samarqand shahri Mavvarraunaxr poytaxti deb e'lon qilingan 1370 yilgacha bo'lgan davrni o'z ichiga olgan bo'lib, ulug' ajdodimizning sarkarda sifatida shakllana boshlagani, buyuk davlat barpo etish yo'lidagi ilk qadamlari ko'rsatiladi.

Ulug' shoh Amir Temurning buyuk davlat qurishining dastlabki jarayonlaridagi voqealar film uchun asos qilib olinadi.

Temurning otasi Mo'g'ullarga qarshi janga kirishdan avval o'g'liga oq fотиha beradi. Temur ishongan va suyangan hamkorlarining hiyonati, pand berganiga qaramay dushman bilan jangda irodali g'alabaga erishadi. Movarounnahr poytaxtini Samarqand shahri deya e'lon qilgan Amir Temur o'z mamlakati fuqarolariga kelajakda buyuk va qudratli davlat barpo etishlariga va'da beradi. Tarixiy faktlar Amir Temurning ushbu tantanali va'dasining ustidan ortig'i bilan chiqqanini anglash qiyin emas. Filmida bosh qahramon Amir Temurning nafaqat odil shoxlik xislatlari, balki xalqparvar insoniylik, ezgulik fazilatlar ham aktyor ijro mahorati timsolida samimiy tarzda ifoda etib beriladi.

Shunga qaramay, mazkur asar tomoshabinlar orasida u qadar shuhrat topmadi. Bunga sabab ushbu ijodiy namunada kuzatilgan ko'plab juz'iy va turli kamchiliklarda deyish mumkin. Bu haqda kinoshunos olim Jo'ra Teshaboyev shunday yozadi: “I.Ergashev va B.Sodiqovning sohibqiron Amir Temur hayotini ko'rsatish maqsad qilib olingan film muvaffaqiyat qozonmadi. Tarixiy mavzudagi ushbu kartina dovuq qozonishi kutilgan edi. Sohibqiron yubileyi munosabati bilan shoshilinch tarzda suratga olingan mazkur film juda ko'p kishi ishtirok etgan ommaviy saxnalari, kaskadyorlar ishtiroki, ajoyib tabiat manzaralari gavdalantirilgani bilan e'tiborni tortsa-da, katta jamoaning ijodiy mehnati tomoshabinni unchalik qanoatlantirmaydi. Filmni yaratishga ajratilgan katta mablag'dan, eng asosiysi – aktyorlar mahorati, operator va rassomlar ijodiy tajribaxonasidan oqilona foydalanilmagan”²⁷¹

²⁷¹Жўра Тешабоев “Интиланганга толе ёр.. Ўзбек киноснинг жанрли-мавзули обзори (1990-2000 йиллар)” Тошкент “Санъат” журнали. 2014 йил 4 -сон)

Filmda bosh Amir Temurni rolini O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan artist Behzod Muhammadkarimov ijro etgan. "Dadam adabiyotshunos bo'lgani bois Amir Temur haqida ko'p gapirib berardi, Sohibqiron faoliyati va shaxsiyati yozilgan turli kitoblarni ham mutolaa qilganman. Eshitgan va o'qiganlarimdan kelib chiqib, ssenariy bo'yicha bir qancha takliflarimni aytdim. Aniqrog'i, Amir Temurning oddiy odam bo'lmaganligini ko'rsatib beradigan sahnalarni ko'paytirish va ularning qat'iyatli sarkarda sifatida ekranga olib chiqish lozimligini, ssenariyda dramaturgiya qoidalari puxta emasligini ta'kidladim. Lekin Baqo Sodiqovning yuz ko'zidan ssenariyga nisbatan munosabatim yoqmaganligini payqadim. Shundan keyin sinovdan o'ta olmaganligim, bosh rolga boshqa aktyor tasdiqlangani ma'lum bo'ldi. Oradan ma'lum vaqt o'tib, syomka maydonchasiga borishim kerakligini aytishdi. Biroq syomka boshlanganidan keyin baribir ayrim joylarga takliflarimni aytib, kichik bo'lsa-da, o'zgartirishlar kiritganman. Chunki, bu obraz oddiy bir kasb egasining roli emasdi-da"²⁷². Haqiqatdan, aktyor ijodida yetakchi rol hisoblangan Amir Temur obrazi aktyorni yanada izlanishga, ustozlari ko'rsatgan yo'l-yo'riqlari ijobiy natija bergan.

Aktyor tashqi ko'rinishidagi o'ziga ishonchi qadam tashlashi, qaddi-qomatining tetikligi, ko'z qarashlarida, yuzidagi jiddiylilikda aks etadi. Ayniqsa, ommaviy sahnalarda ham ot minish, qilichbozlik janglarida o'ziga ishonchi tasvirlanadi. Jang sahnalarida vafot etgan askarlar ichra chiqib kelayotgan Amir Temur (B.Muhammadkarimov) ichki monologida xalqi, matonatli sarkardalarini munosib baholaydi. Aktyor ijrosidagi ushbu tarixiy shaxs butun dunyoga ma'lum va mashhur sarkarda roli tarixni qayta o'rganishga, juda ko'plab adabiyotlarni qayta-qayta o'qib o'rganishiga turtki bo'lgan. Bu esa film muvaffaqiyatiga xizmat qilgan. Aktyorlar guruhiga alohida e'tibor qaratadigan bo'lsak, ansambl yaxshi tanlangan hamda tomoshabinlarni ishontira olgan desak, mubolag'a bo'lmaydi. Chunki, barcha ijrochilar bir uyg'unlikni tashkil etishga muvaffaq bo'lishgan. Barcha jarayonlarda muhitni, davrni berishga urinish seziladi.

Halqimizning o'z milliy qahramonlarini yaqindan o'rganish, anglash milliy g'urur va erk baxti, vatanparvarlik tuyg'ularimizning samimiy tarzda shakllanishiga va rivoj topishiga zamin yaratar edi. Mana, yillar o'tib, ana shu oqilona olib borilgan siyosatning natijalarini, namunalarini quvonch va iftixor bilan anglab turibmiz.

Muzaffar Erkinov tomonidan suratga olingan "Avloniy" (2019y.) filmi taniqli ma'rifatparvar Abdulla Avloniy hayotida ro'y bergan real voqea – Afg'onistonga safar tafsilotlariga bag'ishlanadi. Uzoq davom etgan, sarguzasht va havf-xatarga boy bu safar haqida Avloniy sayohatnoma yozib qoldirgan. Uning asosida, Tohir Malik "Qaldirg'och" nomli qissa yaratgan. Film ssenariysi shu qissaga asoslanadi.

Filmda Avloniy bolsheviklar bilan hamkorlik qilgan davrni yoritadi. Kompartiya g'oyalariga ishonch bildirib, shu asosda mintaqa kelajagini qurishga umid qilgan ma'rifatparvar uzoq ikkilanishdan so'ng prinsiplaridan voz kechib, siyosatga bosh

²⁷²Ўзбекистонда хизмат кўрсатган артист Бехзод Муҳаммадкаримов билан ўтказилган суҳбатдан олинди. 2022 йил февраль ойи.

suqadi. Bolsheviklar bilan hamkorlik tajribasi, xususan, Afg'onistonga safar uning hafsalasini pir qiladi. Avloniy qaytib siyosatga aralashmay, qolgan umrini ijodga bag'ishlaydi. Filmning shubhasiz yutug'i uning keng miqyosli va ko'p chiziqli ekanidadir. G'oyani ochib berish uchun rejissyor Turkiston, Buxoro, Afg'oniston shaharlarini detallarigacha chizib beradi: Toshkent, Samarqand, Kobul, Hirot manzaralari bir-biridan sezilarli farq qiladi, hattoki Hirotning mashhur tarixiy obidalari va shahar atrofidagi tog'lar haqqoniy ko'rsatiladi. Shaharlar, qishloqlar, davr odamlarining turmush tarzi ko'z oldimizda gavdalanadi, tasavvur uyg'onadi. Bundan tashqari, qahramonlarining libosiga, o'zini tutishiga, siyosiy qarashlariga e'tibor beriladi. Deylik, missiya rahbari Nikolay Bravin aslida bolshevik emas, tajribali diplomat sifatida ular bilan hamkorlik qiladi. Ba'zi rejissyorlar bu tafsilot tomoshabinga qiziq bo'lmaydi degan xayolda uni tashlab ketgan bo'lardi. Balki rejissyor shunday detallarga, siyosiy suhbatlarga ko'p e'tibor qaratgani uchun film biroz sokin, zerikarli dinamikaga egadir? Lekin shunday kadrlar filmning muhitini yanada jonlantirgan.

Kastingda aktyorlarning tarixiy shaxslarga o'xshashligiga juda katta e'tibor berilgan: Avloniy, Omonullaxon va boshqa qahramonlarning tashqi qiyofasi tarixiy suratlardan chiqib kelgandek go'yo. Lekin ba'zi o'rinlarda tashqi o'xshashlik ijro mahorati yetishmasligini tan olmay ilojimiz yo'q. Alisher Yo'ldoshev Abdulla Avloniy qiyofasini juda yaxshi jonlantirgan, lekin xarakterini ochib berishda oqsagani seziladi.

Filmda bolsheviklarga qayta-qayta murojaat etilgan. Ular yordamida qahramon hayotidagi eng muhim voqealar ko'rsatib berilgan: maktabi qadimchilar tomonidan toshbo'ron qilinishi, ilk teatr namoyishi, Munavvarqori bilan suhbatlar. Bolsheviklardan unumliroq foydalanib, Avloniy kim bo'lganini, qanday qilib bolsheviklar bilan hamkorlikka kelganini ochib berish mumkin edi. Bu uning obrazini yanada jonlantirar edi. Yana shuni atish mumkinki, mahoratli aktyor mimikasi bilan, xatti-harakatlari bilan Avloniyning xarakterini, voqealar rivoji asnosida unda bo'layotgan o'zgarishlarni ochib bera olardi.

Alisher Yo'ldoshev harakat qiladi, lekin u qo'llagan priyom – ikki qo'li bilan biror narsaga suyanib, bukchaygancha g'azablanish – kerakli natijani bermaydi. Avloniydagi evrilishlarni nigohlari aytib turishi kerak edi. Filmning diqqatga sazovor jihatlari haqida gapiradigan bo'lsak, Afg'oniston amiri Omonullaxon obrazi nihoyatda muvaffaqiyatli chiqqan: Hamza Hasanov mashhur afg'onistonlik islohotchini juda ishonarli gavdalandirgan.

O'zbek Milliy akademik drama teatrining izlanuvchan, yosh aktyorlaridan Hamza Hasanov o'ziga ajratilgan sanoqli daqiqalarda amirning xarakterini ochib berishga erishgan. Uning qarashlari, o'zini tutishi, gapirishi nozikta'b, ziyoli, chinakam aslzoda ekanini bildirib turadi. Aktyor dialoglari ham tomoshabinni jalb qiladi.

Yana bir qahramonimiz Munavvarqori Abdurashidxonov obrazi ham muvaffaqiyatli chiqqan. Unga kam vaqt ajratilganiga qaramay, Munavvarqorining salobati, jadidchilik harakatidagi o'rni ochib berilgan. Shuning uchun bo'lsa kerak, film

oxirida Munavvarqori qatl etilishi juda ta'sirchan chiqqan va aslida hikoyaning omadli yakuni bo'lgan.

Filmning taxminan yarmigacha dinamika past, bo'layotgan voqealar orasidagi bog'liqlik ba'zi o'rinlarda tushunarsiz. Keyinroq bayon bir maromga tushib oladi va tomoshabinni o'ziga tortib ketadi. Xulosa va prolog esa tom ma'noda "Avloniy"ning juda chiroyli, esda qoladigan musiqa sadolari ostida bo'lib o'tgan voqealarning xulosalari beriladi, qahramonlarning taqdiriga birma-bir to'xtalib o'tiladi. Ekranda jonlantirilgan obrazlarning tarixiy prototiplari suratlari namoyish etilishi esa ijodkorlarning og'ir mehnatini yana bir bor eslatib qo'yadi. Filmning yakuniy qismi kuchli bo'lishi kamchiliklarni yashirishning ajoyib usulidir.

Shu bilan birga rejissyor Avloniy obrazida millat taqdiriga befarq bo'lmagan, tarixga ta'sir o'tkaza oladigan ziyolini namoyish etadi. Buni kartinaning eng katta yutug'i deb baholaymiz. Aktyor ijrosida Avloniyga xos jihatlardan biri ham ta'lim berayotgan paytda undagi bolalarga xos mehr, ularni o'z qanotiga olishi sezilib turadi.

Rejissyor jamiyat va inson o'rtasidagi uzoq yillik kurashni, ma'rifatparvar ajdodlarimiz qilgan ishlarni xalqqa yana bir bor eslatishni o'z oldiga maqsad qilgan va film o'z vazifasini bajargan. O'zbek tarixining eng muhim davrlaridan biri haqida kino olingani, unga jamiyat uchun muhim g'oyalar singdirilganining o'ziyoq kinochiligimizning kattakon yutug'idir.

"O'zbekkino" Milliy agentligi "Muqimiy" tarixiy-badiiy filmni "O'zbekfilm" DUK tomonidan, Fotih Jalolov rejissyorligida (2021y.) suratga olingan filmda tarixiy davrga murojaat qilinadi. Filmida Muqimiy yashagan davr, Qo'qon adabiy muhiti, erkka talpingan ijod va davr muhiti kichik detallargacha o'ziga xos yoritib berilgan. Ayniqsa, o'zbekning milliy urf-odatlar, xalqona kuy-qo'shiqlar filmni yanada ta'sir kuchini oshirishga xizmat qilganini ko'ramiz.

Ssenariy muallifi Rustam Jabborov, postanovkachi rassom Alisher Umrzoqov, kompozitor Toir Qo'ziyevlar o'z vazifalarini a'lo darajada bajargani har bir kadrda o'z ifodasini topgan. Undan tashqari filmida aktyorlar ansambli did bilan tanlangan Ulug'bek Rustamov, Adiz Rajabov, Bobur Yo'ldoshev hamda Dildora Umarova, Marjona O'ljayeva, Ma'rifat Ortiqovalarning iste'dodlari yanada topshirilgan rollari orqali yanada o'z isbotini topgan.

O'zbekiston davlat yosh tomoshabinlar teatrining yosh aktyori Ulug'bek Rustamov ijrosidagi Muqimiy obrazi nozik chizgilarda yoritib berilgan. Aktyor ijrosida Muqimiy roli ijro etishda, ko'proq ssenariy muallifi, muqimiyshunoslar suhbatlari siymo obrazini ichki olamini yoritishda ancha ko'mak bergan. Muqimiy nuqtai nazaridan qarash, o'sha davrdagi insonlarning qarashlari ko'proq yordam bergan. Ijro davomida imkon darajasida qiyinchiliklarni yengib o'tish aktyor izlanishlariga yanada turtki bo'lgan. Monologlarni, duch kelgan qarama-qarshi dialoglarda ichki e'tirozlarni meyorda yetkazib bergan.

Filmda ko‘proq yangi aktyorlar talqini ijro mahoratini ko‘rish mumkin. Rejissyor filmda har bir personajning o‘ziga xos xarakteri borligini qahramonlar ijro orqali ko‘rsatib bergan.

“Har bir she’rda matnda, har bir she’rda Muqimiy hazratlarini ko‘rgandek bo‘lganman. Bir yarim oy maboynida Muqimiy bilan yashagandek bo‘ldim. O‘zi bilan suhbatlashgandek bo‘ldim. Muqimiyni ijodi o‘rganganimda albatta hayajonlandim. Chunki, o‘zining zalvori, yuki borligini sezdim. O‘zbek adabiyotining yirik namoyondalaridan biri Sobir Abdullaning “Muqimiy” romanini o‘qib chiqdim. Albatta ssenariyda ma’lum ma’noda foydalanishga turtki berdi. Ayniqsa, Muqimiyning ijodininghar bir satrlari katta ko‘mak berdi desam adashmagan bo‘laman”.²⁷³

ZAMONAVIY O‘ZBEK TEATRIDA ZIGMUND FREYD NAZARIYASI

Xomidov Isfandiyor Kamoliddin o‘g‘li

O‘zbekiston davlat san’at va madaniyat
instituti tayanch doktoranti (PhD)

***Annotatsiya:** Maqolada aktyorlik san’atining muhim jihati xatti-harakat tahlili va uning talqini haqida so‘z boradi. Sahnaviy asarning xatti-harakat tahlili va talqini masalasiga yangilik sifatida Zigmund Freyd ilgari surgan nazariya taklif etiladi. Bundan tashqari, asosli dalillar ham keltiriladi.*

***Kalit so‘zlar:** ruhiy va jismoniy xatti-harakat, mimika, his-tuyg‘u, nazariya, harakat, psixoanaliz, ong osti, ong usti, beixtiyoriy, ruhiyat modeli, id, ego, super ego.*

Aktyorning sahnada ruhiy va jismoniy xatti-harakatlarni amalga oshirishi mimik va og‘zaki bo‘lishi mumkin. Ba’zida biron kimga ta’sir qilish uchun birgina boshni qimirlatish yoki qosh bilan ishora qilish kifoya. Mimika ifodalari his-tuyg‘u ifodalaridan qat’iy farqlanadi. His-tuyg‘uning ixtiyoriy kelib chiqishi mimika harakatlarini ifodalaydi. Buni aktyor muntazam o‘rganishi zarur. Bu yo‘lda tadqiqotning ilmiy yangiligi sifatida quyidagi nazariyani ilgari suramiz.

***Zigmund Freyd nazariyasi.** Zigmund Freyd inson ruhiyatini muz tog‘iga qiyoslab tushuntirib beradi: “Muz tog‘ining ustki, ya’ni oltidan bir qismi ong bo‘lsa, suv ostida ko‘rinmay yotgan oltidan besh qismi ong ostidagi jarayonlar, ya’ni ongsizlikdir.”*

Freyd fanda yangi bir yo‘nalish ochadi va uni “Psixoanaliz” deb ataydi. Psixoanalizni obrazli qilib tushuntirsak, uni osmonga bo‘y cho‘zib turgan teleminoraga o‘xshatish mumkin. Ushbu minoraning bir oyog‘i – fiziologiya, ikkinchi oyog‘i – nevrologiya, uchinchi oyog‘i esa – psixologiyadir. Minoraning osmonga bo‘y cho‘zib, quyoshga intilib turgan qismi esa – **psixoanalizdir**. Demak, psixoanaliz inson qalbini

²⁷³Рустам Жабборов сценарий муаллифи билан ўтказилган суҳбатдан олинган. 2022й.

va uning eng tubida yashirinib yotgan jarayonlarni bema'lol ko'ra oladigan fan bo'lib, ong tubida yashirinib yotgan chuqur psixologik jarayonlarning sir-asrorini ochishni maqsad qilib qo'yadi va o'rganadi.

Ongsizlik nima? Z.Freyd bizda "yashirinib" yotgan psixologik jarayonlarni ongsiz jarayonlar deb atadi. Rus psixologlari bu holatni turli atamalar bilan ta'riflashadi: "бессознательное" (ongsizlik), "подсознание" (ongosti). O'zbek olimlari ichida ongsizlikni "botiniy ong" deb atash taklifi ham kiritilgan (A.Usmonxo'jaev). Ularning ma'nosini o'zgartirmagan holda men buni aktyorlik tilida "Beixtiyoriylik" atamasi deyishni ma'qul topdim. Beixtiyoriylik shunday holatki, bunda aktyor ixtiyorsiz tarzda, o'zi bilmasdan yoki anglamasdan turli xatti-harakatlarni amalga oshiradi. Beixtiyoriylik, tabiiyki, ongga bog'liq bo'lmagan holat. Z.Freydning ta'biricha, ongdan siqib chiqarilgan odamning tabiiy instinktlari ong ostida qo'nim topadi. Beixtiyoriylik tug'ma xususiyat bo'lib, insonning barcha xatti-harakatlarini belgilab beradi. Shuning uchun ham aktyorlik – tug'ma iste'dod hisoblanadi va u ruhiyat bilan bog'liq.

Freyd bo'yicha ruhiyat modeli qanday? Z.Freyd kuzatuvlariga asoslanib, inson ruhiyatining modelida bir-biriga uzviy bog'liq bo'lgan 3 ta psixologik tuzilma mavjudligini o'rgandik. Bular *id*, *ego* va *super-ego*. "Id" – bu instinktlar. U ongdan xolis. "Ego" – bu Men. Uning ongi bor. "Super-ego", ya'ni "Super-men" – bu odamni o'rab turgan muhit, jamiyat. "Super-men" odamning xulq-atvorini "tepadan" nazorat qilib turadi. Bu tushunchalarning har biriga ta'rif berib chiqamiz.

"Id" – biologik instinktlarmi? Zigmund Freyd fikricha, evolyutsiyaning dastlabki bosqichida odamda o'z-o'zini saqlash, ya'ni ovqat izlash instinkti odamning xulq-atvorini belgilab bergan. Shu bilan parallel holda yoki biroz so'ng bu funksiyani ko'payish instinkti, ya'ni seksual instinkt bajara boshlagan. Freyd barcha biologik instinktlarni (himoya, ovqat izlash va ko'payish, ya'ni seksual) bitta so'z bilan "Id" deb atagan. "Id" ongda aks etmaydi, u ong ostida joylashgan, to'g'rirog'i, ong ostiga tiqishtirilgan. "Id" qoniqish prinsiplariga asoslanib faoliyat ko'rsatadi. Bu yerda jinsiy qoniqish alohida o'rin tutadi. Z.Freyd qondirilmagan his-tuyg'u yoki maylning ruhiy quvvati ong ostida to'planib boradi va o'z ifodasini topishga urinadi, deb fikr yuritadi.

"Id" tajovuzkormi? "Id" doimo "Men" va "Super-men" bilan murosasiz jang olib boradi, chunki ular "Id"ni doimo nazorat qilishga intiladida. "Id" kuchli quvvatga ega bo'lsada, "Men" uni ong ostidan suzib chiqishiga yo'l qo'ymaydi. Shuning uchun ham "Id" tajovuzkordir. "Id" o'zgarmas, "Men" esa rivojlanib va o'zgarib boradi.

"Ego" – bu "Men" degani! Odam boshqa jonzotlardan aql-zakovat, ya'ni ongning borligi bilan farq qiladi. Demak, ong "Men" demakdir. Agar odam faqat "Id" qonuniyatlariga bo'ysunib yashaganida edi, uning hayot tarzi hayvonlarnikiga o'xshab qolardi. Vaholanki, odam faoliyati ongli jarayon ekan, u o'z xatti-harakatlarida ham, asosan, ongga tayanadi va bu xatti-harakatlarni "Id" belgilab beradi. Psixoanalitiklar odamni, aniqrog'i, uning ruhiyatini tirik hujayraga o'xshatishadi. Bunda hujayraning tashqi pardasi "Men" bo'lsa, uning ichki tarkibi "Id"dir. Hujayraning ichida moddalar

almashinuvi natijasida katta energiya to'planadi va kuchli energiyaga ega bo'lgan "Id" tashqariga yorib chiqqisi keladi. Bunga esa hujayraning tashqi pardasi, ya'ni "Men" yo'l qo'ymaydi.

"Id" va "Men" orasidagi munosabatlar yaxshimi? Z.Freyd "Men" va "Id" orasidagi munosabatlarni chavandoz bilan ot orasidagi munosabatlarga qiyoslab tushuntirib bergan. Chavandoz o'tni o'zi boshqarsada, faqat uning quvvati hisobiga harakatlanadi. Kerak paytda chavandoz yuganni qattiq ushlab, o'tni to'xtatishi va o'zi xohlagan tomonga yo'naltira olishi zarur. Aks holda u yiqilib, qattiq jarohat oladi yoki halok bo'ladi. Ba'zi vaziyatlarda qachon to'xtash va qaysi tomonga yurish kerakligini chavandoz emas, balki otning o'zi tanlaydi. Masalan, chavandoz uxlab qoladi, charchaydi yoki kasallanadi. "Men" (chavandoz) ning ahvoli, "Id" (ot) ning ahvoliga qaraganda bir oz murakkabroq. Chunki "Men" bir tomondan atrof-muhit, ya'ni tashqi olamning qonun-qoidalariga amal qilishi, ikkinchi tomondan kuchli ot ("Id") ni boshqarishi kerak. "Men" tashqi olam, ya'ni "Supermen"ning talablarini va "Id"ning ehtiyojlarini qondirishi uchun doim xavotirda yashaydi.

"Super-ego" – bu "Super-men"! Xo'sh, unda "Super-men" nima? Ma'lumki, hujayralar to'plami to'qimani, to'qimalar a'zolari, a'zolar esa organizmni tashkil qiladi. Demak, "Super-men" – barcha "Men"lar yig'indisi. Hujayra organizmda hayot kechirgani kabi, organizm ham hujayrasiz yashay olmaydi. Organizm – bu "Super-men". "Super-men" – bu jamiyat qonunlari, axloq prinsiplari va din talablari. "Men" "Super-men" talablariga bo'ysunib yashashi kerak. Aks holda u halokatga uchraydi. Aktyorlik san'atida esa biz "Id" – hissiyot, "Men" – aktyor, "Supermen" – tomoshabin deb olsak, aktyor o'z hissiyotini jilovlashi, tomoshabin diqqatini ushlashi kerak.

Psixoanalitika nima? Psixoanalitiklar nevrozlarni psixoterapevtik yo'l bilan davolashda "Id", "Men" va "Super-men" orasidagi ziddiyatlarni kamaytirishga yoki to'xtatishga harakat qilishadi. Oddiyroq qilib tushuntiradigan bo'lsak, psixoanalitik va mijoz bir xonada yolg'iz qolishi kerak. Mijoz o'zini erkin qo'yib, ko'zlarini yarim yumgan holda kresloga suyanib yotadi. Psixoanalitik undan xayoliga kelgan barcha fikrlarini va unga azob berayotgan voqea va hodisalarni oqizmay-tomizmay so'zlab berishni iltimos qiladi. Bu yerda birorta ham sir qolmasligi va bemor uyalmasligi kerak. Ma'noli so'zlarmi, ma'nosizmi, bemor ularni psixoanalitikka ochib tashlashi shart. Ana shundagina, Z.Freyd ta'biri bilan aytganda, ruhiy poklanish, ya'ni "katarsis" ro'y beradi va tuzalish jarayoni jadal kechadi. Shu talab saqlangandagina ong ostiga qamalgan xohish-istaklar va ong tomonidan taqiqlangan ziddiyatli muammolar o'z yechimini topadi. Bizning aktyorlik mahorati fanimizda esa bu jarayon rol ustida ishlash vaqtidagi tahlilga tengdir. Ya'ni, rejissor va aktyor o'rtasida bo'ladigan sahnaviy obraz yaratish jarayonidagi aniq yechimni topishga qaratilgan tahlildir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Z.Ibodullayev. Asab va ruhiyat. Zamin nashr nashriyoti.T-2018. 131-140-betlar.

MENEJMENTDA AXBOROT TEXNOLOGIYALARINI QO‘LLASHNING BA‘ZI TAMOYILLARI

Xudayberdiyev S.A

O‘zDSMI, “Axborot texnologiyalari” kafedrası katta o‘qituvchisi,
sakho64@gmail.com, +998 94-450-39-89.

Annotatsiya. Ushbu maqolada menejment sohasida axborot tizimlari va texnologiyalarini qo'llash, shuningdek, madaniyat muassasalarini Internet tarmog'i orqali ommalashtirishning tamoyillari ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: axborot, texnologiya, madaniyat, san'at, web-muzei, kutubxona.

Аннотация. В этой статье рассматривается применение информационных систем и технологий в сфере менеджмента, а также принципы представления учреждений культуры в Интернете.

Ключевые слова: информация, технологии, культура, искусство, веб-музей, библиотека.

Annotation. This article examines the application of information systems and technologies in the field of management, as well as ways to present cultural institutions on the Internet.

Key words: information, technology, culture, art, web museum, library.

Hozirgi axborotlashgan jamiyatda axborot va kompyuter texnologiyalarining rolini baholash qiyin masala, chunki ular hozirda jamiyatning deyarli barcha sohalariga kirib bormoqda. Axborot texnologiyalari san'at va madaniyat sohasining rivojiga ham katta ta'sir ko'rsatmoqda. Axborot texnologiyalari madaniy jarayonlarga ta'sir qilishning bir necha usullari mavjud. Bu, birinchi navbatda, tarmoqda madaniyat muassasalarining vakolatxonalarini tashkil etishdir. Ko'pgina muzeilar, galereyalar, kutubxonalar, teatrlar va boshqa madaniyat muassasalari Internetda o'z web-saytlarini yaratadilar. Ushbu saytlarning asosiy maqsadi madaniyat muassasalari faoliyatini yoritish bilan birga madaniyat va san'at sohasida rejalashtirilayotgan tadbirlar haqida ma'lumot berishdan iborat. Bu odamlarni madaniy tadbirlarga jalb qilishda, chaqirishda, ularning vaqtini tejashda katta ahamiyat kasb etadi. Biroq, ularning faoliyati bu bilan cheklanmaydi. Odatda, ushbu saytlarda tashrif buyuruvchilar muzeilarning ayrim asarlari bilan tanishish imkoniyatiga ega. Ba'zi muzeilar o'z web-saytlari sahifalarida virtual ekspozitsiyalarni yaratib, odamlarga uylaridan chiqmasdan go'zallikdan bahra olish imkonini yaratmoqda. Shunga o'xshash ekspozitsiyalar ba'zi yirik Internet portallari tomonidan yaratilgan. Xususan, Google qidiruv tizimi tomonidan qo'llab-quvvatlanadigan Art Project [1] ni ta'kidlash mumkin. Ushbu loyiha doirasida Van Gog muzeyi (Amsterdam), Uffizi galereyasi (Florensiya), London milliy galereyasi, Versaldagi saroy va park ansambli, Metropoliten muzeyi kabi dunyoga mashhur muzeilarga virtual sayohat qilish mumkin.

Bundan tashqari, hozirgi kunda virtual muzeylar, ya'ni muzey materiallarini ekspozitsiya qilish uchun maxsus yaratilgan va optimallashtirilgan saytlar mavjud. Hozirda bu yo'nalish shunchalik mashhur bo'lmoqdaki, web-muzeylar uchun alohida yuqori darajadagi .museum domeni ajratildi. Misol tariqasida Kanadaning virtual muzeyini keltirish mumkin [2]. Bu web-muzey 2500dan ortiq Kanada muzeylarining kolleksiyalarini namoyish etadi va virtual ko'rgazmalar, bepul onlayn o'yinlar, o'quv materiallari va Kanada shaharlari va jamoalarining 850000dan ortiq tarixiy rasmlarini o'z ichiga oladi. Axborot texnologiyalarini qo'llashning yana bir sohasi - bu madaniyat va san'at sohasiga tegishli maxsus dasturiy ta'minotlarni yaratish hisoblanadi. Xususan, muzey va kutubxonalarning to'liq faoliyat yuritishi uchun maxsus dasturlar yaratilmoqda. Muzeylar uchun dasturiy ta'minot namunasi sifatida KAMIS nomli avtomatlashtirilgan muzey axborot tizimini va "Muzey" avtomatlashtirilgan tizimi kabilarni ko'rsatish mumkin [3].

Shunday qilib, KAMIS tizimifoydalanuvchiga muzey ashyolari va kolleksiyalari haqidagi ma'lumotlarni qayta ishlash, saqlash va nashr etish kabi imkoniyatlarni taqdim etish, amaldagi talablarga muvofiq qayd etish hujjatlarini rasmiylashtirish, so'rov bo'yicha qidiruv shartlarini aniqlash, namunalar olish va kartotekalar, kataloglar, ro'yxatlar va boshqalar ko'rinishidagi kolleksiyalar bo'yicha ma'lumotlarni olish, muzeyning ilmiy mavzulari bo'yicha ma'lumotlarni tizimlashtirish, saqlash va ulardan foydalanish, tasvirlar, audio va video materiallarni saqlash va nashr etish va tashrif buyuruvchilar uchun multimedia tizimlarini yaratish kabi bir qancha imkoniyatlarni taklif etadi.

Kutubxona faoliyati sohasida esa juda ko'plab mahsus dasturiy ta'minotlar mavjudki, ular yordamida kutubxonadagi jarayonlar avtomatlashtirilmoqda. Bularga misol tariqasida 1C ("1C: Universitet kutubxonasi", "1C: Kollej kutubxonasi", "1C: Maktab kutubxonasi"), IRBIS 64+, Atmat kabi dasturiy ta'minot paketlarini ajratib ko'rsatish mumkin. Bu va shunga o'xshash dasturlar elektron kataloglarni yaratish va yuritish, audio va video materiallarni qayta ishlash, bibliografik tavsifda istalgan so'zni izlash, masofaviy serverlardan ma'lumot olish, kitobxonlarga masofadan turib avtomatlashtirilgan rejimda xizmat ko'rsatish kabi imkoniyatlarni yaratmoqda.

Shuningdek, nodir kitoblar va qo'lyozmalarning elektron kutubxonalarini yaratish ko'rinishida madaniy merosni asrab-avaylashda axborot-kompyuter texnologiyalaridan foydalanish mumkin, bu esa mutaxassislar va bunga qiziquvchilar uchun ushbu resurslardan foydalanish imkoniyatini beradi, shu bilan birga ularning xavfsizligini ta'minlaydi. Bundan tashqari, madaniyat va san'at sohasi haqida gapirganda, san'atning o'zi o'zgarib borayotganini, unda kompyuter texnologiyalari va grafik dasturlardan foydalanish bilan bog'liq yangi yo'nalishlar paydo bo'lishini ta'kidlash kerak. Xususan, videoart, montaj kabi sohalarni ajratib ko'rsatishimiz mumkin.

Shunday qilib, axborot texnologiyalari, ayniqsa, ularning kompyuter texnikasi va taxnologiyalari madaniyat va san'at sohasiga katta ta'sir ko'rsatib, madaniy merosni

asrab-avaylash, bundan manfaatdor barcha odamlarga madaniyat va san'at asarlaridan foydalanish imkonini beradi.

Foydalanilgan manbalar

1. Art project. URL: <http://www.googleartproject.com>.
2. Virtual Museum of Canada (VMC).URL: [http:// www.museevirtuel-virtualmuseum.ca](http://www.museevirtuel-virtualmuseum.ca).
3. Kompleksnaya avtomatizirovannaya muzeynaya informatsionnaya sistema. URL:[http:// www.kamis.ru](http://www.kamis.ru).

XATTI-HARAKAT TAHLILI MASALASI: KECHA VA BUGUN

Turg'unboyev Fayoz Sharof o'g'li
O'zbekiston davlat san'at va madaniyat
instituti 2-bosqich magistranti
Ilmiy rahbar: professor N.Qobilov

***Annotatsiya:** Mazkur maqola rejissor va aktyorlik san'atida muhim hisoblangan sahnaviy asarning xatti-harakat tahlili va uning bosqichma-bosqich olib borilishi kerakligini yoritadi. Sahnaviy asarning xatti-harakat tahlili va talqini masalasiga amaliyotga doir ba'zi taklif va tavsifalar, asosli dalillar keltiriladi.*

***Kalit so'zlar:** xatti-harakat, berilgan shart-sharoit, diqqat doiralari, tasavvur, ruhiyat, jismoniy xatti-harakat, his-tuyg'u, tahlil, talqin, yondashuv, ta'limot, sistema.*

Tabiatan insonni xatti-harakatga olib keluvchi omil – bu hayot va shu hayotdagi shart-sharoitlar. Shart-sharoitlarning o'zi bizni istasak-istamasak harakatga undaydi. Shunday ekan xatti-harakat bevosita shart-sharoitga bog'liq. Bu borada rejissor-pedagog U.Zufarovning “Sahna talqini va tahlil” kitobida keltirilgan so'zlar asoslidir – “Borliqda bizning hayotimizni aniqlab beruvchi har qanday narsa shart-sharoitga bog'liq. Ular ijtimoiy, fizik va boshqa holatda bo'lishi mumkin. Biz ular bilan murakkab munosabatlar tizimiga kirib boramiz. Aniqrog'i, shu shart-sharoit bilan kurashga kiramiz”.

Haqiqatan ham inson tabiati na issiq, na sovuqqa ko'nadi. Bu hayot qonunidir. Sahnada ham xuddi shunday, betinim kurashlar – sahna hayoti qonunidir. Soha tilida “berilgan shart-sharoit” atamasi sahnada aktyor uchun har bir yangi voqeaning boshlanganini bildiradi. U qanday kechadi? Albatta, shart-sharoit o'zgarganda. Demak, qachonki shart-sharoit o'zgarsa sahnada yangi voqea boshlanadi va o'z-o'zidan voqealar zanjirini yuzaga keltiradi.

Berilgan shart-sharoitga to'xtalsak, u aktyor uchun xatti-harakat manbai. Masalan, aktyorga yurish vazifasi berilsa turli joylarda (suv bo'yida, park yo'lakchasida, uyda, dalada, teatr binosida, darsxonada, sevgilisi yonida, dushmani

yonida, kutubxonada) turlicha harakatlanadi. Yugurish vazifasi berilsa turli joylarda (suv bo'yida, park yo'lakchasida, uyda, dalada, teatr binosida, darsxonada, sevgilisi yonida, dushmani yonida, kutubxonada) turlicha ko'rinishda vazifani bajaradi. Ana endi yurish o'rniga berkinish, yugurish o'rniga qochish vazifalari berilsa aktyorning xatti-harakatlari butkul o'zgacha tus oladi. Shuning uchun ham aktyorning xatti-harakati faol fe'l bilan ifodalanishi zarur deb oldingi qismlarda keltirib o'tdik.

Berilgan shart-sharoit sahna qonuniyati bo'yicha doimo keskin holatda bo'lishi talab etiladi. Boisi, aktyorning faol xatti-harakatiga zamin yaratish va tomoshabin uchun ta'sir kuchini oshirish maqsadini ko'zlaydi. Misol uchun, aktyorga ovqatlanish vazifasi berilsa u ovqatlanishni ijro qiladi. Berilgan shart-sharoitni keskinlashtirish maqsadida 2 kundan beri ovqatlanmading, endi ovqatlan deb vazifa qo'yilsa u faollashadi. Yoki uzoqdagi kishini chaqirish vazifasi bilan uzoqdagi qulog'i yaxshi eshitmaydigan kishini chaqirish vazifasi o'rtasida yaqqol farqni kuzatamiz.

Sahnalashtirish jarayonida har bir rejissor xatti-harakat tahlilida keskinlashtirish omilini ma'lum ma'noda qo'llaydi. Dramaturg shundoq ham asardagi voqealarni keskinlashtirish omilida quradi. Bu rejissorni faollashtiradi. Rejissorning voqealarni keskinlashtirishi esa aktyorning xatti-harakatini faollashtiradi. Bu bevosita jismoniy xatti-harakatga taaluqli bo'lib, ruhiy xatti-harakatni faollashtiruvchi "Agarda" so'zi aktyorning tasavvurini faollashtiradi. Yuqorida sanab o'tilgan omillar ketma-ketligi ta'minlansa, aktyorning ruhiy va jismoniy xatti-harakati uyg'unlashadi.

K.S.Stanislavskiy sistemasidagi sehrli "Agarda" so'zi orqali aktyor har qanday rolga kirisha oladi. Ya'ni, rejissor tomonidan berilgan shart-sharoitda aktyor o'ziga-o'zi "Agarda men, shu vaziyatda bo'lsam, nima qilgan bo'lardim?" degan savolni beradi va tasavvurini ishga soladi. Tasavvurida berilgan shart-sharoitni hosil qiladi va xatti-harakatni amalga oshiradi.

Berilgan shart-sharoitda aktyor 3 ta diqqat doiralarida xatti-harakatlanishi mumkin bo'lsa, ularning eng to'g'risi, yanayam aniqroq aytadigan bo'lsak, hayotiy haqiqatga mos, ishonchli va aynan sahna qonuniyati talab etadigan psixofizik (ruhiy va jismoniy) xatti-harakatni ta'minlaydigan doira bu – kichik doiradir. Unga voqelikda aktyorning o'zi bilan kechadigan vaziyat kirsas, o'rta doiraga aktyorning o'zi bilan partnyori o'rtasida yoki aktyorning narsa-buyum bilan kechadigan vaziyat kiradi. "Katta doira" deganda, albatta aktyor va sahnadoshlari, butun olamga dahldor, global ahamiyatga molik vaziyat tushuniladi. Aktyor sahnaviy xatti-harakat tahlili ustida ish olib borganda bu diqqat doiralarini yaxshi anglagan va asarda belgilab olgan bo'lishi muhimdir. Misol uchun, N.Qobilov qalamiga mansub "To'da" pyesasidagi istalgan personajni olaylik. Istalgan personajning sahnaviy hayotini yaratishda aktyor voqelikda men kimman va maqsadim nima? savollari orqali ishga kirishadi. Buni – kichik doira deb belgilaymiz. O'rta doirani belgilashda istalgan personajning taqdiri to'da bilan bog'liq bo'lgani holda to'da a'zolarining holati va kechmishiga dahldordir. Ya'ni, biz kimmiz va maqsadimiz nima? savollari orqali ish olib boriladi. Katta doirani belgilashda butun insoniyatga taaluqli, global ahamiyatga ega masalaga qarshi

kurashiladi. “To‘da” pyesasidan kelib chiqsak, dunyo narkomaniyaga, o‘g‘rilik va zulmga qarshi ekanligi asarning butun mohiyatini tashkil etadi. Aktyor ham katta doirada ishlashda “biz insonlarmiz va maqsadimiz nima?” savollariga javob topish bilan harakatlanadi.

Rejissor esa butun asardan kelib chiqib diqqat doiralarini belgilaydi (tanlangan pyesani asoslash, muallif va davr, mavzu va qarshi mavzu, muammo va bosh g‘oya, syujet, fabula, konfliktlar, qatnashuvchilarning o‘ziga xos xususiyatlari, muallif uslubi, janr). Rejissor asarning sahnaviy talqiniga doir masalalarni (rejissorning talqin etish uslubi, spektaklning oliy maqsadi, yetakchi xatti-harakat, yetakchi qarshi xatti-harakat, asosiy konflikt, spektaklning mag‘zi, obrazlarni tasniflash tizimi, ssenografiya, mizanssena qurish, musiqiy bezak, spektaklning plastik yechimi, xulosa) ham hisobga olib ish ko‘radi.

Mana, masalan, biz darsni hozir emas, balki 1941-yilda o‘tayapmiz deb, tasavvur qilib ko‘raylik. Bunda kichik doirada shu maktab, shu xona, shu sinfdoshlar, shu o‘qituvchi dars olib borish shart-sharoitlarida yashayapmiz. O‘rta doirada o‘sha davrdagi O‘zbekiston, Toshkent shahrining ijtimoiy, tarixiy, siyosiy muhitidagi shart-sharoitlari mavjud bo‘ladi. Katta doirada esa o‘sha davrdagi ittifoqning shart-sharoitlari mavjud. Darsni endi boshlagan ham edikki, kimdir eshikni lang ochib, “Urush boshlandi!” – deb baqirdi. Shu soniyalarda, katta doiradagi shart-sharoit, kichik doiradagi shart-sharoitga kirib kelib, uni portlatib yubordi va ular o‘rin almashdi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Zufarov U. Sahna talqini va tahlil. “Musiqqa” nashriyoti. – T. 2007. 74 bet. 25-bet.
2. Станиславский К.С. Актёрнинг ўз устида ишлаши (Биринчи қисм. Ижодий кечинма процессида ўз устида ишлаши. Ўқувчининг кундалик дафтари). – Т. Янги аср авлоди. 2010. 468 бет;
3. Поламишев А.М. Действенный анализ пьесы. Учебное пособие. – М. Просвещение. 1982. 224 стр;
4. Немирович-Данченко. Вл.И. Рождение театра. – М. Правда. 1989. 567 стр;

AYOLLARNING BOSH KIYIMI BO'LGAN SALLANING KELIB CHIQUISH TARIXI.

Xoliyarova Sojida Mamayusufovna

“Folklor va etnografiya” sirtqi ta’lim yo’nalishi

3-bosqich talabasi

Ilmiy rahbar: Djamalxodjayeva Gulxumor Taxirovna

“Folklor va etnografiya” kafedrası o’qituvchisi

Annotatsiya: Mazkur maqolada O‘zbekistondagi milliy ayollar bosh kiyimi bo‘lgan “Salla” va uning qanday ayollarga o‘ralishi hamda marosim sifatida o‘tkazilishi haqida to‘liq bayon qilingan.

Kalit so‘zlar: salla, Qumqo‘rg‘on, ro‘mol, milliy, momo.

Аннотация: В этой статье подробно рассказывается о “тюрбане”, национальном женском головном уборе в Узбекистане, и о том, как его надевают женщины и проводят как церемонию.

Ключевые слова: тюрбан, песчаная отмель, носовой платок, национальный, momo.

Annotation: This article describes in detail the “turban”, the national women's headdress in Uzbekistan, and how it is worn by women and performed as a ceremony.

Keywords: turban, sandbar, handkerchief, national, momo.

Surxondaryo viloyat Qumqo‘rg‘on tumanida nomoddiy madaniy meros namunasi va uni o‘zida saqlovchi shaxslar tomonidan avloddan-avlodga o‘tib kelayotgan marosimlardan biri bu ayollarning bosh kiyimi bo‘lgan “Salla” dir.

Salla o‘rash musulmonchilikda farz sanalgan. Sallali kishi ma’rifatga din-u, tariqatga yaqin daxldor hisoblangan. Salla o‘rash bizning turmush tarzimizda Islom dini bilan kelib qo‘shilgan odatdir. Bizning hozirgi zamonimizga kelib, e’tiqod erkinligi berilib, shaxs huquqi himoya ostiga olingach, bu odatga qaytish yuz bermoqda. Avvalo to‘y marosimi – nikohda albattda, salla o‘rab, choponda nikoh marosimi o‘tkazmoqdalar.

Xususan, Qumqo‘rg‘on tumanidagi “Bobotog‘ gullari” folklor etnografik xalq havaskorlik jamoasi tomonidan “Salla o‘rash” marosimi o‘tkazilib kelinmoqda. Salla o‘rashning ham o‘z qonun-qoidalari bor. Salla ayollar bosh kiyimi hisoblanib issiqdan, sovuqdan asragan. Qadimda momolarimiz kelinlarimizning boshiga kiygich o‘rab, so‘ng sallani o‘rab yuziga oq mato tashlab, sallaning ustidan kurta kiygizib uzatishgan.

Qizlar uchun 6 ta yoki 8 ta ro‘moldan salla qilingan. Kelinchaklar har bir farzand ko‘rgan vaqtida sallasi bittadan ro‘mol qo‘shib o‘ragan. Ro‘molining rangiga qarab farzandining o‘g‘il yoki qiz farzandligini bilishgan. Salla bosh kiyimi ayollar uchun xamyon vazifasini ham bajargan. Sababi bosh qismi huqur bo‘lgan. Kurta esa turli xil matolardan ya’ni alachadan qilingan bo‘lib, salla uchun bezak vazifasini ham bajargan. Salla momolarimiz tomonidan 2 xil ko‘rinishda qilib o‘ralgan:

1. Qizil rangli ro‘moldan qilib o‘ralgan salla ayollarning turmush o‘rtog‘ining borligidan dalolat bergan.

2. Oq ro‘moldan qilib o‘ralgan salla esa ayolning turmush o‘rtog‘ining vafot etganligini bildirgan.

Hozirgi kunda Surxondaryo viloyati Qumqo‘rgon tumanida “Bobotog‘ gullari” folklor etnografik xalq havaskorlik jamoasi tomonidan “Salla” haqida qo‘shiqlar yaratilib namuna sifatida yosh avlodga ustoz shogird an‘analari yo‘lga qo‘yilgan.

“Salla” qo‘shig‘i

Momolarim sallasi

Ro‘mollardan o‘ralgan.

Boshidagi kurtasi

Alachadan tikilgan.

G‘ijima ro‘mol

Paxta po‘mol.

Jipak ro‘mol

Jun po‘mol.

Qo‘ng‘irotim qizlarini

Salla bilan uzatgan.

Har bir farzand ko‘rganida

Sallasini uzaytgan.

Kavlang, kavlang sallani

Bizga bering tangani.

Kurta jengini kovlang

Nevara ko‘nglin ovlang.

**BOSHQARUVDA YETAKCHILIK VA LIDERLIK: YEVROPA VA
MARKAZIY OSIYO RAHBARLARI TAHLILI**

Saidahmatova Zuhra Saidburxon qizi Madaniyat va san‘at muassasalarini
tashkil etish va boshqarish ta‘lim yo‘nalishi 4-bosqich talabasi

Ilmiy rahbar: Kamoliddin Umarov, “Madaniyat va san‘at menejmenti”
kafedrası o‘qituvchisi

***Annotatsiya:** Rahbar shaxsini o‘rganish muammosi kishilik jamiyatining barcha davrlarida muhim masala bo‘lib kelgan. Maqolada boshqaruvda yetakchilik va liderlikning o‘ziga xos muhim jihatlari yoritib berilgan. Yevropa va markaziy osiyo rahbarlarining faoliyati tahlili, tajribalari asosida tadqiqot olib borilgan.*

Kalit so‘zlar: *Rahbar, menejment, yetakchilik, liderlik, xorij tajribasi, renessans, sivilizatsiya.*

Milliy tiklanishdan milliy yuksalish sari odimlayotgan Yangi O‘zbekiston uchun - boshqaruv tizimini tubdan takomillashtirish, rahbar (yosh) kadrlarni tanlash, o‘qitish, qayta tayyorlash, malakasini oshirish va ularning bilim saviyalarini yanada yuqori bo‘lishi bilan bog‘liq shart-sharoitlarni yaratish masalasi taraqqiyotning muhim omiliga aylanib bormoqda. Prezident Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomalari, asarlari mazmunini tashkil qiluvchi konseptual g‘oyalar, Oliy Majlisning Qonunchilik palatasi hamda Senat fraksiyalari, Hukumat doirasida qabul qilinayotgan qarorlar ham bu masala hozirgi kunning dolzarb muammosi ekanligini ko‘rsatmoqda.

Liderga bo‘lgan ehtiyoj har bir davrda muhim ijtimoiy-siyosiy masala – pedagogik zarurat va jamiyat rivojining asosi sifatida qarab kelingan. Shu bois, liderlik hodisasini tahlil etish, taraqqiyot bosqichlari ustida ilmiy izlanishlar olib borish yosh avlod istiqboli uchun g‘oyat manfaatli va ayni paytda qiziqarli jarayondir. Liderlik fenomenining sharqona tahlilida o‘ziga xos tarbiya, ezgu fazilatlar, axloqiy qarashlar va siyosiy yetakchilik sifatleri ustuvorlik qiladi.

Jumladan, Abu Nasr Forobiy, Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali ibn Sino, Nizomulmulk, Yusuf Xos Hojib, Kaykovus, Amir Temur, Abdurahmon Jomiy, Alisher Navoiy, Zahiriddin Muhammad Bobur, Husayn Voiz Koshifiy kabi Sharq mutafakkirlari ilgari surgan pedagogik g‘oyalar bugungi kunda ham lider shaxsini tarbiyalashda o‘z ahamiyatini yo‘qotmagan. Lider o‘z imijini yaratishi, xatti-harakatlarini tizimlashtirishi va shaxsiy samaradorligi ustida muttasil ishlashi asnosida kompetentlik darajasi kuchayadi va qobiliyatlari rivojlanishiga erishadi. Liderga xos qobiliyat va sifatlar xususidagi ta’limotlarni qomusiy olim Abu Ali ibn Sino asarlarida ham uchratish mumkin. Unga ko‘ra, shaxs yuksak axloq, bilim, kuchli iroda, ruhiy va jismoniy tarbiya asosida yaxshilik va xayrli odatlarni kasb etsa, kamolotga erishishi muqarrar.

Manbalardan ma’lumki, Amir Temur davlatni boshqarishda, avvalo, mamlakatning osoyishtaligi, ra’iyatning ijtimoiy ahvoli va qarashlari, shuning barobarida saltanatning sobitligi uni boshqaruvchilar donoligiga bog‘liqligini yaxshi anglagan. Temur tuzuklari asarida Amir Temur bobomizning quyidagi tuzuklari ularning xalq farovonligi uchun qay darajada qayg‘urganliklarini anglatadi: Raiyat ahvolidan ogoh bo‘ldim, ulug‘larini og‘a qatorida, kichiklarini farzand o‘rnida ko‘rdim. Har bir o‘lka va shahar ahlining ashrof-ulug‘lari bilan do‘st tutindim. Mizojlariga, tabiatiga to‘g‘ri kelgan, o‘zlari tilagan odamlarni ularga hokim qilib tayinladim. Har bir diyor aholisining ahvolidan ogoh bo‘lib turdim.²⁷⁴ Ushbu so‘zlardan bilishimiz

²⁷⁴ “Temur tuzuklari”. Toshkent. “O‘zbekiston” 2015-yil. 77-bet.

mumkinmi Amir Temur o‘zining har bir qarorida xalqning manfaatlarini o‘ylab, adolat va odillik bilan mamlakatni boshqargan.

Xorijiy mamlakatlar tajribasidan kelib chiqib, O‘zbekistonda davlat boshqaruvini takomillashtirishga jiddiy kirishilgan. Bu harakatlar strategiyasida belgilanganidek, davlat xizmatini ham takomillashtirish bilan birgalikda olib borilmoqda. Mamlakatimizda samarali davlat boshqaruvini takomillashtirishga katta umid bilan qaralmoqda. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 28-dekabrdagi Oliy Majlisga Murojaatnomasida iqtisodiyot, madaniyat, ta’lim, mudofaa, xavfsizlik, inson huquqlarini himoyalash, aholini ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash bo‘yicha muhim vazifalarni belgilab, barcha vazifalarni hal qilishning sharti samarali boshqaruv tizimini shakllantirishdir, deb ko‘rsatildi²⁷⁵. Samarali boshqaruv tizimi esa, faqat boshqaruv tamoyillarini, tartib-qoidalarini, huquqiy normalarni takomillashtirishdan iboratgina emas. Boshqaruvning samarali bo‘lishida kadrlar, ya’ni davlat xizmatchilarining o‘rni muhim.

Bugungi kunda Yangilanayotgan O‘zbekistonni rivojlantirishga hamda uchinchi renessans poydevorini qurishda o‘zida dahldorlik hissi bilan harakat qilib yashash muhim sanaladi. Muhtaram Prezidentimiz ta’kidlaganlaridek, “Mana shunday imkoniyatlardan samarali foydalanib, zamon talabini his etmasdan, eskicha ishlashga endi hech birimizning haqqimiz yo‘q. Xalqimiz bugun katta orzu-umidlari bilan yashayapti. Bu orzu-umidlarni kim amalga oshiradi? Avvalo, rahbarlar, mutasaddi va mutaxassislar, navqiron yoshlarimiz. Buning uchun bizda kuch va imkoniyat, bilim va salohiyat ham, qat’iy iroda, intilish va azmu shijoat ham yetarli.”²⁷⁶

Xorijda boshqaruv bo‘yicha **yapon** tajribasi butun dunyo tan olingan tajribalardan biri sifatida e’tirof etiladi. Dunyo hamjamiyatining e’tirofiga ko‘ra o‘ta qisqa vaqt mobaynida 1945-yildan so‘ng yapon boshqaruvi sezilarli darajada yuksalish sari yuz tutdi. Yaponlar eskidan qolgantashkiliy tizimni tubdan o‘zgartirish, insoniy tajriba va faqat intellekt mujassam topgan yangi boshqaruv tizimini amalda isbot qildilar.²⁷⁷ ”Yapon boshqarish tizimi”ni yaratish, boshqarishda nazariy kuchli, amaliy qo‘llanadigan konsepsiyalarning belgilanishi, maqsadni aniq ko‘rish, ishda erkinlikni ta’minlash, “Sifat to‘garaklari”ning mavjudligi va bu to‘garaklarda oddiy ishchidan to tashkilot boshqaruvchilarigacha ijodiy g‘oyalari bilan qatnashishi, izlanish, tashabbuskorlik, kerak bo‘lsa o‘zini qurbon qilish bilan boshqa xorijiy, an’anaviy boshqaruvdan keskin farq qiladi. Yapon davlati manfaati birinchi va oliy qadriyat degan tushuncha ularning qon-qoniga singib ketgan.

Boshqaruvning klassik va ma’muriy maktabi. (1920-1950)

²⁷⁵ O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi.// “Xalq so‘zi”, 2018-yil 29-dekabr.

²⁷⁶ Shavkat Mirziyoyev “Tanqidiy tahlil, qat’iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik – har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo‘lishi kerak”. O‘zbekiston 2017.

²⁷⁷ S.To‘ychiyeva. Madaniyat va san’at sohasi faoliyatini tashkil etish va boshqarish. S.To‘ychiyeva. Darslik. -Toshkent, 2020- 280 bet.

Uni rivojlantirishiga fransuz olimi Anri Fayol va nemis sosiologi Maks Veber eng katta ulush qo'shganlar. Bu maktabning vakillari tashkilotlarning umumiy ta'riflari va qonuniyatlarini aniqlashga harakat qilganlar. Ularning maqsadi boshqaruvning ikkita jihatiga daxldor bo'lgan universal tamoyillarni yaratishdan iborat bo'lgan. Birinchisi – tashkilotni boshqarishning rasional tizimini ishlab chiqish. Bu nazariyachilar biznesning asosiy xizmatlarini belgilab olib, tashkilotni bo'linmalarga bo'lishning eng yaxshi usulini belgilash mumkinligiga ishonganlar. Ular moliya, ishlab chiqarish va marketingni xuddi shunday xizmatlar deb hisoblaganlar. Ikkinchi jihat – tashkilot va xodimlar boshqaruvining tuzilishini qurish. Yakkaboshchilik tamoyili bunga misol bo'lib xizmat qilgan, unga ko'ra odam faqat bitta boshliqdan bo'yruqlar olishi va fakat bitta unga bo'ysunishi kerak.²⁷⁸

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak mamlakatimizda amalga oshirilayotgan islohotlarning barchasi xalqimizning farovon yashashi uchun qilinmoqda. Muhtaram Rezidentimiz Shavkat Mirziyoyev so'zlari bilan aytganda: “Biz o'z oldimizga mamlakatimizda Uchinchi Renessans poydevorini barpo etishdek ulug' maqsadni qo'ygan ekanmiz, buning uchun yangi Xorazmiylar, Beruniylar, Ibn Sinolar, Ulug'beklar, Navoiy va Boburlarni tarbiyalab beradigan muhit va sharoitlarni yaratishimiz kerak. Bunda, avvalo, ta'lim va tarbiyani rivojlantirish, sog'lom turmush tarzini qaror toptirish, ilm-fan va innovasiyalarni taraqqiy ettirish milliy g'oyamizning asosiy ustunlari bo'lib xizmat qilishi lozim. Ushbu maqsad yo'lida yoshlarimiz o'z oldiga katta marralarni qo'yib, ularga erishishlari uchun keng imkoniyatlar yaratish va har tomonlama ko'mak berish – barchamiz uchun eng ustuvor vazifa bo'lishi zarur. Shundagina farzandlarimiz xalqimizning asriy orzu-umidlarini ro'yobga chiqaradigan buyuk va qudratli kuchga aylanadi”.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi.// “Xalq so'zi”, 2018-yil 29-dekabr.
2. Shavkat Mirziyoyev “Tanqidiy tahlil, qat'iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik – har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo'lishi kerak”. O'zbekiston 2017.
3. “Temur tuzuklari”. Toshkent. “O'zbekiston” 2015-yil. 77-bet.
4. S.To'ychiyeva. Madaniyat va san'at sohasi faoliyatini tashkil etish va boshqarish.S.To'ychiyeva.Darslik.-Toshkent, 2020- 280 bet.
5. A.Haydarov.. “Madaniyat va san'at sohasini boshqarish asoslari”./O'quv qo'llanma. “Kamalak” nashriyoti T:2019.

²⁷⁸ A.Haydarov.. “Madaniyat va san'at sohasini boshqarish asoslari”./O'quv qo'llanma. “Kamalak” nashriyoti T:2019.

AXBOROT-KUTUBXONA FAOLIYATINING PEDAGOGIK ASOSINI TAKOMILLASHTIRISH

A.T.Kurbanova

O'zDSMI "Axborot texnologiyalari" kafedrası mudiri,
pedagogika fanlari falsafa doktori (PhD), dotsent

G.A.Yuldasheva

1-kurs Kutubxona-axborot faoliyati (qishki)
magistratura talabasi

Annonatsiya. Ushbu maqolada kutubxona-axborot ishi faoliyati, uning mazmuni, maqsad va vazifalari yoritilgan. Kutubxonachining pedagogik vazifasi, kasbiy qobiliyati, xizmat ko'rsatish turlari ko'rsatilgan.

Kalit so'zlar: pedagogika, kutubxona, axborot, kommunikatsiya, texnologiya, informatsiya, madaniy hayot

Аннотация. В данной статье описана деятельность библиотечно-информационной работы, ее содержание, цели и задачи. Показаны педагогическая задача библиотекаря, профессиональные способности, виды услуг.

Ключевые слова: педагогика, библиотека, информация, коммуникация, технология, информация, культурная жизнь.

Annotation. This article describes the activities of library and information work, its content, goals and tasks. The librarian's pedagogic task, professional ability, types of service are shown.

Key words: pedagogy, library, information, communication, technology, information, cultural life

Kutubxona va axborot ishi - bu katta ma'lumotlar ishiga to'liq o'ralgan ish to'plami va uning asosiy mazmuni ommaviy kutubxona va axborot ishlarida ma'lumotlar qiymatini targ'ib qilish ishlarini yakunlashdir. Uning ishi qiymat ma'lumotlar qiymatini targ'ib qilishda yotadi, ya'ni uning ishi ijtimoiy qiymat yaratishdir. Ma'lumotlar orqali to'plash, ma'lumotlarni to'plash, ma'lumotlarni boshqarish, ma'lumotlarni qazib olish, ma'lumotlarni vizuallashtirish va boshqa katta ma'lumotlar texnologiyalar, kutubxona va axborotni qidirish va taqqoslashga erishish va nihoyat uning asosiy mazmuni bo'lgan ma'lumotlarning yangiligi haqidagi hisobot va adabiyotlarni ko'rib chiqish hisobotini tashkil qiladi

Kutubxona va axborot ishi. Katta ma'lumotlarning asta-sekin kirib borishi bilan kutubxonada ish va axborot ishi va Kutubxona-axborot ishining asosiy tarkibiy qismini bosqichma-bosqich shakllantirish, kutubxona-axborot ishlarining murakkabligi va kutubxonaga qo'yiladigan talablar tobora ortib bormoqda va axborot ma'murlari ham asta-sekin o'sib bormoqda. Yaqin kelajakda kutubxona va ma'lumot yo'nalishi yangi yuz bilan oldimizda bo'ladi. Kutubxona va axborotni boshqarish xodimlar doimo

o'zlarini boyitib borishlari, doimo qiyinchiliklarni qabul qilishlari va ularga faol moslashishlari, ish mazmuni va ish usullarini o'zgartirish kerak.

Respublikada ijtimoiy-iqtisodiy sohani isloh qilishning hozirgi sharoitida axborot-kutubxona faoliyatini rivojlantirishning maqsad va vazifalari mamlakatda amalga oshirilayotgan o'zgarishlarga va xalqaro amaliyotga mos bo'lishi zarur. Shu munosabat bilan fuqarolarning axborotdan erkin foydalanish bo'yicha konstitutsiyaviy huquqlarini, shu jumladan Milliy qadriyatlar va jahon madaniyati, amaliy va fundamental bilimlardan bahramand bo'lishini ta'minlaydigan aholiga axborot-kutubxona xizmatlari ko'rsatishning sifat jihatdan yangi tizimini yaratish, kutubxonalarda saqlanayotgan Milliy madaniy merosni asrab-avaylash va boyitish, axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini keng joriy etish hisobiga axborot-kutubxona muassasalarifaoliyatini tashkil etishni takomillashtirish ustuvor vazifaga aylanmoqda.

O'zbekistonda so'nggi yillarda imzolangan Respublika Prezidenti farmonlari va Vazirlar Mahkamasi qarorlarida zamonaviy talablarni hisobga olgan holda "...kutubxona uchun korporativ tarmoqni tashkil qilishni takomillashtirish, o'sib kelayotgan yosh avlodning intellektual ehtiyojlarini qondirishga, madaniy-ma'naviy, axloqiy qadriyatlarni prinsipial yangi axborot markazlarini barpo etishga, shuningdek, aholini yanada kengroq va tizimli axborot bilan ta'minlash uchun zarur shart-sharoitlar yaratish" bo'yicha ustuvor yo'nalishlari o'z aksini topgan. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 fevraldagi PF-4947-son "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi, 2017 yil 30 iyundagi PF-5099-son "Respublikada axborot texnologiyalari sohasini rivojlantirish uchun shart-sharoitlarni tubdan yaxshilash chora-tadbirlari to'g'risida"gi Farmonlari, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 07 iyundagi PF-4354-son "O'zbekiston Respublikasi aholisiga axborot-kutubxona xizmati ko'rsatishni yanada takomillashtirish to'g'risida"gi qarori, Vazirlar Mahkamasining 2011 yil 5 iyuldagi 198-son "Axborot-kutubxona va axborot-resurs markazlarida va kutubxonalarda to'liq matnli elektron axborot-kutubxona resurslari fondini yaratish to'g'risida"gi, 2017 yil 14 avgustdagi 625-son "Internet jahon axborot tarmog'ida milliy kontentni yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarorlari hamda mazkur faoliyatga tegishli boshqa me'yoriy-huquqiy hujjatlarda belgilangan vazifalarni amalga oshirishga muayyan darajada xizmat qiladi.

Kutubxona-axborot xizmati jarayonida foydalanuvchilar psixologiyasini o'rganish, ularning qiziqishi va ehtiyojlarini aniqlash, zaruriy axborotlarni qidirishda yangi texnologiyalardan foydalanish ko'nikmasini hosil qilish kutubxonachilarning o'zlarining ham bilim, ko'nikma va malakalarini oshirib borishlarini talab qiladi.

Kutubxonachining pedagogik vazifasidan kelib chiqqan holda ta'kidlash zarurki, kasbiy layoqatliligi muhim ijtimoiy ahamiyatga ega ekanligidan tashqari faoliyati orqali boshqalarga ta'siri va oxir-oqibatda jamiyatga ta'siri ijtimoiylashuvning muhim tarkibiy qismini o'zida aks ettiradi. Ijtimoiylashuv insonning madaniyat,

kommunikatsiya ta'siri ostida shakllanish jarayoni, o'zaro muloqot natijasida ijtimoiy ta'sir ko'rsatishini ifodalaydi. Ijtimoiylashtirish tushunchasi esa, jamiyatning muvaffaqiyatli rivojlanishi uchun zarur bo'lgan namunali xulq, psixologik mexanizm, ijtimoiy me'yor va qadriyatlarni o'zlashtirish jarayonidir. Ijtimoiy-falsafiy, psixologik va pedagogik tadqiqotlar jarayonida shaxs – ijtimoiy ta'sirlar yordamida ilmiy bilimlar hamda kishilik madaniyati me'rosini o'zlashtiradi.

Xulosa qilib, ta'kidlash joizki respublikada ijtimoiy-iqtisodiy sohani isloh qilishning hozirgi sharoitida axborot-kutubxona faoliyatini rivojlantirishning maqsad va vazifalari mamlakatda amalga oshirilayotgan o'zgarishlarga va xalqaro amaliyotga mos bo'lishi zarur. Shu munosabat bilan fuqarolarning axborotdan erkin foydalanish bo'yicha konstitutsiyaviy huquqlarini, shu jumladan milliy qadriyatlar va jahon madaniyati, amaliy va fundamental bilimlardan bahramand bo'lishini ta'minlaydigan aholiga axborot-kutubxona xizmatlari ko'rsatishning sifat jihatdan yangi tizimini yaratish, kutubxonalarda saqlanayotgan milliy madaniy merosni asrab-avaylash va boyitish, axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini keng joriy etish hisobiga axborotkutubxona muassasalari faoliyatini tashkil etishni takomillashtirish ustuvor vazifaga aylanmoqda. Bu esa, axborot-kutubxona faoliyatiga, kutubxonachilar kitobxonlarni yanada sergak turishga undaydi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Курбанова А.Т. Бўлажак санъат ва маданият ходимларида ахборот-коммуникатив компетентликни ривожлантиришнинг дастурий таъминоти // Образование и инновационные исследования международный научно-методический журнал.-У. 2022. –10. –P.117-183.
2. Kurbanova A.T. Theoretical and practical conditions of development of information and communication competence of future cultural and art figures // European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences Vol 7 (12). – UK.-2019.–12.–P.28-33.
3. Kurbanova A.T. Talabalarda IT-kompetentlikni rivojlantirishda tyutorlik faoliyati // Ta'lim, fan va innovatsiyalar. –T. – 2 (2). -2023.–P. 375-379
4. Mannonov Y. Axborot-kutubxona texnologiyasi . - Toshkent : Noshir, 2019. - 288 b.
5. O'zbekiston kutubxonashunoslik Kutubxona ishi nazariyasi va praktikasiga oid maqolalar to'plami / muharrirlar: R.S.Egamberdiyev, E.S.Morozova. – T.: Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasi, 2018. – 124 b.
6. G. Narzullayev. Respublikamizda uzluksiz axborot-kutubxonachilik ta'limi tahlili // Kutubxona.uz. – 2022. - № 4.

OILADA KITOB MUTOLASINI SHAKLLANTIRISH

Oblanazarova Adiba Alisher qizi

O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti

“Kutubxona axborot-faoliyati

(kutubxonachilik va bibliografiya)” mutaxassisligi

1-bosqich magistratura talabasi

alisherovnaadiba@gmail.com

Anotatsiya. Ushbu maqolada kitob va kitob mutolaasi, kutubxonalar faoliyati va ularga qaratilayotgan e'tibor haqida so'z boradi. Shuningdek, sohaga oid bo'lgan islohotlar va ularning natijasi hamda soha mutaxassislarining faoliyati haqida so'z yuritiladi. Shuningdek, oilada mutalaaning farzandlar tarbiyasidagi ahamiyati haqida yoritilgan.

Kalit so'zlar: kitob, kutubxona, fond, abonement, xizmat ko'rsatish, saqlash, nusxa, bosma, nashr, faoliyat, soha, mutaxassis, oila, farzand, kichik yosh, mutolaa

Annotation. In three, there is talk about books and book reading, the activities of libraries, and the attention paid to articles. the related process and result and the activity of the field are discussed. In addition, the importance of reading in the family in the upbringing of children was explained.

Keywords: book, library, fund, subscription, service, storage, copy, print, publication, activity, industry, private, family, child, young age, reading

Аннотация. В трёх говорится о книгах и книгочтении, деятельности библиотек, внимании, уделяемом статьям. обсуждаются соответствующие процесс и результат, а также деятельность в этой области. Кроме того, была разъяснена важность чтения в семье в воспитании детей.

Ключевые слова: книга, библиотека, фонд, подписка, услуга, хранение, экземпляр, печать, издание, деятельность, промышленность, частное, семейное, детский, молодой возраст, чтение.

Kitob – bu insoniyatning qadim tarix mobaynida yaratgan eng buyuk mo'jizasi va ixtirosidir, u insonning aqlan yetuk darajaga erishishiga va ma'naviy kamolotiga yordam beradi, kitobdan joy olgan ilm sarchashmalari orqali har birimiz ruhiy ozuqa olamiz. Shunday ekan kitob bilim, ma'naviyat, madaniyat va ma'rifat manbayi. Insonni ulug'laydigan, unda ma'naviyat hamda ma'rifat asoslarini shakllantiradigan, uni komil inson qilib tarbiyalaydigan kuch, u dunyo va bu dunyoni tanitish vositasi. Buyuk olimlar kitobxonlik haqida fikr bildirar ekan, adabiyotlar bilan oshno qalbga hech qachon yomonlik in qurmasligini doimo yaxshilik, ezgulik hamroh bo'lishini ta'kidlaydilar. Kitob o'tmishni bugun va kelajakka bog'laydigan o'ziga xos ko'prikdir. Kutubxonalar esa o'z bag'rida o'tmishni saqllovchi, bugunini qadrlaydigan va kelajakning porloq bo'lishiga harakat qilayotgan yoshlarning maskani sanaladi. Bugun barcha sohalardagi kabi kutubxonalar va kutubxonachilik faoliyatida ham bir qator islohatlarning yuz berayotgani kishini quvontiradi. Ayniqsa soha mutaxassislari bugun

ularga qaratilayotgan e'tibordan mamnun. Bir qaraganda juda oddiy ish sanalgan kutubxona faoliyatining o'ziga yarasha qiyichiliklari mavjud. Har qanday kutubxonalar kitob fondini jamlash, joylashtirish hamda kitobxonlarga xizmat qilishdan iborat. Kitob fondini jamlash uchun ushbu kutubxonaga kerakli nashrlar muntazam kuzatib boriladi, aniqlanadi va ularni kutubxonaga olish kutubxona kollektori orqali amalga oshiriladi. Bundan tashqari, yirik kutubxonalar bosma nashrlarning to'liq yoki qisman nazorat nusxasini olish huquqiga ega, shuningdek, ular uchun mamlakat ichida va chet mamlakatlardan kitoblar sotib olish imkoni yaratiladi. Kitobxonlarga xizmat ko'rsatish darajasi kutubxona fondini to'liq to'plashga birmuncha bog'liq. Kitob fondini to'g'ri tashkil qilish (hisobga olish, joylashtirish, saqlash va kitobxonga yetkazish) kitobxonga adabiyotdan foydalanishni, kutubxonachiga esa kitobxonga tez xizmat ko'rsatishni, fondni ijtimoiy mulk sifatida saqlashni ta'minlaydi. Kitobxonga xizmat ko'rsatishning turli yo'llari mavjud: kitobxonga abonement, o'quv zallari faoliyati hamda ko'chma kutubxonalar orqali kitob berish, ayrim kitobxon va korxonalarga kitob tanlashda yordam berish, kutubxona katalogi tizimi orqali kitob fondini yoritish, turli xil axborot-bibliografiya qo'llanmalari tuzish, elektron fond tizimini yaratish kabi bir qancha vazifalarni o'z ichiga oladi. Zamonaviy ilmiy-texnika taraqqiyoti kutubxonalar ishini murakkablashtirmoqda. Ko'plab bosma asarlarni ishlab chiqarishning beqiyos darajada o'sishi kutubxonalar oldiga ko'p hajmdagi nashrlarni tanlash, saralash va oqilona saqlash, kompyuterlar vositasida izlab topish va tezda kitobxonga yetkazish masalalarini ko'ndalang qo'yadi. Natijada esa moddiy-texnik bazasi yaxshi bo'lmagan kutubxonalarning faoliyati ayrim muommalarni keltirib chiqaradi. Muommalarni bartaraf etishning natijasi o'laroq so'nggi uch yilda axborot-kutubxona sohasiga oid normativ-huquqiy hujjatlarning qabul qilinishi bir qator ustuvorliklar belgilanishiga olib keldi. Prezidentimiz tomonidan yoshlar ma'naviyatini yuksaltirish va ularning bo'sh vaqtini mazmunli tashkil etish bo'yicha ilgari surilgan 5 muhim tashabbusdan biri – yoshlar ma'naviyatini yuksaltirish, ular o'rtasida kitobxonlikni keng targ'ib qilish hisoblanadi. 2019-yil 7-iyunda "O'zbekiston Respublikasi aholisiga axborot-kutubxona xizmati ko'rsatishni yanada takomillashtirish to'g'risida" Prezident qarori qabul qilinishi sohaning taraqqiyotiga keng yo'l ochdi. Qarorda 2019–2024-yillarda O'zbekiston Respublikasida axborot-kutubxona sohasini rivojlantirish konsepsiyasi, sohani rivojlantirish bo'yicha chora-tadbirlar dasturi hamda Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasi axborot-resurs markazining tashkiliy tuzilmasi tasdiqlandi. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Administratsiyasi huzuridagi Axborot va ommaviy kommunikatsiyalar agentligiga tegishli vazirlik, idoralar, Qoraqalpog'iston Respublikasi Vazirlar Kengashi, viloyatlar va Toshkent shahar hokimliklari bilan birgalikda Milliy kutubxona qoshida 186 ta tuman (shahar) axborot-kutubxona markazini tashkil etish, aholiga axborot-kutubxona xizmatlarini ko'rsatish uchun sifat jihatidan yangi va qulay shart-sharoit yaratish, zamonaviy axborot texnologiyalari asosida ularning ilmiy, ta'lim, axborot va madaniy ehtiyojlarini qondirish, aholining ijtimoiy himoyaga muhtoj qatlamlariga ijtimoiy moslashuv va

reabilitatsiya, mustaqil ta'lim olish va muloqot doirasini kengaytirish usuli sifatida axborotdan foydalanish imkoniyatlarini yaratish, foydalanuvchilarga har qanday tashuvchilarda (bosma, multimedia va raqamli), shu jumladan internet tarmog'i yordamida sifatli axborot manbalaridan foydalanish imkoniyatini yaratish, o'zining axborot-resurslarini tashkil etish va ularni doimiy to'ldirib borish orqali kitobxonlarga an'anaviy xizmat ko'rsatish usulidan ularni zamonaviy axborot-kutubxona xizmatlari bilan ta'minlashga o'tish, aholiga masofadan axborot-kutubxona xizmatlari ko'rsatishni rivojlantirish, modernizatsiya qilish asosiy vazifa etib belgilandi.

Mazkur qarorga muvofiq kutubxona sohasida mutaxassislariga bo'lgan ehtiyojni o'rganish asosida turdosh oliy o'quv yurtlariga "Kutubxona-axborot faoliyati" yo'nalishi bo'yicha o'qishga qabul kvotalari to'g'risida O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasiga takliflar kiritish yuklatilgani kelajakda sohamizdagi kadrlar qo'nimsizligi muammosini bartaraf etishga xizmat qiladi.

Shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti qarori bilan vazirliklar va idoralar, Qoraqalpog'iston Respublikasi Vazirlar Kengashi, viloyatlar va Toshkent shahar hokimliklarida, davlat organlari va boshqa tashkilotlarda, shu jumladan harbiy qismlarda idoraviy kutubxonalarni tashkil qilish (takomillashtirish), idoraviy kutubxonalarning kitob fondini va moddiy-texnika bazasini yaratish, yangilash va to'ldirish uchun davlat budjeti, budjetdan tashqari jamg'armalar mablag'lari hamda qonunchilikda taqiqlanmagan boshqa manbalar hisobidan moliyalashtirish belgilandi. Idoraviy kutubxonalarning kitob fondini yangilash va to'ldirish uchun zarur nashrlar ro'yxatini har yili shakllantirish mexanizmining belgilanganligi ham albatta o'zining ijobiy samarasini beradi. Sohaga qaratilayotgan e'tiborning yana bir yaqqol namoyishi o'laroq 21-may – Kutubxonachilar kuni etib belgilanishi soha xodimlarining qilayogan mehnatlari yuqori baholangani e'tirofi desak mubolag'a bo'lmaydi. Shu sohaning davomchisi sifatida o'z kasbim va faoliyatimdan mamnuniyat va faxr tuyaman. Kishilar qayerda qaysi davrda yashashlarida qat'iy nazar hamisha moddiy boylik bilan bir qatorda ma'naviy barkamollik va yetuklikka muhtojlik sanaladi. Kitoblar ziyo tarqatar ekan, kutubxonalar ziyo maskani sanalaveradi va kishining ma'naviy barkamollikka yetishishi uchun yo'lchi yulduz vazifasini bajaraveradi. Shu boisdan kitobni ma'naviy meros, tuganmas xazina deyishlari ham bejiz emas, haqiqiy kitobni qadrlaydigan insonlarga uning bu kabi qimmatini anglab yetishgan. Kitob – inson umr yo'llarini yorituvchi so'nmas nur, inson hayotiga mazmun baxsh etuvchi saodat manbayi, har qanday vaziyatda ham hamroh bo'lguvchi sodiq do'st. Insonning ruhiy-ma'naviy kamolotini ta'minlashda kitobchalik kuchli qudratga ega vosita yo'qdir. Shu boisdan, azal-azaldan ma'rifat peshvolari, ahli donishlar butun insoniyatni kitob o'qishga, undan ilm-u odob sirlarini o'rganishga chorlab kelishgan. Tarbiyaning barcha mezon va unsurlari, avvalo, oilada shakllantirilganidek, kitobxonlik madaniyatini tarbiyalashda ham oilaning o'rni nihoyatda kattadir. Qush uyasida ko'rganini qiladi, degan naqlga tayansak, bu mohiyat yanada dolzarb bosqichga ko'tariladi. Oilada ota-ona kitobga mehr qo'ygan bo'lsa bunday oilada tarbiyalanayotgan farzand ham kitobga

oshno bo‘ladi, bunday bolalarning dunyoqarashi, fikrlash doirasi keng bo‘ladi, xushmuomala, mehribon, boshqalarga iloji boricha yaxshilik qilishga urinadigan, har bir aytayotgan so‘zi, qilayotgan ishini o‘ylab bajaradigan, bir so‘z bilan aytganda, o‘zida barkamol shaxs xislatlarini namoyon qilishga harakat qiladigan ziyoli farzand bo‘lib voyaga yetadi. Oila muhitida kitobxonlikning tizimli ravishda olib borilishi kutilayotgan natijaning samarasini yanada oshiradi. Bolalarga yoshlikdan o‘zbek xalq ertaklaridan so‘zlab berish bolalarda mehnatsevarlik, samimiylik, mehmondo‘stlik kabi insoniy fazilatlarni hamda milliy va umuminsoniy qadriyatlarga nisbatan hurmat va ehtirom kabi tushunchalarni tarbiyalaydi. Oilada ota-ona kitob mutolaasi bilan shug‘ullanmas ekan, farzandlarda kitobga mehr uyg‘otish bir muncha qiyin kichadi. Psixologlarning tekshiruv natijalariga ko‘ra, bolada atrof-muhit va unga bo‘lgan munosabat shakllanishida eshitish va ko‘rish qobiliyatining o‘rinini yuqori baholashadi. Ayniqsa kichik yoshdagi bolalar ongidagi tassavvurni kengaytirish uchun rolli o‘yinlar, sahna ko‘rinishlarning foydasi beqiyos ekanligi isbotlangan. Shu sababli ko‘plab maktabgacha ta‘lim tashkilotlari va maktablarda qo‘g‘irchoq teatrlari, spektakllar, turli xildagi sahnaviy ko‘rinishlardan iborat bo‘lgan tadbirlar tez-tez o‘tkazilib turiladi. O‘z-o‘zidan ko‘rinadiki, bola tasavvurining kengayishi va boyishida ko‘rgazmalilik muhim. Oilada ham xuddi shundek, oila a‘zolarining ayniqsa ota-onalarning kitob mutolaasi bolaning tasavvuriga ta‘sir etadi va uni yo‘naltiradi. Agar ota-onalar farzandlarini kitobga va kutubxonga munosabatlarini shakllantirsalar, farzandlari bilan birgalikda kutubxonnalarga tashrif buyursalar, kitob do‘konlariga borsalar kichik yoshdayoq bolada kitobga bo‘lgan munosabat shakllanadi. Keyinchalik bola o‘z-o‘zidan borgan sari vaqtini aynan qayerda va nimag sarflashi kerakligi haqidagi tasavvurni ongida shakllantirib oladi. Bugun har bir oilada shaxsiy kutubxona barpo etish va oilaviy mutolaani shakllantirish orqali jamiyatimizda kitobga mehr qo‘ygan yoshlar safini kengaytira olamiz. Bugun zamonaviy texnikalar va ularning rang-barangligi o‘z atrofida ko‘plab yoshlarni yig‘ib oldi va bu ba‘zi hollarda yoshlarga o‘zining ijobiy natijasidan ko‘ra ko‘proq salbiy oqibatlarini ko‘rsatmoqda. Turli xildagi yomon illatlar, yod g‘oyalar ta‘siridan faqatgina yuksak ma‘naviyat va mustahkam iroda bilangina chiqib ketaolamiz. Kitoblar va mutolaa esa, ma‘naviy ozuqa hamda iroda mustahkamligimizga eltuvchi eng yaxshi va to‘g‘ri yo‘l sanaladi. Bir so‘z bilan aytganda, kitoblar sababli butun dunyoga ziyo nuri bilan boqa olamiz. N.A.Rubakin ta‘biri bilan aytganda esa “Yaxshi kutubxona koinotning kitobdagi in‘ikosidir”. Bugungi kunda bu boradagi ishlar albatta bir kun kelib o‘z samarasini beradi. Zotan, Prezidentimiz ta‘kidlaganidek, “Kitobsiz taraqqiyotga, yuksak ma‘naviyatga erishib bo‘lmaydi. Dunyodagi har qaysi davlat, har qaysi millat birinchi navbatda o‘zining intellektual salohiyati, yuksak ma‘naviyati bilan qudratlidir. Bunday yengilmas kuch manbayi esa, avvalo, insoniyat tafakkurining buyuk kashfiyoti – kitob va kutubxonalarda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston respublikasi prezidenti Sh.M. Mirziyoyev tomonidan ilgari surilgan besh muhim tashabbus-T.: 2019 yil, 19-mart.
2. 2019-yil 7-iyunda "O'zbekiston Respublikasi aholisiga axborot-kutubxona xizmati ko'rsatishni yanada takomillashtirish to'g'risida" Prezident qarori
3. Таджикибаева, Феруза. Oilada bolalarda kitobxonlikni shakllantirish omillari / Феруза Таджикибаева, Шахноза Камолова. — Текст : непосредственный // Молодой ученый. — 2020. — № 27 (317). — С. 384-386. — URL: <https://moluch.ru/archive/317/72350/> (дата обращения: 18.12.2023).

ЗНАЧЕНИЕ ФОЛЬКЛОРА В ЖИЗНИ ЧЕЛОВЕКА. ОБЩЕСТВЕННАЯ ЦЕННОСТЬ ФОЛЬКЛОРА.

Хуррамов А.

Глава отделения магистратуры Махмудов А.

Магистр 1 курса по специальности
"Искусство театра"

Аннотация: *Значение фольклора в жизни человека и ее влияние в развитие ребенка. Важнейшей задачей, стоящей перед нашим обществом в настоящее время, является его духовное, нравственное возрождение, которое невозможно осуществить, не усваивая культурно-исторический опыт народа, создаваемый веками громадным количеством поколений и закреплённый в произведениях народного искусства.*

Ключевые слова: *фольклор, устное народное творчество, народное творчество, мифы.*

Annotatsiya: *Xalq og'zaki ijodining inson hayotidagi ma'nosi va uning bola rivojlanishiga ta'siri. Hozirgi davrda jamiyatimiz oldida turgan eng muhim vazifa – uni ma'naviy-axloqiy tiklash bo'lib, unga xalqning asrlar davomida juda ko'p avlodlar tomonidan yaratilgan madaniy-tarixiy tajribasini o'zlashtirmasdan turib erishib bo'lmaydi.*

Kalit so'zlar: *xalq og'zaki ijodi, xalq og'zaki ijodi, xalq amaliy san'ati, afsonalar.*

Abstract: *The meaning of folklore in human life and its influence on the development of a child. The most important task facing our society at the present time is its spiritual and moral revival, which cannot be achieved without assimilating the cultural and historical experience of the people, created over the centuries by a huge number of generations and enshrined in works of folk art.*

Key words: *folklore, oral folk art, folk art, myths.*

Фольклор – благодатный и ничем не заменимый источник нравственного воспитания детей, так как в нём отражена вся реальная жизнь со злом и добром, счастьем и горем. Он открывает и объясняет ребенку жизнь общества и природы,

мир человеческих чувств и взаимоотношений. Способствует развитию мышления и воображения ребенка, обогащает его эмоции, дает прекрасные образцы литературного языка. Чтобы максимально достичь воспитательного эффекта с помощью устного народного творчества, важно не только, чтобы оно было представлено разнообразными жанрами, но и максимально было включено во все жизненные процессы ребёнка. Так, например, знакомство с колыбельными песнями поможет детям вырасти уравновешенными и доброжелательными людьми. Очень важно, чтобы ребенок с детства усвоил суть нравственных понятий и человеческих ценностей. В процессе развития ребенок формируется как личность, приобретает свойственные ему черты характера, особенности, которые влияют на поведение человека в жизни, у ребенка появляется собственное мировоззрение. Важнейшей задачей, стоящей перед нашим обществом в настоящее время, является его духовное, нравственное возрождение, которое невозможно осуществить, не усваивая культурно-исторический опыт народа, создаваемый веками громадным количеством поколений и закреплённый в произведениях народного искусства. Выдвигая принцип народности, говорил о том, что *«язык есть самая живая, самая обильная и прочная связь, соединяющая отжившие, живущие и будущие поколения народа в одно великое, исторически живое целое»*. В раннем возрасте очень важно ускорить «рождение» первых сознательных слов у ребенка. Увеличить запас слов помогут малые жанры фольклора, в которых привлекается его внимание к предметам, животным, людям. С помощью малого фольклора можно решать практически все задачи методики развития речи и наряду с основными методами и приемами речевого развития младших школьников можно и нужно использовать этот материал.

Значимость народного фольклора очень велика в адаптационный период. Хорошо подобранная, с выразительностью рассказанная потёка помогает установить контакт, вызвать положительные эмоции.

Устное народное творчество как искусство народного слова. Принято считать, что фольклор — это устное народное творчество, народное искусство слова, за рубежом его называют ещё – народные знания либо народная мудрость. Фольклором называют словесное искусство, которое включает в себя пословицы, частушки, сказки, легенды, мифы, скороговорки, загадки, героический эпос, былины, сказания и пр. Известно, что произведения устного народного творчества возникли в далёкой древности, но и сегодня используем их, зачастую даже не подозревая и не осознавая этого (поём песни, рассказываем анекдоты, читаем сказки, загадываем загадки, говорим поговорки, поём народные песни, повторяем скороговорки и многое другое). Народные скороговорки, песни, загадки, сказки, пословицы используют в своей речи взрослые люди и дети, подрастающая молодёжь и люди старческого возраста. Но мало кто явно представляет себе каким образом зарождается, живёт и существует устно-

поэтическое народное творчество, и тем более ещё меньшее количество людей отдаёт себе отчет в ценности фольклора и знаком с его историей. Никто уже, к сожалению, не узнает имён тех далёких творцов, сложивших замечательные сказки, занятные загадки, народные песни, нравоучительные пословицы и поговорки, живущие уже на протяжении многих веков. Единственное что можем с уверенностью говорить, что автор фольклора вечно живой и развивающийся поэт, имя которого народ. Именно народу обязаны в сохранении и совершенствовании всех народных сокровищ поэзии. Итак, живя вне времени, переходя от пращуров к потомкам, от одного сказочника, поэта, певца к другому, фольклорные произведения обогащаются чертами современного мировоззрения, новыми чертами быта. В наше время продолжают жить уже обновленные древние сказки, а наряду с ними возникают (и всегда возникали) новые песни, анекдоты, пословицы, загадки и т.п.

Заклучение живя вне времени, переходя от пращуров к потомкам, от одного сказочника, поэта, певца к другому, фольклорные произведения обогащаются чертами современного мировоззрения, новыми чертами быта. В наше время продолжают жить уже обновленные древние сказки, а наряду с ними возникают (и всегда возникали) новые песни, анекдоты, рассказы, заговоры, пословицы, загадки и т.п. Живая связь литературы с фольклором подтверждается творчеством лучших писателей всех народов. Но как бы ни была ощутима связь произведений писателей с народной поэзией в условиях классового общества, коллективное и индивидуальное творчество всегда разграничиваются по способу создания художественных произведений. Представленная классификация наиболее распространена среди исследователей. Однако стоит понимать, что виды узбекского фольклора взаимно дополняют друг друга, а порой не вписываются в общепринятую классификацию. Поэтому при изучении вопроса чаще всего используют упрощенный вариант, где выделяют всего 2 группы жанров – обрядовый и не обрядовый фольклор. Видим, что большинство ученых относят к малым жанрам фольклора пословицы, поговорки, загадки, скороговорки, а в остальном их мнения расходятся. Можно понять, что, в отличии от малых форм, к большим формам фольклора относятся следующие большие произведения: сказки, легенды, былины, исторические песни, лирические песни, баллады, частушки.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Закон Республики Узбекистан «Об охране и использовании объектов культурного наследия»
2. Рублев В. В. Фольклористика Узбекистана. Нижний Новгород – 2021. – 96 с
3. Ефремов А.Л. Формирование личности в условиях любительского коллектива. – СПб. 2004. - 107 с

4. Карпухин И.Е. Устное народное творчество, 2005,
5. Ушинский, К.Д. Воспитание человека / К.Д. Ушинский; сост. С.Ф. Егоров. - М.: Карапуз, 2000. - 255 с

ЎЗБЕК ХАЛҚ ЭРТАКЛАРИДА УМУМИЙЛИК ВА ЎЗИГА ХОСЛИКЛАР

Muxammadiev M

Xalq ijodiyoti(cholgu ijrochiligi) mutaxassisligi

1 kurs magistranti

Аннотация: Мазкур илмий мақолада эртак жанри, унинг ҳаёт воқеалари заминиди яратилиши, бошқа қардош халқ оғзаки ижоди билан умумийлиги ва миллий ўзига хослиги қиёсий ёндашув асосида ёритилган.

Аннотация: В данной научной статье на основе сравнительного подхода освещены жанр сказки, ее создание на основе жизненных событий, ее общность с другими народными устными произведениями, национальное своеобразие.

Annotation: In this scientific article, the fairy tale genre, its creation on the ground of life events, its commonality with other folk oral works, and its national identity are highlighted on the basis of a comparative approach.

Калим сўзлар: эртак сюжети, жанр хусусияти, халқаро сюжет, сеҳрли эртаклар, маиший эртаклар, кўчиб юрувчи сюжет.

Key words: fairy tale plot, genre feature, international plot, magical tales, household tales, traveling plot.

Ключевые слова: сюжет сказки, жанровая особенность, интернациональный сюжет, волшебные сказки, бытовые сказки, путевой сюжет.

Ўзбек халқ эртаклари ичида сеҳрли фантастик эртаклар алоҳида ўринни эгаллайди. Улар бадиий сюжет жиҳатидан хилма-хил, ранг-баранг ва гўзалдир. Бу эртаклар орасида бошқа қардош халқлар орасида кўчиб юрадиган эртаклар сюжетини ҳам, яқин ва Ўрта Шарқ, Ўрта Осиё халқларида учрайдиган эртаклар сюжетини (хинд, араб, эрон, тожик, туркман, озарбайжон ва бошқалар) ва фақат ўзбек халқи фольклорига хос оригинал сюжетдаги эртакларни ҳам учратишимиз мумкин. Оригинал сюжетдаги эртакларимиз синкретик шаклга эга бўлиб, бу тип эртакларда кўпинча қаҳрамоннинг жуда кучли, ваҳимали маҳлуқ ёки дев билан олишуви тасвирланиши диққатга сазовордир. Уларда ўзбек халқ қаҳрамонлик эпосига («Гўрўғли» циклига) ҳам, сеҳрли эртакларга ҳам хос хусусиятлар, реалистик тасвирлар кўзга ташланади.

Масалан, «Арпаполвон» эртагидаги Арпаполвоннинг девлар билан олишуви, жодугар кампир тузоғига илинмаслиги, унинг севги саргузаштлари каби мотивлар тасвири бунинг далилидир.

«Хусанжон» эртаги сеҳрли эртақларга хос хусусиятларга эга бўлиш билан бирга ундаги баъзи эпизодлар, масалан, Хусанжоннинг кал сифат бўлишига қарамай подшонинг кизини севиши, чол-кампирга бола бўлиб, малика боғида бўлиши жихатлари билан фольклорнинг йирик эпик жанрларига хос хусусиятларга ҳам эгадир. Сеҳрли эртақларда бундан ташқари эртақ қаҳрамонининг девлар, аждарлар ва бошқа афсонавий жондорлар устидан ғалаба қозониши масаласи алоҳида ўринни эгаллайди.

Кушларнинг нима ҳақда гаплашганликларини билишни истаган шоҳ ҳақидаги эртақ Ўрта Осиё халқлари фольклорига хос бўлгани каби, ўзбек халқи фольклорига ҳам хосдир. Хон (ёки шоҳ)нинг қизи кушлар: “Эрни эр қиладиган ҳам, қаро ер қиладиган ҳам хотин” дегани учун, шоҳ эртақларни ерга уришида айблаб қизини қашшоқ калга беради. Доно, ақлли қиз ўз сўзининг устидан чиқиб, камбағал эрини бахтли ва бадавлат қиладди.

Ўзбек халқ эртақларининг ўзига хос хусусиятларидан яна бири - уларнинг жанр нуқтаи назаридан синкретиклигидир. Уларнинг айримларида сеҳрли ва маиший (ҳаётий) жанрнинг қўшилиб кетганлигини кўрсак, баъзиларида сеҳрли ва қаҳрамонлик жанрларидаги яқинлик кўзга ташланиб туради. [6. Б.14.] Ўзбек халқ эртақларининг сюжети Ўрта Осиё халқларининг узоқ асрлар давомида жуда кўп мамлакатлар билан турли муносабатларда бўлганлигини кўрсатади. Шарқ ва Ғарб ўртасидаги савдо йўлларининг Ўрта Осиёдан ўтиши бу ердаги маҳаллий халқлар маданияти, санъати, ёзма ва оғзаки адабиётига сезиларли таъсир қилган. Айниқса, улар оғзаки ижод намуналарининг халқлар орасида кенг тарқалишида муҳим роль ўйнаган. Ўзбек халқининг сеҳрли эртақлари орасида қўшни ёхуд узоқ ўлкалар халқларининг эртақлари сюжетига ўхшаш сюжетлар кўп учрайди. Уларнинг кўпи халқаро сюжет ҳисобланади. Бу қадим даврларда кўпчилик халқларнинг маданий ривожланиш даражаси бир-бирига яқин бўлганлигидан дарак беради.

Шунинг учун халқимиз яратган ажойиб эртақлар орасида оригинал сюжетли эртақлар билан бирга халқаро сюжетдаги эртақларни ҳам кўплаб кўриш мумкин.

Уч оғайнининг сафарга чиқиши, кенжа ботирнинг гўзал қизни олиб, акаларини қутқариб, ватанига қайтаётганида акалари уни қудукдан чиқармай, ташлаб кетишлари, кенжа ботирнинг кўп қийинчиликларни енгиб муродига етиши мотивидаги рус эртагига ўхшаш мотив ўзбек халқининг «Миср подшоси», «Абдулқосим», «Сеҳрли олма» каби эртақлари мотивига ўхшашдир. Бошқа халқлар эртақларининг сюжет мотивлари ўзбек халқ эртақлари орасида ҳам кўплаб учраши, жаҳон халқлари эртақлари сюжетидаги баъзи бир умумий хусусият ўзбек эртақлари учун ҳам хос эканлигини тасдиқлайди. Лекин ўзбек халқ эртақлари сюжетининг халқимиз ҳаёти, дунёқараши, урф-одати, эътиқоди, миллий хусусияти ва яшаш шароити билан чамбарчас боғлиқлиги унинг ўзига хос хусусиятларидандир. Шунинг учун бу эртақларнинг сюжети халқаро Эртақ

сюжетига монанд бўлиши, кўчиб юрувчи сюжет деб номланишидан қатъий назар, улар ўзбек халқининг узоқ асрлик ҳаёти, маданияти билан боғлиқ ҳолда вужудга келган, деб хулоса чиқаришга асос беради.

Турли халқларга мансуб эртаклар сюжетидаги ўзаро яқинликлар уларнинг тарихан бир-бирлари билан маълум жиҳатдан яқин яшашлари, дунёқараш ва тажрибалари умумийликка эга бўлиши билан ҳам боғлиқдир. “Бундан ташқари, эртаклардаги айрим машҳур сюжетларнинг бир халқдан иккинчисига, бир ўлкадан бошқа ўлкага кўчиб юриши, ўтиб туриш ҳоллари ҳам мавжуд.” [3. Б.83.] Бу, албатта, халқлар ўртасидаги тарихан зарур ва муқаррар иқтисодий, маданий ва бошқа ўзаро муносабат билан боғлиқдир.

Умуман Шарқ халқларининг ёзма адабиётида бўлгани каби, фольклор асарларида ҳам бир-бирига таъсир кучли бўлган. “Ҳинд, араб ва бошқа қўшни халқлар маданияти, адабиёти ўзбек халқи адабиётига, маданиятига қандай таъсир этган бўлса, халқимизнинг юксак бадиий дид билан яратган маданияти, адабиёти ва оғзаки ижод намуналари ҳам ўз навбатида бошқа халқлар маданияти, адабиёти ва оғзаки ижоди ривожига шундай таъсир этган.” [3.Б.51.] Бу таъсир бир халқ маданияти ва адабиётининг иккинчи халқ маданияти ва адабиётига механик ҳолдаги таъсири эмас, албатта. Бир халқ иккинчи бир халқдан бирор сюжет ва воқеани олар экан, уни ижодий қайта ишлаб, ўз дидига, миллий руҳига мос келадиган ҳолга келтиради. Шарқ мамлакатларидан бизга ўтган сюжетлар кўпроқ, халқ китоблари «Минг бир кеча», «Калила ва Димна», «Тўтинома» кабилар қўшни халқлар ёзма адабиётидаги фольклор мотивлари орқали кириб келган бўлса ажаб эмас.

Масалан, «Минг бир кеча»даги қуш тилини тушунувчи киши ҳақидаги ҳикоя таъсирида яратилган эртакларни эслаш мумкин. Ярми тош киши ҳикояси, «Балиқчи ҳикояси», «Маликаи Синдибод» кабилар асосида ҳам эртаклар яратилган. Эртакларимиздаги вафодор тўтининг тухматга қолиб, шох томонидан ўлдирилиши, қуш тилини тушунувчи кишилар ҳақидаги ва бошқа бир қатор эртаклардаги асосий мотивлар халқ китобларидаги мотивларга ҳамоҳангдир.

Халқимиз орасидаги мулла, дурадгор ва тикувчи, шох ва малика ҳақидаги, ақлли ва доно вазир тўғрисидаги, уч оғайни тўғрисидаги эртаклар ҳам машҳур ҳинд халқ китоби «Калила ва Димна» таъсирида вужудга келган. [4. Б.76.] Уларда дўстлик, донолик, ишбилармонлик, чин севги каби инсоний эзгу хусусиятлар ҳикоя этилади.

Айрим шахслар номи билан боғлиқ эртаклар, айниқса, киши диққатини ўзига жалб қилади. Масалан: Қорун, Ҳотам Той, Искандар, Лукмони Ҳаким, Ибн Сино, Навоий ҳақидаги эртаклар шулар жумласидандир. Уларнинг халқ орасида тарқалиши турлича бўлган. Жанр хусусияти билан бу тур эртаклар сеҳрли-фантастик ва ҳаётий эртаклар билан афсоналар оралиғида туради.

Ҳотам Той ҳақидаги эртаклар саҳий ва ҳимматли, олижаноб киши ҳақидадир. Ҳотам Тойнинг ким бўлганлиги ҳозирга қадар маълум эмас.

“Шарқшунос олимлардан М.Салъе Ҳотам Той ярим афсонавий қаҳрамон ва шоир бўлган, у VI асрда вафот этган, деган фикрни айтади. Р. Алиев эса Ҳотам ҳаддан ташқари саҳий Той қабиласидан чиққан афсонавий араб амиридир,” [қаранг:3. Б.16.] деган фикрни илгари суради.

Ўзбек халқининг сеҳрли фантастик эртаклари кўп қатламлидир. Уларда турли даврларда, халқ ҳаётида муҳим роль ўйнаган хилма-хил воқеалар ўз аксини топган. Халқ ҳаётининг қомуси ҳисобланган эртаклар халқнинг дунёқараши, интилиши, умуман турмушидаги барча муҳим воқеаларни ўзида акс эттирган. Улар даврлар оша силлиқлашиб, сайқаллашиб, бадиий жиҳатдан мукаммаллашиб келган. Эртакларнинг халқ ҳаёти, маиший аҳволи ва тарихи билан узвий алоқада эканлигини унутмаслик керак. Улар халқнинг сиёсий, ижтимоий ва иқтисодий ҳаёти билан чамбарчас боғлиқ. Ўзбек сеҳрли фантастик эртакларининг ҳаёт воқеаларини ифодалашини таҳлил қилиш ажойиб ҳулосага олиб келади. Бу эртакларда ўзбек ҳаёти, урф-одатлари, анъаналари, ўзбекча фикрлаш ва яшаш қабиляр тўла ифода этилган. Ҳатто эртакларимизда ибтидоий жамоа даврлари ҳаётига оид айрим воқеалар ҳам акс эттирилган. Бунинг сабаби халқ орасида уруғчилик урф-одатлари баъзи бир қолдиқларининг айрим ўзгаришлари билан яшаб келганлигидадир. “Сеҳрли-фантастик эртакларнинг ўзига хос томонидан яна бири бошқа тур эртакларга нисбатан ўзгарувчанлик хусусиятининг суғлиги, анча турғун сюжет ва композицион тузилишга эгаликларидир. Кўпинча уларнинг тили ўзгаради, даврга мослашади. Сюжет ва мазмун эса модернизацияга муҳтож эмас.” [6. Б.23.]

Демак, ўзбек халқининг сеҳрли-фантастик эртаклари халқ тарихининг ижтимоий-сиёсий, маданий-адабий ва эстетик тараққиётининг кўзгуси сифатида қимматлидир.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Исмоилов Б.И. Дунёни билишда тил ва тафаккурнинг бирлиги. Тошкент, “Фан”, 1996. 96 бет.
2. Мирзаев Т.М. Алпомиш достони ҳақида. Т.: “Фан”, 1989 210 бет.
3. Ҳоди Зариф. Ўзбек фольклори. 2-китоб. Т.: “Фан” 1993. 216 бет.
4. Ўзбек халқ мақоллари. Т.: Бадиий адабиёт нашриёти, 1992. 156 бет.
5. Шоюсупова Р. Ўзбек халқ оғзаки ижодида ижтимоий-сиёсий ғоялар. Т.: “Ўзбекистон”, 1996.123 бет.
6. Жалолов Ғ. Эرتак ва ҳаёт. Тошкент, “Ўзбекистон” нашриёти, 1995. 24 бет.

XALQ DOSTONLARINING MILLIY MADANIYATIMIZDA TUTGAN O‘RNI

Zilolabonu Xoliqova G‘anijon qizi
O‘ZDSMI, MSMTEB 4-Kurs talabasi

Annotatsiya

Maqolada qahramonlik dostonlari avlodlarni kamolotga yetaklovchi milliy tarbiya manbayi ekanligi, unda xalqning hayoti, kurashi, orzu-umidlari ifoda etib qolmay, avlodlarni kamolotga yetaklovchi tarbiya vositasi ekanligi haqida fikr yuritiladi.

Kalit so‘zlar: epos, doston, baxshi, marosim, marosim folklori, syujet, an‘ana, o‘zbek xalq dostonlari, nomoddiy madaniy meros.

Abstract

The article discusses that heroic epics are the source of national education leading to the maturity of generations, not only expressing the life, struggle and dreams of people, but also a means of education leading to the maturity of generations.

Keywords: epos, epic, bakhshi, rite, ritual folklore, plot, tradition, educational process, intangible cultural heritage.

Xalqning buyuk tarixi uning xalq dostonlari bilan bog‘liq bo‘lib, ular nafaqat madaniy meros, balki bu xalq hayoti va qadriyatlarining asosiy qirralarini aks ettiradi. O‘zbek xalq dostonlari avloddan-avlodga o‘tib kelayotgan mahobatli afsonalar, qahramonlar, vatanparvarlik tuyg‘ulari olamidir. Ushbu inshoda o‘zbek xalq dostonlarida qanday vatanparvarlik fazilatlarini namoyon bo‘lishi, ularda milliy g‘urur, ona Vatanga muhabbat qanday aks etishi haqida to‘xtalamiz.

Milliy qadriyatlar muayyan millatning asrlar osha yashab kelayotgan bebaho ma‘naviy boyligi hisoblanadi. Ular jamiyat a‘zolarini ruhan yaqinlashtirish, yoshlarni tarbiyalash, ijtimoiy hayotni barqarorlashtirish, avlodlar o‘rtasidagi ma‘naviy vorislik tuyg‘usining bardavomligiga ta’sir ko‘rsatishday beqiyos ahamiyatga ega. Shuning uchun ham qadriyatlarni asrab-avaylash va yosh avlodga ma‘naviy meros sifatida yetkazish masalasi bugungi kunda ham dolzarb muammo sanaladi. Ayniqsa, insonlar, mamlakatlar va qit‘alar o‘rtasidagi aloqa vositalari kuchayib borayotgan hozirgi globallashuv jarayonida bu masala yanada dolzarb bo‘lib bormoqda. Kuchli axborot bosimi ostida o‘zining milliy-ma‘naviy qiyofasini saqlab qolishga harakat qiladigan xalq yoki jamiyat o‘z kelajagining bunyodkori – yosh avlod salohiyatini el-yurt uchun foydali ishlarga qaratishga intilishi tabiiy hol.

Mustaqil O‘zbekiston taraqqiyotining hozirgi davrida yosh avlodni xilma-xil shakllardagi ma‘naviy tajovuzlardan saqlash uchun buzg‘unchi g‘oyalarga qarshi bunyodkorlik, yaratuvchilik, insonparvarlik g‘oyalari ila kurashish zarurki, bu borada milliy qadriyatlarga tayanish, o‘zbek xalq og‘zaki ijodi namunalaridan foydalanish ma‘naviy qiyofamizni va o‘zligimizni asrashga yordam beradi.

Prezidentimiz Sh.Mirziyoyev: “Bolalarimizni birovlarining qo‘liga berib qo‘ymasdan, ularni o‘zimiz tarbiyalashimiz lozim... Bu vazifalarni amalga oshirishda

biz asrlar mobaynida shakllangan milliy an'analarimizga, ajdodlarimizning boy merosiga tayanamiz"1 deb ta'kidlaydilar. "Oysuluv", "Shirin bilan Shakar", "Rustam", "Malika ayyor", "Ravshan", "Kuntug'mish" dostonlarida Vatanga muhabbat, mardlik, chin sevgi, vafodorlik, dushmanlarga nisbatan g'azab, do'stlik kabi oliyjanob g'oyalar tarannum etiladi. Doston, poema liro-epik janr; shu janrdagi badiiy asar. O'zbek xalq, og'zaki ijodi va o'zbek mumtoz adabiyotida keng tarqalgan. Dostonda muayyan voqea liro-epik tasvir vositalari yordamida hikoya qilinadi. Unda hayot, voqelik keng ko'lamda qamrab olinadi, bir yoki ikkita bosh qahramon ishtirok etadi, personajlar esa ko'p bo'ladi. Xalq og'zaki ijodi namunalari sifatida qo'shiq, maqol, matal, topishmoq, afsona, rivoyat, asotir, ertak, latifa, lof, lapar, termalar, doston, askiya, tez aytish, alla, yor-yorlar, kelin salom kabilarni misol qilib keltirish mumkin.

Jahon mumtoz adabiyotidagi dostonlar keng qamrovligi va hajmining kattaligi, ko'tarib chiqqan ijtimoiy, siyosiy, axloqiy muammolari, syujetining sertarmoqligi va dramatizmining o'tkirligi, personajlarining ko'pligi bilan ajralib turadi. Bunday asarlar markazida jamiyat va xalq taqdiri turadi, jamiyat, xalq va qahramon yaxlit, bir butunlikda tasvirlanadi, ular o'rtasida ziddiyat bo'lmaydi, balki shu xalq, shu qahramon bilan tashqi dushmanlar o'rtasidagi kurash, yaxshilik bilan yomonlik o'rtasidagi ziddiyat tasvirlanadi. Ularda vatanparvarlik, qahramonlik, insonparvarlik, mehr-muhabbat, do'stlik va sadoqat, mehnatsevarlik g'oyalari ilgari suriladi.

Ularda afsonaviy qahramonlarning jasorati, xudolarning karomati haqida kuylangan. Gomerning "Iliada" va "Odisseya", Dantening "Ilohiy komediya", Firdavsiyning "Shohnoma" asarlari doston janrining qadimiy namunalaridir. Dostonlar, o'z mohiyatiga ko'ra, qahramonlik ("Alpomish", "Farhod va Shirin"), sarguzasht-detektiv ("Sabbayi sayyor"), ishqiy-romantik ("Tohir va Zuhra", "Layli va Majnun"), jangnoma ("Yusuf va Ahmad", "Saddi Iskandariy"), tarixiy-memuar ("Shayboniynoma", "Jizzax qo'zg'oloni"), falsafiy ("Hayrat ul-abror"), fantastik-allegorik ("Lison ut-tayr"), didaktik ("Qutadg'u bilig") turga bo'linadi. Qahramonlik dostonlarida xalq, jamiyat taqdiri tasvirlansa, ishqiy-romantik dostonlarda oshiq-ma'shuqlarning sarguzashti bosh o'rinda turadi. Tarixiy-memuar yoxud tarixiy-biografik dostonlarda biror tarixiy shaxslar ramziylashtirilib, bo'rttirib tasvirlanadi.

Aslida avlod-ajdodlarimiz ham farzandlarni umumbashariy tuyg'ular, milliy qadriyatlarga sadoqat ruhida tarbiyalash maqsadida folklor asarlarining yuksak ma'naviy qudratidan samarali foydalanib kelishgan. Xalq og'zaki ijodi badiiy tafakkur taraqqiyotining barcha bosqichlarida yaratilgan eng ilg'or va hayotbaxsh an'analarni o'zida mujassamlashtirgan ma'naviyat sarchashmasidir. Ana shu ma'naviy merosning eng qadimiy qatlamiga xos milliy qadriyatlar tizimida inson ma'naviy kamoloti bilan bog'liq urf-odatlar, an'analar alohida o'rin tutadi. Xalq dostonlarining ijrochilari O'zbekistonning turli hududlarida turli nomlar bilan yuritiladi. Masalan, Surxondaryo va Qashqadaryoning ayrim joylarida baxshi, yuzboshi, Janubiy Tojikiston o'zbeklari

orasida jirov, jirchi, irchi, oqin, oxun, sannoch yoki sannovchi, shoir, xalfa, kampir va hokazo.

Baxshilar – doston ijrochilari sifatida mashhur, iqtidorli, shoirtabiat odamlar. Hodi Zarifning yozishicha, baxshi so‘zi mo‘g‘ulcha va buryatcha baxsha, bag‘sha so‘zlaridan olingan bo‘lib, ustod, ma‘rifatchi degan ma’nolarni beradi. O‘zbeklarda baxshi keng ma’noda xalq dostonlarini kuylovchi, yodda saqlovchi va nasldan-naslga yetkazuvchi san’atkordir. Xalq orasida baxshi so‘zi turlicha xarakterdagi ikki vazifani bajaruvchi shaxsga nisbatan qo‘llanilgan. XX asrga kelib, shaharlarda baxshilar xizmatidan foydalanish yo‘qoldi. Ammo qishloqlarda bu an‘analar hozirga qadar saqlanib kelmoqda. Asrimizning ulkan qurilishlarida – umumxalq hasharlarida, masalan, Kattaqo‘rg‘on suv ombori, Katta Farg‘ona kanali qurilishida, bayram-sayllarda doston va undan parchalar tinglash odat tusiga kirgan.

Muayyan doston varianti ko‘pchilik va yakka ijod birligi jarayonida yuzaga kelgan maxsus asar ekan, unda kuylovchining ijrochilik va ijodkorlik faoliyati asrlar davomida shakllangan epik an‘analar doirasida namoyon bo‘ladi. Bu hol barcha baxshilar uchun umumiy tomonlarni, muayyan dostonchilik qoliplarini yuzaga keltiradi. Shu bilan birga, har bir dostonchi yoki dostonchilar guruhi o‘ziga xos poetik yo‘li, uslubi bilan bir-biridan farq qiladi. Boshqacha qilib aytganda, umumlashgan puxta epik an‘ana doirasida ma‘lum baxshi yoki baxshilar guruhiga xos alohida ijodiy xususiyatlar, yo‘llar, uslublar o‘zgachaligi mavjud. Folklorshunoslikda buni shartli ravishda dostonchilik maktablari deb yuritiladi.

Yuqoridagi berilgan fikrlar muhim ekanligini anglagan holda shuni aytish lozimki, milliy qadriyatlarni yoshlar ongiga singdirishda eng yaxshi vositalardan biri bu shubhasiz xalq og‘zaki ijodidir. Chunki, aynan xalq og‘zaki ijodidagi namunalar har bir xalq o‘tmishidan so‘zlaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Mirziyoyev Sh.M. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi qabul qilinganining 24 yilligiga bag‘ishlangan marosimdagi ma‘ruzasi. <https://www.gazeta.uz/oz/2016/12/07/speech/> Uraeva, D. S., Sharipova, M. B., Zaripova, R. I., & Nizomova, S. S. (2020). THE EXPRESSION OF THE NATIONAL TRADITIONS AND BELIEFS IN UZBEK PHRASEOLOGICAL UNITS. Theoretical & Applied Science, (6), 469-472.

2. Рахимов Ф. Б., Шарипова М. Б. МЕСТО ИННОВАЦИЙ В РЕШЕНИИ СОВРЕМЕННЫХ ПРОБЛЕМ НЕПРЕРЫВНОГО ОБРАЗОВАНИЯ //Academy. – 2020. – №. 5 (56).

3. Шарипова М. Б., Мустакимова Г. А. Наследие мыслителей в эстетическом воспитании учащихся начальной школы //Вестник магистратуры. – 2019. – №. 10- 5. – С. 48-49.

4. Шарипова М. Б., Муродова Ш. Ш. ХУДОЖЕСТВЕННАЯ ИНТЕРПРЕТАЦИЯ ОБРЯДОВ В ЭПОСЕ «АЛПОМИШ» //Научный журнал. – 2020. – №. 9. – С. 32- 34.

5. Baxshillovna M. S., Shuhratovna M. S. Description and interpretation of wedding customs in the epic "Alpomish" //Middle European Scientific Bulletin. – 2021. – Т. 11.
6. Sharipova M. O'quvchi yoshlar tarbiyasida o'lmas an'ana va marosimlarning ahamiyati //ЦЕНТР НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ (buxdu.uz). – 2020. – Т. 1. – №. 1.
7. Sharipova M. Qahramonlik eposi-milliy madaniyatimizning nodir hazinasi ("Alpomish" dostoni misolida) //ЦЕНТР НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ (buxdu.uz). – 2020. – Т. 1. – №. 1.
8. Ахмедова М. Ш., Шарипова М. Б. ВОСПИТАНИЕ РЕБЕНКА НА ОСНОВЕ НАРОДНЫХ ТРАДИЦИЙ //Молодежь в науке и культуре XXI в.: материалы междунар. науч. – 2016. – С. 118.
9. Шарипова М. Б., Истамова З. Особенности этического воспитания детей дошкольного возраста //Вестник магистратуры. – 2020. – №. 1-5. – С. 39.
10. Шарипова М. Б., Саъдуллаева М. Б. К. РАЗВИТИЕ ТВОРЧЕСКИХ СПОСОБНОСТЕЙ ДЕТЕЙ В ДОШКОЛЬНОМ ОБРАЗОВАНИИ //Проблемы педагогики. – 2020. – №. 6 (51).
11. Шарипова М. Б., Ашурова Ф. А. Межличностные отношения в дошкольном возрасте //Вестник магистратуры. – 2020. – №. 1-5. – С. 35.

XALQ OG`ZAKI IJODINING FARZAND TARBIYASIDAGI O`RNI

Murotova Yulduz Faxriddin qizi

Kutubxona-axborot faoliyati fakulteti

4-bosqich talabasi

Ilmiy rahbar: Xakimova Muborakxon Yaqubjonovna

Annotatsiya. Farzand tarbiyasi o`ta nozik masala hisoblanadi. Tarbiyani olib borishda turli yondashuvlar, qarashlar va fikrlar mavjud. Ushbu maqolada xalq og`zaki ijodi vositasida ushbu jarayonni olib borish nazariyasi muhokama etiladi.

Kalit so`zlar: Tarbiya, xalq og`zaki ijodi, metod, farzand, o`git.

O`zbek xalq og`zaki ijodi namunalari asrlar davomida avlodlardan avlodga o`tib, yangilanib, xalq madaniyati, ma`naviyatini o`z mazmunida ifodalab kelayotgan bebaho merosimiz hisoblanadi. Shuning uchun ham Mamlakatimiz rahbari Shavkat Miromonovich Mirziyoyevning respublikamizdagi quyidagi:

«Bizning havas qilsa arziydigan buyuk tariximiz bor. Havas qilsa arziydigan ijodiy tashkilot xodimlari, adabiyotchilar, san`at ahliga qarata aytgan ulug`ajdodlarimiz bor. Havas qilsa arziydigan beqiyos boyliklarimiz bor. Va men ishonaman, nasib etsa, havas qilsa arziydigan buyuk kelajagimiz, buyuk adabiyotimiz va san`atimiz ham albatta bo`ladi», degan gaplari tarbiya jarayoni uchun o`ta dolzarbdir.

Imom ibn Kudoma o`zining: —Minxojul-kosidin nomli kitobida bir necha odoblarni zikr qiladi: —Bola voyaga yetib, unda fikrlash alomatlari namoyon bo`lsa, uni yaxshi kuzatish va ahvolini o`rganish lozim bo`ladi. Chunki bolaning qalbi sodda va toza bo`lib, u har qanday naqshni qabul qilishga tayyor. Agar yaxshilikka odatlantirilsa, yaxshilik bilan ulg`ayadi. Agar yomonlikka odatlansa, yomonlik bilan ulg`ayadi va javobgarlik uning yaqinlari bo`yniga tushadi. Shuning uchun bolani ehtiyot qilish, tarbiyalash, yomonliklardan pok tutib yaxshi axloqlarni o`rgatish lozim. Agar bola yuzida hayo nurlari ko`rinib, ba`zi ishlardan uyalsa va hayo qilsa, uni yomon deb bilsa, bu yaratganning hidoyati va axloqining yaxshiligi va qalbining tozaligiga dalolat qiladigan yaxshilikdir. Agar bolaning holati shunday bo`lsa, u balog`atga yetganda komil, aqlli bo`lishi bilan kelajagi porloq. Bolaga chiroyli odob berishga rioya qilish diqqat-e`tiborga sazovor ish.

Ma`lumki, yosh avlodni yuksak axloqiy fazilatlarga ega bo`lib yetishuvida eng yaxshi urf-odatlar, udumlar, an`analar, xalq odobnomasining ahamiyati katta. Chunki kimda – kim yoshlikdan xalqimizning asrlar mobaynida sinovdan o`tgan, xalqchil hayotiy odatlarining pandnomasini yaxshi o`zlashtirib olsa, ota- bobolarimizning pand nasihatlariga va o`gitlariga quloq solsa, unday inson elda baland obro` topadi.

Biz, ushbu qarashlardan kelib chiqqan holda muhim bir narsaga e`tiborimizni qaratmoqchimiz. Ma`lumki, folklor xalq hayotining barcha qatlamlari bilan uzviy holda yashab keladi, uni tinglovchilardan ayrim holda tasavvur ham qilib bo`lmaydi. Doston, ertak yoki xalq qo`shig`ining tinglovchisi ayni vaqtda folklor tashuvchisi hamdir. Ya`ni folklor faqat dostonchi, ertakchi, qo`shiqchi umuman aytganda ijrochi bilangina emas,

folklor tashuvchilari bo'lgan tinglovchilari bilan ham tirikdir. Muayyan bir folklor asarini tinglayotgan tinglovchi uni o'zlashtiradi, qayta-qayta eshitavergach, uning ma'lum qismlarini ijro etish malakasini ham hosil qiladi. Hatto, eng iste'dodli va zukko tinglovchilar, hozirgi kun iborasi bilan aytsak folklortanqidchisi darajasiga ko'tariladi. Ustoz folklorshunoslarimiz asarlarida qayd etilganidek, kamolga yetgan shogirdlarni mustaqil doston aytishga yo'llashdan oldin ular katta shoirlarning imtihonidan o'tgan. Bu katta shoirlar bilan birgalikda tinglovchilar ham o'z baholarini bergan. Shunday ekan, folklorga xos noyob xususiyat sifatida bu ijodiy jarayonda ijrochi- ijodkorlar bilan bir paytda tinglovchilar ham ishtirok etganligini, tinglovchilar xalqning asrlar davomida ijro etilib, sayqal topib kelayotgan namunalari bedahl saqlashga, rivojlantirishga hissa qo'shganlarini aytib o'tish zarur bo'ladi.

Milliy g'urur, vatanparvarlik tuyg'usini shakllantirish har bir ota-onaning, tarbiyachi-murabbiylarning, jamoatchilikning Vatan oldidagi burchidir. Shuning uchun maktabgacha ta'lim tashkilotlari tarbiyalanuvchilarining ota-onalari bilan ham milliy g'urur, mafkuraviy ta'lim ishlarini olib borilishi maqsadga muvofiqdir.

Islomiy qadriyatlarda ham oilada farzandni jamiyatga munosib inson qilib tarbiyalash, axloqli, mehnatsevar, go'zal fazilat egasi etib shakllantirishga alohida ahamiyat beriladi. Xususan, —Ota o'z farzandiga axloq-odobdan ko'ra ko'proq meros qoldira olmaydi degan hadisda oila tarbiyasidagi eng muhim jihat – farzandga axloq-odob in'om etish ekanligi uqtiriladi.

Tarixiy asarlarda mashhur shaxslarning onalari, ularning dono va zukkoligi, farzand tarbiyasida xalq og'zaki ijodidan foydalanganliklari to'g'risida ma'lumotlar mavjud. Masalan, Ibn Arabshohning —Amir Temur asarida Amir Temurning zavjalari Saroymulkxonim (Bibixonim)ning davlat ishlarida va bola tarbiyasida tutgan o'rni to'g'risida misollar keltirilgan.

Xalq og'zaki ijodi namunalari tarkibida unga yondosh manbalar: milliy urf-odatlar, an'analar, xalq o'yinlari, diniy ta'limotlar, xalq amaliy san'ati, musiqa, qo'shiq, raqs kabilar uyg'unlashgan holda namoyon bo'ladi.

Xalq og'zaki ijodi janrlaridan biri ertaklar bolaning ilk yoshidanoq uni quvonchli tuyg'ularga oshno qiladi. Bola ertak qahramonlari bilan birga olis-olislariga —sayohat qiladi. U yerdagi hayot bilan tanishadi. Ertak uning aqlini charxlaydi, tafakkurini boyitadi, faraz qilish qobiliyatini o'stiradi. Oilada aytilgan ertakning ravon, obrazli til uslubi bola nutqini rivojlantiradi. Yorqin, hayotiy obrazlar uning hissiyotlariga chuqur ta'sir ko'rsatadi. U aqlli, oqko'ngil, ijobiy qahramonlar bilan tanishadi, ular falokatga yo'liqqanida qayg'uradi, g'alaba qilishganida, yovuz va xasis kishilarni jazolaganlarda xursand bo'lishadi. Oilada kattalar tomonidan aytilgan ertakning ishonchli axloqiy g'oyalari bolani fikrlashga, o'z xatti-harakatini sevimli ertak qahramonlarining xatti-harakatlari bilan qiyoslashga undaydi, qahramonlar timsolida bolalar qo'rqmas va rostgo'y bo'lishga o'rganadilar. O'z oldilariga aniq maqsadlar qo'yish, unga erishish uchun harakat qilish, turli to'siqlarni yengib o'tish, do'stlashish, o'rtoqlariga sadoqatli

bo‘lish kabi sifatlarni bosqichma-bosqich egallab borishadi. Oilada kattalar tomonidan aytilgan ertaklarni bola qiziqish bilan tinglaydi.

Xulosa o‘rnida aytib o‘tishni istardikki, mamalakatimizda sog‘lom avlod ma’naviyatini shakllantirish va tobora boyitib borishi yo‘lida olib borilayotgan ezgu ishlar samarali bo‘lishini ta’minlashga, - qaysi sohada ishlashimizdan qat’i nazar, - barchamiz bab-baravar burchlimiz.

Folklor qahramonlari badiiy obrazlar bo‘lib yashash bilan birga, xalqimizni namoyon qiluvchi timsollar va ramzlarga ham aylangan. Milliy timsollar va ramzlarning har biri milliy g‘ururimizni yuksaltirishga xizmat qiladi. Ularning har biri katta bir darslikdir. Texnogen sivilizatsiya insoniyat o‘z boshidan kechiradigan ijtimoiy-tarixiy taraqqiyot bosqichi, ammo uni inson va jamiyat manfaatlariga xizmat qildirish insonga, insoniyatga bog‘liqdir. Texnogen sivilizatsiyaning kelajagi uni boshlang‘ich sinflardan oq ta’lim-tarbiya jarayoniga tadbiq etishning qanchalik puxta o‘ylanganligiga bevosita bog‘liq.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Mavlyanov A., Abdalova S., Yusupova L. Pedagogik texnologiya, ta’lim jarayoni va sifatini boshqarishga oid ayrim so‘zlarning izohli lug‘ati. – Toshkent: 2010. 6-b.

2. Demidenko E.S. Texnogen jamiyat // Globalistika: Entsiklopediya. - M.: 2013 yil.

3. Abduxamidov S. M. va boshqalar XALQ AMALIY SAN’ATNING YOSHLAR TARBIYASIDAGI O‘RNI // XALQARO INNOVATSIYA TADQIQOTLARI. - 2017. - S. 374-376.

4. Eshnaev N. J. Ma’naviy-axloqiy muammolarni ilmiy tadqiq etishning o‘ziga xos jihatlari // Academic research in educational sciences. – 2021. – T. 2. – №. Special Issue 1.

O‘ZBEK TILSHUNOSLIGI TARAQQIYOTI VA UNING FOLKLORDAGI TA’SIRI. ADABIY MASALALAR.

Izzatillo Olimov Saidmurod o‘g‘li

O‘zbekiston davlat san’at va madaniyat instituti

Kutubxona -axborot faoliyati fakulteti

2 - kurs talabasi

Annatsiya: ushbu maqolada o‘zbek tiling badiiy o‘ziga xosligi, xalq og‘zaki ijod na'munalaridagi lingofolkloristik mahorat va taraqqiy etish yo‘llari bayon etilgan.

Kalit so‘zlar: Lingvistika, folklorshunoslik, badiiy til, uslubiyat, paradigma, konflikt, sintezlashuv, asos, uyg‘unlik, konseptuallik.

Аннотация: в данной статье описываются художественное своеобразие узбекского языка, лингвофольклористические навыки и пути развития на примерах народного устного творчества.

Ключевые слова: *Языкознание, фольклористика, художественный язык, методология, парадигма, конфликт, синтез, основа, гармония, концептуальность*
Аннотация: *в данной статье описываются художественное своеобразие узбекского языка, лингвофольклористические навыки и пути развития на примерах народного устного творчества.*

Abstract: *this article describes the artistic uniqueness of the Uzbek language, the lingo-folkloristic skills and ways of development in the examples of folk oral creativity.*

Key words: *Linguistics, folklore studies, artistic language, methodology, paradigm, conflict, synthesis, basis, harmony, conceptuality.*

Yangi asr dastlabgi yigirmanchi yillarni o'zbek tilshunosligining jiddiy o'zgarishlar davri deb hisoblash mumkin bu davrda tilshunosligimizga antropoesentrik paradigma uning mohiyati til sohibining lisoniy tizmdagi o'zni, til va uslubiy faoliyat, til va madaniyat xususidagi qarashlar kirib keldi. Tilshunoslikka oid tadqiqotlardan ma'lum bo'ldiki fanda konseptuallik, lisoniy shaxs, olamning lisoniy manzarasi, olamning konseptual manzarasi lingvomadaniyat, lingvomadaniy birliklar lisoniy hamjamiyat, lisoniy ong kabi birikma va termin, tushunchalar paydo bo'la boshladi. Ushbu davrdagi o'zbek tilshunosligining eng muhim xususiyati shundaki, tilni o'z sohibi bilan taqqiqlash to'g'ri yo'l ekanligini ilmiy jamoatchilik tomonidan e'tirof etildi. Xalq og'zaki ijodi namunalarini tilshunoslik bilan uyg'unlashtirib o'rganish va uni ilmiy taqqiqlash yo'lga qo'yildi. Mustaqillik yillarida xalq og'zaki ijodi namunalari, dostonlar, termalar, aytishuvlarning matnlarini to'plash va nashr ettirish masalalari davlatning diqqat markaziga chiqdi. Mustaqillik davri xalq og'zaki ijodining tutgan o'zni, ularning tili va badiiy xususiyatlarini yoritib berish asosida ko'rgazmali o'quv qurollari, folklorshunos olimlarning xalq og'zaki ijodiga bag'ishlangan ilmiy-tadqiqot ishlari, risola va monografiyalarini talabalarga namoyish etish va ma'naviy olamini boyitishga xizmat etdi. Bugungi o'zbek tilshunosligida badiiy so'zlarning mahorat bilan

qo'llanilishi natijasida, o'ziga xos go'zallik ramzi bo'lgan poetik uslubning shakllanishi badiiy tarjimalarimizda yaqqol ko'zga tashlandi. Ya'ni, turli xil chet el so'zlarini o'zlashtirish yo'li bilan argo, vulgarizm terminlarining yangi variantlari yuzaga kelishi boshlandi, bu badiiy tarjima adabiyotda so'z san'atining ravnaqiga xissa qo'shishga yordam berishi bayon etilsa -da, milliy tilning zamonaviy qiyofada bo'lishiga qolham sabab bo'ldi. Bu payda zamonaviy tilshunoslik qonuniyatini chuqur tahlil etib dunyo tilshunosligida ustuvor bo'lgan eng yangi metodlarni milliy tilimizga uyg'unlashtirilgan holda tadbiqlash lozim. Shuningdek, o'zbek tilshunoslik taraqqiyotini belgilovchi eng asosiy omillardan yana biri tilshunosligimizga yangi ilmiy paradigmalarning tadbiqlash etilishidir. Ushbu hodisa natijasida o'zbek tilshunosligida terminlarning butun boshli tizimi shakllanib bormoqda. Bunday terminlarni yuzaga kelish nuqtai nazaridan qaraydigan bo'lsak, ikki usul;

Qalqashlik,

O‘zaro sheva so‘zlarining turfaligi;
Boshqa tildan termin o‘zlashtirish;
yetakchilik qilayotgani aniq bo‘ladi.

Jumladan; Katigoriya, lingvomadaniy kodlar, kognitif fan, konflikting lingvistika kabi terminlar qalqashlik yo‘li bilan hosil bo‘lgan bo‘lsa, duskurs skript, etnopsixolingvistika, aksiolingvistika, lingvopersonologiya, mikrosotsialingvistika, makrosotsialingvistika, konseptuallik kabi terminlar horijiy tillardan to‘g‘ridan to‘g‘ri o‘zlashgan.

Xolbuki, qadim qadimdan xalq og‘zaki ijod na'munalari bo‘lgan dostonlardagi aksaryat turkiy atamalarining qo‘llanilish jihatlari ham yuqori baholanar ekan; misol tariqasida Alpomish dostonida "Alpomish zindondan qutilib, oti boychibor yordamida qalmoq elida adolatni toptiririshi" go‘zal tasvirlar bilan ifoda etilganligindan bilish mumkinki, har bir so‘zning sematik, lug‘aviy ma‘no kasb etishi yuksak didga ega. Shuningdek badiiy tarjima adabiyotlarda yuzaga kelgan neologizmlar jahon tilshunosligidagi yetakchi ilmiy g‘oyalar bilan hamqadam

bo‘lishini, o‘zaro xalqlarning til va ma‘naviy tafakkur ta‘sirini ta‘minlaydi, uyg‘unlashtirdi. Jumladan turli shakillarda qo‘llanilayotgan neologizm terminlari "Lisoniy olam manzarasi / dunyo manzarasi, dunyo obrazi, dunyo tasviri, ma‘zmuniy perstepsiya, ma‘zmuniy idrok, kabilar misol

bo‘la oladi. Ayrim terminlarning rus, ingliz, fors, arab tillaridan

o‘zlashgan so‘zlar ham badiiyat jihatdan ham, so‘zlashuv jihatdan ham turli xil variantda qo‘llanilishi taraqqiy etishning bir metodidir. Masalan qadimgi turkiy tilida "Sinchi" atamasiga tilshunos olim A. Hojiyev "

"O‘zbek tilining izohli lug‘ati"da Sinchi - Otlarning zotini, naslini, yoshini fe‘l - atvorini yaxshi biladigan odam.

(Sinchi otning ta‘rifini qilib, "chini shul" deb bir so‘z aytib turgan ekan.)
"Alpomish" deya ta‘riflasa, adabiyotshunos olim Ozod Sharafiddinov esa "sinchi" so‘zi haqida bunday yozadi "...Hech esimdan chiqmaydi bir kuni qirg‘izlar tanqidchini "Sinchi" deb atashlarini bilib qoldim, hayron

bo‘ldim chunki ilgari Go‘ro‘g‘li haqidagi dostonlardan birida "sinchi"

so‘zini o‘qigan edim, -Unda tulporning burnidan qamish tiqib, qo‘ltig‘ida qanoti borligini, voyaga yetsa uchar ot bo‘lishini bashorat qiladigan odamlar "Sinchi" deb atalgan edi. Bu "sinchi" bilan qirg‘izlarning "sinchi"si orasida nima farq bor?

O‘zim bu jumoqni yecha olmadim" Haqiqatdan ham so‘zning o‘ziga xos ma'nolari turlicha. Ularni anglash va tushunish nihoyatda mushkuldir. Undagi o‘ziga xos ottenkalarni ko‘ra olish esa har bir insondan o‘zgacha mahorat talab etiladi. Til va inson o‘rtasidagi o‘zaro uyg‘unlik bo‘lsa til rivoj topadi. Adabiy masalalarda ham bu uyg‘unlikni saqlab qolish badiiylikni kuchaytiradi, rivojlantiradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. A. Hojiyev/ ensiklopediya: O'zbek tilining izohli lug'ati. olti jildli. 4-jild. Hojiyev A. -Toshkent: G'ofur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi. 2022.- 652 b.
2. O'zbek tili va adabiyoti: ilmiy jurnal.-Toshkent: O'zRes FA // 2023. -N°4
3. Vikipediya.uz veb sahifasi
- 4.Internatsional informatsion ma'lumotlari.

YOSHLARNING MA'NAVIYATINI OSHIRISHDA XALQ OG'ZAKI IJODINING O'RNI

Irgashova Dildora Ma'murjon qizi

O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti

“Kutubxona-axborot faoliyati” ta'lim yo'nalishi

3-kurs talabasi

Annotatsiya: Ushbu maqolada o'sib kelayotgan yosh avlodning qalbida vatanparvarlik, yurtga bo'lgan muhabbat va sadoqat tushunchalarini tarbiyalashda xalq og'zaki ijodi yo'nalishining o'rni yoritilgan. Qolaversa, bugungi kunda Yangi O'zbekistonda madaniyat va san'at sohasida qilinayotgan ishlar bayoni, sohaga bo'lgan e'tibor va bunga yoshlarning munosabatlari bayon qilingan.

Kalit so'zlar: folklor, san'at, yoshlar, qonun, rivojlanish, vatanparvarlik, san'atga muhabbat, boshqaruv, kelajak.

Аннотация: В данной статье освещена роль направления народного творчества в воспитании в сердцах молодого поколения понятий патриотизма, любви и верности стране. Кроме того, описывается работа, проделанная сегодня в сфере культуры и искусства в Новом Узбекистане, внимание к этой сфере и отношение к ней молодежи.

Ключевые слова: фольклор, искусство, молодежь, право, развитие, патриотизм, любовь к искусству, управление, будущее.

Abstract: This article highlights the role of folk art in instilling in the hearts of the younger generation the concepts of patriotism, love and loyalty to the country. In addition, the work done today in the field of culture and art in New Uzbekistan, the attention to this area and the attitude of young people towards it are described.

Keywords: folklore, art, youth, law, development, patriotism, love of art, management, future.

Xalq og‘zaki ijodida mujassamlashgan yuksak ma’naviy barkamollik an‘analari bugungi kunda yosh avlodni tarbiyalab, voyaga yetkashishning milliy negizi hisoblanadi. Shuning uchun o‘zbek xalq ijodining boy va serqirra an‘analarini qayta tiklash, yoshlar orasida keng rivojlantirish bugungi kundagi ijodiy salohiyatni ro‘yobga chiqarish uchun yetarli darajada imkoniyatlar yaratilmoqda desak mubolag‘a bo‘lmaydi. Xalqimizning dunyoqarashi, ijtimoiy-siyosiy, ma’naviy-estetik va falsafiy qarashlarini o‘ziga xos tarzda badiiy talqin qiluvchi xalq og‘zaki ijodi folklorshunoslikning muhim bo‘lagidir. Yangi O‘zbekistonda har bir sohada yangilanish, rivojlanish ketayotgan bir pallada folklorshunoslik, xalq og‘zaki ijodi ham kundan kunga ommalashib bormoqda. Yetishib kelayotgan san‘at vaqillarini o‘z kasbining yetuk mutaxassisi, qaysidir ma’noda ustasi bo‘lishlari muhim va darkordir. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev BMT Bosh Assambleyasining 72-sessiyasida so‘zlagan nutqida bejizga “Sayyoramizning ertangi kuni, farovonligi farzandlarimiz qanday inson bo‘lib kamolga yetishi bilan bog‘liq. Bizning asosiy vazifamiz – yoshlarning o‘z salohiyatini namoyon qilishi uchun zarur sharoitlar yaratishdan iborat” , deya ta’kidlamaganlar. Xalq og‘zaki ijodiga qaratilayotgan e’tibor natijasi sifatida Yurtboshimizning 2017-2022-yillar folklore san‘atiga oid chiqargan qator farmon va farmoyishlari, so‘zlagan nutqlarini keltirib chiqaramiz. So‘nggi xalq og‘zaki ijodiga bag‘ishlangan tadbir – “Baxchilik san‘ati xalqaro festivali ham shular jumlasidandir. O‘zbekiston YUNESKOning mamlakatimizda olib borilayotgan amaliy tadbirlari doirasida “Xalq baxchilik san‘ati” representativ ro‘yxatga olinganligi muhim ijtimoiy-siyosiy ahamiyatga kasb etadi hamda bizda milliy g‘urur hissini paydo qiladi. Xalq og‘zaki ijodi san‘ati yurtimizning o‘ziga xos milliy madaniyatini jahonga tanitib beruvchi bebaho nomoddiy madaniy merosi hisoblanadi.

Ushbu qarashlardan kelib chiqqan holda muhim bir narsaga e’tiborimizni qaratmoqchimiz. Ma’lumki, folklor xalq hayotining barcha qatlamlari bilan uzviy holda yashab

ayro
ham
Doston,

ayni

hamdir.
faqat
ertakchi,

umuman aytganda ijrochi bilangina emas, folklor tashuvchilari bo‘lgan tinglovchilari bilan ham tirikdir. Muayyan bir folklorasari tinglayotgan tinglovchi uni o‘zlashtiradi,

keladi, uni
tinglovchilardan
holda tasavvur
qilib bo‘lmaydi.
ertak yoki xalq
qo‘shig‘ining
tinglovchisi
vaqtda folklor
tashuvchisi
Ya’ni folklor
dostonchi,
qo‘shiqchi

qayta-qayta eshitavergach, uning ma'lum qismlarini ijro etish malakasini ham hosil qiladi. Hatto, eng iste'dodli va zukko tinglovchilar, hozirgi kun iborasi bilan aytsak folklortanqidchisi darajasiga ko'tariladi. Ustoz folklorshunoslarimiz asarlarida qayd etilganidek, kamolga yetgan shogirdlarni mustaqil doston aytishga yo'llashdan oldin ular katta shoirlarning imtihonidan o'tgan. Bu katta shoirlar bilan birgalikda tinglovchilar ham o'z baholarini bergan. Shunday ekan, folklorga xos noyob xususiyat sifatida bu ijodiy jarayonda ijrochi- ijodkorlar bilan bir paytda tinglovchilar ham ishtirok etganligini, tinglovchilar xalqning asrlar davomida ijro etilib, sayqal topib kelayotgan namunalarini bedahl saqlashga, rivojlantirishga hissa qo'shganlarini aytib o'tish zarur bo'ladi. Bu an'anani uzviy ravishda davom ettirish ustozlardan yuksak mas'uliyat shogirdlardan qunt va iroda talab etadi.

Xulosa o'rnida shuni aytish joizki, Vatanga muhabbat va dahldorlik hissi, ota-onaga hurmat, ustozlarga ehtirom, tarbiya va go'zal xulq yoshlar ongiga singib borishi, shakllanishining muhim omillaridan biri bu xalq og'zaki ijodidir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Alimov S. Folklor tarixi [matn]: o'quv qo'llanma / S.Alimov – Toshkent: “Donishmand ziyosi”, 2023.- 296 b.
2. Shavakat Mirziyoyev BMT Bosh Assambleyasining 72-sessiyasida so'zlagan nutqi.
3. <http://www.ziyonet.uz>
4. <http://www.folklore.uz>

UO'K:71.0

KBK: 71

R: 92

SYSTEMATIC RESEARCH OF WOMEN'S SOCIAL PROBLEMS

Rustamalieva Shakhnoza,
Uzbekistan State institute of Arts
and Culture. Basic doctoral student of the specialty
Theory and history of Culture. Cultural studies.

Abstract: the article systematically covers the problems faced by women today. Based on the topic, a survey was conducted among women aged 18-55, its results were analyzed, and these phases were also analyzed in the form of a comparison with the surveys conducted at the level of the Republic. The article lists the new documents and reforms adopted in the legislation, as well as the shortcomings in the field, and based on this, suggestions and receptions are given.

Key words: women's employment, women's health, child rearing, women's education, the level of knowledge and culture of the population, women's legal literacy

and political activity, violence and settlement against women, Uzbek families, family relations, early marriage.

During the transition to the market economy, as a result of the collapse of a large number of factories, and production enterprises where women were employed, women became unemployed and had to do jobs that did not require various professional skills for the economic support of the family. These, in turn, had a negative impact on a healthy lifestyle in the family, women's health, child rearing and women's reproductive health.²⁷⁹

During the period of independence, the attitude towards the issue of womanhood changed radically. The resolution of the issues of protecting their socio-political rights, dignity, creating favorable conditions for their participation in the system of social life and management, raising the level of maternal and child health, knowledge and culture of the population, comprehensive provision of socio-economic rights was dictated by the period itself. In the Republic, the Order of the healthy generation was established on March 4, 1994. Cabinet Resolution No. 268 of June 3 that year, while the externality of the non-government international charitable foundation for a healthy generation activist, was evidence that concern for the health of the younger generation and mothers had become a state policy. As it turned out, in the Republic this process was systematically continued. 1998 was declared the "Year of the family", 1999 the "Year of women", 2001 the "Year of mothers and children", 2005 the "Year of Health" and measures were taken to eliminate the problems in the entire Republic.

The lack of professional competence among women, the fact that their employment in more domestic affairs did not allow them to become completely out of the news of Science and technology, would be a serious obstacle to their active participation in public administration. When taken on a worldwide scale, the factors affecting women's participation in public administration are classified into two groups:

The first is institutional factors. In this, issues such as the integration of women into politics, the possibility of political parties to penetrate the lives of women.

The second is individual factors, which includes women's level of education, professional qualifications, legal literacy, and political activity. These factors also exist in the lives of women of our Republic.²⁸⁰

In recent years, the legal literacy of Uzbek women has been gradually increasing. For example, as of June 4, 2021, more than 4,200 citizens applied for protection to the Rehabilitation and Adaptation Center of the Republic. 3827 of them are women. As

²⁷⁹ Ganiyeva Gulnora Jamoliddinovna. Dissertation written for the degree of Candidate of Historical Sciences "The question of women in Uzbekistan: a new approach, problems and solutions (period of independence 1991-2005)". 2006. P. 18.

²⁸⁰ Konstantinova V. Константинова В. Власть и женщина. Права женщин в России: исследование реальной практики их соблюдения и массового создания. –Moscow., 1998. – P 207.

long as these numbers were few before. It was considered a guilt for our women to complain about problems at home and ask for help from government agencies.²⁸¹

Currently, all types of bullying and violence against women (mental, economic, spiritual physical, sexual) are increasing worldwide. A separate report on the impact of such cases on human health has been published.²⁸²

Cases of violence against women still remain unresolved as an urgent problem. As a result of much less scientific work on this pressing problem – cases of bullying – this issue can still be said to be one of the global problems that has not yet found a solution. This issue can cause negative consequences for all three of the development of society. The following reasons can be indicated for this:

1) Family problems remain hidden in the society, their resolution by the society is evaluated as interference in private life, violence against women and children in families becomes internal affairs of the family, pressure is exerted by the husband or other family members, not to contact the relevant authorities and not getting practical help;

2) the fact that women who suffer from physical, mental, sexual or other forms of violence in the family do not disclose it, thinking that it will damage their reputation in society and in the family.

Unfortunately, in such cases, acts of violence continue and the culprit remains unpunished. It should be remembered that bullying, bullying strongly affects the mental and physical health of women. The fact that violence is seen as a “personal family affair” actually violates human rights. Eliminates the rights to a personal inviolable, decent lifestyle, health and freedom.

Ending cases of violence against women is not a simple problem. Its solution depends on various factors, including the socio-economic development of society, the level of maturity of civil society, democratic values, spiritual and moral education of men, etc. The lack of reliable and sufficient statistics on domestic abuse makes it difficult to fully investigate the problem, identify women victims of abuse, and issue specific scientific conclusions.

In order to further clarify this information, we organized a survey of 300 women between the ages of 23-35 in Andijan and Namangan regions (Uzbekistan). What do you understand when you listen “Violence Against Women?” we asked. 50% of the participants said that women are abused by taking advantage of their weakness, 20% by men seeking to dominate women, 17% by men's abuse of alcohol or drugs, and 13% of them said it is abusing by family members of the husband.

So, the conclusion is that a large part of men use force on women because they are representatives of the weaker sex, taking advantage of their weakness. Also, as a result of men's efforts to achieve absolute domination over women, they impose

²⁸¹ Dilorom Qoziyeva, head of the Department of the Ministry of neighborhood and Family Support, reported at a press conference in Agency of information and mass communications. June 4, 2021.

²⁸² Насилие и его влияние на здоровье. // доклад о ситуации в мире. – Moscow.: Весь мир, 2003. Р 349

repression on women. Both men and women are equally revered in the religious and secular worlds, and their rights are equal. In a traditional Uzbek family, of course, the role and level of the husband is higher than the spiritual aspect. But it is a crime for one person to try to dominate another person by force, to oppress him. In addition, cases of oppression of the bride of other family members in the bridal family also show high percentages (13%). This leads to the conclusion that the bride is not a new family member, but a servant, the level of being treated as if a stranger had entered the family. To compare, let's present the data of the survey conducted by the Research Institute of family and women. The Research Institute of family and women conducted a survey in April-September 2022 in 5 regions of the country: the Republic of Karakalpakstan, Kashkadarya, Surkhandarya, Samarkand regions and various points of the city of Tashkent.²⁸³ It was attended by 420 respondents between the ages of 18 and 34 who were abused. In the process of analyzing family relationships, the question "with whom do you go to more conflict?" was asked. 67.8 percent of respondents stated that in most cases there were different conflicts with their spouse, and 34.5 percent of participants with their mother-in-law. The percentage of answers to this question confirms the results of the above survey. That is, women are mainly involved in conflicts in the family in relations with their husbands and mother-in-law. "Why do conflicts arise?", 45.3% of respondents answered that there was no mutual understanding, 37.9% were material difficulties, 25.3% were because of she is working, and 13.3% were for alcohol addiction. It seems that misunderstandings and material shortages and the husband's addiction to alcohol are the main problems in families.

39.4% of women who participated in the study consider that in Uzbek families, the husband's use of acts of harassment and violence against his woman in many cases is the reason why the wife do not listen her husband's words (it means disrespect by wife's side). Twenty-six percent said they were disgusted with her husband's hatred, and twenty-six-three percent said they were disgusted with her husband's close relatives. There are respondents who noted that they were also repressed due to arbitrary behavior (25.3 percent), poor mood of the husband (24.4 percent). In some cases, there were cases of domestic violence due to the lack of love between husband and wife (17.7 percent), the fact that the husband is drunk and is in a state of intoxication (15.7 percent), deficiencies in household work (11 percent).

During the study, it was revealed that respondents primarily view acts of physical harm as domestic violence and repression. According to the analysis, actions in the form of beating, pushing, pinching, turning the hand (83.8 percent) were assessed as forms of domestic violence. More psychological effects and prohibitions followed, including abuse and slaughter (72.4 percent), and work and study bans (68.7 percent).

Every third respondent constantly criticizes by her husband and his relatives (32.1 percent), prohibits independent use of the money (31.7 percent), interferes in his

²⁸³ Sociological study of the research institute Family and women. April-September 2022.

life (30 percent), drives for the necessary primary products (food, hygiene products) does not accept cases of refusal (35.8 percent) as harassment or violence. So, cases of economic violence against women also occur in a large percentage, but the fact that women do not perceive it as violence shows that their level of legal knowledge is low. The answer to the next question also confirms this conclusion. Respondents' opinions were also taken on the question "Do you know that if a man harasses and abuses his wife, he will be punished by the law?" 22.5 percent of women said that they know about it, but are not fully aware of it all. 14.5 percent have no information at all, 14.3 percent have insufficient knowledge, and 13.5 percent do not know exactly.

Participants were also asked the question of where they turned to for help once a violent situation was observed. Every third woman, 38.8 percent, said she had contacted with "Mahalla" organization's responsible person, and 30.4 percent said she had reached out to friends and relatives. 22.4 percent reported contacting the Internal Affairs and prosecutor's office in severe cases, 6.3 percent to social workers and psychologists, 5.5 percent to relevant organizations via hotline, and 4.6 percent to the hospital. This means that women primarily turn to "Mahalla" organization when they get into difficult situations.

Why is the use of violence by men on women in families becoming commonplace? In most cases, this problem is hidden as a personal work of the family, not disclosed to others.

According to the decision "on measures for the further development of the mental health service of the population" signed by the president on June 19, 2023, socio-emotional training hours will be established in schools by the end of 2023. In accordance with the document, the Ministry of preschool and school education, together with the Ministry of Health, sets out special socio-emotional study hours (Social Emotional Learning, SEL) within the existing subjects and extracurricular processes in the school program.

The lessons will teach the following:

- self-control in students;
- formation of skills to overcome complex life situations;
- depression;
- prevention of anxiety disorders and suicides.²⁸⁴

Of course, the introduction of SEL classes will form children's ability to correctly approach problems, easily get out of problematic situations, set goals, and plan from an early age. The duration of such classes makes a person mentally healthy, calm, and has psychological knowledge, and this becomes important in his future life.

In conclusion, in solving the problems related to women, joint cooperation of the general public and law promotion bodies is necessary. Studying it in sufficient scientific

²⁸⁴Newspaper "Xalq sozi". June 20, 2023.

and practical detail, Society should understand that violence against women is violence against humanity. Because women are physically and mentally fragile due to biological reasons. They should be protected from violence and abuse.

Based on the above problems, the following recommendations can be made:

- Inculcating the importance of women's education and this responsibility to parents in families through mass media and social networks, which have become a part of people's lives today;
- continuously explaining the consequences of early marriage and the importance of the girl's health in local conversations to parents;
- further improvement of the support system for women to be at least skilled;
- to establish a system to highlight the issues of the importance of women's education, early marriage drives, results, how much it is necessary to master a profession in life through bloggers who are widely known among young people in social networks, who have earned their respect;
- it is desirable that the opinion of the child in families, the opinion and role of women and girls is important to be continuously and systematically instilled in the population at meetings and events through the neighborhood body;
- Harassment and abuse of the mother in the family negatively affects the psyche of the child. A more sociological study of the impact of this process on childbearing;
- increase the legal knowledge of women. To give them a detailed understanding of where they first turn when harassment or violence is used, where their information is protected by legislation when they apply, how to provide assistance to the affected women.

References:

1. Code of administrative responsibility of the Republic of Uzbekistan. Article 473
2. Family Code of the Republic of Uzbekistan. Article 53
3. Article 6 of the Labor Code of the Republic of Uzbekistan.
4. Ganiyeva Gulnora Jamoliddinovna. Dissertation written for the degree of Candidate of Historical Sciences "The question of women in Uzbekistan: a new approach, problems and solutions (period of independence 1991-2005)". 2006. P. 18.
5. Konstantinova V. Константинова В. Власть и женщина. Права женщин в России: исследование реальной практики их соблюдения и массового создания. –Moscow., 1998. – P 207.
6. Насилие и его влияние на здоровье. // доклад о ситуации в мире. – Moscow.: Весь мир, 2003. P 349
7. Dilorom Qoziyeva, head of the Department of the Ministry of neighborhood and Family Support, reported at a press conference in Agency of information and mass communications. June 4, 2021.
8. Sociological study of the research institute" family and women". April-September 2022.

9. Results of a 2003 study by the human rights watch Office. From house to house: violations of neighborhood committees. September-2003. / Human rights watch. - № 5 (5). Internet page: <http://www.hrw.org/humanrihtswatch/>
10. Kun.uz “The quota for women in disadvantaged families will be implemented in the 1st direction of education in full-time education”
11. stat.uz
12. Newspaper “Xalq sozi”. June 20, 2023.

RESPUBLIKAMIZDAGI MAXSUS KUTUBXONALAR

(ko‘zi ojizlar kutubxonasi)

Sheraliyeva Feruzaxon Baxodirovana

O‘zbekiston davlat san’at va madaniyat instituti

“Kutubxona axborot-faoliyati

(kutubxonachilik va bibliografiya)” mutaxassisligi

1-bosqich magistratura talabasi

Annotatsiya: Ushbu maqolada respublika ko‘zi ojizlar kutubxonalari va ularning bugungi kundagi faoliyati, muommolari va sohadagi qilinayotgan islohatlar haqida so‘z boradi.

Kalit so‘zlar: kutubxona, zaif ko‘ruvchilar, brayl alifbosi, katak, adabiyot, fond, saqlash va boshqalar.

Abstract: This article talks about the republic's libraries for the blind and their current activities, problems, and reforms in the field.

Keywords: library, visually impaired, braille, cell, literature, fund, preservation, etc.

Аннотация: В данной статье рассказывается о республиканских библиотеках для слепых, их текущей деятельности, проблемах и реформах в этой сфере.

Ключевые слова: библиотека, слабовидящие, шрифт Брайля, ячейка, литература, фонд, сохранение и др.

Kitob – inson ma’naviyati va dunyoqarashini yuksaltiruvchi muhim manba. Shu bois kitobxonlikni yuksaltirish muhim. Oilada, bog‘cha va maktablarda bolalarning kitobga e’tiborini, adabiyotga qiziqishini oshirish barchamizning burchimizdir.

Yurtimizda milliy qadriyatlar va jahon madaniyatidan aholini bahramand qilish, axborot-kutubxona xizmatlari sifatini oshirish, u yerda saqlanayotgan merosni asrab-avaylash va boyitish, axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini keng joriy etish, kutubxonalar faoliyatini takomillashtirishga e’tibor qaratilmoqda. Bunda O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 7 iyundagi «O‘zbekiston Respublikasi aholisiga

axborot-kutubxona xizmati ko'rsatishni yanada takomillashtirish to'g'risida»gi qarori dasturilamal bo'lmoqda.

Bugungi kunda yurtimiz bo'ylab ko'plab kutubxonalar bilan bir qatorda maxsus kutubxonalar ham keng faoliyat olib boryapti. Shunday kutubxonalar jumlasiga Respublika markaziy ko'zi ojizlar kutubxonasi ham kiradi. Ayni vaqtda mazkur kutubxona tarkibidagi Qoraqalpog'iston Respublikasi va barcha viloyat, tumanlarda 143 ta kutubxona ko'zi ojizlarga va boshqa kitobsevarlarga xizmat ko'rsatmoqda.

Mamlakatimizda alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalar uchun O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022 yil 20-oktyabrdagi «O'zbek imo-ishora tili va Brayl alifbosini rivojlantirish bo'yicha qo'shimcha chora tadbirlari to'g'risida»gi qarori ijrosi yuzasidan barcha darajadagi davlat organlariga aholiga xizmat ko'rsatish yo'lga qo'yilgan bino va inshootlarda nogironligi bo'lgan shaxslar mustaqil harakatlanishi uchun qulay sharoitlarni yaratish vazifasi qo'yilgan. 2021/2022-yillar davomida bu turdagi muassasalarni ta'mirlash va jihozlash uchun 110 milliard so'mdan ortiq mablag' yo'naltirilgan.

Nogironligi bo'lgan shaxslarga axborot-kutubxona xizmati ko'rsatish tizimini takomillashtirish to'g'risidagi Hukumat qarori qabul qilindi.

Qarorga muvofiq, nogironligi bo'lgan shaxslarga axborot-kutubxona xizmati ko'rsatish tizimini takomillashtirish hamda ko'zi ojizlar kutubxonalari faoliyatini rivojlantirish va ularning moddiy-texnika bazasini mustahkamlash bo'yicha kompleks chora-tadbirlar dasturi tasdiqlandi.

Dasturga binoan, maxsus axborot-kutubxona muassasalari tomonidan axborot-kutubxona xizmati ko'rsatish uchun nogironligi bo'lgan shaxslar to'liq qamrab olinishi maqsadida respublikadagi 1, 2 va 3-guruh nogironligi bo'lgan shaxslar ro'yxati shakllantiriladi hamda har uch yilda yangilab boriladi.

Shakllantirilgan ro'yxat asosida 250 nafar ko'zi ojiz shaxslar yashaydigan tuman (shahar)larda yangi ko'zi ojizlar kutubxonasi filiallarini tashkil etish nazarda tutilgan.

Bundan tashqari, nogironligi bo'lgan kitobxonlar o'rtasida “Eng faol kitobxon”, “Brayl yozuvida tez va ifodali o'quvchi kitobxon”, “Eng yaxshi kitobxon oila” kabi ko'rik-tanlovlarni muntazam va bosqichma-bosqich o'tkazib borish, shuningdek, Markaziy ko'zi ojizlar kutubxonasida Brayl yozuvida adabiyotlar chop etish uchun tipografiya hamda audio kitoblar yaratish maqsadida ovoz yozish studiyasini ochish rejalashtirilgan.

Ko'rish imkoniyati cheklangan bolalar maxsus moslamalar yordamida yozadi. Bitta qurilmada 18 ta qator va bir qatorda 24 ta katak bor. Har bir katakda 6 ta nuqta bor. Shu nuqtalardan 63 ta kombinatsiya qilinadi. Qurilmada hammasi bir qatorga yoziladi. Unda yuqori va quyi indeks degan narsa yo'q. Sodda qilib aytganda, matematikada daraja va indeks yoki ona tilida tagiga chiziqcha chizish degan narsalar bor, ammo, ko'zi ojiz bolalar buni bajara olmaydi.

Respublika markaziy ko'zi ojizlar kutubxonasi Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston milliy kutubxonasining ko'zi ojizlar uchun xizmat ko'rsatuvchi bir bo'limi

bo'lgan va 1951-yilda mustaqil ravishda shahar ko'zi o'jizlar kutubxonasiga aylantirilgan. 1965-yilga kelib, shahar ko'zi o'jizlar kutubxonasiga Respublika maqomi berildi. Shu kundan boshlab ushbu kutubxona Qoraqalpog'iston Respublikasi va viloyat ko'zi o'jizlar kutubxonalari uchun metodik markazga aylandi.

Kutubxonaning barcha viloyatlar va tumanlarida filiallari bo'lib, foydalanuvchilarga xizmat ko'rsatish, kitoblar bilan to'ldirish, adabiyotlarga ishlov berish, kitoblarni saqlash, uslubiy-bibliografik, ovoz yozish, informatika va axborot texnologiyalari hamda tahririyat bo'limlaridan iborat. Kutubxona xodimlarining asosiy vazifasi ko'zi o'jiz foydalanuvchilarning talablaridan kelib chiqqan holda kutubxona fondini maxsus adabiyotlar bilan boyitish (brayl yozuvidagi)dir.

Ayni vaqtda 130 mingdan ziyod kitob fondiga ega mazkur kutubxonada 45 nafar xodim faoliyat yuritadi. Respublika markaziy ko'zi o'jizlar kutubxonasida ko'zi o'jiz, qarovchisi bo'lmagan, uyda o'tiradigan, yura olmaydigan nogironlarga, kutubxonada kitoblarni uylariga yetkazib va o'qib berish xizmati yo'lga qo'yilgan. Respublika bo'yicha bu kabi kutubxonalar fondi 681 mingdan ziyod.

Viloyatlarning ayrim tumanlarida kutubxona filiallari yo'qligi uchun uzoq joyda istiqomat qiladigan aholiga axborot kutubxona xizmatini ko'rsatish va maxsus (Brayl yozuvidagi va gapiruvchi) adabiyotlarni ko'zi o'jiz foydalanuvchilarga yetkazish maqsadida ko'chma kutubxonalar tashkil etilgan. Respublika miqyosida, jami 550 ta ko'chma kutubxonalar mavjud bo'lib undan 12 ta ko'chma kutubxona Toshkent shahrida faoliyat yuritadi. Ko'chma kutubxona faqatgina tumanlarga qarashli aholi mavjud joylarda emas, balki korxona muassasa-tashkilotlar bilan ham shartnoma asosida o'z faoliyatini yuritib kelmoqda. Ko'chma kutubxonalardagi adabiyotlar har uch oyda yangilanib turiladi.

Respublika va barcha viloyat ko'zi o'jizlar kutubxonalari zamonaviy kompyuter vositalari bilan ta'minlangan hamda ko'zi o'jizlar uchun JAWS dasturi o'rnatilgan. – JAWS dasturi ko'zi o'jiz foydalanuvchilarga kompyuterda mustaqil ishlash imkoniyatini beradi. Shuningdek, kutubxonada mutaxassislar omonidan kompyuter savodxonligi kurslari tashkil eilgan. Kompyuter savodxonligi kurslari Qoraqalpog'iston Respublikasi, Buxoro, Namangan, Samarqand, Sirdaryo, Surxondaryo viloyatlaridan tashqari 20 ta hudud kutubxonalarida bor. Respublika markaziy ko'zi o'jizlar kutubxonasida barcha viloyat kutubxonalarini audio kitoblar bilan ta'minlash maqsadida ovoz yozish studiyasi tashkil qilingan. Unda audiokitoblar yozishdan tashqari, fondagi mavjud, ammo o'qilish imkoni yo'q magnit lentalar va mikrokassetalar qaytadan disklarga ko'chirilmoqda. Kutubxona o'zbek, rus va ingliz tillaridagi adabiyotlar bilan boyitilgan. Bundan tashqari, respublikamizdagi ko'zi o'jizlar kutubxonasini va foydalanuvchilarni Brayl yozuvidagi kitoblar bilan ta'minlash maqsadida shu yozuvida chop etadigan maxsus uskunalar (mini tipografiya) olib kelinib, foydalanilmoqda. 2019-yildan boshlab 20 nomdagi 3 mingdan ziyod adabiyot chop etilgan bo'lib, hududlardagi kutubxonalarga yuborilgan.

Ko'zi o'jizlar uchun maxsus kutubxonalarning ochilgani barchani birdek xursand qiladi, ammo ular uchun tashkil qilingan kutubxonalarda adabiyotlar yetarli emasligi

bugungi kunda bu kutubxonalarning va foydalanuvchilarning muommosi sanaladi. Shuningdek, yillar davomida Brayl alifbosidagi asarlar nashr etilmagani ehtiyojmand aholi qatlamining ham bu turdagi adabiyotlar, badiiy asarlarga bo'lgan ehtiyojini qoplamayapti.

Bu uzoq yillar sohaga e'tibor qaratilmaganining oqibati. Ayni vaqtda respublika bo'ylab 5 ta Brayl yozuvli kitoblarni chop etuvchi nashriyot bor. Bu esa kerakli miqdordagi adabiyotlarni chop etishda kamlik qiladi. Bu ish mashaqqatli, chunki bir nomdagi kitob Brayl yozuvida tayyorlansa, bir nechta kitobdan iborat bo'ladi. Bu ulkan mehnat, e'tibor, vaqt, mablag' talab etadi.

Hozirgi kunda 4 ta viloyat ko'zi ojizlar kutubxonasi uchun yangi zamonaviy binolar qurib, foydalanish uchun topshirildi. Zamonaviy kutubxonalarning kirish qismidan ko'zi ojiz foydalanuvchilar uchun oyoq sezadigan yo'naltiruvchi yo'laklarni tashkil etish lozim. Ammo mazkur kutubxonada bu kabi imkoniyatlar yo'q.

Bundan tashqari, bu sohada faoliyat yuritayotgan oliy ma'lumotli mutaxassislarining ham oylik maoshi ham ehtiyojlar uchun yetarli emas.

Navoiy viloyati ko'zi ojizlar kutubxonasi ham O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning 2017 yil 13 sentyabrdagi «Kitob mahsulotlarini nashr etish va tarqatish tizimini rivojlantirish, kitob mutolaasi va kitobxonlik madaniyatini oshirish hamda targ'ibot qilish bo'yicha kompleks chora-tadbirlar dasturi to'g'risida»gi qaroriga ko'ra, ko'zi ojiz kitobxonlarni kitob o'qishga jalb etish, yosh avlod salohiyatini oshirish, axborot va mutolaa madaniyatini yuksaltirish maqsadida targ'ibot ishlari olib borilmoqda.

Kutubxona 4 turdagi, ya'ni Brayl nuqtali yozuvidagi kitoblar, yassi harfli, gapiruvchi hamda elektron disk shaklidagi kitoblar orqali xizmat ko'rsatadi. Tasdiqlangan chora-tadbirlar dasturida 250 nafar ko'zi ojiz nogironligi bo'lgan shaxslar yashaydigan tuman (shahar)larda yangi ko'zi ojizlar kutubxonasi filiallari tashkil etish belgilangan. Viloyatda jami 6 ta ko'zi ojizlar kutubxonasi bo'lib, viloyat ko'zi ojizlar kutubxonasi, Qiziltepa, Navbahor, Nurota, Xatirchi tumanlarida hamda Navoiy shahar filiallari mavjud. Chekka hududlarda yashovchi ko'zi ojiz kitobxonlar uchun 2023-yildan boshlab 45 ta ko'chma kutubxona xizmati yo'lga qo'yildi.

Ma'lumotlarga ko'ra, O'zbekistonda ko'zi ojizlar kutubxonalari soni 2019-yilda 20 taga oshib, jami 123 taga yetdi. Bu kutubxonalarga o'tgan yil davomida Brayl yozuvidagi, 11 nomdagi 1700 dan ortiq kitoblar tarqatilgan.

2019-yil natijalariga ko'ra, respublika bo'yicha ko'zi ojizlar kutubxonalarining umumiy fondi 562 168ta kitobni, foydalanuvchilar esa 80 543 nafarni tashkil qilgan.

Keying yillarda yurtimizda ko'zi ojiz va zaif ko'ruvchi kitobxonlar uchun Brayl yozuvida quyidagi kitoblar nashr qilingan:

- O'zbekiston Respublikasini rivojlantirish bo'yicha harakatlar strategiyasi to'g'risida (kiril va lotin alifbolarida, shuningdek rus tilida);
- «O'tkan kunlar» (Abdulla Qodiriy)
- «Mehrobdan chayon» (Abdulla Qodiriy)

- «Qizg‘aldog‘im» (Muhammad Yusuf)
- «Odam bo‘lish qiyin» (O‘lmas Umarbekov)
- «Yetti iqlim sultoni» (Xilda Xukxem)
- «Mamanbiy afsonasi» (To‘lepbergen Qaipbergenov)
- «Axborot-kutubxona faoliyati to‘g‘risida»gi O‘zbekiston Respublikasi qonuni
- Nogironligi bo‘lgan shaxslarni ijtimoiy himoya qilishga oid me'yoriy-huquqiy

hujjatlar

Shuningdek, 2023-yil 30-noyabr kuni Yoshlar ishlari agentligi matbuot-klubi zalida ko‘rish bo‘yicha nogironligi bo‘lgan shaxslar uchun qulay va bepul audiokitoblarning birinchi onlayn kutubxonasi — “Kitob Plus” loyihasining gibrid formatdagi taqdimoti bo‘lib o‘tdi. Hozirda O‘zbekistonda 70 mingdan ortiq ko‘rish bo‘yicha nogironligi bo‘lgan shaxslar bo‘lib, ular har kuni axborotdan foydalanish va maxsus texnologiyalarning yetishmasligi bilan bog‘liq muammolarga duch kelmoqda. Ta’kidlanishicha, “Gapiruvchi” kitoblar – audiokitoblar - ko‘zi ojiz va zaif ko‘ruvchi insonlar hayotida alohida ahamiyatga ega. O‘zbekistonda audiokitoblar bozori bosqichma-bosqich rivojlana boshlaganiga va audiokitoblarni tinglash uchun turli mobil ilovalar ishlab chiqilayotganiga qaramay, mavjud audiokitob platformalari qimmatligi va ko‘zi ojizlar ehtiyojlariga moslashtirilmaganligi sababli ko‘rish bo‘yicha nogironligi bor ko‘plab odamlar uchun ulardan foydalanishga turli xil to‘siqlar bor. Shu paytgacha ko‘zi ojiz va zaif ko‘ruvchilar uchun audiokitoblarni ochiq va qulay formatlarda birlashtirgan yagona onlayn platforma mavjud emas edi. Mazkur loyihadan ko‘zlangan maqsad – O‘zbekistondagi ko‘rish bo‘yicha nogironligi bor shaxslar uchun barcha audiokitoblar, radio spektakllar va boshqa audio materiallarni bir joyda jamlaydigan, qulay va bepul veb-sayt va uning “Kitob Plus” mobil ilovasini yaratishdan iborat. Loyihaning dastlabki bosqichlarida bugungi kunda ko‘rish bo‘yicha nogironligi bo‘lgan shaxslar uchun kamida 500 ta audio kitob va 300 ta radio spektakl taqdim etiladi.

Xulosa qilib aytganda Kutubxona ko‘zi ojiz kitobxonlarning jamiyatda ajaralib qolmasliklarini oldini olish maqsadida qilinayotgan chora-tadbirlar o‘z samarasini bermoqda. Bugun yurtimizda qilinayotgan barcha islohatlardan imkoniyati cheklangan yurtdoshlarimiz ham chetda qolganlari yo‘q.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. <https://shosh.uz/uz/kutubxonalar-respublika-markaziyko'ziojizlar> kutubxonasi.
2. <https://kun.uz>
3. <https://library-cisc.uz/kitoblar>
4. <https://www.ziyouz.com>

КИНЕМАТОГРАФИЯДА ЖАНР ЯХЛИТЛИГИ ВА МОНТАЖ ТУШУНЧАЛАРИ ҲАМДА УЛАРНИНГ ЎЗАРО АЛОҚАДОРЛИГИ

Sobirova Sayram Muxsinaliyevna

sayram.sobirova@mail.ru

O'zbekiston davlat san'at va madaniyat
instituti

Kino, televideniye va radio san'ati fakulteti

O'qituvchi

Аннотация: Ушбу мақолада жанр яхлитлиги масалалари ёритилган. Жанр яхлитлиги юзасидан жаҳоннинг етакчи олимлари саналган С.И.Фрейлих, Р.Алتمان қарашлари таҳлил этилган.

Калит сўзлар: жанр , монтаж , услуб, композитция, назария, шакл, мазмун

Abstract: This article addresses issues of genre integrity. The views of S.I. Freilich, R. Altman, who are the world's leading scientists, are analyzed regarding the integrity of the genre.

Key words: genre, montage, style, composition, theory, form, content

Ҳар қандай фильм мазмунни маълум бир шаклга солиш орқали юзага келади. Бунда асарнинг мазмуни, усулби ҳамда композицион қурилиши аниқ мақсадга йўналтирилади. Мазмун, услуб ва композицион қурилиш ўзаро алоқадор жиҳатлардир.

Жанр категорияси – санъатшуносликда энг кўп ўрганилган феноменлардан бири. Таҳлиллар шуни кўрсатадики, жанрни ижодий жараёндаги муҳим категориялардан бири сифатида эътироф этишдан тортиб, унинг мавжудлигини инкор этишгача боришган [3:10]; [4:16]. Баъзи олимлар санъатдаги тарихий тараққиёт тушунчасини шубҳа остига олиб, асарни ёпиқ имманент яхлитлик сифатида тадқиқ этишади. Асардаги жанрий хусусиятларни эса тасодифий ҳолат сифатида баҳолайди. Аммо санъатга тарихийлик тамойиллари асосида ёндашган назариятчилар жанр масаласини доимо асосий ўрганиш объектларидан ҳисоблайди [3: 168].

Албатта, исталган фильм, бу – бир алоҳида ўзига хос эстетик ҳодиса. Аммо бадиий яхлит асар яратиш усуллари тизимидан [3:40] фойдаланиш майдони бундай асарларнинг нисбатан барқарор турларини шакллантиради. Ушбу барқарор турлар санъатшуносликда *жанр* деб юритилади.

Жанр атамасининг қўлланиланилиши француз адабиётшуноси Ф.Брюнетьернинг дарвинизм тамойиллари асосида 1890 йил ёзган «Адабиёт тарихида жанрлар эволюцияси» рисоласидан бошланди. Бу давргача *жанр* термини ўрнида *тур* атамаси қўлланилган. *Жанр* француз тилидан олинган бўлиб, *тур*, *тип* деган манъони билдиради. *Жанр* сўзи аслида латин тилидаги *genus* сўзидан олинган.

Санъатшуносликда *тур* тушунчасини илмий-назарий таҳлили биринчи бўлиб Арасту томонидан “Поэтика” асарида берилади. Бадий асарларни ўрганишда, тур нуқтаи назаридан ёндашиш жуда муҳимдир. [2: 21-51]. Арасту трагедия ҳақидаги қарашларида асарни муайян бўлаклардан тартибли таркиб топган, муайян ҳажмга эга бўлиши керак деган. Ҳажмдаги номутаносиблик сабаб нарсанинг бутунлиги ва яхлитлиги бузилишини таъкидлаган. [2: 33]. Демак, яхлитлик ҳақидаги илк фикрларни Арастунинг “Поэтикаси”да учратамиз. А.Ф. Лосев фикрига кўра, Арасту яхлитликни санъатнинг умумэстетик тамойили сифатида қарайди. Арасту қарашларига кўра , жанр яхлитлиги аввалло бадий яхлитликка хизмат қилади. [3:43-45].

Жанр яхлитлиги таҳлилини ўрганишнинг асосий хусусияти шундаки, у фильмни бадий эстетик бутунлик **сифатида кўриб чиқишни талаб этади. Асарга** яхлит, тугалланган **тизим сифатида ёндашмасдан** туриб, унинг жанри ҳақида сўз юритиш **илмий жиҳатдан нотўғридир**. [3: 42]. Шундай экан, жанрий хусусиятларга эга қисмларини яхлит тизимга бириктирувчи **монтаж санъатини жанрлар парадигмасида** ўрганиш долзарб масалалардандир.

Бевосита фильм жанрларини шакллантиришда монтаж санъатининг ўрни хусусида сўз юритишдан аввал, умуман, кинематографияда бадий фильмлар жанрлари юзасидан амалга ошрилган ишларда монтаж санъатига қаратилган эътибор хусусида тўхталиб ўтамиз.

Бадий фильмлар типологияси, яъни мавжуд фильмларни таснифлаш масаласи устида бир қанча изланишлар олиб борилган. Бунга С. И. Фрейлих, Рик Алтман, Даниель Чандлер, Стив Найл, Кристиан Метц, Том Риалл каби киношуносларнинг ишларини мисол қилиб келтириш мумкин.

Фрейлихнинг таъкидлашича, жанр учун кечган узок жанг – ижод эркинлиги учун кечган жанг бўлди. Жанр санъатнинг материяси ҳисобланади. У йўқолмайди - ўзгаришга учрайди. Жанр ҳар бир янги босқичда, ҳар янги асар намунасида такомиллашиб, янгиланиб боради. Жанр ўзининг ўтмишини сақлаган ҳолда ҳозирги кун билан яшайди. Маълумки, кино тараққиётида жанрлар нафақат ўзгариб борди, балки улар ўртасида янги қонуниятлар юзага келди. Кино тарихининг ҳар бир босқичи ўзига хос услубга эга алоҳида бадий системани шакллантирди. Асар учун жанр танлашининг ўзи муаллифнинг тасвирланаётган воқеликка бўлган муносабатини билдиради. Унинг ўзига хослигини кўрсатади. Жанр ҳар доим услубнинг намоёни бўлиши. Адабиётда услуб тил орқали берилади, кинода эса, кадр орқали. Бунда кадрнинг структураси (тузилмаси) эмас, балки кадрнинг кадрга ўтиши, яъни монтаж назарда тутилади. Планнинг ўзгариши, давомийлиги, ритм фильмнинг мазмунини ўзгартиради. Жанр шакл ва мазмуннинг шартли яхлитлигидан юзага келади. Жанрлардаги фарқлилик – биринчи навбатда, мазмундаги фарқлиликка боғлиқ.[4: 16-18, 21-22, 33, 110-112].

Узок йиллар давомида фильм жанрларини илмий ўрганган америкалик жанршунос Рик Алтман жанрларни фарқлашда, аввалига, фильмларни *семантик*

ва синтактик таҳлилини киритди [206]. Кейинчалик эса, юқоридаги парадигмаларнинг умумий камчилиги борлиги маълум бўлди ва Р. Алтман ўз қарашларини тараққий этказиб, бадиий фильмларнинг семантик-синтактик-прагматик таҳлилни тақдим этди. Алтман ўзининг дастлабки назариясида, яъни семантик-синтактик таҳлилда битта жанр турли аудиторияларда турлича талқин этилишига урғу бермаганини, бир фильмдаги семантик ва синтактик элементларни турли томошабинлар турлича қабул қилишини таъкидлайди [207].

Юқоридагилардан кўринадики, жанр яхлитлигини илмий жиҳатдан тўғри англашда С. Фрейлих, Р. Алтман назарий қарашларининг ўрни катта.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Altman Rick, Film/Genre. – London: British Film Institute, 1999. 246 pp.
2. Арасту. Ахлоқи кабир. Таржимонлар Зоҳир Аълам ва Урфон Отажон. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2015 йил. – 352 б.
3. Лейдерман Н.Л. Теория жанр –Екатеринбург: «Словесник»2010 .–904 с.
4. Фрейлих С.И. Теория кино: от Эйзенштейна до Тарковского. Учебник для вузов.

https://vk.com/doc560098185_573935983?hash=C2pr51mV1ZH9f4CdRFic4NY8aJEaBFnPm78w2HTTfIw (дата обращения 1.12.2023)

TEATR SAHNASIDA MAKTAB DASTURIDAGI AFSONA, DOSTON VA ERTAKLARNING NAMOYON BO‘LISHI

Shavkatova Gulnoza Rustam qizi

O‘zbekiston davlat san’at va madaniyat
instituti doktoranti
+998977342342

gulnozashavkatova23@gmail.com

Annotasiya: Bu maqolada teatr sahnasida maktab dasturidagi afsona, doston va ertaklarning namoyon bo‘lishi, bolalar ma’naviy tarbiyasiga qo‘shayotgan ulkan hissasi, ko‘rsatilayotgan e’tibori yoritilgan.

Kalit so‘zlar: Teatr, pyesa, dramaturgiya, tarbiya, ta’lim, san’at, bolalar, komillik, ma’naviyat.

Аннотация: В данной статье освещено проявление мифов, былин и сказок в школьной программе на сцене театра, их большой вклад в духовное воспитание детей, внимание, оказываемое им.

Ключевые слова: Театр, пьеса, драма, воспитание, образование, искусство, дети, совершенство, духовность.

Annotation: In this article, the manifestation of myths, epics and fairy tales in the school program on the stage of the theater, their great contribution to the spiritual education of children, and the attention shown to them are highlighted.

Keywords: *Theater, play, drama, upbringing, education, art, children, perfection, spirituality.*

Spektakl ta'sir kuchining yuqori bo'lishi, albatta dramaturgiyaga bog'liq. Bu o'rinda bizga ertaklar o'zining soddaligi, mazmunan qiziqarliligi, tinglovchi dunyoqarashini shakllantira olishi jihatidan yordam beradi. Xususan, Respublika yosh tomoshabinlar teatrida milliy va xorijiy asarlarning sahnaviy talqini haqida so'z borar ekan, eng avvalo, milliy dramaturgiyaning milliy ong va tafakkur rivojida ahamiyati, shuningdek, xorijiy dramaturgiyaning bolalarimiz dunyoqarashining shakllanishida muhim ma'rifiy omil ekanligini talqin etmoq o'rinlidir.

Daniyalik Kristian Andersen o'zining bir qancha asarlari bilan bolalar dunyosining mashhur yozuvchilari qatoridan joy oldi. Andersenning "Qor malikasi" asari asosida yozuvchi Evgeniy Shvarts 1938-yili 4 qismdan iborat ertak pyesa yozadi. 1951-yili sahnalashtiruvchi rejissyor N.Do'stxo'jayev tomonidan T.Xodjaeva tarjimai asosida ushbu asar teatrning sahnasida ilk bor namoyish etiladi. Spektakl jamoasini Ismatullayeva, O.Tolipov, Todjiboeva, Sachakova, Ismailov, Ismailova, Aitoba, A.Tolipov, M.Yuldasheva, Ahmedova, V.Qodirov, M.Hamidova, Ibragimov, S.Boyazitova singari tajribali aktyorlar tashkil etishadi. Spektakl 1951-yil 6-noyabrda qabul qilinib, 8-noyabrda premyera qilinadi. "Qor malikasi"ning Andersen tomonidan yozilgan variantini mustaqillik yillaridan so'ng 2008-yili rejissyor Aleksandr Gamirov sahnalashtirdi. Uning yana bir betakror asari "Irkrit o'rdakcha" ham bolajonlarimizning sevimli ertaklari qatoridan o'rin olgan.

Sharl Perroning "Etik kiygan mushuk" ertagini o'qimagan hamda ertak asosida yaratilgan multfilmni miriqib tomosha qilmagan bolajon bo'lmasa kerak. Ertakda aqllilik, bilimdonlik, topag'onlik kabi fazilatlar ulug'lanadi. Sharl Perro bu ertakda ham folklor an'alariga sodiq qoladi. Ertak qahramoni tegirmonchining kenja o'g'li Karabas va uning mushugi fahm-farosat, aql bilan ish ko'rib, o'z murod maqsadiga yetadi. Yozuvchining barcha personajlari yorqin, pishiq-puxta tasvirlangani bilan ajralib turadi. Ularning hayvonlarga bo'lgan mehri, tabiatga ko'rsatayotgan e'tibori oliyjanob bolalar fazilatlarini shakllanishida muhim o'rin tutadi albatta. "Etik kiygan mushuk" spektaklini tomosha qilar ekansiz, har bir sahna ko'rinishi bolalar uchun qiziqarli sahnalashtirilganini guvohi bo'lasiz. Sahnalashtiruvchi rejissor Shuhrat Ibragimov tomonidan to'g'ri tanlangan aktyorlar jamoasi, tomoshabin bilan o'rnatilgan jonli muloqot bolalar uchun qiziqarli bo'libgina qolmay, ular diqqatini yanada tortishga yordam bergan. Parda ko'tarilishi bilan diqqatingiz chiroyli bezatilgan dekoratsiyaga qaratiladi. Spektaklda ertakdan farqli jihatlari ko'p. Siz bu spektaklda turli ertaklarda olingan sahna ko'rinishlari uyg'unlashuviga duch kelasiz. Rejissor berilgan shart-sharoitdan unumli foydalangan holda mushuk va uning egasining sarguzashtlarini mahorat bilan tasvirlab bergan. Sehrgar saroyini izlab ketishda multfilmda asosan tegirmonchilar, dehqonlar bilan suhbatlar keltirilgan bo'lsa, spektaklda siz yalmog'iz kampir ko'rinishiga ega o'rmon parisi, elf ertakchi bilan to'qnashasiz. Voqealar multfilmdan ko'ra ko'proq hamda qiziqarliroq tasvirlangan. O'rmon parisining bir

ogʻiz shirin soʻz uchun asar qahramonlariga yordam berishi, bolalarga soʻz qanchalik qudratli ekanini anglatadi. Elf ertakchining sodda va begʻuborligi tomoshabin kulgusini oshiradi. Mushuk obrazini gavdalantirgan aktyorning soʻz boyligi, uddaburonligi bolajonlar uchun yanada zavq bagʻishlagan. Spektakl davomida bolalar bilan oʻnatilgan muloqot, ularni yanada asar ichiga tortib, ezgulik qahramonlariga nisbatan qalblaridagi yordam xissini sezish mumkin. Ayniqsa, mushuk bilan sehrGAR uchrashadigan sahnasida bolalardagi havotir, ularning mushuk uchun qaygʻurib sehrgarni topishga urinishlari quvonarli hodisa albatta. Bundan bilish mumkinki, yosh tomoshabinlarimiz asardagi salbiy va ijobiy qahramonlarni ajrata olmoqda.

“Qizil qalpoqcha” spektakli yosh rejissorimiz Shuhrat Ibragimov tomonidan sahnalashtirilgan boʻlib, bolajonlarimiz tomonidan katta qiziqish bilan kutib olindi. Ertakda kabi spektaklda ham bolalarni hayron qoldirish bilan birgalikda, toʻgʻri soʻz boʻlish kabi yaxshi fazilatlar oqlangan. Rejissorning boshqa spektakllari kabi bunda ham dekoratsiyaga alohida eʼtibor qaratilgan. Multfilm va ertakdan farqli oʻlaroq spektaklda boʻri ijobiy qahramonni olib chiqqan. Bu asarda ham boshqa ertaklar bilan integratsiyalashuvni koʻrish mumkin. Spektaklda qizil qalpoqcha qahramoni soddaligi, oqkoʻngilligi, mehribonligi bilan yosh tomoshabinlarni jalb eta oldi. Ayniqsa liboslar yorqinligi, alohida eʼtiborga loyiq. Aktyorlar ijrosining tabiiyligi, yoshi ulugʻ tajribali aktrisalarining qatnashishi spektakl saviyasiga ijobiy taʼsir koʻrsatgan.

Afsona va dostonlar dunyodagi barcha xalqlarning ogʻzaki ijodi namunalari jamlangan nodir janr turlaridan biridir. Insoniyat tarixining uzoq oʻtmishidan rivoyat qilib keladigan ushbu janr zamonamizning har bir davrida chetlab oʻtib boʻlmaydigan mavzulardan desak adashmaymiz. Ushbu asarlar tuzilishi jihatidan soddaligi, tinglovchini zeriktirmasligi, bayon etish tilining tushunarliyligi jihatidan badiiy asarlardan ajralib turadi. Bolalar teatrlari tajribasida “Semurg”, “Toʻmaris”, “Oygul bilan Baxtiyor”, “Alpomish”, “Shiroq” singari afsona va dostonlar bir necha marotaba sahnalashtirilgan. Repertuarining rang-barangligini taʼminlash maqsadida koʻp hollarda rejissyorlarimiz ushbu asarlarga qoʻl uradilar.

Yosh tomoshabinlar teatrining repertuari tarixida “Semurg” dastlabki sahnalashtirilgan dostonlardan biridir. “Mashhur oʻzbek shoiri, marhum Hamid Olimjon xalq oʻrtasida keng tarqalgan ertaklardan foydalanib, 1939-yilda oʻzining “Semurg yoki Parizod va Bunyod” degan ajoyib dostonini yaratgan edi. Dostonda ijtimoiy kuchlar orasidagi kurash, bunda mehnatkash xalqning yuqori tabaqa ustidan gʻalabasi Bunyod obrazida badiiy ravishda ifodalangan. Shoiralarimizdan Zulfiya Ismoilova va Svetlana Somova oʻrtoqlarning “Semurg” dramasi ham ana shu xalq ertagi asosida shakillangan.”²⁸⁵ Boshqa ertak dostonlar singari ushbu asarda ham vatanga muhabbat, xalqning yuqori tabaqa vakillari zulmiga qarshi kurashi, sof muhabbat singari tuygʻular tasvirlangan. Doston asrlardan beri davom etib kelgan,

²⁸⁵ A.Olimjon. “Semurg”, “Yosh leninchi”, Toshkent, 27.06.1950. 8-b.

xalqning xonlik zulmlariga qarshi oddiy temirchi va uning qizi Orzigul, cho‘pon yigiti Bunyod, kekxa baxshi obrazlarining kurashi haqida hikoya qiladi.

1950-yil yosh tomoshabinlar teatri sahnasiga ushbu dostonni N.Navikov, O.Tolipov singari rejissyorlar olib chiqadilar. Aktyorlardan B.Nurmuhammedov (Bunyod), M.Yo‘ldosheva (Orzigul), Z.Tojiboeva (Semurg‘), H.Ismatullaev (xon), O.Ismoilov (yalmog‘iz), A.Tolipovlar (baxshi) qatnashganlar.

“Shiroq” asari 5-sinf o‘quv dasturiga kiritilgan bo‘lib, joriy yil yangi tarkib bilan yosh tomoshabinlar teatri sahnasidan o‘rin oldi. Mahoratli aktyor Yo‘ldosh Ermatov asarni izchil bir shaklda, sahna harakatlari orqali tomoshabinga taqdim etdi. Eng e‘tiborlisi shundaki, ijodiy jamoaning har bir a‘zosida vatanparvarlik tuyg‘usi jo‘sh urib turardi. Musiqalarning spektakl mohiyatiga mos tanlangani, liboslarning uyg‘unligi rejissorning katta yutug‘i bo‘lgan desak adashmaymiz. Spektaklda tajribali aktyorlarimiz Farida Umarova, Shamsiqamar Mansurova, Marufjon Qodirov, Abduvayt Sarikov, Yo‘ldosh Ermatovlar ishtirok etishgan.

Sarikov Abduvayt ikki obrazda namoyon bo‘ladi. Bu ikki obraz bir biridan mahorat bilan ijro etilganki, aktyorning mahorati har ikki qiyofada ham bir biriga o‘xshamagan. Asardagi sahna harakati ko‘rinishlari, darvesh tomonidan aytilgan she‘r jozibasi, sahna dekoratsiyasi, jangovar musiqalari yosh tomoshabinlarni diqqat bilan tomosha qilishga undab turadi. Spektakl so‘nggida tomoshabinlar teatr ostonasidan go‘yo Shiroq qiyofasida chiqib ketdilar desam mubolag‘a bo‘lmaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Behbudiy M. Teyotr nadur? “Oina” jurnali, 1914-yil, 29-son, 50-53-bet.
2. Kavsar Turdiyeva, “Mashhur ertakchi” “Jahon adabiyoti”, 2014 yil, 1-son
3. Паскар Г. Актер и детский театр. Экран. 1922. № 23. 18 С.
4. Шпет Л. Г. Советский театр для детей. Страницы истории. 1918–1945. – М.: Искусство, 1971. – 16 с.
5. Брянцев.А.А. Сб. статей. – М., 1979. – 102 с.

ЭКРАН САНЪАТИ АСАРЛАРИДА НОТИҚЛИК МАҲОРАТИНИНГ ТУТГАН ЎРНИ ВА УНИНГ БУГУНГИ КУНДАГИ АҲАМИЯТИ

Севара БЕКМУРАДОВА

Ўзбекистон давлат санъат ва маданият институти,
"Кино, телевидение ва радио режиссёрлиги"
кафедраси таянч докторанти (Phd)

Аннотация. Ушбу мақолада бугунги кунда долзарб муаммо ҳисобланган, экран маҳсулотларининг сифати, нутқ маданияти, нотиқлик маҳорати ва унинг аҳамияти ҳақида сўз боради. .

Калит сўзлар: нотиқлик маҳорати, нутқ маданияти, сўз, видео маҳсулот, адабий асар, сифат, услуб.

Маълумки, ўзликни англаш, миллий онг ва тафаккурнинг ифодаси, авлодлар ўртасидаги рухий-маънавий боғлиқлик тил орқали намоён бўлади. Жамики эзгу фазилатлар инсон қалбига, аввало, она алласи, она тилининг бетақрор жозибаси билан сингади. Она тили - бу миллатнинг рухидир.

Биз бугун кўриб турган борлиқни ҳиссиёт ва туйғуларимиз орқали тасаввур қиламиз, сўз орқали ифода этамиз. Инсониятни ҳайвонот олаmidан ажратиб турган ҳам шу - сўз. Инсонга фикрини ифодалаш учун ҳайвонлардан фарқли ўлароқ тил берилган. Ақл эса инсон ихтиёрида қолдирилган.

Тил бор экан, демак, инсоннинг ўйлаш, фикр юритиш тарзи бор. Инсон фикр юритадиган экан, демак фикрни баён этиш, сўзлаш яъни нутқи бор. Вужудимизда кечаётган талай жараёнларнинг ҳосиласи сифатида юзага келадиган нутқ омилига энг долзарб, биринчи даражали аҳамият касб этувчи маънавий қурол сифатида ёндошмоғимиз лозим.

Нотиклик – бу сўз санъати, сўз санъати бўлганда ҳам, ёқимли оҳангга таяниб талаффуз билан жилоланган санъатдир. Шу сабаб, сўз қудратини чуқур англаган, сўз неъматининг фақатгина инсонга инъом этилганини ҳис этган буюк алломаларгина ушбу санъатни қадрлаганлар ва эъзозлашга ундаганлар. Шу маънода нотиклик санъати бошқа санъат турлари орасида алоҳида мавқега эга эканлиги тан олинган ҳақиқат. Тарихга назар ташлайдиган бўлсак, қадимда фақатгина моҳир нотикларгина лашкарбошилиқ ва давлат арбоблари лавозимларига тайинланганликлари ёхуд машҳур саркарда ҳамда даҳоларнинг моҳир нотик бўлганликлари ҳам юқоридаги ҳақиқатга аниқлик киритади. Зеро, биз ўтмишдан ҳамиша сабоқ оламиз.

Нутқ маданияти ва нотиклик санъати ҳақидаги таълимотларнинг тарихи жуда ҳам узоқ ўтмишга бориб тақалади. У таълимот сифатида қадимги Рим ва Афинада шаклланган бўлса ҳам, унга қадар Мисрда, Оссурияда, Вавилон ва Ҳиндистон сингари мамлакатларда пайдо бўлганлиги ҳар биримизга маълум. Нотиклик санъати ҳақидаги дастлабки маълумотларни Гомернинг “Илиада ва Одиссея” дostonларида учратиш мумкин. Милоддан аввалги XIII-XII асрларга келиб эса нотиклик санъати тарихий тараққиётнинг маданий чўққисига айланган. Бу эса Афинада - Перикл, Клеон, Лиций, Исократ, Демосфен, Римда - Катон, ака-ука Гракхлар, Марк Антоний, Цицерон каби йирик нотикларнинг етишиб чиқишига асосий омил бўлган.

Қадимги Шарқда, хусусан, Ўрта Осиёда таминан IX асргача воизлик вазифасини шоҳ, халифа, султон ва ҳарбий саркардалар бажаришган. Улар асосан, жума кунлари, Наврўз ва бошқа байрамларда жамоани тўплаб, турли мавзуларга оид ваъзлар ўқиганлар. Буюк бобокалонимиз Абу Наср Форобий ўзининг “Китоб ал-хитобат” рисоласида, Абу Ҳомид ибн Муҳаммад ал-Ғаззолий “Охиратнома” асарида, Кайковуснинг “Қобуснома” асарида, Маҳмуд Қошғарийнинг “Девони луғатит турк”, Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг”,

Алишер Навоийнинг “Маҳбуб-ул қулуб” сингари асарларида воизликка ҳос бўлган фазилятлар ва хусусиятларга алоҳида тўхталиб ўтилган.

Бир ривоятда келтирилишича: юнон файласуфи Арастунинг ҳузурига эзма ва сергап бир йигит келиб, нотиқлик санъатини ўрганмоқчи эканини айтибди. Ўша нотиқликни ўрганмоқчи бўлиб келган йигит Арастуга дабдабали сўзларни изоҳ этганидан сўнг:

- Ўрганганим учун қанча ҳақ тўлайман, деб сўрайди.
- Сендан икки баробар ҳақ олинади, дебди Арасту.
- Нима учун? – ҳайрон бўлибди йигит.
- Чунки сен билан икки баробар ишлашга тўғри келади.

Сенга сўзлашишни ўргатишдан аввал жим туришни ўргатиш лозим, - деган экан.

Эшитиш қобилияти туфайлигина инсонда тил, нутқ пайдо бўлади. Қулоқдан кирган товуш, сўз, гап ва иборалар оғиздан чиқади. Доно халқимиз: “Сув онаси булоқ, сўз онаси қулоқ”, деб бежиз айтмайди. Сўрамоқ сўзининг ўзаги сўр бўлиб, инсон сўраган гапни қулоғи орқали сўрайди. Шу боис унинг фикри, сўз бойлиги ортиб, нутқи равонлашади, яхши суҳбатдошга айланади. Алишер Навоий ҳазратлари: “Билмагани сўраб ўрганган олим, орланиб сўрамаган ўзига золим”, деган ҳикматларида шулар ҳақида қайғуради. Инсон ҳамиша содда ва самимий сўзни соғиниб, табиийликка интилиб яшайди. Шулардан келиб чиқиб айтиш мумкинки, минбарга чиққанингизда омма эътиборини ўзингизга жалб қилишнинг ҳам, суҳбатдошингизга ёқишнинг ҳам маълум бир қонун-қоидалари бор.

Масалан инсонларга ёқишнинг беш қоидаси:

1. Суҳбатдошингиз билан чин дилдан қизиқинг.
2. Инсонларга очиқ чехра ва нимтабассум билан муносабатда бўлинг.
3. Унутманг, инсоннинг исми – у учун энг ёқимли ва энг муҳим оҳангдир.
4. Энг яхши тингловчи бўлинг! Бошқаларга кўпроқ ўзлари тўғрисида гапиришларига имконият беринг.
5. Суҳбатдошингизни қизиқтирувчи мавзулар тўғрисида кўпроқ гапиринг.

Шу ўринда Чонси М.Депьонинг қуйидаги фикрларини келтиришни ўринли деб ўйлаймиз: “Инсон эгаллаши мумкин бўлган қобилиятлар ичида уни қисқа фурсатда мартабага эриштирувчи ва машҳур этувчи омил, бу чиройли сўзлашдан бошқа қобилият эмас”.

Бугунги кунга келиб замон талабидан келиб чиқадиган бўлсак, нотиқлик маҳоратига эга бўлиш, чиройли, соф ва равон сўзлаш жамиятда шахс сифатида шаклланиб келаётган ҳар қандай инсоннинг олдида бирламчи вазифа сифатида қўйилади. Кўпчилик омманинг диққат марказида турадиган, жамиятда ўзининг маълум бир даражасига эга бўлган мансабдор шахслар, идора раҳбарлари нутқидаги камчиликлар, мамлакатимиз келажаги бўлган ёш авлодга таълим-тарбия бериб келаётган муаллимлар нутқидаги чайналишлар, кино, радио ва

телекўрсатувлардаги, ҳатто баъзи бир журналистлар нуткида учраётган ғализликлар нотиклик санъатида маълум камчиликлар мавжудлигидан далолат беради.

Афсуски, бугун нотиклик маҳоратини, унинг сирларини, қонун-қоидаларини тўлиқ эгалламасдан туриб, олий ўқув юртларини битириб чиқаётган ёш мутахассисларнинг жойлардаги фаолиятида юқоридаги камчиликлар сезиларли даражада кўзга ташланмоқда. Ҳаттоки, телекўрсатувларда сўзлаётган инсонларнинг нуткида ҳам “Нима десам экан”, “Нима эди”, деган ортикча кириш сўзларни эшитамиз. Бундай ҳолатларнинг ўзи ушбу соҳа бугуннинг энг долзарб муаммоси эканлигини англаш вақти келганлигини кўрсатади.

Кўриниб туридики, сўз санъати тарихдан замонимизга қадар бўлган кенгликни бир-бирига боғлайди. Шу маънода ҳар биримиз, айниқса ёшлар ўз сўз ва нутқларидаги камчилик ҳамда нуқсонлар, тилларидаги қуср ва ғализликлар ҳақида қайғуришлари, маънавий саводхонликларини ошириш устида ҳамиша изланишлари лозим.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 12 январдаги “Китоб маҳсулотларини чоп этиш ва тарқатиш тизимини ривожлантириш, китоб мутолааси ва китобхонлик маданиятини ошириш ҳамда тарғибот қилиш бўйича комиссия тузиш тўғрисида”ги фармойиши ҳам келажакда ушбу соҳада камчиликлар бўлмаслиги учун пойдевор вазифасини ўтайди.

Юқоридаги фазилатларга эга бўлиш ҳамда тилимиздаги бугунги нуқсонлар ва муаммоларни бартараф этиш мақсадида қуйида бир неча таклифларимизни келтириб ўтамыз.

- Фикримиз ва тафаккуримиз асоси бўлмиш сўз ва нотиклик санъати сирларини мактаб давриданок ёш авлодга ўргатишимиз ва ўрганишимиз;

- Шунингдек, мактабдан тортиб академик лицей ва коллежларда, олий таълим муассасаларида “Нотиклик санъати” фанини киритиш, таълим муассасаларининг ўзига ҳос хусусиятларига қараб унинг дастури ва дарслигини яратиш;

- Ёш авлоднинг қалбида нотиклик санъатига ва чиройли сўзлашга бўлган иштиёқни уйғотиш ҳамда ошириш мақсадида турли ҳил танловлар, семинар-тренинглар ташкил қилиш;

- “Нотиклик санъати” фанининг мутахассисларини ва ўқув қўлланмаларини кўпайтириш.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Ўзбекистон Республикаси биринчи Президенти Ислон Каримов. Юксак маънавият – енгилмас куч – Т.,2009. - Б. 83
2. Н.Бекмирзаев. Нотик, нутқ, хулқ – Т.,2011. - Б.3-8,62-68
3. Ижтимоий тармоқ сайти. www.ziynet.uz

MUNDARIJA

1. Ozodbek Nazarbekov. O‘zbekiston Respublikasi Madaniyat vaziri tabrigi
2. Shermanov Eldor Uralovich. O‘zbekiston davlat san’at va madaniyat instituti rektori tabrigi

YALPI MAJLIS

3. J.Eshonqulov. Doston muqaddimasi va uning qiyosiy tadqiqi masalasi 8-14
4. Sh.Turdimov. “Go‘ro‘g‘li” turkumida “Xushkeldi” dostoni15-20
5. O. Axmedova. O‘zbek xalq dostonlarida turkumlilik20-26
6. А. Еникеева. Общие корни происхождения и развития узбекских и татарских духовных песнопений26-31
7. Savaş Keskin .Arttirilmişliğin ontolojisi: insan-sonrasi varlığın aşkinlik yanilgisi ve aşiri fenomenler31

I SHO‘BA

8. J.T.Shukurov. “Buxorcha” va “Mavrigi ” taronalari to‘plami xususida.....33-35
9. Safarov Orol Abdumannonovich. Nutq nuqsonlarida folkloroterapiya.....35-40
10. М.Умаров. Бадиийлик тушунчаси.....41-50
11. Болтабой Шодиев. Қадимий оҳанглар –ўтмиш садоси.....50-55
12. Axmetjanova Muqaddas Vaxabovna. Ayolning ijtimoiy-siyosiy faolligini oshirishda teatr san’atining o‘rni.....56-59
13. Turatov Sobirjon Turdibekovich. O‘zbek xalq cholg‘ularida folklor asarlarining o‘rni.....60-64
14. Musallam Abdujabbarova. Milliy madaniyat taraqqiyotida innovatsiyalar va ijtimoiy strategik ehtiyojlar.....65-70
15. Муслимбек Йўлдошев. Миллий маданият тарғиботида санъаткорлар нутқи.....70-76
16. Абдухалилов Аъзамжон. Ёш томошабин камолотида эртак-спектаклларнинг ўрни.....77-83
17. X.Qobilov. Tarixiy asarlarda umuminsoniy qadriyatlarning o‘ziga xosligi.84-86
18. Muzafarova Saodat Xaydarovna. Milliy estrada san’ati taraqqiyotida so‘z, musiqa va ijro uyg‘unligi masalalari.....86-91
19. Rustamov Vahobjon Kiyamovich. O‘zbekiston - bayramlar mamlakatidir.....91-95
20. Қ.В.Нишонбоева. Ижтимоий тараққиётда маданиятнинг ўрни.....96-100
21. Нилуфар Аҳмедова. Миллий байрамларимиз режиссёрининг касбий хусусиятлари.....100-102

22. Худоев Ғани Муҳаммадович. Абдурауф Фитрат ижодида мақом санъати.....102-106
23. Савочкин Максим Петрович. Фольклор и интернет культура.....106-112
24. А.А.Юлдашева. Фольклоризм в узбекской эстрадной песне.....112-115
25. Mahbuba Shonazarova. An'anaviy ijrochilik san'ati uslublari hamda ularga hissa qo'shgan namoyondalar.....115-120
26. Turatova Dilrabo Allayorovna. O'zbek milliy dutor cholg'usi va qadimiy cholg'u do'mbiraning musiqa ijrochilikda tutgan o'rni.....120-124
27. Umarov Baxtiyor Shovkatovich. Yoshlar tarbiyasida musiqiy madaniyatning o'rni.....124-126
28. A. Xushvaqov. Aholi madaniyatining rivojlanishida san'atning o'rni va xalqimiz ma'naviy merosi.....127-130
29. Abdullayeva Xafiza Olimho'jaevna. Yangi O'zbekistonda madaniyat va san'atga qaratilayotgan e'tibor.....130-133
30. Умурова Маърифат Ёшиевна. Ўқувчи-ёшлар тарбиясида халқ кўшиқларининг аҳамияти.....133-136
31. Qobilqoriyev Qudratilla Baxtiyor o'g'li. Doira sinfi o'quvchilarining ijrochilik mahoratini takomillashtirish.....136-139
32. Усманова Надира Рустамовна. Значение фольклора в жизни человека. Общественная ценность фольклора.....139-143
33. Абдуганиева З.М. Связь фольклора и библиотеки в современных тенденциях развития информационных технологий.....143-147
34. Raximov Abdurasul Ravshan o'g'li. Ta'lim muassasalarida folklor to'garagini tashkil etishning ahamiyati.....147-148
35. М.Пирматов. Ёшлар тарбиясида тарихий фильмларнинг аҳамияти..148-155
36. Suleymanova Kamola Alisher qizi. Zamonaviy animatsiya va folklor uyg'unligi.....155-158
37. Kamola Abidova. "Alla" qalb qo'shig'i yoxud eng mo'tabar kuy.....158-167
38. Abdusalomov Fazliddin. Folklor kuylarini notalashtirishda zamonaviy texnologiyalardan foydalanish.....168-171
39. Hasanov Og'abek Xurshidjon o'g'li. Folklor ijrochiligida qo'llaniladigan cholg'ularning boshqa xalq cholg'ulariga o'xshashlik jihatlari.....171-175
40. Arslonbekov Alisher Uyg'un o'g'li. O'zbekistonda xalq o'yinlarining qadimgi turlari (Jizzax viloyati Forish tumani hududiga xos "Cho'nka shuvoq" xalq o'yini).....176-177

II SHO‘BA

41. Оллаберганова Санобар Хамидовна. Avaz obrazining mifologik asoslari.....177-182
42. Ramz Turobovich Qodirov. Saodat Yo‘ldashevaning ilmiy-ijodiy faoliyati.....182-184
43. Шодиев Хамза Холиқулович. Фольклор санъатини юксалтиришнинг объектив ва субъектив омиллари.....184-189
44. Qurbonov Sattor Xursandovich. Boysun folklori – xalq madaniyati va san’ati tizimida.....189-194
- 45.** Ўктам Носиров. Халқ кўшиқларида фалсафий мушоҳада элементлари.....195-198
46. Усманова Хумора Аҳмаджоновна. Маросим кўшиқларида рамзларнинг ўзига хос хусусиятлари ва ўрни.....199-205
47. Муборак Якубжановна Хакимова. Халқ оғзаки ижоди-маънавий ҳодиса сифатида.....205-209
48. Д.Нурбабаева. Ўзбек халқ эртакларида умумийлик ва ўзига хосликлар.....209-213
49. Муроджон Норқўзиев. Folklor xalq ma’naviyati ko‘zgusi sifatida.....213-217
50. Malika Qaynarova. Musiqa cholg‘ularining tarixi hamda folklor kuy va qo‘shiqlarining yaratilishida tutgan o‘rni.....217-224
51. Xolmaxmatov Pirmuhammad Hasan o‘g‘li. Turk xoqonligi davrida markaziy osiyo xalqlari harbiy san’ati.....225-229
52. Ibragimov Suhrob. Jizzax viloyati Forish tumanida faoliyat olib borayotgan “Bog‘don gullari” folklor etnografik xalq ansamblining kelib chiqish tarixi va hozirgi kundagi faoliyati.....229-233
53. Qo‘chqorova Dilduzaxon Egamovna. Kelajak avlodning shakllanishida bolalar folklorining o‘rni.....233-237
54. Umurzoqov Abbasjon Shavkat o‘g‘li. Buyuk mutafakkir allomalarimiz asarlarida qo‘g‘irichoq tomoshalariga bo‘lgan qarashlar.....237-241
55. Feruza Karayeva. O‘zbek milliy teatri.....241-245
56. Azimbekov Olimbek Ulug‘bek o‘g‘li. Qahramonlik dostonlarining o‘ziga xosligi.....245-249
57. Ashiraliyeva Malikaxon Qaxramon qizi. Bolalik davri bilan bog‘liq urf-odat va marosimlarning bugungi kundagi ahamiyati.....249-251
58. Rahimov Farzod Farhodzoda. Alpomish dostoni – o‘zbek xalq og‘zaki ijodining tarixiy madaniy boyligi sifatida.....252-256

III SHO'BA

59. Жумаев Собир Саидович. Маданият ва санъат муассасаларининг миссияси.....256-261
60. Нуруллоев Абдулазиз Сирожиддинович. Маданият соҳасида лойиҳалаштириш.....261-269
61. Yo'ldosheva Manzura Borihodjayevna. San'atni boshqarish va art menejmentning xususiyatlari.....269-275
62. Ахметжанова Мукаддас Вахабовна. Процессы модернизации и трансформации в театральном искусстве: человеческие проблемы..275-282
63. Rashid Usnatov. Musiqa atamalarining qoraqalpoq tilida yasalish usullari.....282-285
64. Ашурова Марям Хамидовна. Таълим сифати-театр ижодий фаолиятини ҳал қилувчи куч.....285-289
65. Fayziyev To'rabek Raufovich. Ijtimoiy marketing va uning strategiyalari.....290-294
66. Иброҳим Абдурахмонов. Ўзбекистон тасвирий ва амалий санъатида мифологик мавзулар талқини.....295-301
67. Қодиров Рамз Туробович. “Маданият ва санъат фидокори” Гўзал Холикулованинг педагогик фаолияти ва илмий изланишлари.....301-306
68. Зиёдулло Исоков. XIX-аср охири XX-аср бошларида туркистонда ноширлик ва кутубхона маданияти.....306-309
69. М.А.Тиллашайхова. Арт-менеджмент как вид управленческой деятельности.....309-311
70. Ғулом Нарзуллаев. Ахборот истеъмолчиларини библиографик ахборот билан таъминлаш ва уларга библиографик билим беришнинг долзарб масалалари.....311-319
71. Раҳима Юсупова. Маданият ва санъат янги ва тарихий ислохатлар жараёнида.....320-326
72. Ш. Т. Пирматов. Ижодкор тайёргарлигида вокал мактабининг аҳамияти.....326-329
73. Ernazar Yarbekov. Ijodkorning badiiy didi va etnik madaniyati.....330-333
74. Muhammadiyev Sherzod. Yaxlit sahnaviy asarni sahnalashtirish ishlari.....334-337
75. Shomurod Yusupov. Repertuar va rejissyor.....337-340
76. Mamatqosimov Jahongir Abirqulovich. Art prodyuser spetsifikasi va funksiyasi.....340-343
77. М.Холмўминов. Фольклор-этнографик жамоаларнинг репертуар дастурлари.....344-348
78. Tangriyeva Dilafruz. Kino va teatr san'ati repertuarlarining dolzarb masalalari.....348-351

79. Баҳодир Ахмедов Мажидович. Маданият ва санъат соҳаси менежменти механизми: ижро ва таҳлил.....	351-355
80. Ikramov Sayfulla Turgunovich. Art menejmentning bugungi kundagi ahamiyati.....	355-357
81. Shavkat Rasulov. Estrada aktyorligi san'atidagi innovatsion izlanishlar: kecha va bugun (O'zbekiston xalq artisti husan sharipov misolida).....	357-360
82. Rustamov Vahobjon Kiyamovich. O'zbekistonda prodyuserlik faoliyatining o'ziga xosligi.....	360-366
83. Q. V. Nishonboyeva. Dostonlarda yangragan xalqning jonli ovozi.....	366-369
84. Axmetjanova Muqaddas Vaxabovna. Teatr san'atining ommaviylashish bosqichlari: etnoestetik tajribalar.....	369-376
85. Седых Татьяна Томовна. Джаз маком – новое направление.....	376-379
86. Усманова Лола Джураевна. Функциональная связь между поведением актера и куколы.....	379-382
87. Фахриддин Абдувоҳидов. Ўзбекистон театрларида маркетинг ва менежмент масаласи.....	382-388
88. Хайтматова С.А. Страницы истории культуры Узбекистана. Документальное кино 1960-1980- годов.....	388-395
89. Farrux Egamberdiyev. Estrada aktyori ijodiy faoliyati va tomoshabinni boshqarish xususiyati.....	395-402
90. Zufarov Zoir Maxmedovich. Madaniyat va san'at boshqaruvida axborot texnologiyalari.....	402-405
91. Pirmatov Muzaffar Sherzodovich. Musiqali spektakllarda folklor elementlarini qo'llanilishi.....	405-411
92. Мамажонов Д.С. Ўзбек тилига давлат тили мақомининг берилиши бўйича бахс-мунозаралар.....	411-416
93. A. T. Kurbanova. Madaniyat va san'at ta'limida pedagogik mahoratni oshirish muammolari va uning innovatsion yechimlari.....	416-419
94. Хакимова Муборак Якубжановна. Ахборот-кутубхона муассасаларида ўзбек тили ва адабиётининг ўрни.....	420-424
95. Dr. Öğr. Üyesi İmran Uzun. Yok olmuş bir şeyin izi: trans-estetik öge olarak kirlian elektrofotografileri.....	424-425
96. Dr. Öğr. Üyesi İmran Uzun. Fotoğrafın fotoğrafsızlaşması: anlam yoksunluğundan biçimsel aşırılığa gerçeklik-romantizm ilişkisi.....	425-426
97. Qayumov L. Mahallalarda aholi madaniyatning etnomilliy mohiyati va uning o'ziga xosligi.....	426-431
98. Zumriniso Kozimova. Alisher navoiy asarlarida masxara san'atiga doir tushunchalarining qo'llanilishi.....	431-435
99. Юлдашева Манзура Бориходжаевна. К вопросу о развитии инновационного менеджмента в сфере культуры.....	436-441

100. Юсупова Марина Римовна. Формирование электронной информационной образовательной среды в высших учебных заведениях культуры и искусства.....442-449
101. D. Irisboyeva. Aholining ijtimoiy-siyosiy faolligini kuchaytirish va madaniyatini oshirish.....449-454
102. F.Xodjayev. Yangi davr qo‘g‘irchoq teatri talablari va undagi aktyorlarning professional mahorati masalalari.....454-457
103. Jabbarova Karima Inazarovna. Qo‘g‘irchoq teatri mo‘jizkorligi va aktiyorning qo‘g‘irchoqqa jon bag‘ishlashda o‘ziga xosligi.....457-460
104. G‘uzal Raшидова. Театр санъатидаги жанрларда миллийлик уйғунлиги.....460-464
105. Farhod Mirzayev. Qo‘g‘irchoq teatri san’atini rivojlantirishda yangi ijodkorlarni kashf qilish masalasi.....464-468
106. Mannonov Yusup Otaxonovich. Axborot-kutubxona faoliyatida biznes-reja va unumdorlik.....468-473
107. Jamoliddin Chaqqonov. O‘zbek badiiy kinosida milliy qadriyatlarning ekran talqinlari.....474-477
108. Омонулла Ризаев. Мумтоз адабиёт ва театр.....477-484
- 109.** С.А. Хайтматова. Кино санъатимиз ривожда киношунослик фанининг ўрни ва аҳамияти.....484-491
110. Фахриддин Абдувоҳидов. Миллий қадриятларнинг сахна талқинлари.....491-497
111. Исокова Матлуба Комиловна. Хоразм театрининг ривожланишида ашула, рақс ҳамда бахшичилик санъатининг ўрни.....497-503
112. Шахло Шерматовна. Санъат ва маданият соҳасида кадрларни тарбиялашда олий таълим муассасасининг ўрни (Ўзбекистон давлат санъат ва маданият институти мисолида).....503-505
113. Xayitbayev Shermat Urinovich. Teatr tomoshalarida folklorning aks ettirilishi.....505-508
114. М.С.Убайдуллаева. Ўзбек фольклор санъати ва анъанавий кўғирчоқ театри муштараклиги.....509-511
115. Давлатбек Урозалиев. Почему документальные фильмы узбекистана теряют своего зрителя?.....511-516
116. Утаев Аслиддин Султанмуратович. Традиции и новаторство в узбекских анимационных фильмах.....516-530
117. Sobirov Jamshid Tolibovich. Teatr millat ko‘zgusidir.....531-533
118. Sobirov Jamshid Tolibovich. Bir asar tahlili.....534-539
119. Fayoz Turg‘unboyev. Xatti-harakatda zigmund freyd nazariyasi..539-541
120. Urdishev Qobil Abdurasul o‘g‘li. Korpusshunoslikning lingvistikaning turli yo‘nalishlari bilan bog‘liqligi.....542-544

121. Bobonazarova Gulnoza Tolibjonovna. Talabalarda badiiy kompetensiyalarni rivojlantirish xususiyatlari.....545-547
122. Арзикулов Азизбек. Уникальность кинооператора в создании визуального решения.....548-552
123. Qahramon Madrimov. O‘zbek milliy teatri taraqqiyotida jadidlar faoliyati.....552-555
124. D.Xasanova, O.Qulmurodov. Teatr ijodiy muhitida ustoz – shogird an’analari (Xorazm qo‘g‘irchoq teatri misolida).....555-559
125. D.Riskiyeva. Qo‘l muskullari erkinligiga erishish yo‘llari (qo‘g‘irchoq teatr aktyori uchun).....559-562
126. Islom Berdimurodov. Uchinchi renessans poydevorini yaratishda qo‘g‘irchoq teatri san’atining o‘rni.....563-566
127. F.Farmonov. Talabalarning kamera oldida ishlash muammolari...567-570
128. Mannonov Yusup Otaxonovich. Axborot-kutubxona faoliyatida biznes-reja va unumdorlik.....570-575
129. Bobur Xusanov. Milliy asarlarning musiqali teatlarda tutgan o‘rni.....575-579
130. Mamatqosimova Nodira Eshquvatovna. Art marketing – ijtimoiy-madaniy faoliyatning badiiy integrallashuvi sifatida.....579-582
131. Eldor Xushvaqto‘v. “Vokal” fanini o‘qitishni takomillashtirishning innovatsion-konseptual asoslari.....582-585
132. Ражабова Шахноза. Роль фоновой музыки в театральных постановках.....585-587
133. Хушвоқов Азизбек. Маданият ва санъат соҳасида менежментни тутган ўрни.....587-590
134. Зайнаб Худоёрова. Халфалар санъатига бир назар.....590-595
135. Ойбек Тохиров. Замонавий санъат таълими жараёнида сахна нутқи масалалари.....595-597
136. Нодира Рустамовна Абдуназарова. Ёшлар ўртасида маданий компетентликни шакллантириш.....597-602
- 137.** O‘.M.Mavlonov. Yangi O‘zbekistonda madaniyat va san’at sohasida davlat boshqaruvining huquqiy asoslari.....602-605
138. Mirsoat Mirsultanovich Isxakov. Kitob mutolaasini pasayishida ijtimoiy tarmoqlarning salbiy ta’siri va ularni bartaraf etish usullari.....605-613
139. Цай Ирина Константиновна. Реформа письменности в условиях социокультурных перемен и ее влияние на библиотечную деятельность.....613-619
140. S.A. Ergasheva. Ways for forming national and public competences in the new uzbekistan.....619-622
141. Шамуратова Нозима. Media savodxonligining oliy o‘quv yurti talabalarining ta’lim sifatini oshirishdagi ijtimoiy vazifalari.....622-625

142. Муминходжаева Л.Н. Проблемное обучение в целостном процессе подготовки специалистов в вузе культуры.....626-630
143. Музаффар Сайфуллаев. Маданий тадбирлар лойихаси ва шоу бизнес.....630-633
144. Хамидова Шахло Шерматовна. Актёр ижросинингшаклланишида ғарб драматургиясининг ўрни.....634-635
145. Чакқонов Жамолиддин Шарифович. Ўзбек киносининг ютуқ ва муоммолари.....636-639
146. Ahmetjanova Mohinur Olim qizi. Veb-serial zamonaviy fenomen sifatida.....639-642
147. Сардорбек Азатов. Санъат соҳасида маркетинг ва реклама масаласи.....642-649
148. Jomonqulov Husnullo Habibulla o'g'li. Mustaqillik davri o'zbek kinosida badiiy (tasviriy) yechim unsurlarini qo'llash masalalari.....649-652
- 149.** Kamoliddin Umarov. Questions of using foreign experience in modern management.....652-655
150. Ширин Асқарова Иномходжаевна. Rahima Mazohidova ijodida she'riyat badiyati.....655-660
151. Mirpo'latov Husan Toxirovich. Estrada san'atining zamonaviy janrlari.....660-664
152. Samandar Abduroziqov. Yangilanayotgan O'zbekistonda ma'naviy-axloqiy tarbiyaning o'rni.....665-668
153. Arş. Gör Abdullah Bera Kürtül. Makam kavraminin makam coğrafyasi içerisinde yer alan ülkeler nezdindeki algisi (özbekistan örneği).....668-669
154. Qahramon Rashidov. Tariff of unique musical instruments in uzbekistan.....669-672
155. Isoqova Mushtariybegim Komil qizi. Ўзбек кино санъатида драматургия масаласи.....672-677
156. Xomidov Isfandiyor Kamoliddin o'g'li. Zamonaviy o'zbek teatrida zigmund freyd nazariyasi.....677-679
157. Xudayberdiyev S.A. Menejmentda axborot texnologiyalarini qo'llashning ba'zi tamoyillari.....680-682
158. Turg'unboyev Fayoz Sharof o'g'li. Xatti-harakat tahlili masalasi: kecha va bugun.....682-684
159. Xoliyarova Sojida Mamayusufovna. Ayollarning bosh kiyimi bo'lgan sallaning kelib chiqish tarixi.....685-686
160. Saidahmatova Zuhra Saidburxon qizi. Boshqaruvda yetakchilik va liderlik: yevropa va markaziy osiyo rahbarlari tahlili.....686-689
- 161.** A.T.Kurbanova, G.A.Yuldasheva. Axborot-kutubxona faoliyatining pedagogik asosini takomillashtirish.....690-692

162. Oblanazarova Adiba Alisher qizi. Oilada kitob mutolasini shakllantirsh.....693-697
163. Хуррамов А. Значение фольклора в жизни человека. Общественная ценность фольклора.....697-700
164. Muxammadiev M. Ўзбек халқ эртақларида умумийлик ва ўзига хосликлар.....700-703
165. Zilolabonu Xoliqova G'anijon qizi. Xalq dostonlarining milliy madaniyatimizda tutgan o'rni.....704-707
166. Murotova Yulduz Faxriddin qizi. Xalq og'zaki ijodining farzand tarbiyasidagi o'rni.....708-710
167. Izzatillo Olimov Saidmurod o'g'li. O'zbek tilshunosligi taraqqiyoti va uning folklordagi ta'siri. Adabiy masalalar.....710-713
168. Irgashova Dildora Ma'murjon qizi. Yoshlarning ma'naviyatini oshirishda xalq og'zaki ijodining o'rni.....713-715
169. Rustamalieva Shakhnoza. Systematic research of women's social problems.....715-721
170. Sheraliyeva Feruzaxon Baxodirovana. Respublikamizdagi maxsus kutubxonalar.....721-725
171. Sobirova Sayram Muxsinaliyevna. Кинематографияда жанр яхлитлиги ва монтаж тушунчалари ҳамда уларнинг ўзаро алоқадорлиги.....726-728
172. Shavkatova Gulnoza Rustam qizi. Teatr sahnasida maktab dasturidagi afsona, doston va ertaklarning namoyon bo'lishi.....728-731
173. Севара Бекмурадова. Экран санъати асарларида нотиклик маҳоратининг тутган ўрни ва унинг бугунги кундаги аҳамияти.....731-734

